

Please acknowledge
to

ବି.ଏ. ୩୩୩ . ବି.ଏ. ୩୩୩
... ଯଦି ଦିଶାଏ.

ମାଧ୍ୟମିକ ବି.ଏ. ୩୩୩ ୨୬୪

ମାଧ୍ୟମିକ ବି.ଏ. ୩୩୩

ମାଧ୍ୟମିକ - ୩୩୩

॥ ओ३म् ॥

स्व. डॉ. हर्षाणुदास जे. देसाई स्मारक ग्रंथमाला

अथम-युध्य

वेदान्तदर्शन

[महर्षि व्यास प्रणीत प्रहसूत्र,
गुजराती आर्यभाष्यसहित]

उ. ४
२१ अ
३७६०५

लाभ्यकार :

विश्वर श्री. पं. मयाशंकर शर्मा दर्शनाचार्य (आषुंद)

: પ્રકાશક :

સ્નાતક સત્યમત વેદવિશારદ—

સંયુક્તમંત્રી—

મુંબઈ પ્રદેશ આર્ય વિદ્યાસભા

ઘાટકોપર (મુંબઈ-૭૭)

સેંદ્રલ રેલ્વે.

પ્રથમાવૃત્તિ : પ્રત ૧૦૦૦
વિક્રમ સંવત ૨૦૧૬, ઇ. સન ૧૯૬૦

સંસ્કૃત

[સંસ્કૃત સાહિત્ય સંસ્થા]
[સંસ્કૃત સાહિત્ય સંસ્થા]

પૃષ્ઠ સંખ્યા-૭૪૪
મૂલ્ય રૂ. ૭-૦૦

(કુલ) સંસ્કૃત સાહિત્ય સંસ્થા, ૧૬, ૧૭, ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૨૬, ૨૭, ૨૮, ૨૯, ૩૦, ૩૧, ૩૨, ૩૩, ૩૪, ૩૫, ૩૬, ૩૭, ૩૮, ૩૯, ૪૦, ૪૧, ૪૨, ૪૩, ૪૪, ૪૫, ૪૬, ૪૭, ૪૮, ૪૯, ૫૦, ૫૧, ૫૨, ૫૩, ૫૪, ૫૫, ૫૬, ૫૭, ૫૮, ૫૯, ૬૦, ૬૧, ૬૨, ૬૩, ૬૪, ૬૫, ૬૬, ૬૭, ૬૮, ૬૯, ૭૦, ૭૧, ૭૨, ૭૩, ૭૪, ૭૫, ૭૬, ૭૭, ૭૮, ૭૯, ૮૦, ૮૧, ૮૨, ૮૩, ૮૪, ૮૫, ૮૬, ૮૭, ૮૮, ૮૯, ૯૦, ૯૧, ૯૨, ૯૩, ૯૪, ૯૫, ૯૬, ૯૭, ૯૮, ૯૯, ૧૦૦

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

મુખ્ય પ્રદેશ આર્થ વિકાસભા.

કાર્યાલય :- ગુરુકુલ આશ્રમ, ઘાટકોપર. (મુખ્ય-૭૭) C. Rly.

: પાઠ દ્વારા :

—સંસ્કૃત સાહિત્ય સંસ્થા—

—સંસ્કૃત સાહિત્ય સંસ્થા—

સંસ્કૃત સાહિત્ય સંસ્થા, ૧૬, ૧૭, ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૨૬, ૨૭, ૨૮, ૨૯, ૩૦, ૩૧, ૩૨, ૩૩, ૩૪, ૩૫, ૩૬, ૩૭, ૩૮, ૩૯, ૪૦, ૪૧, ૪૨, ૪૩, ૪૪, ૪૫, ૪૬, ૪૭, ૪૮, ૪૯, ૫૦, ૫૧, ૫૨, ૫૩, ૫૪, ૫૫, ૫૬, ૫૭, ૫૮, ૫૯, ૬૦, ૬૧, ૬૨, ૬૩, ૬૪, ૬૫, ૬૬, ૬૭, ૬૮, ૬૯, ૭૦, ૭૧, ૭૨, ૭૩, ૭૪, ૭૫, ૭૬, ૭૭, ૭૮, ૭૯, ૮૦, ૮૧, ૮૨, ૮૩, ૮૪, ૮૫, ૮૬, ૮૭, ૮૮, ૮૯, ૯૦, ૯૧, ૯૨, ૯૩, ૯૪, ૯૫, ૯૬, ૯૭, ૯૮, ૯૯, ૧૦૦

શ્રી. રમણભાઈ ખી, પટેલ,
'ગંગા મુદ્રણાલય' મલ્લભાઈવાનેગર (ગુજરાત).

પ્રાકૃતન

મહર્ષિ સ્વામી દયાનંદજીના હાથે પ્રારંભમાં સન્ ૧૮૭૫માં મુંબઈમાં આર્યસમાજની સ્થાપના થઈ. ત્યારથી દેશમાં ધાર્મિક, સામાજિક, રાજકીય, શૈક્ષણિક આદિ વિષયોમાં સુધારા થવા લાગ્યા. સંકુચિતતા, ઠેકેદારી, અંધવિશ્વાસ, ગુલામી મનોદશા, પરાધીનતા, ઉચ્ચનીચના ભેદો પર પ્રહારો થવા લાગ્યા અને દેશની ઉન્નતિનો રાહ પ્રશસ્ત થવા લાગ્યો.

મહર્ષિજી તેમના જીવન દરમિયાન ફક્ત ૯ વર્ષ પ્રચાર અને લેખન-કાર્ય કર્યું. છતાં જો કાર્ય પ્રચંડ અને અનુપમ હતું. ચોમેર જાગૃતિના શ્રીગણેશ મંડાયા. લોકોમાં ત્યાગ અને સેવા-ભાવનાઓ સ્થાન કરવા માંડ્યું, પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને વેદોની પ્રતિષ્ઠા તથા સ્વદેશી અને માતૃભાષા દ્વારા સ્વશિક્ષણનો પવન ફુંકાવા લાગ્યો.

તે અરસામાં સ્વ. પૂ. સ્વામી દર્શનાનંદજી મહારાજે પ્રથમ ગુરુકુળ સંસ્થાની સ્થાપના સિદ્ધરાખાદ ખાતે ૧૯૦૦ની સાલમાં કરી. ત્યાર બાદ અમર શહીદ સ્વ. પૂ. સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીએ સન્ ૧૯૦૨ માં સુપ્રસિદ્ધ કાંગડી ગુરુકુળની સ્થાપના કરી. આર્યસમાજનો તે પ્રચારયુગ હતો. આર્યસમાજીયો ત્યારે ભારે પ્રચારની ધગશવાળા, સ્વદેશાભિમાની અને આપભોગ આપનારા, નીડર દેશ-સેવકો, અને સમાજ-સંસ્કારકો હતા. જો જાગૃતિનો જીરાળ આપણા મુંબઈ પ્રાંતને પણ સ્પર્શી ગયો અને સદગત મહાત્મા પૂ. સ્વામી નિત્યાનંદજી અને સ્વ. પૂ. સ્વામી વિશ્વેશ્વરનાનંદજી મહારાજે આ પ્રાંતમાં સારો સમય આપી આર્યસમાજના પ્રચારમાં મહાન ફાળો આપ્યો અને પાંડિતો અને આર્યજનોએ તેમાં તન, મન, ધનથી સાથ પુરાવ્યો અને આર્યસમાજનું કાર્ય અને સંસ્કાર-સુધારાનાં દુહુંભી આ પ્રાંતમાં વાગવા માંડ્યાં.

બને છે અને તે માટે સ્વ. ડૉ. સાહેબે, જેને બાલપણથી શુરુક્રુગમાં ભણાવી સ્નાતક કરી આર્થ વિદ્યાસભામાં બેઠ્યા અને દશકાઓ સુધી સેવાકાર્યમાં સાથે રાખ્યા તે સ્નાતક સત્યવ્રતજી, આપણી વિદ્યાસભાના એક મંત્રી તરફ હું નજર દોડાવું તે સહજ છે; અને તેમણે એ કાર્ય કૃતસખુદ્ધિથી સંપન્ન કર્યું જે આ ગ્રંથમાં સ્વ. પૂ. “ડૉ. કલ્યાણદાસ જે. દેસાઈની જીવન-અરમર” એ નામે ગુંથાએલ છે,

આ ગ્રંથ છાપવામાં આણંદવાળા શ્રી રણછોડજી ભાઈ વિ. પટેલે સારો શ્રમ લીધો છે, તે એમની આચાર્યજી તથા ડૉ. સાહેબ તરફની ભક્તિ-ભાવના બતાવે છે. ‘ગંગા મુદ્રણાલય’ વલ્લભ-વિદ્યાનગર ના સંચાલક શ્રી રમણભાઈ એન્જિનિયરે પણ ખંત, ઉત્સાહ અને શુભેચ્છાથી આ કાર્ય પાર પાડ્યું છે. વલ્લભવિદ્યાનગરના વિશ્વકર્મા શ્રી ભાઈલાલભાઈ પટેલના તેઓ સુપુત્ર હોઈ સ્વયં નિસર્ગોપચારક છે, એટલે તેમને માટે ખુદિને નૈસર્ગિક શુદ્ધિકર આ ગ્રંથનું છાપકામ અનુરૂપ છે. પ્રેસની અનેકવિધ અગવડો વેડીને પણ તેમણે આ ગ્રંથ યથાશીઘ્ર છાપી આપી આપણને આભારી કર્યા છે,

અને અંતમાં જેમની સહાયતા, ધર્મરુચિ અને શ્રદ્ધા વિના આ કાર્ય સફળ ન થાત તે સહુ નાના-મોટા દાનદાતાઓનો હું આર્થ વિદ્યાસભા તરફથી હાર્દિક આભાર માનું છું.

આ પ્રહ્લદશનનો સ્વાધ્યાય સુસુક્ષ્મજનોને આત્મકલ્યાણ માટે સહાયક થાઓ એ શુભકામના સાથે વિરમું છું ઇત્યેમ્.

મુંબઈ
તારીખ : ૧૫-૮-૧૯૦ }
.

પ્રતાપસિંહ શૂરજી વલ્લભદાસ.
પ્રમુખ : મુંબઈ પ્રદેશ આર્થ વિદ્યાસભા.

ભાષ્યકાર

શ્રી. પંડિત મયાશંકરજી શર્મા, દર્શનાચાર્ય.

ગ્રંથકારના ગ્રંથોનો પરિચય

(લેખક: ન્યાયાચાર્ય, ડૉ. જિતેન્દ્ર એસ. જેટલી M. A. Ph. D.)

ગુજરાતમાં દાર્શનિક સાહિત્યનો અને તેમાં પણ સાધુસંન્યાસીઓ દ્વારા શાંકરવેદાન્તનો સામાન્ય પરિચય અને પ્રચાર સામાન્ય જનતામાં સારા પ્રમાણમાં હોવા છતાં, જેને આપણે ખરેખરા અર્થમાં ભારતીય દર્શન સાહિત્યના મૂળ ગ્રંથો ગણીએ છીએ એવા દર્શનશાસ્ત્રનો અભ્યાસ-ઉડો અભ્યાસ બહુ જ અલ્પ પ્રમાણમાં છે. જે વિદ્વાનો છે એ પણ આંગળીને વેઢે ગણી શકાય એટલા જ છે. એમાં પણ ગુજરાતી સાહિત્યના વિદ્વાનોને પરિચિત નામોમાં ભાગ્યે જ કોઈ પૂ. પં. મયાશંકરજીનું નામ જણતું હશે. તેમ છતાં એમણે ગુજરાતી ભાષામાં દર્શનોના અનુવાદ યા ભાષાંતરો નહિ પણ મૌલિક ભાષ્યો આપી ગુજરાતી ભાષાની જે અપૂર્વ સેવા કરી છે એ સદાય અવિસ્મરણીય રહેશે. અત્યારે પ્રકાશિત 'વેદાંત દર્શન' પૂર્વે એમણે સાંખ્યદર્શન, ન્યાયદર્શન, વૈશેષિકદર્શન તથા મીમાંસાદર્શન જેવા કઠિન દર્શનોનાં ભાષ્યો-મૌલિક ભાષ્યો લખ્યાં છે. આ ભાષ્યો આર્યસમાજના વર્તુળમાં વિના મૂલ્યે મુમુક્ષુઓને ભેટ અપાતા હોઈ દર્શનશાસ્ત્રમાં રસ ધરાવતા વિદ્વાનોને એની ખબર નથી, તેમ છતાં એમણે જે કાંઈજણુ ભાષ્યો અત્યારે અને આ અગાઉ લખ્યાં છે, એ કેટલા મૌલિક છે એનો થોડોક પરિચય આપવા હું પ્રયત્ન કરીશ.

દર્શનોમાં પ્રાચીન સમયમાં જે દર્શનની સૌથી વધારે વ્યાપકતા હતી એ દર્શન સાંખ્યદર્શન છે. પૂ. પં. મયાશંકરજીએ પણ દર્શનોના ભાષ્યમાં શરૂઆત સાંખ્યદર્શનથી કરી છે. ઈ. સ. ૧૯૨૩માં એમણે કરેલ સાંખ્યદર્શનના ભાષ્યની પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રકાશિત થઈ. એ સમયમાં આર્યસમાજનો પ્રચાર ખૂબ જ સારા પ્રમાણમાં હોઈ અને આર્યજગતને દર્શનમાં રસ હોઈ પ્રથમ આવૃત્તિની પાંચસો

નકલ બહુ જ ઝડપથી જલાસ થઈ ગઈ. અને એ જ સાંખ્યભાષ્ય
ખીણ આવૃત્તિ જનતામાં ખૂબ માંગને કારણે ઇ. સ. ૧૯૩૫
બહાર પાડવી પડી. આજે તો એ પણ અપ્રાપ્ય છે; તેમ જ
એમની એ પહેલી કૃતિના સંક્ષેપમાં પરિચયથી પણ આ
એમની મૌલિકતા ઠેવી છે એ જાણી શકીશું.

વૈદિક દર્શનોમાં જે દર્શનો નિરીશ્વરવાદી ગણાય છે એ
સાંખ્યદર્શન પણ એક છે. એનું કારણ સાંખ્યકારિકામાં ઈશ્વર
ખંડન આવે છે એ છે. ઉપલબ્ધ સાંખ્યસૂત્રો કરતાં ઈશ્વરકૃષ્ણ
આ કારિકાઓ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પ્રાચીન પણ ગણાય છે. વ
સાંખ્યદર્શનનો ઇતિહાસ તપાસતાં પણ (૧) મૂળ પ્રકૃતિવ
સાંખ્યો (૨) પ્રકૃતિ પુરુષવાદી સાંખ્યો તેમ જ (૩) પ્રકૃતિ, પુ
અને ઈશ્વરવાદી સાંખ્યો એવા વિભાગ પડે છે. વૈદિક દર્શનો
સાંખ્ય અને યોગને લગભગ એક જ ગણવામાં આવે છે, ત
જગતની સૃષ્ટિ વગેરે પ્રક્રિયામાં યોગદર્શને સાંખ્યની જ પ્રતિ
સ્વીકારી પણ લીધી છે. એ રીતે જોતાં સાંખ્યદર્શન નિરીશ્વરવ
કરતાં ઈશ્વરવાદી ગણાય. કારણ યોગદર્શનમાં ઈશ્વરનું પ્રતિપા
રુપ રીતે કરવામાં આવ્યું છે, તથા મોક્ષના સાધનમાં ઈશ્વર
પ્રણિધાનને મહત્ત્વનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. આ પ્રકાર
મતભેદોને કારણે જેમ વેદાન્તના સૂત્રોને દરેક સંપ્રદ
પોતપોતાના સંપ્રદાયને અનુકૂળ એવા અર્થો કરી અપનાવ્યા,
પ્રમાણે સાંખ્યસૂત્રોમાં પણ અમુક નિશ્ચિત સ્થળે અર્થોના
જોવામાં આવે છે. ભાષ્યકાર અનિરુદ્ધ સૂત્રોનો જે અર્થ કહે
એના કરતાં વિજ્ઞાનબિહુ કાંઈક જુદો જ અર્થ કહે છે. કારણ
વિજ્ઞાનબિહુ વેદાંતી હોઈ સાંખ્યદર્શન નિરીશ્વરવાદી છે ;
સ્વીકારતા નથી. વિજ્ઞાનબિહુના આ મતને શાંકરવેદાંતની
નહિ પણ પોતાની દૃષ્ટિએ પં. મયાશંકરજીએ સ્વીકાર્યો છે ;
એ કારણે એમણે સાંખ્યસૂત્રોમાં કરેલ ભાષ્યમાં આખાન્ય સ્વી

પણ વિજ્ઞાનભિક્ષુનો આ મત પોતાને અનુકૂળ હોઈ સ્વીકારે છે
આ પ્રમાણેનો વેદાંતપરક સમન્વય વેદાંતના અનુયાયીઓ કરે છે.
એ જ વિજ્ઞાનભિક્ષુ સાંખ્ય નિરીશ્વરવાદી છે એવી શંકાને દૂર કરવા
નીચે પ્રમાણે જણાવે છે

સ્યાદેતત્ । ન્યાયવૈશેષિકાભ્યામત્રાઽવિરોધો મયતુ । બ્રહ્મમીમાસયોગાભ્યા તુ
વિરોધોઽસ્ત્યેવ, તાભ્યા નિત્યેશ્વરસાધનાત્ । અત્ર ચેશ્વરસ્ય પ્રતિપિદ્ધ્યમાનત્વાત્ । ન
ચાઽત્રાપિ વ્યાપહારિકપારમાર્થિકભેદેન સેશ્વરનિરીશ્વરવાદયોરવિરોધોઽસ્તુ, સેશ્વરવાદ-
સ્યોપાસનાપરત્વસમ્ભવાદિતિ વાચ્ય વિનિગમકાભાવાત્ । ईश्वरो हि दुर्ज्ञेय इति निरीश्वर-
त्वमपि लोकव्यवहारसिद्धमैश्वर्यवैराग्यायानुवदितु शक्यते, आत्मनःसगुणत्वमिव ।
न तु क्वाऽपि श्रुत्यादावीश्वरः स्फुटं प्रतिपिष्यते येन सेश्वरवादस्यैव व्यावहारिकत्व
मवधार्येतेति ॥ अत्रोच्यते । अत्रापि व्यापहारिकपारमार्थिकभावो भवति ।

‘અસત્યમપ્રતિષ્ઠં તે જગદાહુરનીશ્વરમ્’ ।

ઇત્યાદિશાસ્ત્રેર્નિરીશ્વરવાદસ્ય નિન્દિતત્વાત્ । અસ્મિન્નેવ શાસ્ત્રે વ્યાવહારિકત્વૈશ્વર-
પ્રતિપેધત્વૈશ્વર્યવૈરાગ્યાદ્યર્થમનુવાદત્વૌચિત્વાત્ । યદિ હિ લૌક્યાયતિક્રમતાનુસારેણ
નિત્યૈશ્વર્યં ન પ્રતિપિષ્યેત તદા પિદ્ધૌનિત્યનિર્દેષૈશ્વર્યદર્શનેન તેન ચિત્તપ્રેશનો
વિવેકાભ્યાસપ્રતિબન્ધઃ સ્યાદિતિ સાંખ્યાચાર્યાણામાશયઃ । સેશ્વરવાદસ્ય ન ક્વાપિ
નિન્દાદિકમસ્તિ યેનોપાસનાપરતયા તચ્છાસ્ત્ર સ્કોચ્યેત । યત્તુ

નાસ્તિ સાંખ્યસર્મ જ્ઞાનં નાસ્તિ યોગસર્મ વલ્લમ્ ।

અત્ર વઃ સંશયો મા ભૂજ્ઞાનં સાંખ્યં પરં મતમ્ ॥

ઇત્યાદિ વાક્ય તદ્વિવેકાશ એવ સાંખ્યજ્ઞાનસ્ય દર્શનાત્તરેભ્ય ઉત્કર્ષઃ પ્રતિપ્રાદયતિ
નત્વીશ્વરપ્રતિપેધાત્તોઽપિ ।^૧

આમ પોતાની વેદાંત દૃષ્ટિએ સાંખ્ય નિરીશ્વરવાદી નથી । એમ
સ્વીકારે છે. અને માટે જ સાંખ્યદર્શનના પ્રથમ અધ્યાયના સૂત્ર ૯૨
‘ईश्वरसिद्धे’નો અર્થ કરતાં જણાવે છે કે, અયં ચેશ્વરપ્રતિપેધ એવે દેશિના

પ્રૌઢવાદેનૈવેતિ પ્રાગેવ પ્રતિપાદિતમ્ । અન્યથા હીશ્વરાઽમાવાદિત્યેવોચ્ચેત । ઈશ્વરામ્યુપગમે સન્નિકર્ષજન્યજાતીયમેવ પ્રત્યક્ષલક્ષણં વિવક્ષિતમ્ ।^૧

પોતાના આ જ મતને વળગી રહી આત્માઈ વિજ્ઞાનભિક્ષુ ત્રીજા અધ્યાયના સૂત્ર ૫૬ તથા ૫૭નો અર્થ કરે છે. પોતાના વેદાંતના મતને અનુસરી તેઓ કહે છે કે:

પ્રકૃતિલીનસ્ય જન્યેશ્વરસ્ય સિદ્ધિઃ 'યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વવિદ્ યસ્ય જ્ઞાનમયં તપઃ' इत्यादिश्रुतिम्यः सर्वसम्मतैव । नित्येश्वरस्यैव विवादास्पदत्वादित्यर्थः ।^૨

પં. મયાશંકરજી વિજ્ઞાનભિક્ષુના મતમાંથી ફક્ત ન્યાયદર્શન સમ્મત ઈશ્વરવાદ સ્વીકારી લઈ પ્રથમ અધ્યાયના સૂત્ર ૧૯, સૂત્ર ૯૨, તથા ત્રીજા અધ્યાયના સૂત્ર ૫૬ તથા ૫૭ વગેરે સૂત્રોના અર્થ પોતાની મૌલિક શૈલીથી કરે છે. ૩૬ સાંખ્યદર્શનનો અર્થ સમજનાર વિજ્ઞાનભિક્ષુના અર્થો જોયા પછી એમ તો નજ કહી શકે કે પં. મયાશંકરજીએ કરેલ ઉપર નિર્દિષ્ટ સૂત્રોનું ભાષ્ય ઘરાળર નથી. બેલું એમ કરવામાં જ એમની મૌલિકતા રહેલી છે. ઈશ્વરસિદ્ધિ સિવાયની સાંખ્યમતની કોઈ પ્રક્રિયા ઉલટાવી કોઈપણ અર્થ નથી કરવામાં આવ્યો. વળી એમની સરળ અને સ્પષ્ટ શૈલીથી સાંખ્યશાસ્ત્રને પણ એમણે સામાન્ય દાર્શનિક સમજ ધરાવનારને પણ સુગમ બનાવ્યું છે. એ એમની શાસ્ત્ર ઉપરની પકડ દર્શાવે છે. સાંખ્ય અને યોગ પ્રક્રિયામાં અભિન્ન હોઈ એમણે યોગદર્શનનું ભાષ્ય નથી કર્યું.

સાંખ્ય પછી ઈ. સ. ૧૯૩૯માં એમનું ન્યાયદર્શનનું ભાષ્ય પ્રકાશિત થયું. એમના ન્યાયદર્શનના સૂત્રોના અનુવાદ તથા એ ઉપરનું ભાષ્ય વાંચતાં આવા કઠિન દર્શનની એમની પકડ કેવીકે છે તથા વાચકને એ આટલું સુગમ કરી આપી શકે છે એ જોતાં

૧. જુઓ. એજન પૃ. ૬૭.

૨. જુઓ. એજન પૃ. ૧૪૭.

આ શાસ્ત્ર એમણે કેટલું પચાવ્યું છે એનું ભાન આપણને રહેલું
થાય છે. આ દર્શનમાં એમની સમજ કેટલી ઊંડી છે એ એમણે કરેલા
ન્યાયદર્શનના સૂત્ર ૧-૧-૪ના ગુજરાતી ભાષ્ય ઉપરથી જણાશે
એમના ન્યાયભાષ્ય પૃ. ૧૭ ઉપર તેઓ અવ્યપદેશ્ય પદનો અર્થ
સમજાવતાં જણાવે છે કે ‘જેમાં શબ્દ પણ સંબંધી તરીકે હોય
તે વ્યપદેશ્ય. અવ્યપદેશ્ય એટલે જેમાં શબ્દ સંબંધી તરીકે કે
વિશેષણ તરીકે ન હોય તે અવ્યપદેશ્ય જ્ઞાન. આ અસંભવ
દોષનું વારણ ભાષ્યકારે નીચે પ્રમાણે કર્યું છે.’ આમ કહી એમણે
ભાષ્યકાર વાત્સ્યાયનનો મત ટાંકી બતાવ્યો છે. વસ્તુતઃ એમણે
ટાંકેલ ભાષ્યકારનો અર્થ જ સાચો છે. બહુ થોડા વિદ્વાનોનું
ધ્યાન ભાષ્યકારે કરેલ આ અર્થ તરફ ગયું છે. મોટા ભાગના
બધાએ વિદ્વાનોએ પં. વાચસ્પતિ મિશ્રે ‘અવ્યપદેશ્ય’ એટલે નિર્વિ-
કલ્પક એવો અર્થ સ્વીકારી લીધો છે. પરંતુ એ અર્થ ભાષ્યકારનો
અભિપ્રેત નથી એ જોતાં નીચેનું ભાષ્ય જોવાથી સ્પષ્ટ થશે.

यावदर्थं वै नामधेयशब्दास्तैरर्थसम्प्रान्ययः, अर्थसम्प्रत्ययान्च व्यवहारः।
तत्रेदमिन्द्रियार्थसन्निकषदुत्पन्नमर्थज्ञानं ‘रूपम्’ इति वा ‘रसः’ इत्येवं वा भवति,
रूपरसशब्दाश्च विषयनामधेयम्। तेन व्यपदिश्यते ज्ञान रूपमितिजानीते रस इति जानीते।
नामधेयशब्देन व्यपदिश्यमानं सत् शब्द प्रसज्यते, अत आह अव्यपदेश्यमिति।
यदिदमनुपपुक्ते शब्दार्थसम्बन्धेऽर्थज्ञानं, न तत् नामधेयशब्देन व्यपदिश्यते,
गृहीतेऽपि च शब्दार्थसम्बन्धेऽस्यार्थस्याय शब्दो नामधेयमिति। यदा तु सोऽर्थो
गृह्यते तदा तत् पूर्वस्मादर्थज्ञानात् न विशिष्यते, तत् अर्थविज्ञानं, तादृगेव
भवति। तस्य त्वर्थज्ञानस्यान्यः समारब्धाशब्दो नास्तीति येन प्रतीयमान व्यवहाराय-
कल्पते। न चाऽप्रतीयमानेन व्यवहारः। तस्माज्ज्ञेयस्यार्थस्य सज्ञाशब्देनेतिकरणयुक्ते-
निर्दिश्यते रूपमिति ज्ञानं रस इति ज्ञानमिति। तदेवमर्थज्ञानकाले स न समारब्धा-
शब्दो व्याप्रियते। तस्मादशब्दमर्थज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकषोत्पन्नमिति।^१

લાખ્યાના આ તાત્પર્યને ઘણા વિદ્વાનો પકડી નથી શક્યા. પં. વાચસ્પેનિ મિશ્ર સમજતા હોવા છતાં આનો અર્થ બદલ્યો છે. આ અર્થકેર ઉપર સૌ પહેલું ધ્યાન 'પ્રમાણુભીમાંસા'ના કર્તા હેમચંદ્રનું ગયું છે. એમણે સ્પષ્ટ રીતે જ કહ્યું છે કે અત્ર ચ પૂર્વાચાર્યકૃતવ્યાખ્યાવૈમુખ્યેન સદ્વ્યાવદ્વિચ્છિલોચનવાચસ્પતિપ્રમુતૈરયમર્થઃ સમધિગતો યથા—ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષોત્પન્ન જ્ઞાનમવ્યભિચારિ પ્રત્યક્ષમિત્યેવ પ્રત્યક્ષલક્ષણમ્ । 'યતઃ' શબ્દાધ્યાહારેણ ચ યત્તદોર્નિત્યસમ્બધાદુક્તવિશેષણવિશિષ્ટ જ્ઞાનં યતો ભર્વાત તત્ તથાવિધજ્ઞાનસાધન જ્ઞાનરૂપમજ્ઞાનરૂપ વા પ્રત્યક્ષં પ્રમાણમિતિ । અસ્ય ચ પ્લભૂતસ્ય જ્ઞાનસ્ય દ્વયી ગતિરવિકલ્પ સન્નિકલ્પં ચ । તયોરુભયોરપિ પ્રમાણરૂપત્વમભિધાતું વિભગવચ્ચનમેતત્ 'અવ્યપદેશ્યં વ્યવસાવાત્મકમ્' इति ।^૧

આમ અવ્યપદેશ્ય એટલે અવિકલ્પક અથવા નિર્વિકલ્પક અને વ્યવસાયાત્મક એટલે સવિકલ્પક એવો અર્થ ત્રિલોચન તથા વાચસ્પતિ-મિશ્રે કરેલ અર્થ છે. લાખ્યકાર વાત્સ્યાયને કે વાર્તિકકાર ઉદ્યોતકરે આવો કોઈ અર્થ લીધો નથી. પં. મયાશંકરજીને આ બન્ને અર્થની માહિતી પૂરેપૂરી હોઈ એમણે બન્ને આખ્યા છે. એ દર્શાવે છે કે ન્યાયશાસ્ત્ર વિષે એમનું જ્ઞાન તલસ્પર્શી અને ઊંડું છે. આ ઉપરાંત એમણે ન્યાયસૂત્રોને જે રીતે સમજાવ્યા છે એથી ન્યાયસૂત્રો ઉપરનું એમનું લાખ્ય કેવળ વિદ્વદ્લોચ્ય નહિ પરંતુ લોકલોચ્ય પણ બન્યું છે. એમના આ લાખ્યની જેટલી પ્રશંસા કરીએ એટલી ઓછી છે.

ન્યાય અને વૈશેષિકદર્શન સાંખ્ય અને યોગની જેમ સાથે ગણાતા હોઈ ન્યાય પછી સહજ વારે વૈશેષિકદર્શનનો જ આવે છે. એ મુજબ એમણે વૈશેષિકદર્શનનું લાખ્ય પણ તૈયાર કર્યું. અનેક આંતરિક કારણોસર એની પૂ. પંડિતજીએ લખેલ 'હસ્તપ્રત નવ વર્ષ પડી રહી અને એમણે પછીથી લખેલ મીમાંસાદર્શન

પહેલાં પ્રગટ થયું. આમ છતાં સહજક્રમથી વૈશેષિક પ્રાપ્ત હોઇ
આપણે અહીં એનો જ વિચાર કરીશું.

સાંખ્યદર્શન અને ન્યાયદર્શનમાં પૂ પંડિતજીએ જે સૂત્રપાઠ
નથી આપ્યો એ સૂત્રપાઠ સળંગ જેઉ પ્રકારનો—અધ્યાયાનુક્રમે
અને અકારાદિવર્ણાનુક્રમે આપ્યો છે. આમ કરવાથી એની
ઉપયોગિતા વિદ્વાનો માટે ખૂબ જ વધી જાય છે એ સહેજે
સમજાય છે. આ ઉપરાંત વૈશેષિકદર્શનમાં પ્રસ્તાવના પણ સુંદર
આપવામાં આવી છે. અલગત એમાં વૈશેષિકદર્શનના ઇતિહાસની
કોઈ વિદ્વદ્ભોગ્ય ચર્ચા નથી પણ લોકોને આ ભાષ્ય વાંચવામાં
રસ પડે એ હેતુથી વૈશેષિકદર્શનનો સામાન્ય પરિચય આપવામાં
આપ્યો છે. એ રીતે આ દર્શન પણ અત્યંત કઠિન ગણાતું હોવા
છતાં પંડિતજી એને સારા પ્રમાણમાં વિદ્વદ્ભોગ્ય ઉપરાંત લોક-
ભોગ્ય બનાવી શક્યા છે. ન્યાય અને વૈશેષિકદર્શનના એમણે
કરેલ અર્થો વિશે કયાંય ભતલેદને અવકાશ નથી એટલે એ વિશે
વિસ્તૃત ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી. આમ છતાં ગુજરાતે અભિમાન
લેવા જેવી એક બાબત અહીં જણાવવી આવશ્યક છે. ન્યાય તથા
વૈશેષિકદર્શનના અનુવાદો ભારતીય ભાષાઓમાં હિંદી તથા
બંગાળી સિવાય બીજી ભાષાઓમાં નથી થયા. બંગાળી ભાષાના
અપવાદને ધ્યાન કરતાં ભારતીય ભાષાઓમાં આ દર્શનોના આટલા
સુંદર અનુવાદો અને તે પણ મૌલિક ભાષ્ય સાથે ગુજરાતી
ભાષામાં આપી પંડિતજીએ ગુજરાતી ભાષાની અને ગુજરાતી
જનતાની જે અપૂર્વ સેવા કરી છે તેની નોંધ લેતાં આનંદ સાથે
ગર્વ અનુભવી શકાય છે.

ન્યાય વૈશેષિકદર્શન પછી મીમાંસાદર્શનનો વારો આવે છે.
સામાન્ય રીતે મીમાંસાદર્શનનો તલસ્પર્શી અને ઊંડો અભ્યાસ
દક્ષિણ ભારતમાં થાય છે. કાશી જેવા વિદ્યાક્ષેત્રમાં પણ મીમાંસાના
ઊંડા અભ્યાસી પંડિતો દક્ષિણ ભારતના હોય છે. અલગત

અગ્રેજીમા આ દર્શનનો મૂળ્ય અનુવાદ સ્વ મ, મ ગગનાથ
 આ કે જેઓ મિથિલાના હતા એમણે ખૂબ જ વિસ્તારથી આપ્યો
 છે. આ ઉપરાત દર્શનના પ્રકાડ પ શ્રી ગોપીનાથ કવિગજ
 જેવા વિદ્વાનો પણ આનુ શાસ્ત્રજ્ઞાન ધરાવે છે. આમ છતાં આવા
 થોડા અપવાદો મિવાય દર્શન તરીકે આ દર્શનના અભ્યાસનો
 પ્રચાર વિશેષ નથી આ દર્શનના અભ્યાસનો જ જ્યાં પ્રચાર ન
 હોય ત્યાં ભારતીય ભાષાઓમા આનો અનુવાદ થવો કે એનું
 મૌલિક ભાષ્ય જ્યાં એ એકદમ સંભવિત જ કયાથી બને ?
 અલબત્ત દક્ષિણ ભારતની કોઈ ભાષામા એટલે કે તમિલ મા
 તેલુગુમા આ દર્શનનો અનુવાદ મા મીમામા વિશે કાંઈ લખાય
 તો એ અસંભવિત ન ગણાય દર્શનના કોડા અભ્યાસી બગાળમા
 કાંઈક લખાય એ પણ શક્ય છે આમ છતાં મીમાસાદર્શનનો
 આવો સંગ્રહ અને સુદર અનુવાદ ભારતીય ભાષાઓમા થયો હોય
 એવી જાણ મને નથી આ દૃષ્ટિએ જોતા મીમાસાદર્શન જેવા
 ડર્મની અત્યંત અટપટી સર્ચ કરનાર ગણી અધ્યયન માગી લેતા
 ઉપરાત ખૂબ જ ધીરજપૂર્વકનું વાચન અને મનન માગી લેતા
 આ દર્શનનું મૌલિક ભાષ્ય ગુજરાતીમા મળે એ ગુર્જગિરાનું
 ખરેખર અહોભાગ્ય જ ગણાય મીમાસાદર્શનનો ગુર્જરઅનુવાદ
 અને ગુજરાતીમા ભાષ્ય જોયા પછી પ. મયાશકૃષ્ણ દર્શનશાસ્ત્રનું
 કેટલું જાણ ધરાવે છે અને દર્શનશાસ્ત્રના કેટલા પ્રકાડ પડિત
 છે એની પ્રતીતિ કોઈને પણ થયા વિના નહિ

પૂર્વમીમાસા પત્રી જે દર્શનના ભાષ્યમા આ પરિચયનો
 ઉમેરો કન્વામા આવ્યો છે એ દર્શન ઉત્ત-મીમામા મા વેદાત
 દર્શનનો વાને આવે છે. બ્રહ્મસૂત્રો ઉપર મોટા-મોટા અનેક
 આચાર્યોએ અનેક ભાષ્યો રચ્યા છે. એ ભાષ્યો રચનાગ મહાન
 આચાર્યોએ અનેક ધાર્મિક સપ્રદાયો પણ પ્રવર્તાવ્યા છે. આમ
 છતાં દર્શન તરીકેની ગણતરીમા ભારતીય દર્શનોમા વેદાત એ
 છેનું દર્શન ગણાય અલબત્ત બ્રહ્મસૂત્રોની રચના ઘણા નમય

પૂર્વે થઈ છે, બીજાં સૂત્રોની જેમ એનું અંતરથીકરણ પણ પ્રાચીન છે, પણ એના ઉપરનાં પ્રાચીન ભાષ્યો ઉપલબ્ધ ન હોવાને કારણે એ વેદાંતદર્શનના સૂત્રો તરીકે શંકરાચાર્યે ભાષ્ય કયાં પહેલાં પ્રતિષ્ઠિત નથી થયું. આજ કારણે ઇ. સ.ની ૫મી યા ૬ઠ્ઠી શતાબ્દીમાં થયેલ જૈન આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ એમના દર્શન-સંગ્રહમાં વેદાંતનો સમાવેશ નથી કરી શક્યા. આમ બ્રહ્મસૂત્રોના ભાષ્ય દ્વારા વેદાંતદર્શનની પ્રતિષ્ઠા કરનાર સૌ પહેલાં આચાર્ય શંકર છે. ઇ. સ.ની ૭મી ૮મી શતાબ્દીમાં દ્રુત ડર વર્ષની વય જેટલું ટૂંકું આયુષ્ય ભોગવી જીવનકીલા સમાપ્ત કરનાર ભગવાન શંકરાચાર્યની વિદ્વત્તાથી અને પ્રભાવથી વેદાંતની એવી પ્રતિષ્ઠા થઈ કે આજ સુધી આપણા દેશમાં દર્શનનો અભ્યાસ એટલે મુખ્યત્વે વેદાંતનો જ અભ્યાસ એવું મનાય છે. શંકરાચાર્ય પછી દક્ષિણ ભારતમાં તથા ભારતના અન્ય ભાગોમાં બીજા જે કોઈપણ આચાર્યો થયા એમણે પોતાનો મત યા સંપ્રદાય પ્રવર્તાવવા બ્રહ્મ-સૂત્રોનો જ આશ્રય લીધો. એ જ પરિણામે અત્યારે આપણા દેશમાં જે ધાર્મિક સંપ્રદાયો નજરે પડે છે, એમાં કોઈ ને કોઈ આચાર્યનો વેદાંતનો મત સંકળાએલો નજરે પડે છે.

આ અસ્થિતિમાં વેદાંતદર્શનનું મૌલિક ભાષ્ય લખવાનું કામ કેટલું કપરું છે એ કોઈ પણ વાચકને સમજાયા વિના રહેશે નહિ. શંકરાચાર્ય અને એની પછી થયેલ ઠેક વલ્લભાચાર્ય સુધીના આચાર્યો પૈકી કોઈ પણ એકના સંપ્રદાય યા મતને અનુસર્યા વિના જો વેદાંત ઉપર કોઈ પોતાની રીતે લખે તો એ વેદાંતનું ભાષ્ય ગણી શકાય કે કેમ એની પણ વાચકોને શંકા રહે. સામાન્ય વાચક તો એને વેદાંતનું ભાષ્ય છે એમ ન જ સમજે. અહીં આશ્ચર્ય તો એ છે આ આચાર્યોના મત પરસ્પર ભિન્ન હોવા છતાં બધાએ આચાર્યોએ આશ્રય આ બ્રહ્મસૂત્રોનો જ લીધો છે અને તે તે મતના અનુયાયીઓની દૃષ્ટિએ તે તે આચાર્યોએ કરેલ અર્થ સાચા ગણાય છે. પરંતુ આમાં તટસ્થ દાર્શનિકે કયો અર્થ સ્વીકારવો? વેદાંતસૂત્રો માટે આ એક

ન ઉકેલી શકાય એવો કોયડો છે. આને તો આ બ્રહ્મસૂત્રોની દશા એવી છે કે કોઈ પણ પ્રાચીન દર્શન, શું સાંખ્યયોગ કે શું ન્યાય-વૈશેષિક કે શું પૂર્વમીમાંસા—આ દર્શનો પૈકી કોઈ પણ એકનું સમર્થન કરનાર પોતાના મત અનુસાર બ્રહ્મસૂત્રોના અર્થ કરી શકે એમ છે. બીજા દર્શનોના સૂત્રો વિશે આવું નથી એ સ્પષ્ટ કરવું જરૂરી છે. આ કારણે વેદાંતસૂત્રોનો અર્થ જ્યારે પણ કરવામાં આવે ત્યારે અર્થ કરનાર કોઈ પણ એક આચાર્યની દૃષ્ટિને અનુસર્યા વિના રહી શકતો નથી. એમ કહે તે વેદાંત જાણે છે કે કેમ એ વિશે લોકોને શંકાજ થાય.

વેદાંતદર્શનની આ પ્રમાણેની રૂઢ થયેલ માન્યતાઓ છતાં પં. મયાશંકરજીએ વેદાંતસૂત્રોનું પણ તદ્દન સ્વતંત્ર રીતે બધા જ આચાર્યોથી જુદા પડી મૌલિક ભાષ્ય રચવાની હિંમત કરી છે. પોતે આર્યસમાજના જ વર્તુળમાં રહેતા હોઈ એ વિચારોની ઘેરી અમર એમના ઉપર આવે એ સ્વાભાવિક છે. એ રીતે વેદાંતના ભાષ્યમાં કોઈ વાચકને એમ પણ જણાય કે આ ભાષ્ય તો આર્યસમાજની દૃષ્ટિથી જ લખાયું છે, પરંતુ ન્યાય-વૈશેષિક તથા સાંખ્યયોગ વગેરે દર્શનોનો અભ્યાસ કર્યા પછી શંકરાચાર્ય કે ઇતર આચાર્યોના ભાષ્ય વાંચ્યા સિવાય જો આ વેદાંતનું ભાષ્ય વાંચવામાં આવે તો પંડિતજીની મૌલિકતાની તથા એમના જિહ્વા અભ્યાસની પ્રતીતિ થયા વિના રહેશે નહિ. તટસ્થદૃષ્ટિએ શંકર વગેરે આચાર્યોના ભાષ્યો વાંચ્યા પછી પણ ઇતર દર્શનોનો જેને અભ્યાસ છે એવી વ્યક્તિ એમ નહિ કહી શકે કે પં. મયાશંકરજીએ કંગેલ વેદાંત-સૂત્રોના અર્થો નિરાધાર તથા કપોલકલ્પિત છે. અલગત એમની દૃષ્ટિ ન્યાય તથા વૈશેષિકના મનને વધારે ગ્રાહ્ય રીતે ગણે છે, તેમ છતાં અહીં આ વેદાંતસૂત્રોના વાચકે એક બાળત હિંમેશ ખ્યાલમાં રાખવાની છે કે શંકરાચાર્યથી શરૂ કરી જે જે આચાર્યોએ બ્રહ્મ-સૂત્રોના અર્થો કર્યા છે એ પોતપોતાના મતને પુષ્ટ કરવાની દૃષ્ટિથી જ કર્યા છે. પ્રત્યેક આચાર્ય આ બ્રહ્મસૂત્રોનો પોતે ઠરેલ અર્થ જ સાચો છે એમ ઠસાવવા પ્રયત્ન કરે છે. શંકરાચાર્ય આમાં સૌ-

છતાં તેઓ પણ પૂર્વાચાર્યોએ કરેલ પ્રહસસૂત્રના અર્થોને પૂર્વપક્ષ તરીકે મૂકી એનું જોરશોરથી ખંડન કરે છે એમણે આ પ્રહસસૂત્રો દ્વારા જૌદ્ધ-તત્ત્વજ્ઞાનનો આડકતરી રીતે પુરસ્કાર કર્યો છે એવું લાગવાને કારણે શ્રી રામાનુજચાર્ય જેવા વિશિષ્ટાદ્વૈતસિદ્ધાંતના આચાર્યો એમને પ્રચ્છન્ન જૌદ્ધ કહેતાં પણ અચકાયા નથી, જૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનના વિજ્ઞાનવાદ અને શૂન્યવાદનો રહેજ ગંભીર અભ્યાસ કરનારને એવું તો જરૂર સ્પષ્ટ જણાયા વિના નહિ જ રહે કે આચાર્ય શંકરે જૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનનાં ઘણાં તત્ત્વોનો સમાવેશ પોતે ઉપદેશોલ વેદાંતના તત્ત્વજ્ઞાનમાં કરી લીધો છે. આ કારણે આવા મતભેદપરક સૂત્રોમાં પડિતજી મૌલિક રીતે પોતાને જે અર્થ સાચો લાગે તે આપણી સામે મૂકે તો એ દોષ ન ગણાતાં ગુણ જ ગણાવો જોઈએ, વળી જે જે સૂત્રોના અર્થ વિશે કોઈ પણ આચાર્યમાં મતભેદ નથી ત્યાં એમણે પણ કોઈ નવો પોતાનો કપોલકલ્પિત અર્થ ઉપજાવી કાઢ્યો નથી, એ અર્થ એમણે પણ સ્વીકાર્યો છે. આ રીતે તપાસતા આ વેદાંત-દર્શન પણ એક અને જાણી ભાત પાડતું વેદાંત ઉપરનું એમનું મૌલિક ભાષ્ય છે. જ્યાં જ્યાં એમણે પોતાના સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, ત્યાં ત્યાં આચાર્ય શંકરની જેમ, તેમ જ અન્ય આચાર્યોની જેમ પોતાના સિદ્ધાંતને શ્રુતિ તેમ જ સ્મૃતિના અનેક પ્રમાણોથી દઢમૂળ કર્યો છે. એ રીતે આ એમનું એક આગવું પ્રસ્થાન છે. દર્શન-શાસ્ત્રમાં તટસ્થ રીતે રસ ધરાવનાર આવી દૃષ્ટિથી આ વેદાંતદર્શનના ભાષ્યને વાંચશે તો એમાં પડિતજીની સહજ મૌલિકતાના અને દર્શન શાસ્ત્રોના ઊંડા અભ્યાસના દર્શન થયા વિના રહેશે નહિ.

એમની દાર્શનિક કૃતિઓનો સંક્ષેપમાં આટલો પરિચય આપ્યા પછી અતનાં એક મહત્ત્વની બાબત કહેવાની રહે છે. સામાન્ય રીતે પ્રાચીનકાળના પઢિતો અને આજના જમાનામાં વૈદિક, જૌદ્ધ કે જૈન સાધુઓ સિવાય કોઈપણ વિદ્વાન નિઃસ્વાર્થ-ભાવે કોઈપણ પ્રકારનો પુરસ્કાર લીધા વિના આવું કઠિન કામ કરી આપે એ આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવી હકીકત છે. આ જમાનામાં

ગૃહસ્થ-વિદ્વાન એ જેટલો મોટો વિદ્વાન હોય એટલો જ મોટો
 પુસ્તકાલય એની કૃતિનો હોય છે, તેમા પણ આપણા પ્રાન્તમા તો
 પ્રત્યેક વર્ષમાં વૈશ્યવૃત્તિ અત્યન્ત પ્રાધાન્ય ભોગવતી હોનાને કાણે
 આટલા બધા દર્શનોના આવા સુદર મૌલિક ભાષ્યો પુસ્તકારની કે
 કીર્તિની કશીપણ એવણા વિના કોઈપણ વિદ્વાન આપે એ માની
 શકાય એવી બાબત નથી. આમ છતાં દરેક નિયમમા મહાન
 વ્યક્તિઓ અપવાદ હોય છે, એ જ રીતે આટલા બધા દર્શનોના
 આવા સુદર મૌલિક ભાષ્યો પૂ. પડિતપ્રવર મયાશંકરજીએ, કે
 જેમને—એ મારા વિદ્ય ગુરુઓમાના આદિ વિદ્યાગુરુ હોઈ આચાર્યજી
 તરીકે જ સંબોધુ છું—ધનની કે કીર્તિની કશીપણ એવણા રાખ્યા
 વિના એક આત્મર્ષિની જેમ લોકહિત માટે જ કરી આપ્યા છે.
 આ રીતે આ જમાનામા પણ દીક્ષાથી એ મંન્યાગ્રી ન હોવા છતાં
 એક સાચા નિસ્વાર્થ સાધુની જેમ આ મમાજના નાચા લોક-
 સેવકની રીતે આ કામ એમણે પાઠ પાડ્યું છે એ બહલ આપણે
 એમના હંમેશના સ્મૃતિ છીએ આવા ભગીરથકાર્ય બદલ કેવળ
 આર્ચસમાજ નહિ પણ સમસ્ત ગુજરાત એમને જેટલા અભિનંદન
 આપે એટલા ઓછાં છે આશ્ચર્ય અને ખેડની વાત તો એજ છે કે
 હમેશા કામથી જ વ્યક્તિનું મૂલ્ય આડતો આપણો પ્રાન્ત સંતુ
 સુધી આવા નિસ્વાર્થી વિદ્યાનિષ્ઠ વિદ્વાનને ઓળખી શક્યો નથી.
 તેઓ પણ અનાસક્તભાવે આવો કશોય રંગ અનુભવતા નથી એ
 એથીય આનંદની અને એમના શિષ્યો માટે ગર્વની વાત છે.
 આશા છે કે આ પરિચય પડી વાચકો એમની કૃતિઓને ઉચિત
 દૃષ્ટિથી મૂલવશે. જે અધિકારીઓના હાથમાં એમની કૃતિઓનું
 પ્રકાશન હોય તેઓને એ જ નિનિ કે એમની જે કૃતિઓ
 અત્યારે અપ્રાપ્ય થઈ ગઈ હોય તેને ફરીથી છપાવે અથવા એના
 અધિકાર કોઈ યોગ્ય પ્રકાશનમંથા કે જે આ છપાવવાનો
 ભાર ઉપાડવા માટે તૈયાર હોય એને આપે. આથી વિશેષ અટ્ટી
 મારે કશું કહેવાનું નથી. પ્રિયન્તા ગુરુ ॥

શ્રદ્ધેય પં. મયાશંકરજી દર્શનાચાર્ય

સોળ વરસના આણંદના વસવાટ પછી મેં ત્યાંથી વિદાય લીધી છે ત્યારે એની સ્મૃતિઓ ઊભરાય તે સ્વાભાવિક છે. એમાં એક વિરાટકાય મૂર્તિ મોખરે તરવરે છે. હું એને વિરાટકાય કહું છું ત્યારે એ દેહે લાંબી-પહોળી છે તેમ કહેવાનો ભાવાર્થ નથી. લગભગ સાડાસાત દસકા વટાવી ગયેલી એ મૂર્તિ મૂળે ચે કૃશ હતી અને ઉંમરે તેને વધુ કૃશ બનાવી છે. ચાલ પણ હવે મંદ પડી છે. સવારના પહોરમાં આર્યસમાજમાંથી રસ્તાને નાકે એ દૂધ લેવા જાય કે સ્ટેશને શાક લેવા જતાં રોજ જોનારને મંદ ચાલનો ખ્યાલ આવ્યા વિના ન રહે. કૃશ શરીર, ધોતિયું, પહેરણ અને ટોપીનો સાદો પોષાક અને ચરોતર પ્રદેશની આર્યસમાજ આણંદે વગર ભાડે રહેવા આપેલી ૧૦' x ૧૦' ની બે ચોરડીમાં રસોડું-ઘરવખરીનો સંસાર જેમનો સમાઈ ગયો છે, તે વ્યક્તિ આણંદનાં સ્મરણને મોખરે આવીને ઊભી રહે અને પચ્ચીસ વર્ષની સ્મૃતિને જગાડે ત્યારે એ દેહે બલે વિરાટકાય ન હોય, ભૌતિક સમૃદ્ધિએ વિરાટ ન હોય, પણ આધ્યાત્મિક સમૃદ્ધિએ એ વિરાટકાય જરૂર છે.

૭૩ ની સાલમાં ૨૦ વર્ષની ઉંમરે હું નોકરીની શોધમાં આણંદ આવ્યો અને આર્યસમાજના તે વખતના મંત્રી મુરબી શ્રી બાપુભાઈ પટેલના કૌટુંબિક સંબંધને લીધે ‘આર્યપ્રકાશ’ સાપ્તાહિકમાં કારકુન તરીકે જોડાયો તેથી જે વિરાટકાય વ્યક્તિની સ્મૃતિની વાત કરું છું તે બ્રહ્મવેત્તા આચાર્ય મયાશંકરજી શર્માનાં પ્રથમ દર્શન થયાં. પચ્ચીસ વર્ષ પહેલાંનો પણ પહેરવેશ એજ હતો! આજે જે જગામાં એ રહે છે તેજ બે ચોરડીમાં તે વખતે પણ રહેતા હતા. આર્યવિદ્યાસમાનું ગુરુકુળ શુકલતીર્થથી આણંદ લાવવામાં આવ્યું હતું અને આચાર્ય તરીકે ત્યાંથી એ સાથે આવ્યા હતા. ‘આર્યપ્રકાશ’ સાપ્તાહિક પ્રગટ થતું હતું એના પણ એ તંત્રી હતા. માણસની આંતરિક મોટાઈ જોઈ શકવાની દૃષ્ટિ તે વખતે

મારામાં ખીટી નહોતી તેમ કહું તે કરતાં, ઊઘડી જ નહોતી તેમ કહું તો એ વધુ સાચું ગણાશે. આથી એમનું પહેલું ચિત્ર મારી સ્મૃતિમાં જડાયેલું છે, તે સવારમાં એમને ઓરડીની બહારના નળે સ્નાન કરતા અને તે પછી જાતે ધોતિયું ધોઈને સુકવી નાખતા જોએલા; તે એ વખતે મને એ દૃશ્યથી ઈર્ષક આઘાત પણ લાગેલો. હાઈસ્કૂલના અમારા હેડ માસ્તર શાળામાં આવતા ત્યારે એમની આગળ પટાવાળો ચાલનો હોય, એ સનાતની આચારવિચારના હતા, એટલે શાળાનું સાર્વજનિક પાણી પીવામાં એ છોછ માનતા એટલે ગ્રાહ્ય પણ પટાવાળો ઘેરથી એમને માટે લોટામાં પાણી ભરી લાવતો અને તે દેખાવ એમની મોટાઈની છડી પોકારતો લાગતો. નિશાળ અગ્યાર વાગ્યે ઉઘડતી, શિક્ષકો તે પહેલાં આવી જતા, પણ હેડ માસ્તર શાળા શરૂ થઈ ગયા પછી આવતા અને કલાસમાં જોડા-જોડા અમારી નજર એમના તરફ પડી જાય તો એ મોડા આવે છે તેમાં પણ એમની મોટાઈ અમને દેખાતી હતી. એ ચાલે એમાં, એ જાલે એમાં, એ અમને વર્ગ લેતાં લાણાવે એમાં, એ શાળામાં સૌથી મોટા-સર્વેશ્વર છે, તેની પ્રતીતિ થયા કરતી હતી. એને બદલે ગુરુ-કુળના આચાર્ય અને મુંબઈ પ્રદેશ આર્યપ્રતિનિધિ સમાના મુખપત્ર સાપ્તાહિક ‘આર્યપ્રકાશ’ના તંત્રી જાતે પોતાનું ધોતિયું ધોઈ દે અને એમનાથી પચ્ચીસ ફૂટ દૂર એમના વિદ્યાર્થીઓ એ દૃશ્ય જોતા હોય, તે મને વરસું લાગતું હતું.

‘આર્યપ્રકાશ’ કાર્યાલયમાં છાપાં આવતાં, તંત્રીને જ એની જરૂર ગણાય, તંત્રીને સીધાં એ મળવાં જોઈએ, પરંતુ એ પોતે કાર્યાલયમાં આવે, ટપાલ મારી પાને આવતી એટલે મારા ટેબલ ઉપર એ હોય, જાણે હું એનો હકદાર હોઉં તેમ એ મારી રજા-સંમતિ લેતા હોય તેમ કહે: લઈ જાઉં છું! અમારી નિશાળમાંય છાપાં આવતાં, વિદ્યાર્થીઓને તે વાંચવાને અધિકાર હતો, પરંતુ છાપાં હેડ માસ્તર, શિક્ષકોની ઓફિસમાં રહેતાં, વિદ્યાર્થીઓ માટે તે વાચનાલયમાં ભાગ્યે મુકાતાં હતાં. અને અડીં મધ્યાહ્નકરણ પોતાના

અધિકારને એ ઓળખતા ન હતા. નવજ મહિના એ વખતે આય સમાજમાં રહીને શિક્ષકની સરકારી નોકરી માટે મેં ત્યાંથી વિદા લીધી. એઓ લલા માણસ છે ત્યારે એવી જ એ પ્રથમ છાપ હતી

પરંતુ સાત વર્ષ પછી પાછો એ જ આયસમાજમાં રહે અવે. અને ખાત્રસાં સોળ વર્ષ ત્યાં રહ્યો ત્યારે મયાશંકરજી આંતરિક પ્રતિભાને સમજવાની કંઈક દષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ હતી તેથી મ વિશ્વાસ બેઠો છે કે, ઋષિ-મુનિઓનો વંશ ભારતભૂમિમાં નિર્મૂળ થયો નથી! ત્યાગી-વિદ્વાન-શુરંઓ અણ્ણમાં જૂંપડી રહેતા હતા તેવા પ્રાદ્યુઓ આજે નથી એમ આપણે બોલી નાખી છીએ, પણ એવા પ્રદ્યુવેત્તાઓ આજે પણ છે તેની પ્રતી મયાશંકરજી જેવા ઋષિના સાન્નિધ્યમાં આવવાનું જેને સફલા મળે તેને થાય છે. એ જે એ ઓરડીઓમાં રહે છે તે ઈટ-સીમેન્ટ પાકી છે તે સાચું, પણ સગવડમાં જૂંપડી કરતાં એમાં વિશેષ ક નથી. વીજળીની બત્તી અને પાણીનો નળ સગવડમાં કહેવો હો તે કહી શકાય. આ તો સ્થૂવ સરખામણી થઈ, પરંતુ ઋષિ-મુ સાથે આંતરિક સંજ્ઞામણી કરવામાં આવે તે એમા એ કયાંય ઉતરે. પ્રદ્યુવેત્તાની મુખ્ય કસોટી મંસારના અધુવ પદાર્થોમાં આમા થઈ ધ્રુવઆત્માના અમરત્વ પદાર્થ—આત્મજ્ઞાનને એ ભૂલા નથી. ધ્રુવમાં જ અંત રહે છે. ત્રણ એધણુઓથી એ વિરક્ત ન છે—પુત્રેણુ, પિત્તેણુ અને લોકેણુ. મયાશંકરજીને પુત્ર નથી એ એ એધણુ એમને નહી ગઈ હોય તેવું ક્યારેય દેખાયુ નથ પિત્તેણુ એમને સતાવતી હોય તે આયસમાજના પંડિત તર્ એમણે જે જિંદગી વિતાવી તેમાંથી એ ક્યારનાય ચલિત થઈ, સામે આવીને મળતું ગળપીપળા રોટનું ‘રાજશુર’પદ સીકાયું હોત આમાન્ય વ્યવહારમાં એવું બને છે કે માણસને એની જગામાં કમ બઢતી મળે છે અને આપોઆપ પગાર વધતો જાય છે. મયાશંકરજી બાબતમાં એથી બિલકુલ બન્યું, એમનો પગાર સંસ્થાની આર્થિક સ્થિતિ ઉત્તરોત્તર નળળી પડતી ગઈ તેમ તેમ ઘટતો ગયો

એમણે તે કાપ સ્વેચ્છાએ સ્વીકાર્યો અને આર્થિક સ્થિતિ સુધરે તો સારી તક સામેથી આવી તોયણુ ગરીબાઈમાં એમણે ગૌરવ માની ગરીબાઈને ગૌરવાન્વિત કરી !

દેવલાલી, નાશિક, માલાડ, સાન્તાક્રુઝ, વરસોવા, અંધેરી, શુકલતીર્થ અને આણંદ તથા ઘાટકોપર એમ શુરુકુળતું સ્થળાંતર થતું રહ્યું અને પહેલેથી એના આચાર્ય બનેલા મયાશંકરજી ઠેક સુધી એની નળળી આર્થિક હાલતમાંથી કામ કરતા રહ્યા. ઉપર જણાવ્યા મુજબ શુકલતીર્થ હતા ત્યારે રાજપીપળાના રાજવી તરફથી રાજગુરુના પદ માટે આમંત્રણ આવ્યું. માસિક રૂપો નો પગાર, બંગલો અને નોકરચાકર ! પરંતુ આચાર્યનો રૂ. ૧૨૫ નો અનિયમિત મળતો પગાર છોડીને એઓ ત્યાં ન ગયા !! '૪૨ માં આણંદમાં શુરુકુળ બંધ થયું ત્યારે એમણે નિવૃત્તિ સ્વીકારી, પણ મુંબઈમાં રહેવાની માગણીનો એમના પરમપ્રિય શિષ્ય શ્રી સત્યમતજી ત્નાતકનો આગ્રહ પણ એમણે માન્ય ન રાખ્યો !

વિત્તેષણાનો ત્યાગ કરવો કંઈક સહેલો છે પણ લોકેષણનો ત્યાગ તો વિરલ છે. પરંતુ એમાંય એ નિસ્પૃહી રહ્યા છે ! સંસ્કૃતના વેદાન અને દર્શનશાસ્ત્રોના પ્રખર અભ્યાસી હોવા છતાં આર્થ-પ્રમાજની દુનિયા પણ એમને ઓછા જ લાગે છે. એમની વિદ્વત્તાને મોળખવાનો મારો કેઈ અધિકાર નથી, પરંતુ એમના શિષ્યો એમના પ્રત્યે જે પૂજ્યભાવ સેવે છે અને એમને માર્ગદર્શનના અધિકારી ગણે છે તે ઉપરથી એમની મેધાનો અણુમાર મળે છે. સંસ્કૃતના વિદ્વાન અને પ્રાધ્યાપક ડૉ. શ્રી જિતેન્દ્ર જેટલી બનાગચના ન્યાયાચાર્ય છે અને મુળઈ યુનિ. ના એમ. એ. છે. એમણે પીએચ. ડી. માટે થીસીસ લખવાનું નક્કી કર્યું ત્યારે માર્ગદર્શન માટે મયાશંકરજીને સ્વીકાર્યા, અને યુનિ.ને એ મોકલતાં પહેલાં મયાશંકરજી પાસે એની કસોટી કરાવી ! શુરુપૂર્વિમાના અરમામાં એ શુરુના આશીર્વાદ લેવા પણ પ્રાયઃ આવતા હોય છે.

સ્નાતક શ્રી સત્યવ્રતજી પણ સંસ્કૃતના અભ્યાસી છે. એમના પ્રત્યે સ્નાતકજીનો ગુરુભાવ પિતાતુલ્ય છે. એ પોતે પણ સારા લેખક છે. મયાશંકરજીની મેધાને અંજલિ આપતાં એ કહે છે, ‘ભારતભરના દાર્શનિક વિદ્વાનોમાં થોડા જ વિદ્વાનો ષડ્દર્શનના પંડિતો હોય છે. તેમાંય થોડા જ સાથે વૈયાકરણ પણ હોય છે. તેમાં જે થોડામાં જ કાવ્યપ્રતિભા સ્ફુરે છે. એ રીતે આચાર્ય મયાશંકરજી એક સમર્થ વૈયાકરણ હોવા ઉપરાંત ષડ્દર્શનાચાર્ય અને સરસ કવિ પણ છે! આર્યસમાજમાં તો તેઓ અગ્રસ્થાને છે જ પણ ગુજરાતી આલમમાંયે તેઓ એક અને અદ્વિતીય વિદ્યમાન છે! મહર્ષિ દયાનંદના સત્યાર્થપ્રકાશ, સંસ્કારવિધિ આદિ ગ્રંથોના અનુવાદક અને ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય, મીમાંસા અને વેદાંત એ દર્શનોના અનુપમ સ્વતંત્ર ભાષ્યકાર પણ છે.’

આ વિદ્વાતામાં વાતસલ્ય ભરવાથી એ શિષ્યોના પિતાતુલ્ય ગુરુ અને તેમાં નવાઈ શી? સત્યવ્રતજી આજે પણ એમનો એક પ્રસંગ વર્ણવતાં ગળગળા થઈ જાય છે. અંધેરીમાં ગુરુકુળ હતું ત્યારે એના કંપાઉંડના દૂવામાં નહાવા પડતા હતા. એ રોજનો કાર્યક્રમ હતો અને તરતાં પણ સારું આવડતું હતું એટલે નહું પણ ન હતું. પરંતુ નવજુવાનોને કંઈક આંધળિયાં કરવાની ચળ પણ ઊપડી આવે છે. સત્યવ્રતજીએ પવનચક્કી ઉપર ચડીને દૂવામાં ભૂસકો મારવાનો મનસૂબો કર્યો. શંકુ આકારની પવનચક્કીની નીચેના ભાગની પહોળાઈ તથા દૂવાની સંકડાશને લીધે ખીજ વિદ્યાર્થીઓ હેજતાઈ ગયા. એ મૂખોમી ન ઠરવા વારવા લાગ્યા. સત્યવ્રતજી ન માન્યા એટલે વિદ્યાર્થીઓ આચાર્ય મયાશંકરજી પાસે દોડી ગયા, પોતાનો દીકરો અકસ્માતના મોંમાં આવી ગયો હોય અને તે સમાચાર બહુતાં પિતા હાંફળાહાંફળા દોટે તેમ મયાશંકરજી દોડ્યા અને ‘સત્યવ્રત! સત્યવ્રત...!’ની બૂમો પાડતાં એમનો સાદ ફાટી ગયો! સત્યવ્રતનું સાહસ તે વખતે સફળ નીવડ્યું હતું અને દોષપણ

ઈજ પામ્યા વિના એ કૂવામાં ભૂસકો મારી જહાર આવ્યા હતા એટલે મયાશંકરજીની સામે જઈ એમણે નમસ્કાર કર્યો. પિતા દીકરાને છાતીએ ચાંપી દે તેમ એમણે એમને છાતીએ વળગાડી દીધો અને પ્રભુકૃપાએ દીકરો ઉગરી ગયાના હર્ષમાં એમની આંખોમાંથી અશ્રુધારા વહી રહીને સત્યવ્રતજીનું માથું ભીંજવી રહી !

શ્રી. સત્યવ્રતજી ગદ્ગદ થતાં કહે છે : ‘આ મારા ગુરુદેવ ! મારા જીવનના એ અવિવેકી સાહસનો મને આવો અલભ્ય ખદલો મળ્યો, તે માટે આજ પણ હું એ સાહસને વખોડતો નથી !’

પ્રજામાનસ ચમત્કારોથી અંજવા ટેવાઈ ગયું છે અને તેથી એમાં ઘેલું બની એ ચમત્કાર પાછળ દોડતું જોવા મળે છે. પરંતુ ચમત્કારને સમજવા એ ભાગ્યે પ્રયત્ન કરતું હોય છે. ગાંધીજી અને મહાદેવભાઈ વચ્ચે ચમત્કારની વાત નીકળતાં મહાત્માજીએ કહ્યું હતું—‘હું પણ કયાં ચમત્કાર નથી કરતો ?’ મહાદેવભાઈએ આશ્ચર્ય પામતાં પૂછ્યું હતું—‘તમે વંળી ક્યારે ચમત્કાર કરો છો ?’ ચમત્કારનો પોતાનો ખ્યાલ આપતાં મહાત્માજીએ કહ્યું હતું—‘આપણે કદ્યું પણ ન હોય તેવું કામ ઈશ્વર આપણી પાસે કરાવે તેનું નામ ચમત્કાર !’

આ અર્થમાં મયાશંકરજીનું જીવન પણ મોટો ચમત્કાર છે. દોરી-લોટો લઈને ગયેલો માણસ મુંબઈમાં લાખોપતિ બન્યાનું તો નવાઈ ભર્યું નથી, પણ માણસ રોટલો રળવા મુંબઈ જાય અને રસોયા તરીકે ખાધા પેટે નોકરી શરૂ કરે અને તેમાંથી દર્શનાચાર્ય સુધીનો વિદ્વાન થાય, આચાર્ય બને અને ઋષિ બને, તે શું જોવા-તેવો ઈશ્વરનો ચમત્કાર ગણાય ?

સૌરાષ્ટ્રના લાઠી શહેરમાં રહેતું ગ્રાહ્યજી કુટુંબ દાદાના વળતમાં પાલીતાણાના નાનકડા પાંચપીપળી ગામમાં આવીને વસ્યું. મયાશંકરે પ્રાથમિક છ ધોરણ શિક્ષણ લીધેલું અને ગ્રાહ્યજી કુટુંબના વારસામાં થોડોક મૌખિક વેદનો પાઠ, સંસ્કૃત સ્તોત્ર અને કર્મકાંડ મળ્યાં

હતાં. બાળલગ્નનો જમાનો એટલે પંદરમે વયે લગ્ન થયું અને નળળી આર્થિક સ્થિતિમાં કમાવાની જરૂર ઊભી થઈ. મયાશંકરજીને કમાવા માટે નશીબ મુંબઈ લઈ ગયું પણ એમની કમાણી બીજા કરતાં બુદ્ધા પ્રકારની નિર્માઈ હતી એટલે બ્રાહ્મણના દીકરાને સંસ્કૃત આવડતું હશે તો કંઈક રોટલો રળી ખવાશે માની રસોઈની નોકરી સાથે સાથે એ જી. ટી. સંસ્કૃત પાઠશાળામાં દાખલ થયા. બહુવું હતું પેટ માટે, પણ બહુવામાં કંઈક બુદ્ધા જ પ્રકારનો રસ પડવા માંડ્યો અને તેમાં એમની સુંદર પ્રગતિ જોઈ પાઠશાળાના શાસ્ત્રીએ રસોઈની નોકરી છોડાવી દઈ જમવાની સગવડ કરી આપી. એમાંથી એક મિત્ર આર્યસમાજમાં સમર્થ પંડિત બાલકૃષ્ણ શર્મા પાસે એમને લઈ ગયો. સમર્થ તાર્કિક પંડિતશ્રેષ્ઠ બાલકૃષ્ણ શર્મા એ ઇટાવા નિવાસી પં. ભીમસેન શર્માના શિષ્ય હતા. એ પં. ભીમસેનજી મહર્ષિ દયાનંદના શિષ્ય હતા. આમ સ્વા. દયાનંદની શિષ્યપરંપરામાં મયાશંકરજી, પં. બાલકૃષ્ણજીના શિષ્ય થયા અને તેમની પાસે અષ્ટાધ્યાયી, મહાભાષ્ય વગેરે બહુવાની, આર્ય-સમાજમાં રહેવાની, જમવાની સર્વ સગવડ મળી ગઈ. બહુવામાં એટલી તન્મયતા લાગી કે પોતે મુંબઈ કમાણી કરવા આવ્યા હતા અને પોતાને માથે પત્નીસહિત પિતા-ભાઈઓના કુટુંબની જવાબદારી હતી એ જ ભૂલી ગયા! આથી પિતાને અને બીજાને મયાશંકરની લાગણીહીનતા માટે દુઃખ અને અણગમો પણ થયો. બીજી બાજુ મયાશંકરજીનું આયુ માનસ પત્તટાઈ રહ્યું હતું. સનાતની બ્રાહ્મણના સંસ્કારને સ્થાને આર્યસમાજનું વાતાવરણ ઇલાતું હતું. ઉત્તર હિંદુસ્તાન અને પંજાબમાંથી આર્યસમાજના પંડિતો આવતા હતા અને તેમની સમક્ષ જ્ઞાનની વિશાળ દુનિયા ઊઘડતી જતી હતી, તેથી એમને એમજ લાગતું હતું કે પોતે બધે કોઈ સ્વર્ગભૂમિમાં છે! સ્વામી દયાનંદજીનું જીવનચરિત્ર અને એમના ગ્રંથો તેમને કંઈક નવીન ગ્રેરણા આપી રહ્યાં હતાં. સ્વામીજીની માફક જ્ઞાનની શોધમાં પગે ચાલીને ઉત્તરમાં જવા

અંખના સતાવી રહી હતી અને ખીજી તરફ ઘેરથી પિતાજીના પત્રો આવવા શરૂ થયા કે હવે તું તારી સ્ત્રીને તેડી જા!

ગુરુકુળના સંસ્થાપક સ્વામી નિત્યાનંદજીએ મયાશંકરજીની આંતરિક ભૂખને સમજીને બનારસ વધુ અભ્યાસ માટે જવાની જોઈવણ કરી આપી. ગંગા તટના શીતલાઘાટ પર સ્વામીજી જે મકાનમાં રહેતા હતા તેમાં રહેવાનું હતું. એક ગૃહસ્થ ઉપર ભલામણ-પત્ર લખી આપ્યો અને ડૉ. કલ્યાણદાસજીએ આર્યસમાજ દ્વારા સ્કૉલરશિપ આપવાનો પ્રબંધ કર્યો. દાક્ષિણાત્ય નૈયાયિક પં. અંબાદત્તજીએ એમની કસોટી કરી શિષ્ય તરીકે સ્વીકારી ભણાવવાનું શરૂ કર્યું. એક મહિનો અભ્યાસ ચાલ્યો ત્યાં એમની સાથે રહેતા એક વિદ્યાર્થીને રાત્રે કોલેરા લાગુ પડ્યો અને ચાર જ કલાકમાં તે મરણ પામ્યો. મયાશંકરજીના મનમાં ભયનો સંચાર શરૂ થયો અને મુંબઈનો માર્ગ પકડ્યો! હવે નોકરી સ્વીકાર્યા વિના ઉપાય શો હતો? સેવેલાં સ્વપ્ને એણે જશે તે દુઃખ એમના મનમાં ધૂંટાતું હતું. પરંતુ ઈશ્વરે ચમત્કાર શરૂ કર્યો હતો અને તે હજી પૂરો થયો ન હતો. કલકત્તાથી એક સંસ્કૃતનો વિદ્યાર્થી આર્યસમાજમાં આવ્યો હતો તેણે મયાશંકરજીની વિદ્યાભૂખ પિછાણીને પોતાની સાથે કલકત્તા લઈ જવાની તૈયારી બતાવી. જૈનધર્મના સમર્થ વિદ્વાન મહારાજ શ્રી વિજયધર્મસૂરિ ત્યાં સંસ્કૃત પાઠશાળા ચલાવતા આતુર્ભાસ ગાળતા હતા. વિદ્યાર્થીના કહેવાથી મયાશંકરજીએ સંસ્કૃતમાં સૂરિજી ઉપર પત્ર લખ્યો અને એમની સંમતિ પણ આપી ગઈ. ચોમાસું પૂરું થતાં સૂરિજીની જંગમ પાઠશાળા બનારસ જવા વિહાર કરી ગઈ એટલે મયાશંકરજી બંગાળી પંડિત સત્યવ્રત સામશ્રમી પાસે વૈદિક ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવામાં શુદ્ધાઈ ગયા, ઉપરાંત સંસ્કૃત કોલેજમાં નવ્ય ન્યાયનો અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો. પરંતુ સંસ્કૃતજ્ઞાનની ભૂખ કાશી વિના તૃપ્ત ન થવાની હોય તેમ વળી એમને બનારસનું આકર્ષણ શરૂ

થયું. ત્યાં જતાં પંડિત અંગાદત્તજીનાં ચરણોમાં ફરી શિષ્યભાવે જઈને એ ઊભા રહ્યા ! શિષ્યને ફરી આવેલો જોઈને ગુરુવર હસી પડ્યા અને નવ્ય ન્યાય તથા પ્રાચીન ન્યાય ભણાવવાનું શરૂ કર્યું. સૂરિજીનો પણ ત્યાં ફરી મેળાપ થયો. તેમણે પાઠશાળામાં રહેવાની સગવડ ફરી આપી અને પ્રાચીન દર્શનશાસ્ત્રોના અભ્યાસની જે ભૂગ હતી તે મયાશંકરજીએ અહીં પૂરેપૂરી સંતોષી. ઉપરાંત પૂર્વમીમાંસા અને વેદાંતના પ્રાકરણિક ગ્રંથો પૂરા કર્યા. સાહિત્યમાં કાવ્યપ્રકાશ, સાહિત્યદર્પણ, પંચમહાકાવ્યો અને પિંગળ-શાસ્ત્ર વગેરેનો સારો અભ્યાસ કર્યો.

ઇશ્વરે એમને માટે આ અભ્યાસ પછી ગુરુકુળના આચાર્ય તરીકેની આજીવન કામગીરી ગોઠવી જ રાખી હોય તેમ કાશીમાં અભ્યાસ પૂરો થવા આવ્યો ત્યાં ૧૯૧૨માં મુંબઈ આર્યસમાજનું તેહું આવ્યું કે દેવલાડીમાં ગુરુકુળ સ્થાપિત કર્યું છે અને તમે જલદી આવી જાવ. તે વખતે આર્યસમાજના મંત્રી તરીકે પૂ. ડૉ. કલ્યાણદાસ દેસાઈ હતા. થોડા વરસો પૂર્વે ગુજરી ગયેલા એ આર્યસંસ્કૃતિના પુરસ્કર્તા અને અજોડ કાર્યકર્તાને મુંબઈની જનતા અને આર્યસમાજની જનતા સારી રીતે જાણે છે. એ પણ ગુણપારખુ હતા. સત્તાવીસ વર્ષના નવજીવાન મયાશંકરજીની જનારસથી આવતાંની સાથે ગુરુકુળમાં આચાર્ય તરીકે તેમણે નિમણુક કરી અને આજીવન એના આચાર્ય રહી મયાશંકરજીએ તે દિપાવી ! તેમાં ડૉ. કલ્યાણદાસની ગુણપારખદષ્ટિ અને મયાશંકરજીની કૃતજ્ઞતા જોઈ શકાય છે. આમ પંદર વર્ષની ઉંમરે નોકરીની શોધમાં ગયેલા ક્રિશ્ચિરે રસોઈની નોકરીથી શરૂઆત કરી અને બાર વર્ષનું એક તપ પૂરું કરી આચાર્યપદ પ્રાપ્ત કર્યું એ ઇશ્વરનો દેવો મોટો અમલકાર !

જાણે પતિવ્રતા પત્નીની માફક એક જ ગુરુકુળને મનથી વધાં હોય તેમ '૪૨માં આજીવનમાં મું. પ્ર. આ. વિદ્યાસભાનું ગુરુકુળ બંધ થયું, તે પછી ચારા પગારની અને વધુ સગવડવાળી મુંબઈની

માંગણીને પણ મયાશંકરજીએ સ્વીકારી ન હતી. એમણે નિવૃત્તિ સ્વીકારી એટલે એ આચાર્ય મટી ગયા ન હતા. એમની દીર્ઘકાલીન સેવાઓ અને એમના દર્શનશાસ્ત્રોના ઊંડા અભ્યાસને લીધે મુંબઈ પ્રદેશની આર્યપ્રતિનિધિ સભા અને મુંબઈ પ્રદેશ વિદ્યાસભાએ એમને ‘દર્શનાચાર્ય’ ની પદવી આપી સન્માન કર્યું હતું. એ દર્શનશાસ્ત્રોનું તત્ત્વજ્ઞાન એમણે જીવનમાં ઉતાર્યું છે એ અર્થમાં તે જીવનાચાર્ય છે ! અને જે જીવન આપું જ્ઞાનની ઉપાસના—આચરણ કરે તેને નિવૃત્તિ કેવી હોય ?

ગુરુકુળ બંધ થયા પછી એમણે ન્યાય, વૈશેષિક અને પૂર્વ-મીમાંસાનાં ભાષ્યો કર્યાં છે. અત્યારે આ વેદાંત-દર્શન ગુજરાતીમાં પ્રગટ થઈ રહ્યું છે. પુસ્તક પ્રગટ થવાની ગણતરીએ એ લેખન કરે છે તેવું નથી. એ તો પોતાની વિદ્યાપ્રવૃત્તિ આચાર્ય તરીકે કર્યે જાય છે. ‘આર્યસ્મૃતિ’ નામનો શ્લોકબદ્ધ ગ્રંથ અપ્રગટ પડ્યો છે. ‘આર્યપ્રકાશ’ સાપ્તાહિકના તંત્રી-લેખોમાં એમણે જે પોતાના અભ્યાસનો નિશોડ આપ્યો છે, તેને જે વિભાગવાર પૃથક્કરણ કરીને સંગ્રહ કરવામાં આવે તો વેડફાઈ જતું એ વિદ્યાધન કાયમ ઉપયોગમાં આવે. પરંતુ પુખ્ત બીલે છે, તે કોઈ સુવાસ લે તે હેતુથી નહિ; પરંતુ બીલવું એ એની પ્રેરૂતિ છે અને સુવાસ ફેલાવવી એ એનો સહુજ છે. આત્મજ્ઞાની બ્રહ્મવેત્તાઓ પણ એ પુખ્ત જેવા જ એમની સુવાસ કોઈ ઝીલે તો જ એમનું જ્ઞાનપુખ્ત બીલે એવું નથી. પોતાને માટે એ બીલે છે અને તેની સુવાસ જો બીજા લે તો એમનાં ધનભાગ્ય. જાકી એમનો આત્મા તો એમાં મસ્ત હોય છે જ. એ મસ્ત હોય છે માટે જ એમને બીજા દુન્યવી એવણાઓ સ્પર્શતી નથી. આ દુન્યવી એવણાઓ કેવળ જ્ઞાનને લીધે દૂર રહે છે એવું નથી. એવા કેટલાય જ્ઞાનીઓ પણ જ્ઞાનને લીધે છે કે એમની આશા-તૃષ્ણાને અંત જોવામાં આવતો નથી. એ માટે અંતરમાં વૈરાગ્ય જાગવો જોઈએ. આવેગ અને

ઉત્સાહમાં આવી જઈને ત્યાગવૃત્તિ બતાવનારા ઘણા મળી આવે છે, પરંતુ એ ત્યાગવૃત્તિ લાભે કાળ ટકતી નથી વૈરાગ્ય વિના ત્યાગ ટકતો નથી. મયાશંકરજીનું ત્યાગીજીવન જે ઠેઠ સુધી શોભ્યું છે તે એમની વૈરાગ્યભાવનાને લીધે એના મૂળ બનારસના વિદ્યાભ્યાસ કાળમાં ન ખાયાનું એ માને છે. વિદ્યાભ્યાસ માટે કાશીનું શુ મહાત્મ્ય છે તે આ ઉપગ્રી જોવા મળે છે. વિદ્યાના વાતાવરણ વિનાનું શિક્ષણ સ્થાયી સંસ્કારમાં પન્નિષ્ણમતું નથી આ માટે જ ગુરુકુળોની પરપગ ચાલી આવતી હતી આજે યુગ પ્રમાણે ગુરુકુળના ઢળની પરપગ ભલે ન ચાલે તેમ હોય, પરંતુ વિદ્યાનું વાતાવરણ સ્થાયી સંસ્કારમાં પરિણમે તેવી નવી પરપરા શોધવી જ રહેશે ।

આ વૈરાગ્ય અને આત્મજ્ઞાનને લીધે આણંદ આર્યસમાજની યજ્ઞશાળાના બાકડા ઉપર જોડેલા મયાશંકરજી શ્રી. બાપુભાઈ અને રામજી સાથે મળી આત્મીયતાથી વર્તતા જોવા મળે છે. ચરોતર પ્રદેશની આર્યસમાજના આણંદમાં મૂળ નાળી તેને સમૃદ્ધ અને ચેતન નાળનાર વ્યક્તિઓમાં શ્રી બાપુભાઈ કુળેરભાઈ પટેલનું નામ મોખરે છે. એવા એ સમાજના નાયક અને આર્યમંત્રિના અભ્યાસી સાથે મયાશંકરજી જે બાકડે બેસી તત્ત્વજ્ઞાનની વાતચીત કરતા હોય, તે જ બાકડે આર્યસમાજના પટાવાળા ગમજી સાથે બેસી એની કક્ષાની વ્યવહારની વાત પણ કરતા હોય છે । બંને માથેની વાતચીતના વિષયમાં દોન મુવ જેટલું અંતર હોય પણ આત્મીયતા સંજી જ । માણસ સંસારમાં રહી એનાથી નિર્વેપ નથી રહી શકતો, છતાં ગીતાએ આસક્તિ ત્યજીને રહેવાનો બોધ આપ્યો છે એનો અર્થ જેટલો જ કે માણસ અધિકાર પ્રાપ્ત કરે તો એ ગીતે રહી શકે છે મયાશંકરજીએ એ અધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે તેમ એમનું વર્તન બેતાં પ્રતીતિ થાય છે આર્યસમાજ સંસ્થાનો જન્મ સામાજિક અને ધાર્મિક કાન્તિના હેતુભાથી થયેલો છે, અને ધર્મવૃત્તિ વિના કાન્તિનો

પ્રસવ થાય નહિ આ ધર્મજીના સંસ્કારનું પરિણામ હોય કે બીજાનું પરિણામ હોય, પણ જેમજેમ વખત જતો ગયો તેમ આર્થ-સમાજે કાન્તિના ધર્મજીને સ્થાને અંદરઅંદરના ધર્મજીનું ક્ષેત્ર બની ગયાં. એને મૂલવવાનો અહીં હેતુ નથી, પરંતુ એવા ધર્મજી વચ્ચે રહેવા છતાં મયાશંકરજીને એનો સ્પર્શ થયો નથી અને એ 'નિર્લેપ' છે તેમ સૌએ સ્વીકાર્યું છે અને એમના પ્રત્યે કોઈએ પક્ષપાતી તરીકે જોયું નથી. આવા નિર્લેપ મહાનુભાવો અજાતશત્રુ ગણાતા હોય છે અને એ રીતે મયાશંકરજી અજાતશત્રુ છે.

સાચા જ્ઞાની મનુષ્યમાં જ્ઞાન જ્યાંથી મળે ત્યાંથી સ્વીકારવાની તત્પરતા હોય છે, એ ભાષાભિન્નતાથી કે દેશ-પરદેશની સરહદોથી સૂગાતો નથી. મયાશંકરજી આમ તો સંસ્કૃતના વિદ્વાન છે. ગુરુકુળમાં હતા ત્યારે શરૂઆતમાં સાંતાકુંઝ ગુરુકુળના પ્રિન્સિપાલ દિવાન શ્રી દોલતરામ પંડિત પાસે અંગ્રેજી શીખવા એ પ્રવૃત્ત થયેલા, પરંતુ અંગ્રેજોનું અધ્યયન કરી શકે તેટલું ભાષાજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું ન હતું. છતાં એ ભાષામાં રહેલા જ્ઞાનની કદર કરતાં એમને મેં સાંભળ્યા છે: 'સંસ્કૃત વિદ્યાની જૂની આજી છે. તેમાં જે રત્નો છે તે જનમૂલ છે તેમાં મતભેદ નથી. પરંતુ એ રત્નોમાં આજે ઉમેરો થાય તેવું એનું ખોડાણ રહ્યું નથી, જ્યારે અંગ્રેજી વિદ્યાની નવી આજી છે અને તેમાં નવાં-નવાં રત્નો પાકતાં રહે છે.'

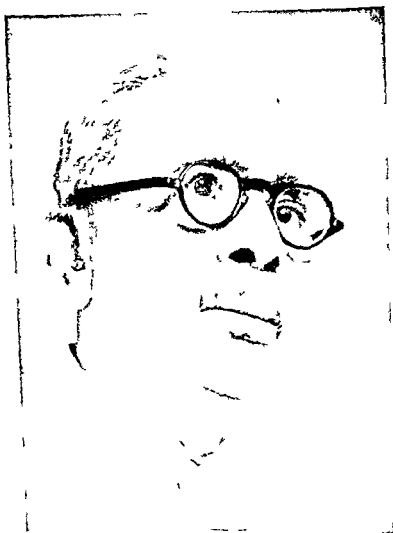
મયાશંકરજી છેલ્લાં પચ્ચીસ વર્ષથી આજીવનમાં રહે છે છતાં આજીવન એમને બ્રહ્મવેત્તા ઋષિ તરીકે ઓળખતું નથી, છતાં તેમાં કોઈ આજીવનનો દોષ કાઢે તો એ બ્યાજબી પણ નથી. ગુજરાત એમને પૂરી રીતે ઓળખતું ન હોય તો એનોય દોષ નથી. વળી આવા મહાન માણસની કદર ન થઈ તેમ અશ્વસોસ કરવાનો પણ અર્થ નથી. એ કદરથી પર છે. આત્મદર્શનમાં ઇંદ્રિયોની બહિર્મુખતા વિદ્વદ્વેષ છે એમ માનનારા આવા બ્રહ્મવેત્તાઓ સમજ-પૂર્વક સંસારનાં અધુવ આવરણોથી દૂર રહે છે, એટલા બધા દૂર

રહે છે કે બ્રાહ્મ નજરે જોનાર સમાજ એમની મહાનતાને પિછાણી શકતો નથી. મહાન વિભૂતિનું લક્ષણ છે કે એ પોતાની હાજરીનું પ્રત્યાયેય બીજને જ્ઞાન થાય તેવો સજ્જાન પ્રયત્ન કરતા નથી; આથી જ અમુક મહાન માણસોને જગતે જીવતાં નહીં પણ એમના મર્યા પછી મહાન વિભૂતિ તરીકે પિછાણ્યા છે! અને ઘણા મહાન માણસોને એમના મર્યા પછી પણ સંસાર પિછાણી શક્યો નથી!! એનો અર્થ એવો નહિ કે એમનો જન્મ એળે ગયો છે. એ તો એમના આત્માનો વિકાસ સાધીને ગયા અને એ જ સુવાસ મૂકતા ગયા તેણે સૂક્ષ્મ રીતે સમાજના ઋતમાં ઉમેરો કરેલો છે. મહાન જીવું રહે છે અને ટકે છે, તે એના પાયાની મજબૂતાઈથી. સમાજનો પાયો ઋત છે અને તેને આધારે એ ટકે છે.

મયાશંકરજીને આપણે જાણીએ કે ન જાણીએ, પણ એ નિઃસંશય સમાજના ઋતમાં ઉમેરો કરનાર ઋષિ છે. અને તેથી જ આણંદની સ્મૃતિઓમાં એમની આંતરિક વિરાટકાય મૂર્તિ મારી નજર સમક્ષ મોખરે તરવરે છે. એમને મારાં કોટિ વંદન!

તા: ૧૧-૭-૬૦ }
અમદાવાદ.

—ધ્રુવર પેટલીદર

આચાર્યનેતા સ્વ. ડૉ. કલ્યાણદાસ જી. દેસાઈ

જન્મ : મને ૧૮૯૮

★

મૃત્યુ : મને ૧૯૫૬

।ઓરમ્।

સ્વ. પૂ. ડૉક્ટર કલ્યાણદાસ જે. દેસાઈની

જીવન-ઝરમર

અદૃષ્ટિપિતૃસૌલ્યસ્ય શૈશવાદપિ યો મમ ।

જનકસ્થાનમાપન્નઃ સ્વયં વોષમયોઽભવત્ ॥

મહામોહમયી મુંબઈ નગરીમાં સને ૧૮૭૮ની સાલમાં શ્રી. જેકિશનદાસ દેસાઈને ઘેર એક પૂર્વજન્મના સંસ્કાર શોભિત તૃતીય પુત્રનો જન્મ થયો. પૂર્વજન્માર્જિત ત્યાગ અને તપસ્યા લઈને અવતરેલ એ બાળકનું નામ પણ વડિલોએ સઘર્થ પાડ્યું—કલ્યાણ-દાસ !

આજનું વિરાટ મુંબઈ ત્યારે માછીમારોના ઝૂંપડાઓમાંથી ધીરે-ધીરે આગળ વધતું હતું. કુટુંબની ગરીબાઈમાં પણ માતાના ખ્યાર અને અપાર મમતામાં બાળક પણ ધીરે-ધીરે વધવા લાગ્યો.

આજની પચરંગી અને અલખેલી મુંબઈ નગરીના ત્યારે કોઈને સોણલા પણ સાંપડ્યા નહિ હોય ! એક બાબુ બાળક કલ્યાણદાસ અને બીજી બાબુ મુંબઈ જન્મે કમશઃ પ્રગતિનાં પગથિયાં ચડતા હતા. ભરૂચમાં મોસાળ હતું ત્યાં બાળપણનું શિક્ષણ પ્રારંભ થયું. પણ બાલસુલભ મસ્તીમાં ધ્યાન પરોવાતાં અભ્યાસ બાબુએ રહ્યો, અને દાદીમાએ આની સજ્જ માટે બાળકને એક દિવસ થાંભલા સાથે બાંધ્યો ! થોડીવારે રડ્યા પછી જુટકારો થયો, પણ તે વાત મુંબઈમાં પિતા શ્રી. જેકિશનદાસને તથા માતાને કાને ગઈ, અને માતા ભરૂચથી આ 'ઠોઠ' બાળકને મુંબઈ લઈ આવ્યાં. અને મોસાળિયાઓને માતાએ સંભળાવી દીધું કે “મારો સોના જેવો છોકરો તમે સાચવી શક્યા નહિ, તેથી પાછો મુંબઈ લઈ જઈ છું.” કલ્યાણદાસજીના મનમાં

આ નાની ઘટનાનો જે પ્રભાવ પડ્યો તે તેમના શબ્દોમાં : ‘માતાના આ વચનોએ મારા ચારિત્ર્યનું ઘડતર કર્યું. મુંબઈમાં હરિશ્ચન્દ્ર જેવો તો નહિ તોયે મોટો સત્યવાદી થઈ પડ્યો.’ સ્કૂલમાં પહેલો રહેવા લાગ્યો અને ગરીબ તરીકે ગોકળદાસ તેજપાળ હાઈસ્કૂલમાં મફત શીખ્યો; અને મ્યુનિસિપાલિટીના ક્ષાનસને અજવાળે રાત્રે અભ્યાસ કરવા લાગ્યો !

અહો દૈવસ્ય વૈચિત્ર્યં દીના નિર્દીપ્પાઠકાઃ ।

વિદ્યુદ્દીપ વિમૂલ્યાપિ ધનિકાસ્તુ નિરક્ષરાઃ !!

એ રીતે ચારિત્ર અને અભ્યાસનું ઘડતર કરી એ જનેતા, બાળક કલ્યાણદાસની ૧૪ વર્ષની ઉંમરે સ્વર્ગે સિધારી. પછી સને ૧૮૯૫માં કલ્યાણદાસ મેટ્રિકમાં, પ્રાંતમાં પ્રથમ દસમાં જાણે નંબરે ઉત્તીર્ણ થયા; અને ૧૯૦૦ની સાલમાં બી. એ. થયા. ચોવીસમે વર્ષે—યુવાનીના કૂટતા પ્રભાતમાં કલ્યાણદાસજી ડૉક્ટર થયા અને તે જ વર્ષે તેમના ભગવદ્ભક્ત પિતાશ્રી જેકિશનદાસ ગુજરી ગયા. તે વખતે આર્યસમાજના આગળપડતા કાર્યકર્તાઓમાં તેઓ એક નેતા ગણાવા લાગ્યા !

फलयेव हि कल्याणं, फल तीव्रतपस्तरुः ।

તે વખતના પોતાના સંસ્મરણોમાં, પોતામાં ધાર્મિકતા કેમ આવી તે વિશે તેઓ જણાવે છે:—

“મારા પિતા રોજ ઠાકોરજીની સેવા કરતા. હું સંધ્યા કરતો ને તેમને રોજ પગે લાગતો. ને તેઓ મારા ધર્મિષ્ઠપણા માટે મારા વખાણ કરતા. કોઈવાર તેમને કોઈ, મંદિરમાં મારી વિરુદ્ધ ઊલટા દોરવતા. એકવાર મને તેમણે શુસ્સામાં કહ્યું કે, તું નાસ્તિક થઈ ગયો. મેં કહ્યું : હું ઇશ્વરને તો માનું છું. તો વધારે શુસ્સે થયા અને ‘દર્શન કરવા કેમ નથી જતો ?’ એમ કહી એક તમાચો ચોડી કાઢ્યો ! મેં દિલગીર થઈ વિનંતિ કરી : ભલે મારો. મુરબ્બી છો ! મારા તો ઇશ્વર દેવ છે અને આપ દેવ છો ! એથી એમને રડવું આવી ગયું અને મને ધાળડયો અને જોડ્યા : “જા, જેમ કરે છે તેમ ભલે કર !”

ભરયુવાનવય, ડૉક્ટરની પદવી, સમાજમાં ગણાતા નેતા અને તે વખતે તમાચો ખાવો અને ઊલટું ઠહેરું કે તમે મારા 'દેવ' છો! એ તો કલ્યાણદાસની ખમીરવંતી, સંસ્કૃતિસભર અને ધાર્મિક-તાથી ઓપતી જન્મ-પ્રકૃતિને સંભવે છે! એ માટીમાંથી કલ્યાણદાસનો જન્મ થયેલો અને એવા જ સંસ્કારી માતા અને પિતાનો વારસો કલ્યાણદાસને મળેલો, પછી તેનું સમગ્ર જીવન સેવાનો યજ્ઞ ન બને તો જ આશ્ચર્ય ગણાય! તેમના સમગ્ર જીવનમાં ત્યાગ-તપશ્ચર્યા અને સેવાની ત્રિવેણીનું એ ઉગમસ્થાન! અને એથી જ આર્યસમાજ અને શુરુકુળ તથા સમાજ-સુધાર સાથે તેમણે આમરણુ તન્મયતા સેવી!

આર્યસમાજે તેમના જીવનમાં મોટો ભાગ ભજવ્યો છે. તે આર્યસમાજ વિષે તેઓ લખે છે: “આ દેશ અને જગતભરમાં એક વ્યાપક, સૃષ્ટિનિયમાનુકૂલ, બુદ્ધિયુક્ત વેદધર્મનો પ્રચાર કરી તથા જાય-નીચના ભેદ વિનાની એક આર્યજાતિ તથા આ દેશની સંસ્કૃતિ અને ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરી સાચું સ્વરાજ્ય તથા એકથ પ્રાપ્ત કરાવવાનો મહર્ષિ દયાનંદનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ કરી તેનું ઋણ અદા કરવું એ આર્યસમાજ સ્થાપનાનો ઉદ્દેશ છે.” અને એ ઉદ્દેશને તેમણે સદા આંખ આગળ રાખી તેની સફળતા માટે સૌથી પ્રથમ આ પ્રાંતમાં શુરુકુળની સ્થાપના કરવામાં હિસ્સો આપ્યો. શુરુકુળની સ્થાપના વિષે તેમના મનમાં જે વિચારો શુરુકુળ દ્વારા ધર્મ-સંસ્થાપન સંબંધે હતા તેને તેઓ એક સ્થળે જણાવે છે કે “સ્વામી દયાનંદને અનેક ધન્યવાદ છે કે એ મહર્ષિએ આજન્મ પ્રદાયક પાળી અનેક કષ્ટો વેઠી પ્રાચીન વૈદિક સાહિત્ય તથા પ્રાચીન વૈદિક સમાજવ્યવસ્થા તથા રાજ્યવ્યવસ્થા તરફ જગતનું ધ્યાન પોતાના શ્રંધો, નિયમિત પ્રચાર-વ્યાખ્યાનો દ્વારા દોરેલું છે. વેદમાત્રના શિક્ષણનો હોપ યર્ષ ગયો હતો, પ્રાચીન આશ્રમ તથા વર્ણવ્યવસ્થાનો હોપ યર્ષ ગયો હતો તથા અનેક મત, પંથ તથા અનેક ન્યાતિ-જાતિના વાડામાં પ્રજા વહેંચાઈ ગઈ હતી. તેનાં પ્રાચીન મુંઢર સ્વરૂપનો ઉદ્ભેજ કરી, તથા વેદોનાં બાહ્ય

કરી પ્રજાને પ્રાચીન એક જ વૈદિકધર્મ, એક આર્યપ્રજા-ભાવના, મનુષ્યમાત્રનો એક જ સરજનહાર, એક પિતા, સર્વવ્યાપક સર્વજ પરમાત્મા તરફ પ્રજાનું ધ્યાન દોર્યું. વેદોમાં જેને ઓરમ્ નામથી વર્ણવ્યો છે તેનું ધ્યાન ધરવું તથા તેનાથી ડરી ધમથી ચાલવું.” વળી આગળ જણાવે છે :—

ત્યારે ‘ધર્મ’ એટલે શું? તેનો સાદો અર્થ મનુમહારાજ જણાવે છે તેમ:—

ધૃતિઃ ક્ષમા દમોઽસ્તેયં, શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ।

ધૌર્વિદ્યા સત્યમક્રોધો દશકં ધર્મલક્ષણમ્ ॥

—મનુષ્યમાત્રને માન્ય ધર્મના દશ લક્ષણ પ્રમાણે વર્તી શુદ્ધ જીવન ગાળવા તથા ઉત્તમ કર્મ કરવા એ જ પરમાત્માની ખરી ભક્તિ છે.... અને એવા ધર્મના ઉપલા લક્ષણોથી જનસેવા કરી ચાલવું એ વૈદિકધર્મ છે, તેમાં કોઈ સંપ્રદાય કે પંથની ગંધ નથી. એને ધર્મશિક્ષણ કહો અથવા નૈતિક શિક્ષણ કહો; એ પ્રમાણે બ્રહ્મચર્યના નિયમો પળાવી જીવનનું ઘડતર ઘડવા આ ગુરુકુળ સર્વ ખાળકોને પ્રેરણા આપે છે.

ગુરુકુળ સંસ્થામાં ધર્મશિક્ષણ માટે જેણે સદા ઉત્સુકતા સેવી અને તે માટે ગુરુકુળનો હાથી ખાંધ્યો તેનું આ સુરેખ ચિત્ર તેના સંસ્થાપકે દોર્યું છે. પણ જોદ છે કે ‘નિધર્મી રાજ’ Secular state ના ઓઠા તળે આપણે, દેશની ભાવી પેઢીને આપણી શાળાઓ અને કોલેજોમાં નીતિવિહોણી, ધર્મવિહોણી અને સંસ્કારવિહોણી બનાવી રહ્યા છીએ! ‘સહાયતાના’ વખતમાં આપણે સંસ્કૃતિને ડુબાડી રહ્યા છીએ! ભાવિ પેઢી આપણને ક્ષમા કરશે ?

*

*

*

વિધિની વિચિત્રતા પણ અદ્ભુત છે. ગુરુકુળ સંસ્થા પાછળ જે મહાનુભાવે તન, મન અને ધન કુરબાન કર્યા તે પૂ. ઠવ્યાણદાસજી

પોતે પ્રારંભમાં ગુરુકુળ-સ્થાપનાની વિરુદ્ધમાં હતા ! કેમકે તેમને મન, અનામો હિ કાર્યાણ પ્રથમં હૃદિત્ક્ષણમ્ હતું !

હકીકત એમ છે કે તે વખતે મુંબઈ ઈલાકામાં હજી તો આર્યસમાજની પ્રવૃત્તિના શ્રીગણેશ મંડાતા હતા. બેકે ૧૮૭૫માં સ્વયં મહર્ષિ દયાનંદજીએ મુંબઈમાં આર્ય સમાજની સ્થાપના કરી હતી, પણ પંબળ, યૂ. પી. અને ખીજે સ્થળોએ જે રીતે તે ફાલી-ફૂલી તેના અલ્પાંશમાં પણ અહીં પ્રવૃત્તિ ન હતી. આ શતાબ્દીના પ્રારંભમાં સ્વ. પૂ. સ્વામી નિત્યાનંદજી સરસ્વતી, સ્વ. પૂ. સ્વામી વિશ્વેશ્વરનંદજી મહારાજ, સ્વ. ડૉ. કલ્યાણદાસજી, સ્વ. પૂ. પંડિતપ્રવર ણાલકૃષ્ણજી, સ્વ. પં. આત્મારામજી અમૃતસરી, સ્વ. પં. મણિશંકરજી શાસ્ત્રી, સ્વ. પં. મહારાણીશંકરજી, સ્વ. પં. ધીરજલાલજી, સ્વ. પં. વિશ્વામિત્ર કૌશિક, સ્વ. પં. હરિશંકરજી વિદ્યાર્થી, આ ગ્રંથના ભાષ્યકાર ગુરુવર પં. મયાશંકરજી દર્શનાચાર્ય, પં. જયનારાયણજી શાસ્ત્રી વગેરે ઉપદેશક મહાનુભાવો અને સ્વ. ગિરિજાશંકરજી શર્મા, સ્વ. પરધુભાઈ, સ્વ. સોમાભાઈ પટેલ, સ્વ. શેઠ દામોદરદાસ સુંદરદાસ, શ્રી. ણાપુભાઈ કુબેરદાસ પટેલ, સ્વ. કવિ મહારાણી શંકરજી, પૂ. સ્વ. શેઠ શૂરજી વલ્લભદાસ, સ્વ. શેઠ જયનારાયણ ઈંદુમલ દાણી, સ્વ. ડૉ. ટી.સી. ખાંડવાલા, સ્વ. મોતીલાલ દલાલ, સ્વ. જમનાદાસ આહવાલા, સ્વ. નગીનદાસ માસ્તર, શ્રી. નાનાભાઈ આહવાળા, સ્વ. ણાળાજી અનાજી તારકર, શ્રી. શેઠ રણુછોડદાસ લોટવાલા આદિ સમાજના ઉપદેશકો, સંન્યાસીઓ તથા લગનવાળા સન્નનોએ યથાશક્તિ આર્યસમાજના પ્રચાર માટે કમ્મર કસી હતી. ત્યારે ભાગ્યે ૫૦-૬૦ આર્યસમાજો ઈલાકામાં હતી અને મુધારા તથા શિક્ષણનો પ્રારંભ હતો ! લોકોનો વિરોધ તો સહેજે હતો જ. તેવામાં સ્વ. પૂ. મહાત્મા સ્વામી દર્શનાનંદજીએ ૧૯૦૦માં સિકંદરાબાદમાં તથા ૧૯૦૨માં સ્વ. મહાત્મા મુન્શીરામજીએ હરિદ્વારમાં ગુરુકુળોની સ્થાપના કરી. જેથી આર્ય-જગતમાં એક વિદ્યુત્પ્રેરણા થઈ, જેની મુજરી ગુજરાત અને મુંબઈમાં પણ પહોંચી !

ડૉ. કલ્યાણદાસજીએ ૧૯૦૦માં પોતાના ૩૦૦ સાથીઓ સાથે મુંબઈ આર્યસમાજમાં પ્રવેશ કર્યો અને તેઓ મંત્રી, બન્યા અને પ્રચારની યોજના હાથ ધરી. ખાદ સમાજોની વ્યવસ્થા કરવા ૧૯૦૩માં મુંબઈ પ્રદેશ આર્યપ્રતિનિધિ સભાની સ્થાપના થઈ અને તે સભાના પણ પ્રથમ મંત્રી ડૉ. કલ્યાણદાસ ચૂંટાયા !

વિક્રમાર્જિતરાજ્યસ્ય સ્વયમેવ મૃગેન્દ્રતા !

સને ૧૯૧૦માં ઇટોલા ખાતે મું. પ્ર. આર્યપ્રતિનિધિ સભાની આર્યધર્મ કૉન્ફરન્સ થઈ. તે વખતે ઉત્તર હિંદુસ્તાનની પેઠે આ ઇલાકામાં પણ શુરુકુળ સ્થાપવા ઉત્તેજના થવા લાગી તે સમયના ડૉ. સાહેબ કલ્યાણદાસના શબ્દો — “આવી સંસ્થા ઊભી કરવા તથા નિભાવવા કિશોરવયની આર્યસમાજો શક્તિશાળી નથી એવો વિરોધ ઊભો કરનાર હું મુખ્ય હતો ! પણ સફળતા પૂર્વકપાદ સ્વામી નિત્યાનંદ તથા વિશ્વેશ્વરનાંદ તથા હર્ષદેલા ભાઈઓના દબાવથી આ જોતરું મારા ગળામાં નાખ્યું તે આજ ૪૩જી વર્ષ સુધી પણ છટકું નહીં. પરમાત્માનો ઉપકાર માનું છું કે અસંભવ ધરાએલું કામ અધાના ઉત્સાહથી ફળ્યું-ફાલ્યું અને આજ તે એક મહાન વૃક્ષ બની ચૂક્યું છે”

એકધારી ૪૬ વરસની સાધના અને તપશ્ચર્યાનું ફળ ઘાટકોપર ખાતેની લાખોની મિલકતવાળી આજની શુરુકુળ-સંસ્થાઓ છે !

પૂ. ડૉક્ટર સાહેબે આ સંસ્થાને નિભાવવામાં કોઈ જાતનો ભોગ આપવામાં ખાકી રાખી નથી. દરવર્ષે ૨૦ થી ૨૫ હજારની ખોટ આવતી, તે, તેઓ તેમના સફળતા વડિલ બાંધુ પૂ. દેવીદાસજી સાંલીસીટર અને તેમના કુટુંબની સ્ત્રીઓના પ્રયત્નથી મિશ્રદેહિ દ્વારા પૂરતા રહ્યા. તેમના જમાનાના તેઓ અજોડ ‘મિશ્રક’ હતા ! સને ૧૯૨૭માં શુરુકુળ શુકલનીય ખાતે હતું, તે પછી સ્વ. પૂ. દેવીદાસજીનો સ્વર્ગવાસ થયો અને ડૉ. સાહેબને ભારે ધક્કો લાગ્યો.

❀ પછી પણ ત્રણ વર્ષ વધુ જીવ્યા ત્યાંસુધી.

દેશમાં અનેક સંસ્થાઓ અને રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ વધી પડી તેથી શુરુકુળ માટે દાનનો પ્રવાહ મંદ પડવા લાગ્યો. તે વખતે કમલાગયે ડૉ. સાહેબની તળિયત પણ મહિનાઓ સુધી લથડી પડી અને શુકલતીર્થ ખાતે શુરુકુળ સંસ્થાના પ્રિન્સિપાલ ડૉ. મનુભાઈ વૈદ્ય અને શ્રી. પુરુષોત્તમદાસ તન્નાને ધન્યવાદ ઘટે છે કે જેમણે, ૪-૪ માસ સુધી વિદ્યાસભા, સ્ટાફને પૂરતો પગાર પણ આપી શકી ન હતી, છતાં, કુનેહથી કામ લઈ અસંતોષ પેદા થવા દીધો ન હતો. અમારા શુરુકુળના એક ઉત્તમ સ્નાતક-મારા જોડીદાર-ભાઈ નરેન્દ્રદેવનું, ડૂળતા વિદ્યાર્થીઓને બચાવી લેતાં સ્વયં નર્મદામાં ડૂબી જવાથી અવસાન થયું અને ડૉ. સાહેબ તથા સભાના સભ્યોનાં મન તે સ્થાન માટે ખાટાં થઈ ગયા ! અને સભાએ શુરુકુળ ત્યાંથી ઘાટકોપર ખાતે રાજવાડીમાં ભાડેની જગામાં બદલવાનું ઠરાવ્યું. પણ ત્યારે પૂ. ડૉ. સાહેબની સખ્ત બિમારી હતી અને પગારો તો ચડી ગયા હતા. તેવામાં સંસ્થાની ફેરવણીની વેતરણ કરવાની હતી. ડૉ. સાહેબ મુંઝાયા અને આ સેવકને બોલાવી ગમે ત્યાંથી રૂ. ૨૫૦૦ લાવી ખર્ચ માટે શુકલતીર્થ મોકલવાની આજ્ઞા કરી ! મારે મન—ન વ્યતિક્રમિતું યુક્તમિદં ચ વચનં ગુરોઃ।— શુરુ-વચનનું ઉલ્લંઘન યોગ્ય ન હતું !

પણ હું ત્યારે કોઈને વિશેષ ઓળખતો ન હતો, તેમ મારી પાસે તેટલી મૂડી પણ ન હતી; છતાં ડૉ. સાહેબની આજ્ઞા એટલે મારે મન તે યુષ્મ કલંબ્ય !

આજ્ઞા ગુરુનામવિચારણીયા !

—એટલે મારું દેશનું પૈતૃક મકાન ગિરવી મૂકી તેટલી રકમ ખર્ચી માટે શુકલતીર્થ મોકલી અને એ રીતે શુરુકુળની આપણી સંસ્થા ઘાટકોપરમાં આવી ! પણ મારી એ ગોઠવણની તેમને બધું થતાં તેમણે મને બોલાવ્યો અને આંખમાં હપકા સાથે જે અશ્રુ-ગિંદુઓનો ચળકાટ મેં ત્યારે જોયો, તે આજ પણ હું બૂલી શક્યો

નથી ! મારું ઋણ મેં એ રીતે અદા કર્યોને મને આજ પણ આત્મસંતોષ છે ! અસ્તુ.

જે વ્યક્તિ સંસ્થા સ્થાપન કરવામાં મુખ્ય વિરોધી હતી, પણ એકવાર સમાજે જે નિર્ણય કર્યો, તે નિર્ણયને શિસ્તપાલન ખાતર માન આપી, મું. પ્ર. આચં વિદ્યાસભાના મંત્રી બની, આશરે અર્ધી શતાબ્દી સુધી માનાપમાન સહતા રહી પોતાના સર્વસ્વના ભોગે જે સતત સેવા કરી, તે દેશના સેવા-યજ્ઞના ઇતિહાસમાં અબોડ રહેશે ! બુદ્ધિશાળીને મન—માત્સ્વયંવાન્તરામન દ્વિતીયં બુદ્ધિભ્રમણમ્ ! એ યોગ્ય જ છે ! એ રીતે શિસ્તપાલનની ભાવના અને જવાબદારીનું ભાન તેમના સફલજીવનનાં નિદર્શનો છે. કૃતજ્ઞતા તેમનામાં આકંઠ ભરેલી હતી. તેમના સેવાપરાયણ જીવનમાં તેમના વડિલ ભાઈઓ સ્વ. ઠાકોરદાસ દેસાઈ તથા સ્વ. દેવીદાસ દેસાઈનો મોટો સાથ અને આશ્રય હતો. તેઓ તે મોટે સંસ્મરણમાં આવેજો છે :—

“મારા મોટા ભાઈ ઠાકોરદાસને હું દેવ માફક ગણુતો. મારી માતાના મૃત્યુ બાદ તેમના પિતૃવત્ પ્રેમથી હું ઉછર્યો ને આગળ વધ્યો. એ ન હોત તો હું કદબાણ ભાવનાને કેવી રીતે કેળવત ? એના જેવા પરગણુ. સેવાભાવી, નિરભિમાની, આત્મજ્યોતિથી ચળકતા પુરુષ મેં જોયા નથી. મારા મોટા ભાઈ (સ્વ. ચંદાણહેન ઠાકોરદાસ દેસાઈ) એ મારી માને યાદ આવવા દીધી નથી. મારા પિતૃસમાન મોટાભાઈ ઠાકોરદાસ આચં સમાજના બધા સેવા કાર્યમાં મારા તૈયાર સાથી હતા, અને જે કાંઈ સેવા મેં બાજવી હોય તો તે જ મારા દેવ સમાન બંધુને આભારી હતી ! તેમના મૃત્યુથી મારી સર્વ આશા બંધી વળી ગઈ. મારો ધંધો છોડી સંન્યાસ લેવાની તે વખતે ઇચ્છા હતી ને તેઓએ સ્વીકારેલું

* અ. કવિશ્રી મહારાણીશંકરજી સાથે પણ સંન્યાસ લેવાની ફરી ઇચ્છા કરી અને માથેરાનમાં એક કુટી બાંધવાનું નક્કી કર્યું. તેવામાં દુર્દેવે કવિશ્રી મહારાણીશંકરજીના અણધાર્યા અવસાનથી એ ઇચ્છા પણ અધૂરી રહી ! પણ, “ન હિ નમ્ !”— એઓ મૃત્યુ-સંન્યાસી તો હતા જ !

કે જો હું ધંધો છોડી આર્થસમાજની સેવામાં પડું તો તેઓ મારા કુટુંબને નિભાવશે. વાત ઊલટી જ ણની. તેઓ ચલ ણસે. એટલે મારી ગૃહસ્થાશ્રમની ફરજ વધી પડી...

મારા બીજા મોટાભાઈ દેવીદાસ પણ એ જ માતા તથા મોટા બ્રાતાના સંસ્કારોમાં ઉછરેલા ને એમણે પણ મૂક સેવામાં જીવન ગુળથું. સાંતાકુઝમાંથી ગુરુકુળ શુકલતીર્થ ગયું.^x ને તેમણે આનંદીલાલ પોદાર અને બીજાની સહાયથી પોદાર હાઈસ્કૂલ પાછળ જીવન ગુળથું અને મારી મુશ્કેલીમાં હંમેશા સહાય કરતા.”

કુટુંબજરમાં બધા પ્રાયઃ સમાન વિચારના બાગ્યે જ જોવાય છે. એ સદ્બાગ્ય પણ જોવાનું તેમના ધન્ય જીવનમાં હતું. તેઓ જણાવે છે:— “મારા ઘરમાં આર્થસમાજ, મારી ધર્મપત્ની આર્થસમાજ, મારા પોતાના માત્ર નહીં, પરંતુ મારા બાઈઓ અને મારી બેન અને મારા બાઈઓના છોકરા-છોકરી તથા જમાઈઓ—એ બધાએ આર્થસમાજમાંથી પ્રેરણા લીધી.”

એ સંબંધમાં ડૉ. સાહેબના ભત્રીજી (શ્રી. ઠાકોરદાસભાઈના મોટા સુપુત્રી) શ્રી. રતનજીએન દમણીયા પોતાના સંસ્મરણમાં જણાવે છે:— “મારા માતા-પિતા ચુસ્ત વૈજ્ઞાનિક હતા. માતૃશ્રી રોજ ઠાકોરજીની સેવા કરતા ને પિતાશ્રી ‘માતા’ના ભક્ત હતા. અમોને મારા ડૉ. કાકા (ડૉક્ટર કદયાણુદાસજી)એ ઈશ્વરસંબંધી તથા વેદમાંથી દૃષ્ટાંતો આપી સાકારમાંથી નિરાકાર ભક્તિ તરફ વાળ્યા હતા. મારા માતૃશ્રી દર શનિવારે ‘આર્થ’ સ્ત્રી-સમાજ’માં જતા ને દર રવિવારે આર્થસમાજ (કાકડવાડી-સુંબઈ)માં જતા ને પંડિતોના બાપણે સાંભળતા. અને એ પોતે આર્થસમાજની પરિષદો ભરાતી તેમાં બાપણે આપતા તે સાંભરે છે.”

^x સાંતાકુઝથી વેસાયા, ત્યાંથી અંધેરી અને ત્યાંથી શુકલતીર્થ ગુરુકુળ લઈ જવામાં આવ્યું હતું અને ત્યાંથી છેવટે પાટકોપરમાં રિયર થયું.

નથી ! મારું ઋણ મેં એ રીતે અદા કર્યોને અને આજ પણ આત્મસંતોષ છે ! અસ્તુ.

જે વ્યક્તિ સંસ્થા સ્થાપન કરવામાં મુખ્ય વિરોધી હતી, પણ એકવાર સમાજે જે નિર્ણય કર્યો, તે નિર્ણયને શિસ્તપાલન ખાતર માન આપી, સુ. પ્ર. આર્થ' વિદ્યાસભાતા મંત્રી બની, આશરે અર્ધી શતાબ્દી મુધી માનાપમાન સહતા રહી પોતાના સર્વસ્વના ભોગે જે સતત સેવા કરી, તે દેશના સેવા-યજ્ઞના ઇતિહાસમાં અજોડ રહેશે ! બુદ્ધિશાળીને મન-આરબ્ધસ્વૈવાન્તગમનં દ્વિતીયં બુદ્ધિલક્ષણમ્ ! એ યોગ્ય જ છે ! એ રીતે શિસ્તપાલનની ભાવના અને જવાબદારીનું જ્ઞાન તેમના સફલજીવનનાં નિદર્શનો છે. કૃતજ્ઞતા તેમનામાં આકંઠ ભરેલી હતી. તેમના સેવાપરાયણ જીવનમાં તેમના વડિલ ભાઈઓ સ્વ. ઠાકોરદાસ દેસાઈ તથા સ્વ. દેવીદાસ દેસાઈનો મોટો સાથ અને ઓથ હતા. તેઓ તે માટે સંસ્મરણમાં આવેણે છે :-

“મારા મોટા ભાઈ ઠાકોરદાસને હું દેવ માફક ગણતો. મારી માતાના મૃત્યુ બાદ તેમના પિતૃવત્ પ્રેમથી હું ઉછર્યો ને આગળ વધ્યો. એ ન હોત તો હું કલ્યાણ ભાવનાને કેવી રીતે કેળવત ? એના જેવા પરગણુ, સેવાભાવી, નિરભિમાની, આત્મજ્યોતિષી ચળકતા પુરુષ મેં જોયા નથી. મારા મોટા ભાભી (સ્વ. ચંદાબહેન ઠાકોરદાસ દેસાઈ) એ મારી માને યાદ આવવા દીધી નથી. મારા પિતૃસમાન મોટાભાઈ ઠાકોરદાસ આર્થ' સમાજના બધા સેવા કાર્યમાં મારા તૈયાર સાથી હતા, અને જે કંઈ સેવા મેં બજાવી હોય તો તે જ મારા દેવ સમાન બંધુને આભારી હતી ! તેમના મૃત્યુથી મારી સર્વ આશા ઊંધી વળી ગઈ. મારા ધંધા છોડી સંન્યાસ લેવાની તે વખતે ઇચ્છા હતી ને તેઓએ સ્વીકારેલું

* સ્વ. કવિત્રી મહારાણીશંકરજી સાથે પણ સંન્યાસ લેવાની ફરી ઇચ્છા કરી અને માથેરાનમાં એક કુટી બાંધવાનું નક્કી કર્યું. તેવામાં દુર્દેવ કવિત્રી મહારાણીશંકરજીના અણુધાર્યા અવસાનથી એ ઇચ્છા પણ અધૂરી રહી ! પણ, “ન લિપ્તધર્મકારણમ્ !”- એઓ શુદ્ધ-સંન્યાસી તો હતા જ !

કે જો હું ધંધો છોડી આર્યસમાજની સેવામાં પડું તો તેઓ મારા કુટુંબને નિભાવશે. વાત ઊલટી જ બની. તેઓ ચલ બસે. એટલે મારી ગૃહસ્થાશ્રમની ફરજ વંધી પડી...

મારા બીજા મોટાભાઈ દેવીદાસ પણ એ જ માતા તથા મોટા બ્રાતાના સંસ્કારોમાં ઉછરેલા ને એમણે પણ મૂક સેવામાં જીવન ગુજાર્યું. સાંતાક્રુઝમાંથી ગુરુકુળ શુકલતીર્થ ગયું.^x ને તેમણે આનંદીલાલ પોદાર અને બીજાની સહાયથી પોદાર હાઈસ્કૂલ પાછળ જીવન ગુજાર્યું અને મારી મુશ્કેલીમાં હંમેશા સહાય કરતા.”

કુટુંબભરમાં બધા પ્રાયઃ સમાન વિચારના ભાગ્યે જ જોવાય છે. એ સદ્ભાગ્ય પણ જોવાનું તેમના ધન્ય જીવનમાં હતું. તેઓ જણાવે છે:— “મારા ઘરમાં આર્યસમાજ, મારી ધર્મપત્ની આર્યસમાજ, મારા પોતાના માત્ર નહીં, પરંતુ મારા ભાઈઓ અને મારી બેન અને મારા ભાઈઓના છોકરા-છોકરી તથા જમાઈઓ—એ બધાએ આર્યસમાજમાંથી પ્રેરણા લીધી.”

એ સંબંધમાં ડૉ. સાહેબના ભત્રીજી (શ્રી. ઠાકોરદાસભાઈના મોટા સુપુત્રી) શ્રી. રતનબહેન દમણીયા પોતાના સંસ્મરણમાં જણાવે છે:— “મારા માતા-પિતા ચુસ્ત વૈજ્ઞાનિક હતા માતૃશ્રી રાજ ઠાકોરજીની સેવા કરતા ને પિતાશ્રી ‘માતા’ના ભક્ત હતા. અમોને મારા ડૉ. કાકા (ડૉક્ટર કલ્યાણદાસજી)એ ઈશ્વરસંબંધી તથા વેદમાંથી દૃષ્ટાંતો આપી સાકારમાંથી નિરાકાર ભક્તિ તરફ વાળ્યા હતા. મારા માતૃશ્રી દર શનિવારે ‘આર્ય સ્ત્રી સમાજ’માં જતા ને દર રવિવારે આર્યસમાજ (કાકડવાડી-મુંબઈ)માં જતા ને પંડિતોના ભાષણો સાંભળતા. અને એ પોતે આર્યસમાજની પરિષદો ભરાતી તેમાં ભાષણો આપતા તે સાંભરે છે.”

^x સાંતાક્રુઝથી વેસાવા, ત્યાંથી અઘેરી અને ત્યાંથી શુકલતીર્થ ગુરુકુળ લઈ જવામાં આવ્યું હતું અને ત્યાંથી છેવટે ઘાટકોપરમાં સ્થિર થયું.

ઉપર ડૉ. સાહેબે પોતાના મોટા ભાઈઓ વિષે જણાવ્યું છે. તે સંબંધે શ્રી. રતનબહેન સંસ્મરણમાં જણાવે છે:—

“મારા પિતાશ્રીને બે ભાઈઓ અને એક બહેન હતા. પિતાશ્રી ઠાકોરદાસ તથા બે ભાઈઓ દેવીદાસ કાકા અને ડૉ. કાકા કદયાણુદાસ અને તેઓનું કુટુંબ, અમે સાથે સહકુટુંબમાં રહેતા હતા. કુટુંબમાં ખૂબ સંપત્તિ હતો. મારા પિતાશ્રી શરૂઆતમાં એકલા જ કમાતા અને એમના બે નાનાભાઈઓ કોલેજમાં ભણતા. દેવીદાસ કાકા વકીલ થયા પછી કુટુંબનો ભાર હળવો કરવા તેમણે નોકરી લેવા ઇચ્છા દર્શાવી. પણ મારા પિતાશ્રીએ ના કહી ને કહ્યું કે કુટુંબની ચિંતા ના કરો. હું બેઠો છું. તમે અભ્યાસમાં આગળ વધો. એ રીતે તેઓ સૉલીસીટરની પરીક્ષામાં પાસ થયા. બાદમાં તરફથી તેમને માનપત્ર અપાયું અને પુખ્તહાર અપાતાં દેવીદાસ કાકાએ એ હાર મારા પિતાશ્રીને પહેરાવ્યો ને કહ્યું કે એ હાર તેમના વડિલ બંધુને ઘટે છે. એમના ઉત્તેજન અને મદદ વગર આ પરીક્ષા હું આપી શક્યો ન હોત!” આગળ ઉપર એ બહેન લખે છે કે—“ડૉક્ટર કાકા પરદુઃખભંજન છે. એમને પોતાનું ને પારકું જેવું કંઈ છે જ નહિ. તેઓ વસુધૈવકુટુંબકમ્ની ભાવનાયુક્ત છે. દુઃખી અને નિરાધારોને એમને ત્યાં આશરો મળતો. મારા પિતાશ્રીના મૃત્યુ પછી મારા બે કાકાઓની મદદથી જ ભાઈ રમણલાલ F. R. C. S થયા, તથા ભાઈ કાંતીલાલ એડવોકેટ થયા.” એ રીતે એ બંધુત્રયની કુટુંબવત્સલતા, આર્યસમાજની પ્રેરણા અને સમાજસેવા પ્રત્યક્ષ થાય છે.

તેમનાં વચલા બંધુ શ્રી. દેવીદાસભાઈ પણ એક સમાજસેવક અને કાયદા-નિષ્ણાત હતા. તેમના સુપુત્ર શ્રી તનુભાઈ દેમાઈ પણ બાહોશ સૉલીસીટર અને મુંબઈના ઝગકતા કાયદાબાજ છે. તેઓ પણ તેમના પિતાજીને ચરણે ચાલી સાંતાકુઝની પ્રખ્યાત પોદાર હાઈસ્કૂલના સંચાલનમાં સરસ ભાગ ભજવે છે. સ્વ. દેવીદાસજીનાં એકમાત્ર સુપુત્રી સૌ. એની બહેન સરેયા પણ B. A. હોઈ ગુજરાતી

સાહિત્યનાં ઉદ્દીપમાન કવિયિત્રી છે. તેમના હાલમાં જ પ્રકાશિત કાવ્યસંગ્રહ “તારલિયા”ને કેન્દ્ર સરકારે રૂ. ૫૦૦૦નું પારિતોષિક આપી સન્માન્યું છે.

અને સ્વયં ડૉ. કલ્યાણલાલજીના સંતાન-ત્રય : જસ્ટિસ કપિલદેવ, ડૉ. વસંતલાલ F. R. C. S. etc તથા સૌ. સુલોચના બહેન મોહનલાલ મોદી M. A. J. P. પણ પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં અગ્રગામી છે.

ભાગ્યે જ કોઈ કુટુંબના સંતાનોમાં આવી અગ્રગામિતા અને સાથે સેવાભાવના ઓતપ્રોત હોયે ! તેથી જ ડૉ. સાહેબને પોતાના સમગ્ર કુટુંબનો વિશ્વ આત્મસંતોષ હતો.

ઉપર ઉલ્લેખાએલા સ્વ. શ્રી. ઠાકોરદાસભાઈના સુપુત્ર-દ્વય— ડૉ. રમણલાલ અને જસ્ટિસ કાંતીલાલભાઈ છે. ડૉ. રમણલાલે નાયર ઈન્સિતાલમાં દશકાઓ સુધી માનદ્ સેવા આપી પોતાની શત્ય-ચિકિત્સાનો હજારો ડૉક્ટરોને લાલ આપ્યો. ન્યાયમૂર્તિ શ્રી કાંતીલાલભાઈનો સ્વભાવ જ સૌમ્ય અને પરગજુ તથા સદા હાસ્ય-સુખરિત છે. આર્થ વિદ્યાસભાના સહય હોઈ તેમણે શુરુકુળ આશ્રમને હજારોનું ટ્રસ્ટ અપાવ્યું છે. તેમની યોગ્યતાએ આજે તેમને ઉચ્ચ સ્થાને પહોંચાડ્યા છે, જે સર્વથા ઉચિત છે. એ સ્થાન તેમને પ્રાપ્ત કરી વધુ ઉન્નત બન્યું છે !

અત્રે તેમને અપાએલ આર્થ વિદ્યાસભાના માનપત્રનો થોડો ઉલ્લેખ અનિવાર્ય છે :—

“આપના પરિવારમાં એક-એકથી મહાન્ વ્યક્તિઓનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે. તે બતાવે છે કે ‘વરાઃ સમુન્નતિ’ને માટે શુભગણ ગણના પ્રમુખ કારણ છે. યોગ્ય જ કહ્યું છે કે :—

અહો મહતા નિઃસીમાનશ્રિઃ વિભૂતયઃ !

આપની આરિય-વિભૂતિ, શાંતિ, સૌમનસ્ય, સરલતા, સહૃદયતા, નમ્રતા અને મિતલાયિતા સાથે વણાયેલ છે. તેમને માટે અભ્યુદયની

કામના નીચલા શ્લોકમાં યથાર્થ ઠરવામાં આવી છે:—

દેસાદું-કુલજો મહાન્મતિમતા, શ્રી કાન્તિલલો ઘુધે,
રાષ્ટ્રસ્ય સુકૃતસ્ય યઃ પ્રતિનિધિર્ન્યાયાધિપો વન્ધુલઃ ।
સ્તુત્યાઃ સ્યુઃ નિલિલ મુદૈવ ભવતાં સત્યેઽપિ સદ્ભાવનાઃ,
મૂયાદમ્બુદયઃ સદૈવ સુલદો, ધન્યા મવચ્છીલતા ॥

શ્રી. કાંતીલાલભાઈના પત્ની સૌ. વીણાબહેન પણ ગ્રેજ્યુએટ હોઈ, શ્રી. હંસાબહેન જીવરાજ મહેતાનાં નાના બહેન છે ! તેમની યોગ્યતા માટે એટલો ઉલ્લેખ જ બસ થશે !

ભાઈ કપિલદેવ તો પિતાએ સ્થાપેલ શુરુકુળનું સુફલ છે ! તેમના વિષે આ લેખકે એક સ્થળે જણાવ્યા પ્રમાણે:—

“આ શુરુકુળ સંસ્થાઓના આદ્ય-સંસ્થાપક અને કર્ણધાર સ્વ. પૂ. ડૉ. કલ્યાણદાસજીના આપ જ્યેષ્ઠ પુત્ર હોઈ, A chip of the old block —સુયોગ્ય પિતાના યોગ્યતમ પુત્ર, એ ઉક્તિને આપે ચરિતાર્થ કરી છે.

“હિન્દુ કાયદાના આપના એ તલસ્પર્શી જ્ઞાન અને પ્રશસ્ત અભ્યાસનાં પયઃપાન તો આપે મહર્ષિ દયાનંદના અદ્વિતીય ગ્રંથ “સત્યાર્થ પ્રકાશ”માંથી કર્યા છે. તેથી સમગ્ર આર્યસમાજ પણ ગૌરવાન્વિત બન્યો છે.

“ભારતભરના વડા ન્યાયાલયોમાં મુંબઈના ન્યાયાલય (High Court)નું સ્થાન ઘણું ઊંચું અને વિશિષ્ટ રહ્યું છે. આવા એક ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરવું એ આપની કાયદાની ઉજ્જવલ કારકિર્દી, ચારિત્ર્યની ઉન્નતતા, અને ન્યાયાલયની અનેરી પ્રતિષ્ઠાનું પ્રતીક છે.” અસ્તુ.

ડૉ. સાહેબના કનિષ્ઠ પુત્ર ડૉ. વસંત દેસાઈ M.B.F.R.C.S. છે અને મુંબઈની નામાંકિત ઇન્સિપતાલોમાં ઑનરરી સર્જન તરીકે વર્ષોથી સેવા આપે છે. એક કુશળ સર્જન હોઈ, તેમના પિતાને

યગલે ચાલી ગરીબોની સેવામાં ગૌરવ અનુભવે છે ! સ્વભાવ મધુર,
આનંદી અને ઉદાર ! ડૉ. કલ્યાણદાસનું પ્રતિર્ણિન ! જાણે—

પ્રજ્વાલિતો દીપ इव प्रदीपात् !

શ્રી. સૌ. સુલોચનાબહેન મોહનલાલ મોદી M. A. J. P. તે
તેમના સફળશૈલિ, સેવાપરાયણ જીવન, સત્યનિષ્ઠા અને તેજસ્વી
ચારિત્ર્ય તથા ઉપકારવૃત્તિથી મુંબઈના રાજકીય, સામાજિક, શૈક્ષણિક,
નાગરિક આદિ જાહેર જીવનના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં ચળકતા સિતારા
સમાન દૈદીપ્યમાન છે !

મુંબઈ શહેરના પ્રથમ મહિલા-નગરાધ્યક્ષા- (મેયર) બન્યા તે
વખતે શ્રી. સૌ. સુલોચના બહેનને આર્થ વિદ્યાસભા અને મુંબઈ
પ્રદેશ આર્થસમાજ તરફથી આ લેખકે ઘડેલા સત્કાર-નિવેદનમાં
તેમની શુભગરિમાની ઝાંખી આવેળી છે. યથા :—

“સ્વરાજ્ય-આંદોલન સમયે તથા ત્યાર પછી પણ આપે જે
ત્રેમપૂર્વક દેશસેવાનું કામ કર્યું છે તેના ચિહ્ન તરીકે આપણી
સરકારે આપને ‘જસ્ટિસ ઑફ ધ પીસ’નો માનદ ઈલ્કાળ આપ્યો
છે. જે સર્વથા ઉચિત છે.” અને એ સેવાત્રત પણ તેમને માટે
સહજ છે. “યતઃ સેવા તો જે ભાગ્યશાળી કુટુંબમાં આપનો જન્મ
થયો છે તે કુલનું ભૂખણ રહ્યું છે. આદર્શ આર્થરત્ન કલ્યાણ-
મૂર્તિ પિતાની અને સેવાપરાયણા સાધ્વી કમલાદેવીની સુપુત્રી રૂપે
બાલ્યકાળથી ધાર્મિક અને સામાજિક સંસ્કારોના સમુન્નત વાતા-
વરણમાં આપનું સંગોષન અને શિક્ષા-દીક્ષા થયા છે.” “લક્ષ્મી
અને વિદ્યાનો સંયોગ વિરલ માનવામાં આવ્યો છે, કિંતુ ‘તયોર્દયોઃ
શ્રીશ્ચ સસ્વતી ચ’ એ બંને આપમાં સંયુક્ત થઈ આજે સુપાત્રને
પ્રાપ્ત થઈ પુલકિત થઈ રહ્યા છે ! સુવર્ણમાં સુગંધનો સંયોગ તો
સદા સુખદાયક જ હોય છે ! આપની સાદાઈ, પરિશ્રમશીલતા,
મૌન સેવા, હૃદયનું ઔદાર્ય, કારુણિક સ્વભાવ અને સર્વપ્રતિ સમભાવ

સર્વને માટે આદર્શ છે. આપનો ધન્યોદ્દેશ્યાશ્રમઃ એ આપની સૌભાગ્યપરંપરા છે ! ” ક્વચિત્ અન્યત્ર જોવા મળતી એવી તેમની વિરલ યોગ્યતા એક દિવસ જરૂર તેમને સમુત્તત સ્થાને લઈ જશે એ—ભવિષ્ય ભાખવામાં જ્યોતિષીની જરૂર નથી !

સ્વ. ડૉ. કલ્યાણદાસના નાના સુશીલ પુત્રવધૂ સૌ. ભદ્રાળહેન વસંત B. A. હોઈ અંગ્રેજીના સરસ લેખિકા છે. શ્રેષ્ઠપ્રતિના સામાજિક કાર્યકર્તા અને માયાળુ સ્વભાવના છે.

તેમના મોટા પુત્રવધૂ સૌ. વિમલાળહેન કપિલ પણ સારા સંસ્કારી, ઉચ્ચ કલાવિદ્ હોઈ ચિત્રકારીના ઉપાસક છે. તેઓ મુંબઈની આર્ટ સોસાઈટીના સિલ્વર મેડલિસ્ટ છે. તેમના ચિત્રોને સુવર્ણ-ચન્દ્રક આપાયો હોઈ તેમના ચિત્રો આંલ ઈન્ડિયા એક્ઝીબીશનમાં જાય છે. સૌ. પ્રીતમીલા રમણલાલ દેસાઈ મુંબઈના નામાંકિત લેડી ડાક્ટર અને સેવાભાવી સન્નારી છે. શ્રી. તનુભાઈ દેસાઈના ધર્મ-પત્ની શ્રી. સૌ. કૈલાસળહેન પણ M. A. B. T. હોઈ સ્વાધ્યાયશીલ વિદુષીરત્ન છે. એ રીતે સ્વ. ડૉક્ટર કલ્યાણદાસજીનું દેસાઈ-કુટુંબ સમગ્ર મુંબઈમાં અભ્યાસ, સંસ્કાર, સુરુચિ, સેવા, ચારિત્ર્ય અને સમાજ-સુધારમાં મોળરે છે. કદાચ એ ડૉ. સાહેબના તપઃપૂત જીવનનો સુમધુર પરિપાક-પ્રસાદ છે ! આર્થ અને આર્યેતર કુટુંબોને આ કુટુંબમાંથી ઘણું જાણવાનું છે. એક આદર્શ કુટુંબની કલ્પના કરી શકાય તેવું એ મહાન્ કુટુંબ છે !

એ બન્ધુત્રયના જમાઈઓ (સ્વ.) ડૉ. મુનીમ, શ્રી. ડૉ. એમ. વી. મોદી, શ્રી. ડૉ. સરેયા વગેરે વિલાયત જઈ આવેલા નામાંકિત સર્જનો આદિ છે. શ્રી. રતનળહેન દમણીયા તો સાચે સ્ત્રીઓમાં રત્નસમાન છે અને સ્વ. વિદ્યાળેન મુનિમ પણ અનેક વિદ્યાના ક્ષેત્રો સાથે આજીવન જોડાયેલા હતા ! તે સહુના સંતાનો પણ તેમના સંસ્કારી માતા-પિતાના વારસાને શોભાવે તેવા સુયોગ્ય છે.

ડૉ. સાહેબના એકમાત્ર બહેન શ્રી. ડાહીબેને પણ તેમનું વૈધવ્ય-જીવન સેવા પાછળ ખર્ચું છે. સ્વ. કમળાબેન અને સ્વ. ચન્દાબેન સાથે રહી પ્રારંભમાં આર્યસમાજ તથા પ્રાંતીય પ્રતિનિધિ-સભાના કાર્યોમાં અને ગુરુકુળના કાર્યોમાં અનોડ સહાયતા કરી છે. એ બધી આર્ય ભગવતીઓએ સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિની સુવાસ ચોપાસ ફેલાવી છે. પૂ. શ્રી. ડાહી શેઠ માટે તો સ્વ. અનુપમ કવિ નાનાલાલ લખી ગયા છે કે “ જેવા ડૉક્ટર સાહેબ આર્યસમાજના એકાકી કાર્યકર એવા જ એકાકી કાર્યકર તરીકે ડૉક્ટર સાહેબનાં બેન ડાહીબેન દેસાઈએ સાંતાકુંઝ સ્ત્રીમંડળની પ્રવૃત્તિમાં રસ લઈ મંડળને ઉજ્જવળ અને દૈદીપ્યમાન બનાવ્યું છે. જે મંડળ માગ્યા મકાનમાં બેસતું તે મંડળનું આજે વિશાળ મકાન છે...એવી દેસાઈ કુટુંબની-માઈઓ અને બેનની-સેવાઓ અદ્વિતીય છે.” એ કથન સર્વથા યુક્ત જ છે.

પૂ. ડૉ. સાહેબ કલ્યાણુદાસજીની સેવાથી ગુરુકુળ સંસ્થા ઉર્જાથી તો ક્યાંથી જ થઈ શકે ? પણ પોતાની કૃતજ્ઞતા-પ્રકાશન નિમિત્તે તા. ૧૪-૨-૫૪ના રોજ તેમને માનપત્ર અર્પણ કરી, તેમના અર્દ્ધ-બાવલાને અનાવરણ-વિધિ કેળવણી પ્રધાન સ્વ. દિનકરભાઈ મહેતાના હાથે કરાવેલો એ પ્રસંગને ઉલ્લેખી શ્રી. અનુપમભાઈ કવિએ લખેલું કે “ આવા વિજ્ઞાન અને રાજસી જમાનામાં ડૉક્ટર જેવા સાત્વિક સન્નજનની પૂજા ધન્ય ગણાય ! ”

એવા સાત્વિક તપસ્વીઓની પૂજામાં આર્યસમાજ માને છે. ડૉ. કલ્યાણુદાસના વચનાનુસાર : “ આર્યસમાજના ધર્મમાં મનુષ્યને પાળવાના નૈતિક નિયમો અને સદાચારને જ સ્થાન છે.” એ નૈતિક નિયમો અને સદાચારને જીવનના તાણાવાણામાં વણી એક સળંગ સેવાપટ-નિર્માતા સ્વ. ડૉ. કલ્યાણુદાસની ‘પૂજા’ કરવામાં-સત્કાર કરવામાં કેવળ કૃતજ્ઞતા સિવાય અન્ય કશું જ નથી એ સ્પષ્ટ છે. એવા પૂજર્હ ડૉ. સાહેબના ગૃહસ્થાશ્રમ રચના બીજા ચક્ર, જેને

લીધે કલ્યાણુદાસજી કલ્યાણુ-પથના પથિક જન્યા, તે સ્વ. પૂ. કમળાબેન; તેમના વિષે મેં તા. ૬-૪-૫૮ના 'આર્યપ્રકાશ'માં અપેલી શ્રદ્ધાંજલિ ઉદ્ધૃત કરું છું :-

શ્રી. કમળાબેન કલ્યાણુદાસ દેસાઈ : એક શ્રદ્ધાંજલિ !

આપણા પ્રાંતના આર્ય આગેવાન ડૉ. કલ્યાણુદાસ જે. દેસાઈના તા. ૧૬-૫-૫૭ ના સ્વર્ગવાસને હજી પૂરું એક વર્ષ પણ થયું નથી, ત્યાં તા. ૨૦-૩-૫૮ ના રોજ તેમના ધર્મપત્ની શ્રી. કમળાબેનનો સ્વર્ગવાસ આર્યજગતમાં ઘેરી શોકની લાગણી પેદા કરશે. જોકે શ્રી. કમળાબેન પણ સિત્તેરની આસપાસ હતા અને ૪ માસ પૂર્વે તેમને નડેલો સાઇકલ અકસ્માત ઘાતક હોવા છતાં, તેમનું ભારે દૃઢ મનોબળ અને ઇશ્વર-વિશ્વાસ, તેઓ આમ જલદી ચાલ્યા જશે તેમ માનવા દેતા ન હતા. ડૉ. સાહેબના કારમાં અપ-સાનથી તેમના પતિપરાયણ યુનિત આત્માને ભારે આંચકો લાગ્યો હતો, છતાં વૈદિક સિદ્ધાંતની તેમની ધારણાશક્તિ આપણને આશ્વા-સનરૂપ જાની, કદી નિરાશ-હતાશ ન થવા પ્રેરણા આપતી હતી. પાછલા દિવસોમાં સંપૂર્ણ નિરુપાધિ અને વિરક્ત સમ જાની આર્ય-સિદ્ધાંતોનું મનન, ઉપનિષદોનું વાંચન અને પ્રભુચિંતન; એ સિવાય અન્ય પ્રવૃત્તિમાં કેવળ આર્યસમાજ અને ગુરુકુલ—એ જ માત્ર સાવશિષ્ટ રહ્યાં હતાં ! અને આર્યસમાજ તથા ગુરુકુલ એ જ તે તેમના જીવનમાં વણાઈ ગયેલી વસ્તુઓ હતી. સ્વ. ડૉ. કલ્યાણુ-દાસજી સાથે જીવનભર પરિશ્રમ એ અંગે જ તેમણે લીધેલો, એટલે એ જ સંસ્થાઓ તો તેમને મન પોતાના વાસ્તવિક 'સંતાનો' હતી ! અને એક વહાલસોઈ 'માતા' પોતાના સંતાનોને કદી વિસ્મૃત કરી શકે ખરી ? સ્વ. કમળાબેન એ જ સંસ્થાઓની એવી 'માતા' હતા ! એટલું જ નહિ, પણ એ જ સંસ્થાઓ સાથે સંકળાએલી વ્યક્તિઓ ઉપર પણ તેમનો વરદ હસ્ત સદા આશીર્વાદરૂપ રહ્યો છે, આ હેતુક તેનો નમ્ર સાક્ષી છે.

ડૉ. સાહેબના જીવન દરમ્યાન શુરુકુળ (મુંબઈ પ્રદેશ) અને આર્યસમાજે અનેક ચડતીપડતી જોઈ છે ત્યારે પોતાના પતિની ચિંતાના જોખને હલકો કરી ઉત્સાહ અને પ્રેરણારૂપ બનવામાં સ્વ. કમળાબેને પોતાના જીવનનું લક્ષ્ય માન્યું! અને—

प्रमदाः पति वर्त्मगा इति ।

—પતિને અનુસરીને પત્નીએ કથનની સિદ્ધિના આદર્શને તેમણે જીવનમાં ચરિતાર્થ કરી કૃતાર્થતા અનુભવી!! એવી એક આર્ય દેવી—એક ભગવતી સન્નારીનું આર્ય-જગતમાંથી સ્થાન સદાને માટે ખાલી પડે એ સમગ્ર પ્રાંતના આર્ય-પરિવારો માટે દુઃખનો વિષય છે એમાં લેશ પણ શંકા નથી!!

તેમના પરિણીત જીવનના પ્રારંભમાં ડૉ. સાહેબના કંપાઉન્ડર તરીકે દાંપત્ય જીવનમાં સાથ પુરાવ્યો. તેમનો આદર્શ આર્ય સંસાર સંતોષ અને દક્ષતાપૂર્વક ચાલ્યો. કુટુંબ પણ વિસ્તાર પામતાં તેમના હૃદયની વિશાળતા, વત્સલતા અને સમભાવ પણ વિસ્તાર પામતા ગયા અને કુટુંબમાં નાના હોવા છતાં એક પીઠની અદાથી સર્વ ઉપર વાત્સલ્યની છાયા પાથરી, કુટુંબને મોખરે મૂકી દીધું. ઋષિ-વર દયાનંદના જે સિદ્ધાંતો જાણ્યા તેનું મનન કર્યું અને પ્રસંગ આવ્યે જીવનમાં ઉતારી પોતાની સિદ્ધાંત-પ્રિયતા સુધારા દ્વારા વ્યક્ત કરી સ્વ. ડૉ. કલ્યાણદાસજી, સ્વ. દેવીદાસજી અને સ્વ. ઠાકોરદાસભાઈની બંધુ-ત્રિપુટીનું એ ભયું-ભયું આર્ય-કુટુંબ સૌને ઉદાહરણ યોગ્ય બનતું ગયું, અને પરસ્પર સહકાર અને સહભાવવૃત્તિથી આર્યસમાજ, મુંબઈ પ્રદેશ આર્ય પ્રતિનિધિ સભા અને શુરુકુળના વિવિધ સેવા-કાર્યો, ઉત્સવો, પરિષદો, સમાજો વગેરેમાં પ્રારંભથી આજ સુધી જે મોખરે રહ્યું છે તેમાં સ્વ. કમળાબેનનો મુખ્ય ભાગ છે. કમળાબેનને અંગે જ ડૉ. કલ્યાણદાસ આદર્શ આર્ય, ત્યાગી કાર્યકર્તા

અને સફળ સંચાલક બની શક્યા, એમ લેખુ' તો તેમાં જરાય અત્યુક્તિ નથી ! *

આ લેખકનો તેમની સાથેનો સંબંધ તો મારા ગુરુકુળ પ્રવેશથી થાય છે, જે આ પુણ્ય-દંપતીના અંતિમ સમય સુધી એવો જ અરુણ-લિત રહ્યો છે, જે હવે આજ સ્મૃતિ-શેષ બની તીવ્રતમ સંવેદના પ્રગટાવે છે ! મારા શિશુ-જીવનમાં થયેલ મારી માતાનો સ્વર્ગવાસ, આજે કમળાબેનના સ્વર્ગવાસથી પુનઃ સજીવિત થાય છે ! મારા માટે તે સ્વાભાવિક હું માનું છું. હું જ્યારે ગુરુકુળમાં અભ્યાસ કરતો ત્યારે સાહિત્યના કલ્પના વિહારમાં રાચવામાં સુખ અનુભવતો. તે વખતથી મારી મનોસૃષ્ટિમાં ત્રણ આદર્શ આયોજોએ સન્માન પ્રાપ્ત થયું. તેમાં સૌથી પ્રથમ શ્રી. કમળાબેન હતા, બીજા સ્વ. બાળાજી અનાજી તારકરના પત્ની શ્રી આનંદીબાઈ અને ત્રીજા જેતપુરનિવાસી સુસ્ત આર્ય સ્વ. હર્લમજી ખોડાભાઈ ધ્રુવના પત્ની શ્રી. ઉજ્જવેન ! એમને હું 'ભગવતી-ત્રિપુટી' તરીકે સદાય હૃદયમાં સ્થાન આપતો આવ્યો છું ! આ ભગવતી દેવીઓને પેટે અવતાર લેવામાં તો, કોઈ પુણ્ય-શાળી જીવની જ યોગ્યતા સંભવે !! આ સેવકને એ માતૃત્રિપુટીના 'પુત્ર' તરીકે ગણાવાનું-રહેવાનું અહોભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે, એને મારા જીવનની મોટી સમૃદ્ધિ માનું છું ! અને એમના મળતા રહેલા

* સૌભાગ્યમેવ કાન્તાયાઃ સ્વમર્તુઃ સુખકારણમ્ ।

એવા પતિપ્રાણા કમળાબેન જીવનમાં પણ કેવા ઉદાર હતાં તે શ્રી. રતન-બેનના શબ્દોમાં જણાવું :—“મારા કો. કાકાનો પહેલો પુત્ર બે માસનો ભાઈ ચન્દ્રકાંત મારી બેન વિદ્યાના ખોળામાંથી રમતાં રમતાં એકાએક પડી ગયો. ત્રીજો દિવસે ઉઠી યઈ અને અચાનક હતો નહતો યઈ ગયો !! પણ મારા કાકાએ તે માટે કાંઈ દિવસ કાંઈ કહ્યું નથી ! તેઓ ખૂબ જ ઉદાર દિલના તથા પ્રેમાળ હતાં. વિદ્યાબેન તે માટે રડે ત્યારે ઉઠું તેઓ કહેતાઃ એમાં તુ શું કરે ? એનું એને બહાને મોત સર્જાયું હશે, તારો શો વાંક ? તું તો રમાડતી હતી !! કેવી ઉદારતા અને સૌમ્યતા ! એ વખતના એમના નરમાશ-ભર્વા શબ્દો હજી પણ મને યાદ છે.”

સતત આશીર્વાદોથી મને ગૌરવશાળી સમજું છું. મારી કલ્પના-સૃષ્ટિની એ પ્રથમ ધારી ભગવતી આર્યા આજે સરી જતાં જાણે મારો એક પ્રેરણા-સ્રોત છેક સુકાઈ ગયો ન હોય તેવી સ્થિતિ જ્યારે હું અનુભવી રહ્યો છું, ત્યારે તેમનો વિશાળ પરિવાર, આત્મ-જનો, સ્નેહીઓ, જે દરેકના ઉપર શ્રી કમળાબેનની સતત અમી-દષ્ટિ રહેલી તેમના દુઃખની શી સ્થિતિ હશે ?

તેમનો અતિથિ-સત્કાર, વિદ્વાનોની સેવા અને સ્વાર્પણની ભાવના સાથે મહર્ષિ દયાનંદ વિષે તેમનો ઉત્કટ ભાવ, આર્ય-સંસ્કૃતિ, વેદ-ધર્મ-પ્રચાર અને આર્ય-મંડળ કામના તથા ઔદાર્યયુક્ત નિઃસ્વાર્થ કર્મ-કલાપ એ ડૉ. કલ્યાણદાસ અને કમળાબેનના ઉત્તમ દાંપત્ય-જીવનના થોડાંક સીમા-ચિહ્નો છે ! જેણે આર્યસમાજને ચરણે કલ્યાણ-દાસને ધર્યા તે ભગવતી કમળાબેનને શતશઃ વંદન હો !!

ડૉ. કલ્યાણદાસજીએ આર્યસમાજનું સુકાન હાથમાં લીધાં પછી વેદધર્મના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોને જીવનમાં ઉતારવા પ્રયાસ કર્યો. તે સંબંધમાં સ્વ. હરિશંકરજી વિદ્યાર્થી, જેઓ ઉપદેશક, કવિ, પત્રકાર અને મારા કાર્યકર્તા હતા અને ડૉ. સાહેબના હાથ નીચે વર્ષો સુધી સરસ પ્રચારકાર્ય કર્યું હતું તેઓ પોતાના સંસ્મરણોમાં આવેજે છે કે:—

“શ્રી ડૉ. કલ્યાણદાસજીએ આથી પણ આગળ પગલું ભરેલું. તેમણે હિન્દુસમાજની ખીજ ન્યાતોના સુધારકોનો સાથ મેળવી મુંબઈમાં ‘આર્યન પ્રધર હુડ’ નામની સંસ્થા સ્થાપી. જેમાં જૂના ‘હિંદુસ્તાન અને અખબારે સોદાગર’ પત્રના સ્થાપક શ્રી. શેઠ રણછોડદાસ લોટવાલા, શ્રી દક્ષતરી સોલીસીટર, ‘સત્ય’ પત્રના તંત્રીશ્રી મોતીલાલ દલાલ, મરચંટ બેંકના મેનેજર શ્રી. શેઠ જયનારાયણ ઇંદુમલ દાણી વગેરે ૮૦-૮૫ આગેવાન ગૃહસ્થો જોડાયા. આમાં સ્વ. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ પણ મારો ભાગ લેતા.

આ પ્રમાણે ન્યાત-જાતના બંધનો તોડવાના હેતુથી સ્થપાએલા ‘આર્યન પ્રધર હુંડ’ની સભા શેઠશ્રી રણછોડદાસ દોટવાલાના મકાનમાં વારંવાર મળતી અને તેમાં ન્યાત-જાતના બંધનો શિથિલ કરી નાખવાની, તેમજ આલડછેટ વગેરે કુરૂદિઓ ફગાવી દેવાની ચર્ચા થતી. પણ ડૉ. સાહેબને આટલાથી સંતોષ થતો નહિ. તેઓ સક્રિય-અમલી કાર્ય કંઈ થાય તેમ ઇચ્છતા હતા.

આથી તેમણે ન્યાત-જાતના લેદલાવ વગરનું એક જાહેરમાં સમૂહલોજન કરવાનું ઠરાવ્યું !

આ પછી સમૂહલોજનમાં ભાગ લેનારા ગૃહસ્થોના નામ ટપોટપ લખાવા માંડ્યાં. એ સમયે એક સભ્યે સૂચના કરી કે આ લોજનમાં એકાદ હરિજન (અંત્યજ) હોય તો ઠીક પડશે. આ માટે સ્વ. જમ રણજીતસિંહજીના બેડીદાર પ્રખ્યાત જોલાર સ્વ. પી. બાલુનું નામ સૂચવાયું. બાલુ અંત્યજ કેમના હતા. આ સૂચના સૌને ગમી ગઈ.

છેવટે ‘કાશીબાગ’ (સી. પી. ટેંક ઉપર) નામની જાણીતી જગામાં દ્વધપાક-પુરીનું જમણુ ૧૯૧૨ની સાલમાં થયું અને તેમાં ન્યાતજાતના લેદ વગર અનેક હિંદુઓ સાથે બેસીને જમ્યા ! તેમના નામો બીજે દિવસે છાપામાં પ્રગટ થતાં આખા ગુંબઘને આંચકો લાગ્યો હોય તેમ જૂના વિચારના હિંદુઓ ખળભળી ઝિઝક્યા અને જુદી-જુદી ન્યાતોની સભાઓ ભરાવા લાગી, અને આ લોજનમાં પોતાની કેમના જેમણે ભાગ લીધો હોય તેને ન્યાત બહાર મૂકવાનું શરૂ થયું.”

‘શુજરાતી’ સાપ્તાહિક ત્યારે રૂઢિચુસ્તોનું મુખપત્ર હતું અને ‘આર્યપ્રકાશ’ સુધારકોનું વાજ્ઞિત્ર ગણાતું. તેમાં રૂઢિચુસ્તતા અને સુધારા વિષે સામસામી ખૂબ ઉગ્ર ચર્ચાઓ થતી. ‘કાશીબાગ’ ના પ્રીતિલોજનથી ભડકી ઉઠેલા એક કવિભાઈ ભગવાનલાલ ડુંગરશીએ કવિતામાં સુધારકોનો વિરોધ કરી ખૂબ ‘ઠેકડી’ ઉડાવી. એ સંબંધમાં

આર્થકવિ સ્વ. પં. હરિશંકર શર્માએ નોંધ કરી છે કે ભગવાનલાલે પોતાનો પ્રસિદ્ધ ફૂલો પ્રકાશિત કર્યો. તે—

દેવ ગંગા ડૂંગરે ને પીર ગયા મહકે,
અંગરેજના રાજમાં ઢેડ મારે ધકકે !

તેનો કવિતામાં જ ઉત્તર આપવાનું કામ સ્વ. કવિ હરિશંકરજીને ડૉ. કલ્યાણદાસજીએ સોંપ્યું. અને પં. હરિશંકરજીએ તેવા જ ફૂલોમાં ઉત્તર આપ્યો કે—

“દેવ રહ્યા દાસ થઈ, પીર નિત્ય પાસે
અંગરેજના રાજમાં આપબુદ્ધી નાસે !”

પણ છેવટે ડોક્ટર સાહેબની દશાપોરવાડ ન્યાતે તેમના આખા કુટુંબને ન્યાત બહાર મૂક્યું ! ખીજા અનેક ચમરણધી ગણાતા ભાઈઓએ મૂછો બોડાવી, પ્રાયશ્ચિત્ત કરી ન્યાતની શરણ લીધી; પણ ડોક્ટર કલ્યાણદાસ અને તેમના ટેકીલા કુટુંબે ન્યાત બહાર રહેવાનું જ પસંદ કર્યું ! આજે તો તે વાત છુદ્ધ ભાસે પણ અરધી સદી પૂર્વેના જમાનાની કલ્પના કરતાં એ ભારે સાહસ હતું, અને એ સાહસમાં દેસાઈ કુટુંબના પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓએ ભારે હિંમત બતાવી. તેમાં ડોક્ટરના પૂ. ભાભી સ્વ. ચંદાબેન ઠાકોરદાસ દેસાઈએ કુટુંબની સરસ દોરવણી કરી ડોક્ટર સાહેબ અને આખા કુટુંબની ટેક બાળવી. એ સ્ત્રી. ચંદાબેનને આજો ખ્યાલ આર્થપ્રકાશની મારી નીચેની સ્મરણાંજલિમાંથી થશે :

શ્રી. ચંદાબેન : એક સ્મરણાંજલિ

આર્થજગતમાં પ્રસિદ્ધ ડૉ. કલ્યાણદાસજી જે. દેસાઈના કુટુંબમાં એક વર્ષના ગાળામાં ત્રીજું અવસાન તા. ૧-૭-૫૮ ના રોજ ડૉ. કલ્યાણદાસના જ્યેષ્ઠ બંધુ સ્વ. ઠાકોરદાસ લેક્ષ્મીનદાસ દેસાઈના પત્ની ગં. સ્વ. ચંદાબેનનું થયું છે. એ રીતે ડૉ. કલ્યાણદાસ, તેમના પત્ની કમળાબેન અને ત્રીજા આ ચંદાબેન

મૃત્યોઃ પદ યોપયન્તો વદૈત, દ્રાઘીય આયુઃ પ્રતર દધાનાઃ ।

આપ્યાયમાનાઃ પ્રજયા ઘનેન શુદ્ધા પૂતા ભવત યશિયાસઃ ॥

—મૃત્યુના ચરણોને પાછળ ધકેલીને આગળ વધો; દીર્ઘ આયુ પ્રાપ્ત કરો, સંતાન અને ધનધાન્યથી ભરપૂર શુદ્ધ, પવિત્ર અને શુભ કર્મવાળા બનો!

દેસાઈ કુટુંબના નળીરાઓ, તેમના વડીલોને માર્ગે સંચરતા રહી તેમનાં અધૂરાં રહેલા સેવા-યજ્ઞને પૂર્ણ કરતા રહે એ અભિલાષા સાથે જગન્નિયંતા ચંદ્રાબેનના પવિત્ર આત્માને ચિર શાંતિ આપે એ અભ્યર્થના.

*

*

*

ડૉ. કલ્યાણદાસજીની પ્રવૃત્તિઓના સાથીઓ તેમના જ શબ્દોમાં:-
“મારા કુટુંબની બધી સ્ત્રીઓ ખાસ કરી મારી ધર્મપત્ની, તેને માટે હું અભિમાન ધરાવું છું, તેમ જ મારા બન્ને ભાઈઓની સ્ત્રીઓએ આર્યસમાજની બધી પ્રવૃત્તિઓમાં મને સુંદર સાથ આપ્યો. લગ્ન, સીમંત તથા મૃત્યુના પ્રસંગોમાં તેઓ હિંમતથી મારી સાથે જ રહ્યા.”

એ રીતે ડૉક્ટર સાહેબે યુવાનીમાં તો ક્રાંતિકર તરીકે નામના મેળવી, પણ તેમની ઉત્તરાવસ્થામાં પણ આર્યસમાજની લગન ઓછી ન થઈ. ગુરુકુળનો ભાર તેમના પરથી હલકો થતાં તેમણે મુંબઈ-પ્રદેશ આર્યસમાજની સ્થાપના, સ્વ. શેઠ શૂરજીભાઈ વલ્લભદાસ, રાજબહાદુર ગોવિંદલાલજી પિત્તી, શ્રી. નાનાભાઈ ચાહવાળા, શ્રી. રણછોડલાલ ગિરધરલાલ, શ્રી. શામલાલ ગોયલ, શ્રી. પૂર્ણચંદ્ર ચાવલા, શ્રી. કૃષ્ણલાલજી શુલાંટી આદિ ભાઈઓના સહકારથી કરી. અને શેઠ લોટવાળાના ‘આર્યભવન’માં તેનાં અધિવેશનો બરાબ લાગ્યાં. ચોપાટી પર રોજ સાંજે ઉપદેશ અને ભજન ઝડી વરસવા

સ્થળોએ

એ રીતે પૂ. ડૉ. કલ્યાણદાસજીએ પ્રાણ પૂર્વા! આર્યસમાજ, ઋષિ દયાનંદ, વેદપ્રચાર, શુદ્ધિ, શુરુકુળ એ તેમના દૈનિક જીવનના તાણાવાણા આમૃત્યુ બની રહ્યા !

૧૯૨૬માં આ લેખક ગિરગામ આર્યસમાજનો મંત્રી હતો. બીજી પ્રવૃત્તિઓમાં શુદ્ધિની ચળવળ આ પ્રાંતમાં શરૂ થઇ, તેનું શ્રેય ડૉ. કલ્યાણદાસજીને ફાળે જાય છે. ૧૯૨૬માં, સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીનું ધર્માંધ મુસ્લિમને હાથે શુદ્ધિના કારણે ખૂન થયા પછી, આર્યસમાજના નેતાઓમાં શુદ્ધિની ભાવના ઊડી ઉતરી ગઈ અને આ પ્રાંતના સર્વમાન્ય નેતા ડૉ. કલ્યાણદાસજીએ તે માટે ઘણો પ્રયાસ કર્યો. દાનવીર જુગલકિશોર બિરલાના અનુરોધથી આ પ્રાંતમાં હિંદુ-સલાની સ્થાપના કરવામાં ડૉ. કલ્યાણદાસનો મુખ્ય હાથ હતો. રાજ બહાદુર ગોવિંદલાલજી, રાજ નારાયણલાલજી પિત્તી આદિની તેમને સક્રિય સહાયતા મળી અને હિંદુસલાનું કાર્ય પ્રારંભાયુ. શુદ્ધિની ચળવળને અંગે મુસ્લિમો આર્યસમાજ ઉપર ખૂબ રોષે ભરાયા હતા. તે અરસામાં લાહોરમાં કેઇએ 'રંગીલા રસૂલ' નામનું પુસ્તક બહાર પાડ્યું અને તેના પ્રકાશક મ. ગજપાલનું એક મુસ્લિમના હાથે ખૂન થયું. ત્યાર બાદ દેશભરના સારા સારા આર્ય-નેતાઓને ખૂનની ધમકીઓ મળવા લાગી, અને તેવામાં અમે કાકડવાડી (ગિરગામ) આર્યસમાજમાં એક મોલવીની શુદ્ધિ કરી તેનું નામ 'સત્યપ્રિય' રાખ્યું ! એથી બળતામાં ઘી હોમાયું અને ડૉ. કલ્યાણદાસ અમારા નેતા હોવાથી તેમને ખૂનની ધમકીના પત્રો અને જાસાઓ મળવા લાગ્યા. ઈષ્ટમિત્રોએ ડૉ. કલ્યાણદાસને તેમની પ્રવૃત્તિઓ ધીમી કરવા ખૂબ આગ્રહ કર્યો, પણ ડૉ. કલ્યાણદાસ એવી ધમકીઓથી ડરે તેવી પોત્તી માટીના સરળયાન હતા. તેમણે તો પ્રવૃત્તિચક્ર જારી રાખ્યું અને હમણાં ખૂન થશે કે કાલે ડૉ. નું ખૂન થશે એવી સ્થિતિ સર્જાઈ ! મગાંવહાલાંઓનો બહુ આગ્રહ થયો ત્યારે તેમણે સાવચેતી ખાતર, આર્યસમાજની મીટિંગોમાં

જતી વખતે હૃદય ઉપર ધાતુનું એક ઢાંકણ (કપડા નીચે) બાંધવાનું રાખ્યું. અને ભર્તૃહરિના કથનાનુસાર:-

अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा,
न्याय्यात्मयः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ।

ન્યાય-સત્યમાંથી એક કદમ પણ પીછેહઠ ન કરતાં મૃત્યુ આજે આવે કે કાલાન્તરે તેની પરનાહ ન કરી પોતાના મનો-ધૈર્યનો સુંદર પરિચય આપ્યો ! પણ એ ઉશ્કેરાટના દિવસોમાં એક શાણા મોલવીના જણવામાં સત્ય હકીકત આવી કે ડૉ. કલ્યાણદાસ તો મુંબઈ આર્યસમાજના ઉછળતા જોશમાં શાંતિનું જગ્ગર પરિણા છે. અને તેણે એ વાત ધીરેધીરે પોતાના હૃમશરીકોમાં ચર્ચાવી શરૂ કરી અને સદ્ભાગ્યે મહીનાઓ પછી એ સાચી સમજ મુસ્લિમોમાં થતાં ધીરેધીરે ડૉ. કલ્યાણદાસ ઉપરથી મૃત્યુના ઓળા ઓછા થતા ગયા અને ધાકધમકીઓ બંધ થઈ. અને ખરેખર સ્વ. ડૉ. કલ્યાણદાસજીને કોઈ ધર્મ કે કોઈ મહાપુરુષનો દ્રેષ ન જ હતો. તેમણે તો હજી તી હિંદુવટના પ્રતીકારરૂપે શુદ્ધિની ચળવળ ઉપાડી હતી અને તેમાં ખૂનની ધમકીઓ છતાં પોતાના અંગીકૃત કાર્યને ન છોડી નિર્ભયતાની સાળિની આપી એક આર્યનેતાને શોભે તે રીતે તેમણે પોતાનો હિસ્સો અદા કર્યો ! અને ડૉ. કલ્યાણદાસ એવ ઇન્ડિયા આર્યલીડર તરીકે દેશભરમાં વિખ્યાત થયા !

આ દિવસોમાં વધુ, અને સામાન્યતઃ દર વર્ષના વિવિધ ઉત્સવોમાં દેશભરમાંથી વિદ્વાનો, ઉપદેશકો, કાર્યકર્તાઓ અને સંન્યાસીઓ મુંબઈ આવતા અને મુંબઈ આવતા એટલે ડૉ. કલ્યાણદાસને ઘેર તેમના ઉતારા હોય ! કારણ કે દેશભરના આર્યોમાં એ સમજ હતી કે ડૉક્ટર કલ્યાણદાસ એટલે આર્યસમાજ અને આર્યસમાજ એટલે કલ્યાણદાસ !! એવી ઓતપ્રોત ભાવનાને લીધે તેમને ઘેર સદા અતિથિઓ રહેતા અને ‘અતિથિ દેવો મર’—એ સૂત્ર તેમના

કુટુંબમાં રોજ ચરિતાર્થ થતું!! એવી અસામાન્ય તન્મયતા તેમણે આર્થસમાજ સાથે સાધી હતી!

આર્થસમાજનો ત્રીજો નિયમ-વેદ સર્વસત્ય વિધાનું પુસ્તક છે અને વેદોનું ભણવું-ભણાવવું સર્વ આર્યોનો પરમ ધર્મ છે;—એ શુરુદેવ દયાનંદની આજ્ઞાને આર્થ કલ્યાણદાસ કેમ જ વીસરે? તેના પઠન-પાઠન માટે તો તેણે શુરુકુળની સ્થાપના કરી આજીવન સેવાનો લેખ લીધો! દેશ-વિદેશના વિદ્વાનો પણ ખુલ્લે દિલ એકરાર કરે છે કે:—

જગતઃ પ્રથમો ગ્રંથઃ સોઽયં વેદ इति श्रुतः ।

न कोऽपि भुवि देशोऽन्यस्तादृग्ग्रंथविभूषितः ॥

એ વેદોના અધ્યયન માટે શુરુકુળની સ્થાપનામાં સમભાવ હતો, જીવ-નીચના લેદો ન હતા, પાત્રનાં જ માત્ર પરીક્ષણ હતાં. જીવ-નીચના જ્ઞાતિ લેદોને ટાળવાનું સક્રિય પગલું હતું;—તેથી જ કલ્યાણદાસજીને આનંદ થતો. દુઃખો વેદીને આત્મશાંતિ મળતી—

जातिभेदमनादृत्य प्रजासु समदर्शिनः

विद्याप्रदानतो नान्यदस्य संमोदमातनोत् ॥

શુરુકુળ તેમના જીવનનું અન્ય પાત્ર હતું. તે વિષે ટૂંકમાં જોઈએ:—

પ્રાચ્યસંસ્કૃતિવિજ્ઞાનજ્ઞાનદ્વારમપાવૃત્તમ્—ઉત્તમ હવાપાણીવાળા સ્થાનમાં—દેવલાલી ખાતે—સુ. પ્ર. આર્થ વિદ્યાસભાએ મુંબઈ પ્રાંતનું સૌથી પ્રથમ શુરુકુળ સને ૧૯૧૨ માં સ્થાપ્યું. તેમાં આઠ વર્ષની વયથી માંડી જાળકોને વિદ્યાભ્યાસ માટે શુરુઓના સહવાસમાં રાખવામાં આવતા. એ પ્રશ્નચારીઓ એક સાથે સમાનતાથી ઉછરી વ્યાયામ અને સાત્ત્વિક ખોરાક દ્વારા જ્યાં એક તરફ શારીરિક ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરતા હતા ત્યાં બીજી તરફ સંધ્યા હવન અને વેદાદિ સત્ય શાઓના સ્વાધ્યાય દ્વારા માનસિક ઉન્નતિ પણ સાધતા હતા. પ્રાચીન સંસ્કૃતિના શિક્ષણ સાથે અર્વાચીન વિદ્યાના તરવોને ગ્રહણ કરી લાવી

જીવનને વિકસાવવા માટે તૈયારી કરતા હતા. પછી દેવંલાલીથી નાસિક અને ત્યાંથી શાંતાકુળ ખાતે એ ગુરુકુલ લાવવામાં આવ્યું. અહીં ગુરુકુલે ભારે ઉન્નતિ સાધી અને ગુરુકુલ એટલે ચારિત્ર ઘડનારી સર્વશ્રેષ્ઠ આદર્શ સંસ્થા એવી ઉત્તમ છાપ પ્રાંતભરમાં જનસમાજના અંતરમાં પાડી. અને તેના અનુકરણમાં પ્રાંતમાં અન્ય ગુરુકુલો સ્થપાવા લાગ્યાં. આ ગુરુકુલના મહાભેજા જેવા ઉત્સવો દર વર્ષે ઉજવાતા હતા. તેમણે પ્રચારની એક અને બીજી ભાત ઉપજાવી અને પ્રજાચારીઓનાં ત્યારના વ્યાયામ, સંવાદ તથા વ્યાખ્યાન-કલાએ જનસમાજને મુગ્ધ કરી મૂકી.

સને ૧૯૨૦માં મહાત્માજીની અસહકારની ચળવળ અંગે પ્રજાચારીઓએ મેટ્રિકની પરીક્ષાનો ત્યાગ કરી સ્વદેશ-ભક્તિની પોતાની ભાવના વ્યક્ત કરી. સંયોગવશાત્ અહીંથી ગુરુકુલને વેસાવા અને પછી અંધેરી ખાતે લાવવામાં આવ્યું. અને અહીંથી જ ગુરુકુલના પ્રથમ બે સ્નાતકો શ્રી. સત્યવ્રત અને સ્વ. નરેન્દ્રદેવ પંદર વર્ષના શિક્ષણને અંતે 'વેદવિચાર'ની પદવી સાથે સ્નાતક થયા. ત્યાર પછી આ ગુરુકુલને શુકલતીર્થ ખાતે ખસેડવામાં આવ્યું. જ્યાં તાત્કાલિક પરિસ્થિતિને લીધે આર્થ વિઘાસભાએ ગુરુકુલને પ્રાચીન અને અર્વાચીન એમ બે વિભાગમાં વિભક્ત કર્યું. પ્રાચીન વિભાગમાં સંસ્કૃત વિદ્યા તરફ વિશેષ ધ્યાન આપવામાં આવતું અને અર્વાચીન વિભાગને મુંબઈ યુનિવર્સિટી સાથે જોડવાનું નક્કી થયું. અને ધીરે-ધીરે તેને 'ગુરુકુલ હાઈસ્કૂલ' એ નામ ક્રમશઃ આપવામાં આવ્યું. તથા બીજા પ્રાચીન વિભાગને આણંદની ચરોતર આશ્રમમાં તેના મૂળ (ગુરુકુલ) સ્વરૂપમાં સને ૧૯૩૫માં સુપરત કરવામાં આવ્યો અને હાઈસ્કૂલ વિભાગને ઘાટકોપર ખાતે ખસેડવામાં આવ્યો.

ઘાટકોપર ખાતે આ સંસ્થાને લાવવામાં અમને કંઈક શુભ સંકેત જ જણાય છે:- જમીનનું દાન એક પરમ ભાગવત વૈષ્ણવ-

જન તરફથી મળે છે; તે ઉપર એક મહાન નિઃસ્પૃહ શિવભક્ત સુંદર અને લગ્ય આશ્રમ ખાંધી આપે છે; આર્યસમાજની તે શિક્ષણ સંસ્થા બને છે; તેને શ્રી. નર્મદા બાઈના જૈન દૂરટીઓ તરફથી રૂા. ૫૧૦૦૦નું દાન આપવામાં આવ્યું છે. શ્રી. શાપુરજી પાલનજી નામના એક પારસી ગૃહસ્થ તરફથી પણ રૂા. ૧૦) હજારના ખર્ચે કીરસલાગૃહ ખાંધી આપવામાં આવ્યું છે. અને સંસ્થાનો લાભ તમામ લોકોને સમાનતાથી મળે છે. આ સંસ્થા દ્વારા એ ધાર્મિક સહિષ્ણુતાનો સુંદર આદર્શ જનસમાજ પાસે ઉપસ્થિત કરવાનું અહોભાગ્ય ઘાટકોપરને ખાતે જાય છે. એવી આ એક જ અને એનોખી સંસ્થા છે.

આ સંસ્થાથી તો ઘાટકોપર એક તીર્થધામ થઈ પડશે, અને તે માટેનું શ્રેય ઉપલા સર્વ દાતાઓને ફાળે જાય છે. ધાર્મિક સામંજસ્ય, જાતીય એકત્ય, વિદ્યા-વિકાસ, આરિત્ર, અને સદ્ભાવ આદિકમનનીય ગુણોનું આ સંસ્થા એક સુંદર કેન્દ્ર થાય એવી આર્ય વિદ્યાસલાના કાર્યકર્તાઓની મનોલિલાયા છે.

ગુરુકુલના હાઈસ્કૂલ વિભાગને મુંબઈ યુનિવર્સિટી સાથે જોડવામાં આવેલો હોઈ સરકારી સહાયતા લેવાની શરૂઆત કરવામાં આવી. ઘાટકોપરમાં તે વખતે અંગ્રેજી સાત ધોરણ (મેટ્રિક) સુધી શિક્ષણ આપતી આ એક જ સંસ્થા હતી. શરૂઆતથી જ ઘાટકોપરના ઉત્સાહી અને અગ્રગણ્ય શહેરીભાઈઓ આ સંસ્થાના વૈશિષ્ટ્યથી આકર્ષાયા હતા, અને તેને સહાયક નીવડ્યા છે. સંસ્થાના પ્રાથમિક વિભાગના અધ્યક્ષ શ્રી. પુરુષોત્તમદાસ તન્ના છે, અને હાઈસ્કૂલ વિભાગના પ્રિન્સિપાલ શ્રી. ડૉ. મનુભાઈ પી. વેદ છે. એઓ બન્ને બૂના અને અનુભવી કાર્યકર્તાઓ છે.

ગં. સ્વ. મહિબેન અને સ્વ. શેકશ્રી ચત્રભુજ જીવણદાસના દૂરટી સાહેબો તરફથી વિદ્યાકાર્યમાં મું. પ્ર. આર્ય વિદ્યાસલાને

૫૦૦૦ વાર જમીન ઘાટકોપરમાં દાનમાં આપવામાં આવી. જેના ઉપર હાલ ગુરુકુલ આશ્રમ તથા હાઈસ્કૂલના પાકા મકાનો બાંધવામાં આવ્યાં છે.

ગુરુકુલ આશ્રમ એ આર્યાવધા સભાનું પ્રધાન અંગ પ્રથમથી જ રહ્યું છે, અને શુક્લતીર્થમાં પણ વિભાગને હાઈસ્કૂલ રૂપે પરિણત કરવામાં આવ્યો, ત્યારે પણ આશ્રમને પ્રાધાન્ય અપાયું છે. સને ૧૯૪૧ માં અગાઉ જણાવેલ દાનમાં મળેલ જમીન ઉપર એક દાક્ષિણાત્મ ઉદારાત્મા સ્વ. શેઠ ભાગોળ બાળુજી કીરે પોતાના ‘શ્રી ભાગેશ્વર ચેરીટી ટ્રસ્ટ’ તરફથી રૂ. ૩૫૦૦૦ ખર્ચી ગુરુકુલ આશ્રમ અત્યંત શ્રદ્ધા અને ભક્તિપૂર્વક નિઃસ્વાર્થભાવે બાંધી આપી સંસ્થાને ચિરન્નણી બનાવી છે. આશ્રમનો પાયો સુપ્રસિદ્ધ દેશભક્ત, સાક્ષર અને તે વખતના ગૃહસચિવ શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીના હાથે નાખવામાં આવ્યો હતો. સ્વ. દાનવીર ભાગોળ શેઠ કીર તરફની કૃતજ્ઞતાની લાગણીથી આર્થ વિદ્યાસભાએ તેમનું બસ્ટ હાઈસ્કૂલના હોલમાં સ્વાતંત્ર્યવીર વિનાયકરાવ સાવરકરના હાથે સને ૧૯૪૧માં ખુલ્લું મુકાવ્યું છે.

સ્વામી વિશ્વેશ્વરનંદ ગુરુકુળ આશ્રમ નિધિ—

આ સભાના સંસ્થાપકો સ્વ. પૂ. બ્રહ્મચારી નિત્યાનંદજી મહારાજ, સ્વ. પૂ. વિશ્વેશ્વરનંદજી સરસ્વતી, સ્વ. શ્રી દેવીદાસ જે. દેસાઈ, પૂ. ડૉ. કલ્યાણદાસ જે. દેસાઈ તેમ જ અન્ય આર્થ આગેવાનો દ્વારા દેવલાલી ખાતે પ્રાંતના પ્રથમ ગુરુકુળની સ્થાપના સન ૧૯૧૨ ના દેવદિવાળીના રોજ કરવામાં આવી. સ્વામી નિત્યાનંદજી મહારાજ તથા તેમના જીવનસાથી સ્વામી વિશ્વેશ્વરનંદજી મહારાજે તેમના જીવન દરમિયાન આ સભા તથા તેના ગુરુકુળ મહાવિદ્યાલયનું સંચાલન કર્યું. તેમણે જીવનના ઉત્તરાર્ધમાં તેમની શિમલા ખાતેની ‘શાંતિ કુટિર’ નામની સ્થાવર મિલકત તથા જંગમ મિલકતનું એક Trust કર્યું અને તે દ્વારા તે બધી મિલકત સ્વામી

વિશ્વેશ્વરનાનંદજી મહારાજની હયાતી બાદ આ સભાના શુરુકુળને મળે તે રીતે તે અર્પણ કરી. તેનો ઉદ્દેશ એ હતો કે (૧) એ શુરુકુળ વિદ્યાલયનું કાર્ય કાયમ ચાલુ રહે, (૨) વેદોના પુનરુદ્ધાર તથા મહર્ષિ દયાનાનંદજી ઉપદ્રિષ્ટ વેદધર્મનો પ્રચાર કરવો એ મુખ્યત્વે હતો. સ્વામી નિત્યાનંદજીના અવસાન બાદ કાળક્રમે સ્વામી વિશ્વેશ્વરનાનંદજી પણ બીમાર પડ્યા અને શિમલા તથા દિલ્હી તરફ રહેવા લાગ્યા. તે અરસામાં સ્વામીજીની ઉપરોક્ત સ્થિતિનો લાભ લઈ ઉત્તરના કેટલાક આર્ય આગેવાનોએ તેમની પાસેથી એક નવું Will કરાવી લીધું અને થોડા સમયમાંજ સ્વામીજીનો દેહ-વિલય થયા પછી તે બધી મિલકત એ નવા Will ના એક્ઝીક્યુટરોએ લઈ લીધી. તેની બધુ આ સભાને થતાં, સભાને સ્વામીજીએ નવા કરી આપેલ willના executors અને જૂના ટ્રસ્ટીઓ વચ્ચે મતભેદ બાગ્યો અને મુંબઈ હાઈકોર્ટમાં કેસ ચાલ્યો. આખરે પરસ્પર સમજૂતી થઈ અને consent decree ની રૂએ એ નક્કી થયું કે પ્રારંભના બાર વર્ષ સુધી તે મિલકતના ઉત્પન્નનો ૪૦ ટકા ભાગ આ સભાને મળે અને બાકીનો તે Will ના એક્ઝીક્યુટરોને વૈદિક કૌપ અને વેદપ્રચાર માટે મળે. ત્યાર પછી હંગેશ માટે મિલકતના ઉત્પન્નનો ૬૦ ટકા ભાગ આ સભાને મળે અને બાકીનો ૪૦ ટકા તે Willના Excentors ને વૈદિક કૌપ તથા વેદપ્રચાર માટે મળે.

એ નિર્ણય બાદ પણ ઉત્પન્ન સંબંધમાં અનેકવાર મતભેદો થયા અને છેવટે આ સભાને કેટલીકવાર કંઈ જ ફાળે પડતું મળ્યું નહિ ! અતઃ એ સ્થિતિનો ફેંસલો કરી લેવા ૧૯૪૬માં આ સભાએ કાયદેસર કામ લેવા શ્રી ડૉ. હર્યાબદાસ જે. દેસાઈ તથા સ્નાતક સત્યમતને અધિકાર આપ્યો. મુંબઈ હાઈકોર્ટમાં તે માટે કેસ કરવા તે ખાલીના Excentorsને સ્વ. નગીનદાસ સોલીમીટર દ્વારા નોટિસ અને આ સભા તરફથી સુપ્રસિદ્ધ એડવોકેટ શ્રી કાન્ની દેસાઈ (હાલ જરિટસ) એ

તથા પત્રવ્યવહારનું કાર્ય સંભાળ્યું, જેના માટે આ સભા તેમની ચિરમ્મણી બની છે. તાત્કાલિક પરિસ્થિતિ અનુસાર પરસ્પર સમજૂતી consent decree બે વર્ષ પછી થઈ. અને suit no. 402 of 1951 (os) dated 18-6-51 દ્વારા તે મિલકતની વહેંચણી તે will અને આ સભા વચ્ચે થઈ, જેની રૂએ આ સભાને બધી જંગમ મિલકતની રકમ રૂ. ૪૦૦૦૦) આલીસ હજાર તથા રૂ. ૧૨૪૦૪) નાં પુસ્તકો* મળી એકંદર રૂ. ૫૨૪૦૪) મળ્યા અને શિમલાની કોઠી તે will ને મળી. જે ઉપરોક્ત રકમ એ રીતે આ સભાને મળી તે સ્વ. વિશ્વેશ્વરનાંદ ગુરુકુળ આશ્રમ નિધિના નામે ઉપરજણાવેલ હેતુ અને વર્તમાન ગુરુકુળ આશ્રમ ઘાટકોપરને સહાયતા માટે મળેલ છે.

શ્રી. કલ્યાણદાસજી મૌખિક પ્રચાર તો સ્વયં કરતા—તેમના કોલેજકાળથી—અને પંડિતો દ્વારા કરાવતા. આર્યધર્મ પરિષદો, ગુરુકુળના ઉત્સવો, સમાજના સમારોહોમાં તેઓ ભારતભરમાંથી—ખાસ કરીને ઉત્તર હિંદના આર્યસંન્યાસીઓ, પંડિતો, ઉપદેશકો, ભજનિકોને જોલાવતા. ખાસ કરી સ્વ. વીતરાગ સ્વામી સર્વદા-નંદજી મહારાજ તથા શાસ્ત્રાર્થ મહારથી પં. રામચંદ્રજી દેહલવી, એ બે તેમના મુખ્ય ઉપદેશકો હતા. સ્વ. શ્રી નત્યામિહ અને સ્વ. દોરીલાલ તેમના મુખ્ય ભજનિકો હતા જ્યાંજ્યાં ડૉક્ટર સાહેબ દ્વારા ઉત્સવો યોજાય ત્યાંત્યાં એ ઉપદેશક મહાનુભાવો તથા ભજનિકો હાજર હોય અને તે દ્વારા ઇલાકાભરમાં ખૂબ જગૃત આણી. સમાજ-સુધાર, સ્ત્રી-શિક્ષા, યુનલ્ડગન, અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ, જાતિભેદ પરિત્યાગ અને ગુરુકુળ દ્વારા વિદ્યાપ્રચારની જ્ઞાન-ગંગા વર્ષો સુધી વહાવી. તેમના જમાનામાં તેમના જેવો સાર્વ-જનિક કાર્યકર્તા બીજો જડવો મુશ્કેલ હતો. સેવાના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં તેમણે અમૂલ્ય પ્રગતિ કરી. પોતે કેવળ વક્તા જ ન હતા, એક સારા લેખક પણ હતા. અને શરૂઆતમાં સાપ્તાહિક ‘આર્યપ્રકાશ’ના

* પં. વિશ્વજીવજી દ્વન વૈદિક પદાનુક્રમ કોપના પુસ્તકો.

એકવાર સંપાદક પણ રહી ચૂક્યા છે! મૌખિક પ્રચાર સાથે આર્યધર્મના સ્થાયી સાહિત્ય માટે પણ તેમણે અનેકને પ્રોત્સાહન અને પ્રેરણા આપ્યાં છે. આ ‘વેદાંતદર્શન’ ગુજર લાખ્યના કર્તા, પૂ. પં. મયાશંકરજી દર્શનાચાર્યને પ્રેરણા આપી-આપી પાંચ દર્શન-શાસ્ત્રોના લાખ્યો ગુજરાતીમાં તૈયાર કરાવ્યા છે. આ છેલ્લી પ્રેરણાની સફળતા જોવા તેઓ વધુ લાંબું જીવ્યા નહીં, એ અમારે મન દુઃખનો વિષય છે. પણ.....

यदवायं सहेत तत् !

જીવનના ઉત્તરાર્ધમાં શરીર શિથિલ થવા લાગ્યું, પણ મન તો તેવું જ દૃઢ અને કૃતનિશ્ચયી રહ્યું.

વિચારોની જેટલી ઉન્નતતા, તેટલી જ વ્યવહારમાં નમ્રતા; આચારની જેટલી ઉચ્ચ પરાકાષ્ઠા તેટલી જ જીવનની સાદાઈ, નિર્બંધન, પરદુઃખકાતર, સમભાવી સ્વભાવ અને ધ્યેયની નિષ્ઠા.

ડૉક્ટરના ધંધામાં પણ તેમણે અનેક ગરીબો, આર્યબંધુઓ, જ્ઞાતિજનો અને વિદ્વાનોની ભરપૂર સેવા કરી અનેકના આશીર્વાદ, અનેકની મૈત્રી અને અનેકનો સહકાર તેમણે મેળવ્યા છે. આંતર-બૌદ્ધ જીવનમાં એકરૂપતા, અટલ ઈશ્વરવિશ્વાસ; મહર્ષિ દયાનંદ પ્રત્યે અનુપમ અનુરાગ, વેદોમાં પ્રગાઢ શ્રદ્ધા—એ તેમની ધર્મિકતાને અનુરૂપ ગુણો હતા. ઘણાના આશ્રયસ્થાન તથા અનેકોના સત્પરામર્થદાતા હતા. એવા હતા કલ્યાણદાસ! તા. ૧૮-૫-૫૭ ના દૈનિક ‘સુંબઈ સમાચાર’માં આ લેખકે નીચલી શ્રદ્ધાંજલિ અર્પી હતી:—

વિશ્વના સર્જનહારે અનાદિકાળથી દેહધારીઓ માટે જન્મવું અને મરવું એ સનાતન નિયમ બનાવી રાખ્યો છે. એટલે સામાન્ય જીવો તો અસંખ્ય જન્મે અને મરે તેમાં કંઈ વિપેક્ષ નથી લાગતું. પણ જ્યારે કોઈ અસામાન્ય વ્યક્તિનું મૃત્યુ થાય છે ત્યારે દેશ, જાતિ કે ધર્મમાં નાની કે મોટી અરેરાટી ઉત્પન્ન થાય છે. અને

તેનું કારણ એ કે તે વિશિષ્ટ વ્યક્તિએ તેના જીવનકાળ દરમ્યાન કરેલી દેશ, ધર્મ કે જાતિની સેવા અથવા ખલિદાન વિશેષ પ્રમાણમાં સંસ્મરણમાં રહી જાય છે. એ દૃષ્ટિથી જોતાં મહાપુરુષો તો તેમનું કર્તવ્ય-કર્મ બજાવી તેમના પથે પડે છે, પણ તેના ઉપકાર-વશ બનેલી જનતા શ્રદ્ધાંજલિ દ્વારા આશ્વાસન લે છે.

આજે એવીજ એક મહાન વિભૂતિનું વિદોષન થાય છે. જેણે જીવનના મહામૂલા છ-છ દાયકા જનસમાજની સેવા પાછળ ખર્ચ્યા છે અને તે આ ઈલાકાના અને ખાસ કરી આર્ય સમાજીય જગતના સન્માન્ય એકછત્ર નેતા ડૉ. કલ્યાણદાસ જે. દેસાઈ છે. તા. ૧૬-૫-૫૭ના રોજ ૮૦ વરસની પાકી વયે, પ્રશાંત લાવે જેમણે જીવન-લીલા સંકેલી તે ડૉ. કલ્યાણદાસ દેસાઈ આ ઈલાકાની શિક્ષણ-વિષયક, સામાજિક બાબતોને લગતી તથા ધાર્મિક જગતને સ્પર્શ કરી જતી તેમની દીર્ઘકાલીન નિઃસ્વાર્થ અને અજોડ સેવા આપી જનતાને ઋણી કરી ગયા છે. તેમના ઉભય સ્વ. બંધુઓ શ્રી. ઠાકોર-દાસભાઈ તથા સોલીસીટર શ્રી. દેવીદાસભાઈના પૂર્ણ સહયોગથી આ પ્રાંતમાં આર્યસમાજની ચળવળ જોશભેર ઉપાડી અને પોતાનું જીવન તેમાં સમર્પિત કર્યું. અનેક કુટુંબો સાથે તેઓ લડ્યા.

૧૯૧૨ના આર્યન પ્રધર હુડના પ્રીતિ ભોજનમાં જન્મની જ્ઞાતિઓ વિરુદ્ધ તેમણે બંડ પોકાયું અને આજે જ્ઞાતિબંધનો શિથિલ થઈ ગયા છે. શ્રદ્ધાનંદ મહિલાશ્રમની સ્થાપનામાં અગ્રભાગ લીધો અને આજે અનાથ બહેનો માટે આશ્રયસ્થાનો ચત્રતત્ર નિહાળી શકાય છે. હિંદુ સંગઠન અને શુદ્ધિનું કાર્ય તેમણે શ્રી. બિરલાજીના સહ-યોગથી પ્રાંતમાં પ્રથમ શરૂ કર્યું અને અનેક ભૂલા ભટકેલાને પાછા ઉદાત્ત આર્યધર્મમાં શુદ્ધિ દ્વારા સ્થાન મળ્યું છે. આ પ્રાંતમાં સૌથી પ્રથમ ગુરુકુળ સ્વ. સ્વામી નિત્યાનંદજીના સહયોગથી દેવલાલીમાં શરૂ કર્યું અને આજે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના દ્વારો ઉન્મુક્ત બન્યા છે.

અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, હિંદી-પ્રચાર અને સ્વરાજના આંદોલન

આર્થસમાજ દ્વારા પ્રારંભ થયા અને દેશ આજે સ્વતંત્ર થઈ હિંદીને રાષ્ટ્રભાષાનું ગૌરવ પ્રાપ્ત થાય છે—એ અને એવી અનેક સામાજિક, વિદ્યા સંબંધી, ધાર્મિક અને સંગઠનાત્મક જે-જે પ્રવૃત્તિઓ આર્થસમાજ દ્વારા શરૂ થઈ તેમાં સૌથી વિશેષ ભાગ આપણા સ્વ. ડૉ. કલ્યાણદાસ દેસાઈએ લીધો છે તેમાં જે મંત સંભવી શકે તેમ નથી. જનતાએ તેમના ઉપર-વિશ્વાસથી તેમની ઝોળી સદા ભર્યા કરી છે અને તે દ્વારા સ્વર્ગસ્થે પણ જનતાને અસામાન્ય સેવા આપી છે. તેમના નામ મુજબ જનસમાજના ‘કલ્યાણ’ માટે જનતાના ‘દાસ’ થની ‘કલ્યાણદાસ’ નામ સાર્થક કયું છે. તેમની બહોળી ડોક્ટરી પ્રેક્ટિસનો વિનિયોગ તેમણે અનાથ, ગરીબ છાત્ર કે વિદ્યાલયો ચા આર્થસમાજ પાછળ મુકતહસ્તે કર્યો છે અને તેમની અંગત મૂડીમાં તેમનું સુશિક્ષિત વિશાળ કુટુંબ અને ચાહનારાઓ માત્ર છે! પોતાનું સ્વચ્છ અને પારદર્શક ચારિત્ર્ય, વૈદિક ધર્મના સિદ્ધાંત મુજબ સુધારાની ટોચે અને કેળવણીના ક્ષેત્રે આગળ વધારેલું કુટુંબ—જેમાં ન્યાય-મૂર્તિ, સોલીસીટરો, ડોક્ટરો, વકીલો આદિ પ્રમુખ છે; જેના જીવન-સ્મારક સમાન ઘાટકોપર ખાતેની ગુરુકુળ સંસ્થાઓ આજે ઉન્નત દશામાં વર્તમાન છે, અને જેની આર્થ સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ આજે વેગ પકડી રહી છે, એવા સ્વનામધન્ય ડૉ. કલ્યાણદાસ જેકિશન-દાસ દેસાઈ તેમનું કલ્યાણમય જીવન જીવી એક ઉન્નત આદર્શ આપણી પાસે રાખી ગયા છે. તેમના સ્વભાવની મીઠાશ, તેમની વાણીની માધુરી, તેમનું અધ્યાત્મિક જ્ઞાન અને સૌથી વિશેષ તેમની સિદ્ધાંતનિષ્ઠા સાથે જોડાયેલી કર્તવ્યપરાયણતા આપણા સહુનો આદર માગી લે તેવા નમૂનેદાર છે.

એવા એક મહાત્મભાવ અને સાચા આર્થ સત્પુરુષની મૃત્યુએ પાડેલી ખોટ ન પુરાય તેમ છે. એટલે તેમના જીવનની સૌરભ અને તેમની કર્તવ્યદીપિકાથી આપણા જીવન ઉજાળી તેમને સાચી શ્રદ્ધાંજલી અર્પી પ્રભુ પાસે વિનમ્ર ભાવે માગીએ કે તેમના પુનિત અને સેવાભાવી સંસ્કારી આત્માને ચિરશાંતિ આપે!

સાચે જ તેઓ કલ્યાણના ‘દાસ’ હતા. ક્યારેક તેઓ ચોતાને ‘કલ્યાણ-લિપ્તુ’ તરીકે પણ કહેતા!

પણ હવે તેઓ સ્મરણ-શેષ બન્યા છે! ‘ઓમ્ ઓમ્’નું રટણ કરતા જગન્નિયંતાના અમરધામવાસી બન્યા છે!

તેમને આર્ય વિદ્યાસભા તરફથી તા. ૧૪-૨-૫૪ના રોજ, જ્યારે તેમનાં આરસના અર્ધ ખાવલાનેા ગુરુકુળ સંસ્થામાં અનાવરણ-વિધિ કરવામાં આવ્યેા હતા, તે ઉપર આલેખાયેલું નીચેનું કથન ઉદ્ઘૃત કરી સ્વ. ડૉક્ટર કલ્યાણદાસજીને અર્પિત મારી આ સ્મરણાંજલિ સમાપ્ત કરીશ:—

“કલ્યાણ” પદ અભિપેક્ષ કરને,

સુમન શ્રદ્ધાવે લિખ,

બદ રહે હમ તેરે પય પર,

‘સત્ય’ કા દીપક લિખ!

૨૯૫, ભીમાની સ્ટ્રીટ,
માટુંગા: મુંબઈ ૧૯.
દેવદિવાળી, વિ સં. ૨૦૧૬

કલ્યાણનુરાગી:—
સ્નાતક સત્યન્નત વેદવિશારદ,
(મંત્રી: મુ પ્ર. આ. વિદ્યાસભા)

ભૂમિકા

‘વેદ’ એ માનવ-સમાજનું પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ધર્મપુસ્તક છે. એમાં સમસ્ત માનવસમાજને માટે કર્મ-ઉપાસના અને જ્ઞાનનો ઉપદેશ છે. તત્ત્વજ્ઞાનનો પણ ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. ઋષિઓએ એનો અભ્યાસ કરી વિદ્યાની અનેક શાખાઓ પ્રસરાવી છે. કર્મની પાછળ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ બહુ જ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી આપેલો છે. એનાથી આત્મા, પુનર્જન્મ, સૃષ્ટિની રચના અને વ્યવસ્થા વગેરે સમજી શકાય છે. ભારતવર્ષનાં છ યે દર્શનોનું મૂળ વેદમાં જ છે. ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય, યોગ, પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા આ છ યે દર્શનોની રચના ઋષિઓએ કરી છે. ઋષિઓના દર્શનમાં અવાંતર મતભેદ બહો હોય પણ વેદ પ્રમાણુ તરીકે હોવામાં કોઈનો મતભેદ નથી. ગૌતમ, કણ્વાદ, કપિલ પતંજલિ, જૈમિનિ અને વ્યાસ આ બધા મુનિઓએ વેદનો અભ્યાસ કરી દર્શનોની રચના કરી છે. તત્ત્વજ્ઞાન સિવાય કર્મનું જ્ઞાન અપૂર્ણ છે, ધર્મનું જ્ઞાન પણ અપૂર્ણ છે એમ તેઓ માનતા હતા. માણસ ‘કર્મમય’ છે, આખી જિંદગી તેમણે કર્મ કરવાનાં હોય છે તેથી કર્મના પ્રાણુભૂત તત્ત્વજ્ઞાનનો થોડોધણો પણ અભ્યાસ કરવો જોઈએ. તત્ત્વજ્ઞાન વગર કર્મ આધળું છે, એ છ યે દર્શનોનો અભ્યાસ કરવાથી જાણી શકાય છે. આ ઠેકાણે મારે વેદાંતદર્શનની જ ચર્ચા કરવાની છે. વેદાંતદર્શનનું ખીજું નામ ઉત્તરમીમાંસા છે અને તેના રચનાર બાદરાયણ મુનિ વ્યાસ છે. આ દર્શનની રચના બધા દર્શનોમાંની અંતિમ હોય એમ જણાય છે. ખરું કહીએ તો પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા મળી આખું એક દર્શન છે. પૂર્વમીમાંસામાં કર્મનું પ્રતિપાદન છે, જ્યારે ઉત્તરમીમાંસામાં તત્ત્વજ્ઞાનનું પ્રતિપાદન છે. પૂર્વમીમાંસાના કર્તા જૈમિનિ મુનિ છે. મહામુનિ જૈમિનિ અને મુનિશ્રી બાદરાયણ વ્યાસજીએ વેદનો બિંડો અભ્યાસ કરી જનસમાજના કલ્યાણ માટે કર્મ અને જ્ઞાનનો સુંદર

સમન્વય કરી બતાવ્યો છે. ઉપાસના પણ વેદનો જ પ્રતિપાદ વિષય છે. ઉપાસનાનું બીજું નામ જ 'ભક્તિ' છે.

અત્યાર સુધી આવા ઉપયોગી દર્શનગ્રંથોનું ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદરૂપે અથવા ભાષ્યરૂપે પ્રણયન ન થયું એ બહુ જ આશ્ચર્યનો વિષય છે. ગુજરાતી વિદ્વાનોની આ ઉપેક્ષા અક્ષમ્ય ગણાવી જોઈએ. વૈદિક દાર્શનિક તત્ત્વજ્ઞાન સંસારના અન્ય તત્ત્વજ્ઞાનોમાં મોખરે રહે એટલી તેમાં ક્ષમતા છે, તો પછી આ ઉપેક્ષા શા માટે? મેક્સમૂલર જેવા વિદેશીય વિદ્વાનો અભ્યાસ કરી તેના ઉપર ભાષ્ય લખે, શોપનહાર જેવા અનેક વિદ્વાનોને ઉપનિષદો શાંતિનાં સ્રોત બને, જ્યારે ભારતવર્ષના આધુનિક વિદ્વાનો તેના તરફ બેઠરકારી રાખે એ કેવી વિચિત્રતા છે !

ભાષ્યપ્રણયનની પ્રેરણા

મુંબઈમાં લાંબા સમયથી નિવાસ કરતા સુપ્રસિદ્ધ સદ્ગત ડૉક્ટર કલ્યાણદાસ જે. દેસાઈ આર્યસમાજના અગ્રણી કાર્યકર્તા, દેશહિતકારી, સતત પ્રવૃત્તિશીલ અને વેદના પ્રચાર માટે તન, મન અને ધનને અર્પણ કરનાર મહાપુરુષ હતા. ડૉક્ટર તરીકે એમની ઉત્તમ અને વ્યાપક ખ્યાતિ હતી. તેમણે મહાગુજરાતમાં વેદધર્મ અને આર્યસમાજના પ્રચારમાં ઘણો મોટો ફાળો આપ્યો છે. શુરુકુળ જેવી પ્રાચીન શિક્ષણ-સંસ્થાનો મુંબઈ પ્રાંતમાં પાચો નાખવામાં તેમનો ખૂબ આગળ પડતો પુરુષાર્થ હતો. તેમણે શુરુકુળ-શિક્ષણ-સંસ્થામાં પ્રાચીન અને અર્વાચીન શિક્ષણનો સુમેળ સાધ્યો અને તેમાં શારીરિક શિક્ષણ આપી ગુજરાતી પ્રજાને માનસિક અને શારીરિક બળનો અપ્રતિમ પરિચય આપ્યો. આવી ઉત્તમ શિક્ષણ-સંસ્થા ચલાવવા માટે તેમણે પોતાનું સમગ્ર જીવન વિશ્રાંતિ-વિહીન કાર્યતત્પર બનાવ્યું હતું. શુરુકુળના શિક્ષણ-પ્રચાર માટે એમણે બેખ ધારણ કર્યો હતો. લક્ષ્મીનંદનોના દ્વારે પહોંચી

શિક્ષણના પ્રચાર માટે એમણે શિક્ષાની ઝોળી ફેલાવી. ધનવાન સદ્ગૃહસ્થોએ પણ આ નિર્મમ મહાત્માની પવિત્ર ઝોળીને હસતે મોઢે ધનથી ભરી દીધી. એ વખતનું ડોક્ટર કલ્યાણદાસનું 'મુંબઈ પ્રાંતનું' પ્રથમ ગુરુકુળ સાંતાક્રુઝમાં એક શિક્ષણીય તીર્થધામ બન્યું હતું. પ્રજા પોતાના બાળકોને એ સંસ્થામાં દાખલ કરવા પોતાને ભાગ્યશાળી સમજતી હતી. એ ગુરુકુળ મહાવિદ્યાલયના ઉત્સવમાં તે સંસ્થામાં શિક્ષણ લેતા બ્રહ્મચારીઓના શારીરિક બળના પ્રયોગો તથા માનસિક વિકાસ જોવા માટે પ્રજાનો મોટો સમૂહ સવારથી સાંજ સુધી એકપગે ખડો રહેતો હતો. ડોક્ટર કલ્યાણદાસ આદર્શ સુધારક, યુગવિધાયક, વેદદ્વિવાકર મહર્ષિ સ્વામિશ્રી દયાનાંદ સરસ્વતીના અનન્ય ભક્ત હતા. એ મહર્ષિના ઉપદેશથી જ સદ્ગત ડોક્ટર સાહેબને વેદ તરફ અનન્ય શ્રદ્ધા હતી. ગુરુકુળ-શિક્ષણ સંસ્થા સ્થાપવામાં પણ એ મહર્ષિની જ પ્રેરણા હતી.

આ સંસ્થામાં આચાર્ય તરીકે સેવા કરવાનો લાભ આ ગ્રંથના લેખકને ઘણા વરસો સુધી મળ્યો હતો. શરૂઆતથી છેવટ સુધી કહું તોપણ અસ્થાને નથી. આથી સદ્ગત ડોક્ટર મહોદયના પ્રભાવજનક પરિચયથી આ ગ્રંથનો લેખક ખૂબ પ્રભાવિત છે.

એક દિવસ સ્નાતક સત્યવ્રત વેદવિશારદની ઉપસ્થિતિમાં તેમણે મને કહ્યું કે, 'તમે વેદાંતદર્શનનું ગુજરાતીમાં ભાષ્ય લખો.' મેં ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે, સદ્ગત શાસ્ત્રી મણિશંકર શર્માએ શ્રી આર્યસુનિના હિન્દી વેદાંતદર્શનનું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કર્યું છે. તેમણે ફરીથી કહ્યું કે, 'હા, તે મેં વાંચ્યું છે, છતાં ગુજરાતી ભાષામાં કોઈક મૌલિક દૃષ્ટિથી ભાષ્ય લખાય એવી મારી ઈચ્છા છે. ભાષાન્તર કરતાં મૌલિકતામાં સરલતા હોય છે અને ગ્રંથકારનું તાત્પર્ય વધારે સ્પષ્ટ થાય છે.' મેં એમની પ્રેરણાને મારા હૃદયમાં ઊતરવા દીધી. મને એમ પણ લાગ્યું કે આ બહાને મને પણ વૈદિક ઉપનિષદો અને એના ઉપરનાં ભાષ્યોનો

વધારે ઊંડો અભ્યાસ કરવાની તક મળશે; એટલે એ મહાનુભાવની પ્રેરણા મેં સ્વીકારી અને મેં ઉત્તર આપ્યો કે એને માટે હું જરૂર પ્રયત્ન કરીશ.

ઘેર આવી થોડા દિવસ વિચાર કરી કલમ હાથમાં લીધી. આ ગ્રંથ લખવાની વાત સ્નાતક શ્રી સત્યવ્રતજીને જણાવી, એટલે તેમણે મને વેદાંતને અર્થાત્ બ્રહ્મસૂત્રને લગતાં બાળ્યો મોકલી આપ્યાં. મારી પાસે પણ અમુક બાળ્યો તો હતાં જ, ઉપનિષદો પણ સંસ્કૃત બાળ્યો સાથે મળી ગયાં. સત્ય, જ્ઞાન, અનંત અને આનંદસ્વરૂપ પરમાત્માનું સ્મરણ કરી મેં બ્રહ્મસૂત્રાત્મક વેદાંતદર્શનનું બાળ્ય લખવાનું શરૂ કર્યું અને જે વરસને અંતે તે પૂરું થયું. મું. પ્ર. આર્યવિદ્યાસલા સ્વ ડૉક્ટર કલ્યાણદાસજીના સમારક તરીકે આ દર્શન ગુજરાતી ભાષ્ય સાથે છપાઈ પણ ગયું, પણ હું ખ એટલું જ થાય છે કે પ્રેરણાદાતા શ્રી ડૉક્ટર સાહેબ આ ભાષ્ય તૈયાર થાય તે પહેલાં જ ભૌતિક દેહનો ત્યાગ કરી પરમાત્માના પવિત્ર નિગવરણ માંનિધ્યમાં ઉપસ્થિત થઈ ગયા.

વેદાંતદર્શન એટલે શું?

વેદાંતદર્શન અથવા ઉત્તમીમાંસાના પ્રણેતા શ્રી બાદરાયણ સુનિ વ્યાસ જણાવે છે કે વેદાંતોમાં ખાસ કરીને ‘બ્રહ્મ’ શું છે એનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે વેદાંતો એટલે બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરનાર વેદના મંત્રો અને ઉપનિષદો. બ્રહ્મનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થવું એ મોક્ષપ્રાપ્તિનો ઉપાય છે. બ્રહ્મનું જ્ઞાન કર્મનું અંગ નથી પણ એ તો સ્વતંત્ર રીતે મોક્ષનું સાધન છે. જુઓ,

પુરુષાર્થોઽતઃ શબ્દાદિતિ શબ્દરાજાઃ । બ્રહ્મસૂત્ર. ૩-૪-૧.

પુરુષાર્થ એટલે મોક્ષ. મોક્ષ ‘જનઃ’ અર્થાત્ બ્રહ્મના અપરોક્ષ જ્ઞાનથી મળે છે, એવું વેદાન્તના શ્રાવક કહે છે. જેમકે તપો શોદ્ધ-ગન્ધર્વ । ણં. ૭ ૧-૩. દ્રશ્યવિદ્યેતિ સત્ત્વ । ઈ. ૨-૧-૧. તમેવ મિદિયા

તિમૃત્યુમેતિ નાન્યઃ પન્થા મિચ્છતેઽયનાય । યજુ. અ. ૩૧, મંત્ર ૧૮. આ શબ્દો પ્રહ્લજ્ઞાનને જ સ્વતંત્ર રીતે મોક્ષના સાધન તરીકે બતાવે છે. કર્મ જે નિષ્કામબુદ્ધિથી કરવામાં આવે તો તે પ્રહ્લજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવામાં સહાયક બને છે. પ્રહ્લના સ્વરૂપનું વર્ણન ઈશાનાસ્ય ઉપનિષદના આઠમા મંત્રમાં કરાવ્યું છે. સ પર્યગાત્ વગેરે. તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં એવું જ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. સત્યં જ્ઞાનમનન્ત બ્રહ્મ. પ્રહ્લવદ્વતી ૧. સત્ય, જ્ઞાન અને અનંતસ્વરૂપ પ્રહ્લ છે. આગળ આનંદસ્વરૂપ તરીકે પણ જણાવ્યું છે. જેમકે, 'આનન્દો બ્રહ્મેતિ વ્યજાનાત્ । કાર્યજગત્ની જેનાથી ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય થાય છે તે પ્રહ્લ છે. વગેરે. સૂત્રકાર પોતે જ પ્રહ્લને જગતના કર્તા, પાલક અને પ્રલય કરનાર તરીકે જણાવે છે. એ જ પ્રમાણે ઉપનિષદોના વિવિધ પ્રકરણમાં પણ તેનો ઉલ્લેખ છે. ઉપાસના પણ વેદાંતનો વિષય છે. ઉપાસના અને ભક્તિ એક જ છે. અપિ ચ સંરાધને પ્રત્યક્ષાનુમાનામ્યામ્ । ૩-૨ ૨૪. આ સૂત્રમાં 'સંરાધન' શબ્દ આવ્યો છે તેનો અર્થ શ્રી શંકરાચાર્ય આ પ્રમાણે કરે છે, સંરાધન ચ મન્તિધ્યાનપ્રણિધાનાદ્યનુષ્ઠાનમ્ । ભક્તિ, ધ્યાન, પ્રણિધાનનું અનુષ્ઠાન કરવું તેનું નામ 'સંરાધન' છે. સંરાધન વખતે પ્રહ્લનું દર્શન થાય છે એવું શ્રુતિ અને સ્મૃતિનું કથન છે. પ્રહ્લને ઉપનિષદોમાં કોઈક ઠેકાણે એક જ વ્યક્તિ તરીકે બતાવવામાં આવ્યું છે, તો કોઈ બીજે ઠેકાણે પ્રહ્લ શબ્દ સમૂહવાચક પણ જણાવવામાં આવ્યો છે. જેમકે ઈકો વશી સર્વભૂતાન્તરાત્મા ૨-૧૧. કઠોપનિષદ. અશ્વત્થર્થ... ઇત્યાદિમાં પ્રહ્લનું એક વ્યક્તિ તરીકે નિરૂપણ છે, જ્યારે અન્યત્ર મોક્ષ મોક્ષ્ય પ્રેરિતારં ચ મત્વા સર્વં પ્રોક્તં ત્રિવિધ બ્રહ્મેતર્ । શ્વેતાશ્વ. ૧-૨. સર્વં સત્ત્વિદં બ્રહ્મ । છાં. ૬-૧૩-૧. અહીં સમૂહાત્મક તરીકે પ્રહ્લનું નિરૂપણ છે. વૃક્ષ જેમ મૂળ, થડ, ડાળીઓ, પત્ર, પુષ્પ અને ફળરૂપ છે તેમ પ્રહ્લ પણ છે. છાત્મા ભોક્તા છે, જડ પ્રકૃતિનાં કાર્યો ભોગ્ય છે અને પ્રેરણા આપનાર પ્રહ્લ પરમાત્મા છે.

આથી બ્રહ્મ શબ્દના પ્રયોગ ઉપર પણ વાચક મહાનુભાવે ધ્યાન આપવાનું છે.

જીવાત્મા અને બ્રહ્મનો ભેદ

જીવાત્મા અને પરમાત્મા જુદા-જુદા છે. જુઓ, ઋતં પિવન્તી સુકૃતસ્ય લોકે ગુહાં પ્રવિષ્ઠી પરમે પરાર્થે । છાયાતપૌ બ્રહ્મવિદો વદન્તિ । કંઠ ઉપ. ૧-૩-૧. પરમાત્મા અને જીવાત્મા બંને શરીરરૂપ શુદ્ધિમાં છે. પરમાત્મા કર્મનું ક્ષણ આપે છે અને જીવાત્મા કર્મનું ક્ષણ ભોગવે છે. શાસ્ત્રી દ્વાવજાવીશનીશી । શ્વેતાશ્વ ઉપ. ૧-૬. જીવાત્મા અને પરમાત્મા બંને અનાદિ છે. એક પરમાત્મા સર્વજ્ઞ છે બીજો જીવાત્મા અદ્યક્ષ છે. એક સર્વશક્તિમાન ઈશ છે, બીજો જીવાત્મા અદ્ય-શક્તિવાળો અનીશ છે. આમ ઉપનિષદોમાં જીવ અને ઈશ્વરનો ભેદ બતાવ્યો છે. કેટલેક ઠેકાણે અભેદ પણ બતાવ્યો છે. જેમ કે, અથ યોડન્યા દેવતામુશસ્તેડન્યોડસાવન્યોડહમસ્મીતિ ન સ વેદ યથા પશુરેવં સ દેવાનામ્ । જૃહ. ૧-૪-૧૦. અહીં ઉપાસ્ય અને ઉપાસકમાં અભેદ બતાવ્યો છે. પણ વેદમાં તો ભેદ બતાવ્યો છે. ભેદ વગર ઉપાસના જ થઈ શકે નહિ. ભેદ પણ સદાને માટે જ છે. મોક્ષમાં પણ જીવાત્માનો ઉચ્છેદ નથી. જેમ કે, અવિનાશી અરેડ્યમાત્માડનુચ્છિત્તિધર્મા । જૃહ. ૪-૫-૧૪. યાજ્ઞવલ્કયે મૈત્રેયીને કહ્યું કે આ જીવાત્માનો ઉચ્છેદ થતો નથી, એ તો અવિનાશી છે. દ્વા સુર્ગાં સયુજા સતાયા સમાનં ઘૃથ પરિપ્લવજાતે । ઋગ્વેદ. ૧-૧૬૪-૨૦. આ મંત્રમાં બ્રહ્મ, જીવ અને પ્રકૃતિ એમ ત્રણને બતાવવામાં આવ્યા છે. ઋત્વોડશ્વેરે પરમે વ્યોમન્ યસ્મિન્ દેવા અપિ વિશ્વે નિપેદુઃ । ઋગ્વેદ. ૧-૧૬૪-૩૬. આ મંત્રમાં પણ બ્રહ્મ અને અન્ય જડ અને ચેતનનો સ્પષ્ટ ઉદ્ભેદ છે.

બ્રહ્મને જાણવા માટે સુખ્ય ઉપાય

બ્રહ્મને જાણવા માટે જે જે ઉપાયો બતાવ્યા છે તેમાં સૌથી અને પ્રાથમિક ઉપાય આચરણની વિશુદ્ધિ છે. નાચિત્તો દુષ્ક-

રિતાન્નાશાન્તો ના સમાહિતઃ । નાશાન્તમાનસો વાપિ પ્રજ્ઞાનેનૈનમાપ્નુયાત્ । ૬૪
 ઉપ. અ. ૧, વ. ૨, મં. ૨૪. જ્યાં સુધી દુરાચરણ ફર થયાં
 નથી, અશાંતિ નાશ પામી નથી અને મનની ચંચલતા નિર્મૂલ
 થઈ નથી, ત્યાં સુધી બ્રહ્મનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. આ સિવાય
 શમ, દમ, તિતિક્ષા, ધ્યાન, ધારણા વગેરે ઉપાયો છે. દુઃખમાંથી
 મુક્ત થવામાં આત્મા અને પરમાત્માનું જ્ઞાન જ મુખ્ય કારણ છે.
 જેમ કે, યદા ચર્મવદાકાશં વેદ્યવિષ્યન્તિ માનવાઃ । તદા દેવમવિજ્ઞાય દુઃસ-
 સ્યાન્તો ભવિષ્યતિ । શ્વેતાશ્વ. ૬-૨૦. જે માણસ આકાશનો ચામડાની
 માફક વીંટો કરી શકે તો જ પરમાત્માને જાણ્યા વગર દુઃખનો
 નાશ કરી શકે અને શાંતિ મેળવી શકે, પણ એ બનવું જ
 અસંભવિત છે. માટે આત્મા અને પરમાત્માનું જ્ઞાન મેળવવું
 જરૂરી છે. ભૌતિક સુખની પાછળ ગાંડીતૂર બનેલી આધુનિક
 જનતાને વેદાંતો લાલણતી ધરે છે.

આ બ્રહ્મસૂત્રોની રચનાનો સમય

આ બ્રહ્મસૂત્રોની રચનાનો સમય ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ચોક્કસ
 જણાયો નથી, છતાં આટલું અનુમાન અસ્થાને નથી. પ્રથમ તો
 વૈદિક છ એ દર્શનોમાં પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા (બ્રહ્મસૂત્રો)
 નો અનુક્રમાંક છેલ્લો જણાય છે. અન્ય વૈદિક દર્શનકારોની
 સૂત્રપ્રણયનશૈલી નોખી તરી આવે છે. પાણિનીય અષ્ટાધ્યાયીનાં
 સૂત્રોની સમાનતા આ બ્રહ્મસૂત્રોમાં પ્રતિબિંબિત થતી જણાય છે.
 જુઓ, અનુષ્ટેયં વાદરાયણઃ સામ્યશ્રુતેઃ । ૩-૪-૧૯. ચિત્તિતન્માત્રેગ
 તદાત્મરૂપાદિત્વૌહુલોમિઃ । ૪-૪-૬. આ બ્રહ્મસૂત્રોમાં ‘બાદરાયણ’
 અને ઔદુલોમિનો મત બતાવ્યો છે.

ઈન્દ્રાક્ષર્મણસ્ય । ૬-૧-૧૯૦. પાણિનીય અષ્ટાધ્યાયી. વા કુપ્પાવિરલેઃ ।
 ૬-૧-૯૨. પાણિનીય અષ્ટાધ્યાયી. આ સૂત્રોમાં પાણિનિ-
 મુનિએ ચાક્રવર્ત્તી અને આપિશલિ આચાર્યોનો મત બતાવ્યો
 છે. આવી રીતે અન્ય આચાર્યોનાં નામનો ઉલ્લેખ બીજા દર્શનોમાં

જણાતો નથી. પાણિનિ મુનિનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ખસે કે ત્રણસો વરસનો છે, માટે આ બ્રહ્મસૂત્રોની રચનાનો સમય પણ તેની આસપાસ હોવો જોઈએ.

બ્રહ્મસૂત્રો ઉપરનાં ભાષ્યો

સૂત્રોનો અર્થ સમજાવવા માટે ભાષ્યની જરૂર હોય છે. બ્રહ્મ-સૂત્રો ઉપર ઘણાં ભાષ્યો થયેલાં છે, પણ તે ગદ્યાં સંસ્કૃત ભાષામાં જ છે. મળી આવતાં ભાષ્યોમાં સ્વામી શ્રી શંકરાચાર્યજીનું ભાષ્ય સૌથી જૂનું ગણાય છે. આ ભાષ્યનો ફેલાવો પણ ઘણા સારા પ્રમાણમાં છે. ભાષ્ય ઘણું ગંભીર અને વિદ્વત્તાથી ભરપૂર છે. સ્વામી શંકરાચાર્યજી લખે છે કે સૂત્રકારનો ઉદ્દેશ ઉપનિષદોનાં ભિન્ન-ભિન્ન વાક્યોની એકવાક્યતા કરવામાં છે. પણ આ સંબંધે સૂત્રકારે કશું જણાવ્યું નથી. વળી સ્વામી શંકરાચાર્યજીએ જડ, છવ અને બ્રહ્મના ભેદો મિથ્યા માન્યા છે. અનાદિ અવિદ્યાને લીધે ભેદો છે. અવિદ્યા દૂર થતાં એક બ્રહ્મ સિવાય બીજું કશું રહેતું નથી. બ્રહ્મ સાથે સર્વનો અભેદ એ બ્રહ્મસૂત્રોનો અભિપ્રાય છે, આ સંબંધે પણ સૂત્રકાર મૌન સેવે છે. આ ઉપરથી સમજાય છે કે સ્વામી શ્રી શંકરાચાર્યજીએ પોતાની દૃષ્ટિથી સૂત્રોનો અર્થ કયો છે. સૂત્રકાર તો ઉપનિષદો અને વેદના મંત્રોના ગહન અર્થો સમજાવવામાં શુદ્ધાયા છે. શ્રી શંકરાચાર્યજી વેદાદિ સત્ય શાસ્ત્રો અવિદ્યામાંથી જન્મ્યા છે અને તે મિથ્યા છે એમ માને છે, છતાં એ જ શાસ્ત્રના આધારે તેઓ બ્રહ્મના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરે છે અને એ નિર્ણય એમને સાચો લાગે છે, આ કેટલું બધું વિચિત્ર છે ! આ શુદ્ધરાત્રી ભાષ્યમાં પ્રસંગે પ્રસંગે તેના ઉપર પાટવામાં આવેલો પ્રકાશ વાચક મહાનુભાવને જોવા મળશે.

શ્રી રામાનુજાચાર્યનું ભાષ્ય પણ સારું છે, તેમનો ઘણો ભાગ સ્વામી શંકરાચાર્યજીના મતના ખંડનમાં રોકાયો છે. શ્રી રામાનુજ-આચાર્ય પણ સૂત્રોનો અર્થ કરવામાં પોતાની અનોખી દૃષ્ટિ સેવે છે.

તેઓ જડ અને ચેતનને પ્રકાશના વિશેષણ માને છે આનું પણ સ્પષ્ટ પ્રમાણ ઉપનિષદોમાં જડતું નથી. સંહિતાના જ્ઞાનભાગમાં પણ નથી. શ્રી નિમ્બાર્ક અને શ્રી વલ્લભાચાર્યજી વગેરે આચાર્યો પણ પોતપોતાની દૃષ્ટિ આગળ કરીને જ સાબ્ય કરવા પ્રેરાયા છે. સ્વામી શંકરાચાર્યજીના સાબ્યમાં જ્યારે જ્ઞાનને મહત્વ આપ્યું છે, ત્યારે બીજાં સાબ્યોમાં ભક્તિને મહત્વ આપેલું જણાય છે. અન્ય દર્શનોનાં સાબ્યોમાં જેવી એકતા જણાય છે તેવી એકતા પ્રકાશસૂત્રોના સાબ્યોમાં નથી. તેનું કારણ ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે. આમ છતાં બધાં સાબ્યો વાંચવા જેવાં છે, એમાં ઘણી ઉપાદેય વસ્તુ પણ છે. મારો પ્રયાસ સૂત્રોમાં ઉલ્લિખિત ઔપનિષદ વાક્યોનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવામાં છે, આમાં મેં કંઈ કોઈ નવી દૃષ્ટિ ઉમેરી નથી. જ્યાં-જ્યાં યોગ્ય લાગ્યું છે ત્યાં ત્યાં અન્ય આચાર્યોના લખાણનો પણ લાભ લીધો છે. હું મારા આ ગુજરાતી સાબ્યને વિદ્વાનોની પ્રસાદી સમજું છું અને વેદ તથા ઉપનિષદોના સત્યપથમાં પ્રવિષ્ટ થયેલું માનું છું. ઉપરના મતભેદો બાદ કરતાં પ્રકાશસૂત્રોમાં ઘણા વિષયો અર્થવામાં આવ્યા છે, જે હરેક વિજ્ઞાતુ અને મુમુક્ષુએ જાણવા જેવા છે. એ જાણ્યા સિવાય આથી મુમુક્ષા ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ.

જો ઉપનિષદો અને વેદોનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો ધાર્મિક સંપ્રદાયોમાં રહેલી ભૂલો જણાઈ આવે અને રાગદ્વેષાદિ દોષો પણ ઘણા ઓછા થઈ જાય. મહર્ષિ દયાનંદ પર્યાંત ઋષિ-મુનિ અને કાંતદર્શી સંત મહાત્માઓનો પણ એ જ ઉપદેશ છે. ગુજરાતી પ્રજા સહેલાઈથી વેદાંતદર્શનનો મમં સમજે એ હેતુને લક્ષમાં રાખી મેં આ પ્રયાસ કર્યો છે. આ ગ્રંથના પ્રણયનમાં જે જે લાઈઓ તરફથી મને મદદ મળી છે તેમનો હું ઉપકાર માની વિરમું છું. ઇત્યોમ્

ચ. પ્ર. આર્યસમાજ }
આણંદ (ગુજરાત)

—પં. મયાશંકર શર્મા.

સ્વ. ડૉ. કલ્યાણુદાસ સ્મારક વેદપ્રચાર-નિધિ

આ પ્રાર્તમાં આદિ ગુરુકુળ સંસ્થાના સ્થાપક અને આર્યજગતના અગ્રણી સ્વ. ડૉ. કલ્યાણુદાસ જે. દેસાઈના સ્મારક તરીકે મું. પ્ર. આર્ય-વિદ્યા સભાએ એક સ્મારક-નિધિ ખોલવાનો નિર્ણય કર્યો છે. અને તેના હેતુ સ્વ. ડૉ. કલ્યાણુદાસજીના જીવન-લક્ષ્ય અર્થાત્ વેદધર્મપ્રચારની યથાશક્તિ ગોઠવણ કરવાનો છે. પ્રચાર જે રીતે થઈ શકે છે—લેખિત અને મૌખિક. સ્થાયી પ્રચાર માટે પ્રકાશન એ મુખ્ય છે. તે માટે વેદધર્મ અને આર્યસમાજના સિદ્ધાંતોના પ્રચારાર્થે ગ્રંથો, યોગ્ય વિદ્વાનો પાસે પારિશ્રમિક દ્વારા તૈયાર કરાવી જિજ્ઞાસુઓને વિના મૂલ્યે યા અલ્પ યા લાગત મૂલ્યે વિતીર્ણ કરવા.

મું. પ્ર. આર્ય વિદ્યાસભાએ એ દૃષ્ટિથી સ્વ. ડૉ. કલ્યાણુદાસજીએ જન્મે તે મુખ્ય પ્રેરણા આપેલી તે પૃ. પં. મયાશંકરજી દર્શનાચાર્ય કૃત મહર્ષિ વેદવ્યાસના મુપ્રસિદ્ધ 'વેદાંતદર્શન'નું ગુજરાતી આર્યભાષ્ય આ સ્મારક તરીકે પ્રથમ છપાય છે. માયાવાદની ભ્રમજળને તોડી વાસ્તવિક બ્રહ્મવાદને સમજવામાં આ ગ્રંથ મનનીય હોઈ જિજ્ઞાસુઓની આત્મપિપાસા શાંત કરવા ગુજરાતી ભાષામાં આ અપૂર્વ પ્રકાશન છે. શ્રી. ચિત્તરંજન જે. પટેલે આ ગ્રંથ માટે જરૂરી દાગળો દાનમાં આપી આ પ્રકાશન-કાર્ય સરળ બનાવ્યું છે તે માટે તેઓ ધર્મજિજ્ઞાસુઓના ધન્યવાદને પાત્ર છે. તે ઉપરાંત શ્રી. લલ્લુભાઈ એન્ડ કું. લુવાન્સ્યા, શ્રી. શેઠ માધવજી વિશ્રામ દારેસવામ, મંત્રી-આર્યસમાજ જંગમાર, ડૉ. કંચનલાલ તોલપ્ટ પુના, વગેરે તરફથી જે નાની-મોટી આર્થિક સહાયતા આ અંગે મળી છે તે સૌનો તથા જેની તત્પરતા વિના આ મહાગ્રંથ આટલી ત્વરાથી પ્રકાશિત થઈ શક્યો ન હોત એ 'ગંગા મુદ્ગલાલ'ના વ્યવસ્થાપક શ્રી. મગનલાલજી જૈનનો પણ હું આ. વિ. સભા તરફથી આભાર માનું છું. અને અંતમાં આ ગ્રંથરત્ન જેમની જ્ઞાન-ગરિમાની પ્રસાદી રૂપે અવતરે છે એ ગુજરાતના તપસ્વી, પંચદર્શન ભાષ્યકાર ગુરુવર પૂજ્ય પં. મયાશંકરજી શર્મા દર્શનાચાર્યની મુખર્ચ પ્રદેશ આર્યવિદ્યાસભા અને ગુજરાતની જનતા સદાય ઝાંખી રહેશે.

જનતાની સહાયતા મળશે તો લવિષ્યમાં એવાજ ઉપયોગી અન્ય ગ્રંથો સ્મારક તરીકે છપાશે. હત્વયમ્

નિવેદક :—

સમર્પણ

જેની પ્રેરણા, સહાનુભૂતિ અને મારા અભ્યાસકાળથી
માંડી આજ ચર્ચિત કરાયેલી સહાયતા વડે
વૈદિક-ધર્મની અધ્યાપન, સ્વાધ્યાય કે
લેખન દ્વારા મારાથી યથાશક્તિ જે સેવા
થઈ શકી, એ વૈદિક-ધર્મના
અનન્ય અનુરાગી ઋષિભક્ત
સદ્ગત મહાનુભાવ ડોક્ટર
કલ્યાણદાસ જે. દેસાઈની
પુણ્યસ્મૃતિને આ ગ્રંથ
સમર્પિત કરી હું
કૃતકૃત્યતા
અનુભવું
છું.

—પં. મધાશંકર શર્મા
દશનાથાચં.

धर्मे तत्त्वपरिग्रहेऽयं निगमे नो पक्षपातोऽस्ति मे,
वैमत्यं मय नास्ति कुत्रचिदपि प्रेयान्समस्तो जनः ।
किन्तु प्रागुदितार्थं तत्त्वनिकर्षे तद्भिन्नकांतंस्वरं,
घर्षन्धर्षमुपैमि तत्सहभवज्योतिश्चमत्कारतः ॥

❀ ❀ ❀

धर्मः सर्वसुखंकरः हितकरो धर्मं युष्माश्चिन्वते,
धर्मेणैव समाप्यते शिवसुखं, धर्माय तस्मै नमः ।
धर्मान्नास्त्यपरः सुदृढवभृतां धर्मो हि द्रव्यं सतां,
धर्मे चित्तमाहं दधे प्रतिदिनं, हे धर्म ! मां पालय ॥

❀ ❀ ❀

यस्यास्ति सद्ग्रन्थ विमर्शभाग्यं

किं तस्य शुक्लैश्चयलाविनोदैः ?

ઓર્મ

સત્યં જ્ઞાનમનન્તં યદ્ બ્રહ્મ નામ્નાભિધીયતે ।
તજ્જગત્કારણં નિત્યં ચેતસિ શ્રદ્ધયાદધે ॥
બ્રહ્મદર્શનસૂત્રાણાં કર્તુમર્થં સમારભે ।
શુદ્ધાયાં ગિરિ ગૌર્જર્યાં જિહ્વાસુજનતુષ્ટયે ॥

અથ વેદાન્તદર્શનમ્ ।

માણુસ માત્ર સુખ મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે અને દુઃખથી દૂર રહેવા મથે છે. સાધારણ રીતે સુખ શરીર અને ઇન્દ્રિયો દ્વારા વિષયોમાંથી મેળવી શકાય છે. આ સુખ વેદાંતની પરિભાષામાં ‘પ્રેયસ્’ શબ્દથી પણ ઓળખાય છે. શરીર અને ઇન્દ્રિયો દ્વારા અનુભવાતું વિષય-જન્ય સુખ અનિત્ય અને દુઃખથી ઘેરાયેલું હોય છે. છતાં એ સુખ દૂર થતાં તેમાં આસક્ત થયેલો માનવી ગભરાય છે અને ખૂબ મુંઝવણમાં આવી પડતાં કોઈક વાર આત્મ-ઘાત પણ કરી બેસે છે. એવા પુષ્કળ દાખલાઓ ઇતિહાસને પાને નોંધાયા છે અને નોંધાતા બચે છે.

ખીનું સુખ ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓને રોટી ચેતન્ય અને આનંદથી પરિપૂર્ણ સર્વાન્તર્યામી આત્મામાંથી મેળવી શકાય છે. આ સુખ આધ્યાત્મિક અને ‘પ્રેયસ્’ તરીકે ઓળખાય છે. આ સુખને જ ખરી રીતે વીતરાગ મહામુનિઓ આનંદ કહે છે. આત્મા અને પ્રજા બંને શબ્દનો એક જ અર્થ થાય છે. આત્મા એ પ્રકારના છે. એક હવાત્મા અને બીજો પરમાત્મા. વેદાંત ઘોષણા કરે છે કે દે બ્રહ્મણી વેદિતન્યે, વત્સરં ચ । બે પ્રજાને બણવા નોંધ્યો, પરને અને અપરને. પરપ્રજા એટલે પરમાત્મા, અપરપ્રજા એટલે હવાત્મા. પરમાત્મા એક જ છે અને તે સર્વવ્યાપક, સર્વશક્તિમાન

અને અનંત છે, જ્યારે જીવાત્માઓ અસંખ્ય છે. આત્મા વા અરે શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ, આત્માનું શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન કરવું જોઈએ. આ ઠેકાણે ‘આત્મા’ પદથી જાને આત્માઓ સમજવા કારણ કે આત્મત્વ જાતિ સર્વ આત્માઓમાં એક જ છે. બ્રહ્મમાંથી મળતો આનંદ દુઃખના લેશમાત્રથી પણ ઘેરાયલો નથી. ત્યાં અસામ્યને સ્થાન નથી તેથી તે સર્વ દોષોથી રહિત છે અને નિત્ય છે.

ઉપરના કારણથી બ્રહ્મને જાણવાની ઈચ્છા થાય એ સ્વાભાવિક છે. શ્રદ્ધાલુ અને જિજ્ઞાસુ માનવોની જિજ્ઞાસાને વેદ અને ઉપનિષદો સંતોષી શકે છે. ઉપનિષદો વેદાંતને નામે પ્રસિદ્ધ છે. શ્રી વ્યાસ મુનિએ એમાં એકવાક્યતા જતાવી છે. વેદાંતની ઊડી સમજણ અને તેની એકવાક્યતા જતાવતાં શ્રી વ્યાસ મુનિએ સૂત્રો લખ્યાં છે તે બ્રહ્મસૂત્રો કહેવાય છે. આ સૂત્રો ચાર અધ્યાયમાં રચાયેલાં છે અને દરેક અધ્યાયને ચાર પાદમાં સમાવિષ્ટ કર્યો છે. આ ગ્રંથનું નામ ‘વેદાંતદર્શન’ અથવા ‘બ્રહ્મસૂત્ર’ છે. આ ગ્રંથનો આરંભ આ નિમ્નસૂત્રથી થાય છે.

અયાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા । ૧ । ૧ । ૧ ।

પદાર્થઃ (અ) હવે, આ શબ્દ આનન્તર્ય અર્થને સૂચવે છે. (અતઃ) આ કારણથી, આ શબ્દ કારણને સૂચવે છે. (બ્રહ્મજિજ્ઞાસા) બ્રહ્મને જાણવાની ઈચ્છા કરવી. અથવા બ્રહ્મ સંબંધી વિચાર કરવો.

અથ શબ્દ ઉપર થોડોક વિચાર

શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ ધર્મ અને બ્રહ્મ જાને જુદા જુદા અર્થ છે. ‘બ્રહ્મ’ એ તો નિત્ય સિદ્ધ અને સ્વતંત્ર અર્થ છે, જ્યારે ધર્મ માનવના પવિત્ર કર્મ અને આચરણમાંથી જન્મતી વસ્તુ છે એટલે કે એ અનિત્ય છે. બ્રહ્મ સિદ્ધ છે જ્યારે ધર્મ સાધ્ય છે.

એક પક્ષ એમ માને છે કે, બ્રહ્મને જાણવા પહેલાં ધર્મને જાણવો જોઈએ. બ્રહ્મજિજ્ઞાસા ધર્મમાં જ સમાય છે. એનું જ્ઞાન વેદનો અભ્યાસ

કરવાથી થાય છે, માટે પ્રથમ વેદનો અભ્યાસ કરો એટલે ધર્મનું જ્ઞાન થશે, પછી એ જ્ઞાનમાં કયાંય પણ ભૂલ થતી હોય અથવા સંદેહની શંકાઓ જણાતી હોય તો તેને દૂર કરવા અધીત વેદના ઉપર વિચાર કરો. આ ભાવને જણાવતું મહર્ષિ લૈમિનિએ અયાનો ધર્મજિજ્ઞાસા એવું સૂત્ર લખ્યું છે. ભાવ એ છે કે પ્રથમ વેદ ભણો અને તેના ઉપર વિચાર કરો. એ કામ પૂર્ણ થયા પછી બ્રહ્મની જિજ્ઞાસા કરો. આ અર્થ શબ્દનો એક પક્ષે વિચાર થયો.

બીજા પક્ષની દૃષ્ટિએ વિચાર એ છે કે જો વેદ ભણ્યા પહેલાં જિજ્ઞાસુજનને (૧) નિત્ય અને અનિત્ય અર્થના વિચાર કરવાની શક્તિ મળી ગઈ હોય અને એનો વિચાર કરી લીધો હોય (૨) દિવ્ય અને અદિવ્ય ભોગો ભોગવવાની ઈચ્છા સદાને માટે મરી રીટી હોય એટલે કે એના તરફ પૂર્ણ વૈરાગ્ય જાગી ઊઠ્યો હોય (૩) તન્માદેવનિદ્ર દાન્તો દાન્ત ઉપરતસ્તિતિષ્ઠુઃ સમાહિતો મૂલ્યા આમન્યેઃ આત્માનં પસ્યતિ ॥ વૃહ. ઉપ. ૪-૪-૨૩. એટલે કે, શમ, દમ, ઉપગતિ, તિતિક્ષા, સમાધાન અને શ્રદ્ધા આ છ સાધનો મળી ગયાં હોય તથા સુમુક્ષા અર્થાત્ જિજ્ઞાસુને મોક્ષ મેળવવાની તીવ્ર ઈચ્છા ભભૂરી ઊઠી હોય તો વેદ ભણ્યા પહેલાં પણ જિજ્ઞાસુજન બ્રહ્મને જાણવાની ઈચ્છા કરી શકે છે. એટલે કે એ માણસ બ્રહ્મના ઉપર વિચાર કરી શકે છે.

જો માણસે ઉપર જણાવેલી જે જાગૃતગાંધી એકેય જાગૃત ન મેળવી હોય તો તે બ્રહ્મની જિજ્ઞાસા કરી શકતો નથી, બ્રહ્મના ઉપર વિચાર પણ કરી શકતો નથી. અધિકાર મેળવ્યા બિનાય નયુ વાંચન રૂળ આપી શકતું નથી. પરિણામશૂન્ય દેવજ વાંચન વ્યક્તિના જ્ઞાનને ભલે વધારે પણ એનાથી શાંતિ મળી શકતી નથી.

હવે 'અતઃ' શબ્દ ઉપર થોડોક વિચાર

'અતઃ' શબ્દ કારણને જણાવે છે. બ્રહ્મને જાણવાનું અને તેને પ્રાપ્ત કરવાનું કારણ આ પ્રમાણે છે. ધર્મથી, મળતાં મુખો જેટલાં

છે તે બધાં અનિત્ય છે, એવો સૌ કોઈને અનુભવ છે. વેદાંત પણ કહે છે કે તદ્યથેહ કર્મચિતો લોકઃ ક્ષીયતે એવમેવામુત્ર પુણ્યચિતો લોકઃ ક્ષીયતે । છા. ૮-૧-૬. આ વાક્યમાં 'લોક' શબ્દનો અર્થ સુખ અને સુખનાં સાધન એવો કરવામાં આવ્યો છે. કર્મથી મેળવેલો લોક એટલે ભૌતિક સુખ. આ સુખ નાશવાળું છે. સંસારમાં માણસ પ્રયત્ન કરી સુખ મેળવે છે તે કાયમ હોતું નથી, કોઈની આબાદી કાયમ રહી નથી. આ જ પ્રમાણે પુણ્યકર્મ કરીને પરજન્મમાં મેળવેલું દિવ્ય સુખ પણ નાશ પામે છે. ભોગ દ્વારા સ્વર્ગ સુખ ચોક્કસ નાશ પામે છે અને વળી પાછા દુઃખના તાપમાં તપવું પડે છે. આ સુખ-દુઃખનાં ચક્રો ફરતાં જ રહે છે. જો આનો કોઈ ઉપાય જ ન હોય તો તે સદાને માટે સર્વ કોઈએ સહન કરવાં જ રહ્યાં, પણ વેદ અને વેદાંત આદિ સત્ શાસ્ત્રો આ ચક્રોમાંથી મુક્ત થવાનો ઉપાય બતાવે છે અને સંત મહાપુરુષોનું ઉજ્જવલ જીવન પણ આ ઉપાયને ટેકો આપે છે તો તેને મેળવવા શા માટે પ્રયત્ન ન કરવો ?

કર્મમાં બીજો પણ દોષ છે અને તે એ છે કે આ સંસારમાં અને પરજન્મમાં મેળવેલાં કર્મજન્ય બધાં જ સુખો સાતિશય હોય છે એટલે કે બધાં જ પાર્થિવ સુખો ચડતાં ઊતરતાં હોય છે. તેથી થોડા સુખવાળો માણસ વધારે સુખવાળાની ઈર્ષ્યા કયાં કરે છે અને વધારે સુખવાળો ઓછા સુખવાળાને દોષ ને દોષ રીતે દુઃખ આપતો જ હોય છે. કર્મના આ દોષને લીધે રાગ અને દ્વેષ જીટતા નથી માટે મોક્ષરૂપ નિત્ય સુખ મેળવવું જોઈએ કે જ્યાં ઈર્ષ્યા, રાગ, દ્વેષ અને મોહનું જરા પણ સ્થાન નથી. મોક્ષ એટલે બ્રહ્મનો આનંદ. આ આનંદ નિત્ય અને સર્વમુક્ત આત્માઓમાં સામ્યથી ભરેલો છે. જેણે જેણે મોક્ષ મેળવ્યો છે તે બધા જ સરખા હોય છે. આ મોક્ષ મેળવવાનો ઉપાય બ્રહ્મનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે. 'તદ્વિદિતાનંત્રિ પરમ્' તૈ. ઊવ. ૨-૧. બ્રહ્મને બાબુનાર પરમ આનંદ મેળવે છે. તન્નેવ વિદિત્વાન્નિમૃત્યુનેતિ નાન્યઃ ક્વપિ ત્રિયતેઽવતસ્ય । યજુ. ૩૧-૧૮.

પરબ્રહ્મને જાણીને જ માણસ મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે, મુક્તિ મેળવવાનો ખીજો કોઈ ઉપાય નથી. બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયો શાસ્ત્રકાર પોતે જ આગળ બતાવશે. આત્માને જાણવો એટલે જીવાત્મા અને પરમાત્મા બંનેને જાણવા. બ્રહ્મ એટલે અપરબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ બંને જાણવાં. તેથી મુમુક્ષુએ પોતાનું અને પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ. આટલો વિચાર ‘અતઃ’ શબ્દ ઉપર કરવામાં આવ્યો છે.

હવે ‘બ્રહ્મજિજ્ઞાસા’ શબ્દ ઉપર વિચાર કરીએ. આ શબ્દ સામાસિક છે. એટલે એમાંથી બે શબ્દ નીકળે છે; એક બ્રહ્મ અને બીજો જિજ્ઞાસા. પ્રથમ બ્રહ્મ શબ્દ ઉપર થોડોક વિચાર કરીએ. બ્રહ્મ, ઇશ્વર અને પરમાત્મા વગેરે શબ્દો એક જ અર્થને કહે છે. બ્રહ્મ સર્વજ્ઞ, સર્વવ્યાપક, નિત્ય શુદ્ધ, પુદ્ગલ અને સર્વ કાર્યાત્મક જગતને બનાવનાર છે આણું ઉપનિષદો અને વેદાદિ સત્ય શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે. લાબ્યકારોએ આ સરલ કથન ઉપર પોતપોતાની માન્યતા ચૂંટી બ્રહ્મતત્ત્વ સમજવાને જટિલ બનાવી દીધું છે. સ્વામી શંકરાચાર્ય શુદ્ધ બ્રહ્મ ઇશ્વરથી જુદું માને છે. એમાં કોઈ વિશેષણ કે શુભ નથી. અનાદિ અનિર્વચનીય માયાને લીધે ઇશ્વર એક ઔપાધિક વ્યક્તિ છે અને તે જ આ સંસાર બનાવે છે.

રામાનુજાચાર્ય કહે છે કે બ્રહ્મને જડ અને ચેતન બે વિશેષણો કાયમને માટે છે એ નિર્વિશેષ નથી પણ સવિશેષ છે.

શ્રી વલ્લભાચાર્ય જણાવે છે કે બ્રહ્મ તો શુદ્ધ અદ્વૈત છે, સન્નિહાનંદ સ્વરૂપ છે, પણ ચિત્ અને આનંદનો એમાં આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ થતો રહે છે. અને તેને લીધે જ જીવ અને જડ સૃષ્ટિનાં કાર્યો બને છે.

શ્રી નિમ્બાકાચાર્ય કહે છે કે બ્રહ્મ જીવ અને જગતથી ભિન્ન પણ છે અને અભિન્ન પણ છે.

સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી આ સર્વ લાબ્યકારોથી જુદા પડે છે.

એ શુદ્ધ બ્રહ્મ અને ઈશ્વરને જુદા માનતા નથી, તેમ પરબ્રહ્મમાં એતન્ય અને આનંદનો તિરોલાવ કે આવિર્ભાવ પણ માનતા નથી. ઈશ્વર સદૈવ અશરીરી, અનંતજ્ઞાનવાન, આનંદમય અને મૃદ્ધિકર્તા વગેરે છે, એમ વેદ અને પ્રમાણો દ્વારા સાબિત કરે છે. આ બધાનો વિચાર આગળ થશે.

જિજ્ઞાસા

જિજ્ઞાસા એટલે જાણવાની ઈચ્છા અથવા બ્રહ્મના ઉપરનો વિચાર. ઉપનિષદો અને વેદોને સમજાપૂર્વક વાંચ્યા પછી બ્રહ્મના સંબંધમાં કંઈપણ શંકા અને ભૂલ થતી હોય તો તેનો વિચાર કરી શુદ્ધ નિર્ણય ઉપર આવવું જોઈએ. બ્રહ્મમાં કયા કયા ગુણધર્મો છે તેની ચોકસાઈ થવી જોઈએ. વસ્તુને ખરા સ્વરૂપમાં ન સમજવાથી મહાન્ અનર્થ ઉત્પન્ન થાય છે. ભગવાન સૂત્રકારે ખૂબ વિચાર કરી એમનો નિર્ણય આપણી સમક્ષ રજૂ કર્યો છે અને તે આપણને બ્રહ્મ સમજવામાં ખૂબ મદદગાર બને છે. એટલા માટે ભૂલ અને સંદેહ ન થાય એવી રીતે બ્રહ્મને જાણવું જોઈએ અને તે શક્ય છે, માટે જિજ્ઞાસાની જરૂર છે. આ પ્રમાણે ‘અથાતો વ્રજજિજ્ઞાસા’નો સંક્ષેપમાં અર્થ છે. ॥૧॥

બ્રહ્મ સર્વવ્યાપક હોવા છતાં તેનું ઇન્દ્રિયથી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થતું નથી. કારણ કે, કઠોપનિષદ ૧-૩-૧૫માં શ્લોકમાં-જણાવ્યું છે કે, બ્રહ્મઆત્મામાં રૂપ, રસ, સ્પર્શ, શબ્દ, અને ગંધ આદિ ગુણો નથી. જો દ્રવ્યમાં રૂપ અને સ્પર્શ ન હોય તો તે આંખથી જોઈ શકાય નહિ અને ત્વક્ ઇન્દ્રિયથી તેનો સ્પર્શ પણ થઈ શકે નહિ. ઘટ આદિ દ્રવ્યમાં રૂપ છે અને સ્પર્શ પણ છે તેથી તે આંખથી જોઈ શકાય છે. તેમ ત્વક્ ઇન્દ્રિય સ્પર્શી શકાય છે. બ્રહ્મમાં આ ગુણો ન હોવાને લીધે તેનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થતું નથી. ‘કઠોપનિષદ’માં પણ સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે યચ્ચક્ષુરા ન પસ્યન્તિ..... જે આંખથી જોઈ શકાતું નથી તદેવ વ્રજ ત વિદિ તેને જ તું બ્રહ્મ સમજ. નેદં ચદિદમુક્તમે આ બ્રહ્મ નથી કે જેને—આ દેખાતા પદાર્થોને

લોકો ઉપાસે છે. કેન. ઉપ. ૧-૬. આટલા માટે ઉપનિષદમાં પરોક્ષ
બ્રહ્મને જાણવા ખાતર જે જે લક્ષણો—ઉપદેશ્યાં—છે તે તે વેદાંત-
વાક્યોને લક્ષમાં લઈ સૂત્રકારે આ સૂત્ર બનાવ્યું છે. આવાં વાક્યો
વિચારણા માટે ઉપનિષદોનો અભ્યાસ કરી શોધવાં જોઈએ. આવાં
વાક્યોમાંથી અનુમાન પણ બ્રહ્મને જાણવા માટે મળી રહે છે.
અનુમાન પ્રમાણ પણ બ્રહ્મને જાણવા માટે ઉપયોગી છે, પણ મુખ્ય
તો વેદાંતવાક્યોની વિચારણા છે અને તેની પુષ્ટિ માટે અનુમાન
પ્રમાણો સ્વીકારવામાં આવે છે. આત્મા વા અરે શ્રોત્ર્યો મન્ત્રવ્યો નિર્દિષ્ટા-
સિદ્ધિઃ । વૃહ. ઉપ. અ. ૪-૫-૬. આત્માનું બ્રહ્મનિષ્ઠ શુરુ પાસેથી શ્રવણ
કરવું જોઈએ, પછી તેના ઉપર મનન કરવું અને પછી તેનો
સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ. મનનનો અર્થ ઉપાસના થાય છે.
આત્મા પદથી જીવાત્મા અને પરમાત્મા બંને સમજવા. પરં
ચાપરં ચ બ્રહ્મ । પ્રશ્ન. ઉપ. ૧-૩-૨. પર અને અપર એ બે બ્રહ્મ
છે. અપરબ્રહ્મ એટલે જીવાત્મા. જીવાત્માઓ અસંખ્ય છે અને
પરમાત્મા એક જ છે, એ બધા ઉપર આત્મત્વ બળતિ છે.
એટલે ઉપરના વાક્યમાં આત્મા શબ્દ બળતિવાચક છે. જીવાત્મા
અહમ્ પદનો અર્થ છે એટલે કે ‘હું’ નો અર્થ છે. એટલા માટે
જીવાત્માનું સામાન્ય રીતે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે પણ પરબ્રહ્મનું તો કોઈ
પણ રીતે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થતું જણાતું નથી, તેથી તેને માટે તો વેદ અને
વેદાન્તનાં વાક્યોની વિચારણા કરવી જોઈએ અને ઉપાસના પણ
કરવી જોઈએ. વેદાંત-વાક્યને આધારે ભગવાન વ્યાસ મુનિએ
બ્રહ્મનું લક્ષણસૂત્ર આ પ્રમાણે બાંધ્યું છે.

જન્માદ્યસ્ય યતઃ ॥૨॥

પદાર્થઃ— (જન્માદિ) જન્મ, સ્થિતિ અને પ્રલય (અણ) આ
કાર્યોત્તમક જગતનાં (યતઃ) જેનાથી થાય છે, તે બ્રહ્મ છે.

ભાવાર્થઃ— કાર્યોત્તમક આ જગતનાં જન્મ, સ્થિતિ અને
પ્રલય જેનાથી થાય છે તે બ્રહ્મ છે.

પ્રશ્ન:- સૂત્રમાં બ્રહ્મપદ જણાતું નથી તો પછી જગતનો જન્મ બ્રહ્મથી થાય છે એ કેમ સમજાય?

ઉત્તર:- બ્રહ્મપદ પહેલા સૂત્રમાં આપ્યું છે, તેમાંથી આ સૂત્રમાં એ બ્રહ્મપદની અનુવૃત્તિ કરવી એટલે જેનાથી આનાં જન્મ, સ્થિતિ અને પ્રલય થાય છે તે બ્રહ્મ છે એવો સ્પષ્ટ અર્થ થશે.

યતઃ પદ યેનના અર્થમાં આપ્યું છે અને તે કર્તાના અર્થને સૂચવે છે. એટલે એનો સ્પષ્ટ અર્થ એ થાય છે કે જેણે આ કાર્યાત્મક જગતને ઉત્પન્ન કર્યું છે, આનું પાલન જેના વડે કરવામાં આવે છે અને આનો પ્રલય પણ જેના વડે થાય છે તે બ્રહ્મ છે. એટલે કે જગતનો કર્તા, જગતને સ્થિતિમાં રાખનાર અને એનો પ્રલય કરનાર બ્રહ્મ છે એવો સ્પષ્ટ અર્થ સમજાય છે.

આત્રાદિમ્ય ઉપસંખ્યાનમ્ । પાણિનીય સૂત્ર. ૫-૪-૪૪ ઉપર સિદ્ધાંત કૌમુદી તથા કાશિકા. આ વ્યાકરણના ઉપસંખ્યાન પ્રમાણે યત્ સર્વનામ શબ્દને ત્રીજી વિભક્તિના અર્થમાં તત્ પ્રત્યય લાગ્યો છે. અને યતઃ શબ્દ બન્યો છે. તે જ પ્રમાણે આદિતઃ, સ્વરતઃ, પ્રમાણતઃ, મધ્યતઃ, અન્તતઃ અને પૃથ્વતઃ વગેરે શબ્દો બને છે. ત્રીજી વિભક્તિનો અર્થ કર્તા અને કરણ હોય છે એટલે આ સૂત્રમાં કર્તાના અર્થમાં યતઃ પદનો પ્રયોગ થયો છે. ક્રિયા કરવામાં કર્તા નિમિત્તકારણ હોય છે આથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે કે બ્રહ્મ આ ઉત્પન્ન થયેલા જગતનું નિમિત્તકારણ છે.

બ્રહ્મને જાણવા માટે સુખ્ય ઉપાય તો વેદ અને વેદાંતનાં વાક્યો જ છે, છતાં બ્રહ્મનું અનુમાન પણ થઈ શકે છે માટે એનો પણ બ્રહ્મને જાણવા માટે ઉપયોગ કરવામાં કરી શકાય તેવો નથી. વેદાન્ત-વાક્યોમાં પણ કોઈક ઠેકાણે અનુમાન પ્રમાણ બતાવ્યું છે. આમાન્ય રીતે અનુમાન આ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે: કોઈક સુંદર ઘરને જોઈ તેના ઠારીગરનું આપણે અનુમાન કરીએ છીએ. આઉ ઉપર લટકતા માળાઓને જોઈ તેના બનાવનાર પંખીઓનું

અનુમાન કરીએ છીએ. જેતરમાં રાફડાને જોઈ ઉધઈ આદિ ચેતન જંતુઓનું અનુમાન કરીએ છીએ. આ અનુમાન જોટાં માનવામાં આવતાં નથી; તો પછી પૃથ્વી, પર્વત, પવન અને વનસ્પતિરૂપ કાર્યોને જોઈ એના કોઈ સામાન્ય કર્તાનું અનુમાન શા માટે ન કરવું? કાર્યમાત્રનું સર્જન કર્તાને આધીન હોય છે. હરેક સર્જનની પાછળ જ્ઞાન, કરવાની ઈચ્છા (ચિકીર્ષા) અને પ્રયત્ન હોય છે, અને તે બધાં કર્તા હોય તેમાં જ ઉપલબ્ધ થાય છે. પૃથ્વી, પર્વત અને સૂર્યાદિનાં સર્જનની પાછળ જે જ્ઞાન, ઈચ્છા અને પ્રયત્ન છે તે કોઈ જીવાત્મામાં નથી, પણ પરમાત્મામાં જ છે એ પરમાત્મા અથવા બ્રહ્મ સર્વવ્યાપક, સર્વશક્તિમાન, સર્વજ્ઞ અને સર્વનો નિયંત્રતા છે. આવાં અનુમાન વેદ અને વેદાંતને અનુકૂળ છે.

જો પૃથ્વી અને પર્વત આદિ કાર્યો આપોઆપ ચેતનની મદદ વગર બનતાં હોય તો તેનો અર્થ એ થયો કે પૃથ્વી આદિ કાર્યોનાં ઉપાદાનકારણભૂત પરમાણુઓમાં જ્ઞાન, ઈચ્છા અને પ્રયત્ન છે. પરમાણુઓમાં જ્ઞાન આદિ ગુણો માનવામાં આવે તો જડ જેવી કોઈ વસ્તુ જ રહે નહિ. જેમ પૃથ્વી રૂપવાળાં પરમાણુઓને લીધે રૂપવાળી છે, તેમ જ્ઞાનગુણવાળા પરમાણુઓથી બનેલી પૃથ્વી તથા બીજાં પર્વત આદિ કાર્યો પણ જ્ઞાનવાળાં હોવાં જોઈએ, પણ એ તો સ્પષ્ટ છે કે પૃથ્વી, પર્વત, ઘડા વગેરેમાં જ્ઞાન નથી; આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પરમાણુઓમાં જ્ઞાન, ઈચ્છા અને પ્રયત્ન આદિ ગુણો નથી તેથી તે જડ છે જ્ઞાન આદિ ગુણો તો નિમિત્તકારણભૂત કર્તાસ્વરૂપ પરબ્રહ્મમાં છે. આવી જાતનાં અનુમાનો વેદ અને વેદાંતોમાં બતાવ્યાં છે, તેથી બ્રહ્મ અનુમાનનો પણ વિષય છે.

જો કોઈ આ ઠેકાણે શંકા ઉઠાવે કે જેમ ઘડાનો કર્તા કુંભાર શરીરવાળો છે, તેમ જગતનો કર્તા બ્રહ્મ પણ શરીરવાળો હોવો જોઈએ, પણ વેદમાં તો બ્રહ્મને અકાયમ શરીર વગરનું ઉપદેશ્ય

આ અસંગતિ દૂર કેમ થાય? આનો ઉત્તર એ છે કે, જ્યાં-જ્યાં કર્તાઓ શરીરવાળા હોતા નથી. સ્વપ્નમાં હાથી, ઘોડા, પૃથ્વી અને પહાડ વગેરે જોવામાં આવે છે અને તે કાર્ય છે એ પણ ચોક્કસ છે, છતાં એનો કર્તા કોઈ શરીરી નથી. કૃતિ અને કાર્યનો નિત્ય-સંબંધ હોય છે પણ શરીર અને કાર્યનો નિત્ય-સંબંધ હોતો નથી. માટે વેદ અને વેદાંતમાં બ્રહ્મરૂપ કર્તાને અકાયમ શરીર વગરનો ઉપદેશ્યો છે તે ધરાબર છે.

હવે આપણે આ સંબંધી વેદાંતનાં કેટલાંક વાક્યો તપાસીએ. આ બીજા સૂત્રનું વિષય-વાક્ય આ પ્રમાણે છે—

યતો વા શ્માનિ ભૂતાનિ જાયન્તે વેન જાતાનિ જીવન્તિ યત્પ્રયન્ત્ય મિસંવિશન્તિ । તદ્વિજિજ્ઞાસસ્વ । તદ્ બ્રહ્મેતિ ॥ તૈ. ઉપ. ॥

અર્થ:— ભૃશુ પોતાના પિતા વરુણ પાસે ગયો અને વિનંતિ કરી કે પિતાજી, મને બ્રહ્મ સમજાવો. પિતાએ પુત્રને ઉપદેશ આપ્યો કે જેનાથી આ બધાં કાર્યો ઉત્પન્ન થયાં છે, ઉત્પન્ન થઈ સ્થિરતા ભોગવે છે અને છેવટે જેની શક્તિથી કારણમાં અદૃશ્ય થાય છે તેને તું બાણવાની ઈચ્છા કર, કારણ કે તે બ્રહ્મ છે.

ભૃશુએ આના ઉપર મનન કર્યું અને તેણે બ્રહ્મનું કે ‘અન્ન’ માંથી બધું થાય છે માટે ‘અન્ન’ બ્રહ્મ છે. પિતાએ કહ્યું કે તપ્તા બ્રહ્મ વિજિજ્ઞાસસ્વ હજી મનન કર અને બ્રહ્મને તું જ જાણી લે. પુત્રે ફરીથી મનન શરૂ કર્યું અને પ્રાણને બ્રહ્મ તરીકે જાણ્યો.

પિતાએ ફરીથી કહ્યું કે હજી વધારે મનન કર. તે ફરીથી મનનમાં પડ્યો અને મનને બ્રહ્મ તરીકે તેણે જાણ્યું. પિતાએ કહ્યું કે હજી તારું મનન અધૂરું છે, આગળ મનનને વધાર. ભૃશુ એકાંતમાં બેસી મનન વધારવા લાગ્યો અને તેણે વિજિજ્ઞાસને બ્રહ્મ તરીકે જાણ્યું. પિતાએ કહ્યું કે હજી મનન ધરાબર પાડ્યું નથી, મનનની ધારા શરૂ રાખ. ભૃશુએ મનનનો વેગ વધાર્યો અને આનંદને બ્રહ્મ તરીકે જાણ્યો. નિત્ય-આનંદવાન જે છે તે જ બ્રહ્મ છે એમ તે

અ. ૧. સ. ૨.]

સમજ્યો. ત્યારે પિતા વરુણે કહ્યું કે ધરાધર છે, બ્રહ્મ નિત્ય-આનંદ જ છે એ જ તારો નિર્ણય સાચો છે. આ વાક્યના વિચાર ઉપરથી બ્રહ્મ આનંદરૂપ છે એમ સમજાય છે. આ જ ઉપનિષદમાં બીજે ઠેકાણે બ્રહ્મના સ્વરૂપને સમજાવ્યું છે કે—સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ । તૈ. ઉપ. ૨-૧. બ્રહ્મ સત્ય, જ્ઞાન અને અનંત છે. અને ઉપર ભૂગુના વાક્યથી ‘આનંદ’ પણ બ્રહ્મ છે. એટલે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ સત્ય, જ્ઞાન, અનંત અને આનંદ છે એ સ્પષ્ટ થાય છે. આનંદનો અર્થ પણ આનંદવાન કરવો; એટલે કે બ્રહ્મ આનંદથી પૂર્ણ છે અને એ જ એનું સ્વરૂપ છે. બ્રહ્મમાં જ્ઞાન અથવા આનંદ કદી પણ તિરોહિત થતાં નથી, બ્રહ્મને એનું તિરોધાન માનવામાં આવે તો બ્રહ્મના સ્વરૂપનો નાશ થયો એમ કહેવાય. આ કારણથી શુદ્ધાદૈતવાદીઓ બ્રહ્મમાં જ્ઞાન અને આનંદનો તિરોભાવ માને છે એ ખોટું છે.

બ્રહ્મ જગતનું નિમિત્તકારણ છે એવું બધાં જ વૈદિક શાસ્ત્રો સ્વીકારે છે, પણ એ ઉપાદાનકારણ પણ છે કે કેમ ? ઘણા ભાષ્યકારો જગતનું ઉપાદાનકારણ પણ બ્રહ્મ છે એમ માને છે, એટલે બ્રહ્મ જગતનું અભિન્ન નિમિત્તોપાદાનકારણ છે એવો ભાષ્યકારોના મતે અર્થ થાય છે; પણ એ સૂત્રકારના મતને અનુકૂલ નથી. ઉપાદાનકારણ એટલે જેમાંથી જે દ્રવ્ય બને તે તેનું ઉપાદાનકારણ. જેમ કે માટીમાંથી ઘડો બન્યો છે તો માટી ઘડાનું ઉપાદાનકારણ થયું. આ પ્રમાણે બ્રહ્મમાંથી જગત બન્યું છે તેથી બ્રહ્મ જગતનું ઉપાદાનકારણ છે અને જગતનો કર્તા પણ બ્રહ્મ જ છે. આમ બે કારણોની એકતા ભાષ્યકારોએ બતાવી છે કે જે માનવા યોગ્ય નથી. ઘડાનો નિમિત્તકારણ અર્થાત્ કર્તા કુંભાર અને માટી આ બંને બે એક થઈ શકતાં હોય તો જ બ્રહ્મ જગતનું અભિન્નનિમિત્તોપાદાનકારણ કહેવાય, પણ એ તો અસંભવિત છે. માટે બ્રહ્મ જગતનું કેવળ નિમિત્તકારણ જ છે.

જ્યાં સુધી ઉપાદાનકારણમાં વિકાર ન થાય ત્યાં સુધી તેમાંથી કોઈ કાર્ય બનતું નથી. માટીમાં વિકાર થાય તો જ ઘડો બને

અને દ્વધમાં વિકાર થાય તો જ દહીં બને છે; તેમ જો બ્રહ્મમાં વિકાર થાય તો જ તે ઉપાદાનકારણ બને. પણ, બ્રહ્મ તો અવિકારી છે. અવિકાર્યોઽયમુચ્યતે આવાં વેદાન્તનાં વાક્યો છે. બ્રહ્મ એકરસ, નિત્ય અને અખંડ છે, એમાં વિકાર થઈ શકે જ નહિ.

સ્વામી શ્રી શંકરાચાર્ય માયામાં જ વિકાર માને છે, ચૈતન્ય-સ્વરૂપ બ્રહ્મમાં નહિ. તો તેઓ બ્રહ્મને અભિન્નનિમિત્તોપાદાનકારણ શી રીતે કહી શકે?

શ્રી રામાનુજાચાર્ય જીવ અને જડને બ્રહ્મનાં વિશેષણો માને છે અને બ્રહ્મને વિશેષ્ય માને છે; એના મતમાં પણ જડમાં જ વિકાર થાય છે, વિશેષ્યસ્વરૂપ બ્રહ્મમાં નહિ; માટે એ પણ બ્રહ્મને ખરી રીતે અભિન્નનિમિત્તોપાદાનકારણ ન કહી શકે.

શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના મત પ્રમાણે જો બ્રહ્મના આનંદ અને ચૈતન્ય તિરોહિત થઈ બાકી રહેલા કેવળ સત્માં વિકાર માનીએ તો બ્રહ્મ જ અનિત્ય થઈ જાય છે. એટલે સ્વરૂપતિરોધાનવાદ ખોટો ઠરે છે. આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં ઠોઠ પંથુ ભાષ્યકારના મતમાં પણ બ્રહ્મ ઉપાદાનકારણ બની શકતું નથી.

વળી સમગ્રીય દ્રવ્ય સમગ્રીય કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે. આંખાની ગોટલી આંખાને જ ઉત્પન્ન કરે છે, લીમડાને નહિ. માણસ માણસને જ ઉત્પન્ન કરે છે, હાથી, ઘોડા વગેરે વિજાતીય પ્રાણીઓને નહિ. જો બ્રહ્મ જગતનું ઉપાદાનકારણ થાય તો જગત બધું જ ચૈતન્યમય અને આનંદમય જ થાય; પણ માટી, પથ્થર વગેરેમાં ચૈતન્ય અને આનંદ નથી, માટે બ્રહ્મ જગતનું ઉપાદાનકારણ નથી.

કુંભાર જેમ ઉપાદાનકારણસ્વરૂપ માટીથી જુદો જણાય છે, તેમ બ્રહ્મ જગતના ઉપાદાનકારણબૂત પરમાણુઓથી જુદો જણાતો નથી, આ કારણને લીધે જો ઠોઠ બ્રહ્મને પણ જગતના ઉપાદાનકારણમાં મેળવી દેવા પ્રયત્ન કરે તો તે પણ ખોટું છે, કારણ કે બ્રહ્મ તો સર્વવ્યાપક અને સર્વાન્તર્યામી છે, જ્યારે કુંભાર તેવો નથી.

જેમ મહાસુનિ વ્યાસજીએ આ સૂત્રમાં પ્રહારને જગતનું કેવળ નિમિત્તકારણ જણાવ્યું છે; તેમ ન્યાય અને વૈશેષિકના કર્તા શ્રી ગૌતમ અને શ્રી કણ્વાદસુનિ પણ પ્રહારને જગતના નિમિત્તકારણ તરીકે જ જણાવે છે. બુદ્ધો :

ईश्वरः कारण पुरुषकर्मापत्यदक्षनात् । ४-१-१८.

ન, પુરુષકર્મામાવે ફલનિષ્પત્તે : । ૪-૧-૨૦.

तत्कारितत्वादहेतुः । ४-१-२१ न्यायदर्शन

સજ્ઞાકર્મે ત્વર્માદ્વિગિષ્યના લિન્ગમ્ ॥ ૨-૧-૧૮ વૈશેષિક દર્શન.

આ સૂત્રોમાં પ્રહારને કર્મસાપેક્ષ અને જગતના નિમિત્તકારણ તરીકે જણાવેલ છે.

વેદમાં પણ પ્રહારને કર્તા તરીકે જ જણાવેલ છે. જેમકે:—

स्वयभू र्याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधात् शाश्वतीभ्यः समाम् ।। यजु. ४०-८.

સ્વયંસત્તાવાળા પરપ્રહાર પરમાત્મા માયી રીતે અને સત્ય અર્થોને બનાવ્યા કરે છે અને એ ક્રિયા સતત ચાલુ હોય છે. આ મંત્રમાં પ્રહારને કર્તા તરીકે જ ઉપદેશેલ છે. કર્તા એટલે નિમિત્તકારણ.

કઠોપનિષદમાં પ્રહારનું જે સ્વરૂપ બતાવ્યું છે તે બોતાં પણ પ્રહાર જગતનું ઉપાદાનકારણ થઈ શકે નહિ.

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय तथार्सं नित्यमग्न्यवच्च यत् ।

અનાદ્યનન્ત મહતઃ પર ધ્રુવ નિચાય્ય ત મૃત્યુમુક્તાત્ પ્રમુચ્યતે ॥

કઠોપ. ૧ ૩, શ્લોક ૧૫.

પ્રહાર શબ્દગુણવાળું, સ્પર્શવાળું, રૂપવાળું, પરિણામવાળું અને રસવાળું નથી. તે નિત્ય છે, ગંધગુણવાળું નથી, અનાદિ અને અનંત છે, મહાનથી પણ મહાન છે, નિશ્ચલ છે; એનો સાક્ષાત્કાર થતાં માણસ મૃત્યુના મુખમાંથી છૂટી થઈ જાય છે. આથી જણાય છે કે શબ્દ આદિ ગુણોથી રહિત પ્રહાર શબ્દ આદિ

શુભ્રવાળા જગતનું ઉપાદાનકારણ કેવી રીતે થઈ શકે ? જો કારણમાં શુભ્ર ન હોય તો કાર્યમાં શુભ્ર આવે જ ક્યાંથી ? સૂતરમાં જો લાલરૂપ ન હોય તો તેનાથી જનેલું કાપડ લાલ કેવી રીતે થાય ? આથી સ્પષ્ટ છે કે બ્રહ્મ જગતનું ઉપાદાનકારણ નથી.

બ્રહ્મ કેવળ શબ્દપ્રમાણનો વિષય નથી, પણ અનુભવનો પણ જો વિષય છે. માટે બ્રહ્મ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શબ્દપ્રમાણનો વિષય છે, એ પણ સમજી લેવું જોઈએ.

આ સૂત્રનું વિષય-વાક્ય યતો વા હમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે ઈત્યાદિ જતાવવામાં આવ્યું છે, તેમ બીજાં વેદ અને વેદાંતના વાક્યો હોઈ શકે છે કે જેમાં જગતની ઉત્પત્તિ આદિ ધર્મો જતાવ્યાં હોય. આ પ્રમાણે આ બીજા સૂત્રનો ટૂંકમાં અર્થ સમજાવવામાં આવ્યો છે. ॥૨॥

બ્રહ્મ સમસ્ત કાર્ય-જગતના કર્તા છે, એમાં ઉપનિષદનું પ્રમાણ તથા અનુમાનપ્રમાણ પણ આપવામાં આવ્યું છે. હવે ત્રીજા સૂત્રનું અવતરણ આપવામાં આવે છે. કોઈ માણસ કોઈ સુંદર વસ્તુ જનાવી આપણી સમક્ષ મૂકી કંઈ પણ જોડ્યા વગર પાછો ચાલ્યો જાય, અને જે વસ્તુ તે આપી ગયો છે તેના સંબંધમાં આપણે કશું જ ન જાણતા હોઈએ, તો એ વસ્તુ શા કામની ? એ વસ્તુના ઉપયોગની આપણને ખબર નથી, એના નામની પણ ખબર નથી, તો તે વસ્તુ શું આપણે માટે નકામી નથી ?

વૈદ્ય અથવા ડૉક્ટર સારી દવા આપે, પણ તે કંયા રોગ ઉપર વાપરવી એ ન જણાવે, તથા તે કેટલા પ્રમાણમાં લેવી એ પણ ન જણાવે અને દવાનું નામ પણ ન જતાવે, તો તે ગમે તેટલી સારી હોય તોપણ નકામી જ થઈ રહે. તેમ આ જગત પરબ્રહ્મ પરમાત્માએ બહુ જ સુંદર જનાવ્યું તો ખરું, પણ એનું સામાન્ય જ્ઞાન અને એનો ઉપયોગ વગેરે જરૂરી જાણત ન જતાવે તો

અ. ૧. મુ. ૩.]

જગત પણ જીવાત્માઓ માટે નકામું થઈ જાય, માટે જગતના પદાર્થોનું સામાન્ય પ્રાથમિક જ્ઞાન અને તેનો ઉપયોગ કેમ કરવો તે પરમ કૃપાળુ પરમાત્માએ બતાવવું રહ્યું એ વિષય સમજાવવા માટે શાસ્ત્રકારે આ ત્રોણું સૂત્ર નીચે પ્રમાણે બનાવ્યું છે.

શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ : (શાસ્ત્રયોનિત્વાત્) શાસ્ત્રસ્ય યોનિઃ સા શાસ્ત્રયોનિઃ તસ્યા માતરઃ તત્ શાસ્ત્રયોનિત્વમ્, તસ્માત્ શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ । અથવા શાસ્ત્ર યોનિઃ યસ્ય તત્ શાસ્ત્રયોનિ (બ્રહ્મ) તસ્ય માતરઃ શાસ્ત્રયોનિત્વમ્, તસ્માત્ શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ । ઋગ્વેદાદિ શાસ્ત્રનું કારણ બ્રહ્મ છે, તેથી તેની જિજ્ઞાસા કરવી જોઈએ. અથવા ઋગ્વેદાદિ શાસ્ત્ર બ્રહ્મને સાબિત કરે છે તેથી બ્રહ્મ છે, માટે તેની જિજ્ઞાસા કરવી જોઈએ.

ભાવાર્થ : પરમાત્મા ઋગ્વેદાદિ શાસ્ત્રનું પણ કારણ છે. શાસ્ત્ર એને કહેવામાં આવે છે કે જેમાં પ્રાણીમાત્રના હિતનો ઉપદેશ હોય. પરમાત્મા જગત બનાવે અને તેનો ઉપદેશ ઉપયોગ કરનાર જીવાત્માને ન આપે તો જગતનું નિર્માણ જ બ્યર્થ થઈ પડે.

જે કૃતિ જેની છે તેનું યથાર્થ જ્ઞાન તેને જ હોય છે. જેણે ઘડિયાળ બનાવ્યું છે તેનું યથાર્થ અને પૂરું જ્ઞાન તે ઘડિયાળીને જ હોય છે. તેનો ઉપયોગ કેમ કરવો, તે પણ તેનો કર્તા જ બાણી થકે છે. તેમ પરમાત્માએ જગત્ બનાવ્યું છે તો તેનું યથાર્થ જ્ઞાન પરમાત્માને જ છે, માટે પરમાત્માએ જગદ્વિષયક ઉપદેશ ઋગ્વેદાદિ શાસ્ત્ર દ્વારા જીવાત્માઓને આપ્યો છે. વેદની બનાવટ એટલે આ ઠેકાણે વેદનું પ્રકટીકરણ સમજવાનું છે. અથવા ઋષિઓના આત્મામાં સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં વિદ્યમાન વેદોનું અવતરણ-પ્રેરણા એમ સમજવાનું છે. કારણ કે વેદ અપૌરુષેય છે, એટલે કે કોઈ પુરુષે વેદને બનાવ્યા નથી, તે તો નિત્ય છે. ઉપનિષદમાં વેદોને પરમાત્માના નિઃશ્વાસ તરીકે બતાવ્યા છે. જેમકે - ઓર અસ્ય મહતો મૂતસ્ય નિઃશ્વસિતમેતદ્, યદ્ ઋગ્વેદઃ, યજુર્વેદઃ, સામવેદઃ, અથર્વાક્ષિરસઃ ॥ વૃહદારણ્યક ઉપ. ૨-૪-૧૦

અર્થઃ આ વાક્યમાં 'ભૂત' શબ્દનો અર્થ પરમ સત્ય પરબ્રહ્મ સમજવાનો છે. ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ પરમ સત્ય પરબ્રહ્મનું નિઃશ્વસિત છે. વેદોમાં અતીન્દ્રિય, ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક અર્થોનો ઉપદેશ છે. ભૌતિક વ્યવહાર અને સત્યપાલન કરવાનો પણ ઉપદેશ છે અતીન્દ્રિય અર્થો પરમાત્માને પ્રત્યક્ષ હોય છે. તેથી પરમાત્મા સિવાય બીજો કોઈ વેદનું પ્રકટન કરી શકે નહિ. સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં સૂર્યાદિ પદાર્થોનાં નામો, તેનું સામાન્ય જ્ઞાન તથા તેનો ઉપયોગ શો છે વગેરેનું જ્ઞાન પરમાત્માએ વેદ દ્વારા મનુષ્યોને આપ્યું છે. પછી વિશેષ જ્ઞાન માણસોએ પોતાની અન્વેષણ શક્તિથી મેળવ્યું છે અને હજી પણ વિશેષ જ્ઞાન મેળવવાનું છે જ. ભાવાર્થ એ છે કે નામ અને રૂપનું જ્ઞાન બ્રહ્મ પાસેથી વેદ દ્વારા માનવોને મળ્યું છે.

પ્રશ્ન:- વેદ પૌરુષેય છે કે અપૌરુષેય? પૌરુષેય એટલે પુરુષે જે અર્થ બનાવ્યો હોય તે.

ઉત્તર:- વેદ અપૌરુષેય છે.

પ્રશ્ન:- શું બ્રહ્મ પુરુષ નથી? જે પુરુષ હોય તો તેનાથી નિર્મિત થયેલો વેદ પૌરુષેય કેમ નહિ?

ઉત્તર:- બ્રહ્મ પુરુષ છે. વેદમાં 'પુરુષ સૂક્ત' છે, તેમાં બ્રહ્મને પુરુષ કહ્યો છે. આમ છતાં વેદ પૌરુષેય નથી, કારણ કે વેદ નિત્ય છે. ઈશ્વર નિત્ય છે, એનું જ્ઞાન પણ નિત્ય છે, માટે વેદ પૌરુષેય નથી. વેદોનું નિર્માણ પરમાત્મારૂપ પુરુષે કર્યું નથી. પણ તેનું પ્રકટન કર્યું છે. જે વસ્તુ ગુપ્ત હોય તેનું પ્રકટન જ થાય છે, નવનિર્માણ નહિ. પોતાના જ્ઞાનસ્વરૂપ વેદોને પરમાત્માએ સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં મહાન ઋષિઓના અંતઃકરણમાં ઊતાર્યા. આનું નામ જ વેદની પ્રેરણા કહેવાય છે. 'ઘાતા વયામૂર્વમક્તરત્' આ પ્રમાણે ઋગ્વેદમાં ઉદ્ભવ્યું છે; તેનો અર્થ એ છે કે જેવા પૂર્વકલ્પમાં અર્થો હતા તેવા જ આ કલ્પોમાં પણ અર્થો

જનાવ્યા. વેદો પણ જેવા પૂર્વકલ્પમાં હતા તેવા જ ઋષિઓનાં અંતઃકરણમાં પ્રેર્યા છે. આથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે વેદોનું નિર્માણ ન હોવાથી તે તો અપૌરુષેય જ છે. આ પ્રકટીકરણને ગૌણવૃત્તિથી વેદો ઈશ્વરે જનાવ્યા એમ વ્યવહારમાં કહેવાય છે. ખરી રીતે તો વેદ નિત્ય જ છે અને બ્રહ્મ-પરમાત્માએ તેને પ્રગટ કર્યો. નિત્યજ્ઞાનની કર્તૃતા ઈશ્વરમાં પણ હોઈ શકે નહિ. ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શનોમાં પણ પ્રવાહરૂપે વેદને નિત્ય કહ્યા છે.

જેમ કોઈ કવિ પોતાની કલ્પના-શક્તિથી નવા અર્થોની ઉત્પ્રેક્ષા કરી કવિતા જનાવે છે અને એવી કવિતા જનાવવામાં એ કવિ સ્વતંત્ર પણ છે, પણ વેદમાં આવું નથી, વેદમાં કોઈ ઋષિની અથવા મનુષ્યની ઉત્પ્રેક્ષા નથી. વેદ ઈશ્વરની પણ જનાવટ નથી. જો વેદની જનાવટ માનવામાં આવે તો વેદની જનાવટ પહેલાં વેદ નહોતા એમ સ્પષ્ટ થાય અને વેદની નિત્યતા ન રહે; આ વાત કોઈપણ રીતે યોગ્ય નથી. વેદ નિત્ય છે, તેને માટે પુષ્કળ યુક્તિઓ અને પ્રમાણો છે, જે આગળ પ્રમગે પ્રસંગે સ્પષ્ટ થતું જશે.

આ સૂત્રમાં વેદરૂપ શાસ્ત્રની યોગિ (કારણ) ઈશ્વર છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે; તેનો ભાવાર્થ એ જ છે કે ઈશ્વર હરેક સૃષ્ટિમાં વેદને પ્રકટ કરે છે અને વિદ્યમાન વસ્તુનું જ પ્રકટન થાય છે; એ પણ મર્વ કોઈ સમજી શકે છે. ઈશ્વર સિવાય બીજો કોઈ પણ પુરુષ વેદને પ્રકટ કરી શકે નહિ.

આ સૂત્રનો બીજો અર્થ પણ થાય છે અને તે આ પ્રમાણે છે:—

ઋગ્વેદાદિ શાસ્ત્રો બ્રહ્મ છે એવું સિદ્ધ કરે છે. વેદ પ્રમાણ છે અને બ્રહ્મ તેનું પ્રમેય છે. જો વેદ ન હોય તો કેવળ અનુમાનથી બ્રહ્મ જાણી શકાય નહિ, બ્રહ્મના શુદ્ધો પણ વેદ વગર ન સમજી શકાય અને બ્રહ્મ એક જ છે એ પણ વેદરૂપ પ્રમાણ સિવાય ન સમજી શકાય. અનુમાન પ્રમાણ તો વેદને પુષ્ટિ આપનાર છે. આ બાબત મેનવ, મન્ત્ર્ય: વગેરે વાક્યોથી સ્પષ્ટ થાય છે.

બ્રહ્મ જગતને બનાવે છે માટે તે જ્ઞાતૃ છે, ઈક્ષણ કરનારો દેવ અને કર્તૃ પણ છે. ઉપાદાનને બાધ્યા વગર તેમાંથી કાર્ય ન બને; સંકલ્પ કર્યા વગર કાર્ય ન બને અને પ્રયત્ન કર્યા વગર પણ કાર્ય ન બને; માટે બ્રહ્મ જ્ઞાતૃ, ઈક્ષિતૃ અને કર્તૃ છે.

પ્રશ્ન.— બ્રહ્મનું નિઃશ્વસિત વેદ છે એમ ઉપનિષદમાં કહેવામાં આવ્યું છે, એનો આશય શો છે? કારણ કે નિઃશ્વસિત તો શરીરમાંથી નાક માર્ગે નીકળતો વાયુ છે. વેદ કંઈ વાયુસ્વરૂપ નથી, વેદ તે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. કારણ કે, 'વિદ્' એટલે જાણવું. તે 'વિદ્' ધાતુ ઉપરથી 'વેદ' શબ્દ બન્યો છે, માટે વેદનો અર્થ ઈશ્વરીય જ્ઞાન થાય છે.

ઉત્તર.— આપની શંકા સાચી છે. તેનું સમાધાન આમ થઈ શકે છે—માણસ વગેરે પ્રાણીઓ શરીરમાં રહેલા વાયુને નાક દ્વારા વગર મહેનતે બહાર કાઢે છે, તેમ પરમાત્મા પોતામાં રહેલ વેદરૂપ જ્ઞાનને બહુ સહેલાઈથી બહાર કાઢે છે અને ઋષિઓના આત્મામાં પ્રેરે છે; આથી વેદની નિત્યતા સિદ્ધ થાય છે.

પ્રશ્ન.— નિઃશ્વસિત કહેવાથી બ્રહ્મને શરીર છે એમ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે નિઃશ્વાસ શરીર વગર ન જ હોય.

ઉત્તર.— નિઃશ્વસિત શબ્દનો પ્રયોગ ગૌણવૃત્તિથી થયો છે અને એવી રીતે પ્રયોગની પાછળ ઈશ્વરે અનાયામે વેદને ઋષિઓના આત્મામાં ઉતાર્યા એ છે. કારણ, વેદ પોતે જ કહે છે કે બ્રહ્મ અકાય, અપ્રલય અને અસ્નાવિર છે. ઉપનિષદમાં પણ ઉપદેશવામાં આવ્યું છે કે બ્રહ્મ નિરંજન અને નિરાકાર છે.

यत् तत् अद्वैतम्, अग्राह्यम्, अगोचरम्, अवर्णम्, अचक्षुःश्रोत्र तत् अपाणिपादम् ॥ नित्यम्, विभुम्, सर्वगतम्, सुसूक्ष्मम् । तत् अक्षयम् य भूतयोनि परिपश्यन्ति धीराः ॥ મુદ્ધક ઉપ. ૧-૬

અર્થ.— બ્રહ્મ આંખથી દેખી શકાય એવું નથી, બીજી ઇન્દ્રિયો પલ્લ એવું ગ્રહણ થઈ શકતું નથી, એનું કોઈ ગોત્ર નથી, એ

કોઈ વર્ણ નથી, એને આંખ, કાન પણ નથી, હાથપગ પણ નથી. એ તો નિત્ય છે, વિભુ છે, સર્વગત-સર્વ ક્રેડાણુ છે, અત્યંત સૂક્ષ્મ છે, એનો પરિણામ પણ થતો નથી, એ બધા ભૂતોનું અર્થાત્ કાર્યરૂપ અર્થોનું અથવા વ્યાકૃતરૂપ અર્થોનું કારણ છે. વીતરાગ વિદ્વાનો ધ્યાનયોગથી એનો અનુભવ કરી શકે છે.

બ્રહ્મ આત્મ હોવા છતાં એ શાસ્ત્રનું કારણ છે અને શાસ્ત્ર બ્રહ્મનું સાપક પ્રમાણ છે, એટલે કે ઋગ્વેદાદિ શાસ્ત્રો બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરે છે ॥ ૩ ॥

(૧) ચોથા સૂત્રનું અવતરણ:— પૂર્વપક્ષવાદીઓ કહે છે કે, વેદાંત-વાક્યો નિરર્થક છે; કારણ કે તે કોઈ જાતની પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ જણાવતાં નથી. સંપૂર્ણવેદ હિતમાં પ્રવૃત્તિ અને અહિતમાંથી નિવૃત્તિ જણાવી સાર્થક બને છે. આ સંબંધે મહાસુનિ શ્રી જૈમિનિ આ પ્રમાણે જણાવે છે:—

આમ્નાયસ્ય ક્રિયાર્થત્વાદાનર્થક્યમતદર્થાનામ્ । ૧-૨-૧ પૂર્વમીમાંસા. -

સંપૂર્ણ વેદ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિરૂપ ક્રિયા બતાવતો હોવાથી વાક્યો ક્રિયા-કર્તવ્ય ન બતાવે તે વાક્ય નિરર્થક છે.

(૨) બ્રહ્મ ઉત્પાદક, વિકારક, સંસ્કારક અને પ્રાપ્ત્યરૂપ ચાર મોમાંથી કોઈ પણ કર્મ બની શકતું નથી. કારણ કે તે સર્વવ્યાપક અને અવિકારી હોવાથી તેમાં ક્રિયાનો પ્રવેશ થઈ શકતો નથી. માટે બ્રહ્મ જાણવાથી કોઈ પ્રવૃત્તિ થતી નથી.

(૩) બ્રહ્મ શરીરી ન હોવાથી જગતનું નિમિત્તકારણ બની શકતું નથી અને ઉપાદાનકારણ તો તે વિકારહીન હોવાથી બને જ તો રીતે ?

આવી અનેક જાતની શંકાઓનું સમાધાન આ સૂત્રમાં સૂચિત છે અને વેદાંત-વાક્યો સાર્થક છે; એટલું જ નહીં પણ તે તો પરમ પુરુષાર્થને એટલે કે પુરુષાર્થની પરમ મીમાને જણાવે છે, જેનો બીજો અર્થ ‘સુક્ષ્મ’ થાય છે.

આ વિષયને પ્રમાણ અને સુક્તિદ્વારા આ સૂત્રમાં સંમન્નવે છે:-

તત્તુ સમન્વયાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ:- (તત્) તે (તુ) તો (સમન્વયાત્) સર્વ વેદાન્ત-વાક્યોનો સમન્વય હોવાથી સિદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ:- બ્રહ્મ સમસ્ત કાર્યનું કારણ છે અને એને વેદાન્ત-વાક્યો જણાવી શકે છે, કારણ કે વેદાન્ત-વાક્યોનો બ્રહ્મરૂપ અર્થ સાથે મુખ્યવૃત્તિ દ્વારા પ્રતિપાદ્યપ્રતિપાદકભાવરૂપ સંબંધ છે. સમન્વય એટલે મુખ્યવૃત્તિ દ્વારા શબ્દ અને અર્થનો સંબંધ.

વેદાન્ત-વાક્યો પ્રવૃત્તિરૂપ ક્રિયાને ભલે ન જણાવે, પણ બ્રહ્મરૂપ સિદ્ધ દ્રવ્યને તો જણાવે છે જ. બ્રહ્મને જાણવાથી સુક્તિ મળે છે અને એ સુક્તિ પરમ પુરુષાર્થ છે; તો પછી વેદાન્તો શાસ્ત્રો નથી એમ કેમ કહી શકાય?

જેમ ક્રિયારૂપ પ્રવૃત્તિને જણાવનાર વાક્યો શાસ્ત્ર છે, તેમ ગુણ અને દ્રવ્યના સ્વરૂપને યથાર્થ રીતે બતાવે તે પણ શાસ્ત્ર જ છે. ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરી શકાય છે અને બ્રહ્મની ઉપાસના કરી શકાય છે. બંને સફળ છે.

બ્રહ્મ ઉત્પાદ્યકર્મ નથી. જેમ માટીમાંથી ઘડો ઉત્પન્ન કરી શકાય છે, તેમ બ્રહ્મ કોઈમાંથી બનાવી શકાતું નથી.

બ્રહ્મ વિકાર્ય-કર્મ નથી. જેમ દૂધમાંથી તેના વિકારરૂપે દહીં બનાવી શકાય છે, તેમ કોઈ પણ પદાર્થમાંથી બ્રહ્મ વિકારરૂપે ઉત્પન્ન થતું નથી.

બ્રહ્મ સંસ્કાર્ય-કર્મ પણ નથી કારણ કે બ્રહ્મમાં કોઈ પણ ગુણ ઉત્પન્ન કરી શકાતો નથી, કારણ કે તે અમસ્ત કલ્યાણગુણનું ધામ છે. તેમ જ તે નિર્દોષ હોવાથી તેમાં કોઈ પણ દોષ જણાતો નથી કે જેથી તે દોષને દૂર કરી શકાય. 'ગુણો દાખલ કરવાથી અને દોષોને દૂર કરવાથી 'સંસ્કાર્ય' કર્મ થઈ શકે છે.' ગુણોનું આધાન અને દોષોનું અપનયન બ્રહ્મમાં સંભવતું જ નથી.

બ્રહ્મ પ્રાપ્ત્ય-કર્મ પશું નથી. કારણ કે તે સર્વવ્યાપક હોવાથી પ્રાપ્ત જ છે.

આમ આરેય પ્રકારના કર્મોમાં બ્રહ્મ કોઈ પણ કર્મમાં આવી શકતું ન હોવા છતાં, બ્રહ્મ જ્ઞાનનો વિષય તો બને જ છે. બ્રહ્મ જ્ઞેય છે.

જ્ઞાન અને કર્મનાં સ્વરૂપ ભૂદાં ભૂદાં છે. જ્ઞાન વસ્તુને આધીન છે. જેવી વસ્તુ તેવું જ જ્ઞાન થાય છે, તેમા પુરુષનું કશું જ ચાલતું નથી. આડને આડ તરીકે જ જાણવું પડે છે, પણ તરીકે નહિ. પુરુષની ઈચ્છા પ્રમાણે જ્ઞાન ન થાય.

કર્મ અથવા ધર્મ પુરુષને આધીન છે. પુરુષ ધારે તેવું કર્મ કરી શકે છે. સારું કરે, અને ખરાબ પણ કરે. કર્મ પુરુષના પ્રયત્નને આધારે જ થાય છે. આટલો જ્ઞાન અને કર્મમાં ફરક છે. બ્રહ્મ ક્રિયાનો વિષય ભલે ન બને, પણ જ્ઞાનનો વિષય તો બને છે.

બ્રહ્મ શરીરી ન હોવા છતાં જગતની રચના કરી શકે છે, કારણ કે તે સર્વવ્યાપક અને સર્વાન્તર્યામી છે. શરીરની જરૂર તો અસર્વગત ચેતનને હોય છે, બ્રહ્મને નહિ.

બ્રહ્મ કર્તૃ હોવાથી નિર્મિતકારણ બની શકે છે, ઉપાદાનકારણ નહિ. ઉપાદાનકારણ વિકાર વગર ન જ બને. બ્રહ્મ અવિકારી છે એમ વેદાદિ સત્શાસ્ત્રો એક સ્વરે કહી રહ્યાં છે. સર્વવ્યાપક, એકરસ, અખંડ અને અનાદ્યનન્ત બ્રહ્મમાં વિકારને સ્થાન હોઈ શકે જ નહિ.

ઉપનિષદોમાં કેઈક ઠેકાણે બ્રહ્મનું શુદ્ધ સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. જેમકે સત્ય જ્ઞાન મનન્ત બ્રહ્મ । તૈ. ઉપ. ૨-૧. બ્રહ્મ સત્ય, જ્ઞાન અને અનન્તરૂપ છે. આનન્દો બ્રહ્મેતિ વ્યજાનાત્ । તૈ. ઉપ. ૩-૬. તેણે બ્રહ્મને આનન્દ તરીકે જાણ્યું.

હવે કેટલાંક વાક્યો બ્રહ્મને જગતના કંતાં તરીકે બતાવે છે એમ.

સામાન્યતઃ નિયમ એવો છે કે, જે સિદ્ધરૂપ-દ્રવ્યરૂપ પદાર્થ હોય તે શાસ્ત્રગમ્ય હોવા છતાં કાળાન્તરે પ્રત્યક્ષ પણ કરી શકાય છે. જેમ કે, ‘હિમાલય ભારતની ઉત્તર દિશામાં છે.’ અહીં હિમાલય-રૂપ સિદ્ધ પદાર્થ શબ્દપ્રમાણથી બાણી શકાય છે, તેમ છતાં તેનું પ્રત્યક્ષ પણ કરી શકાય છે. જે હિમાલય જેવો વ્યાખ્ય પદાર્થ શબ્દપ્રમાણનો વિષય હોવા છતાં પ્રત્યક્ષનો વિષય થઈ શકે છે તો બ્રહ્મરૂપ વ્યાપક સિદ્ધ પદાર્થ શબ્દપ્રમાણ ઉપરાંત પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોનો વિષય શામાટે ન હોઈ શકે? અને જે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોનો વિષય બ્રહ્મ થઈ શકે તો બ્રહ્મ કેવળ શબ્દપ્રમાણથી બાણી શકાય છે એ કથન ખોટું થઈ પડે છે.

આનો ઉત્તર એ છે કે, હિમાલય પર્વત તો રૂપવાળો અને સ્પર્શવાળો મહાન્ પદાર્થ છે માટે તેનું પ્રત્યક્ષ થઈ શકે, પણ બ્રહ્મ તો રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ અને શબ્દશુણી રહિત છે, તેથી અતીન્દ્રિય છે. આ કારણથી બ્રહ્મનું પ્રત્યક્ષ થઈ શકતું નથી અને વેદ, વેદાંત આદિ સત્શાસ્ત્રો જ બ્રહ્મ હોવામાં પ્રમાણ છે. બ્રહ્મના જ્ઞાનથી સર્વ દુઃખોની નિવૃત્તિ અને પરમઆનંદ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી શાસ્ત્રોનાં તાત્પર્ય અને સમન્વય બ્રહ્મના પ્રતિપાદનમાં જ સુખ્યત્વે કરીને છે ॥ ૪ ॥

હવે કાર્ય-જગતનો કર્તા ચેતન જ હોઈ શકે, જડ નહિ. જડમાં કર્તૃત્વ સંભવી શકતું નથી. વેદ અને વેદાન્તે જડમાં કર્તૃત્વ માન્યુ નથી વગેરે આ નીચેનાં ૫ થી ૧૧ સૂત્રો સુધીમાં સમજાવે છે.

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ૫ ॥

પદાર્થ.— (ન) જડરૂપ ઉપાદાનકારણમાં કર્તૃત્વ નથી, (અશબ્દમ્) વેદ અને વેદાન્તમાં એવું પ્રતિપાદન નથી, (ઈક્ષતેઃ) કારણ કે, કર્તારૂપ કારણમાં ઇક્ષણ હોય છે, તે જડમાં હોતું નથી, તેથી.

ભાવાર્થ:— જડ પદાર્થમાં કર્તૃત્વ માનનારા કેટલાક વિદ્વાનો પોતાનાં એ મતને વેદ અને વેદાંતથી સિદ્ધ કરવા મથે છે, પણ

એ તેમનો પ્રયાસ ખોટો છે, કારણ કે વેદ વેદાંત આદિ સત્-શાસ્ત્રોમાં ઇક્ષણપૂર્વિકા સૃષ્ટિ બતાવી છે. ઇક્ષણ એટલે ‘મારે આ કાર્ય કરવું છે’ એવો સંકલ્પ. આવો સંકલ્પ જડ પદાર્થમાં સંભવી શકે નહિ.

વેદાંતમાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે : સદેવ સૌમ્ય, इदं मय आसीदे-कमेवाद्वितीयम् । છા. ઉપ. ૬-૨-૧.

હે સૌમ્ય પ્રવેતકેતો, જગત ઉત્પન્ન થયા પહેલાં આ બધું સત્-રૂપમાં જ હતું, સત્ એક જ હતું, બીજું ન હતું. આવી શરૂઆત કરી આગળ જણાવ્યું છે કે તદૈક્ષત વહુ ત્યા પ્રજાયેય । તત્ તેજોઽસૃજત । છા. ઉપ. ૬-૨-૩. એ સત્ પદાર્થે ઇક્ષણ કર્યું કે હું બહુ થાઉં અને પ્રજાને જન્માવું. પછી તેણે તેજ બનાવ્યું.

અહીં સત્રૂપ કર્તા જડ પદાર્થ નથી, પણ ચેતન છે. ચેતનમાં જ ઇક્ષણ હોઈ શકે, જડમાં નહિ.

આત્મા વા इदमग्र आसीत् નાન્યત્ કિંચન મિપત્ સ ईक्षत लोकान् सृजा इति । સ इमान् लोकान् असृजत । એતરેય. ઉપ. ૧-૧-૧.

પહેલાં આ આત્મા હતું, બીજું કશું ગતિમાણું નહોતું, અર્થાત્ અવ્યાકૃત હતું. આત્માએ ઇક્ષણ કર્યું કે હું લોકોને બનાવું અને તેણે લોકોને બનાવ્યા.

આ ઠેકાણે તો સ્પષ્ટ આત્મા શબ્દ જ પડ્યો છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં જે સત્ કહ્યું છે તેને જ એતરેય ઉપનિષદમાં આત્મા કહ્યો છે.

જગતનો બનાવનાર એક મહાન્ સર્વશક્તિવાળો ચેતન આત્મા જ છે. જડ પદાર્થ તો ઉપાદાનકારણ તરીકે હોય છે. જેમે કુંભાર ચેતન કર્તા છે અને માટી તો કેવળ ઘટાદિ કાર્યના ઉપાદાનકારણ તરીકે હોય છે, તેમ ઇશ્વરકર્તૃક સૃષ્ટિમાં પણ છે.

સત્ શબ્દથી કેટલાક સાંખ્યશાસ્ત્રના નિષ્ણાતો પ્રકૃતિ અર્થાત્ પ્રધાન સમજે છે. બીજા નાસ્તિકો પણ જડમાં જ કર્તૃત્વ માને છે અને જડથી જુદો કોઈ અનાદિ, અનંત અને સર્વાન્તર્યામી સૃષ્ટિનો બનાવનાર મહાન્ આત્મા નથી, એવું માને છે; પણ આ સૂત્રમાં જણાવ્યું છે કે એવો મત વેદાંત શાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદિત નથી. વૈદિક સિદ્ધાંત તો ચેતનને જ કર્તા માને છે. વેદમાં આવેલા પુરુષ-સૂક્તથી પણ એ સ્પષ્ટ થાય છે.

યુક્તિઓથી અને શબ્દ-પ્રમાણોથી જડ પદાર્થમાં કર્તૃત્વ સિદ્ધ થતું નથી, માટે એ મત અસત્ય છે. વેદાદિ સત્શાસ્ત્રોમાં ચેતનને જ કર્તા માનવામાં આવ્યો છે અને તેની ઉપપત્તિ યુક્તિઓ અને પ્રમાણોથી થઈ શકે છે, માટે વેદ અને વેદાન્તનું પ્રતિપાદન સાચું છે અને એ શાસ્ત્ર જડમાં કર્તૃત્વ માનનારાઓને ટેકો આપતું નથી. જે નિષ્ણલ સૃષ્ટિનો ચેતન કર્તા છે તે જ બ્રહ્મ છે અને તેની જ જિજ્ઞાસા મુમુક્ષુઓએ કરવી જોઈએ. ॥ ૫ ॥

છઠ્ઠા સૂત્રનું અવતરણ.

જડકર્તૃત્વવાદીઓ, જડપદાર્થમાં ઈક્ષણુ ગૌણ છે અને સદેવ સૌમ્યેદમગ્ર આસીત્ અર્હી 'સત્' શબ્દ જડસ્વરૂપ પ્રધાનનો વાચક છે, છતાં તેમાં 'ઈક્ષણુ' ગૌણ છે એમ માને તો, જડકર્તૃત્વવાદીઓનો મત વૈદિક છે એમ માનવામાં શો વાંધો ?

આ રીતે જો જડ અર્થને કર્તા માનવામાં આવે તો એ મત અશબ્દ અર્થાત્ શબ્દપ્રમાણવાળું નથી એમ કહી શકાય નહિ. આત્મા અને જડ અર્થ બંને સદૈવ સાથે જ રહેતા હોવાથી એકનો ધર્મ બીજામાં આરોપિત કરવામાં કશી અનુપપત્તિ નથી. જે અર્થનો આરોપ જેમાં કરવામાં આવે તેમાં તે ગૌણ છે એમ કહેવાય. આવા ગૌણ પ્રયોગો શાસ્ત્રમાં અને વ્યવહારમાં પુબ્ધ થાય છે. જેમકે. નદીનો કિનારો પડું પડું થતો હોય ત્યારે લોકો કહે છે કે,

હવે આ કિનારો પડવા ઇચ્છે છે. આ ઠેકાણે જડ કિનારામાં ઇચ્છા ન હોવા છતાં લોકો તેમાં ઇચ્છાનો આરોપ કરે છે. આ જ રીતે પ્રધાન આદિ જડ પદાર્થો કાર્યરૂપમાં પરિણમવાની પ્રથમ અવસ્થામાં હોય છે ત્યારે એમ કહી શકાય કે હવે ‘સત્’ અર્થ કાર્યરૂપે બનવા ઇચ્છે છે. આવી દૃષ્ટિએ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે ‘તે સત્ અર્થે ઇક્ષણ કયુ.’ આમ કારણરૂપ જડ સત્ અર્થમાં ઇક્ષણ ગૌણ છે. આવી પૂર્વદક્ષવાદીઓની શંકા છે અને તેનો ઉત્તર સૂત્રકાર આ સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે આપે છે.

ગૌણશ્ચેન્નાત્મશબ્દાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ:— (ગૌણ:) સત્ પદાર્થમાં ઇક્ષણ ગૌણ છે (ચેત્) જે એમ માનવામાં આવે તો (ન) એ ઠીક નથી કારણ કે (આત્મશબ્દાત્) આગળ જતાં સત્ રૂપ અર્થને માટે આત્મ શબ્દ પ્રયોજાયેલો હોવાથી.

ભાવાર્થ: જડકર્તૃત્વવાદીઓ તેમના મત પ્રમાણે સત્ રૂપ કારણ-ભૂત જડ પદાર્થમાં ગૌણવૃત્તિથી ‘ઇક્ષણ’ માને તો તે ઠીક નથી, કારણ કે, આગળ જતાં સત્ રૂપ અર્થને માટે ‘આત્મા’ શબ્દ વાપર્યો છે. જેમકે:— સ एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्तत्त्व स आत्मा । છા. ઉપ. ૧-૧૪-૩. અર્થ:— તે આ સૂક્ષ્મતા છે એ આત્મમય આ બધું છે, એ ‘સત્’ અર્થ સત્ય છે અને તે ‘આત્મા’ છે.

હવે વિચારો કે, સત્સ્વરૂપ આત્મામાં ‘ઇક્ષણ’ ગૌણ કેવી રીતે સંભવી શકે? જે આત્મામાં ‘ઇક્ષણ’ ગૌણ માનવામાં આવે તો મુખ્ય ‘ઇક્ષણ’ શામાં છે?

જડ પદાર્થમાં તો ‘ઇક્ષણ’ હોવાની શક્યતા જ નથી, સંસારમાં જડ અને ચેતન સિવાય ત્રીજો કોઈ અર્થ જ નથી. આ કારણથી ‘ઇક્ષણ’ શામાં છે એ પ્રશ્ન જિલો જ રહે છે?

વળી બીજું એ પણ સમજવાનું છે કે, શ્વેતકેતુના પિતાએ શ્વેતકેતુને એ સમજાવ્યું છે કે, એ સત્ રૂપ અર્થ તારો આત્મા

છે. હવે જો સત્ પદનો અર્થ જડ પદાર્થ હોય તો એનો અર્થ એ થાય કે, ચેતકેતુનો આત્મા—અંતરાત્મા જડ છે. શું ચેતન ચેતકેતુનો આત્મા જડ હોઈ શકે? કદાપિ નહિ; માટે સર્વગત સર્વના આત્મરૂપ રહેલું સત્ જડ નથી પણ સર્વવ્યાપક, સર્વશ અને સર્વશક્તિયુક્ત ચેતન જ છે અને તેણે ઇક્ષણ કર્યું એમ માનવું એ જ યોગ્ય છે. ॥ ૬ ॥

આત્મા શબ્દ પણ કેવળ ચેતનનો વાચક છે એમ નથી, જડનો પણ વાચક છે. જેમકે:—ય આત્મદા વલ્લા... ઈત્યાદિ. આ મંત્રમાં આત્માનો અર્થ શરીર કર્યો છે, અને શરીર તો જડ છે એમ સૌ કોઈ માને છે, કેવળ આત્માના સંબંધથી શરીર ‘સચેતન’ કહેવાય છે. ‘જ્યોતિઃ’ શબ્દ જેમ અગ્નિ અને કંતુ વિશેષનો વાચક છે તેમ આત્મા શબ્દ પણ સાધારણ હોઈ જડ અને ચેતન બંનેનો વાચક છે. કોષમાં પણ ‘આત્મા’ શબ્દના અનેક અર્થો જણાવ્યા છે. જેમકે ‘આત્મા યનો ધૃતિર્બુદ્ધિઃ સ્વભાવો બ્રહ્મ વર્ષ્મ વા।’ અમરકોષ. કાંડ, ૩-૧૦૯

આત્મા ચત્ત, ધૃતિ, બુદ્ધિ, સ્વભાવ, બ્રહ્મ અને વર્ષ્મ આટલા અર્થ ‘આત્મા’ શબ્દના છે. આ સિવાય ‘મૂતાત્મા’ હિન્દ્રિયાત્મા વગેરેમાં પણ આત્મા શબ્દ ચેતનના અર્થમાં નથી પ્રયોજાયો, પણ સ્વરૂપના અર્થમાં વપરાયો છે. જ્યારે આમ છે તો પછી ‘સત્’ શબ્દને માટે ‘આત્મા’ શબ્દ વપરાયો હોય તોપણ સત્ શબ્દનો અર્થ જડ પ્રધાન છે એમ કેમ ન માનવામાં આવે? અને શામાટે એમાં ‘ઇક્ષણ’ ગૌણ છે એમ પણ ન માનવામાં આવે?

આ બધી શંકાનો ઉત્તર આ નીચેના સૂત્રમાં છે.

તન્નિષ્ઠસ્ય મોક્ષોપદેશાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ:—(તન્નિષ્ઠસ્ય) સત્ શબ્દનો જે અર્થ છે તેમાં નિષ્ઠ રાખનારને (મોક્ષોપદેશાત્) મોક્ષનો ઉપદેશ આપવામાં આવેલ હોવાથી સત્ શબ્દનો અર્થ બ્રહ્મરૂપ પરમાત્મા જ થાય છે.

ભાવાર્થ :- હવે ધારો કે સત્ શબ્દનો અર્થ પ્રકૃતિ આદિ કોઈ-પણ જડ અર્થ થતો હોય, તો સત્માં નિષ્ઠા રાખનાર જીવાત્માને મોક્ષનો ઉપદેશ શી રીતે આપી શકાય ? શ્વેતકેતુના પિતાએ પોતાના પુત્રને સત્માં નિષ્ઠા રાખવાથી મોક્ષ મળે છે, માટે હે પુત્ર, શ્વેતકેતુ, તું સત્માં નિષ્ઠા — એકાન્ત ભક્તિ રાખ, સત્નો સાક્ષાત્કાર કર. એવો ઉપદેશ આપ્યો છે.

જો સત્નો અર્થ જડ પ્રધાન પ્રકૃતિ આદિ હોય, તો જડને જાણવાથી અને તેને પ્રાપ્ત થવાથી મોક્ષ શી રીતે મળે ? જડમાં જ્ઞાન નથી તેમ આનંદ પણ નથી, તો તે તેને પ્રાપ્ત થનાર જીવાત્માને જ્ઞાન અને આનંદ ક્યાંથી આપી શકે ? વળી સત્ મુક્તિ પામનારનો અન્તરાત્મા છે, તો ચેતન શ્વેતકેતુનો જડ આત્મા કેવી રીતે હોઈ શકે ? મોક્ષનો ઉપદેશ આ પ્રમાણે આપ્યો છે. જેણે સત્ રૂપ બ્રહ્મને જાણી લીધું છે, તત્ત્વ તાત્પર્ય ચિર યાવન્ વિમોક્ષ્યે અય સપત્સ્યે । છા. ઉપ. ૬-૧૪-૨ તેને શરીર છૂટે એટલી જ વાર છે, શરીર છૂટે કે તરત જ મોક્ષ મળે છે. મોક્ષ એટલે આનંદ અને સર્વ દુઃખોની સદાને માટે નિવૃત્તિ થવી.

આત્મા શબ્દના બીજા અર્થ થતા હોય તો પણ સદેવ સૌમ્ય હૃદયમગ્ર આસીત્..... સ ઇપોઽગ્નિમા એતદાત્મ્યમિદં સર્વં તત્સત્ય સ આત્મા ઇત્યાદિ ઠેકાણે આત્મા શબ્દનો અર્થ પ્રધાન આદિ જડ થતો નથી પણ ચેતન બ્રહ્મ જ થાય છે.

વળી યયા ઋતુરગ્નિન્ લોકે પુરુષો મવતિ તયેતઃ પ્રેત્ય મવતિ । છા. ઉપ. ૬-૧૪-૧. મુમુક્ષુ આત્મા સત્ને પ્રાપ્ત થવાનો સંકલ્પ કરે અને તેની ઉપાસના કરે અને સત્ જો જડ હોય તો એવો સંકલ્પ કરનાર સત્ને પ્રાપ્ત થઈ જડ થાય એવો જ અર્થ થાય. આ કોઈ પણ રીતે શક્ય નથી. ચેતન જીવાત્મા ઠીક પણ જડ થઈ શકે નહિ, માટે સત્નો અર્થ ચેતન આત્મા અને બ્રહ્મ જ છે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક જાણવું.

વેદ અને વેદાન્ત તો ઉત્તમ શાસ્ત્ર છે, શાસ્ત્ર એ જ કહેવાય છે જે હિતનો જ ઉપદેશ આપે. માળાપ કરતાં પણ શાસ્ત્ર વધારે વત્સલ છે. એ જીવાત્માને જડ થવાનો અથવા જડ જેવો થવાનો ઉપદેશ ન જ આપે, માટે સત્ શબ્દનો અર્થ બ્રહ્મરૂપ મહાન્ આત્મા જ સમજવો. અને એમાં ઇક્ષણ ગૌણરૂપે નથી પણ મુખ્ય છે. સતે ઇક્ષણ કયું અને એણે જ સૃષ્ટિ બનાવી છે માટે એ મહાન્ કર્તા છે એમ સમજવું. ॥ ૭ ॥

આ નીચેના સૂત્રમાં આપેલા હેતુથી પણ સમજાય છે કે, સદેવ સૌમ્યેદમગ્ર આસીત્..... ઇત્યાદિમાં સત્ શબ્દનો અર્થ બ્રહ્મરૂપ મહાન્ આત્મા છે અને તેમાં ઇક્ષણ શબ્દનો પ્રયોગ મુખ્યવૃત્તિથી થયો છે.

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

પદાર્થ:— (ચ) અને (હેયત્વાવચનાત્) છોડી દેવાનો ઉપદેશ આપેલો ન હોવાથી.

ભાવાર્થ:— ઉદાલક મહર્ષિએ પોતાના પુત્ર શ્વેતકેતુને સૃષ્ટિનું કારણ સત્ છે અને તેણે ઇક્ષણ કરી આ સૃષ્ટિ બનાવી છે, એવો ઉપદેશ આપ્યો છે.

અહીં સત્ શબ્દનો અર્થ જે જડ પ્રકૃતિ અથવા પ્રધાન હોત તો એ અર્થને છોડી દેવા ઉદાલક મહર્ષિએ કથન કર્યું હોત અને બ્રહ્મરૂપ અર્થને સમજવા ઉપદેશ આપ્યો હોત, પણ છાંદોગ્ય ઉપનિષદના સંપૂર્ણ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં સ્ત્રના અર્થને છોડી દેવાની વાત જ નથી, તેથી સમજી શકાય છે કે સત્નો અર્થ બ્રહ્મરૂપ મહાન્ આત્મા જ છે અને એમાં ઇક્ષણ પણ મુખ્ય છે.

પરમસૂક્ષ્મ બ્રહ્મને સમજાવવા માટે મહર્ષિએ પહેલાં સ્થૂલ અર્થ સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો હોય અને એ સ્થૂલ અર્થ જડ પ્રથમ સમજવામાં આવે પછી સૂક્ષ્મ બ્રહ્મરૂપ અર્થ સમજાવી શકાય,

તો પ્રથમ ગૃહીત જડ અર્થનો ત્યાગ કરાવવો એ જરૂરી ગણાય. જેમકે:— આકાશમાં અરુંધતીનો સૂક્ષ્મ તારો કોઈને બતાવવા હોય તો પહેલાં તેની પાસે રહેલો સ્થૂલ તારો અરુંધતીનો તારો છે એમ કહી શકાય, પણ જ્યારે અરુંધતીને બાણવા ઈચ્છનાર સ્થૂલ તારાને બુદ્ધિ ત્યારે તેને કહેવું જોઈએ કે એ સ્થૂલ તારો અરુંધતીનો તારો નથી પણ એની પાસે રહેલો સૂક્ષ્મ તારો અરુંધતી છે.

આવી રીતે સત્નો અર્થ જો જડ પ્રધાન હોત તો ઋષિએ કહેવું જોઈતું હતું કે સત્ શબ્દનો વાચ્ય જડ પ્રધાન ઈક્ષણ કરનાર નથી, પણ તેની સાથે ઓતપ્રોત થઈ રહેલા મહાન્ સર્વગત બ્રહ્મ-આત્મા જ ઈક્ષણ કરનાર છે. આવું હેય વચન છાદોગ્યના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં નથી. તેથી બ્રહ્મ જ સત્ શબ્દનો વાચ્ય અર્થ છે.

પોતાનો પુત્ર સત્નો ખોટો અર્થ ગ્રહણ કરે એ પિતા ઉદાલક સહન ન જ કરી શકે. માળાપો પુત્રને ખોટું સમજવાથી બચાવે છે. ઉદાલક જેવા મહાન્ સમર્થ ઋષિ પોતાના પુત્રને અસત્ય અર્થ સ્વીકારતાં ન રોકે એ બને જ નહિ. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સત્નો અર્થ આત્મા છે અને તેમાં ઈક્ષણ સાચું છે, માટે એ મહાન્ બ્રહ્મરૂપ આત્માની જિજ્ઞાસા કરવી જોઈએ.

સૂત્રમાં ચ શબ્દ મૂક્યો છે તેથી એક બીજા હેતુનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે, તે હેતુ ઋષિએ કરેલી પ્રતિજ્ઞા છે. ઋષિએ એવી પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે સત્ના અર્થને સમજવાથી બધું સમજી શકાય છે. બ્રહ્મ જડ અને ચેતનમાં ઓતપ્રોત છે, સર્વનો અન્તરાત્મા પણ છે, માટે બ્રહ્મને બાણવાથી જડ પણ સમજી શકાશે; આ કારણથી પણ સત્શબ્દનો અર્થ બ્રહ્મરૂપ મહાન્ આત્મા જ છે. માટેને બાણવાથી તેમાંથી બનતા બધા વિકારો માટેના છે એમ સમજાય છે, તેમ સર્વવ્યાપક બ્રહ્મને બાણવાથી વિભુ બ્રહ્મ ઉત્પન્ન

કરેલા સર્વ વિકારોને અને તેના ઉપાદાન કારણને બાણી શકાય છે. આ પ્રતિજ્ઞારૂપ હેતુ ચ શબ્દથી સમજવો જોઈએ

રામાનુજ તથા બીજા આચાર્યોએ તો ‘પ્રતિજ્ઞા વિરોધાત્’ એવું સૂત્ર જ માની લીધેલું છે. ॥ ૮ ॥

વેદાંત ગ્રંથોમાં જીવાત્માનું નામ ‘સ્વપિતિ’ પણ છે. એ ‘સ્વપિતિ’ નામના નિર્વચનથી પણ સમજી શકાય છે કે, સત્ શબ્દનો અર્થ ચેતન બ્રહ્મ જ છે, જડસ્વરૂપ પ્રધાનાદિ નથી, તે આ સૂત્રથી સમજાવે છે.

- સ્વપ્યયાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ:- (સ્વપ્યયાત્) સ્વપ્નિન્ પ્યયઃ સ્વપ્યયઃ, તસ્માત્ સ્વપ્યયાત્ । ‘સ્વ’માં જીવાત્માનો ‘પ્યય’ થતો હોવાથી. પ્યય એટલે ‘અપ્યય’ અપિ+અયઃ=અપ્યયઃ । અપિ ઉપસર્ગમાંથી ‘અ’નો લોપ થવાથી બાકી ‘પ્યય’ રહે છે.

‘ઘટિ ભાગુરિચ્છોપમવાપ્યોરુપસર્ગયોઃ’

ભાગુરિ આચાર્ય અપિ અને ‘અર’ ઉપસર્ગમાંથી ‘અ’નો લોપ થયે છે. આ આચાર્યના મતે ‘અપ્યય’માંથી ‘અ’નો લોપ થયો છે.

બાવાર્થ:- અરુણનો પુત્ર ઉદાલકે પોતાના પુત્ર શ્વેતકેતુને કહ્યું કે, તું મારી પામેથી ‘સુપુત્રિ’ થું છે તે સમજ. જ્યારે જીવાત્મા ગાઢ નિદ્રામાં પડે છે અને સ્વપ્ન પણ દેખતો નથી ત્યારે એ ‘સ્વ’ એટલે સત્સ્વરૂપ બ્રહ્મમાં મળી જાય છે. સ્વમ અર્પિતો મચ્છતિતિ સ્વને પ્રાપ્ત થાય છે, માટે જીવાત્માને ‘સ્વપિતિ’ કહેવામાં આવે છે. જુઓ છાંદોગ્ય. ૬-૮-૧. જેમ દૂધમાં સાકર મળે તેમ ‘સ્વ’માં અર્થાત્ ‘સત્’માં જીવાત્મા સુપુત્રિત વખતે મળે છે.

વાસના બાકી હોવાથી પાછો એ સુષુપ્તિમાંથી જાગતુ અવસ્થામાં આવે છે. જો સત્નો અર્થ જડ પ્રકૃતિ થતો હોત તો જીવાત્મા સ્વમાં અર્થાત્ ‘સત્’માં મળે છે એમ ન કહેત, કારણ કે જીવાત્માનો સ્વ તો બ્રહ્મ જ છે પ્રકૃતિ નહિ. પ્રકૃતિના વિકારો જ પ્રકૃતિમાં મળે. જીવાત્મા તો ચેતન છે તે જડમાં ન જ મળે. ચેતન ચેતનમાં જ મળે. જીવાત્મા સ્વમાં અર્થાત્ ‘સત્’માં સુષુપ્તિ વખતે મળી જતો હોવાથી ‘સત્’ શબ્દનો અર્થ બ્રહ્મ જ થાય છે. વળી ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે:—

ઓ૩મ્ તત્સદિતિ નિર્દેશો બ્રહ્મણ્નિવિધઃ સ્મૃતઃ । ગીતા ૧૭-૨૩.

ઓ૩મ્, તત્ અને સત્ આ ત્રણે શબ્દો બ્રહ્મના જ વાચક છે.

જીવાત્મા સુષુપ્તિ વખતે બ્રહ્મને પામે છે એમાં એક બીજું પણ વેદાંતનું પ્રમાણ છે.

‘પ્રાજ્ઞેન આત્મના સપરિણક્તો ન વાલ્ય કિચ્છન વેદ નાન્તરમ્ । વૃહ. ઉપ. ૪-૩-૨૧.

અર્થ

સુષુપ્ત અવસ્થામાં જીવાત્મા પ્રાજ્ઞ આત્મા સાથે સંબદ્ધ થાય છે, તેથી તે અંદર કે બહારનું કશું જ જાણતો નથી. પ્રાજ્ઞ આત્મા એટલે બ્રહ્મ, સ્વ એટલે સત્, આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ‘સ્વપિતિ’ નામના નિર્વચનથી પણ સત્ શબ્દનો અર્થ બ્રહ્મ જ થાય છે, જડ પ્રકૃતિ કે પ્રધાન નહિ; માટે બ્રહ્મ જ સૃષ્ટિનું ઈક્ષણ કરનાર છે અને તેની રચના કરનાર છે; તેથી એ જ જગતનું કર્તારૂપ નિમિત્તકારણ છે. ॥ ૧ ॥

પ્રધાન, પ્રકૃતિ અને પરમાણુ વગેરે જગતના ઉપાદાનકારણભૂત અર્થો કર્તા-કારણ નથી, તેમાં આ નીચેના સૂત્રમાં જણાવેલું પણ કારણ છે.

ગતિસામાન્યાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ:-- (ગતિસામાન્યાદ) વેદાન્ત વાક્યોની એકસરખી સમાન

ગતિ હોવાથી ગતિ શબ્દનો આ ઠેકાણે અવગતિ અર્થ લીધેલો છે. અવગતિ એટલે જ્ઞાન.

ભાવાર્થ :- બધાં જ વેદાન્તો બ્રહ્મને જ જગતના કર્તા તરીકે બતાવે છે. કેાઇપણ વેદાન્ત-વાક્ય જડ પ્રધાન આદિને કર્તૃ કારણ તરીકે માનતું નથી. બધાં જ વેદાન્તોમાં ચેતન જ કર્તા તરીકે હોવાનું જાણવામાં આવે છે. આત્મત એવે દ સર્વમ્ । છા. ઉપ. ૭-૨૬-૧ કર્મિર્મનીષી પરિમૂઃ સ્વયમૂર્વાયાત્યતોડર્યાન્ વ્યદધાત્ શાસ્ત્રતીમ્યઃ સમામ્યઃ ॥ ઇંશોપ. ૮ વગેરે વાક્યો આત્માને જ કર્તા કારણ તરીકે જણાવે છે. આત્મા ચેતન જ છે. જ્યાં સુધી એવું કેાઇ મજબૂત કારણ ન મળે ત્યાં સુધી આત્માનો ચેતન સિવાય બીજો અર્થ થતો નથી. જેમ બધી જ આંખો રૂપને બતાવે છે, બધી જ ઘ્રાણેન્દ્રિયો ગંધને જ જણાવે છે, બધાં જ શ્રોત્રો શબ્દને પકડી શકે છે, તેમ બધાં જ વાક્યો બ્રહ્મરૂપ ચેતનને જ કર્તા તરીકે બતાવે છે. આ સમાન ગતિથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જગતનો કર્તા ચેતન જ છે, કેાઇ પણ જડ અર્થ નહિ. કર્તા હોવાથી બ્રહ્મ નિમિત્તકારણ જ છે ઉપાદાનકારણ નહિ.

શ્રી સ્વામી શંકરાચાર્ય બ્રહ્મને અભિન્ન નિમિત્તોપાદાનકારણ માને છે; એટલે કે જગતનું ઉપાદાનકારણ બ્રહ્મ છે અને નિમિત્તકારણ પણ બ્રહ્મ છે. અહીં આપણે સ્વામીજીને પૂછી શકીએ કે જો નિર્વિશેષ ચેતનરૂપ બ્રહ્મ જ ઉપાદાન અને નિમિત્તકારણ થઈ શકે તો તમે માયા શા માટે માની ? નિર્વિશેષ બ્રહ્મમાંથી જગત થયું છે કે બ્રહ્મના આશ્રયે રહેલી માયામાંથી ? જો માયામાંથી જગત બને તો બ્રહ્મ ઉપાદાનકારણ નથી એ સ્પષ્ટ થાય છે અને નિર્વિશેષ ચેતન-બ્રહ્મથી જગત બનતું હોય તો ‘માયા’ નકામી થઈ પડે છે. આ કારણથી ઉપાદાનકારણ અને નિમિત્તકારણ જુદાં જુદાં માનવાં જોઈએ.

રામાનુજ આદિ આચાર્યોએ પણ અચિત્ રૂપ જડ પદાર્થને વિશેષણ તરીકે માન્યો છે, એટલે એના મતમાં પણ વિશેષ્ય રૂપ

અર્થ જગતનું ઉપાદાનકારણ નથી પણ નિમિત્તકારણ જ છે, આ જ રીતે અન્ય આચાર્યોને પણ પૂછી શકાય છે. અર્થને ઉપાદાનકારણ ત્યારે જ માની શકાય, જો અર્થ અનેકાત્મક હોય; પણ અર્થ તો અદ્વિતીય છે એટલે એમાં બીજું કંઈ તત્ત્વ મળીને અર્થ કહેવાય છે એવું નથી. વૃક્ષની માફક અર્થ અનેકાત્મક નથી; જેઓ અનેકાત્મક અર્થને માને છે તેઓ જડ ભાગને જ ઉપાદાનકારણ ખરી રીતે માને છે. નિમિત્તકારણ તો ચેતન જ હોય છે, આ સૂત્રનો ભાવ એ છે કે બધાં જ વેદાન્તો અર્થને જ કર્તાકારણ અને નિમિત્તકારણ જણાવે છે. ॥ ૧૦ ॥

વેદ અને વેદાન્તોમાં ચેતનસ્વરૂપ અર્થમાં જ નિર્ગિત કાર્યના કર્તૃત્વનું શ્રવણ થતું હોવાથી અર્થ જ જગતનું કર્તાકારણ છે અને તેથી જ તે નિમિત્તકારણ કહેવાય છે. તે આ સૂત્રમાં સમજાવે છે.

શ્રુતત્વાચ્ચ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :— (ચ) અને (શ્રુતત્વાત્) શ્રુતિમાં અર્થનિષ્ઠ જ કર્તૃત્વનું શ્રવણ થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :— વેદ અને વેદાન્તોમાં ચેતનરૂપ સર્વવ્યાપક, સર્વશક્તિ અને સર્વશક્તિમાન અર્થરૂપ પરમાત્મા જ સમસ્ત કાર્ય-જગતના કર્તા સંભળાય છે. પ્રધાન, પરમાણુ વગેરે જડ પદાર્થ નહિ. જડ પદાર્થ તો કાર્ય-જગતના ઉપાદાનકારણ છે.

પ્રમાણો :— ધાતા યથાપૂર્વમક્લ્યાણાત્ । ઋગ્વેદ ૧૦-૧૯૦-૩

દાવાભૂમી જનયન્ દેવ એકઃ । ઋગ્વેદ ૧૦-૮૧-૩

સ વિધાતા ધામાનિ । યજુઃ ૩૨-૧૦

તુષ્ટયેનામ્બપિહિત યદાસીત્ } ૧૦-૧૨૯-૩
તસસ્તન્મહિના જાપતૈકમ્

અસ્માન્માયી સુજતે વિશ્વમેતન્ । શ્વેતાશ્વ. ૪-૯

સ કારણ કરણાધિપાધિપો ન ચાસ્ય

કશ્ચિન્ જનિતા ન ચાધિપઃ । શ્વેતાશ્વ. ૬-૯

આ તથા બીજાં અનેક પ્રમાણો વેદ અને વેદાન્તોમાં પરમાત્માને નિમિત્તકારણ-કર્તા તરીકે બતાવતાં ભર્યાં પડ્યાં છે.

ઘણા આચાર્યો, ‘બ્રહ્મ અભિન્નનિમિત્તોપાદાનકારણ છે, જો કેવળ નિમિત્તકારણ હોત તો તે કાર્યરૂપ જગતથી જુદો જણાત. કુંભાર ઘડાનો કર્તા છે અને કેવળ નિમિત્તકારણ છે તેથી તે ઘડાથી જુદો જણાય છે.’ એમ માને છે.

આનો ઉત્તર એ છે કે-કુંભાર તો અવ્યાપક છે માટે કાર્યરૂપ ઘડાથી અલગ દેખાય છે, પણ પરમાત્મા તો સર્વવ્યાપક અને સર્વમાં ઓતપ્રોત છે તથા રૂપરહિત પણ છે, તેથી તે જુદો દેખાતો નથી, તેમ જણાતો પણ નથી. આમ છતાં સ્વરૂપે તો પરમાત્મા જડરૂપ ઉપાદાનકારણથી જુદો છે. કાર્યથી કર્તા જુદો ત્યારે જ દેખાય કે જ્યારે તે અવ્યાપક હોય. સર્વવ્યાપક હોવાથી તે ઉપાદાનકારણ બની શકતો નથી, ઉપાદાનકારણ થવામાં વિકારની જરૂર પડે છે, પરમાત્મા તો અવિકારી છે, માટે જગતના ઉપાદાનકારણ અને નિમિત્તકારણને એક માનવું એ ભૂલ છે.

જે વિદ્વાનો બ્રહ્મને ઉપાદાનકારણ અને નિમિત્તકારણ માને છે તેઓ બ્રહ્મને અનેકાત્મક માને છે. વેદાંતમાં બ્રહ્મને એકાત્મક કહ્યા છે, કારણ કે તે અદ્વિતીય છે. આ બ્રહ્મને જાણવાથી સર્વ દુઃખોથી છુટી શકાય છે અને પરમ આનંદ સદાને માટે મેળવી શકાય છે, તેથી બ્રહ્મને જાણવાની ઈચ્છા કરવી જોઈએ. સૂત્ર ૫ થી ૧૧ સુધી આ પ્રમાણે ‘ઈક્ષતિ’નો વિચાર કર્યો છે અને ‘ઈક્ષતિ’ ચેતન બ્રહ્મનો જ ધર્મ છે એવો નિર્ણય કર્યો છે. ॥ ૧૧ ॥

જડ વસ્તુમાં ‘ઈક્ષણુ’ (સંકલ્પ) હોવાની શક્યતા નથી, એ સૂત્ર ૭ થી ૧૧ સુધીમાં સમજાવવામાં આવ્યું. હવે સૂત્ર ૧૨ થી ૧૯

સુધીમાં કોઈપણ જીવાત્મામાં પણ નિખિલ કાર્યાત્મક જગત બનાવવાના 'ઈક્ષણુ' (સંકલ્પ)નો સંભવ નથી એ વિષયને સૂત્રકાર બતાવે છે.

તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં આવેલી બ્રહ્મવલ્લી અને ભૃગુવલ્લીમાં આ વાત ખૂબ સ્પષ્ટતાથી સમજાવવામાં આવી છે. આ વલ્લીમાં 'આનંદમય' શબ્દ આવેલો છે એ પરબ્રહ્મ પરમાત્માને માટે જ વપરાયો છે, કોઈપણ જીવાત્માને માટે નહીં.

જે સર્વવ્યાપક, સર્વશ અને સર્વશક્તિમાન હોય તે જ જગત બનાવવાનો સંકલ્પ કરી શકે, આવી યોગ્યતા કોઈપણ જીવાત્મામાં નથી, ભલે પછી તે મહાન્ યોગી હોય, જીવન-મુક્ત હોય કે મોક્ષ પામેલો હોય. પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાં આ બધી યોગ્યતાઓ અને શક્તિઓ છે. માટે એમાં જ ઈક્ષણુ છે અને 'આનંદમય' નામ પણ એને માટે જ પ્રયોજાયું છે. તે વિષય સમજાવવા માટે નીચેનું પ્રથમ સૂત્ર છે.

આનન્દમયોઽમ્યાસાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ:- (આનન્દમયઃ) આનંદપૂર્ણ પરમાત્મા છે અથવા 'આનંદમય' વિજ્ઞાનાત્માથી ભિન્ન પરબ્રહ્મ છે (અમ્યાસાત્) પરબ્રહ્મ આનંદ અને આનંદમય છે એવું બ્રહ્મવલ્લીમાં આગળ જતાં વારંવાર કહેવામાં આવ્યું હોવાથી.

ભાવાર્થ:- તત્ત્વાદ વા અત્ત્વાદ વિજ્ઞાનમયાત્ અન્યઃ, અન્તરઃ આત્મા આનન્દમયઃ । તૈ. ઉપ. ૨-૫. અહીં વિજ્ઞાનમય આત્માથી બુદ્ધો અને વિજ્ઞાનમય આત્માની અંદર રહેલો આનન્દમય આત્મા છે, આ આનંદમય આત્મા પરબ્રહ્મ જ છે ખીજે કોઈ નહિ.

તૈ. ઉપ. ૨-૧ માં કહેવામાં આવ્યું કે પુરુષ 'અન્નરસમય' છે, આને પ્રથમ કોષ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. પછી 'પ્રાણમય'

કોષ યતાવ્યો છે અને તે અન્નરસમય કરતાં જુદો અને અન્ન-રસમયમાં રહેનાર છે. આ 'પ્રાણુમય' બીજો કોષ કહેવાય છે.

પછી 'મનોમય' કોષ યતાવ્યો છે, તે પ્રાણુમય કોષ કરતાં જુદો અને પ્રાણુમય કોષમાં રહેનાર છે. આ 'મનોમય' ત્રીજો કોષ છે.

પછી 'વિજ્ઞાનમય' કોષ યતાવ્યો છે તે 'મનોમય' કોષ કરતાં જુદો અને 'મનોમય' કોષમાં રહેનાર છે. આ ચોથો કોષ છે.

પછી 'વિજ્ઞાનમય' કોષ કરતાં જુદો અને 'વિજ્ઞાનમય' કોષમાં રહેનાર 'આનંદમય' કોષ છે આ પાંચમો કોષ છે.

આમ શરીર, પ્રાણ, મન અને જીવાત્મારૂપ પુરુષને યતાવ્યા પછી 'આનંદમય' કોષ યતાવ્યો છે, તે આનંદમય પુરુષ પરમાત્મા અથવા પરબ્રહ્મ જ છે. આમાં કારણ એ આપવામાં આવ્યું છે કે આ 'આનંદમય' પરબ્રહ્મને માટે વારંવાર 'આનંદ' શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે. આ જ 'આનંદમય'ને માટે 'રસ' શબ્દ વાપર્યો છે, જેમકે રસો વૈ સઃ, રસં દ્યેવાય લઘ્વાડડનન્દી ભવતિ । એ રસ છે, રસને પ્રાપ્ત થઈને આ જીવાત્મા આનંદી થાય છે.

एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति । तै. उप. २-८. જીવાત્મા આ આનંદમયને પ્રાપ્ત થાય છે.

‘आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विमेति कुतश्चन’ । तै. उप. २-६. બ્રહ્માના આનંદને જાણનાર વિદ્વાન કોઈથી પણ ડરતો નથી.

विज्ञानमानन्दं ब्रह्म । बृह. ३-६-२८. ચેતન અને આનંદરૂપ બ્રહ્મ છે. આ પ્રમાણે આનંદ શબ્દનો ખડું વખત પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. તૈત્તિરીય ઉપનિષદની બીજી વલ્લીની શરૂઆતમાં ‘सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म’ કહેવામાં આવ્યું છે, તે જ બ્રહ્મ ‘આનંદમય’ બીજો કોઈ જીવાત્મા નહિ.

એ બ્રહ્મને કોઈ વખત ‘આનંદમય’ તો કોઈ વખત ‘આનન્દ’ કહેવામાં આવેલ છે. કોઈ વખત ‘મય’ને પડતો મૂકવામાં આવ્યો છે, અને કેવળ ‘આનન્દ’ કહેવામાં આવેલ છે. વ્યવહારમાં પણ એમ કહેવાય છે. જેમકે—ભીમસેનને કોઈ વખત ભીમસેન અને કોઈ વખત ‘ભીમ’ પણ કહેવાય છે. આનંદમય બ્રહ્મ સર્વાન્તર છે, એટલે કે સર્વની અંદર છે. વ્યાપક છે. આ જ આનંદમય બ્રહ્મ જગતને બનાવવા ઈક્ષણ કરે છે અને પછી એ જ જગતને બનાવે છે.

જગતને બનાવવાનું કામ કોઈપણ જડ પદાર્થનું નથી, તેમ કોઈપણ જીવાત્માનું નથી.

પ્રશ્ન:— ‘વિજ્ઞાનમય’ શબ્દનો અર્થ જીવાત્મા શી રીતે થઈ શકે? વિકારના અર્થમાં ‘મય’ પ્રત્યય આવે છે એટલે એનો અર્થ વિજ્ઞાનનો વિકાર થાય. જેમ—જે માટીનો વિકાર હોય તે મૃન્મય કહેવાય છે, તેમ વિજ્ઞાનમયનો અર્થ વિજ્ઞાનનો વિકાર કહી શકાય. જીવાત્મા શું વિજ્ઞાનનો વિકાર છે?

ઉત્તર:— આપનો પ્રશ્ન ઠીક છે, પણ ‘વિજ્ઞાનમય’નો અર્થ જેમાં બહુવિજ્ઞાન હોય તે પણ ‘વિજ્ઞાનમય’ કહેવાય છે. જેમકે—જેમાં ખૂબ અન્નનો ઉપયોગ થતો હોય તે ‘અન્નમય’ યજ્ઞ કહેવાય છે. ‘આવા અર્થમાં ‘વિજ્ઞાનમય’નો અર્થ જીવાત્મા થઈ શકે. જેમાં પુષ્કળ વિજ્ઞાન હોય તે વિજ્ઞાનમય જીવાત્મા કહી શકાય, પણ ઉપનિષદમાં તો ‘વિજ્ઞાન’ને પણ જીવાત્મા કહેવામાં આવ્યો છે. સાંભળો.

વિજ્ઞાનં યજ્ઞં તનુતે કર્માણિ તનુતેऽપિ ચ ।

વિજ્ઞાનં દેવાઃ સર્વે બ્રહ્મજ્યેષ્ઠ મુપાસતે ॥

અર્થ:— વિજ્ઞાન યજ્ઞ કરે છે, વિજ્ઞાન કર્મ પણ કરે છે, બધી ઈદ્રિયોરૂપી દેવો વિજ્ઞાનરૂપ જ્યેષ્ઠબ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે. આ

ઠેકાણે જીવાત્માને ઈંદ્રિયો કરતાં જ્યેષ્ઠ અર્થાત્ ઉત્તમ કહેલ છે. હવે વિચારો કે યજ્ઞ કરવો અને કર્મ કરવાં એ જીવાત્મા સિવાય બીજો કોણ કરે? શું નિરાધાર જ્ઞાન યજ્ઞ કરી શકે? શું જ્ઞાનરૂપ શુણ્યમાં ક્રિયા હોવાની શક્યતા છે? કદી જ નહિ. આ કારણથી ‘વિજ્ઞાનમય’ શબ્દનો અર્થ જીવાત્મા થાય છે.

પ્રશ્ન:- પરમાત્મા પાસેથી જીવાત્મા આનંદ મેળવે છે, એમાં કંઈ પ્રમાણ છે?

ઉત્તર:- હા, રસ હોમાય લ્હવાનન્દી ભવતિ ।

एष ह्येव आनन्दयाति । तै. उप. ૨-૭

રસસ્વરૂપ પ્રહ્લને મેળવી આ જીવાત્મા આનંદી થાય છે. રસ-સ્વરૂપ પરમાત્મા (જીવાત્માને) આનંદી કરે છે.

પરપ્રહ્લ જેમ સત્ય, જ્ઞાન અને અનંત છે, તેમ તેમાં આનંદ પણ અસીમ છે. માટે તે આનંદ કહેવાય છે.

વિષયોનો ઉપલોગ ન કરનાર મહાયોગીઓ અને ઉત્તમ ભક્તોને જે આનંદ મળે છે, તે પરપ્રહ્લ તરફથી જ મળે છે. પ્રહ્લને જાણનાર જીવાત્મા મોક્ષરૂપ આનંદને પામે છે.

પ્રશ્ન:- ‘આનંદમય’ આત્મા જ પરપ્રહ્લ છે, એમ આપ કહો છો, પણ ‘આનંદમય’ આત્માને તો ‘શારીર’ આત્મા કહેવામાં આવ્યો છે. જેને શરીર હોય તે ‘શારીર’ કહેવાય છે. શરીરે મવઃ સ શારીરઃ જેને શરીર હોય તે શારીર કહેવાય છે. પરપ્રહ્લને શરીર નથી. વેદોમાં એને અકાલમ્, અગ્નમ્ અને અભાવિરમ્ કહ્યો છે. બુદ્ધો, યજ્ઞુર્વેદ અ. ૪૦ - ૮. આ કારણથી ‘આનંદમય’ આત્મા પ્રહ્લથી ભિન્ન હોવો જોઈએ.

ઉત્તર :- ‘આનંદમય’ આત્મા જ પરપ્રહ્લ છે એવું ઉપનિષદનું નાત્પર્ય જણાય છે. તૈ. ઉપનિષદમાં પ્રથમ ‘અન્નમય’ પુરુષ બતાવ્યો

છે, તેની અંદર 'પ્રાણમય' અને તેની અંદર 'મનોમય' અને તેની અંદર 'વિજ્ઞાનમય' અને છેવટે તેની અંદર 'આનંદમય' આત્મા બતાવ્યો છે. 'આનંદમય' આત્મામાં કોઈ બીજો આત્મા બતાવવામાં આવ્યો નથી. (૧) શરીર, (૨) પ્રાણ, (૩) મન અને બીજી ઇન્દ્રિયો, (૪) જીવાત્મા અને (૫) પરમાત્મા. આ પાંચ કોષો અથવા પુરુષો બતાવવામાં ઉપનિષદનું તાત્પર્ય સમાયું છે. આ કારણથી 'આનંદમય' આત્મા જ પરબ્રહ્મ છે એમ સમજાય છે.

'આનંદમય' આત્માને 'શરીર' કહ્યો છે એ વાત ખરી, પણ એ તો પરબ્રહ્મ સર્વવ્યાપક હોવાથી શરીરમાં પણ છે એટલે જ અર્થ બતાવે છે. સુખદુઃખ ભોગવવા માટે કર્મથી જે શરીર મળે છે તે શરીર પરબ્રહ્મને નથી. સર્વવ્યાપક હોવાથી તે સર્વનો અન્તર્યામી પણ છે. 'શરીર' આત્મા બ્રહ્મને કહ્યો છે તેથી તેને કર્મજન્ય શરીર છે એમ ન સમજવું. એ જ 'આનંદમય' આત્માએ જગત બનાવવા માટે ઇક્ષણ કર્યું, બીજા કોઈએ નહિ. 'આનંદમય' શબ્દ બ્રહ્મના સ્વરૂપને જણાવે છે. બ્રહ્મનું સ્વરૂપ સત્ય, જ્ઞાન, અનંત અને આનંદ છે. ॥ ૧૨ ॥

'આનંદમય' આ શબ્દમાં 'મય' પ્રત્યય આનંદની પાછળ જોડ્યો છે, એ 'મય' પ્રત્યયનો અર્થ વિકાર થાય છે. 'આનંદમય' એટલે આનંદનો વિકાર. હવે તમે જ વિચારો કે પરબ્રહ્મમાં આનંદનો વિકાર શી રીતે સંભવે? એ તો અવિકાર છે, એમ શ્રુતિ, સ્મૃતિ આદિ શાસ્ત્રોમાં ઉપદેશવામાં આવ્યું છે. આ કારણથી 'આનંદમય' આત્મા બ્રહ્મ નથી પણ બ્રહ્મથી ઊતરતો કોઈ બુદ્ધો જ જ્ઞાન અને શક્તિથી ભરેલો આત્મા છે. પરબ્રહ્મ તો કેવળ 'આનંદ' જ છે. આવી શંકાનું સમાધાન આ નીચેના સૂત્રમાં બતાવવામાં આવ્યું છે.

વિકારશબ્દાન્નેતિ चेन्न प्राचुर्यात् ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ:- (વિકારશબ્દાત્) 'આનંદમય' શબ્દ વિકારરૂપ અર્થને

જણાવતો હોવાથી (ન) બ્રહ્મનો વાચક નથી (इति चेत्) જો એમ માનવામાં આવે તો એ (ન) ઠીક નથી (પ્રાચુર્યાત્) આનંદની પ્રચુરતાને બતાવતો હોવાથી.

ભાવાર્થ:- ‘આનંદ’ શબ્દને વિકારના અર્થમાં ‘મય’ લાગી ‘આનંદમય’ શબ્દ બન્યો છે. (બ્રુઓ, પાણિનિ-વ્યાકરણ. સૂત્ર, ૫-૪-૨૧.) આથી ‘આનંદમય’ શબ્દનો અર્થ ‘આનંદનો વિકાર’ એવો થાય છે. બ્રહ્મ આનંદનો વિકાર નથી, એ તો અવિકાર્ય છે, માટે ‘આનંદમય’નો અર્થ ‘બ્રહ્મ’ નહિ પણ કોઈ બ્રહ્મથી ભિન્ન જે આનંદનો વિકાર હોય તેને ‘આનંદમય’ સમજવો.

આ કથન પણ ઠીક નથી, કારણ કે ‘મય’ પ્રત્યય પ્રચુરતાના અર્થમાં પણ આવે છે, જેમકે ‘અન્નમય’ યજ્ઞ, ‘તેજોમય’ સૂર્ય, અહીં યજ્ઞ એ ઠંઠું અન્નનો વિકાર નથી; પણ યજ્ઞમાં પુષ્કળ અન્ન વપરાય છે માટે યજ્ઞને અન્નમય કહેવામાં આવે છે. સૂર્યમાં પુષ્કળ તેજ છે માટે સૂર્યને પણ તેજોમય કહેવામાં આવે છે. તેમ પરબ્રહ્મમાં પ્રચુર આનંદ હોવાને લીધે તેને પણ આનંદમય કહે છે.

મૃદુમય, આગ્રમય, સુવર્ણમય, કાષ્ઠમય અને ચર્મમય વગેરે શબ્દો વિકારાર્થક છે, કારણ કે તે માટી વગેરેના વિકારો છે, પણ બ્રહ્મ આનંદનો વિકાર ન હોવાથી ત્યાં વિકારના અર્થમાં ‘આનંદમય’ શબ્દને ગણવો ન જોઈએ, પણ પ્રચુર આનંદવાળો મહાન્ પરમાત્મા એવો જ અર્થ ‘આનંદમય’નો કરવો જોઈએ.

વળી ‘મય’ પ્રત્યય સ્વાર્થમાં પણ લઈ શકાય. સ્વાર્થ એટલે પ્રકૃતિ. આનંદમય શબ્દમાં પ્રકૃતિ ‘આનંદ’ છે અને ‘મય’ પ્રત્યય છે. એટલે આનન્દ એવ આનન્દમય, જે આનંદ છે તે જ આનંદમય, એવો પણ અર્થ લઈ શકાય છે. વૈદિક ભાષા સંપૂર્ણ-પણે પાણિનીય વ્યાકરણથી બંધાયેલી નથી. વૈદિક શબ્દો ઉપર

વિચાર કરી તેના નિયમો ખાંધી શકાય છે. ‘આનંદમય’ શબ્દ
જે વિકારાર્થક ન બની શકતો હોય તો પ્રચુરાર્થક હોવામાં કેઈ
પણ વાંધો ન જ હોવો જોઈએ.

આથી સિદ્ધ થાય છે કે ‘આનંદમય’ શબ્દનો અર્થ પ્રચુર
આનંદવાળો થાય છે અને તે પરબ્રહ્મનો જ વાચક છે. અથવા
‘આનંદમય’ શબ્દનો અર્થ આનંદ છે અને તેથી પરમાત્મા
આનંદસ્વરૂપ છે એમ સૂચિત થાય છે. ॥ ૧૩ ॥

હવે, પરબ્રહ્મ ‘આનંદમય’ છે એમાં સૂત્રકાર પોતે જ બીજું
કારણ બતાવે છે.

તદ્દેતુવ્યપદેશાચ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ:- (ત્વ) અને (તદ્દેતુવ્યપદેશાત્) અન્યના આનંદનું કારણ
હોવાથી. બ્રહ્મ ‘આનંદમય’ છે.

ભાવાર્થ:- સર્વ જીવોના આનંદનું મૂળકારણ પરમાત્મા જ
છે. એવ હોય આનન્દયાતિ । તૈત્તિ. ઉપ. ૨-૭. આ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ
બીજાને આનંદ આપે છે. જેમાં પુષ્કળ આનંદ હોય તે જ
બીજાઓને આનંદ આપી આનંદિત કરી શકે છે. જે આનંદમય
પરમાત્માને પામે છે તે અભય બની જાય છે, તેને કોઈપણ
પ્રકારનું દુઃખ રહેતું નથી. જે પરમાત્માને ભૂલી જાય છે તેને જ
ભય લાગે છે. આનન્દ બ્રહ્મણો વિદ્વાન્ ન વિમેતિ કદાચન બ્રહ્મના
આનંદને માણતો જીવાત્મા કોઈથી પણ ડરતો નથી.

જેમાં પુષ્કળ વિદ્યા હોય તે બીજાને વિદ્યા આપી વિદ્વાન્
બનાવી શકે છે, જેમાં પુષ્કળ તેજ હોય તે બીજાને તેજ આપી
તેજસ્વી બનાવી શકે છે, તેમ જ જેનામાં પુષ્કળ આનંદ હોય
તે બીજાને આનંદ આપી આનન્દિત કરી શકે છે. ઉપર આપેલા
પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે કે બ્રહ્મ બધાને આનંદ આપે છે, માટે
તે પુષ્કળ અથવા પ્રચુર આનંદવાળો છે અને તેથી તે ‘આનંદમય’
કહેવાય છે. આ કારણથી પરબ્રહ્મ જ ‘આનંદમય’ છે. ॥ ૧૪ ॥

‘આનંદમય’નો અર્થ પ્રહ્લ જ થાય છે, તેનું એક વધારાનું કારણ આ સૂત્રમાં બતાવવામાં આવે છે.

માન્ત્રવર્ણિકમેવ ચ ગીયતે ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (માન્ત્રવર્ણિકમ્) મંત્રના વર્ણોમાં ઉપદેશવામાં આવેલું પ્રહ્લ (एव) જ (ગીયતે) આગળ પ્રાક્ષણ શ્રંથમાં ગવાય છે.

ભાવાર્થ:- ઓરૂમ્ બ્રહ્મવિદામોતિ પરમ્ । તૈ. ઉપ. ૨-૧. પ્રહ્લને જાણનાર પરપ્રહ્લને પામે છે. એ પરપ્રહ્લનું કેવું સ્વરૂપ છે? તેને માટે તદેષાઽમ્યુક્તા આ ઋચ્યા અર્થાત્ મંત્ર કહેવામાં આવ્યો છે. એ મંત્ર આ પ્રમાણે છે:

सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायाम् ।

સોઽશ્નુતે સર્વાન્ કામાન્ સહ બ્રહ્મણા વિપશ્ચિતા ॥ તૈ. ઉપ. ૨-૧.

જગતને બનાવનાર પ્રહ્લનું સ્વરૂપ સત્ય, જ્ઞાન અને અનન્ત છે, તે બુદ્ધિરૂપ ગુહામાં વિદ્યમાન છે; તેને જે જાણે છે તે જ્ઞાન-સ્વરૂપ પ્રહ્લની સાથે રહી સર્વ વિષયોને પામે છે. એટલે પ્રહ્લને પામ્યા પછી કોઈપણ વિષય પ્રાપ્ત કરવા જેવો નથી. દરિયામાં જેણે સ્નાન કર્યું તેણે બધી નદીઓમાં સ્નાન કર્યું એમ કહી શકાય. કારણ કે બધી નદીઓ મહાસાગરમાં આવીને જ પડે છે.

આ મંત્રમાં પ્રહ્લનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે અને આગળ એની જ વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે. મંત્રમાં પ્રહ્લનો ઉપદેશ હોય અને તેની વ્યાખ્યામાં જીવનો ઉપદેશ બતાવવામાં આવે તો મંત્ર અને મંત્રની વ્યાખ્યામાં એકવાક્યતા જ રહે નહિ. આરંભ અને ઉપસંહાર એક જ વિષયમાં હોવો જોઈએ.

तस्माद् वा एतस्माद् विज्ञानमयात् । अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः । તૈ. ઉપ. ૨-૫. ઉપર બતાવેલા મંત્રની આ વ્યાખ્યા જ છે અને અહીં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે વિજ્ઞાનમય (જીવાત્મા)થી ભિન્ન અને જીવાત્મામાં રહેલો આનંદમય આત્મા છે. આ જ પરપ્રહ્લ છે.

‘આનંદમય’ આત્મામાં કોઈ બીજો આત્મા જતાવવામાં આવ્યો નથી, માટે આનંદમય આત્મા જ પરબ્રહ્મ છે. મંત્રમાં બ્રહ્મનું વર્ણન કર્યું છે અને તેની વ્યાખ્યામાં બ્રહ્મને આનંદમય તરીકે સમજાવવામાં આવ્યું છે. આમ માનવાથી આરંભ અને ઉપસંહાર એક જ વિષયમાં થઈ શકે છે.

મંત્રમાં ઉપદેશવામાં આવેલા બ્રહ્મને સમજાવવાની શરૂઆત અને છેવટે ‘આનંદમય’ આત્મા કોઈ જીવાત્મા છે અને તે બ્રહ્મથી જુદો છે, આમ ઉપસંહાર કરવો એ તદ્દન અસંગત છે. આરંભ બ્રહ્મને સમજાવવાનો અને ઉપસંહાર જીવાત્મામાં કરવો એ તદ્દન ખોટું છે, માટે ‘આનંદમય’ આત્મા પરબ્રહ્મ જ છે, એ જ માનવું યોગ્ય છે અને પ્રામાણિક છે. ॥ ૧૫ ॥

હવે નિષેધમુખ દ્વારા ‘આનંદમય’ પરમાત્મા જીવ થઈ શકતો નથી તે આ સૂત્રમાં જતાવે છે.

નેતરોડનુપપત્તેઃ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ:- (इतरः) બીજો (न) નહીં (अनुपपत्तेः) ઉપપત્તિ થઈ શકતી ન હોવાથી.

ભાવાર્થ:-પરમાત્માથી ભિન્ન જીવાત્માઓમાંથી કોઈપણ જીવાત્મા ‘આનંદમય’ થઈ શકતો નથી. કારણ કે ઉપપત્તિ અર્થાત્ આનંદમયમાં જતાવેલા ધર્મોની જીવાત્મામાં સિદ્ધિ થતી નથી. ‘આનંદમય’નો ઉદ્દેશ કરીને લખ્યું છે કે સોક્ષ્મામયત્વ । તૈ. ૨-૬. તેણે કામના કરી. હવે વિચારો કે, સૃષ્ટિ બન્યા પહેલાં જીવાત્માઓ અશરીરી હતા, તો અશરીરી જીવાત્માઓમાં કામના શી રીતે સંભવી શકે ?

જીવાત્મા જ્યારે શરીરમાં રહી મન સાથે વિશિષ્ટ સંબંધ પામે છે ત્યારે જ કામના અથવા ઇચ્છા કરી શકે છે. અશરીરી જીવાત્મામાં કામના થઈ શકતી ન હોવાથી જીવાત્મા ‘આનંદમય’ નથી.

‘આનંદમય’ આત્માને રસસ્વરૂપ કહ્યો છે. જેમકે, ‘સ્તો વૈ સઃ’ તે ‘આનંદમય’ આત્મા ‘રસ’ છે અને રસ એટલે આનંદ. કોઈપણ જીવાત્મા રસસ્વરૂપ નથી માટે જીવાત્મા આનંદમય નથી.

જીવાત્મા અવ્યાપક અને અલ્પજ્ઞ છે, તેથી જગતના ઉપાદાનકારણ પરમાણુઓ અથવા પ્રકૃતિ સાથે સંપૂર્ણ સંબંધ થઈ શકતો નથી અને ઉપાદાનકારણોનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન પણ એને થઈ શકતું નથી, તેથી તે સંસારના નિખિલ કાર્યોને મૂળ ઉપાદાનકારણમાંથી બનાવી શકતો નથી. આથી સિદ્ધ થાય છે કે ‘આનંદમય’ આત્મા કોઈપણ જીવાત્મા નથી.

વળી ‘एतस्मात् विज्ञानमयात् अन्यः अन्तरः आत्मा आनंदमयः’ આ ઉપનિષદ-વાક્યમાં જીવાત્માથી ભિન્ન અને જીવાત્માની અંદર પણ ‘આનંદમય’ આત્મા છે, તે સર્વાન્તર્યામી છે એમ પણ કહ્યું છે. આ બધા ધર્મો જીવાત્મામાં નથી તથા ઉપનિષદોમાં જીવાત્મા સાથેનો ચોખ્ખો ભેદ પાંચમા કોષમાં બતાવ્યો છે. તેથી જીવાત્મા ‘આનંદમય’ નથી પણ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ ‘આનંદમય’ છે. ॥ ૧૬ ॥

આ સત્તરમું સૂત્ર પણ ‘આનંદમય’ આત્મા અને જીવાત્મામાં ભેદ બતાવે છે.

મેદવ્યપદેશાશ્ચ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :- (ચ) અને (મેદવ્યપદેશાત્) બંનેમાં ભેદનો વ્યપદેશ અર્થાત્ કથન હોવાથી.

ભાવાર્થ :- તૈત્તિરીય ઉપનિષદ ૨-૭માં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે સ્તો વૈ સઃ પરમાત્મા રસસ્વરૂપ છે રસ હોવાય લઘ્વા આનન્દી ભવતિ । રસસ્વરૂપ પરમાત્માને મેળવીને જીવાત્મા આનંદી થાય છે. એવ એવ હિ આનન્દયાતિ ‘આનંદમય’ આત્મા જ બીજા જીવાત્માઓને આનંદિત કરે છે. અહીં એક આપનાર તરીકે અને બીજા લેનાર તરીકે એમ બે આત્માઓ બતાવવામાં આવ્યા છે. જે આપનાર કર્તા છે તે જ લેનાર કેવી રીતે હોઈ શકે? ‘ગાડી

અમદાવાદ પહોંચી.’ અહીં પ્રાપ્ત થનારી ગાડી છે અને પ્રાપ્તિને યોગ્ય અમદાવાદ શહેર છે. આ ઠેકાણે જેમ ગાડી અને શહેર એક નથી તેમ જીવ અને આનંદમય આત્મા એ બન્ને એક નથી.

બીજા ઉપનિષદમાં પણ આત્મા અને પરમાત્માનો ભેદ બતાવ્યો છે. જેમ કે:— સમાને વૃક્ષે પુરુષો નિમગ્નોઽનીશયા શોચતિ મુદ્ધમાનઃ । જુદું યદા પશ્યત્યન્યમીશમણ્ય મહિમાનમિતિ વીતશોકઃ । શ્વેતાશ્વ. ૪-૭.

પ્રકૃતિરૂપ વૃક્ષમાં નિમગ્ન થયેલો જીવાત્મા પોતાની અશક્તિને લીધે મુંઝવણમાં અથડાતો મોહ પામે છે, પણ જ્યારે આ વૃક્ષની સાથે સંબંધ ધરાવતા અને સમર્થ આત્માને જુએ છે ત્યારે તે શોકરહિત થાય છે. અહીં અન્ય શબ્દનો પ્રયોગ કરી સ્પષ્ટ ભેદ બતાવ્યો છે.

આ જ પ્રમાણે ઋતં પિવન્તૌ ઇત્યાદિ ૧-૩ કૌઠાપનિષદમાં પણ જીવ અને પરમાત્મામાં ભેદ બતાવ્યો છે, માટે આનંદમય આત્મા જીવાત્માથી જુદો છે ॥ ૧૭ ॥

આ સૂત્ર પણ ‘આનંદમય’ બ્રહ્મ જ છે બીજું કોઈ નહિ, એમ બતાવે છે.

કામાચ્ચ નાનુમાનાપેક્ષા ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ:— (ચ) અને (કામાત્) કામના બતાવેલી હોવાથી (અનુમાનાપેક્ષા) અનુમાનગમ્ય પ્રધાન, પરમાણુ આદિ જડ પદાર્થની અપેક્ષા (ન) નથી.

બાવાર્થ:— સુંબ, દુઃખ, જ્ઞાન, ઇચ્છા આદિ ગુણો પણ જડના જ પરિણામો છે, એમ કેટલાક જડકારણતાવાદીઓ માને છે અને તેઓ કાર્ય દ્વારા જગતના મૂળકારણની શોધ કરવી એમ માને છે. આમ કાર્યરૂપ હેતુ દ્વારા તેઓએ મૂળ પ્રકૃતિ શોધી છે અને તે અચેતન છે એમ પણ સ્વીકારે છે; છતાં તેમાં જ્ઞાન આદિ ગુણો છે એમ ચોક્કસપણાથી કહે છે. કેટલાક જડકારણતાવાદીઓ જગતનું નિમિત્તકારણ પણ જડ જ છે એમ પણ કહે છે.

જે હોડો ચેતનરૂપ બ્રહ્મને જ ઉપાદાનકારણ અને નિમિત્તકારણ માને છે તે બ્રહ્માદૈતવાદીઓ છે અને જેઓ જડને જ ઉપાદાનકારણ તથા નિમિત્તકારણ માને છે તે જડાદૈતવાદી છે. આ સૂત્રમાં બંનેનું ખંડન સૂચવે છે. કોઈપણ જડકારણમાં આનંદ હોઈ શકે નહિ, તેથી જગતનું મૂળ ઉપાદાનકારણ જડ આનંદ અને જ્ઞાનાદિ ગુણોથી રહિત છે એમ માનવું જોઈએ. જગતનું નિમિત્તકારણ એ જ કર્તા કહેવાય છે. એ જ કર્તા ‘આનંદમય’ છે, ચેતન છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ છે અને અનંત પણ છે. આ ચેતન કર્તારૂપ કારણથી જડ પ્રકૃતિમાંથી જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે. ચેતન બ્રહ્મ જ જગત્ બનાવવાની ઈચ્છા કરી છે બીજા કોઈએ નહિ, માટે બ્રહ્મ જ ‘આનંદમય’ છે. સોડકામયત વહુસ્યા પ્રજાયેય । તૈ. ઉપ. ૨-૬. પરમાત્મા બ્રહ્મ ઈચ્છા કરી કે હું બહુ થાઉં અર્થાત્ પ્રકૃતિને કાર્યરૂપમાં લાવું અને જીવાત્માઓને તેનાં કર્મ પ્રમાણે શરીર સાથે જોડું, એટલે હું બહુ થયો.

વિશેષમાં એમ પણ ઉપદેશવામાં આવ્યું છે કે બહુ થવાની ઈચ્છા કરનાર ‘આનંદમય’ બ્રહ્મે તપ પણ કર્યું સ તપોઽતપ્યત તપન્તપ્ચા હૃદ સર્વમસૃજત । તૈ. ૨-૬. અને આ બધું બનાવ્યું. બ્રહ્મનું ‘તપ’ એટલે જોનું જ્ઞાન, यस્ય જ્ઞાનમય તપઃ પરબ્રહ્મને જ્ઞાન એ જ તપ છે. તત્સદ્ગુણા તદેવાનુપ્રાવિશત્ । તૈ. ૨-૬. જગત સર્જી પરમાત્મા તેમાં પ્રવિષ્ટ થયા. સર્વવ્યાપક હોવાથી તે સર્વમાં અનુપ્રવિષ્ટ કહેવાય છે.

હવે વિચારો કે તપ કરવો, ઈચ્છા કરવી, એ શું જડ અર્થોમાં સંલવી શકે? આનો ઉત્તર નકાર સિવાય બીજો નથી. આ કારણથી પણ ‘આનંદમય’ ચેતનસ્વરૂપ બ્રહ્મ જ છે.

દેટલાક સાંખ્યાચાર્યોએ માની લીધું છે કે ‘આનંદ’ એ તો જડ પ્રકૃતિના સત્વગુણનો જ પરિણામ છે, ચેતનનો એ ગુણ નથી. ચેતન તો ‘અસંગ’ છે એટલે કે એમાં કોઈપણ ગુણનો સંબંધ નથી.

જેમકે :— પ્રીત્યપ્રીતિવિપાદાત્મકાઃ કા. ૧૨. પ્રીતિ એ સત્વશુણ્ણો પરિણામ છે. અપ્રીતિ અર્થાત્ દુઃખ, એ રજોશુણ્ણો પરિણામ છે, અને મોહ એ તમોશુણ્ણો પરિણામ છે. ‘પ્રીતિ’ શબ્દ આનંદનો જ પર્યાયવાચક શબ્દ છે. જેમકે:—

મુખ્યીતિઃ પ્રમદો હર્ષઃ પ્રમોદામોદ સમદાઃ ।

સ્વાદાનન્દચુરાનન્દ શર્મશાતસુતાનિ ચ ॥ અમરકોષ કા. ૧-૨૪ શ્લોક ૨૫.

અર્થ:- મુદ્ધ, પ્રીતિ, પ્રમદ, હર્ષ, પ્રમોદ, આમોદ, સંમદ, આનંદ્યુ, આનંદ, શર્મ, શાત અને સુખ, આ બધા શબ્દો એક જ અર્થના વાચક છે, માટે પ્રીતિ, આનંદ અને સુખમાં કયો ભેદ નથી; તેથી ‘આનંદ’ એ પ્રકૃતિના સત્વશુણ્ણો પરિણામ છે એવું જે સાંખ્યના આચાર્ય શ્રી ઇશ્વરકૃષ્ણે કહ્યું છે તેનું આ સૂત્રમાં સ્પષ્ટ ખંડન જણાય છે.

અહીં એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે ‘આનંદમય’ અને ‘આનંદ’ બંને એક જ છે. ‘મય’ પ્રત્યયને સ્વાર્થમાં માનવો એ જ યોગ્ય જણાય છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે જગતનો કર્તા ‘આનંદમય’ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ છે. ॥ ૧૮ ॥

હવે શાસ્ત્રકાર ‘આનંદમય’ અધિકરણનું અંતિમ સૂત્ર લખે છે અને તેમાં પણ ‘આનંદમય’ શબ્દનો અર્થ પરબ્રહ્મ જ બતાવે છે અને જીવાત્મા તેનાથી બુદ્ધો છે એમ પણ બતાવે છે.

અસ્મિન્નસ્ય ચ તદ્યોગં શાસ્તિ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (અસ્મિન્) આ આનંદમય પરમાત્મામાં (અલ્પ) આ પ્રત્યગાત્મા-જીવાત્માને (તદ્યોગમ્) આનંદનો સંબંધ (શાસ્તિ) વેદાંત શાસ્ત્રમાં જણાવે છે.

ભાવાર્થ:- રસો વૈ સઃ । રસ દ્વેષાય લ્ઘ્યાનન્દી મવતિ । તૈત્તિ. ઉપ. ૨-૭. અહીં રસ શબ્દથી ‘આનંદમય’ પરમાત્માનું અહંશુ થાય

છે. પરમાત્માને પામીને ઉપાસક જીવાત્મા આનંદી બંને છે એટલે કે તે પરમાત્મામાંથી આનંદ મેળવે છે. જેમાંથી આનંદ મેળવાતો હોય તે, અને જે આનંદ મેળવતો હોય તે, આ બંને જુદા હોય છે એટલે કે બંનેમાં પરસ્પર ભેદ-જુદાઈ હોય છે.

વિજ્ઞાનમાનન્દં બ્રહ્મ । વૃહ. ઉપ. ૫-૨-૨૮. અહીં પણ ‘આનંદ’ શબ્દથી ‘આનંદમય’ પરમાત્માનું પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન થાય છે. બ્રહ્મ અને આનંદનો આધારાધેયભાવસંબંધ પણ બતાવવામાં આવ્યો છે. જેમકે:- આનન્દ બ્રહ્મણો વિદ્વાન્ ન વિમેતિ કદાચન । બ્રહ્મના આનંદને જાણનાર કદી પણ ભય પામતો નથી. બ્રહ્મનો આનંદ એટલે બ્રહ્મમાં રહેલો આનંદ.

આનન્દમયમાત્માનમુપસંક્રામતિ । તૈત્તિ. ઉપ. મૃ. ૧. ઉપાસક જીવાત્મા પોતાના અજ્ઞાનને દૂર કર્યા પછી તે આનંદમય પરમાત્મામાં ઉપસંક્રમણ કરે છે.

‘આનન્દો બ્રહ્મ’ અહીં પણ આનંદ શબ્દથી ‘આનંદમય’ પરમાત્મા જ સમજાય છે.

આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત અને પ્રાપકનો ભેદ હોવાથી ‘આનંદમય’ પરમાત્મા જ છે અને તે જીવાત્માથી ભિન્ન છે.

સ્વામી શંકરાચાર્ય બ્રહ્મને નિર્વિશેષ માને છે, તેથી તે કેવળ આનંદને બ્રહ્મ માને છે અને ‘આનંદમય’ આત્મા તો કોઈ ઉચ્ચકોટિનો આત્મા છે એમ માને છે. પણ આ અર્થ સૂત્રોની સાથે સંગતિ રાખતો હોય એમ જણાતું નથી, માટે ‘આનંદમય’ પરબ્રહ્મ છે એમ માનવું યોગ્ય છે. ॥ ૧૧ ॥

હવે છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં આદિત્યની અંદર દેખાતા સુવર્ણ-મય પુરુષની ઉપાસના ઉપદેશવામાં આવી છે, તે આદિત્ય પુરુષ કૌણ છે, તે આ સૂત્રમાં સમજાવે છે. આ પ્રકરણને ‘અન્તરાધિકરણ’ કહેવામાં આવે છે.

અન્તતદ્દર્મોપદેશાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ:- (અન્તઃ) આદિત્યની આંદર જે પુરુષ દેખાય છે તે (તદ્દર્મોપદેશાત્) બ્રહ્મ છે, કારણ તેમાં બ્રહ્મના ધર્મોની પ્રતીતિ થાય છે.

ભાવાર્થ:- અથ ય યોઽન્તરાદિત્યે પુરુષો દૃશ્યતે, હિરણ્યમશ્રુહિરણ્યકેશ આપ્રણસાત્ સર્વ એવ સુવર્ણઃ, તસ્ય યથા કપ્યાસ પુઢરીકમેવમક્ષિણી તસ્યોદિતિ નામ સ યથ સર્વેભ્યઃ પાપ્મમ્ય ઉદિતઃ, ઉદેતિ હ વૈ સર્વેભ્યઃ પાપ્મમ્યો ય એવં વેદ । છાદોમ્ય ઉપ. ૧-૬-૬.

અર્થ:- આદિત્યમાં જે આ 'હિરણ્યમય' પુરુષ દેખાય છે, તે હિરણ્ય મૂછવાળો, હિરણ્ય કેશવાળો નખથી શિખા સુધી સુવર્ણ છે, લાલ કમળ જેવી તેની આંખો છે, તેનું નામ 'ઉત્' છે, કારણ કે તે બધાં જ પાપથી ઉપર ગયેલ છે એટલે કે સર્વ પાપથી રહિત છે. જે ઉપાસક પુરુષ આ પુરુષને સમજી શકે છે તે પણ બધાં પાપોથી રહિત થઈ જાય છે. આ 'અન્તરાધિકરણ'નો નીચે પ્રમાણે વિચાર કરવામાં આવે છે.

પ્રથમ, અધિકરણ કોને કહેવાય છે, તેનો વિચાર કરીએ.

વિષયોઽવિષયશ્ચૈવ પૂર્વપક્ષસ્તયોત્તરઃ ।

પ્રયોજન ચ પદ્ધતે પ્રાચ્છોધિકરણ વિદુઃ ॥

પ્રાચીન લોકોના મતમાં (૧) વાક્યનો વિષય, (૨) અવિષય અર્થાત્ જે વિષય ન હોય તે, (૩) પૂર્વપક્ષ, (૪) ઉત્તરપક્ષ અને (૫) પ્રયોજન; આ પાંચ બાબતોને જેમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો હોય તેનું નામ 'અધિકરણ' છે.

ઉપર બતાવેલા ઉપનિષદમાં જે આદિત્ય પુરુષ બતાવ્યો છે, તે કોઈ ઉચ્ચકોટિનો જીવાત્મા હોય એમ જણાય છે, કારણ કે તેને મૂછ અને આંખ આદિ અવયવો બતાવ્યા છે, એના ઐશ્વર્યની મર્યાદા પણ બતાવી છે.

આદિત્ય-પુરુષ બ્રહ્મ છે એમ પણ સમજાય છે, કારણ કે એ પુરુષનું નામ 'ઉત્' આપ્યું છે. 'ઉત્' એટલે જે સર્વ પાપથી સદૈવ રહિત હોય તે. શું એવો કોઈ જીવાત્મા છે કે જે સદૈવ સર્વ-પાપરહિત હોય? નહીં જ. પાપાદિથી સદૈવ રહિત તો પરમાત્મા જ છે. આદિત્ય પુરુષ અને અક્ષિ પુરુષ એક જ છે એમ પણ કહ્યું. તેથી એ પુરુષ બ્રહ્મ છે એમ સમજાય છે. બે જીવાત્માઓ એક કદી પણ હોઈ શકે નહિ. આવા વર્ણુનથી સંશય થાય છે કે આદિત્ય પુરુષ કોઈ ઉચ્ચકોટિનો જીવ છે કે તે પુરુષ બ્રહ્મ છે?

આ ઉપનિષદના વાક્ય ઉપર વિચાર કરવાથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે તે આદિત્ય પુરુષ બ્રહ્મ જ છે. મૂછ, આંખ આદિ અવયવો બતાવવામાં આંખ છે એ તો પરમાત્મા સર્વવ્યાપક હોવાથી માત્ર કલ્પના કરી છે. પરમાત્માને કોઈ રૂપ નથી. બ્રુઓ, અશબ્દમત્સ્વર્ગમરૂપમવ્યયમ્ । કઠોપ. ૧-૩-૧૫. પરમાત્મામાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ અને વ્યયરૂપ ધર્મો નથી. છતાં રૂપ બતાવ્યું છે તે પણ કલ્પના છે.

અશરીર શરીરેષ્વનસ્યેષ્વચ્ચિત્તમ્ । કઠોપ. ૧-૨-૨૨.

પરમાત્મા શરીરરહિત છે અને વિનાશિ શરીરોમાં તે વ્યાપક હોવાથી હોય છે.

પરબ્રહ્મ વ્યાપક હોવાથી તે આદિત્યમાં છે અને આંખમાં પણ છે. બ્રહ્મનું આદિત્યમાં હોવાનું બતાવવું એ આધિદૈવિક વર્ણુન છે અને આંખમાં હોવાનું બતાવવું એ આધ્યાત્મિક વર્ણુન છે. આધિદૈવિક અને આધ્યાત્મિક વર્ણુન સર્વવ્યાપક આત્માનું જ યર્થ શકે, અવ્યાપક જીવાત્માનું નહિ. આવા વર્ણુનથી ઉપનિષત્કારે પરમાત્માની સર્વવ્યાપકતા બતાવી છે.

આદિત્ય-પુરુષ ઉપરના લોકોનો સ્વામી છે અને અક્ષિ-પુરુષ નીચેના લોકોનો સ્વામી છે, એ પણ માત્ર કલ્પના જ છે. જ્યારે આદિત્ય-પુરુષ અને અક્ષિ-પુરુષ એક જ છે તો

પછી એવું ઐશ્વર્ય પણ નિર્ભર્યોદ છે એમ માનવું રહ્યું. ઉપરના લોકોનો અને નીચેના લોકોનો—અરે, બધા લોકોનો એ એક જ સ્વામી છે. સમગ્ર જગતનો એ જ એક અદ્વિતીય સ્વામી છે. જેમકે—સર્વાન્ લોકાન્ દંશતે દંશનીમ્યઃ । સ્વેતાસ્વ ઉપ. ૩-૨. પરમાત્મા પોતાની વિવિધ શક્તિઓથી સર્વ લોકોનો સ્વામી છે. વસ્માત્ પરં નાપરમસ્તિ ક્વચિત્ । ૩-૬ સ્વેતાસ્વ ઉપ. । પરમાત્માથી ખીલું કોઈ મોઢું નથી. પરમાત્માનો આધાર પણ સૂર્ય થઈ શકે નહિ, કારણ કે તે સૂર્ય કરતાં પણ મોટો છે. ખરી રીતે જોતાં સૂર્યમાં કોઈ પુરુષ દેખાતો નથી તેમ આંખ પણ એવો કોઈ સાકાર અર્થાત્ શરીર-ધારી પુરુષ નથી; આ તો માત્ર ઉપાસનાને ખાતર કલ્પના કરી છે. સૂર્ય તરફ દષ્ટિ-ધ્યાન કરવું અથવા આંખ મીંચી નાસાથ ઉપર દષ્ટિ ઠેરવીને ધ્યાન કરવું એવો ઉક્ત ઉપનિષદનો ભાવ છે. પરબ્રહ્મ તો નિરંજન અને નિરાકાર છે.

કેટલાક આચાર્યો એમ માને છે કે આદિત્ય પુરુષ ઉપનિષદમાં જેવો બતાવ્યો છે તે જ વાસ્તવિક બ્રહ્મ છે. નિરંજન નિરાકાર પરબ્રહ્મ ઉપાસકના ભલાને ખાતર આવું રૂપ ધારણ કરે છે. અમને આ વાત વેદથી વિરુદ્ધ લાગે છે. વેદમાં પરમાત્મા શરીર ધારણ કરે છે એવું ઠરાય પણ લખ્યું નથી, તેમ ઉપદેશ્યું પણ નથી. સાધક અને ભક્તોનાં કલ્યાણ તો તે પોતાનાં સ્વરૂપમાં ગ્રહીને કરી શકે છે. સૂત્રનો ભાવ એટલો જ છે કે જે પરબ્રહ્મ સૂર્યમાં છે તે જ પરબ્રહ્મ આંખમાં પણ છે, અને તે સર્વ પાપોથી રહિત છે. સર્વ કોઈને એનો જ આધાર છે, એને કોઈનો પણ આધાર નથી, એ સર્વશક્તિમાન અને સર્વજ્ઞ છે. ॥ ૨૦ ॥

આદિત્યમાં કોઈ ઉચ્ચકોટિનો મહાન્ શક્તિશાળી છવાત્મા હિરણ્યમય રમયુ આદિ અવયવો વાળું શરીર ધારણ કરીને રહે છે, તે જ પરબ્રહ્મ છે. એવું જે વિદ્વાનો માને છે તેનું ખંડન આ નીચેના સૂત્રમાં સ્પષ્ટ છે.

મેદવ્યપદેશાચાન્યઃ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થઃ— (ચ) અને (મેદવ્યપદેશાત્) આદિત્યનિષ્ઠ પુરુષથી પરબ્રહ્મ પરમાત્મા (અન્યઃ) જુદો છે.

ભાવાર્થઃ— આદિત્ય પુરુષ કરતાં પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જુદો છે. ય આદિત્યે તિષ્ઠન્, આદિત્યાત્ અન્તરઃ, યમાદિત્યો ન વેદ, યસ્ય આદિત્યઃ શરીરં ય આદિત્યમન્તરો યમયતિ एष त आत्मा अन्तर्याम्यमृतः ॥ बृह. उप. ૩-૭-૬.

અર્થઃ— જે આદિત્યમાં રહેતો આદિત્યથી જુદો છે, જેને આદિત્ય જાણતો નથી, આદિત્ય જેનું શરીર છે, જે આદિત્યમાં રહી આદિત્યને નિયમમાં રાખે છે એ જ તારો આત્મા છે. એ અન્તર્યામી છે અને અવિનાશી છે.

જે લોકો આદિત્યમાં પુરુષવિશેષને માને છે તેઓના મતે એ આદિત્ય પુરુષથી પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જુદો છે અને એ આદિત્ય પુરુષની અંદર પણ છે; એ જ અન્તર્યામી છે અને એ અવિનાશી છે.

જે લોકો આદિત્યમાં પુરુષવિશેષને નથી માનતા તેમના મતે પણ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા આદિત્યમાં છે અને આદિત્યથી જુદો છે. ઇત્યાદિ ઠહી પરમાત્માની સર્વવ્યાપકતા અને સર્વસ્વામિતા બતાવી છે, અને પરમાત્મા જીવ અને જગત્થી સ્વરૂપે જુદો છે, એમ બતાવવામાં આવ્યું છે. ॥ ૨૧ ॥

‘આકાશ,’ ‘ઓમ,’ ‘ખ’ અને ‘અનન્ત’ આ ચાર શબ્દો લૌકિક સંસ્કૃત ભાષામાં ભૂતાકાશના વાચક છે પણ ઉપનિષદમાં ઉક્ત શબ્દો પરબ્રહ્મ પરમાત્માના અર્થમાં પણ વપરાયા છે, માટે જ્યારે-જ્યારે એ શબ્દો ઉપનિષદમાં જોવામાં આવે ત્યારે વિચાર કરવો ઉચિત છે કે એ શબ્દો ભૂતાકાશના વાચક છે કે પરબ્રહ્મ પરમાત્માના? આ સૂત્રમાં ‘આકાશ’ શબ્દ માટે વિચાર સૂચ્યો છે.

આકાશસ્તલ્હિઢાત્ ॥૨૨॥

પદાર્થ - (આકાશઃ) આકાશ શબ્દ પરબ્રહ્મ પરમાત્માને માટે વપરાયે છે (તલ્હિઢાત્) પ્રકરણમાં અને વાક્યશેષમાં આકાશગત ધર્મો પરબ્રહ્મના જણાતા હોવાથી.

ભાવાર્થ:- છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં શિલક અને પ્રવાહણનો આ પ્રમાણે સંવાદ છેઃ અસ્ય લોકસ્ય કા ગતિઃ? આ લોકનો આધાર કેણુ છે?

પ્રવાહણ રાજાએ ઉત્તર આપ્યો કે આકાશ इति सर्वाणि ह्येषા इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाश प्रत्यस्तं यन्ति, આકાશો એવ અમ્યો જ્યાવાન્, આકાશઃ પરાયણમ્ । છાંદોગ્ય ઉપ. ૧-૬-૧.

અર્થ:- આ બધાં ભૂતો આકાશમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે અને આકાશમાં અસ્ત પામે છે. આકાશ જ એનું પરાયણુ છે અર્થાત્ આકાશ જ ભૂતોની ગતિ-આધાર છે, સર્વ ભૂતોને આકાશ જ ઉત્પન્ન કરે છે. તો અહીં વિચારણીય વિષય એ છે કે કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં ઈચ્છા, જ્ઞાન અને પ્રયત્નની અવશ્ય અપેક્ષા રહે છે. ઈચ્છા, જ્ઞાન અને પ્રયત્ન જડ આકાશમાં શું હોઈ શકે? જ્ઞાનાદિ તો ચેતનમાં જ સંભવે છે, માટે આ ઠેકાણે ‘આકાશ’ શબ્દ બ્રહ્મનો જ વાચક છે. ઉત્પન્ન કર્યા પછી તેની વ્યવસ્થા કરવી એ પણ ચેતનનું જ કામ છે, જડનું નહિ. આ ઠેકાણે આકાશને કર્તૃકારણ તરીકે ઉપનિષત્કારે બતાવ્યું છે. કર્તૃત્વ ચેતનમાં જ સંભવે છે. માટે પંચમહાભૂતમાં ગણાવેલું જડ આકાશ ઉક્ત છાંદોગ્યના પ્રકરણમાં નથી પણ આકાશપદથી ચેતન બ્રહ્મ જ હોવાનું છે. તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં આકાશને ‘આનંદ’ કહેવામાં આવેલ છે, આનંદ જડમાં હોતો નથી પણ ચેતનમાં જ હોય છે માટે આકાશપદથી બ્રહ્મ જ લર્ધ શકાય છે. જડ આકાશ તો માત્ર અવકાશ આપે છે અથવા તેમાં શબ્દશુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે આથી વધારે જડાકાશમાં કશું નથી. વળી સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ

આકાશમાંથી થાય છે તો શું સર્વ ભૂતોમાં આકાશ બાકી રહ્યું ? નહિ. ત્યારે શું આકાશની ઉત્પત્તિ આકાશમાંથી માનવી ? શું એ સંભવિત છે ? પોતાની ઉત્પત્તિમાં પોતે જ કારણ હોય-એ કદી પણ બની શકે નહિ, માટે છાંદોગ્યમાં સર્વની ગતિ આકાશ છે એમ કહ્યું છે ત્યાં આકાશ શબ્દથી પરબ્રહ્મનું ગ્રહણ સમજવું.

જ્યાં વાક્યશેષમાં જડાકાશના ધર્મો જણાતા હોય અને બ્રહ્મના ધર્મ ન જણાતા હોય ત્યાં ‘આકાશ’ પદથી જડાકાશ લઈ શકાય; સર્વત્ર નહિ. આકાશ, ઓમ, ખ, અને અનન્ત, આ ચારેય નામો ઉપનિષદમાં બ્રહ્મને માટે પ્રયુક્ત થયેલાં છે અને લૌકિક સંસ્કૃત ભાષામાં એ ચારેય શબ્દો જડાકાશના જ પર્યાય-વાચક છે. અમરકોષમાં જડ-આકાશના પર્યાયોમાં જ એ શબ્દોને ગણાવ્યા છે. આમ જોતાં આકાશની પ્રસિદ્ધિ પંચમહાભૂતોમાંના એકમાં છે. છતાં વેદ અને ઉપનિષદોમાં જ્યાં-જ્યાં વાક્યશેષ આદિથી બ્રહ્મના ધર્મો જણાતા હોય ત્યાં-ત્યાં આકાશ આદિ શબ્દો બ્રહ્મના જ વાચક છે એમ સમજવું જોઈએ.

आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता । ते यदन्तरा तद्ब्रह्म । આ ઠેકાણે આકાશ શબ્દ બ્રહ્મનો વાચક છે.

ओ३म् क ब्रह्म, ख ब्रह्म. આ ઠેકાણે ‘ખ’ શબ્દ બ્રહ્મનો જ વાચક છે.

ऋचोऽग्ने परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः । ऋग्वेद ૧-૧૬૪-૩૬. આ મંત્રમાં ઓમ શબ્દ બ્રહ્મનો વાચક છે.

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । तैत्ति. ૨-૧-૧. અહીં ‘અનન્ત’ શબ્દ બ્રહ્મનો વાચક છે. ॥ ૨૨ ॥

ઉપનિષદમાં જ્યાં-જ્યાં વાક્યમાં પ્રાણ શબ્દ વપરાયો હોય અને તેના અનુસંધાનમાં આવેલાં શેષ વાક્યોમાં બ્રહ્મના ધર્મો જણાવ્યા હોય તો ત્યાં ‘પ્રાણ’ શબ્દ પણ બ્રહ્મનો વાચક છે એમ સમજવું, તેને માટે આ અતિદેશ સૂત્ર શાસ્ત્રકારે બનાવ્યું છે.

અતएव प्राणः ॥ २३ ॥

પદાર્થ:- (અતएव) આ કારણથી એટલે કે વાક્યશેષમાં બ્રહ્મના ધર્મો જણાતા હોવાથી (પ્રાણઃ) ‘પ્રાણ’ શબ્દ પણ આકાશ શબ્દની પેઠે બ્રહ્મનો વાચક છે.

ભાવાર્થ:- છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં ઉદ્ભવ્ય છે કે, આકાશથી ઉપસ્થિત ઋષિએ યજ્ઞ કરનાર ઋષિઓમાંથી પ્રસ્તોતાનું કામ કરનાર સિત્તિજને પૂછ્યું કે, પ્રસ્તોત્, યા દેવતા પ્રતાવમન્યાયતા તા ચેદવિદ્વાન્ પ્રસ્તોષ્યસિ, મૂર્ધા તે વિપતિષ્યતિ । છા. ૧-૧૧-૪.

અર્થ:- હે પ્રસ્તોતર, તું પ્રસ્તાવની દેવતાને જાણ્યા વગર જો પ્રસ્તાવનું ગાન કરીશ તો તારું માથું નીચે નમી પડશે; એટલે કે તારું માથું શરમને લીધે નમી પડશે અને મોહું ફિફ્ફુ પડી જશે. વિદ્વાનોની સમક્ષ સમજ્યા વગર જોલણું અથવા ગાણું એમાં પોતાને અપમાન સિવાય બીજું કશું મળતું નથી.

ઉપસ્થિતો અશ્વ સાંભળી પ્રસ્તોતા નમ્ર બની ગયો અને ઋષિને વિનંતી કરી કે, હે મહાત્મન ! હું પ્રસ્તાવની દેવતાને જાણતો નથી. દેવતાના જ્ઞાન વગર જ પ્રસ્તાવ-ગાન કરું છું. આપ મહાન્ વિદ્વાન્ જણાવ છો, તો મારા ઉપર દયા કરો અને પ્રસ્તાવનો દેવતા કોણ છે તે મને સમજાવો. ઋષિએ ઉત્તરમાં પ્રસ્તોતાને જણાવ્યું કે, પ્રાણ इति होवाच । છા. ૧-૧૧-૫. પ્રસ્તાવનો દેવ પ્રાણ છે.

सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसविशन्ति प्राणमभ्युज्जिह्वे ।
सैषा देवता प्रस्तावमन्यायता । છા. ૧-૧૧-૫.

અર્થ:- બધાં કાર્યો પ્રાણમાં જ લીન થઈ જાય છે અને પ્રાણમાંથી પાછાં ઉત્પન્ન થાય છે. એ જ ‘પ્રાણ’ દેવતા પ્રસ્તાવને અનુગત છે.

આ ઠેકાણે પ્રાણનો અર્થ બ્રહ્મ થાય છે. અહીં પ્રાણ એટલે વાયુનો વિકાર લેવાનો નથી.

પ્રાણુ શબ્દ બ્રહ્મનો પણ વાચક છે, જેમકે--પ્રાણવન્ધનં હિ સૌમ્ય મનઃ । જા. ૬-૮-૨. ઉદાલક ઋષિ પોતાના પુત્ર શ્વેતકેતુને કહે છે કે, હે સૌમ્ય ! મનનું બંધન પ્રાણુ છે. એટલે કે મનનું બંધન બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થઈ મન શાંત થાય છે. પ્રાણસ્ય પ્રાણમ્ । વૃહ. ૪-૪-૧૮. બ્રહ્મ તો પ્રાણુનો પણ પ્રાણુ છે.

આ પ્રમાણે બ્રહ્મવિષયક ‘પ્રાણુ’ શબ્દ ઉપનિષદ આદિ શાસ્ત્રોમાં પ્રયોજાયેલો છે, અને પ્રાણુ એ વાયુનો વિકાર છે એ તો પ્રસિદ્ધ છે.

આમ પ્રાણુ શબ્દ બ્રહ્મ અને વાયુવિશેષમાં સાધારણ હોવાથી એ સંશયનું કારણ બન્યો છે. માટે સૂત્રકારે પ્રાણુ શબ્દનો અર્થ ઉક્ત સ્થળે બ્રહ્મ બતાવ્યો છે અને તેના આધારમાં વાક્યશેષોમાં બ્રહ્મના ધર્મો પણ સમજાવ્યા છે.

છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં આગળ જતાં ઉદ્ગીથની દેવતા આદિત્ય અને પ્રતિહારની દેવતા અન્ન છે, એમ ઋષિએ જણાવ્યું છે. પણ ‘આદિત્ય’ અને ‘અન્ન’ શબ્દો સાધારણ નથી અર્થાત્ પ્રાણુની માફક આદિત્યનો અર્થ બ્રહ્મ થતો નથી તેમ અન્નનો અર્થ પણ બ્રહ્મ થતો નથી. આ કારણથી ‘આદિત્ય’ અને ‘અન્ન’ શબ્દો સંશય ઉત્પન્ન કરતા નથી. આદિત્યનો અર્થ સૂર્ય જ થાય છે અને અન્નનો અર્થ જે ખાઈ શકાય તે છે.

આ કારણે સૂત્રકારે ‘પ્રાણુ’ શબ્દને ઉપનિષદમાં ઉપરના સ્થળમાં બ્રહ્મ બતાવ્યો છે અને બ્રહ્મ અર્થ કરવામાં યુક્તિ અને પ્રમાણે પણ બતાવ્યાં છે. આ કારણથી પ્રસ્તાવનું ગાન કરતી વખતે પ્રાણુનામક બ્રહ્મનું ધ્યાન કરવું જોઈએ.

(૧) હિંકાર, (૨) પ્રસ્તાવ, (૩) ઉદ્ગીથ, (૪) પ્રતિહાર અને (૫) નિધન, આ પાંચ સામગાનના ભાગો છે. આ સંબંધી વિશેષ સમજવાની ઇચ્છા રાખનારે ઉક્ત ઉપનિષદનું એ પ્રકરણ સમજવું પ્રયત્ન કરવો. ॥ ૨૩ ॥

‘જ્યોતિઃ’ શબ્દ પણ ઉપનિષદમાં બ્રહ્મના અર્થમાં વપરાયો છે. તે આ સૂત્રમાં સમજાવે છે.

જ્યોતિશ્વરણાભિધાનાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થઃ— (જ્યોતિઃ) ‘જ્યોતિઃ’ શબ્દનો અર્થ આ ઠેકાણે બ્રહ્મ થાય છે. (ચરણાભિધાનાત્) એક ચરણનું કથન હોવાથી.

હોવાર્થઃ— અથ યદતઃ પરો દિવો જ્યોતિર્દીપ્યતે વિશ્વતઃ પૃથ્થેષુ સર્વતઃ પૃથ્થેષુ અનુત્તમેષુ ઉત્તમેષુ લોકેષુ, इदं वाव तद् यदिमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिः । છાં. ૩-૧૩-૭.

અર્થઃ— ‘દિવ લોક ઉપર જ્યોતિ પ્રદીપ્ત છે. વિશ્વના પૃથ ઉપર, સર્વના પૃથ ઉપર અનુત્તમ અને ઉત્તમ લોકમાં પણ જ્યોતિ દેદીપ્યમાન છે, તે જ જ્યોતિ પુરુષની અંદર પણ છે.’ આ ઠેકાણે જ્યોતિ શબ્દ ભૌતિક જ્યોતિ અર્થાત્ પ્રકાશનો વાચક છે, કારણ કે બ્રહ્મ તો રૂપરહિત હોવાથી તેનો પ્રકાશ હોવો સંભવિત નથી. વળી બ્રહ્મ સર્વવ્યાપક હોવાથી તેની મર્યાદા પણ ન હોવી જોઈએ, જ્યારે આ વાક્યમાં તો દિવલોકને મર્યાદા તરીકે બતાવ્યો છે. દિવલોકની ઉપર જ્યોતિપ્રકાશ છે; આવી મર્યાદા અર્થાત્ સીમા સર્વવ્યાપક બ્રહ્મને ન હોય. આ કારણથી આ ઠેકાણે ‘જ્યોતિ’ શબ્દ ભૌતિક જ્યોતિનો વાચક છે આત્મ પૂર્વપક્ષનું માનવું છે.

સિદ્ધાંતપક્ષવાદીનું કથન છે કે અહીં સર્વવ્યાપક બ્રહ્મનું એક જ ચરણ બતાવ્યું છે. દિવલોક ઉપર બ્રહ્મનું એક ચરણ પ્રકાશે છે. બ્રહ્મના કાલ્પનિક ચાર ચરણ કહેવામાં આવ્યા છે. તેમાંથી એક ચરણ દિવલોક ઉપર પ્રકાશે છે, બીજા ત્રણ ચરણ અન્યત્ર સર્વ ઠેકાણે પ્રકાશી રહ્યા છે. આ ઠેકાણે પ્રકાશ પણ અભૌતિક પ્રકાશ હોવાનો છે. બ્રહ્મના અભૌતિક પ્રકાશને લીધે જ સૂર્ય આદિ ભૌતિક પ્રકાશ પ્રકાશી રહ્યા છે.

આ પ્રમાણે ઉક્ત વાક્યમાં ચરણનું જ કથન હોવાથી જ્યોતિઃ શબ્દનો અર્થ બ્રહ્મ થાય છે. જે જ્યોતિ બહાર પ્રકાશે છે તે જ

જ્યોતિ પુરુષની અંદર પણ પ્રકાશે છે, એ પ્રહ્લ નામક જ્યોતિની સર્વવ્યાપકતા બતાવે છે.

પ્રહ્લના ચાર ચરણ ઉપનિષદમાં આ પ્રમાણે બતાવવામાં આવ્યા છે: તાવાનસ્ય મહિમા તતો જ્યાવાશ્ચ પૂરુષઃ । પાદોઽસ્ય વિશ્વા મૂર્તાનિ ત્રિપાદસ્યામૃત દિવિ ઇતિ । છા. ૩-૧૨-૬.

અર્થ:- આનો મહિમા તેટલો છે, તેના કરતાં વધારે મોટો પૂરુષ છે. બધાં ભૂતો અર્થાત્ કાયો આ પ્રહ્લ પુરુષનો એક પાદ-ચરણ છે, અને ત્રણ ચરણ અમૃતમય છે અને તે અભૌતિક પ્રકાશમાં છે, એટલે કે પ્રહ્લમાં છે. અખંડ, અવિકારી, સર્વવ્યાપક પરપ્રહ્લના માત્ર કલ્પનારૂપે ચાર ચરણ કહ્યા છે.

‘ગાયત્રી’ નામ પણ પ્રહ્લનું છે. ગાયત્રીના ચાર ચરણ બતાવ્યા છે તે પ્રહ્લના જ ચાર ચરણ સમજવા.

જોકે અક્ષરાત્મક ગાયત્રીને ત્રણ પાદ હોય છે, છતાં બીજી રીતે ગાયત્રીને ચાર ચરણ બતાવવામાં આવ્યા છે.

જેમકે:- સૈવા ચતુષ્પદા પઙ્કિયા ગાયત્રી । પ્રકારાન્તરે ગાયત્રી ચાર ચરણવાળી છે; એટલે કે જો ગાયત્રીનો એક ચરણ છ અક્ષરનો ગણીએ તો ગાયત્રી ચાર ચરણવાળી થાય છે અને આઠ અક્ષરનો ચરણ ગણતાં ગાયત્રી ત્રણ ચરણની થાય છે. આ ગાયત્રી સાથે પ્રહ્લનો અભેદ સંબંધ ઉપનિષદમાં બતાવવામાં આવ્યો છે. એટલે કે ગાયત્રીના ચાર ચરણ બરાબર પ્રહ્લના ચાર ચરણ. એક ચરણમાં બધા લોક-લોકાન્તર સમાવિષ્ટ છે અને ત્રણ ચરણ અભૌતિક પ્રકાશમય સમસ્ત સંસારથી મુક્ત છે.

વ્યાપક પ્રહ્લની જ આવી કલ્પના કરી શકાય. ચોવીસ અક્ષરવાળી ગાયત્રીની આવી કલ્પના ન થઈ શકે. જે કંઈ છે તે બધું ગાયત્રી છે આવી સર્વાત્મકતા પ્રહ્લની હોઈ શકે, અક્ષરાત્મક ગાયત્રીની નહિ. ગાયત્રીનો પ્રહ્લની સાથે અભેદ બતાવવાથી ગાયત્રી છંદનો પણ મહિમા વધી જાય છે.

‘અય યદતઃ પરો દિવઃ’ અહીં દિવ્ શબ્દ પાંચમી વિભક્તિમાં પ્રયુક્ત થયેલો છે; તેનાથી ત્રિપદસ્યામૃત દિવિ સાતમી વિભક્તિમાં વપરાયેલા દિવ્ શબ્દનો પરામર્શ કેવી રીતે થઈ શકે? સપ્તમી વિભક્તિવાળો ‘દિવ્’ શબ્દ બારમા ખંડના સાતમા મંત્રમાં છે અને પાંચમી વિભક્તિવાળો ‘દિવ્’ શબ્દ તેરમા ખંડના સાતમા મંત્રમાં છે. ભિન્ન વિભક્તિમાં વપરાયેલા દિવ્ શબ્દનો પરામર્શ ન થઈ શકતો હોવાથી અહીં અતઃ પરો દિવો જ્યોતિર્દીપ્યતે ચરણનુ કથન છે એ કેમ માની શકાય? માટે અહીં જ્યોતિર્દીપ્ય અર્થની મર્યાદા-હદ બતાવેલી હોવાથી જ્યોતિર્ શબ્દ બ્રહ્મનો વાચક નથી. આ શંકાનું સમાધાન એમ થઈ શકે છે કે, આ ઠેકાણે પાંચમી અને સાતમી વિભક્તિમાં કશો ફરક નથી. જેમકે:— આડ ઉપર પંખી છે અને આડથી પરે ઉપર પંખી છે. આ બંને વાક્યના અર્થમાં કશો ફરક નથી તેમ દિવઃ પરઃ અને દિવિ અમૃતમ્, અહીં પણ અર્થમાં કશો ફરક પડતો નથી.

બ્રહ્મ અજ્ઞાનરૂપ અધિકારનો નાશ કરે છે માટે તેને ‘જ્યોતિર્.’ કહેવામાં આવેલ છે. દીપ્યતે પદ પણ અભૌતિક પ્રકાશ આપનાર હોવાથી બ્રહ્મને માટે વપરાયું છે.

જે જ્યોતિર્ બહાર છે તે જ પુરુષની અંદર પણ છે. આમ મંત્રમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે, તેથી બ્રહ્મની સર્વવ્યાપક્તા કહી છે અને અંદર તથા બહાર એક જ બ્રહ્મ છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે.

કોઈપણ ભૌતિક જ્યોતિર્ અંદર અને બહાર એક હોઈ શકે નહિ. શું જે ભૌતિક સૂર્યરૂપ જ્યોતિર્ બહાર છે તે જ પુરુષની અંદર પણ છે એમ કહી શકાય? કહી નહિ. ભૌતિક તેજો અંદર અને બહારનાં બુદ્ધિ હોય છે. આ કારણથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ‘જ્યોતિર્’ શબ્દ બ્રહ્મનો વાચક છે અને દિવની પરે પ્રકાશે છે. એ જે હદ બતાવી છે તે તો બ્રહ્મના એક કાલ્પનિક ચરણની જ વાત છે. ॥ ૨૪ ॥

હવે, ગાયત્રી એ છંદનું જ નામ છે અને એનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે—એ શંકા ઉઠાવી તેનું સમાધાન દ્વાનંત આપીને આ આ સૂત્રમાં ખતાવે છે.

છન્દોઽભિધાનાન્નેતિ चेन्न तथा चेतोर्पणनिगदात् तथाहि दर्शनम् ॥૨૫॥

પદાર્થ:- (છન્દોઽભિધાનાત્) ગાયત્રી છંદના ચરણનું જ છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં ઉક્ત સ્થળે કથન હોવાથી બ્રહ્મના ચરણનું વર્ણન નથી (इति चेत् न) જો એમ કહેવામાં આવે તો એ ઠીક નથી (तथा) બ્રહ્મનું ચરણ માનવાથી તેમાં ચિત્તનું અર્પણ થાય છે તેથી બ્રહ્મનું ચરણ જ આલંકારિક રીતે માનવું જોઈએ. (तथाहि दर्शनम्) છંદોવાચક શબ્દ અન્ય અર્થમાં વપરાયેલો હોવાથી.

ભાવાર્થ:- ગાયત્રીને બ્રહ્મ તરીકે માનવાથી તેમાં ચિત્તનું સમર્પણ કરી શકાય છે અને ચિત્ત શાંત થાય છે. જોકે ગાયત્રી એક જાતનો છંદ છે, છતાં તેમાં બ્રહ્મનો અલેદ આરોપાયેલો છે. છંદ અને બ્રહ્મનો વાસ્તવિક અલેદ નથી. ઉપનિષદમાં એ ઠેકાણે આલંકારિક ભાષા વાપરી ગાયત્રીને જ બ્રહ્મ કહેલ છે.

ગાયત્રીને બ્રહ્મ કહેવાનું કારણ એ છે કે જેથી કરી ગાયત્રીરૂપ બ્રહ્મમાં ચિત્તનું સમર્પણ કરી શકાય અને તેથી મનને સ્થિર કરી શકાય.

છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં ઉક્ત ઠેકાણે ગાયત્રી શબ્દ બ્રહ્મરૂપ અર્થને ખતાવતો હોવાથી ગાયત્રી શબ્દ પણ ગૌણ જાની જાય છે, કારણ કે ગાયત્રીનો વાચ્ય અર્થ તો એક જાતનો છંદ છે, કે જે છંદના ત્રણ અથવા ચાર ચરણ છે અને ચોવીસ અક્ષરોમાં તે ત્રિપદા અથવા ચતુષ્પદા ગાયત્રી કહેવાય છે. આઠ અક્ષરોનો ચરણ ગણવામાં આવે તો ત્રિપદા ગાયત્રી અને છ અક્ષરોનો ચરણ માનવામાં આવે તો ચતુષ્પદા ગાયત્રી કહેવાય છે.

બ્રહ્માર્થક ગાયત્રી શબ્દ ગૌણવૃત્તિથી પ્રયોજાયેલો છે. બીજા છંદોવાચક શબ્દ પણ ગૌણવૃત્તિથી અન્ય અર્થમાં પ્રયોજાયેલો છે.

જેમકે- છાંદોગ્ય ઉપનિષદ ૪-૩-૮માં દશ અક્ષરવાળા વિરાટ છંદને વાયુ આદિ ૧૬સ દ્રવ્યોના સમુદાયમાં વાપર્યો છે. જેમ વિરાટ છંદ ગૌણવૃત્તિથી બીજા અર્થમાં વાપર્યો છે તેમ અહીં ગાયત્રી શબ્દ પણ ગૌણવૃત્તિથી પ્રદાનના અર્થમાં વાપર્યો છે.

આ કારણથી પ્રદાનના કાલ્પનિક ચરણનું કથન દિવઃ પો જ્યોતિર્દીપ્યતે આ ઠેકાણે હોવાથી જ્યોતિ શબ્દ પ્રદાનના જ વાચક છે. ॥ ૨૫ ॥

ભૂતાદિપાદવ્યપદેશોપપત્તેષ્વૈવમ્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ:- (ત્ર) અને (ભૂતાદિપાદવ્યપદેશોપપત્તેઃ) ભૂત આદિ પાદોના વ્યપદેશની સિદ્ધિ થતી હોવાથી, (એવમ્) ગાયત્રી પદ પ્રદાનને માટે જ પ્રયુક્ત થયેલું છે.

ભાવાર્થ:- ગાયત્રી વા इदम् सर्वम् । છા. ૩-૧૨-૧. આ ઠેકાણે ગાયત્રી શબ્દ પ્રદાનને માટે જ પ્રયુક્ત થયેલો છે. કારણ કે ભૂત, પૃથ્વી, શરીર અને હૃદય આ ચાર ગાયત્રીના ચરણ છે એમ ઉક્ત સ્થળમાં ઉપદેશવામાં આવ્યું છે. જે છંદઃસ્વરૂપ અક્ષરાત્મક ગાયત્રી છે, તેના ચરણ પૃથ્વી આદિ કેવી રીતે હોઈ શકે? ગાયત્રી છંદના ચાર ચરણ કહેવામાં આવે તો છ-છ અક્ષરોનો એક-એક ચરણ થાય. પૃથ્વી આદિરૂપ ચરણ ગાયત્રી છંદના ન હોઈ શકે, માટે ગાયત્રી શબ્દનો અર્થ આ ઠેકાણે પ્રદાન જ માનવો જોઈએ. ભૂત, પૃથ્વી, શરીર અને હૃદય આ ચાર ચરણ પ્રદાનના બની શકે. પ્રદાન વ્યાપક હોવાથી આવી રીતે ચરણની કલ્પના કરવામાં કોઈ બાતનો વાંધો નથી. આ કારણથી પાદ શબ્દથી પ્રદાનના જ પાદ-ચરણ દેવો જોઈએ અને તેથી જ્યોતિઃ શબ્દ પ્રદાનના વાચક છે એમ સમજવું યોગ્ય થઈ શકે છે.

૧- અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર, પાણી, વાયુ, વાદ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, મન અને પ્રાણ, આ દસ દ્રવ્યોના સમુદાયને 'કૃત' એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. ગુણો, છાંદોગ્ય ઉપનિષદ અને તેના ઉપરનું ભાષ્ય.

વળી આગળ જતાં લખે છે કે યદ્વે તદ્વલ્લેતિ, આ સ્પષ્ટ પ્રશ્ન શબ્દનો નિર્દેશ પણ હોવાથી ગાયત્રી શબ્દનો અર્થ આ ઠેકાણે પ્રશ્ન જ થાય છે. ॥ ૨૬ ॥

ઉપદેશમેદાન્નેતિ ચેન્નોભયસ્મિન્નપ્યવિરોધાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :- (ઉપદેશમેદાત્) ઉપદેશમાં ભેદ હોવાથી (ત્વમિતિ ચેત્ ત્વ) એક જ બીજે ઠેકાણે પરામૃષ્ટ થઈ શકે નહિ, જો એમ માનવામાં આવે તોપણ એ ઠીક નથી. (અભયસ્મિન્ અપિ) ઉપદેશ એ પ્રકારના હોવા છતાં તેમાં (અવિરોધાત્) વિરોધ નથી.

ભાવાર્થ :- દિવિ અને દિવઃ આમ એ પ્રકારનાં કથન છે. ઋચામાં (દિવિ) સાતમી વિભક્તિમાં ગતાવ્યો છે. એનો અર્થ એ થાય છે કે દિવ રૂપ આધારમાં. દિવઃ પરઃ આ ઠેકાણે દિવ્ શબ્દ પાંચમી વિભક્તિમાં ગતાવવામાં આવ્યો છે અને તે 'દિવ'ને હદ તરીકે ગતાવે છે; માટે ઋચામાં કહેલા 'દિવ' શબ્દનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન અહીં ન થાય એ સ્વાભાવિક છે.

આનો ઉત્તર એ છે કે, આધાર પણ કોઈ ઠેકાણે હદ તરીકે પણ જણાય છે. જેમકે- 'વૃક્ષાગ્રે સ્યેનઃ' અહીં વૃક્ષ આધાર તરીકે ઉપદેશાયેલ છે અને 'વૃક્ષાગ્રાત્ પતતઃ સ્યેનઃ' વૃક્ષના શિખરથી આગળ સ્યેન પાંખી છે. આ ઠેકાણે જે વૃક્ષ સ્યેન પાંખીના આધાર તરીકે છે તે જ વૃક્ષ સ્યેન પાંખીની હદ તરીકે પણ છે. તે જ પ્રમાણે એક જ દિવ રૂપ અર્થ પ્રદાનું ચરણ છે. આ પ્રમાણે સમસ્ત વિશ્વ પ્રદાનું એક ચરણ ગતાવ્યું છે અને ત્રણ ચરણ અમૃત તરીકે ગતાવ્યાં છે. આથી ગાયત્રી શબ્દ પ્રદાનના અર્થમાં જ વપરાયેલ છે. ગાયત્રીનું ચરણ એટલે પ્રદાનું ચરણ સમજવું. દિવની ઉપર જ્યોતિ પ્રકાશે છે, એટલે દિવની ઉપર પણ પ્રદારૂપ જ્યોતિ છે એમ સમજવું. પ્રદારૂપ જ્યોતિના એક જ ચરણમાં સમસ્ત વિશ્વો છે અને ત્રણ ચરણ તો કોઈપણ ભૌતિક અર્થથી અસ્પૃશ્ય જ રહ્યાં છે. આમ કરી જ્યોતિરૂપ પ્રદાનની અસીમ વ્યાપકતા ગતાવવામાં આવી છે. આવો

અર્થ પુરુષસૂક્તમાં પણ ઉપદેશવામાં આવ્યો છે. જેમકે—પાદોડસ્ય વિશ્વા મૂતાનિ ત્રિપાદસ્યામૃત દિવિ ઇત્યાદિ. આ કારણથી છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં ઉક્ત કેકાણે જ્યોતિઃ શબ્દ બ્રહ્મનો જ વાચક છે ॥ ૨૭ ॥

હવે, કૌષીતકિ બ્રાહ્મણોપનિષદમાં પ્રતર્દનવિદ્યા છે, તેમાં પ્રાણ-શબ્દ આવેલો છે. આ પ્રાણ શબ્દ બ્રહ્મને માટે વપરાયો છે, કે શરીરમાં ફરનાર જડ વાયુને માટે વપરાયો છે, કે કોઈ વિશિષ્ટ જીવાત્માને માટે વપરાયો છે? કારણ કે વાક્યશેષોમાં ત્રણેનાં ચિહ્નો જણાય છે. આ કારણથી તે પ્રકરણમાં આવેલા પ્રાણ શબ્દનો અર્થ સિદ્ધાંત તરીકે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

પ્રાણસ્તથાનુગમાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ:— (પ્રાણ) પ્રાણ શબ્દ બ્રહ્મનો વાચક જ છે (તથા) તે પ્રકરણમાં તેવો જ (અનુગમાત્) અનુગમ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ:— પ્રતર્દન-વિદ્યાનો આ પ્રમાણે ઉપન્યાસ છે. પ્રવર્તનો હ વૈ દૈવોદાસિરિન્દ્રસ્ય પ્રિયં ધામ ઉપજગામ इत्यादि । કૌષીતકિ બ્રાહ્મણોપનિષદ ૩-૧.

હિવોદાસનો પુત્ર પ્રતર્દન ઇંદ્રના પ્રિયધામમાં ગયો. તે પોતાના પૌરુષ વડે અને યુદ્ધ કરીને ઇંદ્ર પાસે પહોંચ્યો. ઇંદ્ર પ્રતર્દનનાં પૌરુષ અને લડાઈમાં કૌશલ જોઈ તેના ઉપર પ્રસન્ન થયો, તેથી પ્રતર્દનને વરદાન માગવા કહ્યું. પ્રતર્દનને ઉત્તર આપ્યો કે તમે જ જે હિતતમ હોય એવું વરદાન મને આપો. ઇંદ્રે કહ્યું કે તું મને જ ઓળખી લે. ‘હું પ્રાણ છું, પ્રજ્ઞાત્મા છું. આ પ્રાણ આનંદ, અજર અને અમૃત છે.’ ઇત્યાદિ રસમય અને ગૂઢાર્થ ભરેલી કથા છે.

આમાં જે પ્રાણ શબ્દ પ્રયુક્ત થયો છે તેને માટે પ્રજ્ઞાત્મા, જ્ઞાનસ્વરૂપ આનંદ, અજર અને અમર વિશેષણો આપેલાં છે. આ વિશેષણોનો અનુગમ અર્થોત્ સંબંધ બ્રહ્મની સાથે જ થઈ શકે છે. હિતતમ વર પણ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ સિવાય બીજો કોઈ હોઈ શકે નહિ. આ

કારણથી પ્રતર્દન-વિદ્યામાં વપરાયેલો ‘પ્રાણ’ શબ્દ પણ બ્રહ્મનો જ વાચક છે, કારણ કે પ્રજ્ઞાત્મત્વ, આનંદ, અજરત્વ અને અમરત્વ, આ ધર્મો બ્રહ્મ સિવાય બીજે કયાંય પણ હોવા સંભવિત નથી. જડ પ્રાણમાં પ્રજ્ઞાત્મતા આદિ ધર્મો નથી. કેાઈપણ જીવાત્મામાં પણ અનંતજ્ઞાન અને અનંત આનંદ પણ નથી. આ કારણથી એ પ્રકરણમાં પ્રાણ શબ્દ વાચ્ય બ્રહ્મ જ છે. ॥ ૨૮ ॥

આ નીચેના સૂત્રમાં, ઈંદ્ર પોતે જ પ્રાણ શબ્દ વાચ્ય છે, એવી શંકા કરી તેનું સમાધાન કરે છે અને પ્રાણ શબ્દ બ્રહ્મને માટે જ પ્રયુક્ત થયેલો છે એમ જણાવે છે.

ન વક્તુરાત્મોપદેશાદિતિ चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥ २९ ॥

પદાર્થ:- (વક્તુઃ) વક્તાના (આત્મોપદેશાત્) પોતાના આત્માનો ઉપદેશ હોવાથી ઈન્દ્ર પોતે જ પ્રાણ શબ્દ વાચ્ય છે. (इति चेत्) જો એમ માનવામાં આવે તો (न) એ ઠીક નથી (हि) કારણ કે (अस्मिन्) આ પ્રતર્દન પ્રકરણમાં (अध्यात्मसम्बन्धभूमा) પરમાત્મભગત ધર્મોનો સંબંધ પુષ્કળ પ્રમાણમાં જતાવવામાં આવ્યો છે.

ભાવાર્થ:- આ પ્રતર્દન પ્રકરણમાં ઈન્દ્રે પોતાને જ પ્રાણ કહ્યો છે. મામેव विजानीहि । हे प्रतर्दन ! तું भने જ જાણુ. प्राणोऽयमि प्रज्ज्ञात्मा । હું પ્રાણ છું અને પ્રજ્ઞાત્મા અર્થાત્ જ્ઞાનસ્વરૂપ છું. પ્રતર્દન, વરં તે દદામિ, હે પ્રતર્દન, હું તને વરદાન આપુ છું. તું મને જોળખી લે, એ જ મનુષ્ય માટે હિતતમ વરદાન છે. त्रैसीषाण त्वाष्ट्रमह्नम् अग-इमुजान् यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छम्...न लोच च मा मीयते । कौपी. ३-१. મેં તણ માથાવાળા ત્વાષ્ટ્રને મારી નાખ્યો છે, મેં વેદાન્તથી વિરુદ્ધ મત ધરાવનાર યતિઓને સાલાવૃકોને આપી દીધા, છતાં મારો વાગ પણ વાંઠો થયો નથી. આ પ્રમાણે પોતે પોતાના પુષ્કળ ધર્મોનું વર્ણન કર્યું છે અને એમ પણ કહ્યું છે કે તું મારી જ ઉપાસના કર.

આ બધા વર્ણનથી અને આવા પ્રકારના સંવાદથી તો એમ જ

સમજી શકાય છે કે ઇંદ્ર પોતે જ પ્રાણ છે, ઇંદ્ર પોતે જ ઉપાસ્ય છે અને બ્રહ્મ પણ ઇંદ્ર પોતે જ છે.

આનો ઉત્તર એ છે કે, આ પ્રતર્દન પ્રકરણમાં બ્રહ્મના ધર્મનો પુષ્કળ સબંધ બતાવવામાં આવ્યો છે. જેમકે— રચ્યારેણું નેમિરર્પિતા નામાવરા અર્પિતા દ્વમેનૈતા ભૂતમાત્રાઃ પ્રજ્ઞામાત્રાસ્વર્પિતાઃ । પ્રજ્ઞામાત્રા પ્રાણેડર્પિતાઃ સ દ્વષ પ્રાણ દ્વ પ્રજ્ઞાત્માનન્દોઽજરોઽમૃતઃ । કૌપી. ઉપ. ૩-૯.

અર્થ:- નેમિ જેમ અરા ઉપર અર્પિત છે તથા અરા જેમ ચક્રની નાભિમાં અર્પિત છે, તેમ બધી જ ભૂતમાત્રાઓ જ્ઞાનસ્વરૂપ આનંદાત્મક અજર અને અમર પ્રાણમાં અર્પિત છે. આ ધર્મો શરીરધારી જીવાત્મવિશેષ ઇન્દ્રને લાગુ પડી શકે નહિ. કોઈપણ વિશિષ્ટ જીવાત્મામાં બધી જ ભૂતમાત્રાઓ અર્પિત નથી. આથી પ્રાણ શબ્દ જીવાત્મવિશેષ ઇંદ્રનો વાચક નથી, પણ બ્રહ્મનો જ વાચક છે. ઇંદ્ર શબ્દનો અર્થ બળવાન અને ઐશ્વર્યવાન શરીરધારી કોઈ જીવવિશેષ થઈ શકે છે. એમાં જડ-ચેતનાત્મક જગત્ પરોવાયુ નથી. જગત્ પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાં પરોવાયું છે, અને એ જ બ્રહ્મ પ્રાણ કહેવાય છે. આ પ્રતર્દન પ્રકરણમાં એ જ નિરંજન, નિરાકાર, જ્ઞાનસ્વરૂપ અને સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વરને જ પ્રાણ તરીકે સંજોધવામાં આવેલ છે. શરીરધારી ઇંદ્ર બ્રહ્મ નથી તેમ તેનું નામ પ્રાણ પણ નથી ॥ ૨૧ ॥

જ્યારે ઇંદ્ર પોતે ઉચ્ચકોટિનો ઐશ્વર્ય અને શક્તિ ધરાવનાર શરીરધારી જીવવિશેષ છે, તો પછી તેણે પ્રતર્દનને પોતાને જ જાણવા અને પોતાની જ ઉપાસના કરવા શામાટે કહ્યું? ઉપાસના તો પરમેશ્વરની-પરબ્રહ્મની જ હોઈ શકે, કોઈ જીવવિશેષની નહિ. ઇન્દ્ર ગમે તેટલી ઉચ્ચકોટિએ પહોંચ્યો હોય તોપણ તે તો શરીરધારી જીવવિશેષ જ છે, બ્રહ્મ નહિ. ઇન્દ્રે પોતાની ઉપાસના કરવાનું પ્રતર્દનને કહ્યું, શું એ મિથ્યા નથી? આનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં શાસ્ત્રકાર આપે છે.

શાસ્ત્રદ્રષ્ટ્યા તૂપદેશો વામદેવત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ:- (તુ) ‘તુ’ શબ્દ ઈન્દ્રમાં વાસ્તવિક પ્રકૃતિનો નિષેધ બતાવે છે (ઉપદેશ:-) ‘મારી ઉપાસના કર’ વગેરે જે ઉપદેશ આપ્યો છે તે તો (શાસ્ત્રદ્રષ્ટ્યા) શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિને ધ્યાનમાં લઈ કયો છે. (વામદેવત્) જેમ વામદેવ ઋષિએ ઉપદેશ કયો છે તેમ.

ભાવાર્થ:- ‘હું’ ‘તું’ વગેરે શબ્દો કેવળ ચૈતન્યહીન શરીરના વાચક નથી, પણ શરીરમાં રહેનાર આત્માના પણ વાચક છે. ખરું કહીએ તો આત્માને લીધે જ શરીરને ‘હું’ શબ્દ અથવા ‘તું’ શબ્દ લાગુ પડે છે.

પ્રકૃતિ સર્વવ્યાપક અને સર્વનો અન્તરાત્મા છે. જીવરૂપ ચૈતન્યનો પણ પ્રકૃતિ અન્તરાત્મા છે. જેમકે:- યો વિજ્ઞાને તિષ્ઠન્ વિજ્ઞાનાદ અન્તરો ય વિજ્ઞાન ન વેદ યસ્ય વિજ્ઞાન શરીરં યો વિજ્ઞાનમન્તરો યમયત્યેષ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ । વૃહ. ઉપ. ૩-૭-૨૨. અહીં વિજ્ઞાન શબ્દનો અર્થ જીવાત્મા થાય છે. જે જીવાત્મામાં પણ રહે છે, જીવાત્માથી ભિન્ન છે, જેને જીવાત્મા નાજુતો નથી, જેનું શરીર જીવાત્મા છે, જે જીવાત્મામાં રહી જીવાત્માનું નિયમન કરે છે એ જ તારો આત્મા છે અને એ અમૃત છે. આ ઉપદેશથી સિદ્ધ થાય છે કે, ઈન્દ્ર પોતે જ પરબ્રહ્મનું શરીર છે. આથી ઈન્દ્ર કહેવાથી ઈન્દ્રમાં રહેલો અન્તર્યામી પ્રકૃતિરૂપ મહાન્ આત્મા પણ સમજી શકાય છે. એ અન્તર્યામી આત્માને ધ્યાનમાં લઈ ઈન્દ્રે પ્રતર્દનને ઉપદેશ આપ્યો છે કે તું મને જાણ, અર્થાત્ મારો આત્મા કે જે પ્રકૃતિ છે, તેને જાણ. મારી ઉપાસના કર, એટલે કે મારા અન્તરાત્મા પ્રકૃતિની ઉપાસના કર. આમ શાસ્ત્રના ઉપદેશને ધ્યાનમાં રાખી ઈન્દ્રે પ્રતર્દનને ઉપદેશ આપ્યો છે. વાસ્તવમાં ઈન્દ્રે પોતાને પ્રકૃતિ કહ્યો નથી.

વળી દૌષીવૃદ્ધિ પ્રાણજ્ઞાપનિપદમાં ઈન્દ્રે જે પોતાને માટે કહ્યું છે કે મેં ત્વાદ્રને મારી નાખ્યો, વેદાન્તવિમુખ ઋષિઓને પણ

સાલાવૃકોને આપી દીધા, છતાં મને પાપ લાગ્યું નથી, એ હિંસાથી (મારો) વાંજ પણ વાંકો થયો નથી વગેરે. આમાં ઇન્દ્રે પોતાની સ્તુતિ કરી નથી પણ બ્રહ્મજ્ઞાનની સ્તુતિ કરી છે. બ્રહ્મજ્ઞાન સૌથી વધારેમાં વધારે અવિત્ર છે; જેને બ્રહ્મજ્ઞાન થયું છે તેને પાપ લાગતું નથી. વળી ઉપર જે હિંસા બતાવી છે તે પણ વાસ્તવિક હિંસા નથી, માત્ર એ તો બ્રહ્મજ્ઞાનની સ્તુતિ કરવા કાલ્પનિક સંવાદ છે. બ્રહ્મજ્ઞાની કોઈની હિંસા કરતો જ નથી. ઇન્દ્રે પ્રતર્દનને જે કંઈ કહ્યું છે તે બધું શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કહ્યું છે. ઇન્દ્રે પોતાને બ્રહ્મ તરીકે જણાવ્યો નથી.

આવી રીતે બ્રહ્મજ્ઞાની ઋષિઓ અને મહાત્માઓ ઉપદેશ આપે છે. વામદેવ ઋષિએ ઉપદેશ્યું છે કે. હું મનુ હોતો, હું સૂર્ય હોતો, અને હું કક્ષીવાન્ ઋષિ પણ હોતો. અહીં પણ વામદેવે પોતામાં, મનુમાં, સૂર્યમાં અને કક્ષીવાન્ ઋષિમાં રહેલા અંતરાત્માનો જ ઉપદેશ આપ્યો છે અને એ અંતરાત્મા પરબ્રહ્મ જ છે. વામદેવ, મનુ, સૂર્ય અને કક્ષીવાનના આત્માઓ ઉપર બતાવેલા શાસ્ત્રને આધારે બ્રહ્મનાં જ શરીર હતાં. શરીર, જીવાત્માઓ અને શરીરી સર્વનો અન્તર્યામી પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ છે એમ સમજવું. ભાવ એ છે કે ઇન્દ્રે અને વામદેવે પોતાને બ્રહ્મ તરીકે જણાવ્યા નથી. બ્રહ્મ-પરમાત્મા તો સર્વનો અન્તરાત્મા સૌથી જુદો જ છે. ॥ ૩૦ ॥

કૌષીતકિ બ્રાહ્મણોપનિષદના પ્રતર્દન પ્રકરણમાં એક બ્રહ્મની જ ઉપાસના કરવા જણાવ્યું છે. ઇન્દ્રનામક કોઈ વિશિષ્ટ જીવાત્મા, કે મુખ્ય બ્રાહ્મ, કે જે જડ છે તેની ઉપાસના કરવા જણાવ્યું નથી; એ વાતનું આ સૂત્રમાં સમર્થન કરે છે.

जीवमुख्यप्राणलिङ्गात्तेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह

तद्योगात् ॥ ૩૧ ॥

૧) પદાર્થ:- (जीवमुख्यप्राणलिङ्गात्) પ્રતર્દન પ્રકરણમાં જીવાત્મા

શાસ્ત્રદષ્ટ્યા તૂપદેશો વામદેવવત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :- (તુ) ‘તુ’ શબ્દ ઇન્દ્રમાં વાસ્તવિક બ્રહ્મત્વનો નિષેધ બતાવે છે (ઉપદેશ) ‘મારી ઉપાસના કર’ વગેરે જે ઉપદેશ આપ્યો છે તે તો (શાસ્ત્રદષ્ટ્યા) શાસ્ત્રીય દષ્ટિને ધ્યાનમાં લઈ કયો છે. (વામદેવવત્) જેમ વામદેવ ઋષિએ ઉપદેશ કયો છે તેમ.

ભાવાર્થ :- ‘હુ’ ‘તું’ વગેરે શબ્દો કેવળ ચૈતન્યહીન શરીરના વાચક નથી, પણ શરીરમાં રહેનાર આત્માના પણ વાચક છે. ખરું કહીએ તો આત્માને લીધે જ શરીરને ‘હું’ શબ્દ અથવા ‘તું’ શબ્દ લાગુ પડે છે.

બ્રહ્મ સર્વવ્યાપક અને સર્વનો અન્તરાત્મા છે. જીવરૂપ ચૈતન્યનો પણ બ્રહ્મ અન્તરાત્મા છે. જેમકે :- યો વિજ્ઞાને તિષ્ઠન્ વિજ્ઞાનાદ્ અન્તરો ય વિજ્ઞાન ન વેદ યસ્ય વિજ્ઞાન શરીર યો વિજ્ઞાનમન્તરો યમયત્યેષ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ । બૃહ. ઉપ. ૩-૭-૨૨. અહીં વિજ્ઞાન શબ્દનો અર્થ જીવાત્મા થાય છે. જે જીવાત્મામાં પણ રહે છે, જીવાત્માથી ભિન્ન છે, જેને જીવાત્મા જાણતો નથી, જેનું શરીર જીવાત્મા છે, જે જીવાત્મામાં રહી જીવાત્માનું નિયમન કરે છે એ જ તારો આત્મા છે અને એ અમૃત છે. આ ઉપદેશથી સિદ્ધ થાય છે કે, ઇન્દ્ર પોતે જ પરબ્રહ્મનું શરીર છે. આથી ઇન્દ્ર કહેવાથી ઇન્દ્રમાં રહેલો અન્તર્યામી બ્રહ્મરૂપ મહાન્ આત્મા પણ સમજી શકાય છે. એ અન્તર્યામી આત્માને ધ્યાનમાં લઈ ઇન્દ્રે પ્રતર્દનને ઉપદેશ આપ્યો છે કે તું મને જાણ, અર્થાત્ મારો આત્મા કે જે બ્રહ્મ છે, તેને જાણ. મારી ઉપાસના કર, એટલે કે મારા અન્તરાત્મા બ્રહ્મની ઉપાસના કર. આમ શાસ્ત્રના ઉપદેશને ધ્યાનમાં રાખી ઇન્દ્રે પ્રતર્દનને ઉપદેશ આપ્યો છે. વાસ્તવમાં ઇન્દ્રે પોતાને બ્રહ્મ કહ્યો નથી.

વળી કૌપીતકિ બ્રાહ્મણોપનિષદમાં ઇન્દ્રે જે પોતાને માટે કહ્યું છે કે મેં ત્વાદ્મને મારી નાખ્યો, વેદાન્તવિમુખ ઋષિઓને પણ

‘સાલાવૃદ્ધેને આપી દીધા, છતાં મને પોપ લાગ્યું’ નથી, એ હિસાથી (મારો વાળ પણ વાંકો થયો નથી) વગેરે. આમાં ઇન્દ્રે પોતાની સ્તુતિ કરી નથી પણ બ્રહ્મજ્ઞાનની સ્તુતિ કરી છે. બ્રહ્મજ્ઞાન સૌથી વધારેમાં વધારે પવિત્ર છે; જેને બ્રહ્મજ્ઞાન થયું છે તેને પાપ લાગતું નથી. વળી ઉપર જે હિસા બતાવી છે તે પણ વાસ્તવિક હિસા નથી, માત્ર એ તો બ્રહ્મજ્ઞાનની સ્તુતિ કરવા કાલ્પનિક સંવાદ છે. બ્રહ્મજ્ઞાની કોઈની હિસા કરતો જ નથી. ઇન્દ્રે પ્રતર્દનને જે કંઈ કહ્યું છે તે બધું શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કહ્યું છે. ઇન્દ્રે પોતાને બ્રહ્મ તરીકે જણાવ્યો નથી.

આવી રીતે બ્રહ્મજ્ઞાની ઋષિઓ અને મહાત્માઓ ઉપદેશ આપે છે. વામદેવ ઋષિએ ઉપદેશ્યું છે કે. હું મનુ હતો, હું સૂર્ય હતો, અને હું કક્ષીવાન્ ઋષિ પણ હતો. અહીં પણ વામદેવે પોતામાં, મનુમાં, સૂર્યમાં અને કક્ષીવાન્ ઋષિમાં રહેલા અંતરાત્માનો જ ઉપદેશ આપ્યો છે અને એ અંતરાત્મા પર બ્રહ્મ જ છે. વામદેવ, મનુ, સૂર્ય અને કક્ષીવાનના આત્માઓ ઉપર બતાવેલા શાસ્ત્રને આધારે બ્રહ્મનાં જ શરીર હતાં. શરીર, જીવાત્માઓ અને શરીરી સર્વનો અન્તર્યામી પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ છે એમ સમજવું. ભાવ એ છે કે ઇન્દ્રે અને વામદેવે પોતાને બ્રહ્મ તરીકે જણાવ્યા નથી. બ્રહ્મ-પરમાત્મા તો સર્વનો અન્તરાત્મા સૌથી જુદો જ છે. ॥ ૩૦ ॥

કૌશીતકિ બ્રાહ્મણોપનિષદના પ્રતર્દન પ્રકરણમાં એક બ્રહ્મની જ ઉપાસના કરવા જણાવ્યું છે. ઇન્દ્રનામક કોઈ વિશિષ્ટ જીવાત્મા, કે મુખ્ય બ્રાહ્મ, કે જે જડ છે તેની ઉપાસના કરવા જણાવ્યું નથી; એ વાતનું આ સૂત્રમાં સમર્થન કરે છે.

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह

तद्योगात् ॥ ૩૧ ॥

પદોર્થ:- (जीवमुख्यप्राणलिङ्गात्) પ્રતર્દન પ્રકરણમાં જીવાત્મા

ઉપાસના નથી પણ એક જ ઉપાસના છે અને તે બ્રહ્મની જ ઉપાસના સમજાવી છે. ॥ ૩૧ ॥

इति वेदान्तदर्शने गुर्जरभाषामाख्ययुते
प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

• • •

अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

હવે આ પહેલા અધ્યાયના બીજા પાદમાં ઉપનિષદના કેટલાંક વાક્યોનો સંદિગ્ધ અર્થ છે તેને સ્પષ્ટ કરે છે. આ પાદમાં વિચારાતાં વાક્યો બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરે છે, છતાં કેટલાક વિદ્વાનો અન્ય અર્થનું પ્રતિપાદન કરનારાં જણાવે છે; માટે એના ઉપર વિચાર કરી નિર્ણય બતાવવામાં આવે છે.

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

પદાર્થ.— (સર્વ) સર્વ વેદાન્તોમાં બ્રહ્મનો (પ્રસિદ્ધોપદેશાત્) પ્રસિદ્ધ ઉપદેશ હોવાથી પ્રસ્તુત વાક્યોમાં પણ બ્રહ્મનો ઉપદેશ છે.

બવાર્થ.— છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે સ ક્ષત્રુ કુર્વાતિ । ૩-૧૪-૨. જીવાત્માએ ઉપાસના કરવી જોઈએ. ક્ષત્રુ એટલે સંકલ્પ અને ધ્યાન. ઉપાસના પણ ધ્યાન જ કહેવાય છે.

હવે અહીં શંકા એ ઉત્પન્ન થાય છે કે ઉપાસના ટોની કરવી ? આનો ઉત્તર એ આપવામાં આવ્યો છે કે જે મનોમય, પ્રાણશરીર અને બાહ્ય પુરુષ છે તેની ઉપાસના કરવી.

અહીં પૂર્વપક્ષવાદી વિદ્વાનો કહે છે કે જીવાત્મા કરણનો = ઈન્દ્રિયોનો અધિપ છે, માટે મન અને પ્રાણનો સંબંધ જીવાત્માને જ હોય છે, બ્રહ્મરૂપ પરમાત્માને નહિ. બ્રહ્મ તો અગ્રાણી સ્વમ્નાઃ સ્વપ્ન । મ. ઈ. ૨-૨. પ્રાણના સંબંધથી અને મનના સંબંધથી રહિત છે અને તે શુદ્ધ અર્થાત્ શુદ્ધ છે. આ ઉપરથી ‘મનોમય’રૂપ

કોઈ વિશિષ્ટ જીવાત્માની ઉપાસના કરવા આ ઠેકાણે છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં જણાવ્યું છે.

આ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર એ છે કે ‘મનોમય’ અને ‘પ્રાણશરીર’ આ નામ પરબ્રહ્મ પરમાત્માને માટે પ્રયોજવામાં છે અને તેથી બ્રહ્મ જ ઉપાસ્ય છે.

सर्व एत्विदं ब्रह्म तज्जलनिति शान्त उपासीत । छा. ૩-૧૪-૧. આ બધું જગત્ બ્રહ્મ છે એટલે કે બ્રહ્મથી જ જોતપ્રોત છે. બ્રહ્મને લીધે જ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયો થયા કરે છે. માટે ઉપાસક સુમુક્ત જીવાત્માએ સર્વસંશયોથી મુક્ત થઈ પરમ શાંતિ રાખી મનોમય અને પ્રાણશરીર પરબ્રહ્મ પરમાત્માની ઉપાસના કરવી જોઈએ.

પરબ્રહ્મ પરમાત્માને મનોમય એટલા માટે કહ્યા છે કે એ વિશુદ્ધ મનથી ગ્રાહ્ય છે. મન પવિત્ર હોય, એમાં કોઈપણ રાગ-દ્વેષ ન હોય અને પરમાત્માના મનનમાં જ નિમગ્ન હોય તો તેવા મનથી પરમાત્માનું ગ્રહણ કરી શકાય છે. પરમાત્મા મનથી પણ ગ્રહણ કરી શકાતો નથી એ કથન તો અશુદ્ધ મનને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યું છે. મનસંવેદમાત્મન્યમ્ । કઠોપ. ૨-૧-૧૧. આ પણ ઉપનિષદનું કથન છે અને એનો અર્થ એ જ છે કે બ્રહ્મ વિશુદ્ધ મનથી મેળવી શકાય છે.

‘પ્રાણશરીર’ પરમાત્મા એટલા માટે છે કે, એ પ્રાણનો પણ પ્રાણુ છે. પ્રાણુમાં એ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા વિદ્યમાન છે. મન અને પ્રાણનો સંબંધ જીવાત્માને કર્મને લીધે છે અને પરમાત્માને એનો સંબંધ પરમાત્માની વ્યાપકતાને લીધે છે—આમ બંનેના સંબંધમાં પણ ફરક છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, ઉપાસક, જિજ્ઞાસુ અને સુમુક્તઓએ મનોમય અને પ્રાણશરીર પરબ્રહ્મ પરમાત્માની ઉપાસના કરવી જોઈએ. કારણ કે સર્વ ઉપનિષદોમાં તથા અન્ય સત્શાસ્ત્રોમાં પરબ્રહ્મ પરમાત્માની ઉપાસના કરવાનો પ્રસિદ્ધ ઉપદેશ છે. ॥ ૧ ॥

‘મનોમય’ અને ‘પ્રાણમય’ જીવાત્મા પણ છે, કારણ કે કર્મને લીધે જીવનો મન અને પ્રાણ સાથે સંબંધ છે; તો પછી એ શબ્દોથી કોઈ વિશિષ્ટ જીવાત્માને શામાટે ન લેવો? અને તેની ઉપાસના શામાટે ન કરવી? આનો ઉત્તર આ નીચેના સૂત્રમાં આપવામાં આવે છે.

વિવક્ષિતગુણોપપત્તેષ્વ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (વિવક્ષિતગુણોપપત્તેઃ) આગળ આત્મામાં જે ગુણોની વિવક્ષા કરી છે તેની ઉપપત્તિ બ્રહ્મમાં જ થઈ શકે છે.

ભાવાર્થ:- મનોમય શબ્દનો અર્થ-જે આત્માનું વિશુદ્ધ મનથી ગ્રહણ થાય તે. પરમાત્માનું વિશુદ્ધ મનથી ગ્રહણ થાય છે તેથી, તે ‘મનોમય’ આત્મા કહેવાય છે. પરમાત્મા પ્રાણનો પણ પ્રાણ છે. પ્રાણને ઉત્પન્ન કરનાર અને તેને સ્થિતિમાં રાખનાર પરમાત્મા છે. પરમાત્મા સર્વવ્યાપક હોવાથી પ્રાણમાં પણ વિદ્યમાન છે; માટે એ ‘પ્રાણશરીર’ પણ કહેવાય છે. છતાં પણ પૂર્વપક્ષવાદીના મત પ્રમાણે જીવાત્મા કર્મના સંબંધને લીધે મન અને પ્રાણ સાથે જોડાય છે, તેથી ‘મનોમય’ અને ‘પ્રાણશરીર’ જીવાત્મા જ છે અને એની જ ઉપાસના કરવી જોઈએ. જે આ વાત સ્વીકારવામાં આવે તો આ જ પ્રકરણમાં આગળ જે ગુણો બતાવવામાં આવ્યા છે તે જીવાત્મામાં હોવા સિદ્ધ થઈ શકતા નથી, તેનું શું? જેમકે- ‘સત્યસંકલ્પ’; શું જીવાત્મા સત્યસંકલ્પ છે? જીવાત્માના ઘણા ચે સંકલ્પ ખોટા પડે છે. જગત બતાવવાનો એનો સંકલ્પ સાચો થઈ શકતો નથી. તેમ જ ઉપાસનીય આત્માને ‘આકાશાત્મા’ કહ્યો છે. આકાશની માફક જે વ્યાપક છે તે આત્મા આકાશાત્મા કહેવાય છે. શું જીવાત્મા સર્વવ્યાપક છે? નહીં જ. વળી આગળ જતાં એ આત્માને સર્વકર્મા, સર્વકામ, સર્વગંધ, સર્વરસ, સર્વને ગ્રહણ કરીને જે રહ્યો છે સર્વમિદમ્ અમ્યાત્તઃ કહ્યો છે; આ બધા ગુણો જીવાત્મામાં સંભવી શકતા નથી અને પરમાત્મામાં સંભવી શકે છે.

શ્રી લોકમાન્ય તિલકે લખ્યું છે કે ‘અનેક દેવતાની ઉપાસના કરવી એ હિંદુ ધર્મનું લક્ષણ છે.’ પણ આ વાત આ બ્રહ્મવાક્ય સાથે બંધ બેસતી નથી. બ્રહ્મ સિવાય બીજા કોઈ આત્મા ઉપાસ્ય નથી એમ વેદાંત કહે છે.

આ સૂત્રમાં સ્વામીશ્રી શંકરાચાર્યજીએ ‘વિવક્ષિત’ શબ્દ ઉપર શંકા ઉઠાવી સમાધાન કર્યું છે. તે આ પ્રમાણે છે: ‘ઉપનિષદ એ વેદો છે. વેદો અનાદિ છે તેથી તેમાં કોઈની વિવક્ષા હોઈ શકે નહિ. માટે વિવક્ષિત ગુણો એટલે ઉપાદેય ગુણો, અર્થાત્ ઉપાસના કરવામાં ગ્રહણ કરવા યોગ્ય ગુણો.’

અહીં એમણે કયાં ઉપનિષદો વેદો છે? શું બધા જ ઉપનિષદો વેદો છે? એનો કશો ખુલાસો કર્યો નથી. ઉપનિષદો તો સો ઉપરની સંખ્યામાં ઉપલબ્ધ થાય છે. આ બધાં અનાદિ હોય એમ તે-તે ઉપનિષદોનો અભ્યાસ કરતાં યોગ્ય લાગતું નથી. અમને તો ઉપનિષદો ઋષિઓની રચના લાગે છે. વાક્યોમાં જે ગુણોનો ઉપદેશ છે તે તે વક્તાના ગુણોનું પ્રતિબિંબ છે, માટે ઉપનિષદનાં વાક્યોમાં જણાતા ગુણોને વિવક્ષિત ગુણો કહેવામાં અમને કશું અનુચિત જણાતું નથી.

મનસૈવેદમાપ્તવ્યમ્ । કઠોપ. ૨-૧૧. આ ઉપનિષદ-વાક્યથી સમજાય છે કે વિશુદ્ધ મનથી બ્રહ્મનું ગ્રહણ થઈ શકે છે, એટલે કે વિશુદ્ધ મનથી બ્રહ્મ જાણી શકાય છે; માટે બ્રહ્મ આત્મા ‘મનોભય’ છે એમ કહેવામાં કંઈ ખોટું નથી. સાર એ નીકળે છે કે મનોમય, પ્રાણશરીર, માત્સ્ય અને સત્યસંકલ્પ આદિ ગુણવાળા પરમાત્માની જ ઉપાસના કરવી જોઈએ. ‘સર્વં ભુવિદમ્ બ્રહ્મ’ જ્યાં-જ્યાં નજર કરે ત્યાં-ત્યાં બ્રહ્મ છે, કારણ કે તે વ્યાપક છે; માટે શાંત થઈ એની ઉપાસના કરવી જોઈએ ॥ ૨ ॥

મનનો અને પ્રાણનો સંબંધ જીવાત્મા સાથે કર્મને લીધે થયો છે. જીવ જ્યાંસુધી મુક્ત ન થાય ત્યાંસુધી તે મનથી અને

પ્રાણુથી રહિત થઇ શકતો નથી. માટે મનોમય અને 'પ્રાણમય' આત્મા શારીર (જીવાત્મા) જ હોવો જોઈએ અને એને જ ઉપાસ્ય માનવો જોઈએ. આનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં આપવામાં આવે છે.

અનુપપત્તેસ્તુ ન શારીરઃ ॥ ૩ ॥

પદાર્થઃ—(તુ) શંકાની નિવૃત્તિને સૂચવે છે. (અનુપપત્તેઃ) અન્ય શુભ્રાની ઉપપત્તિ જીવાત્મામાં થતી ન હોવાથી મનોમય આત્મા (શારીરઃ) જીવાત્મા (ન) નથી પણ બ્રહ્મ છે.

ભાવાર્થઃ— મનોમયત્વ અને પ્રાણમયત્વ ધર્મો જીવાત્મામાં છે એની ના નથી, પણ આગળના બીજા સત્યસંકલ્પત્વ આદિ ધર્મો જીવાત્મામાં સંભવી શકતા નથી. માટે સત્યસંકલ્પત્વ આદિ ધર્મોના પ્રવાહમાં પડેલા મનોમયત્વ અને પ્રાણશરીરત્વ ધર્મો પણ બ્રહ્મના જ ધર્મ માનવા યોગ્ય છે. આ કારણથી મનોમય, પ્રાણશરીર, ભાર્ગવ, સત્યસંકલ્પ, આકાશાત્મા, સર્વકર્મો, સર્વકામ, સર્વગંધ, સર્વરસ, સર્વનું ચક્રણ કરનાર, અવાકી અને અનાદર (પરતમામા 'આસકામ' અથવા 'અકામ' હોવાથી એને કોઈપણ વિષયલોગનો આદર નથી, માટે તેને 'અનાદર' કહ્યા છે) આદિ શુભ્રાળો આત્મા બ્રહ્મ જ સંભવી શકે છે, જીવાત્મા નહિ. માટે બ્રહ્માત્મા જ ઉપાસ્ય છે. ॥ ૩ ॥

કર્મકર્તૃવ્યપદેશાચ ॥ ૪ ॥

પદાર્થઃ—(ચ) અને (કર્મકર્તૃવ્યપદેશાત્) કર્મ અને કર્તાનો વ્યપદેશ—કથન હોવાથી.

ભાવાર્થઃ— પ્રાપ્ત થનાર અને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય પદાર્થ, આ બે જુદા-જુદા હોય છે. પ્રાપ્ત થનાર કર્તા કહેવાય છે અને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય પદાર્થ કર્મ કહેવાય છે. ઉપાસક પ્રાપ્ત થનાર હોય છે અને ઉપાસ્યનો અર્થ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય હોય છે. આમ કર્તા અને કર્મમાં સ્પષ્ટ ભેદ હોય છે. इतः प्रेत्य अभिसंभवितस्मि ॥ છાં. ૩-૪. ઉપાસક કહે છે કે, 'હું આ શરીરમાંથી નીકળી મારા ઉપાસ્ય દેવ પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થઇશ.' આ કથન સ્પષ્ટ કરે છે કે

‘મનોમય’ અને ‘પ્રાણુશરીર’ આદિ શબ્દ વાચ્ય અર્થ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ છે અને એ જ ઉપાસ્ય છે. જીવાત્મા તો ઉપાસક છે. ઉપાસક અને ઉપાસ્ય એક હોતા નથી. ॥ ૪ ॥

વેદાંતમાં તો એક જ આત્મા હોવાનું જણાવ્યું છે. ‘સર્વં સત્ત્વિદં બ્રહ્મ,’ આ વાક્યથી પણ એક જ આત્મા છે એમ જણાય છે. શારીર અર્થાત્ જીવાત્મારૂપ બીજો કોઈ આત્મા નથી, તો પછી શારીર આત્મામાં સત્યસંકટપત્વાદિ ગુણોની ઉપપત્તિ થઈ શકતી નથી એમ કહેવાનો શો અર્થ છે ? નાન્યોડતોડસ્તિ દ્રષ્ટા, પરમાત્મા સિવાય બીજો કોઈ દ્રષ્ટા જ નથી એમ જૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં ઉપદેશ્યું છે; તો પછી બે આત્માની વાત ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ? આનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં છે.

શબ્દવિશેષાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ:- (શબ્દવિશેષાત્) બીજો શારીર આત્મા હોવામાં શબ્દ-પ્રમાણ હોવાથી.

ભાવાર્થ:- બીજો શારીર આત્મા હોવામાં પુષ્કળ પ્રમાણ છે. જેમકે :- વ્રીહિર્વાં યવો વા સ્વામાકો વા, સ્વામાકત્તણ્ડુલો વા ઇયમયમન્ત-રાત્મન્ પુરુષો હિરણ્મયઃ । શતપથ બ્રાહ્મણ-૧૦-૬-૩-૨. આ પ્રમાણમાં જણાવ્યું છે કે શારીર આત્માની અંદર સૂક્ષ્મ આત્મા રહેલો છે અને તે હિરણ્મય છે. અન્તરાત્મન્ આ શબ્દ સાતમી વિભક્તિમાં પ્રયોજાયો છે અને તેમાં રહેલો પુરુષ પહેલી વિભક્તિમાં પ્રયોજાયો છે. આથી પરમાત્મા અને જીવાત્મા એમ બે આત્મા હોવાનું સ્પષ્ટ જણાય છે. આ સિવાય બીજાં પણ શારીર આત્મા અને પરમ આત્મા હોવાનાં પ્રમાણ છે. જેમકે:-

શશૌ દ્વાવજાવીશાનીશૌ । (સ્વેતાશ્વ ઉપનિષદ)

આ પ્રમાણમાં તો દ્વી (બે) એવો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ છે.

નિત્યો નિત્યાના ચેતનશ્ચેતનાનામ્ । (સ્વેતાશ્વ ઉપનિષદ)

નિત્ય અને ચેતન આત્માઓ ઘણા છે. તેમાં પરમાત્મા એક છે અને તે નિત્ય, ચેતન અને સર્વવ્યાપક છે. જ્યાં પરમાત્માને સૂક્ષ્મ બતાવેલ છે તે તો સ્થાનની ઉપાધિને લીધે છે અને ધ્યાન કરવા માટે ઉપદેશેલ છે. આથી સ્પષ્ટ છે કે જીવાત્મા અને પરમાત્મા બંને છે. પરમાત્મા ઉપાસ્ય છે અને જીવાત્મા ઉપાસક છે. વિશુદ્ધ મનથી પરમાત્માનું ગ્રહણ થતું હોવાથી એ મનોમય છે અને જીવાત્માને મન સાથે કર્મને લીધે મનનો સંબંધ છે, માટે જીવાત્મા પણ ‘મનોમય’ છે; પણ ઉપાસ્ય તરીકે મનોમય આત્મા તો પરમાત્મા જ છે. ॥ ૫ ॥

જેમ શ્રુતિમાં જીવાત્મા અને પરમાત્મા બે લિંગ છે એમ જણાવ્યું છે, તેમ સ્મૃતિમાં પણ જણાવવામાં આવ્યું છે તે આ સૂત્રમાં સમજાવે છે.

સ્મૃતેષ્ચ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (સ્મૃતેઃ) સ્મૃતિથી પણ બે આત્મા હોવાનું સિદ્ધ થતું હોવાથી.

ભાષાર્થ:- વેદ અને ઉપનિષદ ઉપરાંત સ્મૃતિગ્રંથથી પણ બ્રહ્મ અને શારીર આત્મા (જીવાત્મા) હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. જેમકે:-

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

મામયન્ સર્વભૂતાનિ યન્ત્રાસ્તદાનિ માયયા ॥ ગીતા ૧૮-૬૧.

ગીતાને સ્મૃતિ કહેવામાં આવે છે કારણ કે એ મહાભારતનું એક પ્રકરણ છે; અને મહાભારતના કર્તા વ્યાસ છે એટલે તે વ્યાસ મુનિની સ્મૃતિ છે. ગીતામાંના ઉપરના શ્લોકનો અર્થ આ પ્રમાણે છે કે:- ‘ઈશ્વર સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં વસે છે અને તે પોતાની શક્તિથી યન્ત્રાદિ થયેલાં સર્વ જડ અને ચેતનતત્ત્વોને ચલાવે છે. આમાં ઈશ્વર અને જીવાત્માઓમાં સ્પષ્ટ ભેદ બતાવ્યો છે. ઈશ્વર એટલે બ્રહ્મ. આ પ્રમાણે શારીર આત્મા અને પરબ્રહ્મ આત્મા બંને જુદા-જુદા છે.

આ સૂત્રમાં સ્વામીશ્રી શંકરાચાર્યજીએ વસ્તુતઃ આત્મા તો એક જ છે અને તે વ્યાપક છે, છતાં દેહ, ઈન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિરૂપ ઉપાધિથી એ જ આત્મા શારીર આત્મા એટલે કે જીવાત્મા બને છે. જેને અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિઓ લાગી છે તે જીવાત્મા અને જેને ઉપાધિ નથી લાગી તે પરબ્રહ્મ આત્મા છે એમ જણાવ્યું છે. પણ આ કથનને વેદનો આધાર નથી.

ઉપાસક શારીર આત્મા હોય છે જ્યારે ઉપાસ્ય પરબ્રહ્મ આત્મા હોય છે. આમ સ્પષ્ટ ભેદ છે. ॥ ૬ ॥

પરમાત્માનું સ્થાન જો હૃદય અથવા બુદ્ધિરૂપ ગ્રહા હોય તો પરમાત્મા એકદેશી અને અવ્યાપક બની જાય, વેદ વેદાંતમાં તો પરમાત્માને વ્યાપક કહ્યો છે માટે તે કોઈ અલ્પ સ્થાનમાં આધેય તરીકે ન હોઈ શકે. આ શંકાનું સમાધાન આ સૂત્રમાં આપવામાં આવે છે.

અર્મકૌક્ત્વાત્ તદ્વ્યવદેશાચ નેતિ चेन्न निचाय्यत्वा
देवं व्योमवच्च ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :- (અર્મકૌક્ત્વાત્) અર્મકમ્=અલ્પમ્ ઓકઃ=સ્થાન યસ્ય સઃ
અર્મકૌકાઃ તપ્ત માયઃ, અર્મકૌક્ત્વમ્ તપ્માત્-હૃદયાદિ સ્થાનો નાનાં
હોવાથી જો પરમાત્મા આધેય તરીકે તેમાં સમાવિષ્ટ થતો હોય
તો પરમાત્મા પરિચિન્ન થઈ જાય છે તેથી (ચ) અને (તદ્વ્યવદેશાત્)
ઉપનિષદમાં જ આત્માને સૂક્ષ્મ કહેલ હોવાથી, હૃદયાદિ સ્થાનોમાં
રહેલ આત્મા પરમાત્મા નથી, કિન્તુ એ સ્મૃતિનું કથન જીવાત્મા
માટે હોવું જોઈએ, અને મનોમય, પ્રાણશરીર અને ભારૂપ આત્મા
પણ જીવાત્મા છે એમ માનવું જોઈએ. (इति चेत्) જો એવી શંકા.
કરવામાં આવે તો એ (ન) ઠીક નથી. (निचाय्यत्वात्) હૃદયાદિ
અલ્પસ્થાનમાં મહાન્ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવાનું કહેલ હોવાથી,
(एवम्) એવો નિર્દેશ કયો હોવાથી (ચ) અને (व्योमवच्च) પરમાત્મા

આકાશની પેઠે નાના-મોટા સર્વ સ્થાનોમાં પ્રાપ્ત થયેલ છે. અહીં પરમાત્માને આધેય તરીકે કહેવાનો અર્થ નથી.

ભાવાર્થ :- સર્વં લલ્લિત્વં બ્રહ્મ તજ્જલનિતિ શાન્ત ઉપાસીત । છાંદોગ્ય ઉપનિષદના આ પ્રકરણમાં બ્રહ્મનું સ્થાન બહુ જ અલ્પ બતાવ્યું છે. જેમકે- એમ આત્મા અન્તર્હૃદયે અણીયાન્ બ્રીહેઃ, મારા હૃદયમાં આ બ્રહ્મરૂપ આત્મા વિદ્યમાન છે અને મીઠું અને જવના દાણા કરતાં પણ વધારે નાનો એ આત્મા છે.

હવે ધારો કે જેને રહેવાનું સ્થાન બહુ જ નાનું હોય તે સર્વવ્યાપક કેવી રીતે હોઈ શકે ? વળી ઉપનિષદમાં જ અણીયાન્ બ્રીહેર્યવાદ વા ઇત્યાદિ કથનોથી અલ્પ કહેલ છે; આથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે હૃદયાદિરૂપ અલ્પ સ્થાનોમાં રહેનાર અને સમાનાર આત્મા બ્રહ્મ નથી પણ જીવાત્મા છે. બ્રહ્મ તો મુંડક ઉપનિષદમાં બતાવ્યા પ્રમાણે સર્વકાયોનું કારણ અને વ્યાપક છે. જેમકે:- નિત્ય વિશુ સગતં સુસૂક્ષ્મં તદવ્યયં યદ્ ભૂતયોનિ પરિપ્લવન્તિ ધીરાઃ ॥ મુઢક ઉપ. ૧-૧-૬.

બ્રહ્મને માટે એવી શંકા કરવી એ બરાબર નથી, કારણ કે, બ્રહ્મ તો સર્વવ્યાપક જ છે. હૃદયાદિ સ્થાનોમાં ય છે અને તેની બહાર પણ છે, એ કોઈનો આધેય નથી, છતાં હૃદયાદિ સ્થાનો તો તેમાં બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે બતાવેલ છે. હૃદયાદિ સ્થાનોમાંના કોઈપણ સ્થાનમાં જો બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય તો બ્રહ્મ હૃદયમાં જ છે અને બીજે નથી એમ માનવાનું નથી, એ તો તેનાથી બહાર પણ છે. નર્મદા નદીને ભરૂચ શહેર પાસે જોઈ તેથી એમ ન માની શકાય કે એ નદી બીજે ઠેકાણે નથી.

દાખલા તરીકે આકાશઃ આકાશ વ્યાપક છે છતાં સોયના નાકામાં આકાશ અલ્પ છે એમ કહેવાય છે, તેથી નિષ્પ્રદેશ આકાશ અલ્પ બની જતું નથી, એ તો સોયના નાકા બહાર સર્વત્ર વિદ્યમાન છે. આ પ્રમાણે હૃદયાદિ અલ્પ સ્થાનોમાં બ્રહ્મ છે એ કથન બ્રહ્મનો એમાં સાક્ષાત્કાર કરવા માટે કહેલ છે. હૃદયમાં જ બ્રહ્મ

છે અને બીજે નથી એમ કહીવાનું તાત્પર્ય નથી. એ તો જ્યાંના જ્યાંના, જ્યાંના અન્તરિક્ષાત્ । જ્યાંના દિવા, જ્યાંના અગ્નિ સ્ત્રોતોઃ । પૃથ્વી, આકાશ, દુઃસ્વાદ અને સર્વ લોકોથી વધારે મોટો બ્રહ્મ-આત્મા છે. વિશુદ્ધ મનથી એ મહાન્ આત્માને હૃદયમાં સાક્ષાત્કાર થાય છે. ॥ ૭ ॥

જો પરમાત્માને સર્વવ્યાપક માનવામાં આવે તો એ જીવાત્મામાં પણ જોતપોત હોવાથી જીવાત્મામાં જે રાગ, દ્વેષ અને મોહાદિ દોષો છે તે બ્રહ્મમાં પણ આવી જાય. દુર્ગન્ધવાળા સ્થાનમાં જો માણસ જાય તો તે દુર્ગન્ધ તે માણસમાં પણ આવે છે, તેમ જીવાત્મામાં સુખદુઃખ છે તે પરમવ્યાપક પરમાત્મામાં પણ આવવાં જોઈએ. આ શંકાનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં આપવામાં આવે છે.

સંમોગપ્રાપ્તિરિતિ चेन्न वैशेष्यात् ॥ ૮ ॥

પદાર્થ:- (સંમોગપ્રાપ્તિ) જીવાત્માને જે સુખ-દુઃખનો ભોગ છે તે પરમાત્માને પ્રાપ્ત થવો જોઈએ (ઈતિ ચેત્) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો (ન) એ ઠીક નથી (વૈશેષ્યાત્) વિશેષતા હોવાથી.

ભાવાર્થ:- પરમવ્યાપક જો પરમાત્મા હોય તો તેને જીવાત્માની અંદર બહાર સર્વત્ર માનવા ઘટે અને તેથી જીવાત્મામાં જે સુખ-દુઃખરૂપ સંભોગ છે તે બ્રહ્મને પણ પ્રાપ્ત થાય જ. માટે પરમાત્માને વ્યાપક ન માનવા જોઈએ.

આ શંકા ધરાવતી નથી, કારણ કે પરમાત્મા તો તપાસ્મા (પાપરહિત) છે. પરમાત્મામાં ધર્મ અને અધર્મ નથી, અને સુખ-દુઃખ વગેરે ધર્મ અને અધર્મનાં ફળ છે. માટે ધર્મ અને અધર્મના અભાવને લીધે પરમાત્મામાં સુખ-દુઃખરૂપ સંભોગ નથી. તેમ પરમાત્મામાં અજ્ઞાન નથી, તેથી અજ્ઞાનમૂલક રાગદ્વેષ પણ તેમાં નથી. કેવળ વ્યાપકતાને લીધે બીજના દોષો પરમાત્મામાં માનવા એ પ્રમાણભૂત નથી.

વસ્તુની શક્તિનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. જેમકે : અગ્નિ

બધાને બાળે છે પણ આકાશ અગ્નિમાં હોવા છતાં અગ્નિ આકાશને બાળી શકતો નથી. આનું કારણ એ છે કે આકાશમાં બળવાની જ શક્તિ નથી. આ જ કારણથી વેદમાં તથા ઉપનિષદોમાં પરમાત્માને અભોક્તા કહેલ છે. જેમકે: અનશ્નન્ અન્યોઽભિવાક્સીતિ; પરમાત્મા અભોક્તા છે અને સર્વકોઈને ભોધ રહ્યો છે. પૂર્ણકામ પરમાત્મામાં કોઈપણ રીતે સુખ-દુઃખરૂપ ભોગ સંભવી શકે નહિ.

સર્વજ્ઞાનવાળો. પરમાત્મા છે તેથી રાગ, દ્વેષ અને મોહ પણ પરમાત્મામાં હોઈ શકે નહિ. અજ્ઞાન હોય તો જ રાગાદિ દોષો સંભવી શકે. પરમાત્મામાં અજ્ઞાન નથી. તો રાગાદિ દોષો પણ નથી. જ્યાં મૂળ જ નથી ત્યાં શાખા આદિ હોવાનો સંભવ જ ક્યાંથી હોય.

આ કારણથી પરમાત્માને સર્વવ્યાપક માનવામાં કોઈપણ બતનો દોષ નથી. પરમાત્માનું સર્વવ્યાપકત્વ હોવું એ વેદશાસ્ત્ર અને વેદાન્ત-સંમત છે, તથા યુક્તિ અને પ્રમાણથી પણ એ સિદ્ધ છે. ॥ ૮ ॥

અત્તા ચરાચરગ્રહણાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ:- (ચરાચરગ્રહણાત્) ચર અને અચર સંપૂર્ણ જગતનો પ્રલય-કર્તા (અત્તા) પરમાત્મા અત્તા છે, એટલે કે અદન કરનાર છે.

ભાવાર્થ:- કોઈપણવસ્તુમાં આ પ્રમાણે ઉપદેશ છે:

યસ્ય વ્રહ્મ ચ ધૃત્રં ચ ઊમે ભવતિ ઓદનઃ ।

મૃત્યુર્વસ્વોપસેચનં ક હત્યા વેદ યત્ર સઃ ॥ કઠોવ. ૧-૨-૨૫.

આ મંત્રમાં બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય વગેરે સર્વ કાર્યાત્મક જગતને ઓદન રૂપે જણાવ્યું છે અને મૃત્યુને પણ (ઉપસેચન) ધી અથવા ગોળના રૂપમાં જણાવ્યું છે. છતાં એ ક્યાં રહે છે એની કોઈને ખબર નથી. તો આ ઓદન-માત્ર અને ધીને ખાનારો કોણ છે? અને એવો ખાનારો રહે છે ક્યાં?

આનો ઉત્તર એ છે કે-આ સર્વને ખાનારો એટલે કે પ્રલયનો

કરનાર પરમાત્મા છે. પ્રલય કરે છે માટે તે 'અત્તા' પણ કહેવાય છે. અત્તા એટલે અદ્વન કરનાર ખરો, પણ તે લોજન કરનાર નહિ. લોજન અને પ્રલય આ બન્ને શબ્દના અર્થમાં લેઈ છે; માટે પરમાત્માને 'અત્તા' કહેવાથી તેનામાં લોગ છે એમ કહી શકાય નહિ.

શંકા:- અત્તા પરમાત્મા એટલે બ્રહ્મ જ શા માટે? શું કોઈ એવો ભયંકર રાક્ષસરૂપ જીવાત્મા ન હોય કે જે સર્વને ખાઈ જતો હોય અને કયાં રહે છે એની કોઈને પણ ખબર ન હોય? આનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં છે.

પ્રકરણાચ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (પ્રકરણાત્) એ પ્રકરણ પરમાત્માનું છે.

ભાવાર્થ:- કઠોપનિષદમાં પરમાત્માના પ્રકરણમાં એ મંત્ર આવેલો છે: 'મહાન્ત વિભુમાત્માન મત્વા ધીરો ન શોચતિ।' કઠોપ. ૧-૨-૨૨. મહાન્ વિભુ આત્માને જાણીને વિદ્વાન માણસને શોક રહેતો નથી.

'નાયમાત્મા પ્રવચનેન લમ્બો ન મેધયા ન વહુના શ્રુતેન । યમેવૈષ વૃણુતે તેન લમ્બસ્તસ્યૈષ આત્મા વિવૃણુતે તન્નુ સ્વામ્।' કઠોપ. ૧-૨-૨૩.

પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર પ્રવચનો કરવાથી થતો નથી, બહુ બુદ્ધિ હોવાથી પણ થતો નથી, બહુ શાસ્ત્રો ભણવાથી પણ થતો નથી; પણ જ્યારે એ પરમાત્મા જ ઉપાસક ઉપર પ્રસન્ન થાય ત્યારે જ ઉપાસક વડે તે પ્રાપ્ય બને છે અને ત્યારે પરમાત્મા પોતાનું સ્વરૂપ ઉપાસક સમીપ ખુલ્લું કરે છે.

નાવિસ્તો દુશ્વરિતાન્નાશાન્તો નામમાહિતઃ ।

નાશાન્તમાનસો વાપિ પ્રજાનેનૈનમામુયાત્ ॥' કંઠોપ. ૧-૨-૨૪.

માણસ દુરાચારમાંથી જ્યાંસુધી અટક્યો નથી, શાન્ત થયો નથી, મનમાં સંશયરહિત જ્યાંસુધી થયો નથી અને જેનું મન પણ શાંત થયું નથી, ત્યાંસુધી માણસને પરમાત્માનું જ્ઞાન થતું નથી અને એવા ઉપાસકને એ મળતો પણ નથી. પરમાત્મા જ્યારે સદાચારી,

શાન્ત, સમાહિત અને શાંત મનવાળા ઉપાસક ઉપર દયા કરે છે ત્યારે તેનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. આ પ્રમાણે પરમાત્માનું જ પ્રકરણ હોવાથી સર્વનો અત્તા પરમાત્મા જ છે અને અત્તા હોવા છતાં એ લોકતા નથી. કારણ કે, અત્તાનો અર્થ થાય છે પ્રલયકર્તા. પ્રલય અને લોજન એક નથી. ॥ ૧૦ ॥

હવે ઠઠોપનિષદમાં ચમાચાર્યે નચિકેતાને જે ઉપદેશ આપ્યો છે તેમાંના એક સંદિગ્ધ વાક્ય ઉપર વિચાર સૂચવતું આ નિમ્ન સૂત્ર છે.

ગુહાં પ્રવિષ્ટાવાત્માનો હિ તદ્દર્શનાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ:- (ગુહામ્) હૃદયરૂપ શુદ્ધિમાં (પ્રવિષ્ટો) પ્રવેશ પામેલા (આત્માનો) જે આત્માઓ છે (હિ) કારણ કે (તદ્દર્શનાત્) એ પ્રકરણના આગળ પાછળના વાક્યો ઉપર વિચાર કરતાં જે આત્માઓનું દર્શન-જ્ઞાન થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ:- ઋતં વિન્તી સુકૃતલ્ય લોકે ।

ગુહાં પ્રવિષ્ટો પરમે પરાદે ॥

છાયાતપો બ્રહ્મવિદો વદન્તિ ।

પદ્માન્વયો યે ચ ત્રિણાચિષેતાઃ ॥ કઠોપ. ૧-૩-૧.

અર્થ:- ‘સત્કર્મથી પ્રાપ્ત થયેલા માનવ-શરીરની અંદર રહેલી હૃદયરૂપ શુદ્ધિમાં કર્મના ફળને લોગવનાર કોઈ જે વ્યક્તિઓ પ્રવેશ પામેલી છે અને તે બંને પરસ્પર-વિરોધ સ્વભાવવાળા અંધકાર અને પ્રકાશ જેવી છે એમ બ્રહ્મ જાણનાર અને અગ્નિકર્મ કરવામાં નિષ્ઠાવાળા મહાત્માઓ કહે છે.

આ મંત્રમાં ઋતનો અર્થ કર્મનું ફળ છે. કારણ કે, કર્મનું ફળ ચોક્કસ મળે છે, અવશ્યંભાવિ છે, સત્ય છે.

અહીં શંકા એ થાય છે કે હૃદયની અંદર આ જે વ્યક્તિઓ કોણ છે? જીવાત્માનું સ્થાન હૃદયમાં છે માટે એક વ્યક્તિ તો

જીવાત્મા જ છે એમાં શંકા ન રહેવી જોઈએ, પણ બીજી વ્યક્તિ કોણ છે ?

ઉત્તર:—જીવાત્મા ચેતન છે તો તેની સાથે બીજો રહેનાર પણ ચેતન જ હોવો જોઈએ. લલે કેટલાક અંશમાં એ બે વ્યક્તિઓમાં વિરોધી શુભ-સ્વભાવ હોય; પણ ચેતન્ય તો બન્નેમાં એકસરખું જ છે માટે કેટલેક અંશે એ બંને સમાન છે. જેમકે:—આ ઘોડો સારો છે, પણ આનો ભેડીદાર કોઈ બીજો મેળવવો જોઈએ, તો બીજો કોણ હોઈ શકે? ઘોડો જ, કોઈ પુરુષ અથવા બળદ આદિ ન જ હોઈ શકે, કારણ કે તેમાં સમાનતા નથી. તેમ એક ચેતન તો હૃદયમાં છે પણ બીજું કોણ છે? તો તેનો ઉત્તર એ જ છે કે તેની સાથે સમાનતા રાખનાર બીજો પણ ચેતન જ હોવો જોઈએ; માટે હૃદયમાં બે ચેતન આત્માઓ છે એવું અનુભવી મહાત્માઓનું માનવું છે.

આ સૂત્રમાં અન્ય ચેતન હોવાનું કારણ સૂચવીને જણાવ્યું છે કે બીજો પણ આત્મા જ છે, કારણ કે આ પ્રકણના પૂર્વોપરના વાક્યોના અર્થ ધ્યાનમાં લેતાં બીજો પણ મહાન્ આત્મા જ જીવાત્મા સાથે રહેલો છે. એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

હવે બીજી શંકા એ ઉત્પન્ન થાય છે કે જો પ્રરમાત્મા જીવાત્મા સાથે હૃદયમાં રહેતો હોય તોપણ એ કર્મનું ફળ તો ન લોગવે. કર્મનું ફળ તો શરીરવાળો આત્મા જ લોગવે. કર્મનું ફળ કાં તો સુખ અને કાં તો દુઃખ. પરમાત્મા પૂર્ણકામ છે, આનંદસ્વરૂપ છે, ધર્મ અને અધર્મથી પર છે, શરીર અને ધર્મિયોથી પણ સદૈવ રહિત છે, તો તે કર્મનું ફળ સુખ-દુઃખ કેવી રીતે લોગવે? અર્થાત્ ન જ લોગવે. તો પછી આ સૂત્રમાં બંનેને કર્મફળના પાત્ર કરનારા શામાટે કહ્યા ?

આનો ઉત્તર એ છે કે, એક લોગવનાર અને બીજો લોગવાવનાર છે, માટે પ્રયોજ્ય અને પ્રયોજક બંનેને કર્મ ફળ પીનારા કહ્યા છે;

વાસ્તવમાં પરમાત્મા કર્મનું ફળ લોગવતો નથી. જનશ્રન્ અન્યોડ-
મિત્તકરીતિ, એવું બીજા વેદાન્ત-વાક્યમાં પણ કહેવામાં આવ્યું છે,
માટે હૃદયમાં જે આત્માઓ છે એમ માનવામાં કશો વાંધો
જણાતો નથી.

આ મંત્રમાં ‘જીવાત્મા’ એક વ્યક્તિ નહિ પણ સામાન્ય નામ
હોવાથી સમર્પિવાચક છે એમ સમજવું. પરમાત્મા તો એક જ
વ્યક્તિ છે માટે તે વ્યક્તિવાચક છે. ઘણા છત્રીવાળા હોય અને
તેમાં એક છત્રી વગરનો માણસ હોય, તોપણ તે બધાને ‘છત્રીવાળા
જાય છે’ એમ કહેવાય છે. આ ‘છત્રિન્યાય’ પણ અહીં લાગુ
પડે છે. ઘણા જીવાત્માઓ કર્મનું ફળ લોગવે છે તેમાં એક
પરમાત્મા સાથે રહેવા છતાં કર્મનું ફળ ન લોગવતો હોવા છતાં
તેની પણ ગણતરી કર્મફળ લોકતા તરીકે ઔપચારિક રીતે થઈ શકે.
પરમાત્મા વ્યાપક હોવાથી સર્વના હૃદયમાં રહી શકે છે. ॥ ૧૧ ॥

હવે બીજો. આત્મા પરમાત્મા જ હૃદયમાં છે તે આ સૂત્રમાં
પણ સૂચવે છે.

વિશેષણાચ્ચ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ:— (ચ) અને (વિશેષણાત્) આ પ્રકરણમાં જીવ અને
પરમાત્માના વિશેષણો હોવાથી.

ભાવાર્થ:— નચિકેતા અને યમાચાર્યના પ્રકરણમાં યમાચાર્યે
જીવ અને પરમાત્માના વિશેષણો આપ્યાં છે, તેથી સમજાય છે કે
હૃદયરૂપ શુદ્ધિમાં જીવ અને પરમાત્મા બંને વિદ્યમાન છે. જેમકે:—
તં દુર્દશો ગૂઢમનુપ્રવિષ્ટં ગુહાહિતં ગહરેષ્ઠ પુણ્યમ્ । અધ્યાત્મયોગાધિગમેન દેવં
મત્વા ધીરો હર્ષશોકૌ જહાતિ । ૧-૨-૧૨. આ મંત્રમાં હૃદયરૂપ શુદ્ધિમાં
રહેલાં પ્રદનું જ વર્ણન છે. પ્રદ ‘દુર્દશ’, અતિ એકાગ્રચિત્ત
અને પરમપ્રદાથી જાણી શકાય છે એમ કહ્યું છે અને એ વિશેષણ
પ્રદનું જ છે. ધીર: એ વિશેષણ જીવનું છે. પરમપ્રદાને માનીને
અર્થાત્ એનો સાક્ષાત્કાર કરીને જ્ઞાની જીવાત્મા હવે અને શોકથી

રહિત થઈ જાય છે. એતદાલમ્બન શ્રેષ્ઠમેતદાલમ્બન પરમ્ એતદાલમ્બન જ્ઞાત્વા
બ્રહ્મલોકે મહીયતે । કટોપ. ૧-૨-૧૭.

અહીં 'આલંબન' તરીકે બ્રહ્મ છે અને એને જાણનાર અને
સુક્ષિતમાં આનંદ માણનાર જીવાત્મા છે એમ કહ્યું છે.

આસીનો, દૂર વ્રજતિ શ્યાનો યાતિ સતતઃ ।

૧૧ । કસ્ત મદામર્દ દેવ મદન્યો જ્ઞાતુ મર્હતિ ॥ કટોપ. ૧-૨-૨૧.

અહીં ઉપર ઉપરથી વિરુદ્ધ જણાતા ધર્મો બ્રહ્મના જ છે, કારણ
કે તે વ્યાપક છે. જીવના પણ એ ધર્મો સંભવી શકે છે, કારણ કે
એસવું, ફર જવું, સૂવું અને સર્વ દિશાઓમાં ફરવા જવું, એ
શરીર દ્વારા જીવનું જ કર્તવ્ય છે. વળી કેઈ વખતે હુપ થવો તો
કેઈ વખતે ગ્લાનિ થવી, એ પણ મનો દ્વારા જીવમાં સંભવી શકે છે.

‘આત્માન રથિન વિદ્ધિ ।’ કટોપ. ૧-૩-૩.

આ વાક્યમાં જીવને જ રથી તરીકે બતાવ્યો છે. ય. સેતુરીજા-
નાનામ્ । કટોપ. ૧-૩-૨. આ વાક્યમાં પણ યજ્ઞ કરનારાઓને સદ્ગતિ
આપનાર, સંસાર-સાગરમાંથી પાર પહોંચાડનાર બ્રહ્મ જ છે એમ
બતાવ્યું છે.

‘एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते ।’ કટોપ. ૧-૩-૧૨. અહીં પણ
પૃથ્વી આદિ સર્વ જૂતોમાં ગૂઢ રહેલો પરમાત્મા છે તે અજ્ઞાનીઓને
પ્રકાશિત થતો નથી, એમ કહ્યું છે.

આવાં પુષ્કળ વાક્યો બ્રહ્મ અને જીવને બતાવનારાં આ પ્રકરણમાં
છે. માટે ઋતપાન કરનાર જીવ અને બ્રહ્મ બંને હૃદય-ગુફામાં છે
એમ સમજવું.

આત્મેન્દ્રિયમનોયુક્ત મોકેત્યાહુર્મેનીયિણઃ । કટોપ. ૧-૩-૪.

ઇન્દ્રિય અને મનથી જે આત્મા યુક્ત છે તે જ લોકતા છે,
એમ મનીષી મહાત્માઓ કહે છે. કર્મ દ્વારા જીવને જ ઇન્દ્રિય,
મન અને શરીર મળેલાં છે; માટે સાચો લોકતા તો જીવ જ છે.

બ્રહ્મ તો તેની સાથે રહેવાથી કેવળ ગૌણ તરીકે 'લોકતા' એવા વ્યવહેરને પામે છે, એવું શ્રુત વિવેચી... મંત્રમાં સૂચવવામાં આવ્યું છે ॥ ૧૨ ॥

હવે 'અન્તર' નામનું અધિકરણ શરૂ થાય છે. તેમાં બ્રહ્મ-વિદ્યામાં આવેલા 'અન્તર' શબ્દના અર્થનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. આ અધિકરણમાં સત્યકામ જાળાલ મુનિ અને તેના શિષ્ય ઉપકોસલના વૃત્તાન્તને સૂચિત કરે છે. વૃત્તાન્ત આ પ્રમાણે છે:—

“ઉપકોસલ જાળાલ મુનિના આશ્રમમાં રહી વિદ્યાભ્યાસ કરતો હતો. બાર વરસમાં તેણે વિદ્યાભ્યાસ સંપૂર્ણ કર્યો પણ આચાર્ય જાળાલ મુનિ તેનો સમાવર્તન સંસ્કાર કરી ઘેર જવાની રજા આપતા ન હતા. જાળાલ મુનિના પત્ની બહુ કયાળુ હતાં, તેણે એક દિવસ આચાર્ય સત્યકામને કહ્યું કે, તમે ઉપકોસલને ઘેર જવાની રજા કેમ નથી આપતા? એના સહાધ્યાયીઓને તો તમે ઘેર મોકલ્યા, પણ આને શામાટે રોકી રાખ્યો છે? એનો અભ્યાસ તો સંપૂર્ણ થયો છે અને બીજા અતેવાસી કરતાં પણ એ હોશિયાર અને આચાર્ય ઉપર ખૂબ ભક્તિ રાખનાર છે. શું એને હવે ઘેર જવાની ઈચ્છા ન થાય? આચાર્યે આનો કશો ઉત્તર આપ્યો નહિ અને એ પ્રવાસમાં ચાલ્યા ગયા.

ઉપકોસલ હવે ખૂબ કંટાળ્યો હતો પણ આચાર્યની આજ્ઞા ન પાળવામાં એ મોટું પાપ સમજતો હતો. આચાર્ય જ્યાંસુધી સજી થઈ રજા ન આપે ત્યાંસુધી એ આશ્રમ છોડવાની ઈચ્છા રી રીતે કરે? ઉપકોસલ ખૂબ મુંઝાતો હતો તેથી તે આચાર્યના પ્રવાસમાં ગયા પછી ઉપવાસ ઉપર જતયો. આચાર્યની પત્ની આ જનાવણી ખૂબ દુઃખી થયાં. એમણે ઉપકોસલને ઉપવાસ બંધ કરવા વિનવ્યો, અને કહ્યું કે, 'વ્રતચાત્ર, અજ્ઞાન' હે બ્રહ્મચારી, તું સોજાઈ કર. ઉપકોસલે ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે, 'માતાજી, હું અનેક

જાતની ચિંતાઓ અને કામનાઓથી ધરાઈ રહ્યો છું, મને ભૂખ લાગતી નથી, મને અન્ન લેવાની જરૂર નથી.

આચાર્ય : સત્યકામ પ્રવાસમાંથી જ્યારે પાછા આવ્યા ત્યારે તેને ઉપકોસલનો ચહેરો ખૂબ તેજસ્વી જણાયો. આચાર્ય પૂછ્યું કે : ઉપકોસલ, તારા મોઢા ઉપર ખૂબ તેજ ચળકે છે, એ જોઈ મને આનંદ થાય છે. હું જે તને આપવા ઇચ્છતો હતો તો તને મળી ગયું લાગે છે, માટે સાચું જોલ, તને કોણે બ્રહ્મજ્ઞાન આપ્યું ?

ઉપકોસલે ઉત્તર આપ્યો કે : અહીં મને આપના સિવાય કોણ બ્રહ્મજ્ઞાન આપી શકે એમ છે ? આચાર્ય ફરીથી પૂછ્યું : ઉપકોસલ, છુપાવ નહિ. સત્ય જોલવું અને ધર્મ પ્રમાણે વર્તવું એ તારો ધર્મ છે. ઉપકોસલે હાથ જોડી શુરના ચરણમાં માથું નમાવી કહ્યું કે મને બ્રહ્મજ્ઞાન આપનાર માણસો ન હતા.

આચાર્ય :— ત્યારે કોણ હતો, એ તને કેવા દેખાતા હતા ?

ઉપકોસલ :— તેઓ અન્યાદશ હતા એટલે કે તેઓ મનુષ્યોથી જુદી જાતના હતા. અત્યંત વિદ્વાન હતા અને લોકોત્તર તેજસ્વી વ્યક્તિઓ હતા.

આચાર્ય :— તેઓએ તને શું શીખવ્યું ? ઉપકોસલ જે કંઈ તેમની પાસેથી શીખ્યો હતો તે અક્ષરેઅક્ષર આચાર્યને કહી ગયો. આચાર્ય ઉપકોસલની ધારણાશક્તિ અને ગ્રહણ કરવાની શક્તિથી પ્રસન્ન થયા અને કહ્યું કે, હવે આગળ હું તને એવું શિખવવા માથું છું કે, તું પાપ અને પુણ્યથી પર થઈ જશે. જળમાં રહેલા કમળપત્ર માફક તું નિર્લેપ રહીશ અને લોકોત્તર આનંદ લોગવીશ.

ઉપકોસલ આચાર્યના સ્વર્ગમાં પડ્યો અને જોલ્યો કે, ‘શુરજી, આપની મારા ઉપર અપાર દયા છે, આપ આપના આ તુચ્છ શિષ્યને પાવન કરો.’ પછી આચાર્ય બ્રહ્મને સમજાવવા આ નીચેનું અધિકરણ શરૂ કરે છે જે પ્રથમ સૂત્ર આ પ્રમાણે છે :

અન્તર ઉપપત્તેઃ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થઃ—(અન્તરઃ) આંખમાં રહેલો પુરુષ બ્રહ્મ છે (ઉપપત્તેઃ) કારણ કે તેની જ ઉપપત્તિ થઈ શકતી હોવાથી.

ભાવાર્થઃ— ‘ય ઇયોઽશ્વિનિ પુરુષો દસ્યતે એવ આત્મેતિ હોવાચ એતદમૃતમભયમેતદ્ દ્રઢેતિ ।’

આંખમાં જે પુરુષ દેખાય છે તે આ આત્મા છે. એ અમર અને અભય છે. અહીં પ્રશ્ન એ ઉત્પન્ન થાય છે કે આંખમાં તો કોઈ પુરુષ દેખાતો નથી. હા, પુરુષનું પ્રતિબિંબ દેખાય છે અને પ્રતિબિંબ એ કંઈ પરબ્રહ્મ નથી. પ્રતિબિંબ તો જડ વસ્તુ છે. આંખની સામે કોઈ પુરુષ ન હોય તો તેનું પ્રતિબિંબ પણ આંખમાં હોતું નથી.

જીવ આંખમાં દેખાય છે એમ પણ કહી શકાય નહિ; જીવ-આત્મા અરૂપ હોવાથી તે જોઈ શકાતો નથી. પરમાત્મા પણ અરૂપ હોવાથી ન જ દેખાય.

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છેઃ પ્રતિબિંબ અને જીવ આંખમાં નથી એ સાચું છે, પણ પરમાત્મા નથી એમ ન કહી શકાય. પરમાત્મા સર્વવ્યાપક હોવાથી આંખમાં પણ છે. આંખમાં એનું હોવું એ એના અન્યત્ર હોવાનો નિષેધ નથી કરતું. પરમાત્મા આંખમાં પણ દેખાતો નથી એ વાત સાચી છે, પણ દેખાવાનો અર્થ અહીં જાણવું છે અને તે શાસ્ત્રીય અર્થ છે. આંખમાં જાણી શકાય છે એમ માનવામાં કશો વાંધો નથી પરમાત્મા સિવાય બીજો કોઈ પુરુષ આંખમાં નથી. પરમાત્મા નિરાકાર, અભય, અમૃત, ક્ષણદાતા, આનંદસ્વરૂપ વગેરે વિશેષણવાળો છે. તે આંખમાં એટલા માટે જતાવ્યો છે કે આંખ ઉત્તમ તેજસ્વી સ્થાન છે. ઉપાસક પુરુષ એવી ભાવના કરી આંખમાં મનને સ્થિર કરે તો સફળ ઉપાસના કરી શકે, માટે જે પુરુષ જતાવવામાં આવ્યો છે તે

પુરુષ બ્રહ્મ જ છે. આથી કોઇએ એમ ન સમજવું કે પરમાત્મા સાકાર થઇને આંખમાં બેઠો છે, માત્ર સર્વવ્યાપક બ્રહ્મની ત્યાં સત્તા જ બતાવી છે. સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્ર આદિ સર્વમાં એની સત્તા છે. ॥ ૧૩ ॥

કેવળ આંખ જ શામાટે ? બીજાં પણ બ્રહ્મનાં સ્થાનો બતાવવામાં આવી છે. તે બાબતનું સૂચન કરતું સૂત્ર.

સ્થાનાદિવ્યપદેશાચ્ચ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (સ્થાનાદિવ્યપદેશાત્) પૃથ્વી આદિ બીજાં સ્થાનો પણ બતાવવામાં આવી છે.

ભાવાર્થ:- કેવળ આખ જ પરમાત્માનું સ્થાન છે અને બીજાં સ્થાનો નથી એમ નહિ. પૃથ્વી, પાણી, વાયુ, તેજ, તમસ આકાશ, જીવાત્મા વગેરે અનેક સ્થાનોમાં બ્રહ્મ છે એમ જૈનદારણ્યક ઉપનિષદના અ. ૩. બ્રા ૭ માં બતાવવામાં આવ્યું છે. સર્વ સ્થાનોમાં બ્રહ્મ છે અને એ સ્થાનોમાં બ્રહ્મનું જ નિયમન છે વગેરે ઋષિ યાજ્ઞવલ્ક્યે જૈનદારણ્યકમાં બતાવ્યું છે માટે અક્ષિગત પુરુષ બ્રહ્મ જ છે ॥ ૧૪ ॥

સુત્રવિશિષ્ટાભિધાનાદેવ ચ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (સુત્રવિશિષ્ટાભિધાનાત્) અક્ષિગત પુરુષ સુખથી વિશિષ્ટ છે એમ કહેવાથી (એવ) એ બ્રહ્મ જ છે.

ભાવાર્થ:- અક્ષિગત પુરુષને સંયદ્વામ કહેવામાં આવ્યો છે. સંયદ્વામ એટલે જેના તરફથી જીવાત્માઓને કર્મનાં ફળ મળે છે તે. વામ એટલે કર્મનું ફળ. સયત્ વામ યસ્માત્। સ=સયદ્વામ, સંયત્ એટલે પ્રાપ્ત થતું. વામ એટલે સુખ-ફલ આદિ ફળફળ. ભાવ એ છે કે અક્ષિગત પુરુષ ફળફળનો પણ દાતા છે. વળી તે ક રૂપ અને લ રૂપ પણ છે. ક=સુખ અને લ=આકાશ. આ બંને પરસ્પર વિશેષણ-વિશેષ્યભાવને પ્રાપ્ત થાય છે અને તેમાંથી સાર

નીકળે છે કે અક્ષિગત પુરુષ અપરિચ્છિન્ન સુખસ્વરૂપ છે. સુખનો અર્થ અહીં વિષય-જન્ય સુખ ન સમજવું, કારણ કે, વિષય-સેવનથી જે સુખ મળે છે તે તો અનિત્ય અને પરિમિત હોય છે. જ્યારે આ પુરુષમાં જે સુખ છે તે તો જેમ આકાશ અપરિચ્છિન્ન અને નિત્ય છે તેમ એ બ્રહ્મમાં જે સુખ છે તે નિત્ય અને અપરિચ્છિન્ન છે. આ સુખને ઉપનિષત્કારો આનંદ કહે છે. એટલે અક્ષિગત પુરુષ નિત્ય આનંદમય છે.

વળી એ પુરુષને માટે ‘ભામની’ શબ્દનો પણ પ્રયોગ કર્યો છે. ‘एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति ।’ છાંદોગ્ય ૪-૫-૪. પરમાત્મા સર્વત્ર પ્રકાશમાન હોવાથી તે ભામની છે. ભાતિ इति= ભામની. પરમાત્માને લીધે સૂર્યચંદ્રાદિ લોકો પ્રકાશી રહ્યા છે. ‘तमेव मान्तमनुभाति सर्वम्’ એ જ બ્રહ્મ અક્ષિ-આંખમાં છે. માત્ર આંખમાં જ નહિ પણ હરેક નાના-મોટા પદાર્થમાં છે. ધ્યાન કરતી વખતે મનને આંખમાં સ્થિર કરો અને ત્યાં બ્રહ્મની ભાવના કરો. એટલા માટે આંખમાં બ્રહ્મ છે એમ ખતાવ્યું છે. ॥ ૧૫ ॥

અક્ષિપુરુષ ‘બ્રહ્મ’ જ છે, તેમાં એક બીજો હેતુ આપે છે.

શ્રુતોપનિષત્કગત્યભિધાનાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (શ્રુતોપનિષત્કગત્યભિધાનાત્) જેણે ઉપનિષદ-બ્રહ્મત્રિધા પ્રાપ્ત કરી છે, તેની ગતિનું કથન કરેલું હોવાથી.

ભાવાર્થ:- જેણે ઉપનિષદનું શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન કર્યું છે અને તેથી જેનામાં અવિદ્યા અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતા રાગાદિ દોષો નાશ પામ્યા છે તેની દેવધ્યાન માર્ગથી ગતિ થાય છે, એટલે કે એ દેવમાન માર્ગદ્વારા ઉપાસકનો આત્મા જાય છે અને ક્રમે કરી મુક્તિ અર્થાત્ પરમાત્માના સ્વરૂપને પામે છે. એવું ઉપનિષદોમાં લખ્યું છે. જેમકે:- अयोत्तरं तस्य ब्रह्मचर्येण ब्रह्म विद्या आत्मानं मनसि आदिष्यन्मित्रमन्ते एतद् प्राणानामस्तनમેतદમृत-मममेतत्स्वप्नम્ एतन्नाત્ર पुनरुपतन्તે । પ્રશ્નોત્તર ૧-૧૦.

અર્થ:- જે ઉપાસકે તપ કર્યું છે, બ્રહ્મચર્યનું પાલન કર્યું છે, શ્રદ્ધાથી અને વિદ્યાથી આત્માની યોજ કરી છે તે ઉત્તર માર્ગદારા આદિત્યને પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રાણીનું આયતન છે, એ અમૃત છે, એ અભય છે, એ પરાયણ છે, ત્યાંથી કલ્પાંતકાળ સુધી પાછો આવે નથી.

આ જ ગતિ અક્ષિપુરુષને જાણનારને પણ મળે છે. જેમકે:- અર્ચિષમભિસમવન્તિ । છાદોગ્ય ૪-૧૫-૫. અક્ષિપુરુષરૂપ બ્રહ્મને જાણનાર ઉપાસક દેહ છૂટ્યા પછી અર્ચિમાર્ગે પ્રયાણ કરે છે અને સ एनान् ब्रह्म गमयति देवपथः, ब्रह्मपथः एतेन प्रतिपद्यमाना इम मानव मायते नावर्तन्ते । આ દેવમાર્ગ ઉપાસકોના વિદેહ આત્માઓને બ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરાવે છે અને તેને પ્રાપ્ત થયેલા આ માનવ-આવર્તમાં કલ્પાંતકાળ સુધી પાછા ફરતા નથી.

આ પ્રમાણે બ્રહ્મજ્ઞાનીઓની અને અક્ષિપુરુષને જાણનારાઓની મર્યા પછી એક જ ગતિ હોવાથી અક્ષિપુરુષ બ્રહ્મ જ છે એમ સમજવું. સર્વવ્યાપી બ્રહ્મ જ ઉપાસ્ય હોઈ શકે અન્ય કોઈ નહિ. ॥ ૧૬ ॥

હવે ‘અક્ષિપુરુષ’ બ્રહ્મ જ છે, એ સમજાવનાર નિષેધમુખ હેતુ આ સૂત્રમાં આપે છે.

अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ:- (અનવસ્થિતેઃ) અસ્થિર હોવાથી (ચ) અને (અસંમગાત) આપેલા હેતુઓ અન્યમાં સંભવિત ન હોવાથી (સ્તરઃ) બીજો (ન) કોઈ આત્મા બ્રહ્મ નથી.

ભાવાર્થ:- સમીપમાં આવેલા પુરુષનું પ્રતિબિંબ આંખમાં પડે છે ખરું, પણ એ પ્રતિબિંબાત્મક પુરુષ અસ્થિર હોય છે. આંખ સામેથી પુરુષ હટી ગયા પછી આંખમાં પુરુષનું પ્રતિબિંબ રહેતું નથી.

વળી અમૃતત્વ, અલય, સર્વત્ર પ્રકાશમાન હોવું અને નિર્લેપત્વ આદિ ગુણો પ્રતિગિણાત્મક પુરુષમાં સંભવી શકતા નથી, માટે પ્રતિગિણ-પુરુષ બ્રહ્મ નથી.

કોઈ જીવાત્મા પણ આંખમાં બેઠો નથી, એનું સ્થાન તો હૃદય છે. જીવાત્મા વ્યાપક નથી અને એના ભયથી જગત ચાલતું પણ નથી, માટે કોઈ જીવાત્મા પણ અક્ષિપુરુષ નથી. એ અક્ષિપુરુષ તો બ્રહ્મ જ છે. ‘દસ્યતે’ પદ આપ્યું છે તે જરૂર સંદેહ ઉત્પન્ન કરે છે, પણ ‘દસ્યતે’નો અર્થ અનુભૂયતે કરવામાં આવતાં સંદેહ રહેતો નથી. યદ્યપ અગ્નિ પુરુષો દસ્યતે એ વાક્યનો અર્થ આંખમાં જે પુરુષ અનુભવાય છે એવો કરવો. માટે અક્ષિપુરુષ બ્રહ્મ જ છે બીજો કોઈ નહિ. ॥ ૧૭ ॥

इति अन्तराधिकरणम् ।

હવે ‘અન્તર્યામી’નું અધિકરણ શરૂ કરે છે અને તેમાં અન્તર્યામી શબ્દ ઉપર વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥

પદાર્થ:- (અધિદેવાદિષુ) પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, અન્તરિક્ષ, વાયુ, આદિત્ય, દિશા, ચંદ્ર અને તારા આદિ પદાર્થોમાં (અન્તર્યામી). અન્તર્યામી નામે કોઈ વ્યક્તિ વિદ્યમાન છે એમ ઉપનિષદમાં બતાવ્યું છે. તે (તદ્ધર્મવ્યપદેશાત્) તેમાં બ્રહ્મના ધર્મો બતાવવામાં આવ્યા છે, માટે અન્તર્યામી નામ ધરાવનાર વ્યક્તિ બ્રહ્મ જ છે.

ભાવાર્થ:- બૃહદ્દાનંદુચક ઉપનિષદમાં ત્રીજા અધ્યાયના સાતમા બ્રાહ્મણમાં ઉદાત્તક અને યાજ્ઞવલ્કય મુનિઓનો સંવાદ છે. તેમાં બૃહ્દાનંદુ છે કે આ હોદ્દા, પરલોક અને બધાં ભૂતો કયા સૂત્રમાં પડેલાં છે? તથા પૃથ્વીઆદિ સર્વ ભૂતો, દિવ્ય પદાર્થો, ઇન્દ્રિય અને જીવાત્મા વગેરેમાં જે અન્તર્યામી નામે વ્યક્તિ છે તે કોણ છે? પ્રશ્ન કરનાર ઉદાત્તક મુનિ છે અને ઉત્તર આપનાર યાજ્ઞવલ્કય

મુનિ છે. યાજ્ઞવલ્કય મુનિએ સંતોષકારક ઉત્તર આપ્યો છે. આ સંવાદમાં વાચકનવી (ઉત્તમવક્ત્રી) ગાર્ગીએ પણ ભાગ લીધો હતો. યાજ્ઞવલ્કય અન્તર્યામીને માટે આ પ્રમાણે કહ્યું છે: યઃ પૃથિવ્યાં તિષ્ઠન્ પૃથિવ્યા અન્તરો યં પૃથિવી ન વેદ, યસ્ય પૃથિવી શરીરં યઃ પૃથિવી મન્તરો યમયયેષ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ ॥ અર્થ:- જે પૃથ્વીમાં વિદ્યમાન છે, પૃથ્વીથી જુદો છે, જેને પૃથ્વી જાણતી નથી, પૃથ્વી જેનું શરીર છે અને એ જુદો રહેલો પૃથ્વીને નિયમમાં રાખે છે એ જ તારો અન્તર્યામી આત્મા છે; એ અમૃત-અવિનાશી છે. યાજ્ઞવલ્કય આ અન્તર્યામી આત્માથી શું કહેવા માગે છે? શું કોઈ યોગીશ્વર જીવાત્મા છે કે સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છે? કોઈ જડ પદાર્થનો તો સંભવ જ નથી. દેવની ગણતરી તો જીવાત્માઓમાં જ થઈ જાય છે; પરમાત્મા સિવાય બધા જ શરીરીઓ જીવાત્મા કહેવાય છે. માટે અન્તર્યામી કોઈ દેવ અથવા બ્રહ્મ હોવો જોઈએ. આનો નિર્ણય એવો કરવામાં આવ્યો છે કે અન્તર્યામી બ્રહ્મ જ છે. કારણ કે અન્તર્યામીને અમૃત-અવિનાશી કહ્યો છે. કોઈ શરીરી જીવ કે દેવ અવિનાશી નથી. શરીરી માત્ર વિનાશી છે. શરીર રહિત જીવાત્મા પણ સર્વ જગતનું નિયમન ન કરી શકે; કારણ કે તે અદ્વ્યશક્તિ છે. અરે, જ્યારે કોઈ માણસ બીમાર પડે છે ત્યારે તે પોતાના શરીરનું પણ નિયમન નથી કરી શકતો, તો સમસ્ત જગતના નિયમનની તો વાત જ ક્યાં રહી? આ કારણથી બ્રહ્મપરમાત્માને જ અન્તર્યામી કહેવામાં આવ્યા છે. તે સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન છે માટે સમસ્ત જગતનું નિયમન કરે છે અને પોતે અવિનાશી પણ છે અને સર્વવ્યાપક હોવાથી અન્તર્યામી પણ છે. ॥ ૧૮ ॥

અન્તર્યામી બ્રહ્મ જ છે, તેમાં એક વધારાનો હેતુ બતાવતું સૂત્ર.

ન ચ સ્માર્તમતદ્ધર્માભિલાપાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (સ્માર્તમ્) સ્મૃતિમાં કહેલું (ન) નથી (અતદ્ધર્માભિલાપાત્) એમાં ચેતનના ધર્મનું કથન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ:- કપિલ, કણ્વાદ અને મનુ આદિ મુનિઓએ કહેલું મૂળકારણ અન્તર્યામી શબ્દવાચ્ય નથી, કારણ એ કારણો બધાં જ જડ છે. જ્યારે અન્તર્યામી તો ચેતન છે, સર્વનો દ્રષ્ટા છે. ચેતનત્વ, દ્રષ્ટૃત્વ અને મન્તૃત્વ આદિ ધર્મો અચેતનમાં ન સંભવી શકે.

અહીં કપિલ, કણ્વાદ વગેરેના દર્શનને સ્મૃતિ કહેવામાં આવી છે. કેવળ ઉપનિષદના કથન સિવાય બધું જ સમાત છે એવો સૂત્રકારનો આશય જણાય છે.

પ્રકૃતિ-પ્રધાન આ મૂળકારણ છે. કારણ (ઉપાદાનકારણ) હમેશાં કાર્યોનુગત હોય છે એટલે તે પણ અન્તર્યામી એક રીતે કહી શકાય, પણ આ ઠેકાણે જે અન્તર્યામી કહેવામાં આવેલ છે તે તો કેવળ સર્વમાં અનુગત છે, એટલું જ નહીં પણ એ તો સર્વનો નિયામક આત્મા છે. નિયમન કરવું એ જડનો ધર્મ નથી. સમસ્ત કાર્યાત્મક જગતનું ઉપાદાનકારણ પ્રકૃતિ તો જડ છે. માટે તે અન્તર્યામી નથી, આત્મા પણ નથી.

વળી પ્રકૃતિ તો તેનાં કાર્યોમાં જ અન્તર્યામી-અનુગત છે, જ્યારે અહીં કહેવામાં આવેલ અન્તર્યામી તો આત્માદિ નિત્ય પદાર્થોમાં પણ છે. ‘યઃ આત્મનિ તિષ્ઠન્...’ ઇત્યાદિ જૃહદારણ્યકનાં વાક્યો ધ્યાનપૂર્વક વાંચો. આ કારણથી પ્રકૃતિ, પરમાણુ અથવા બીજાં કોઈપણ કાર્યજગતનાં ઉપાદાનકારણ અન્તર્યામી નથી. અહીં તો જે અન્તર્યામી તરીકે જતાવવામાં આવેલ છે તે તો પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ છે. ॥ ૧૯ ॥

જીવાત્મા પણ અન્તર્યામી થઈ શકે નહિ; એ જતાવતું સૂત્ર આ પ્રમાણે છે:

શરીરશ્ચોમયેऽપિ હિ મેદેનૈનમધીયતે ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ:- (જ) અને (શરીર:) શરીરધારી જીવાત્મા પણ અન્તર્યામી થઈ શકે નહિ. (હિ) કારણ કે, (તમયે અતિ) જાને પક્ષના

આચાર્યો (અનમ્) આ અન્તર્યામી આત્માને (મેદને) જીવથી બિન્ન છે એમ (અધીયતે) લખે છે એટલે કે વારંવાર કહે છે.

ભાવાર્થ :- શરીર=જીવાત્મા, કે જે શરીરધારી છે તે પણ અન્તર્યામી થઈ શકે નહિ. આ ठेकाણે 'ન' શબ્દની અનુવૃત્તિ ઉપરના ૧૯મા સૂત્રમાંથી લાવવી.

શરીરધારી જીવાત્મા સૂક્ષ્મ છે, જે સૂક્ષ્મ હોય તે સર્વનો અન્તર્યામી થઈ શકે નહિ; છતાં જીવાત્માની અન્તર્યામી તરીકે શંકા શામાટે કરી? આનો ઉત્તર એ છે કે, જીવાત્મા એ સામાન્ય નામ છે માટે સમસ્ત જીવાત્માઓના અભિપ્રાયે શંકા થઈ શકે. હરેક ठेकाણે ઝાડ પાન ઘાસ વગેરેમાં કોઈ ને કોઈ જીવવ્યક્તિ છે, તેથી તે જીવ-સામાન્ય કદાચ અન્તર્યામી હોઈ શકે, તેથી જીવાત્માની શંકા કરી છે.

એ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે કે: જીવાત્મા સમગ્રિ પણ અન્તર્યામી થઈ શકે નહિ. કારણ કે, એક જીવાત્મા બીજા જીવાત્માનો અન્તર્યામી નથી. પરમાત્માનો પણ તે અન્તર્યામી નથી, એ સર્વજ્ઞ નથી, સર્વશક્તિમાન પણ નથી, તો સર્વાન્તર્યામી કેવી રીતે થઈ શકે? જીવાત્મા અદ્દશ્ય છે, આત્મા છે, ચેતન છે, પણ બીજા વ્યાપકત્વ અને સર્વજ્ઞાનાદિ ધર્મો ન હોવાને કારણે એ સર્વાન્તર્યામી નથી.

વળી કાણ્વ શાખાવાળા અને માધ્યંદિની શાખાવાળા પણ અન્તર્યામી આત્મા અને જીવાત્માઓમાં ભેદ માને છે. કાણ્વશાખા કહે છે કે, યઃ વિજ્ઞાને તિષ્ઠન્...ઈત્યાદિ, વિજ્ઞાનસ્વરૂપ શારીર આત્મામાં પણ પરબ્રહ્મ અન્તર્યામી થઈને રહ્યા છે. માધ્યંદિની શાખાવાળા કહે છે કે, યઃ આત્મનિ તિષ્ઠન્.... જે શારીર આત્માનો (જીવાત્માનો) અન્તર્યામી છે તે પરબ્રહ્મ છે. આ ठेकाણે અધીયતે ક્રિયાપદ એટલે માટે મૂક્યું છે કે આ વાક્યોનું તેઓ નિત્ય અધ્યયન કરે છે.

આ ठेकाણે સ્વામી શંકરાચાર્યજીએ જીવ અને બ્રહ્મનો અલો-માન્યો છે અને માયારૂપ ઉપાધિ માની વળી એક જ બ્રહ્મમાંથી શારીર આત્માને અધ્યાસદૃષ્ટિથી જુદો પાડ્યો છે, તે પણ

રીતે તો નહિ જ, આ બધું એમનું માનવું સૂત્ર સાથે મેળ ખાતું નથી. સૂત્રકાર વ્યાસ ભગવાન પણ શંકરાચાર્યજી કહે છે તેમ અધ્યાસ-દ્વિતી માયિક જીવ બને છે એમ માનતા હોય એવું આ અધિકરણ વાંચીને જાણી શકાતું નથી. આથી બ્રહ્મ જીવાત્માઓથી, પ્રકૃતિથી અને પ્રાકૃત કાર્યોથી પણ ભિન્ન છે અને તે બધાનો અંત-યામી છે, એ વૈયાસિક વૈદિક સિદ્ધાંત છે. અહીં અન્તર્યામિ-અધિકરણ પૂર્ણ થાય છે. ॥ ૨૦ ॥

હવે ‘અદૃશ્યત્વશુલ્ક’ નામનું અધિકરણ સમજાવે છે. એ અધિકરણનું આ પહેલું સૂત્ર છે:

અદૃશ્યત્વાદિગુણકો ધર્મોક્તેઃ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ:- (અદૃશ્યત્વાદિગુણકઃ) અદૃશ્યત્વ આદિ શુલ્કવાળા પરમાત્મા આ પ્રકરણમાં કહેવામાં આવ્યા છે, કારણ કે (ધર્મોક્તેઃ) પરબ્રહ્મના અસાધારણ ધર્મ પણ એમાં જ કહેવામાં આવ્યા છે.

ભાવાર્થ:- આ અધિકરણમાં મુંડક ઉપનિષદમાં કહેલી વિધાના વિષયનું વિવેચન છે. ‘પરા’ વિધાનો વિષય ‘અક્ષર’ છે. યદા તદક્ષરમધિગમ્યતે સા ‘પરા ।’ જે વિદ્યાથી તે પ્રસિદ્ધ અક્ષરનું જ્ઞાન થાય તે પરા વિદ્યા-બ્રહ્મવિદ્યા છે. હવે ‘અક્ષર’ એટલે શું? તેનો નિર્ણય કરવો જોઈએ. આનો ઉત્તર ઉપનિષદકાર પોતે જ જણાવે છે કે: ‘યત્ તદ્ અદૃશ્યમગ્રાહ્યમગોત્રમવર્ણમ્ અચ્છુઃશ્ચોષ્ણં તદપાણિપાદમ્ । નિત્યં વિમું ઇર્ગનં સુમૂઢમ્ તદવ્યયં યદ્ ભૂતયોનિ પરિપ્સન્તિ ધીરાઃ । ૧-૧-૬ મું. ઉપ.।

અર્થ:- જે અદૃશ્ય છે, અગ્રાહ્ય છે, અગોત્ર છે; (જેને ‘કોઈ ગોત્ર નથી’), જેને પ્રાણ, ક્ષત્રિય આદિમાંનો ‘કોઈ’ વર્ણ નથી, જેને આંખ અને કાન નથી, જેને હાથ-પગ નથી, જે નિત્ય છે, વિશુ છે, સર્વગત છે, અત્યંત સૂક્ષ્મ છે, જે ‘અવ્યય છે’, જે સમસ્ત કાર્યોનું કારણ છે-એમ ધીર પુરુષો એટલે-વિદ્વાન પુરુષો જાણે છે, તે ‘અક્ષર’ છે.

આ ઉપનિષદમાં જીવ, ઈશ્વર, અને પ્રકૃતિ—આ ત્રણ તત્ત્વો માન્યાં છે. (બુચો, ૩-૧-૧ મુ. ઉ.) આ ત્રણે તત્ત્વો નિત્ય છે, સૂક્ષ્મ છે, અદૃશ્ય છે. ત્યારે ઉપરના મંત્રમાં જે ‘અક્ષર’ તત્ત્વ બતાવ્યું છે તે આ ત્રણમાંથી કયું તત્ત્વ છે? અહીં વિદ્વાનોએ અને સૂત્રકારે નિર્ણય કર્યો છે કે અહીં ‘અક્ષર’ શબ્દ પરબ્રહ્મ જ સમજવું. કારણ કે, બ્રહ્મના ધર્મોત્તું કથન અહીં કહેલા અક્ષરમાં જ સંગત થાય છે. ઉપરના મંત્રમાં વિભુ અને સર્વગત આ બે વિશેષણો પ્રકૃતિ અને જીવાત્માને લાગુ પડતાં નથી. કારણ કે, પ્રકૃતિ વિભુ અર્થાત્ સર્વવ્યાપક નથી. સમસ્ત વિકારાત્મક કાર્યોની એ બહે વ્યાપક હો, તેથી કરી તે સર્વવ્યાપક ન બની શકે. સર્વવ્યાપક તો પરમાત્મા જ છે. શું પ્રકૃતિ પરમાત્માની પણ વ્યાપક થઈ શકે? નહીં જ. વેદમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે સંપૂર્ણ જગત અથવા સંપૂર્ણ પ્રકૃતિ પરમાત્માના એક જ ભાગમાં છે; બાકી રહેલા ત્રણ ભાગમાં પ્રકૃતિ પહોંચી શકતી નથી. બુચો, પાદોડ્ય ‘વિશ્વા મૂતાનિ ત્રિપાદસ્યામૃતં દિવિ ॥ (પુરુષસૂક્ત યજુર્વેદ.) જીવાત્મા પણ વિભુ અને સર્વગત નથી.

‘અવ્યય’ શબ્દનો અર્થ ‘વિકારવગરનું’ થાય છે, જ્યારે પ્રકૃતિ તો વિકારવાળી છે; માટે ‘અવ્યય’ શબ્દ પણ પ્રકૃતિને લાગુ પડતો નથી.

શારીર જીવને હાથ-પગ, આંખ, કાન વગેરે ઈન્દ્રિયો પણ હોય છે, માટે શારીર જીવ પણ અક્ષર-શબ્દવાચ્ય થઈ શકે નહિ, તેથી અક્ષર-પદવાચ્ય આ ઠેકાણે પરબ્રહ્મ જ છે. વળી આગળ જઈ યઃ સર્વેઃ સર્વવિત્, ‘યસ્ય જ્ઞાનમય તપ.’ (મુ. ઉપ. ૧-૧-૯) એમ કહ્યું છે. જે સર્વને જાણનાર છે અને જેણે સર્વને પ્રાપ્ત કરેલું જ છે તે ‘અક્ષર’ છે. માટે યત્ તત્ અદ્રેશ્યમ્-ઈત્યાદિ ધર્મોવાળું બ્રહ્મ જ છે, એને જ ‘અક્ષર’ નામ આપેલું છે. ‘અક્ષર’ શબ્દના બે યૌગિક અર્થો થઈ શકે છે. યોડ્યન્તુતે સઃ અક્ષરઃ જે સર્વવ્યાપક છે તે અક્ષર

રીતે તો નહિ જ. આ બધું એમનું માનવું સૂત્ર સાર્થે મેળ ખાતું નથી સૂત્રકાર વ્યાસ ભગવાન પણ શંકરાચાર્યજી કહે છે તેમ અધ્યા-
દૃષ્ટિથી માયિક જીવ બને છે એમ માનતા હોય એવું આ આ
કરણ વાંચીને જાણી શકાતું નથી. આથી બ્રહ્મ જીવાત્માઓથી,
તિથી અને પ્રાકૃત કાર્યોથી પણ ભિન્ન છે અને તે બધાનો -
ચાંમી છે, એ વૈયાસિક વૈદિક સિદ્ધાંત છે. અહીં અન્ત
અધિકરણ પૂર્ણ થાય છે. ॥ ૨૦ ॥

હવે ‘અદશ્યત્વગુણક’ નામનું અધિકરણ સમજાવે
અધિકરણનું આ પહેલું સૂત્ર છે:

આ ઉપનિષદમાં જીવ, ઈશ્વર, અને પ્રકૃતિ—આ ત્રણ તરવો માન્યાં છે. (બુએ, ૩-૧-૧ મુ. ઉ:) આ ત્રણ તરવો નિત્ય છે, સૂક્ષ્મ છે, અદ્દશ્ય છે, ત્યારે ઉપરના મંત્રમાં જે ‘અક્ષર’ તરવ ખતાવ્યું છે તે આ ત્રણમાંથી કયું તરવ છે? અહીં વિદ્વાનોએ અને સૂત્રકારે નિષ્કૃંપ, કસો છે કે અહીં ‘અક્ષર’ શબ્દ પરબ્રહ્મ જ સમજવું. કારણ કે, બ્રહ્મના ધર્મોનું કથન અહીં કહેલા અક્ષરમાં જ સંગત થાય છે. ઉપરના મંત્રમાં વિભુ, અને સર્વગત આ જે વિશેષણો પ્રકૃતિ અને જીવાત્માને લાગુ પડતાં નથી. કારણ કે, પ્રકૃતિ વિભુ અર્થાત્ સર્વવ્યાપક નથી. સમસ્ત વિકારાત્મક કાર્યોની એ ભલે વ્યાપક હો, તેથી કરી તે સર્વવ્યાપક ન બની શકે. સર્વવ્યાપક તો પરમાત્મા જ છે. શું પ્રકૃતિ પરમાત્માની પણ વ્યાપક થઈ શકે? નહીં જ. વેદમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે સંપૂર્ણ જગત અથવા સંપૂર્ણ પ્રકૃતિ પરમાત્માના એક જ ભાગમાં છે; બાકી રહેલા ત્રણ ભાગમાં પ્રકૃતિ પહોંચી શકતી નથી. બુએ, પાદોડ્વય ‘વિશ્વા ભૂતાનિ ત્રિપાદસ્યામૃતં દિવિ ॥ (પુરુષસૂક્ત યજુર્વેદ.) જીવાત્મા પણ વિભુ અને સર્વગત નથી.

‘અવ્યય’ શબ્દનો અર્થ ‘વિકારવગરનું’ થાય છે, જ્યારે પ્રકૃતિ તો વિકારવાળી છે; માટે ‘અવ્યય’ શબ્દ પણ પ્રકૃતિને લાગુ પડતો નથી.

શારીર જીવને હાથ-પગ, આંખ, કાન વગેરે ઈન્દ્રિયો પણ હોય છે, માટે શારીર જીવ પણ અક્ષર-શબ્દવાચ્ય થઈ શકે નહિ, તેથી અક્ષર-પદવાચ્ય આ ઠેકાણે પરબ્રહ્મ જ છે. વળી આગળ જઈ યઃ સર્વજઃ સર્વવિત્, ‘યસ્ય જ્ઞાનમય તપઃ’ (મુ. ઉપ. ૧-૧-૬) એમ કહ્યું છે. જે સર્વને જાણનાર છે અને જેણે સર્વને પ્રાપ્ત કરેલું જ છે તે ‘અક્ષર’ છે. માટે યત્ તત્ અદ્રેશ્યમ્-ઈત્યાદિ ધર્મોવાળું બ્રહ્મ જ છે, એને જ ‘અક્ષર’ નામ આપેલું છે. ‘અક્ષર’ શબ્દના જે યૌગિક અર્થો થઈ શકે છે. યોડ્શ્નુતે સઃ અક્ષરઃ, જે ‘સર્વવ્યાપક છે તે અક્ષર

અને ન વિચિત્રે ક્ષરઃ યસ્ય સઃ, અક્ષરઃ । જેનું ક્ષરણ-વિનાશ ન થાય તે અક્ષર, આ ‘અક્ષર’ શબ્દ અહીં બ્રહ્મનો જ બોધ કરાવે છે, જડ પ્રકૃતિ અને પરિચ્છિન્ન પરિમાણવાળા જીવાત્માનો નહિ.

જોકે પ્રકૃતિ વિનાશરહિત હોવાથી તે ‘અક્ષર’-શબ્દવાચ્ય સંભવી શકે, પણ આ મંત્રમાં તો અક્ષર-શબ્દવાચ્ય પરમાત્મા જ છે. કારણ, એના વાક્યશેષમાં અક્ષરને સર્વજ્ઞ કહ્યો છે. આ વિશેષણ પ્રકૃતિને લાગુ ન જ પડે, કારણ કે પ્રકૃતિ જડ છે, જડમાં જ્ઞાન ન હોઈ શકે.

‘ભૂતયોનિ’ શબ્દ પણ પ્રકૃતિ અને બ્રહ્મ બંનેને લાગુ પડે છે. મન્વન્તીતિ ભૂતાનિ, તેષા યોનિઃ કારણમ્; જે ઉત્પન્ન થાય તે ભૂત એટલે કાર્ય અને સર્વ કાર્યોનું કારણ, પ્રકૃતિ હોય છે તેમ બ્રહ્મ પણ હોય છે. જો ઉપાદાનકારણ લઈએ તો પ્રકૃતિ ભૂતયોનિ કહેવાય અને નિમિત્તકારણ લઈએ તો બ્રહ્મ ‘ભૂતયોનિ’ કહેવાય. બ્રહ્મ કોઈનું પણ ઉપાદાનકારણ નથી. સર્વકાર્યોનું નિમિત્તકારણ જ બ્રહ્મ છે. એક ચેતનમાંથી બીજો ચેતન જન્મતો નથી, પણ જડ-શરીર જ્યારે ચેતનથી અધિષ્ઠિત થાય ત્યારે તેમાંથી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. કરોળિયો ચેતન અને જડ-શરીર બંનેના સમુદાયનું નામ છે. જ્યારે ચેતનથી કરોળિયાનું જડ-શરીર અધિષ્ઠિત થાય છે ત્યારે શરીરમાંથી તાંતણું કરોળિયો કાઢે છે. શરીર વગર શુદ્ધ-ચેતનમાંથી તાંતણું નીકળતો કોઈએ અનુભવ્યો નથી. આથી એ સમજવું કઠણ નથી કે કરોળિયાનું શરીર તાંતણાનું ઉપાદાનકારણ છે અને ચેતનરૂપ કરોળિયો નિમિત્તકારણ છે. તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મથી અધિષ્ઠિત થયેલી પ્રકૃતિ ઉપાદાનકારણ છે અને ચેતન બ્રહ્મ નિમિત્તકારણ છે. માટે અક્ષરને ‘ભૂતયોનિ’ કહેલ છે તે નિમિત્ત કારણની દૃષ્ટિએ સમજવું. ॥ ૨૧ ॥

વિશેષણભેદવ્યપદેશામ્યાં ચ નેતરૌ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થઃ— (ચ) અને (વિશેષણભેદવ્યપદેશામ્યામ્) વિશેષણ અને

લેદના કથનથી (इतरौ न) શારીર-જીવ અને પ્રધાન યત્તદ્રેશ્ય...
આદિ વાક્યોનો અર્થ નથી.

ભાવાર્થ:- દિવ્યો હ્યમૂતઃ પુરુષઃ સવાદ્યામ્યન્તરો હ્યઃ ।

અપ્રાણો હ્યમનાઃ શુભ્રો હ્યક્ષરાત્ પરતઃ પરઃ ॥ મું. ઉ. ૨-૧-૧.

બ્રહ્મ દિવ્ય છે, અમૂર્ત છે, પુરુષ છે. સમસ્ત જગતની અંદર
અને બહાર વ્યાપી રહ્યો છે, અજન્મા છે, અપ્રાણુ છે અને
મનોવિહીન છે, તથા અક્ષર અવિનાશિની પ્રકૃતિથી પર જીવાત્મા
અને એનાથી પર બ્રહ્મ છે. એ જ બ્રહ્મ અક્ષર તેમજ સર્વજ્ઞ છે.
પ્રથમ અદ્રેશ્ય આદિ વાક્યમાં જે ‘અક્ષર’ શબ્દ છે તે બ્રહ્મને
માટે પ્રયોજાયો છે, અને આ શ્લોકમાં જે અક્ષર છે તે પ્રકૃતિને
માટે પ્રયોજાયો છે અને તેનો અર્થ ‘અવિનાશી’ એ ધ્યાનમાં લેવું.

જીવથી પણ સર્વજ્ઞ-અક્ષરબ્રહ્મ ભિન્ન છે, તે પણ ‘જુષ્ટ યદા
પસ્યત્યન્યમીશમસ્ય મહિમાનમિતિ વીતશોકઃ’ (મું. ઉપ. ૩-૧-૨.) વાક્યથી સમજાય
છે. જ્યારે જીવાત્મા પ્રકૃતિ સાથે સંયુક્ત બીજા (પોતાથી જુદા)
ઈશને જુઓ છે અને એના મહિમાને સમજે છે ત્યારે એ
(જીવાત્મા) શોકરહિત થાય છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે
અક્ષર-પદવાચ્ય બ્રહ્મ જ સર્વ કાર્યનું નિમિત્તકારણ છે અને એજ
પરા વિદ્યાનો વિષય છે.

‘यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि तथाक्षणत् संभ्रमतीह विश्वम्’ જેમ
જીવતા પુરુષમાંથી વાળ નીકળે છે અને વાળ જડ છે, જ્યારે
પુરુષ ચેતન છે; તે જ પ્રમાણે અક્ષરરૂપ ચેતન-બ્રહ્મથી સમસ્ત
વિશ્વ ઉત્પન્ન થાય છે.

આ વાક્યથી જડવિશ્વનું ઉપાદાનકારણ બ્રહ્મ છે, એવી ભૂલ
ખાવી ન જોઈએ. આનો અર્થ એ છે કે ચેતન બ્રહ્મથી અધિષ્ઠિત
યથેલી પ્રકૃતિમાંથી કાર્યાત્મક વિશ્વ ઉત્પન્ન થાય છે એટલે ચેતન
તો નિમિત્તકારણ રહે છે. પુરુષમાંથી વાળ નીકળે છે ખરા, પણ
તે તો ચેતનથી અધિષ્ઠિત યથેલા શરીરમાંથી નીકળે છે. ચેતનહીન

મુઠ્ઠા શરીરમાંથી અથવા શરીરરહિત વિશુદ્ધ ચેતનમાંથી વાળ નીકળતા નથી; માટે જ્યાં-જ્યાં ચેતનથી અધિષ્ઠિત જડમાંથી જડ-કાર્ય ઉત્પન્ન થતું જણાય ત્યાં ચેતનને જડ-કાર્યનું ઉપાદાનકારણ માનવાની ભૂલ ન કરવી જોઈએ. ચેતન નિમિત્તકારણ અને જડ ઉપાદાનકારણ છે આ જ ભ્રમહીન નિયમ છે. ॥ ૨૨ ॥

હવે આ ઉપનિષદમાં જે રૂપક આપ્યું છે તે પણ ચેતનસ્વરૂપ અક્ષર-બ્રહ્મને જ લાગુ પડે છે તે આ સૂત્રથી બતાવે છે:

રૂપોપન્યાસાદ્ય ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :- (રૂપોપન્યાસાત્) અગ્નિ આદિને અક્ષર પરમાત્માના રૂપનો ઉપન્યાસ-કથન કરવાથી (ચ) હેતુનો વધારો બતાવે છે. એટલે કે, ચ હેતુસમુચ્ચાયક છે.

ભાવાર્થ :- અક્ષરસ્વરૂપ પરબ્રહ્મ પરમાત્માના રૂપની એટલે કે શરીરના અવયવોની ઉત્પ્રેક્ષા કરેલી હોવાથી ભૂતયોનિ અક્ષર પરમાત્મા જ છે, જીવ અને પ્રધાન નહિ. અવયવોની ઉત્પ્રેક્ષા આ પ્રમાણે છે:

અમિમૂર્ધાં ચક્ષુષીં ચન્દ્રસૂર્યોં ।

દિશઃશ્રોત્રે વાગ્વિવૃતાશ્ચ વેદાઃ ॥

વાયુઃ પ્રાણો દ્વિદેયં વિશ્વમસ્ય ।

પદ્મયા પૃથિવી ક્ષેપ સર્વભૂતાન્તરાત્મા ॥ મું. ડ. ૨-૧-૪.

અર્થ :- અક્ષર આત્માના મસ્તકરૂપે અગ્નિ, આંખરૂપે ચંદ્ર અને સૂર્ય, કાનરૂપે દિશાઓ, વાણીરૂપ વિવૃત વેદો, પ્રાણરૂપે વાયુ, હૃદયરૂપે વિશ્વ અને પગરૂપે પૃથ્વી છે; કારણ આ મહાન્ આત્મા સર્વભૂતોનો અન્તરાત્મા છે.

જારી રીતે જોતાં અક્ષર-બ્રહ્મ પરમાત્માને સાચું શરીર જ હોતું નથી, કારણ કે શરીર તો સુખ-દુઃખ ભોગવવા માટે હોય છે;

બ્રહ્મ સદૈવ પૂર્ણકામ હોવાથી. એને શરીર ન જ હોય, પરંતુ બ્રહ્મ સર્વમાં વ્યાપક હોવાથી ઉપરાંત પ્રમાણે કલ્પના કરી છે.

આવા અવયવો ભલે કાલ્પનિક હોય પણ તે પરબ્રહ્મના જ કહી શકાય, કોઈપણ જીવાત્માના નહિ. જીવાત્માને તો સાચું શરીર છે અને તે એનાથી સુખદુઃખ ભોગવે છે, તો પછી એ આત્મ-પરિભાણ જીવ-આત્માને અગ્નિ આદિ મૂર્ધા તરીકે કલ્પના કેમ કરી શકાય ? અર્થાત્ ન જ કરી શકાય.

પ્રધાનને પણ એવી કલ્પના ન કરી શકાય કારણ કે એ જડ છે. જડને શરીર ન જ હોય માટે એને શારીરિક અવયવોની કલ્પના પણ ન કરી શકાય.

આ અવયવોની કલ્પનાથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે મુંડક ઉપનિષદના ૧-૧-૬માં જે અદ્રેશ્ય આદિ વિશેષણો આખ્યાં છે તેમાં 'ભૂતયોનિ' પણ વિશેષણ આખ્યું છે તે, અને આગળ 'અક્ષરાત્ સમવતીહ ત્રિશ્વમ્'માં જે 'અક્ષર' વિશેષણ આખ્યું છે તે પરબ્રહ્મને જ સૂચવે છે, કારણ કે એને સર્વજ્ઞ વિશેષણ આખ્યું છે અને એમાં જ્ઞાનરૂપ તપ ગતાવવામાં આખ્યું છે. ॥ ૨૩ ॥

હવે વૈશ્વાનરનામનું અધિકરણ શરૂ કરે છે. આ અધિકરણમાં 'વૈશ્વાનર' શબ્દના અર્થનો નિશ્ચય કર્યો છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદના પાંચમા અધ્યાયના અગ્યારમા ખંડમાં આ પ્રમાણે કથા છે :— પ્રાચીનશાલ, સત્યયજ્ઞ, ઈન્દ્રધુમ્ન, જન અને બુડિલ આ પાંચ જણા વેદના સારા અભ્યાસી હતા અને નિયમથી અગ્નિહોમ કરતા હતા, પણ આત્મજ્ઞાનમાં અધૂરા હતા, તેથી તેઓ એક જ 'વૈશ્વાનર' નામે જુદા-જુદા અર્થોની ઉપાસના કરતા હતા. એક દિવસ તેઓ ભોગ મળી ઉપાસ્ય વૈશ્વાનર સંબંધી વિચાર કરવા લાગ્યા; પણ તેઓ કોઈ ચોક્કસ એક મતમાં આવી શક્યા નહિ. પછી તેઓએ નક્કી કર્યું કે ચાલો, આપણે ઉદાલક ઋષિ પાસે જઈએ, એ પણ વૈશ્વાનર-દેવની ઉપાસના કરે છે અને તે બ્રહ્મજ્ઞાની પણ છે.

ઉદાલક ઋષિએ કહ્યું કે હું તમારી શંકાનું નિવારણ કરી શકું તેમ નથી. ચાલો, આપણે બધા અશ્વપતિ રાજા પાસે જઈએ, એ આપણી શંકાઓનું નિવારણ કરશે.

જ્યારે તેઓ અશ્વપતિ રાજા પાસે ગયા ત્યારે રાજાએ તેઓને બહુમાન આપ્યું અને ઘણા વિનયથી કહ્યું કે, 'મારાં અહોભાગ્ય છે કે આપ જેવા મહાત્માઓએ મારે ઘેર આવી મારા આંગણાંને પવિત્ર કર્યું અને મને ઘણું ગૌરવ આપ્યું. હવે આપને મારે એક વિનંતિ કરવાની છે, તે એ જ કે હું યજ્ઞ કરવાનો છું, હું બીજા ઋત્વિજોને જે દક્ષિણા આપીશ તે આપને પણ આપીશ. આપ મારે ત્યાં યજ્ઞ પૂરાં થાય ત્યાંસુધી રહો.

હું આપને ખાતરી આપું છું કે, મારા રાજ્યમાં કોઈ ચોર નથી, કોઈ કંઠૂસ નથી, કોઈ દાડૂ પીનાર નથી, અગ્નિહોમ ન કરતો હોય એવો પણ કોઈ નથી, કોઈ વ્યભિચારી પુરુષ નથી તો વ્યભિચારિણી સ્ત્રી તો ક્યાંથી જ હોય? તો મારી આટલી વિનંતિને આપ સ્વીકારો.'

આગન્તુક મહાત્માઓએ કહ્યું કે: 'હે રાજા, તારી પવિત્રતામાં અમને જરાપણ શંકા નથી. પણ સંસારમાં એવો નિયમ છે કે, જેને જે વસ્તુ જોઈએ તે આપવી જોઈએ. અમે ધનની ઇચ્છા કરી આપની પાસે આવ્યા નથી. અમે તો વૈશ્વાનર ઉપાસ્ય દેવ કોણ છો? તે સમજવા આપની પાસે આવ્યા છીએ, માટે અમને એ સમજાવો.'

રાજાએ પ્રથમ તેઓ વૈશ્વાનર શબ્દનો શો અર્થ સમજે છે એ જાણી લીધું અને પછી સમજાવ્યું કે, 'તમે બધા વૈશ્વાનરને પ્રાદેશમાત્ર એટલે કે એકદેશી સમજો છો, તમારામાંનો કોઈ દિવને (આકાશીય તેજસ્વી ગોળાઓને), કોઈ વિશ્વરૂપ (સૂર્યને), કોઈ વાયુને કે જે વાયુ જગતમાં ભિન્ન-ભિન્ન ગતિએ વદ્યા કરે છે, કોઈ આકાશને, કોઈ પાણીને અને કોઈ પૃથ્વીને વૈશ્વાનર શબ્દના અર્થરૂપે

સમજો છો, એ બરાબર નથી. ચાલો, આજે હું તમને ઉપાસ્યભૂત વૈશ્વાનર શબ્દનો સત્ય અર્થ સમજાવું.' અશ્વપતિ રાજાએ એ સંબંધમાં જે ઉપદેશ આપ્યો તે આ સૂત્રમાં સૂત્રકારે સમજાવ્યું છે.

વૈશ્વાનરઃ સાધારણશબ્દવિશેષાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થઃ— (વૈશ્વાનરઃ) વૈશ્વાનર શબ્દનો અર્થ પરમાત્મા છે (સાધારણશબ્દવિશેષાત્) વૈશ્વાનર અને આત્મા શબ્દ સાધારણ હોવા છતાં એમાં વિશેષ છે કે જેથી એ શબ્દનો અર્થ પરમાત્મા થઈ શકે છે.

ભાવાર્થઃ— વૈશ્વાનર શબ્દના સાધારણ રીતે ત્રણ અર્થ છેઃ— સામાન્ય અગ્નિ, જાડર અગ્નિ અને પરમેશ્વર. આત્મા શબ્દના બે અર્થ છેઃ એક આત્મા અને બીજો પરમાત્મા. આમ વૈશ્વાનર અને આત્મા શબ્દ સાધારણ હોવા છતાં એક એવું વિશેષ વાક્ય આ પ્રકરણમાં છે કે જેથી પરમાત્મા—પરબ્રહ્મ અર્થ જ લઈ શકાય છે. તે વાક્ય આ પ્રમાણે છેઃ

तस्य ह वा एतस्य आत्मनो वैश्वानरस्य मूर्ध्वं सुतेजाश्चतुर्विंशत्स्वः प्राणः पृथग्वत्मात्मा सदेहो बहुलो वस्तिरेव रयिः पृथग्वेव पादावुर एव वेदिर्लोमानि वह्निर्हृदय गाहपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः॥ छा. ૫-૧૮-૨.

વૈશ્વાનર આત્માનું ઘુલોક મસ્તક છે, જેમાં ખૂબ તેજ છે તે સૂર્ય આંખ છે, જુદી-જુદી દિશામાં વહન કરતો વાયુ પ્રાણ છે, જાડલ એટલે વ્યાપક આકાશ એના શરીરનો મધ્યભાગ છે, રયિ (પાણી) એની બસ્તિ (મૂત્રસ્થાન) રૂપે છે, પૃથ્વી એના પગરૂપે છે, વેદિ એની છાતીરૂપે છે, દહ્ન વાળરૂપે છે, ગાહપત્ય અગ્નિ એના હૃદયરૂપે છે, અન્વાહાર્યપચન નામનો અગ્નિ એના મન રૂપે છે અને આહવનીય નામનો અગ્નિ એના મુખરૂપે છે. તથા રૂપીકાતુલ્યમ્નો પ્રોત પ્રદૂયેત એવ હાસ્ય સર્વે પાપ્માનઃ પ્રદૂયન્તે ય એતદ્ એવ વિદ્વાન્ અગ્નિહોત્ર જુહોતિ। છા. ૫-૨૪-૩. કપાસ જેમ અગ્નિમાં બળી બાય છે તેમ

ઉપર વર્ણવેલા વૈશ્વાનરને જાણનાર અને ઉપાસના કરનારનાં બધાં પાપો બળી જાય છે.

વૈશ્વાનર એ પરમાત્મા હોય તો જ ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે તેનું રૂપક બાંધી શકાય. લૌતિક-અગ્નિ કે જાડર-અગ્નિનું અથવા કોઈ જીવાત્માનું એવું રૂપક બાંધી શકાય નહિ. વળી એ વૈશ્વાનરને જાણનારનાં બધાં જ પાપ બળી જાય છે—એમ કહેવું એ વૈશ્વાનર પરબ્રહ્મ હોય તો જ કહી શકાય. કોઈપણ અગ્નિને જાણવાથી મનુષ્યનાં પાપ બળી જતાં નથી, તેમ કોઈપણ જીવાત્માને જાણવાથી સર્વ પાપો બળી જતાં નથી. પરમાત્માને જાણવાથી જ બધાં પાપ બળી જાય છે, માટે આ ઠેકાણે વૈશ્વાનરનો અર્થ પરબ્રહ્મ છે.

ઉપરના રૂપકથી પરમાત્મા સાકાર છે એમ ન સમજવું, પણ પરમાત્મા સર્વમાં વ્યાપક હોવાથી એવું રૂપક બાંધ્યું છે અને ઘુઘોક વગેરેની એના મસ્તક આદિ રૂપની કલ્પના કરી છે. આત્મા કદીપણ આંખથી જોઈ શકાતો નથી. પરમાત્મા જડરૂપે છે અને ચેતનરૂપે છે એમ માનવું એ પણ ખોટું છે. કયરો કાંઈ પરમાત્મા નથી, એ તો જડ છે, એ ચેતનથી ભિન્ન છે. શરીર અને આત્મા અરસપરસ જુદા જ છે, એ શાસ્ત્રનો પણ સિદ્ધાંત છે. જુદા છે માટે જ જ્યારે આત્મા શરીરને છોડી દે છે ત્યારે મુડદાંને બાળી નાંખવામાં આવે છે. જો મુડદું પણ પરમાત્મા હોત તો તે બળત નહિ. આથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે વૈશ્વાનર એ પરમાત્મા છે અને જડથી જુદો હોઈ ઘુઘોક આદિમાં વ્યાપક છે. ॥ ૨૪ ॥

સ્મૃતિ-વાક્ય પણ વૈશ્વાનરને પરબ્રહ્મ તરીકે બતાવે છે. જેમકે:—

સ્મર્યમાણ મનુમાનં સ્યાદિતિ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ:— (અર્ચમાનમ્) સ્મૃતિમાં કહેવામાં આવતું કથન (અનુમાનમ્) શ્રુતિનું અનુમાન કરાવનાર (સ્વાત્) થઈ શકે.

ભાવાર્થ:— સ્મૃતિઓમાં પણ પરમાત્માનાં એવાં રૂપકો બાંધ્યાં

છે અને પરબ્રહ્મની સ્તુતિ કરી છે. જેમકે:—

यस्याग्निरास्यं चोर्मूर्दा ।

સં નામિશ્વરણૌ ક્ષિતિઃ ॥

सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रं ।

तस्मै लोकात्मने नमः ॥

અગ્નિ જેનું મોઢું છે, દુલોક જેનું માથું છે, આકાશ જેની નાભિ છે, પૃથ્વી જેના પગ છે, સૂર્ય જેની આંખ છે, દિશાઓ જેનાં કાન છે, તે સર્વલોકના આત્માને નમસ્કાર હો.

આ પણ રૂપક છે અને પરમાત્માની સ્તુતિ છે. આવી સ્મૃતિ પણ શ્રુતિનું અનુમાન કરાવે છે કે, વેદમાં પણ પરમાત્માની કોઈક ઠેકાણે આવી સ્તુતિ છે કે જેનો અભ્યાસ કરી વિદ્વાનોએ સ્મૃતિમાં આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી છે: શ્રુતેરિવાર્થ સ્મૃતિરન્વગચ્છત્, સાચી સ્મૃતિ શ્રુતિના અર્થનો જ ઉદ્દેશ કરે છે. આનું કવિઓ પણ કહી ગયા છે. અથર્વવેદ ૧૦-૭-૩૨-૩૩માં રૂપક આપી પરમાત્માનું વર્ણન કર્યું છે કે, यस्य भूमिः प्रमाऽन्तरिक्षमुतोदरम् दिवं यश्चक्रं मूर्धान तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः ।

વેદાન્તમાં સ્મૃતિને અનુમાન અને શ્રુતિને પ્રત્યક્ષ કહેવામાં આવે છે. આવી સ્મૃતિઓથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે, વૈશ્વાનરનો પ્રકરણાનુસાર અર્થ પરમાત્મા પણ થઈ શકે છે. માટે ઉપર કહેલા છાંદોગ્યના વાક્યમાં વૈશ્વાનરનો અર્થ પરમાત્મા થાય છે અને તે રૂપકો ઉપરથી પણ સમજી શકાય છે કે તે સર્વાન્તર્યામી અને સર્વથી જુદો છે. પ્રત્યક્ષ-ચેતન છે ॥ ૨૫ ॥

આ સૂત્રમાં પણ વૈશ્વાનરના બ્રહ્મત્વ માટે શંકા કરીને સમાધાન કરે છે અને બ્રહ્મ જ વૈશ્વાનર છે એમ સિદ્ધ કરે છે:

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाद्य नेति चेन्न तथा दृष्ट्युप-

देशादसम्भवात् पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ:— (શબ્દાદિભ્યઃ) અગ્નિ સાથે સામાનાધિકરણ્ય બતાવનાર

શબ્દો હોવાથી (અન્તઃપ્રતિજ્ઞાનાત્ ચ) અને શરીરની અંદર વૈશ્વાનર પ્રતિષ્ઠિત છે એવું કથન હોવાથી વૈશ્વાનર બ્રહ્મ નથી (इति चेत् न) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો તે ઠીક નથી. (तथादृष्ट्युपदेशात्) તેવી દૃષ્ટિનું કથન હોવાથી (असंभवात् च) અને સંભવ ન હોવાથી (एन पुरुषम् अपि अधीयते) વૈશ્વાનરને પુરુષ તરીકે પણ વર્ણવેલ હોવાથી.

ભાવાર્થ:- આ પ્રકરણમાં એવા પણ શબ્દો છે કે જે વૈશ્વાનરને અગ્નિ તરીકે સિદ્ધ કરે છે. જેમકે:- સ ણ્યોઽમિર્વૈશ્વાનરઃ તે આ અગ્નિ જ વૈશ્વાનર છે. પુરુષેઽન્તઃ પ્રતિષ્ઠિત વેદ પુરુષની અંદર વૈશ્વાનર અગ્નિ પ્રતિષ્ઠિત છે. આવા શબ્દોથી વૈશ્વાનરનો અર્થ સામાન્ય અગ્નિ અથવા જઠરનો અગ્નિ જ સમજાય છે.

આ શંકાનું સમાધાન એ છે કે, સામાન્ય અગ્નિ અને જઠરાગ્નિને જે આગળ રૂપક આપ્યું છે તે ઘટી શકે નહિ. શું જઠર-અગ્નિનું માથું ઘુલોક છે એમ સંભવી શકે? શું સામાન્ય અગ્નિને મસ્તક અને ઇન્દ્રિયો બતાવી શકાય? કદીપણ નહિ. જડ અગ્નિને એવું રૂપ આપી શકાય નહિ. હા, પરમાત્મારૂપ વૈશ્વાનર સર્વાન્તર્યામી હોવાથી એ પુરુષની અંદર છે એમ કહી શકાય.

વળી વૈશ્વાનરને પુરુષ તરીકે પણ બતાવ્યો છે. પુરુષસૂક્તમાં એ વર્ણન આપણને સ્પષ્ટ સમજાય છે. કોઈ અલ્પદેશમાં જ્યારે વ્યાપક પરમાત્માને બતાવવામાં આવે ત્યારે તે અલ્પદેશથી બહાર નથી એમ ન સમજવું. કરોડાધિપતિને અમુક દૃષ્ટિએ લાખોપતિ પણ કહી શકાય, આથી એનું કરોડાધિપતિપણું મટતું નથી. આવી રીતે પરમાત્માનું પણ સમજવું. નાની વસ્તુમાં મોટી વસ્તુનો આરોપ પણ કરી શકાય, તેથી ઠરી તે મોટી વસ્તુ બનતી નથી. જે રાજ્યમાં પ્રધાનનું ખૂબ ચાલતું હોય તે દેશના લોકો એમ કહી શકે કે અહીં તો પ્રધાન જ રાજા છે. પણ ખરી રીતે તો એ રાજા નથી જ. આ જ દૃષ્ટિ વૈશ્વાનર પરમાત્માને માટે છે. માટે

વૈશ્વાનર પરમાત્મા જ છે, જીવાત્મા કે જડ-અગ્નિ નહિ.

હા, કેાઈ પ્રકરણ એવું હોય અને તેમાં વૈશ્વાનરને અગ્નિ તરીકે જ બતાવ્યો હોય તો ત્યાં વૈશ્વાનરને અગ્નિ સમજવામાં હરકત નથી. પ્રકરણ પ્રમાણે શબ્દો નિયમિત થાય છે. આ પ્રકરણમાં તો વૈશ્વાનર શબ્દનો અર્થ પરમાત્મા-પરબ્રહ્મ તરીકે જ છે. ॥ ૨૬ ॥

અતएव न देवता भूतं च ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ:- (અતएव) ઉપર બતાવવામાં આવેલા હેતુઓથી (દેવતા) કેાઈ દેવતા (ચ) અને (ભૂતમ્) ભૂતાગ્નિ (ન) નથી.

ભાવાર્થ:- આગળના સૂત્રમાં જે હેતુઓ આપ્યા છે તે જ હેતુઓથી વૈશ્વાનર પરમેશ્વરથી ભિન્ન કેાઈ દેવ નથી, અને મહામુનિ કણ્વાદે ગણાવેલાં નવ દ્રવ્યોમાંનું ત્રીજું તેજોરૂપ ભૂત પણ નથી અર્થાત્ લૌતિક અગ્નિ પણ નથી. એ હેતુઓ છે કે સામાન્ય અગ્નિના અવયવો સૂર્ય, વાયુ અને આકાશ આદિ થઈ શકે નહિ. વળી સામાન્ય અગ્નિને પુરુષ પણ કહેવામાં આવ્યો નથી. સામાન્ય અગ્નિને આત્મા પણ કહેવામાં આવ્યો નથી. જ્યારે સામાન્ય અગ્નિ આ પ્રકરણમાં વૈશ્વાનર નથી તો પછી જઠરાગ્નિ તો ક્યાંથી જ થઈ શકે? સામાન્ય અગ્નિ અભિવિમાન એટલે વ્યાપક પણ નથી. કેાઈ દેવ એવો નથી કે જે અપરિચ્છિન્ન સંભવી શકે. પરમેશ્વર અથવા પરબ્રહ્મ જ એવો અર્થ છે કે જે ઉક્ત હેતુઓ તેમાં સંભવી શકે. માટે વૈશ્વાનર શબ્દનો અર્થ પરમાત્મા-પરબ્રહ્મ જ છે. ॥ ૨૭ ॥

સાક્ષાદપ્યવિરોધં જૈમિનિઃ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ:- (જૈમિનિઃ) જૈમિનિ આચાર્ય (સાક્ષાત્) વૈશ્વાનર શબ્દનો શક્ય અર્થ પરબ્રહ્મ કરવામાં (અપિ) પણ (અવિરોધમ્) અવિરોધ માને છે.

ભાવાર્થ:- જૈમિનિ આચાર્યનું એવું માનવું છે કે, વૈશ્વાનર અગ્નિની ઉપાધિ દ્વારા પ્રહ્લવાચક થાય છે એમ માનવાની કશી જરૂર નથી. વિશ્વત્મિન્ સમસ્તસસારે નરઃ સ વિશ્વાનર. સમસ્ત સંસારમાં જે નર અર્થાત્ પુરુષ છે તે વિશ્વાનર; અને એ જ વિશ્વાનરને સ્વાર્થિક અ પ્રત્યય લગાડી વૈશ્વાનર શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. જેમ રક્ષ્સને જ રાક્ષસ કહેવામાં આવે છે તેમ, આ પ્રમાણે અવયવોની કલ્પના કર્યા વગર જ ‘વૈશ્વાનર’ શબ્દ સીધો પરપ્રહ્લનો વાચક છે. ॥ ૨૮ ॥

અભિવ્યક્તે રિત્યાશ્મરણ્યઃ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ:- (આશ્મરણ્યઃ) આશ્મરણ્ય આચાર્ય માને છે કે, (અભિવ્યક્તેઃ) અલ્પ પ્રદેશમાં ઇશ્વરની અભિવ્યક્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ:- પરમાત્મા પ્રાદેશમાત્ર પણ છે એટલે સૂક્ષ્મ અર્થમાં પણ રહેતા હોવાથી પ્રાદેશમાત્ર છે અર્થાત્ સૂક્ષ્મ છે. પણ ‘જાડું’ નિરુપાધિક સ્વરૂપ તો અભિવિમાન એટલે અપરિચ્છિન્ન છે. હૃદય એ અલ્પપ્રદેશ છે. ઉપાસક હૃદયમાં આનંદ અનુભવે છે, એ આનંદ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. વિષય અને ઇન્દ્રિયોના સંબંધ-વગર હૃદયમાં દેવળ મનથી આનંદ અનુભવવો એ આનંદ પ્રહ્લ જ છે. એમ આશ્મરણ્ય આચાર્ય માને છે. ॥ ૨૯ ॥

અનુસ્મૃતે વાદરિઃ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ:- (વાદરિઃ) વાદરિ આચાર્ય (અનુસ્મૃતેઃ) સ્મરણ કરવા માટે મૂર્દ્ધા આદિની કલ્પના કરી છે એમ માને છે.

ભાવાર્થ:- વાદરિ આચાર્યનું માનવું એવું છે કે, વૈશ્વાનર-રૂપ મર્વવ્યાપક પરમાત્માના મસ્તક આદિની જે કલ્પના કરવામાં આવી છે તે સ્મરણને માટે છે. ઘુલ્લોક એ પરમાત્મા વૈશ્વાનરના મૂર્દસ્થાન રૂપે છે. આવું રૂપક આપવાથી અને ઉપાસના વખતે એવી ભાવના કરવાથી ઉપાસક લ્યારે-જ્યારે ઘુલ્લોક તરફ જુઓ છે ત્યારે ત્યારે એને વૈશ્વાનર પરમાત્માનું સ્મરણ થાય છે. એ જ

પ્રમાણે સૂર્યને આંખનું રૂપક આપવાથી સૂર્ય આદિને જોઈ ઉપાસકને તુરત પ્રભુનું સ્મરણ થાય છે. સંસારના કોઈપણ પદાર્થને જોઈ પરમાત્માની સ્મૃતિ થઈ આવવી એ જ રૂપક આપવાનું પ્રયોજન છે ॥ ૩૦ ॥

સમ્પત્તેરિતિ જૈમિનિસ્તથા હિ દર્શયતિ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ:- (સમ્પત્તે: इति) અગ્નિહોત્રનું રૂપ આપવા માટે (જૈમિનિ:) જૈમિનિ આચાર્ય માને છે (તથા હિ) તે પ્રમાણે (દર્શયતિ) બતાવે છે.

ભાવાર્થ:- જૈમિનિ આચાર્ય એમ માને છે કે, ઉપાસક અગ્નિહોત્રીની છાતી એ વેદિ છે, એના ઉપર રહેલા વાળ એ વેદિ ઉપર પાથરેલા દહ્ન છે. આવું રૂપક બાંધવાથી અગ્નિહોત્રનું સ્વરૂપ સમજાય છે અને તેથી અગ્નિહોત્રની પ્રશંસા થાય છે. અગ્નિહોત્રનો દેવતા વૈશ્વાનર પરમાત્મા છે અને ઉપાસક પોતે જ અગ્નિહોત્રરૂપ છે. ઉપાસકના શરીરના અવયવો કોઈ વેદિરૂપ, તો કોઈ વાળરૂપ તો કોઈ આહવનીય અગ્નિરૂપ છે એમ માનવાથી ઉપાસકનું મન અગ્નિહોત્ર કરવાથી પવિત્ર બને છે. અથ ય એવ વિદ્વાન્ અગ્નિહોત્રં જુહોતિ, તસ્ય સર્વેષુ લોકેષુ સર્વેષુ ભૂતેષુ હુતં મવતિ । જે ઉપાસક આવી સમજણથી અગ્નિહોત્ર કરે છે તે સર્વલોકમાં સર્વભૂત(પૃથ્વ્યાદિભૂત)માં હવન કરી રહ્યો છે એવું ઉપનિષદ્ધાર ઋષિ બતાવે છે.

જે ઉપાસક અગ્નિહોત્રી વૈશ્વાનરના સ્વરૂપને સમજ્યા વગર હોમે છે તે અગ્નિને દૂર કરી રાખમાં જ હોમ કરે છે. એટલે જ્ઞાન વગર અગ્નિહોત્ર કરવો નકામો છે. જે માણસ પરમાત્માનો સર્વત્ર સાક્ષાત્કાર કરતો હોમ કરે છે, તે જ સાચો અગ્નિહોત્ર કરે છે અને તેનાં જ બધાં પાપો અગ્નિમાં પડેલાં રૂની જેમ બળી જાય છે. જ્ઞાનપૂર્વકના અગ્નિહોત્રની ઉપનિષદ્ધમાં આ પ્રમાણે મહત્તા ગાઈ છે:

ययेह क्षुधिता बाला मातरं पशुपासते ।

एवं सर्वाणि भूतानि अग्निहोत्रमुपासते ॥ છાં. ૫-૨૪-૫.

જેમ ભૂખ્યાં બાળકે માની આસપાસ ફરી વળે છે તેમ બધાં જ ભૂતો-પ્રાણીઓ અગ્નિહોત્રની ઉપાસના કરે છે. ॥ ૩૧ ॥

આમનન્તિ ચૈનમસ્મિન્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (एवम्) આ પ્રમાણે (અસ્મિન્) છાંદોગ્ય ઉપનિષદના આ વૈશ્વાનરના પ્રકરણમાં (આમનન્તિ) વારંવાર ઉપદેશ આપવામાં આવે છે.

સાવાર્થ:- છાંદોગ્ય ઉપનિષદના આ વૈશ્વાનર પ્રકરણમાં વૈશ્વાનર પરમાત્માનું સત્ય સ્વરૂપ તો અભિવિમાન=અપરિચ્છિન્ન પરિમાણ-વાળું છે, પણ પ્રાદેશમાત્ર પરિચ્છિન્નરૂપ તો એના સ્મરણને માટે, એની અગાધશક્તિની ઓળખાણને માટે છે. ઉપાસકના શરીરની બહાર દુલોક આદિ એના અવયવ તરીકે અને શરીરની અંદર પણ વૈશ્વાનર પ્રભુને પુરુષાકાર કલ્પવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે અશ્વપતિ રાજાએ વૈશ્વાનર આત્માનો જે ખુલાસો કર્યો છે અને ઋષિઓને સમજાવ્યો છે તે એ કે, વૈશ્વાનર એ પરબ્રહ્મ જ છે અને તે અપરિચ્છિન્ન છે, છતાં અમુક દૃષ્ટિએ પરિચ્છિન્ન પદાર્થોમાં પ્રાદેશમાત્રનું રૂપક આપવામાં આવ્યું છે અથવા વૈશ્વાનર આત્માની પ્રાદેશમાત્ર પદાર્થોમાં પ્રાદેશમાત્ર તરીકે ઉત્પ્રેક્ષા કરવામાં આવી છે. માટે આ વૈશ્વાનર પ્રકરણ કોઈ અગ્નિ કે કોઈ જીવાત્મા નથી પણ પરમાત્મા જ છે. ॥ ૩૨ ॥

इति वेदान्तदर्शने गुर्वरमायामाप्स्युने प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

• • •

अथ वेदान्तदर्शने प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः

હવે બહુ જટિલ ન હોય તેવાં કેટલાક વેદાન્ત-વાક્યોનો વિચાર આ ત્રીજા પાદમાં કરવામાં આવે છે.

शुभ्यानायतनं मृशज्ઞાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ:- (शुभ्यानायतनम्) શીઘ્ર મૂઝ આશિ ચ યેવા તનિ શુભ્વાનીનિ

તેષામ્, આયતનમ્=દુઘ્યાયાયતનમ્ । ઘુલોક અને પૃથ્વી આદિનું (આયતનમ્) આયતન-આધાર છે. (સ્વશબ્દાત્) આત્મશબ્દનું કથન હોવાથી.

ભાવાર્થ:- ઘુલોક, પૃથ્વી આદિનો આધાર પરમાત્મા-બ્રહ્મ છે. આ સૂત્ર મુંડક ઉપનિષદમાં આવેલા એક વાક્યનું સૂચન કરે છે. એ વાક્ય આ પ્રમાણે છે:

યસ્મિન્ દ્યૌઃ પૃથિવી વાન્તરિક્ષ મોતં મનઃ સહ પ્રાણૈશ્ચ સર્વૈઃ । તમેવૈકં જાનય આત્માનમન્યા વાચો વિમુચ્ચથામૃતસ્યપ સેતુઃ । મું. ૨-૨-૫.

અર્થ:- જેમાં ઘુલોક, પૃથ્વી, અંતરિક્ષ, બધી ઇંદ્રિયો સાથે મન પરોવાયાં છે એ જ એક આત્માને જાણો, બીજાને આત્મા તરીકે (પરમાત્મા તરીકે) જાણવાની વાત મૂકી દો, કારણ કે મોક્ષ મેળવવા માટે એ સેતુસ્વરૂપ છે. આ સંસારરૂપ સાગરને સામે કાંઠે સુક્તિ છે, પરમાનંદ છે અને સાગરને સામે કાંઠે પહોંચવા માટે પરબ્રહ્મ પોતે જ સેતુ અર્થાત્ પુલરૂપ છે.

હવે અહીં વિચારવા યોગ્ય એ છે કે કોની અંદર ઘુલોક આદિ પરોવાયા છે? એટલે કે એ બધાંનો આધાર કોણ છે? કે જે સેતુરૂપે છે.

કારણ એટલે કે સમવાયિકારણ અથવા ઉપાદાનકારણ કાર્યનો આધાર સંભવી શકે છે. સમસ્ત કાર્ય-દ્રવ્યોનું સમવાયિકારણ કોઈ જડ પદાર્થ જ હોઈ શકે; પછી એ પરમાણુઓ હોય કે પ્રકૃતિ.

જેમ શરીરનો આધાર એના અવયવો છે અને તે જડ છે, તેમ સમસ્ત દ્રવ્યરૂપ કાર્યોનો આધાર કોઈ જડ દ્રવ્ય જ હોવું જોઈએ.

અવયવો અને અવયવીનો સંબંધ સમચાય હોય છે. જો સમચાયસંબંધથી આધાર માનવામાં આવે તો તો કોઈ જડ-દ્રવ્ય આધાર તરીકે છે એમ માનવામાં કશો વાંધો નથી. પણ અહીં

તો એ આધારને આત્મા કહ્યો છે અને આત્મા કોઈપણ કાર્ય-
દ્રવ્યનું સમવાયિકારણ હોતું નથી એટલે કે સમવાયસંબંધથી
આધાર હોતો નથી; માટે સમવાયસંબંધથી આધાર કહ્યો નથી
એમ સ્પષ્ટ થાય છે. આ કારણને લીધે સંયોગ-સંબંધથી આધાર
સમજવો જોઈએ.

પરમાત્મા સંયોગ-સંબંધથી સર્વ કાર્યદ્રવ્યોના આધાર છે એમ
માનવામાં કશો વાંધો નથી. જોકે જીવાત્મા પણ સંયોગ-સંબંધથી
અમુક-અમુક કાર્યદ્રવ્યોનો આધાર છે, પણ સર્વ કાર્યદ્રવ્યોનો
આધાર તો પરમાત્મા જ છે. માટે ઉપરના ઉપનિષદ-વાક્યમાં
આવેલા ‘યક્ષિન્’ સર્વનામથી પરમાત્માનો પરામર્શ કરવો. બ્રહ્મમાં
સમસ્ત શક્તિઓ હોવાથી અને સર્વજ્ઞાન હોવાથી સર્વનો આધાર
હોવામાં શંકા જ નથી.

આગળ પણ લખવામાં આવ્યું છે કે અજ્ઞાનથી રહિત, કલ્યાણ-
સુણ્ણાકર પરમાત્માનું ઓમ સ્વરૂપે ધ્યાન કરો, કારણ કે તે જ તમને
મુક્તિ આપશે.

॥ ઓમિત્યેવં ધ્યાયથ આત્માનં સ્વાસ્તિ વઃ

પારાય તમસઃ પરસ્તાત્ ॥

વળી આગળ જણાવ્યું છે કે :

મિચતે હૃદયગ્રન્થિસ્થિચન્તે સર્વસંશયઃ ।

ક્ષીયન્તે ચાસ્ય કર્માણિ તદ્ધિન્ દૃષ્ટે પરાવરે ॥ મું. ૨-૨-૮.

પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થયા પછી હૃદયમાં પડેલી અજ્ઞાનરૂપ ગાંઠ
ભેદાય છે, બધા સંશયો છેદાય છે અને કર્મોનો ક્ષય થાય છે. ॥૧॥

ધુલોઠ અને ભૂઆદિનું આયતન ચેતન પરમાત્મા જ છે, બીજી
કોઈ જડ-વસ્તુ નથી, એમાં સૂત્રકાર પ્રથમ હેતુ આપે છે.

મુક્તોપસૃપ્યવ્યપદેશાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :- (મુક્તોપસૃપ્યવ્યપદેશાત્) રાગદ્વેષાદિ દોષોથી મુક્ત થયેલા
પુરુષોના પ્રાપ્ય હોવાનો ઉપદેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ :- જે પુરુષો રાગદ્વેષથી રહિત થયા છે, ઈશ્વરની ભક્તિથી જેઓનું મન પવિત્ર બન્યું છે તેઓનો પ્રાપ્ય દેવ ચેતન-બ્રહ્મ જ છે; એવો ઉપદેશ એ જ ઉપનિષદમાં આપ્યો છે, કોઈ જડ વસ્તુનો શાશ્વત સુખને માટે ઉપદેશ આપેલો જણાતો નથી. જેમકે :- ધનુર્ગૃહીત્વૌપનિષદ મહાસ્ત્ર શરં હૃપાસા નિશિત સધવીત । આયમ્ય તદ્વાવગતેન ચેતસા લ્લયં તદેવાક્ષરં સૌમ્ય વિદ્મિ ॥ મુ. ૨-૨-૩.

ઉપનિષદોને ધનુષ બનાવો, ઉપાસના કરીને પવિત્ર થયેલા આત્માને બાણ બનાવો, પછી લક્ષ્યભૂત પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાં એકાગ્ર થઈ જાવ અને આત્મારૂપ બાણને બ્રહ્મ સાથે જોડી દો. અહીં પ્રાપ્ય બ્રહ્મનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. યથા નયઃ સ્વન્દમાનાઃ સમુદ્રેડસ્ત ગચ્છન્તિ નામરૂપે વિહાય । તથા વિદ્વાન્ નામરૂપાદ્ વિમુક્તઃ પરાપરં પુરુષ મુપૈતિ દિવ્યમ્ ॥

જેમ વહેતી નદીઓ સમુદ્રમાં પ્રાપ્ત થઈ નામ રૂપને છોડી દઈ દરિયામાં મળી જાય છે તેમ બ્રહ્મને બાણનાર વિદ્વાન્ પુરુષ પોતાનાં નામ અને રૂપને છોડી દઈ કેવળ ચેતનરૂપ બની પરમાત્મામાં વ્યાપ્ય તરીકે રહે છે અને તેમાંથી નિત્ય-આનંદનો ઉપભોગ કરે છે. પરમાત્મા અને આત્માનું ચેતનસ્વરૂપ તો સરખું જ છે, પણ એક વ્યાપક છે જ્યારે બીજો વ્યાપ્ય છે.

જ્યારે જીવાત્મા શુદ્ધ થાય છે ત્યારે તે પણ નિરંજન કહેવાય છે; એટલે નિરંજન મહાચેતનમાં આ લઘુચેતન પ્રાપ્ત થઈને પરમ સામ્યને પામે છે. તદા વિદ્વાન્ પુણ્યપાપે વિધૂય નિરઙ્ગનઃ પરમં સામ્ય મુપૈતિ ॥ ૩ ॥ મું. ઉપ. ૩-૧-૩.

પોતાના જ શરીરમાં શુભ જ્યોતિર્મય આત્મા રહેલો છે, તેને તે ઉપાસક લોકો જોઈ શકે છે કે જેના દોષો ક્ષીણ થયા છે.

અન્તઃ શરીરં જ્યોતિર્મયો હિ છુત્રો યં પસ્યન્તિ યતયઃ ક્ષીણદોષાઃ । મું. ૩-૧-૫.
આ પ્રમાણે પવિત્ર અંતઃકરણવાળા ઉપાસકોને બ્રહ્મ પ્રાપ્ય તરીકે બતાવ્યું છે. કોઈ જડ પદાર્થ સુમુક્ષુઓને પ્રાપ્ય તરીકે

ખતાવવામાં આવ્યો નથી, તેથી સમજાય છે કે દુ અને ભૂ આદિનો આધાર—ટકાવી રાખનાર પરમાત્મા જ છે. જેમ જીવાત્મા પોતાના શરીરને ટકાવી રાખે છે તેમ પરમાત્માએ સૂર્યાદિ ગોળાઓને ટકાવી રાખ્યા છે અને એની શક્તિથી જ તેઓ નિયમિત ધૂમ્મા કરે છે. ॥ ૨ ॥

બીજો હેતુ આપે છે.

નાનુમાનમતચ્છબ્દાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ:— (અનુમાનમ્) અનુમાન કરીને જાણ્યું હોય એવું કોઈપણ જડ કારણ (ન) આધાર તરીકે નથી. કારણ કે (અત્-ચ્છબ્દાત્) સૂર્યાદિ પદાર્થોનો આધાર કોઈ જડ હોવાનું શબ્દપ્રમાણ નથી, એટલે કે વેદાન્તમાં (ઉપનિષદોમાં) એવું કોઈ વાક્ય નથી.

ભાવાર્થ:— દુ અને ભૂ આદિનો આધાર જડ પ્રકૃતિ નથી, જડ પરમાણુઓ પણ નથી, જડ આકાશ પણ નથી અને ગતિ આદિ જડ કર્મવિશેષ પણ નથી. ફરતો ભમરડો તેમાં ઉત્પન્ન થયેલી ગતિને લીધે ફરતો જણાય છે, તેમ સૂર્યાદિ પદાર્થો તેમાં ઉત્પન્ન થયેલી ગતિ અથવા કોઈના આકર્ષણને લીધે દુ, ભૂ આદિ ટકી રહ્યા છે એવું અનુમાન કોઈ કરે તોપણ તે ઠીક નથી, કારણ કે, ભમરડામાં ગતિ કોણે ઉત્પન્ન કરી? કોઈ માણસે એને ફેરવ્યો તેથી તે ફરે છે, તેમ સૂર્યાદિ પદાર્થોને પ્રથમ ફેરવનાર કોણ છે? તો તેનો ઉત્તર બ્રહ્મ સિવાય બીજો કોઈ મળી શકે એમ નથી.

અનાદિકાળથી સૂર્યાદિ તેજસ્વી ગોળાઓમાં ગતિ છે એમ કહેવામાં આવે તો. સૂર્યાદિ આકાશીય ગોળાઓ જ અનાદિ નથી તો તેમાં ગતિ અનાદિ છે એમ કેમ કહી શકાય? સૂર્યાદિની ઉત્પત્તિ આપોઆપ થઈ નથી. ક્રિયામાત્ર કર્તાને આધીન છે, ઉત્પત્તિ પણ ક્રિયા છે, માટે એનો કર્તા જરૂર છે જ. એટલે જેણે સૂર્યને ઉત્પન્ન કર્યો છે તેણે જ તેમાં ગતિ મૂકી છે, એમ માન્યા

સિવાય છૂટકો નથી. એટલે સાર એ નીકળ્યો કે ઘુ અને ભૂ (પૃથ્વી) આદિનો આધાર પરમાત્મા એતન બ્રહ્મ જ છે કોઈપણ જડ પદાર્થ એનો આધાર નથી. સ દાધાર પૃથિવીં ચામુતેમા વસ્ત્રે દેવાય હવિયા વિષેમ । યજુઃ, ૧૩-૪. આપું શ્રુતિનુ પ્રમાણુ પણુ સ્પષ્ટ છે.

યસ્મિંલ્લોકા નિહિતા લોકિનશ્ચ । મુ. ૨-૧-૨.

અર્થ:- જેમાં બધા લોકો અને લોકાધિપતિઓ નિહિત છે અર્થાત્ આધેય તરીકે રહ્યા છે.

દિવ્યો દ્યમૂત્તઃ પુરુષઃ સ વાદ્યામ્યન્તરો હ્રજઃ ।

અપ્રાણો દ્યમનાઃ શુભ્રો દ્યક્ષરાત્પરતઃ પરઃ ॥

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

त वायुर्ज્યોतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥ મુ. ૨-૧-૨-૩.

द्यानाभૂમી जनयन् देव एकः । श्वेताश्व. ૩-૩.

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः ।

શ્વેતાશ્વ. ૪-૮.

આ બધાં પ્રમાણે બ્રહ્મને જ સર્વના આધાર તરીકે જણાવે છે. માટે જેમાં શ્રુતિ અથવા ઉપનિષદનુ પ્રમાણ ન હોય એવું કોઈપણ અનુમાનમાત્રથી બાણેલુ દ્રવ્ય, ગુણ કે કર્મ ઘુ, ભૂ આદિનો આધાર નથી. ॥ ૩ ॥

પ્રાણમૃચ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (પ્રાણમૃત્) કોઈપણ પ્રાણધારી ઘુ, ભૂ આદિનો આધાર નથી.

ભાવાર્થ:- આ ત્રીજા સૂત્રમાંથી ન અને અતલ્લઘ્દાત્ આ બે શબ્દોની અનુવૃત્તિ આવે છે, એટલે અર્થ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ થાય છે: કોઈ પણ પ્રાણધારી જીવાત્મા પણ ઘુ અને ભૂ આદિનો આધાર નથી, કારણ કે, એવું કોઈ શબ્દ પ્રમાણ નથી. અર્થાત્ ઉપનિષદોમાં કયાંય પણ એવું વાક્ય નથી કે જેથી સિદ્ધ થાય કે અમુક

પ્રાણધારી જીવાત્મા ઘુ અને ભૂ આદિનો આધાર છે.

શંકા:- ઉપનિષદમાં જીવાત્મા છે એવું કોઈ પ્રમાણ નથી, તથા જીવની ઉત્પત્તિ થાય છે એવું પણ પ્રમાણ નથી, તો પછી એ પ્રશ્ન જ ક્યાં ઉપસ્થિત થાય છે કે કોઈ પ્રાણધારી જીવાત્મા સર્વનો આધાર છે. માટે આ સૂત્ર હોવું જ ન જોઈએ ? મુંડક ઉપનિષદની શરૂઆતમાં શૌનક ઋષિએ અંગિરા ઋષિને પૂછ્યું કે કમિન્ નુ મગ્નો વિજાતે સર્વમિદ વિજાત મગતિ । શું બ્રહ્મવાદી આ બધું બળી શકાય ?

અંગિરાએ જવાબ આપ્યો કે : બે વિદ્યા છે, એક પરા અને બીજી અપરા. અપરા વિદ્યા ઋગ્વેદ આદિ શાસ્ત્રો છે અને પરા વિદ્યા એ છે કે જેનાથી અક્ષર-બ્રહ્મ બળી શકાય છે. અક્ષર-બ્રહ્મમાંથી બધું ઉત્પન્ન થયું છે એ બતાવ્યું છે. આમાં જીવાત્માની ઉત્પત્તિ ક્યાંય પણ બતાવી નથી, માટે બ્રહ્મથી જુદો કોઈ પ્રાણભૂત નથી.

સમાધાન:-બ્રહ્મથી જુદો પ્રાણભૂત જીવાત્મા છે. હા, એની ઉત્પત્તિ નથી. તેથી તેની ઉત્પત્તિ ઉપનિષદમાં બતાવી નથી. જીવાત્મા તો અનાદિ છે, એ પ્રાણધારી છે, આત્મા છે અને ચેતન પણ છે; એ બધું મુંડક ઉપનિષદમાં બતાવ્યું છે તે અહીં આગળના સૂત્રોમાં પણ સ્પષ્ટ થશે. માટે ‘પ્રાગમૃચ્ચ’ એ સૂત્રનું ઉત્થાન અયોગ્ય નથી. ॥ ૪ ॥

બે કોઈ શંકા કરે કે બ્રહ્મ જ એક ચેતન છે, પ્રાણધારી કોઈ ચેતન છે જ નહિ, તો તેણે એનો ઉત્તર આ નીચેનાં સૂત્રમાં જોઈ લેવો ઘટે.

મેદલ્પપદેશાન્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ:- (મેદલ્પપદેશાન્) જીવાત્માથી બ્રહ્મનું જુદી રીતે કથન હોવાથી.

ભાવાર્થ:- જીવાત્મા કરતાં બ્રહ્માત્મા સ્વભાવે, ક્રમથી અને જગોથી જુદો વર્ણવ્યો છે. જીવ માયાથી મુંઝાય છે ત્યારે બ્રહ્મ

માયાનો સ્વામી છે, ઘુ અને પૃથ્વી આદિનો આધાર છે. જીવાત્મા પ્રજ્ઞથી ભિન્ન હોવામાં નીચેનાં પ્રમાણો છે: તમેવૈકં જાનથ તે એક જ આત્માને જાણો; અહીં જાણનાર જીવાત્મા અને જાણવા યોગ્ય જ્ઞેય પ્રજ્ઞ છે એમ ખતાવ્યું છે. एकोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा सविवेकः । મું. ૩-૧-૬. જીવાત્મા અણુ છે એને મનદ્વારા જાણવો. પાંચ પ્રાણો શરીરમાં એને આધારે રહે છે. જુદા યદા પસ્ય-ત્યન્યમીદમસ્ય મહિમાનમિતિ વીતશોકઃ । મું. ૩-૧-૨. સંસારમાં જીવાત્મા જ્યારે પોતાનાથી જુદો પરમાત્મા છે એમ જાણે છે ત્યને એના મહિમાને એટલે કે શક્તિને સમજે છે ત્યારે જીવાત્મા શોકરહિત થાય છે. પ્રજ્ઞ અને જીવ બંને અનાદિ છે.

આ બધાં પ્રમાણોથી જીવાત્મા અને પરમાત્મામાં ભેદ છે એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે. આ જીવાત્મા પ્રાણોને ધારણ કરે છે માટે પ્રાણ-ભૂત છે અને એ એકદેશી અને અદ્યશક્તિવાળો હોવાથી સૂર્યાદિ લોકોનો આધાર થઈ શકતો નથી, માટે અક્ષર-પ્રજ્ઞ આત્મા જ સર્વનો આધાર છે.

કેટલાક ભાષ્યકારો એમ માને છે કે, પ્રજ્ઞ એક જ છે અને તે નિર્વિશેષ છે છતાં માયારૂપ ઉપાધિથી તેમાંથી જીવ બને છે. જ્યારે અન્ય ભાષ્યકારો પ્રજ્ઞને અનેકાત્મક માને છે અને તેમાંથી વિદ્યમાન જ જીવો નીકળે છે એમ માને છે; પણ ઉપર આપેલાં પ્રમાણો એ મતોનું સમર્થન કરતાં નથી. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જીવ અને પ્રજ્ઞ જુદા છે અને સર્વાધાર પ્રજ્ઞ છે, જીવ નથી. ॥ ૫ ॥

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ:- સમસ્ત મુંડક ઉપનિષદમાં અક્ષર-પ્રજ્ઞ જ મુખ્યત્વા સમજાવવામાં આવ્યું છે. શૌનક ઋષિને અંગિરા ઋષિએ સમજાવ્યું છે કે, પરા અને અપરા બે વિદ્યા છે. ઋગ્વેદ આદિ અપરા વિદ્યા છે અને અક્ષર-પ્રજ્ઞ જેનાથી જાણી શકાય છે તે ‘પરા’ વિદ્યા છે. અક્ષર-પ્રજ્ઞ અદ્વયત્વ આદિ ગુણોથી યુક્ત છે અને ઘુ, બૂનો આધાર

છે. આ રીતે બ્રહ્મને સમજાવવામાં જ અંગિરા ઋષિનો ઉપદેશ સમાપ્ત થાય છે, માટે મુંડક ઉપનિષદ બ્રહ્મનું જ પ્રકરણ છે, તે પ્રકરણથી બ્રહ્મ જ દુ, ભૂ આદિનો આધાર છે. આયતન શબ્દનો અર્થ આ ઠેકાણે આધાર જ લેવો ઉચિત જણાય છે. ચેતન જડને વશમાં રાખે છે અને તેને પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ચલાવે છે માટે પોતાના પ્રયત્નરૂપ ગુણને લીધે એ જડનો આધાર થઈ શકે છે ॥ ૬ ॥

સ્થિતિ અને અદન આ બે ધર્મોને લીધે જીવાત્માથી બ્રહ્મઆત્મા જુદો પડે છે.

સ્થિત્યદનાભ્યાં ચ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ:- (સ્થિત્યદનાભ્યામ્) જીવાત્મામાં સ્થિતિ અને અદન બંને હોવાથી (ચ) હેતુનો વધારો સૂચવે છે.

ભાવાર્થ:- જીવાત્મા પ્રકૃતિ સાથે પોતાની સ્થિતિ રાખે છે અને પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થતાં ફળોનો ઉપભોગ કરે છે. પરમાત્મા પ્રકૃતિ સાથે પોતાની સ્થિતિ રાખે છે પણ તેમાંથી ઉત્પન્ન થતાં ફળોનો ઉપભોગ કરતો નથી. આ કારણથી પરમાત્મા જીવાત્માથી જુદો પડે છે. જે પ્રકૃતિના ફળનો ઉપભોગ નથી કરતો, કેવળ દ્રષ્ટા તરીકે પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ રાખે છે તે જ પરમાત્મા-પરબ્રહ્મ દુ અને ભૂનો આધાર છે. જે જીવાત્મા છે તે પ્રકૃતિના ફળોનું અદન કરે છે, માટે તે પરમાત્માથી જુદો છે અને તે સૂર્યાદિ લોકોનો આધાર પણ નથી. આમ જીવાત્માથી બ્રહ્મને ભિન્ન માનવામાં આવ્યો છે. આ વાત દ્વા સુવર્ણ સવુજા સત્તાવા સમાન વૃક્ષ પરિપ્લવજાતે તયોસ્ત્યઃ પિપ્પલ સ્પદ્ધત્તિ અનશ્નન્ અન્યોઽમિ ચાકરીતિ। મુ. ૩-૧-૧. આ મંત્રમાં છે. એટલે કે મુંડક ઉપનિષદમાં અંગિરા ઋષિએ જે બ્રહ્મ શૌનક ઋષિને સમજાવ્યું તે જીવાત્માથી જુદું છે આમ માનવાથી આ મંત્રની અહીં સંગતિ થઈ શકે છે, નહીં તો એ મંત્રનો ઉલ્લેખ અપ્રામાણિક અને અસંગત બની જાય છે.

જેકે કઠોપનિષદમાં પરમાત્માને બ્રહ્મ, ક્ષત્ર અને મૃત્યુનો અદન કરનાર બતાવ્યો છે પણ તે અદન તો પ્રલયને સૂચવે છે, કર્મકૃણના ભોગને નહિ. પરમાત્મા ચર અને અચર કાર્યોનો પ્રલય કરે છે માટે તે ‘અત્તા’ કહેવાય છે. કર્મનું કૃણ ભોગવતું અને ચરાચર સંસારનો પ્રલય કરવો એ બંને જુદી જ વાત છે. આ પ્રમાણે ઘુ અને ભૂ આદિનો આધાર પરમાત્મા છે, જીવ કે કોઈ જડ પદાર્થ નહિ. એ વિષયનું અધિકરણ અહીં સંપૂર્ણ થાય છે. ॥૭॥

સનત્કુમારે નારદ ઋષિને ભૂમવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યાનો ઉલ્લેખ છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં છે. આ ઉપદેશમાં ‘ભૂમા’ શબ્દનો અર્થ શો છે અને એનું મહત્વ શું છે? તે આ બે સૂત્રોમાં સમજાવવામાં આવ્યું છે.

ભૂમા સમ્પ્રસાદાદધ્યુપદેશાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ:- (ભૂમા) ભૂમા એટલે પરમાત્મા આ ઉપદેશમાં સમજવા, કારણ કે (સમ્પ્રસાદાત્) સુષુપ્તિ સ્થાને કરતાં (અધ્યુપદેશાત્) અધિકતાનો ઉપદેશ ભૂમામાં બતાવ્યો છે.

ભાવાર્થ:- એક વખત નારદ સનત્કુમાર પાસે આવ્યા, અને ખૂબ નમ્રતા અને વિનય સાથે કુમારને પ્રાર્થના કરી કે, મહામુને, મને આત્મવિદ્યા શીખવો. સનત્કુમારે કહ્યું કે, હે નારદ ! તમે અત્યાર સુધી જે કંઈ ભણ્યા હો તે મને કહી જાવ એટલે તમારા યોગ્યતા જોઈ હું આગળ તમને શીખવું. નારદ ઋગ્વેદાદિ ચાર વેદો, પિત્રવિદ્યા, રાશિવિદ્યા, દેવવિદ્યા, નિધિવિદ્યા વગેરે જે કંઈ શીખ્યા હતા તે તેણે જણાવી દીધું. અને વધારેમાં એ પણ કહ્યું કે, હે ભગવન્, હું મંત્રવિદ્ (મંત્ર જાણનાર) છું, પણ આત્મવિદ્ નથી. મેં આપ જેવા મુનિઓ પાસેથી સાંભળ્યું છે કે, તપત્તિશોક-માત્મવિત્ । જ. ૩૫. ૭-૧૩. જે આત્મવિદ્ હોય છે તે શોકને તરી જાય છે, તેને શોક થતો નથી. હું આટલી બધી વિદ્યા શીખ્યો

છતાં મને શોક થયા કરે છે, માટે હે ભગવન્, મને શોક ન થાય એ વિદ્યા શીખવો.

સનત્કુમારે કહ્યું કે, નારદ, તમે જે કંઈ શીખ્યા છો તે બધું નામ છે. નામ એટલે અપર વિદ્યા. અપર વિદ્યા ભણવાથી શોકની અત્યંત નિવૃત્તિ થતી નથી.

નારદે કહ્યું કે, નામ કરતાં વધારે શું છે ?

સનત્કુમાર : નામ કરતાં અધિક વાક્ છે. વાક્ એટલે વાણી. વાણી જ ઋગ્વેદાદિ બધી નામ-વિદ્યાને જણાવે છે. નામ કરતાં વધારે મન, મન કરતાં વધારે ચિત્ત, ચિત્ત કરતાં વધારે ધ્યાન, ધ્યાન કરતાં વધારે વિજ્ઞાન, વિજ્ઞાન કરતાં વધારે બળ, બળ કરતાં વધારે અન્ન, અન્ન કરતાં વધારે પાણી, પાણી કરતાં વધારે તેજ, તેજ કરતાં વધારે આકાશ, આકાશ કરતાં વધારે સ્મર, સ્મર કરતાં વધારે આશા, આશા કરતાં વધારે પ્રાણ.

આ પ્રમાણે નામથી લઈ પ્રાણ સુધીમાં પંદર અર્થો બતાવ્યા છે, અને ક્રમથી એક કરતાં બીજો અર્થ અધિક છે. અધિક શા માટે છે ? તેનો ઉત્તર છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં જ આપ્યો છે માટે ત્યાં જ જોઈ લેવું.

પ્રાણો હૃ પિતા, પ્રાણો માતા, પ્રાણો ભ્રાતા, પ્રાણઃ સ્વસા, પ્રાણ આચાર્યઃ, પ્રાણો બ્રાહ્મણઃ । પ્રાણુ પિતા, માતા, ભાઈ, બેન, આચાર્ય અને બ્રાહ્મણ છે, આ ઉપરથી સમજાય છે કે પ્રાણુવિશિષ્ટ આત્મા એ જ આ ઠેકાણે પ્રાણુ તરીકે ઠહેવામાં આવેલ છે.

નારદ ઋષિએ આગળ પ્રશ્ન ન કર્યો, એટલે શ્રી સનત્કુમારે કહ્યું કે. હે નારદ, एष तु अतिमदति यः सत्येनातिमदति, જે સત્યથી અતિવદન કરે છે તે જ સાચો અતિવાદી ઠહેવાય છે; એટલે કે, સત્યમાં જ સૌથી વધારે અધિકતા છે, માટે સત્ય જ જાણવું જોઈએ.

નારદે કહ્યું કે, ભગવન્ ! હું સત્ય જાણવાને ઇચ્છું છું, મને સત્ય સમજાવો. ગુરુએ કહ્યું કે, વિજ્ઞાન (યથાર્થ અનુભવ) થયું

હોય તો જ લોકો સત્ય બોલે છે, માટે પ્રથમ વિજ્ઞાન જાણવું જોઈએ. મનન કર્યા વગર વિજ્ઞાન પણ થતું નથી, માટે તેની પહેલાં મનન કરવું જોઈએ. શ્રદ્ધા વગર મનન પણ કરી શકાતું નથી, માટે પ્રથમ શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. નિષ્ઠા પામ્યા વગર શ્રદ્ધા પણ થતી નથી, માટે પ્રથમ નિષ્ઠા મેળવવી જોઈએ. નિષ્ઠા પણ કૃતિ વગર મળતી નથી, માટે કૃતિ જાણવી જોઈએ અને પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. સુખ વગર કૃતિ પણ થઈ શકતી નથી, માટે કૃતિ કરતી વખતે સુખ જોઈએ માટે સુખ શું છે એ જાણવું જોઈએ. આ પ્રમાણે સનતકુમાર ગુરુએ નારદ ઋષિના મનમાં સુખની જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરી આ બધાનું રહસ્ય ઉપનિષદમાં સ્પષ્ટ બતાવવામાં આવ્યું છે. અહીં તો સૂત્રકારને ‘ભૂમા’ શું છે એ જ બતાવવાનું છે. નારદે કહ્યું કે, સુખ મગ્ધો વિજિજ્ઞાસે इति, હું સુખને જાણવા ઈચ્છું છું, કૃપા કરી તે મને જણાવો.

ગુરુએ કહ્યું કે યો વૈ ભૂમા તત્સુખ નાલ્પે મુલમ્ અસ્તિ ભૂમૈવ સુખ ભૂમા ત્વેવ વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ, જે ભૂમા છે તે જ સુખ છે, અલ્પમા (થોડામાં) સુખ નથી. સાવધિક બધું જ સુખ શોકને ઉત્પન્ન કરે છે, રાગ-દ્વેષને પણ ઉત્પન્ન કરે છે, માટે ‘ભૂમા’ને જ જાણવો જોઈએ અને તેને પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ, એટલે પછી શોક થતો નથી. રાગ-દ્વેષ કે ઈર્ષ્યા પણ રહેતાં નથી.

નારદે કહ્યું કે, હે ભગવન્ ‘ભૂમા’ શું છે તે હું જાણવા ઈચ્છું છું, મને તે સમજાવો.

સનતકુમાર:- યત્ર નાન્યત્ પશ્યતિ નાન્યચ્છુણોતિ નાન્યદ્વિજાનાતિ સ ભૂમા, અથ યત્રાન્યત્ પશ્યતિ. અન્યચ્છુણોતિ, અન્યદ્ વિજાનાતિ તદલ્પ, યો વૈ ભૂમા તદમૃતમથ યદલ્પ તન્મત્યે સ મગ્ધઃ કસ્મિન્પ્રતિષ્ઠિત इति સ્વે મહિમ્નિ ॥ જ્યાં આ આત્મા બીજું જોતો નથી, સાંભળતો નથી, જાણતો નથી તે ‘ભૂમા’ છે. જ્યાં બીજું જુએ છે, સાંભળે છે, જાણે છે તે ‘અલ્પ’ છે. જે ‘ભૂમા’ છે તે અમૃત છે. જે ‘અલ્પ’ છે, તે મત્યં

(મરણવાળું છે.) નારદે આગળ પૂછ્યું કે, હે ભગવન્, તે (મૂમા) શામાં પ્રતિષ્ઠિત છે? ગુરુએ ઉત્તર આપ્યો કે ‘પોતાના મહિમામાં.’

હવે ‘જૂમા’નો વિચાર કરીએ. ‘જૂમા’ એ ‘અદ્ય’નો વિરોધી છે. એટલે ‘જૂમા’નો અર્થ ‘બહુત્વ’ અથવા ‘વિપુલતા’ એવો થાય છે.

બહુ શબ્દને ઇમનિચ્ પ્રત્યય લાગ્યો છે. પ્રત્યય ભાગમાંથી માત્ર મન્ પ્રત્યય બાકી રહે છે. ‘બહુ’ શબ્દને ‘જૂ’ આદેશ થાય છે એટલે ‘જૂમન્’ શબ્દ બને છે; અને ‘જૂમા’ પહેલી વિભક્તિના એક-વચનમાં રૂપ છે. વહોર્માવઃ = મૂમા. બહુનો જે ભાવ તે ‘જૂમા.’ આ પ્રમાણે વ્યાકરણની રીતે એ શબ્દ વ્યુત્પન્ન થાય છે. જેવો ‘મહિમા’ શબ્દ ભાવવાચક છે તેવો ‘જૂમા’ શબ્દ પણ ભાવવાચક છે.

પણ ઉપનિષત્કારે ‘જૂમા’નો અર્થ નિરવધિક સુખ જેમાં થાય છે તે ‘જૂમા’ છે, એમ ઉપર સમજાવ્યું છે. એવું શું છે કે જેમાં માણસ સુખ, સુખ ને સુખ જ જુએ છે, બીજું કશું જ જોતો નથી. વિચાર કરતાં ‘સુપુષ્પિ’ દશા એવી છે કે જેમાં સુખ સિવાય બીજું કશું જ જણાતું નથી, ત્યાં હુઃખનું નામનિશાન પણ હોતું નથી. સુપુષ્પિ-માંથી જાગેલો માણસ કહે છે કે આજે તો હું ખૂબ સુખમાં છું.

સુપુષ્પિને સમ્પ્રસાદ પણ કહે છે, કારણ કે સંપ્રસીદન્તિ इन्द्रियाणि यमिन् स सम्प्रसादઃ જેમાં બધી ઈન્દ્રિયો શાંત થઈ જાય છે, તે સંપ્રસાદ, ત્યારે શું સંપ્રસાદ સુપુષ્પિ એ જ જૂમા છે? સુપુષ્પિમાં પ્રાણ પણ આહુ હોય છે, તેથી પ્રાણ પણ જૂમા હોવાની શંકા થાય છે. પ્રાણ જીવાત્માને લીધે આહુ હોય છે માટે પ્રાણવિશિષ્ટ જીવાત્મા પણ ‘જૂમા’ હોવાની શંકા થાય છે. પણ આ બધી શંકાઓનું નિવારણ ઉપનિષત્કારે આ પ્રમાણે કરે છે કે ‘જૂમા’ અમૃત છે, ત્યારે સુપુષ્પિ અમૃત નથી. થોડા સમયને માટે સુપુષ્પિ હોય છે. પ્રાણ પણ અમૃત-અમર નથી. બાકી રહે છે જીવાત્મા, તેનું નિવારણ આ પ્રમાણે થાય છે કે તે પોતાના મહિમામાં પ્રતિષ્ઠિત

નથી. જીવાત્માની પ્રતિષ્ઠા તો ધન, ધાન્ય, જમીન, ઘર, વ્યાપાર, જેતી અને ધંધા વગેરેની સમૃદ્ધિમાં છે, જ્યારે 'જૂમા' તો પોતાનામાં જ પ્રતિષ્ઠિત છે. એટલે જૂમાનો અર્થ સુખસ્વરૂપ પરમાત્મા જ થાય છે.

જોકે જૂમા ભાવવાચક નામ છે, છતાં આ ઠેકાણે તો ભાવવાનું પરમાત્મા જ છે. સર્વવ્યાપક, ચેતન અને સુખસ્વરૂપ દ્રવ્ય જ છે. સત્ય જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ । તૈ. ઉપ. ૨-૧૦. બ્રહ્મ સત્યસ્વરૂપ, જ્ઞાનસ્વરૂપ અને અનન્ત છે. જૂમા પણ એ જ બ્રહ્મ છે. સંપ્રસાદ 'જૂમા' નથી, કારણ કે, જે વંધારાના ધર્મો બતાવ્યા છે તે સુષુપ્તિ, પ્રાણ અથવા પ્રાણવિશિષ્ટ જીવાત્મામાં નથી અને બ્રહ્મમાં છે, માટે 'જૂમા' એ બ્રહ્મ જ છે, પરમાત્મા છે. પરમાત્મા વ્યાપક હોવાથી આગળ, પાછળ, ઉપર, નીચે, સર્વ બાજુઓમાં, અંદર, બહાર જ્યાં-જ્યાં નજર પડે, મન દોડે ત્યાં-ત્યાં બ્રહ્મ જ છે; માટે જૂમા પરમાત્મા જ છે ॥ ૮ ॥

ધર્મોપપત્તેઽથ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (ધર્મોપપત્તેઃ) જૂમામાં જે-જે ધર્મો બતાવ્યા છે તે બધા બ્રહ્મમાં જ છે.

ભાવાર્થ:- 'જૂમા'માં જે ધર્મો બતાવ્યા છે તે બ્રહ્મમાં જ છે. 'જૂમા'માં બધું સુખ બતાવ્યું છે, તો બ્રહ્મ સ્વયં આનંદરૂપ હોવાથી એમાં સુખ સિવાય હઃખનું નામનિશાન પણ ક્યાંથી હોય ? યત્ર ત્વસ્ય સર્વમાતૈર્મામૂતૃ તત્કેન ક પશ્યેત્ । વૃહ. ૪-૫-૧૫. જ્યાં આરે કોર પરમાત્મા જ પરમાત્મા જણાય છે ત્યાં ક્યાં સાધનથી કોને જુએ ? ઇવોડસ્ય પરમાનન્દઃ, ઇતસ્યેવ આનન્દસ્ય અન્યાનિ મૂતાનિ માત્રામુપજીવન્તિ । પરમાત્મા જ પરમાનંદ છે, એ આનંદની માત્રાને જ મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓ અનુભવે છે. આ સિવાસ જગત્કર્તૃત્વ, સર્વશક્તિમત્ત્વ, સર્વકારણત્વ, સર્વાધારત્વ વગેરે ધર્મોની ઉપપત્તિ બ્રહ્મમાં જ થઈ શકે છે માટે બ્રહ્મ જ જૂમા છે. ॥ ૯ ॥

જૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં ગાગીને ઉત્તર આપવામાં યાજ્ઞવલ્ક્યે જે ‘અક્ષર’ શબ્દ વાપર્યો છે તે સંશયજનક હોવાથી તેનો નિર્ણય કરે છે.

અક્ષરમન્વરાન્તઘૃતેઃ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થઃ— (અક્ષરમ્) અક્ષર શબ્દનો અર્થ પરમાત્મા છે (અન્વરાન્તઘૃતેઃ) તે પૃથ્વીથી લઈ આકાશપર્યંત અર્થોનો ધારણકર્તા હોવાથી.

ભાવાર્થઃ— જૃહદારણ્યક અધ્યાય ૩-૯ માં યાજ્ઞવલ્ક્યે ગાગીને કહ્યું કે, ઘુલોકનો ઉપરનો ભાગ અને પૃથ્વીનો નીચેનો ભાગ તેમ જ ઘુલોક અને પૃથ્વીનો વચ્ચેનો ભાગ, કે જે થયો છે અને થશે, તે બધું જ આકાશમાં ઓતપ્રોત છે. ગાગીએ ફરીથી પૂછ્યું કે, ‘ભગવન્, આકાશ શામાં ઓતપ્રોત છે ? યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું કે, ‘एतद्वै तद् अक्षरम् गार्गी, ब्राह्मणा अभिमदन्ति अक्षूलमनष्महन्मदीर्घमलोहित-मग्नेहमच्छायमतनोऽपारमनाकाशमसङ्गमस्तमग्नमवशुष्कमश्रोत्रमग्नानोऽतेजस्कम-प्राणममुष्ममायमनन्तरमवाह्य न तदश्नाति किञ्चन न तदश्नोति कश्चन ॥ ૮ ॥

હો ગાર્ગિ, એ ‘અક્ષર’ છે. વિદ્વાનો કહે છે કે તે સ્થૂળ, અણુ, દુંક્ર, લાંબું, લાલ, ચિકણું, છાયાવાળું, અંધકાર, વાયુ, આકાશ, પ્રાણ, સંગમ, રસ, ગંધ, આંખવાળું, જ્ઞાનવાળું, વાણીવાળું, મનવાળું, તેજપ્રાણવાળું, સુખવાળું, અમુકમાત્રાવાળું, જેને અંદર હોય તેવું, અને જેને બહાર હોય તેવું નથી. એ કશું ય ખાતું નથી અને એને કોઈ ખાતું નથી; આવું એ ‘અક્ષર’ વિચિત્ર છે. સંસારમાં સુખ્ય ત્રણ તરવો છેઃ ઇન્દ્ર, જીવ, અને પ્રકૃતિ. આ ત્રણમાંથી ‘અક્ષરવાચ્ય’ આ ઠેકાણે કોણ છે ? ઉપનિષદમાં પ્રધાનને માટે અક્ષર શબ્દ વપરાયો છે, ગીતામાં છવાત્માને માટે વપરાયો છે અને ‘વયા સતઃ પુરુષાન્ કેચ્છોમામિ તથા અઘરાન્ સમરતીહ પ્રિથ્મ્’ આ ઠેકાણે પરમાત્માનો વાચક પણ અક્ષર શબ્દ વપરાયો છે, વળી અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, આદિ વર્ણોને માટે પણ ‘અક્ષર’ શબ્દ વપરાય છે. એટલે સંદેહ થાય એ સ્વાભાવિક છે.

આ સંદેહનું નિવારણ સૂત્રમાં જ શાસ્ત્રકારે કર્યું છે કે, આ ‘અક્ષર’ પૃથ્વી આદિથી લઈ આકાશપર્યન્ત ણધા પદાર્થોને ધારણ કરી રહ્યો છે, માટે ‘અક્ષર’-વાચ્ય પરમાત્મા જ છે. સમસ્ત જગતને ધારણ કરવાની શક્તિ કોઈ જડ પદાર્થ કે જીવાત્મામાં નથી માટે આ દેકાણે ‘અક્ષર’ શબ્દથી બ્રહ્મ સમજવું. જોકે આ બધું ઓંકાર જ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે, તેથી શબ્દરૂપ ઓંકાર લઈ શકાય નહિ. ઓંકાર શબ્દ તો જપ અને ધ્યાન માટે છે. કેઈપણ શબ્દ જગતને ધારણ કરી શકે નહિ. શબ્દ પોતે જ શુભ હોવાથી એને આધારની જરૂર પડે છે, એટલે પોતે જ આકાશનો આશ્રય લઈ અસ્તિત્વમાં આવે છે; તો તે જગતને ધારણ કરે છે એ વાત જ ક્યાં રહી ? ॥ ૧૦ ॥

જો કોઈ શંકા કરે કે કાર્યમાત્ર કારણને આધીન છે માટે જડ કારણ જ સર્વને ધારણ કરે છે. જેમ માટી ઘડાને ધારણ કરે છે, જેમ સૂત્ર વસ્ત્રને ધારણ કરે છે, તેમ મૂળ સમવાયી કારણ કાર્યમાત્રને ધારણ કરે છે. તો પછી ‘અક્ષર’નું વાચ્ય બ્રહ્મ ક્યાં રહ્યું ? આનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં છે.

સા ચ પ્રશાસનાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ:- (સા ચ) અને તે ધૃતિ (પ્રશાસનાત્) પ્રશાસનરૂપ હોવાથી.

ભાવાર્થ:- સૂત્રમાં જે ધૃતિ શબ્દ આપ્યો છે તેનો અર્થ ધારણ કરવું એ છે, તેમ તેનો અર્થ પ્રશાસન પણ છે. પ્રશાસન એટલે આજ્ઞા. વેદ એ પરમાત્માની આજ્ઞા છે એ કોઈ જડ પદાર્થની આજ્ઞા નથી. એ અક્ષરના પ્રશાસનમાં જ સૂર્ય અને ચંદ્ર વિદ્યુત થઈ રહ્યા છે, એમ પણ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે. જુઓ પૃ. ઉ. ૩-૮-૬.

મનુરમૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે, પ્રશાસ્તારં સર્વેષામ્ । ૧૨-૧૨૨.

સર્વનો પ્રશાસિતા પરમાત્મા જ છે, વળી અક્ષરં ચેતન છે અને એ જ્ઞાનપૂર્વક સમસ્ત જગતને ચલાવે છે. શું જડ પદાર્થ જ્ઞાનપૂર્વક જગતને ચલાવી શકે? નહિ જ. માટે ‘અક્ષર’ શબ્દનો અર્થ અહીં પરમાત્મા-બ્રહ્મ જ છે. ॥ ૧૧ ॥

અન્યભાવવ્યાવૃત્તેશ્ચ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :- (ચ) અને (અન્યભાવવ્યાવૃત્તેઃ) બ્રહ્મભિન્ન કોઈ અર્થ અક્ષર-શબ્દ-વાચ્ય માનવામાં આવે તો તેનો નિષેધ થઈ શકતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :- બ્રહ્મ સિવાય મૂળકારણભૂત બે જ અર્થો સંભવી શકે, કાં તો જડ પ્રકૃતિ અથવા જીવાત્મા. આ બે ય અર્થ પૃથગ્યાદિ અંબરમાં ધૃતિને માટે સમર્થ નથી તેમ ચોગ્ય પણ નથી. પ્રકૃતિ જડ હોવાથી તે દ્રષ્ટ્રી નથી, પરમાણું પણ જડ હોવાથી દ્રષ્ટ નથી. જ્યારે અક્ષર સ્વયં અદૃષ્ટ છે અને દ્રષ્ટુ પણ છે. (બ્રુચો બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ ૩-૬-૧૧.) અક્ષર (પરમાત્મા) સિવાય બીજું કોઈપણ સર્વદ્રષ્ટુ નથી. નાન્યોત્તોડસ્તિ દ્રષ્ટુ. જીવાત્મા અદૃષ્ટ અને દ્રષ્ટા સંભવી શકે છે પણ તે સર્વનો દ્રષ્ટા તો ન જ થઈ શકે. વળી અક્ષર અચક્ષુષ્ક છે એટલે કે તે ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે. જ્યારે જીવાત્મા તો ઇન્દ્રિયોવાળો છે અને ઇન્દ્રિયો દ્વારા તે જ્ઞાન મેળવી શકે છે. અક્ષર તેવું નથી એ તો ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે, જગત્કર્તા, નિત્યજ્ઞાનવાળું, સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિવાળું છે, માટે ઉપર કહેલા પ્રકરણમાં પરબ્રહ્મ જ અક્ષર શબ્દનો વાચ્ય અર્થ છે. ॥ ૧૨ ॥

ધ્યાન અને સાક્ષાત્કારનો એક જ વિષય પરબ્રહ્મ છે.

ઈક્ષતિકર્મવ્યવદેશાત્ સઃ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :- (ઈક્ષતિકર્મવ્યવદેશાત્) ઇક્ષ ધાતુના કર્મ તરીકે નિર્દેશ હોવાથી (સઃ) પરબ્રહ્મ જ ઇક્ષણનો વિષય છે.

ભાવાર્થ :- પરં ચ અસં ચ વ્રજા પ્રશ્ન. ઉ. ૫-૨ પરબ્રહ્મ અને અપરબ્રહ્મ આમ બે બ્રહ્મ છે, એવો નિર્દેશ ઉપનિષદમાં કર્યો છે.

પરબ્રહ્મ એટલે પરમાત્મા, અને અપર બ્રહ્મ એટલે જીવાત્મા. જે ઉપાસક ઓંકાર દ્વારા ઉપાસના કરે છે તે બેમાંથી એકનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય એટલે પોતાના આત્માનો તો સાક્ષાત્કાર થઈ જ જાય છે. પરમાત્મા અને જીવાત્માનો નિત્ય સંબંધ છે, ફક્ત અજ્ઞાનને લીધે જીવાત્મા બેમાંથી એકે ચ સ્વરૂપને જોઈ શકતો નથી, પણ ઓંકારની ઉપાસના પરિપક્વ થયા પછી બંને આત્માઓને જોઈ શકાય છે એટલે એનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે.

સ एतस्माद् जीवघनात् परात्परं पुरिशय पुरुषमीक्षते । प्रश्नोप. ૫-૫.
ઉપાસક આ પોતાના સૂક્ષ્મ આત્મ સ્વરૂપને જાણીને, પછી જગત્સ્વરૂપ શરીરમાં વ્યાપક થઈને રહેલા પુરુષને જુએ છે. અહીં રૂક્ષિતિ ધાતુના કર્મ તરીકે પુરુષને જતાવેલ છે માટે ઉપાસક પરમપુરુષનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. ધ્યાનમાં ધ્યેયના સ્વરૂપની થોડી ઘણી પણ કલ્પના હોય છે પણ ઇક્ષણમાં-સાક્ષાત્કારમાં તો ધ્યેયનું વિશુદ્ધ ચધાર્થ સ્વરૂપ જ સ્કુરે છે. માટે ઉપાસક અજર, અમૃત, અભય અને પરબ્રહ્મનાં સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર ઓંકારેણૈવાયતનેન અન્વેતિ । પ્રશ્નોપ. ૫-૭ ઓંકારના જપ અને તેના અર્થની ભાવના દ્વારા કરે છે. ॥ ૧૩ ॥

હવે ‘દહર’ શબ્દના અર્થનો વિચાર કરે છે. આને ‘દહરા-ધિકરણ’ કહેવામાં આવે છે.

दहर उत्तरेभ्यः ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ:- (દહર:) ‘દહર’ પરબ્રહ્મનું નામ છે. (ઉત્તરેભ્યઃ) આગળ જે જે ‘ધર્મોત્ત’ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે તે પરબ્રહ્મના જ અસાધારણ ધર્મો હોવાથી.

ભાવાર્થ:- આ અધિકરણનું વિષય-વાક્ય આ પ્રમાણે છે:-
यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेद्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् यद-
न्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वा विविशस्त्वित्यमिति छा. ૮-૧-૧.

અર્થ:- આ 'બ્રહ્મપુર (શરીર)માં હૃદયરૂપ પુંડરીક (કમલ) રૂપ વેશ્મ=(ગૃહ) છે તેને 'દહર' કહેલ છે. એ દહરમાં પણ દહર આકાશ છે. તે શોધવું જોઈએ અને તેને જાણવું જોઈએ. અહીં હૃદય કમળરૂપ દહરમાં જે દહર=આકાશ કહ્યું છે. દહર એટલે સૂક્ષ્મ. તે પરબ્રહ્મ જ છે પરમાત્મા જ છે કારણ કે આગળ જે ધર્મો જતાવવામાં આવ્યા છે. તે પરમાત્માના જ અસાધારણ ધર્મો છે.

(૧) ભૌતિક આકાશ સાથે દહરાકાશને સરખાવવામાં આવ્યું છે. જેમ ભૌતિક આકાશ વ્યાપક છે તેમ દહરાકાશ પણ વ્યાપક છે. આ સર્વવ્યાપકત્વ ધર્મ પરબ્રહ્મનો જ હોઈ શકે. યાવાન્ વા અયમાકાશસ્તાવાનેયોડન્તદ્દય આકાશઃ ઉમે અસ્મિન્ દ્યાવાપૃથિવી અન્તરેવ સમાહિતે ઉમાવગ્નિશ્ચ વાયુશ્ચ સૂર્યાચન્દ્રમસા વુમૌ વિદ્યુન્નક્ષત્રાણિ યચ્ચાસ્યેહાસ્તિ યચ્ચ નાસ્તિ સર્વ તદસ્મિન્ સમાહિતમિતિ । છા. ઉપ. ૮-૧-૩ વળી ધ્રુવોક અને પૃથ્વી દહરની વચ્ચે જ ધારણ થઈ રહ્યાં છે. અગ્નિ, વાયુ વગેરે પણ દહરાકાશમાં ધારણ થઈ રહ્યાં છે, આ સર્વનું ધારણ કરવું એ પણ પરમાત્માનો જ ધર્મ છે. જીવ અથવા ભૌતિક આકાશ સર્વનો આધાર બની શકે નહિ. દહરાકાશને ભૌતિક આકાશ સાથે સરખાવવામાં આવ્યું છે. સરખામણી જે આકાશ જુદાં હોય તો જ બની શકે. એટલે અંદરનું જે આકાશ છે તે બ્રહ્મ જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. જે અંદરના આકાશને પણ ભૌતિક આકાશ માનવામાં આવે તો બહારનું અને અંદરનું એક જ આકાશ થયું તો સરખામણી જ કેની સાથે રહી ? સરખામણી ભેદ હોય તો જ થઈ શકે. બ્રહ્મપુરનો અર્થ છે જીવાત્મારૂપ અપરબ્રહ્મનું લોગાયતન શરીર. (જીવાત્મા પણ અપરબ્રહ્મ છે એમ પ્રશ્નોપનિષદમાં કહ્યું છે.)

(૨) દહરાકાશને અન્તરાત્મા કહેવામાં આવ્યો છે. અને તે આત્મા પાપરહિત છે, ઘડપણ રહિત છે, અમર છે, શોકરહિત છે, ભૂખતરસ વગરનો છે. સત્ય ઇન્દ્રિયાળો છે, સાચા સંકલ્પવાળો છે, અને બધાં જ પ્રાણીઓ તેને લીધે જ જીવે છે. આ ધર્મો પણ

પરમાત્માના છે. જીવાત્મા પાપપુણ્યવાળો હોય છે. શોકાન્વિત હોય છે, ખોટા સંકલ્પ કરનાર પણ હોય છે માટે દહરાકાશ જીવાત્મા નથી. ભૌતિક આકાશ તો નથી જ એ ઉપર કહ્યું છે. વિશેષમાં દહરાકાશને આત્મા કહ્યો છે, ભૌતિક આકાશ આત્મા નથી એ તો સર્વ કોઈ જાણે છે. આ કારણને લીધે ‘દહરાકાશ’ અથવા ‘દહર’ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ આ ઉપનિષદમાં આ ઠેકાણે કહેવામાં આવ્યો છે. અહીં એટલું પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે; ભૌતિક આકાશ કોઈ પણ દ્રવ્યનો આધાર નથી. પડતા પદાર્થને આકાશ ઝીલી શકતું નથી. તેથી જ આકાશીય ગોળાઓને ગતિ, આકર્ષણ, પ્રયત્ન વગેરેની જરૂર રહે છે. ॥ ૧૪ ॥

‘દહરાકાશ’ બ્રહ્મ જ છે એમાં ખીજા હેતુઓ આપે છે.

ગતિશબ્દાભ્યાં તથાહિ દૃષ્ટં લિઙ્ગં ૧૫ ॥

પદાર્થ:- (ગતિશબ્દાભ્યામ્) ગતિ અને શબ્દથી પણ ‘દહર’ બ્રહ્મ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. (તથા હિ) તે પ્રમાણે જ વાક્ય શેષમાં (દૃષ્ટમ્) જોવામાં આવ્યું છે, અને (લિઙ્ગં ચ) શબ્દનું સામર્થ્ય પામ્યું છે.’

ભાવાર્થ:- મનુષ્યમાત્રને જીવનમાં બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે પણ તે માણસ સમજી શકતો નથી, કારણ કે સાક્ષાત્કાર પછી તુરત અજ્ઞાન જીવાત્માને ઘેરી લે છે. જેમ ખેડુત પોતાનું ખેતર ખેડે છે, પણ ખેતરનાં ઊંડાણમાં અમુક જગ્યાએ સોનાનો શુભ્ર નિધિ હોય તો તેને તે જાણી શકતો નથી. માત્ર ઉપર ઉપર ખેડ્યા કરે છે. તે જ પ્રમાણે હૃદયમાં રહેલા બ્રહ્મને જીવાત્મા જાણી શકતો નથી. માણસની ત્રણ અવસ્થા છે. જાગરિત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ. સુષુપ્તિ અવસ્થામાં બ્રહ્મનો જ સાક્ષાત્કાર થાય છે. પણ વાસનાનો ક્ષય થયેલો હોતો નથી, તેથી થોડી જ વારમાં તે અજ્ઞાન- માયામાં સપડાઈ જાય છે. સુક્ષિત અવસ્થા એ જીવાત્માની

ચોથી અવસ્થા છે અને તેમાં વાસનાનો ક્ષય થયેલો હોય છે. એટલે એ અવસ્થામાં જીવાત્મા આત્મારૂપે રહી બ્રહ્મનો આનંદ બહુ દીર્ઘકાળ સુધી લોગવે છે.

સુપુત્તિ અવસ્થામાં જીવાત્મા બ્રહ્મમાં ગતિ કરે છે તેમાં પ્રમાણ. હિરણ્યનિધિં નિહિતમક્ષેત્રજ્ઞા ઉપર્યુપરિ સચરન્તો ન વિન્દેયુરેવમેવેમાઃ સર્વાઃ પ્રજા અહરહગંચ્છન્ત્ય એત બ્રહ્મલોકં ન વિન્દન્ત્યનૃતેન હિ પ્રત્યુદાઃ છાં. ૮-૩-૨. આ ઠેકાણે પ્રજા શબ્દ જીવને માટે અને બ્રહ્મલોક શબ્દ બ્રહ્મને માટે વપરાયા છે.

બ્રહ્મમાં જીવોની ગતિ હોવી એ દહરાકાશને બ્રહ્મ તરીકે જ જણાવે છે. બીજા કોઈને નહિ.

બ્રહ્મલોક શબ્દ પણ બ્રહ્મનો જ વાચક છે, કારણ કે એ શબ્દ કર્મધારય સમાસથી બનેલો છે, અને એનો વિગ્રહ આ પ્રમાણે થાય છે. બ્રહ્મૈવ લોકઃ બ્રહ્મલોકઃ બ્રહ્મ એ જ લોક. આ પ્રમાણે ‘કર્મધારય’ સમાસ છે. ‘બ્રહ્મનો લોક’ એવો અર્થ કરવો નહિ. કારણ કે; સુપુત્તિ અવસ્થામાં જીવાત્મા બ્રહ્મના કોઈ લોકમાં (દેશમાં) જતો નથી.

બ્રહ્મલોકનો અર્થ બ્રહ્મ જ થતો હોવાથી કર્મધારય સમાસ કરવો પડે છે. માટે એ શબ્દ દહરાકાશ બ્રહ્મ હોવાનું અનુમાન છે.

છાંદોગ્યમાં બીજે ઠેકાણે પણ જણાવ્યું છે કે સુપુત્તિમાં જીવ સત્સ્વરૂપ બ્રહ્મમાં જાય છે. જેમકે ઇન્દ્રમેજ સ્વલ્લ સોમ્ય, ઇમાઃ સર્વાઃ પ્રજાઃ સતિ સંપત્ય ન વિદુઃ સતિ સમ્પ્રાપ્મહુ ઇતિ । ૬-૬-૨.

બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં પણ જણાવ્યું છે એ બ્રહ્મલોકઃ સમ્રાદિતિ ૪-૩-૨. હે સમ્રાટ (જનક) આ બ્રહ્મલોક છે કે જે અદ્રશ્ય અને અદૈત પરમાત્મા છે અહીં પરમાત્માને જ બ્રહ્મલોક કહેવામાં આવેલ છે ॥ ૧૫ ॥

પતિરૂપ હેતુથી પણ “દહર” એ પરમાત્મા જ છે.

ધૃતેશ્ચ મહિન્નોઽસ્યાસ્મિન્નુપલબ્ધેઃ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થઃ (ધૃતેઃ ચ) અને ધૃતિથી 'દહર' એ પરમાત્માનું જ નામ છે એમ સમજાય છે. (અસ્ય મહિન્નઃ) આ ધૃતિરૂપ મહિમાની (અધિન્) દહરાકાશરૂપ પરમાત્મામાં બીજા ઉપનિષદમાં (ઉપલબ્ધેઃ) ઉપલબ્ધ થતી હોવાથી.

ભાવાર્થઃ— 'અથ ય આત્મા સ સેતુર્વિધૃતિરેષા લોકાનામસમેદાય' છંદો. ૮-૪-૧ દહરાકાશ રૂપ આત્મા આ સંસારના રક્ષણને માટે સેતુ (બંધ) સ્વરૂપ છે. જેમ ચારેકોર બંધ બાંધવાથી જળાશય (તળાવ) આદિનું રક્ષણ થાય છે, તેમ પરમાત્મા સર્વ જીવાત્માઓ અને સ્થાવર જંગમના બંધ તરીકે છે. પરમાત્મા ઈર્ષાનું કૃણ આપી ચેતન જીવાત્માઓને નિયમમાં રાખે છે. તેમ જ એ પરમાત્મા પોતાના પ્રયત્નથી સર્વ સ્થાવર જંગમ જગતને ધારણ કરી રહ્યો છે. વળી આ જ દહરાકાશરૂપ પરમાત્માની ધારણશક્તિ કે જે એક એનો અદ્ભુત મહિમા છે, તેનું બીજા ઉપનિષદમાં વર્ણન છે. જેમકે દત્તસ્ય વા અક્ષરસ્ય પ્રશાસને ગાર્ગિ સૂર્યાચન્દ્રમસૌ વિધૃતે તિષ્ઠતઃ ॥ બૃહ. ૩-૮-૯.

હે ગાર્ગિ, એ અક્ષર (દહરાકાશ) રૂપ પરમાત્માના પ્રશાસનમાં ધારણશક્તિમાં નિયમિત થઈને રહ્યા છે. આ ધારણરૂપ મહિમા દહરાકાશમાં જ છે, માટે દહરાકાશ બ્રહ્મ જ છે. બ્રહ્મ સિવાય કોઈ બીજાનું નામ દહરાકાશ હોય તો ઉપર બતાવેલું ધારણ તેમાં થઈ શકે નહિ. પરમાત્મા સિવાય બીજા બધામાં પરિમિત શક્તિ છે પરમાત્મામાં જ સર્વશક્તિ અથવા અનંત શક્તિ છે. જે સર્વશક્તિમાન હોય તે જ જગતનું ધારણ કરી શકે, માટે દહર એ પરમાત્માનું જ નામ છે. જગતનું ધારણ કરવું એ દહરનો ધર્મ છે અને એ જ દહરને પરમાત્મા તરીકે સાબિત કરે છે. ॥ ૧૬ ॥

પ્રસિદ્ધિ પણ દહરને પરમાત્મા તરીકે સિદ્ધ કરે છે.

પ્રસિદ્ધેષ્વ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ:- (પ્રસિદ્ધે: ચ) આકાશ શબ્દ પરમાત્માનો વાચક છે, એ પ્રસિદ્ધિને લીધે પણ દહર શબ્દ બ્રહ્મનો વાચક છે.

ભાવાર્થ:- ‘દહર: અક્ષિન્ અન્તરાકાશ: ॥ છાદોમ્ય. ૮-૧-૧. ‘દહરને’ ‘અન્તરાકાશ’ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. અહીં આકાશ શબ્દ પરમાત્માનો જ વાચક છે જેમકે આકાશો વૈ નામરૂપયો: નિર્વાહતા । છા. ૮-૧૪.

આકાશ નામ અને રૂપનું નિર્વાહણ કરે છે, એટલે કે નામ રૂપાત્મક સંસારનો નિર્વાહ આકાશ જ કરે છે કો હોવાન્યાત્ ક: પ્રાપ્ત્યાત્ ? યદેષ આકાશ આનન્દો ન સ્યાત્ ॥ તૈત્તિરીય. ઉપ. ૨-૭. જો આકાશ આનંદ ન હોય તો કોઈ પણ જીવી શકે નહિ. આકાશ જ બધાને આનંદ આપે છે. આ ઠેકાણે આકાશ શબ્દ પરમાત્માનો જ વાચક છે અને દહરને આકાશ કહેવામાં આવેલ છે, માટે દહરાકાશ પરમાત્મા છે. જો કે આકાશ શબ્દ મહાભૂત કે જે જડ છે, તેનું વાચક છે. પણ તે આનંદ સ્વરૂપ નથી તેમાં આનંદ નથી, તે આત્મા નથી અને તે અપહતપાત્રમત્વાદિ શુભ્વપાત્રું પણ નથી. માટે દહરાકાશમાં દહર સાથે જોડાયેલો આકાશ શબ્દ પરમાત્માનો જ વાચક છે.

આ પ્રમાણે આકાશ શબ્દની પ્રસિદ્ધિ પરમાત્મામાં હોવાથી ‘દહર’ શબ્દ પરમાત્માનો વાચક છે. જીવાત્મામાં તો આકાશ શબ્દનો પ્રયોગ થયો જ નથી. તેથી પણ દહર પરમાત્મા જ છે. ॥ ૧૭ ॥

જીવ ‘દહરાકાશ’ નથી એ કારણપૂર્વક આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

इतरपरामर्शात् इति चेन्नसंभवात् ॥ १८ ॥

પદાર્થ:- (इतरपरामर्शात्) જીવાત્માનો પરામર્શ થતો હોવાથી (स:) એ જીવાત્મા જ ‘દહરાકાશ’ છે, (इतिचेत् न) જો એમ

કહેવામાં આવે તો તે યોગ્ય નથી (અસમ્ભવાત્) કારણ કે દહરાકાશમાં બતાવેલા ધર્મો જીવાત્મામાં સંભવિત નથી.

ભાવાર્થ:- અથ યદિદમસ્મિન્ બ્રહ્મપુરે દહર પુઢરીક વેશ્મ દહરોડ્ઽસ્મિન્નન્તરાકાશઃ છા. ૮-૧-૧. ઇત્યાદિ વાક્યના શેષ વાક્યોથી જો 'દહર' શબ્દનો અર્થ પરબ્રહ્મ લેવામાં આવે તો બીજાં પણ શેષ વાક્યો છે કે જેથી સિદ્ધ કરી શકાય કે 'દહર'નો અર્થ જીવાત્મા થાય છે, જેમકે:- સ વા એવ સંપ્રસાદોડ્ઽસ્માત્ શરીરાત્ સમુત્થાય પર જ્યોતિ રપસપદ્ય સ્વેન રૂપેણાભિનિષ્પદ્યતે । છા. ૮-૩-૪.

આ જીવાત્મા શરીરમાંથી સમુત્થાન કરી પરમ જ્યોતિને પ્રાપ્ત થઈને પોતાના સ્વરૂપવડે અભિ નિષ્પન્ન (પ્રાદુર્ભૂત) થાય છે. આ ઠેકાણે અંપ્રસાદ શબ્દનો અર્થ જીવાત્મા લેવામાં આવે છે. અંપ્રસાદ આમ તો સુપુરિતને કહે છે પણ સુપુરિત અવસ્થાવાળા જીવાત્માને પણ અંપ્રસાદ કહે છે

જે સ્વરૂપથી જ નિષ્પન્ન થાય છે તે જ આત્મા છે એટલે કે સર્વપાપથી મુક્ત થયેલો જીવાત્મા જ આત્મા છે અને તે જ અમૃત, અભય અને બ્રહ્મ છે. આ વાક્યશેષથી જીવાત્મા પણ 'દહર' શબ્દ વાચ્ય થઈ શકે છે. આ પ્રમાણે જીવાત્માને દહર તરીકે સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરવો એ ખોટું છે; કાચુ કે, દહરાકાશમાં જે બીજા ધર્મો કહ્યા છે તેનો તેમાં સંભવ નથી. દહરને સંસારનો સેતુ કહ્યો છે તે જીવાત્મા થઈ શકે નહિ. દહરાકાશ સદૈવ અપાપ છે. જીવાત્મા અનાદિકાળથી અપાપ નથી. દહરમાં સત્યસંકલ્પ જ છે જીવાત્મામાં તો અસત્યમંકલ્પ પણ હોય છે, સંભવી શકે છે. આ કારણથી જીવાત્મા દહરાકાશ નથી.

આકાશ શબ્દનો યૌગિક અર્થ પ્રકાશ કરીએ તો આકાશ શબ્દ જીવાત્માનો વાચક કદાચ થઈ શકે કારણ કે જીવાત્મા શરીરમાં પ્રકાશે છે. પણ બીજા ધર્મો તો જીવાત્મામાં આવી શકતા નથી. જગતની રચના પણ એક ધર્મ જ છે, જે પરમેશ્વરમાં જ હોય છે,

મુક્ત જીવાત્મામાં પણ એ ધર્મ હોતો નથી આથી જીવાત્મા દહરાકાશ નથી, પણ પરબ્રહ્મ જ ‘દહરાકાશ’ છે. ॥ ૧૮ ॥

પ્રજાપતિ વાક્યમાં જીવ પણ દહર હોવાની શંકા ઉત્પન્ન કરે છે, માટે તેનું સમાધાન આ સૂત્રમાં કરે છે.

ઉત્તરાચેદાવિર્મૂતસ્વરૂપસ્તુ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ:- (ઉત્તરાત્) દહરપ્રતિપાદક વાક્ય પછી જે પ્રજાપતિનો ઉપદેશ છે તેનાથી જીવ દહર છે એમ સમજાય છે. (ચેત્) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો (આવિર્મૂતસ્વરૂપઃ તુ) જ્યારે જીવાત્મા પુણ્યપાપ વિહીન થઈ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આવે છે, તો પણ એ ‘દહરાકાશ’ તો નથી.

ભાવાર્થ:- છાંદોગ્ય ઉપનિષદના આઠમા અધ્યાયના સાતમાં ખંડમાં પ્રજાપતિનો દેવો અને અસુરોને આ પ્રમાણે ઉપદેશ છે. “જે આત્મા અપહતપાપમા, અજર, અમર, વિશેષ, ભૂખતરશ વગરનો, સત્યકામનાવાળો અને સત્યસંકલ્પ વાળો છે, તેને જાણવાની ઈચ્છા કરવી જોઈએ. તે આત્મા સર્વલોકોને પામે છે, સર્વકામનાઓને મેળવે છે, તેને જાણીને આત્મા જ્ઞાની બને છે.” આ પ્રમાણે પ્રજાપતિએ ઉપદેશ આપ્યો. આથી દેવોનો પ્રતિનિધિ ઈન્દ્ર અને અસુરોનો પ્રતિનિધિ વિદોચન બંને પ્રજાપતિ પાસે વિનમ્રબાવે ગયા, તેઓએ પ્રજાપતિ પાસે રહી બત્રીશ વરસ સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું, પછી પ્રજાપતિએ કહ્યું કે, ‘તમે શું ઇચ્છીને અહીં રહ્યા છો? તેઓએ કહ્યું કે અમે આપની પાસેથી આત્માને જાણવાની ઇચ્છા રાખી રહ્યા છીએ.

પછી પ્રજાપતિએ તેમને કહ્યું કે આ આંખમાં જે પુરુષ દેખાય છે તે આત્મા છે. ઈન્દ્ર અને વિદોચને કહ્યું કે, પાણીમાં અને દર્પણમાં પણ દેખાય છે એ દેખી છે? પ્રજાપતિએ ઉત્તર આપ્યો કે એ પણ આત્મા જ છે. જેમાં જેમાં પ્રતિબિંબ દેખાય છે તે

આત્મા છે. પછી તેઓએ પાણીથી ભરેલા પાત્રમાં જોયું, તેમાં પણ તેણે પોતાનું પ્રતિબિંબ જોયું અને તેને આત્મા સમજી પાછા ગયા.

પ્રજાપતિએ મનમાં વિચાર્યું કે આ બંને વિદ્યાર્થીઓ આત્માને સમજ્યા વગર પાછા ગયા છે તેઓ દેવો અને અસુરોને શું સમજાવશે? તેઓને આત્માનું જ્ઞાન થશે નહિ અને તેનો પરાભવ થશે. મેં તો એને ક્ષત્ત બગરિત અવસ્થાવાળો દ્રષ્ટા આત્મા સમજાવ્યો છે. શુદ્ધ આત્માને નહિ. શું એનામાં મનન શક્તિ નહીં હોય? આટલામાં ઇન્દ્ર પાછો આવ્યો અને કહ્યું કે, પિતાજી આ પ્રતિબિંબ બિંબ જેવું વિકારી અને અનિત્ય છે. મને આમાં કશું ક્ષણ દેખાતું નથી મને સાચો આત્મા સમજાવો. પછી પ્રજાપતિએ તેને સ્વભાવસ્થાવાળો અને પછી સુપુષ્ટિ અવસ્થાવાળો આત્મા સમજાવ્યો અને ત્યાર પછી ચોથી અવસ્થાવાળો ઉપાધિ વગરનો શુદ્ધ આત્મા સમજાવ્યો. એ આત્મા જ ઉત્તમ આત્મા છે. પરમાત્માને પ્રાપ્ત થઈને જીવાત્મા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આવે છે. અહીં પ્રજાપતિએ જીવાત્માને ઉદ્દેશીને જ ઉપદેશ આપ્યો છે અને એ પરજ્યોતિ પરમાત્માને પ્રાપ્ત થઈ અપહતપામ્ભત્વાદિ શુભવાળો બને છે, માટે વિશુદ્ધ સ્વરૂપને પામેલો જીવાત્મા જ ‘દહરાકાથ’ છે. પરમાત્મા નહિ.

આનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે કે, ‘દહરાકાથ’ જે આત્મા છે તે તો નિત્ય આવિર્ભૂત સ્વરૂપ જ હોય છે જ્યારે જીવાત્મા પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કર્યા પછી શુદ્ધસ્વરૂપમાં આવે છે. વગી શુદ્ધ સ્વરૂપ બન્યા પછી પણ જીવાત્માનું પરિભાષ તો સૂક્ષ્મ જ રહે છે, વ્યાપક નહિ. જગતને બનાવવાની શક્તિ અને ધારણ કરવાની શક્તિ પણ તેનામાં આવતી નથી. આથી તે જીવાત્મા નિત્ય શુદ્ધ બુદ્ધ સુક્ત સ્વભાવરૂપ પરમાત્માનું સ્થાન લઈ શકતો નથી, તથા પરમાત્મામાં મળી જઈ પરમાત્મા પણ બનતો નથી.

હા, એને મુક્ત અવસ્થામાં શરીર ન હોવાથી વિષયજન્ય સુખ દુઃખ પ્રાપ્ત થતાં નથી, પણ આનંદસાગર પરમાત્મામાં તે આનંદ ભોગવે છે.

ઈદ્ર ચાગ વખત પ્રજાપતિ પાસે આવ્યો કારણ કે, ઉપદેશ ઉપર મનન કર્યા પછી તેને સત્ય આત્મા સમજાતો નહોતો. ચોથી વારનો ઉપદેશ જીવાત્માના સત્યસ્વરૂપને જાણાવે છે. આ કથાથી એમ સમજાય છે કે, ઈદ્રમાં ખૂબ મનન શક્તિ હતી અને તેણે ત્રણ વખત આવી જત્રીશ જત્રીશ વરસ બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું, અને ચોથી વખત આવી પાંચ વરસ બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું. આમ એકસોને એક વરસ સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું અને ઉપદેશ ઉપર મનન કર્યા કર્યું ત્યારે તેને આત્માનું સત્યરૂપ સમજાયું.

અસુરોનો રાજા વિરોચન આત્મા ઉપર મનન કરવાની શક્તિ ધરાવતો નહોતો તેથી તેને આત્માનું અર્થ સ્વરૂપ હાથ લાગ્યું નહિ, અને નાસ્તિક જ રહી શરીરને પોષવામાં જીવન ગાળવા લાગ્યો. આ ઉપરથી સમજવું જોઈએ કે, બ્રહ્મચર્યનું પાલન અને મનન વગર આત્માના વિશુદ્ધ સ્વરૂપને પામી શકાતું નથી. ॥૧૧॥

છાંદોગ્ય ઉપનિષદના આઠમા અધ્યાયમાં જે સમગ્ર પ્રકરણ પરબ્રહ્મને સમજાવવા માટે હોય તે વચ્ચે પ્રજાપતિને ઉપદેશ જીવના સ્વરૂપને સમજાવવા માટે છે એનો હેતુ શો છે? આનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં છે.

અન્યાર્થશ્ચ પરમર્શઃ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થઃ— (અન્યાર્થઃ ચ) બીજા પ્રયોજનને માટે (પરમર્શઃ) જીવના સ્વરૂપનો વિચાર કર્યો છે.

ભાવાર્થઃ— જીવાત્માની ચાર અવસ્થાનું સ્વરૂપ પ્રજાપતિએ ઈન્દ્રને સમજાવ્યું એનું પ્રયોજન એ છે કે, જીવાત્મા સંસારમાં ઔપાધિક રૂપે જ અનુભવાય છે. કોઈ વખત એને જાગૃત

અવસ્થા, કોઈ વખતે સ્વપ્ન અવસ્થા તો કોઈ વખત સુષુપ્તિ હોય છે. આ અવસ્થાઓમાં જીવાત્માને દેહ. ઇન્દ્રિયો અને વાસનાની ઉપાધિ હોય છે તેથી તેનું અર્થ સ્વરૂપ ઢંઢાયેલું જ રહે છે. જીવાત્માનું મૂળ સ્વરૂપ તો પાપ, પુણ્ય, ભૂખ, તરસ વગેરે શુભોથી રહિત છે.

પાપ પુણ્ય આદિ શુભો તો ઉપાધિ રૂપે છે. પાપ અને પુણ્ય આદિ શુભો તો ઇન્દ્રિય, મન અને દેહથી ઉત્પન્ન થનારા છે અને તેનાથી વાસના જીવાત્મામાં સ્થિર થાય છે. આ ઔપાધિક સ્વરૂપને ફર કરવામાં અને પોતાના મૂળ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવામાં જીવાત્માને પરમાત્માની સહાયતાની જરૂર પડે છે. પરમાત્માની દયા હોય તો જ જીવાત્મા પોતાના અને પરમાત્માના સત્ય સ્વરૂપને જોઈ શકે છે. આ વાત કઠોપનિષદમાં યમેવ એષ વૃણુતે તેન એષ આત્મા લભ્યઃ ઇત્યાદિ વાક્યથી કહેવામાં આવી છે. પરમાત્માને જાણ્યા પહેલાં પોતાના સ્વરૂપને પણ જાણવું જ જોઈએ માટે પ્રજ્ઞપતિએ જીવાત્માને પરામર્શ-વિચાર દર્શાવ્યો છે. પરમાત્માને જાણીને જ જીવાત્મા પોતાના મૂળ સ્વરૂપે પ્રકટ થાય છે. પરમાત્માને જાણ્યા સિવાય ત્રણે અવસ્થાઓમાં તે ઔપાધિક રૂપે ક્યાં કરે છે. આ ઔપાધિક સ્વરૂપ જીવાત્માને અનાદિકાળથી વળગ્યું છે અને તે સંકારણ પણ છે. એ કારણ પણ અનાદિ છે. જેમ અંધકારમાં અટવાતી આંખ સૂર્યના પ્રકાશને પામી પોતાના તેજસ્વી સ્વરૂપને પામે છે તેમ જીવાત્મા પણ પરમાત્માને પામી પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને પામે છે. માટે જીવાત્માનો પરામર્શ કર્યો છે. ॥ ૨૦ ॥

‘દહરાકાશ’ જે પરમાત્મા હોય તો પરમાત્મા તો સર્વવ્યાપક અને વિભુ છે, જ્યારે ‘દહરાકાશ’ તો અત્પ પરિમાણવાળા દૃઢ્યમાં છે એમ કહ્યું છે એટલે ‘દહરાકાશ’ પણ અત્પ પરિમાણવાળું છે એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે આનું સમાધાન શું છે? આનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં છે.

અલ્પશ્રુતેરિતિ चेत् तदुक्तम् ॥ २१ ॥

પદાર્થ:- (અલ્પશ્રુતે: इति चेत्) ‘દહરાકાશ’ અલ્પ પરિમાણુવાળું ઉપનિષદમાં કહ્યું છે, એ એવી શંકા કરવામાં આવે તો (તદુક્તમ્) તેનો ઉત્તર આગળ આપવામાં આવ્યો છે.

ભાવાર્થ:- બ્રહ્મપુરુષરીરમાં હૃદયરૂપ ધરમાં દહરાકાશ છે એવું કથન ઉપનિષદમાં છે પણ તેથી તેને અલ્પ પરિમાણુવાળું માનવું એ ભૂલ છે. દહરાકાશને તો અનન્ત ભૌતિક આકાશની સાથે સરખાવવામાં આવ્યું છે. ‘यावान् वा अयं माकाशस्तावान् एषोऽन्तर्हृदय आकाशः’ ઇત્યાદિ. તેથી દહરાકાશ વિભુ છે સર્વવ્યાપક છે; છતાં હૃદયમાં તેને જે બતાવવામાં આવ્યું છે તે તો હૃદયમાં તેનો સાક્ષાત્કાર થાય છે માટે તેનો ત્યાં નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે આથી એમ ન સમજવું કે તે હૃદયમાં છે અને બહાર નથી. એ તો બહાર પણ છે. આનો ઉત્તર ૧-૨-૭ સૂત્રમાં આપવામાં આવ્યો છે. નર્મદા નદી ૯૦૦ માઈલ લાંબી છે છતાં એનો સાક્ષાત્કાર એનું દર્શન તો અમુક પ્રદેશમાં જ થાય છે તે પ્રમાણે ‘દહરાકાશ’ પરમાત્માના સાક્ષાત્કાર સંબંધે સમજવું. પરમાત્મા તો વિશુદ્ધ મનથી હૃદયમાં જ સાક્ષાત્કારનો વિષય થઈ શકે છે. માટે તેને ઔપાધિક સૂક્ષ્મ અને અલ્પ પરિમાણુવાળા સ્થાનમાં છે એવો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. ॥ ૨૧ ॥

હવે પરમાત્મા જ સર્વને પ્રકાશ આપે છે એ પ્રકરણ શરૂ કરે છે.

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

પદાર્થ:- (तस्य च) તેની જ (अनुकृतेः) અનુકૃતિ=અનુકરણ હોવાથી.

ભાવાર્થ:- અંડક ઉપનિષદમાં ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે કે, ન તત્ર સૂર્યો માતિ ન ચન્દ્રતારક નેમા વિદ્યુતો માન્તિ કુતોડયમग्निः । तमेव मान्तमनुमाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विमाति ॥ ‘આ વાક્યમાં જણાવ્યું છે કે, ત્યાં સૂર્ય પ્રકાશતો નથી, ચંદ્ર તારાઓ અને વિદ્યુત પણ

પ્રકાશતાં નથી, તો પછી આ પાર્થિવ અગ્નિ તો ક્યાંથી પ્રકાશી શકે? તેના પ્રકાશની પાછળ આ બધું પ્રકાશી રહ્યું છે, તેના પ્રકાશથી આ બધું પ્રકાશે છે.' આ ઠેકાણે સમજવાનું એ છે કે, 'સૂર્ય' ક્યાં નથી પ્રકાશી શકતો? કોને પ્રકાશિત નથી કરતો? કોની પાછળ સૂર્ય પ્રકાશે છે? કોના પ્રકાશથી સૂર્ય પ્રકાશે છે?

આનો ઉત્તર એ સમજાય છે કે કોઈ એવો મહાન્ પ્રકાશક ભૌતિક પદાર્થ છે કે, જેને હીઠે સૂર્ય પ્રકાશે છે ચંદ્ર જેમ સૂર્યના પ્રકાશથી પ્રકાશે છે. તેમ કોઈ મહાન્ પ્રકાશક ભૌતિક અર્થથી સૂર્ય આદિ બધા જ પ્રકાશે છે. આ મહાન્ તેજસ્વી ભૌતિક અર્થ શોધવો જોઈએ,

આ વચ્ચેના જે 'અનુકૃતિ' શબ્દ વાપર્યો છે તેનો અર્થ 'અનુભાવ' 'અનુપ્રકાશ' કરવો.

આનો ઉત્તર એ છે કે, સૂર્યાદિને પ્રકાશ આપનાર કોઈ તેજસ્વી ભૌતિક અર્થ નથી પણ આત્મા અર્થાત્ પરમાત્મા જ છે. પરમાત્મા ચેતન છે અને પ્રકાશ સ્વરૂપ છે મારૂપઃ સત્યસત્યઃ ।

છા. ૩-૧૪-૨.

એક ભૌતિક પદાર્થ બીજા ભૌતિક પ્રકાશક પદાર્થને પ્રકાશિત નથી, પણ વધારે પ્રકાશક ભૌતિક પદાર્થ અલ્પપ્રકાશક ભૌતિક પદાર્થને જાણે પાડી દે છે. એક દીવો બીજા દીવાને પ્રકાશિત નથી કરતો, કારણ કે બંને પ્રકાશ સ્વરૂપ છે તથા સૂર્યનો મહાન્ પ્રકાશ બધા તેજવાળા પદાર્થોના પ્રકાશને ઝાંખા પાડી દે છે. દિવસે સૂર્યના પ્રકાશમાં ચંદ્ર, તારાઓ અને દીવાળતીઓ તદ્દન ઝાંખા પડી જાય છે. માટે સૂર્યને કોઈ બીજો સગતીય-જડ તેજસ્વી પદાર્થ પ્રકાશિત કરે છે એ માનવું એયોગ્ય છે.

પરમાત્મા ચેતન અને અભૌતિક પ્રકાશવાળા છે માટે એ સૂર્યાદિને પ્રકાશિત કરી શકે. જીવાત્માનો પ્રકાશ જીવો છે અને શરીરનો પ્રકાશ પણ જીવો છે. શરીરમાં રહેલો જીવાત્મા

શરીરને પ્રકાશ આપે છે, ઓજસ આપે છે, ક્રાંતિ આપે છે, અને એ જ શરીરમાંથી જ્યારે જીવાત્મા નીકળી જાય છે ત્યારે શરીર નિસ્તેજ બની જાય છે, ફીકકું પડી જાય છે આથી સમજી શકાય છે કે ચેતન જ જડને પ્રકાશ આપે છે. માટે પરમાત્માના તેજથી જ સર્વ પ્રકાશી રહ્યું છે.

તેજસ્વી પરમાણુઓને પરમાત્મા કાર્યના રૂપમાં મૂકે છે એટલે કે ભાસ્વર શુક્લ રૂપ શુણ્ણવાળા પરમાણુઓમાંથી પરમાત્મા જ સૂર્ય અને અન્ય તારાઓને બનાવે છે અને સર્વમાં એ પ્રકાશરૂપ-ભારૂપ મહાચેતન વ્યાપક થઈને રહ્યો છે, માટે સૂર્યાદિને પ્રકાશ આપનાર પરમાત્મા જ છે. ॥ ૨૨ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥

પદાર્થ:- (અપિ ચ સ્મર્યતે) સ્મૃતિગ્રંથોમાં પણ ઉપદેશાયેલું છે.

ભાવાર્થ:- સ્મૃતિઓમાં પણ ઉપદેશ આપ્યો છે કે આ બધું પરમાત્મા જ ચલાવી રહ્યો છે. કોઈને પ્રકાશક બનાવ્યા, કોઈને દ્રવાત્મક બનાવ્યા, કોઈને ઘનરૂપ બનાવ્યા તો કોઈને વાયુરૂપ બનાવ્યા. અને પોતે એ સર્વમાં વ્યાપક રૂપે રહેલા છે.

एष सर्वाणि भूतानि पञ्चभिर्योष्य मूर्तिभिः ।

जन्मवृद्धिर्धयै नित्यं ससारयति चक्रवत् ॥

एव यः सर्वभूतेषु पश्यत्वात्मानमात्मना ।

स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माम्येति परं पदम् ॥ મનુ-૧૨-૧૨૪-૧૨૫

સર્વ ભૂતોને પાંચ મહાભૂતો દ્વારા વ્યાપક રહી જન્મવૃદ્ધિ અને ક્ષય કરતા રહી ચક્રની માફક સંસારને એ પરમાત્મા જ ચલાવે છે.

જે કોઈ સર્વભૂતોમાં પરમાત્માને જુએ છે તે બ્રહ્મની સાથે સમતા પામે છે અને મોક્ષ મેળવે છે.

ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે, સર્વમાં પરમાત્માનું તેજ છે. તે પરમાત્મા જ બધાના હૃદયમાં રહી સંસારને ચલાવી રહ્યો ॥ ૨૩ ॥

હવે આ અધિકરણ સૂત્રના વિષય વાક્ય તરીકે કઠોપનિષદમાં આવેલા અઙ્ગુષ્ઠમાત્ર પુરુષનો વિચાર કરે છે.

શબ્દાદેવ ચ પ્રમિતઃ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (શબ્દાત્ એવ) આગળ આવેલા શબ્દોથી જ (પ્રમિતઃ) એ પુરુષ બ્રહ્મ છે એમ પ્રમિત થાય છે. પ્રમિત એટલે પ્રમાણથી જાણેલું.

ભાવાર્થ:- કઠોપનિષદ ૨-૧-૧૨માં આ પ્રમાણે ઉદ્દેશ્ય છે.

અઙ્ગુષ્ઠમાત્રઃ પુરુષો મય્ય આત્મનિ તિષ્ઠતિ ।

ઈશાનો ભૂત મવ્યસ્ય સપ્વાચ સ ઓ શ્વઃ ॥ ૨-૧-૧૨.

एतद्वैतत्

અઙ્ગુષ્ઠમાત્રઃ પુરુષો જ્યોતિર્વાધૂમકઃ । ૨-૧-૧૩.

શરીરના મધ્ય ભાગમાં અંશુષ્ઠપરિમાણવાળો પુરુષ છે. તે ભૂત-કાળના ભવિષ્યકાળના અર્થો ઉપર સ્વામિત્વ ધરાવે છે. વર્તમાન-કાળના અર્થો ઉપર પણ સ્વામિત્વ ધરાવે છે. તે આને છે અને કાલે પણ રહેવાનો છે એટલે કે, પ્રકાશરૂપ અને નિત્ય છે.

આ ઠેકાણે આ પુરુષ બ્રહ્મ છે એમ સમજવું. અંશુષ્ઠ નેટલા પરિમાણથી એ જીવ છે એમ ન સમજવું. બીજે ઠેકાણે એ પરિમાણવાળો જીવ ભલે હોય પણ અહિં તો બ્રહ્મ જ છે કારણ કે, આગળ ઉપદેશવામાં આવ્યું છે કે એ ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળનો પણ સ્વામી છે. આમ સર્વ જગત ઉપર સ્વામિત્વ ધરાવનાર પુરુષ સર્વશક્તિમાન બ્રહ્મ જ હોઈ શકે, જીવાત્મા નહિ.

નાયિકેતાએ બ્રહ્મને જ જાણવા માગ્યું હતું, તેનો ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે ઉત્તર છે. બ્રહ્મ ધર્મનું કે અધર્મનું ક્ષણ નથી. તે કોઈ કાળથી પણ મપાયેલું નથી.

ઈશાનો મૂતમવ્યસ્ય આ શબ્દોથી અંશુષ્ઠ નેટલા પરિમાણવાળો પુરુષ પ્રમિત થાય છે એટલે કે પ્રમાણે વિષય બને છે (બ્રહ્મ જ પુરુષ છે એવું સત્ય તરીકે સમજાય છે.) ॥ ૨૪ ॥

અપરિચ્છિન્ન પરમાત્માને, અંશુઠા જેટલા પરિમાણવાળો કેમ કહી શકાય ? આનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં છે.

હૃદયપેક્ષયા તુ મનુષ્યાધિકારત્વાત્ ॥૨૫॥

પદાર્થ:- (હૃદિ) હૃદયમાં પરમાત્મા વિદ્યમાન છે. (તુ), તેથી (અપેક્ષયા) હૃદયની અપેક્ષા કરીને પરમાત્માને પણ અલ્પ પરિમાણવાળા કહ્યા છે. અને એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે-(મનુષ્યાધિકારત્વાત્) મનુષ્યોને જ ઉપાસનામાં અધિકાર છે.

ભાવાર્થ:- પરમાત્મા સર્વગત છે એથી જ ઉપાસકના હૃદયમાં અંશુઠા જેટલા પરિમાણમાં પરમાત્માનું સ્થાન છે. પરમાત્મા અપરિચ્છિન્ન છે પણ હૃદય અપરિચ્છિન્ન નથી એ તો અંશુઠા જેટલા પરિમાણવાળું છે માટે અંશુઠા જેટલા પરિમાણવાળા હૃદયનું પરિમાણ પરમાત્મા ઉપર આરોપિત કર્યું છે. ઉપાસક પોતાના હૃદયમાં રહેલા પરમાત્માનું ધ્યાન કરે છે અને ઉપાસના કરે છે. આ રીતે સર્વવ્યાપક બ્રહ્માની ઉપર અલ્પ પરિમાણનો આરોપ માત્ર છે એટલે કે એનું અલ્પ પરિમાણ ઔપાધિક છે, સાચું નથી.

શિષ્ય:- શું બધાનાં હૃદય અંશુઠા જેવડાં હોય છે ? કીડીનું હૃદય શું અંશુઠા જેવડું છે ? હાથીનું હૃદય શું એવડું, જ છે ?

શુરુ:- સર્વ પ્રાણીઓનાં હૃદય સરખાં હોતાં નથી. કીડીનું હૃદય અંશુઠા જેવડું ન જ કહી શકાય. પણ અહીં પ્રકરણ ઉપાસનાનું છે. અને ઉપાસના મનુષ્ય જ કરે છે. પશુ આદિ અને તેનાથી ઊતરતાં સૂક્ષ્મ જંતુઓને ઉપાસનાનું જ્ઞાન નથી, પ્રભુનો વિચાર નથી માટે અહીં એની ગણતરી કરી નથી ફક્ત મનુષ્યનો ઉપાસનામાં અધિકાર છે, તેથી મનુષ્યનું હૃદય આ ઠેકાણે સમજવાનું છે અને મનુષ્યમાત્રનું હૃદય પોતપોતાના અંશુઠા જેટલું અલ્પ પરિમાણવાળું છે એમ કહેવામાં કશો દોષ નથી અને હૃદયમાં પરમાત્માને પણ અલ્પ પરિમાણવાળો કહ્યો છે તે હૃદયની અપેક્ષાએ કહ્યો છે. ॥૨૫॥

મનુષ્ય કરતાં કોઈ ચડિયાતી યોનિ છે કે નહિ ? અને જો હોય તો તેને બ્રહ્મની ઉપાસના કરવાનો અધિકાર છે કે કેમ ? આનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં છે.

તદુપર્યપિ વાદરાયણઃ સંભવાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થઃ— (તદુપર્યપિ) મનુષ્ય યોનિ કરતાં ચડિયાતી યોનિ છે અને તેને પણ (સંભવાત્) બ્રહ્મની ઉપાસના કરવાનો અધિકાર છે.

ભાવાર્થઃ— બાદરાયણ એ વ્યાસમુનિનું નામ છે. સૂત્રકાર પોતે પણ બાદરાયણ છે. આ સૂત્રમાં પોતે જ પોતાનું નામ આપી કહે છે કે, મનુષ્ય કરતાં ચડિયાતી યોનિ પણ છે અને તેને બ્રહ્મની ઉપાસના કરવામાં અને બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થવાનો અધિકાર છે. આ યોનિ તે દેવ-યોનિ. આ મત વ્યાસમુનિનો છે. બીજા મુનિયો એનાથી જુદા પડે છે. યાસ્ક મુનિ જણાવે છે કે દેવ એ કહેવાય કે જે પ્રકાશ આપે અને દાન આપે.

વ્યાસ મુનિ પોતે પણ ગીતામાં જણાવે છે કે,

દ્વૌ ભૂતસર્ગો લોકેઽસ્મિન્ દૈવ આસુર एव च ।

दैवो विस्तरदाः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु १૬-૬.

આ સંસારમાં મનુષ્યોની બે પ્રકારની સૃષ્ટિ છે, એક દૈવસૃષ્ટિ અને બીજી આસુર સૃષ્ટિ. દૈવસૃષ્ટિ ‘અભય સત્વસંશુદ્ધિ’ આદિ સવિસ્તર જણાવી છે અને હવે હે અર્જુન, તું મારી પાસેથી આસુરસૃષ્ટિ સમજ. આમ કહી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના મુખમાં આ પ્રમાણે શબ્દો મૂકે છે કે, ‘પ્રવૃત્તિ ચ નિવૃત્તિ ચ જના ન વિદુઃપુરુષઃ’ જે માણસો પ્રવૃત્તિને અને નિવૃત્તિને ન સમજી શકે તે આસુર છે. અને તેમાં શૈય શુદ્ધિ આદિ હોતાં નથી. આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે; દેવ અને આસુર એ પણ અમુક હદે પહોંચેલા માણસોના નામ છે. છતાં આ ઠેકાણે મનુષ્ય કરતાં દેવને જુદા જ

ખતાવવામાં બ્યાસ મુનિનો શો અભિપ્રાય છે તે ચિંતનીય છે. મનુષ્ય કરતાં દેવની જુદી યોગિ માનવી એ વૈદિક સિદ્ધાંત નથી. વૈદિક દર્શન વેદથી વિરુદ્ધ પણ શી રીતે જઈ શકે ? ॥ ૨૬ ॥

દેવો તો જડ છે. સૂર્ય પ્રકાશ આપે છે, વરુણ દેવ જળ આપે છે. આ દેવતાઓ જડ છે એવું પૂર્વપક્ષ માને છે, તેનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં છે.

વિરોધઃ કર્મણીતિ ચેન્નાનેકપ્રતિપત્તેર્દર્શનાત્ ॥ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થઃ— (કર્મણિ) વૈદિક કર્મમાં (વિરોધઃ) વિરોધ આવે છે (इति चेत्) જો એવું માનવામાં આવે તો (न) એ ઠીક નથી (अनेकप्रतिपत्तेः) અનેક શરીરોને એક સાથે ધારણનું (दर्शनात्) દર્શન થતું હોવાથી.

ભાવાર્થઃ— આ સૂત્રમાં સૂત્રકાર એવું પૂર્વપક્ષનું સમાધાન કરે છે. દેવો ચેતન છે અને તે શરીરધારી પણ છે જો શરીર ન હોય તો તે બ્રહ્મની ઉપાસના કરી શકે નહિ. અહીં પૂર્વપક્ષે એવી શંકા કરી છે કે, જો દેવ શરીરધારી હોય તો કર્મ કરવામાં વિરોધ જાણે થાય અને તે આવી રીતે; ધારો કે ઈન્દ્ર શરીરધારી એક દેવ છે. હવે એકી સાથે અનેક ઠેકાણે યજ્ઞ થાય છે અને તેમાં ઈન્દ્રને એક જ વખતે જોલાવવામાં આવે છે તો આ બધા યજ્ઞોમાં એક ઈન્દ્ર એક જ વખતે કેવી રીતે જઈ શકે ? જો ઈન્દ્રની હાજરી ન હોય તો કર્મ અધુરું રહી જાય. આ શંકાનું સમાધાન સૂત્રકાર આ પ્રમાણે કરે છે કે દેવોને એવી શક્તિ હોય છે કે તેઓ અનેક શરીરોને એક સાથે ધારણ કરી શકે છે અને બધા યજ્ઞોમાં એક સાથે પણ જઈ શકે છે. બધા જ યજ્ઞમાનોની ઈચ્છા એક સાથે પૂરી કરી શકે છે માટે કર્મમાં વિરોધ આવતો નથી.

અહીં એક બીજી શંકા ઉત્પન્ન થાય છે કે ઈન્દ્ર અનેક શરીરોને તો ઉત્પન્ન કરે પણ જીવાત્માઓ કયાંથી પેદા કરે ?

ઈન્દ્રનો આત્મા તો એક જ છે અને શરીરો તો હજારો ઉત્પન્ન કર્યાં તે બધામાં આત્મા ક્યાંથી લાવવો? આત્મા નિત્ય છે એ પેદા કરી શકાતો નથી. આત્મા વગરનાં શરીર તો મુઠ્ઠાં જ કહેવાય.

આથી એ સ્પષ્ટ સમજાય છે કે, અનેક દેવોને મનુષ્ય કરતાં જુદી યોનિના માનવા, એ વેદ વિરુદ્ધ છે. પુરાણ આદિમાં પણ દેવોની આકૃતિ મનુષ્યના જેવી જ બતાવી છે તો, તે મનુષ્ય કરતાં જુદી યોનિ કેમ માની શકાય? માટે આ સૂત્ર વૈદિક સિદ્ધાંતને અનુકૂળ જણાતું નથી. ॥ ૨૭ ॥

જો દેવોને શરીર માનવામાં આવે તો શરીરો અનિત્ય હોવાથી તેનું વર્ણન કરનાર વેદમાં પણ વિરોધ થઈ જાય. આ શંકાનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં છે.

શબ્દ इति चेन्नात પ્રમાણાત્ પ્રત્યક્ષાનુમાનાભ્યામ્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ:- (શબ્દે इति चेत्) વૈદિક શબ્દમાં વિરોધ આવશે જો એમ કહેવામાં આવે તો (ન) એ ઠીક નથી. (અ) વૈદિક શબ્દોથી (પ્રમાણાત્) અર્થનો પ્રભવ થતો હોવાથી (પ્રત્યક્ષાનુમાનાભ્યામ્) અતિ અને સ્મૃતિથી એ સિદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ:- જો ઇન્દ્રાદિ દેવોને શરીરો માનવામાં આવે તો શરીરો અનિત્ય હોય છે એ તો અર્વાકોષ જાણે છે. ઇન્દ્ર નામનો દેવ શરીર ઉત્પન્ન થયા પહેલાં ન હતો અને શરીર નાદ થયા પછી તે નથી ગહેતો. ઇન્દ્રની ગેરહાજરીમાં પણ વૈદિક ઇન્દ્ર શબ્દ તો હોય જ છે, તો તે વખતે ઇન્દ્ર શબ્દનો વાચ્ય કોણ? અર્થાત્ કોઈ નહિ. આ પ્રમાણે દેવોને શરીરધારી માનવાથી વૈદિક શબ્દનાં વિરોધ આવે છે.

આ શંકાનું સમાધાન સૂત્રકાર આ પ્રમાણે કરે છે કે, વૈદિક શબ્દોને ધ્યાનમાં લઈ પ્રજાપતિ અર્થો બતાવે છે ઇન્દ્ર શબ્દને

ધ્યાનમાં લઈ પરમાત્મા તરત બીજો ઇન્દ્ર બનાવશે, એટલે ઇન્દ્ર શબ્દ વાચ્યવિધુર નહિ બને, વળી ઇન્દ્ર આદિ વૈદિક શબ્દો વ્યક્તિ-વાચક નથી પણ જાતિવાચક છે. વ્યક્તિ નાશ પામે તો પણ તેમાં રહેલી જાતિ નાશ પામતી નથી. આથી પણ વૈદિક શબ્દમાં વિરોધ આવતો નથી. કેાઇ એક ઘટ નષ્ટ થવાથી ઘટ શબ્દ વાચ્યવિધુર નથી બનતો એ તો લૌકિક વ્યવહાર પણ બતાવી રહ્યો છે.

શ્રુતિ અને સ્મૃતિથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે અવ્યાકૃત શબ્દ સ્વરૂપે વેદ પ્રથમથી જ હતો. 'સ મનસા યાચ મિથુન' સમમવત્ । બૃહદા. ૧-૨-૪ સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં મૃત્યુ નામના મહાપુરુષે મન અને વેદનું મિથુન શોધ્યું એટલે કે મનદ્વારા અવ્યાકૃત વેદને મનોદ્વારા વ્યાકૃત સ્વરૂપ આપ્યું (મનદ્વારા તેણે વિદ્યમાન વેદને શોધી કાઢ્યો) 'ઘાતા યથાપૂર્વમકલ્પયત્' ઋગ્વેદ. આ વેદમંત્ર પણ પૂર્વ કલ્પમાં હતા, તેવા જ વેદને ઘાતાએ=પરમાત્માએ આ કલ્પમાં પણ આવિર્ભૂત કર્યો. સ્મૃતિ પણ વેદનું નિત્યત્વ બતાવે છે.

સર્વેષાં તુ સ નામાનિ કર્માણિ ચ પૃથક્ પૃથક્

વેદશબ્દેમ્ય એવાદૌ પૃથક્સત્યાશ્ર નિર્મમે । મનુ. ૧-૨૧.

પરમાત્માએ વેદના શબ્દોને ધ્યાનમાં લઈ બધાં નામો અને બધાનાં કર્મો નિર્મિત કર્યાં છે. આ પ્રમાણે વેદ નિત્ય છે અને તેનાથી દેવાદિ વ્યક્તિઓની ઉત્પત્તિ થઈ છે. દેવાદિને જો માનવ વિશેષ માનવામાં આવે તો આ સૂત્રમાં વદિક દષ્ટિએ કથા વાંધા જેવું નથી. ॥ ૨૮ ॥

આ સૂત્ર પણ વેદ નિત્ય છે, એ માન્યતાને દૃઢ કરે છે.

અત એવ ચ નિત્યત્વમ્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ:- (અત એવ) આ કારણથી વેદની (નિત્યત્વમ્) નિત્યતા સિદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ:- સૂર્ય, ચંદ્ર, ઇન્દ્ર આદિ દિવ્ય પદાર્થો જાતિવાચક

હોવાથી અને જાતિ નિત્ય હોવાથી નિત્ય વૈદિક શબ્દો અને સૂર્યત્વાદિ નિત્ય જાતિઓનો સંબંધ પણ નિત્ય હોઈ શકે છે. વૈદિક શબ્દમાં કોઈનો પણ સંકેત નથી પરમાત્મા વેદના શબ્દોને લક્ષ્યમાં લઈ અર્થો બનાવતા હોવાથી વૈદિક શબ્દો અને તેના અર્થોનો સંકેતવિહીન કેવળ વાચ્યવાચકભાવ સંબંધ કાયમનો હોય છે. આ કારણથી વેદ ‘નિત્ય’ ઠરે છે.

વેદ નિત્ય હોવામાં આ એક અનુમાન પ્રમાણે પણ છે.

વેદઃ પ્રલયેऽપિ સ્થાયી, જગદેતુત્ત્વાત્ ईश्वरवत्

વેદ પ્રલયમાં પણ વિદ્યમાન રહે છે, જગતનું કારણ હોવાથી. જેમ ઈશ્વર જગતનું કારણ હોવાથી પ્રલયમાં પણ તે વિદ્યમાન હોય છે. તેમ વેદ પણ હોય છે. વૈદિક શબ્દોને ધ્યાનમાં લઈ તેના અર્થો બનાવવા, આમાં વેદ જગતનું કારણ છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે. ॥૨૧॥

મહાપ્રલયમાં ગુરુ-શિષ્ય હોતા નથી અને એ જેની પરંપરા ઉપર વેદ ટકી શકે છે એના સિવાય વેદનું અસ્તિત્વ ન રહે. વળી ખીનું, મહાપ્રલયમાં સૂર્ય, ચન્દ્ર, વરુણ વગેરે અર્થો પણ રહેતા નથી તો અર્થ વગરના વેદ કેવી રીતે હોય શકે? અર્થ વગર વૈદિક શબ્દો પણ વાચ્યહીન બની જાય છે. માટે વેદને નિત્ય માનવા ન જોઈએ. કાંતો મહાપ્રલય ન માનો, કાંતો વેદને નિત્ય ન માનો. બંને માનવામાં તો સ્પષ્ટ વિરોધ દેખાઈ આવે છે. આનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં છે.

સમાનનામરૂપત્વાદાવૃત્તાવપ્યવિરોધો દર્શનાત્ સ્મૃતેશ્ચ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થઃ— (આવૃત્તૌ અપિ) મહાપ્રલય પછી જ્યારે ફરીથી સંસાર બનવા લાગે છે ત્યારે (સમાનનામરૂપત્વાત્) મહાપ્રલય પહેલાં જે અર્થ હતા અને જે જેનું નામ હતું તેવા જ અર્થો અને તે જ તેનું નામ હોય છે તેથી (અવિરોધઃ) વેદને નિત્ય માનવામાં વિરોધ નથી (દર્શનાત્ સ્મૃતેઃ ચ) દર્શન એટલે શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં પણ

આવું વિધાન છે.

હોવાર્થ - પ્રલય છે અને મહાપ્રલય પણ છે. ખંડ સૃષ્ટિનો નાશ થવો એનું નામ પ્રલય અને સર્વસૃષ્ટિનો નાશ થવો એનું નામ મહાપ્રલય. મહાપ્રલય અવસ્થામાં પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ રૂપે સૃષ્ટિનાં કારણો પરમાત્માના એકદેશી થઈને કાયમ રહે છે, અને એ કારણોમાંથી પરમાત્મા પાછી સૃષ્ટિ બનાવે છે અને મહાપ્રલય પહેલાંની જેવી સૃષ્ટિ હતી તેવી જ બનાવે છે. એવા જ સૂર્ય એવા જ તારાઓ ગ્રહો, એવી જ પૃથ્વી અને વનસ્પતિઓ અને એવાં જ પ્રાણીઓનાં શરીરો. કર્મ પણ સૂક્ષ્મરૂપે (સંસ્કારરૂપે) વિદ્યમાન હોવાથી સર્વ જીવાત્માઓને પોતપોતાના કર્માનુસાર શરીર આદિ મળી જાય છે.

મહાપ્રલય પછી સૃષ્ટિ થતી જ નથી એ વિચાર જ જોડો છે.

મહાપ્રલયમાં કશું જ રહેતું નથી એ વિચાર પણ જોડો છે. વિદ્યમાન કાર્યનું મૂળકારણ કદિપણ નષ્ટ થતું નથી. જે બને તે બગડે, પણ જે બનેલું નથી તેને બગડવાનો કે નાશ થવાનો પ્રશ્ન ક્યાં રહે છે ?

આસીદિદં તમોભૂતમપ્રજ્ઞાતમલ્લજ્ઞમ્ ।

અપ્રતર્ક્યમવિજ્ઞેય પ્રભુતમિવ સર્વતઃ ॥ મનુ. ૧-૫.

અર્થ:- આ બધું હતું પણ તમોભૂત એટલે કે, કારણ રૂપે હતું, જાણવાનું કશું લક્ષણ ન હતું. તર્કગોચર ન હતું જ્ઞાનનો વિષય પણ નહોતો બધું જાણેકે સુષુપ્તિમાં પરચું હોય છિપું હતું. તર્ક કરનારા, જાણનારા વિદ્વાનો પણ ન હતા.

તમ આસીત્ તમસા ગૂઢમગ્રે એ શ્રુતિ પણ સાક્ષી તરીકે છે.

મહાપ્રલય પહેલાંના જેવી સૃષ્ટિ બનાવી તેમાં પણ ઘાતા યથા-પૂર્વગત્યવત્ । ઇત્યાદિ ઋ. ૧૦-૬૮-૩ પ્રમાણે સુષુપ્તિમાંથી જાગ્યા પછી જેમ બધાં માણસો પોતપોતાનાં કાર્યોનું અનુસંધાન કરી કાર્ય પરાયણ બને છે તેમ મહાપ્રલય પછી પરમેશ્વરની શક્તિથી થાય છે.

આથી સમજી શકાય છે કે; વૈદિક શબ્દોના અર્થોનો મૂળ કારણ સહિત નાશ થતો નથી અને તેથી શબ્દોનો અને અર્થોનો સંબંધ પણ નાશ પામતો નથી. સૂક્ષ્મરૂપે = અવ્યાકૃતરૂપે તે રહે છે. આથી વેદના નિત્યત્વમાં કોઈ પણ દોષ ઉત્પન્ન થતો નથી. શુરુ શિષ્યની પરંપરા મહાપ્રલયમાં ન રહે નેથી પણ વેદની નિત્યતા મટતી નથી કારણ કે ફરીથી તે ચાલુ થાય છે. સ્મૃતિઓમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે.

ઋષીणा नामधेयानि याश्च वेदेषु दृष्टयः ।

શવ્યેન્તે પ્રસૂતાના તાન્યેવૈભ્યો દદાત્યજઃ ॥

યથતુષ્ટુલિङ્ગાનિ નાના રૂપાણિ પર્યયે ।

દશ્યન્તે તાનિ તાન્યેવ યથામાવા યુગાદિષુ ॥

યથાભિમાનિનોઽતીતાતુલ્યાસ્તે સામ્પ્રતૈરિહિ ।

દેવા દેવૈસ્તીતૈર્હિ રૂપૈર્નામિભિરેવ ચ ॥

અર્થ :- પરમાત્મા સૃષ્ટિના આદિ મહાન્ શરીરધારી આત્માઓને મંત્રો સાથે મંત્રના દેવતા, ઋષિયો અને દૃષ્ટિઓ આપે છે. દરેક ઋતુઓમાં જેમ ફળકુલ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ નવી સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં સર્વ બને છે. દેવો પણ પૂર્વ સૃષ્ટિ પ્રમાણે બને છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વેદની અનિત્યતા નથી, તેમ તેમાં વિરોધ પણ નથી અને શરીરધારી દેવોને પણ બ્રહ્મવિદ્યામાં અધિકાર છે. આવું મન્તવ્ય બાદરાયણ મુનિનું છે. ॥ ૩૦ ॥

હવે જૈમિનિ મુનિનો મત દેવોની દેવોપાસના વિષે બતાવે છે.

મધ્વાદિષ્વસંભવાદનધિકારં જૈમિનિઃ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :- (મધ્વાદિષુ) મધુ આદિ વિદ્યામાં (અસંમત) સંભવ ન હોવાથી (અનધિકારમ્) અધિકાર નથી એમ (જૈમિનિઃ) જૈમિનિ મુનિ માને છે.

ભાવાર્થ :- અસૌ વા અદિત્યો દેવમધુ.....છાં. ૩-૧-૧. આ આદિત્ય દેવમધુ (દેવોનું મધ) છે. આ ઠેકાણે આદિત્યની

ઉપાસના બતાવવામાં આવી છે. હવે વિચારો કે આદિત્ય સ્વયં દેવ છે, ઉપાસ્ય છે તો પછી આદિત્યદેવ પોતે જ પોતાનો ઉપાસક કેવી રીતે બને ? પ્રાપ્ય અને પ્રાપક બુદ્ધા જ હોવા જોઈએ. આ કારણથી જૈમિનિ મુનિ કહે છે કે દેવોની ઉપાસનામાં દેવોનો અધિકાર નથી. ॥ ૩૧ ॥

જ્યોતિષિ ભાવાચ્ચ ॥ ૩૨ ॥

(ચ) અને (જ્યોતિષિ) પરબ્રહ્મમાં દેવોને ઉપાસનાનો (ભાવાત્) અધિકાર હોવાથી.

ભાવાર્થ:— ‘ત દેવા જ્યોતિષા જ્યોતિરાયુર્હોપાસતેઽમૃતમ્ ।’ પૃષ્ઠદ્વા. ૪-૪-૧૬. અહીં જ્યોતિષ શબ્દ પરમ બ્રહ્મનો વાચક છે અને આ ઠેકાણે દેવોને પણ બ્રહ્મોપાસનામાં એકસરખો અધિકાર છે. એવું શ્રવણ થાય છે. દેવોને અને મનુષ્યોને બ્રહ્મોપાસનામાં એકસરખો અધિકાર છે તો પછી દેવો જાતે ઉપાસ્ય છે એ તો આપોઆપ નિવૃત્ત થાય છે એટલે કે, આદિત્યાદિ દેવો ઉપાસ્ય નથી, આત્મ જૈમિનિ મુનિનું માનવું છે. વૈદિક સિદ્ધાંત પણ એ જ બતાવે છે કે એક જ બ્રહ્માત્મા સર્વનો ઉપાસ્ય છે.

વળી જૈમિનિ મુનિ એ પણ માને છે કે આદિત્ય આદિ દેવો તો માત્ર પ્રકાશ આદિ આપનાર છે પોતે જાતે શરીરવાળા અને ચેતન પણ નથી એતો જડ છે, માટે એ ઉપાસ્ય તેમ ઉપાસક પણ નથી. ॥ ૩૨ ॥

ભાવં તુ વાદરાયણોઽસ્તિ હિ ॥ ૧-૩-૩૩ ॥

પદાર્થ:— (તુ) પણ (વાદરાયણ:) બાદરાયણ મુનિ=વ્યાસ માને છે કે (અસ્તિ હિ) દેવોને પણ મધુ આદિ વિદ્યામાં અધિકાર છે.

ભાવાર્થ:— મધુઆદિ વિદ્યામાં પણ દેવોને અધિકાર છે. આદિત્ય દેવ મધુવિદ્યાની ઉપાસના કરીને વસુ દેવ જન્માન્તરમાં ઘશે અને એ વસુ દેવ આયુષ્ય પુરૂં થયા પછી ભૌતિક દેહ છોડી

બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થશે. આમ દેવોને બ્રહ્મલિપ્ત દેવોની ઉપાસનામાં પણ અધિકાર છે અને બ્રહ્મની ઉપાસનામાં પણ અધિકાર છે. આ ઉપરથી સમજાય છે કે; વ્યાસમુનિ આદિત્ય વસુ આદિ દેવોને ચેતન, શરીરધારી અને દેવો તથા બ્રહ્મની ઉપાસનામાં અધિકારવાળા માને છે.

જૈમિનિ મુનિ વ્યાસમુનિથી આ બાબતમાં જુદા પડે છે. વૈદિક સિદ્ધાંત તો કહે છે કે બ્રહ્મ સિવાય બીજો કોઈ પણ દેવ ઉપાસ્ય નથી. આદિત્ય આદિ દેવો ચેતન નથી શરીરધારી પણ નથી. આદિત્ય કેવળ તેજનો ગોળો છે. વસુઆદિ દેવો પણ આ જ પ્રમાણે નિરચેતન છે.

મનુષ્ય પોતે જ ઉત્તમ આરિય, વધારેમાં વધારે વિદ્યા અને શક્તિને પ્રાપ્ત કરી દેવસંજ્ઞાને પ્રાપ્ત થાય છે. આવો વૈદિક સિદ્ધાંત છે. વ્યાસમુનિ કયા અભિપ્રાયથી દેવો વિષે આવો મત ધરાવે છે તે વિચારણીય છે. ॥ ૩૩ ॥

હવે છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં આવેલી સંવર્ગવિદ્યાના પ્રકરણમાં જનશ્રુતિ રાજને ‘શ્વર’ તરીકે સંબોધવામાં આવેલ છે. અહીં ‘શ્વર’ શબ્દનો શો અર્થ છે? શું શ્વર શબ્દ રૂઢિના અર્થમાં પ્રયોજાયો છે કે અવ્યવસ્થામાં? નીચેના સૂત્રમાં એ સંબંધે વિચાર સૂચવાયેલો છે.

શુભસ્ય તદનાદરશ્રવણાત્ તદાદ્રવણાત્ સૂચ્યતે હિ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ:- (અસ્ય) આ જનશ્રુતિ રાજને (તદનાદરશ્રવણાત્) પોતાનો અનાદર સાંભળવાથી (શુભ) શોક ઉત્પન્ન થયો અને તેથી (તદાદ્રવણાત્) આદ્રવણ કરવાથી શ્વર શબ્દ પ્રયોજાયો છે એવું (સૂચ્યતે હિ) ‘કવ શ્વર શબ્દથી સકારણ સૂચવે છે.

ભાવાર્થ:- છાંદોગ્ય ઉપનિષદના ચોથા અધ્યાયમાં આ પ્રમાણે

ઉદ્વેગ છે કે, પૌત્રાયણ (પુત્ર નામના રાજાના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો) જનશ્રુતિ રાજા હતો. તે બહુ જ ધાર્મિક વૃત્તિવાળો હતો. શ્રદ્ધાથી ખૂબ દાન આપતો હતો, ઠેકાણે ઠેકાણે રસોડાંઓ બંધાવી મૂક્યાં હતાં જેથી અતિથિ અને યાત્રાળુઓને ભોજનની પૂરી સગવડ વગર પેસે મળી રહે. પોતાના રાજ્યમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ધર્મ-શાળાઓ પણ બંધાવી હતી. આવો ધાર્મિક અને ઉદારવૃત્તિવાળો રાજા હતો છતાં એને બ્રહ્મનું તત્ત્વજ્ઞાન નહોતું. આ રાજાની ચોતરફ કીર્તિ ફેલાઈ હતી.

આમ હોવાથી કેટલાક મહાત્મલાવ અને વિદ્વાન્ સંન્યાસીઓને એમ લાગતું હતું કે આ રાજાને બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય તો સારું. એથી રાજા સાંભળે તેવી રીતે બે વિદ્વાન પરમહંસો (સંન્યાસીઓ) વાત કરતા હતા, કે આ રાજાની કીર્તિ તો ખૂબ છે અને તેનું તેજ પણ ખૂબ છે. છતાં રૈકવ ઋષિના જેટલું તેજ તો ન જ કહી શકાય. એના તેજ આગળ આ રાજાનું તેજ કીકડું પડી જાય છે.

આ સાંભળી રાજાના મનમાં શોક ઉત્પન્ન થયો કે મારામાં બ્રહ્મજ્ઞાન નથી જેથી રૈકવ ઋષિના જેટલું માફ તેજ નથી, માટે હું રૈકવ પાસે કાલે જ જઈ અને એની પાસેથી બ્રહ્મજ્ઞાન શીખું, પણ રૈકવ ક્યાં રહે છે ? તેની મને ખબર નથી તેનો શો ઉપાય ?

પહેલા બે પરમહંસોએ વાત-વાતમાં જણાવ્યું હતું કે, રૈકવ એક ગાડીની નીચે રહે છે. એની પાસે ઠંડું ધન નથી, છતાં એનું તેજ આ રાજાના તેજ કરતાં ઘણું વધારે છે જેમકે:-

તમ્હ પરઃ પ્રયુગાચ કમરે ધ્યમ્નત્ત્વન્તં સયુગ્વાનમિવ રૈન્દ્રમાયેતિ ॥
છાં. ૪-૧-૩.

આ ઉપરથી રાજા એટલું સમજ્યો હતો કે ગાડીની નીચે બેઠેલા કોઈ મુનિ અથવા ઋષિને ચોધી કાઢવા બેઠેલો. એને પૂછવાથી રૈકવનો પત્તો લાગ્યો.

સવારમાં ચારે તરફ નોકરોને દોડાવ્યા અને કહ્યું કે, ગાડીની નીચે કોઈ મહાત્મા-મુનિ મળી આવે તો તુરત મને ખબર આપો. શોધતાં શોધતાં નોકરોને ખબર પડી કે અમુક ઠેકાણે આવા મુનિ રહે છે એટલે એમણે રાજાને સમાચાર પહોંચાડ્યા.

રાજા એક સુંદર હાર અને ગાડીમાં લોજન વસ્ત્રાઆદિની સારી સારી સામગ્રી નાંખી મહાત્મા રૈકવ પાસે પહોંચ્યો અને ખૂબ નમ્રભાવે કહ્યું કે, હે મહામુને, આ બધું આપ સ્વીકારો અને મને આપ પ્રદાનું સત્ય સ્વરૂપ સમજાવો હું આપની બધી રીતે સેવા કરવા તૈયાર છું.

રૈકવ મુનિએ ઉત્તર આપ્યો કે:— ‘હોત્વા ‘શૂદ્ર’ તવૈવ સહ ગોમિસ્તુ इति’ । જા. ઉપ. ૪-૪-૭. આ સુંદર હાર, ગાડી અને ગાયો વગેરે તારૂં ધન હે શૂદ્ર, તારી પાસે બલે રહ્યું મારે નથી જોઈતું.

આ વાક્યમાં ‘શૂદ્ર’ શબ્દ મૂક્યો છે. શું આ શબ્દ ચાર વર્ણુઓનો ચોથા વર્ણુનો વાચક છે કે શબ્દના અવયવોના અર્થ પ્રમાણે કોઈ ખીજા અર્થનો વાચક છે ?

સૂત્રકાર કહે છે કે રાજાને પોતાને પ્રદાનના અજ્ઞાનને લીધે શોક ઉત્પન્ન થયો હતો અને તેથી તેણે રૈકવ મુનિ તરફ આ દ્રવણ (ગમન) કર્યું માટે તેને શૂદ્ર તરીકે મુનિએ સંબોધ્યો હતો. શ્ચાદ્રવતિ સ ‘શૂદ્રઃ’ એ શોકને લીધે આદ્રવણ કરે તે શૂદ્ર કહેવાય. શ્ચન્—‘શૂદ્ર’ વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે ડ દીર્ઘ અને ચૂનો દ્વયર્થ ‘શૂદ્ર’ શબ્દ વ્યુત્પન્ન થયો છે. આમ શબ્દના અવયવોના અર્થને ધ્યાનમાં લઈ ઋષિએ શૂદ્ર શબ્દ ઉચ્ચાર્યો હતો. રૂઢ અર્થને ધ્યાનમાં લીધો ન હોતો.

રાજાને શોક થયો હતો એ વાત તો રૈકવ મુનિએ પોતાના ચોગળખથી જાણી લીધી હતી. રાજા પણ ‘શૂદ્ર’ શબ્દનો અર્થ સમજી ગયો હતો, તેથી તેને ક્રોધ ન આવ્યો અને એમ પણ ન પૂછ્યું કે, મહારાજ ! આપ મને ‘શૂદ્ર’ શા ઉપરથી કહો છો ?

કારણ કે પોતે શોકને લીધે જ મુનિને શરણે આવ્યો હતો. સૂત્રનો અર્થ સમજવા માટે આટલું જ અવતરણ કરવું પૂરતું છે. આ સંબંધી જેને વધારે જાણવું હોય તેણે ઉપનિષદ વાંચવું. સૂત્રમાં આટલું સ્પષ્ટ થયું કે ‘શૂદ્ર’ શબ્દનો પ્રયોગ અહીં જાતિ કે વર્ણના વાચક તરીકે થયો નથી. આથી એ પણ સમજવું જોઈએ કે જાનશ્રુતિ રાજા ‘જાતિશૂદ્ર’ નહોતો. યૌગિક ‘શૂદ્ર’ શબ્દનો પ્રયોગ કરી રૈકવ મુનિએ રાજાના શોકનું અને પોતાની પાસે આવવાનું સૂચન જ માત્ર કર્યું હતું. ॥ ૩૪ ॥

જાનશ્રુતિ રાજા ક્ષત્રિય હતો તેને માટે કારણ આપે છે.

ક્ષત્રિયત્વગતેષ્વોત્તરત્ર ચૈત્રરથેન લિઙ્ગાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ:- (ઉત્તરત્ર) આગળના લેખમાં (ચૈત્રરથેન) ચૈત્રરથ અભિપ્રતારી નામના ક્ષત્રિય સાથે સમભિવ્યાહાર હોવાના (લિઙ્ગાત્) કારણથી આ રાજાનું (ક્ષત્રિયત્વગતેઃ) ક્ષત્રિયપણાનું જ્ઞાન થવાથી એ રાજા ક્ષત્રિય હતો. (ચ) સમુચ્ચયને સૂચવે છે.

ભાવાર્થ:- છાન્દોગ્ય ઉપનિષદના આ જ સંવર્ગ પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે. ‘અયં હ શૌનકં ચ કાપેય મમિપ્રતારિણં ચ કાશ્વસેનિં પરિવિષ્યમાણૌ વ્રજચારૌ વિમિષ્તે । છા. ૪-૩-૪.

કપિગોત્રનો શૌનક અને કાશ્વસેનનો પુત્ર અભિપ્રતારી જન્મવા ગેઠા હતા અને જ્યારે રસોયો તે બંનેને પીરસતો હતો ત્યારે એક પ્રદાચારી આવ્યો અને તેણે ભિક્ષા માગી. આ બંડમાં સંવર્ગવિદ્યા બતાવવામાં આવી છે. શૌનક પ્રાદાણ હતો અને અભિપ્રતારી ક્ષત્રિય રાજા હતો. અભિપ્રતારી રાજાનું વિશેષણ ચિત્રરથ આપવામાં આવ્યું છે કારણ કે એના રથ બહુ સુંદર હતા. આ અભિપ્રતારી ક્ષત્રિય હતો તેનું પ્રમાણ બીજા ગ્રંથમાં પણ છે. તદ્માત્ ચૈત્રરથિર્નામ ‘ક્ષત્રપતિરજાયત’ ચિત્રરથનો પુત્ર ચત્રરથિ ક્ષત્રપતિ તરીકે જન્મ્યો હતા. અહીં ‘ક્ષત્રપતિ’ એવું નામ છે

તેથી ચૈત્રરથિના પિતા ચિત્રરથ (સુંદર રથવાળો) અભિવ્રંતારી નામે રાજા જાતે ક્ષત્રિય અને કૃષિગોત્રનો હતો. (બુદ્ધો શાંકરભાષ્ય) એનો પુરોહિત શૌનક બ્રાહ્મણ પણ કૃષિગોત્રનો હતો. આમ ક્ષત્રિય રાજા અને બ્રાહ્મણ પુરોહિત બંને એક જ ગોત્રના હતા. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં કહેલી સંવર્ગવિધામાં જ નેનો ઉલ્લેખ છે. આની સાથે જ બ્રાહ્મણ રૈકવ અને જનશ્રુતિનો સંવાદ મૂકવામાં આવ્યો છે. બંને સંવાદોની સહોક્તિ અને એકરૂપતા જોતાં જનશ્રુતિ રાજા પણ જાતે ક્ષત્રિય જ હતો. સામાન્ય રીતે સમાન જાતિવાળાઓનું સમાન કથન હોય છે. જેમ શૌનક બ્રાહ્મણનો સંબંધ ક્ષત્રિય રાજા સાથે હતો તેમ તે જ પ્રકરણ સાથે આવેલા રૈકવ બ્રાહ્મણનો સંબંધ પણ ક્ષત્રિય રાજા જોડે હતો એમ માનવું ઉચિત છે.

વળી રૈકવે જનશ્રુતિ રાજાની પુત્રીનો પોતાની પત્ની તરીકે સ્વીકાર કર્યો હતો. બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયની કન્યાને પરણે એતો તે જમાનામાં સામાન્ય વસ્તુ હતી, પણ બ્રાહ્મણ શૂદ્રની કન્યાને પરણે એ તો તે જમાનામાં અયોગ્ય ગણાતું હતું. રૈકવ મુનિ આ બાબત સમજતા હોવાથી તે શૂદ્રની કન્યાને ન પરણે એ સ્વાભાવિક જ હતું. આ કારણથી પણ જનશ્રુતિ રાજા ક્ષત્રિય હતો.

આ ૩૪ ૩૫ બંને સૂત્રનો અભિપ્રાય જણાવવામાં આવ્યો છે તે જ અમને યોગ્ય લાગે છે. બાકી શૂદ્રને બ્રહ્મવિદ્યામાં અધિકાર નથી અને તેના સમર્થન માટે સ્મૃતિ અને પુરાણોનો આશ્રય લેવો એ બધું અપ્રાસંગિક છે.

ભાષ્યકારોએ શૂદ્રના અધિકારની ચર્ચા શા માટે કરી તે અમને સમજાતું નથી. વેદમાં તો યવેમા યાગીં કન્યાણી મા વદાન્તિ જનેમ્વઃ। યજુઃ ૨૬-૨. આ મંત્રથી માનેવ માત્રને વેદવિદ્યામાં અને બ્રહ્મવિદ્યામાં અધિકાર જતાવ્યો છે ॥ ૩૫ ॥

રૈકવ મુનિએ જનશ્રુતિ રાજાને બ્રહ્મજ્ઞાન આપ્યું તેમાં પોતાને

રાજા તરફથી ધન અને કન્યા મળ્યાં એ જ કારણ હતું કે કોઈ બીજું પણ કારણ હતું? આ બાબત નીચેના સૂત્રોમાં સમજાવવામાં આવી છે.

સંસ્કારપરામર્શાત્ તદભાવાભિલાષાચ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ:- (સંસ્કારપરામર્શાત્) સંસ્કારનો વિચાર કર્યા પછી (ચ) અને (તદભાવાભિલાષાત્) અસૂચા આદિ દોષોના અભાવનું કથન કર્યા પછી વિદ્યાદાન કર્યું.

ભાવાર્થ:- રૈકવમુનિને ધનની જરૂર ન હતી એ તો ત્યાગી હતા. પોતાની પાસે જે વિદ્યા હતી તેને અયોગ્ય પાત્રમાં ન નાખવી એ પણ એ બરાબર સમજતા હતા. પાત્ર મળે તો તેને વિદ્યા આપવી એવું તેનું માનવું હતું.

જનશ્રુતિ રાજા સંસ્કારી હતો, બહુ શ્રદ્ધાળુ હતો જનતાના કલ્યાણને માટે તે પોતાના ધનનો બહુ ત્યાગ કરતો હતો, છતાં એને એનું જરાય અભિમાન ન હોતું. તેનામાં ગર્વ ન હતો, અદે-ખાઈ ન હતી. શ્રદ્ધા અને ધારણની શક્તિ ધરાવતો હતો. સાચા વિશુદ્ધ ક્ષત્રિયના ગુણ પણ તેનામાં હતા તેથી તેને રૈકવમુનિએ પ્રદક્ષિણાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો. ધન આદિ તો આનુષંગિક કારણ હતું. જો એને ધન અને કન્યાની જરૂર હોત તો એવા અપ્રતિમ જ્ઞાની, કલ્યાણગુણાકર અને સંયમીને એ દુર્લભ નહોતું. પ્રદક્ષિણાની માગણી કોઈપણ રાજા અથવા ધનાઢ્ય માણસ નકારી શકે નહિ. પ્રદક્ષિણા પોતાની પાસે માગે એ તો પોતાનાં અહો-ભાગ્ય દહેવાય. એમ તે વખતના રાજાઓ સમજતા હતા.

રૈકવમુનિ સાચા પ્રદક્ષિણાની હતા અને જનશ્રુતિ રાજા વિદ્યા શ્રદ્ધા કરવાનો સાચો અધિકારી હતો. આમ એ સંસ્કારી હતો અને અસૂચા આદિ દુર્ગુણો એનામાં ન હતા, તેથી રૈકવમુનિએ તેને પ્રદક્ષિણા આપ્યું હતું. ॥ ૩૬ ॥

તદભાવનિર્ધારણે ચ પ્રવૃત્તેઃ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (તદભાવનિર્ધારણે) દોષોના અભાવનું નિર્ધારણ થયા પછી (પ્રવૃત્તેઃ) પ્રવૃત્તિ કરી હતી.

ભાવાર્થ:- જેનામાં અદેખાઈ હોય, શુરુ તરફ ભક્તિ ન હોય, તિતિક્ષા ન હોય, નમ્રતા ન હોય, શ્રદ્ધા ન હોય તેને વિદ્યા આપવી ન જોઈએ. મનુસ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે:-

વિદ્યયૈવ સમ કામ મત્તવ્ય બ્રહ્મવાદિના ।

આપદ્યપિ હિ ધોરણા ન ત્વેનામિરિણે વપેત્ ॥ ૨-૧૧૩.

અર્થ:-બ્રહ્મજ્ઞાનીએ પોતાની વિદ્યા સાથે મરી જવું સાર. ગમે તેવી વિપત્તિ આવે તો પણ તે સહન કરવી પણ પવિત્ર વિદ્યાને ખારી ભૂમિમાં=અયોગ્ય પાત્રમાં વાવવી નહિ. ॥

વિદ્યા બ્રાહ્મણમેત્યાહ શેવધિષ્ઠે રક્ષ મામ્ ।

અસૂયકાય મા મા દા સ્તથા સ્યા વીર્યવત્તમા ॥ મનુ. ૨-૧૧૪.

વિદ્યા બ્રાહ્મણ=બ્રહ્મજ્ઞાની પાસે આવી અને કહ્યું કે, હું તારો નિધિ છું, તું મારું રક્ષણ કર. જેમાં અદેખાઈ હોય એવાને તું મને ન આપીશ. આમ કરવાથી હું બહુ બલિષ્ઠ થઈશ.

યોગ્ય પાત્રમાં વિદ્યા પડે તો જ વિદ્યાનો સુપ્રકાશ થાય. અયોગ્ય પાત્રમાં વિદ્યા પડવાથી વિદ્યાનો પ્રકાશ પડતો નથી અને સંસારમાં અનર્થ ફેલાય છે.

રૈક્યમુનિએ આ બધું ધ્યાનમાં રાખ્યું હતું અને જનશ્રુતિ રાજામાં કોઈ દુર્ગુણ નથી એવો નિશ્ચય કર્યા પછી જ તેને બ્રહ્મવિદ્યા આપવાની પ્રવૃત્તિ કરી હતી.

ગૌતમમુનિએ પણ સત્યકામ જાળાલની પરીક્ષા કરી હતી, અને જ્યારે એનામાં અસત્યવાદિતા આદિ દોષો નથી એવો નિર્ણય મુનિને જણાયો ત્યારે જ એને પોતાનો શિષ્ય બનાવ્યો અને વિદ્યા ભણાવી હતી.

રૈકવમુનિએ પણ આ જ સનાતન સત્યનું આચરણ કર્યું હતું. જેનામાં અસત્યવાદિતા અને અદેખાઈ આદિ દોષો ન હોય અને સેવા, શ્રદ્ધા, તિતિક્ષા આદિ ગુણો હોય એવા શિષ્યને વિદ્યાદાન આપવું એ આ સૂત્રનું તાત્પર્ય છે. ॥ ૩૭ ॥

શ્રવણાધ્યયનાર્થપ્રતિષેધાત્ સ્મૃતેશ્ચ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ:- (શ્રવણાધ્યયનાર્થપ્રતિષેધાત્) જે દોષોથી ભરેલો માણસ હોય તેને વેદાદિ શાસ્ત્રના શ્રવણનો અધ્યયનનો અને એના અર્થનો પ્રતિષેધ થવાથી (ચ) તેમ જ (સ્મૃતેઃ) સ્મૃતિઓમાં એવાઓને લણાવવાનો પ્રતિષેધ હોવાથી ન લણાવવા જોઈએ.

ભાવાર્થ:- જેનામાં અસૂચા આદિ દોષો ભર્યા હોય તેને વેદાદિ શાસ્ત્રોના શ્રવણ, અધ્યયનનો અધિકાર અને એના અર્થ સમજવાનો પણ અધિકાર નથી. સ્મૃતિમાં એમ જ જણાવ્યું છે જેમ કે:-

इद ते नातपक्वाय नामक्ताय कदाचन ।

न चागुभूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ ગીતા. અ. ૧૮-૬૭.

હે અર્જુન! જેનામાં સાચું તપ ન હોય, જે ગુરુઓ તરફ ભક્તિ ન રાખતો હોય, જેનામાં સેવા કરવાની વૃત્તિ ન હોય, અને જે ઈશ્વર તરફ અદેખાઈ ધરાવતો હોય તેને તત્ત્વજ્ઞાન તારે આપવું નહિ.

આ પ્રમાણે અપાત્રને વિદ્યાદાન આપવાનો પ્રતિષેધ છે, માટે પરીક્ષા કરી સત્પાત્રને જ વિદ્યાદાન આપવું એ આ સૂત્રનો અભિપ્રાય છે. ॥ ૩૮ ॥

‘શુદ્ધ’ સજ્જનું નિર્વચન અને સહીયાત્રને શ્રદ્ધાદિવા આપવી, કુપાત્રને ન આપવી ઇત્યાદિનો વિચાર કરી હવે પ્રકૃત ઉપનિષદના એક વાક્ય ઉપર વિચાર સૂચવે છે.

કમ્પનાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ:- (કમ્પનાત્) ભયને લીધે ઠંપ થાય છે અને ઠંપનને ધીધે જાણે કે, બધું જગત્ નિયમથી ચાલી રહ્યું હોય.

ભાષિતઃ :- યદિદં કિં ચ જગત્સર્વં પ્રાણેજ્યતિ નિઃસૃતમ્ । મહદમયં
વર્તમાનં યં ઇતદ્વિદુરમૃતાસ્તે ભવન્તિ । કંઠોપનિર્પદઃ ૨-૩-૨ અર્થઃ :- આ
બાધું જગત પ્રાણના કંપનથી નિકળ્યું છે. પ્રાણ એ બંધનનક બાણે
કે વળ છે. આ પ્રાણ કોણ છે? એને જે બાણે છે તે અમૃત=
મરણ રહિત બની જાય છે.

પ્રાણના પ્રયત્નથી સર્વ જગત ઉત્પન્ન થયું છે, અને એના જ
બંધને લીધે બધા સૂર્ય, ચંદ્ર, પૃથ્વી, વાયુ આદિ સાંચાઓ
નિયમિત ચાલ્યા કરે છે. આ પ્રાણ કોણ છે? પ્રાણ શબ્દની
પ્રસિદ્ધિ તો વાયુમાં છે એટલે વાયુના લયને લીધે જગત ચાલી રહ્યું છે.

જેમ આ શરીર પ્રાણવાયુને લીધે ચાલે છે તેમ જગત શરીર
પણ બાહ્ય વાયુને લીધે ચાલી રહ્યું છે એમ જણાય છે. વાયુને
લીધે વરસાદ વરસે છે, સૂર્ય પણ એને લીધે જ તપે છે, વિદ્યુત
પણ એને લીધે ચમકે છે. જેમ માથે કોઈ વજ્ર લઈને બિજું
હોય અને તેના લયથી મનુષ્ય, પશુઆદિ નિયમિત કામ કરતાં હોય
તેમ જગત પ્રાણના લયથી ચાલી રહ્યું છે. પસિદ્ધિને ક્યાનમાં
લઈએ તો તો બાહ્ય જડ વાયુ જ પ્રાણ છે એમ સમજાય. પણ
ઉપનિષદમાં પ્રાણ શબ્દ બ્રહ્મને માટે વપરાયો છે. બ્રહ્મ તો પ્રાણને
પણ પ્રાણ છે એમ જૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં કહેવામાં આવ્યું છે.
બુઓ અ. ૩-૪. અતોઽન્યદાત્તમ્ બ્રહ્મભિન્ન બધું આત્મ છે, હઃખી
છે અને હઃખાનુ કારણ છે. માટે પ્રાણ શબ્દથી બ્રહ્મ જ અર્થ
સમજવો જોઈએ. વળી કંઠોપનિષદમાં એ વાક્ય પહેલાં બ્રહ્મનું જ
વર્ણન કર્યું છે તો પછી વાયુનું અકસ્માત્ વર્ણન આ માટે
હોય? નચિકેતાએ બ્રહ્મને જાણવા માટે પ્રશ્ન કર્યો હતો, તો
તેનો ઉત્તર જડ વાયુ કેવી રીતે હોઈ શકે? માટે આચાર્યે પ્રાણ
શબ્દથી બ્રહ્મ જ સમજાવ્યું છે.

બ્રહ્મ અને હંવાત્મા સિવાય બધા જ અર્થો જડ છે. તો

એને ભય કેવી રીતે હોઈ શકે? બ્રહ્મ તો આનંદ સ્વરૂપ છે, આનંદમય છે તો તેનાથી બીજાને ભય કેવી રીતે સંભવી શકે?

આનો ઉત્તર એ છે કે કોઈ પણ જડ પદાર્થને ભયની લાગણી નથી તેમ જીવાત્માને પણ બ્રહ્મ તરફથી ભય નથી, પણ રાજકીય કાયદાનું પાલન ન કરવા પાછળ જેમ ભય હોય છે તેમ ઇશ્વરીય કાયદાનું પાલન ન કરવામાં જાણે કે ભય હોય છે. મનુષ્યસમાજમાં વ્યવસ્થા જેમ ભયને લીધે સચવાય છે તેમ કુદરતી સૃષ્ટિમાં જાણે કે બધું ભયથી જ વ્યવસ્થિત રીતે ચાલી રહ્યું છે. એવી ઉત્પ્રેક્ષા કરી છે. પ્રાણરૂપ બ્રહ્મ જો જગતનો નિયંત્રતા ન હોય તો જડ જગત ચાલી શકે નહિ. નિયમના મંચાલક ચેતન જ હોય છે. માટે આ સૂત્રમાં ભયહેતુક અને વજ્ર શબ્દથી સૂચિત થતા ભયનું કારણ પ્રાણશબ્દ-વાચ્ય બ્રહ્મ જ છે. ॥ ૩૯ ॥

હવે ‘જ્યોતિઃ’ શબ્દ બ્રહ્મનો વાચક છે તે સમજાવે છે.

જ્યોતિર્દર્શનાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ - (જ્યોતિઃ) ઉપનિષદોમાં જ્યોતિ શબ્દ બ્રહ્મનો પણ વાચક છે. (દર્શનાત્) આવાં પ્રકરણો જોવામાં આવવાથી.

ભાવાર્થ:- ‘જ્યોતિઃ’ શબ્દ ભૌતિક પ્રકાશમાં રૂઢ છે તેમ ઉપનિષદોમાં પણ પરમાત્માના અર્થમાં પણ રૂઢ થયેલો જોવામાં આવે છે. જેમકે:- “एष सप्रसाद अग्नात् शरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपपद्य लैनरूपेण अमिनिष्पद्यते स उत्तमपुरुषः”

આ વાક્યમાં ‘સંપ્રસાદ’ શબ્દ સુપુસિસ્થ જીવાત્માનો વાચક છે. જીવાત્મા આ શરીરમાંથી નીકળીને પરમ જ્યોતિને (પરબ્રહ્મને) પ્રાપ્ત થઈ પોતાના વિશુદ્ધરૂપે પ્રકટ થાય છે. તે પરમ જ્યોતિ પરબ્રહ્મ છે, પરમાત્મા છે. આ વાક્યમાં વપરાયેલો જ્યોતિ શબ્દ પરમાત્માનો જ વાચક છે. સૂર્ય આદિ કોઈ તેજસ્વી અર્થનો વાચક નથી, કારણ કે, સૂર્યોદિ તેજસ્વી અર્થોને પ્રાપ્ત કરવાથી પોતાના ચેતન સ્વરૂપનો આક્ષાત્કાર થઈ શકતો નથી.

તદ્ દેવા જ્યોતિષા જ્યોતિરાયુર્હોવાસતેऽમૃતમ્ । બૃહ. ૪-૪-૧૬.

વિદ્વાનો પરમ જ્યોતિને અમૃત માની ઉપાસે છે એ જ ખરૂં આયુષ્યને હિતકારી છે. કારણ કે તેનાથી ભવસાગર તરી શકાય છે. આ ઠેકાણે પણ ‘જ્યોતિ’ શબ્દ બ્રહ્મનો જ વાચક છે.

અતઃ પરો દિવો જ્યોતિર્દીપ્યતે ॥ છા. ૩-૧૩-૭.

જ્યોતિર્મંડળથી આગળ પણ જ્યોતિ દેહીપ્યમાન છે. આ જ્યોતિ પરમાત્મા જ છે. પરમાત્મા સર્વવ્યાપક છે. બીજા જ્યોતિ અર્થો પરિમિત છે. આદિત્ય, બીજા તારાઓ અને નિહારિકા આદિ જ્યોતિ અર્થો પરમાત્મા કરતાં અલ્પ છે. પરમાત્માના એ બધા વ્યાપ્ય અર્થો છે.

પરમાત્માનો પ્રકાશ આંખથી જોઈ શકાતો નથી એને માટે તો દિવ્ય ચક્ષુ જ્ઞાનચક્ષુ જ જોઈએ. પરમ જ્યોતિ બ્રહ્મની સત્તાને લીધે જ સૂર્યાદિ જ્યોતિઓ પ્રકાશે છે. માટે પરમ જ્યોતિ પરમાત્મા જ છે. ॥ ૪૦ ॥

હવે છાંદોગ્ય ઉપનિષદના ૮ આઠમાં અધ્યાયના ૧૪મા ખંડમાં આવેલા ‘આકાશ’ શબ્દ ઉપર વિચાર સૂચવે છે.

આકાશોઽર્ચાન્તરત્વાદિવ્યપદેશાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ:- (આકાશઃ) ‘આકાશ’ શબ્દના અર્થનો નિર્ણય કરવા યોગ્ય છે (અર્ચાન્તરત્વાદિવ્યપદેશાત્) તેના પ્રકરણાનુસાર જુદા જુદા અર્થોનું કથન થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ:- આકાશો વૈ નામ નામસ્વયોર્નિવહિતા તે યદન્તર તદ્ વદ્ય, તદ્ અમૃતમ્ સ આત્મા । છા ૮-૧૪-૧.

અર્થ:- આકાશ નામ અને રૂપનો એટલે કે શબ્દ અને અર્થો તો નિર્વાહક છે. આ શબ્દો અને અર્થો જેની અંદર છે એટલે કે જેના વ્યાપ્ય છે, તે બ્રહ્મ છે, તે અમૃત છે, તે આત્મા છે, અહીં કેટલાક આચાર્યો અન્તર શબ્દનો અર્થ ‘વિના’ કરે છે

અને લખે છે કે બ્રહ્મ નામ અને રૂપથી રહિત છે. આ અર્થ સમુચિત જણાતો નથી કારણ કે બ્રહ્મ પણ અર્થ છે અને બ્રહ્મ વાચક તરીકે શબ્દ પણ છે. ભાવ એ છે કે બ્રહ્મ પણ નામ અને અર્થથી મુક્ત નથી. જેનું કોઈ નામ ન હોય એવો અર્થ જ નથી.

હવે આકાશ શબ્દનો વિચાર આ પ્રમાણે છે. આકાશ શબ્દ ભૂતાકાશમાં વપરાય છે, શાસ્ત્રમાં કોઈક ઠેકાણે બ્રહ્મના અર્થમાં પણ વપરાયો છે અને છવાત્મા પણ આ ઠેકાણે આકાશ શબ્દનો અર્થ થઈ શકે છે.

ભૂતાકાશ નામ અને રૂપનો નિર્વાહ કેવળ અવકાશ આપીને કરે છે. છવાત્માઓ પણ પ્રયત્નવાળા અને જ્ઞાની હોવાથી કરી શકે છે. બ્રહ્મ તો નામરૂપનો નિર્વાહ કરે જ છે. આ ત્રણમાંથી કયો અર્થ લેવો ?

ઉત્તર:- ભૂતાકાશ કેવળ અવકાશ જ આપે છે એટલાથી કંઈ નામરૂપ જગતનો નિર્વાહ થઈ શકે નહિ. નિર્વાહ કરવા માટે જ્ઞાન અને શક્તિની જરૂર હોય છે તે ભૂત-આકાશ જડ હોવાથી જગતનો નિર્વાહ ન કરી શકે.

છવાત્મા અથવા પ્રત્યગાત્મા સ્વયં અલ્પજ્ઞ અને અલ્પશક્તિ વાળા હોવાથી તેઓ પણ જગતનો નિર્વાહ ન કરી શકે. આ કારણથી બ્રહ્મ જ જગતનો નિર્વાહ કરી શકે છે, તે અતીન્દ્રિય પરમાત્મા અને મૂળ પ્રકૃતિમાંથી ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય સકલ પદાર્થો બનાવે છે અને બનાવીને તેને નિયમ પ્રમાણે ચલાવે છે અને છેવટે નિયમ પ્રમાણે લય પણ કરે છે, માટે આ ઠેકાણે નામરૂપ જગતનો નિર્વાહક આકાશ શબ્દ વાચ્ય બ્રહ્મ પરમાત્મા જ છે. કારણમાંથી કાર્યરૂપ અથવા અવ્યાકૃતમાંથી વ્યાકૃતરૂપ જગત પરમાત્મા સિવાય બીજો કોઈ કરી શકે નહિ.

મુક્ત આત્માઓને તો જગત બનાવવાની શક્તિ જ નથી. કોઈ પણ છવાત્મા ગરીબ વગર કશું જ કાર્ય કરી શકતો

નથી. અશરીરી પ્રત્યગાત્માને ધર્મ અને અધર્મ હોતા નથી અને તેના વગર શરીર પણ ન હોય, શરીર અને ઇન્દ્રિયો વગર એ કામ પણ ન કરી શકે, માટે આકાશવાચ્ય પરમાત્મા જ નામરૂપ જગતનો નિર્વાહક છે “૪૧”

છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં અ. ૬. ખં. ૬-૭ આદીમાં ઇવોડગિમા, એતદાત્મ્યમિદ સર્વં તત્સત્ત્વ સ આત્મા તત્ત્વમસિ શ્વેતમેતો, ઇત્યાદિ વાક્યોથી જીવાત્મા = પ્રત્યગાત્મા અને પરમાત્માનો અલેહ જતાવ્યો છે એટલે પ્રત્યગાત્મા પણ બ્રહ્મ જ છે માટે એને પણ જગતનો નિર્વાહક શા માટે ન માનવો ? આનો ઉત્તર આ બે સૂત્રમાં છે.

સુપુપ્ત્યુત્ક્રાન્ત્યો મૈદેન ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ - (સુપુપ્ત્યુત્ક્રાન્ત્યો :) સુપુત્તિ અને ઉત્ક્રાંતિમાં (મૈદેન) લેદથી પ્રત્યગાત્મા અને પરમાત્માનો ઉપદેશ કર્યો છે.

ભાવાર્થ :- પ્રત્યગાત્મા સુપુત્તિ-અવસ્થામાં કશું પણ બાજીતો નથી, સ્વપ્નને પણ જોતો નથી. તે વળતે તે પરમાત્મા વડે જ પરિવ્રવકત હોય છે અને બહારનું કે અંદરનું એને કશું જ જ્ઞાન હોતું નથી. પરમાત્માના સંબંધ માત્રથી આનંદમાં દૂળી ગયો હોય છે. આ અવસ્થામાં બે આત્મા જ હોય, એક પરિવ્રવંગ કરનાર અને બીજો પ્રાણ આત્મા કે જેનો પરિવ્રવંગ કરવામાં આવે છે તે, પ્રાણ આત્મા, એ પરમાત્મા. આમ આત્મા અને પરમાત્માનો ચોખ્ખો લેહ સુપુત્તિ અવસ્થામાં ઉપનિષદનારે જતાવ્યો છે.

શરીરમાંથી પ્રત્યગાત્માનું નીકળવું, તેને ઉત્ક્રાંતિ કહે છે ઉત્ક્રાંતિમાં પણ બંને આત્માનું અસ્તિત્વ જણાવ્યું છે, જેમકે, પ્રાણેન આત્મના અન્વારુઃ ઉત્સર્જન્ યાતિ । પૃષ્ઠ. ૪-૩-૨૧ પ્રાણ આત્માથી આરુઢ થયેલો પ્રત્યગાત્મા ઉત્ક્રમણ શરીરમાંથી કરે છે. આથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે, ઉત્ક્રાંતિમાં પણ બે આત્મા છે. માટે એક જ આત્મા છે એ કથન અસત્ય ઠરે છે. પરિવ્રવંગ = સંબંધવિશેષ

ઉભયનિષ્ઠ જ હોય છે એ એક જ આત્મા હોય તો પરિવર્ગ થઈ શકે નહિ.

આથી સિદ્ધ થાય છે કે ઉપરના સૂત્રમાં જે આકાશ શબ્દ બતાવ્યો છે તે પરમાત્માનો જ વાચક છે જીવાત્માનો નહિ. તત્ત્વમસિ ઈત્યાદિ વાક્યોથી પણ એક જ આત્મા છે એ સિદ્ધ થતું નથી, અનાદિ વસ્તુઓનો ભેદ અનાદિ અને અનન્ત હોય છે. પ્રત્યગાત્મા પ્રાણ આત્માથી સદૈવ સંબંધ હોય છે “૪૨”

આ સૂત્ર પણ જીવાત્મા = પ્રત્યગાત્મા પરમાત્માથી જુદો છે એમ બતાવે છે.

પત્યાદિશબ્દેન્ય : ॥ ૪૩-॥

ભાવાર્થ:- આ પરિવર્ગ કરનાર પ્રાણ આત્મા ઉપનિષદમાં પતિ આદિ શબ્દોથી વ્યપદિષ્ટ થયેલ છે. જેમકે સર્વસ્વ વર્ણી, સર્વેશ્વેશ્વર : સર્વ્યાધિપતિ : સ ન સાધુના કર્મણા મૂયાન્ નો એવ અંસાધુના કનીયાન્ એવ સર્વેશ્વર : એવ મૂતાધિપતિ : એવ મૂતગણ : એવ સેતુવિધરણ એવાં લોકનામસં-ભેદાય તમેત વેદાનુવચનેન બ્રાહ્મણા વિવિદિપન્તિ યજ્ઞેન દાનેન તરસા અનાશરેન જ્ઞતમેવ વિદિત્વા મુનિ મંગતિ ॥ જૂ. ૪-૪-૨૨ અહીં પરમાત્માનું જ વર્ણન કર્યું છે જીવાત્માનું નહીં પરમાત્માને જાણીને જ પ્રત્યગાત્મા મુનિ થાય છે. તમેવ વિદિત્વાતિમૂલ્ય મેતિ પરમાત્માને જાણીને જ જીવાત્મા મુક્ત થાય છે. એ મંત્રથી પણ જીવાત્માથી પરમાત્મા જુદો છે એ સ્પષ્ટ થાય છે એનો જ ભૂતાધિપતિ, મૂતગણ : સંસાર સેતુ વગેરે શબ્દોથી વ્યપદેશ કર્યો છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આકાશ શબ્દ-વાચ્ય પરમાત્મા જ નામરૂપનો નિર્વાહ કરનાર છે, પ્રત્યગાત્મા નહિ. જ્યાં ક્યાંય પરમાત્મા અને આત્માનો ઐક્ય તરીકે ઉપદેશ કર્યો હોય એવું જણાય ત્યાં, જ્યાં શબ્દ સમૂહ વાચક છે એમ સમજવું. જેમકે સર્વ જ્ઞેયં બ્રહ્મ ॥ આ જાણું જ્યાં છે. જા ૩-૪-૧ જીવ, પરમાત્મા અને પ્રકૃતિ આ ત્રણના

સમૂહને પણ બ્રહ્મ કહેવામાં આવેલ છે. સમૂહ એક હોવા છતાં સમૂહી બુદ્ધા બુદ્ધા હોય છે. એ વિદ્વાન માણસોને સમન્તવવાનું ન હોય. આમ ઉપનિષદ વાક્યથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, જગતનો નિર્વાહક આકાશ નામક પરમાત્મા જ છે ॥ ૪૩ ॥

“ઈતિ ગુર્જરભાષાભાષ્યયુતે વેદાન્તદર્શને પ્રથમાધ્યાયસ્ય તૃતીયઃ પાદઃ”

* * *

અથ પ્રથમાધ્યાયસ્ય ચતુર્થઃ પાદઃ ।

આ પ્રથમ અધ્યાયના ચતુર્થ પાદના પ્રથમ સૂત્રમાં કઠોપનિષદમાં આવેલા ‘અવ્યક્ત’ શબ્દ ઉપર વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. સાંખ્યશાસ્ત્રમાં ‘અવ્યક્ત’ શબ્દથી પ્રધાનનો બોધ થાય છે. એ જ અર્થ ઉપનિષદમાં આવેલા અવ્યક્ત શબ્દનો છે કે કોઈ બીજો? આનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં છે.

આનુમાનિક મપ્યેકેપામિતિ ચેન્ન શરીરરૂપકવિન્યસ્તગૃહીતેર્દર્શયતિ ચ ॥ ૧ ॥

પદાર્થઃ— (આનુમાનિકમ્) અનુમાનથી જણાયેલું પ્રકૃતિ આદિ મૂળ કારણ અવ્યક્ત શબ્દનો અર્થ છે એવું (એકેપામ્) કેટલાકોનું માનવું હોય (ઇતિ ચેત્ ન) તો એ ઠીક નથી. (શરીરરૂપકવિન્યસ્તગૃહીતેઃ) શરીરનું જે રૂપક બાંધવામાં આવ્યું છે, તેથી તેનું ગ્રહણ થતું ન હોવાથી. (દર્શયતિ ચ) અને અગળના ગ્રંથમાં પણ બતાવે છે

ભાવાર્થઃ— આ સૂત્રમાં ‘આનુમાનિક’ નો અર્થ અનુમાનગમ્ય સાંખ્યશાસ્ત્ર પ્રતિપાદિત પ્રધાન જ સુખ્યતઃ લેવામાં આવ્યું છે.

મહતઃ પર મવ્યક્તમવ્યક્તાત્ પુરુષઃ પરઃ ॥ કઠોપનિષદ. ૧-૩-૧૧.

અર્થઃ— મહત્ તત્ત્વ આગળ અવ્યક્ત તત્ત્વ છે અવ્યક્ત આગળ પુરુષ એટલે આત્મા છે.

આહીં અવ્યક્તનો અર્થ સાંખ્યોના મતમાં પ્રધાન થાય છે.

પ્રધાન તત્ત્વ એ કેવળ અનુમાનથી શોધવોમાં આવેલું તત્ત્વ છે. ઉપનિષદમાં એ તત્ત્વને ઉલ્લેખ નથી.

પ્રધાન અને પ્રકૃતિ એક જ અર્થના વાચક છે. એ જડ છે; છતાં એમાં જ્ઞાન છે અને કર્તૃત્વ પણ છે આથી પ્રધાન કેટલાક સાંખ્યશાસ્ત્રીના નિષ્ણાતો માને છે. આ સૂત્રમાં એનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે.

ઉપરના ઉપનિષદમાં આવેલા અવ્યક્ત શબ્દનો અર્થ સૂક્ષ્મ શરીર થાય છે. કારણ કે, શરીરને રચતું રૂપક આપ્યું છે અને એને તથા ઇન્દ્રિયોને વશમાં રાખવાં, અયોગ્ય માર્ગમાં ન જવા દેવાં, તો જ પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે, અન્યથા નહીં. બાકી પ્રધાન સ્વતંત્ર ઉપાદાન કારણું અથવા જગતનું નિમિત્ત કારણ પણ છે અને તેનું અહીં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. એ માન્યતા આ ઉપનિષદના ઉક્ત પ્રમાણથી વિરુદ્ધ છે. રચની કલ્પના આ પ્રમાણે છે.

આત્માન રચિતં વિદિ શરીર રચમેવ તુ ।

બુદ્ધિં તુ સારથિં વિદિ મનઃ પ્રગ્રહમેવ ચ ॥

ઇન્દ્રિયાણિ હયાનાહુ વિપયાસ્તેષુ ગોચરાન્ ।

આત્મેન્દ્રિયમનોયુક્ત મૌક્તેત્યાહુર્મનીષિઃ ॥

અર્થ :- આત્મા રચમાં જોમનાર છે. શરીર રચ છે, બુદ્ધિ સારથિ છે, મન લગામ છે. ઇન્દ્રિયો ઘોડા છે અને રિષયો તેન માર્ગો છે. ઇન્દ્રિય અને મનથી જ્યારે આત્મા સાથે જોડાય છે ત્યારે તે લોકતા બને છે એમ મનીષી લોકો કહે છે.

યત્તરિજ્ઞાનવાન્ ભગ્તયુક્તેન મનસા સદા ।

તપ્યેન્દ્રિયાણ્યવસ્થાન્તિ દુષ્ટાશ્ચા દ્વય સારથેઃ ॥ ૫ ॥

જેનામાં વિજ્ઞાન=અપદોક્ષ જ્ઞાન નથી, અયોગ્ય મન છે તેને ઇન્દ્રિયો વશમાં રહેતી નથી. જેમ દુષ્ટ સારથિના વશમાં તોફાની ઘોડાઓ રહેતા નથી તેમ.

યસ્તુ વિજ્ઞાનવાન્ મયતિયુક્તેન મનસા સદા ।

તસ્યેન્દ્રિયાણિ વશ્યાનિ સદશ્ચા ઇવ સારથો ॥ ૬૫॥

યસ્ત્વવિજ્ઞાનવાન્ મવત્યમનસ્કઃ સદાડશુચિઃ ।

ન સ તત્પદમાપ્નોતિ સસાર ચાધિગચ્છાતિ ॥ ૭૦॥ કઠોપ. ૧-૩-

અર્થ :— જે માણસ વિજ્ઞાનવાળો છે, પવિત્ર મનવાળો છે તેને ઇન્દ્રિયો વશમાં રહે છે. જેમ સાર થોડાઓ નિપુણ સારથિના વશમાં રહે છે. તેમ;

જે વિજ્ઞાનવાન નથી, પવિત્ર મનવાળો નથી સદા અપવિત્ર છે, તે પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી અને સંસારમાં તે આથળ્યા કરે છે.

આવો ઉપદેશ કયાં પછી આગળ ઉપદેશે છે કે

ઈન્દ્રિયેભ્યઃ પરા દ્વર્થા અર્થેભ્યશ્ચ પરં મનઃ

મનસસ્તુ પરા બુદ્ધિર્બુદ્ધેરાત્મા મહાન્ પરઃ કઠોપ. ૩-૧૦.

મહતઃ પરમવ્યક્તમવ્યક્તાત્ પુરુષઃ પરઃ ।

પુરુષાન્ન પરં કિંચિત્ સા કાઞ્ચ સા પરા ગતિઃ ॥ કઠોપ. ૩-૧૧.

ઇન્દ્રિયો પ્રબળ છે પણ રૂપ રસ આદિ અર્થો એના કરતાં પણ પ્રબળ છે. જિતેન્દ્રિય મુનિયો પણ વિષય જ્યારે પાસે આવે છે ત્યારે ચલિત થઇ જાય છે, એવા દાખલાઓ જોવામાં અને જાણવામાં આવ્યા છે. અર્થો કરતાં મન પ્રબળ છે, મન કરતાં બુદ્ધિ પ્રબળ છે. કારણ કે મન કેવળ સંકલ્પ વિકલ્પ કરે છે, જ્યારે બુદ્ધિ નિશ્ચય કરે છે. સારા કે ખરાબ કામમાં નિશ્ચય કયાં વગર તેમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી. બુદ્ધિથી આત્મા મહાન્ છે કે જે શરીરરૂપ રથમાં બેસે છે.

મહત્ તત્ત્વથી પર અવ્યક્ત-સૂક્ષ્મ શરીર છે અને એથી પર પુરુષ છે. આ બધું વર્ણન પ્રધાન જગતનું કારણ છે, એવું કશુંય

ખતાવતું નથી. અહીં તો આત્માને જાણવાનો અને તેના સાધનોને પવિત્ર રાખવાનો ઉપદેશ છે. અવ્યક્ત શબ્દનો અર્થ પણ 'સૂક્ષ્મ' થાય છે. 'પ્રધાન'ને જે અવ્યક્ત કહેવામાં આવે છે તે તો એઓનો પાન્થિક શબ્દ છે.

ઉપનિષદકારોએ અવ્યક્ત શબ્દની કોઈ પરિભાષા બાંધી નથી. જે કોઈ સૂક્ષ્મ હોય તે અવ્યક્ત છે. સૂક્ષ્મ શરીર અવ્યક્ત છે. કારણ કે સૂક્ષ્મ છે, ઈન્દ્રિયોથી તે જોઈ શકાતું નથી, જાણી શકાતું નથી, વાણીને મનમાં અને મનને આત્મામાં વિલીન કરવાનો ઉપદેશ છે. આથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે કોઈપણનું આ પ્રકરણ સાંખ્ય શાસ્ત્રના પ્રધાનનું સમર્થન કરતું નથી. પણ પરમાત્માને જાણવાની એક પ્રકારની પદ્ધતિ બતાવી છે.

एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्प्ला न प्रकाशते ।

दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ ૧૨ ॥

સર્વભૂતોમાં આ આત્મા-પરમાત્મા ગૂઢ છે. તે ગમે તેવા માણસને પ્રકાશ આપતો નથી. અત્યંત સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી તે દેખાય છે અને એને જોનારા પણ સૂક્ષ્મદર્શી અને અત્યંત પવિત્ર મહા-પુરુષો હોય છે.

આ ઔપનિષદ ઉપદેશમાં સાંખ્યશાસ્ત્રની પ્રક્રિયાને અથવા એના માનેલા સ્વતંત્ર પ્રધાનને જગતના કારણ તરીકે સૂચવતું નથી. પ્રકૃતિ જડ છે, તેમાં જ્ઞાન નથી, અને તે પરમાત્માના પ્રયત્નથી જગતનું ઉપાદાન કારણ બને છે એમ માનવામાં કશી હરકત નથી. આ ઔપનિષદ ઉપદેશમાં આવેલા 'અવ્યક્ત' શબ્દનો અર્થ સૂક્ષ્મ શરીર થાય છે. અવ્યક્ત-સૂક્ષ્મ શરીર કરતાં પુરુષ-આત્મા પર-ગ્રેષ્ઠ છે કારણ કે, એ સૂક્ષ્મ શરીરનો પણ સ્વામી છે. ॥ ૧ ॥

જીવાત્મા જે શરીરનો આશ્રય લઈ લોકતા બને છે તે શરીર તો સ્થૂલ છે. રજ અને વીર્યમાંથી બનેલું છે. પ્રત્યક્ષ છે એ

સર્વકોઈ સમજી શકે છે તો પછી એને અન્યકત અને સૂક્ષ્મ શા માટે કહ્યું ? આનો ઈત્તર આ સૂત્રમાં છે.

સૂક્ષ્મં તુ તદર્હત્વાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ:- (સૂક્ષ્મં તુ) આ સ્થૂલ શરીરને સૂક્ષ્મ અથવા અન્યકત કહેવામાં આવ્યું છે, તે તો કારણદ્વારા કહેવામાં આવ્યું છે (તદ્ અહત્વાત્) તે ભૂતસૂક્ષ્મને લીધે જ અન્યકત શબ્દની વાચ્યતાને યોગ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ:- આ સ્થૂલ શરીર પ્રત્યક્ષ છે છતાં એને અન્યકત ગદ-વાચ્ય કહ્યું છે એ તો કારણને લીધે. કારણ અને કાર્યનો અમુક દૃષ્ટિએ અલેદ પણ માની શકાય. માટી અને ઘડો આ બંને અલિપ્ત છે, કારણ કે, માટીને છોડી ઘટ પોતાનું અસ્તિત્વ રાખી શકતો નથી. નૈયાયિકેએ આવે ઠેકાણે સમવાયસંબંધ અને સમવાયિકારણ શબ્દો યોજ્યા છે. પણ આ માત્ર શબ્દમાં જ લેદ છે અર્થમાં નહિ.

સ્થૂલ શરીર સૂક્ષ્મભૂતોમાંથી બનેલું છે. રજ અને વીર્ય પણ એનાં જ કાર્ય છે, સૂક્ષ્મભૂતો ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય નથી માટે તે અન્યકત કહેવાય છે. કારણ શબ્દ પણ કાર્યમાં પ્રયોજાય છે. સોનામાંથી બનેલા અલંકારોને સોનું કહી શકાય તેમ સૂક્ષ્મભૂતોમાંથી બનેલું સ્થૂલ શરીર કારણ દ્વારા અન્યકત પણ કહી શકાય. આ જ દૃષ્ટિએ સૂત્રકારે કારણમુખથી સ્થૂલ શરીરને સૂક્ષ્મ કહ્યું છે, અન્યકત અને સૂક્ષ્મ બંને શબ્દોનો એક જ અર્થ છે માટે ઉપનિષદમાં સ્થૂલ શરીરને કારણમુખથી અન્યકત કહ્યું છે કારણને લીધે જ સ્થૂલ શરીર અન્યકત શબ્દથી કહેવાને યોગ્ય બન્યું છે. ॥ ૨ ॥

એ તમે સૂક્ષ્મભૂતો કે, જે સ્થૂલ શરીરનાં કારણ છે તેને અન્યકત કહેતા હો અને સ્થૂલ શરીરને ગૌણવૃત્તિથી અથવા કારણનો કાર્યમાં ઉપચાર કરીને અન્યકત કહેતા હો તો સાંખ્ય-

શાસ્ત્રની પ્રક્રિયાને શામાટે માન્યતા આપતા નથી ? કારણકે સ્થૂળ શરીર આદિનું મૂળ કારણ તો પ્રકૃતિ છે એમ તેઓ માને છે, અને તેમાં અવ્યક્ત શબ્દનો પ્રયોગ છે એમ પણ કહે છે કારણ કે સૃષ્ટિની પ્રાગવસ્થામાં તે અવ્યક્ત હતું. 'તેદ્વેદ તદ્ભવ્યાકૃત માસીન્' । પૃ. ૧-૪-૭ આમ ઉપનિષદોપણ પ્રાગવસ્થામાં રહેલા કારણને અવ્યાકૃત કહે છે. અવ્યાકૃત, અવ્યક્ત અને સૂક્ષ્મ આ ત્રણે અર્થમાં કશો ભેદ નથી. આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં છે.

તદર્ધીનત્વાદર્થવત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :- (તદર્ધીનત્વાત્) બ્રહ્મને આધીન હોવાથી પ્રકૃતિ=પ્રધાન (અર્થવત્) પ્રયોજનવાળું થઈ શકે છે,

ભાવાર્થ :- પ્રકૃતિ જગતનું મૂળ ઉપાદાન કારણ છે અને તે અવ્યાકૃત અને અવ્યક્ત છે એમ કહેવામાં પણ અમને વાંધો નથી, પણ સાંખ્યશાસ્ત્રના નિષ્ણાતો પ્રકૃતિને સ્વતંત્ર માને છે. કર્ત્રી પણ એ છે, જ્ઞાનવત્તી પણ એ છે, બધ અને મોક્ષ પણ એને જ છે, છતાં એ જડ તો છે જ. આવી વિચિત્ર માન્યતા ઠેકઠાક સાંખ્યાચાર્યો ધરાવે છે તે ઉપનિષદકારોને માન્ય નથી.

ઉપનિષદકાર કહે છે કે જગતનું મૂળ કારણ અવ્યક્ત છે, અવ્યાકૃત છે, જડ છે અને જ્ઞાનાદિ શુદ્ધોથી રહિત છે જો આ તત્ત્વને સાંખ્યશાસ્ત્રો સ્વીકારે તો તેને શબ્દનો (વેદનો) પણ ટેકો છે. આ સિવાય અવ્યક્ત પ્રકૃતિ જડ હોવાથી તે ઈશ્વરને=બ્રહ્મને આધીન છે એમ પણ માનવું જોઈએ તો જ તે અવ્યક્ત, પ્રકૃતિ કે પ્રધાન સપ્રયોજન થઈ શકે નહીં તો એ નિર્થક છે. જડ માત્ર ચેતનને આધીન હોય છે. જો જડને ચેતનની સહાયતા ન મળે તો તે કશું જ કરી શકે નહીં. પ્રકૃતિ=પ્રધાનને જો પરમાત્મા કાર્યરૂપમાં લાવવા પ્રયત્ન ન કરે તો તે સદાને માટે એ એમને એમ પડ્યું રહેશે. એમાંથી કદિપણ જગત બની શકશે નહિ. જડ પત્થર વરસો સુધી-એક ને એક ઠેકાણે પડ્યો રહેશે જો તેને ટાપ

ચેતન દેહ પશુ ઉપયોગમાં નહિ દે તો. માટે જડ પ્રધાનની પ્રયોજનતા ચેતનને લીધે જ છે. સાંખ્ય-શાસ્ત્રીઓ આપું માનતા નથી માટે જ પ્રધાનને અવ્યક્ત કે અવ્યાકૃત કહેવા ઉપનિષદકારો તૈયાર નથી. ॥ ૩ ॥

સાંખ્યશાસ્ત્રમાં પારિભાષિક થયેલું અવ્યક્ત આ ઉપનિષદમાં પ્રયુક્ત નથી એને માટે આ સૂત્રમાં હેતુ આપે છે.

જ્ઞેયત્વાવચનાચ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (જ્ઞેયત્વાવચનાત્) મુમુક્ષુએ અવ્યક્ત જરૂર જાણવું જોઈએ એવું કથન નથી.

ભાવાર્થ:- સાંખ્યશાસ્ત્રના પંડિતો કહે છે કે ‘વ્યક્ત’, ‘અવ્યક્ત’ અને ‘જ’ ના જ્ઞાનથી મુક્તિ મળે છે. ઉપનિષદમાં આ ઠેકાણે અવ્યક્તને જાણવું જોઈએ એવું કથન નથી, માટે સાંખ્યશાસ્ત્રની પ્રણાલિકાને અનુસરીને, મન, બુદ્ધિ અને અવ્યક્ત શબ્દોનો પ્રયોગ અહીં થયો નથી. કેવળ શબ્દોનું વિધાન છે જેમકે મનસા પરા બુદ્ધિ બુદ્ધેરાત્મા મહાન્ પરઃ । મહત્ત્વઃ પરમવ્યક્તમવ્યક્તપુરુષ પરઃ ॥ ૧-૩-૧૧ ॥ જે સાંખ્યશાસ્ત્રે બતાવેલી પ્રણાલિકા પ્રમાણે શબ્દોનો અહીં વિન્યાસ હોત તો મન, મહત્ત્વરૂપ બુદ્ધિ અને અવ્યક્ત જાણવાં જોઈએ એમ પણ કહેત. કારણ કે, એમના મત પ્રમાણે મન આદિ કાર્ય દૃષ્ટિએ વ્યક્ત છે. પ્રકૃતિ પરમ અવ્યક્ત છે એને પણ મુમુક્ષુએ જાણવાં જોઈએ. કારણ કે એમના મતમાં જડ અને ચેતનને મુમુક્ષુએ વિવેક દૃષ્ટિએ જાણવાં જોઈએ એમ જણાવ્યું છે. પણ અહીં તો કેવળ શબ્દોનો જ વિન્યાસ છે અને એ શબ્દો તો ઉપનિષદમાં પણ વપરાય છે. ઉપનિષદકારના મતમાં તો મુમુક્ષુએ બ્રહ્મનો જ સાક્ષાત્કાર કરવાનો હોય છે અને તે આગળ જણાવ્યું પણ છે કે વિજ્ઞાનસારથિર્વન્મુનઃ પ્રગ્રહવાન્ નરઃ ॥ સોઽશ્વનઃ પારમામોતિ તદ્વિજ્ઞોઃ પરમ પદમ્ ॥ ૩-૩-૯.

જેની પાસે વિજ્ઞાન સારથિ છે મનરૂપ લગામ છે તે જ માણસ સંસારના માર્ગને પાર કરે છે, અને એ જ (પાર) વિધ્યુનું વ્યાપક પરમાત્માનું પરમ ધામ છે = પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. વેદમાં પણ જણાવ્યું છે કે તમેવ વિદિત્વાતિમૃત્યુમેતિ પરમાત્માને જાણીને જ મુમુક્ષુ મુક્તિને મેળવી શકે છે આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સાંખ્યશાસ્ત્રનાં તત્ત્વ આહીં જ્ઞાતવ્ય તરીકે બતાવ્યાં ન હોવાથી અને શબ્દોનો કેવળ વિન્યાસ જ હોવાથી ‘અવ્યકત’ શબ્દ સાંખ્યની પરિભાષાવાળો નથી. કેવળ અવ્યાકૃત અર્થમાં જ અવ્યકત શબ્દ વપરાયો છે. ॥ ૪ ॥

વદતીતિ चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :- (વદતિ) પ્રધાનને પણ જ્ઞેયત્વ તરીકે કહે છે (इति चेत् न) એમ જો કહે તો તે ઠીક નથી (हि) કારણ કે (प्रकरणात्) પ્રકરણાનુસાર (प्राज्ञः) પરમાત્માનું કથન છે.

ભાવાર્થ :- अक्षदमत्पदमरूपमव्ययं तथा रसं नित्यमगन्धवच्च यत् ॥ અનાગ્રનન્ત મહતઃ પરં ધ્રુવ નિચાચ્ય તં મૃત્યુમુણાત્પમુચ્યતે ॥ કઠ ૩-૩-૧૫.

આ મંત્રમાં પ્રધાનને જ્ઞેય તરીકે કહ્યું છે, તેને જાણીને જિજ્ઞાસુ જન મૃત્યુના ગુણમાંથી મુક્ત થાય છે. માટે ઉપરના સૂત્રમાં જે કહ્યું છે કે પ્રધાનને જ્ઞેયત્વ તરીકે નથી જણાવ્યું એમ જ કહ્યું છે, તે ખોટું છે. આ કારણથી ‘અવ્યકત’ શબ્દ આ પ્રકરણમાં પ્રધાનવાચક જ છે.

સાંખ્યવાદીઓનું આ કથન ઘરાળર નથી કારણ કે આ પ્રકરણ બ્રહ્મનું જ છે માટે ઉપરના મંત્રમાં જે સ્વરૂપ વર્ણન કર્યું છે તે પ્રાજ્ઞ આત્માનું એટલે કે બ્રહ્મનું જ વર્ણન છે. પ્રકરણ આ પ્રમાણે છે एष सर्वेषु भूतेषु मूर्तोत्मा न प्रकाशते ॥ ક. ૩-૨-૧૨. આ ઠેકાણે સર્વ ભૂતોમાં ચૂદ આત્મા છે એમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે અને એ આત્મા તે પ્રાજ્ઞ આત્મા-બ્રહ્મ.

વળી બીજી વાત એ છે કે ઉપરના મંત્રમાં (તેમાં શબ્દ નથી, રૂપ નથી, સ્પર્શ નથી અને ગંધ નથી. તેમ જ અવ્યય છે) એમ પણ કહ્યું છે. આ બધું બ્રહ્મને જ લાગુ પડે છે. કારણ કે, બ્રહ્મ જગતનું નિમિત્ત કારણ છે. ‘પ્રધાન તો જગતનું ઉપાદાન કારણ છે’ એમ સાંખ્યો માને છે. પ્રધાન કારણ છે. ભૂતાદિ સૃષ્ટિ કાર્ય છે. હવે વિચારો કે, પ્રધાનમાં જો રૂપ ન હોય, સ્પર્શ ન હોય તો સૂર્ય અને વાયુ આદિમાં રૂપ અને સ્પર્શ ક્યાંથી આવ્યા? ઉપાદાન-કારણમાં જે શુણ્ય હોય તે કાર્યમાં આવે છે એવો નિયમ છે. કારણગુણपूर्वकः कार्यगुणो दृष्टः । સૂર્ય અને વાયુ આદિમાં અકસ્માત્ રૂપ અને સ્પર્શની ઉત્પત્તિ થઈ એમ માનવું એ પ્રામાણિક ન હોવાથી બુદ્ધિ બહારની વાત છે, માટે અહીં પ્રધાનનું નિરૂપણ નથી. બ્રહ્મ તો જગતનું નિમિત્ત કારણ છે એટલે એના શુણ્ય કાર્યમાં ઉતરતા નથી. માટીના શુણ્ય ઘડામાં આવે છે કુંભારના નહિ. એ સર્વ કોઈને પ્રત્યક્ષ છે, માટે ઉપરના મંત્રમાં પ્રકરણને અનુરીને પ્રાણ આત્માનું જ વર્ણન છે.

વળી આ જ મંત્રમાં ‘અવ્યય’ એવું પણ વિશેષણ આપ્યું છે. અવ્યય એને કહે છે કે જે વિકારી ન હોય. શું સાંખ્યશાસ્ત્રના નિષ્ણાતો એમ કહી શકશે કે, પ્રધાન વિકારી નથી. સામ્ય-અવસ્થાનો ભંગ થવો એ જ વિકાર છે અને એ વિકારને લીધે જ મહદાદિ સૃષ્ટિ થાય છે. એ સાંખ્યનો સિદ્ધાંત છે.

બીજી વાત એ છે કે વેદાદિ સત્ય શાસ્ત્રોમાં બ્રહ્મજ્ઞાન જ સુકિતનું સાધન છે એમ બતાવ્યું છે, કોઈ પણ ઠેકાણે જડ પ્રકૃતિના જ જ્ઞાનથી સુકિત મળે છે એવું લખ્યું નથી. આ કારણથી આ પ્રકરણમાં ઉક્તમંત્રમાં પ્રાણ આત્માનું જ વર્ણન છે, જડ પ્રધાનનું નહિ. એથી મૂળમાં જે અવ્યક્ત પદ છે તે પણ પ્રધાનનું વાચક નથી. ॥ ૫ ॥

આ સૂત્રમાં પણ ‘પ્રધાન’ આ પ્રકરણમાં અવ્યક્ત પદનું વાચ્ય નથી એમ બતાવે છે.

ત્રયાણામેવૈવમુપન્યાસઃ પ્રશ્નઃ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ:- (ત્રયાણામ્ એવ) ત્રણનું જ (ચ એવમ્) એ પ્રમાણે (ઉપન્યાસઃ) કથન છે (ચ) અને (પ્રશ્નઃ) પ્રશ્ન-પણ ત્રણનો જ છે.

ભાવાર્થ:- કઠોપનિષદમાં એવું, જણાવ્યું છે કે મૃત્યુએ નચિકેતાને ત્રણ વરદાન આપ્યાં હતાં (૧) વરદાનમાં નચિકેતાએ પોતાના પિતાના મનની શાંતિ માગી હતી. (૨) બીજા વરદાનમાં સ્વર્ગ=સુખનું સાધન જે અગ્નિ વિદ્યા છે તે માગી હતી. (૩) અને ત્રીજામાં આત્મા શું છે? તે માગ્યું હતું. મૃત્યુએ-યમાચાર્યે પણ એ જ ત્રણ અર્થો નચિકેતાને ખૂબ વાતસલ્યભાવે સમજાવ્યા હતા.

આત્મા એ પ્રકારના છે એક જીવાત્મા અને બીજો પરમાત્મા. પ્રથમ જાને આત્મામાં જે સામાન્ય છે તે જતાવ્યું અને પછી યોનિમન્યે પ્રવચન્તે શરીરત્રાય દેહિનઃ । સ્થાણુમન્યેડનુસવન્તિ યથાકર્મ યથાશ્રુતમ્ ॥ ૨-૧-૭. આત્મા શરીર ગ્રહણ કરવા માટે શુકશેણિતનો સંસ્પર્શી બને છે અને કોઈ વળી સ્થાવરતાને પામે છે. જેવાં જેનાં કર્મ અને જેવું જેનું જ્ઞાન. આમાં જીવાત્માનું વર્ણન છે.

અનિર્યયેકો મુવન પ્રવિષ્ઠો રૂપં રૂપ પ્રતિભ્યો વભૂવા । દક્ષતથા સર્ગમૂતાન્ત-રાના રૂપ રૂપ પ્રતિરૂપો વહિશ્ચ ॥ કટોપ. ૨-૨-૬. આ મંત્રમાં પરમાત્માનું જોટલે પ્રાક્ત આત્માનું વર્ણન કર્યું છે. આ પ્રમાણે આ સમગ્ર પ્રકરણમાં પ્રત્યાગાત્મ-જીવાત્મા અને પ્રાક્ત-આત્મા જોટલે પરમાત્માનું બહુ પ્રકારે વર્ણન છે.

સમગ્ર કઠોપનિષદમાં (૧) પિતાનું સૌમનસ્ય (૨) સ્વર્ગ અગ્નિ (૩) અને આત્મા આ ત્રણ સિવાય બીજા કોઈનું વર્ણન નથી. માટે અવ્યક્ત પદથી પ્રધાન ભર્તૃ શકાય નહિ. કારણ કે, આ ઉપનિષદમાં કોઈ પણ ઠેકાણે પ્રધાનનું વર્ણન જ નથી.

સ્વામી શ્રી શંકરાચાર્યજીએ જીવાત્મા અને પરમાત્માને પ્રથમ તો સ્વીકાર્યા પણ પછી તેના એ ભેદનું સમર્થન કરવા પ્રયત્ન

કૃત્રી છે જે બે આત્મા અનાદિ છે તેની એકતા માનવી એ પ્રમાણુ વિરુદ્ધ છે. આ જ ઉપનિષદમાં શ્રુતં પિવન્તી આદિમંત્રમાં પ્રત્યગાત્માં અને પ્રાણ આત્માનો સ્પષ્ટ ભેદ બતાવ્યો છે. તો પછી એકતાને માટે પ્રયત્ન શામાટે જોઈએ ? ॥ ૬ ॥

ઉપમાન પ્રમાણુથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે, આ પ્રકરણમાં ‘અવ્યકત’ શબ્દ પ્રધાન વાચક નથી. એ આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

મહદ્વચ ॥ ૭ ॥

‘પદાર્થ’ :- (ત્વ) અને (મહદ્વચ) ‘મહત્’ શબ્દ પેઠે.

ભાવાર્થ :- સાંખ્યશાસ્ત્રના નિષ્ણાતોએ ‘મહત્’ શબ્દ પ્રધાનમાંથી પ્રથમ પરિણમતા બુદ્ધિતત્ત્વને માટે પ્રયોજ્યો છે જેમકે ‘પ્રકૃતેર્મહાન્’ પ્રકૃતિમાંથી = પ્રધાન પ્રધાનમાંથી મહત્તત્ત્વનો પરિણામ થયો. આમ છતાં વેદમાં તો મહત્ શબ્દનો પ્રયોગ બ્રહ્મને માટે થયો છે. જેમકે ‘વેદાઽહમેત પુરુષં મહાન્તર્મ્’ હું એ મહાન્ આત્માને જાણું છું.

ઉપનિષદમાં પણ “મહાન્તં વિશુમાત્માન મત્વા ધીરો ન શોચતિ” મહાન્ વ્યાપક આત્માને જાણીને બુદ્ધિમાન માણસ શોક કરતો નથી.

તેજ પ્રમાણુ ‘અવ્યકત’ શબ્દનો અર્થ શરીરપર કરવામાં કશો વાંધો અમને જણાતો નથી. સાંખ્યના નિષ્ણાતો પાસે એવી રાજસા તો નથી કે, ‘અવ્યકત’ શબ્દ પ્રધાન સિવાય બીજા અર્થમાં કોઈએ વાપરવો નહિ. માટે જેમ મહત્ શબ્દ પ્રધાનના પ્રાથમિક પરિણામ બુદ્ધિ તત્ત્વ સિવાય બીજા અર્થમાં પણ વપરાય છે તેમ અવ્યકત શબ્દ પણ ‘પ્રધાન’ સિવાય બીજા અર્થમાં અર્થોત શરીર આદિમાં પણ વપરાય છે. માટે આ પ્રકરણમાં ‘અવ્યકત’ શબ્દ શરીરના અર્થમાં વપરાયો છે પ્રધાનના અર્થમાં નહિ. ॥ ૭ ॥

હવે શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં આવેલા ‘અજ્ઞ’ શબ્દ ઉપર

વિચાર કરવામાં આવે છે. પ્રથમ ૭ સૂત્રનું પહેલું અધિકરણ પૂરું થયું અને બીજું અધિકરણ શરૂ કરે છે.

ચમસવદવિશેષાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :- (ચમસત્) ‘ ચમસ ’ શબ્દનો અર્થ જેમ પરિશેષ વાક્યથી નિર્ણય થાય છે (અવિશેષાત્) તેમ અહીં કોઈ વાક્ય વિશેષ ન હોવાથી સાંખ્યોક્ત પ્રકૃતિ પરક અર્થનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી.

ભાવાર્થ :- ‘ અજામેકા લોહિતશુક્લકૃષ્ણા, વહ્નીઃ પ્રજાઃ સ્વજમાના સમ્યાઃ । અજો દ્યૌર્જો જુપમાણોઽનુશેનેજહાત્યેના મુક્તમોગામજોઽન્યઃ ’ સ્વતાશ્વ ઉપ. ૪-૫ ॥

અર્થ :- આ મંત્રમાં લોહિત, શુક્લ અને કૃષ્ણ શબ્દો રજ, સરવ અને તમેશુષ્ણને સૂચવે છે અજા શબ્દ મૂળ પ્રકૃતિને સૂચવે છે કારણ કે તે કોઈની વિકૃતિ નથી અનાદિ સિદ્ધ છે. બંને અજ શબ્દો સાંસારિક અને મુક્ત જીવોને સૂચવે છે, કારણ કે, સાંસારિક જીવાત્મા પ્રકૃતિને ભોગવે છે અને મુક્ત આત્મા એનો ભોગ કરી વિવેક જ્ઞાન થયા પછી તજ દે છે. પ્રકૃતિને ભોગવવી એટલે પ્રકૃતિ જન્ય કૃષ્ણોને ભોગવવાં. અજ પ્રકૃતિ પોતાના જેવી પ્રજાને એટલે કે સમાન પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરે છે. મૂળ પ્રકૃતિ ત્રણ શુદ્ધવાળી છે તે તેનાં બધાં જ કાર્યો ત્રણશુદ્ધવાળાં છે. આવો અર્થ સાંખ્યશાસ્ત્રના નિષ્પ્રાપ્તો કરે છે જો કે અજ શબ્દનો અર્થ બકરી થાય છે પણ આ તો બ્રહ્મવિદ્યાનુ પ્રકરણ છે તેમાં બકરી અર્થ લેવાનો કશો જ અર્થ નથી. આ પ્રમાણે જે નિરીશ્વર સાંખ્યના વિદ્વાનોએ જે પ્રકૃતિ અથવા અવ્યક્ત માન્યું છે. તેને ઉપનિષદનો પણ ટેકો છે એમ બીજાઓને સમજાવવા સાંખ્યના નિષ્પ્રાપ્તો મથે છે.

ઉપનિષદકાર કહે છે કે, આ મંત્રમાં સાંખ્યોક્ત પ્રધાનને કે પ્રકૃતિને કશો જ ટેકો નથી. કારણ કે, નેઓએ માનેલી પ્રકૃતિનો કોઈ અસાધારણ ધર્મ અહીં બતાવવામાં આવ્યો નથી. દાખલા તરીકે અર્વાંગિરશ્વમન્થ કર્ણવુત્તઃ ૧. ૨-૨-૩ જૃહદારંબુક ઉપનિષદમાં

જણાવ્યું છે કે નીચે જેનું છિદ્ર છે અને ઉપર જેનો પેટાળનો ભાગ છે એ ચમસ. ચમસ એટલે ચમ્પતે અને સ 'ચમસ' જેનાથી ભક્ષણ થાય તે 'ચમસ' (ભોજન કરવાનું સાધન) આથી આપણે કયા ચોક્કસ અર્થને 'ચમસ' સમજવો? પર્વત આદિને પણ નીચે ગિલ (ગુફા) હોય છે અને ઉપર પેટાળ ભાગ હોય છે. અહીં પણ વિશેષ=અસાધારણ ધર્મ બતાવ્યો ન હોવાથી 'અન્ન' શબ્દથી સાંખ્યોક્ત પ્રકૃતિ સમજી શકાય નહિ. દૃષ્ટાંતમાં તો આગળ પરિશેષ વાક્યમાં એમ લખ્યું છે કે इदं तच्छिरः आ तेनું માયું છે એમ કહેવાથી ચમસનો વિશેષ અર્થ સમજી શકાય છે. મુખ એ માથાનો ભાગ છે અને મુખ ભક્ષણ કરવાનું સાધન છે માટે તેની 'ચમસ' તરીકે કલ્પના કરી છે, અને તેથી પૂર્વોક્ત વાક્યના શેષભાગથી 'ચમસ' શબ્દના અર્થને સમજી શકાય છે. પણ ઉપરના મંત્રમાં એવું કશું જ કહ્યું નથી કે જેથી 'અન્ન' શબ્દથી સાંખ્યોક્ત મૂળ પ્રકૃતિ સમજી શકાય. અન્નનો અર્થ તો નહીં જન્મેલી એટલે જ થાય છે એ અર્થ તો ઉપનિષત્કારો જેને મૂળ પ્રકૃતિ કહે છે, તેને પણ લાગુ પડે છે. નિરીશ્વર સાંખ્યના નિષ્ણાતો પ્રકૃતિને સ્વતંત્ર કારણ માને છે, જ્યારે ઉપનિષત્કારો પ્રકૃતિને પરમાત્માને અધીન માને છે, અને તે અગિલ કાર્યોનું મૂળ કારણ છે એમ માને છે. આવાં કારણોથી ઉપનિષદો સાંખ્યથી જુદાં પડે છે. એટલે કે સાંખ્યશાસ્ત્રને ઉપનિષદનો ટેકો નથી. ॥ ૮ ॥

ઉપનિષત્કારો 'અન્ન' કેને કહે છે? એ આ સૂત્રમાં સમજાવે છે.

ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके ॥ ९ ॥

પદાર્થ :- (જ્યોતિરુપક્રમા) તેજ આદિ ત્રણ અર્થો (તુ) પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ સૂચવે છે. (તયાહિ) તેમ જ (એકે) કેટલાક ઉપનિષત્કારો (અધીયતે) કહે છે.

ભાવાર્થ :- પરમાત્મામાં અન્યાકૃત રૂપે સૂક્ષ્મરૂપે રહેલી પ્રકૃતિ માયામાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં તેજ, પાણી, અને પૃથ્વીમાંથી

સમસ્ત કાર્ય રૂપ જગત્ ઉત્પન્ન થયું છે. માટે તેજ-પાણી અને પૃથ્વીને ‘અન્ન’ કહેવામાં આવી છે એનું જ બીજું નામ પ્રકૃતિ અને માયા છે. તેજનું લાલરૂપ છે, પાણીનું શુકલ રૂપ છે અને પૃથ્વીનું શ્યામ રૂપ છે. પૃથ્વીને ઉપનિષદમાં અન્ન કહેવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ એ છે કે પૃથ્વીમાંથી અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે. કારણનો કાર્યમાં ઉપચાર કર્યો છે. સાંખ્યશાસ્ત્રકારો લોહિત, શુકલ અને કૃષ્ણ ગુણોથી રજ, સત્વ અને તમ ગુણ માને છે તે પણ લોહિતાદિના વાચ્ય રૂપે નથી પણ ગૌણરૂપે છે.

અસ્માન્માયી સજતે વિશ્વમેતત્ । દ્વેતાંસ્વ ૪-૯ આ માયારૂપ મૂળ કારણમાંથી માયી=માયાનો સ્વામી પરમેશ્વર આ વિશ્વને બનાવે છે, પ્રકૃતિને સ્વતંત્ર માનનાર સાંખ્યો આવું માનતા નથી. એના મતમાં વિશ્વનો કર્તા કોઈ છે જ નહિ. આવું નિરીશ્વર સાંખ્યોનું માનવું છે. અજામેકા લોહિતશુકલકૃષ્ણામ્ ઈત્યાદિ મંત્ર જે બે ‘અન્ન’ બતાવ્યા છે તે જીવાત્મા અને પરમાત્માનો ઘોષ કરાવે છે. એટલે જીવાત્મા અને પરમાત્મામાં નિત્ય ભેદ છે એમ પણ સમજાય છે. આ પ્રમાણે અન્ન એ ઇશ્વરાધીન અને ઇશ્વરથી પ્રેરિત થતી પ્રકૃતિના નામની પણ વાચ્ય છે અર્થાત્ અન્ન અને ઔપનિષદી પ્રકૃતિમાં કશો જ ભેદ નથી. ॥ ૧ ॥

લોહિત, શુકલ અને શ્યામ આ ત્રણ ગુણોથી ‘અન્ન’ કેવી રીતે સમજી શકાય. આ ત્રણ ગુણો ઉપર અન્નત્વ નામની કોઈ જાતિ નથી તેમ ‘અન્ન’ની આકૃતિ પણ નથી. આનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં આપે છે.

કલ્પનોપદેશાચ્ચ મધ્વાદિવદવિરોધઃ ॥ ૧૦ ॥

(ચ) અને (કલ્પનોપદેશાત્) કેવળ કલ્પના તરીકે ઉપદેશ હોવાથી (મધ્વાદિવત્) મધુ આદિ પેઠે (અવિરોધઃ) કોઈ વિરોધ નથી.

ભાવાર્થ :- મંત્રમાં જે ‘અન્ન’ શબ્દ મૂક્યો છે તે જાતિના નિગિત નથી. (જાતિવાચક નથી) તેમ ને શબ્દ યૌગિક પણ નથી.

એ તો કેવળ કલ્પનાને સૂચવે છે. લોહિત શુકલ અને કૃષ્ણ રૂપમાં 'અન્ન'ની કેવળ કલ્પના કરી છે. ઉપનિષદમાં 'કલ્પનાસૂચક ણીન્ન' પણ દર્શાવે છે જેમકે 'અસૌ વા આદિત્યો દેવમધુ' છં ૩-૧-૧ 'આ સૂચ્યં દેવમધુ છે.' અહીં સૂચ્યં મધ ન હોવા છતાં મધ તરીકે કહેવામાં આવ્યો છે તથા વાચં ઘેનુમુપાસીત । વૃ. ૫-૮-૧ અહીં વાણી ઘેનુ નથી છતાં તેને ઘેનુ કહી છે એટલે અહીં પણ કેવળ કલ્પના જ કરી છે. આ કારણથી સમજી શકાય છે કે, અન્ન શબ્દનો અર્થ પ્રકૃતિ થાય છે ખરો, પણ તે ઉપનિષદમાં કહેલી પ્રકૃતિ સમજવી જેનું ણીન્નું નામ માયા પણ છે. સાંખ્યોક્ત પ્રકૃતિ આનાથી જુદી પડે છે જે આગળ સમજાવવામાં આવ્યું છે. માયાનો અર્થ મિથ્યા નથી પણ પરમાત્માથી જ પ્રેરિત થતી સ્થૂળ જગતની મૂળ અવ્યાકૃત કારણ-શક્તિ. ॥ ૧૦ ॥

હવે જૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં આવેલા 'પંચ પંચ જનાઃ' શબ્દ ઉપર વિચાર કરવામાં આવે છે.

ન સંખ્યોપસંગ્રહાદપિ નાનામાવાદતિરેકાચ્ચ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :- (સંખ્યોપસંગ્રહાદ અપિ) પચ્ચીસ સંખ્યાનું ગ્રહણ થાય તો પણ (ન) પચ્ચીસ જ તરવો છે, એવું સિદ્ધ થતું નથી (નાનામાવાદ) બધાં ચ તરવો જુદાં જુદાં હોવાથી (ચ) અને (અતિરેકાન્) પચ્ચીસ કરતાં વધી જતાં હોવાથી.

ભાવાર્થ :- નિરીશ્વર સાંખ્યવાદીઓ કહે છે કે, જૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં સાંખ્યશાસ્ત્રનું મૂળ જડી આવે છે. કારણ કે અમે પચ્ચીસ તરવો માનીએ છીએ અને જૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં પણ એક મંત્ર આવ્યો છે, જેનાથી સૂચિત થાય છે કે, ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક જગતમાં મૂળ પચ્ચીસ જ તરવો છે. જૃહદારણ્યક ઉપનિષદનો મંત્ર આ પ્રમાણે છે.

યમિન્ પચ્ચ પચ્ચના આકાશશ્ચ પ્રતિક્રિતઃ ।

તમેવ નન્ય આત્માનં વિદ્વાન્ બ્રહ્મામૃતોઽમૃતમ્ ॥ વૃ. ઉપ. ૪-૪-૧૭.

અર્થ:- જેની અંદર પાંચ પંચ જનો અને આકાશ પ્રતિષ્ઠિત છે તે જ આત્મા છે એમ હું માનું છું. એવા અમૃત આત્માને જે માણસ જાણે છે તે જ અમૃત અર્થાત્ જીવન મુક્ત છે' અહીં પાંચ પંચ જનથી પચ્ચીસ તરવો સૂચિત થાય છે.

શિષ્ય:- સાંખ્યશાસ્ત્રના પચ્ચીસ તરવો કયાં તેનાં નામ તો આપો.

શુરુ:- (૧) અનાદિ સિદ્ધ મૂળ પ્રકૃતિ. આ પ્રકૃતિ એક જ છે. એ કોઈનાં પણ વિકૃતિ નથી. માટે એક તત્ત્વ તો એ.

(૨) પ્રકૃતિવિકૃતિરૂપ ૭ સાત તરવો છે કારણ કે, તે અમુક તરવની વિકૃતિ છે તો અમુક તરવની પ્રકૃતિ પણ છે. આનાં નામ આ પ્રમાણે છે. (૧) મહત્તત્ત્વ. (૨) અહંકારતત્ત્વ. (૩) પાંચ-તન્માત્રા. એટલે $૧+૧+૫=૭$ સાત તરવો થયાં.

(૪) સોળ કેવળ વિકૃતિઓ, જે કોઈ પણ તત્ત્વ પણ પ્રકૃતિ નથી. એ બધી વિકૃતિઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે. પાંચ સ્થૂળ મહા-ભૂત, પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ અને આકાશ જ્ઞાન અને કર્મ ઈન્દ્રિયો મળી દસ ઈન્દ્રિયો અને એક મન મળી સોળ વિકૃતિઓ થઈ. એટલે ૧ મૂળ પ્રકૃતિ. ૭ પ્રકૃતિ-વિકૃતિઓ, ૧૬ કેવળ વિકૃતિઓ મળી $૧+૭+૧૬=૨૪$ અને આ બધાથી જુદો પડતો આત્મા, મળી પચ્ચીસ તરવ થાય છે.

શિષ્ય- જે વિકૃતિ હોય તેને પ્રકૃતિ કેમ કહી શકાય ?

શુરુ- પ્રકૃતિનું લક્ષણ એ છે કે જે કોઈ બીજા તરવને પ્રકટ કરે. એટલે વિકૃતિ હોવા છતાં જો તે કોઈ બીજા તરવને પ્રકટ કરે તો તેને પ્રકૃતિ કહેવામાં વાંધો નથી, એમ સાંખ્યશાસ્ત્ર નિષ્ણાતોનું માનવું છે.

સોળ વિકૃતિઓ કોઈ પણ તરવને પ્રકટ કરતી નથી યા ઉત્પન્ન કરતી નથી માટે તે કેવળ વિકૃતિ છે. આ પ્રમાણે ચોવીસ તરવ અથવા પદાર્થો અને પચ્ચીસમો પદાર્થ આત્મા છે.

ઉપર આપેલા ઉપનિષદના વાક્યમાં આ પચ્ચીસ તરવોનું સૂચન થાય છે.

વેદાન્તીઓ કહે છે કે એમાં પચ્ચીસ તરવોનું સૂચન નથી. પાંચ પંચક માનીએ તો પંચક ઉપર કોઈ સામાન્ય ધર્મ હોવો જોઈએ, પણ સાંખ્યના દરેક પંચક ઉપર કોઈ સામાન્ય ધર્મ નથી. જેમ પંચતનમાત્રા ઉપર પંચતનમાત્રાત્વ રૂપ ધર્મ છે તેમ અહંકાર, મહત્વ પ્રકૃતિ અને આત્મા ઉપર કોઈ સામાન્ય ધર્મ નથી કે જેથી ત્યાં પણ પાંચની ગણતરી થાય. વળી ‘પંચજન’ એ તો સામાસિક શબ્દ છે, તેને જો પાંચ સંખ્યાનું વિશેષણ આપવામાં આવે તો તે જો શબ્દમાંથી જે છેલ્લો શબ્દ ‘જન’ છે તેને લાગુ પડી શકે, પૂર્વ શબ્દ જે પંચ છે તેને નહિ. કારણ કે ‘જન’ ત્યાં પ્રધાન છે. આમ કોઈ પણ રીતે ‘પંચ પંચજનાઃ’ શબ્દથી પચ્ચીસ સંખ્યાની પ્રતીતિ થતી નથી, છતાં પણ જો પચ્ચીસ અર્થોનો યોગ થાય છે એમ માનવામાં આવે તો પણ જો અર્થો વધી જાય છે. એક તો જેની અંદર એ પચ્ચીસ તરવો છે તે, અને બીજું આકાશ. આમ જો તરવો વધારે થવાથી પચ્ચીસને બદલે સત્તાવીસ તરવો થાય છે કે જેથી સાંખ્યના સિદ્ધાંતને હાનિ પહોંચે છે, માટે ઉપનિષદનું ઉપરનું વાક્ય સાંખ્યતરવોનું સમર્થક નથી. ॥ ૧૧ ॥

ત્યારે એ વાક્યનો અર્થ શો છે? અને ‘પંચજના’ શબ્દનો અર્થ શો છે? તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

પ્રાણાદયો વાક્યરોપાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ:- (વાક્યરોપાત્) શેષવાક્યોથી (પ્રાણાદયઃ) પ્રાણ આદિ પાંચ ‘પંચજન’ શબ્દથી ગૃહીત થાય છે.

ભાવાર્થ:- ઉપર કહેલા ગૃહદારણ્યક વાક્યના ઉત્તરવાક્યમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે. પ્રાણસ્ય પ્રાણમુત્ત ચક્ષુષશ્ચક્ષુરુતશ્રોત્રસ્ય શ્રોત્રં મનસો ચે મનો વિદુઃ । તે નિર્ચિક્ષુર્બ્રહ્મ પુરાણમગ્રમ્ ॥ ૪. ૩૫. ૪-૪-૧૮. અહીં

પ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, મન અને અન્ન. આ પાંચ પંચજન શબ્દથી લેવામાં આવે છે. પ્રાણાદિ પાંચ જડ છે માટે તેના પ્રેરક તરીકે કોઈ ચેતન હોવું જોઈએ. એ ચેતન તે પરમાત્મા જ છે. ઉપરના મંત્રમાં જોકે પ્રાણ આદિ ચાર જ બતાવ્યા છે પણ માધ્યંદિન-શાખાવાળા અન્ન શબ્દનો પણ ત્યાં પ્રયોગ કરે છે, એટલે કે અન્નનો પ્રેરક પણ પરમાત્મા છે. પ્રાણ આદિમાં જન શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. જેમકે પ્રાણો હ પિતા પ્રાણો હ માતા, છા. ૭૧૫-૧. પ્રાણ પિતા છે અને પ્રાણ માતા છે. પ્રાણ જીવનનો જનક છે. ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિયો જ્ઞાનનાં જનક છે તેથી પણ તેને ‘જન’ કહેવામાં આવે છે. એટલે પંચજન-પ્રાણાદિ પાંચ.

કેટલાક વિદ્વાનો ગ્રાહણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અને નિષાદ આ પાંચને ‘પંચજન’ કહે છે. ઉક્ત એ પક્ષમાંથી ગમે તે પાંચ લઈ શકાય પણ ‘પચ્ચ પચ્ચજનાઃ’ શબ્દથી સાંખ્યોક્ત પચ્ચીસ તરવો તો લઈ શકાય જ નહિ. ॥ ૧૨ ॥

જે લોકો પ્રાણાદિમાં ‘અન્ન’નો પાઠ નથી કરતા તેના મતમાં પાંચ સંખ્યા કેવી રીતે થઈ શકે? કાણ્વશાખાવાળા ‘અન્ન’નો પાઠ કરતા નથી એનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં છે.

જ્યોતિષૈકેયમસત્યન્ને ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ:- (જ્યોતિષા) જ્યોતિ શબ્દથી (એકેયમ્) કેટલાકના મતે (અન્ને અસતિ) જે અન્ન શબ્દનો પાઠ ન કરતા હોય તો.

ભાવાર્થ:- કાણ્વશાખા વાળા અન્ન શબ્દનો પાઠ કરતા નથી માટે તેના મતમાં ‘યસ્મિન્ પચ્ચ પચ્ચજનાઃ’ ઈત્યાદિ મંત્ર પહેલાં તદેવા જ્યોતિષા જ્યોતિઃ એવો પાઠ છે તેમાંથી ‘જ્યોતિ’ શબ્દની અનુવૃત્તિ લાવી પાંચની સંખ્યા પૂરી કરવી જેમકે પ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, મન અને જ્યોતિઃ ।

માધ્યંદિન શાખાવાળાના મતમાં પ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, મન અને અન્ન લેવાં અને આવી રીતે પાંચ સંખ્યા પૂરી કરવી. સર્વ વિદ્વાનોના

મતમાં પાંચ સંખ્યા સિદ્ધ થાય છે માટે ‘પંચ પંચજન’ શબ્દથી પાંચ પ્રાણો જ સ્વીકારવા યોગ્ય છે. ॥ ૧૩ ॥

ઉપનિષદોમાં સૃષ્ટિના મળકારણનું જુદા જુદા રૂપે પ્રતિપાદન કયું છે. એ માન્યતાનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં આપે છે.

કારણત્વેન આકાશાદિપુ યથાવ્યપદિષ્ટોન્તેઃ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (આકાશાદિપુ) આકાશ આદિ પદાર્થોની સૃષ્ટિ (યથાવ્યપદિષ્ટોન્તેઃ) જે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે ભલે હો.

ભાવાર્થ:- તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં પરમાત્માએ પ્રથમ આકાશનું ઉત્પત્તિ બતાવી છે જેમકે તસ્માદ્ વા એતસ્માદ્ આત્મનઃ આકાશઃ સમૂતઃ। તૈ.ઉપ

છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં પ્રથમ તેજની ઉત્પત્તિ બતાવી છે જેમકે તત્ તેજોઽસૃજત છા. ૬-૨-૩. પરમાત્માએ તેજ બનાવ્યું.

અશ્વોપનિષદમાં પ્રથમ વાયુની ઉત્પત્તિ બતાવી છે જેમ કે:- સ પ્રાણમસૃજત પ્રાણાત્ શ્રદ્ધામ્ । પ્રશ્ન ઉપ. ૬-૨-૪. પરમાત્માએ પ્રાણ બનાવ્યો. આગળ વાયુની સૃષ્ટિ બતાવી છે એટલે અહીં સ્થૂલ વાયુ કરતાં સૂક્ષ્મ વાયુનું ગ્રહણ કરવું અને તે વધારે જીવનને ઉપયોગી છે એમ સમજવું

ઐતરેય ઉપનિષદમાં એકસાથે રચના બતાવી છે. જેમકે સ હિમાન્ લોકાન્ અસૃજત । ઐતરેય ઉપ. ૧-૧-૨. પરમાત્માએ આ લોકોને બનાવ્યા. ઉપનિષદનો આ પ્રતિપાદનમાં વિરોધ છે ખરો કે ? ઉત્તર:- ખરી રીતે જોતાં આમાં કશો પણ વિરોધ નથી. ઉપલક્ષ દષ્ટિએ ભલે વિરોધ જણાય. તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં ખાસ દોષ શુણ્ઢને ધ્યાનમાં લઈ સૃષ્ટિ બતાવી નથી જ્યારે છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં શુણ્ઢોને ધ્યાનમાં લઈ સૃષ્ટિ બતાવી છે. રૂપ શુણ્ઢ ત્રણ મહાભૂતોમાં જ હોય છે. શેષિત (લાલ) રૂપ તેજનું, શુક્લ રૂપ પાણીનું

રચામ રૂપ પૃથ્વીનું બતાવ્યું છે, માટે તેજથી સૃષ્ટિ બનાવ્યાનું જણાવ્યું છે. આમ દૃષ્ટિભેદને લીધે જુદી જુદી રચના બતાવી હોય તો એમાં વિરોધ જેવું કશું જ નથી. પ્રશ્નોપનિષદમાં મૂર્ત્ત્વ અને અધ્યાત્મતાને ધ્યાનમાં લઈ સૃષ્ટિ બતાવી છે. પ્રાણ મૂર્ત્ત્ પદાર્થ છે. મૂર્ત્ત્ એટલે પરિચ્છિન્ન પરિભાણવાળું દ્રવ્ય ‘શ્રદ્ધા’ એ આધ્યાત્મિક ગુણ વિશેષ છે, તેનો મહાબૂતોની સાથે કશો સંબંધ નથી.

સૂત્રકાર પોતે પણ આગળ જતાં અવિરોધ બતાવશે. છતાં ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિએ ઠેકાણે વિરોધ જણાતો હોય તો પણ ઉપનિષદના હાર્દને (વિવક્ષિત અર્થને) કશો વાંધો આવતો નથી. ઉપનિષદ તો બ્રહ્મને જણાવવા જ પ્રવૃત્ત થયાં છે. કાર્યમાત્રને બનાવનાર બ્રહ્મ જ છે. આ બાબતમાં કયાંય પણ બેમત જોવામાં આવતા નથી. દરેક ઉપનિષદમાં ‘જગતનું કારણ બ્રહ્મ જ છે’ એમ બતાવવામાં આવ્યું છે. એ ઉપરથી સૂત્રકાર એ કહેવા માગે છે કે, સ્વતંત્ર જડકારણનું સમર્થન ઉપનિષદમાં કયાંય પણ નથી. જગતનું કારણ બ્રહ્મ છે અને બ્રહ્મને જાણીને જ મુક્તિ મેળવી શકાય છે. બ્રહ્મવિદામોતિ પરમ્ તૈ. ૨-૧. તમેવ વિદિત્વાતિમૃત્યુ મેતિ ॥ સ્વેતાશ્વ. ઉપ. વગેરે જડ કાર્યોને જાણવાથી આત્મા અથવા પરમાત્માનું જ્ઞાન થતું નથી અને તેનાથી સંસારને પેલે પાર=બ્રહ્મપ્રકાશમાં પણ પહોંચાતું નથી એ ઉપનિષદોનું મહાસૂત્ર છે. ॥ ૧૪ ॥

હવે કારણવિષયક વિગાન (વિરોધિકથન)નું સમાધાન કરે છે.

સમાકર્ષાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ:- (સમાકર્ષાત્) જ્યાં જગતનું કારણ બતાવ્યું છે ત્યાં અસ્પષ્ટ સ્થળોએ બ્રહ્મનું સમાકર્ષણ થાય છે.

બાવાર્થ:- ઉપનિષદમાં જે ઠેકાણે જગતનું મૂળ કારણ બ્રહ્મ સિવાય કોઈ અન્ય તરફ જણાય છે, ત્યાં ત્યાં બ્રહ્મની અનુવૃત્તિ હોવામાં આવે છે. જેમકે ‘અસદ્ વા દદમગ્ર આસીત્ ॥ તૈ. ડર. ૨-૭.

પહેલાં અસત્ હતું. આ ઠેકાણે ઠેકલાક વિદ્વાનો એવું સમજે છે કે પ્રથમ કશું જ ન હતું. તતો વૈ સદ્જાયત પછી 'સત્' ઉત્પન્ન થયું. આથી એવું સમજાય છે કે આ જગતની ઉત્પત્તિ શૂન્યમાંથી થઈ છે અને જગતનું નિમિત્ત કારણ પણ શૂન્ય જ હતું' આ માન્યતા જોટી છે. ઉપનિષદના અભ્યાસની પણ ઉક્ત વ્યાખ્યામાં ખામી જણાય છે.

ઉપરના વાક્યમાં સોડકામયત વહુ સ્યા પ્રજાયેય પરમાત્માએ ઈચ્છ્યું કે હું જગતને બહુરૂપે બનાવું. સ તપસ્તસ્વા इद सर्वमसृजत ॥ તૈ. ૨-૬. પરમાત્માએ જ્ઞાનરૂપ તપ કરી આ બધું બનાવ્યું. અહીં જે પરમાત્માનો નિર્દેશ થયો છે તેનું જ સમાકર્ષણ=અનુવૃત્તિ અસદ્ વા इद मय असीत् વાક્યમાં થાય છે. એટલે અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે કે અવ્યાકૃત (અસત્) બ્રહ્મ સૃષ્ટિ પહેલાં હતું. અભાવમાંથી ભાવ કદી થાય જ નહિ. જગત્ની સૂક્ષ્મઅવસ્થા-વિશિષ્ટ બ્રહ્મ જ અસદ્ પદથી લેવામાં આવે છે. તદ્વેદ તદ્વ્યાકૃતમાસીત્ । યૃ. ૧-૪-૭.

જગત્ મૂળ ઉપાદાન કારણ પ્રથમ અવ્યાકૃત હતું. નામ રૂપના આકારે ન હતું. આ ઠેકાણે પણ નિરધ્યક્ષ એટલે કે ચેતન-રહિત કેવળ જડ જ હતું એમ માનવાનું નથી પણ, ચેતન બ્રહ્મસહિત જડતત્ત્વ અવ્યાકૃત સ્વરૂપમાં હતું, એમ સમજવું યોગ્ય છે. બ્રહ્મ અનાદિ સિદ્ધ વ્યાપક તત્ત્વ છે એનો અભાવ કદી પણ થઈ શકતો નથી, માટે કેવળ જડતત્ત્વ પ્રકૃતિ, માયા આદિ નામ-વાચ્ય જગતનું કારણ નથી. જડ તથા નિર્જિલ પ્રત્યગાત્માઓમાં બ્રહ્મ પ્રવિષ્ટ છે. એ જ સર્વનો પ્રશાસિતા=પ્રશાસન કરનાર છે. આ કારણથી કારણવાદમાં બ્રહ્મનું સ્થાન જ સુખ્ય છે. જડમાં સ્વયં ગતિ નથી. સ્વતઃજ્ઞાન નથી અને ઈચ્છા પણ નથી. માટે બ્રહ્મ જ જગતનું કારણ છે અને પ્રકૃતિની સમગ્ર ચેષ્ટા એને લીધે જ થાય છે. આથી સમગ્ર શકાય છે કે બ્રહ્માધારિત જડતત્ત્વ જગતનું ઉપાદાન કારણ છે. ॥ ૧૫ ॥

હવે કૌષીતકિ બ્રાહ્મણોપનિષદમાં બાલાકિ અને અન્નતશત્રુ વચ્ચે બ્રહ્મવિષયક જે સંવાદ થયો તેનું રહસ્ય આ સૂત્રમાં સમજાવે છે.

જગદ્વાચિત્વાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ:- (જગદ્વાચિત્વાત્) यस्य वा एतत्कर्म अर्हं कर्म, શબ્દ જગતનો વાચક હોવાથી.

ભાવાર્થ - કૌષીતકિ બ્રાહ્મણોપનિષદમાં બ્રહ્મર્ષિ બાલાકિ અને અન્નતશત્રુ રાજાનો બ્રહ્મવિષયક સંવાદ આ પ્રમાણે છે. યો વૈ વાલક એતેષા પુરુષાણા કર્તા, यस्य વૈત્કર્મ સ વૈ વેદિતવ્યઃ ॥ કૌ. વ્રા. ૪-૧૮.

“ગર્ગગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલ બાલાકિ ઉશીનર દેશમાં રહેતો હતો. તે વિદ્વાન્ હતો અને એ પોતાને બ્રહ્મજ્ઞાની સમજતો હતો, બ્રહ્મજ્ઞાનનું જરા અભિમાન પણ હતું. તે ફરતો ફરતો કાશીના રાજા અન્નતશત્રુ પાસે આવ્યો અને રાજાને કહ્યું કે, હું તમને બ્રહ્મ શું છે એ સમજાવવા માશું છું. અન્નતશત્રુ રાજા પણ વિદ્વાન્ હતો અને નિરભિમાન હતો. એણે ઉત્તર આપ્યો કે બહુ સારું, હું આના બદલામાં આપને હજાર રૂપિયા આપીશ. લોકો તો કહે છે કે બ્રહ્મજ્ઞાની તો જનક રાજા જ છે. આપ બ્રહ્મજ્ઞાની છો અને મારે ત્યાં પધારી મને બ્રહ્મજ્ઞાન આપો છો એ માફ અહો-ભાગ્ય છે આપની મોટી દયા છે.

બાલાકિ બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવા લાગ્યો અને સૂર્યાદિ સત્તર પુરુષોને બ્રહ્મ તરીકે તેણે સમજાવ્યા, પણ અન્નતશત્રુ રાજાએ ફરેકમાં તેની અપૂર્ણતા સમજાવી. છેવટે બાલાકિને મૌન પકડવું પડ્યું એટલે અન્નતશત્રુએ કહ્યું કે તે' જે પુરુષોને બ્રહ્મ કહ્યા છે એનો કર્તા અને આ જેનું કર્મ છે તેને જાણવો જોઈએ એ જ બ્રહ્મ છે.

બાલાકિનું અભિમાન ગળી ગયું અને તેણે વિચાર કર્યો કે આ

રાજાની પાસે મારે જ બ્રહ્મ સમજવું જોઈએ, તેથી હાથમાં સમિધા લઈ વિનમ્રભાવે તે રાજા પાસે ગયો અને બ્રહ્મ સમજાવવા વિનંતિ કરી.

રાજાએ કહ્યું કે, તું- બ્રાહ્મણ છે અને હું ક્ષત્રિય છું. હું તને ઉપનયન આપી બ્રહ્મ સમજાવું એ તો પ્રતિજ્ઞા ગણાય, એ મને અન્યાય લાગે છે, માટે તને જનોઈ આપ્યા વગર જ હું બ્રહ્મ સમજાવીશ.

ઉપર જે સંસ્કૃત વાક્ય આપવામાં આવ્યું છે તે વચન અજાત-શત્રુ રાજાનું છે એમાં એમ કહ્યું છે કે, હે બાલાકે, એ પુરુષોના કર્તા અને આ જેનું કર્મ છે તે બ્રહ્મ છે. પુરુષોના કર્તા એટલે જીવાત્માને કર્મ પ્રમાણે પુરુષનું શરીર આપવું તે. જીવાત્મા તો નિત્ય છે એનો કોઈ કર્તા નથી. यस્ય एतत् कर्म જેનું આ કર્મ છે. અહીં 'આ કર્મ'નો ભાવ શો છે? સૂત્રકારે નિર્ણય કર્યો છે કે, આ કર્મ' એટલે જગત રૂપ કર્મ. એ પુરુષો અને એના સિવાય સમસ્ત જગત જેણે બનાવ્યું છે તે બ્રહ્મ છે અને એજ જાણવા યોગ્ય છે, તે જે સૂર્યોદિ પુરુષો બતાવ્યા તે બ્રહ્મ નથી કારણ કે શરીરધારી પુરુષમાત્ર અસર્વજ્ઞ અલ્પશક્તિવાળા અને જન્મ મરણવાળા હોય છે માટે બ્રહ્મ નથી. પણ એનો કર્તા અને એ સિવાય નિર્ગુણ જગતનો જે કર્તા છે તે જ બ્રહ્મ છે ॥ ૧૬ ॥

અજાતશત્રુના ઉપદેશમાં જીવ અને મુખ્ય પ્રાણ પણ બ્રહ્મ તરીકે સમજાય છે એનો ઉત્તર આ સુત્રમાં છે,

जीवमुख्यप्राणलिङ्गाच्चेति चेत् तद्व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

પદાર્થ:- (જીવમુખ્યપ્રાણલિંગાત્) જીવ અને મુખ્ય પ્રાણના ચિહ્ન હોવાથી (ન) બ્રહ્મનું ગ્રહણ થતું નથી (इति चेत्) બે એમ કહેવામાં આવે તો (તદ્વ્યાખ્યાતમ્) તેનું વ્યાખ્યાન આગળ આવી ગયું છે

ભાવાર્થ:- एष प्रज्ञात्मा एतैरात्मभिर्मुद्धते । કૌષી પ્રા. ઉપનિષદ ૪-૨૦ આ બુદ્ધિમાન્ આત્મા આ આત્માઓ (ઉપકરણો) દ્વારા ઉપલોગ

કરે છે ઉપભોગ કરવો એ જીવાત્માનું ચિન્ન છે. અહા ઉપભોગ કરતાં નથી.

अयं अस्मिन् प्राणे एकधा भवति । कौषी. प्रा. उपनिषद्. २-१६. છેવટે ઘડી ઇન્દ્રિયો અને મન પ્રાણમાં એકરૂપ બને છે. અહીં મુખ્ય પ્રાણ પ્રતીત થાય છે માટે એ પણ ઉપાસ્ય છે એમ માનવું જોઈએ આનો ઉત્તર એ છે કે, આ પ્રકરણની શરૂઆતમાં જ અહાનો ઉપદેશ કર્યો છે. જેમ કે ब्रह्म ते ब्रवाणि । કૌષી. પ્રા. ઉપ. ૪-૧. અહીં બ્રહ્માક્રિયા અન્નતશત્રુને કહ્યું કે, ‘હું તમને અહાનો ઉપદેશ આપું?’ રાજાએ કહ્યું કે, ‘આપો’. પ્રકરણની મધ્યમાં પણ અહાનો ઉપદેશ છે જેમકે यस्य चैतत्कर्म । કૌ. ૪-૧૮. આ જગતરૂપ કર્મ જેનું કર્મ છે તે અહા જ છે.

અંતમાં પણ અહાનાં લક્ષણો જોવામાં આવે છે જેમકે सर्वान् पाप्मनोऽपहत्य सर्वेषां भूतानां श्रेष्ठयं स्वाराज्यमाधिपत्यं पश्येति । કૌષી. ૪-૨૦. જે વિદ્વાન અહાને આવી રીતે સમજે છે તે સર્વમાં શ્રેષ્ઠ બને છે. સ્વારાજ્ય સુક્તિ પામે છે અને સર્વનું આધિપત્ય પણ મેળવે છે: આમ પ્રકરણનો ઉપક્રમ, મધ્ય ભાગ, અને ઉપસંહાર તપાસતાં આમાં અહાનો જ ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે, માટે જીવ અને મુખ્ય પ્રાણનો જે આભાસ જણાય છે તેનો પણ અહાપરક જ અર્થ કરવો જોઈએ. અહાને આશ્રિત થઈને જ જીવાત્મા ઉપભોગ કરે છે અને પ્રાણ પણ અહાને જ આશ્રિત થઈને ટકી રહ્યો છે. માટે ત્યાં પણ અહા જ સમજવું જોઈએ. જે ત્રણેને વેદિતવ્ય અને ઉપાસનીય માનવામાં આવે તો ત્રણ પ્રકારની ઉપાસનાનો પ્રસંગ જોલો થાય. અને એ તો અન્યાય છે. પરમાત્મા એક જ ઉપાસ્ય છે. આ વાત આગળ ૧-૧-૩૧ સૂત્રના ભાષ્યમાં સમજાવવામાં આવી છે. ॥ ૧૭ ॥

આ પ્રકરણમાં જીવ અને મુખ્ય પ્રાણના ધર્મો જણાય છે તેનો ઉદ્દેશ મહર્ષિ જમિનિ જુદી રીતે સમજાવે છે. તેનું કથન આ સૂત્રમાં છે.

અન્યાર્થં તુ જૈમિનિઃ પ્રશ્નવ્યાખ્યાનાભ્યામપિ ચૈવ મેકે ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થઃ— (તુ) આ તુ શબ્દ જીવથી બ્રહ્મ ભિન્ન છે એ બતાવવા માટે પ્રયુક્ત થયેલો છે (જૈમિનિઃ) જૈમિનિ મુનિ (અન્યાર્થમ્) જીવના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન જીવથી બ્રહ્મ ભિન્ન છે એ માટે છે. (પ્રશ્નવ્યાખ્યાનાભ્યામ્ અપિ) પ્રશ્ન અને વ્યાખ્યાનથી પણ (ચ એકે) શાળાન્તરીય વિદ્વાનો માને છે એમ સમજાય છે.

ભાવાર્થઃ— કૌષીતકિ બ્રહ્મણોપનિષદમાં આ પ્રમાણે ઉપદેશ છે. બ્રહ્માકિ જ્યારે અજ્ઞાતશત્રુ પાસે બ્રહ્મ સમજાવવા અસમર્થ બને છે, ત્યારે તે વિનમ્ર ભાવે અજ્ઞાતશત્રુ પાસે જાય છે અને પોતાને બ્રહ્મ સમજાવવા જણાવે છે.

અજ્ઞાતશત્રુ આ સંબંધે વિશેષ વ્યાખ્યાન ન આપતાં બ્રહ્માકિનો હાથ પકડી એક સુપુષ્ટ પુરુષ પાસે જાય છે. પ્રથમ તો રાજાએ એ પુરુષને એના નામથી બોલાવ્યો પણ એ જાગ્યો નહિ. પ્રાણ તો શરીરમાં ચાલતો હતો. આથી એ સમજાયું કે, બ્રહ્માવવા છતાં પ્રાણ ઉત્તર આપતો નથી માટે પ્રાણ જડ છે, મૂળ જડ-તત્ત્વનો એ વિકાર છે માટે એ આત્મા નથી,

પછી રાજાએ એ સુપુષ્ટ પુરુષને ખૂબ હથમચાવ્યો એટલે તે જાગ્યો અને શરીરમાં ચેતન આવ્યું એમ લાગ્યું. આથી રાજાએ બ્રહ્માકિને સમજાવ્યું કે, જે આ શરીરમાં અત્યારે ચેતન આવ્યું છે તે ‘જીવ’ છે, જીંધવું અને જાગવું એ જીવના ધર્મ છે બ્રહ્મના નહિ. પછી રાજાએ કહ્યું કે, આ ચેતન અત્યાર મુઘી ક્યાં હતું અને ક્યાંથી આવ્યું? બ્રહ્માકિ કશું સમજ્યો નહિ એટલે રાજાએ કહ્યું કે, સુપુષ્ટિમાં આ જીવાત્મા બ્રહ્મમાં સંયુક્ત થયો હતો અને જ્યારે આપણે ખૂબ હથમચાવ્યો ત્યારે તે બ્રહ્મમાંથી જ આવ્યો. કારણ કે, જીવાત્મા બ્રહ્મનો અંશ છે અને સુપુષ્ટિ વખતે તે શરીર, ઇન્દ્રિયો અને મનથી રહિત બની જેમ સસુદ્રમાં માછલું રહે છે તેમ તે બ્રહ્મના એક ભાગમાં રહે

છે. આ ઠેકાણે ભાગની પણ કલ્પના જ કરવી પડે છે કારણ કે, બ્રહ્મ તો અખંડ છે, વાસના શેષ હોવાથી સુષુપ્ત પુરુષ બ્રહ્મમાંથી પાછો શરીરાદિમાં જોડાય છે.

પ્રાણમાં પરિસ્પંદ ક્રિયાના પરિણામે તો શરીરમાં સ્પષ્ટ અનુભવાય છે. હૃદયના ધબકારા વગેરે બાહ્યી શકાય છે.

આમ જડ, જીવ અને પરબ્રહ્મ ત્રણે તત્ત્વો આ પ્રકરણમાં જણાવવા જીવ અને પ્રાણનો પરામર્શ કર્યો છે એમ જમિનિ મુનિનું માનવું છે.

વાજસનેયીય શાખાવાળા પણ એ જ જણાવે છે જેમકે ‘યત્રૈવ એતલ્લુપ્તોઽમૂઘ એવ વિજ્ઞાનમયઃ પુરુષઃ તદેવા પ્રાણાના વિજ્ઞાનેન વિજ્ઞાન-માદાય ય એષોઽન્તર્હૃદય આકાશસ્ત્થિઞ્છેતે’ બૃ. ૨-૧-૧૭. આ વિજ્ઞાન-મય જીવાત્મા=પુરુષ ઇન્દ્રિયોની જ્ઞાન સાધનશક્તિને લઈને હૃદયની અંદર વિદ્યમાન આકાશમાં-પરબ્રહ્મમાં સ્થિર થાય છે. આકાશ શબ્દનો અર્થ બ્રહ્મ પણ થાય છે તે આગળ સમજાવવામાં આવ્યું છે. ॥ ૧૮ ॥

હવે આત્મસાક્ષાત્કાર મુક્તિનું કારણ છે, તેમાં આત્માપદથી કયો આત્મા સમજવો? ક્ષેત્રજ (જીવાત્મા) કે પરમાત્મા તે નીચેના સૂત્રમાં સમજાવે છે.

વાક્યાન્વયાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થઃ— (વાક્યાન્વયાત્) વાક્યોનો સંબંધ પરમાત્મામાં હોવાથી પરમાત્મવિજ્ઞાન મુક્તિનું સાધન છે.

ભાવાર્થ— જૃહદારણ્યકમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય અને મૈત્રેયીનો સંવાદ છે. બુચ્ચો જૃહ. ૪-૫.

યાજ્ઞવલ્ક્યે મૈત્રેયીને પોતાની પાસે બોલાવી કહ્યું કે. ‘હું હવે સંન્યાસ લેવા ઇચ્છુ છું. આપણી પાસે જે સંપત્તિ છે તે હું તને અને કાત્યાયનીને સરખે ભાગે વહેંચી આપું છું’ મૈત્રેયી અને

કાત્યાયની' ખ'ને યાજ્ઞવલ્કયની સ્ત્રીઓ હતી. મૈત્રેયી વિદુષી હતી જ્યારે કાત્યાયની' અવિદુષી છતાં ઘરકામમાં કુશળ હતી.

મૈત્રેયીએ યાજ્ઞવલ્કયને કહ્યું કે, આપ મને ધનધાન્યથી ભરેલી પૃથ્વી આપો તેનાથી મને સુકિત મળે કે નહીં?

યાજ્ઞવલ્કય:- ના, ના; ધનધાન્ય આદિ જીવનનાં ઉત્તમ સાધન છે, તેનાથી સારી રીતે જીવી શકાય; બાકી ધન આદિથી સુકિત તો ન જ મળી શકે.

મૈત્રેયી:- જેનાથી હું સુકિત ન થઈ શકું એવા સાધનોની મને જરૂર નથી. માટે તમે જે સુકિતનું સાધન જાણતા હો તે મને કહો.

યાજ્ઞવલ્કય:- તારી આ જિજ્ઞાસાથી મને સંતોષ થાય છે અને આવી ઇચ્છાથી તે' મારામાં પ્રિયતા વધારી દીધી છે. જે સાંભળ, 'ન વા અરે પત્યુઃ કામાય પતિઃ પ્રિયો ભવતિ આત્મનસ્તુ કામાય પતિઃ પ્રિયો ભવતિ।' પતિમાં કામસુખ આપવાની શક્તિ છે તેથી પતિ પ્રિય નથી પણ એ સુખ આપવાની શક્તિ તો આત્મામાં છે, માટે આત્મા જ જાણવો જોઈએ. 'આત્મા વા અરે દ્રવ્યઃ, શ્રોત્ર્યો, મન્ત્રવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ મૈત્રેયિ, આત્મનિ સત્ત્વરે દૃષ્ટે, શ્રુતે, મતે વિજ્ઞાતે इद सर्वं विदितम्।' આત્માને જાણવાથી આ બધું વિદિત થઈ જાય છે. આ ઠેકાણે જોકે 'આત્મા' પદથી જીવાત્મા સમજાય છે, કારણ કે કોઈ વસ્તુ પ્રિય લાગવી કોઈ પ્રિય ન લાગવી એ જીવાત્માનો ધર્મ છે, પરમાત્માનો નહિ, છતાં પરમાત્મા જીવાત્મામાં પણ વ્યાપક હોવાથી અને આનંદસ્વરૂપ હોવાથી એ આત્માને જાણવાનું કહ્યું છે. એને જાણવાથી જીવાત્માનું સ્વરૂપ અને જડ સૃષ્ટિનું સ્વરૂપ પણ જણાઈ જાય છે. પતિ આદિ સાધનો દ્વારા પરમાત્મા જ જાણને આનંદ આપે છે. एष एव हि आनन्दयाति। तैत्ति. ૨-૭. પરમાત્માનું જ્ઞાન થયા પછી આનંદને માટે પત્યાદિ

સાધનોની જરૂર રહેતી નથી, તેમ શરીરની પણ જરૂર રહેતી નથી. અહીં કેટલાક શંકા કરે છે કે: મર્યા પછી જીવાત્મા જેવી કોઈ વસ્તુ જ રહેતી નથી તો પછી મુક્તિ લોગવનાર કોણ? ન પ્રેત્ય સંજ્ઞા અસ્તિ । વૃહ. ૪-૫-૧૩. મર્યા પછી સંજ્ઞા રહેતી નથી. આનો ઉત્તર એ છે કે: મર્યા પછી કેવળ સંજ્ઞા જ રહેતી નથી, સ્વરૂપ તો રહે છે. ગંગા સમુદ્રમાં મળ્યા પછી ગંગા એવી સંજ્ઞા ન રહે પણ એના સ્વરૂપ (પાણી)નો નાશ થતો નથી. બ્રહ્મજ્ઞાન થયા પછી જીવાત્મા નામરૂપથી મુક્ત થઈ પરમાત્મામાં સ્વરૂપથી જ રહે છે અને આનંદ લોગવે છે. અવિનાશી વા અરે અયમાત્મા. આ કારણથી આત્માને જાણવો જોઈએ, એટલે પરમાત્માને જ જાણવો જોઈએ, એવું સૂત્રકારનું અહીં કથન છે. કારણ કે આત્માને જાણવાનું જે વાક્ય છે તેનો સંબંધ પરમાત્માને જ લાગુ પડે છે. ॥ ૧૯ ॥

આશ્મરથ્ય આચાર્યનું ક્ષેત્રજ્ઞ અને પરમાત્મા સંબંધી જે માનવું છે તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે:

પ્રતિજ્ઞાસિદ્ધેર્લિંગમાશ્મરથ્યઃ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થઃ— (પ્રતિજ્ઞાસિદ્ધેઃ) પ્રતિજ્ઞાની સિદ્ધિ થતી હોવાથી (લિંગમ્) પરમાત્મામાંથી જીવ ઉત્પન્ન થાય છે એમ માનવું જોઈએ (આશ્મરથ્યઃ) એવું આશ્મરથ્ય આચાર્ય માને છે.

ભાવાર્થઃ— માટીમાંથી ઘડો ઉત્પન્ન થાય છે માટે માટીને જાણવાથી ઘડાનું સ્વરૂપ જણાય છે; તેમ બ્રહ્મમાંથી જીવ ઉત્પન્ન થાય તો જ બ્રહ્મને જાણવાથી જીવાત્માનું સ્વરૂપ જણાય. જડ પદાર્થો પણ બ્રહ્મમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે એમ માનવું જોઈએ, એટલે બ્રહ્મને જાણવાથી સમસ્ત જડ અને ચેતન જણાઈ જાય છે. જો બ્રહ્મમાંથી જડ અને ચેતન ન ઉત્પન્ન થતાં હોય અને અલગ જ એની સત્તા હોય તો બ્રહ્મને જાણવાથી બીજું શી રીતે જણાય? અન્યને જાણવાયાં અન્ય ન જણાય. માટે બ્રહ્મ અને

જીવાત્માનો કાર્યકારણભાવ માનવો જોઈએ. પ્રજ્ઞ કારણ છે અને જીવ અને જડ એનાં કાર્ય છે. કારણને જાણવાથી કાર્ય પણ જાણી શકાય છે, કેમ કે કારણ અને કાર્યનો અલેદ હોય છે. ઘડાનું સ્વરૂપ નાશ પામે એટલે એ માટી જ બની રહે છે, તેમ જીવનું સ્વરૂપ નાશ પામ્યા પછી તેના કારણરૂપ પ્રજ્ઞ જ તે બની રહે છે. એટલે જીવની ઉત્પત્તિ પણ છે અને નાશ પણ છે. ઉપનિષદનાં વાક્યો પણ આ વાતને યુષ્ટ કરે છે. જેમકે, આત્મા ચા હદમેક અમ્ર આસીત્ । ઐતરેય ઉપ. ૧-૧-૧.

यथा सुदीप्तात् पावकाद् विस्फुलिङ्गा सहस्रशः प्रभवन्ते सर्वाः । तथा अक्षराद् विविधा सोम्य मावाः प्रजायन्ते अत्र चैवापि यन्ति ॥ આવું માનવું આશ્મરશ્ય આચાર્યનું છે, પણ આ વૈદિક સિદ્ધાંતને અનુસરતું નથી. ઉપનિષદના ઉપરનાં વાક્યમાં જડ અને ચેતનની અપૂર્વ ઉત્પત્તિ બતાવી નથી. પ્રજ્ઞના એકદેશમાં અવ્યાખ્ય થઇ રહેલાં જડ અને ચેતનનું પ્રકટીકરણ જ માત્ર એમાં બતાવ્યું છે. આને માટે વિશેષ આગળ કહેવામાં આવશે. ॥ ૨૦ ॥

હવે ઔડુલોમિ આચાર્ય ક્ષેત્રજ્ઞ અને પ્રજ્ઞના સંબંધમાં પોતાનો મત બતાવે છે :

उक्तमिष्यत एवं भावादित्यौडुलोमिः ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ:- (ઉક્તમિષ્યતઃ) શરીરમાંથી ઉત્ક્રમણ કરનાર જીવાત્માનો (પ્રવમાણ) એવો ભાવ થતો હોવાથી (इति औडुलोमिः) આત્મ-શબ્દથી પરમાત્માનું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

ભાવાર્થ:- ઔડુલોમિ આચાર્યનું એવું માનવું છે કે, મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્કયે આત્મા દ્રષ્ટવ્યઃ આત્માનું દર્શન કરવું જોઈએ, આત્માને જાણ્યા પછી બધું જણાઈ જાય છે. આત્મનણુ કામ્ય સર્વ પ્રિયં મગતિ આત્માને લીધે જ બધું પ્રિય લાગે છે. આ ઠેકાણે સ્પષ્ટ રીતે આત્માનો અર્થ જીવાત્મા જ થાય છે, છતાં જ્યારે તે મુક્ત થાય છે ત્યારે

તેનો પરમાત્મા સાથે અલેદ થાય છે, માટે અલેદબુદ્ધિને ધ્યાનમાં રાખી જીવાત્માના અભિધાનથી પરમાત્માનું કથન કર્યું છે.

જીવાત્મા બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થતો હોય તો ન જાયતે મ્રિયતે વા વિપશ્ચિત્ । કઠોપ. ૧-૨-૧૮. 'આત્મા (જીવાત્મા અને પરમાત્મા) જન્મતો નથી અને મરતો નથી.' આ વેદાંત સાથે સ્પષ્ટ વિરોધ છે, માટે આશ્મરથ્ય આચાર્ય જીવની ઉત્પત્તિ માને છે તે ઠીક નથી.

વળી જો જીવાત્મા બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થતો હોય તો બ્રહ્મ શુદ્ધ હોવાથી તેમાંથી ઉત્પન્ન થતો જીવ પણ શુદ્ધ હોવો જોઈએ. જો જીવાત્મા શુદ્ધ હોય તો આત્મશુદ્ધિને માટે લખવામાં આવેલાં બધાં શાસ્ત્રો નકામાં થઈ પડે. પરમાત્માના દર્શન કરવા માટે જીવાત્માને કશા પ્રયત્નની પણ જરૂર રહેતી નથી. જેમ માટીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો ઘડો વગર પ્રયત્ને માટી થઈ રહે છે, તેમ જીવાત્મા પણ મરણ પછી વગર પ્રયત્ને બ્રહ્મ થઈ રહેશે. વળી વગર કારણે બ્રહ્મનો ટુકડો થયો જ કેમ ? જો પાપ અને પુણ્યને લીધે એ ટુકડો થયો હોય તો એ પાપ અને પુણ્યનો આધાર કોણ ? બ્રહ્મ તો શુદ્ધ જ હતું એમાં પાપ અને પુણ્ય ન જ સંભવે. જીવાત્માનું તો અસ્તિત્વ જ નહોતું. આવા અનેક કારણોને લીધે જીવાત્માની ઉત્પત્તિ માનવી એ ઔડુલોમિ આચાર્યને ઠીક લાગતું નથી, માટે આ આચાર્યના મતમાં જીવની ઉત્પત્તિ નથી. પણ અથ ય ઇપ સમ્પ્રસાદોઽસ્માત્ શરીરાત્ સમુત્થાય પર જ્યોતિરુપસપચ સ્વેન રૂપેણ અભિર્નિષ્પચતે । છા. ૮-૩-૪. આ જીવાત્મા અનેક જન્મજન્મમાંતરે સુધી શુદ્ધ થવાનો પ્રયત્ન કરી, આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી, શરીરમાંથી નીકળી પરમજ્યોતિસ્વરૂપ પરમાત્મામાં મળી જાય છે, એટલે કે પરમાત્મા રૂપે જની રહે છે.

આથી એમ સમજાય છે કે, ઔડુલોમિ આચાર્ય જીવાત્માની ઉત્પત્તિ માનતા નથી, પણ અંતે તો તે પરમાત્મામાં મળી અભિન્ન બને છે. ભાવ એ છે કે: મુક્ત થયા પછી જીવ અને બ્રહ્મનો

અલેદ, અને મુક્ત થયા પહેલાં સંસારી અવસ્થામાં જીવ અને બ્રહ્મનો લેદ છે.

આ આચાર્યનો મત પણ વૈદિક સિદ્ધાંતને પૂરેપૂરો અનુસરતો નથી. જે અનાદિ સિદ્ધ એકમ હોય તે અન્યરૂપે કદીપણ બને જ નહિ, અનાદિ એકમનો લેદ પણ અનાદિ જ હોય છે. આ સંબંધે પણ આગળ વિચાર થશે. ॥ ૨૧ ॥

હવે કાશકૃત્સ્નનો મત બતાવે છે :

અવસ્થિતેરિતિ કાશકૃત્સ્નઃ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :- (અવસ્થિતેઃ) સદૈવ અવસ્થિતિ હોવાથી જીવાત્મા સદૈવ બ્રહ્મથી ભિન્ન જ રહે છે (ઈતિ) એણું (કાશકૃત્સ્નઃ) કાશકૃત્સ્ન આચાર્ય માને છે.

ભાવાર્થ :- કાશકૃત્સ્ન આચાર્યને ઔદુલ્ભમિના મતમાં એ દોષ જણાય છે કે, સાંસારિક અવસ્થામાં જીવાત્મા અને પરમાત્માનો સ્વાભાવિક લેદ છે, તો પછી જીવાત્માને મુક્તિ મળ્યા પછી પણ એ લેદ રહેવો જ જોઈએ. જો જીવાત્માના લેદનો નાશ થાય તો જીવાત્માના સ્વરૂપનો પણ નાશ જ થાય. અને જો એ વાત પણ સ્વીકારવામાં આવે તો મુક્તિ મેળવનાર અને ભોગવનાર કોણ? ભોક્તા વગર ભોગ હોય જ નહિ. જીવાત્માના સંબંધમાં કઠોપનિષદમાં લખ્યું છે કે ન જાયતે મ્રિયતે વા વિપશ્ચિન્નાય કુર્તાશ્વન્ન વમૂય વશ્ચિત્ । કઠોપ, ૧-૨-૧૮. જીવાત્મા જન્મતો નથી, મરતો નથી અને કોઈનાથી પણ થયો નથી. જીવાપેત વાગ કિલેદ મ્રિયતે ન જીવો મ્રિયતે । જા. ૬-૧૧-૩. જીવ સિવાય બીજી જ કાર્યવસ્તુઓ નાશ પામે છે, જીવ નાશ પામતો નથી. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જીવની અવસ્થિતિ નિત્ય છે. પરમાત્માની પણ અવસ્થિતિ નિત્ય છે. બંને ઉપર આત્મત્વ ધર્મ એકસરખો જ છે. સાંસારિક અવસ્થામાં પણ જીવાત્મા બ્રહ્મમાં છે પણ અજ્ઞાનસહિત છે, અને પુણ્યપાપાદિક પણ સાથે હોવાથી તે બ્રહ્મનો આનંદ મેળવી શકતો નથી, માટે એણે પરમાત્માનો આશાત્કાર કરવો જોઈએ. એને માટે શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન,

ઈન્દ્રિયનિગ્રહ અને મનની પવિત્રતા વગેરે કરવાં જ જોઈએ, આત્મ-
નામ જ ઉપાસના છે. આત્મા (બ્રહ્મ)ને જાણ્યા પછી કશું અવિ-
દિત રહેતું નથી. આવેા ઉપદેશ યાજ્ઞવલ્ક્યે પોતાની શ્રી મૈત્રેયીને
આપ્યો હતો. કાશ્યકૃત્સ્ન આચાર્યના મતમાં ઈશ્વર, જીવ અને
પ્રકૃતિની અવસ્થિતિ કાયમની છે, માટે એ મત વૈદિક સિદ્ધાંતને
અનુસરે છે. ॥ ૨૨ ॥

હવે ‘પ્રકૃતિ’ને જગત્ અર્થાત્ કાર્યજગત્ના ઉપાદાન તરીકે
ખતાવે છે :

પ્રકૃતિશ્ચ પ્રતિજ્ઞાદૃષ્ટાન્તાનુપરોધાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :- (ચ) અને (પ્રકૃતિઃ) પ્રકૃતિ ઉપાદાનકારણ છે (પ્રતિજ્ઞા-
દૃષ્ટાન્તાનુપરોધાત્) પ્રતિજ્ઞા અને દૃષ્ટાન્તની સંકલ્પતા થતી હોવાથી.

ભાવાર્થ :- બ્રહ્મ જગતનું નિમિત્તકારણ છે એ જન્માદિય યતઃ
ઈત્યાદિ સૂત્રોથી ખતાવવામાં આવ્યું છે, પણ એકલા નિમિત્તકારણથી
કોઈપણ કાર્ય જની શકતું નથી. એકલો સોની જ હોય અને તેની
પાસે સોનું ન હોય તો તે કોઈપણ ઘરેણું જનાવી શકતો નથી
અને માટી વગર કુંભાર ઘડો જનાવી શકતો નથી. માટે સોની
અને કુંભારને ઉપાદાન તરીકે સોના અને માટીની જરૂર પડે છે.
તેમ પરમાત્માને ઉપાદાન તરીકે પ્રકૃતિની જરૂર પડે છે. ભલે પછી
એ પ્રકૃતિ સાંખ્યશાસ્ત્રાભિમત ન હોય, પણ જડકાર્યવર્ગનું કોઈ
જડ ઉપાદાનકારણ તો હોવું જ જોઈએ, વેદમાં - પણ દ્વા સુવર્ણ
સયુજા સતાયા સમાન વૃક્ષ પરિપ્લવજાતે । ઋગ્વેદ । પ્રકૃતિને વૃક્ષ તરીકે ખતા-
વવામાં આવી છે અને એ જ ઉપાદાનકારણ છે. ઉપનિષદમાં પણ
કહેવામાં આવ્યું છે કે તે ધ્યાનયોગાનુગતા અપસ્યન્ દેવાત્મશક્તિ સ્વર્ગૈ-
ર્નિર્ગુદામ્ ॥ શ્લોક, ૧-૩. ઋષિઓએ ધ્યાનરથ થઈ મનન કર્યું તો
તેમને સ્વચ્છેાથી નિગૂઢ એવી દેવાત્મશક્તિ જણાઈ. આ ઠેકાણે
દેવાત્મશક્તિ એટલે પ્રકૃતિ અથવા માયા. માયામાંથી-પ્રકૃતિમાંથી

માથી=પ્રકૃતિનો અધિષ્ઠાતા પરમેશ્વર જગતનું સર્જન કરે છે. અસ્માન્માયી સૃજતે વિશ્વમેતત્ ॥ શ્લોક, ૪-૬.

પ્રતિજ્ઞા અને દૃષ્ટાંતની સફલતા પણ પ્રકૃતિને માનવાથી જ થઈ શકે છે. કસ્મિન્નુ મગ્ધો વિજાતે સર્ગમિદં વિજાત મગ્ધિ । મુષ્ક, ૧-૧-૩. કેને જાણવાથી આ બધું વિજાત થઈ જાય ? આત્મનિ સત્વરે દૃષ્ટે શ્રુતે મતે વિજાતે इद सर्वं विदितम् । આ વાક્યો પ્રતિજ્ઞાને સૂચવે છે. કેને જાણવાથી બધું જાણીતું થઈ જાય ? પરમાત્માને જાણવાથી આ બધું વિદિત થઈ જાય છે. આ થઈ પ્રતિજ્ઞા.

एकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विजातं स्यात् । छा. ૬-૧-૪. યથા પૃથિવ્યામોપધયઃ સમગ્નિ । મુષ્ક ૧-૧-૭. આ દૃષ્ટાન્તો છે. એક લોહાને જાણવાથી તેમાંથી બનેલી બધી જ વસ્તુ લોહમય છે એમ જાણી શકાય છે તથા પૃથ્વીમાંથી જેમ ઓપધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ પરમાત્માની વ્યાખ્યભૂત પ્રકૃતિમાંથી ઓપધિ આદિ બધું જ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રકૃતિને માન્યા વગર આ દૃષ્ટાન્તો સમર્થિત થઈ શકે નહિ.

પરમાત્મા સર્વવ્યાપક છે એટલે એને જાણવાથી બધું જાણી શકાય છે. પ્રકૃતિમાં પણ એ વ્યાપક છે માટે પ્રકૃતિને પણ જાણી શકાય છે.

કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે કે : ઉપાદાનકારણથી નિમિત્તકારણ અલગ હોવાથી નિમિત્તકારણ જાણવાથી ઉપાદાનકારણ અને તેનાં કાર્યો જાણી શકાય નહિ. કુંભારરૂપ નિમિત્તકારણને જાણવાથી માટી અને તેનાં કાર્યોને જાણી શકાતાં નથી.

આ ઠેકાણે સમજવાની એ ભૂલ થાય છે કે કુંભાર સર્વવ્યાપક નથી જ્યારે પરમાત્મા તો સર્વવ્યાપક છે, તે ઉપાદાનકારણથી અલગ હોઈ શકે જ નહિ. સદૈવ સાથે રહેવાથી નિમિત્તકારણ કંઈ ઉપાદાન બની જતું નથી. અજ્ઞમાંથી છવાત્મા શરીર બનાવે છે અને શરીરમાં સાથે જ રહે છે, એથી નિમિત્તકારણ-

૩૫ જીવાત્મા શરીરનું ઉપાદાનકારણ બનતો નથી. શરીરનું ઉપાદાનકારણ તો અત્તાદિ પદાર્થો જ હોય છે.

આથી સમજી શકાશે કે જગતનું ઉપાદાનકારણ પ્રકૃતિ છે અને નિમિત્તકારણ બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મ અને એની પ્રકૃતિ=મૂળ અચેતન કારણ સદૈવ સાથે જ રહે છે. વ્યાપ્ત વસ્તુ વ્યાપકને છોડી અલગ ન રહે, એ સર્વ કોઈ સમજી શકે છે.

‘બ્રહ્મમાંથી’ જગત બને છે. અહીં બ્રહ્મને પાંચમી વિભક્તિ લાગી છે. પાંચમી વિભક્તિ અપાદાન કારકને જ લાગે છે અને જે અપાદાન કારક હોય તે જ ઉપાદાન હોય છે, આવું માનવાની પંથુ બૂલ ન કરવી જોઈએ. અગ્નિમાંથી ધુમાડો નીકળે છે. અહીં પણ અગ્નિને પાંચમી વિભક્તિ લાગી છે; એટલે શું ધુમાડાનું ઉપાદાનકારણ અગ્નિ છે? નહીં જ. ધુમાડાનું કારણ તો પાણી છે અને અગ્નિ તેનું નિમિત્તકારણ છે, માટે જ લીલા ઈંધનમાંથી ધુમાડો નીકળે છે. અગ્રેધૂમો જાયતે । પવંતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ ॥ અહીં ધૂમને પાંચમી વિભક્તિ હેતુમાં આની છે એ પણ ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ. યતો વા ઇમાનિ મૂતાનિ જાયન્તે । તૈત્તિરીય ઉપ. ૩-૧. અહીં ‘યતઃ’ પાંચમી વિભક્તિના અર્થમાં ‘તઃ’ નથી પણ તૃતીયા વિભક્તિના અર્થમાં છે અને તેથી નિમિત્તકારણ પરમાત્મા જ સમજી શકાય છે. સર્વ વિભક્તિના અર્થમાં તસ્ પ્રત્યય લાગે છે એ પાણિનીય વ્યાકરણ બાણુનારા સમજી શકે છે. પ્રમાણતોઽયંપ્રતિપત્તિઃ આ ઠેકાણે પ્રમાણતઃ માં તસ્ પ્રત્યય ત્રીજી વિભક્તિના અર્થમાં આવેલો છે એટલે પ્રમાણેત અયંપ્રતિપત્તિઃ પ્રમાણુથી અર્થનું જ્ઞાન થાય છે. આવા પ્રયોગો પુષ્કળ છે. માટે યતો વા ઇમાનિ ઈત્યાદિમાં પરમાત્માને ઉપાદાન તરીકે બતાવેલ છે એવું માનવાનો આગ્રહ ન રાખવો જોઈએ.

‘સદેવ સોમ્યેદમગ્ર આસીદેકમેવાદિતીયમ્ ।’ હાદોન્ય. ૬-૨-૧. હે સોમ્ય શ્વેતકેતો, સૃષ્ટિ બન્યાં પહેલાં ‘સત્’ જ એક હતું અને તે

અદ્વિતીય હતું. આ ઉપરથી કેટલાક વિદ્વાનો સમજતા હોય છે કે સૃષ્ટિ પહેલાં બ્રહ્મ સિવાય બીજું કશું ન હોતું. પણ અહીં ‘સ્ત્’ નો અર્થ સમજવો જોઈએ. જેમાં સત્તા હોય તે ‘સ્ત્’ કહેવાય છે. સત્તા તો જેમ બ્રહ્મમાં છે તેમ પ્રકૃતિ અને જીવાત્મામાં પણ છે, માટે ત્રણે ‘સ્ત્’ કહી શકાય. એટલે સૃષ્ટિ પહેલાં ઈશ્વર, જીવ અને પ્રકૃતિ હતાં. ‘સ્ત્’ એ સામાન્ય નામ છે, માટે એકવચનમાં પ્રયુક્ત થયું છે. ‘માણસ એકલો જ સ્પષ્ટ વાણી બોલી શકે છે.’ અહીં શું એક જ માણસ-વ્યક્તિનો બોધ થાય છે? નહીં જ. સર્વપુરુષ અને સર્વસ્ત્રીઓનો બોધ ‘માણસ’ શબ્દથી થાય છે. તેમ સ્ત્ શબ્દથી ઈશ્વર, જીવ અને પ્રકૃતિ અવગત થાય છે. અને ઉપનિષદમાં સ્ત્ને સામાન્ય નામ તરીકે એકવચનમાં મૂક્યું છે. બ્રહ્મ સત્ત્વિયદાનંદ છે, જીવાત્મા સત્ત્વિય છે અને પ્રકૃતિ ‘સ્ત્’ છે; આ પ્રયોગો પણ ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે; કારણ કે અહીં ત્રણે માટે સ્ત્ શબ્દ પ્રયોજાય છે. આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે પ્રતિજ્ઞા અને પ્રકૃતિનો ઉપરોધ ન થતો હોવાથી પ્રકૃતિ જગતનું ઉપાદાનકારણ છે. અહીં એ પણ સમજવું જોઈએ કે, પ્રકૃતિને જેમ કેટલાક સાંખ્યશાસ્ત્રનિષ્ણાતો સ્વતંત્ર માને છે તેમ વેદાંતમાં પ્રકૃતિ સ્વતંત્ર માનવામાં આવી નથી, એ તો બ્રહ્મને આધીન છે અને બ્રહ્મના એકદેશમાં રહી છે. એને શક્તિ કહી છે અને એ શક્તિ બ્રહ્મની છે. ॥ ૨૩ ॥

અથેતન અને અસ્વતંત્ર પ્રકૃતિ વિચારપૂર્વક સૃષ્ટિના રૂપમાં પરિણમી શકતી નથી, માટે સર્જન પહેલાં જે વિચાર-ચંદ્રકલ્પ જોઈએ તે ક્યાંથી આવે છે તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે:

અભિધ્યોપદેશાચ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :- (ચ) ચ શબ્દ ચંદ્રકલ્પમાં ઠારજુતા સૂચવે છે. (અભિ-ધ્યોપદેશાચ) અભિધ્યાનો ઉપદેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ:- અનાગતેચ્છા સકલ્યઃ અભિધ્યા । ભવિષ્યની ઇચ્છાનો સંકલ્પ કરવો તેનું નામ અભિધ્યા છે. જડ પ્રકૃતિમાં સંકલ્પ અથવા અભિધ્યા હોઈ શકે નહિ, માટે ચેતન બ્રહ્મ જ સંકલ્પ કરે છે. સોડકામયત વહુ સ્યા પ્રજાયેય ॥ તૈત્તિરીય ઉપ. ૨-૬. પરમાત્માએ ઇચ્છા કરી કે હું બહુ થાઉં એટલે કે જગતને જન્માવું. આ પ્રમાણે ઇચ્છા કરી સ તપોડતપ્યત તેણે તપ તપ્યો. તપ એટલે યસ્ય જ્ઞાનમય તપઃ જ્ઞાન એ જ પરમાત્માનું તપ છે. આ પ્રમાણે ઇચ્છા અને વિચારનું નામ ‘અભિધ્યા’ છે. આવી અભિધ્યા ચેતન બ્રહ્મ જ કરે છે. મનુસ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે: સોડમિધ્યાય શરીરાત્ સ્વાત્ સિસ-ધુર્વિવિધાઃ પ્રજાઃ । અપ ઇવ સસર્જાદૌ તાસુ વીજમવાસજત્ ॥ મનુ. ૧ ૮. પરબ્રહ્મ પરનાત્માએ અભિધ્યા કરી અને પછી વિવિધ પદાર્થોને બનાવવાના ઇચ્છુ પરબ્રહ્મે પ્રથમ પ્રકૃતિરૂપ પોતાના શરીરમાંથી જળની સૃષ્ટિ કરી અને તેમાંથી પછી આગળ પદાર્થો બનાવ્યા. અહીં પણ મનુએ પ્રકૃતિને બ્રહ્મનું શરીર બતાવ્યું છે. આમ સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિમાંથી સ્થૂળ સૃષ્ટિ પરમાત્માએ જ બનાવી છે. પ્રકૃતિમાં થયેલી આ બનાવટને જ પરિણામ કહે છે. આમ સંકલ્પપૂર્વક અને વિચારપૂર્વક આ સૃષ્ટિ થઈ છે. ॥ ૨૪ ॥

કાર્ય કરવામાં ઉપાદાનકારણ અને નિમિત્તકારણ બંને જોઈએ અને તેનો ઉપદેશ ઉપનિષદોમાં છે તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે:-

સાક્ષાચોમયામ્નાનાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (સાક્ષાત્) ઉપનિષદોમાં (ઉમયામ્નાનાત્) બંનેનું આમ્નાન થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ - ઉપનિષદમાં ઉપાદાન અને નિમિત્તકારણનું આમ્નાન-વારંવાર કથન આવે છે. અથવા અનાદિકથન છે. જેમકે ‘અજા-મેકા લોહિતશુક્રકૃણામ્ ।’ શ્વેતાશ્વ ઉપ. ૪-૫. આ મંત્રમાં અનાદિ પ્રકૃતિ-ઉપાદાનકારણ બતાવવામાં આવ્યું છે અને એમાંથી અમ્નામ્યા

સજ્જતે વિશ્વમેત્ । આ વિશ્વને માયાનો સ્વામી બનાવે છે. માયા એટલે પ્રકૃતિ.

स्वयंभूर्यायातव्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाम्यः । स्वयંભૂ પર-
માત્માએ શાશ્વત પ્રકૃતિરૂપ ઉપાદાનકારણમાંથી સત્ય પદાર્થો બનાવ્યા
છે, મિથ્યા નહિ. આ પ્રમાણે ઉપાદાન અને નિમિત્ત બંને કારણો
લિન્ન-લિન્ન છે. ॥ ૨૫ ॥

આત્માના પ્રયત્નથી પ્રકૃતિમાં પરિણામ થાય છે એ આ સૂત્રમાં
બતાવે છે :

આત્મકૃતે: પરિણામાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ:— (આત્મકૃતે:) આત્માના પ્રયત્નથી (પરિણામાત્) પરિ-
ણામ થતો હોવાથી બ્રહ્મ નિમિત્ત અને પ્રકૃતિ ઉપાદાનકારણ છે.

ભાવાર્થ:— પરિણામ એટલે વિકાર. આત્મામાં અર્થાત્ પર-
માત્મામાં પ્રયત્ન નામનો શુષ્ક છે તેને લીધે અચેતન પ્રકૃતિમાં—
ઉપાદાનકારણમાં ગતિ ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી તેમાં પરિણામ
થવા માંડે છે. પરિણામ, વિકાર અને કાર્ય આ ત્રણે અર્થોમાં કશો
ભેદ જણાતો નથી. તદાત્માન સ્વયમકુરુત । તૈત્તિરીય ઉપ. ૨-૭. તે બ્રહ્મ
આત્માને પોતાની જાતે બનાવ્યો. અહીં કર્તા તરીકે બ્રહ્માત્મા
બતાવ્યો છે અને કર્મ તરીકે પણ આત્માને જ બતાવ્યો છે. આથી
કર્તા અને કર્મ એક જ વસ્તુ જણાઈ આવે છે અને એ પ્રમાણે
હોવું એ શક્ય નથી. કર્તા અને કર્મ જુદાં જ હોવાં જોઈએ. આત્મ
સમાધાન કેટલાક આચાર્યો, વેદાન્ત કહે છે માટે કર્તા અને કર્મ
એક પણ હોઈ શકે અને જુદા પણ હોઈ શકે. વૈદિક સિદ્ધાંત
આથી જુદો પડે છે. ગમે તેટલો નટ હોશિયાર હોય તોપણ તે
પોતાના જ ખલા ઉપર ચડી શકે નહિ. માટે અહીં ઉપનિષદનો
ભાવ સમજવો જોઈએ. આ ઠેકાણે આત્માનમ્ જે કર્મ તર્
તેનો અર્થ શરીર થાય છે.

આત્મા ચિત્તે ધૃતૌ યત્ને ધિષ્ણાયા કલેવરે ।

પરમાત્માનિ જીવે ડર્કે હુતાશનસમીરયોઃ ॥

(જુઓ, અમરકોષની ટીકા)

આત્મા = ચિત્ત, ધતિ, યત્ન, ધિષ્ણા, કલેવર (શરીર), પરમાત્મા, જીવ, અર્ક (સૂર્ય) હુતાશન, સમીર અને સ્વભાવ.

આ કોષ પ્રમાણે ઉક્ત વેદાન્ત-વાક્યનો અર્થ 'પરમાત્માએ પોતાના શરીરભૂત અચેતન (પ્રકૃતિ) માં પરિણામ ઉત્પન્ન કર્યો' એમ થાય છે.

અહીં કેટલાક આચાર્યો બ્રહ્મમાં અનિર્વચનીય માયાનો આશ્રય લઈ એમ કહે છે કે તેમાં પરિણામ (વિવર્ત) બ્રહ્મ પોતે કરે છે; માટે બ્રહ્મનો જ પરિણામ થાય છે.

કેટલાક એમ કહે છે કે અચેતન વસ્તુ બ્રહ્મનું શરીર હોવાથી તેમાં સાક્ષાત્ પરિણામ થાય છે, માટે શરીરી બ્રહ્મનો જ પરિણામ થાય છે.

કેટલાક આચાર્યો શુદ્ધ બ્રહ્મને જ માને છે અને તેમાંથી જીવો અને અચેતન પૃથ્વી આદિ પરિણમે છે. માટે જીવ અને અચેતન પૃથ્વી આદિ પણ બ્રહ્મ જ છે. જીવ અને જડ એ બ્રહ્મની જ અવસ્થા-વિશેષ છે. જીવમાં આનંદનું તિરોધાન થયેલું છે અને અચેતન પૃથ્વી આદિમાં ચેતન્ય અને આનંદનું તિરોધાન થયેલું છે. આમ બ્રહ્મના [સ્વરૂપનાં પણ તિરોધાન અને આવિર્ભાવ માને છે. આ આચાર્યોના મતમાં બ્રહ્મ સંકોચ અને વિકાસવાળું છે. આવું માનવું વૈદિક સિદ્ધાંત વિરુદ્ધ છે. છતાં વાચક વર્ગને મનન કરવાનો અધિકાર કેઈ છીનવી શકે નહિ.

વૈદિક સિદ્ધાંત પ્રમાણે તો ચેતન બ્રહ્મ જ અચેતનમાં ગતિ ઉત્પન્ન કરી તેમાંથી પરિણામ જન્માવે છે. જીવાત્મા ચેતન છે અને તે શરીરમાં રહી શરીરમાં ગતિ ઉત્પન્ન કરી ખાધેલા અન્ન આદિનો લોહી માંસ વગેરેમાં પરિણામ કરે છે, એ દષ્ટાંત તો સ્પષ્ટ

છે. આ સંબંધમાં વિશેષ ચંચા વિવેચક ઉપર છોડી દેવી યોગ્ય છે. ॥ ૨૬ ॥

નિમિત્તકારણ અને ઉપાદાનકારણ બંનેને માટે 'યોનિ' શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે:

યોનિશ્ચ હિ ગીયતે ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ:- (ત્ર) અને (યોનિ:) નિમિત્તકારણના અર્થમાં યોનિ શબ્દનો પ્રયોગ (ગીયતે) ગવાય છે (હિ) તે કારણથી.

ભાવાર્થ:- ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મને માટે યોનિ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે અને યોનિ શબ્દ ઉપાદાનકારણનો વાચક છે, માટે બ્રહ્મ જગતનું ઉપાદાનકારણ પણ છે.

યદ્ ભૂતયોનિ પરિપ્ત્યન્તિ ધીરાઃ । મુણ્ડક. ૧-૧-૬. અહીં બ્રહ્મને ભૂત-યોનિ કહેલ છે.

યદા પસ્યઃ પસ્યતે રુક્મવર્ણે કર્તારમીશ પુરુષ વ્રહ્મયોનિમ્ ॥ મુણ્ડક. ૩-૧-૩. અહીં પણ બ્રહ્મને માટે યોનિ શબ્દનો ઉદ્દેશ છે.

સ વિશ્વકૃદ્ વિશ્વવિદ્ આત્મયોનિઃ । શ્વેતાશ્વ. ઉપ. ૬-૧૬. અહીં પણ બ્રહ્મને માટે યોનિ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. યોનિ શબ્દનો અર્થ ઉપાદાનકારણ થાય છે માટે બ્રહ્મ જગતનું ઉપાદાનકારણ છે. આ પ્રમાણે પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે.

આનો ઉત્તર એ છે કે: યોનિ શબ્દ તો નિમિત્તકારણને પણ કહે છે. પરમાત્માને કર્તા કહેવામાં આવ્યા છે અને કર્તા કેઈ પણ કાર્યદ્રવ્યનું ઉપાદાનકારણ હોતો નથી પણ નિમિત્તકારણ જ હોય છે. યોનિ શબ્દનો અવયવ અર્થ પણ નિમિત્તકારણને જ સૂચવે છે.

યોનિઃ કારણે ભગતોયયોઃ ॥ इति हैमः । કારણ, ભગ અને પાણી આ ત્રણના અર્થમાં યોનિ શબ્દ રૂઢ છે. કારણને ઉપાદાન અને નિમિત્ત બંને અર્થમાં લઈ શકાય, પણ કર્તાને માટે 'ઉપાદાન' શબ્દ કેઈ ઠેકાણે વપરાતો નથી. જડ કાર્ય પદાર્થના ઉપાદાનકારણમાં

ને યોનિ શબ્દ વપરાયો હોય તો જ તેનો અર્થ ઉપાદાનકારણ થાય, નહીં તો નહિ. અચેતન કારણ જ ઉપાદાનકારણ હોય છે અને ચેતન કારણ નિમિત્તકારણ હોય છે. આવો વિવેક છે. માટે યોનિ શબ્દ સામાન્ય કારણતાવાચક હોવા છતાં બ્રહ્મને માટે પ્રયુક્ત થયેલો યોનિ શબ્દ નિમિત્તકારણ જ છે. કુંભકાર ઘડાનો કર્તા છે, છતાં એ કદી એમ નથી કહેતો કે હું ઘડાનું ઉપાદાનકારણ છું, લોકો પણ કુંભારને ઘડાનું ઉપાદાનકારણ માનતા નથી પણ નિમિત્તકારણ જ માને છે. માટે બ્રહ્મને માટે વપરાયેલો યોનિ શબ્દ નિમિત્તકારણ તરીકે જ પ્રયોજાયેલો છે એમ સમજવું એ જ સમુચિત છે. ॥ ૨૭ ॥

પહેલા અધ્યાયનો ઉપસંહાર બતાવે છે :

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥

પદાર્થ:- (એતેન) આ પ્રથમ અધ્યાયના ચાર પાદમાં જે ન્યાય બતાવ્યો છે તે જ ન્યાય પ્રમાણે (સર્વે) બધા જ વેદાન્તોનું (વ્યાખ્યાતાઃ વ્યાખ્યાતાઃ) વ્યાખ્યાન થાય છે. એમ સમજવું જોઈએ. વ્યાખ્યાત શબ્દની આવૃત્તિ અધ્યાયની સમાપ્તિ સૂચવે છે.

ભાવાર્થ:- ‘જન્માચસ્ય યતઃ’ આ સૂત્રથી લઈ આ પ્રથમ અધ્યાયની સમાપ્તિ સુધીમાં જે ન્યાયે બ્રહ્મની, જીવાત્માની અને પ્રકૃતિની સિદ્ધિ બતાવી છે તે જ પ્રમાણે સર્વ વેદાન્ત-વાક્યોમાં બ્રહ્મ આદિ અર્થોને સમજવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. કર્તા કારણ તરીકે જે-જે વાક્યોમાં જે-જે બ્રહ્મના અસાધારણ ધર્મ જણાય તે બધાં જ વેદાન્ત-વાક્ય બ્રહ્મપરક છે એમ સમજવું. વ્યાખ્યાત પદની આવૃત્તિ કરી છે તે પુનરુક્તિ નથી, પણ અધ્યાયની સમાપ્તિ સૂચવે છે. ॥ ૨૮ ॥

इति वेदान्तदर्शने गुर्जरभाषाभाष्ययुते प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

।અથ દ્વિતીયાધ્યાયસ્ય પ્રથમઃ પાદઃ ।

હવે વેદાન્ત-વાક્યોના અર્થ સમજવામાં કોઈપણ શાસ્ત્રને અનુસરવું કે નહિ ? તે વાત આ સૂત્રમાં કહે છે :

સ્મૃત્યનવકાશદોષપ્રસંગ इति इति चेन्नान्यस्मृत्यनव-
કાશદોષપ્રસંગાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ:- (સ્મૃત્યનવકાશદોષપ્રસંગઃ) એક સ્મૃતિ=શાસ્ત્રને અવકાશ ન મળવાનો પ્રસંગ આવશે (इति चेत्) ને એમ કહેવામાં આવે તો (न) એ ઠીક નથી કારણ કે (अन्यस्मृत्यनवकાશદોષપ્રસંગાત્) બીજી સ્મૃતિઓને—બીજાં શાસ્ત્રોને અવકાશ ન મળવાનો પ્રસંગ જીલો થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ:- વેદાન્ત-વાક્યોના અર્થ કરવામાં અમુક શાસ્ત્રને અનુસરવું જોઈએ; કેવળ સ્વતંત્ર બુદ્ધિથી અર્થ કરવો જોઈએ નહિ. કારણ કે શાસ્ત્રને અનુસરવામાં ન આવે તો એ શાસ્ત્ર વેદાનુકૂળ ન થવાથી નિરર્થક થઈ પડે. આ કારણને લીધે સાંખ્યશાસ્ત્રને આધારે વેદાન્ત-વાક્યોનો અર્થ કરવો જોઈએ.

સાંખ્યશાસ્ત્રની મદદ એટલા માટે લેવી જોઈએ કે એ શાસ્ત્ર વેદાન્તને સંપૂર્ણ રીતે અનુસરે છે એવું ઘણા વિદ્વાનોનું માનવું છે. એ શાસ્ત્રના પ્રણેતા કપિલ મુનિનું જનતામાં બહુમાન છે. કપિલ મુનિ મહાન્ વિદ્વાન્ હતા, તેઓ વેદથી વિકલ્પ લખે એ સંભવી શકે નહિ, કારણ કે એ પરમ આસ્તિક હતા. વેદમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખનાર હતા.

ઋષિ પ્રસૂત કપિલ યક્તમગ્રે જ્ઞાનૈર્વિમર્તિ જાયમાન ચ પચ્યેત્ । શ્વેતાશ્વ. ઉપ. ૫-૨. કપિલ મુનિ સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં ઉત્પન્ન થયા હતા. વિવિધ જ્ઞાનોથી તે ભરેલા હતા. આ પ્રમાણે ઉપનિષદમાં પણ તેમની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે, માટે વેદાન્ત-વાક્યોનો અર્થ સમજતી વખતે એના શાસ્ત્રનો આધાર લેવો જોઈએ.

આનો ઉત્તર એ છે કે : જો વેદાન્ત-વાક્યોને સમજવા માટે કપિલ આદિ કોઈપણ એક શાસ્ત્રનો આધાર શોધવામાં આવે તો ખીજાં શાસ્ત્રોનો આધાર શામાટે ન શોધવો ? જેવા કપિલ મુનિ વિદ્વાન્ અને આપ્ત હતા તેવા જ કણ્વાદમુનિ અને મનુ મહારાજ પણ હતા. વિદ્વજ્જનતામાં તેઓની પ્રતિષ્ઠા કપિલ મુનિ કરતાં જરાપણ ઓછી નથી; માટે વેદાન્ત-વાક્યોનો અર્થ ખાસ કોઈ શાસ્ત્રને આધારે કરવો ન જોઈએ પણ વેદાન્ત-વાક્યોના તાત્પર્યને ધરાવતર સમજી તેનો અર્થ કરવો જોઈએ. કોઈપણ શાસ્ત્રનાં વચનો જો વેદાન્ત-વાક્યોને અનુસરતાં હોય તો તેને માન્ય રાખવામાં અમને કશો વાંધો નથી, પણ પ્રથમથી જ કોઈ શાસ્ત્રનો પૂર્વગ્રહ રાખવો એ યોગ્ય નથી.

અમને તો લાગે છે કે શાસ્ત્રોમાં જે વિરોધ જણાય છે તે તો ઉપલક્ષ્ય દષ્ટિનું જ પરિણામ છે. ઘણી રીતે છયે દર્શનો વિરોધ ધરાવતાં નથી; ભિન્ન વિષયને લીધે વિરોધ જણાય તો એ વિરોધ ન કહી શકાય. ઇતિહાસ અને ભૂગોળ શાસ્ત્રનો વિરોધ એ વિરોધ ન કહી શકાય, કારણ કે બંને શાસ્ત્રનો પ્રતિપાદ્ય વિષય જ જુદો છે.

સાંખ્યશાસ્ત્રમાં જગતનું ઉપાદાનકારણ પ્રકૃતિને માન્યું છે તે ધરાવતર છે, પણ પ્રકૃતિને સ્વતંત્ર માની છે અને જડ પ્રકૃતિમાં જ્ઞાન, કર્તૃત્વ અને ઈચ્છા માન્યાં છે તે વેદાન્ત-વાક્યોને અનુસરતાં નથી, માટે એટલા અંશમાં નવીન સાંખ્યોનો મત ત્યાજ્ય માનવો જોઈએ. આ જ રીત ખીજાં શાસ્ત્રોને લગતી છે એમ સમજી વેદાન્ત-વાક્યોનો અર્થ કરવો જોઈએ. ॥ ૧ ॥

इतरेषां चानुपलब्धे: ॥ २ ॥

પદાર્થ :— (ચ) અને (ઇતરેષામ્) ખીજા અર્થો પણ (અનુપલબ્ધેઃ) ઉપનિષદોમાં મળતાં નથી.

ભાવાર્થ :— સાંખ્યશાસ્ત્રકાર પ્રધાનને જગતનું ઉપાદાનકારણ માને છે. પ્રધાન અને પ્રકૃતિ એક જ અર્થના વાચક છે. પ્રધાન

એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે, પ્રધીયતે સમસ્તં જગત્ યસ્મિન્ તત્ પ્રધાનમ્। સમસ્ત કાર્યજગત્ જેનો આધાર લઇને રહ્યું છે તે પ્રધાન. આ પ્રધાન સ્વતંત્ર છે એમ કેટલાક સાંખ્યશાસ્ત્રના નિષ્ણાતો માને છે તે ખોટું છે, તે જડ હોવાથી પરમેશ્વરને આધીન છે—એમ માનવું જોઈએ.

બીજું, પ્રધાનનો પ્રથમ પરિણામ બુદ્ધિતત્ત્વ છે જેને મહત્-તત્ત્વ કહેવામાં આવે છે; અને મહત્-તત્ત્વમાંથી અહંકાર-તત્ત્વનો પરિણામ થાય છે અને તેમાંથી પાંચ સૂક્ષ્મ ભૂતો અને ઈન્દ્રિયોનો પરિણામ થાય છે. આ માનવું પણ ઉપનિષદથી વિરુદ્ધ જણાય છે. મહત્-તત્ત્વ અને તેમાંથી પરિણમતું અહંકાર-તત્ત્વ છે આવું કોઈ પણ ઉપનિષદમાં જણાતું નથી; તો પછી સાંખ્યશાસ્ત્રનો આધાર ઉપનિષદના અર્થ કરવામાં કેવી રીતે લઈ શકાય ? વળી પ્રધાનને જડ માનવા છતાં, જ્ઞાન પણ તેમાં માનવું એ પણ ઠીક નથી; જ્ઞાન તો ચેતન આત્મામાં જ માનવું જોઈએ. આત્મા છે તે ચેતન પણ છે, એમ સાંખ્યશાસ્ત્રવાદીઓ માને છે, છતાં એમાં જ્ઞાનનો તેઓ સ્વીકાર કરતા નથી અને આત્માને સર્વધર્મથી રહિત માને છે. તે તો અસંગ છે એમ તેઓ ઉપનિષદને આધારે કહે છે; આ માનવું ઉપનિષદને અનુસરતું નથી. કપિલ મુનિ આવું માનતા હતા એનો કશો પુરાવો પણ નથી, કારણ કે કપિલ એ તો એક સંજ્ઞા છે. જગતમાં અત્યાર સુધીમાં ઘણા કપિલ મુનિઓ થઈ ગયા છે, એમાં કયા કપિલ મુનિએ સાંખ્યશાસ્ત્રનો ઉપદેશ આપ્યો છે અને તેમાં કશો ફેરફાર થયો નથી, એમાં પણ કોઈ પ્રમાણભૂત મત જણાતો નથી. વળી મનુ મહારાજ પણ કપિલ મુનિના પ્રધાનને સંપૂર્ણપણે અનુસરતા હોય એમ જણાતું નથી. આ કારણથી સાંખ્યસ્મૃતિ તથા બીજા ઋષિઓની સ્મૃતિઓનો આધાર લઈ વેદાન્તોનો અર્થાત્ ઉપનિષદોનાં વાક્યોનો અર્થ કરવાની કશી જરૂર નથી. વાક્યોના ઉપક્રમ અને ઉપસંહારને

લક્ષમાં રાખી તથા વેદમંત્રના અર્થોનો પણ ખ્યાલ રાખી ઉપ-
નિષદોનો અર્થ કરવો જોઈએ.

આથી કપિલ, કણ્વાદ આદિનાં શાસ્ત્રો અસત્ય છે એમ કહેવાનો
ભાવ છે—એમ સમજવું નહિ. એમની પણ દૃષ્ટિ છે અને તે કયા
અર્થ ઉપર પ્રકાશ ફેંકે છે તે જાણવું પણ જરૂરનું છે. ॥ ૨ ॥

ઉપરનો ન્યાય યોગશાસ્ત્રમાં પણ છે :

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ૩ ॥

પદાર્થ:- (એતેન) આ પ્રમાણે (યોગઃ) યોગશાસ્ત્ર (પ્રત્યુક્તઃ)
પ્રત્યે પણ કહેવાયું છે.

ભાવાર્થ:- યોગશાસ્ત્રમાં સૃષ્ટિપ્રતિપાદક પ્રક્રિયા સાંખ્યશાસ્ત્રને
મળતી જ છે. તેમાં પણ પ્રધાનને કેટલેક અંશે સ્વતંત્ર ગતાવ્યું
છે. જેમકે, નિમિત્ત મપ્રયોજક પ્રકૃતીના વરણમેદસ્તુ તતઃ ક્ષેત્રિક્વત્ । યોગ. ૪-૩.

ધર્મ અથવા ઇશ્વર પ્રકૃતિના પ્રયોજક નથી. ધર્મ તો અધર્મને
નિવૃત્ત જ કરે છે, બાકી બીજું પ્રકૃતિ અથવા પ્રધાન સ્વયં કરી
લે છે. જેમ જેતરમાં પાણી વાળનાર પાળને માત્ર તોડવાનું જ
કામ કરે છે, પછી પાણી આપોઆપ ક્યારામાં ફરી વળે છે અને
છોડના મૂળ મારફતે છોડમાં ગમે રસડૂપ થઈ ફરી વળે છે; તેમ
ધર્મથી અધર્મ દૂર થયા પછી પ્રકૃતિ પોતે જ ઉત્તમ દેહરૂપે
પરિણમે છે. આમાં ઇશ્વર પણ કારણ નથી એવું નિરીશ્વર સાંખ્ય-
વાદીઓનું માનવું છે. સૃષ્ટિના કર્તા તરીકે યોગમાં ઇશ્વરની સિદ્ધિ કરી
નથી, પણ સર્વના શુરુ તરીકે ઇશ્વરની સિદ્ધિ કરી છે, અને તે ચિત્ત-
વૃત્તિઓના નિરોધના કારણરૂપ હોઈ યોગી ઉપર તે દયા કરે છે.
કેટલાક સાંખ્યનિષ્ઠાતો ઇશ્વર પ્રકૃતિને પ્રવૃત્તિ આપનાર છે
એમ પણ માને છે. જેમકે, નિરીશ્વરશાસ્ત્રે हि पुरुषार्थ एव अनागतः
प्रवृत्तीना प्रवर्तकः । अष्माकं तु सेवयणा तदुद्देशेन ईश्वरः प्रवर्तकः इति
उदेस्ततया पुरुषार्थः प्रवर्तकः । (મગ્નિપ્રમા યોગ. ૪-૩.)

ઉદ્દેશ્યને અનુસરી ઇશ્વર જ પ્રકૃતિનો પ્રયોજક છે, પુરુષાર્થ તો ઉદ્દેશ્યતયા પ્રયોજક છે અર્થાત્ પ્રવર્તક છે. આમ નિરીશ્વર સાંખ્યની જે પ્રક્રિયા યોગમાં છે તેનું જ માત્ર ખંડન અહીં કરવામાં આવ્યું છે. બાકી યોગનાં સાધન તથા યોગનું ખંડન કરવામાં આવ્યું નથી. ત્રિરુત્તં સ્થાપ્ય શરીરમ્ । (સ્વે. ૨-૮.) તા યોગમિતિ મન્યન્તે સ્થિરામિન્દ્રિયધારણામ્ ॥ (કઠોપ. ૨-૩-૧૧.) ઇત્યાદિ ઉપનિષદોમાં યોગ-દર્શનની તો પ્રતિષ્ઠા છે. શિષ્ટ પુરુષોએ પણ યોગશાસ્ત્રદર્શિત યોગનું પાલન કર્યું છે અને હજી પણ તેઓ પાલન કરે છે. અમુક અંશે મતભેદ હોય તો તેથી એ શાસ્ત્રનો વેદાન્ત અનાદર કરે છે—એમ ન સમજવું. ॥ ૩ ॥

હવે અનુમાન અને શબ્દપ્રમાણના આધારે બ્રહ્મ જગતનું ઉપાદાન-કારણ નથી એ બતાવે છે :

તર્ક - *ananyang*

ન વિલક્ષણત્વાદસ્ય તથાત્વં ચ શબ્દાત્ ॥ ૪ ॥ ✓

પદાર્થ :- (અર્થ) આ જગતની (વિલક્ષણત્વાત્) બ્રહ્મ કરતાં વિલક્ષણતા હોવાથી (ન) બ્રહ્મ કાર્યજગતનું ઉપાદાનકારણ નથી (ચ) અને (તથાત્વં) વિલક્ષણત્વ (શબ્દાત્) ઉપનિષદનાં વાક્યથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે.

ભાવાર્થ :- ઉપાદાન અને ઉપાદેયમાં સમાનતા હોય છે. માટી-માંથી ઉત્પન્ન થયેલા ઘડામાં સમાનતા છે. જેમ માટી જડ છે તેમ ઘડો પણ જડ છે. વળી કારણના ગુણો કાર્યમાં આવે છે. વાણે અને તાણે આ બંને જો સફેદ હશે તો તેમાંથી બનતું કાપડ પણ સફેદ જ થશે. માટીમાંથી સોનાનો અલંકાર કઢીપણ બનશે નહિ, કારણ કે માટી અને સોનાનો અલંકાર બંને વિરૂપ છે, વિલક્ષણ છે. એ જ પ્રમાણે બ્રહ્મ અને જગતમાં વિલક્ષણતા સ્પષ્ટ છે, ભેદ છે. બ્રહ્મ ચેતન છે જ્યારે કાર્યજગત બધું જડ છે; બ્રહ્મ શુદ્ધ છે જ્યારે જીવાત્મા અશુદ્ધ છે. હઃખ, મોહ વગેરે જીવાત્મામાં અશુદ્ધિ ગણાય છે, જ્યારે બ્રહ્મ શુદ્ધ અને ચેતનસ્વરૂપ

છે; તો પછી તેમાંથી બનેલું જગત્ શુદ્ધ અને ચેતનસ્વરૂપ કેમ નથી? જો જીવાત્મા બ્રહ્મમાંથી બન્યો હોય તો તેમાં અશુદ્ધિ આવી ક્યાંથી?

જો કાર્ય અને કારણ બંને બ્રહ્મરૂપ હોય તો અત્યંત સામ્યને લીધે એકબીજાનો ઉપકાર પણ કોઈ કરી શકે નહિ. જો પ્રકાશ હોય, તો કહો કયો પ્રકાશ કયા પ્રકાશ ઉપર ઉપકાર કરશે?

બ્રહ્મમાં પૂર્ણતા હોવાથી તેના કાર્યમાં પણ પૂર્ણતા આવશે એમ માનવું જોઈએ. અપૂર્ણને જ ઉપકારની જરૂર પડે છે, પૂર્ણને નહિ. આથી પણ જગતમાં ઉપકાર્યોપકારકભાવ કે જે જગતમાં સ્પષ્ટ થઈ રહ્યો છે તેનો અભાવ માનવો પડશે.

બ્રહ્મ આનંદરૂપ હોવાથી તેમાંથી બનેલું જગત પણ આનંદરૂપ જ હોવું જોઈએ. તો પછી અજીર્ણના રોગથી પીડાતા માણસને આન્ન-ભોજન આનંદ કેમ નથી આપતું? વિવિધ રોગનાં જંતુઓ બ્રહ્મનાં કાર્ય હોવાથી તે પણ આનંદજનક કેમ નથી? શામાટે રોગનાં જંતુઓનો નાશ કરવા ઔષધનું અનુસરણ કરવું પડે છે? એક પત્થર અને લાકડાનો ટુકડો જ્ઞાનસ્વરૂપ અને આનંદસ્વરૂપ છે એમ કોઈપણ રીતે માની શકાય નહીં. જો તે બ્રહ્મનું કાર્ય હોય તો જ્ઞાનાનંદમય હોવા જ જોઈએ.

કોઈ એમ કહે કે ઉપનિષદ-વેદાંતો કહે છે કે બધું બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે માટે પાપાણુ અને લાકડામાં ચૈતન્ય અને આનંદ માનવાં જોઈએ. પ્રત્યક્ષ અનુભવ તો અસ્પષ્ટતાને લીધે પણ ન હોય. જ્યારે અવસ્થામાં માણસમાં જે ચૈતન્ય હોય છે તે તેની મૂર્ચ્છિત અવસ્થામાં નથી જણાતું, તેથી એમ ન માની શકાય. કે માણસમાં (જીવાત્મામાં) ચૈતન્ય નથી. તે જ પ્રમાણે પાપાણુદિ પૃથ્વીયાદિમાં હોઈ શકે. આ વાત પણ બરાબર નથી. મૂર્છા ઊતર્યા પછી માણસમાં ચૈતન્ય જણાય છે તેમ પાપાણુદિમાં ચૈતન્ય કોઈ દિવસ જણાતું નથી.

જડ અને ચેતન આ બે પદાર્થો તો લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેનો અપલાપ કરી શકાય જ નહીં.

વેદાન્ત-વાક્યો પણ જડ અને ચેતનનો વિભાગ બતાવે છે. જેમકે, વિજ્ઞાત ચ અવિજ્ઞાત ચ (તૈ. ઉપ. ૨-૬) વિજ્ઞાત એટલે ચેતન અને અવિજ્ઞાત એટલે જડ આ પદાર્થો સંસારમાં છે.

આથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે જડ-જગતનું ઉપાદાનકારણ બ્રહ્મ હોઈ શકે નહીં. જીવાત્મા તો નિત્ય હોવાથી તેની ઉત્પત્તિ માનવામાં આવતી નથી. માટે બ્રહ્મ કોઈ કાર્યજગતનું ઉપાદાનકારણ નથી. ॥ ૪ ॥

ભૂત અને ઇન્દ્રિયો પણ ચેતન છે એવું માનનારાઓ પ્રત્યે આ સૂત્ર :

અભિમાનિવ્યપદેશતુ વિશેષાનુગતિમ્યામ્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ:- (તુ) આ શબ્દ પૂર્વપક્ષ તરફથી થતી આશંકાની નિવૃત્તિનો સૂચક છે (અભિમાનિવ્યપદેશઃ) અભિમાનીનો વ્યપદેશ છે (વિશેષાનુગતિમ્યામ્) વિશેષ અને અનુગતિથી.

ભાવાર્થ - તત્ તેજ એકત તે તેજે ઈક્ષણ કયું, તા આપ અન્ત વહ્નયઃ સ્યામ (છાદોગ્ય. ૬-૨-૩-૪) તે પાણીએ ઈક્ષણ કયું કે આપણે બહુ થઈએ. અહીં ઈક્ષણ કરવું એ ચેતનનો ધર્મ છે, તેજ અને પાણી ઈક્ષણ કરે છે એમ અહીં બતાવ્યું છે; માટે તેજ, પાણી, પૃથ્વી વગેરેને ચેતન માનવા જોઈએ. ઇન્દ્રિયો અને પ્રાણનો પણ સંવાદ વેદાન્ત-વાક્યોમાં જણાવ્યો છે. જેમકે, તે હ પ્રાણાઃ પ્રજાપતિ પિતરમેત્યોચુઃ (છાદોગ્ય. ૫-૧-૭) પ્રાણો (ઇન્દ્રિયો) પ્રજાપતિ-પિતા પાસે ગયા અને કહ્યું. આ પ્રમાણે સંવાદ કરવો એ ચેતનનો ધર્મ છે; પૃથ્વી, પાણી, તેજ, ઇન્દ્રિયો અને પ્રાણો ચેતન છે માટે ચેતન બ્રહ્મમાંથી પૃથ્વી આદિ ચેતન પદાર્થો થયા છે. તેથી ચેતનનું ઉપાદાનકારણ ચેતન બ્રહ્મ છે એમ માનવું જોઈએ.

આનો ઉત્તર એ છે કે, પૃથ્વી આદિમાં જે ઈક્ષણ અને પ્રાણાદિમાં સંવાદ બતાવ્યો છે એ તો માત્ર અભિમાન છે. તે જડ હોવા છતાં એમાં ચેતનના ધર્મનો આરોપ કર્યો છે.

જો બધું જ ચેતન હોય તો લોગ્ય કેાણુ? જડ પદાર્થ જ લોગ્ય હોય છે. ચેતન ચેતનનો ઉપસોગ કરી શકે નહિ. ચેતન લોકતા અને જડ લોગ્ય છે—આવો વિભાગ સંસારમાં સ્પષ્ટ છે.

અગ્નિર્વામ્ભૃત્વા મુલ પ્રાવિશત્ (एतरेय उप. ૨-૪) અહીં અગ્નિ વાણી થઈ મુખમાં પ્રવિષ્ટ થયો. એટલે અગ્નિની અનુગતિ બતાવી છે, તેથી અગ્નિને ચેતન માની શકાય નહિ. અહીં પણ ચેતનધર્મનો આરોપ માત્ર છે. માટે ચેતન બ્રહ્મ વિલક્ષણ જડ જગતનું ઉપાદાનકારણ બની શકે નહીં. જડ જગતનું ઉપાદાનકારણ તો જડ જ હોઈ શકે અને તે પ્રકૃતિ અથવા પરમાણુઓ જ હોવાં ચોગ્ય છે. બ્રહ્મ તો કેવળ નિમિત્તકારણ જ છે, છતાં એ વ્યાપક હોવાથી ઉપાદાન અને ઉપાદેયથી અલગ રહી શકતો નથી. લૌકિક દૃષ્ટાંતોમાં તો કુંભારરૂપ નિમિત્તકારણ અવ્યાપક હોવાથી માટી અને ઘડાથી અલગ રહી શકે છે. માટે બ્રહ્મ ઉપાદાનકારણ નથી. ॥ ૫ ॥

બ્રહ્મ ઉપાદાનકારણ ન હોવામાં બીજું કારણ આપે છે :

દૃશ્યતે તુ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ:- (તુ) પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે. (દૃશ્યતે) દેખાય છે.

ભાવાર્થ:- જડ જગત દેખાય છે, આંખનો વિષય બની રહ્યો છે; પૃથ્વી, પર્વત, તરુ, સાંગર વગેરે સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ પદાર્થો આંખે જોઈ શકાય છે.

હવે જો બ્રહ્મનાં એ બધાં કાર્ય હોય એટલે કે એ બધાનું ઉપાદાનકારણ બ્રહ્મ હોય, તો તે આંખના વિષય ન થવા જોઈએ. બ્રહ્મ રૂપવાળું નથી, એ તો રૂપવિહીન છે. જેમકે, અશદ્વમ્પયશૌમરૂપમવ્યયમ્ । (કટોપ. ૧-૩-૧૫.) બ્રહ્મ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ અને પરિણામ વગરનું

છે. સૂત્રકાર-પણ આગળ લખાશે કે-અરુણદેવ હિ તપ્રધાનત્વાત્ ।
(૩-૨-૧૪) બ્રહ્મ તો રૂપવગરનું જ છે. દિવ્યો હ્યમૂર્ત્તઃ પુરુષઃ ।
(મુંડક ૨-૧-૨.) પરમાત્મા દિવ્ય છે અને અમૂર્ત છે.

રૂપહીન અને અમૂર્ત ચેતન બ્રહ્મ પુરુષ છે. હવે વિચારો કે, જે રૂપવગરનું છે અને અમૂર્ત છે તેમાંથી રૂપવાળું અને મૂર્ત જગત્ બની શકે ખરું? વાયુ અરૂપ છે તો તેનું ઉપાદેય-કાર્ય મહાવાયુ શું રૂપવાન છે? નહીં જ. અરૂપમાંથી રૂપવાળું કદી બને જ નહિ. જેઓ આ નિયમ નથી સ્વીકારતા અને રૂપવગરના પદાર્થમાંથી રૂપવાળા પદાર્થ ઉત્પન્ન થયેલા માને છે તેને વાદી કહી શકે છે કે, વાંઝણી પણ પુત્ર જન્મવાની શકે છે; વાંઝણી પણ માતા બની શકે છે.

આ બધું ખોટું છે; માટે રૂપવતી પ્રકૃતિ અથવા રૂપવાળાં પરમાણુઓને જ જગતનું ઉપાદાનકારણ અથવા સમવાયિકારણ માનવું એ યોગ્ય છે.

હા, એ બની શકે કે-જે અતિસૂક્ષ્મ રૂપવાળો પદાર્થ આંખથી ન દેખાય, પણ એ જ જ્યારે સ્થૂલરૂપમાં આવે ત્યારે આંખથી દેખી શકાય છે. પણ જેમાં રૂપનો અભાવ જ હોય તેમાંથી રૂપ કદીપણ ઉત્પન્ન થાય નહિ. એ સાર્વાત્રિક અને સાર્વદિક નિયમ છે. ॥૬॥

ઉપરના કારણથી જો બ્રહ્મ જગતનું ઉપાદાનકારણ ન હોય તો બીજું કયું જગતનું ઉપાદાનકારણ હોઈ શકે? પૂર્વપક્ષવાળા નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આપે છે અને સિદ્ધાંતહિષ્ટિએ તેનો પણ નિયેધ સૂત્રમાં બતાવવામાં આવે છે :

અસદિતિ ચેન્ન પ્રતિષેધમાત્રત્વાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થઃ- (અસદ) અભાવ-જે સત્ ન હોય તે ઉપાદાનકારણ છે (इति चेन्न) જો એમ માનવામાં આવે તો તે ખરાબર નથી, (પ્રતિષેધમાત્રત્વાત્) કેવળ પ્રતિષેધરૂપ હોવાથી.

ભાવાર્થ:- તદૈક 'આહુરસદેવેદમગ્ર આસીત્' (છાદોગ્ય. ૬-૨-૧.) કેટલાક કહે છે કે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થયાં પહેલાં અસત્-અભાવરૂપે જ બધું હતું. અભાવમાંથી જ આ બધું બન્યું છે. હરકોઈ કાર્ય પોતે અસ્તિત્વમાં આંખ્યા પહેલાં અભાવ જ હોય છે. આ અભાવને પ્રાગભાવ પણ કહેવામાં આવે છે. પ્રાગભાવ કાર્યનું કારણ છે એમ સર્વકોઈએ માનવું જ જોઈએ, કારણ કે જો અભાવ ન હોય તો ભાવરૂપ માનવું જોઈએ. જો ઉત્પત્તિ પહેલાં કાર્ય ભાવરૂપ હોય, તો પછી ઉત્પત્તિ કેની? એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થાય; માટે પહેલાં બધું અભાવ જ હતું અને તે જ ઉપાદાન-કારણ છે એમ માનવું જોઈએ.

આ પૂર્વપક્ષના મંતવ્યનો ઉત્તર સૂત્રકાર પોતે જ આપે છે કે, એ તો કેવળ પ્રતિષેધ જ છે. પ્રતિષેધ એટલે અભાવ; અભાવમાંથી કોઈપણ કાર્ય બને નહિ. અભાવમાં રૂપ આદિ શુણ્ણ નથી. હવે નિયમ એવો છે કે કારણમાં શુણ્ણ હોય તે કાર્યમાં આવે જ છે. ઘડો જો અભાવમાંથી જન્મ્યો હોય તો ઘડામાં રહેલા રૂપ આદિ શુણ્ણ ક્યાંથી આંખ્યા? અભાવનું કોઈ સ્વરૂપ જ નથી, માટે તે નિરુપાખ્ય છે. આ કારણથી કાર્યજગતનું ઉપાદાનકારણ અભાવ નથી. જોકે પ્રાગભાવ કાર્યનું કારણ છે, પણ એ તો કારણસામગ્રીનો એકમાત્ર ભાગ છે. ઉપાદાનકારણ સાથે કાર્યનો અભાવ કાર્યની ઉત્પત્તિ પહેલાં રહે છે એટલું કથનમાત્ર છે, બાકી ઘડાની ઉત્પત્તિ તો માટીમાંથી જ થાય છે. કોઈપણ કાર્યને બનાવવા માટે કાર્યોર્થી પુરુષો ઉપાદાનકારણને જ શોધે છે, તેના પ્રાગભાવને નહિ. અનાજને ઉત્પન્ન કરવા માટે ગિયારણ મેળવાય છે, ભાવિ અનાજના પ્રાગભાવને નહિ. ઉપનિષદમાં પણ લખવામાં આવ્યું છે કે, કુતસુ લુપ્ત સૌમ્યેવં સ્યાદિતિ હોવાચ કથમસ્તઃ સજ્જાયેતેતિ । સત્ તુ ઇવ સૌમ્ય ઇદ મગ્ર આસીત્ (છાં. ૬-૨-૨.)

હે સૌમ્ય, શ્વેતકેતો, એમ કેમ બને? અસત્માંથી સત્ કેવી રીતે થાય? માટે આ સત્ જ પહેલાં હતું. કાર્યરૂપે સત્ નહિ

પણ કારણરૂપે સત્ જ હતું એમ માનવું જોઈએ અને એમાંથી કાર્ય જન્યું છે. માટે કાર્યજગતનું ઉપાદાનકારણ સત્-જડપ્રકૃતિ અથવા પરમાણુઓ જ છે. ॥ ૭ ॥

ત્યારે સદૃશ્ય બ્રહ્મને ઉપાદાનકારણું માનવામાં આવે તો કયો દોષ આવે છે ?

अपीतौ तद्वत् प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

પદાર્થ:- (અપીતૌ) પ્રલય-અવસ્થામાં (તદ્વત્) અશુદ્ધિ આદિ ધર્મવાળા કાર્યજગત દોષવાળા ઉપાદાનકારણનો (પ્રસંગાત્) પ્રસંગ આવવાથી (અસમજસમ્) ઉપનિષદનું દર્શન અસમજસ થઈ જાય.

ભાવાર્થ:- પ્રલયનો સમય પૂરો થયા પછી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે અને સૃષ્ટિનો સમય પૂરો થયા પછી પ્રલય થાય છે. આ પરંપરા અનાદિ કાળથી ચાલી આવે છે અને ચાલુ રહ્યા કરશે.

હવે, જ્યારે સૃષ્ટિનો પ્રલય થશે ત્યારે સમસ્ત કાર્યજગત પ્રકૃતિમાં અર્થાત્ ઉપાદાનકારણમાં લીન થશે. નાશ: કારણભ્ય: કાર્યનો નાશ થવો એટલે કાર્યનું કારણમાં અવિભક્તરૂપે થઈ જવું. કેવળ કારણનું હોવું બાકી રહે ઘડો ફૂટી જાય એટલે તે માટીમાં લીન થઈ ગયો એમ જ કહેવાય; કાગળ કે કાર્યરૂપ ઘટ નષ્ટ થયા પછી માટી જ દેખાય છે. હવે જુઓ કે, જગતમાં જડત્વ છે, અશુદ્ધિ છે, સ્થૂલતા છે, છનાત્મામાં પાપ આદિ દોષો પણ છે. જ્યારે કાર્યજગત્ કારણરૂપે થઈ જાય ત્યારે કાર્યના દોષો ઉપાદાનકારણને દૂષિત અવશ્ય કરે ઘડા ઉપર રહેલો ઘડાનો આકાર કયાં ગયો ? તો એનો ઉત્તર એ જ મળે કે, માટીમાં અદૃશ્ય થઈ ગયો.

જો આ કાર્યજગત્ બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થયું હોય તો પ્રલય વખતે પોતાના સર્વધર્મ સાથે તે બ્રહ્મમાં જ મળી જવું જોઈએ, જેમ ઘડો માટીમાં મળી ગયો તેમ. આમ માનવાથી જગતમાં

રહેલા જડત્વ અને સ્થૂલતા આદિ ધર્મો બ્રહ્મમાં મળવા જોઈએ અને બ્રહ્મ જડરૂપે-સ્થૂળરૂપે થવું જોઈએ. પાપ આદિ પણ બ્રહ્મમાં આવવાથી બ્રહ્મ પણ સદૌષ થઈ જશે, કારણ કે જીવની ઉત્પત્તિ પણ બ્રહ્મમાંથી થાય છે એમ પૂર્વપક્ષવાદી માને છે. જેમ મીઠું પાણીમાં લીન થાય ત્યારે મીઠાની ખારાશ પણ પાણીમાં જાય છે અને પાણીને ખારું બનાવે છે. તેમ જડતાવાળું, સ્થૂલતાવાળું અને અશુદ્ધિવાળું જગત બ્રહ્મમાં લીન થઈ બ્રહ્મને જડ, સ્થૂલ અને અશુદ્ધ બનાવી દેશે; પણ આમ માનવું એ ઉપનિષદના દર્શનથી વિરુદ્ધ છે; કારણ કે બ્રહ્મ તો શુદ્ધ અપાવિદ્મ્ । ચેતન, શુદ્ધ અને અપાપવાળું છે; નિર્દોષ છે. માટે બ્રહ્મમાંથી જગત્ ઉત્પન્ન થતું નથી એમ માનવું જોઈએ. બ્રહ્મનો જેના ઉપર કાબૂ છે અને જે બ્રહ્મને લીધે કાર્યના રૂપમાં આવે છે એવી માયા અથવા પ્રકૃતિ જ જગતનું ઉપાદાનકારણ છે એમ માનવું જોઈએ. બ્રહ્મ તો કેવળ નિમિત્તકારણ છે. બ્રહ્મ વ્યાપક હોવાથી કાર્યકારણથી અલગ તો ન જ રહી શકે, પણ તેથી માયાના દોષો નિમિત્તકારણ બ્રહ્મમાં આવે નહિ. જીવાત્મા નિત્ય છે; ચેતનની ઉત્પત્તિ માની શકાય જ નહિ.

માયા તુ પ્રકૃતિં વિદિ માયિનં તુ મહેશ્વરમ્ । (શ્વેતાશ્વ ઉપ.) ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે માયા પ્રકૃતિ છે અને માયી મહેશ્વર અર્થાત્ પરમાત્મા છે. આ પ્રકૃતિ એ સાંખ્યશાસ્ત્રની સ્વતંત્ર પ્રકૃતિ કરતાં જુદી છે. ઉપનિષદની પ્રકૃતિ તો પરમાત્માને આધીન હોય છે અને પરમાત્મા જ એને કાર્ય તરફ વાળે છે, માયા અથવા પ્રકૃતિ જ જગતનું ઉપાદાનકારણ છે. એમ માનવું એ જ યોગ્ય છે. ॥ ૮ ॥

ઉપનિષદમાં, બ્રહ્મને શરીર છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. (જુઓ જૃહદારણ્યક ઉપ. અ. ૩-૭-૩.) પૃથ્વી જેનું શરીર છે....ઈત્યાદિ. હવે વિચારો કે, જે શરીરવાળું ચેતન હોય તે સુખ-દુઃખથી મુક્ત કેમ રહી શકે? શરીર જેને હોય તે શરીર કહેવાય. બ્રહ્મ

શરીરી હોવાને લીધે એ પણ સુખ-દુઃખવાળું હોવું જોઈએ. મનુ-
સ્મૃતિમાં પણ બ્રહ્મનું શરીર માનવામાં આવ્યું છે. જેમકે, સોઽમિષ્યાય
શરીરત્ સ્વાત્ (અ. ૧, શ્લોક ૮.) ઇત્યાદિ. પરમાત્માએ વિવિધ પ્રજાને
સર્જવાની ઇચ્છાથી પોતાના શરીરમાંથી સમસ્ત જગત બનાવ્યું.
શરીરને લીધે બ્રહ્મને પણ શરીરના દોષોની અસર થાય તેથી તે
શુદ્ધ રહે નહિ. જે શરીરી હોય તે સર્વશક્તિમાન અને સર્વેશ
પણ ન હોય. આ શંકાનું નિરાકરણ કરવા આ સૂત્ર રચવામાં
આવ્યું છે :

ન તુ દષ્ટાન્તમાવાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ:- (ન તુ) શરીરભૂત પૃથ્વી આદિથી બ્રહ્મ સુખ-દુઃખ
ધર્મવાળું થતું નથી. (દષ્ટાન્તમાવાત્) દષ્ટાન્ત હોવાથી.

ભાવાર્થ:- બ્રહ્મને શરીર નથી. જૃહદારણ્યક ઉપનિષદનું જે
પ્રમાણ બતાવવામાં આવ્યું છે તેનો પણ બરાબર ભાવ પૂર્વપક્ષ-
વાદીથી સમજાયો હોય એમ લાગતું નથી. પરમાત્મા સર્વને
અન્તર્યામી છે, એવું બતાવવા માટે જૃહદારણ્યકમાં માત્ર પૃથ્વી
આદિના દાખલા બતાવવામાં આવ્યા છે. ત્યાં શરીર શબ્દ તો
ગૌણ તરીકે પ્રયુક્ત થયો છે. સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ જડ પદાર્થો અને ચેતન
જીવાત્મામાં પણ પરમાત્મા વ્યાપક છે, તે બધાના અન્તર્યામી આત્મા
છે, જેમ મણકાઓમાં સૂત્ર પરોવાયું છે તેમ બ્રહ્મ સર્વમાં આત-
મેત છે. એટલું જ તાત્પર્ય છે. જેમાં ઇન્દ્રિયો હોય, પ્રાણ, અપાન
આદિ પાંચ પ્રકારના વાયુઓ હોય, અને જે લોગનું સાધન હોય
તે જ સાચું શરીર કહેવાય છે. ન્યાયદર્શનમાં મહર્ષિ ગૌતમે
શરીરનું લક્ષણ બાંધ્યું છે કે, ચેદેન્દ્રિયાર્થશ્રયઃ શરીરમ્ । (૧-૧-૧૧.)
ચેદા અને ઇન્દ્રિયોનો જે આશ્રય હોય અને જેમાં રહી સુખ-દુઃખ
લોગવી શકાય તે શરીર કહેવાય છે. વળી શરીર તો આત્માના
પુણ્ય-પાપરૂપ કર્મથી પ્રાપ્ત થાય છે. પૃથ્વી આદિને જે બ્રહ્મના
શરીર તરીકે બતાવવામાં આવ્યું છે તેમાં આવું કશું નથી.

શરીરને જેમ જીવાત્મા પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ચલાવે છે તેમ પરમાત્મા સમસ્ત જડ વર્ગને ચલાવે છે અને જીવાત્માઓને તેના કર્મ પ્રમાણે શરીર આપી ઉપલોગપરાંયણુ બનાવે છે; આટલું જ સામ્ય લઈ ઉપનિષદ્ધારે પૃથ્વી આદિમાં શરીરનો પ્રયોગ કર્યો છે; બાકી ખરી રીતે પરમાત્માને શરીર નથી, કારણ કે તેને ઉપલોગ કે લોગ કરવાનો હોતો નથી. આ કારણથી જ બીજા ઉપનિષદ્ધોમાં એને ‘અકાય,’ ‘અનણુ’ અને અસ્તાવિર કહેવામાં આવેલ છે. કઠોપનિષદ્ધમાં પણ કહ્યું છે કે:-

અશરીર શરીરેષ્વનવસ્યેષ્વસ્થિતમ્ ।

મહાન્ત વિમુમાત્માન મત્વા ધીરો ન શોચતિ ॥ ૧-૨-૨૨.

પરમાત્મા સ્વયં અશરીરી છે અને અસ્થિર શરીરમાં તે વ્યાપક થઈને રહ્યો છે એ મહાન્ વિભુ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી બ્રહ્મજ્ઞાની માણસ શોકરહિત થાય છે. આ બધાં પ્રમાણોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે બ્રહ્મ શરીરી નથી, તેથી તે સુખ-દુઃખથી નહિત છે. જે અશરીરી હોય છે તેને પ્રિય અને અપ્રિયનો સંબંધ હોતો નથી—આવું છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્ધમાં પણ કહ્યું છે.

બ્રહ્મ નિમિત્તકારણ છે, પૃથ્વી આદિ ગૌણરૂપે તેનાં શરીર છે, તે વિભુ છે અને કર્મનાં ફળોનો લોકતા નથી. દુઃખનો જરાપણુ એને સ્પર્શ નથી; કોઈપણ દોષ કે નિર્બળતા એનામાં નથી; એ સદૈવ પૂર્ણકામ છે.

મનુ મહારાજે પણ કાર્યકારણરૂપે રહેલા સમસ્ત જડ વર્ગને શરીર કહ્યું છે, તે એટલા જ માર્ટે કે એ જડવર્ગ પરમાત્માને આધીન છે, પરમાત્મા એનો વિનિયોગ કરે છે અને પોતે તેમાં વ્યાપક છે. એટલે સમસ્ત પ્રકૃતિ પરમાત્માનું શરીર છે એમ ગૌણવૃત્તિથી કહેવામાં આવ્યું છે. આમાં પરમાત્માને સ્પૃષ્ટિ-જગતનું ઉપાર્દાન-કારણ કહેવાનો હેતુ નથી. ॥ ૧ ॥

બ્રહ્મને ઉપાદાનકારણુ માનેવામાં દોષ છે તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે:

સ્વપક્ષદોષાચ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :- (ચ) અને (સ્વપક્ષદોષાત્) પોતાના પક્ષમાં દોષ આવતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :- બ્રહ્મ કેવળ ચેતનસ્વરૂપ છે અને તેનો વિલક્ષણુ પરિણામ થાય છે. જેમકે, બ્રહ્મ ચેતન હોવા છતાં તેમાંથી પૃથ્વી આદિ જડ પદાર્થો પરિણમે છે—આ માનવું ઠીક નથી. ઉપાદાન જેવું હોય તેવું ઉપાદેય કાર્ય બને છે. માટીમાંથી જે કાર્ય બને છે તે માટીરૂપે જ હોય છે; સુવર્ણમાંથી જે કાર્ય બને તે સુવર્ણરૂપે જ બને છે; તેમ ચેતનમાંથી જો કોઈ કાર્ય બને તો તે ચેતનરૂપે જ હોવું એ ન્યાય છે. ઉપાદાન વિલક્ષણુ કાર્યને બનાવી શકતું નથી, માટે બ્રહ્મને નિમિત્તકારણુ માનવું એ જ યોગ્ય છે.

આ જ કારણથી વિશિષ્ટાદિતવાદીઓએ જડ પદાર્થને બ્રહ્મનું શરીર માન્યું છે અને એ જ જડ પદાર્થ કાર્યરૂપ-જડજગતરૂપે પરિણમે છે.

આણુભાગ્યકારે બ્રહ્મને સત્, ચિત્ અને આનંદ એમ ત્રણ અર્થોના સમુદાયરૂપે માન્યું છે. અને સત્ કે જે જડસ્વરૂપ છે, જેમાં આનંદ અને ચેતન તિરોહિત થઈ ગયાં છે, તે જ જગતરૂપે પરિણમે છે—એમ તેઓએ કહ્યું છે આનંદરૂપ બ્રહ્મનો પરિણામ થતો નથી. સ્વામી શ્રી શંકરાચાર્યને આ દોષ દૂર કરવા માટે અનિર્વચનીય માયાનો આશ્રય લેવો પડ્યો છે. આ બધું સૂચવે છે કે કેવળ એક જ ચેતનરૂપ બ્રહ્મનો વિલક્ષણુ પરિણામ થતો નથી; માટે એક જ...કેવળ એક જ ચેતનસ્વરૂપ બ્રહ્મને ઉપાદાનકારણુ માનવાથી પોતાના પક્ષમાં ચોક્કસ દોષ આવે છે. ॥ ૧૦ ॥

અબદ્ધમાણુ સિવાય કેવળ અનુમાનને આધારે દોષપણુ અતીન્દ્રિય અર્થનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી, એ આ સૂત્રમાં મમબાવે છે :

તર્કપ્રતિષ્ઠાનાદપ્યન્યથાનુમેયમિતિ ચેદેવમપ્યવિમોક્ષપ્રસન્નઃ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થઃ— (તર્કપ્રતિષ્ઠાનાત્) અનુમાનો અને તર્કનું પ્રતિષ્ઠાન ન હોવાથી (અપિ) પણ તેના બળે ખંડન કરવું ન જોઈએ. (અન્યથાનુમેયમ્) બીજી રીતે અર્થનું અનુમાન કરીશું (इति चेत्) એમ કહેવામાં આવે તોપણ (અવિમોક્ષપ્રસન્નઃ) અતીન્દ્રિય અર્થનો નિશ્ચય કરવામાં કેવળ તર્ક તો નિર્મૂળ—અપ્રતિષ્ઠિત જ થઈ જાય છે.

ભાવાર્થઃ— અહીં તર્ક અને અનુમાનનો એક જ અર્થ હોવામાં આવ્યો છે. અતીન્દ્રિય અર્થ કેવળ તર્કથી જાણી શકાતો નથી. બ્રહ્મ જેવા અતિગંભીર અર્થને સમજવા માટે કેવળ તર્ક કરવો એ તો તર્કભાસ જની રહે છે. જો કોઈ અનુમાન-કુશળ વિદ્વાન કહે કે—અમે એવો તર્ક કરીશું કે જે સર્વથા નિર્દોષ હોય; અનુમાન કરવામાં પણ વ્યાપ્તિનો બરાબર વિચાર કરીશું; તો શું કેવળ તર્કથી અર્થની સત્યતા ન પારખી શકાય? આનો ઉત્તર એ છે કે—કોઈ દષ્ટ અર્થમાં તર્ક નિર્દોષ હોઈ શકે, પણ જે દષ્ટ અર્થ ન હોય, કેવળ અતીન્દ્રિય જ અર્થ હોય તેમાં તો કોઈ પણ તર્ક આભાસ જ જની જાય છે; માટે તેને શ્રુતિનો ટેકો હોવો જરૂરી છે. શ્રુતિ એટલે વેદ; બ્રહ્મ અને મુક્તિ જેવા અર્થો દષ્ટ અર્થ નથી. એ તો અતીન્દ્રિય અર્થો છે. ‘યતો વાત્તો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ.’ વાણી જ્યાંથી પાછી ફરી જાય છે, અરે, મન પણ ત્યાં પહોંચી શકતું નથી, એવા અર્થનું યાથાર્થ અનુમાનથી મેળવી શકાય એ જાનવું જ અશક્ય છે. ૨ ॥

ગમે તેટલું વ્યાપ્તિનું બળ હોય તોપણ, અતીન્દ્રિય અર્થો જાણવા માટે અનુમાનો અનુમાનાભાસ થઈ જાય છે. એક વિદ્વાને કરેલા અનુમાનને બીજો વિદ્વાન ખોટું ઠરાવી દે છે. બુદ્ધિ દષ્ટ અર્થમાં ઠરે છે, અતીન્દ્રિય અર્થમાં તો તેની કયાંય પણ સ્થિરતા જ નથી; માટે જ આગમ—વેદનો આધાર હોવો જોઈએ.

વેદોક્તા અર્થ ઉપર વેદાનુકૂળ તર્ક અને અનુમાન ભલે કરે,

અને એવા અનુમાનોથી વેદોક્ત અર્થ વધારે સ્પષ્ટ પણ થશે. મનુ મહારાજે પણ વેદાનુસારી અનુમાન અને તર્ક કરવાની રજા આપી છે. જેમકે:-

પ્રત્યક્ષ ચાનુમાનં ચ શાસ્ત્રં ચ વિવિધાગમમ્ ।

ત્રયં સુવિદિતં કાર્યં ધર્મશુદ્ધિમમીક્ષતા ॥

આર્પ ધર્મોપદેશ ચ વેદશાસ્ત્રાવિરોધિના ।

યસ્તર્કેણાનુસંધત્તે સ ધર્મ વેદ નેતરઃ ॥ મનુઃ ૧૨-૧૦૬.

ધર્મ, બ્રહ્મ અને મોક્ષ આ ત્રણે અર્થો અતીન્દ્રિય છે, માટે તેને જાણવા પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને વૈદિક શાસ્ત્રોનો આધાર લેવો જોઈએ.

વેદ અને ધર્મોપદેશને વેદાનુકૂળ તર્કથી સમજવા જે પ્રયત્ન કરે છે તે સાચા ધર્મને જાણી શકે છે.

બ્રહ્મને જે નિમિત્તકારણ અને તદ્દહીન પ્રકૃતિને ઉપાદાનકારણ માનવામાં આવ્યું છે તે વેદ અને તદ્દનુકૂલ તર્કથી માનવામાં આવ્યું છે. માટે નિમિત્ત અને ઉપાદાનકારણ બુદ્ધાં-બુદ્ધાં માનવા જોઈએ.

જેઓ બ્રહ્મને જ ઉપાદાન અને નિમિત્તકારણ માને છે તેને આપણે પૂછી શકીએ છીએ કે-જો એકલા બ્રહ્મથી જ બધું બનતું હોય તો માયા, પ્રકૃતિ, સત્-જડવસ્તુ વગેરે શામાટે માનવું જોઈએ ? શું ઉપનિષદ અને વેદમાં આવું વિધાન નથી ? દ્વા સુર્ગા... માયા તુ પ્રકૃતિ વિચાત્ । વગેરે શ્રુતિઓમાં અને ઉપનિષદોમાં જડ વસ્તુનું સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન છે. માટે વેદાનુકૂળ તર્કથી પણ બ્રહ્મ નિમિત્તકારણ અને પ્રકૃતિ અથવા માયા એ જગતનું ઉપાદાનકારણ છે એ સ્પષ્ટ દીવા જેવી બાબત છે. ॥૧૧॥

સર્વ અનુમાનો અને શાસ્ત્રોની આ જ કસોટી છે :

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥

પદાર્થ:- (एतेन) આ રીતે (शिष्टापरिग्रहा:) ણીજ વિશુદ્ધ ગણાતાં શાસ્ત્રોનું પણ, જેમાં વેદનો આધાર દેવામાં આવ્યો નથી તેઓનું (अपि) પણ (व्याख्याताः) વ્યાખ્યાન કર્યું છે એમ સમજવું જોઈએ.

ભાવાર્થ:- આ પ્રમાણે જે શાસ્ત્રો પવિત્ર અને ઉત્તમ ગણાય છે, પણ તેમાં વેદનો આધાર દેવામાં આવ્યો નથી, વેદની ઉપેક્ષા કરવામાં આવી છે, વેદવિરુદ્ધ પણ લખવામાં આવ્યું છે, તેઓનું પણ વ્યાખ્યાન સમજવું અર્થાત્ તે શાસ્ત્રો પણ ભૂલને પાત્ર છે અને તેથી તે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી એમ સમજવું જોઈએ. સંસારમાં એક એકથી ચડિયાતા બુદ્ધિમાનો હોવાનો સંભવ છે, તેઓ અસત્ય અર્થને પણ સત્ય જેવો ણનાવી શકે છે, માટે એવાઓની જાળમાં ન સપડાઈ જવાય તેને માટે વેદનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. હરેક સંપ્રદાય અથવા મતને વેદરૂપ કસોટીથી કસીને તેનો આદર કરવો જોઈએ ને વેદથી વિરુદ્ધ જણાય તો તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. બુદ્ધ આદિ તપસ્વી વિદ્વાનોએ આપેલો ઉપદેશ ગમે તેટલો સાચો જણાય તોપણ તેમાં કયાંક ભૂલ હોવા સંભવ છે, કારણ કે તે ઉપદેશ વેદને અનુસરતો નથી. માણુગ ગમે તેટલો આગળ વધે તોપણ તે અપૂર્ણ રહેવા જ સર્જાયો છે. પરિપૂર્ણ તો પરમેશ્વર જ છે. માટે તેની (परमेश्वरनी) વાણીસ્વરૂપ વેદને માન્ય કરી તેને અનુચરતા ઉપદેશો સ્વીકારવા જોઈએ. ॥ ૧૨ ॥

ઈશ્વરની ભોક્તા તરીકે આશંકા કરી સમાધાન આ સૂત્રમાં કરે છે:

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत् स्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥

પદાર્થ:- (भोक्त्रापत्तेः) બ્રહ્માત્મા ભોક્તા થવાથી (अविभागः) શુભ અને બ્રહ્મનો વિભાગ રહે નહિ. (चित्) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો (लोकवत्) લોકવ્યવહારમાં જેમ ણને છે તેમ (स्वात्) થાય.

હોવાથી:— પ્રજા જગતનું નિમિત્તકારણ છે એ તો ખરાખર છે; પણ ચેતન પ્રજા વ્યાપક છે એવો ઉપનિષદનો સિદ્ધાંત છે, તેથી એનો સંબંધ શરીર, ઇન્દ્રિય અને મન સાથે છે જ. હવે વિચારો કે, લોકતા કેને કહે છે? કઠોપનિષદમાં લોકતાની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરી છે: આત્મેન્દ્રિયમનોયુક્તં મોકતેત્યાહુર્મનીષિણઃ । (૧-૩-૪.) ઇન્દ્રિયો અને મનથી યુક્ત થયેલો આત્મા લોકતા બને છે. શરીર, ઇન્દ્રિય અને મનથી રહિત આત્મા લોકતા હોતો નથી. પ્રજારૂપ આત્માનો સર્વ-વ્યાપક હોવાથી મન, ઇન્દ્રિયો અને શરીર સાથે સંબંધ હોય જ છે. પ્રજા તો સર્વનો અન્તર્યામી પણ છે, તેથી તે પણ લોકતા બની જાય છે.

વળી પ્રજાત્માના તો પ્રજા, ક્ષત્ર આદિ સર્વ જગત ઓદન-રૂપે છે અને મૃત્યુ ધી રૂપે છે. કઠોપનિષદમાં આ પ્રમાણે કહેલું છે, તેથી પણ પ્રજા લોકતા છે એમ સમજાય છે. પ્રજાને ઓદન અને ધી હોવાનો અર્થ જ એ છે કે પ્રજા તેનો લોકતા છે. જો પ્રજા લોકતા હોય તો તે પણ બીજા જીવાત્માઓના સમાન એક જીવાત્મા જ બની રહે છે. તો પછી પ્રજા અને જીવોનો જે વિભાગ છે તે રહે નહિ. અનશ્નન્ અન્યોઽભિચાકરીતિ, આ ઉપનિષદ-વાક્યમાં પ્રજાને અલોકતા તરીકે કહેલ છે, તે પણ અસંગત થઈ જાય છે.

ઉક્ત શંકાનો ઉત્તર એ છે કે— લોક-વ્યવહારની પેઠે પ્રજા અને જીવાત્માઓનો વિભાગ તો પ્રસિદ્ધ છે. પ્રજાનો સંબંધ ઇન્દ્રિયો અને મન સાથે છે એ વાત ખરી, પણ સંબંધ માત્ર હોવાથી પ્રજા લોકતા બને નહિ, લોકતા બનવામાં તો પુણ્ય અને પાપરૂપ કર્મ કારણ છે. પ્રજામાં પુણ્ય કે પાપ બેમાંથી કશું જ નથી.

આ ઠેકાણે આ લૌકિક દૃષ્ટાંત આપવું યોગ્ય લાગે છે.— રોગી માણસ દવાખાનામાં જાય છે અને નીરોગી માણસ પણ દવાખાનામાં જાય છે. દવાખાનાનો સંબંધ તો બન્નેને સરખો જણાય છે; છતાં

હવા તો રોગીને જ લેવી પડે છે અથવા આપરેશન પણ રોગીને જ કરાવવું પડે છે. નીરોગી માણસ તો દ્રષ્ટા તરીકે જ રહે છે. તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મને મન અને ઇન્દ્રિયો આદિ સાથે સંબંધ હોવા છતાં તેમાં ધર્માધર્મરૂપ કારણ ન હોવાથી તે બ્રહ્માત્મા ભોક્તા બનતો નથી.

બ્રહ્મ વ્યાપક અને નિયંત્રા છે અને બધામ જીવાત્માઓ એના નિયામ્ય છે. આ વિભાગ તો કાયમનો જ હોય છે.

જગતને ઓઢનરૂપ અને મૃત્યુને ઘીરૂપ કહ્યું છે ખરું, પણ એનો ભાવ એ છે કે બ્રહ્મ સર્વ જગતનો પ્રલય કરે છે, એટલે એ વાક્ય પ્રલયાવસ્થાને સૂચવે છે. પરમેશ્વર જગતને ઉત્પન્ન કરે છે, પાળે છે અને પ્રલય કરે છે, એ તો બીજા ઉપનિષદમાં સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે. જેમકે— તજ્જલનિતિ શાન્ત ઉપાસીત । છા. ૩-૧૪-૧. જગતનાં જન્મ, સ્થિતિ અને પ્રલયનું કારણ બ્રહ્મ છે, એમ સમજી શાંત બની ઉપાસના કરવી જોઈએ. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે બ્રહ્મ, જીવ અને જડ વર્ગનો વિભાગ અનાદિ અને અનંત છે જ. ॥ ૧૩ ॥

હવે, કાર્ય સત્ છે કે અસત્ ? અને તે કાર્ય કારણથી લિપ્ત છે કે અલિપ્ત ? વગેરે શંકાઓનું સમાધાન આ સૂત્રદ્વારા કરવામાં આવે છે:

તદનન્યત્વમારમ્ભણશબ્દાદિભ્યઃ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થઃ— (તદનન્યત્વમ્) ઉપાદાનકારણથી કાર્યનું અનન્યત્વ એટલે અલિપ્તત્વ હોય છે. એ વાત ઉપનિષદમાં આવેલા (આરમ્ભણશબ્દાદિભ્યઃ) આરંભણ શબ્દ આદિથી સિદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થઃ— ઉપાદાનકારણથી કાર્ય અલિપ્ત હોય છે, એટલે કારણ સત્ય હોવાથી કાર્ય સત્ છે, મિથ્યા નથી. કાર્ય સત્ હોવા છતાં તે અનિત્ય છે. કાર્યમાં ઉપાદાનકારણ-દ્રવ્ય અનુગત રહે છે. જેમ જે ફળો જીવંત-જીવંત બતાવી શકાય છે, જે આંખનાં જે રકાળીમાં મૂકીને અલગ-અલગ બતાવી શકાય છે, તેમ ઉપાદાન-કારણ-દ્રવ્ય અને ઉપાદેય કાર્ય-દ્રવ્ય જીવંત-જીવંત બતાવી શકાતાં

નથી. આથી કારણદ્રવ્ય સાથે કાર્યદ્રવ્યનો અલેદ-સંબંધ માનવામાં આવે છે. નૈયાયિકો પણ આ વાત કબૂલ કરે છે, પણ તેઓ ઉપાદાનકારણ-દ્રવ્ય અને ઉપાદેય કાર્યદ્રવ્યનો સમવાય-સંબંધ માને છે. એના મતમાં ઉપાદાનકારણ-દ્રવ્ય એટલે સમવાયિકારણ, અને ઉપાદેય કાર્યદ્રવ્ય એટલે સમવેત કાર્યદ્રવ્ય. સમવાયિકારણદ્રવ્ય અને તેમાં રહેલું સમવેત કાર્યદ્રવ્ય બંને અયુતસિદ્ધ હોય છે. સમવાયિકારણદ્રવ્યને છોડી સમવેત કાર્યદ્રવ્ય અલગ સ્થાનમાં રહી શકે નહિ, માટે તે બંને દ્રવ્યો અયુતસિદ્ધ કહેવાય છે. અયુતસિદ્ધ દ્રવ્યોનો સંબંધ સમવાયસંબંધ હોય છે. અહીં માત્ર નૈયાયિકોનો મત શબ્દમાં જ લિન્ન જેવો દેખાય છે, વાસ્તવમાં કશો મતભેદ જણાતો નથી. છતાં અહીં વેદાન્તમાં તો આપણે કારણ સાથે કાર્યનો અલેદ-સંબંધ હોય છે એમ જ કહીશું, કારણ કે એ પરિભાષા વેદાન્તદર્શનમાં રૂઢ છે.

આ વાત છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં આ પ્રમાણે સમજાવવામાં આવી છે—યથા સૌમ્યૈરેન મૃત્પિણ્ડેન સર્વં મૃન્મય વિજ્ઞાત સ્યાત્ વાચારમ્ભજ વિકારો નામધેય મૃત્તિકેત્યેવ સત્યમ્ ॥ ૬-૧-૪.

શ્વેતકેતુના પિતા સમજાવે છે કે— હે સૌમ્ય, શ્વેતકેતો, એક માટીના પિંડાને જાણવાથી તેમાંથી બનેલા સર્વ પદાર્થો જાણી શકાય છે, કે આ માટીના છે. કારણ કે માટી ઉપાદાનકારણ છે અને ઘટાદિ તેના વિકારો છે. ઘટાદિને જોઈશું તો જણાશે કે, તેમાં માટી સિવાય બીજું કોઈ દ્રવ્ય નથી. માટીનો પિંડો જુદા આકારે ગોઠવાયો તે જ ઘડો છે; વ્યવહાર ચલાવવા માટે એ વિકારનું નામ ઘડો રાખ્યું છે. માટીના ઘડારૂપ કાર્યમાં માટી જ દ્રવ્ય સત્ય છે અને ઘડો પણ સત્ય છે, છતાં તે માટીથી કોઈ જુદો નથી. આ પ્રમાણે કારણમાં કાર્ય સત્સ્વરૂપે જ હોય છે, પણ તે વિકારરૂપ ઘટ કારણમાં કોઈ વખત અવ્યક્તરૂપે હોય છે અને કોઈ વખત વ્યક્તરૂપે હોય છે. કારણની જે અવસ્થા સમજવી જોઈએ. એક કારણરૂપ અને બીજી કાર્યરૂપ અથવા વિકારરૂપ.

અહીં ઉપરનું દૃષ્ટાંત આપી જગતરૂપ કાર્યનું ઉપાદાનકારણ જાણી શકાય તો સમસ્ત જડજગત જાણી શકાય, માટે ઉપાદાનકારણ જાણવાનો ખાસ પ્રયાસ કરવો જોઈએ.

કાર્યજગતનું ઉપાદાનકારણ સત્ છે એમ ઉપનિષદમાં કહેવામાં આવ્યું છે. જેમકે:- સદેવ સૌમ્યેદમગ્ર આસીત્ એકમેવાદિતીયમ્ ॥ છાં. ૬-૨-૧. આ સત્ એટલે પ્રકૃતિ, જેને અન્યત્ર ‘માયા’ કહેવામાં આવી છે. આ ઉપરથી એટલું સમજવામાં આવ્યું કે બધું કાર્યજગત ‘પ્રકૃતિમય’ છે. પ્રકૃતિ સ્વયં જડ છે. આમ જડ પ્રકૃતિને જાણવાથી કઈ જાતનો પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય છે? તે સમજાતું નથી. જે જાણવાથી માણસ હરેક પ્રકારનાં દુઃખરહિત થઈ જાય અને આનંદમાં મગ્ન રહે એ જ જાણવું જોઈએ. કારણ કે, માણસની એ જ જાતની માગણી હોય છે; કાં તો સદાને માટે દુઃખના અભાવની અથવા અનન્ત આનંદની પ્રાપ્તિની. આતું નામ જ પુરુષાર્થ છે. કેવળ જડ ઉપાદાનકારણ જાણવાથી કશો પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી.

વળી પ્રકૃતિને જાણવાથી જીવાત્મા અને પરમાત્માનું જ્ઞાન પણ થઈ શકતું નથી, કારણ કે જીવાત્મા અને પરમાત્મા પ્રકૃતિના વિકાર નથી. માટે સૂત્રનું તાત્પર્ય શું છે તે સ્પષ્ટ સમજવું જોઈએ.

આનો ઉત્તર એ છે કે- પરમાત્મા અથવા બ્રહ્મ પ્રકૃતિની કારણાવસ્થા અને કાર્યાવસ્થા બંનેમાં વિદ્યમાન હોય છે, કારણ કે તે વ્યાપક છે.

પરમાત્માને છોડી પ્રકૃતિ અને જીવાત્મા રહી શકતાં નથી. બ્રહ્મનો પ્રકૃતિ તથા જીવાત્માઓ સાથે અવિનાશાવ સંબંધ રહેલો છે. એટલે જો ઉપાદાનકારણ પ્રકૃતિ જાણી શકાય તો તેની સાથે સદૈવ સંબંધ ધરાવનાર બ્રહ્મને જાણ્યા પછી જીવાત્મા, પ્રકૃતિ અને સમસ્ત વિકૃતિઓ જણાઈ જ જાય છે, એટલે બ્રહ્મને જાણ્યા પછી

કશું જાણવાનું બાકી રહેતું નથી. એટલે ઉપરના વાક્યમાં આવેલા 'સત્' પદનો અર્થ પ્રકૃતિ અને બ્રહ્મ બંને સમજવાં.

સૃષ્ટિની પહેલાં એકલું સત્ જ હતું એટલે કે વ્યાખ્યાન્યાયકરૂપે રહેલાં પ્રકૃતિ, જીવાત્મા અને બ્રહ્મ આ ત્રિવિધ સત્ હતું એમ જ સમજવું જોઈએ. પ્રકૃતિ અને જીવાત્મા જુદાંદારણ્યક ઉપનિષદના અન્તર્યામી પ્રકરણમાં બતાવેલા બ્રહ્મનાં શરીર જ છે, અને એ શરીરનો અન્તરાત્મા બ્રહ્મ જ છે, એટલે સૃષ્ટિની પહેલાં ઉક્ત શરીર-વિશિષ્ટ બ્રહ્મ એક જ હતું, કોઈપણ ભતનો વિકાર એ વળતે નહોતો. આ પ્રમાણે ઉપાદાનકારણ સાથે ઉપાદેય દ્રવ્યનો અલેક્ષ-સંબંધ બતાવ્યો છે અને સત્ રૂપ પ્રકૃતિનો બ્રહ્મ સાથે અવિનાશાવ-સંબંધ બતાવ્યો છે.

પ્રકૃતિ સાથે બ્રહ્મ એટલું બધું વ્યાપક અને ઓતપ્રોત છે કે જાણે બંને એક હોય, માટે સૃષ્ટિના પહેલાં એક સત્ હતું અને એને જાણવાથી બધું જણાઈ જાય છે, તેથી મોક્ષ મેળવી શકાય છે. અહીં પ્રકૃતિરૂપ જડ પદાર્થને મિથ્યા કહેવાનું તાત્પર્ય નથી. શરીર અને શરીરી બંને સત્ય છે અને શરીરી = આત્મા જાણવા પહેલાં શરીરને જાણવું જ જોઈએ.

માનવ-શરીર અને શરીરીનો સંબંધ અનિત્ય હોય છે, તેથી તે બંને મરણ વળતે જુદાં પડે છે. પણ પ્રકૃતિરૂપ શરીર અને બ્રહ્મનો સંબંધ તો નિત્ય હોય છે, કારણ કે બંને નિત્ય છે. તે પ્રકૃતિ-રૂપ અને બ્રહ્મરૂપ સત્ કાયમ રહે છે. એક જ સત્ શબ્દના બે જરા જુદા પડતા અર્થો અહીં સમજવા.

પ્રકૃતિ સાથે બ્રહ્મ સદૈવ અવિનાશાવ-સંબંધે વિદ્યમાન છે; છતાં તે પ્રકૃતિની માફક પરિણામ પામતું નથી; તે તો સદૈવ એક-રૂપે જ રહે છે. જીવાત્મામાં તો જ્ઞાન આદિના સંકેત-વિકાસ થયા કરે છે અને આ સંકેત-વિકાસને જીવાત્માને પરિણામ કેટલાક ભાષ્યકારોએ (રામાનુજાચાર્યે) કહ્યો છે. પણ બ્રહ્મમાં તો જ્ઞાનનો પણ

સંકેત અને વિકાસ થતો નથી. અક્ષર સદૈવ એકરૂપ અને એકરસ છે. પ્રકૃતિ સાથે વ્યાપક હોવાથી કેટલાક આચાર્યોએ અક્ષરની પણ ઉપાદાનકારણમાં ગણતરી કરી દીધી છે, તે ખરાબર નથી.

સ્વામી શ્રી શંકરાચાર્યજી વિકારમાત્રને મિથ્યા માને છે. તો પછી પ્રશ્ન એ થાય છે કે પ્રકૃતિ સાથે તેનો અભેદ કેવી રીતે? શું ભાવ અને અભાવ એ અર્થોનો અભેદ સંભવી શકે? ઘડો અને ઘડાનો અભાવ બંને એક છે એમ કયો વિવેકી માણસ કહે છે? જો ભાવ અને અભાવ એક જ હોય તો સધન અને નિર્ધન, રોગી અને નીરોગી, બધા સરખા જ ગણાવા જોઈએ. માટે મિથ્યાવાદને મિથ્યા જ સમજવો જોઈએ. કારણમાં કાર્યને સત્ માનો અથવા કારણ સાથે કાર્યનો સમવાયસંબંધ માનો, આ બંને મંતવ્યો યોગ્ય લાગે છે.

અક્ષર ઉપાદાનકારણ છે અને તેના જ બધા વિકારો છે, એ માન્યતા પણ મિથ્યાવાદ જેટલી જ મિથ્યા જણાય છે. જડ અને ચેતન, આ બે અર્થો તો સનાતન છે. આ બેમાંથી જો એક ન રહે તો જગતનું સ્વરૂપ જ ન રહે. આ બાબતને સમજાવવાનું જ સર્વ ઉપનિષદોનું તાત્પર્ય છે.

જીવાત્મા ચેતન છે; ચેતનનું ઉપાદાન જડ હોઈ શકે નહિ. માટે જીવાત્માનું ઉપાદાનકારણ જડ પ્રકૃતિ નથી.

અક્ષર ચેતન છે માટે જીવાત્માનું ઉપાદાનકારણ અક્ષર જ હોવું જોઈએ. આ માનવું પણ જોડું છે; કારણ કે જીવાત્મા તો નિત્ય છે. ન જાયતે મ્રિયતે વા કદાચિત્ ધૃત્યાદિ ઉપનિષદનાં વાક્યોથી એ વાત સ્પષ્ટ સમજાય છે. જીવાત્મા કોઈનો પણ વિકાર નથી.

અક્ષરને જાણવાથી જીવાત્માનું જ્ઞાન થઈ જાય છે; કારણ કે જીવાત્મામાં પણ અક્ષર એતપ્રેત છે. ‘અક્ષરને જાણવાથી સર્વ જણાઈ જાય છે.’ એ વાક્યનું તાત્પર્ય એ છે કે અક્ષર સર્વવ્યાપક હોવાથી અક્ષર જાણવાથી બધું જણાઈ જાય છે. ભીંત ઉપર પ્રકાશ પડ્યો

હોય તો તે પ્રકાશના જ્ઞાન સાથે જ ભીંતનું પણ જ્ઞાન થઈ જાય છે. બ્રહ્મ બધાનું ઉપાદાનકારણ છે માટે બ્રહ્મજ્ઞાન સર્વનું જ્ઞાન થવામાં કારણ નથી. બ્રહ્મ તો કોઈપણ દ્રવ્યનું ઉપાદાનકારણ નથી, એ તો સર્વનું નિમિત્તકારણ છે, યાદાત્યતોડ્યાન્ બદ્ધાત્ । (દ્વિજ્ઞાવાચ-૮) ઈત્યાદિ ઉપનિષદોથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે. ॥ ૧૪ ॥

હવે કાર્યનો કારણ સાથે અભેદ હોવામાં કેટલાક હેતુઓ આપે છે:

માવે ચોપલઘ્વે: ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ:- (માવે ચ) અને કારણના હોવામાં જ (ઉપલઘ્વે:) કાર્યની ઉપલબ્ધિ થાય છે.

ભાવાર્થ:- કારણ હોય તો જ કાર્યની ઉપલબ્ધિ થાય છે; કારણ ન હોય તો કાર્યની ઉપલબ્ધિ થતી નથી. જેમકે- માટી હોય તો જ ઘડાની ઉપલબ્ધિ થાય; સૂતર હોય તો જ કાપડની ઉપલબ્ધિ થાય; માટે ઉપાદાનકારણ અને ઉપાદેય કાર્યનો અભેદ સંબંધ છે. નિમિત્તકારણનો કાર્ય સાથે અભેદ-સંબંધ હોતો નથી. કારણ કે, કુંભાર એ ઘડાનું નિમિત્તકારણ છે, તેથી કુંભાર હોય તો જ ઘડાની ઉપલબ્ધિ થાય એવો નિયમ જણાતો નથી. ઘડા સાથે અનુગત તો માટી જ છે, કુંભાર નહિ.

શંકા:- બ્રહ્મ જગતનું નિમિત્તકારણ છે, તો ઉપાદાનકારણ માફક બ્રહ્મ જગતમાં અનુગત કેમ છે?

સમાધાન:- કુંભાર જેમ ઘડાનું નિમિત્તકારણ છે તેમ સમસ્ત કાર્યજગતનું નિમિત્તકારણ બ્રહ્મ છે. છતાં બ્રહ્મ સમસ્ત જગતમાં અનુગત છે તેનું કારણ એ છે કે, બ્રહ્મ સર્વવ્યાપક છે; માટે બ્રહ્મને છોડી કોઈપણ પદાર્થની ઉપલબ્ધિ થતી નથી. જ્યારે કુંભાર અવ્યાપક છે, તેથી ઘડાની ઉપલબ્ધિ કરવામાં અથવા ઘડાનું પ્રત્યક્ષ કરવામાં કુંભારની જરૂર પડતી નથી. કુંભારની ગેરહાજરીમાં પણ ઘડો વિદ્યમાન હોય છે—એવું સર્વકોઈ જાણી શકે છે.

આ ઉપરથી સમજવું રહ્યું કે ઉપાદાનકારણ-દ્રવ્ય અને ઉપાદેય કાર્યદ્રવ્યનો જ અલેદ-સંબંધ છે. નિમિત્તરૂપ કારણ-દ્રવ્યનો ઉપાદાનકારણ કે ઉપાદેય કાર્યદ્રવ્ય સાથે અલેદ હોતો નથી.

અલેદ હોવામાં બીજો હેતુ આપે છે :

સત્ત્વાચ્ચાવરસ્ય ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ:- (સત્ત્વાત્ ચ) ઉત્પત્તિ પહેલાં કારણસ્વરૂપે કારણમાં (અવરસ્ય) પછીના કાળમાં પ્રકટ થનાર ઉપાદેય કાર્ય વિદ્યમાન હોય છે, તેથી કાર્ય અને કારણનો અલેદ-સંબંધ છે.

ભાવાર્થ:- ઉપનિષદમાં એમ લખ્યું છે કે, કારણરૂપે ઉપાદાન-કારણમાં પછીથી પ્રકટ થનાર ઉપાદેય કાર્ય વિદ્યમાન હોય છે. જેમકે, સદેવ સૌમ્યેદમગ્ર આસીત્ । (છાંદોગ્ય. ૬-૨-૧.) આ કાર્યોત્તમક જગત ઉત્પન્ન થયા પહેલાં સત્ત્વ જડ પ્રકૃતિમાં વિદ્યમાન હતું. આ ઉપરથી પણ સમજી શકાય છે કે કાર્યકારણનો અલેદ-સંબંધ છે.

શંકા:- ‘આત્મા વા इदमेक एवाग्र आसीत् नान्यत् किंचन मिथ । (ऐत. ૧-૧.) જગત્ ઉત્પન્ન થયા પહેલાં તે આત્મા જ હતું; બીજું કશું ગતિવાળું નહોતું.’

અહીં આત્મા-બ્રહ્મ કે જે નિમિત્તકારણ છે, તેની સાથે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થયા પહેલાં જગત્ને અભિન્ન કેમ બતાવ્યું છે ?

ઉત્તર:- બ્રહ્મ તો સર્વવ્યાપક છે તેમ અનાદિ પણ છે, તેથી જગત ઉત્પન્ન થયા પહેલાં આત્મા-બ્રહ્મ હતું જ, અને તેનો એક-દેશ જણાતું સમસ્ત જગત્ કારણરૂપે હતું. આમાં બ્રહ્મ સાથે જગત્નો અલેદ-સંબંધ બતાવ્યો નથી. જડ અને ચેતનનો અલેદ ન હોય. જેમ સમુદ્રના એક ભાગમાં માછલું રહે છે તેમ બ્રહ્મમાં ઉત્પત્તિ પહેલાં કારણસ્વરૂપે નિષ્ક્રિય બનેલું જગત હતું. આ કારણથી જ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થયા પહેલાં આત્મસ્વરૂપ બ્રહ્મ જ હતું

એમ કહ્યું છે. આથી સત્ત્વ જડ પણ ન હતું એમ સમજવાનું નથી. આ ઉપરથી પણ કાર્ય અને ઉપાદાનકારણનો અલેદ સંબંધ છે. ॥૧૬॥

કારણ અને કાર્યનો અલેદ હોવામાં એક વિશેષ હેતુ :

અસદ્વ્યવદેશાન્નતિ ચેન્ન ધર્માન્તરેણ વાક્યશેષાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ:- (અસદ્વ્યવદેશાત્) ઉત્પત્તિ પહેલાં અસદ્ શબ્દથી વ્યવદેશ હોવાથી (નેતિ ચેત્ ન) કાર્યનો કારણ સાથે અલેદ નથી એમ જો કહેવામાં આવે તો એ ઠીક નથી (ધર્માન્તરેણ) બીજા ધર્મથી અર્થાત્ અવ્યાકૃત નામરૂપત્વથી તેમ કહેવામાં આવ્યું છે. એવું (વાક્યશેષાત્) વાક્યના શેષ ભાગથી સમજાય છે.

ભાવાર્થ:- કાર્ય ઉત્પન્ન થયા પહેલાં અસદ્ રૂપ અર્થાત્ અભાવ રૂપ હતું એમ ઉપનિષદમાં કહેવામાં આવ્યું છે. અસદ્વેદમગ્ર આસીત્ । (જં. ઉપ. ૩-૧૬-૧.) કાર્યની ઉત્પત્તિ પહેલાં અસત્ હતું. અસત્ એટલે અભાવ. જો કાર્ય ઉત્પત્તિ પહેલાં અભાવરૂપ હોય તો તેનો કારણ સાથે અલેદ કેવી રીતે હોઈ શકે ? ભાવ અને અભાવનો અલેદ ન જ હોય.

આનો ઉત્તર એ છે કે—ઉક્ત ઉપનિષદમાં જો ‘અસત્’ કહેવામાં આવ્યું છે તેનો અર્થ બીજા ધર્મરૂપે તે હતું, અર્થાત્ પહેલાં કાર્ય અવ્યાકૃતનામરૂપે હતું. કાર્યની જ અવસ્થા હોય છે—વ્યાકૃત-નામરૂપત્વ અને અવ્યાકૃતનામરૂપત્વ. કાર્ય જ્યારે વ્યાકૃતરૂપમાં હોય ત્યારે ‘સત્’ કહેવામાં આવે છે અને અવ્યાકૃતરૂપમાં હોય ત્યારે કાર્ય ‘અસત્’ કહેવામાં આવે છે. માટે અસત્નો અર્થ ‘અભાવ’ કરવો નહિ. અભાવ તુચ્છરૂપ હોવાથી તેની સાથે કારકનો સંબંધ હોતો નથી, અને કારક વગર જોને માટે ક્રિયાનો પણ ઉપયોગ થઈ શકે નહિ. ઉક્ત ઉપનિષદમાં તો અસત્ સાથે આસીત્ ક્રિયાનો સંબંધ બતાવ્યો છે. માટે અસત્નો અર્થ અભાવ કરવો નહિ.

વાક્યશેષ એટલે વાક્યનો બાકી રહેલો ભાગ. વાક્યના આગળના ભાગમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે તત્ સદ્ આસીત્, તે સત્ હતું, અર્થાત્ કાર્ય સત્ હતું. આ ઉપરથી પણ સમજાય છે કે ‘અસત્’નો અર્થ અભાવ કરવો નહિ. અન્યાકૃતરૂપે ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ કાર્ય સત્ હોવાથી કારણ સાથે એનો અલેદ છે એમ સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. ॥ ૧૭ ॥

આ સૂત્ર પણ કાર્યનો કારણ સાથે અલેદ બતાવે છે :

યુક્તે: શબ્દાન્તરાચ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ:- (યુક્તે:) યુક્તિથી (ચ) અને (શબ્દાન્તરાત્) બીજાં વેદાન્તવાક્યોથી અલેદ સિદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ:- કાર્યનો કારણ સાથે અલેદ હોવામાં અને ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ કાર્યનું અસ્તિત્વ હોવામાં આ યુક્તિ છે. જે માથુસને દહીં બેઈતું હોય તે દૂધ લઈ મેળવે છે, કારણ કે દૂધમાં દહીં અન્યાકૃતરૂપે વિદ્યમાન છે. જેને કાપડ બેઈતું હોય તે સૂતર લેવા પ્રયત્ન કરે છે, કારણ કે સૂતરમાં જ કાપડનું અસ્તિત્વ છે. જે દૂધમાં દહીંનો અને સૂતરમાં કાપડનો અભાવ હોત તો, દહીંની જરૂરવાળો દૂધ માટે અને કાપડની જરૂરવાળો સૂતર માટે પ્રવૃત્તિ જ ન કરત. કારણ કે, અભાવ તો તુચ્છ અને સર્વત્ર એકસરખો જ હોય છે, તો દહીં ઇચ્છનારે દૂધમાં જ શામાટે પ્રવૃત્તિ કરવી? શામાટે માટીમાં પ્રવૃત્તિ ન કરવી?

બિન્ન-બિન્ન કાર્યોનાં બિન્ન-બિન્ન કારણો નિયમિત હોય છે, તેથી જણાય છે કે કારણમાં કાર્ય ઉત્પત્તિ પહેલાં અન્યાકૃત છે અને કારણથી તે અભિન્ન છે.

વેદાન્તના શબ્દો પણ કહી રહ્યા છે કે, કારણમાં કાર્ય ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ સત્ છે અને તે કારણરૂપે પણ છે. જેમકે, સદેવ આસીત્ । (છા. ૬-૨-૧) ઉત્પત્તિ પહેલાં આ જગત

અ. ૨. પા. ૧. સ. ૧૯-૨૦.]

કારણરૂપે સત્ હતું, કારણ સાથે અભિન્ન હતું, અવ્યાકૃત હતું, વગેરે. શબ્દોથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે કારણ અને કાર્યનો અભેદ છે અને કાર્ય ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ સત્ છે. ॥૧૮॥

જો ઉત્પત્તિ પહેલાં કારણમાં કાર્ય વિદ્યમાન હોય તો તે કેમ જોઈ શકાતું નથી ? એના ઉત્તરરૂપે આ સૂત્ર છે :

પટ્વચ ॥૧૯॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (વ્યત્) સંકેતો વચ્ચે.

ભાવાર્થ:- જેમ ઘડી કરી રાખેલો કાપડનો તાકો કેટલો લાંબો-પહોળો છે તે સ્પષ્ટ જોઈ શકાતો નથી, પણ જ્યારે ઘડી ઉઠેલી નાખી લાંબો કરવામાં આવે છે ત્યારે તાકો તેની લાંબાઈ-પહોળાઈ સાથે સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. તેમ કારણમાં ઉત્પત્તિ પહેલાં રહેલું કાર્ય સાધનોનો ઉપયોગ કરવાથી પ્રકટ થાય છે. સૂત્રમાં એનો (કાપડનો) અભાવ હોતો નથી, માટે અભાવમાંથી કાર્ય બનતું નથી. જો અભાવમાંથી કાપડ બનતું હોત તો અભાવ બધે ઠેકાણે હોવાથી માટીમાંથી અને પાણીમાંથી પણ કાપડ બનત, કારણકે ત્યાં પણ અભાવ તો છે જ. આ દૃષ્ટાન્તથી સમજાય છે કે કારણમાં કાર્ય અવ્યાકૃતસ્વરૂપે ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ વિદ્યમાન છે. ॥૧૯॥

અભેદ હોવામાં બીજું દૃષ્ટાન્ત આપે છે :

યથા ચ પ્રાણાદિ ॥૨૦॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (પ્રાણાદિ) પ્રાણ આદિ (વયા) પેઠે.

ભાવાર્થ:- શરીરમાં પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, સમાન અને ઉદાન આદિ વાયુના ભેદો છે. પણ જ્યારે યોગી પ્રાણાયામ કરી તે બધાનો નિરોધ કરે છે ત્યારે પ્રાણ માત્ર જીવનને જ ટકાવી રાખે છે. બાકી શરીરમાં વાયુનો પ્રસાર તેમ જ આકુચન આદિ કશું જણાતું નથી, (અપાન આદિનું કાર્ય જણાતું નથી.) જોકે એ બધા વાયુના ભેદો સૂક્ષ્મરૂપે

કારણુમા તો વિદ્યમાન જ હોય છે તેમ ઉત્પત્તિ પહેલાં કાર્ય કારણુમા હોય છે અને તે કારણુરૂપે અન્યાકૃત બની રહેલું હોય છે ॥ ૨૦ ॥

જીવાત્મા ને બ્રહ્મ હોય તો શો દોષ આવે તે આ સૂત્રમા જણાવે છે

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

પદાર્થ - (ઇતરવ્યવદેશાત્) જીવાત્માનું ને બ્રહ્મ તરીકે કથન કરવામા આવે તો (હિતાકરણદોષપ્રસક્તિ) હિત આદિનું ન કરવું ઈત્યાદિ દોષોનો પ્રસંગ બ્રહ્મને માટે ઊભો થાય છે.

ભાવાર્થ - જીવાત્મા ને બ્રહ્મ હોય તો જગતમા લોકતા પણ બ્રહ્મ છે એમ સિદ્ધ થાય છે જગતનો રચનાર બ્રહ્મ અને જગતનો લોકતા પણ બ્રહ્મ તત્ત્વમસિ, અયમાત્મા બ્રહ્મ—ઈત્યાદિ વાગ્યોથી નવીન વેદાન્તીઓ જીવને બ્રહ્મ માનવા મથે છે ને આમ જ હોય તો બ્રહ્મે પોતાને માટે હિત જ કેમ ન બનાવ્યું? શામાટે અહિત બનાવ્યું? જગતમા હું જ છે એ તો સર્વકોઈને અનુભૂત છે અહિતમાથી જ હું જ ઉત્પન્ન થાય છે ને બ્રહ્મ જ લોકતા છે, જીવ જેવી કોઈ બીજી ચેતન વસ્તુ જ નથી, તો તેણે પોતા માટે હું જ-મય સૃષ્ટિ શામાટે બનાવી? કોઈપણ સમજી માણસ પોતાને હું જ થાય એવો ઉપાય શોધતો નથી, તો પછી સર્વજ્ઞ બ્રહ્મે પોતાને માટે હું જ શામાટે સર્જ્યું? જગતમા આધ્યાત્મિક, આધિદેવિક અને આધિભૌતિક વિચિત્ર હું જો છે આ બધાનું કારણુ બ્રહ્મ સિવાય બીજું કોણુ છે?

વેદમા તો જીવ અને બ્રહ્મનો ભેદ સ્પષ્ટ બતાવવામા આવ્યો છે જેમકે, જ્ઞ યચિષ્ઠ, દાગ્ધોઃ પૃથ્વીઃ પૃથ્વીઃ ગૃણુઃ મિર । રણ તોજ્ઞમ્ બના ॥ (શ્લોક ૮-૮૪૩) હે અતિબલવન્, પરમાત્મન્, તમે જેઓ બીજાઓને મદદ કરે છે તેવા માણસોનું નક્ષણ કરો છો. તમે અમારી વાણી સામજો, અને અમે તમારા પુનઃસમાન છીએ તમે સ્વયં અમારું નક્ષણ કરો.

આમાં પ્રહ્લ અને જીવાત્માઓનો ભેદ સ્પષ્ટ બતાવ્યો છે. તો જેઓ વેદાન્તના કેટલાંક વાક્યોથી જીવને પ્રહ્લ તરીકે સિદ્ધ કરવા મથે છે, તેઓ શું વેદથી વિરુદ્ધ માર્ગે નથી જઈ રહ્યા? વેદ-વિરોધી વચ્ચનો માન્ય કેમ કરી શકાય?

જીવ અને પ્રહ્લમાં ઔપાધિક ભેદ છે, ખરો ભેદ નથી, એમ કહેવું પણ જોડું છે. શું એવો કોઈ મંત્ર બતાવી શકે છે કે જેમાં ઉપાધિ બતાવી હોય? ઉપાધિનું સ્વરૂપ અને ઉપાધિનું માપ પણ બતાવ્યું હોય? જીવ, ઈશ્વર અને પ્રકૃતિ—આ ત્રણ સિવાય ઉપાધિ નામનો કોઈ ચોથો પદાર્થ વેદમાં બતાવવામાં આવ્યો નથી. ઉપાધિ એ તો નવીન વેદાન્તીઓની માત્ર કલ્પના છે. એક પ્રહ્લ માનવામાં અને જીવને ન માનવામાં ઘણા દોષો આવતા હોવાથી અને એવી માન્યતાને વેદનો ટેકો ન હોવાથી એ મત ત્યાજ્ય છે. ॥૨૧॥

આ સૂત્ર પણ જીવ અને પ્રહ્લનો ભેદ બતાવે છે:

અધિકં તુ મેદનિર્દેશાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ:- (મેદનિર્દેશાત્) જીવ અને પ્રહ્લના ભેદનો નિર્દેશ હોવાથી (અધિકં તુ) પ્રહ્લ જીવાત્માઓ તથા જડવર્ગ કરતાં અધિક-શ્રેષ્ઠ જ છે.

ભાવાર્થ:- સંસારમાં અનેકવિધ દુઃખ હોવાથી અને એ દુઃખનો ભોક્તા પ્રહ્લ ન હોવાથી જીવાત્મા દુઃખનો ભોક્તા તરીકે છે. જીવો, ઉપનિષદનાં વાક્યો આ પ્રમાણે છે:

(૧) યો વિજ્ઞાને તિષ્ઠન્ વિજ્ઞાનાદન્તરો યં વિજ્ઞાનં ન વેદ । ચ્હદાત્મ્યક. ૩-૨-૨૨. અહીં વિજ્ઞાન શબ્દથી જીવાત્મા લેવામાં આવે છે.

પૃથગાત્માને પ્રેરિતારં ચ મત્વા બુદ્ધસ્તતસ્તેનામૃતત્વમેતિ । સ્વેતાશ્વ. ૧-૬.

જીવાત્મા અને પ્રેરણા કરનાર આત્માને માનીને પ્રેરક આત્મા-પ્રહ્લનો ભક્ત બનેલો જીવાત્મા મુક્તિને પામે છે.

સ કારણં કરુણાધિપાધિપઃ । સ્વેતાશ્વ. ૬-૬.

તે કારણ છે. ઇન્દ્રિયો અને જીવાત્માઓનો તે સ્વામી છે. મેં કહ્યું
તયોરન્યઃ પિપ્પલ સ્વાદ્વત્તિ ॥ શ્વેતાશ્વ. ૪-૫.

બ્રહ્મ અને જીવ આ બેમાંથી જીવ ધર્મ અને અધર્મનાં
લોગવે છે

શાશ્વૌ દ્વાપ્તૌ ઇન્દ્રનીશૌ । શ્વેતાશ્વ. ૧-૯.

બ્રહ્મ સર્વજ્ઞ છે. જીવાત્મા અલ્પજ્ઞ છે. બંને અનાદિ છે. બ્રહ્મ
સર્વશક્તિયુક્ત છે અને જીવાત્મા અનીશ-અલ્પશક્તિ વાળો છે.

પ્રાચેનાત્મના સપરિધ્વક્તો ન વાદ્ય કિંચન વેદ નાન્તરમ્ । બૃહ. ૪-૩-૨

બ્રહ્મમાં સંબંધ થયેલો જીવ અંદર અને બહારનું કશું
બાહ્યતો નથી.

પ્રધાનક્ષેત્રપતિર્ગુણેશઃ । શ્વેતાશ્વ. ૬-૧૬.

બ્રહ્મ પ્રધાન-પ્રકૃતિ અને જીવાત્માનો સ્વામી છે તથા સત્વ
રજઃ અને તમ—એ ત્રણે ગુણોનો પણ સ્વામી છે.

આત્મા વા અરે દ્રષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ । બૃહ. ૨-૪-૫.

પરમાત્માનો અનુભવ કરવો જોઈએ, તેનું શ્રવણ કરવું જોઈએ
અને તેનું મનન-(ઉપાસના) કરવું જોઈએ.

સોડત્વેષ્ટવ્યઃ સ વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ । છાંદોગ્ય. ૮-૭ ૧. એ આત્માની શોધ
કરવી જોઈએ, તેને બાહ્યવાની ઈચ્છા કરવી જોઈએ.

સતા સૌમ્ય તદ્ સપ્તો ભવતિ । છાંદોગ્ય ૮-૧.

સુષુપ્તિમાં આત્મા બ્રહ્મ સાથે જોડાય છે.—આ બધાં વેદાન્ત-
વાક્યોથી જીવાત્મા બ્રહ્મથી ભિન્ન છે એમ મમન થય છે.

હવે નિશ્ચય કરી શકાશે કે પરમાત્મામાં હિતાકરણ અને
અહિતાકરણના દોષો આવતા નથી, કારણ કે તે પોતાને માટે સૃષ્ટિ
જ થનાવતો નથી, તો પછી હિતાકરણ વગેરેની તો વાત જ ક્યાં
રહી ? ॥ ૨૨ ॥

જીવ અને બ્રહ્મ બંને ચેતન છે, માટે જીવાત્મા બ્રહ્મ થઈ શકે.
 'મહે—જીવો બ્રહ્મ ચેતનત્વાત્ યદ્યેવં ન તદ્ બ્રહ્મ યથા ઘડાદિ । આવી
 તના અનુમાનથી કેટલાક જીવને બ્રહ્મ માને છે, તેનો ઉત્તર આ
 તમાં આપે છે :

અરમાદિવચ્ચ તદનુપપત્તિઃ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થઃ—(ચ) અને (અરમાદિવત્) પાપાણાદિની માફક (તદનુ-
 પત્તિઃ) જીવમાં બ્રહ્મત્વની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી.

ભાવાર્થઃ— ઢેકું, પાપાણુ, મણિ—આ બધા પાર્થિવ પદાર્થો છે ,
 અને બધામાં પૃથ્વીત્વ ધર્મ સમાન છે; છતાં ઢેકું એ મણિ બની
 શકતું નથી. ઘી, દૂધ, દહીં, માખણુ, ગોળ વગેરે પદાર્થો પણ પાર્થિવ
 , છતાં તેઓ એક થઈ શકતા નથી. તેમ જીવ ચેતન હોવાને
 કારણે જ બ્રહ્મ થઈ શકતો નથી. માણસ માણસમાં, કાપડ કાપડમાં
 અને અશ્વ અશ્વમાં જેમ બહુ જ લાંબો ફરક હોય છે, તેમ જીવ
 અને બ્રહ્મ બંને ચેતન હોવા છતાં તે બંને એક થઈ શકતા નથી.
 માં પણ ઘણા જ ફરક છે. જેમ સાધારણ પાપાણુ મણિ ન કહેવાય,
 તેમ જીવાત્મા બ્રહ્મ ન કહેવાય. જીવ અનાદિ અને અમર હોવાથી
 આને માટે તે બ્રહ્મથી જુદો છે.

ન જાયતે મ્રિયતે વા કદાચિત્ । એ વેદાન્ત-વાક્ય પણ જીવને નિત્ય
 માને છે અને તે બ્રહ્મથી ભિન્ન છે. આથી સ્પષ્ટ સમજાયે કે કેવળ
 બ્રહ્મ જ નથી, જીવાત્માઓ પણ છે જ; તેથી જે શ્રાવણ કહેવામાં
 આવ્યું છે કે બ્રહ્મે પોતાને માટે હિત કેમ ન કર્યું? અને અહિત
 આમાટે કર્યું? વગેરે શંકાઓ દૂર થઈ જાય છે. બ્રહ્મે પોતાને
 માટે જગત જ નથી બનાવ્યું, જગત તો જીવાત્માઓને માટે
 બનાવ્યું છે. માટે હિતાકરણાદિ દોષ બ્રહ્મમાં આવતા નથી.

પ્રશ્નઃ— ભલે જીવો બ્રહ્મ ન બને, અને તેઓને માટે બ્રહ્મ
 જગત બનાવ્યું છે એ પણ કબૂલ કરીએ, છતાં એણે જગત

હિતરૂપ-સુખરૂપ જ કેમ ન બનાવ્યું? જીવાત્માઓ જગતમાં સદા સુખી જ રહે એ શું પરમાત્માને નથી ગમતું?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે-જગત બધું જ હિતરૂપ જ છે; છતાં જીવાત્માઓ બધા સરખા હોતા નથી, તેથી જ જગતના એક પદાર્થથી અમુક જીવ સુખ મેળવે છે જ્યારે બીજો તેનાથી દુઃખ મેળવે છે. આમાં બ્રહ્મનો દોષ નથી પણ જીવાત્માઓનો દોષ છે. ચત્તુરને માણસના લાભ માટે જ કારીગર બનાવે છે, છતાં કોઈપણ માણસ તેનો દુરુપયોગ કરે, એનાથી કોઈનો પ્રાણ લે, તો એ જ ચત્તુરને ખાતર માણસને મરણાન્ત દુઃખ લોગવવું જ પડે. આમાં કારીગરનો કશો જ દોષ નથી; ઉપયોગ કરનારનો જ દોષ છે. તેમ જગતનો ઉપયોગ કરનારો જ પોતાના અજ્ઞાન અને રાગદ્વેષાદિ દોષોને લીધે દુઃખી થાય છે. માટે બ્રહ્મમાં હિતાકરણાદિ દોષો આવતા નથી. ॥ ૨૩ ॥

સામાન્ય રીતે કર્તા ઉપાદાનકારણ સિવાય બીજાં કારકોની પણ અપેક્ષા કાર્ય બનાવવા માટે રાખે છે. તો તે નિયમ પ્રમાણે પરમાત્મા ઉપાદાનકારણ સિવાય જગતરૂપ કાર્ય બનાવવા માટે બીજાં કયાં કારકોની અપેક્ષા રાખે છે? એનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં શાસ્ત્રકાર આપે છે:

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥

પદાર્થ:- (‘ઉપસંહારદર્શનાત્) સાધનોનું મેલન જોવાતું હોવાથી (ન હિતિ ચેત્) બ્રહ્મને બીજાં કારકો મળતા ન હોવાથી તે કર્તા બની શકે નહિ, જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો (ન) ઠીક નથી (હિ) કારણ કે (ક્ષીરવત્) દૂધ પેટે.

બાવાર્થ:- કુંભાર, વણકર વગેરે કર્તાઓને માટી અને સૂતરરૂપ ઉપાદાનકારણ સિવાય ઘટ અને વસ્ત્રરૂપ કાર્ય બનાવવા માટે ચક્ર, દંડ, શાળ વગેરે સાધનોની જરૂર પડે છે. સાધનો વગર

એકલા ઉપાદાનમાંથી જ કર્તા કાર્ય બનાવી શકે નહિ, તો પ્રકૃતિ-રૂપ ઉપાદાનકારણમાંથી પરમાત્માએ કયાં બીજાં સાધનોથી જગત્ રૂપ કાર્ય બનાવ્યું?

જો બીજાં કારકો ન હોય તો પરમાત્મામાં કર્તૃત્વ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ.

આ શંકાનું નિવારણ દ્વધમાંથી બનતા દહીંનું દધાંત આપી કરે છે. દ્વધમાંથી દહીંરૂપ કાર્ય બનાવવામાં જેમ કોઈ અન્ય સાધનોની જરૂર પડતી નથી, તેમ પ્રકૃતિમાંથી જગત્ રૂપ કાર્ય બનાવવા માટે અન્ય સાધનોની જરૂર પડતી નથી.

અહીં જો કોઈ શંકા કરે કે, દહીં બનાવવામાં બહારની ગરમી અને મેળવણીની જરૂર પડે છે. આનો ઉત્તર એ છે કે, દ્વધમાં દહીં બનવાની શક્તિ છે, મેળવણી અને બહારની ગરમી તો દહીં જલદી અને મીઠું બને તેને માટે હોય છે. પાણીમાં મેળવણી અને બહારની ગરમી હોવા છતાં તેમાંથી દહીં કેમ બનતું નથી? તો તેનો ઉત્તર એ જ છે કે પાણીમાં દહીં ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ નથી.

તે જ પ્રમાણે પ્રકૃતિ અથવા પરમાણુઓમાં જગતને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે, માટે તેમાંથી પરમાત્મા જગત બનાવે છે. વળી કુંભાર આદિ કર્તાઓ તો અવ્યાપક છે, ઉપાદાનકારણમાં તેઓ વ્યાપક નથી, માટે બ્રહ્મ સાધનોની તેઓને જરૂર પડે છે. જ્યારે પરમાત્મા તો પ્રકૃતિ અને પરમાણુઓમાં પણ વ્યાપક છે, તો તેને બ્રહ્મ સાધનની જરૂર કેવી રીતે હોઈ શકે? પ્રકૃતિમાં કાર્યરૂપે બનવાની શક્તિ છે અને તેને કેવળ ચેતનના સંબંધની જરૂર હોય છે, તે બ્રહ્મ વ્યાપક હોવાથી મળી રહે છે; માટે બ્રહ્મને જગત બનાવવામાં બ્રહ્મ સાધનોની જરૂર પડતી નથી. બ્રહ્મ પોતે સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિ-યુક્ત અને અનન્ત છે. પ્રકૃતિના કાર્યનો ફેલાવ પણ પરમાત્મામાં જ થાય છે બહાર નહિ. જેમ બાધેલું અન્ન

શરીરમાં જ લોહી, માંસ, હાડકાં, ચામડી આદિ અનેક કાર્યરૂપે જીવાત્માના સંબંધમાત્રથી જ થાય છે, બહારનાં કોઈ સાધનની જરૂર પડતી નથી; તેમ પરબ્રહ્મમાં રહેલી પ્રકૃતિ પરબ્રહ્મમાં જ અનેકવિધ કાર્યો પરબ્રહ્મની શક્તિથી બનાવે છે. પ્રકૃતિ જડ હોવાથી તેને ચેતનના સંબંધની જરૂર પડે છે, પણ બ્રહ્મને કોઈ પણ બાહ્યસાધનની જરૂર પડતી નથી. ઉપનિષદો પણ કહી રહ્યાં છે કે ન તસ્ય કાય કરણં ચ વિચિતે ન તત્તમશ્ચામ્યધિકશ્ચ દૃશ્યતે । પરમ્ય શક્તિર્વિવિધૈવ શ્રૂયતે સ્વાભાવિકી જ્ઞાનવલ્ક્રિયા ચ ॥ શ્વેતાશ્વ ઉપ. ૬-૮ પરબ્રહ્મને શરીર અને ઈન્દ્રિયો નથી, એના જેવો બીજો કોઈ ચેતન-આત્મા નથી અને એમાં અનેક પ્રકારની શક્તિ ભરી પડી છે. એમાં જ્ઞાન, બળ અને કાર્ય કરવાની શક્તિ સ્વાભાવિક છે. એટલે એને પ્રકૃતિમાંથી જગતરૂપ કાર્ય બનાવવા માટે કોઈ બાહ્ય સાધનની જરૂર પડતી નથી. કુંભાર આદિ લૌકિક કર્તાઓ કરતાં બ્રહ્મરૂપ કર્તા જુદો પડે છે. જે જ્ઞાન અને શક્તિ બ્રહ્મમાં છે તે બીજા કર્તાઓમાં નથી. ॥ ૨૪ ॥

બીજું દેશાન્ત આપે છે :

દેવાદિવદપિ લોકે ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ:- (દેવાદિવત્) દેવ આદિની પેઠે (અપિ) પણ (લોકે) લોકાન્વયવહારમાં.

ભાવાર્થ:- જગતમાં પણ જોવામાં આવે છે કે સાધન વગર પણ દેવ, યોગી અને મહર્ષિઓ વગેરે લોકોત્તર મહાપુરુષો સાધન વગર પણ કાર્યો બનાવી શકે છે. આ ઉપર સંસ્કૃત ભાષામાં એક પ્રસિદ્ધ કહેવત છે કે 'ક્રિયાસિદ્ધિઃ સત્ત્વે ભવતિ મહતાં નોરક્ષણે' ક્રિયાની સફળતા મહાપુરુષોની શક્તિમાં હોય છે, ઉપકરણ અર્થાત્ સાધનોમાં નહિ.

સૂર્ય અને ચંદ્ર આદિ દેવો છે. સૂર્ય કરોડો ગાઉ દૂર હોવા

છતાં પોતાના પ્રકાશના સંબંધથી જ કમલને વિકસાવી શકે છે. ચંદ્ર પણ કુમુદને પોતાના શીતલ પ્રકાશના સ્પર્શથી ખીલવી શકે છે.

વિદ્યા, આરિચ્ય, પ્રામાણિકતા અને પરોપકારપરાયણતાને ઉચ્ચ-કોટિમાં લઈ જઈ માણસ પણ વગર સાધને દેવ બની શકે છે. વેદમાં પણ કહ્યું છે કે, હું અનૃતમાંથી સત્યમાં જાઉં છું. અનૃત-વ્યવહાર વિશેષ પ્રમાણમાં માણસો જ કરે છે, જ્યારે દેવો સત્યનું આચરણ કરે છે. જે વિદ્વાન્ સત્યનું પાલન કરે તે દેવ.

યોગી અને મહાત્માઓ પણ પોતાના સંસર્ગમાં આવેલા સાધારણ માણસોને પવિત્ર બતાવે છે; આ બધામાં કોઈ સ્વવ્યતિરિક્ત સાધન યોગીઓને વાપરવું પડતું નથી.

જ્યારે સાંસારિક વ્યવહારમાં આ પ્રમાણે છે, તો પછી સર્વ-શક્તિમાન, સર્વગત અને સર્વજ્ઞ પરમાત્માને સાધનની જરૂર ન પડે એમાં આશ્ચર્ય શું છે? ॥ ૨૫ ॥

હવે, જેઓ બ્રહ્મને જગતનું ઉપાદાનકારણ માને છે તેના મતમ જે દોષ જણાય છે તે બતાવે છે:

કૃત્ત્વપ્રસક્તિર્નિરવયવત્વશ્ચ્ચક્રોપો વા ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ:- (કૃત્ત્વપ્રસક્તિઃ) સંપૂર્ણ કાર્યરૂપે પરિણામ થવો જોઈએ (નિરવયવત્વશ્ચ્ચક્રોપઃ) બ્રહ્મ નિરવયવ છે, અજ છે, વગેરે શબ્દો પ્રકૃષ્ટિત થઈ બાધ (વા) અથવા.

ભાવાર્થ:- બ્રહ્મ એક જ છે અને તે નિરવયવ છે, એટલે કે તેના ભાગ નથી. બ્રહ્મ અજ છે, એટલે કે તેના જન્મ નથી. બ્રહ્મ વિકારવાળું નથી. જેમકે, નિષ્કલ નિષ્ક્રિય જ્ઞાન્તં નિરવય નિરજ્જનમ્ ॥ અમૃતસ્ય પરં સેતું દગ્ધેન્ધન મિવાનલમ્ ॥ શ્વેતાશ્વ. ૬-૧૯.

દિવ્યો હ્યમૃતઃ પુરુષઃ સ વાદ્યામ્યન્તરો ભ્રજઃ ।

અપ્રાણો હ્યમના શુભ્રો હ્યસ્રણ પતઃ પરઃ ॥ મુંડક. ૨-૧-૨.

તદક્ષર ગાર્ગિ બ્રાહ્મણા અભિપદન્તિ, અસ્યૂલમ્ અનણુ અહસ્વમ્ અદીર્ઘમ્
અલોહિતમ્ વગેરે. (વૃહ. ઉપ. ૩-૮૮.)

इदं महद्भूतमनन्तपारं विज्ञानघनं एव धर्त्यादि (वृह. उप. २-४-१२)

હવે વિચારો કે, બ્રહ્મ એક છે અને તેનો પરિણામ જગદ્દરૂપે થઈ ગયો, તો હવે બ્રહ્મ ક્યાં રહ્યું? ધારો કે તપેલીમાં એક ચેર દૂધ છે તે દહીંરૂપે બની ગયું, તો તપેલીમાં દૂધ રહેશે કે? કાં તો તે દૂધરૂપે જ રહે કાં તો દહીંરૂપે રહે? એક જ સમયમાં બંને રૂપે તો ન જ રહે એ ચોખ્ખું સમજી શકાય એવું છે. જો બ્રહ્મ રહે તો જગત્ નહિ અને જો તે જગત્ બની જાય તો બ્રહ્મ ન રહે. જગત્ તો નજરે પડે છે, માટે બ્રહ્મ રહ્યું નથી એ સ્પષ્ટ થયું. જો બ્રહ્મ નથી તો તેને પ્રાપ્ત કરવાનો શાસ્ત્રમાં જે ઉપદેશ આપ્યો છે તે નિરર્થક થઈ જાય. ‘આત્મા યા અરે દ્રષ્ટવ્યઃ’ આત્મા અર્થાત્ બ્રહ્મનું દર્શન કરવું જોઈએ. જ્યારે બ્રહ્મ જ નથી રહ્યું તો તેના દર્શનની વાત જ ક્યાં રહી?

બ્રહ્મનો પરિણામ થવામાં ખીજો દોષ એ છે કે, બ્રહ્મ નિરાકાર છે, અનાદિ છે, અવિકારી છે, વગેરે જે-જે બ્રહ્મને માટે કહેવામાં આવ્યું છે તે નકાસું થઈ જાય.

જે સાવચવ ન હોય તેનો કદી પણ પરિણામ થતો નથી. દૂધ સાવચવ છે માટે તેનો પરિણામ થાય છે. જગત્ સ્થૂલ છે જ્યારે બ્રહ્મ અસ્થૂલ છે, વગેરે જે-જે ઉપદેશો બ્રહ્મને માટે કરવામાં આવ્યા છે તે ખોટા ઠરે. માટે યુક્તિ અને શબ્દપ્રમાણથી વિરુદ્ધ હોવાથી બ્રહ્મનો પરિણામ થતો નથી એમ માનવું જ જોઈએ. જો બ્રહ્મનો પરિણામ ન થાય તો તે જગતનું ઉપાદાનકારણ પણ ન થાય એમ પણ માનવું જ રહ્યું. દૂધ જો પરિણામ ન પામે તો ને દહીંનું ઉપાદાનકારણ ન જ બને. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે બ્રહ્મ જગતનું ઉપાદાનકારણ નથી. ॥ ૨૬ ॥

યુક્તિથી, પ્રમાણથી અને વેદરૂપ શબ્દપ્રમાણથી બ્રહ્મ નિમિત્ત-
કારણ થઈ શકે છે. તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે :

શ્રુતેસ્તુ શબ્દમૂલત્વાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ:- (તુ) પૂર્વપક્ષ સૂચવી તેની વ્યાવૃત્તિ બતાવે છે. (શ્રુતેઃ)
બ્રહ્મમાં જે કારણત્વનું શ્રવણ છે તે તો નિમિત્તત્વને લીધે છે અને તેનું
(શબ્દમૂલત્વાત્) મૂળ વેદાદિ સત્યશાસ્ત્રોમાં હોવાથી તે માનવું જોઈએ.

ભાવાર્થ:- બ્રહ્મને નિમિત્તકારણ માનવું જોઈએ. બ્રહ્મ કારણ
છે આત્મ જે શ્રવણ થાય છે તે શબ્દમૂલક છે. એટલે કે બ્રહ્મ
કર્તૃ તરીકે છે. જે કર્તા હોય તે નિમિત્તકારણ જ હોય છે, ઉપાદાન-
કારણ નહિ. જેમકે, ઘાવામૂંઝી જનયન્ દેવ એક. । ઋગ્વેદ. ૧૦-૮૧-૩.
નક્ષત્ર, તારા અને ભૂમિને એક જ દેવ બનાવે છે. આ દેવ
એ જ બ્રહ્મ.

ન ત વિદાય ય ઇમા જ્ઞાન ॥ ઋગ્વેદ. ૧૦-૮૨-૭. જેણે આ બધું
બનાવ્યું તેને તમે જાણતા નથી.

યાયાતત્યતોઽર્થાન્ વ્યદધાત્ શાશ્વતીમ્યઃ સમામ્યઃ । યજુર્વેદ. ૪૦-૮.
પરમાત્મા અનાદિકાળથી સત્ય કાર્યોને બનાવતો રહ્યો છે. કાર્ય
અનિત્ય હોય તેથી તેની સત્યતામાં કશો બાધ આવતો નથી. સત્ય
પદાર્થ નિત્ય પણ હોય અને અનિત્ય પણ હોય. આ પ્રમાણે બ્રહ્મને
નિમિત્તકારણ માનવામાં શબ્દનું પ્રમાણ છે. અનુમાનો તો પુષ્કળ
છે. જેમકે, સ્તિત્વકુરાદિ સર્વકર્તૃક કાર્યત્વાત્, પૃથ્વી અને આંકુરાદિ સર્વકર્તૃક
છે, કારણ કે તે કાર્ય છે. એનો જે કર્તા તે બ્રહ્મ જ છે.

આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે બ્રહ્મ જગતનું નિમિત્તકારણ છે. અને
તે સપ્રમાણ તથા શબ્દમૂલક છે. ॥ ૨૭ ॥

પરમાત્માએ સૃષ્ટિ બનાવી છે તો કયે ઠેકાણે અને કયા સમયમાં
આદ્યસૃષ્ટિ બનાવી ? એનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં છે :

આત્મનિ ચૈવં વિચિત્રાશ્ચ હિ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (एवम्) આવા પ્રકારની (વિચિત્રાઃ) વિચિત્ર સૃષ્ટિઓ (આત્મનિ) પોતામાં બનાવી છે (ચ હિ) કારણ કે પરમાત્મા અનંત શક્તિઓથી પૂર્ણ છે.

ભાવાર્થ:- પરમાત્માને સર્જનો કરવા માટે દેશ અને કાળની જરૂર પડતી નથી. કેવળ ઉપાદાનકારણની જ એને જરૂર હોય છે. એ સમસ્ત સર્જનો પોતામાં જ બનાવે છે; આદ્યસૃષ્ટિને માટે એમને સ્થાન અને કાળની જરૂર પડતી નથી. આત્મા જેમ પોતામાં જ સ્વપ્નેના પદાર્થો અને દેશો બનાવે છે તેમ પરમાત્મા વ્યાપક હોવાથી પોતામાં જ અનેકવિધ વિચિત્ર સૃષ્ટિઓ બનાવે છે. પોતે સર્વશક્તિમાન છે અને સર્વજ્ઞ છે. પોતાથી ભિન્ન અલગ કોઈ દેશ નથી, બધું પોતામાં જ છે. જેમ દરિયાનાં પ્રાણી દરિયામાં જ જન્મે છે અને દરિયામાં જ મરે છે, છતાં એ પ્રાણીઓ કંઈ દરિયારૂપ કે જળરૂપ નથી; તેમ સૃષ્ટિ બધી પરમાત્મામાં બનતી હોવા છતાં તે પરમાત્મરૂપે નથી પ્રકૃતિ અથવા પરમાણુરાશિ પરમાત્મામાં અનાદિ-કાળથી જ છે. એ પ્રકૃતિ અથવા પરમાણુઓમાં અનેકવિધ સૃષ્ટિ બનવાની શક્યતા છે અને પરમાત્મામાં અનેકવિધ વિચિત્ર સૃષ્ટિને બનાવવાનું સામર્થ્ય અને જ્ઞાન છે.

આ ઠેકાણે કેટલાક વિદ્વાનો ઉપાદાન અને નિમિત્તનો વિવેક નથી રાખતા એ શાસ્ત્ર અને પ્રમાણથી વિરુદ્ધ છે.

જેઓ કેવળ જડાદૈત અથવા ચેતનાદૈત માને છે, તેના મતમાં દોષ છે તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે:

સ્વપ્નદોષાન્ચ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (स्वप्नदोषात्) પોતાના પક્ષમાં દોષ આવતો હોવાથી એ અયોગ્ય છે.

ભાવાર્થ:- કેવળ જડ જ એક વસ્તુ છે અને તે સૃષ્ટિના આકારમાં સદૈવ ફરતું રહે છે. ચૈતન્ય પણ એમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ જડાદૈતવાદીઓનું મન્તવ્ય છે. આ પક્ષ દોષપૂર્ણ છે. જડ એને કહે છે કે જેમાં જ્ઞાન ન હોય. હવે વિચારો કે જેમાં જ્ઞાન ન હોય તે સૃષ્ટિ કેવી રીતે બનાવી શકે? સૃષ્ટિમાત્ર જ્ઞાનપૂર્વક છે, એ કોઇ અકસ્માત્ નથી.

એકલા ચૈતનમાંથી પણ સૃષ્ટિ થઈ શકે નહિ. ચૈતનનેા પરિણામ થાય, અથવા એમાંથી સૃષ્ટિ થાય તો તે ચૈતન્યમય જ હોય. તો જે જડ છે તે ક્યાંથી આવ્યું? વળી ચૈતન પરમાત્મા એક અખંડ અનાદિ અનંત અને નિરવયવ છે, તો તેનો પરિણામ કેવી રીતે થાય? જે વસ્તુઓનો પરિણામ થાય છે તે બધી સાવયવ, પરિમિત અને પરાવલંબી હોય છે. જેમકે, દૂધ, દૂધ સાવયવ, પરિમિત અને પરાવલંબી છે. પરાવલંબી એટલા માટે કે એને પરિણમવા માટે બાહ્ય ગરમી, હવા આદિની જરૂર પડે છે. પરમાત્મા-રૂપ ચૈતન પ્રાણ આવેા નથી, માટે એનો પરિણામ થતો નથી. એ તો કેવળ કર્તા છે, નિમિત્તકારણ છે. માટે જડ અને ચૈતન બંને સ્વીકારવાં જોઈએ અને જડનો પરિણામ થાય છે અથવા તેમાંથી અવયવીરૂપી કાર્યો બને છે અને ભગવાન્ બનાવે છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ. એ જ સાચો વેદાન્ત-સિદ્ધાન્ત છે. જેમકે—
દ્વા સુપર્ણ સયુજા સપ્તાયા સમાન વૃક્ષ પરિપ્લવાજાતે ॥ શ્વેતાશ્વ ૪-૬. આમાં પરમાત્મા, જીવાત્મા ઉભય ચૈતન અને જડ પ્રકૃતિ સ્પષ્ટ બતાવવામાં આવ્યાં છે. एको जाल्वान् ईक्षत ईक्षनीभिः । श्वेताश्व उप. ૩-૧. આ મંત્રમાં જાલ શબ્દનો અર્થ જડ પદાર્થ છે અને તેના ઉપર પરમાત્માનું સ્વામિત્વ છે, તથા પરમાત્મામાં ઇશનીઓ અર્થાત્ અનંત શક્તિઓ છે. એટલે અહીં જડ અને ચૈતન બંને સ્વરૂપે ભિન્ન છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ॥ ૨૯ ॥

પરમાત્મા સર્વ સાથે સંબદ્ધ છે તથા સર્વશક્તિઓથી યુક્ત છે, તે આ સૂત્રથી બતાવે છે:

સર્વોપેતા ચ તદ્દર્શનાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને પરમાત્મારૂપ દેવતા (સર્વોપેતા) સર્વાભિઃ શક્તિભિઃ
ઉપેતા=સર્વોપેતા, બધી શક્તિઓથી તથા સર્વ દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મો
સાથે સંબંધ રાખે છે (તદ્દર્શનાત્) વેદાંતોમાં તેવું હોવાનેા ઉદ્દેશ
અર્થાત્ દર્શન હોવાથી.

ભાવાર્થ:- પરમાત્મા સર્વ શક્તિ અને દ્રવ્ય-ગુણો સાથે સંબંધ
રાખે છે. જેમકે- સ પર્યાગાત્ । ઇંશા. ઉપ. ૮. તે સર્વમાં પ્રાપ્ત થયેલ
છે. અન્યત્ર વેદાન્તમાં પણ એમ જોવામાં આવે છે. જેમકે, સર્વકર્મા,
સર્વકામઃ સર્વગન્ધઃ સર્વરસઃ સર્વમિદમભ્યાત્તઃ, અવાકી, અનાદરઃ ॥ છાં. ૩-૧૪.
જે સર્વવ્યાપક હોય તે કોઈની સાથે સંબંધ ન રાખે એ
કેમ બને? સર્વ સાથે સંબંધ રાખતા હોવા છતાં તે-તે વસ્તુના
ગુણ-દોષો બ્રહ્મમાં આવી શકતા નથી. જેમકે:- આકાશ સર્વગત
હોવા છતાં પાણીમાં તે ભીંજાતું નથી, અગ્નિમાં ગરમ થતું નથી
અને વાયુ તેને સૂકવી શકતું નથી. આમ પરમાત્મા સર્વોપેતા
દેવતા હોવા છતાં સદૈવ નિર્દોષ છે. ॥ ૩૦ ॥

પરમાત્મા શરીર અને ઇંદ્રિયોથી રહિત હોવા છતાં જગતનું
સર્જન કરે જ છે—એ વાતને ફરીથી દઢ કરે છે :

વિકરણત્વાન્નેતિ ચેત્તદુક્તમ્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ:- (વિકરણત્વાત્ ન ઇતિ ચેત્ ન) શરીર અને ઇંદ્રિયોરૂપ
કરણ ન હોવાથી પરમાત્મા કર્તા નથી, એવી શંકા કરવામાં આવે તો
તે ઠીક નથી (તદુક્તમ્) તેને માટે આગળ સૂત્રોમાં કહેવાઈ ગયું છે.

ભાવાર્થ:- પરમાત્માને શરીર નથી; ઇંદ્રિયો નથી, છતાં એ
કર્તા છે. તે સર્વગત, સર્વશક્તિમાન છે, ધર્મ અને અધર્મથી
રહિત છે. તેને શરીરની જરૂર નથી, ઇંદ્રિયોની પણ જરૂર નથી.
ઇંદ્રિયો બાહ્ય અર્થો પ્રાપ્ત કરવા માટે હોય છે જ્યારે પરમાત્માની
બહાર કે દૂર કોઈ વસ્તુ જ નથી સર્વ પોતાનામાં જ છે. શરીર

સુખ-દુઃખ ભોગવવા માટે હોય છે. પરમાત્માને સુખ-દુઃખ ભોગવવાનાં હોતાં નથી. વેદાન્તો કહે છે કે, અચક્રુષ્કર્મધોત્રમવાગ્મનઃ
 વૃહદા. ૩-૮-૮. બ્રહ્મ સર્વવ્યાપક છે, તેને આંખ, કાન, વાણી અને મન નથી. છતાં અપાણિપાદો જ્વનો ગ્રહીતા પસ્યત્યચક્ષુઃ સ શૃણોત્યેકર્ણઃ ।
 શ્વેતાશ્વ. ૩-૧૬. હાથ-પગ વગરનો એ બંહુ વેગવાન છે; મન કરતાં
 પણ તે વધારે વેગવાન છે; સર્વકોઈ વસ્તુને એમણે ગ્રહણ કરી
 છે; એ વગર આંખે સર્વને જુએ છે અને કાન વગર સર્વ સાંભળે
 છે. આમ શાસ્ત્રો અને યુક્તિઓથી તે કારણરહિત અને સર્વ-
 કાર્યોનું નિમિત્તકારણ છે એ સિદ્ધ થાય છે. આ વાત આગળ
 પણ અનેક વાર કહેવામાં આવી છે; છતાં સૂક્ષ્મ વસ્તુને બુદ્ધિમાં
 ઠસાવવા વારંવાર કહેવું પડે છે. ॥ ૩૧ ॥

બધી પ્રવૃત્તિ પ્રયોજનવાળી હોય છે, તો જગત બનાવવાની
 પ્રવૃત્તિ પાછળ પરમેશ્વરને કયું પ્રયોજન છે? જે પ્રયોજન ન હોય
 તો પ્રવૃત્તિ પણ ન હોય. એ વાત પૂર્વપક્ષવાદી આ સૂત્રમાં
 સમજાવે છે :

ન પ્રયોજનવત્ત્વાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થઃ— (પ્રયોજનવત્ત્વાત્) પ્રવૃત્તિમાત્ર પ્રયોજનવ્યાપ્ય હોવાથી
 (ન) બ્રહ્મ કર્તા હોઈ શકે નહિ.

ભાવાર્થઃ— પ્રયોજનનું અનુસંધાન કર્યા વગર મંદ બુદ્ધિવાળો
 માણસ પણ પ્રવૃત્તિ કરતો નથી, તો સર્વબુદ્ધિના નિધાનસ્વરૂપ
 બ્રહ્મ પ્રયોજન વગર પ્રવૃત્તિ કેમ કરે? ઉન્મત્ત માણસો અથવા
 છેક નાનાં બાળકો પ્રયોજનનો વિચાર કર્યા વગર પ્રવૃત્તિ કરે છે;
 બ્રહ્મ આ બેમાંથી એક પણ નથી. અહીં જે કોઈ કહે કે, પરમાત્માને
 પોતાનું પ્રયોજન સિદ્ધ કરવા પ્રવૃત્તિ કરવાની હોતી નથી, પણ
 એ બીજાનાં દુઃખનિવારણ ખાતર પ્રવૃત્તિ કરે છે. ગીતામાં કહ્યું
 છે કે, પરમાત્મા સત્પુરુષોનાં પરિત્રાણ માટે અને દુષ્ટોના વિનાશ

માટે જન્મ કારણ કરે છે અર્થાત્ પ્રવૃત્તિ કરે છે? અહીં પણ એ શંકા ઉત્પન્ન થાય છે કે જગત સર્જ્યો પહેલાં સાધુ પુરુષો અને દુષ્ટ પુરુષો હતા જ નહિ, તો પછી ત્રાણ કોનું અને વિનાશ કોનો? જો પરમાત્મા સાધુ પુરુષોના ત્રાણ અને દુષ્ટોના વિનાશ માટે પ્રવૃત્તિ કરતા હોય તો જગતમાં દુષ્ટો જ ન હોવા જોઈએ. પણ જગત દુષ્ટોથી ખાલી નથી એમ આપણે સર્વકોઈ જાણીએ છીએ. બુદ્ધિમાન માણસની પ્રવૃત્તિ પ્રયોજનવ્યાપ્ય હોવાથી જેમ અગ્નિની નિવૃત્તિથી ધૂમ સદૈવ નિવૃત્ત થઈ જાય છે તેમ પરમાત્મામાં પ્રયોજનની નિવૃત્તિ હોવાથી પ્રવૃત્તિની પણ નિવૃત્તિ હોવી જોઈએ. બુદ્ધિમાં પ્રવૃત્તિ અને પ્રયોજનનો વ્યાપ્યવ્યાપક ભાવસંબંધ છે. માટે વ્યાપકની નિવૃત્તિ થવાથી વ્યાપ્યની નિવૃત્તિ થાય છે એ નિયમ સ્વીકારવો જ જોઈએ. આ નિયમ પ્રમાણે પરમાત્મા જગતનો રચનાર ન હોવો જોઈએ. આ પૂર્વપક્ષવાદીનું સૂત્ર છે. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર :

લોકવત્તુ લીલકૈવલ્યમ્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ:- (તુ) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ બતાવે છે (લોકવત્) જેમ લોક-વ્યવહારમાં દેખાય છે તેમ (લીલકૈવલ્યમ્) માત્ર સ્વભાવ જ કારણ છે.

ભાવાર્થ:- પરમાત્મા જગત બનાવે છે, તેમાં પરમાત્માનો અનાદિકાળનો સ્વભાવ જ કારણ છે. સૂર્ય જેમ સ્વભાવથી જ પ્રકાશ આપે છે, આંખ જેમ સ્વભાવથી જ જુએ છે, પરોપકારી સર્જનનો જેમ સ્વભાવથી જ પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેમ પરમાત્મા સ્વભાવથી જ જગત બનાવવાની પ્રવૃત્તિ કરે છે. આ સૂત્રમાં 'લીલ' શબ્દનો અર્થ અહીં કેવળ ક્રીડા કેટલાક આચાર્યોએ લીધો છે તે યોગ્ય નથી. લીલાની પાછળ કંઈક ને કંઈક સૂક્ષ્મ કારણ જ છે. પરમાત્મા પૂર્ણકામ હોવાથી એને ક્રીડા કરવાનું હાય જ નહિ. બાળક જ્યારે ખૂણની ઢગલીઓ બનાવે છે અને બગાડે છે ત્યારે કોઈ પૂછે કે આ બાળક આમ શામાટે કરે છે?

તો આપણે કહીએ છીએ કે એ બાળકનો સ્વભાવ છે. આમ લીલા શબ્દનો અર્થ સ્વભાવ પણ થાય છે, માટે આ સૂત્રમાં લીલા શબ્દનો સ્વભાવ અર્થ કરવો જ યોગ્ય છે. સ્વામી શંકરાચાર્યજીએ ‘લીલા’ શબ્દનો અર્થ પ્રવૃત્તિ કર્યો છે અને એના કારણ તરીકે સ્વભાવને ગણ્યો છે. જેમકે:-

एवमीश्वरस्याप्यनपेक्ष्य किंचित्प्रयोजनान्तरं स्वभावादेव केवलं लीलत्वा प्रवृत्तिं भविष्यति ।

કોઈપણ પ્રયોજનની અપેક્ષા રાખ્યા વગર સ્વભાવથી જ ઈશ્વર લીલારૂપ પ્રવૃત્તિ કરે છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સૃષ્ટિ પરમાત્માના સ્વભાવને લીધે પ્રકૃતિમાંથી થાય છે. કાર્યનો કારણમાં આરોપ કરીએ તોપણ લીલાનો અર્થ ગૌણ વૃત્તિથી સ્વભાવ થઈ શકે છે. ॥ ૩૩ ॥

હવે, જો પરમાત્મા જગત બનાવતા હોય તો તેમાં બીજા દોષો જણાય છે, એવા પૂર્વપક્ષના કથનને આ સૂત્રમાં સમજાવે છે, અને તેનો ઉત્તર પણ આ જ સૂત્રમાં આપે છે :

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथाहि दर्शयति ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ:- (વૈષમ્યનૈર્ઘૃણ્યે ન) પરમાત્માએ કેટલાકને સુખી બનાવ્યા અને કેટલાકને દુઃખી બનાવ્યા તેથી તેમાં રાગ-દ્વેષ છે એમ સિદ્ધ થાય છે—એમ માનવું યોગ્ય નથી. (સાપેક્ષત્વાત્) સુખદુઃખ આપવામાં પરમાત્માને જીવાત્માના કર્મની અપેક્ષા રાખવી પડે છે (તથાહિ) તે જ પ્રમાણે (દર્શયતિ) વેદાન્ત-વાક્યો સમજાવી રહ્યાં છે.

ભાવાર્થ:- જો પરમાત્મા જગત બનાવતા હોય તો સુખિયા અને દુઃખિયા માણસોને અને બીજાં પ્રાણીઓને પણ એણે જ બનાવ્યાં છે એમ માનવું જોઈએ. આમ માનવાથી પરમાત્મામાં વૈષમ્ય એટલે સર્વ પ્રત્યે સમાનભાવ ન હોવો એ દોષ આવે છે. જેને પ્રભુએ દુઃખી બનાવ્યા છે તેના ઉપર પ્રભુની દયા નથી એમ સહેલાઈથી સમજી શકાય છે; અને જેને સુખી બનાવ્યા તેના પ્રત્યે એને દયા છે, પ્રેમ છે એવું જણાય છે. આવું વૈષમ્ય (પક્ષપાત) અને નૈર્ઘૃણ્ય (નિર્દયતા) પરમાત્મામાં ન થટે.

આનો ઉત્તર એ છે કે—પરમાત્મા સુખદુઃખ આપવામાં સાપેક્ષ છે એટલે કે જીવાત્માના કર્મની અપેક્ષા રાખે છે. જેનાં સારાં કર્મ હોય તેને સુખી બનાવે છે અને જેનાં દુષ્ટ કર્મ હોય તેને દુઃખી બનાવે છે. ન્યાયાધીશ કોઈ ગુનેહગાર માણસને કેદની શિક્ષા કરે છે, તો શું તે ન્યાયાધીશ તે માણસ તરફ નિર્દય છે એમ કહેવાય? માણસમાં ગુનો છે તેથી તેનું ક્ષણ આપણું એ ન્યાયાધીશનું કામ છે. તેમ પરમાત્મા કર્મને અનુસરીને જ સુખ-દુઃખ આપે છે. વરસાદ જેમ સર્વનું નિમિત્તકારણ છે અને તે સર્વ વનસ્પતિઓ અને જમીનો પ્રત્યે સમાન છે, છતાં એ જ વરસાદનું પાણી જુદી-જુદી વનસ્પતિમાં જઈ જુદા-જુદા રસને ઉત્પન્ન કરે છે. લીમડામાં ઠડવો રસ થાય છે અને આંખામાં મીઠો રસ થાય છે. ઔષધિઓ પણ જુદી-જુદી શક્તિવાળી બને છે. એમાં વરસાદનું પાણી જ બધું કરી આપે છે એમ નહિ, પણ તે તે વનસ્પતિમાં રહેલી શક્તિઓ કારણ છે. વરસાદ તો માત્ર તેનું નિમિત્તકારણ બને છે. તેમ પરમાત્મા ધર્મ અને અધર્મની અપેક્ષા રાખી કોઈને સુખી અને કોઈને દુઃખી બનાવે છે, માટે પરમાત્મામાં રહેલી સમાનતાનો ભંગ થતો નથી. વેદાંતવાક્ય પણ એ જ બતાવી રહ્યાં છે : પુણ્યો વૈ પુણ્યેન કર્મણા મવતિ પાપઃ પાપેન । બૃહદા. ૩-૨-૧૩. પુણ્ય (સુખી) પુણ્યકર્મ (ધર્મ) થી થાય છે અને પાપ એટલે દુઃખી પાપકર્મથી અર્થાત્ અધર્મથી થાય છે. આમાં પરમાત્મા તો તદ્દન નિર્દોષ છે. એ રાગ અને દ્વેષથી રહિત છે. સારાં કર્મ કરનારને પ્રભુ ઉત્તતિમાં લે છે અને દુષ્ટકર્મ કરનારને અધોગતિમાં લે છે. જુઓ, ઇપ હિં સાધુ કર્મ કારયતિ ત યમ્ એમ્મો લોનેમ્ય ઉન્નિનીપતે ઇપઝ એવ અઘાતુ કર્મ કારયતિ ત યમ્ અધો નિનીપતિ । કૌષીતકી બ્રા. ૩-૧૮.

આ લોકમાંથી ઉચ્ચગતિમાં જેને લેવા પ્રભુ ઈચ્છે છે તેની પાસે સારાં કર્મ કરાવે છે, એટલે કે પૂર્વજન્મમાં સત્કર્મ કરવાથી જેનામાં સારા સંસ્કારો પડ્યા છે તેને આ જન્મમાં પણ સત્કર્મ કરાવવામાં પ્રભુ સહાયતા આપે છે અને તેને ઉચ્ચગતિમાં લે છે.

એ જ પ્રમાણે દુષ્ટ માણસો પોતાની જ દુર્વૃત્તિના લીધે દુષ્ટકર્મ કરે છે અને પ્રભુ તેને અધોગતિમાં નાંખે છે. વાસ્તવમાં પ્રભુ કોઈનો શત્રુ નથી. માટે પ્રભુમાં વૈષમ્ય અને નિર્દયતા દોષો આવતા નથી. પ્રભુનો સ્વભાવ તો ન્યાય આપવાનો છે. સ્વમાનસ પ્રવર્તે. ધર્મ-ધર્મની અપેક્ષાએ જ પ્રભુનો સ્વભાવ પ્રવર્તે છે. ॥ ૩૪ ॥

પરમાત્મા કર્મસાપેક્ષ થઈ જગત બનાવે છે એ વાત સિદ્ધ થઈ શકતી નથી, એવી શંકા કરી તેનું સમાધાન પણ આ સૂત્રમાં કરે છે :

ન કર્માવિભાગાદિતિ ચેન્નાનાદિત્વાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ:- (કર્મ) સૃષ્ટિ પહેલાં ધર્મ અને અધર્મરૂપ કર્મ નહોતું (અવિભાગાત્) તે વળતે સર્વ અવિભક્તરૂપે હોવાથી. (इति चेत् न) એ એવી શંકા કરવામાં આવે તો એ યોગ્ય નથી. (અનાદિત્વાત્) ધર્મોધર્મરૂપ કર્મ પણ પ્રવાહરૂપે જીવાત્માઓમાં અનાદિકાળથી ચત્તાં આવે છે.

ભાવાર્થ:- સૃષ્ટિ થયા પહેલાં એક ‘સત્’ જ હતું. સદેવ સૌમ્યે-દમગ્ર આસીત્. જા. ૬-૨-૧. હવે જ્યારે સૃષ્ટિ પહેલાં એક ‘સત્’ જ હતું, તો કર્મ ન હતું એ સ્પષ્ટ થાય છે અને કર્મ ન હોવાથી જગત્કર્તા પરમાત્મા કર્મસાપેક્ષ ન હોઈ શકે. માટે પરમાત્મામાં સુખદુઃખાત્મક સૃષ્ટિ રચવાને લીધે વૈષમ્ય અને નિર્દયતા (નિર્દયતા) નો દોષ આવે જ છે.

આનો ઉત્તર એ છે કે- જગત પ્રવાહરૂપે અનાદિ છે; ક્ષેત્રજ-જીવાત્માઓ પણ અનાદિ છે અને તેમાં રહેલાં ધર્મોધર્મરૂપ કર્મ પણ અનાદિ છે. જેમ બીજા અને અંકુર પ્રવાહરૂપે અનાદિ માનવામાં આવે છે, તેમ સર્વ જગત્ પ્રવાહરૂપે અનાદિ છે. પહેલાં ‘સત્’ એક જ હતું એમ વેદાંત કહે છે એ ખરાખર છે. ‘સત્’ એક હતું પણ તે અવિભક્તરૂપે એક હતું; એટલે એનો અર્થ એ થયો કે, તે સચુક્તરૂપે એક હતું. જીવાત્માઓ અને જીવાત્માઓના સર્વ

ધર્મો અવિભક્ત દશામાં અર્થોત્ અવ્યાકૃતરૂપે હતા જ, એમ સિદ્ધ થાય છે. માટે જગતની વિચિત્રતાના કારણસ્વરૂપ ધર્માધર્મરૂપ કર્મ અનાદિ હોવાથી પરમાત્મા-બ્રહ્મ કર્મસાપેક્ષ થઈ શકે છે અને તેથી એમાં વૈષમ્ય અને નૈર્ઘણ્ય દોષો આવી શકતા નથી. ॥ ૩૫ ॥

પ્રવાહરૂપે ધર્માધર્મરૂપ કર્મ અનાદિ હોવામાં શબ્દપ્રમાણુ પણ છે. તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે :

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ - (ઉપપદ્યતે ચ) પ્રમાણોથી અનાદિતા સિદ્ધ થઈ શકે છે (ઉપલભ્યતે ચ અપિ) શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં પણ એનો ઉલ્લેખ છે.

ભાવાર્થ :- જો સંસાર પ્રવાહરૂપે અનાદિ ન હોય તો સંસારની ઉત્પત્તિ આકસ્મિક માનવી પડે અને એમ માનવા જતાં અકૃતા-બ્યાગમ નામનો દોષ આવે છે. જેઓએ કર્મ ક્યાં નથી તેમને દુઃખ ક્યા કારણથી મળ્યું? પરમાત્મા કે પ્રકૃતિ સુખ-દુઃખનાં કારણ નથી, એનાં કારણ તો કર્મ જ છે, માટે કર્મો પ્રવાહરૂપે અનાદિ હોવામાં છે એમ માનવું જ રહ્યું.

જીવ અનાદિ છે એવું ઉપનિષદોમાં સ્પષ્ટ છે : અનેનં જીવેન આત્મના અનુપ્રવિશ્ય નામરૂપે વ્યાકરવાણિ । છા. ૬-૩-૨. પરમાત્મા સૃષ્ટિની પહેલાં જીવરૂપ આત્મા સાથે જગતમાં પ્રવિષ્ટ છે અને સૂક્ષ્મરૂપે રહેલાં નામરૂપોને સ્થૂળરૂપમાં લાવે છે. હવે વિચારો કે સૃષ્ટિની પહેલાં જીવાત્મા ન હોય તો જીવનો ઉલ્લેખ તે વખતે કેવી રીતે હોઈ શકે? માટે જીવ સ્વરૂપે અનાદિ છે અને તેમાં કર્મ પણ પ્રવાહરૂપે અનાદિ છે. સૂર્યાચન્દ્રમસૌ ધાતા યથાપૂર્વમકલ્મયત્ । ઋગ્વેદ. ૧૦-૧૯૦-૩. પૂર્વસૃષ્ટિમાં જેવા સૂર્ય અને ચન્દ્ર હતા તેવા આ સૃષ્ટિમાં બનાવ્યા છે. પ્રકૃતિ પુરુષ ચૈવ વિદ્યમાદી ઉમાગપિ । ગીતા. ૧૩-૧૯. પ્રકૃતિ અને પુરુષ અનાદિ છે. આ ઠેકાણે પુરુષપદથી ક્ષેત્રજ-જીવ અને પરમાત્મા બંને સમજવાના છે, કારણ કે બંને પુરુષ છે; માટે

જીવાત્મામાં કર્મ આ સૃષ્ટિ પહેલાં હતાં અને તેની અપેક્ષા રાખી પરમાત્મા વિચિત્ર સૃષ્ટિ બનાવે છે એમ માનવામાં કશો દોષ નથી. ॥ ૩૬ ॥

સૃષ્ટિ બન્યા પહેલાં સૃષ્ટિ બનાવવાનાં સર્વ કારણો હતાં એ આ સૂત્રમાં બતાવે છે:

સર્વધર્મોપપત્તેષ્વ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (સર્વધર્મોપપત્તેઃ) સર્વ ધર્મોની ઉપપત્તિ થતી હોવાથી.

બાવાર્થ:- સૃષ્ટિ બની તે પહેલાં સૃષ્ટિને માટે જે જે કારણ-સામગ્રી જોઈએ તે બધી જ અવ્યાકૃતરૂપે અર્થાત્ સૂક્ષ્મરૂપે હતી અને તેમાંથી પરમાત્માએ જગત બનાવ્યું છે એટલે પરમાત્મામાં દોષપણુ જાતનો દોષ આવી શકતો નથી. પરમાત્મા તો નિમિત્ત-કારણ રૂપે સર્વ પ્રત્યે સમાન છે. જગતની સર્વ વિચિત્રતા ક્ષેત્રજમાં રહેલા ધર્માધર્મને લીધે છે. હા, એ તો ચોક્કસ છે કે, પરમાત્મા કર્મસાપેક્ષ થઈ જગતની વિચિત્રતાનો ઉત્પન્ન કરનાર છે અને આ બધો ક્રમ અનાદિ છે. ॥ ૩૭ ॥

इति वेदान्तदर्शने गुर्जरमायाभाष्ययुते द्वितीयाध्याये प्रथमः पादः ॥

* * *

अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः

હવે, કેવળ તર્કનો આશ્રય લઈ કેવળ જડ પદાર્થ જ જગતનું ઉપાદાનકારણ છે તેમાં ચેતનની કશી જ મદદ નથી એવા વાદોનું ખંડન કરે છે.

જડ કારણવાદીઓ જગતનું ઉપાદાનકારણ જડતત્ત્વ છે એવું અનુમાનથી સિદ્ધ કરે છે, માટે એમના અનુમાનને આ પ્રથમ સૂત્રથી સંદોષ બતાવે છે:

રચનાનુપપત્તેશ્ચ નાનુમાનમ્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (રચનાનુપત્તેઃ) જગતની રચનાની સિદ્ધિ ન થતી હોવાથી (અનુમાનમ્) અનુમાનપ્રમાણ (ન) યોગ્ય નથી.

લાવાર્થ:- આવોક આદિ જડને જ કાર્યજગતના કારણ તરીકે બતાવે છે. કેટલાક સાંખ્યશાસ્ત્રના વિદ્વાનો પણ એમ માને છે. તેઓ કહે છે કે, પ્રકૃતિ જડ છે, છતાં તે એકલી જ જગતની રચના કરે છે. સત્વ, રજ અને તમોશુણ્ણી સામ્ય અવસ્થાનું નામ પ્રકૃતિ છે. આ ત્રણે શુણ્ણો જડ છે. હરેક કાર્યદ્રવ્યમાં આનો અન્વય હોય છે. જો એ ઉપાદાનકારણ દ્રવ્ય ન હોય તો તેનો અન્વય કાર્યદ્રવ્યમાં ન હોઈ શકે. આ ત્રણે શુણ્ણો અતીન્દ્રિય છે; કેવળ અનુમાનપ્રમાણથી તે જાણી શકાય છે. જે કાર્ય-પદાર્થ જેને સુખદાયક હોય તે પદાર્થ તેને માટે સત્વશુણ્ણવાળો છે; જે પદાર્થ જેને દુઃખદાયક હોય તે પદાર્થ તેને માટે રજેશુણ્ણવાળો છે, અને જે પદાર્થ જેને મોહ ઉપજાવે, તેને માટે તે પદાર્થ તમોશુણ્ણી છે. આવી રીતે ત્રણે શુણ્ણોનું અનુમાન કરવામાં આવે છે. સત્વ, રજ અને તમને શુણ્ણ કહેવામાં આવે છે, પણ ખરી રીતે જોતાં તે દ્રવ્યો છે અને શુણ્ણોનો આશ્રય છે. આમ સામ્યાવસ્થામાં રહેલા ત્રણે શુણ્ણો જડ હોવાથી તે આપોઆપ જગતની રચના કરી શકે નહિ. કોઈપણ રચના કરવી એ ચેતનનું કામ છે. ચેતન જડપદાર્થને કાર્યરૂપમાં લાવી શકે છે જેમ માટી, પાપાણ અને લાકડાંનો ઢગલો પડ્યો હોય અને તેને કોઈપણ ચેતન પુરુષ અડકે પણ નહીં તો તે એમ ને એમ પડ્યા રહેશે, પણ આપો-આપ તેઓ કોઈ સુંદર ઘરના સ્વરૂપમાં ફેરવાઈ જશે નહિ. તેમ સત્વ, રજ અને તમ—આ ત્રણે શુણ્ણો સદૈવ સામ્ય અવસ્થામાં જ રહેશે, કારણ કે તે જડ છે. ચેતન આત્મા જ તેની સામ્યાવસ્થાનો ભંગ કરી શકે; માટે જો ચેતનનો સંબંધ જડ સાથે ન હોય તો જગતની રચના થઈ શકે નહિ. આ જ પ્રમાણે પરમાણુઓ અથવા

અન્ય જડ પદાર્થો ચેતનની મદદ વગર કોઈપણ રચના કરી શકતાં નથી. માટે કતાં તરીકે સ્વતંત્ર જડ પદાર્થનું અનુમાન જોડું કરે છે.

‘અહીં’ એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે ચેતન જડને પ્રવૃત્તિ આપે અને સાથે રહે તેથી ચેતન પણ ઉપાદાન બની જાય છે એ માન્યતા પણ જોડી છે. ચેતન કતાં તરીકે રહે છે પણ તે નિમિત્ત-કારણ તરીકે જ રહે છે.

કેટલાક વિદ્વાનો એવું માને છે કે, જડ કાર્ય અને જડ કારણ સાથે પરમાત્મારૂપ ચેતન સમન્વિત રહે છે માટે, એની પણ ઉપાદાન-કારણમાં ગણતરી કરવી એ જોડું નથી. આ મતવ્ય બરાબર નથી. ઉપાદાનકારણ કાર્યના રૂપમાં જ્યારે ફેરવાય છે ત્યારે તેમાં જરૂર વિકાર થાય છે; જ્યારે નિમિત્તકારણમાં વિકાર થતો નથી. વિકાર થવો એ જ ઉપાદાનમાં વિશિષ્ટતા છે. નિમિત્તકારણ અને ઉપાદાન-કારણ કાર્ય સાથે અનુગત રહે અથવા ન રહે, પણ જ્યાંસુધી તેમાં વિકાર ન થાય ત્યાંસુધી તે ઉપાદાન થઈ શકે નહિ. માટે બ્રહ્મ જ કાર્યજગતનું અભિન્નનિમિત્તોપાદાનકારણ છે એ માનવું અસત્ય છે. ઉપાદાન અને નિમિત્તનો વિવેક સમજવો જોઈએ. સૂત્રનો આશય એ છે કે ચેતનની અપેક્ષા રાખ્યા વગર જડતત્વ જ સ્વતંત્ર રીતે કારણ છે એ અનુમાન મિથ્યા છે, તથા વેદ અને વેદાંતથી વિરુદ્ધ છે. ॥ ૧ ॥

રચનાની અસિદ્ધિ બતાવી રચના એટલે કાર્ય, એ પણ સમ-જાણ્ય, હવે પ્રવૃત્તિ પણ આપોઆપ જડતત્વમાં થઈ શકતી નથી એ બતાવે છે:

પ્રવૃત્તેષ્વ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (પ્રવૃત્તેઃ) પ્રવૃત્તિની પણ ઉપપત્તિ થઈ શકતી ન હોવાથી જડતત્વના સ્વાતંત્ર્યનું અનુમાન થઈ શકતું નથી.

ભાવાર્થ :- રચના એટલે કાર્ય અને પ્રવૃત્તિ એટલે કાર્યને ઉત્પન્ન કરનાર વ્યાપાર. દાખલા તરીકે, ઘટ એ કાર્ય છે; આ કાર્ય કુંભાર-રૂપ ચેતન કર્તા વગર કેવળ માટી, ચક્ર અને દંડ આદિ જડ કારણોથી થઈ શકે નહિ. આ સૂત્રમાં કાર્યજનક પ્રવૃત્તિ પણ ચેતન વગર ન થઈ શકે એ બતાવે છે. માટી, ચક્ર અને દંડ આદિમાં જે ગતિ-રૂપ પ્રવૃત્તિ થાય છે તે ચેતનરૂપ કુંભારને લીધે થાય છે એ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. એ જ પ્રમાણે સામ્યાવસ્થામાં રહેલા સત્વ, રજ અને તમમાં પ્રવૃત્તિ ચેતન વગર થઈ શકે નહિ. આ પ્રવૃત્તિથી સામ્ય અવસ્થાનો ભંગ થાય છે અને એ ત્રણે ગુણોમાં વૈષમ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે એક ગુણ આગળ પડતો વધે છે જ્યારે બીજા બે ગુણ પાછળ પડતા રહે છે. આ વૈષમ્યને લીધે મહત્ત્વ-રૂપ પ્રથમ કાર્ય બને છે. મહત્ત્વ બનવા માટે સાત્વિક ગુણ આગળ વધે છે અને બીજા ગુણો ગૌણ બની રહે છે. ગુણોમાં થતી આ ન્યૂનાધિકતાને લીધે અંગાગિભાવ ગુણોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ અંગાગિભાવ જ્યાંસુધી ગુણોમાં પ્રવૃત્તિ અર્થાત્ હલનચલન ન થાય ત્યાંસુધી ન બને, જડત્વમાં હલનચલન પેદા કરવું એ ચેતનનું જ કામ છે, માટે અનુમાન કરી એક સ્વતંત્ર જડ તત્ત્વને જ જગત્તરૂપ રચનાનું કારણ માનવું એ અસત્ય છે. જડત્વ કાર્યનું ઉપાદાનકારણ હોય છે, ત્યારે ચેતન તે કાર્યનું નિમિત્તકારણ હોય છે એમ માનવું જ જોઈએ. એટલે કે ચેતનના અધિષ્ઠાનથી જડમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે.

પ્રવૃત્તિનો અર્થ સામાન્ય ગતિ જ કરવામાં આવે તો તે જડમાં છે એમ માનવું જોઈએ, કારણ કે ગતિ સંયોગ અને વિભાગોની પરંપરા સર્જે છે.

પ્રવૃત્તિનો અર્થ જે પ્રયત્નરૂપ ગુણ માનવામાં આવે તો તે ચેતનનો ધર્મ હોય છે એમ સમજવું. પ્રયત્નરૂપ પ્રવૃત્તિથી જડ-તત્ત્વમાં ગતિરૂપ અથવા ક્રિયારૂપ પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. ચેતનસ્વરૂપ

લેખક પોતાના પ્રયત્નથી જેમ જડ કલમમાં ક્રિયા ઉત્પન્ન કરે છે તેમ જગતના મૂળ જડતત્ત્વમાં ચેતન જ ક્રિયારૂપ પ્રવૃત્તિને ઉત્પન્ન કરે છે. ચેતન વગર જડમાં પ્રવૃત્તિ નથી થતી એ દીવા જેવી સ્પષ્ટ બાબત છે. ॥ ૨ ॥

જડ તત્ત્વો આપોઆપ પરિણમે છે એમાં કોઈની અપેક્ષા નથી—આવા પૂર્વપક્ષનું સમાધાન કરતું આ સૂત્ર છે :

પયોઽમ્બુવચ્ચેત્તન્નાપિ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ:— (પયોઽમ્બુવત્) દૂધ અને પાણી જેમ આપોઆપ પરિણમે છે તેમ જડતત્ત્વ પ્રધાન પણ આપોઆપ પ્રવૃત્તિ કરે છે (ચેત્) ને એવી શંકા કરવામાં આવે તો (તત્ર અપિ) ત્યાં પણ ચેતનની સહાયતા છે.

ભાવાર્થ:— ગાય ઘાસ ખાય છે અને એ ઘાસ ગાયના પેટમાં આપોઆપ દૂધરૂપે પ્રવૃત્તિ કરે છે. બીજું દૃષ્ટાંત પાણી છે. પાણી આપોઆપ દ્રવસ્વરૂપે હોવાથી વહેવા માંડે છે. એના વહેવામાં કોઈપણ એને મદદ કરતું નથી. આ બે દૃષ્ટાંતોને બરાબર સમજે તો સ્પષ્ટ સમજાશે કે જડતત્ત્વ પ્રધાન અર્થાત્ પ્રકૃતિ પણ આપોઆપ પ્રવર્તે છે. જડતત્ત્વોમાં સાને પોતપોતાની શક્તિ છે અને એ શક્તિને લીધે જ જડમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે અને એ પ્રવૃત્તિને લીધે કાર્ય પણ બને છે.

આ પૂર્વપક્ષવાદીનું કથન એટલા માટે સત્ય નથી કે, એમણે એના દૃષ્ટાંતોનો પૂરતો સમજપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો નથી. પહેલું દૃષ્ટાંત દૂધનું છે. તેને આપણે સમજીએ: ઘાસ દૂધરૂપે પરિણમે છે ખરું, પણ એ ચેતનને લીધે જ પરિણમ થાય છે. ગાય પોતે ચેતન છે તેથી જ તેણે ખાધેલું ઘાસ દૂધરૂપે પરિણમે છે. ને આમ ન હોય તો મરેલી ગાયમાં આપોઆપ દૂધ કેમ પરિણમતું નથી? ચેતનના સંબંધ વગર ઘાસ આદિ પદાર્થો ને આપોઆપ દૂધરૂપે પરિણમતા હોય તો તો સંસારમાં દૂધની નદીઓ જ વહેતી થઈ

જાય, પણ એમ નથી. વળી ગાયે ખાધેલું ઘાસ આપોઆપ દૂધરૂપે પરિણામ પામતું હોય તો બળદ, ઘોડા, જાટ અને હાથી વગેરે પશુઓથી ખવાયેલું ઘાસ દૂધરૂપે કેમ પરિણમતું નથી? અમુક જ ચેતન અમુક જ વળતે પોતે ખાધેલા અન્ન અથવા ઘાસને દૂધના રૂપમાં પરિણમાવે છે. આમાં પણ સાધારણ નિમિત્તકારણ પરમાત્મા તો છે જ.

પાણીમાં પણ વહેવાની શક્તિ છે, છતાં ત્યાં પણ પરમાત્માને વાસ છે, સંબધ છે. પાણીમાંથી વરાળ થવી અને તેમાંથી પાણું પાણી બનવું આ બધા નિયમો પરમાત્માએ જ બનાવ્યા છે. જો પાણીમાં દ્રવ્ય કરવાનો જ સ્વભાવ હોય તો તેની વરાળ આદિ અવસ્થા થાય જ નહિ. સ્વભાવ પદાર્થમાં કાયમ હોવાને લીધે સ્વભાવ પ્રમાણે થતી પ્રવૃત્તિને કોઈ રોકી શકે નહીં. પ્રકાશ અંધકારનો નાશ કરે છે, એ એના સ્વભાવને કોણ રોકી શકે ? ઉપનિષદોમાં પણ કહ્યું છે કે : યોડ્વુ તિષ્ઠન્ યોડ્વોડન્તરો યમ્યતિ । જે બ્રહ્મ પાણીમાં છે અને પાણીથી જુદું છે, તે જ પાણીને નિયમોમાં મૂકે છે. વૃહદા. ૩-૭૪.

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी, प्राच्योऽन्या नवः स्यन्दन्ते । वृहदारण्यक उप. ૩-૮-૯.

હે ગાર્ગી, અક્ષરબ્રહ્મના પ્રશાસનમાં જ પૂર્વસાગરગામિની નદીઓ અને ખીણ નદીઓ વહ્યા કરે છે.

આમાં કોઈપણ ઠેકાણે જડને સ્વતંત્ર માન્યું નથી. સર્વત્ર ચેતન જ જડ દ્વારા પોતામાં પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. માટે જડને જગતનું સ્વતંત્ર કારણ માનવું એ ચોગ્ય નથી. ॥ ૩ ॥

જડતત્ત્વને સ્વતંત્ર કારણ માનવામા ખીજો દોષ આપે છે :

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ૪ ॥

પદાર્થ:- (વ્યતિરેકાનવસ્થિતેઃ) પ્રધાન સિવાય ખીજું કોઈ પ્રવર્તક

ન હોવાથી (ચ) અને (અનપેક્ષતાત્) કોઈની અપેક્ષા ન હોવાથી સદૈવ પ્રવૃત્તિ રહેવી જોઈએ.

ભાવાર્થ:— સ્વતંત્ર પ્રધાનવાદીઓ જે પ્રધાનમાં પ્રવૃત્તિ કરવાનો સ્વભાવ છે એમ માનતા હોય, અને પ્રધાનને પ્રવૃત્તિ કરવા માટે કોઈની અપેક્ષા (મદદ) ન રહેતી હોય તો કોઈક વખત પ્રવૃત્તિ કરવી, કોઈ વખત ન કરવી; આનું કારણ શું? શું જડતત્ત્વ એમ સમજી શકે છે કે હવે મારે પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ અને હવે મારે નિવૃત્તિ કરવી જોઈએ? કરવા ન કરવાનો વિચાર તો ચેતનમાં જ હોય છે જડમાં નહીં. કુંભારરૂપ ચેતન જ્યારે ઈચ્છે ત્યારે માટી, ચક્ર અને ઢાંડ વગેરેમાં કાર્યોન્મુખી પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરે છે; ન ઈચ્છે ત્યારે નિવૃત્તિ પણ કરે છે. તેમ પરમાત્મા જ પ્રધાનમાં (પ્રકૃતિમાં) પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. જે પ્રધાનનો ચેતન-નિરપેક્ષ પ્રવૃત્તિ કરવાનો સ્વભાવ હોય તો તે પોતામાંથી મહત્તત્ત્વરૂપ કાર્ય બનાવી અટકી કેમ ગયું? કોણે એને અટકાવ્યું? પ્રકાશરૂપ જડ પદાર્થ જ્યાંસુધી રહે ત્યાંસુધી અંધારાને દૂર જ રાખે છે. પ્રકાશ હોય અને તેમાં અંધારું પણ હોય એ જોવામાં આવતું નથી. તેમ જડ પ્રધાન હોય તો તેમાં મહત્તત્ત્વરૂપ કાર્ય કરવાની પ્રવૃત્તિ રહેવી જ જોઈએ. પરિણામે કાર્યની સમાપ્તિની આશા જ ન રાખી શકાય. જે કહો કે મહત્તત્ત્વરૂપ કાર્યમાં બધું જ પ્રધાન પૂર્ણ થઈ જાય છે તેથી પ્રવૃત્તિ બંધ થાય છે. તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે બીજાં કાર્યોમાં સત્ત્વ, રજ્જ અને તમરૂપ પ્રધાન હોવાનું અનુમાન શામાટે કરો છો? સર્વ કાર્યમાં પ્રધાન અનુગત છે એ સાંખ્યોનો સિદ્ધાંત છે. ઉપાદાન-કારણ વ્યાપક છે અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતાં બધાં જ કાર્યો વ્યાપ્ય છે; શું સોનામાંથી બનતો અલંકાર સોના વગરનો છે એમ ક્યાંય અનુભવાય છે? માટે પ્રધાન સમાપ્ત થઈ જાય છે એ વાત ખોટી છે. સત્ત્વ, રજ્જ અને તમસ્ એ કોઈ એક જ વ્યક્તિ નથી, એ ગુણો તો અસંખ્ય છે. પ્રધાન એક છે એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે, તે તો ‘સર્વસમુદાયરૂપે એક છે’ તેને લીધે. ‘માણસ મરણશીલ

છે.' અહીં કોઈ એક માણસની વાત નથી પણ સમસ્ત માનવ-સમુદાયની વાત છે. તે જ પ્રમાણે પ્રધાનમાં પણ સમજવું.

આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે જડ પ્રધાન અથવા કોઈપણ જડતત્ત્વ ચેતન-નિરપેક્ષ થઈ પ્રવૃત્તિ કરી શકતું નથી અને કાર્યરૂપે પણ નિરપેક્ષ થઈ પરિણમતું નથી. ॥ ૪ ॥

જડતત્ત્વોમાં આપોઆપ પ્રવૃત્તિ થતી નથી તેની સમજણ આ સૂત્રમાં આપે છે :

અન્યત્રાભાવાच्च न तृणादिवत् ॥ ૫ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (અન્યત્ર) ગાય લેંસ આદિ સિવાય બીજે ઠેકાણે દૂધ થતું ન હોવાથી (તૃણાદિવત્) તૃણ, પાણી આદિની માફક સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ (ન) પ્રધાનની નથી.

ભાવાર્થ:- સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ માટે ઘાસ અને પાણીનાં દ્રવ્યોં આપવામાં આવે છે તે અયોગ્ય છે; કારણ કે, ગાય લેંસ આદિ સ્ત્રીજાતિમાં જ અમુક સમયે જ તૃણ-જળ આદિ દૂધ બને છે અને તૃણને દૂધ બનવા માટે ચેતન તથા સમય વગેરેની અપેક્ષા રાખવી પડે છે, માટે તૃણની દૂધ બનવાની પ્રકૃતિ સ્વાભાવિક નથી. જો સ્વાભાવિક હોત તો બળદ આદિમાં પણ દૂધ બનત, પણ નથી બનતું; માટે એ ક્રિયા સ્વાભાવિક નથી. દૂધરૂપે પરિણમ થવો એ સ્વાભાવિક નથી. તે જ પ્રમાણે જડપ્રધાન, પ્રકૃતિ અને પર-માણુઓમાં સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ નથી. પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ ચેતનમાં જ છે માટે સર્વજ્ઞ ચેતનથી અધિષ્ઠિત થઈને જ પ્રકૃતિ આદિ જડતત્ત્વો પ્રવૃત્તિ કરે છે એમ માનવું જોઈએ. ॥ ૫ ॥

જડને સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ હોવામાં બીજી રીતે દોષ આપે છે :

અમ્યુપગમેऽप्यर्थाभावात् ॥ ૬ ॥

પદાર્થ:- (અમ્યુપગમે અર્થ) સ્વીકાર કરવામાં આવે તો પણ

(અર્થાભાવાત્) પ્રયોજનનો અભાવ હોવાથી સ્વતંત્ર જડ પદાર્થમાં પ્રવૃત્તિ નથી.

ભાવાર્થ:— આ સૂત્રમાં અર્થ શબ્દનો અર્થ પ્રયોજન થાય છે, એ ધ્યાનમાં રાખવું. પ્રવૃત્તિ કંઈ ને કંઈ પ્રયોજન માગી લે છે. પ્રયોજન વગર પ્રવૃત્તિ ન થઈ શકે. જડપ્રધાન આદિને કોઈ પ્રયોજન હોતું નથી, પ્રયોજન તો ચેતનને જ હોય છે. માટે સ્વતંત્ર જડ પ્રધાનાદિમાં પ્રવૃત્તિ ન માનવી જોઈએ.

પુરુષને સુખ દુઃખ આપવા માટે અને મોક્ષ મેળવી આપવા માટે પ્રધાન પ્રવૃત્તિ કરે છે એ માનવું જોઈએ. કોઈને સુખ અથવા દુઃખ આપવાનું અનુસંધાન કરવું એ ચેતનનું કામ છે જડનું નહિ. કેટલાક સાંખ્યનિષ્ઠાતો માને છે કે પુરુષ તો અસજ્જ છે, તો તેને સુખ-દુઃખ આપી પણ કેમ શકાય? પુરુષ અનાદિ-કાળથી બદ્ધ છે એવું પણ એ માનતા નથી, તો પછી મુક્તિ કેને આપાવવી? પ્રકૃતિ પોતે જ બદ્ધ થાય છે અને મુક્ત પણ પોતે જ થાય છે; આ માન્યતા પણ ઘરાબર નથી, કારણ કે જડને બંધ અને મુક્તિ ન હોઈ શકે. આ કારણથી સ્વતંત્ર જડમાં પ્રવૃત્તિ ન માનવી જોઈએ અને પ્રવૃત્તિ વગર રચના પણ ન થઈ શકે; માટે ઈશ્વરથી નિયમિત થઈ પ્રકૃતિ પ્રધાન તથા અન્ય જડતરવો જગતનાં ઉપાદાનકારણ છે એમ માનવું જોઈએ. ॥ ૬ ॥

પ્રકૃતિ ઉપર ચેતનનું અધિષ્ઠાન છે તેની વધારે સમજ આ સૂત્રમાં છે:

પુરુષાદમવદિતિ ચેત્ તથાપિ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ:— (પુરુષાત્મવત્) આંધળા અને લંગડા પુરુષ માફક અથવા લોહચુંખક પથ્થર માફક જગતની રચના માટે પ્રવૃત્તિ થશે (इति) જો એમ કહેવામાં આવે (તથાપિ) તો પણ એ થઈ શકે નહિ.

ભાવાર્થ:— લંગડો માણસ આંધળા માણસના ખસા ઉપર ચડી બેસે છે અને એ આંધળાને અમુક દિશામાં ચાલવાનું જણાવે છે.

આંધળો માણસ તે પ્રમાણે ચાલે છે, આથી બન્ને ખોડવાળા પુરુષો પણ પોતાની યાત્રા સફળ કરે છે. તેમ પુરુષ દર્શનશક્તિસંપન્ન છે અને પ્રધાન જડ હોવાને કારણે લંગડું છે. પુરુષ તેને મદદ કરે છે એટલે આંધ-જડપ્રધાન પોતાનાં કાર્યો કરવાને શક્તિમાન થશે. જીવાત્મારૂપ ચેતનોને તો ઇશ્વર કૃષ્ણાદિ નાસ્તિક સાંખ્યો પણ માને છે.

આમ માનવા છતાં પૂર્વપક્ષવાદીના મતમાં સૃષ્ટિ બની શકે નહીં, કારણ કે તેઓ પુરુષને ઉદાસીન માને છે, એમાં કોઈ શુભ અથવા દોષ માનતા નથી. પ્રવર્તક એ હોઈ શકે કે જેનામાં અમુક જાતની પ્રવૃત્તિ હોય અથવા પ્રયત્ન હોય. પુરુષમાં જ્યારે પ્રવૃત્તિ કે પ્રયત્ન જ નથી તો પછી તે જડપ્રકૃતિને પ્રેરણા કેવી રીતે આપશે? જેનામાં દ્રેન ચલાવવાનું કોઈ જ્ઞાન જ નથી, કોઈ પ્રયત્ન જ નથી તે દ્રેનને ગતિ ન જ આપી શકે એ સ્પષ્ટ છે; માટે પ્રવૃત્તિ અને શુભથી રહિત ઉદાસીન પુરુષ પ્રકૃતિને કોઈ જાતની મદદ ન કરી શકે, પરિણામે જગતની રચના પણ ન બની શકે! માટે સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન અને સર્વને પ્રેરણા આપનાર પરબ્રહ્માને માનવા જ જોઈએ. કેવળ સ્વતંત્ર જડતત્ત્વોથી સૃષ્ટિ બની શકે નહીં.

લોહચુંબક પથર સમીપતાને કારણે લોહને ખેંચે છે, અને લોહચુંબકમાં લોહા ઉપરની આકર્ષણશક્તિ છે. પણ આ સમીપતા આપનાર પણ ચેતન જ છે. સેંકડો ગાઉ દૂર રહેલું લોહચુંબક લોહને ખેંચી શકતું નથી; માટે સર્વશક્તિમાન પુરુષનો સંબંધ પ્રકૃતિ સાથે માનવો જોઈએ. કેવળ સંબંધ જ નહીં પણ પ્રકૃતિ ઉપર તેનું અધિપાન (સત્તા) પણ માનવું જોઈએ. ॥ ૭ ॥

જડ પદાર્થોમાં પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવામાં કોઈ મુખ્ય છે અને કોઈ ગૌણ છે—એ પણ ન બની શકે, તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે:

અદ્વિત્વાનુપપત્તેષ્ચ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (અદ્વિત્વાનુપપત્તેઃ) અંગીપણની ઉપપત્તિ ન થવાથી.

ભાવાર્થ:- સામ્ય-અવસ્થામાં રહેલા સંસ્વ, રજ અને તમેા ગુણોમાંથી કોઈ એક અંગી એટલે આગળ પડતો થઈ શકતો ન હોવાથી વિકારરૂપ કાર્ય બની શકતું નથી. જડ ગુણોમાં અંગી એટલે મુખ્ય થવાની સંભજ હોતી નથી, તેને માટે તો ગુણને અંગી બનાવનાર ચેતનની જરૂર હોય છે. જે સ્વતંત્ર જડવાદ સ્વીકારવામાં આવે તો તેમાં કોઈપણ પ્રવૃત્તિ કે તેમાંથી કોઈપણ કાર્ય બની શકે નહીં. માટે નિમિત્તકારણ તરીકે પરમાત્મારૂપ ચેતનનો સ્વીકાર કરવો જ જોઈએ. ॥ ૮ ॥

જડ તત્ત્વમાં 'જ્ઞશક્તિ' હોતી નથી, તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે:

અન્યથાનુમિતૌ ચ જ્ઞશક્તિવિયોગાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (અન્યથાનુમિતૌ) બીજી રીતે અનુમાન કરવામાં પણ દોષ આવે છે (જ્ઞશક્તિવિયોગાત્) સાતૃત્વ શક્તિનો વિયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ:- જે જડવાદીઓ એમ કહે કે અમે બીજી રીતે અનુમાન કરીશું કે જેથી કોઈપણ દોષ આવી શકે નહીં. તમારા કહેવાનો ભાવ એવો છે કે, સામ્ય-અવસ્થામાંથી વૈષમ્ય અવસ્થા ચેતનની સહાયતા વગર ન થઈ શકે. ત્રણ ગુણોમાં એક ગુણનો ઉત્કર્ષ થવો એ વૈષમ્ય છે. અને જેમાં ઉત્કર્ષ થયો તે અંગી-મુખ્ય છે. આ ફેરફાર ચેતન વગર ન થઈ શકે; પણ અમે તો જડ વસ્તુતત્ત્વમાં કાર્યને જોઈ તેમાં શક્તિનું અનુમાન કરીએ છીએ. સામ્યાવસ્થામાં રહેલા ત્રણ ગુણોમાં વૈષમ્ય પામવાની પણ શક્તિ છે. મહત્ તત્ત્વ કાર્ય ઉત્પન્ન થયું અને તે જ્યાંસુધી પ્રકૃતિમાં વૈષમ્ય ન આવે ત્યાંસુધી ન બને, માટે જડતત્ત્વમાં વિષમતા પામવાની પણ શક્તિ છે એવું અમારું અનુમાન છે.

જો ઉપર પ્રમાણે માનવામાં આવે તો પણ જડ તત્ત્વમાં

જ્ઞાતૃત્વ શક્તિ નથી, એ તો તમારા-નાસ્તિકોના-મતમાં ચોક્કસ છે. જ્ઞાતૃત્વ શક્તિ વગર કાર્ય ન બની શકે એ પણ સ્પષ્ટ જ છે. જો જ્ઞાતૃત્વશક્તિ પણ માની લેયો તો એક અર્થમાં જડત્વ અને ચેતનત્વ બંને માનવા પડે. જડત્વ અને ચેતનત્વમાં દૈશિક વિરોધ છે, એટલે કે એક જ અર્થમાં બે વિરોધી ગુણો અથવા શક્તિઓ રહી શકે નહિ. ચેતનત્વ અને જ્ઞાતૃત્વનો એક જ અર્થ છે. જે ચેતન હોય તે જ જ્ઞાતા, અને જે જ્ઞાતા હોય તે જ ચેતન. આ કારણથી જડત્વવાદીઓના મતમાં સ્વતંત્ર રીતે જડ ઉપાદાન-કારણમાંથી કાર્યની ઉત્પત્તિ થઈ શકે નહિ.

કેવળ જડવાદીઓના મતમાં વિરોધનો ઉકેલ થઈ શકતો નથી. તે આ સૂત્રમાં સમજાવે છે:

વિપ્રતિપેધાચ્ચાસમજ્ઞસમ્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (વિપ્રતિપેધાત્) પરસ્પર વિરોધ હોવાથી નિરીશ્વર સાંખ્યવાદીઓનું કથન (અસમજ્ઞસમ્) અયોગ્ય છે.

ભાવાર્થ:- નિરીશ્વર સાંખ્યવાદીઓ પુરુષ અને પ્રકૃતિ એવાં બે તત્વો માને છે. પ્રકૃતિમાં પરાર્થતા, દશ્યતા અને લોગ્યતા છે અને પુરુષમાં લોકૃત્વ, દદૃત્વ અને કૈવલ્ય છે. આવું પ્રતિપાદન કરીને તેઓ એમ પણ કહે છે કે પુરુષને સુક્ત કરવા માટે પ્રકૃતિ પ્રવૃત્તિ કરે છે. જો પુરુષ કેવલ છે તો પછી એને બંધ ક્યાંથી?

વળી એમ પણ કહે છે કે, પુરુષ બદ્ધ નથી, સુક્ત નથી અને સંસારી પણ નથી. બંધ, સંસાર અને સુક્ત પ્રકૃતિને જ હોય છે. જો આ બધું પ્રકૃતિને જ હોય તો પ્રકૃતિમાં પરાર્થતા જ ક્યાં રહી?

પંથુ અને અંધના જેવી પ્રવૃત્તિ છે. પ્રકૃતિ આંધળી છે અને પુરુષ લંગડો છે; બન્ને મળીને પ્રવૃત્તિ કરે છે અર્થાત્ સૃષ્ટિ બનાવે છે. આવું પણ તેમનું માનવું છે. આમાં શું બંનેમાં કર્તૃત્વ છે એમ સિદ્ધ નથી થતું? એક દર્શનક્રિયાનો કર્તા બને છે અને બીજો પ્રવૃત્તિ-

ક્રિયાનો કર્તા બને છે. આ પ્રમાણે વિચારતાં જણાય છે કે નિરીશ્વરતા-વાદી સાંખ્યો તેમ જ કેવલ જડતત્ત્વવાદીઓના માનવામાં પરસ્પર વિરોધ છે. અને આ વિરોધને દૂધે એમનું શાસ્ત્ર અસમજસ (અપ્રામાણિક) છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૦ ॥

હવે, વૈશેષિક દર્શનમાં સૃષ્ટિના આરંભની જે પ્રક્રિયા બતાવી છે તેનું સૂચન આ સૂત્રમાં કરે છે અને વેદાન્તોની સાથે એનો બરાબર મેળ નથી એ પણ જણાવે છે:

મહદ્દીર્ઘવદ્ વા હ્રસ્વપરિમ્બલામ્યામ્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ:- (હ્રસ્વપરિમ્બલામ્યામ્) હ્રસ્વ અને પરિમંડલમાંથી (મહદ્દીર્ઘવદ્ વા) મહદ્ અને દીર્ઘદ્રવ્યો ઉત્પન્ન થાય છે.

ભાવાર્થ:- વૈશેષિક દર્શનનો એ સિદ્ધાંત છે કે, ‘દ્રવ્યોમાંથી દ્રવ્ય અને ગુણમાંથી ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે,’ એટલે કે દ્રવ્યનું આરંભક દ્રવ્ય અને ગુણનો આરંભક ગુણ હોય છે. પરમાણુ પરમ સૂક્ષ્મ નિરવયવ દ્રવ્ય છે અને તેને વૈશેષિક દર્શનના નિષ્ણાતો ‘પરિમંડલ’ કહે છે. પરિમંડલ પરમાણુ ઉપર જે પરિમાણ (લંબાઈ, પહોળાઈ, અને ગોળપણું વગેરે) હોય છે તેને ‘પારિમાંડલ્ય’ પરિમાણ કહે છે. આ દ્રવ્ય અને પરિમાણ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી આંખથી જોઈ શકાતાં નથી, તેથી વેદાંતદર્શનમાં તેને ‘અવ્યાકૃત’ કહે છે. જેમ વડલો આખો વટખીજમાં અવ્યાકૃત હોય છે, તેમ દ્રવ્યભુકાદિ કાર્યદ્રવ્યો પરમાણુઓમાં અવ્યાકૃત હોય છે.

હ્રસ્વ અને પરિમંડલ (પરમાણુ)માંથી મહત્ અને દીર્ઘ દ્રવ્ય જન્મે છે; પણ પરિમંડલમાંથી પરિમંડલ દ્રવ્ય બનતું નથી એટલે કે પરિમંડલ પરમાણુ ઉપર રહેતું પારિમાંડલ્ય પરિમાણ કોઈ પણ પરિમાણનું આરંભક નથી.

આ ઠેકાણે, સજાતીય ગુણમાંથી સજાતીય ગુણ જન્મે છે, એ વૈશેષિક દર્શનના સિદ્ધાંતનો ભંગ થાય છે. દ્રવ્યભુક કાર્યદ્રવ્ય ઉપર

જે અણુપરિમાણુ જન્મે છે એ તો બે પરમાણુઓની જે બે સંખ્યા-રૂપ ગુણ છે તેમાંથી જન્મે છે—એવી તેમની માન્યતા છે. સંખ્યા ગુણમાંથી અણુપરિમાણુરૂપ ગુણનું જન્મવું, એ તો વિનતીય ગુણ ઉત્પન્ન થયો એમ કહેવાય. આમ પારિમાંડલ્ય એ ગુણ હોવા છતાં તે બીજા તેના જેવા સજાતીય ગુણનો આરંભક ન થાય એ એ જ શાસ્ત્રે બાંધેલા નિયમનો ભંગ સૂચવે છે. તેથી વૈશેષિક દર્શનની જગતના સર્જન માટે બાંધેલી પ્રક્રિયા વેદાંતને અનુકૂળ નથી જણાતી.

આનું સમાધાન વૈશેષિક દર્શનમાંથી જિજ્ઞાસુએ બાણી લેવું. અહીં એનો વિસ્તાર કરવો ઉચિત નથી. ॥ ૧૧ ॥

હવે, પરમાણુઓમાંથી સૃષ્ટિ બની શકે નહીં, એ કારણ સાથે આ સૂત્રમાં સૂચિત કરે છે:

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥

પદાર્થ:- (उभयथा अपि) બન્ને રીતે સૃષ્ટિના કારણભૂત સંયોગનું કારણ (न कर्म) કર્મ થઈ શકતું નથી (अतः) માટે (तदभावः) પરમાણુઓમાંથી જગત બની શકે નહીં.

ભાવાર્થ:- મહર્ષિ કણ્વાદ અને ગૌતમના અનુયાયીઓ એમ માને છે કે, પ્રલયાવસ્થામાં પરમાણુઓ નિષ્ક્રિય બની રહી આકાશમાં પરમાત્માના પ્રયત્નથી સ્થિર થયેલાં હોય છે. સાંખ્યશાસ્ત્રને માનનારાની સામ્યાવસ્થારૂપ પ્રકૃતિ અને નૈયાયિકોના પ્રલયાવસ્થાના નિષ્ક્રિય પરમાણુઓમાં કશો ભેદ પ્રતીત થતો નથી.

હવે, અહીં વિચારણીય બાબત એ છે કે—પરમાણુઓમાં જો ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય તો એક પરમાણુ બીજા પરમાણુ સાથે જોડાય અને દ્વ્યણુકાદિ કર્મથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય; પણ કર્મ—ક્રિયા થાય જ કેવી રીતે? વસ્તુમાં ક્રિયા ઉત્પન્ન થવાનાં કારણો હોય છે અભિ-ધાત, શુરુત્વ, દ્રવત્વ, સંયોગ, વિભાગ, વેગ અને પ્રયત્ન,—આમાંનું

કોઈપણ કારણ પ્રલયાવસ્થામાં હોતું નથી. માટે ક્રિયા વગર પરમાણુઓનું જોડાણ થાય નહિ અને જોડાણ વગર સૃષ્ટિ બને નહિ.

૧ પૃથ્વી, પાણી, તેજ અને વાયુના પરમાણુઓ નિત્ય હોય છે એમ વૈશેષિક શાસ્ત્રના નિબળાતો માને છે. આ પરમાણુઓમાંથી પ્રથમ વાયુ, પછી તેજ, પછી પાણી અને પછી પૃથ્વી—આમ ક્રમથી જગત બને છે. આ માન્યતાને ઉપનિષદનો પણ કેટલેક અંશે ટેકો છે. જેમકે:— તસ્માદ્ વા एतस्माद् आत्मनः आकाशः सम्भूतः, आकाशाद् वायुः, वायोरग्निः, अग्नेरापः, अद्भयः पृथ्वी॥ तैत्तिरीय उप. ૨-૧. આ ઉપનિષદમાં પ્રથમ વાયુની, ત્યાર પછી તેજની, ત્યાર પછી પાણીની અને છેલ્લી સૃષ્ટિ પૃથ્વીની બતાવી છે.

પરંતુ મુખ્ય પ્રશ્ન એ છે કે પરમાણુઓમાં કર્મ ઉત્પન્ન થયું કેવી રીતે? કર્મ—ક્રિયા એ કોઈ નિત્ય વસ્તુ નથી. એ તો કાર્ય છે અને કાર્યને કોઈપણ કારણની અપેક્ષા રહે છે.

અભિધાત આદિ જે ઉપર કારણો બતાવ્યાં છે તે તો જગત ઉત્પન્ન થયા પછીનાં કારણો છે. જેમ એક પાંદડાને વાયુનો ધક્કો લાગ્યો અને બીજાં પાંદડાં સાથે જોડાયું; પણ આ સૃષ્ટિ બન્યા પછીનો કાર્યકારણભાવ છે, સૃષ્ટિ પહેલાનો નહિ.

માટે સૃષ્ટિ બન્યા પહેલાં સ્થિર રહેલાં પરમાણુઓમાં કર્મ—ક્રિયાનું કોઈ કારણ જડતું નથી, માટે પરમાણુમાં ક્રિયા થઈ શકે નહિ અને ક્રિયા વગર જે પરમાણુઓનો સંયોગ પણ થઈ શકે નહિ અને સંયોગ વગર સૃષ્ટિ પણ નહિ.

સંયોગ એ દ્રવ્યરૂપ સમવેત કાર્યનું અસમવાયિ કારણ છે; માટે કારણ વગર જગતરૂપ કાર્ય અસ્તિત્વમાં આવી શકે નહિ. વાણા-તાણાના અસ્પર્શ સંયોગો સિવાય કાપડ બની શકે નહિ, તેમ પરમાણુઓના સંયોગ વગર જગત બની શકે નહિ.

અહીં જે એવું સમાધાન કરવામાં આવે કે, સૃષ્ટિ પહેલાં પણ

જીવાત્માઓમાં ધર્માધર્મરૂપ અદૃષ્ટ તો છે જ, એ અદૃષ્ટને લીધે જીવાત્મામાં પ્રયત્ન થશે અને એ પ્રયત્નથી પરમાણુઓમાં ક્રિયા પણ થશે અને પછી સંયોગ પણ થશે. આમ જગતની રચના થઈ શકશે?

આ સમાધાન પણ દોષોથી ભરેલું છે. પ્રથમ તો એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે, અદૃષ્ટ ક્યારે કાર્યોન્મુખ બને છે? અદૃષ્ટ જડ છે કે ચેતન? જો જડ હોય તો તેને જગવાનું ભાન જ ન હોય, અને જો ચેતન હોય તો આત્મા અને અદૃષ્ટમાં ફેર શો? નૈયાયિકો આત્મા અને પરમાત્મા સિવાય બધું જ જડ માને છે, માટે એમના સિદ્ધાંત પ્રમાણે અદૃષ્ટ જડ છે ચેતન નહીં. આત્મામાં રહેલું અદૃષ્ટ વ્યધિકરણ હોવાથી પરમાણુમાં ક્રિયા ઉત્પન્ન ન કરી શકે.

દોષપણ જડ વસ્તુ ચેતનનું અધિષ્ઠાન પામ્યા સિવાય સક્રિય બની શકતું નથી, અથવા કાર્ય ઉત્પન્ન કરવાને અનુકૂળ થઈ શકતું નથી. માટે આત્મામાં રહેલું જડ અદૃષ્ટ પણ પરમાણુમાં ગતિ ઉત્પન્ન કરી શકે નહીં. જો અદૃષ્ટને પરમાણુઓમાં માની લેવામાં આવે તો પણ એ પરમાણુઓને ગતિ આપી શકે નહીં, કારણ કે એ જડ છે. પ્રેરક બનવું એ ચેતનનું જ કામ છે. મહર્ષિ કણ્વાદ આત્મામાં જ અદૃષ્ટ અર્થાત્ ધર્મ અને અધર્મને માને છે અને તે શુદ્ધસ્વરૂપ છે, જડ છે એમ પણ સ્વીકારે છે. તો પછી પરમાણુઓમાં ગતિ શી રીતે ઉત્પન્ન થાય? આ રીતે નૈયાયિકોના મતમાં પરમાણુઓમાંથી જગતની રચના થઈ શકતી નથી એવું સૂત્રકારનું માનવું પ્રતીત થાય છે.

બીજો દોષ એ પણ છે કે—એક પરમાણુ જ્યારે બીજા પરમાણુ સાથે સંયોગ પામે છે ત્યારે એ સંયોગ પરમાણુના કયા ભાગ સાથે થાય છે? ગમે તે ભાગમાં થાય, પણ પરમાણુના ભાગ તો માનવા જ જોઈએ. સંયોગ દોષ પણ દ્રવ્યને વ્યાપીને રહી શકતો નથી. ૩ જેમ સૂતરને વ્યાપીને રહે છે તેમ સંયોગ વ્યાપીને રહી શકતો નથી; એટલા માટે સંયોગને અવ્યાખ્ય વૃત્તિ માનવામાં

આવે છે. આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે પરમાણુના ભાગ માન્યતા વગર છૂટકો નથી અને ભાગ માનવાથી પરમાણુ સાવચવ થઈ જાય છે. સાવચવ દ્રવ્ય અનિત્ય હોય છે માટે પરમાણુ પણ અનિત્ય થઈ જશે.

જો સંયોગને વ્યાખ્યાવૃત્તિ માનવામાં આવે તો પરમાણુમાં બીજા પરમાણુનો સંયોગ થવા છતાં તેના કાર્યમાં પ્રથિમા (વિસ્તાર) થશે નહિ અને પરિણામે સ્થૂળ જગત બની શકશે નહિ. આ કારણથી પરમાણુવાદ યોગ્ય જણાતો નથી. ॥ ૧૨ ॥

બીજી રીતે પણ પરમાણુકારણવાદ યથાર્થ જણાતો નથી. તે આ સૂત્રમાં જણાવે છે :

સમવાયામ્યુપગમાચ્ચ સામ્યાદનવસ્થિતેઃ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (સમવાયામ્યુપગમાત્) સમવાય સંબંધના સ્વીકારથી પણ (સામ્યાત્) સમાનતા જણાવાથી (અનવસ્થિતેઃ) પરમાણુ-કારણવાદ સ્થિર થઈ શકતો નથી.

ભાવાર્થ:- જો પરમાણુઓમાંથી એક દ્રવ્યલુક બને છે અને એ દ્રવ્યલુક અવયવી-કાર્ય પરમાણુરૂપ કારણથી ભિન્ન છે, છતાં સમવાય સંબંધને લીધે એ જુદું જણાતું નથી. અવયવો અને અવયવી, દ્રવ્ય અને શુભ્ર, જાતિ તથા ક્રિયાનો જે સંબંધ હોય છે તે સમવાય સંબંધ કહેવાય છે, એટલે કે એ સંબંધને લીધે જાતિ અને વ્યક્તિ, શુભ્ર અને શુભ્રી, દ્રવ્ય અને ક્રિયા વગેરે જોડાય છે. આ સમવાય સંબંધ નિત્ય છે.

આ નૈયાયિકોની માન્યતામાં એ શંકા ઊઠે છે કે-કાર્ય કારણથી ભિન્ન છે છતાં કાર્ય કારણમાં સમવાય સંબંધથી જોડાય છે, તેમ સમવાય સંબંધ પણ કારણદ્રવ્ય, શુભ્ર અને કર્મથી ભિન્ન છે, તો એ અલગ રહેલા સમવાય સંબંધને કારણાદિ સાથે જોડનાર કોઈ બીજો સંબંધ હોવો જોઈએ. કારણથી જેમ કાર્યની જુદાઈ છે તેમ સમવાયની પણ જુદાઈ છે. આ જુદાઈ એકસરખી છે,

એમાં કશો પણ ભેદ નથી. આથી સંબંધોની પરંપરા માનવી પડશે અને પરિણામે અનવસ્થા હોય આવી જિલો રહેશે.

જો એમ માનવામાં આવે કે સમવાય પોતે જાતે જ સંબંધરૂપ હોવાથી એને ણીજ સંબંધની જરૂર નથી, તો સંયોગ પણ સંબંધરૂપ જ છે, એને દ્રવ્યમાં જોડવા માટે સમવાય સંબંધની શામાટે જરૂર હોવી જોઈએ? આવી અનેક શંકાઓ ઉત્પન્ન થવાથી સમવાય સંબંધ માનવો એ યોગ્ય નથી. અને સમવાય સંબંધ માન્યા વગર નૈયાયિકો દ્રવ્ય અને ગુણ આદિના જોડાણની કલ્પના કરી શકતા નથી, માટે પરમાણુ કારણવાદ યોગ્ય જણાતો નથી. ॥ ૧૩ ॥

સંબંધીઓ વગર સંબંધ ન રહી શકે, તે આ સૂત્રમાં જતાવે છે:

નિત્યમેવ ચ ભાવાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (નિત્યમ્ એવ ભાવાત્) સમવાય સંબંધ નિત્ય માનવાથી સંબંધીઓ પણ નિત્ય હોવાનો પ્રસંગ જિલો થાય છે.

ભાવાર્થ:- નૈયાયિકો સમવાય સંબંધને નિત્ય માને છે. હવે ધારો કે સૂતરરૂપ કારણ અને કાપડરૂપ કાર્યનો સમવાય સંબંધ છે; આવી સ્થિતિમાં ધારો કે કાપડ બળી ગયું, તો સૂતર અને કાપડ બંનેનો નાશ થયો એમ માનવું જ પડશે. આવી સ્થિતિમાં એ કાર્ય અને કારણનો સંબંધ કેવી રીતે સ્થિર રહી શકે? સંબંધી વગર સંબંધ માનવો એ યોગ્ય ન ગણાય. અને જો સંબંધ છે જ, તો તેના સંબંધીઓ પણ છે જ, એમ સ્વીકારવું જોઈએ. સંબંધીઓ વગર સંબંધ રહે કયાં? પરિણામે સર્વ નિત્ય જ થઈ રહેશે, તો કાર્યને ઉત્પન્ન કરવા જગતની પ્રવૃત્તિનો જ હોય માનવો જોઈએ, કે જે સર્વથા અયોગ્ય જણાય છે. માટે પરમાણુકારણવાદ ઠીક નથી. ॥ ૧૪ ॥

રૂપાદિ ગુણવાળા ઘટાદિકાર્યો જેમ અનિત્ય છે તેમ રૂપાદિ-ગુણવાળા પરમણુઓ અનિત્ય હોવાં જોઈએ તે આ સૂત્રમાં સમજાવે છે:

રૂપાદિમત્વાચ વિપર્યયો દર્શનાત્ ॥ ૧૫ ॥

પ્રકાર્થ:- (ચ) અને (રૂપાદિમત્વાત્) રૂપ આદિ શુભો હોવાને કારણે (વિપર્યય:) પરમાણુઓમાં નિત્યત્વનો અભાવ થશે. (દર્શનાત્) તેણે જોવામાં આવતું હોવાથી.

ભાવાર્થ:- પરમાણુઓને નૈયાયિકો તથા વૈશેષિકો નિત્ય માને છે અને તેનું કારણ તેઓ પરમાણુઓમાં નિરવયવત્વનું હોવું માને છે. જે દ્રવ્ય નિરવયવ હોય તે નિત્ય હોય છે.

આ સૂત્રનો ભાવ એ છે કે- પરમાણુઓમાં રૂપ આદિ શુભો છે કે નહીં? જો કહો કે છે, તો જે કોઈ રૂપાદિ શુભવાળાં દ્રવ્યો છે તે બધાં અનિત્ય જોવામાં આવે છે. જેમ કે- એક દ્રવ્ય છે; તેમાં રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ આદિ શુભો છે, તો તે અનિત્ય પણ છે જ. તે જ પ્રમાણે જો પરમાણુઓમાં રૂપાદિ શુભો હોય તો તેને અનિત્ય માનવાં જ જોઈએ. અને જો કહો કે, પરમાણુઓમાં રૂપાદિ શુભો નથી, તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે પરમાણુઓમાંથી બનેલાં કાર્યોમાં રૂપાદિ શુભો આવ્યા ક્યાંથી? કારણના શુભોથી જ કાર્યમાં શુભો ઉત્પન્ન થાય છે એ નૈયાયિકોનો સિદ્ધાંત છે. કારણગુણપૂર્વકો હિ કાર્યગુણો દૃષ્ટઃ । દ્રવ્યાણિ દ્રવ્યાન્તરમારમન્તે ગુણાશ્ચ ગુણાન્તરમ્ ॥ દ્રવ્યોને દ્રવ્યો ઉત્પન્ન કરે છે અને કારણના શુભો કાર્યમાં શુભો ઉત્પન્ન કરે છે. આ સિદ્ધાંત સ્થૂલ કાર્યકારણમાં જોવામાં આવે છે, માટે દર્શનાનુસાર સૂક્ષ્મ કાર્યકારણમાં પણ એ જ વ્યવસ્થા સ્વીકારવામાં આવે છે

આ સિદ્ધાન્ત સ્વીકારવાથી એક તરફ પરમાણુઓ અનિત્ય બની જાય છે અને બીજી રીતે કાર્યમાં શુભોની ઉત્પત્તિ જ થઈ શકતી નથી. માટે પરમાણુકારણવાદ ઠીક જણાતો નથી. ॥ ૧૫ ॥

વળી બીજો દોષ પણ જણાવે છે :

उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

પદાર્થ :- (ઉભયથા) બંને રીતે (ચ) અને (દોષાત્) દોષ આવતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :- વૈશેષિક શાસ્ત્ર પ્રમાણે પૃથ્વીમાં ગંધ, રસ, રૂપ અને સ્પર્શ, પાણીમાં રસ, રૂપ અને સ્પર્શ, તેજમાં રૂપ અને સ્પર્શ અને વાયુમાં કેવળ સ્પર્શ, એ વિશેષ ગુણો માનવામાં આવે છે. હવે જો પૃથ્વીના પરમાણુઓમાં ઉપર કહેલા ચાર ગુણો હોય તો ગુણોના વધારા સાથે પરમાણુની મૂર્તિનો પણ વધારો હોવો જોઈએ. પાણીમાં ત્રણ ગુણો, તેજમાં બે ગુણો અને વાયુમાં એક ગુણ માનવાથી પરમાણુરૂપ પૃથ્વીને સ્થૂલ, પાણીને સૂક્ષ્મ, તેજને સૂક્ષ્મતર અને વાયુને એટલે વાયુના પરમાણુઓને સૂક્ષ્મતમ માનવાં જોઈએ.

આમ માનવાથી પરમાણુઓ બધાં સરખાં છે એ માન્યતા ખોટી પડે છે. ગુણોના ન્યૂનાધિક્યને લીધે દ્રવ્યમાં પણ ન્યૂનાધિક્ય માનવું જ જોઈએ. આમ માનવાથી પરમાણુ સાવચવ બની અનિત્ય ઠરે છે. આથી વૈશેષિક શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત ખોટો થાય છે.

જો કહો કે દરેક જાતના પરમાણુઓમાં એક જ વિશેષ ગુણ માનીશું, જેમકે, પૃથ્વીમાં ગંધ ગુણ, પાણીમાં રસ ગુણ, તેજમાં રૂપ ગુણ અને વાયુમાં સ્પર્શ ગુણ.

આ રીત સ્વીકારવાથી પ્રશ્ન એ જિલો થાય છે કે સ્થૂલ પૃથ્વીમાં રૂપ ક્યાંથી આવ્યું? જો પૃથ્વીના પરમાણુમાં રૂપ નથી તો કાર્યમાં પણ રૂપ ન આવવું જોઈએ. એ જ પ્રમાણે જળ આદિમાં પણ સમજવું જોઈએ. આથી સાર એ નીકળે છે કે, પરમાણુઓમાં વધારે ઓછા ગુણો માનવાથી તેમનામાં એકસરખાપણું રહેતું નથી, અને તેની સાથે તેમનામાં અનિત્યતાનો દોષ આવી જિલો રહે છે. જો દરેક પરમાણુમાં એક એક ગુણ માનવામાં આવે તો સ્થૂલ પૃથ્વી આદિમાં બીજા ગુણો આવ્યા ક્યાંથી? નિમિત્ત કારણના

શુભો તો ઉપાદેય કાર્યમાં આવતા નથી. એ તો સ્પષ્ટ જ છે : કુંભારમાં જે જ્ઞાન આદિ શુભો છે તે ઉપાદેય ઘટાદિ કાર્યમાં ઊતરતાં નથી; માટે અનેક અથવા એક એક શુભ માનવાથી પણ પરમાણુ કારણવાદ નિર્દોષ ઠરતો નથી. ॥ ૧૬ ॥

વૈશેષિકના સિદ્ધાન્તનો શિષ્ટ પુરુષોએ સ્વીકાર કર્યો નથી એ આ સૂત્રમાં સૂચવે છે :

અપરિગ્રહાદ્યાત્યન્તમનપેક્ષા ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :- (ચ) અને (અપરિગ્રહાત્) શિષ્ટ પુરુષોએ ગ્રંહણ ન કર્યું હોવાથી (અત્યન્તમ્) પૂર્ણ રીતે (અનપેક્ષા) અનપેક્ષા કરવી રહી.

ભાવાર્થ :- ઉપનિષદોમાં પ્રકૃતિનો ઉલ્લેખ છે. સત્કાર્યવાદનો પણ ઉલ્લેખ છે, એટલે સાંખ્યશાસ્ત્રનો થોડો ઘણો પણ સ્વીકાર કરી શકાય. ન્યાય અને વૈશેષિક શાસ્ત્રના પ્રતિપાદ સાત પદાર્થોનો ઉલ્લેખ નથી, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાયનો જરાય પણ ઉલ્લેખ નથી. મહર્ષિ મનુ આદિ ઋષિઓએ પણ એનો ઉલ્લેખ કર્યો જણાતો નથી, તેથી શિષ્ટ પુરુષોએ એના તરફ આદર જતાઓ નથી. માટે મહાજનો યેન ગતઃ સ પન્થાઃ એ ન્યાયે એ દર્શનની અપેક્ષા રાખવાની જરૂર જણાતી નથી.

આ ઠેકાણે એ કહેવાની ખાસ જરૂર જણાય છે કે મહર્ષિ કણ્વાદ અને ગૌતમ વૈદિક ધર્મના સાચા સેવક હતા. વેદને માન્ય રાખી તેમણે પોતાનું દર્શન સર્જ્યું છે. એમના પદાર્થો પણ મહા-પુરુષોએ સ્વીકાર્યા છે. દ્રવ્ય, શુભ અને કર્મને કોણ ન સ્વીકારે? વળી પ્રતિજ્ઞા આદિ પાંચ અવયવો વગર તો કોઈ પણ શાસ્ત્રકારને ચાલતું નથી. ઈશ્વર અને પરલોકમાં પણ એ દર્શન ઉત્તમ માન્યતા ધરાવે છે, છતાં સૂત્રકારે અનપેક્ષા જણાવી છે એનું કારણ અમને સમજાતું નથી. સૂત્રમાં અને તેના ભાષ્યોમાં જે જે એ

દર્શન સંબંધે આક્ષેપો કર્યા છે, તેનું પણ સમાધાન આકર ગ્રંથો-
માં ખૂબ સ્પષ્ટતાથી આપવામાં આવ્યું છે. આ કારણથી અમને
તો એ દર્શન પણ આદરપાત્ર જણાય છે. વેદાન્ત દર્શન સાથે
કેટલાક અંશમાં તો અમને કેવળ શાળિદક જ વિરોધ જણાય છે.
પરિણામવાદમાં પણ પરમાણુ માન્યા વગર છૂટકો નથી. દૂધનું
પરિણામ દહીં થાય છે. અહીં શું દૂધનાં પરમાણુઓ નથી એમ
કોઈ કહી શકે? શું દૂધ અખંડ એક વસ્તુ છે એમ કહી શકાય?
થોડાંધણે ફેર તો હોય એ સ્વાભાવિક છે, માટે વૈદિક છ એ
દર્શન પોતપોતાની રીતે વેદધર્મની રક્ષા જ કરે છે. ॥ ૧૭ ॥

હવે બૌદ્ધના તત્ત્વજ્ઞાનને સૂચવતાં સૂત્રો લખવામાં આવે છે
અને એ તત્ત્વજ્ઞાનમાં સૂત્રકારને જે કહેવા યોગ્ય જણાયું છે તેનો
ઉલ્લેખ કરે છે :

સમુદાય ઉભયહેતુકેડપિ તદ્ગ્રાપ્તિઃ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થઃ—(સમુદાયે) સમુદાયમાં (ઉભયહેતુકે) બંને જેનાં કારણો છે
(અપિ) પણ (તદ્ગ્રાપ્તિઃ) કારણોના સંયોગ વગેરે થઈ શકતા નથી.

ભાવાર્થઃ—બૌદ્ધના તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંત સામાન્યરૂપે ત્રણ પ્રકારના
છે: (૧) સર્વાસ્તિત્વવાદ= જે કંઈ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે તે બધું જ
છે, અસત્ય નથી. (૨) કેવળ જ્ઞાન જ છે. (૩) બધું જ શૂન્યરૂપ છે.

આ ત્રણમાંના પહેલા સિદ્ધાંતના બે ભેદ છે: (૧) બાહ્ય વસ્તુ છે
અને તે પ્રત્યક્ષ છે. (૨) બાહ્ય વસ્તુ છે પણ પ્રત્યક્ષ નથી. અર્થોનું
જ્ઞાન હોવાથી કેવળ તેનું અનુમાન કરવામાં આવે છે. આ સિદ્ધાંતને
અનુસરી બૌદ્ધમતમાં ચાર પ્રકારના શિષ્યો માનવામાં આવે છે :
(૧) સૌત્રાન્તિક (૨) વૈશાલિક (૩) યોગાચારી (૪) માધ્યમિક.

અહીં જે બૌદ્ધોના તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધમાં લખવામાં આવે છે તે
બધું આ સૂત્ર ઉપરના પ્રાચીન ભાષ્યોને આધારે લખવામાં આવે
છે. સર્વાસ્તિત્વવાદના સંબંધમાં આ સૂત્ર લખવામાં આવે છે.

ખૌદ્ર લોકો માને છે કે ણધુ છે ખરું પણ તે ણધુ ક્ષણિક છે, અર્થાત્ એક જ ક્ષણમાં નાશ પામે છે. સ્થિર અથવા નિત્ય કોઈ પણ વસ્તુ નથી. યત્ સત્ તત્ ક્ષણિકમ્ । જે જે સત્ અર્થાત્ વિદ્યમાન છે, તે તે ક્ષણિક છે. ભૂત અને ભૌતિક એ બાહ્ય વસ્તુ ગણવામાં આવે છે, અને ચિત્ત તથા ચૈત્ત એ આન્તર વસ્તુ ગણવામાં આવે છે. પૃથ્વી, પાણી, તેજ અને વાયુ આ ભૂત કહેવાય છે, અને ગંધ, રૂપ, રસ અને સ્પર્શ એ ભૌતિક વસ્તુ ગણાય છે.

ચિત્ત એ બાહ્યનાર અંદરનું તત્ત્વ છે અને એમાં કામના, વાસના, જ્ઞાન, સુખદુઃખ વગેરે ચૈત્ત અર્થો માનવામાં આવે છે.

પૃથ્વી આદિ ચાર ભૂતો પરમાણુસ્વરૂપ છે. આ પરમાણુઓ કઠણુ, સ્નિગ્ધ, ગરમ અને વહન સ્વભાવવાળાં છે. અને તે પૃથ્વી, પાણી, તેજ અને વાયુરૂપે સંહત થાય છે આમાં વૈશેષિક દર્શનમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ગુણગુણીભાવ માનવામાં આવતો નથી.

રૂપસ્કંધ, વિજ્ઞાનસ્કંધ, વેદનાસ્કંધ, સંજ્ઞાસ્કંધ અને સસ્કારસ્કંધ માનવામાં આવે છે. અને તેનાથી બધો જ આધ્યાત્મિક વ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે. વિષયસહિત ઇન્દ્રિયોને રૂપસ્કંધ કહે છે. વિષયો જોડે બાહ્ય અર્થ છે, છતાં દેહમાં રહેલી ઇન્દ્રિયોથી તેનું ગ્રહણ થતું હોવાથી તે પણ આધ્યાત્મિક કહેવાય છે. ‘હુ’, ‘હું’ એવો જે વિજ્ઞાનનો પ્રહાર સતત ચાલુ રહે છે, તે વિજ્ઞાનસ્કંધ કહેવાય છે. આ વિજ્ઞાનને આલય વિજ્ઞાન કહેવાય છે. સુખદુઃખ આદિનો જે અનુભવ થાય છે તે “વેદનાસ્કંધ” કહેવાય છે.

‘ગાય’ ‘ઘોડો’ આદિ નામવિશિષ્ટ સવિકલ્પક જે જ્ઞાન થાય છે તે ‘સંજ્ઞાસ્કંધ’ કહેવાય છે.

રાગ, દ્વેષ, મોહ, ધર્મ અને અધર્મરૂપ અન્દરની ભાવનાત્મક વસ્તુઓ છે, તે સંસ્કારસ્કંધ કહેવાય છે. આવી રીતે આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક બધો જ વ્યવહાર ખૌદ્રમત પ્રમાણે ચાલે છે.

સૂત્રનો શબ્દાનુસાર ભાવ આ પ્રમાણે છે : આધિભૌતિક પૃથ્વી આદિ સમુદાયનો હેતુ પરમાણુઓ છે, અને શરીરરૂપ સમુદાયનો હેતુ પૃથ્વી આદિ ભૂતો છે. આ પ્રમાણે 'પરમાણુહેતુક સમુદાય' અને પૃથ્વીઆદિહેતુક સમુદાય પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ અને શરીરરૂપ ઉભય સમુદાય બની શકે નહિ, કારણ કે પરમાણુઓ અને પૃથ્વી આદિ ભૂતો ચેતન્યરહિત જડ છે. જડમાં સ્વયં ગતિ હોઈ શકે નહિ અને ગતિને જો પરમાણુઓનો સ્વભાવ માનવામાં આવે તો કેવળ પ્રવૃત્તિથી કાર્ય થઈ શકે નહિ. અમુક વખતે પ્રવૃત્તિ અટકવી પણ જોઈએ. ઘડો પૂર્ણ થવા સાથે ઘટાતુકૂળ પ્રવૃત્તિ બંધ પડવી જોઈએ. અમુક વખતે પ્રવૃત્તિ કરવી અને અમુક વખતે નિવૃત્તિ કરવી એ મમજણ જડમાં હોતી નથી. માટે પરમાણુઓમાંથી પૃથ્વી આદિ અને પૃથ્વી આદિમાંથી શરીર આદિ સમુદાય બની શકે નહિ. ચેતન-ઈશ્વર જેવી કોઈ વસ્તુ બૌદ્ધ મતમાં માનવામાં આવતી નથી.

અથવા ક્ષણિક વસ્તુઓ સાથે રહી શકે નહિ. જો સાથે રહે તો તેની ક્ષણિકતા નાશ પામે છે. એક અર્થ નાશ થાય પછી બીજો ઉત્પન્ન થાય એવી રીતે ક્ષણિકોની પરંપરા માનવામાં આવે તો પણ તેઓનું સાથે રહેવું બનતું નથી, માટે સમુદાય બની શકે નહિ. સમુદાય એટલે અનેક વસ્તુઓનું સહાવસ્થાન. આ વાત ક્ષણિકવાદમાં બનતી નથી, માટે પૃથ્વી આદિ ભૂતો અને શરીર બૌદ્ધના મતે સિદ્ધ થઈ શકે નહિ.

(૧) સ્થૂળબુદ્ધિવાળા શિષ્યોને માટે સર્વવસ્તુઓનું અસ્તિત્વ માનવામાં આવે છે, અને તે વસ્તુઓ પ્રત્યક્ષ છે એમ પણ માનવામાં આવે છે.

(૨) પ્રથમ કક્ષાના શિષ્યો કરતાં સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળા શિષ્યોને માટે બાહ્ય વસ્તુઓ પ્રત્યક્ષ નહિ પણ અનુભવ માનવામાં આવે છે.

(૩) ત્રીજી કક્ષાના સૂક્ષ્મતર બુદ્ધિવાળા શિષ્યો માટે કેવળ

જ્ઞાન જ છે, બાહ્ય કોઈ વસ્તુ જ નથી, એમ માનવામાં આવે છે.

(૪) ચોથી કક્ષાના સૂક્ષ્મતમ બુદ્ધિવાળા શિષ્યો માટે તો શૂન્ય-વાદ જ માનવામાં આવ્યો છે. અને આ શૂન્યવાદ જ બૌદ્ધોના મતમાં સાચો છે. પ્રથમના ત્રણ વાદો તો ચોથા વાદના ઉપાય તરીકે છે. મનુષ્ય માત્ર એકદમ સૂક્ષ્મ વિષયમાં ઊતરી શકે નહિ, માટે પહેલા ત્રણ વાદની યોજના કરવામાં આવી છે.

બૌદ્ધ મતમાં કોઈ ચેતન જીવાત્મા અથવા ઈશ્વર સ્થિર તરીકે માનવામાં આવતો નથી.

આ સૂત્રમાં (૧) પોતાની મેળે જ વસ્તુઓ સમુદાયના રૂપમાં આવી શકે નહિ અને (૨) ક્ષણિક વસ્તુઓનો સમુદાય થઈ શકે નહિ.

આ બે દોષો બૌદ્ધના મતમાં બતાવવામાં આવ્યા છે. ॥ ૧૮ ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :- (इतरेतरप्रत्ययत्वात्) પ્રત્યય એટલે કારણ. એક અર્થ બીજા અર્થનું કારણ બનવાથી સંસારનાં સર્વ કાર્યો થઈ શકશે (इति चेत्) જો એમ માનવામાં આવે તો પણ (न) કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ (उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात्) કેવળ ઉત્પત્તિનું જ નિમિત્ત બનતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :- બૌદ્ધોના મતમાં બે પ્રકારના પદાર્થો છે : પરમાણુ-ઓમાંથી ઉત્પન્ન થતાં કાર્યો અને ચિત્તમાંથી ઉત્પન્ન થતાં કાર્યો. પરમાણુઓ અને ચિત્ત પણ બૌદ્ધના મતમાં ક્ષણિક જ છે એમ સમજવું. તેઓ માને છે કે અવિદ્યા, રાગદ્વેષ, સંસ્કાર, નામ, રૂપ, પડાયતન અર્થાત્ છ ઇન્દ્રિયો અને તેના વિષયો વગેરે એકબીજાનાં કારણ બને છે અને તેનાથી સંસારનું સર્વકાર્ય સિદ્ધ થઈ શકશે. પરમાણુઓ સમુદાયનું કારણ બનશે અને ચિત્તમાંથી ઉત્પન્ન થતા અવિદ્યાદિ રાગદ્વેષોનું પણ કારણ બનશે. સર્વ વસ્તુઓ અસ્થિર છે,

તેમાં સ્થિરત્વબુદ્ધિ થવી એ અવિદ્યા છે, અને એમાંથી રાગદ્વેષાદિની પરંપરા ઉત્પન્ન થશે. અને કાર્યકારણભાવથી સંસારયાત્રા સિદ્ધ થશે. આ માનવું પણ અયોગ્ય છે. કારણ કે, એક અસ્થિર અર્થ બીજાની ઉત્પત્તિમાં જ માત્ર કારણ બને એમ માની લઈએ છતાં એ કારણોને ભેગાં કરનાર કોણ ? બીજામાંથી અંકુર પેદા થાય એ કબૂલ, પણ દોઢીમાંથી બી બહાર કાઢી ખેતરમાં લઈ જનાર કોણ ? જમીન સાફ કરનાર કોણ ? જો કોઈ ચેતન સ્થિર આત્મા ન હોય તો કારણમાંથી કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય જ નહિ. દોઢીમાં પડયું પડયું બીજા કંઈ અંકુર પેદા કરી શકતું નથી. વળી બી આદિ પણ અસ્થિર છે તો તેમાંથી અંકુર જન્મે શી રીતે ? શું દોઢીમાંથી કાઢેલું બીજા ખેતરમાં લઈ જવામાં આવે ત્યાંસુધી એ સ્થિર રહેશે ? જો 'હા' કહેવામાં આવે તો તે ક્ષણિક શી રીતે કહેવાય ?

જો એમ કહેવામાં આવે કે બીજા એ એક સંઘાત છે અને આ અનાદિ સંસારમાં એક સંઘાત બીજા સંઘાતનું કારણ બન્યા કરે છે, માટે બીજા પણ ક્ષણે ક્ષણે બીજા સદૃશ કાર્યનું કારણ બનશે અને એ જ પ્રમાણે લોકયાત્રા સિદ્ધ થશે.

આહીં પણ એ શંકા થાય છે કે એક સંઘાત બીજા સદૃશ સંઘાતનું કારણ બને તો અંકુર શી રીતે બને ? અંકુર એ કંઈ બીજાનું સદૃશ કાર્ય નથી. બીજાનું સદૃશ કાર્ય તો બીજા જ હોઈ શકે. જો સંઘાત સદૃશ કાર્યને ઉત્પન્ન કરે, તો પશુ આદિ પુદ્ગલ સમૂહમાંથી કોઈ વખત પણ માનવ દેહ બને જ નહિ.

જો વિસદૃશ સંઘાતને પણ કારણ સંઘાત ઉત્પન્ન કરતો હોય અને એનો કોઈ પણ નિયમ ન હોય તો કોઈ વખતે સદૃશ સંઘાત ઉત્પન્ન થાય અને કોઈ વખત વિસદૃશ સંઘાત પણ ઉત્પન્ન થાય. તેથી વાનર દેહમાંથી વાનર બન્યા કરશે અને કોઈ વખતે માનવ-દેહ પણ બને. આ માન્યતા પણ બરાબર નથી કારણ કે, માનવ શરીર કયા ક્ષણે હસ્તી આદિ શરીર બનશે તે કહી શકાય નહિ.

આવી રીતે લોકચાત્રા બની શકે નહિ. વળી લોગ્ય અથો લોકતાને માટે જ હોય છે. જો લોકતા આત્મા જેવી કોઈ સ્થિર નિત્ય વસ્તુ જ ન હોય તો લોગ્ય વસ્તુ કેને માટે છે ? એ પ્રશ્ન પણ સહેલાઈથી ઉત્પન્ન થાય છે અને એનો ઉત્તર ક્ષણિકવાદી જૌદ્ધશાસ્ત્રમાં મળતો નથી, માટે ક્ષણિકવાદ અયોગ્ય છે. વળી અવિદ્યાદિથી કોઈ સંઘાત પણ બની શકે નહિ. દાખલા તરીકે— છીપમાં ચાંદીનું જ્ઞાન થયું. આ થઈ અવિદ્યા. શું આ અવિદ્યા ચાંદીરૂપ સંઘાતનું કારણ બને ખરું ? કદી પણ નહિ, આવે. અનુભવ પણ કોઈને નથી. આ કારણથી પણ ક્ષણિકવાદ અયોગ્ય છે. ॥ ૧૯ ॥

જૌદ્ધોના સિદ્ધાંતાનુસાર ખરી રીતે અવિદ્યા આદિ પણ ઉત્પત્તિના નિમિત્ત થઈ શકતાં નથી તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે:

ઉત્તરોત્પાદે ચ પૂર્વનિરોધાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :- (ચ) અને (ઉત્તરોત્પાદે) ઉત્તરક્ષણ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે (પૂર્વનિરોધાત્) પૂર્વક્ષણનો નાશ થયેલો હોય છે.

ભાવાર્થ :- ક્ષણિક અર્થને ક્ષણ કહેવામાં આવે છે. નિવેધનો અર્થ 'નાશ' થાય છે. એક સમુદાય બીજા સમુદાયનું કારણ બનતું નથી અને અવિદ્યાદિ કેવળ ઉત્તરક્ષણની ઉત્પત્તિમાં કારણ બને છે એમ આગળ કહેવામાં આવ્યું છે. પણ, ખરી રીતે જોતાં અવિદ્યા આદિ ઉત્પત્તિનાં પણ કારણ બનતાં નથી. અવિદ્યા રાગ અથવા સંસ્કારની ઉત્પત્તિનું કારણ બની શકે નહિ. એટલે કે રાગ અને સંસ્કાર આદિનું નિમિત્ત અવિદ્યા થઈ શકે નહિ. કારણ કે, જૌદ્ધના સિદ્ધાંત પ્રમાણે અવિદ્યા ક્ષણિક છે અને રાગ, સંસ્કાર આદિ પણ ક્ષણિક છે. જ્યારે સંસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે અવિદ્યાનો નાશ થયેલો હોય છે. એક જ ક્ષણમાં નિમિત્ત અને નૈમિત્તિક અર્થોનું અસ્તિત્વ માનવામાં આવે તો ક્ષણિકવાદના સિદ્ધાંતનો જ ભંગ થાય છે. માટે એક ક્ષણમાં હેતુ અને ફળ રહી

શકે નહિ; અને ભિન્ન ક્ષણમાં હોય તો, 'કોઈ કોઈનું' નિમિત્ત કે ક્ષણ બની શકે નહિ. માટે બૌદ્ધનો ક્ષણિક સિદ્ધાંત અયોગ્ય છે. ॥ ૨૦ ॥

અસતિ પ્રતિજ્ઞોપરોધો યૌગપદ્યમન્યયા ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :- (અસતિ) હેતુ ન હોય છતાં જો કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય તો (પ્રતિજ્ઞોપરોધઃ) પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થાય છે અને (અન્યથા) જો હેતુ સ્વીકારવામાં આવે તો (યૌગપદ્યમ્) હેતુ અને કાર્યનું એક કાળમાં અવસ્થાન થવાથી ક્ષણભંગવાદ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ.

ભાવાર્થ :- ક્ષણિકત્વવાદી બૌદ્ધોના મતમાં કાર્યકારણભાવ બની શકતો નથી; કારણ કે, પૂર્વક્ષણ નાશ પામ્યા પછી ઉત્તરક્ષણની ઉત્પત્તિ થાય છે તો પછી પૂર્વક્ષણ કારણ કેવી રીતે બને? પૂર્વક્ષણ એટલે પૂર્વવસ્તુભૂત કાર્ય. કાર્યવસ્તુ એક જ ક્ષણ સુધી રહે છે એટલે તેના મતમાં કાર્ય પણ ક્ષણ કહેવામાં આવે છે.

હવે જો વગર કારણે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય તો તેઓની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થાય છે; કારણ કે તેઓ માને છે કે, 'ચતુર્વિધાન્ દેતુન્ પ્રતીત્ય ચિત્તચૈત્તા ઉત્પન્નંતે' ચાર પ્રકારના હેતુને પ્રાપ્ત થઈ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

અહીં હેતુથી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે એમ માનવામાં આવે છે તો આ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થાય છે. કારણ કે, કાર્ય વગર હેતુએ ઉત્પન્ન થાય છે એ મત પણ બૌદ્ધોનું છે.

જો ઉત્તરક્ષણ ઉત્પન્ન થાય ત્યાંસુધી પૂર્વ સ્થિર રહે છે- એમ માનવામાં આવે તો પૂર્વક્ષણ અને ઉત્તરક્ષણનું સહઅસ્તિત્વ માનવું પડે છે; એટલે હેતુ અને ક્ષણનું યૌગપદ્ય સ્વીકારવું રહ્યું અને એ સ્વીકારથી ક્ષણિકત્વ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થાય છે. હેતુ માનવામાં આવે તો અને ન માનવામાં આવે તો એ ક્ષણિકત્વવાદી બૌદ્ધના મતમાં

સૃષ્ટિની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી; માટે એ મત અસંગત જણાય છે. ॥ ૨૧ ॥

પ્રતિસંખ્યાઽપ્રતિસંખ્યાનિરોધાપ્રાપ્તિરવિચ્છેદાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :- (પ્રતિસંખ્યાઽપ્રતિસંખ્યાનિરોધાપ્રાપ્તિઃ) પ્રતિસંખ્યાનિરોધ અને અપ્રતિસંખ્યાનિરોધની પણ પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી (અવિચ્છેદાત્) પ્રત્યક્ષજ્ઞાનને લીધે વિચ્છેદ ન જણાતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :- ઔદ્ધના મતમાં પ્રતિસંખ્યા અને અપ્રતિસંખ્યા નામવાળા બે નિરોધ માનવામાં આવ્યા છે. ‘સંસ્કૃતં ત્રયાત્ અન્યત્’ ઉત્પાદ્ય કાર્યમાત્ર બે નિરોધ અને અકાશથી ભિન્ન છે. નિરોધ અને આકાશ અભાવરૂપ છે જ્યારે ઉત્પાદ્ય કાર્ય બુદ્ધિગમ્ય છે, પ્રમેય છે, વસ્તુભૂત છે. આવું વૈનાશિક ઔદ્ધોત્તુ મંતવ્ય છે. આકાશને અભાવરૂપ એ લોકોએ ખતાવ્યું છે તે ખોટું છે— એ વાત આગળ સિદ્ધ કરવામાં આવશે.

અહીં પ્રતિસંખ્યા નિરોધ અને અપ્રતિસંખ્યા નિરોધ સમજવામાં આવે છે. અને તે બંને નિરોધો બની શકતા નથી તે પણ સમજાવવામાં આવે છે.

(૧) પ્રતિસંખ્યા નિરોધઃ— પ્રતિ એટલે વિરોધી, સંખ્યા એટલે બુદ્ધિ. હું આ વિદ્યમાન કાર્યને અવિદ્યમાન કરું છું એવા પ્રકારથી કરવામાં આવતો નિરોધ તે પ્રતિસંખ્યા નિરોધ.

(૨) ક્ષણે ક્ષણે પોતપોતાની મેળે નાશ પામતાં કાર્યોનો જે વિનાશ થાય છે તે અપ્રતિસંખ્યા નિરોધ. જે હરેક ક્ષણે પદાર્થમાં ફેરફાર ન થતો હોય તો બાળ શરીર યુવક શરીર શી રીતે થઈ શકે? નવું કાર્ય જૂનું કાર્ય પણ શી રીતે થઈ શકે? એટલે સ્વાભાવિક વિનાશનું નામ અપ્રતિસંખ્યા નિરોધ છે. એમ સિદ્ધ થયું.

આ બંને નિરોધ નિરન્વય હોતા નથી. સામાન્ય દ્રવ્ય તો રહે છે. ભલે ઘડો ફૂટી જાય, પણ ઠીકરી રૂપ માટી કે જે સામાન્ય

છે તે રહે છે. માટે બંને પ્રકારના નિરોધો નિરન્વય વિનાશ તરીકે સિદ્ધ થઈ શકતા નથી. જ્યાં સ્પષ્ટ સામાન્ય ન જણાય ત્યાં પણ જરા લાંબો વિચાર કરતાં જણાશે કે સામાન્ય છે જ. દાખલા તરીકે— પાણી ગરમીને લીધે સૂકાઈ જાય છે તો તેનું સામાન્ય શું રહ્યું? કશું જ જણાતું નથી. અહીં જરા વિચાર કરીશું તો તરત જ સમાધાન જડી આવે છે કે પાણી વરાળ રૂપે થઈ ઉપર ગયું છે અને તે વાદળાંના રૂપમાં ગોઠવાઈ ગયું છે. આ પ્રમાણે કોઈપણ કાર્યનું સામાન્ય વસ્તુ તો રહે જ છે; માટે કોઈપણ નિરોધ—અભાવ નિરન્વય હોતો નથી. તેથી પ્રતિસંજ્ઞા અને અપ્રતિસંજ્ઞારૂપ નિરોધ જે નિરન્વય માન્યા છે તે અસત્ય છે. ॥ ૨૨ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

પદાર્થ:—(ઉભયથા) બંને રીતે (ચ) અને (દોષાત્) દોષ આવતો હોવાથી.

ભાવાર્થ:— જૌદ્ધોને આપણે પૂછી શકીએ છીએ કે અવિદ્યા અને દુઃખ આદિનો નાશ યમ-નિયમનું પાલન કરવાથી થાય છે કે આપોઆપ એની મેળે જ નાશ થાય છે? જો યમ-નિયમોના પાલનથી અવિદ્યા આદિનો નાશ થતો હોય તો નિહેતુકવિનાશ શી રીતે થઈ શકે? અને જો અવિદ્યાદિ આપોઆપ નાશ પામે તો જૌદ્ધશાસ્ત્રમાં જે યમ-નિયમોનું પાલન કરવા જણાવ્યું છે તેનો અર્થ શો? અવિદ્યા જો સમ્યક્ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા સિવાય એની મેળે નાશ પામે છે તો શાસ્ત્ર દ્વારા ઉપદેશ આપવો એ નકામો જ થઈ જાય છે; માટે જૌદ્ધોનો ક્ષણિકત્વવાદ અસત્ય ઠરે છે. ॥ ૨૩ ॥

હવે, આકાશ વસ્તુસ્વરૂપ છે અભાવરૂપ નથી; તે આ સૂત્રમાં સમજાવે છે:

आकाशं चाविशेषात् ॥ २४ ॥

પદાર્થ:—(આકાશં ચ) અને આકાશ પણ વસ્તુસ્વરૂપ છે

(અવિશેષાત્) પ્રતિસંખ્યા અને અપ્રતિસંખ્યા નિરોધ જેમ નિરન્વય અભાવ નથી તેમ આકાશ પણ અભાવરૂપ નથી.

ભાવાર્થ:- આકાશને બૌદ્ધ લોકો અભાવરૂપ માને છે, આ પણ એમની ભૂલ છે. એ લોકો કહે છે કે આવરણના અભાવનું નામ આકાશ છે. એ વાત ખોટી છે. કારણ કે, આકાશ ભાવરૂપ પદાર્થ છે. ઉપનિષદમાં આકાશને અભાવરૂપ માન્યુ નથી. વળી આકાશ એ તો દ્રવ્યરૂપ પદાર્થ છે, એમાં શબ્દ નામનો ગુણ છે. શબ્દની ઉત્પત્તિ આકાશમાં થાય છે. જેમાં વિશેષ અને સામાન્ય ગુણો હોય તે અભાવ શી રીતે કહેવાય? પ્રાણભાવ, પ્રધ્વંસાભાવ, અન્યેન્યાભાવ અને અત્યંતાભાવ આ ચાર અભાવોમાંથી કયો અભાવ આકાશ છે? એવું આપણે બૌદ્ધોને પૂછી શકીએ અને એનો ઉત્તર એમની પાસે મળી શકતો નથી. પ્રતિયોગી વગર અભાવ હોઈ શકે નહિ અને પ્રતિયોગિત્વ તો વસ્તુમાં જ હોઈ શકે છે.

જો આવરણનો અભાવ એ જ આકાશ હોય તો આકાશમાં એક પંખી ઊડતું હોવાથી તેમાં આવરણ તો છે જ અને તેને લીધે આકાશ નથી એમ માનવું જોઈએ. જો એમ માનવામાં આવે કે જ્યાં પંખી આદિ કેઈ નથી તે આકાશ છે; તોપણ તેને અમુક વિશેષણ આપવાથી તે વસ્તુસ્વરૂપ સિદ્ધ થાય છે. માટે આકાશને અભાવરૂપ માનવું એ એમની ભૂલ છે. ॥ ૨૪ ॥

ક્ષણિકત્વવાદ બીજી રીતે પણ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે:

અનુસ્મૃતેષ્વ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (અનુસ્મૃતેઃ) સ્મૃતિ અને પ્રત્યક્ષિણ થતી હોવાથી.

ભાવાર્થ:- સ્મૃતિ અને પ્રત્યક્ષિણ આત્માની અને પદાર્થની

સ્થિરતા વગર બની શકે નહિ. આત્મા સ્થિર હોય તો તેને અનુભવેલી વસ્તુનું સ્મરણ થાય; જો આત્મા ક્ષણિક હોય તો સ્મરણ થઈ શકે નહિ. આ તે જ મકાન છે કે જે મેં દસ વરસ ઉપર જોયું હતું. આ શું દ્રષ્ટા અને મકાનની સ્થિરતાને નથી બતાવતું? જો કહો કે સાદૃશ્યને લીધે સ્મૃતિ થાય છે તો તેમાં સાદૃશ્યનો ઉલ્લેખ નથી. વળી આત્મામાં સદૃશતા સંભવેજ કેવી રીતે? જે હું પાંચ વરસ પહેલાં હતો તે જ હું અત્યારે પણ છું. આ પ્રત્યક્ષિસામાં સાદૃશ્ય ક્યાં જણાય છે? અહીં તો આત્માની સ્થિરતા જ જણાય છે. માટે ક્ષણિકતાવાદ ખોટો છે. ॥ ૨૫ ॥

નાસતોઽદૃષ્ટવાન્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ:- (ન) નહીં (અસતઃ) અભાવમાંથી (અદૃષ્ટવાન્) અનુભવમાં આવતું ન હોવાથી.

ભાવાર્થ:- ક્ષણિકત્વવાદી જૌદ્ધ લોકો સામાન્ય દ્રવ્યને સ્થિર માન્યા વગર અભાવમાંથી કાર્યની ઉત્પત્તિ માને છે, અને બતાવે છે કે જુઓ, બીજા જ્યાંસુધી અભાવઅસ્ત થાય નહીં ત્યાં સુધી તેમાંથી અંકુર પેદા થતું નથી, બીજા નાશ પામ્યા પછી જ અંકુર જન્મે છે; માટે અભાવમાંથી ભાવ જન્મે છે.

આની સામે આ સૂત્ર છે. નિરન્વય અભાવમાંથી ભાવની ઉત્પત્તિ થતી જણાતી નથી. બીજાનું દૃષ્ટાન્ત પણ જૌદ્ધ લોકોથી સમજાયું નથી. બીજા બગડે છે અથવા નાશ પામે છે એ ખરું, પણ બીજાનું જે સામાન્યદ્રવ્ય છે તે નાશ પામતું નથી. દૃષ્ટાંતનો ભાવાર્થ એ છે કે બીજા એ સામાન્યદ્રવ્યની એક અવસ્થા છે, એ અવસ્થા નાશ પામી અંકુરરૂપ બીજી અવસ્થા એ જ સામાન્યમાંથી બીજા પ્રકારી કારણદ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે. પદાર્થનો નિરન્વય નાશ થતો નથી, સામાન્યદ્રવ્ય તો રહે જ છે; માટે ક્ષણિકત્વવાદ અસત્ય છે. ॥ ૨૬ ॥

અભાવમાંથી ભાવ ઉત્પન્ન ન થવામાં એક બીજી યુક્તિ જણાવે છે:

૨. ઉદાસીનાનામપિ ચૈવં સિદ્ધિઃ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (ઉદાસીનાનામ અપિ) પ્રયત્ન નહીં કરનારાઓને પણ (અવમ્) એમ હોવાથી (સિદ્ધિઃ) સફળતા પ્રાપ્ત થાય.

ભાવાર્થ:- જો અભાવમાંથી ભાવ ઉત્પન્ન થતો હોય તો, જે હોકા ફળ મેળવવા પ્રયત્ન નથી કરતા તેઓને પણ ફળ મળવું જોઈએ, કારણ કે અભાવમાં કશી વિશેષતા હોતી નથી અને એ સર્વત્ર સુલભ હોય છે. ખેડૂતો વગર મહેનતે, વગર બી વાગ્યે અનાજ વગેરેનો પાક મેળવતા હોવા જોઈએ; કારણ કે ખેતરમાં અભાવ તો છે જ. ભૂખ્યો-તરસ્યો માણસ પણ આધાપીધા વિના તૃપ્તિ પામી શકે, પણ એમ જનતું નથી. સર્વ કોઈને ફળ મેળવવા માટે હેતુને પ્રાપ્ત કરવો પડે છે. વરસાદના અભાવમાં અનાજ પાકતું નથી એ પણ સ્પષ્ટ છે; માટે અભાવમાંથી ભાવની ઉત્પત્તિ થાય છે એ માન્યતા વૈનાશિક બૌદ્ધોની ખોટી છે. સર્વ કોઈ ફળને પ્રતિનિયત ભાવરૂપ કારણ હોય છે, એ વૈદિક સિદ્ધાંત જ ખરાબર છે; એને નહીં માનવાથી બૌદ્ધ હોકા સત્યથી વેગળા પડી ગયા છે. અથવા અસત્ય તર્કનો આશ્રય લઈ અવળે રસ્તે છે એમ માનવું રહ્યું. ॥ ૨૭ ॥

હવે વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધના મત સંબંધ કહે છે. કેવળ વિજ્ઞાન સ્કંધને માનનારને યોગાચાર પણ કહેવામાં આવે છે:

નાભાવ ઉપલબ્ધેઃ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ:- (ન) નહીં (અભાવઃ) અભાવ (ઉપલબ્ધેઃ) બાહ્ય પદાર્થોનું પણ જ્ઞાન થતું હોવાથી.

૧. ભાવાર્થ:- બાહ્ય પદાર્થોને માન્યા વગર કેવળ વિજ્ઞાનને જ માનવું એ ઠીક નથી. બાહ્ય અર્થ અને તેનું જ્ઞાન બંને માનવાં

જોઈએ એવો સૂત્રકારનો અભિપ્રાય છે. ખૌદો માને છે કે, બાહ્ય ક્ષણિક અર્થો વાસ્તવિક છે એ માન્યતા તો અતિસ્થૂલબુદ્ધિના માણસોને સમજાવવા માટે છે. ખરી રીતે માત્ર વિજ્ઞાન અર્થાત્ જ્ઞાન જ છે. આ જ્ઞાન પણ ક્ષણિક જ છે. નીલજ્ઞાન, ઘટજ્ઞાન, આવા જ્ઞાનના આકારો જણાય છે, તે બાહ્ય અર્થોને લીધે નહિ પણ, જ્ઞાનની વિચિત્ર શક્તિને લીધે જ છે. જેમ સ્વપ્નજ્ઞાનમાં કોઈ બાહ્ય અર્થ હોતો નથી છતાં વિષયાકાર જ્ઞાન થાય છે તેમ જાગ્રત્ અવસ્થાના વિષયાકાર જ્ઞાનો પણ બહારના અર્થો વગર જ થાય છે. જ્ઞાનમાં જ એવી વિચિત્ર શક્તિ રહેલી છે કે જેથી એ જુદા-જુદા આકાર ધરી શકે છે અને વ્યવહાર ચાલી રહ્યો છે. ખૌદ જોઈએ માને છે કે જો બાહ્ય અર્થ માનવામાં આવે તો તે પરમાણુઓ રૂપે માનવા કે પરમાણુના સમૂહરૂપે? અથવા અવયવી-રૂપે. આમાંથી કોઈપણ પક્ષ સાચો થઈ શકતો નથી. જો પરમાણુઓ જ ઉપલબ્ધ થતાં હોય તો, 'એક સ્તંભ' છે આવું જ્ઞાન શી રીતે થાય? જો પરમાણુઓનો સમૂહ ઉપલબ્ધ થતો હોય તો પરમાણુ અને પરમાણુઓનો સમૂહ કંઈ જુદા હોતા નથી; માટે ઉપરનો દોષ કાયમ રહે છે. અવયવી તો સિદ્ધ થતો નથી. અવયવો અને અવયવી તદ્દન જુદા હોય તો ધર્મધર્મિભાવ બની શકે નહિ. તંતુઓમાં જેમ ઘટ નથી, કારણ કે બંને જુદા છે; તેમ તંતુઓમાં પટ પણ નથી કારણ કે બંને જુદા છે.

વળી જ્ઞાન અને અર્થ કદી જુદા જણાતા નથી. ઘટજ્ઞાનમાં વિષય તરીકે ઘટ કાયમ હોય જ છે, માટે એ બંનેનો ભેદ માનવો શી રીતે? જો કોઈ પણ વખતે જ્ઞાન અને તેના વિષયની જુદી-જુદી ઉપલબ્ધિ થાય તો માની શકાય કે બાહ્ય અર્થ પણ છે. પણ એમ નથી, માટે દેવળ વિજ્ઞાન જ માનવું યોગ્ય છે.

આના સંબંધમાં સૂત્રકાર કહે છે કે બાહ્ય અર્થ માનવો જ જોઈએ; કારણ કે એની ઉપલબ્ધિ બહાર થાય છે. ઘટ જનીન ઉપર છે અને એનું જ્ઞાન શરીરની અંદર છે.

વળી જ્ઞાન સામાન્ય હોતું નથી જ્યારે ઘટ આદિ વિષયો સામાન્ય હોય છે અર્થાત્ જહાર પડેલા એક જ ઘડાને સેંકડો માણસ જોઈ શકે છે, જ્યારે જ્ઞાનરૂપ વ્યક્તિને તો કોઈ જાણી શકતું નથી. જેને 'ઘટજ્ઞાન' થયું હોય તે જ માણસ પોતાના જ્ઞાનને જાણી શકે છે. જો બાહ્ય પદાર્થની મારફત જ્ઞાન પણ સામાન્ય હોય તો એક વ્યક્તિના વિચાર બધા જ માણસો સહેલાઈથી જાણી શકે, કોઈ વિચાર ગુપ્ત રહી શકે નહિ. આત્મ હુનિયામાં નથી, માટે બાહ્ય પદાર્થ વિજ્ઞાનથી વિલક્ષણ છે અને તેની જહાર સત્તા પણ છે એમ માનવું જોઈએ.

વાસનાને લીધે જ્ઞાનમાં વિચિત્રતા આવે છે એવું જો બૌદ્ધ લોકો માનતા હોય તોપણ ખોટું છે; કારણ કે, ક્ષણિક વિજ્ઞાનમાં આધારાધેયભાવ બની શકતો જ નથી. વાસના આધેય છે અને જ્ઞાન ક્ષણિક આધાર છે. જ્ઞાન વખતે વાસના નથી અને વાસના વખતે જ્ઞાન નથી. આ કારણથી જ્ઞાનની જે વિચિત્રતા છે તે બાહ્ય વિષયોને લીધે છે એમ માનવું જોઈએ. ઘટજ્ઞાન અને સ્તંભજ્ઞાન આ બંને જ્ઞાનો એકબીજાથી જુદા પડે છે તે ઘટ અને સ્તંભને લીધે. માટે બાહ્ય અર્થોને માનવા જ જોઈએ.

આ ઠેકાણે વાચક મહાનુભાવે એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે સ્વામી શંકરાચાર્ય અને વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધ બંને એક નથી. કારણ કે:-

સ્વામી શંકરાચાર્ય જ્ઞાનને બ્રહ્મ માને છે અને તે એક તથા નિત્ય છે એમ પણ માને છે. અર્થને પણ માને છે પણ તે અર્થ અનિર્વચનીય છે. જ્યારે વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધ તો અર્થનું અસ્તિત્વ જ સ્વીકારતા નથી અને વિજ્ઞાન બધાં જ ક્ષણિક છે એમ માને છે.

વૈદિક સિદ્ધાંત એવો છે કે અર્થ અને જ્ઞાન બંને સત્ય છે. કોણ નિત્ય છે અને કોણ અનિત્ય છે એ તો તેના ઉપર વિચાર

ઠરી નિર્ણય કરવાનો હોય છે. ઉપનિષદોમાં નિત્યાનિત્યનો વિવેક બતાવ્યો છે તે ત્યાંથી જ સમજી લેવો જોઈએ. ॥ ૨૬ ॥

સ્વપ્નના પ્રત્યયો (જ્ઞાનો) જેવાં જાગરિત પ્રત્યયો નથી તે આ સૂત્રમાં સમજાવે છે:

વૈધર્મ્યાચ ન સ્વપ્નાદિવત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ:- (વ) અને (વૈધર્મ્યાત) વિલક્ષણતા, હોવાથી (સ્વપ્નાદિવત્) સ્વપ્નઆદિ પ્રત્યયો જેવા જાગરિત પ્રત્યયો (ન) નથી.

ભાવાર્થ:- સ્વપ્નનું જ્ઞાન જાગરિત અવસ્થામાં જોડું પડે છે. એટલે કે એ સ્વપ્નજ્ઞાનના અર્થમાં બાધ થાય છે. જેમકે, કોઈએ સ્વપ્નમાં સુંદર મહેલ અને મહાન્ જનસમુદાયો જોયા હોય, પણ તે જ્યારે જાગે છે ત્યારે કહે છે કે મારું સ્વપ્નનું જ્ઞાન જોડું હતું; કારણ કે ત્યાં મહેલ ન હતો અને મહાન્ જનસમુદાય પણ ન હતો. આમ સ્વપ્નના પદાર્થો જાગરિત અવસ્થામાં જોતા જ જણાય છે પણ જાગરિત અવસ્થામાં જણેલા અર્થો સ્વપ્નાદિ કોઈ પણ અવસ્થામાં જોતા જણાતા નથી. માટે સ્વપ્નના અર્થો અને જાગરિત અવસ્થાના અર્થોમાં વિચિત્રતા હોય છે; તેથી સ્વપ્નજ્ઞાન જેવું જાગરિત-જ્ઞાન નથી. ॥ ૨૭ ॥

વાસનાની વિચિત્રતાને લીધે જ્ઞાનમાં વિચિત્રતા આવે છે એના સંબંધમાં આ સૂત્ર છે:

ન ભાવોઽનુપલઙ્ગે: ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ:- (અનુપલઙ્ગે:) અર્થની ઉપલબ્ધિ ન હોવાથી વાસનાનું (માત:) અસ્તિત્વ (ન) હોતું નથી.

ભાવાર્થ:- જ્યાં સુધી બાહ્ય અર્થ સ્વીકારવામાં ન આવે અને તેનું જ્ઞાન પણ સ્વીકારવામાં ન આવે ત્યાંસુધી વાસના બંધાતી જ નથી. કોઈ પણ બાહ્ય અર્થનો પહેલો અનુભવ થવો

જોઈએ પછી જ તેમાંથી વાસના બંધાય છે. અનુભવ વગર વાસના ન હોય.

જો વાસના અનાદિ માનવામાં આવે તો તે પણ ખોટું છે. અનાદિ વાસના હોતી જ નથી. પ્રથમ અનુભવ માનવો જ જોઈએ. જેમ પહેલું બીજ અને પછી અંકુર અને પછી તેની પરંપરા ચાલુ રહે છે. અનુભવ અને વાસનાની પરંપરા હોઈ શકે. અનુભવ-માંથી વાસના અને વાસનામાંથી જ્ઞાન. પણ જ્યારે બાહ્ય અર્થ જ ન હોય તો અનુભવ શી રીતે થાય ? અને અનુભવ ન હોય તો વાસના શી રીતે થાય ? આ કારણથી વાસનાની વિચિત્રતાથી જ્ઞાનમાં વિચિત્રતા માનવી એ કેવળ ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદીઓની ભૂલ છે. ॥ ૩૦ ॥

વાસનાનો આધાર કોઈ થઈ શકતું નથી, તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે:

ક્ષણિકત્વાચ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (ક્ષણિકત્વાત્) બધાં વિજ્ઞાનો ક્ષણિક હોવાથી વાસનાનો આધાર કોઈ બની શકતું નથી.

ભાવાર્થ:- વૈદિક લોકો જેને આત્મા કહે છે તેની જગ્યા પર બૌદ્ધ લોકો આલયવિજ્ઞાન માને છે. આલયવિજ્ઞાન પ્રવૃત્તિજનક હોતું નથી. આ જ્ઞાન સિવાય બીજાં જ્ઞાનો પ્રવૃત્તિજનક હોય છે. આવી બૌદ્ધોની માન્યતા છે.

બૌદ્ધો કહે છે કે, ‘આલયવિજ્ઞાન’ વાસનાનો આધાર છે; પણ એ ખોટું છે. આલયવિજ્ઞાન પણ એમના સિદ્ધાંત પ્રમાણે ક્ષણિક છે તો તે વાસનાનો આધાર શી રીતે થઈ શકે ? આધાર તો આધેયને ધારણ કરવા સ્થિર રહેવું જોઈએ. જો આલયવિજ્ઞાનને સ્થિર માનવામાં આવે તો એ લોકોના સિદ્ધાંતનો ભંગ થાય છે. ‘બધાં જ વિજ્ઞાનો ક્ષણિક છે’ એવો એમનો સિદ્ધાંત છે. માટે

આલયવિજ્ઞાન ક્ષણિક હોવાથી વાસનાનો આધાર કોઈ થઈ શકતું નથી. આ કારણે જૌદ્વશાસ્ત્રમાં માનેલા ક્ષણિકત્વનો સિદ્ધાંત ખોટો ઠરે છે. ॥ ૩૧ ॥

શૂન્યવાદ પણ ખોટો છે તે આ સૂત્રમાં સૂચિત કરે છે:

સર્વથાનુપપત્તેષ્વ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ:- (વ) અને (સર્વથા) સર્વપ્રમાણ દ્વારા (અનુપપત્તેઃ) અસિદ્ધિ થતી હોવાથી.

ભાવાર્થ:- ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદ તો પ્રમાણદ્વારા સિદ્ધ થતો નથી, તો પછી સર્વશૂન્યવાદ કેવી રીતે સિદ્ધ થઈ શકે? આ બધું શૂન્ય છે-અભાવ રૂપ છે, એનો જાણનાર કોણ? શું જાણનાર પણ અભાવ છે? શું એક અભાવ જીજ્ઞાસા અભાવને જાણી શકે? નહીં જ.

જો સર્વશૂન્યને જાણનાર કોઈ ભાવરૂપ અર્થ માનવામાં આવે તો સર્વશૂન્યવાદ ક્યાં રહ્યો? આથી તો પ્રતિજ્ઞાની હાનિ સ્પષ્ટ થાય છે.

વળી અભાવને જાણવા માટે વસ્તુસ્વરૂપ પ્રતિયોગીને માનવો જ જોઈએ. ઘટનો અભાવ ઘટ ન હોય તો કેવી રીતે જાણી શકાય?

શું પૃથ્વી, પર્વત, સમુદ્ર વગેરે અભાવરૂપ છે? શું ભગવાન બુદ્ધ અભાવરૂપ હતા? શું જૌદ્વોનાં શાસ્ત્રો અને ઉપદેશો અભાવરૂપ છે? જો ના કહેવામાં આવે તો શામાટે સર્વશૂન્યનો ઉપદેશ જીજ્ઞાસાને આપવામાં આવે છે? આમ જૌદ્વોનો સિદ્ધાંત જેમ-જેમ વિચારની કસોટીએ ચડાવવામાં આવે છે તેમ-તેમ રેતીના કુવાની પેઠે પડતો જાય છે. માટે ક્ષણિકત્વવાદ, વિજ્ઞાનવાદ અને શૂન્યવાદ ખોટા છે.

વેદમાં જે ત્રણ વસ્તુઓ-ઈશ્વર, જીવ અને પ્રકૃતિ સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે તે જ બરાબર છે. જૌદ્વોએ આનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. ॥ ૩૨ ॥

હવે એક વસ્તુમાં એક જ વખતે અને એક જ પ્રદેશમાં અનેક વિરુદ્ધધર્મો માનનારનો મત બતાવવામાં આવે છે, તે અસંભવિત અને ઉપનિષદોના મંતવ્યોથી વિરુદ્ધ છે એમ પણ બતાવવામાં આવે છે. લાબ્યકારોના મત પ્રમાણે આ મત જૈનમત છે. જૈન-મતને આહિંસા મત પણ કહેવામાં આવે છે. આ મતની સમાલોચના ચાર સૂત્રમાં કરવામાં આવી છે:

नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ:- (एकस्मिन्) એક જ પદાર્થમાં (असंभवात्) એક જ વખતે વિરુદ્ધ ધર્મોનો સમાવેશ સંભવી શકે નહિ માટે (न) એ મત ઠીક નથી.

ભાવાર્થ:- જેમ અધિકાર અને પ્રકાશ એક જ ઠેકાણે એક જ વખતે સંભવી શકતા નથી તેમ એક જ પદાર્થમાં અનેક વિરુદ્ધ ધર્મોનો સમાવેશ થઈ શકે નહિ. અધ્યત્વ અને મહિષત્વ આ બે ધર્મો વિરુદ્ધ છે, તેઓ એક અર્થમાં સાથે રહી શકતા નથી, છતાં તેને સાથે રાખવાનો પ્રયત્ન કરનારની કંઈ યુક્તિ છે, કયું પ્રમાણ છે ? તે તપાસીએ.

જૈન લોકો સંક્ષેપમાં જડ અને ચેતન બે જ પદાર્થો માને છે. જગતના કર્તા તરીકે ઈશ્વરને તેઓ માનતા નથી. ઉક્ત બે પદાર્થોનો થોડો વિસ્તાર આ પ્રમાણે છે. જીવ, અજીવ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જન, બંધ અને મોક્ષ-આ સાત પદાર્થો તેઓના મતમાં છે. જીવ ચેતન પદાર્થ છે અને તે જ્ઞાન, દર્શન, સુખ અને વીર્ય ગુણોથી યુક્ત છે. જીવો સાવચવ એટલે કે અવચવવાળા છે અને તે શરીરના પરિભ્રમણવાળા છે, એટલે કે જેવડું શરીર તેવડો જીવ. જીવના જે લોભ્ય અર્થો છે તે અજીવ છે. તેઓ ધર્મ, અધર્મ, પુદ્ગલ, કાલ, આકાશ ભેદવાળા છે. પુદ્ગલ પરમાણુઓના જુદા-જુદા સમૂહો છે. પૃથ્વી, પર્વત, સાગર અને શરીર

વગેરે. પૂર્વતે ગલતિ સ પુદ્ગલઃ જેમાં વધવું, ઘટવું, ળગડવું, સુધરવું વગેરે ફેરફારો થયા કરે તે પુદ્ગલ. આ પુદ્ગલો વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શવાળા હોવાથી દ્રવ્ય કહેવાય છે.

કાળ=ચિર (લાંબા વખતે) ક્ષિપ્ર=જલદી વગેરે વ્યવહારનું કારણ છે.

આકાશ=આવરણનો અભાવરૂપ છે. આકાશ જે પ્રકારનું છે: (૧) લોકાકાશ એટલે સંસારઆધી, (૨) અલોકાકાશ એટલે મુક્ત આત્માઓનો આશ્રય.

વિષય તરફ આત્માની પ્રવૃત્તિ હોવી તેનું નામ 'આસ્રવ'. ઈંદ્રિયોની વૃત્તિઓનો નિરોધ એ 'સંવર'.

પૂર્વજન્મના સંચિત કર્મોનો નાશ કરે તે 'નિર્જર' અર્થાત્ તપ.

ગંધ આઠ પ્રકારનો હોય છે. ચાર ઘાતિ કર્મ અને ચાર અઘાતિ કર્મ. આનું સ્પષ્ટ વર્ણન જૈન શાસ્ત્રમાંથી સમજવું.

મોક્ષ:- સર્વકર્મોનો ક્ષય થયા પછી અલોકાકાશમાં આત્માનું સુખ સ્વરૂપે હોવું તે. આ ગધાનો જૈનશાસ્ત્રોમાં ઘણો વિસ્તાર છે અને તે ગહુ સૂક્ષ્મતાથી કરવામાં આવ્યો છે.

આ સાતે પદાર્થોમાં તેઓ સખ્તભંગી ન્યાય ઊતારે છે. તે આ પ્રમાણે છે.

(૧) સ્યાદન્તિ (૨) સ્યાન્નાસ્તિ (૩) સ્યાદન્તિ ચ નાસ્તિ ચ (૪) સ્યાદવસ્તવ્યઃ (૫) સ્યાદન્તિ ચાવસ્તવ્યથા. (૬) સ્યાન્નાસ્તિ ચાવસ્તવ્યથા. (૭) સ્યાદન્તિ ચ નાસ્તિ ચાવસ્તવ્યથા ॥

આ ન્યાયથી એક જ વસ્તુમાં અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ વગેરે વિરુદ્ધ ધર્મોનો સમાવેશ છે એમ તેઓ માને છે. સ્યાત્ એ અવ્યય છે અને તેનો અર્થ કયંચિત્=કોઈક પ્રકારે, રહેવું એવો અનિશ્ચિત અર્થ છે. માણસ છે પણ તે કોઈ અનિશ્ચિત રૂપે છે. સૂત્રકાર કહે

છે કે આવી રીતે વિરુદ્ધ ધર્મોનું એક પદાર્થમાં કંથયિત હોવું સંભવિત નથી અને સર્વને અનિશ્ચિત રૂપે બતાવવું એ પણ ઠીક નથી. વૈદિક સિદ્ધાંત પદાર્થને નિશ્ચિત સ્વરૂપમાં બતાવે છે, અને તે એક અર્થમાં વિરોધી ધર્મોને એક જ સમયમાં સ્વીકારતો નથી. ॥ ૩૩ ॥

જૈનોનો મત સ્યાદાદ કહેવાય છે. કારણ કે, સપ્તભંગી ન્યાયમાં ‘સ્યાત્’ શબ્દનો ઉદ્દેશ છે. સ્યાદાદ અને અનેકાંતવાદમાં ઠશેા ભેદ નથી. સ્યાદાદમાં જેમ એકધર્મી પદાર્થમાં અનેક વિરુદ્ધ ધર્મોનો એકી વળતે સમાવેશ માનવો એમાં અસંભવરૂપ દોષ છે, એ ઉપરના સૂત્રમાં બતાવ્યું છે. તેવો જ બીજો દોષ આત્માના પરિભાણ માનવામાં પણ છે તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે:

• एवं चात्माऽकात्स्न्यम् ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ:— (ચ) અને (एवम्) એ પ્રમાણે (आत्माऽकात्स्न्यम्) આત્માનું મધ્યમ પરિભાણ પણ દોષગ્રસ્ત થાય છે.

ભાવાર્થ:— જો આત્માનું પરિભાણ શરીર જેટલું માનવામાં આવે તો શરીર નાનાં મોટાં હોય છે એ તો સર્વકોઈ સમજી શકે છે. જૈનો આત્માને નિત્ય માને છે, તેના પુનર્જન્મ કર્મપ્રમાણે થાય છે અને તેથી તે સૂક્ષ્મ અને સ્થૂળ શરીરમાં પણ પ્રવિષ્ટ થાય છે એમ પણ માને છે.

હવે ધારો કે મનુષ્યશરીરમાં રહેલો આત્મા મર્યા પછી કર્મયોગે હાથીના શરીરમાં જાય તો હાથીના શરીરને વ્યાપી શકે? અને કીડીના શરીરમાં પ્રવેશે તો તેમાં તે સમાઈ શકે ખરો? ઉત્તર નકારમાં જ આવી શકે.

વળી શરીર તો શરૂઆતમાં સૂક્ષ્મ હોય છે અને પછી પીમે પીમે વધે છે. માનવ-શરીર પણ એક ઇંચમાંથી કમે-કમે પાંચ કે છ ફૂટ સુધી બિચું અને તેના પ્રમાણમાં સ્થૂળ પણ થાય છે;

તો શું આત્મા પણ કંમે-કંમે વધતો જાય છે અને સ્થૂલ થતો જાય છે એમ માનવું ? આનો ઉત્તર જૈનો હકારમાં જ આપશે કારણ કે તેમના મતમાં આત્માના અનન્ત પર્યાયો છે એટલે કે આત્માના અનન્ત અવયવો છે, એટલે એનો સંકેત અને વિકાસ થયા કરે છે. એટલે આત્માનું સૂક્ષ્મ અને મહાન્ થવું એ ખોટું નથી. પણ એમ માનવામાં બીજો દોષ ઉત્પન્ન થાય છે એ પણ જાણવું જોઈએ. ॥ ૩૪ ॥

‘આત્માને અવયવોવાળો માનવો’ એ ખોટું છે તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે:

न च पर्याद्व्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (પર્યાયાત્) અવયવો માનવાથી (અર્થે) પણ (અવિરોધઃ) વિરોધ (ન) નથી એમ માની શકાય નહિ કારણ કે (વિકારાદિભ્યઃ) વિકાર આદિ દોષોનો પ્રસંગ આવે છે.

ભાષાર્થ:- આત્માને અવયવો છે, એટલે જ્યારે અવયવો સંકુચિત થાય છે ત્યારે આત્મા સૂક્ષ્મ થાય છે અને અવયવો વિકસે છે ત્યારે આત્મા મહાન્ થાય છે. માટે હાથીના આત્માને કીડીના શરીરમાં પ્રવેશ પામવા અને તેમાં સમાઈ જવામાં કશો દોષ આવતો નથી.

જૈનોનું ઉપર પ્રમાણે માનવું ઠીક નથી, કારણ કે આત્માને અવયવો માનવાથી શરીરની માફક આત્મા પણ વિકારી થઈ જાય. અને જે વિકારી હોય તે નિત્ય પણ ન હોય, શરીર વિકારી છે માટે અનિત્ય છે; તેમ આત્મા જો વિકારી-હોય તો તે પણ અનિત્ય થઈ જાય. આત્માને નિત્ય માનનાર જૈનોએ આના ઉપર વિચાર કરવો જોઈએ.

‘શરીરપરિમાણુવાળો આત્મા છે’ —એમ માનવાથી જેમ શરીરનું કોઈ ચોક્કસ પરિમાણ નથી, તેમ આત્માનું પણ કોઈ

ચોક્કસ પરિમાણ રહેશે નહિ. નિત્ય આત્માનું પરિમાણ ફરતું રહે, એ માનવું અયોગ્ય છે. ॥ ૩૫ ॥

મુક્ત - આત્માનું - પરિમાણ નિયત છે માટે બદ્ધ આત્માનું પરિમાણ પણ નિયત છે—એ વાત આ સૂત્રમાં સમજાવે છે:

અન્યાવસ્થિતેશ્ચોભયનિત્યત્વાદવિશેષઃ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થઃ— (વ) અને (અન્યાવસ્થિતેઃ) છેલ્લી સ્થિતિ અર્થાત્ મોક્ષાવસ્થામાં આત્માનું પરિમાણ નિયત હોવાથી અન્યત્ર પણ આત્માનું પરિમાણ નિયત જ છે. (અન્યાવસ્થિતેઃ) બંને અવસ્થાના પરિમાણો નિત્ય થવાથી (અવિશેષઃ) સમાનતા થશે.

ભાવાર્થઃ— મોક્ષાવસ્થામાં રહેલા આત્માનું પરિમાણ નિત્ય છે તેથી બદ્ધાવસ્થાવાળા—સંસારી આત્માનું પરિમાણ નિયત અને નિત્ય જ છે. જો એમ માનવામાં આવે તો મુક્ત આત્માના પરિમાણની માફક સંસારી આત્માનું પરિમાણ પણ સ્થિર માનવું જોઈએ.

મુક્ત આત્મા જો વિભુ પરિમાણવાળો માનવામાં આવે તો બદ્ધ આત્મા પણ વિભુ પરિમાણવાળો માનવો જોઈએ. અને જો એ માનવું ઠીક લાગતું હોય તો ‘આત્માનું મધ્યમ પરિમાણ માનવું’ છોડી દેવું જોઈએ. ‘જેટલું શરીર તેટલો આત્મા છે’ એ માનવું પણ છોડી દેવું જોઈએ.

આત્માને વિભુ અને-મધ્યમ એમ બે પરિમાણવાળો માનવો એ તો અયોગ્ય છે. વિભુ મધ્યમ હોઈ શકે નહિ અને મધ્યમ-પરિમાણવાળો વિભુ થઈ શકે નહિ. ॥ ૩૬ ॥

ઉપરના સૂત્ર સુધીમાં ‘એક વસ્તુમાં વિરુદ્ધ અનેક ધર્મોના સમાવેશનો સંભવ નથી,’ એ અધિકરણ સંપૂર્ણ થયું. હવે આ સૂત્રથી એક બીજું અધિકરણ બતાવે છે. એમાં પશુપતિના મતને

સમન્તવે છે અને તેના સંબંધમાં પોતાને પોતા તરફથી જે કહેવાનું છે તે પણ કહે છે:

પત્યુરસામજ્ઞસ્યાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ:- (પત્યુ:) પશુપતિનો મત અનાદરણીય છે (અસામજ્ઞસ્યાત્) તેમાં સમન્તસતા ન હોવાથી.

ભાવાર્થ:- આ સૂત્રમાં ન ચ પર્યાયાદત્યવિરોધ: ૩૫ મા સૂત્રગત 'ન' શબ્દની અનુવૃત્તિ લેવામાં આવે છે. એટલે અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે:- પશુપતિનો મત પણ આદરણીય નથી, કારણ કે તેમાં કોઈ યુક્તિ નથી અને પ્રમાણ પણ નથી. એનો મત આ પ્રમાણે ટૂંકમાં છે: 'કાર્યકારણયોગવિધિદુઃસાન્તાઃપદ્મ પદાર્થા: । કાર્ય=મહત્તત્ત્વઆદિ કારણ=પ્રધાન અને ઇશ્વર, યોગ=સમાધિ, વિધિ=સ્નાન, ભસ્મ ચોળવી વગેરે; દુઃસાન્તા=મોક્ષ. આ ઠેકાણે ઇશ્વરનો અર્થ 'પશુપતિ' માનવામાં આવ્યો છે. પશુ એટલે જીવાત્માઓ અને પતિ એટલે તેનો સ્વામી.

આ ઠેકાણે અસમન્તસતા એ છે કે 'પશુપતિ' શરીરધારી છે કે અશરીરી? જો અશરીરી હોય અને તે સર્વગત, સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન હોય તો તે ઉપનિષદમાં ગતાવવામાં આવેલ બ્રહ્મ જ છે. એમાં કશો વિરોધ નથી. પણ જો તે શરીરધારી હોય, (અને પશુપતિ શરીરધારી છે એમ એ લોકોનું માનવું છે,) તો તે અસમન્તસ છે. કારણ કે જે જગત્-કર્તા છે તે શરીરધારી હોઈ શકે નહિ. આ જગતની રચના કોઈ પણ શરીરધારીની નથી. જો પશુપતિને શરીર હોય તો તે નિત્ય છે કે અનિત્ય? જો નિત્ય હોય તો પ્રશ્ન એ ઉત્પન્ન થાય છે કે કોઈ પણ શરીર નિત્ય હોઈ શકે નહિ. શરીર એ એક રચના છે. રચના નિત્ય ન હોય. જો કોઈ કે એવું શરીર અનિત્ય છે તો અનિત્ય શરીર પહેલાં એ અશરીરી હતા તો, તેને શરીરી શામાટે થવું પડ્યું? શરીર

તો કર્મનું ક્રમ હોય છે. અશરીરી આત્મા પાપ-પુણ્યરૂપ કર્મનો અધિકારી જ નથી. વળી એનું શરીર બનાવ્યું કોણે ? જો પોતાની જાતે જ બનાવ્યું હોય તો શું સુખઃદુઃખ ભોગવવા માટે બનાવ્યું ? જો હા કહો તો, તે અપૂર્ણ છે એમ સિદ્ધ થાય છે; અને અપૂર્ણ તથા સુખદુઃખનો ભોક્તા કોઈપણ આત્મા જગતનો ઇશ્વર બની શકે નહિ. આવા અનેક દોષો ઇશ્વર શરીરી હોવામાં છે, માટે પશુપતિનો મત આદરણીય નથી. ॥ ૩૭ ॥

ઇશ્વર શરીરી હોવામાં બીજો દોષ બતાવે છે:

સમ્યન્ધાનુપપત્તેઽ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (સમ્યન્ધાનુપપત્તેઃ) શરીરી પશુપતિનો સમસ્ત કાર્યો, સમસ્ત આત્માઓ, સમસ્ત પરમાણુઓ અને પ્રધાન સાથે સંબંધ પણ થઈ શકતો ન હોવાથી

ભાવાર્થ:- શરીરી પશુપતિને સર્વ આત્માઓ સાથે સંબંધ પણ થઈ શકતો નથી; કારણ કે, શરીરી એકદેશી હોય છે. કોઈપણ શરીરી અનન્ત અને અસંખ્યાત આત્માઓ સાથે સંબંધ રાખી શકે નહિ. સર્વજાત આત્મા જ સર્વ સાથે સંબંધ રાખી શકે. સંબંધ રાખ્યા સિવાય સર્વ આત્માઓનો એ પતિ અર્થાત્ સ્વામી પણ બની શકે નહિ. તો પાલન કરવાની તો વાત જ શી ? વળી પ્રધાન અને પરમાણુઓ અતીન્દ્રિય હોય છે તેથી પણ સેન્દ્રિયશરીરધારી પશુપતિ જગતના મૂળ કારણ સાથે સંબંધ પામી શકતો નથી અને સંબંધ પામ્યા વગર તેમાંથી જગતની રચના પણ કેવી રીતે કરી શકે ? જગતની રચના કરવી અને તેના ઇશ્વર હોવું એ તો અશરીરી, સર્વવ્યાપક, સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન આત્માનું જ કામ છે. જેવું કે, ઇશોપનિષદમાં બતાવવામાં આવ્યું છે, કે, આ સમસ્ત જગત્ ઇશ્વરથી વ્યાપ્ય છે અને તે સર્વગત્ સર્વવ્યાપક અને અજ્ઞાત અશરીરી છે. આ કારણથી પણ શરીરી પશુપતિનો મત આદરણીય નથી. ॥ ૩૮ ॥

પ્રધાન અને પરમાણુઓ કે જે જગતનાં ઉપાદાનકારણ માનવામાં આવે છે તેના ઉપર પશુપતિનું અધિષ્ઠાન છે કે નહિ ? તેના સંબંધમાં આ સૂત્ર છે:

અધિષ્ઠાનાનુપપત્તેષ્ચ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (અધિષ્ઠાનાનુપપત્તેઃ) અધિષ્ઠાનની સિદ્ધિ થતી ન હોવાથી.

ભાવાર્થ:- કુંભાર માટીમાંથી ઘડો બનાવે છે, એટલે માટી ઉપર એનું અધિષ્ઠાન છે. જો કુંભારનું માટી ઉપર અધિષ્ઠાન ન હોય તો તે માટીમાંથી ઘડો બનાવી શકે નહિ. કર્તા જે કાર્ય બનાવે છે તે કાર્યના ઉપાદાન ઉપર કર્તાનું અધિષ્ઠાન હોવું જરૂરનું છે. અધિષ્ઠાનને લીધે જ કર્તા ઉપાદાનને જેવું કેળવવું હોય તેવું કેળવી શકે છે. આ થયું દૃષ્ટાંત.

જેને માટે દૃષ્ટાંત આપવામાં આવે છે તે છે સશરીર પશુપતિ અને પ્રકૃતિ તથા પરમાણુઓ. આ ઉપાદાન ઉપર પશુપતિનું અધિષ્ઠાન સંભવી શકતું નથી, કારણ કે પ્રકૃતિ અને પરમાણુઓ ઉદ્ભૂતરૂપવાળાં નથી, તેથી પશુપતિને પણ એ બંને ઉપાદાનો અગોચર છે. અગોચર-અતીન્દ્રિય અર્થ ઉપર શરીરી આત્માનો કાણુ હોય જ નહિ. જેના ઉપર કાણુ ન હોય, જે પ્રત્યક્ષ ન હોય તેમાંથી કર્તા કોઈ દિવસ કાર્ય બનાવી શકે નહિ. માટે પશુપતિ પણ જગતને બનાવી શકશે નહિ અને પરિણામે તે જીવાત્માઓનો પતિ પણ થઈ શકે નહિ. આ કારણથી પાશુપત મત યોગ્ય નથી. ॥ ૩૯ ॥

પશુપતિને જગતના ઉપાદાનકારણ ઉપર અધિષ્ઠાન નથી તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે:

કરણરુચ્ચેન્ન મોગાદિભ્યઃ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ:- (ચેત્) જો (કરણમત્) ઈન્દ્રિયો ઉપરના અધિષ્ઠાન

માફક પ્રકૃતિ પરમાણુઓ ઉપર અધિષ્ઠાન માનવામાં આવે તો (ન) ઠીક નથી. (મોગાદિભ્યઃ) સુખદુઃખ આદિના અનુભવથી.

ભાવાર્થઃ— ઈદ્રિયો બધી જ ઉદ્ભૂતરૂપ વગરની છે છતાં પણ કર્તા તેના ઉપર પોતાનું અધિષ્ઠાન રાખે છે, તેમ પશુપતિ પણ પ્રધાન અને પરમાણુઓ ઉપર અધિષ્ઠાન રાખશે. આ ઉત્તર બરાબર નથી. કારણ કે આત્મારૂપ કર્તાનું ઈદ્રિયો ઉપર અધિષ્ઠાન છે. એ તો આપણે અનુમાનથી સમજી શકીએ છીએ. કેમકે પશુ કર્તા જુએ છે તેથી તેને આંખ છે, અને તેથી તે આંખ બંધ પણ કરી શકે છે અને ઉઘાડી શકે છે. જો તે જોઈ ન શકતો હોય તો આંખ ઉપર એનું અધિષ્ઠાન છે, એમ સમજી શકાય નહિ.

આવું અનુમાન પશુપતિના પ્રધાન ઉપરના અધિષ્ઠાનના સંબંધમાં મળતું નથી. પશુપતિ કે જે શરીરી છે તેને પ્રધાન અથવા પરમાણુઓ ઉપર અધિષ્ઠાન છે એ વાત પ્રત્યક્ષ તો કોઈને નથી. જો અનુમાન કરીએ તો અનુમાન કરવાને કોઈ હેતુ જણાતો નથી. માટે સશરીર પશુપતિને જગતના ઉપાદાનકારણ ઉપર અધિષ્ઠાન—સત્તા નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૪૦ ॥

અન્તવત્ત્વમસર્વજ્ઞતા વા ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થઃ— (અન્તવત્ત્વમ્) અંતવાણું (વા) અને (અસર્વજ્ઞતા) સર્વજ્ઞાન નથી.

ભાવાર્થઃ— પશુપતિ શરીરવાળો એક આત્મા જ છે અને તેથી બીજા શરીરી આત્માઓની જેમ તેનું જ્ઞાન પણ અંતવાણું છે—અમુક હદ સુધીનું જ છે. એનામાં સર્વજ્ઞતા નથી. પોતે શરીરવાળો હોવાથી બીજા શરીરવાળાઓની માફક તે પણ મરણાધીન છે—એવું સહેલાઈથી અનુમાન કરી શકાય છે અને તે અનુમાન નિર્દોષ છે. આ કારણથી પશુપતિ ભગવાન શરીરી હોવાને કારણે નિખિલ કાર્ય-ગતનું નિમિત્તકારણ બની શકતા નથી. વળી સશરીર

પશુપતિને કોઈ પણ માણસ જોઈ શકતો નથી; જ્યારે ભૌતિક શરીરવાળો પુરુષ તો કોઈ પણ દેખતા માણસને દૃષ્ટિગોચર થયા વગર રહે જ નહિ. આવા અનેક કારણોને લીધે પશુપતિ જગતનો ધણી નથી તેમ નિખિલ આત્માઓનો પતિ પણ નથી.

સર્વના પતિ તો નિરંજન નિરાકાર સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા જ છે. એ વૈદિક સિદ્ધાંત છે. ॥ ૪૧ ॥

હવે, જેઓ બ્રહ્મને વ્યૂહરૂપમાં માને છે, તેનો ઉલ્લેખ કરી પાંડન કરે છે:

ઉત્પત્યસંભવાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ:- (ઉત્પત્યસંભવાત્) ઉત્પત્તિનો સંભવ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ:- કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે, ભગવાન્ વાસુદેવ નિરંજન અને જ્ઞાનસ્વરૂપ છે અર્થાત્ બ્રહ્મરૂપ છે. તે પોતે પોતાને ચાર સ્વરૂપમાં વિભક્ત કરે છે. (૧) વાસુદેવ, (૨) સંકર્ષણ, (૩) પ્રદ્યુમ્ન (૪) અનિરુદ્ધ. ઉક્ત ચાર સ્વરૂપનાં આ ક્રમથી આ ચાર નામ છે. એને ‘વ્યૂહ’ કહેવામાં આવે છે. ચારેય નામનો અથવા વ્યૂહનો આ પ્રમાણે અર્થ કરે છે:

- (૧) વાસુદેવ = પરમાત્મા.
- (૨) સંકર્ષણ = જીવાત્મા.
- (૩) પ્રદ્યુમ્ન = મન.
- (૪) અનિરુદ્ધ = અહંકાર.

આ ચારેયમાં વાસુદેવ પરમકારણસ્વરૂપ છે. એની ઉત્પત્તિ નથી. બાકીના ત્રણની ઉત્પત્તિ છે અને તેથી તે કાર્ય છે. આવી માન્યતા ધરાવનારનું ‘પંચરાત્ર’નામક શાસ્ત્ર છે. એને માનનારાઓ ‘ભાગવત’ કહેવાય છે. ભગવાન્ વાસુદેવને માને તે ‘ભાગવત’.

સૂત્રકાર કહે છે કે આ માન્યતા ઠીક નથી, કારણ કે અહીં જીવની ઉત્પત્તિ બતાવી છે અને જીવાત્માને કાર્ય તરીકે પણ બતાવ્યો.

છે. આ કથન વેદાન્ત અને વેદ વિરુદ્ધ છે. જીવની ઉત્પત્તિને સંભવ નથી. જો જીવ ઉત્પત્તિ અને વિનાશધર્મવાળો હોય તો મોક્ષ ભોગવનાર કોઈ રહે નહિ. પુનર્જન્મ પણ સંભવી શકે નહિ. જીવને શરીરસંયુક્ત કરવામાં કોઈ કારણ ન હોવાથી અકૃતા-ક્યાગમ દોષ પણ આવે છે. જીવાત્મા તો 'ન જાયતે મ્રિયતે કદાચિત્' જીવાત્મા કદી જન્મતો નથી અને મરતો પણ નથી. એ નિત્ય છે. માટે વ્યૂહવાદીનું કથન અયોગ્ય છે. ॥ ૪૨ ॥

હવે મનના સંબંધમાં કહે છે:

ન ચ કર્તુઃ કરણમ્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (કર્તુઃ) કર્તામાંથી (કરણમ્) મનની (ન) ઉત્પત્તિ સંભવી શકે નહિ.

ભાવાર્થ:- એ દોઢો જીવાત્માને સંકર્ષણ કહે છે અને મનને પ્રદુષ્ણ કહે છે. આ 'પ્રદુષ્ણ' નામવાળું મન સંકર્ષણ નામવાળા જીવાત્મામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ તેઓ કહે છે. સૂત્રકાર કહે છે, કે જીવાત્મા કર્તા છે અને મન કરણ છે. કર્તામાંથી કરણ કદી પણ ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ. સુથાર કર્તા છે અને વાંસલો કરણ-સાધન છે. શું સુથારમાંથી વાંસલો ઉત્પન્ન થતો કોઈએ અનુભવ્યો છે? કરણ એટલે જ્ઞાનનું સાધન. એ કર્તામાંથી ઉત્પન્ન ન જ થાય. આ કારણથી પણ 'વ્યૂહવાદીનું' મંતવ્ય ઠીક નથી. વળી પરમાત્માનું મુખ્ય નામ ઓરમ્ છે, 'વાસુદેવ' નહિ. છતાં જો વાસુદેવ વસુદેવના પુત્ર ન હોય અને બ્રહ્માનું માત્ર નામ જ વાસુદેવ આપવામાં આવ્યું હોય તો વાસુદેવ નામ સાથે વિવાદ નથી. પરમાત્માના-પરબ્રહ્માના અનેક નામો છે, તેમાં 'વાસુદેવ' પણ ભલે રહો. એ નામનો વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે આ રીતે અર્થ પણ હોવો જોઈએ: વાસવતિ જનયતિ સર્વ જગત્ इति वासु: । वासुश्चासी च देव: स वासुदेव: ॥ ભાવાર્થ એ છે કે જગતને જે વસાવે તે વાસુદેવ. આ પ્રમાણે બ્રહ્માનું નામ

વાસુદેવ થઈ શકે, પરંતુ વ્યૂહવાદ તો ઠીક નથી. કારણ કે જીવાત્માની ઉત્પત્તિ નથી અને મનની ઉત્પત્તિ જીવાત્મારૂપ કર્તામાંથી નથી. ॥ ૪૩ ॥

વિજ્ઞાનાદિભાવે વા તદ્વપ્રતિષેધઃ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થઃ— (વા) અથવા (વિજ્ઞાનાદિભાવે) વિજ્ઞાન આદિ ગુણો ચારેયમાં સમાન હોવાથી (તદ્વપ્રતિષેધઃ) ઉપરનો દોષ આવશે નહિ.

ભાવાર્થઃ— વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદુમ્ન અને અનિરુદ્ધ આ ચારેય વ્યૂહો જીવ, મન અને અહંકાર રૂપે ન. માનીએ અને બધાય વિજ્ઞાન, બલ, વીર્ય અને તેજ ગુણોથી સરખા છે અને એ ચારેય ઇશ્વરો જ, છે, એમ માનવાથી તો કોઈ દોષ નથી ને ?

આ સમાધાન પણ ખરાબર નથી; કારણ કે સંકર્ષણને જીવ ભલે ન માનો અને વાસુદેવ સમાન જ સંકર્ષણ છે એમ માનો, છતાં સંકર્ષણની ઉત્પત્તિ તો છે જ, જો ઉત્પત્તિ ન હોય તો સંકર્ષણ જ ન હોય.

વળી એક ઇશ્વરને બદલે વ્યૂહ માનવાથી ચાર ઇશ્વરો થાય છે. એકને બદલે ચાર ઇશ્વરો શામાટે ? એક જ ભગવાન્ વાસુદેવ સંસારનું સર્વ કાર્ય કરે છે તો બાકીના ત્રણને કોઈ કામ રહેતું નથી, માટે એ ત્રણને શામાટે અલગ ઇશ્વર માનવા ? આ કારણથી નિરાકાર ભગવાન્ વાસુદેવમાંથી કોઈ વ્યૂહની ઉત્પત્તિ ન માનવી જોઈએ. નિરાકાર બ્રહ્મનું બીજું નામ જ વાસુદેવ છે અને એ કોઈ દ્રવ્યનું ઉપાદાનકારણ નથી પણ નિમિત્તકારણ જ છે, એ જ માનવું યોગ્ય છે. ॥ ૪૪ ॥

વિપ્રતિષેધાच्च ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થઃ— (વ) અને (વિપ્રતિષેધાત્) અનેક જાતનો વિપ્રતિષેધ હોવાથી.

ભાવાર્થ:- પંચરાત્ર કે જે વ્યૂહનુ પ્રતિપાદન કરે છે તેમાં અનેક જાતના વિપ્રતિષેધો જણાય છે. પ્રથમ એમ માને છે કે, ચારેય જુદા-જુદા છે અને એકમાંથી બીજાની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ માને છે. પછી વળી એમ કહે છે કે, એ ચારેય ગુણવાળા છે, છતાં ગુણ ગુણીરૂપે ભેદવાળા નથી પણ એ બધા એક સ્વરૂપે છે. ગુણ અને ગુણીમાં કશો ભેદ ન હોય તો જ્ઞાન ગુણ છે અને 'વાસુદેવ=બ્રહ્મ ગુણી છે—એમ કેમ કહેવાય? વેદની સાથે પણ એ વ્યૂહશાસ્ત્ર વિરોધ ધરાવે છે. ચતુર્ણ વેદેષુ પર બ્રેયોડ્ભ્રમ્વા શાણ્ડિલ્ય ઇદ શાસ્ત્રમધિગતમાન્ ॥ શાંકરભાષ્ય.

શાંડિલ્યને ચારેય વેદમાં કશું શ્રેય જણાયુ નહિ તેથી આ વ્યૂહશાસ્ત્ર તેણે પ્રાપ્ત કર્યું. શું આમાં વેદની નિંદા નથી થતી? આવા વિપ્રતિષેધોને લીધે પણ વ્યૂહશાસ્ત્ર માત્ર વેદવિરુદ્ધ કલ્પના જ છે અને તેથી અસંગત છે. ॥ ૪૫ ॥

इति वेदान्तदर्शने गुर्जरभाषामाष्ययुते द्वितीयाध्याये द्वितीयपादः ॥

* * *

अथ द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः ॥

આ પાદમાં ઉપનિષદનાં વાક્યોમાં જ્યાં-જ્યાં વિરોધ જણાય છે તેનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે આ શાસ્ત્રના પ્રથમ અધ્યાયના પ્રથમ પાદના બીજા સૂત્રમાં એમ જણાવ્યું છે કે, આ સમસ્ત જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય જેનાથી થાય છે તે બ્રહ્મ છે. જગતમાં તો જીવ અને પ્રકૃતિનો પણ સમાવેશ થાય છે અને એની ઉત્પત્તિ જ નથી, તો બધું જ બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે એનો અર્થ શો? વળી આકાશની પણ ઉત્પત્તિ છે કે નહિ? એ પણ ઉપનિષદનાં વાક્યોથી સ્પષ્ટ થતું નથી. વાયુને પણ કોઈ ઠેકાણે ઉત્પન્ન થયેલો માન્યો છે અને કોઈ ઠેકાણે નિત્ય માન્યો છે. મનના સંબંધમાં પણ એમ જ છે. વળી આ જગત

ક્રમથી ઉત્પન્ન થયું છે કે અક્રમથી ? એનો પણ સ્પષ્ટ ખુલાસો જણાતો નથી.

મહર્ષિ કણ્વાદ આદિ ઋષિઓએ તો ઉપનિષદોના વાક્યોની એક-વાક્યતા કરી છે. પણ તે સૂત્રકાર તથા સૂત્રના લાખ્યકારોને માન્ય જણાતી નથી. જો કે, એ ઋષિઓનું બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર કોઈ લાખ્ય જણાતું નથી, પણ પોતાનું દર્શન એ જ ઉપનિષદની એકવાક્યતા છે એમ તેઓ માનતા હતા.

મહર્ષિ કણ્વાદના વખતમાં આ બ્રહ્મસૂત્રોની રચના ન હોય. એ પણ અસંભવિત તો નથી. આ બધું અપ્રસ્તુત જવા દઈ સૂત્રાનુસાર અને ઉપનિષદનાં વાક્યાનુસાર આપણે જાણવું છે કે, ‘આકાશ’ની ઉત્પત્તિ છે કે નહિ ? આને માટે આ પ્રથમ સૂત્ર પૂર્વપક્ષ તરીકે ઉપસ્થિત થાય છે :

ન વિચદ્યુતેઃ ॥ ૧ ॥

પદાર્થઃ— (વિચ) આકાશ (ન) ઉત્પન્ન થતું નથી કારણ કે (અધુતેઃ) એની ઉત્પત્તિનું વેદાંતવાક્યમાં શ્રવણ નથી.

ભાવાર્થઃ— છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં અગ્નિની ઉત્પત્તિ બતાવી છે, તેમાં આકાશની ઉત્પત્તિ બતાવી નથી. છાંદોગ્યનું વાક્ય આ પ્રમાણે છે : સદેવ સૌમ્યેદમગ્ર આર્ષાત્ એકમેવાદ્વિત્રીયમ્.....તત્તેજોઽયમ્ ॥ છાંદોગ્ય. ૬-૨-૧-૩. બ્રહ્મ પરમાત્મા જ પહેલાં સત્સ્વરૂપ હતા; તે એક અને અદ્વિતીય હતા. તેણે વિચાર કર્યો કે, ‘હું અગ્નિ બનાવું.’ પછી તેણે તેજ બનાવ્યું, ત્યાર બાદ પાણી અને તેની પછી પૃથ્વી બનાવ્યાં. પાંચ મહાભૂતોમાં આ ત્રણની જ પરમાત્માએ રચના કરી, માટે એ ત્રણની ઉત્પત્તિ માનવી યોગ્ય છે. જો આકાશ બનાવ્યું હોત તો તેનો પણ નિર્દેશ હોત. પણ આકાશનો નિર્દેશ નથી, માટે આકાશની ઉત્પત્તિ નથી એમ માનવું જ રહ્યું. વળી આકાશ કોઈ અવયવી પદાર્થ નથી એટલે તેમાં કશું રચવા જેવું નથી.

અતીન્દ્રિય રચનામાં માનવીય કોઈ અનુભવ તો હોતો નથી, માટે વેદાંત-વાક્ય જે કહે તે માનવું જોઈએ, કારણ કે, ઉપનિષદમાં અસત્ય નિર્દેશ હોવાનું કોઈ કારણ નથી. આ કારણથી સ્પષ્ટ છે કે ‘આકાશ’ની ઉત્પત્તિ નથી. કેટલાક દર્શનકાર ઋષિઓ પણ માને છે કે, ‘આકાશ’ ઉત્પન્ન થતું નથી. ॥ ૧ ॥

આકાશ પણ ઉત્પન્ન થાય છે એવું વેદાન્તાનું વાક્ય, આ સૂત્રથી સ્થિત કરે છે:

અસ્તિ તુ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ:- (તુ) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ બતાવે છે. (અસ્તિ) આકાશની ઉત્પત્તિ થાય છે એવું પણ વાક્ય છે.

ભાવાર્થ:- છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં આકાશની ઉત્પત્તિ બતાવનાર સૂત્ર ભલે ન હોય, પણ તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં એવું વાક્ય છે કે જેથી આકાશની ઉત્પત્તિ થાય છે એની ખાત્રી થાય છે. જેમકે- સત્ય જ્ઞાન મનન્ત વ્રજ, આમ લખી આગળ જણાવે છે કે, તદ્માદા ઇતદ્માત્ આકાશઃ સમૂતઃ । તૈત્તિ. ૨-૧. સત્ય, જ્ઞાન અને અનન્ત પ્રદક્ષી આકાશ ઉત્પન્ન થયું. આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે આકાશની પણ ઉત્પત્તિ થાય છે. ॥ ૨ ॥

ગૌણ્યસંભવાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ:- (અસંભવાત્) આકાશની ઉત્પત્તિનો સંભવ ન હોવાથી (ગૌણી) આકાશની ઉત્પત્તિ ગૌણ તરીકે બતાવી છે.

ભાવાર્થ:- તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં આકાશની ઉત્પત્તિ બતાવી છે એ વાત ખરી, પણ એ તો ગૌણ ઉત્પત્તિનો નિર્દેશ છે, કારણ કે, આકાશની ઉત્પત્તિનો સંભવ નથી. પૂર્વપક્ષના કથન પ્રમાણે.

અસંભવ આ પ્રમાણે છે:

હરેક કાર્યનાં ત્રણ કારણ હોય છે: સમવાયિ, અસમવાયિ

અને નિમિત્તકારણ, કેઈ પણ એક કાર્યદ્રવ્યનાં સમવાયિકારણ એ તો હોય જ છે. એક વાણે અને બીજે તાણે. આ બેમાંથી વસ્ત્ર તૈયાર થાય છે. એ પ્રમાણે બીજાં કાર્યો પણ તપાસો. અખંડ અને અવિકારી એક દ્રવ્યમાંથી કેઈ કાર્યદ્રવ્ય બનતું નથી. આકાશરૂપ કાર્યદ્રવ્યનાં એ સમવાયિકારણ કોણ છે? તે બતાવો.

બીજું, કાર્યના પ્રાગ્ભાવ અને તેના ઉત્પન્ન થયા પછી કાર્યમાં વિલક્ષણતા હોય છે, તે વિલક્ષણતા આકાશમાં બતાવો. તેજ ઉત્પન્ન થયાં પહેલાં પ્રકાશવાળું નહોતું અને તેજ ઉત્પન્ન થયા પછી પ્રકાશવાળું થયું. આવું કંઈ આકાશમાં બતાવી શકો છો? આકાશની ઉત્પત્તિ પહેલાં શું ન હતું કે જે તેની ઉત્પત્તિ પછી થયું.

વળી આકાશને વિભુ બતાવવામાં આવ્યું છે. શું વિભુ દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ હોય ખરી? જો વિભુ દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ માનો તો બ્રહ્મની પણ ઉત્પત્તિ માનવી પડશે. આવાં બીજાં પણ કારણો છે કે જેથી સિદ્ધ થાય છે કે આકાશની ઉત્પત્તિ થતી નથી અને જ્યાં ઉત્પત્તિ બતાવી છે ત્યાં તે ગૌણ છે એમ સમજવું જોઈએ. ॥ ૩ ॥

ઉપનિષદમાં આકાશને ‘અમૃત’ કહ્યું છે. તેથી પણ આકાશની ઉત્પત્તિ નથી એમ સમજાય છે, તે આ સૂત્રમાં સમજાવે છે:

શબ્દાત્ત્વ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (શબ્દાત્) શબ્દપ્રમાણથી પણ આકાશ અનુત્પન્ન સિદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ:- પૃથ્વીદારણ્યકમાં કહ્યું છે કે ‘વાયુશ્ચાન્તરિક્ષં ચૈતદમૃતમ્.’ પૃથ્વી. ઉપ. ૨-૩-૩. વાયુ અને આકાશ અમૃત છે. જે ભાવપદાર્થ અમૃત અર્થાત્ ‘અમર’ હોય તે અનાદિ પણ હોય જ. અનાદિ એટલે જે કદીપણ ઉત્પન્ન ન થયું હોય તે.

વળી પરમાત્મા=બ્રહ્મની આકાશ સાથે સરખામણી કરી છે. આકાશત્ સર્વગત નિત્યઃ બ્રહ્મ આકાશની પેઠે સર્વગત અને નિત્ય

છે. નિત્ય આકાશની ઉત્પત્તિ સંભવી શકે નહિ. આ કારણથી આકાશની ઉત્પત્તિ નથી એમ સમજી શકાય છે. ॥ ૪ ॥

આ સૂત્ર પણ આકાશને ગૌણ તરીકે બતાવે છે:

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ૫ ॥

પદાર્થ:- (एकस्य) એક પદના ગૌણ અને મુખ્ય બે અર્થ (स्यात्) થઈ શકે (ब्रह्मशब्दवत्) બ્રહ્મ શબ્દ પેઠે.

ભાવાર્થ:- એક જ અધિકરણમાં જે કોઈ એક શબ્દનો પ્રયોગ થયો હોય તેના બે અર્થ (વપયને અનુસરીને થઈ શકે છે. જેમકે, 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासम् । तपो ब्रह्मेति।' (તૈત્તિ. ઉપ. ૩-૨) વરુણે પોતાના પુત્ર ભૃગુને ઉપદેશ આપ્યો કે હે પુત્ર, તું તપથી બ્રહ્મને જાણ. 'तप ब्रह्म છે.' અહીં 'તપ' શબ્દના બે અર્થ થાય છે. એક મુખ્ય અને બીજો ગૌણ. પહેલા વાક્યમાં મુખ્ય અર્થ બ્રહ્મ લેવામાં આવ્યો છે અને બીજા વાક્યમાં બ્રહ્મનો ગૌણ અર્થ તપ લીધો છે.

આ જ પ્રમાણે 'આકાશ સંભૂત થયું.' અહીં સંભૂતનો અસ્તિત્વરૂપ ગૌણ અર્થ લીધો છે અને આગળ 'વાયુ સંભૂત થયો' અહીં સંભૂતનો ઉત્પત્તિરૂપ મુખ્ય અર્થ લીધો છે. બંને વાક્યના આ પ્રમાણે અર્થ થાય છે કે, 'આકાશ બ્રહ્મ સાથે સદૈવ છે' અને 'આકાશ પછી વાયુ ઉત્પન્ન થયો.'

આથી સમજી શકાયે કે આકાશ ઉત્પન્ન થયું નથી પણ તે બ્રહ્મની સાથે સદૈવ છે જ.

આકાશને બે નિત્ય માનો તો જ કહી શકાય કે, 'બ્રહ્મ આકાશની પેઠે સર્વગત છે અને નિત્ય છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પહેલાં અદ્વિતીય બ્રહ્મ જ હતું. એનો અર્થ એ જ કે, સૃષ્ટિ પહેલાં કોઈ કાર્ય હતું નહિ, માત્ર બ્રહ્મ હતું; પણ બીજા બે અકાર્યસ્વરૂપ નિત્ય અર્થો હતાં તે તો એની સાથે હતા જ. છતાંમાત્રો પણ બ્રહ્મ સાથે સૃષ્ટિ પહેલાં હતા જ, કારણ કે એ બધા નિત્ય છે. માટે પ્રકરણ

અને વિષયને અનુસરીને 'સંભૂત' શબ્દનો અર્થ તત્ત્વાદ્વાદાત્મનઃ
આત્માઃ સંભૂતઃ' આ વાક્યમાં ગૌણ તરીકે લેવો. અને ત્યારપછી
વાયુ આદિને લાગુ પડતા 'સંભૂત' શબ્દનો મુખ્ય અર્થ લેવો. ॥૬॥

પ્રતિજ્ઞાઽહાનિરવ્યતિરેકાચ્છન્દેભ્યઃ ॥ ૬ ॥

પદાર્થઃ— (પ્રતિજ્ઞાઽહાનિઃ) પ્રતિજ્ઞાની હાનિ થતી નથી
(અવ્યતિરેકાત્) સ્થાનથી પ્રદ્વયથી અલગ હોવાના અભાવથી (ચન્દેભ્યઃ)
શબ્દપ્રમાણ હોવાથી.

ભાવાર્થઃ— આકાશની ઉત્પત્તિ ન માનવાથી પ્રતિજ્ઞાની હાનિ
થતી નથી, કારણ કે, પ્રદ્વયથી આકાશ સ્વરૂપ દ્વારા ભિન્ન છે,
સ્થાન દ્વારા નહિ. વાયુ અને આકાશ બંને અમૃત છે એવું જૃહદા-
રણ્યકમાં કહ્યું હોવાથી જે ભાવ અમૃત હોય તે અનાદિ હોય જ.

પ્રદ્વય અમૃત અને વ્યાપક છે, આકાશ પણ અમૃત અને
વ્યાપક છે; એટલે એનો ભેદ—અલગ હોવાપણું જણાતું નથી. પ્રદ્વય
સર્વવ્યાપક હોવાને લીધે આકાશ સાથે જોતપોત હોવાને કારણે
પ્રદ્વયને જાણવાથી આકાશ પણ જણાઈ જ જાય છે. આમાં અજ્ઞાન
મિથ્યા સર્વ મિદ મિથ્યા મગતિ' । મું. ૪-૫-૬. એ પ્રતિજ્ઞાની હાનિ થતી
નથી. જે પ્રદ્વય અને આકાશ દેશને લઈને જુદા હોત તો તો
જરૂર પ્રતિજ્ઞાની હાનિ થાત, પણ એવું નથી. પાણીની આંદર
આકર જોગળી ગયા પછી એ પાણી પીવાથી આકર અને પાણી
બંને જાણી શકાય છે, કારણ કે હવે એ બંને દેશને કારણે
જુદા નથી.

વળી શબ્દો પણ કદી રદા છે કે આકાશ અને વાયુ અમૃત
છે. જુઓ, જૃહદારણ્યક ૨-૩-૩.

આકાશ તો પ્રદ્વયનું શરીર છે. આત્માનંતર દ્વાદા ઉત્તિ. ૧-૬-૨.
“આત્મા અજ્ઞા” પરમાત્મા અને આકાશનો નિત્ય સંબંધ હોવાને
કારણે આકાશને આત્મા કહેવામાં આવ્યો છે. આકાશમાં ઉત્પન્ન

થવાની યોગ્યતા પણ જણાતી નથી. વિભુ દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ શી રીતે સંભવે? માટે આકાશની ઉત્પત્તિ નથી એમ જ માનવું યોગ્ય લાગે છે. અને જ્યાં ઉત્પત્તિ જણાવી હોય ત્યાં ગૌણવૃત્તિથી કહ્યું છે એમ સમજવું જોઈએ.

સ્વામી શંકરાચાર્ય આકાશની ઉત્પત્તિ માનવા આગ્રહ રાખે છે, પણ બીજા ભાષ્યકારો આકાશની ઉત્પત્તિ ખરી રીતે માનતા નથી. બ્રહ્મ સિવાય બીજા બધાની ઉત્પત્તિ માનવી એમાં કોઈ વિવેક જણાતો નથી. વેદમાં પ્રકૃતિ, જીવ અને ઇશ્વર આ ત્રણેને નિત્ય માન્યા છે; એનો ઉત્તર શ્રી શંકરાચાર્ય જી પાસે કશો જણાતો નથી. દ્વા સુર્ણા સયુજા.....આ મંત્ર ઉપર વિચાર કરો.

આ પ્રમાણે બ્રહ્મની માફક આકાશને પણ નિત્ય માનવું જોઈએ.

વળી યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે (તૈત્તિ ૩-૧.) અહીં ભૂતોની ઉત્પત્તિ બતાવી છે પણ આકાશમાં ઉત્પત્તિની યોગ્યતા ન હોવાને કારણે આકાશને ઉત્પત્તિમાંથી મુક્ત ગણવું જોઈએ.

વળી 'ભૂત' એ તો દાર્શનિકોનો પારિભાષિક શબ્દ પણ છે. ઉપનિષદના કાળમાં આકાશ પારિભાષિક ભૂત તરીકે ગણાતું હતું એમાં કોઈ પ્રમાણ જણાતું નથી. તેથી ઉપર બતાવેલા ઉપનિષદના વાક્યમાં પણ વિરોધ આવતો નથી. ॥ ૬ ॥

આકાશની ઉત્પત્તિ હોવામાં બીજું કારણ આપે છે:

યાવદ્વિકારં તુ વિભાગો લોકવત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ - (તુ) આકાશની ઉત્પત્તિવાદનો નિષેધ સૂચક છે. (યાવદ્વિકારમ્) જેટલા વિકારો છે તે બધાનો (વિભાગ) વિભાગ થાય છે. (લોકવત્) લોકવ્યવહારમાં જેમ ઘટાદિનો વિભાગ થાય છે તેમ.

ભાવાર્થ - સંસારમાં એવો નિયમ જોવામાં આવે છે કે જે વિકાર હોય તેનો વિભાગ થાય જ છે. ઘડો વિકાર છે તો તે ફૂટે એટલે

તેનો વિભાગ જણાય છે. વાંસ ફાડે એટલે તેનો પણ વિભાગ થાય છે. કાપડ ફાડે એટલે તેનો પણ વિભાગ થાય છે. ઘડો, વાંસ, કાપડ વગેરે વિકાર છે. કારણ કે, તે ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જો આકાશ ઉત્પન્ન થયું હોય અને તે વિકાર હોય તો તેનો પણ વિભાગ થવો જોઈએ અર્થાત્ તે તૂટવું જોઈએ; પણ એ તૂટતું નથી, એ તો અખંડ એક દ્રવ્ય છે. માટે તે ઉત્પન્ન થયું નથી તેમ તે કોઈનો વિકાર પણ નથી. આકાશનું કોઈ ઉપાદાનકારણ પણ ઉપલબ્ધ થતું નથી. અહિં તો કાર્ય-જગતનું નિમિત્તકારણ છે. જેમ આત્મા અખંડ અને અનુત્પન્ન દ્રવ્ય છે અને તેનો વિભાગ પણ હોતો નથી તેમ આકાશ પણ અનુત્પન્ન દ્રવ્ય છે એમ સ્વીકારવું જ જોઈએ. વિષુદ્ધ દ્રવ્યો બધાં સરખાં હોય છે, તેમાં કશી ન્યૂનાધિકતા હોતી નથી.

જ્યાનાકાંતાત્ આ ઉપનિષદના વાક્યથી અહિં-આત્મા કરતાં જિન પરિભાષણવાળું આકાશ છે એમ ન સમજવું. અહીં આકાશ કરતાં અહિં-આત્મામાં જે ન્યાયસ્ત્વ (વધારાપણું) બતાવ્યું છે તે તો અહિં-આત્મામાં જે જ્ઞાનાદિ છે તેને લીધે છે, પરિભાષણને લીધે નહિ. જડ કરતાં ચેતન જ્ઞાનને લીધે સદૈવ વધારે અર્થાત્ વિશિષ્ટ હોય છે. આ કારણથી આકાશ ઉત્પન્ન નથી થયું એમ માનવું જ રહ્યું. ઉત્પત્તિ ન હોવામાં શબ્દપ્રમાણ તો છે જ, કારણ કે, આકાશને વેદાન્તમાં અમૃત કહ્યું છે, આકાશ અહિં પેકે સર્વગત અને અનુત્પન્ન છે, એ પણ વેદાન્તમાં કહ્યું છે. ॥ ૭ ॥

હવે, વાયુની ઉત્પત્તિ છે એ સંબંધમાં આ નીચેનું સૂત્ર છે:

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ६ ॥

પદાર્થ:- (એતેન) ઉપરના ન્યાય પ્રમાણે (માતરિશ્વા) વાયુ (વ્યાખ્યાતઃ) વ્યાખ્યાત થાય છે.

ભાવાર્થ:- ઉપરના સૂત્રમાં જે યુક્તિઓ બતાવી તે અનુસાર

વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે એ પ્રમાણુ સિદ્ધ છે. વાયુનો વિભાગ થાય છે માટે વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે.

વાયુ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય બાહ્ય દ્રવ્ય છે માટે તે ઉત્પન્ન થાય છે.

વાયુ સાવચવ દ્રવ્ય છે માટે તે ઉત્પન્ન થાય છે. આકાશાદ વાયુઃ (ઉત્પચતે) તૈ. ઉપ. ૨-૧. આકાશ પછી વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે એ શબ્દપ્રમાણુથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે, વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે.

તત્ તેજોઽસૃજત ॥ છા. ૬-૨-૩. આ શબ્દપ્રમાણુ વાયુની ઉત્પત્તિ બતાવે છે.

સૈયાઽનન્તમિતા દેવતા યદ્વાયુઃ । વૃ. ઉપ. ૧-૫-૨૨.

આ જૃહદારણ્યકના લેખથી એમ જણાય છે કે વાયુ અનસ્ત-
મિત દેવતા અર્થાત્ નિત્ય ભાતિક પદાર્થ છે, પણ એનો ખુલાસો
એ છે કે સાવચવ દ્રવ્ય નિત્ય હોઈ શકે નહિ માટે આ વાક્ય
વાયુનું સૃષ્ટિપર્યાન્ત અવસ્થાન સૂચવે છે. પરમાણુરૂપ નિત્ય વાયુના
સંબંધમાં જો એ વાક્ય કહેવામાં આવ્યું હોય તો તે યોગ્ય છે.
પણ પ્રકરણુ જોતાં એ કાર્યવાયુના સંબંધમાં જ વાક્ય છે, માટે
વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે. ॥ ૬ ॥

હવે બ્રહ્મના સંબંધમાં કહેવામાં આવે છે:

અસંભવંસ્તુ સતોઽનુપપત્તેઃ ॥ ૯ ॥

પદાર્થઃ— (સતઃ) બ્રહ્મની (અસંભવઃ) ઉત્પત્તિનો સંભવ નથી.
(અનુપપત્તેઃ) ઉપપત્તિ થઈ શકતી ન હોવાથી.

ભાવાર્થઃ— સત્ એટલે બ્રહ્મ, એની ઉત્પત્તિનો સંભવ નથી;
કારણ કે, એવું કોઈ પ્રમાણુ નથી તેમ જ એવી કોઈ યુક્તિ નથી
કે જેથી બ્રહ્મની ઉત્પત્તિ સિદ્ધ કરી શકાય.

બ્રહ્મ તો નિરવચવ દ્રવ્ય છે માટે તેની ઉત્પત્તિ નથી.

તે અક્ષ તો કેવળ 'સત્રૂપ' છે. સત્રૂપ એટલે વ્યાપક સત્તા. સત્તાની ઉત્પત્તિ હોઈ શકે નહિ. અક્ષ પ્રાકૃત દ્રવ્ય નથી માટે તેની ઉત્પત્તિ નથી. અક્ષને જે ઉત્પન્ન પદાર્થ માનવામાં આવે તો એનું ઉપાદાન શોધવું જોઈએ. અક્ષનું ઉપાદાન પ્રકૃતિ થઈ શકે નહિ, કારણ કે પ્રકૃતિ તો જડ છે જ્યારે અક્ષ ચેતન છે અને પ્રકૃતિના તમામ કાર્યોને ઉત્પન્ન કરનાર છે. જે અક્ષને ઉત્પન્ન માનવામાં આવે તો એવો ખીજો કયો સર્વગત, સર્વશક્તિમાન, સર્વજ્ઞ આત્મા છે કે જે પ્રકૃતિનાં કાર્યો બનાવી શકે.

પ્રકૃતિમાંથી આપોઆપ તો વિકાર થતા નથી. માટીમાંથી કંઈ આપોઆપ ઘડો બનતો નથી.

અભાવમાંથી પણ અક્ષ બનતું નથી. કારણ કે અભાવ કોઈ શક્તિ ધરાવતો નથી, કોઈ જ્ઞાન પણ ધરાવતો નથી.

स कारण करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः ॥ श्वेताश्व. ६-८.
'અક્ષ સર્વનું કારણ છે. કરણોના અધિપનો પણ અધિપ છે, એનું કોઈ ઉપાદાન, નિમિત્ત કે અસમવાયિકારણ નથી.' આ શબ્દ-પ્રમાણથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે અક્ષ અનુત્પન્ન અને નિત્ય દ્રવ્ય છે. ईशावास्यमिदं सर्वम् । यजु. ૪૦. નિત્ય અને અનિત્ય બધાં જ દ્રવ્યો અને અર્થો અક્ષથી વાસ્તવ છે અર્થાત્ અક્ષના જ વ્યાપ્ય છે; તો અક્ષની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે હોઈ શકે? ખીજાં પણ સેંકડો શબ્દ પ્રમાણો અને યુક્તિઓ છે કે જેથી સિદ્ધ થાય છે કે અક્ષની ઉત્પત્તિ થતી નથી. એ તો નિત્ય અને સર્વગત છે. જ્ઞાન અને જ્ઞાનંદનો અનન્ત સાગર છે. ॥ ૯ ॥

હવે તેજની ઉત્પત્તિ બતાવે છે:

तेजोऽतस्तथा ह्याह ॥ १० ॥

પદાર્થ:- (અતઃ) આ વાયુ પદ્ધી (તથા) તે પ્રમાણે (તેજઃ) તેજ

ઉત્પન્ન થાય છે (હિ) કારણ કે (આહ) ઉપનિષદમાં એ પ્રમાણે
ખતાવ્યું છે.

ભાવાર્થ:- પરમાત્માએ વાયુ બનાવ્યા પછી તેજ બનાવ્યું.
એટલે કે જે તેજ અવ્યાકૃતરૂપે અર્થાત્ કારણરૂપે સદૃશ
અવસ્થામાં હતું તેને કાર્યના રૂપમાં બ્રહ્માત્માએ મૂક્યું.

ઉપનિષદમાં વાયુ પછી અગ્નિની ઉત્પત્તિ ખતાવી છે. જુઓ,
'વાયોરમ્નિ:' । તૈ. ૨-૧-૧. આ ઠેકાણે વાયુ અગ્નિનું ઉપાદાનકારણ
છે એમ માનવાનું નથી વાયુમાં અનુષ્ણાશીત સ્પર્શ છે જ્યારે
અગ્નિમાં ઉષ્ણ સ્પર્શ છે. આ વિલક્ષણતાને લીધે વાયુ એ અગ્નિનું
ઉપાદાનકારણ નથી. વાયુ પછી અગ્નિ. એ તો કમને સૂચવે છે.
પરબ્રહ્મની ઉત્પત્તિ નથી એ હમા સૂત્રમાં ખતાવ્યું છે, તે એટલા
માટે કે બ્રહ્મ કાર્યમાત્રનું નિમિત્તકારણ છે. નહીં તો વાયુ અને
તેજની ઉત્પત્તિ ખતાવતાં વચ્ચે બ્રહ્મની અનુત્પત્તિ ખતાવવાનું શું
કારણ ? વાયુમાં સ્વયંકર્તૃત્વ નથી, કર્તૃત્વ તો બ્રહ્મમાં છે, તેમ
તેજનું ઉપાદાનકારણ વાયુ નથી. બ્રહ્મથી પ્રથમ તેજ અને પછી
વાયુ ઉત્પન્ન થયો એમ ખતાવવામાં ઉપનિષદનું તાત્પર્ય છે.

આ ઠેકાણે એટલું યાદ કરવું જરૂરી છે કે, વૈશેષિક દર્શનના
ભાષ્યકાર પ્રશસ્તપાદાચાર્યે (૧) પ્રથમ ઉત્પત્તિ વાયુની માની છે,
પછી પાણીની, પછી પૃથ્વીની અને પછી તેજની

મનુ મહારાજે જળની સૃષ્ટિ પ્રથમ માની છે જેમકે:-
સોડમિધ્યાય શરીરત્વાત્, સિત્કુર્વિનિષાઃ પ્રજાઃ । અપ એવ સસર્જદૌ તાનુ
વીજમિનાસૃજત્ ॥ મનુ. ૬-૮.

મુંડક ઉપનિષદમાં અક્રમથી સૃષ્ટિ થયાનું પણ પ્રમાણ મળે છે.
જેમકે:- एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । स वायुर्ज्यોतिषः
पृथिवी विश्वस्य धारिणी । મુદ્ધક. ૨-૧-૩.

બ્રહ્મથી પ્રાણ, મન, સર્વ ઇન્દ્રિયો, આકાશ, વાયુ, જ્યોતિ,

પાણી અને પૃથ્વી ઉત્પન્ન થયાં છે. ॥ ૧૦ ॥

હવે જળની સૃષ્ટિ બતાવે છે:

આપઃ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ:- (આપઃ) પછી પાણીની સૃષ્ટિ થઈ. આ ઠેકાણે ‘અતસ્ત-
થાહ્વાહ’ આટલાં પદો ઉપરના સૂત્રમાંથી આવે છે એમ સમજી
લેવું જોઈએ.

ભાવાર્થ:- તેજની પછી પાણીની રચના પરમાત્માએ કરી.
‘તદપોઽસૃજત’ બ્રહ્મ પરમાત્માએ જળ બનાવ્યું. ‘અગ્નેરાપઃ’ તેજ
બનાવ્યા પછી પાણી બનાવ્યું આ પ્રમાણે ઉપનિષદનાં પ્રમાણો
મળે છે. ॥ ૧૧ ॥

પાણીની રચના પછી પૃથ્વીની રચના બતાવે છે:

પૃથિવ્યધિકારરૂપશબ્દાન્તરેભ્યઃ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ - (પૃથિવી) પાણી પછી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થઈ એવું (અધિકાર
સ્પષ્ટાન્તરેભ્યઃ) અધિકાર, રૂપ અને શબ્દપ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ:- પાણી પછી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થઈ છે. તેને માટે
આ પ્રમાણ છે:

તા આપ એક્ષન્ત વહ્નયઃ સ્યામ પ્રજાયેમહીતિ તા અન્નમસૃજન્ત તસ્માદ્વન્ ક
ન્વ વર્ષતિ તદેવ ભૂયિષ્ઠ મગતિ અન્નયઃ એવ તદધ્યન્નાદ્ય જાયતે । છાંદો. ૬-૨-૪.

અર્થ:- ‘પાણીએ વિચાર્યું’ કે આપણે બહુ થઈએ, ઉત્પન્ન
થઈએ, તેણે અન્ન બનાવ્યું. આ કારણથી જ્યાં સારો વરમાદ થાય
છે ત્યાં ખૂબ અનાજ પાકે છે; પાણીને લીધે જ વધારે અન્ન પાકે છે.’

આ ઉપનિષદના પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે કે પાણીએ જ અન્ન
બનાવ્યું છે. આ પ્રમાણમાં જો કે, અન્નની ઉત્પત્તિ બતાવી છે,
છતાં અન્ન શબ્દથી અહીં પૃથ્વી સમજવી જોઈએ.

આ ઠેકાણે અન્ન શબ્દથી જુવાર, બાજરી, ઘઉં કે ચોખા આદિ અનાજનો અર્થ લેવાનો નથી. અહીં અન્નનો અર્થ પૃથ્વી કરવાનાં ત્રણ કારણો છે:

(૧) અધિકાર (૨) રૂપ અને (૩) શબ્દાન્તર પ્રમાણુ.

(૧) અધિકાર:- તત્ તેજોઽસૃજત, તદ્વોઽસૃજત' અહીં જે તેજની અને પાણીની ઉત્પત્તિ બતાવી છે તે મહાભૂતને ઉદ્દેશીને છે. માટે આ ઠેકાણે અન્ન શબ્દનો અર્થ મહાભૂતરૂપ પૃથ્વી જ લેવો યોગ્ય છે. મહાભૂત પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ થયાં પહેલાં જુવાર, બાજરી, ઘઉં આદિ અન્ન પેદા થઈ શકે નહિ. માટે પાણી પછી પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ માનવી એ જ યોગ્ય છે.

(૨) રૂપ:- ઉપરના ઉપનિષદના વાક્યમાં અન્નનૃ રૂપ કૃષ્ણ એટલે શ્યામરૂપ બતાવ્યું છે. 'યત્ કૃણ તદન્નત્વ ઇતિ' અન્નનાં બધાં જ રૂપો કંઈ કાળાં હોતાં નથી. ઘઉં અને ચોખા આદિ કાળા નથી. માટે અન્નનું શ્યામ રૂપ એટલે પૃથ્વીનું શ્યામ રૂપ સમજવું. જળથી અન્ન થયું એટલે જળ પછી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થઈ એમ સમજવું અને એ જ ઉપનિષદનું તાત્પર્ય છે. જો કે બધી જ પૃથ્વી કાળી હોતી નથી, કોઈ લાલ, કોઈ ધોળાશ પડતી પણ હોય છે, છતાં મોટે ભાગે પૃથ્વી કાળી હોય છે; માટે પૃથ્વીનું રૂપ શ્યામ માનવામાં આવ્યું છે. પાર્થિવ પરમાણુઓનું રૂપ પણ શ્યામ માનવામાં આવ્યું છે અને પછી તેજના વિવિધ સંયોગોને લીધે તેમાં જુદાં-જુદાં રૂપો બને છે.

(૩) શબ્દાન્તર:- બીજાં પણ શબ્દપ્રમાણો છે કે જેથી સમજી શકાય છે કે પાણી પછી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે, જેમકે:- 'અદ્યઃ સંમૃતઃ પૃથ્વી સ્તઃ ।' યજુ. પાણીમાંથી પૃથ્વીનો રસ તૈયાર થાય છે.

તત્ વદપ દાર આર્સીત્ સત્તમદન્યત સા રૂધિત્વ મયર્ પાણી ઉપર જે પડ બાઝે છે તે ધીમે-ધીમે કઠણ થાય છે અને તેજ પૃથ્વી

થાય છે. પૃથ્વી બન્યા પછી તેના ઉપર અન્ન, ઔષધિ, વનસ્પતિ વગેરે થાય છે. આ ત્રણ કારણોથી સિદ્ધ થાય છે કે પાણીમાંથી પૃથ્વી બને છે. આનો અર્થ એ પણ સમજવાનો નથી કે, પૃથ્વીનું ઉપાદાનકારણ પાણી છે પાણી પહેલું બને છે અને તે કાર્ય હોવાથી તેમાં પૃથ્વીના રજકણો પણ હોય છે; તે બધાં ધીમે-ધીમે ભેગાં થાય છે, પછી ઘન થતાં-થતાં પૃથ્વી બને છે. આ ઉપરથી સમજવું જોઈએ કે, પાણીમાંથી પૃથ્વી બને છે. ॥ ૧૨ ॥

આ સૂત્રમાં સર્વનો રચનાર તથા ઉત્પાદક પરમાત્મા જ છે એ બતાવે છે:

તદભિધ્યાનાદેવ તુ તલ્લિજ્ઞાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ:- (તદભિધ્યાનાત્ એવ) પરમાત્માના જ અભિધ્યાન એટલે સંકલ્પથી (તુ) પૂર્વપક્ષનો નિરાસ સૂચવે છે. (તલ્લિજ્ઞાત્) સંકલ્પના કરનાર પરમાત્મા જ છે એવું સૂચન થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ:- તત્ તેજ દક્ષત, તા આપ દક્ષન્ત । અર્થ:- તેને સંકલ્પ કર્યો, જળે સંકલ્પ કર્યો- આવેા શબ્દાર્થ જો કે થાય છે; પણ ઉપનિષદકારનું તાત્પર્ય તેજ, વાયુ, પાણી વગેરે જડપદાર્થમાં સંકલ્પ નથી, કારણ કે, સંકલ્પ કરવો એ તો ચેતનનું જ કામ છે. સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં પરબ્રહ્મ સિવાય અન્ય કોઈ ચેતન સંકલ્પ કરનાર હતો નહિ. જીવાત્માઓ તો શરીર અને મનને પામ્યા પછી જ સંકલ્પ કરી શકે છે. તે અતીન્દ્રિય અર્થોની બનાવટનો સંકલ્પ તો ન જ કરી શકે. એનો સંકલ્પ કરવો એ તો સર્વગત, સર્વશ ચેતનનું જ કામ છે માટે પરબ્રહ્મ જ તેજ આદિ બનાવવાનો સંકલ્પ-નિચાર કરે છે. વાયુ, તેજ અને પાણીમાં સંકલ્પ કરવાનું ઉપનિષદમાં બતાવ્યું છે તે તો ગૌણ પ્રયોગને લીધે જ છે એમ સમજવું. વેદાન્તમાં તો સર્વનો કર્તા પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ છે એમ બતાવ્યું છે. વાયુ, તેજ, પાણી અને પૃથ્વીમાં બ્રહ્મ

આત્મા વ્યાપક થઈને રહ્યો છે, માટે તેજે, વાયુએ, પાણીએ ઇક્ષણ કયું એનો અર્થ એ જ કે તેજમાં રહેલા બ્રહ્મ ઇક્ષણ કયું. આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે સર્વનો કર્તા પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ છે અન્ય કોઈ દેવતા રચનાર નથી. અને પૃથ્વી આદિ જડ પદાર્થો તો રચનાર થઈ શકે જ નહિ. રચના કરવામાં જ્ઞાન જોઈએ તે જ્ઞાન જડમાં નથી. માટે ચેતનસ્વરૂપ સર્વજ્ઞ પરબ્રહ્મ જ સર્વનો રચનાર, સર્વકાર્યનો સર્જનહાર છે. ॥ ૧૩ ॥

હવે ઉત્પત્તિથી વિરુદ્ધ પ્રલયનો ક્રમ હોય છે તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે:

વિપર્યયેણ તુ ક્રમોઽત ઉપપદ્યતે ચ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ:- (તુ) પણ (ક્રમઃ) પ્રલયક્રમ (વિપર્યયેણ) ઉલટી રીતે (ઉપપદ્યતે ચ) ઉપપન્ન થાય છે. (ચ) ઉત્પત્તિક્રમ અને પ્રલયક્રમને સૂચવે છે

ભાવાર્થ:- જે ક્રમથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે તે જ ક્રમથી સૃષ્ટિનો પ્રલય થતો નથી, પણ ઉલટા ક્રમથી પ્રલય થાય છે. સૃષ્ટિ કારણમાંથી કાર્યનો જન્મ થવો ને. પ્રલય એટલે કાર્યનું પોતાના કારણમાં મળી જવું તે. નાશઃ કારણત્વઃ નાશ એટલે કારણરૂપે કાર્યનું થવું. માટીરૂપ કારણમાંથી ઘડો બને છે, પણ ઘડાનો નાશ ઉલટી રીતે ઘડાનું માટીમાં આવવું (મળી જવું) તે. નીકળવું અને પ્રવેશવું એ બંને અન્યોન્ય વિરુદ્ધ ક્રિયાઓ છે. એટલે જો પ્રલયને સમજાવવામાં આવે તો તેનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે: પૃથ્વી પાણીમાં, પાણી તેજમાં, તેજ વાયુમાં, વાયુ આકાશમાં અને આકાશ પરબ્રહ્મમાં સૂક્ષ્મરૂપે અથવા અવ્યવહારૂરૂપે રહે છે. આ પ્રમાણે ભૌતિક સૃષ્ટિ અને પ્રલય અહીં સુધી બતાવવામાં આવ્યાં છે. ॥ ૧૪ ॥

હવે, બુદ્ધિ અને મનના સંબંધમાં ઉપદેશ છે. કારણ કે-

‘તત્માદ્વા એતત્માદાત્મન આકાશઃ સમૂતઃ’ આ પ્રમાણુમાં બુદ્ધિ અને મનની સૃષ્ટિ બતાવી નથી.

ઉન્તરા વિજ્ઞાનમનસી ક્રમેણ તદ્વિજ્ઞાદિતિ ચેન્નાવિશેષાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થઃ- (અન્તરા) વચ્ચે (વિજ્ઞાનમનસી) ઈન્દ્રિયો અને મન ઉત્પન્ન થાય છે માટે (ક્રમેણ) ઉપર બતાવેલા ક્રમ સાથે વિરોધ દેખાય છે. (તદ્વિજ્ઞાત્) વિરોધનું લિંગ, ચિહ્ન અથવા સૂચન હોવાથી (इति चेत्) જો એમ ડહો તો (ન) બરાબર નથી (અવિશેષાત્) ઉત્પત્તિ સામાન્યનું કથન હોવાથી.

ભાવાર્થઃ- તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં સૃષ્ટિનો ક્રમ ‘તત્માદ્વા એતત્મા-દાત્મનઃ આકાશઃ સમૂતઃ’ ઇત્યાદિ વાક્યથી બતાવ્યો છે, પણ મુંડક ઉપનિષદમાં ‘એતત્માજાયતે પ્રાણો મનઃ સર્વેન્દ્રિયાણિ ચ । પરમાત્માએ આકાશ પહેલાં પ્રાણ, મન અને ઇન્દ્રિયો બનાવી અને પછી આકાશ આદિ બનાવ્યાં, તો મુંડક ઉપનિષદમાં બતાવેલો ક્રમ તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં બતાવેલા ક્રમથી બુદ્ધો પડતો હોવાથી એ બંને ક્રમો આપસ-આપસમાં વિરુદ્ધ છે એમ સમજાય છે. વેદાન્ત-શાસ્ત્રમાં વિરોધ ન હોવો જોઈએ. એક શાસ્ત્રમાં વિરોધ હોવો એ દોષ ગણાય અને દોષવાળું શાસ્ત્ર પ્રમાણુ ન ગણાય અને પરિણામે તે શ્રદ્ધેય પણ ન રહે. સૂત્રમાં જે વિજ્ઞાન પદ મૂક્યું છે તેનો અર્થ ઇન્દ્રિયો થાય છે, કારણ કે, ‘જેનાથી જાણી શકાય તે ‘વિજ્ઞાન’. અર્થાત્ જ્ઞાનનાં જે સાધન હોય તે વિજ્ઞાન, ઇન્દ્રિયો જ્ઞાનનાં સાધન છે માટે તે વિજ્ઞાન કહી શકાય. આ વિજ્ઞાન અને મનને આત્મા અને આકાશ વચ્ચે મૂકવાથી તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં બતાવેલા ક્રમ સાથે વિરોધ છે એ સ્પષ્ટ સંમજાય છે.

આ શંકાનું સમાધાન પણ આ સૂત્રમાંજ કરવામાં આવ્યું છે. સમાધાન આ પ્રમાણે કરે છે: મુંડક ઉપનિષદમાં ક્રમ બતાવ્યોજ નથી; એનો ભાવાર્થ તો એ જ છે કે, પ્રાણ, મન, ઇન્દ્રિયો,

આકાશ વગેરે પરમાત્માએ જ બનાવ્યાં છે બીજા કોઈએ નહિ. મન અન્નમાંથી બને છે પણ બનાવનાર તો પરમાત્મા જ છે. તેમ જ પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો વગેરેની રચના સાક્ષાત્પરબ્રહ્મે જ કરી છે, એ બતાવે છે. અહીં ક્રમનું નામનિશાન પણ નથી. જ્યારે તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં ક્રમ બતાવ્યો છે. આકાશ પછી વાયુ, વાયુ પછી તેજ, એ પ્રમાણે આગળ ક્રમ ચાલે છે. જ્યારે અલગ અલગ બે ક્રમ જ નથી, તો પછી એક ક્રમનો બીજા ક્રમ સાથે વિરોધ છે એ કથન જ નકામું બની જાય છે. આથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે, વેદાન્ત શાસ્ત્રમાં વિરોધ નથી. ॥ ૧૫ ॥

અન્ય પદાર્થોની જેમ જીવાત્માની પણ ઉત્પત્તિ થાય છે અને તેનો પ્રલય પણ થાય છે કે નહીં? એ શકાનું સમાધાન આ સૂત્રમાં છે:

ચરાચરવ્યપાશ્રયસ્તુ તદ્વ્યપદેશો માન્તરતદ્ભાવમાધિવાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ:- (તુ) આ શબ્દ અન્ય જડ પદાર્થો કરતાં જીવાત્મા ભિન્ન ધર્મવાળો છે એ સૂચવે છે. (ચરાચરવ્યપાશ્રય:) સ્થાવર અને જંગમના આશ્રયને લીધે (તદ્વ્યપદેશ:) જીવાત્મામાં જન્મ મરણનો વ્યપદેશ (માન્તર:) થાય છે અને તે ગૌણ છે. (તદ્ભાવમાધિવાત્) તેનામાં જે ભાવ છે તેને લીધે જીવાત્મામાં તે ભાવ પ્રતીત થતો હોવાથી:-

ભાવાર્થ:- વાયુ, તેજ, પાણી, પૃથ્વી, ઇન્દ્રિયો અને મનની માફક જીવાત્માનાં પણ ઉત્પત્તિ અને પ્રલય થાય છે એમ માનવું જોઈએ. અમુક માણસને ઘેર જ્યારે દીકરો જન્મે છે ત્યારે લોકો કહે છે કે એને ઘેર પુત્ર જન્મ્યો એ બહુ સારું થયું; વળી જ્યારે પુત્ર મરે છે ત્યારે પણ કહે છે કે એનો પુત્ર મર્યો એ બહુ ખોટું થયું. આ લૌકિક વ્યવહારથી જાણી શકાય છે કે જીવાત્મા જન્મે છે અને

મરે પણ છે. આનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે: જીવાત્મા જન્મતો નથી તેમ મરતો પણ નથી સ્થાવર અને જંગમ પદાર્થો સાથે જીવાત્માનો સંબંધ છે તેથી તે તે જડ પદાર્થના જન્મ અને મરણ જીવાત્મામાં પણ પ્રતીત થાય છે. ખરી રીતે જીવાત્મા જન્મતો કે મરતો નથી.

જો જીવાત્મા મરતો હોય અર્થાત્ તેનો વિનાશ થતો હોય તો સારાં અને ખરાબ કર્મનું ફળ કોણ લોગવે? જીવાત્માનો વિનાશ થાય તો પુનર્જન્મ પણ ન જ રહે સુક્તિ પણ ન રહે. જો અન્ય જન્મમાં કર્મફળ લોગવનાર ન હોય અને પુનર્જન્મ પણ ન હોય તો તેને જણાવનારા વેદાદિ સત્યશાસ્ત્રો જૂઠાં જ માનવાં પડે. આમ જગતને જૂઠું બતાવવાની શાસ્ત્રકારોને શી જરૂર પડી? આનો કોઈ ઉત્તર નથી.

जीमपेत किलेद म्रियते न जीवो म्रियते ॥ छा. उप. १-११-३. જીવ સિવાય આ બધું કાર્યજડ જગત્ નાશ પામે છે. જીવ નાશ પામતો નથી. આ વેદાન્તવાક્યને અસત્ય માનવાનું કશું કારણ નથી.

જીવાત્માનો સ્થૂલ શરીર સાથે સંબંધ થવો એનું નામ જન્મ છે.

જીવાત્માનું સ્થૂલ શરીરમાંથી નીકળી જવું એનું નામ મરણ છે. ઉત્પત્તિ તો જડ કાર્યોની હોઈ શકે ચેતનની નહિ. ચેતનનો તો સમાગમ જ હોય.

ઉપનિષદોમાં અગ્નિના મોટા ખોટાવરામાંથી તણખા નીકળે છે તેમ જીવાત્માઓ પણ મહાચેતનમાંથી નીકળે છે, એમ કહ્યું છે. પણ એ તો તણખાઓનું ઉચ્ચરણ છે. ઉચ્ચરણ એ ઉત્પત્તિ નથી. વિદ્યમાન તણખાનું જ ઉચ્ચરણ હોઈ શકે. ઉત્પત્તિ અને ઉચ્ચરણમાં ઘણો ફેર છે. ઉચ્ચરણને માટે નીકળવું શબ્દ યોગ્ય છે. જે અંદર હોય તે નીકળે. તણખો મોટા ખોટાવરા સાથે જોડાયો

છે માટે તેનું ઉચ્ચરણ થાય છે. તેમ બ્રહ્મ સાથે જીવો જોડાયા છે માટે તેનું ઉચ્ચરણ થાય છે. જીવાત્માની ઉત્પત્તિ થતી નથી તેમ તેનો વિનાશ-મરણ પણ થતો નથી. દેહના ધર્મો જીવાત્મામાં આરોપાય છે. આ કારણથી માનવું જોઈએ કે જીવાત્મા મરતો નથી તેમ જન્મતો પણ નથી, માટે જન્માદિનો સંબંધ જીવાત્મામાં ગૌણ છે અને શરીરમાં મુખ્ય છે. ॥ ૧૬ ॥

આ સૂત્રમાં શાસ્ત્રનાં પ્રમાણ આપી જીવાત્મા ઉત્પન્ન થતો નથી એમ સ્પષ્ટ કરે છે:

નાત્માશ્રુતેર્નિત્યત્વાચ તામ્યઃ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ:- (આત્મા) જીવાત્મા (ન) ઉત્પન્ન થતો નથી (અશ્રુતેઃ) ઉત્પત્તિવિધાયક કોઈ શ્રુતિવચન ન હોવાથી (ચ) અને (તામ્યઃ) તે તે વેદાંત-વાક્યોથી (નિત્યત્વાત્) જીવાત્માનું નિત્યત્વ જણાતું હોવાથી.

ભાવાર્થ:- જીવાત્મા નિત્ય છે એ તો ચોક્કસ છે, કારણ કે, જો એ ન હોય તો પોતે કરેલા કર્મનું ફળ ભોગવે કોણ? શરીર અને ઈંદ્રિયોનો પ્રવર્તક પણ એ જ છે, કારણ કે, મૃતક શરીરમાં જીવાત્મા ન હોવાથી એ હાલતું ચાલતું નથી. હવે પ્રશ્ન એ છે કે એ નિત્ય છે કે વાયુ આદિની પેઠે ઉત્પન્ન થાય છે? આનો ઉત્તર એ છે કે એવાં પુષ્કળ વેદાંતવાક્યો (શ્રુતિઓ) મળી આવે છે કે જેથી બાણી શકાય છે કે જીવાત્મા ઉત્પન્ન થતો નથી જેમકે: ન જાયતે મિયતે યા વિશ્વિન્નાય કુતશિન્ન વમૂવ કશ્ચિદ્ । અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥ કઠોપ. ૨-૧૮.

અર્થ:- જીવાત્મા જન્મતો નથી, મરતો નથી, કોઈ પણ ઉપાદાનકારણમાંથી એ બનતો નથી, એ અનાદિ છે, નિત્ય છે, શાશ્વત છે. અનાદિ હોવાથી સૌ કાર્યથી પ્રાચીનતમ છે, શરીર નાશ પામે તો પણ એ નાશ પામતો નથી.

શાસ્ત્રી દ્વાવગ્રી ॥ શ્લોકાર્થ ઉપ. ૧-૯.

એક આત્મા સર્વજ્ઞ છે. ખીજો અદ્યક્ષ છે. જાનને અનાદિ એટલે કે જોમાંથી કોઈ પણ જન્મતો નથી.

ન જીવો મિયતે । છાદોમ્ય. ૬-૧૧-૩. જીવાત્મા મરતો નથી. અવિનાશી વા અરેડ્યમાત્મા અનુચ્છિત્તિધર્મા । બૃહદારણ્યક. ૪-૫-૧૪. આ આત્મા અવિનાશી છે. ઉચ્છેદ થવો એ એનો ધર્મ નથી. આ બધાં વેદાંતવાક્યોથી સમજી શકાય છે કે જીવાત્મા ઉત્પન્ન થતો નથી, તેમ તે નાશ પણ પામતો નથી, એટલે કે એ નિત્ય છે, નિત્ય હોવાથી જ પુર્નજન્મ છે. એટલે કે જુદાં-જુદાં શરીરો સાથે એનો સંબંધ થયા જ કરે છે. કોઈ પણ ચેતન=આત્મા જન્મતો જ નથી.

ઉત્પત્તિ તો જડ પદાર્થની જ થાય છે. શરીરની ઉત્પત્તિને લીધે એનામાં ઉત્પત્તિ અને મરણનો આરોપ થાય છે. અણુ-ભાષ્યના કર્તા શ્રી. વલ્લભાચાર્ય પણ કહે છે કે અનિત્યે જનનમ્, નિત્યે પરિચ્છિન્ને સમાગમઃ ॥ જે અનિત્ય છે તેનો જ જન્મ થાય છે, એટલે કે તેની ઉત્પત્તિ થાય છે. પણ જે નિત્ય હોય છે અને પરિચ્છિન્ન=અદ્ય પરિમાણવાળો હોય છે તેનો તો સમાગમ જ થાય છે.

આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે કોઈક વેદાંતવાક્યમાં આત્માની ઉત્પત્તિ જેવું જણાતું હોય તો તે ઠેકાણે ઉત્પત્તિનો અર્થ સમાગમ જ છે અથવા ઉત્પત્તિ જ ગૌણ છે એમ સમજવું. સાચી ઉત્પત્તિ તો શરીરની જ છે. આત્મા તો તેનો સંબંધી હોવાથી શરીરગત ઉત્પત્તિનો આત્મામાં આરોપ જ થાય છે.

સ્વામીશ્રી શંકરાચાર્યજી જણાવે છે બ્રહ્મ સાથે અલેદ્ધ બતાવી આત્મા ઉત્પન્ન થતો નથી એમ કહે છે; પણ એમ માનવાની કશી જરૂર નથી. અહીં તો જીવાત્માનું જ પ્રકરણ છે. અને જીવાત્મા તો એના મતમાં અનાદિ છે, કારણ કે એની અનિર્વચનીય માયા અનાદિ છે તો તેનો સંબંધી જીવાત્મા અનાદિ કેમ ન હોય?

સ્વામી રામાનુજાચાર્ય ઉપનિષદ્વં (અન્તર્યામિપ્રકરણનું) પ્રમાણ આપી કહે છે કે જીવાત્મા બ્રહ્મનું શરીર છે. શરીર પ્રકાર છે અને બ્રહ્મ પ્રકારી છે. પ્રકાર અને પ્રકારી બંને અનાદિ છે. એટલે કે વિશેષણ અને વિશેષ્ય બંને અનાદિ છે. કાર્યજડ પદાર્થો ભલે આદિવાળા= ઉત્પત્તિવાળા હોય, પણ મૂળકારણરૂપ જડ પદાર્થ તો નિત્ય છે જ. એટલે કે પ્રકૃતિરૂપ બ્રહ્મનું શરીર અનાદિ છે. એટલે જડ અને ચેતન (જીવાત્માઓ) બંને વિશેષણો અને વિશેષ્ય બ્રહ્મ આ ત્રણેય અનાદિ છે.

આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે કોઈ પણ બાહ્યકાર જીવને ઉત્પન્ન થયેલો માનતા નથી પણ અનાદિ અને અવિનાશી માને છે. વૈદિક સિદ્ધાંત પણ એ જ છે. ॥ ૧૭ ॥

હવે, જીવાત્મા સ્વરૂપે જ્ઞાનહીન-જડસ્વરૂપ છે કે જ્ઞાનસહિત-ચેતનસ્વરૂપ છે? આના સંબંધમાં આ સૂત્ર છે:

જ્યોત્ત એવ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ:- (અતઃ એવ) વેદાન્તવાક્યોથી તથા ઉપપત્તિ દ્વારા (જઃ) જ્ઞાતૃસ્વરૂપ જીવાત્મા છે.

બાવાર્થ:- જીવાત્માનું સ્વરૂપ જ્ઞાતૃત્વરૂપ છે, એટલે કે જીવાત્મા સદૈવ જ્ઞાતા જ છે. જે જ્ઞાતા ન હોય એટલે કે જેમાં જાણવાની શક્તિ ન હોય તે જડ કહેવાય છે. જીવાત્મા જડસ્વરૂપ નથી. જીવાત્માને જ્ઞાતૃસ્વરૂપે માનવામાં નીચેનાં વેદાંત-વાક્યો પ્રમાણરૂપ છે:

અત્રાય પુરુષઃ સ્વયં જ્યોતિર્ભવતિ । વૃહદા. ૪-૩-૯.

આ જીવાત્મરૂપ પુરુષ આ શરીરમાં સ્વયં જ્યોતિરૂપ છે. જ્યોતિ એટલે જ્ઞાન. સદૈવ જ્ઞાનવાળો છે. કોઈક વખત તે ભલે ન જાણે, પણ એની જાણવાની શક્તિ નાશ પામેલી હોતી નથી. સુષુપ્તિમાં પણ એની જાણવાની શક્તિ નાશ પામતી નથી. તે

વળતે તે નથી જાણતો એનું કારણ તો તે વળતે તેની પાસે વિષયો હોતા નથી. વિષયોનું સંનિધાન ન હોય તો વિષયોને ન જાણે એ સ્વાભાવિક છે. સારી ધારવાળું અપ્પુ પેન્સીલ છોટી શકે છે, શાક આદિ સુધારી શકે છે, પણ જ્યારે કશું જ છોલવાનું કે કાપવાનું ન હોય ત્યારે તે નથી છોલતું નથી કાપતું. એથી એ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી કે અપ્પુમાં કાપવાની કે છોલવાની શક્તિ નથી.

यद्वै तन्न पश्यति, पश्यन् वै न पश्यति, न हि द्रष्टुं दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते
अविनाशित्वात् ॥ बृहदा. ४-३-२३.

અર્થ:- જીવાત્મા જ્યારે નથી જાણતો ત્યારે પણ એ જાણતો જ હોય છે, એટલે કે એનામાં જાણવાની શક્તિ હોય છે. જે જ્ઞાતા છે તેની જ્ઞાનશક્તિનો લોપ થતો નથી; કારણ કે તે શક્તિ અવિનાશી છે.

આથી સિદ્ધ થાય છે કે જીવાત્માનું સ્વરૂપ જ્ઞાનવાળું છે. નિત્યજ્ઞાનવાળું છે. જે એની પાસે વિષયોનું સંનિધાન ન હોય તો વિષયોને ન જાણે, ઇન્દ્રિયો ન હોય તો પણ વિષયોને ન જાણે છતાં એની જ્ઞાનશક્તિ કાયમ હોય છે. વિષયો અને ઇન્દ્રિયોનો સંબંધ થતાં જ એ વિષયોને જાણવા લાગે છે. તંદુરસ્ત લડાયક શૈનિક જ્યારે નથી લડતો ત્યારે તેની લડવાની શક્તિ નાશ પામી છે એમ ન કહેવાય, એ ન લડે તે વળતે પણ એમાં લડાયક શક્તિ છે. તેમ જીવાત્મા જ્ઞાનશક્તિવાળો નિત્ય છે, જીવાત્મા અને એનું જ્ઞાતૃત્વ બંને નિત્ય છે. આ ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ થઈ કે જીવાત્મામાં એક નિત્યજ્ઞાન છે અને બીજું વિષયોના અનુભવજન્ય જ્ઞાન પણ છે. બંને જ્ઞાનો માનવામાં કયો વિરોધ નથી. કોઈ પણ અવસ્થામાં જીવાત્મા જ્ઞાનહીન જડસ્વરૂપ નથી. નિત્યજ્ઞાન સ્વર્ગ જીવાત્માઓમાં એકચરણું છે, કારણ કે એ એનું સ્વરૂપ છે. વિષયજન્યજ્ઞાનો અનિત્ય હોય છે અને તેમાં તારતમ્ય હોય છે, અને તેને લીધે જ અમુક વિદ્વાન્ છે અને અમુક મૂળાં છે એમ

ઠહેવાય છે. નિત્ય જ્ઞાતૃત્વરૂપ સ્વરૂપથી જ જીવાત્મા વિષયોને જાણી શકે છે ॥ ૧૬ ॥

હવે જીવાત્માના પરિમાણ (માપ) સંબંધી વિચાર થાય છે. તેમાં સૂત્રકારે આ સૂત્ર લખ્યું છે:

ઉત્ક્રાન્તિગત્યાગતીનામ્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ:- (ઉત્ક્રાન્તિગત્યાગતીનામ્) ઉકાનિ, ગતિ અને આગતિનાં બોધક વાક્યો ઉપનિષદમાં છે. તેથી જીવાત્મા અલ્પતમ પરિમાણ વાળો છે એમ સમજાય છે.

પરિમાણ (માપ) સામાન્યદષ્ટિએ વિચાર કરતાં ત્રણ પ્રકારનું જણાય છે: (૧) સૌથી અલ્પ, (૨) સૌ કરતાં મહાન, (૩) એ બે વચ્ચેનું પરિમાણ. એનાં નામ ક્રમથી આ પ્રમાણે છે: સૂક્ષ્મ પરિમાણ, મધ્યમ પરિમાણ અને વિભુપરિમાણ. આ ત્રણે જાતનાં પરિમાણમાં સૂક્ષ્મ પરિમાણ અને વિભુ પરિમાણ નિત્ય હોય છે, અને તે નિત્યદ્રવ્ય ઉપર જ હોય છે; મધ્યમ પરિમાણ અનિત્ય-દ્રવ્ય ઉપર હોય છે, અને તે અનિત્ય હોય છે. પરમાણુઓ ઉપર સૂક્ષ્મ પરિમાણ છે. પરમાત્મા કાળ, દિશા અને આકાશ ઉપર વિભુ પરિમાણ છે. આ સિવાય તમામ દ્રવ્યો અનિત્ય છે અને એના ઉપર મધ્યમ પરિમાણ હોય છે. ગિરિ, સાગર, નદીઓ, પૃથ્વી, વનસ્પતિ અને શરીરરૂપી દ્રવ્યો ઉપર મધ્યમ પરિમાણ હોય છે. જીવાત્મા ઉપર મધ્યમ પરિમાણ કે વિભુપરિમાણ નથી, પણ સૂક્ષ્મ પરિમાણ છે. કારણ કે જીવાત્મા સ્વયં સૂક્ષ્મ ચેતન દ્રવ્ય છે. ઉપનિષદોમાં જીવાત્માને આણુ ગતાવ્યો છે. ઇન્દ્રિયગુણ્ણા ચેતસા વેદિતવ્યઃ, યક્ષિન્ પ્રાણઃ પચ્ચા સચિવેશ ॥ (મુડ. ૩-૧-૯) આ આણુ આત્માને જાણવો જોઈએ, જેને આધારે પ્રાણ પાંચ પ્રકારે શરીરમાં ફેરે છે. વાલાગ્રહાતમાગલ્ય શતધા કલ્પિતસ્ય ચ માગો જીનઃ સ વિદ્યેયઃ (શ્વે. ૫-૮.) વાળના અથવાગના સોમા ભાગ જેવડો જીવાત્મા છે એમ સમજવું.

વળી જીવાત્મા ઉત્ક્રાંતિ કરે છે. એટલે કે એક શરીરમાંથી નીકળી બીજા શરીરમાં જાય છે. નીકળવું અને પ્રવેશવું એ વિભુ પરિમાણ વાળાનું તો સંભવી શકે નહિ, કારણ કે એ તો સર્વત્ર વિદ્યમાન જ હોય છે. એમાં હલનચલન ન સંભવે. મધ્યમ પરિમાણવાળાનું નીકળવું અને પ્રવેશવું સંભવી શકે, પણ એ પરિમાણ જેના ઉપર હોય તે અનિત્ય દ્રવ્ય હોય છે જ્યારે જીવાત્મા તો નિત્ય અને ચેતન દ્રવ્ય છે.

આ કારણથી સૂક્ષ્મ ચેતન દ્રવ્યસ્વરૂપ જીવાત્મા જ નીકળે છે અને પ્રવેશ કરે છે, એટલે કે જીવાત્મા ઉત્ક્રાંતિ કરે છે.

જવું અને આવવું પણ વ્યાપક દ્રવ્યને હોતું નથી. એ પણ સૂક્ષ્મ અને મધ્યમ પરિમાણવાળા દ્રવ્યને જ હોય છે. જીવાત્મા સૂક્ષ્મ છે, માટે તે લોકાન્તરમાં બીજાં શરીરમાં જાય છે અને બીજા લોકોમાંથી પાછો આ લોકમાં પણ આવે છે.

ये वै केचात्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति । कौशીतकी उप. १-२. આ વાક્યમાં જીવાત્માનું ચંદ્રલોકમાં જવાનું જણાવ્યું છે.

तस्माद्भोगापुनरेति अस्मै लोकाय कर्मणे ॥ वृ. ४-४-६.

આ વાક્યમાં ચંદ્રલોકથી મૃત્યુલોકમાં જીવાત્મા પાછો આવે છે એમ જણાવ્યું છે.

જીવાત્મા ઉત્ક્રાંતિ, ગતિ અને આગતિ કરે છે માટે તે વિભુ નથી પણ સૂક્ષ્મ છે, એમ સમજાય છે. સૂક્ષ્મને પરિચ્છિન્ન પણ કહી શકાય. પરિચ્છિન્ન એટલે જેને માપી શકાય તે દ્રવ્ય. અથવા વિભુ દ્રવ્યથી જે ભુદાં દ્રવ્યો છે તે બધાં દ્રવ્યો પરિચ્છિન્ન છે. આ સૂત્રમાં જીવાત્માને અત્યંત સૂક્ષ્મ અદ્યપરિમાણવાળો બતાવ્યો છે. જો કે જીવાત્મા અનીન્દ્રિય હોવાથી તેમાં ગતિ કે આગતિ જણાતી નથી, પણ વેદાંતશાસ્ત્રમાં એમાં ગમનાગમન છે એમ સ્પષ્ટ

કહે છે. અનુમાનપ્રમાણથી પણ જીવાત્મા પરિચ્છિન્ન, પરિમાણુવાળો છે એમ સમજી શકાય છે. ॥ ૧૯ ॥

આ સૂત્રમાં ગમન અને આગમનનો પરિચ્છિન્ન પરિમાણુ સાથે અવ્યભિચારી સંબંધ છે, એમ જણાવે છે:

સ્વાત્મના ચોત્તરયોઃ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થઃ— (સ્વાત્મના) આત્મા પોતાની જાતે જ (ચ) અને (ઉત્તરયોઃ) ઉત્તરના જેનું સંપાદન કરતો હોવાથી.

ભાવાર્થઃ— જીવાત્મા પોતે જ પોતામાં ગમન અને આગમનને સંપાદિત કરે છે. ઉત્ક્રાંતિનો અર્થ ‘છોડવું’ કરીએ તો તે ઉત્ક્રાંતિ નો કદાચિત્ સ્થિર દ્રવ્યની પણ મંલવી શકે. જેમ આકાશ સ્થિર દ્રવ્ય છે, પરમાત્મા પણ સ્થિર અને વ્યાપક દ્રવ્ય છે, છતાં ઘડાનો સંયોગ તેની સાથે કોઈક વખતે હોય છે અને કોઈક વખત નથી પણ હોતો. આકાશ ગતિ વગરનું હોવા છતાં તે ઘડાને છોડી શકે છે. કાગળ કે ઘડો નાશ પામે છે ત્યારે ઘડાનો સંબંધ આકાશ સાથે રહેતો નથી માટે છોડનારમાં ગતિ હોવી જ જોઈએ એવો સાર્વત્રિક અને સાર્વદિક નિયમ નથી ઉત્ક્રાંતિ સ્થિર દ્રવ્યની પણ હોઈ શકે, પણ ગમન અને આગમન તો જીવાત્મા પોતે જાતે કરે તો જ તેનામાં તે ગમન અને આગમન થાય છે નહીં તો નહીં; માટે ગતિ અને આગતિ આ અર્થ તો જીવાત્માને મુક્ત તરીકે જતાવવામાં સચોટ કાગળ છે. ગમનક્રિયા ક્રતીમાં જ હોય છે. ॥ ૨૦ ॥

હવે, જીવાત્માના પરિમાણ સંબંધી વિચાર કરે છે: જીવાત્મા અણુપરિમાણુવાળો છે, છતાં કેટલાક વિદ્વાનોને એ માન્ય નથી. જીવાત્મા પણ પરબ્રહ્મ જેટલો વિશુ છે. આ માન્યતાનું આ મૂત્રમાં સૂચન કરે છે. અને જીવાત્મા અણુ છે એવા સિદ્ધાંતનું પણ સૂચન કરે છે:

નાણુરતચ્છુતેરિતિ ચેન્નેતરાધિકારાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ:- (અતચ્છુતેઃ) જીવાત્મા અણુ હોવાનું વેદાન્તમાં ન હોવાથી તથા મહત્ પરિમાણ હોવાનું વેદાંતવાક્ય હોવાથી (અણુઃ) જીવાત્મા અણુ (ન) નથી. (ઈતિ ચેત્) જો એમ કહેવામાં આવે તો (ન) એ ઠીક નથી (ઈતરાધિકારાત્) ખીજા આત્માનો અધિકાર હોવાથી.

ભાવાર્થ:- બૃહદ્દારણ્યક ઉપનિષદમાં આ પ્રમાણે ઉપદેશવામાં આવ્યું છે કે: સ વા એપ મહાનજ આત્મા યોડ્યં વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ ચ ઇષોડન્તર્હદયે આકાશઃ ॥ વૃહ. ૪-૨૨. તે આત્મા મહાન્ એટલે વિશુ છે કે જે ઈંદ્રિયો સાથે હૃદયમાં વિદ્યમાન છે. આ વાક્યમાં જીવાત્માને વિશુ તરીકે બતાવ્યો છે એવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. પણ અહીં પૂર્વપક્ષવાદી ભૂલમાં છે કારણ કે અહીં પ્રકરણ જીવાત્માનું નથી પણ પરબ્રહ્મનું છે. બ્રહ્મને જ હૃદયમાં હોવાનું બતાવ્યું છે. અને એને માટે 'આકાશ' શબ્દ પણ પ્રયોજ્યો છે. જે હૃદયમાં આત્મા છે તે આકાશનામવાળો છે. જીવાત્માનું નામ 'આકાશ' શાસ્ત્રમાં જોવામાં આવ્યું નથી. આ કારણથી ઉપરના વાક્યમાં બ્રહ્મનું વર્ણન છે. બ્રહ્મ ભલે વ્યાપક હો, પરંતુ જીવ તો અણુ છે. ઉપરના વાક્યમાં આત્માને વિજ્ઞાનમય, સર્વેશ્વર, ભૂતાધિપતિ ઇત્યાદિ વિશેષણો આપ્યાં છે તે જીવાત્માને લાગુ પડી શકતાં નથી પણ પરમાત્માને જ લાગુ પડે છે; માટે ઉક્ત વાક્યમાં બ્રહ્માત્માનું પ્રતિપાદન છે જીવાત્માનું નહિ. ॥ ૨૧ ॥

ત્યારે ઉપનિષદોમાં જીવાત્માના પરિમાણનું વર્ણન કયે ઠેકાણે કરવામાં આવ્યું છે? એનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં છે:

સ્વશબ્દોન્માનામ્યાં ચ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (સ્વશબ્દોન્માનામ્યામ્) અણુશબ્દ દ્વારા અને

ઉન્માન શબ્દે વર્ણન કરવામાં આપ્યું હોવાથી.

ભાવાર્થ:— મુંડક ઉપનિષદ તથા શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં જીવાત્માને અણુ તરીકે પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યો છે. જેમકે:—
 एषोऽणुसत्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेद ॥
 ૩-૧-૧. (મુંડક ઉપ.)

અર્થ:— આ અણુ અર્થાત્ સ્વદેહપરિમાણુવાળા આત્માને ચેતસ્ દ્વારા જાણવો જોઈએ. જેને લીધે પાંચ પ્રકારના પ્રાણો શરીરમાં પ્રવિષ્ટ થયા છે. પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, સમાન અને ઉદાન; આ પાંચે શરીરસ્થ વાયુઓને પ્રાણ તરીકે અહીં કહેવામાં આવ્યા છે. આ પ્રમાણથી જીવાત્મા અણુ છે એ સ્પષ્ટ થાય છે.

શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં તો ઉન્માન આપ્યું છે, ઉન્માન એટલે અણુ જેવી કોઈ વસ્તુને લઈ તેના જેવો જીવાત્મા છે એમ બતાવવું તેનું નામ 'ઉન્માન છે જેમકે:—

वाल्मीकिप्रसादभाष्ये शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः ॥ श्वेताश्व. ૫-૮ ॥

અર્થ:— વાળના અણુભાગના સો ટુકડા કરવામાં આવે અને તેમાંના એક ટુકડો લઈ તેને સેંકડો પ્રકારે સૂક્ષ્મ કરવામાં આવે; તેમાંના એક ભાગ જેવડો જીવ છે એમ સમજવું. આ પ્રમાણમાં વાળના સૂક્ષ્મ ભાગને લઈ તેના જેવડો જીવાત્મા બતાવવામાં આવ્યો છે, માટે આ માન (માપ) તે ઉન્માનપ્રમાણ કહેવામાં આવે છે. આ વેદાન્તવાક્યોથી જીવાત્મા સૂક્ષ્મ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

સ્થિર સિદ્ધાંત એ થાય છે કે પરમાત્મા વિશુ છે અને જીવાત્મા સૂક્ષ્મ છે. ॥ ૨૨ ॥

હવે થાંકા એ થાય છે કે જો જીવાત્મા એટલો જાણે સૂક્ષ્મ હોય, તો શરીરના સમગ્ર પ્રદેશમાં યતાં મુખ અને દુઃખોને એ

કેવી રીતે બાણે છે? આનો ઉત્તર આ સૂત્ર દ્વારા સમજાવવામાં આવે છે:

અવિરોધશ્ચન્દનવત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ:- (અવિરોધ:) સૂક્ષ્મ હોવા છતાં સમગ્ર શરીરના અવયવોમાં થતાં સુખ-દુઃખો બાણવામાં કશો વિરોધ નથી. (ચન્દનવત્) ચંદનના ણિન્દુ માફક.

ભાવાર્થ:- જીવાત્મા અત્યન્ત સૂક્ષ્મ હોવા છતાં તે શરીરના કોઈ પણ ભાગમાં થતાં સુખ અને દુઃખને બાણી શકે છે એમાં કશો ય વિરોધ નથી.

જેમ હરિચંદનનું ણિન્દુ સૂક્ષ્મ છે અને શરીરના અમુક ભાગમાં જ હોય છે, છતાં તેની ઠંડક આખા શરીરમાં પથરાઈ જાય છે. એટલે ચંદનરૂપ દ્રવ્યનો શુભ જે શૈત્ય છે તે શરીરમાં વ્યાપક બની જાય છે. એમાં તો કશો ય વિરોધ જણાતો નથી. તેમ સૂક્ષ્મ જીવાત્મા શરીરના અમુક જ ભાગમાં હોવા છતાં સમગ્ર શરીરમાં તેની જ્ઞાનવૃત્તિ પ્રસરી જાય છે અને શરીરમાં થતાં સુખ-દુઃખો અનુભવી શકે છે. આ દૃષ્ટાન્ત દ્વારા સમજાવવામાં આવ્યું છે; અને કારણ વગેરે આગલા સૂત્રોમાં બતાવવામાં આવશે. કારણ કે એકલા દૃષ્ટાન્તથી પ્રતિજ્ઞાની સિદ્ધિ થતી નથી અને એકલા દૃષ્ટાન્તથી જિજ્ઞાસુને સંતોષ પણ થતો નથી. ॥ ૨૩ ॥

ઉપરના સૂત્રમાં આપેલા દૃષ્ટાન્તમાં જે વૈષમ્ય જણાય છે તે બતાવી તેનું સમાધાન આ સૂત્રમાં કરે છે:

અવસ્થિતિરૈશેષ્યાદિતિ ચેન્નામ્યુપગમાદૃદિ દિ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ:- (અવસ્થિતિરૈશેષ્યાત્) હરિચંદન ણિન્દુનું સ્થાન શરીર ઉપર ચોક્કસ અનુભવાય છે તેથી (ક્ષિતિ ચેત્) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો (ન) એ ઠીક નથી. (હૃદિ) હૃદયમાં (અમ્યુપગમાત્) જીવાત્માનું સ્થાન વેદાન્ત દ્વારા બાણવામાં આવ્યું છે (દિ) એ કારણથી.

ભાવાર્થ:— જો કોઈ એવી ચંકા કરે કે ચંદનના ણિંદુનું સ્થાન શરીર ઉપર પ્રત્યક્ષ દેખાય છે કે, અમુક ઠેકાણે હરિચંદનનું ણિંદુ છે અને એની કંઠક આખા શરીર ઉપર પથરાઈ ગય છે, પણ જીવાત્માનું સ્થાન શરીરમાં કયાં છે? જો કોઈ જાણતું નથી. માટે ચંદનના ણિંદુનું જે દષ્ટાન્ત આપ્યું તે યશાળય નથી.

આને ઉત્તર એ છે કે, જીવાત્માનું સ્થાન હૃદયમાં છે એવું ઉપનિષદમાં સ્પષ્ટ ઉપદેશવામાં આપ્યું છે. જેમકે “હૃદિ હ્યેવ આત્મા” પ્રશ્ન. ૩-૬. હૃદયમાં જીવાત્માનું સ્થાન છે. “સ વા ય આત્મા હૃદિ” છાંદોગ્ય. ૮-૩-૩. ઉપર જે જીવાત્માનું વર્ણન કરવામાં આપ્યું છે તેનું સ્થાન હૃદયમાં છે. “પ્રાણેષુ હચન્તર્જોતિઃ પુરુષઃ” મુહ. ૪-૩-૭. હૃદયમાં જ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રકાશવાળા જીવાત્મારૂપ પુરુષનું સ્થાન છે. આ વેદાન્તનાં પ્રમાણોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જીવાત્માનું સ્થાન હૃદયમાં છે, તેથી ચંદનણિંદુનું જે દષ્ટાન્ત આપવામાં આપ્યું છે તે અયોગ્ય નથી.

હૃદયમાં રહેલો જીવાત્મા સમગ્ર શરીરમાં થતાં સુખ-દુઃખને અનુભવ કરે છે. તેથી જીવાત્મા આણુ છે એ કથન સત્ય છે. ॥૨૪॥

આ સૂત્રમાં આત્માને શુદ્ધી અને જ્ઞાનને શુદ્ધ માની જીજી રીતે સમાધાન કરે છે:

ગુણાદ્ વાઽલોક્યત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ:— (વા) અથવા (ગુણાદ્) આત્મા શુદ્ધને લીધે શરીરમાં સર્વત્ર કાર્ય કરી શકતો હોવાથી (અલોક્યત્) જેમ સૂર્ય પોતાના પ્રકાશ દ્વારા સમસ્ત ભૂમંડળમાં પ્રકાશિત છે તેમ.

ભાવાર્થ:— જેમ સૂર્ય આકાશમાં અમુક પ્રદેશમાં જ છે, પૃથ્વીથી કરોડો માર્ગલ દૂર છે; છતાં પોતાના પ્રકાશરૂપ શુભ્રથી સર્વત્ર પ્રકાશિત થઈ કામ કરે છે અર્થાત્ સર્વ પ્રાણી અપ્રાણી વગેરેને પોષણ આપે છે; તેમ જીવાત્મા હૃદયમાં

સમસ્ત શરીરમાં થતાં સુખ-દુઃખોને જાણી શકે છે. એમાં જીવાત્માને પોતાને શરીરવ્યાપી હોવાની જરૂર નથી. આ કારણથી જીવાત્મા સૂક્ષ્મ છે અને તેનો જ્ઞાનરૂપ ગુણ શરીરવ્યાપી બને છે. ॥ ૨૫ ॥

ગુણવાળા દ્રવ્યથી ગુણ જુદો કેમ હોઈ શકે? અથવા દ્રવ્યને છોડી એકલો ગુણ અન્યત્ર જતો અનુભવાતો નથી એનો શો ઉત્તર છે?

આ શંકાનું સમાધાન આ સૂત્રમાં છે:

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २६ ॥

પદાર્થ:- (વ્યતિરેકઃ) જુદો પડે છે (ગન્ધવત્) ગંધ પેઠે.

ભાવાર્થ:- કેાઈક દ્રવ્યેથી કેાઈક ગુણ જુદો પણ પડે છે. જેમ કુસુમનો ગંધ કુસુમથી જુદો પડે છે તેમ. જીવાત્માનો ગુણ આત્મસ્થ રહીને પણ જીવાત્માથી બહાર પણ પ્રતીત થાય છે અને તેને લીધે જ સમસ્ત શરીરમાં જીવાત્મા કામ કરી શકે છે. જો કે, વસ્ત્રમાં રહેલો શુકલ ગુણ વસ્ત્રને છોડી અન્યત્ર જઈ શકતો નથી, તોપણ ફૂલનો ગંધગુણ તો ફૂલથી જુદો પડે છે. આ કારણથી ફૂલથી દૂર બેસેલા માણસો પણ ફૂલના ગંધને સૂંધી શકે છે.

ફૂલના પરમાણુરૂપ દ્રવ્યો નાકમાં ધૂસી જાય છે તેથી ફૂલનો ગંધ સૂંધી શકાય છે આમ માનવાની કશી જરૂર નથી, કારણ કે, લોકોને એવી પ્રતીતિ થાય છે કે અમે ગંધ સૂંધીએ છીએ. વળી જો પરમાણુનો જ ગંધ માનવામાં આવે તો આપત્તિ એ આવે છે કે પરમાણુઓ તો અતીન્દ્રિય, છે તો તેનો ગંધ પણ અતીન્દ્રિય જ હોવો જોઈએ; તેથી પણ પરમાણુનો ગંધ સૂંધી શકાય નહિ. મારે પ્રતીતિ પ્રમાણે ગુણશુદ્ધિભાવ માનવો જોઈએ. જાંઘે ઠેકાણે એક-મરજો નિયમ માનવો એ બૂલ છે. વસ્ત્રનો શુકલઆદિ ગુણ વસ્ત્રને બલે ન છોડે, પણ કુસુમ, કસ્તૂરી આદિનો ગંધ પોતાના આધારને

છોડી અન્યત્ર જાય છે એમ માનવું જ નોઈએ. દરેક વસ્તુમાં શક્તિઓ ભુદી-ભુદી હોય છે. શું આપણે એમ માની શકીશું કે જેમ ગંધ ગુણ હોવાથી નાકથી સૂંધી શકાય છે તેમ રસ અને શબ્દ પણ ગુણ હોવાથી નાકથી સૂંધી શકાય ? કદી નહિ. રસ અને શબ્દ ગુણ ભલે હો, પણ તે તો જીભથી અને કાનથી જ અનુભવી શકાય; માટે વસ્તુની શક્તિઓ ભુદી-ભુદી અને વિચિત્ર હોય છે, એમ માનવું જ રહ્યું. આ કારણથી જીવાત્મા સૂક્ષ્મ છે, અણુ છે એમ માનવું નોઈએ. ॥ ૨૬ ॥

જીવાત્માને જ્ઞાનગુણ આશ્રયવ્યતિરિક્ત થાય છે તેમાં શબ્દ-પ્રમાણ પણ આપે છે:

તથા ચ દર્શયતિ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ:- (તથા ચ) અને તે પ્રમાણે (દર્શયતિ) ઉપનિષદ જતાવે છે.

ભાવાર્થ:- ઉપનિષદમાં પણ જીવને અણુ જતાવી તેને જ્ઞાનરૂપ ગુણથી શરીરમાં વ્યાપક જતાવ્યો છે. “અત્મા મમત્વ, આત્માને પત્ત્વ આ હોમર્મ્યઃ આ નરવેમ્યઃ । છાદોમ્ય. ૮-૮-૧. ઇદ્ર અને વિદોચને પ્રજાપતિને કહ્યું કે, હે ભગવાન, અમે નખશિખ પર્વન્ત આત્માને અનુભવી રહ્યા છીએ. અહીં સૂક્ષ્મ જીવાત્માની શરીરમાં વ્યાપ્તિ જ્ઞાનગુણથી જતાવવામાં આવી છે. આથી જીવાત્મા અણુ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૨૭ ॥

પ્રથમુપદેશાત ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ:- (પ્રથમ) અલગ (ઉપદેશાત) ઉપદેશ આપવાથી.

ભાવાર્થ:- જીવાત્માથી જ્ઞાનરૂપ ગુણને અલગ ઉપદેશ્યો છે તેથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે જીવાત્મા દ્રવ્ય છે અને જ્ઞાન ગુણ છે. જીવાત્મા આધાર છે અને જ્ઞાન આધેય છે. જીવાત્મા જ્ઞાનનો આધાર છે, અને જ્ઞાનગુણથી શરીરમાં સ્વયં ઠેકાણે કાન કરી રહ્યો.

છે અર્થાત્ મુખ-હઃખ અનુભવી રહ્યો છે. પ્રજ્ઞા શરીરં સમારુદ્ધ ॥
 કૌષીતકી ઉપ. ૩-૬. પ્રજ્ઞા=જ્ઞાનરૂપ શુણ્ધી શરીરમાં જીવાત્મા
 વ્યાપી રહ્યો છે. અહીં શુણ્ધ અને શુણ્ધી જીવાત્માને અલગ બતા-
 વવામાં આવ્યા છે. આ જ પ્રમાણે તદેતેષા પ્રાણાના વિજ્ઞાનેન વિજ્ઞાન-
 માદાય ॥ વૃહ. ઉપ. ૨-૧-૧૭. અહીં પણ વિજ્ઞાનરૂપ શુણ્ધ અને
 જીવાત્મા અલગ-અલગ બતાવ્યા છે, એટલે કે બંનેનો આધારા-
 ધેયભાવ સંબંધ બતાવવામાં આવ્યો છે.

નહિ વિજ્ઞાતુર્વિજ્ઞાતેર્વિપરિલોપો વિચરતે । વૃહ. ૪-૩-૩૦.

વિજ્ઞાનની જ્ઞાનશક્તિનો લોપ કદી પણ થતો નથી. અહીં પણ
 શુણ્ધશુણ્ધિભાવ જ બતાવવામાં આવ્યો છે. ‘વિજ્ઞાતા’ શુણ્ધી અને
 ‘વિજ્ઞાતિ’ શુણ્ધ છે. આ કારણથી જીવાત્મા અણુ છે, એમ સિદ્ધ
 થાય છે. ॥ ૨૮ ॥

જીવાત્મા અણુ છે એ સિદ્ધાંતરૂપે બતાવ્યું. જીવાત્માનો શુણ્ધ
 જ્ઞાન છે અને તે જીવાત્મારૂપ આશ્રયમાંથી શરીરવ્યાપી બને છે
 એ પણ બતાવ્યું. હવે શંકા એ થાય છે કે ઉપનિષદમાં કેટલેક
 કેકાણે જ્ઞાનને જ જીવાત્મા કહ્યો છે. એનો શો ઉત્તર છે? આનો
 જવાબ આ સૂત્રમાં છે:

તદ્ગુણસામ્યવાન તુ તદ્વ્યવસ્થાદેશઃ પ્રાજ્ઞવત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ - (તુ) પર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે. (તદ્ગુણસામ્યવાન)
 જ્ઞાનરૂપ શુણ્ધ જીવાત્મામાં મુખ્ય હોવાથી (તદ્વ્યવસ્થાદેશઃ) તેવું કથન
 છે. (પ્રાજ્ઞવત્) જેમ પ્રજ્ઞામાં આનંદશુણ્ધ મુખ્ય હોવાથી પ્રજ્ઞ
 ‘આનંદ’ પદથી કહેવાય છે તેમ.

ભાવાર્થ:- જીવાત્મામાં ઇચ્છા, ક્રેપ, પ્રયત્ન, જ્ઞાન વગેરે શું
 છે, તે બધામાં સારભૂત શુણ્ધ તો જ્ઞાન જ છે. જ્ઞાનશુણ્ધ સર્વશુણ્ધ
 કરતાં અટિયાતો અને કાયમ રહેતો હોય છે, તેથી ઉપનિષદમાં
 કેટલેક કેકાણે જીવાત્માને જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન પદથી વ્યવસ્થેયો

છે. (કહ્યો છે). જેમ પ્રાણ એટલે પ્રહ્મનો સારભૂત ગુણ આનંદ છે, તેથી પ્રહ્મનો જ આનંદ તરીકે વ્યપદેશ કર્યો છે. જેમકે:- આનન્દો વ્રજોતિ વ્યજાનત્ ॥ તૈ. મૃ. વ. ૬. તેણે પ્રહ્મ આનંદ છે, એમ બહુયું. તથા યદેષ આકાશઃ આનન્દો નસ્યાત્ ॥ તૈ. વ્ર. વ. ૭. જો પ્રહ્મ આનન્દ ન હોય તો સંસારમાં કોણ જીવી શકે? એ જ બધાને આનંદ આપે છે. આ પ્રમાણે પ્રહ્મમાં સારભૂત ગુણ આનંદ હોવાથી પ્રહ્મને આનંદ કહેવાય છે; તેમ જીવાત્મામાં સારભૂત ગુણ જ્ઞાન હોવાથી જીવાત્માને પણ જ્ઞાન કહેવામાં આવેલ છે. જેમકે વિજ્ઞાનં યસ તનુતે ॥ તૈ. વ્ર. વ. ૫. વિજ્ઞાન યસ કરે છે. અહીં જીવાત્માને વિજ્ઞાન તરીકે અમળાવ્યો છે, તે એટલા માટે જ કે, એનામાં વિજ્ઞાન ગુણ મુખ્ય છે. આવા કથનો હોવા છતાં જીવાત્મા જ્ઞાન નહિ પણ જ્ઞાનવાન જ છે, અને તે દ્રવ્ય જ છે. પ્રહ્મ પણ આનંદ નથી પણ આનંદગુણ યુક્ત દ્રવ્યરૂપ મહાન્ આત્મા જ છે. ગુણના બાહુલ્યથી દ્રવ્યને કોઈ વખતે ગુણરૂપે પણ વ્યપદેશી શકાય છે. આ કારણથી જીવાત્મા અણુ છે, એ નિશ્ચિત વૈદિક અને વૈદાતિક સિદ્ધાંત બની રહે છે ॥ ૨૧ ॥

જ્ઞાન ગુણ ઉત્તમ હોવામાં એક બીજું કારણ આપે છે:

યાવદાત્મભાવિત્વાચ ન દોષસ્તદર્શનાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ:- (ત્વ) અને (યાવદાત્મભાવિત્વાત્) જ્યાંસુધી આત્મા છે ત્યાંસુધી તેમાં જ્ઞાન હોવાથી (ન દોષઃ) જ્ઞાન ગુણને ઉત્તમ કહેવામાં દોષ નથી. (તદર્શનાત્) તે બતાવવામાં આવ્યું હોવાથી.

ભાવાર્થ:- જ્યાંસુધી આત્માનું અસ્તિત્વ છે ત્યાંસુધી તેમાં જ્ઞાનનું પણ અસ્તિત્વ છે. આત્માની એવી કોઈ પણ અવસ્થા નથી કે જેમાં જ્ઞાન ન હોય. એવો કોઈ ક્ષણ નથી કે જે ક્ષણે આત્મામાં જ્ઞાન ન હોય. આત્મામાં મતત જ્ઞાનની સંતતિ હોય છે.

અહીં એટલું સમજવું જરૂરી છે કે, આત્મામાં કેાઈ એક જ્ઞાન-
વ્યક્તિ કાયમ નથી પણ સરૂપ અને વિરૂપ વિષયવિશેષને આલંબન
કરનાર જ્ઞાનોની એક અવિરુદ્ધ ધારા કાયમ હોય છે. કેાઈ
વખતે બહારના વિષયોની જ્ઞાનધારા ચાલતી હોય તો કેાઈ વખતે
આંતર જ્ઞાનની ધારા ચાલતી હોય છે; જેને આપણે ચિંતન કે
ચિંતા કહીએ છીએ. આ પ્રમાણે જ્ઞાન આત્મામાં આત્માના
સ્વરૂપ સાથે સતત રહેતું હોવાથી આત્માને કેાઈ વખતે જ્ઞાન પણ
કહેવામાં આવે છે, અને એમ કહેવામાં કશો દોષ નથી. ઉપ-
નિષદોમાં અનેક ઠેકાણે કહેવામાં આવ્યું છે કે, આત્મામાં જ્ઞાનનો
ઉચ્છેદ કદી પણ થતો નથી. નહિ વિજ્ઞાતુઃ વિજ્ઞાતેર્વિપરિણો દંસ્યતે ।
વિજ્ઞાતાની વિજ્ઞાતિનો લોપ થતો નથી. યોડ્યં વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેડુ
હૃદયન્તર્ગ્યોત્તિઃ । વ. ૪-૩ ૭. આત્મા વિજ્ઞાનમય છે, હૃદયની અંદર
છે, એ પ્રકાશસ્વરૂપ છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનની સહાવસ્થિતિ આત્મામાં
નિત્ય હોવાથી આત્માને કેાઈ વખતે જ્ઞાન કહેવામાં દોષ નથી,
પણ એમ કહેવાથી આત્મા જ્ઞાનનો આધાર મટતો નથી. વિજ્ઞાન
આત્મા છે એમ કહેવું એ ગૌણ પ્રયોગ છે અને જ્ઞાનવાન્ અથવા
વિજ્ઞાતા આત્મા છે એમ કહેવું એ મુખ્ય પ્રયોગ છે, આ પ્રમાણે
વિજ્ઞાતા આત્મા અણુ છે એ વૈદિક સિદ્ધાંત છે. ॥ ૩૦ ॥

સુપુષ્ટ અવસ્થામાં જ્ઞાનનો અભાવ હોય છે તો પછી એમ
કેમ કહી શકાય કે, જ્ઞાન આત્માનો મુખ્ય ગુણ છે અને તે
આત્માની સાથે કાયમ રહે છે. આનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં છે:

પુંસ્ત્યાદિવત્વસ્ય સત્તોડમિવ્યક્તિયોગાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ:- (સત્ત:) સુપુષ્ટ આદિ અવસ્થામાં વદ્યમાન (અણુ)
જ્ઞાનની (અભિવ્યક્તિયોગાત્) અભિવ્યક્તિ થતી હોવાથી (પુંસ્ત્યાદિવત્)
પુંસ્ત્વ આદિની માફક (તુ) પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે.

ભાવાર્થ:- સુપુષ્ટ અવસ્થામાં જ્ઞાનનો અભાવ હોતો નથી; ને

એ અવસ્થામાં જ્ઞાનનો અભાવ હોય તો જાગર્યા-અવસ્થામાં જ્ઞાન આપ્યું કયાંથી? સુપુત્રિતમાંથી ઊઠેલો માણસ કહે છે કે આજે મને ખૂબ ઊંઘ આવી, કોઈ પણ સ્વપ્ન આપ્યું નહિ, અને હું જ્ઞાનદંથી ઊંઘ્યો. આ જ્ઞાન કયાંથી આપ્યું? તથા બીજા જ્ઞાનો પણ સુપુત્રિત ઊતર્યા પછી આવવા લાગે છે. આ બધું શું આકસ્મિક છે કે એનું કંઈ મૂળ છે?

સૂત્રકાર કહે છે કે સુપુત્રિત-અવસ્થામાં પણ જ્ઞાન રહે છે, પણ તે અવ્યક્ત હોય છે અને એ જ જ્ઞાન જાગર્યા અવસ્થામાં વ્યક્ત થાય છે. આમાં દાખલો એ છે કે- જાણકમાં પુંસ્તવ (પ્રજનન-શક્તિ=વીર્ય) હોય છે પણ તે બીજા રૂપે અવ્યક્ત દશામાં હોય છે. જ્યારે જાણક જુવાન થાય છે ત્યારે તે વ્યક્ત થાય છે. ગૌદાર્ય અને સૌશીલ્ય આદિ ગુણો પણ બાલ્ય અવસ્થામાં હોય છે તે પણ અવ્યક્તદશામાં હોય છે. મોટી ઉંમરમાં તે વ્યક્ત થાય છે. મોટી ઉંમરમાં એવો કોઈ પણ ગુણ અકસ્માત્ ઉત્પન્ન થતો નથી, પણ જે બીજા રૂપે હોય તે જ બીજો છે.

આ પ્રમાણે સુપુત્રિત અવસ્થામાં બીજારૂપે-અવ્યક્તરૂપે જ્ઞાન હોય જ છે. મોટે આત્મા સાથે જ્ઞાન કાયમ રહે છે. તેથી તે ‘ગુણ’ આત્માનો સારભૂત ગુણ ગણાય છે અને તેને લીધે આત્મા કોઈ વખતે જ્ઞાનરૂપ કહેવાય છે. જ્ઞાનરૂપે આત્માને કહેવો એ ગૌણ પ્રયોગ સમજવો જોઈએ. આ કારણથી જ્ઞાનાધિકરણ જીવાત્મા સૂક્ષ્મ=અણુ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૩૧ ॥

જે લોકો જ્ઞાનને જ આત્મા માને છે અને તે જ્ઞાન વ્યાપક છે એમ જેઓ માને છે તે ઠીક નથી, તે આ સૂત્રમાં સમજાવે છે:

નિત્યોપલબ્ધ્યનુપલબ્ધિપ્રસન્નોઽન્યતરનિયમો વાન્યથા ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ:- (નિત્યોપલબ્ધ્યનુપલબ્ધિપ્રસન્નઃ) સદૈવ ઉપલબ્ધિ અનુપલબ્ધિનો પ્રસંગ આવશે (વા) અથવા (અન્યતરનિયમઃ) બેમાં

એકનો નિયમ માનવો પડશે (અન્યથા) બીજી રીતે.

ભાવાર્થ:— જો આત્માને જ્ઞાનસ્વરૂપ અને વ્યાપક માનવામાં આવે તો શરીરની અંદર અને બહાર તેની પ્રતીતિ થવી જોઈએ, કારણ કે જ્ઞાન ઉપર આવરણ નાંખનાર કોઈ નથી અને જ્ઞાન તો પ્રકાશસ્વરૂપ છે. હવે, જો જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માની પ્રતીતિ થાય છે એમ માનવામાં આવે તો મોક્ષપ્રાપ્તિ સ્વાભાવિક થઈ જવી જોઈએ કારણ કે આત્મજ્ઞાન એ સુક્ષ્મનું સાધન છે. પણ સંસાર તો વિદ્યમાન છે જ, શરીર છે અને દુઃખ પણ છે; તેથી આત્મામાં અનુબલબ્ધિ-અપ્રતીતિ પણ છે એમ માનવું જોઈએ. આ પ્રમાણે ઉપલબ્ધિ અર્થાત્ પ્રતીતિ અને અપ્રતીતિ એક જ સમયમાં હોવી એમાં સ્પષ્ટ વિરોધ આવી જશે રહે છે.

બીજી રીતે એ છે કે કોઈ પણ કારણથી જેમાંથી એકનો અર્થાત્ પ્રતીતિ અને અપ્રતીતિનો નિયમ માનવો જોઈએ. કાં તો પ્રતીતિ જ થાય છે, કાં તો અપ્રતીતિ જ થાય છે. આ પણ બની શકે એમ નથી. કારણ કે અદૃશ્યપેક્ષ મનના સંયોગથી જ્ઞાન થાય છે એમ માનવામાં આવે તો પણ ઠીક નથી. કારણ કે જ્ઞાન ગુણ છે અને સંયોગ તથા અદૃશ્ય પણ ગુણ છે. ગુણમાં ગુણ હોઈ શકે નહિ એ સર્વ કોઈ સમજી શકે છે. આ કારણથી આત્મા ગુણ-સ્વરૂપ નહિ પણ ગુણીસ્વરૂપ માનવો રહ્યો અને તે અણુ છે એમ પણ માનવું જોઈએ. આત્મા જ્ઞાનપ્રધાન હોઈ કોઈ વખતે તે ગૌણ વૃત્તિથી જ્ઞાન પણ કહી શકાય.

સ્વામીશ્રી શંકરાચાર્યજીએ આ સૂત્રને અંતઃકરણ=મનની સિદ્ધિ કરવામાં ઘટાવ્યું છે એ ઠીક જણાવું નથી; કારણ કે અહીં તો, આત્માને (જીવાત્માને) અણુ માનવો કે વ્યાપક માનવો એ જ પ્રકરણ ચાલ્યું આવે છે. જીવાત્મા અણુ છે અને તે દૃઢ્યમાં છે એ જ વેદાન્ત સિદ્ધાંત છે. ॥ ૩૨ ॥

આ જીવાત્મા જ્ઞાતા છે અને અણુ પરિમાણવાળો છે એ ઉપરના પ્રકરણમાં સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું. હવે, એ કર્તા છે કે નહિ? એનો વિચાર આ સૂત્રથી કરવામાં આવે છે. કેટલાક વિદ્વાનો આત્માને કર્તા માનતા નથી, પણ બુદ્ધિને અથવા તેનાથી અભિન્ન રહેલી પ્રકૃતિને કર્તા માને છે. જ્યારે વૈદિક સિદ્ધાંત પ્રમાણે આત્માને કર્તા માનવામાં આવે છે; માટે એ સંબંધી વિચાર જરૂરી છે.

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ:- (કર્તા) આ જીવાત્મા કર્તા છે (શાસ્ત્રાર્થવત્ત્વાત્) વિદિ-શાસ્ત્ર અર્થવાણું હોવાથી.

ભાવાર્થ:- જીવાત્મા કર્તા છે. એટલે કે એમાં કર્તૃત્વ ધર્મ છે. શાસ્ત્રોમાં વિધાન છે કે યજ્ઞે જીવાત્માએ યજ્ઞ કરવો જોઈએ. જુહુવાત્ હોમ કરવો જોઈએ. દયાત્ દાન આપવું જોઈએ. જો જીવાત્મા કર્તા હોય તો જ આ વિધાનો સાર્થક થઈ શકે. જો જીવાત્મામાં કર્તૃત્વ ન હોય તો તેને ઉદ્દેશીને કરવામાં આવેલાં યજ્ઞાં જ વિધાનો નકામાં થઈ જાય. કર્તાને જ કર્તવ્યવિશેષનો ઉપદેશ કરી શકાય. જો પ્રકૃતિમાં કર્તૃત્વ હોય તો તે તે ચેતન નથી પણ જડ છે, એમ જાને વાદી-પ્રતિવાદીઓ સ્વીકારે છે. જડને એમ ન કહી શકાય કે તું 'આ કર' અને 'આ ન કર'. જીવાત્મા ચેતન હોવાથી તેને ઉપર પ્રમાણે ઉપદેશ આપી શકાય. કર્તૃત્વ અને લોકતૃત્વ જાને ધર્મો જીવાત્માના જ છે. જે કરે તે લોકજરે; એ સર્વમાન્ય નિયમ છે. માટે પ્રકૃતિમાં કર્તૃત્વ માનવું અને લોકતૃત્વ જીવાત્મામાં માનવું એ યોગ્ય નથી. શાસ્ત્રમાં જણાવેલું કર્મનું ફળ અનુષ્ઠાન કરનાર જીવાત્માને જ મળે છે. શાસ્ત્રફલં પ્રયોક્તરિ એમ કહેવામાં આવ્યું છે. एष हि द्रव्य, ओता, मन्ता, वोदा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः । प्र. ૪-૬. જીવાત્મા દ્રષ્ટા, ઓતા, મંતા, બોદા, કર્તા અને વિજ્ઞાનાત્મા છે.

આ ઉપનિષદવાક્ય પણ જીવાત્મામાં કર્તૃત્વને બતાવી રહ્યું છે, માટે પુરુષ જીવાત્મા કર્તા છે. ॥ ૩૩ ॥

જીવાત્મામાં કર્તૃત્વ ધર્મ હોવામાં બીજું પ્રમાણ આપે છે:

વિહારોપદેશાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ:- (વિહારોપદેશાત્) વિહાર એટલે સંચાર. સંચારનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે તેથી.

બાવાર્થ:- જીવાત્મા શરીરમાં સંચાર કરે છે. જો જીવાત્મામાં કર્તૃત્વ ધર્મ ન હોય તો તે વિહાર=સંચાર કેવી રીતે કરી શકે? સ ક્યંતેઽમૃતો યત્ર કામમ્ । વૃ. ઉપ. ૪-૩-૧૨. તે અમર જીવાત્મા શરીરમાં પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે સંચાર કરે છે. સ્વે શરીરે યથાકામ પરિવર્તતે । વૃહ. ઉપ. ૨-૧-૧૮. પોતાના શરીરમાં જીવાત્મા પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે પરિવર્તન કર્યા કરે છે. આ પરિવર્તન જીવાત્મામાં છે માટે જીવાત્મા કર્તા છે એમ માનવું જોઈએ. ॥ ૩૪ ॥

ઉપાદાનાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ:- (ઉપાદાનાત્) જીવાત્મા કરણોનું ગ્રહણ કરતો હોવાથી.

બાવાર્થ:- જીવાત્મા બુદ્ધિરૂપ સાધનથી ઈન્દ્રિયોને લઇને સૂવે છે. તદેતેન પ્રાગાના વિજ્ઞાનેન વિજ્ઞાનમાદાય ॥ વૃ. ઉપ. ૨-૧-૧૭. આ વાક્યમાં જીવાત્મા ઈન્દ્રિયોનું ઉપાદાન=ગ્રહણ કરે છે એમ જણાવ્યું છે. જો જીવાત્મા કર્તા ન હોય તો તે ઉપાદાન કેવી રીતે કરી શકે? પ્રાગાન્ ગૃહીત્વા । વૃ. ઉપ. ૨-૧-૧૮. આ વાક્યમાં જીવાત્મા ઈન્દ્રિયોને ગ્રહણ કરે છે અને પોતાના શરીરમાં ઈચ્છા પ્રમાણે ફરે છે. આ કથન પણ જીવાત્મા જો કર્તા હોય તો જ બની શકે, માટે જીવાત્મા કર્તા છે જ. ॥ ૩૫ ॥

અપદેશાન્ચ ક્રિયાયાં ન ચેન્નિર્દેશવિપર્યયઃ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ: (ચ) અને (ક્રિયાયામ્) લૌકિક અને વૈદિક ક્રિયામાં

(વ્યપદેશાત્) કથન હોવાથી. (ન ચેત્) જો એમ ન માનવામાં આવે તો (નિર્દેશવિપર્યયઃ) ભુદા પ્રકારે નિર્દેશ થવો જોઈતો હતો.

ભાવાર્થ:- વિજ્ઞાન યજ્ઞં તનુતે ।

કર્માગિ તનુતેऽપિ ચ ॥ તૈ. ૨-૫-૧.

આ વાક્યમાં ‘વિજ્ઞાન’ શબ્દનો અર્થ જીવાત્મા થાય છે. અર્થ આ પ્રમાણે છે:- જીવાત્મા યજ્ઞ કરે છે અને કર્મો પણ કરે છે. આ પ્રમાણે લૌકિક અને વૈદિક ક્રિયા કરવામાં જીવાત્માના સંબંધનું કથન છે. જો જીવાત્મા યજ્ઞ કરે છે અને કર્મ પણ કરે છે, તો પછી તે કર્તા નથી એમ શી રીતે કહેવાય?

જો કોઈ એમ કહે કે ‘વિજ્ઞાન’નો અર્થ જીવાત્મા નહિ પણ બ્રહ્મરૂપ અંતઃકરણ છે, તો નિર્દેશ ભુદી રીતે થવો જોઈતો હતો. કરણના અર્થમાં ત્રીજી વિભક્તિ આવે છે, માટે વિજ્ઞાનેન યજ્ઞં તનુતે એવો નિર્દેશ થવો જોઈતો હતો. પણ અહીં તો પ્રથમા વિભક્તિમાં ‘વિજ્ઞાન’ શબ્દનો નિર્દેશ કર્યો છે. કર્તા અભિહિત થાય છે, માટે પ્રતિપદિકના અર્થમાં પહેલી વિભક્તિથી નિર્દેશ થયેલો છે, આ કારણથી જીવાત્મા કર્તા છે એ સિદ્ધાંત સ્વીકારવો જ જોઈએ. ॥ ૩૬ ॥

આ સૂત્રમાં જીવાત્મા કૃણ મેળવવામાં અનૈકાન્તિક છે એમ બતાવે છે:

ઉપલઙ્ઘિવદનિયમઃ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ:- (ઉપલઙ્ઘિવત્) ઉપલઙ્ઘિ પેઠે (અનિયમઃ) નિયમ નથી.

ભાવાર્થ:- જો જીવાત્મા કર્તા હોય તો તે ક્રિયા કરવામાં સ્વતંત્ર હોવો જોઈએ, કારણ કે, સ્વતન્ત્રઃ કર્તા । પા. ૧-૪-૫૪. ક્રિયા કરવામાં સ્વતંત્ર હોવું એ કર્તાનું લક્ષણ છે. જો ક્રિયા કરવામાં જીવાત્મા સ્વતંત્ર હોય તો તે ઈષ્ટ કર્મ જ કરે, અનિષ્ટ કર્મ ન જ કરે. પરિણામે તેને સદૈવ સુખની જ પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ, દુઃખની

તો કદી પણ નહિ, કારણ કે, દુઃખને તો કોઈ પણ કર્તા ઇચ્છતો જ નથી. આમ છતાં જીવાત્મા દુઃખ પણ મેળવે છે, માટે જીવાત્મા સ્વતંત્ર નથી અને સ્વતંત્ર નથી માટે કર્તા પણ નથી. આ શંકાનું સમાધાન આ સૂત્રમાં છે કે—ઉપલબ્ધિ અર્થાત્ ક્ષણની પ્રાપ્તિ. ક્ષણની પ્રાપ્તિનો નિયમ નથી. જેમ જીવાત્મા સારું જોવા માટે જ આંખનો ઉપયોગ કરે છે, છતાં આંખેથી ખરાબ પણ જોવાય છે. આમાં જીવાત્માની અલ્પજ્ઞતા અને અલ્પશક્તિ કારણભૂત છે. ક્ષણની પ્રાપ્તિમાં જેમ નિયમ નથી, તેમ જીવાત્માની કૃતિમાં પણ નિયમ જણાતો નથી. સારું કરવા જતાં કદાચિત્ ખરાબ કરવાનું જની જાય માટે જીવાત્મા કર્મ કરવામાં ભૂલ ખાઈ દુઃખ પણ મેળવે છે. વળી ક્ષણ મળવું એ કેવળ જીવાત્માના કર્તૃત્વ ઉપર અવલંબનું નથી, ક્ષણ મળવામાં બીજાં પણ દેશ, કાળ, નિમિત્ત વગેરે કારણ હોય છે કે, જેના ઉપર જીવાત્મા પ્રભુત્વ ધરાવતો નથી. ખેડૂત બીજ વાવે છે, મહેનત પણ બુદ્ધિપૂર્વક કરે છે, છતાં ખેતીનું ક્ષણ કોઈક વખત ધાર્યા પ્રમાણે નથી આવતું. માટે ક્ષણ-પ્રાપ્તિની પેઠે કૃતિમાં પણ સદૈવ એકરૂપ નિયમ જણાતો નથી. આ પ્રમાણે જીવાત્મા સદૈવ હિતકારી ક્રિયા ન કરતો હોવા છતાં તેનું કર્તૃત્વ નષ્ટ થતું નથી. કર્તાનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે: કર્મ કરણુ આદિ કારકોથી જે પ્રયોજ્ય ન હોય પણ કર્મ, કરણાદિ કારકોનો જે પ્રયોજક હોય તે જ કર્તા, અને એ જ એનું સ્વાતંત્ર્ય. નિરપેક્ષ સ્વાતંત્ર્ય તો કોઈને પણ નથી, ઇશ્વરને પણ નથી. ઇશ્વર પણ કર્મસાપેક્ષ છે, છતાં તે કર્તા મટતો નથી, તેમ જીવાત્મા પણ કર્તા મટતો નથી. ચેતન હોવાને કારણે એ જ કર્તા છે પ્રકૃતિ નહિ. ક્ષણ મેળવવું અને કર્મ કરવું એ બંને સદૈવ નિયમિત નથી, છતાં જીવાત્મામાં કર્તૃત્વ છે જ એ આ સૂત્રનો અભિપ્રાય છે. ॥ ૩૭ ॥

બુદ્ધિ કંત્રી નથી એને માટે આ સૂત્ર છે:

શક્તિવિપર્યયાન્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ:— (શક્તિવિપર્યયાન્) શક્તિનો વિપર્યય થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ:— જો વિજ્ઞાન અર્થાત્ બુદ્ધિ કર્ત્રી હોય તો શક્તિનો વિષય થવો જોઈએ. બુદ્ધિમાં કરણશક્તિ છે, જો તે કર્ત્રી થાય તો તેમાં કર્તૃત્વશક્તિ માનવી જોઈએ અને તેમાં કરણશક્તિ નથી એમ માનવું જોઈએ. જે કર્તા હોય છે તેમાં અહંકાર પણ હોય છે કારણ અહંકાર પૂર્વક જ કર્તૃત્વ હોય છે. હું જાઉં છું, હું ભણું છું વગેરે ‘હું’ને ઉદ્દેશીને જ ક્રિયા થતી જણાય છે. કર્તા માત્રને કરણની જરૂર પડે છે. આંખરૂપ કરણ વગર જોઈ શકાતું નથી તેમ વિચાર કરવામાં પણ કર્તાને કરણની જરૂર પડે છે, એટલે બુદ્ધિરૂપ કર્તાને કોઈ બીજું કરણ માનવું જ પડશે. આમ માનવાથી તો માત્ર શબ્દમાં જ વિવાદ આવી જાય રહે છે. કર્તા અને કરણ બંને પૂર્વપક્ષવાદીને પણ જ્યારે માનવાં જ પડે છે તો જીવાત્માને કર્તા શા માટે ન માનવો? શા માટે બુદ્ધિરૂપ કરણમાં રહેલી કરણશક્તિનો નાશ માનવો? આ કારણથી જીવાત્મા કર્તા છે જ. ॥૩૮॥

એક બીજું પણ જીવાત્મા કર્તા હોવામાં કારણ આપે છે:

સમાધ્યમાવાચ્ચ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ:— (ચ) અને (સમાધ્યમાવાત્) સમાધિનો અભાવ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ:— જો જીવાત્મા કર્તા ન હોય તો શાસ્ત્રમાં જે સમાધિ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે તે નિરર્થક થઈ જાય. પ્રકૃતિ, બુદ્ધિ વગેરે તો જડ છે, એને સમાધિનો ઉપદેશ શા માટે જોઈએ? ચેતનને જ સમાધિનો ઉપદેશ આપવો યોગ્ય છે. ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ વગેરે ચેતનને કરવાનાં હોય છે. આત્મા વા અરે દ્રષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યઃ મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ સોઽન્વેષ્યઃ સ વિજિજ્ઞાસિતવ્ય. વૃ. ૨-૪-૫ વગેરે ઉપદેશ પ્રકૃતિને કે બુદ્ધિને નથી પણ જીવાત્માને જ છે માટે જીવાત્મા કર્તા છે. ॥ ૩૯ ॥

જીવાત્મા ચેતન છે અને ચેતનમાં કર્તૃત્વનું હોવું એ જ યોગ્ય છે. તેના સંબંધમાં આ સૂત્રમાં વિશેષ સૂચન આપે છે:

यथा च तत्क्षोभयथा ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થઃ (ચ) અને (તક્ષા) સુધાર (યથા) જેમ (ઉચ્ચથા) બંને રીતે વર્તી શકે છે તેમ જીવાત્મા પણ.

ભાવાર્થઃ— જેમ સુધાર કર્તા છે અને ઘડવામાં તે પોતાના કર્તૃત્વને જરૂર પડે ત્યારે વાપરે છે એટલે કે જ્યારે તે ઇચ્છે છે ત્યારે ઘડે છે અને જ્યારે એ નથી ઇચ્છતો ત્યારે નથી ઘડતો. તે જ પ્રમાણે હરેક જીવાત્મા જ્યારે ઇચ્છે છે ત્યારે કરે છે અને જ્યારે નથી ઇચ્છતો ત્યારે કંઈ કામ નથી પણ કરતો. આમ પોતે કર્મ કરવામાં સ્વતંત્ર હોવાથી કહી શકે છે. કરવું અને ન કરવું આ બંને રીત ચેતનમાં જ ઘટી શકે છે. જો જડરૂપ પ્રકૃતિ અથવા બુદ્ધિમાં કર્તૃત્વ હોત તો ઉભય રીત એનામાં સંભવી શકત નહિ. જડમાં સ્વાતંત્ર્ય નથી હોતું તેથી તે ક્યારેક કરવું અને ક્યારેક ન કરવું એ નિયમ પાળી શકે નહિ. જેમ અગ્નિ જડ છે તેથી તે પોતામાં રહેલી દાહકતાનો ક્યારેક ઉપયોગ કરે અને ક્યારેક ન કરે, એ નિયમ અગ્નિ પાળી શકતો નથી. જો દાહકતા અગ્નિમાં છે તો તે સદૈવ એકરૂપે છે એને ફેરવવા જડ અગ્નિ સમર્થ નથી. જીવાત્મા ચેતન હોવાથી જ પોતાની સ્વતંત્રતાને જરૂર પડ્યે ઉપયોગ કરી શકે છે. ભાવાર્થ એ છે કે જો જડ પ્રકૃતિમાં કર્તૃત્વ હોત તો તે (પ્રકૃતિ) કર્તૃત્વમાંથી ક્યારેય પણ વિરામ પામી શકત નહિ. માટે કરવું અને ન કરવું આ બંને રીત ચેતન જીવાત્મામાં જ છે. ॥ ૪૦ ॥

જીવાત્મામાં જે કર્તૃત્વ છે તે ઇશ્વરપ્રેરિત છે કે સ્વતંત્ર ? એ સંબંધી વિચારને આ સૂત્ર દર્શાવે છે:

પરાત્તુ તચ્છ્રુતેઃ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થઃ— (તુ) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (તત્) કર્તૃત્વ (પરાત્) પરબ્રહ્મની અપેક્ષાએ છે (શ્રુતેઃ) વેદાંતમાં એવાં વાક્યો હોવાથી.

ભાવાર્થઃ— જીવાત્મામાં જે કર્તૃત્વ છે તે પરમાત્મા પ્રેરિત છે. જો કે, જીવાત્મા પોતાના રાગદ્વેષને લઈને કામ કરે છે, છતાં તેમાં પણ ઈશ્વરની અપેક્ષા તો છે જ. દાખલા તરીકે ગ્રામો, લીમડો અને બાવળ વગેરે વનસ્પતિઓ પોતપોતાના બીજમાંથી થાય છે છતાં એ બીજોને વરસાદની અપેક્ષા રાખવી જ પડે છે. તેમ પરમાત્મા સર્વ કર્મ પ્રત્યે નિમિત્તકારણ છે. જીવાત્મા કર્મ કરવામાં સર્વથા સ્વતંત્ર તો નથી જ. સ્વામીશ્રી દયાનંદ સરસ્વતી-જીએ ‘સત્યાર્થ પ્રકાશ’માં જણાવ્યું છે કે, જીવાત્મા કર્મ કરવામાં સ્વતંત્ર છે અને ક્ષણ ભોગવવામાં પરતંત્ર છે; છતાં તેઓઘ્રીએ મરણ વખતે કહ્યું હતું કે ‘ઈશ્વર તેરી રચ્છા પૂર્ણ હો । તેને અચ્છી લીલ કી । આ વાક્ય સૂચવે છે કે કર્મ કરવામાં ઈશ્વરની અપેક્ષા છે. પરમાત્મા હૃદયમાં વિદ્યમાન છે અને સર્વ ભૂતોને કર્મમાં પ્રેરે છે, એવો ભાવ ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે પણ જણાવ્યો છે. કર્મ કરવું એ કેવળ કર્તા ઉપર જ અવલંબતું નથી, પણ શરીર, ઈન્દ્રિય, કર્તા, વામના તથા પરમેશ્વર આ સર્વ કર્મને જન્માવનાર્થ છે. કેવળ બીજમાંથી વૃક્ષ થતું નથી પણ જમીન, સમય, વરસાદ, ગરમી વગેરે પણ કારણ હોય છે. આ ઉપરથી સત્રકારે કહ્યું છે કે જીવાત્મામાં રહેલું કર્મ ઈશ્વરની અપેક્ષાએ થાય છે. ઘણી વખત એવું બને છે કે કર્તાએ સ્ટેશન ઉપર જવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય છે અને તે સ્ટેશન જવા ઉપડ્યો હોય છે છતાં રસ્તામાં જ હૃદય બંધ પડી જતાં તેનાથી સ્ટેશન પહોંચવું બની શક્ય નહિ. આને લોકો અકસ્માત્ કહે છે. ભાવિક જતો ઈશ્વરેચ્છા કહે છે. આ કારણથી સમજાય છે કે જીવાત્મા જે કર્મ કરે છે તે ઈશ્વર-પ્રેરિત છે. ઉપનિષદોનાં વાક્યો પણ એવું જ બતાવે છે કે,

एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते । एष
 ह्येवासाधु कर्म कारयति तं यमघो निनीषते । (कौपी. उप. ३-८) य आत्मनि
 तिष्ठन्नात्मानं मन्तरो यमयति ॥ ઇત્યાદિ. પરમાત્મા જેને ઉન્નત કરવા
 ઇચ્છે છે તેની પાસે સારાં કર્મ કરાવે છે અને જેને નીચે લઈ
 જવા ઇચ્છે છે તેની પાસે અસાધુ કર્મ કરાવે છે.

“પરમાત્મા અન્તરાત્મા હોઈ તે આત્મા પાસે કર્મ કરાવે
 છે.” આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, પરથી અર્થાત્ પરમાત્માથી
 જીવાત્મામાં કર્તૃત્વ છે એટલે કે જીવાત્માના કર્તૃત્વને પરમાત્મા
 પ્રેરે છે. આ જ કારણથી ગાયત્રી મંત્રમાં પ્રાર્થના કરવામાં આવી
 છે કે ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત્ પરમાત્મા અમારી બુદ્ધિને સારાં
 કાર્યમાં પ્રેરે. ॥ ૪૧ ॥

જો પરમેશ્વર જીવાત્મા પાસે કર્મ કરાવતા હોય તો પરમેશ્વરમાં
 વૈષમ્ય, નિર્ઘણતા અને અકૃતાભ્યાગમ દોષો આવવા જોઈએ. અને
 જીવાત્માના કર્મની જવાબદારી પરમેશ્વરને લાગુ પડવી જોઈએ.
 આનું સમાધાન આ સૂત્રમાં છે:

કૃતપ્રયત્નાપેક્ષતુ વિહિતપ્રતિપિદ્ધાવૈયર્થ્યાદિભ્યઃ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થઃ— (તુ) આ શબ્દ શંકાની વ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે. (કૃતપ્રય-
 ત્નાપેક્ષઃ) જીવાત્માએ કરેલા ધર્મ, અધર્મરૂપ પ્રયત્નની અપેક્ષા
 રાખી પરમાત્મા પ્રેરક બને છે. (વિહિતપ્રતિપિદ્ધાવૈયર્થ્યાદિભ્યઃ) વેદ-
 વિહિત અને વેદપ્રતિપિદ્ધ કર્તવ્યની અવ્યર્થતાને લીધે.

ભાવાર્થઃ— પરમાત્મા પ્રેરણા આપવામાં જીવાત્માના પ્રયત્નની
 અપેક્ષા રાખે છે. જો જીવાત્મામાં ધર્મપૂર્વક પ્રયત્ન હોય તો તેને
 સારાં કર્મમાં પ્રેરે છે અને જો એમાં અધર્મપૂર્વક પ્રયત્ન હોય
 તો તેને અધર્મજનક કર્મ કરવાની અનુમતિ આપે છે. ચોર
 ચોરી જ કરે છે, કારણ કે એનામાં અધર્મપ્રયુક્ત પ્રયત્ન છે તો
 એ અધર્મની અપેક્ષા રાખી તેને ચોરી કરવા જ અનુમતિ આપે

છે. આ કારણથી ઈશ્વરમાં કોઈ દોષ આવતો નથી. જો ઈશ્વર જીવાત્માના પૂર્વજન્મના ધર્મ અને અધર્મની અપેક્ષા ન રાખી પ્રેરણા આપે તો ઈશ્વરમાં વૈષમ્ય આદિ દોષો આવે છે.

પરમેશ્વર સર્વશક્તિમાન છે તેથી જો દુર્વાસનાવાળા માણસને દુષ્કર્મ કરતાં વારે તો વેદનાં વિહિત અને પ્રતિષિદ્ધ કર્મ નકામાં થઈ જાય.

ધારો કે પરમાત્મા દુષ્ટવાસના વાળા માણસની પાસે પણ સારાં જ કર્મ કરાવે તો દુષ્કર્મ કોઈ કરે જ નહિ. તો વેદમાં આવું વિધાન જ ન હોવું જોઈએ કે 'ગૌર્વં હન્તવ્યઃ' માં હિંસ્યાત્ સર્ગાણિ ભૂતાનિ, અનૃતં ન વદેત્ । ગોહત્યા ન કરવી, કોઈ પણ પ્રાણીઓને મારવાં નહિ, જૂઠું ન ખોલવું, પરદારગમન ન કરવું. આવા બધા નિષેધો શા માટે જોઈએ ? કારણ કે, સર્વશક્તિમાન દયાળુ પ્રભુ એવાં દુષ્કર્મ કરવા જ નહીં દે.

જો બધા પુણ્ય જ કર્મ પ્રભુની પ્રેરણાથી કરવા લાગે તો વેદ, શાસ્ત્ર, સાધુ, સન્ત, મહાત્માઓની આ સંસારને જરૂર જ ન પડે. રાજસત્તાક કે પ્રજ્ઞસત્તાક રાજ્યની પણ જરૂર ન રહે. કારણ કે આ બધું કામ ઈશ્વર પોતે જ જીવાત્મા પાસે કરાવશે.

પણ જ્યારે ઈશ્વરે વેદો આપ્યા છે તો તેના વિધિ-નિષેધો સાર્થક હોવા જ જોઈએ. જો ઈશ્વર પોતે જ બધા પાસે સત્કર્મ કરાવત તો વેદો જ તેણે આપ્યા ન હોત. કારણ કે બધો ભાર જ ઈશ્વરે પોતે લીધો તો પછી ઈશ્વરીય ઉપદેશરૂપ વેદો કેને માટે ?

આ કારણથી પરમેશ્વર જીવાત્માના પૂર્વજન્મના કર્મને અપેક્ષીને જ પ્રેરણા આપે છે, જેથી પરમાત્મા જીવાત્માના કર્મના ફળ આપવામાં નિષ્પક્ષપાત રહી શકે.

શક્તિને અપેક્ષીને જ પ્રેરણા આપી શકાય છે. શિક્ષક બાળકની શક્તિ જોઈને જ ભણાવે છે. જે કર્મ કરી શકે તેને જ

પ્રેરણા આપી શકાય કે, તું પાણી લાવ. અશક્તને આવી પ્રેરણા ન જ આપી શકાય.

આ કારણથી પાપકર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરનાર અધાર્મિકે માણસને ન રોકનાર પરમેશ્વરમાં નિર્દયતા આવતી નથી. સંસારમાં લાખો માણસો પ્રતિદિન હિંસા આદિ દુષ્કર્મ કરી જ રહ્યાં છે, તેને પાપકર્મ કરવામાંથી ન રોકનાર ઈશ્વર નિર્દય નથી. કારણ કે એ જીવાત્માઓએ પૂર્વજન્મમાં એવાં અધર્મ કર્મો કરેલાં હોય છે, અને એના કુસંસ્કારો એનામાં હોય છે, તેથી તે અધાર્મિક કર્મ કરવા તરફ વળે છે.

પાપી માણસો જ્યારે પરમાત્મા પાસે સારી બુદ્ધિની માગણી કરે છે ત્યારે પણ એનામાં કોઈક સત્કર્મનો ઉદય થયો છે એમ સમજવું અને એ કર્મની અપેક્ષાએ પરમાત્મા એને સારી બુદ્ધિ પણ આપે.

શિષ્ય જ્યારે અતિ નમ્ર બની શુરુ પાસે શિક્ષણ લેવા જાય ત્યારે શુરુ તેની યોગ્યતા જોઈને જ શિક્ષણ આપે છે. આ કારણથી પ્રેરણા આપવામાં અને સર્વ કાર્યમાં નિમિત્ત બનવામાં કોઈ પણ રીતે પરમાત્મા પોતાની તટસ્થતાનો ભંગ કરતા નથી. આને લગતો ઉપદેશ ગીતા આદિ પવિત્ર ગ્રંથોમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળી રહે છે. ॥ ૪૨ ॥

હવે, જીવાત્મા બ્રહ્મનો અંશ છે એના સંબંધમાં આ સૂત્રમાં ઉલ્લેખ કરે છે:

અંશો નાનાવ્યપદેશાદન્યથા ચાપિ દાશકિત્વાદિત્વ મવીચત એકે ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ:- (અંશ:) જીવાત્મા બ્રહ્મનો અંશ છે. (નાનાવ્યપદેશાત્) બ્રહ્મની જીવાત્માનું ભેદથી કથન હોવાથી (મન્યથા ચ અરિ) બ્રહ્મ સાથે અભેદનું પણ કથન હોવાથી (એકે) બ્રહ્મસૂત્રમાં. આધર્વાચિક,

આચાર્યો (દાંત્રિકિતવાદિત્યમ્) પ્રદ્ધનો દાશત્વ અને કિતવત્ત્વ ભાવ (અષીયતે) વ્યપદિષ્ટ કરે છે.

ભાવાર્થ:- જીવાત્મા પ્રદ્ધનો અંશ હોવો ઉચિત છે, પણ એ અંશ પ્રદ્ધમાંથી તૂટલો ભાગ છે એમ નહિ પણ, અંશના જેવો અંશ છે; એટલે અંશસદૃશ જીવાત્મા છે. પ્રદ્ધમાંથી જીવાત્માનું પેદા થવું એ તો જનવું અશક્ય છે, તેમ પ્રદ્ધનો ટુકડો જીવાત્મા છે એમ પણ હોવું સંભવિત નથી, કારણ કે પ્રદ્ધ તો નિરવયવ અને અખંડ છે. એટલે જેમ લાંબા લાકડામાંથી નાનો લાકડાનો કટકો કાપવામાં આવે છે અને એ કટકો લાંબા લાકડાનો અંશ ગણાય છે એવો અંશ નહિ; પણ મુંડક ઉપનિષદમાં જણાવ્યા પ્રમાણે અગ્નિના મોટા સ્ફુલિંગને વળગેલા નાના સ્ફુલિંગ જેવો અંશ માનવો યોગ્ય છે. આ ઉપનિષદના દ્વાન્ત પ્રમાણે જીવાત્મા પોતાના ધર્માધર્મસહિત અનાદિ કાળથી પ્રદ્ધ સાથે વ્યાપ્યવ્યાપક ભાવથી જોડાયેલો છે એમ સિદ્ધ થાય છે. પ્રદ્ધ વ્યાપક હોવાથી તેને છોડી જીવાત્મા અલગ તો ન જ રહી શકે એ માનવું સમુચિત છે. સૃષ્ટિ જન્યા પહેલાં, સૃષ્ટિની ચાલુ સ્થિતિમાં અને સૃષ્ટિના પ્રલય વખતે આ ત્રણે સમય દરમિયાન જીવાત્મા પ્રદ્ધનો વ્યાપ્ય છે, એકદેશીય અને પ્રદ્ધમાં જ રહે છે. એટલે ‘અગ્નિનો મહાન્ જોટાવરો અને તેના તણખાના જેવો’ પ્રદ્ધનો જીવાત્મા સાથે સંબંધ છે આ દ્વાન્તમાં પ્રદ્ધ અને જીવાત્માનો સનાતન ભેદ પણ જતાવવામાં આવ્યો છે, એ પણ સમજવું જોઈએ.

વળી વેદાન્તના કેટલાક વાક્યોમાં જીવાત્માનો પ્રદ્ધ સાથે અભેદ પણ જતાવવામાં આવ્યો છે; પણ તે ગૌણ વૃત્તિથી કહેવામાં આવ્યું છે એમ સમજવું.

આધર્વાણિક આચાર્યો દાશ, દાસ અને જુગારી લોકોને પણ પ્રદ્ધ કહે છે એટલે જાણુ જ પ્રદ્ધ છે સર્વ વસ્તુ સાથે પ્રદ્ધનો અભેદ છે. આ કથન પણ પ્રદ્ધની મહત્તા જ સૂચવે છે, વાસ્તવિક

અભેદ નહિ. જે એક જ પ્રદ્ધ હોય અને બીજું કશું જ ન હોય તો જે સૃષ્ટિ આપણે જોઈએ છીએ, અનુભવીએ છીએ તે ન હોય. પ્રદ્ધ તો અવિકારી, નિરવયવ અને અપરિણામી છે. સૃષ્ટિ બનવા માટે બીજા અર્થોની જરૂર હોવી જોઈએ. અને તે જીવાત્માઓ અને જડ અર્થો જ છે. વેદોમાં આ ત્રણે અર્થનું સુંદર પ્રતિપાદન છે. લોકતા, લોગ્ય અને પ્રેરિતા આ ત્રણેનું સ્પષ્ટ વર્ણન રવેતાસ્વતર ઉપનિષદમાં તથા બીજા ઉપનિષદોમાં મળી આવે છે.

જીવાત્મા જે પ્રદ્ધનો ટૂટેલો ભાગ હોય અને તેને જ અંશ કહેવામાં આવતો હોય તો તે ખોટું છે, કારણ કે તેમ માનવા જતાં પ્રદ્ધનું સ્વરૂપ જ રહી શકતું નથી. એટલે કે પ્રદ્ધમાં અખંડતા જ રહી શકતી નથી. બીજી પક્ષ આપત્તિઓ આ પ્રમાણે જણાય છે:

(૧) એક વસ્તુમાંથી તૂટેલી વસ્તુ જે અંશ હોય તો, તેમાં સંપૂર્ણ સામ્ય હોય છે. લાકડાનો કટકો સંપૂર્ણ લાકડું જ છે. સોનાનો કટકો સંપૂર્ણ સોનું જ છે અને કાપડનો કટકો સંપૂર્ણ કાપડ જ છે, તેમ પ્રદ્ધનો ટુકડો (અંશ) સંપૂર્ણ પ્રદ્ધ જ હોવો જોઈએ. પ્રદ્ધમાં દુઃખ નથી, રાગ નથી, દ્વેષ નથી; જ્યારે આ બધા જીવાત્મામાં છે. આ વિરૂપતા ક્યાંથી આવી?

(૨) વેદમાં અને ઉપનિષદોમાં જીવાત્માને પણ અનાદિ અને સનાતન માનવામાં આવ્યો છે તો તે પ્રદ્ધમાંથી તૂટેલો ભાગ=અંશ છે એમ કેમ કહેવાય?

આવાં બીજાં અનેક કારણો છે કે જે જીવાત્માને પ્રદ્ધના તૂટેલા ભાગ તરીકે અંશ માનવા ના કહે છે, પણ પ્રદ્ધ કરતાં એ નાનો છે અને પ્રદ્ધમાં ચેતન્ય છે તેમ જીવાત્મામાં પણ ચેતન્ય છે આવા સાદૃશ્યને લીધે જીવાત્માના અંશ જેવો, અંશસદૃશ છે એમ માનવામાં વાંધો નથી. અથવા જીવાત્મા પ્રદ્ધનો વ્યાપ્ત

છે તેથી જીવાત્મા પ્રદાનો અંશ છે એમ પણ માનવામાં દોષ નથી. જડ પદાર્થ પણ પ્રદાનો વ્યાપ્ય હોવાથી તે પણ પ્રદાનો અંશો મનાય છે. આવો અંશ હોવાનું વેદમાં મળી આવે છે, જે આગળના સૂત્રમાં સૂચિત થાય છે. જીવાત્મા અને જડ પદાર્થ પ્રદાનો એકદેશી છે, વ્યાપ્ય છે અને અંશ છે; આ બધામાં કશો જ અર્થભેદ નથી. અણુભાષ્યમાં અંશનો જે અર્થ કરવામાં આવ્યો છે અને તે પ્રદાનો ભાગ છે એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે ધરાબર નથી. અણુભાષ્યમાં પ્રદાને સાવચવ અને નિરવચવ પણ માન્યા છે તેમાં સ્પષ્ટ વિરોધ છે. એક અખંડ વસ્તુ જે સ્વભાવે કદીપણ હોઈ શકે નહિ. અગ્નિ ઉષ્ણ છે અને ઠંડો પણ છે, આવું કથન વેદમાં પણ ક્યાંય નથી અને અનુભવ પણ એમ જ જણાવે છે કે વસ્તુ એક સ્વભાવે જ હોય છે. આ કારણથી ચૈતન્યરૂપ પ્રદાનુ સાદૃશ્ય ધરાવનાર પ્રદાનો એકદેશી અને વ્યાપ્ય રૂપ અર્થ જીવાત્મા પ્રદાનો સનાતન અંશ છે. ॥ ૪૩ ॥

મન્ત્રવર્ણાચિ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (મન્ત્રવર્ણાત) મંત્રનું કથન હોવાથી.

ભાવાર્થ:- વેદમાં મંત્ર છે કે જેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જીવાત્મા તથા જડ પદાર્થો પ્રદાનો કાલ્પનિક ભાગ છે જેમકે:- તાવાનસ્ય મહિમા તતો જ્યાયાશ્ચ પૂરુષઃ । પારોડસ્ય સર્ગા મૂતાનિ-ત્રિપાદસ્યામૃતં દિવિ (છાં. ૩-૧૨-૬) સર્વ ભૂત અર્થાત્ પ્રાણીઓ પ્રદાનો એક પાદ છે અને ત્રણ પાદ ણાકી છે, અને તે દુલ્લોકમાં છે. તે અમૃત છે. અંશ, પાદ અને ભાગ આ ત્રણ શબ્દો સમાન અર્થવાળા હોવાથી સર્વ પ્રાણીઓ-જીવાત્માઓ પ્રદાનો એકદેશી છે. યજુર્વેદના પુરુષ-સૂક્તમાં પણ આ પ્રમાણે મંત્ર છે તેથી પ્રદાનો એકદેશી જીવો છે અને તેથી તેઓ અંશ કહેવાય છે. આ ઠેકાણે ‘ભૂત’ શબ્દનો અર્થ પ્રાણી કયો છે તેમાં પણ ‘મા દિસ્યાત્ સર્ગાણિ મૂતાનિ’ એ વાક્ય

પ્રમાણ સ્વરૂપે છે, કારણ કે અહીં બૂતનો અર્થ પ્રાણી સિવાય
બીજો થઈ શકતો નથી. ॥ ૪૪ ॥

સ્મૃતિઓમાં પણ જીવાત્મા વ્યાખ્યરૂપ અંશ સનાતન છે એમ
કહેવામાં આવ્યું છે:

अपि च स्मर्यते ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ:- (અ) અને (અપિ) સ્મૃતિઓમાં પણ (સ્મર્યતે) સનાતન
અંશ તરીકે યાદ કરવામાં આવ્યો છે.

ભાવાર્થ:- ગીતા આદિ સ્મૃતિઓમાં પણ જીવાત્મા વ્યાખ્ય-
સ્વરૂપ અંશ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. જેમકે:- મમૈવાદો
જીવલોકે જીવમૂતઃ સનાતનઃ ॥ ૧૫-૭. સંસારમાં પરમાત્માનો જીવરૂપ
સનાતન અંશ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. જે વાસ્તવિક અંશ
હોત તો અહીં ‘સનાતન’ શબ્દ મૂકત નહિ. કારણ કે અમુક
વસ્તુમાંથી તૂટેલો ભાગ=અંશ સનાતન હોઈ શકે નહિ. પહેલો
અંશી અને પછી બનેલો અંશ હોય છે. વેદમાં પણ જીવાત્માને
સનાતન અને ઈશ્વરથી ભિન્ન માનવામાં આવ્યો છે. ‘તવોસ્ત્યઃ પિપ્પલ
સ્વાદ્વત્તિ’ અન્ય અર્થાત્ બીજો જીવ કર્મનું ફળ સનાતન કાળથી
ભોગવે છે. અહીં જીવાત્માને ઈશ્વરમાંથી તૂટેલા અંશ તરીકે
બતાવવામાં આવ્યો નથી. શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં જીવને પરમાત્માનો
વ્યાખ્ય જ માનવામાં આવ્યો છે અને તે સનાતન એટલે અનાદિ
અને અનંત પણ છે જ. જે જીવ ઈશ્વરમાંથી તૂટેલો ભાગરૂપ
અંશ હોત તો એવું વર્ણન ન જ હોત. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ
સમજ શકાય છે કે જીવાત્મા પરમાત્માનો વ્યાખ્યરૂપ સનાતન
અંશ છે. એટલે સાચો અંશ નહિ પણ અંશસદૃશ છે એ જ
શ્રુતિ અને સ્મૃતિનો ભાવ છે. ॥ ૪૫ ॥

प्रकाशादिवज्रैव परः ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ:- (પરમ્) આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા હોવાથી (પ્રકાશાદિવજ્ર)

પ્રકાશ આદિ પેઠે (ન) નથી (પર:) પરમેશ્વર.

ભાવાર્થ:— આમ વ્યાખ્યરૂપ અંશ હોવાથી પ્રકાશ અને સૂર્ય પેઠે પણ ઈશ્વર અને જીવનો અંશશિભાવ નથી. પ્રકાશ સૂર્યમાંથી આવતો હોવાથી પ્રકાશ જેમ અંધકારનો નાશ કરે છે, તેમ સૂર્ય પણ અંધકારનો નાશ કરે છે. અંશનો ધર્મ અંશીમાં હોવો જ જોઈએ. જીવાત્મા જે ઈશ્વરનો ખરો અંશ હોય તો જીવના દુઃખ અને રાગાદિ શુષ્કદોષો અંશીરૂપ પરમાત્મામાં હોવા જોઈએ. સોનાના મોટા ટુકડામાંથી તૂટેલો ટુકડો પીળો છે તેથી સોનાનો મોટો ટુકડો પણ પીળો જ છે. સાચો અંશ અંશીના જેવો જ હોય છે. પ્રકૃતમાં જીવ જેવો પરમાત્મા સુખી, દુઃખી, રાગી, લોભી અને અજ્ઞાની નથી, માટે જીવનો અંશી પરમાત્મા નથી અને પરમાત્માનો સાચો અંશ જીવ પણ નથી. વ્યાખ્યરૂપ સનાતન અંશ માનવામાં તો કશો દોષ નથી. વળી જીવાત્મા જે પરમાત્માનો સાચો અંશ હોય તો તેને અંશીમાં મળી જવા માટે કશો પ્રયત્ન પણ ન જ કરવો પડે. અંશી જે આનંદરૂપ છે તો તેનો અંશ પણ આનંદરૂપ હોવો જ જોઈએ. સોનાની પીળાશ તેના (સોનાના) ટુકડામાં આવે જ છે. જીવાત્મામાં તો પરમાત્માની જ્ઞાનસ્વરૂપતા અને આનંદસ્વરૂપતા નથી પણ દુઃખ અને કલેશોની પરંપરા છે માટે જીવાત્મા પરમાત્માનો ખરો અંશ નથી પણ જીવાત્મા પરમાત્મા કરતાં નાનો હોવાથી સનાતન અંશ કહેવાય છે અને તેથી લોકો કહે છે કે જીવાત્મા પરમાત્માનો અંશ છે. ॥૪૬॥

સ્મરન્તિ ચ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ:— (ચ) અને (સ્મરન્તિ) વ્યાસ આદિ મહામુનિઓ જીવાત્માના ધર્મો પરમાત્મામાં નથી એવી યાદી કરે છે.

ભાવાર્થ:— સ્મૃતિકાર વ્યાસ આદિ મુનિઓ પણ કહે છે કે જીવના દુઃખ, રાગ, અદ્યક્ષત્વ, અને વ્યાખ્યત્વ વગેરે ધર્મો

પરમાત્મામાં નથી, તેથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે જીવાત્મા પરમાત્માનો સાચો અંશ નથી. જો જીવ પરમાત્માનો સાચો અંશ હોત તો પરમાત્માના ધર્મો અને ગુણો તેમાં ઉતરેલા હોત. અંશીના ધર્મો અંશમાં હોય છે, એ આગળ સોનાનું દૃષ્ટાન્ત આપી સમજાવ્યું છે કે, સોનાના મોટા ટુકડામાંથી તૂટેલા નાના ટુકડાંરૂપ અંશમાં સુવર્ણના બધા ધર્મો છે જ. વ્યાસ મુનિનાં મહાભારતમાં વચન આ પ્રમાણે છે:

તત્ર યઃ પરમાત્મા હિ સ નિત્યો નિર્ગુણઃ સ્મૃતઃ ॥

ન લિપ્યતે પલ્લેશ્ચાપિ પદ્મપત્રમિવામ્મસા ॥ ૧ ॥

કર્માત્મા ત્વપરો યોઽસૌ મોક્ષમન્યૈઃ સ યુજ્યતે ॥

સ સત્તદાક્રેનાઽપિ ચાશિના યુજ્યતે પુનઃ ॥ ૨ ॥

અર્થ:- પરમાત્મા સુખ-દુઃખરૂપ કર્મનાં ક્ષણથી લિપ્ત થતા નથી, ત્યારે જીવાત્મા એ ક્ષણથી લિપ્ત થાય છે. જીવાત્મા રાગ-દ્વેષથી પ્રેરાઈ કર્મ કરે છે અને સંસારના બંધનમાં પડે છે. ત્યારે પરમાત્મા એવાં કર્મ કરતો નથી અને સંસારના બંધનમાં પણ આવતો નથી. જો જીવાત્મા અને પરમાત્મા અંશાંશી હોત તો આમ ન હોત. શુદ્ધ અંશીનો અંશ પણ શુદ્ધ જ હોય. આથી જીવાત્મા પરમાત્માનો સાચો અંશ નથી પણ અંશ જેવો અંશ છે. ઈશ્વર મહાન્ છે અને જીવ અદ્ય છે; આમ અદ્ય હોવો એ જ અંશ છે. આ જ યુક્તિ-યુક્ત વૈદિક સિદ્ધાંત અંશાશિ-ભાવમાં છે. ઉપનિષદરૂપ વેદાંતમાં પણ આવાં વાક્યો છે. જેમકે:-

તત્રોત્પન્નઃ તિલ્લે મદાદત્તજનન્ અન્નોઽમિવાદતીતિ ॥ મ્થેત, ૪-૬. તે બેમાંથી જીવાત્મા કર્મક્ષણ લોગવે છે અને પરમાત્મા કર્મક્ષણ લોગવનો નથી પણ સૌનો શાક્ષી છે.

एकतया संभूतत्वात्मा न तिष्ठति लोकेदुःमेन दात्रः ॥ बट्टे, ५-११

પરમાત્મા એક છે. સર્વનો અન્તરાત્મા છે અને લોકનાં દુઃખોથી તે લિપ્ત થતો નથી એ બાહ્ય એટલે કે લોકોત્તર છે. ॥ ૪૭ ॥

જ્યારે અણુરૂપે અને ચેતનસ્વરૂપે બધા જીવાત્માઓ સરખા છે તો પછી કોઈ જીવાત્માને અનુજ્ઞા હોય છે તો કોઈના (જીવાત્માને) પરિહાર હોય છે એનું કારણ શું? આનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં છે.

અનુજ્ઞાપરિહારૌ દેહસમ્યન્ધાજ્જ્યોતિરાદિવત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ:- (અનુજ્ઞાપરિહારૌ) કોઈને અમુક કામમાં અનુમતિ આપવી તથા કોઈને અમુક કામ કરવામાં ના પાડવી. (દેહસમ્યન્ધાત્) શરીરના સંબંધને લીધે હોય છે. (જ્યોતિરાદિવત્) અગ્નિ અને પ્રકાશ આદિ પેઠે.

ભાવાર્થ:- જીવાત્માઓ તો બધા અણુપરિમાણુના રૂપમાં અને ચેતનસ્વરૂપમાં સરખા જ છે, છતાં અમુક જીવાત્મા અમુક કાર્ય કરવામાં સંમતિ પામે છે અને અમુક પરિહાર=ત્યાગને પામે છે, એ તો શરીરના સંબંધને લીધે છે. જીવાત્મા સારાં અગર નરસાં કર્મને લીધે અનુમતિ અને પરિહારને પામે છે. જેમકે: પવિત્ર, વિદ્વાન અને સુશીલ બ્રાહ્મણ હોય તો તેને યજ્ઞ કરવાનો આધિકાર મળે છે બીજાને નહિ. જે શરીરી હોય અને વિશિષ્ટ યોગ્યતા ધરાવતો હોય તો તે વિશિષ્ટ કામમાં અનુજ્ઞા પામે છે. મૂર્ખ, દુરાચારી અને વિશ્વાસઘાતક હોય તો તે પરિહાર પામે છે. આવું દુષ્ટ આચરણ જીવાત્માને શરીર ન હોય તો ન બને, માટે શરીરને લીધે જ સત્કર્મ અને દુષ્કર્મ થાય છે અને તેને લીધે જ અનુજ્ઞા અને પરિહાર પણ હોય છે. આમાં દષ્ટાંત અગ્નિનું આપવામાં આવ્યું છે. અગ્નિ પવિત્ર છે, છતાં સંબંધ વિશેષને લીધે અગ્નિ પણ પરિહાર પામે છે. યજ્ઞમાં જો અગ્નિ જોઈતો હોય તો પવિત્ર બ્રાહ્મણના ઘેરથી લાવવામાં આવે છે અને દુરાચારી ભંગીના

ધેરથી લાવવામાં આવતો નથી. આ જ પ્રમાણે પવન શુદ્ધ છે છતાં જો તે મલિન વસ્તુના સંબંધથી દુર્ગંધ લાવતો હોય તો તે ત્યાજ્ય ગણાય છે.

શાસ્ત્રના વિધિ અને નિષેધો પણ જીવાત્માઓને માનવીય શરીરને લીધે હોય છે. શરીરરહિત જીવાત્માઓને અથવા પશુ આદિના શરીરને પામેલા જીવાત્માઓને વેદશાસ્ત્રના વિધિનિષેધો લાગુ પડતા નથી. આ પ્રમાણે બધા જીવાત્મા અલ્પપરિમાણવાળા ઈશ્વરવ્યાપ્યરૂપ અંશ રૂપે સરળા હોવા છતાં કર્મવિશેષને લીધે મળતાં સારા-નરસા શરીરવિશેષના સંબંધોને લીધે અનુજ્ઞા અને પરિહાર જીવાત્માઓને હોય છે.

પ્રકાશ જેમ પ્રકાશ્ય વસ્તુ વિના નિરર્થક થઈ જાય છે તેમ વેદના વિધિનિષેધો પણ જીવાત્માઓને શરીર ન હોય તો નકામા થઈ પડે છે. ઈશ્વરવ્યાપ્યત્વરૂપ અંશત્વ ધર્મ જીવાત્માઓમાં સમાન હોય તેથી તે બધા સત્કર્મ કરવામાં યોગ્યતા ધરાવે છે એવું ઠગુંજ નહિ. યોગ્યતાને માટે બીજાં પણ કારણો હોવાં જરૂરી છે. શુદ્ધ બ્રહ્મ અંશિ છે માટે તેનો અંશ પણ પવિત્ર અને શુદ્ધ થવામાં તેને કર્મ અને શરીરની જરૂર નથી; આવી જે લોકોની માન્યતા છે તે ખોટી છે એવું આ સૂત્રનું તાત્પર્ય છે. ॥૪૬॥

બેદને લીધે મુખદુઃખની વ્યવસ્થા થઈ શકે છે, તે બતાવે છે:

અસન્તતેશ્ચાવ્યતિકરઃ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થઃ— (અ) અને (અસન્તતેઃ) અવ્યાપક હોવાને લીધે (અવ્યતિકરઃ) સર્વ શરીરો સાથે સંબંધ થતો નથી.

ભાવાર્થ— જીવાત્માઓ અસંયુક્ત છે અને તે બધા અલ્પપરિમાણવાળા છે, તેથી એક જીવાત્માનું મુખ સર્વ જીવાત્માઓ બોગવી શકતા નથી. દુઃખ પણ બોગવી શકતા નથી. આ કારણથી મુખ-દુઃખની વ્યવસ્થા થઈ શકે છે. અમુક જીવ મુખી અને

અમુક જીવ દુઃખી હોવો એ વ્યવસ્થા છે. જો એક જ બ્રહ્મરૂપ આત્મા હોય અને તેનાથી ભિન્ન જીવોનું અસ્તિત્વ ન સ્વીકારવામાં આવે તો આવી વ્યવસ્થા થઈ શકે નહિ. એક જ આત્મા હોવાને કારણે બધા જ સુખી અથવા દુઃખી થવા જોઈએ અને એનું નામ અવ્યવસ્થા છે. આપણો અનુભવ પણ આવો જ છે કે બધા સુખી નથી તેમ બધા દુઃખી પણ નથી. જીવાત્માઓમાં પરસ્પર ભેદ હોવો અને તે બધા અલ્પપરિમાણવાળા હોવાથી જ વ્યવસ્થા થઈ શકે છે. ॥ ૪૯ ॥

એક જ આત્મા માની પછી ઉપાધિદ્વારા વ્યવસ્થા કરવી એ જોડું છે. તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે:

આમાસ एव च ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ:- (આમાસ एव च) એક જ આત્મા સંસારમાં છે અને વ્યવસ્થાને માટે જે હેતુ આપવો તે હેત્વાભાસ જ થાય છે.

ભાવાર્થ:- જેટલાં શરીરો છે તેટલા જીવાત્માઓ પરસ્પર ભિન્ન છે, એમ માનવામાં વ્યવસ્થા થઈ શકે છે; પણ એક જ બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મથી ભિન્ન કોઈ જીવાત્મા નથી એમ માનવામાં અવ્યવસ્થા રચાઈ છે. માયાને લીધે બ્રહ્મ પોતાને ભૂલી જઈ જીવ બને છે અથવા એક જ બ્રહ્મને ભુલી ભુલી ઉપાધિ વળગે છે. એ ઉપાધિમાં સપડાયેલા ચેતનના અંશે જ જીવાત્માઓ છે, આમ માની વ્યવસ્થા કરવા માટે જે હેતુઓ આપવામાં આવે છે તે બધા જ હેત્વાભાસ એટલે કે જોડા હેતુ થઈ જાય છે. શ્રુતિ અને સ્મૃતિઓમાં આત્માઓમાં પરસ્પર ભેદ બતાવ્યો છે; એ અનેકવાર આગળ કહેવાઈ ગયું છે. ઉપનિષદોમાં પણ ભેદદર્શક પુષ્કળ વાક્યો છે. માટે ભેદવાદમાં જ સુખદુઃખની તથા જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીની વ્યવસ્થા થઈ શકે છે. ઉપાધિ જડ હોવાથી એને સુખ-દુઃખનો અનુભવ ન હોય. ચેતનસ્વરૂપ આત્માને જ એ અનુભવ

હોય અને પૂર્વપક્ષવાદીના મતમાં એક જ આત્મા હોવાથી સર્વ સુખી અથવા સર્વ દુઃખી બની જ નાય. આ કારણથી અણુવાદ અને લેહવાદ જ ઉત્તમ છે.

સ્વામી શ્રી શંકરાચાર્યજીએ આ સૂત્રનો અર્થ બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ જીવ છે એમ કહ્યું છે, આભાસ એટલે પ્રતિબિંબ. માયા અને માયાનાં કાર્યોમાં બ્રહ્મનાં પ્રતિબિંબો પડે છે તે બધા જીવો છે. બધાં જ પ્રતિબિંબો ચચળ હોતાં નથી, તેમ બધાં જ પ્રતિબિંબો સ્થિર હોતાં નથી. પ્રતિબિંબ જેમાં પડ્યું હોય તેની ચચળતા અને સ્થિરતા ઉપર પ્રતિબિંબની ચચળતા અને સ્થિરતાનો આધાર હોય છે. આમ એક જ બ્રહ્મના અનેક પ્રતિબિંબરૂપ જીવાત્માઓને માની સંસારની વ્યવસ્થા કરવા શ્રી શંકરાચાર્યજી પ્રયત્ન કરતા જણાય છે.

પણ આ પ્રતિબિંબવાદ બરાબર નથી. કારણ કે બ્રહ્મ જ્યારે સર્વાન્તર્યામી છે, વ્યાપક છે અને અરૂપ છે, તો તેનું પ્રતિબિંબ પડે જ શી રીતે? બિંબ અને પ્રતિબિંબનો આધાર અમુક દ્રવ્ય માગી લે છે તે પણ વ્યાપક બ્રહ્મમાં ન બની શકે. આ કારણથી જીવ બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ નથી પણ સનાતન એક ચેતન વસ્તુ છે એમ માનવું જોઈએ. પ્રતિબિંબ બધાં જડ હોય છે, એનામાં જ્ઞાન હોતું નથી; જ્યારે જીવાત્મામાં તો જ્ઞાનાદિ શુદ્ધો છે. આનો ઉત્તર પણ પ્રતિબિંબવાદી આપી શકતા નથી. ॥ ૫૦ ॥

અદૃશાનિયમાત્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ:- (અદૃશાનિયમાત્) અદૃશ માનવાથી પણ વ્યવસ્થા યર્થ શકતી ન હોવાથી.

બાવાર્થ - એક જ બ્રહ્મ છે બીજું કશું જ નથી, એમ માની અને પછી અદૃશ માનવું અને એને લીધે વ્યવસ્થા યર્થ શક્યો એ માન્યતા પણ ખોટી છે, કારણ કે અદૃશ બ્રહ્માગ્રિત ન હોઈ શકે.

શું અદ્યો પ્રદાનો વિભાગ કરી શકશે? નહીં જ. અદ્યો અખંડ પ્રદાના ભાગ પાડી શકે નહિ અને જીવાત્માઓ બની શકે નહિ. માટે એક પ્રદા વ્યાપક છે અને જીવાત્માઓ અણુરૂપે અસંખ્ય અનાદિ કાળથી છે. પ્રદા અંશી એટલા માટે છે કે તે વ્યાપક છે અને જીવાત્માઓ અંશ એટલા માટે છે કે તે અવ્યાપક છે, પ્રદાના એકદેશી છે. ॥ ૫૧ ॥

અભિસન્ધ્યાદિપિ ચૈવમ્ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (અભિસન્ધ્યાદિયુ) સંકલ્પ, શ્રદ્ધા, નિશ્ચય વગેરેમાં (અપિ) પણ (એવમ્) એ પ્રમાણે જ અવ્યવસ્થા બની રહે છે.

ભાવાર્થ:- એક, અદ્વિતીય, વિભુ પ્રદામાં અનેક ઉપાધિઓ માનવી અને તે તે ઉપાધિથી અવચ્છિન્ન થયેલા પ્રદાભાગ જીવ છે એમ માનવું અને પછી એ જીવ એવો સંકલ્પ કરે કે, હું આ કર્મ કરીશ, એનું અદ્ય ભારામાં ઉત્પન્ન થાય અને તેનાથી ગને જ સુખ ઉત્પન્ન થાય. આવી અભિસંધિ અર્થાત્ સંકલ્પ કરવાથી પણ વ્યવસ્થા થઈ શકે નહિ. કારણ કે, ઉપાધિ ભલે અણુ હોય પણ ઉપધેય પ્રદા તો વિભુ અને એક જ છે, સંકલ્પ પણ ચેતનમાં જ હોઈ શકે તેથી તે પ્રદામાં થઈ શકશે અને તે એક જ હોવાથી નિખિલ પ્રદાનો એ સંકલ્પ વ્યવસ્થા કરી શકશે નહિ. ઉપાધિથી અવચ્છિન્ન થયેલા પ્રદાભાગમાં ઉત્પન્ન થયેલું સુખ અખિલ પ્રદાને લાગુ પડે. જેમ પગમાં દુઃખ થયું હોય તો પણ શરીરમાં રહેલા સંપૂર્ણ આત્માને જ દુઃખ થાય છે તેમ. આ કારણથી એક જ પ્રદારૂપ વિભુ આત્મા માનવાથી અથવા અનેક વિભુ આત્માઓ માનવાથી સુખ:દુઃખ આદિની વ્યવસ્થા ન જ થઈ શકે. માટે જીવાત્માઓ અણુ અને આપસ-આપસમાં લેદ રાખનારા છે એમ સ્વીકારવું જ લેઈએ. ॥ ૫૨ ॥

એક ઉપાધિનો એક જ પ્રદેશ નહિ, પણ અનેક પ્રદેશો હોઈ શકે છે. એ આ સૂત્રમાં બતાવે છે:

પ્રદેશાદિતિ ચેન્નાન્તર્માવાત્ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ:- (પ્રદેશાત્) પ્રદેશને લીધે વ્યવસ્થા થવી શક્ય છે (इति चेत्) જો એમ માનવામાં આવે તો (न) ઠીક નથી. (અન્તર્માવાત્) અન્ય પ્રદેશોનો પણ એ જ ઉપાધિમાં અન્તર્ભાવ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ:- બ્રહ્મ વ્યાપક છે, અખંડ છે, અમૂર્ત છે અને નિષ્કલ્પ છે, જ્યારે શરીર આદિ ઉપાધિ વ્યાપ્ય, સખંડ અને સાંકય છે તેથી શરીરરૂપ ઉપાધિ જ્યારે એક બ્રહ્મપ્રદેશને છોડી બીજા બ્રહ્મ પ્રદેશમાં જશે ત્યારે તે પ્રદેશનાં સુખ-દુઃખો પણ નવીન ઉપાધિ તરીકે આવેલા શરીર દ્વારા બ્રહ્મને લાગુ પડશે. અર્થાત્ સર્વ ઉપાધિઓમાં સર્વ પ્રદેશોનો અન્તર્ભાવ થઈ શકે છે, તો પછી, સુખ-દુઃખની અર્થાત્ અમુક જ સુખી અને અમુક જ દુઃખી એવી વ્યવસ્થા કેવી રીતે થઈ શકે? માટે જો અનુભવમાં આવતી વ્યવસ્થાને સત્યનું સ્થાન આપવું હોય તો જીવાત્માઓનો આપસ-આપસમાં પરિમાણને લગતો સાચો લેદ સ્વીકારવો જ જોઈએ. શ્રુતિ અને સ્મૃતિઓમાં પણ પરિમાણને લગતો સાચો લેદ સ્વીકાર્યો છે. આ પ્રમાણે જીવાત્માઓ અસંખ્ય છે, આપસ-આપસમાં પરિમાણની દૃષ્ટિએ લેદ છે, તે બધામાં કર્તૃત્વ છે અને લોકૃત્વ પણ છે. બ્રહ્મરૂપ મહાન્ આત્મા સર્વમાં વ્યાપક છે, અંદર અને બહાર પણ છે, સદૈવ એકરૂપ છે. જીવાત્માના કર્મની અપેક્ષા રાખી પરમાત્મા તેમને ઉચ્ચગતિમાં અને હલકી ગતિમાં મૂકે છે, એ આ ત્રીજા પાદનું પ્રતિપાદનીય મંતવ્ય છે. ॥ ૫૩ ॥

इति वेदान्तदर्शने गुर्जरभाषाभाष्ययुते द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः ॥

અથ દ્વિતીયાધ્યાયે ચતુર્યઃ પાદઃ ॥

કાર્યસ્વરૂપ મહાભૂતોની ઉત્પત્તિ ત્રીજા પાદમાં બતાવવામાં આવી છે. જીવાત્મા ઉત્પન્ન નથી થતો એ પણ ત્રીજા પાદમાં બતાવવામાં આવ્યું છે. જીવાત્મામાં કર્તૃત્વ છે અને એ પોતે ગૌણસ્વરૂપે બ્રહ્મનો અંશ છે એ પણ સારી રીતે સમજાવવામાં આવ્યું છે. હવે ઇંદ્રિયોની ઉત્પત્તિનો વિચાર કરે છે. તેને લગતું આ પ્રથમ સૂત્ર છે:

તથા પ્રાણાઃ ॥ ૧ ॥

પદાર્થઃ— (પ્રાણાઃ) ઇંદ્રિયો (તથા) તે જ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થયેલી છે. એટલે કે ઇંદ્રિયોની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

ભાવાર્થઃ— ‘તદૈક્ષત વહુ સ્યા પ્રજાયેયેતિ તત્તેજોઽસૃજત’ પદ્મબ્રહ્મ પરમાત્માએ સંકલ્પ કર્યો કે, હું પ્રજાઓને અર્થાત્ પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરું, એમ વિચાર કરી તેમણે તેજને ઉત્પન્ન કર્યું, પછી પાણીને ઉત્પન્ન કર્યું અને પછી અન્ન અર્થાત્ પૃથ્વીને ઉત્પન્ન કરી. જુઓ છાંદોગ્ય ઉપ. ૬-૨-૩. આમાં ઇંદ્રિયોની ઉત્પત્તિ જણાવી નથી.

તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશઃ સમૂતઃ । આકાશાદ વાયુઃ વાયોરગ્નિઃ । અન્નેરાપઃ । અદ્વયઃ પૃથિવી । પૃથિવ્યા ઓષધયઃ ઓષધિમ્વોઽન્નમ્ । અન્ના-સ્પુરુષઃ । તૈત્તિ. ઉપ. આ વાક્યમાં પણ ઇંદ્રિયોની ઉત્પત્તિ જણાવી નથી. આથી સહેજે શંકા થઈ શકે કે, ‘ઇંદ્રિયોની ઉત્પત્તિ થઈ નથી, તે અનાદિ છે’

આવી શંકાના સમાધાનમાં આ સૂત્ર છે કે, જેમ આકાશ, વાયુ, અગ્નિ વગેરેની ઉત્પત્તિ થઈ છે તેમ ઇંદ્રિયોની પણ ઉત્પત્તિ થઈ છે. આ સૂત્રમાં પ્રાણ શબ્દનો અર્થ ઇંદ્રિયો કરવામાં આવ્યો છે.

તથાક્ષરાદ્ વિવિધાઃ સૌમ્ય ભાવાઃ પ્રજાયન્તે તત્ર ચૈવાપ્યિન્તિ ॥ ૨—૩ ॥
 સુંદ. સ્પ. સુદીપ્ત થયેલા અગ્નિમાંથી જેમ હજારો તણખા ઉત્પન્ન
 થાય છે તેમ અક્ષર પ્રજ્ઞમાંથી વિવિધ અર્થો ઉત્પન્ન થાય છે.
 આ વાક્યમાં સર્વ અર્થોની ઉત્પત્તિ બતાવી છે છતાં જીવાત્માની
 ઉત્પત્તિને ગૌણ માની છે અને બીજા અર્થોની ઉત્પત્તિને મુખ્ય
 માની છે. તેા જીવાત્માની ઉત્પત્તિ જેમ ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિને પણ
 ગૌણ શા માટે ન માનવી ? આનેા ઉત્તર એ છે કે, દત્તસ્માત્ જાયતે
 પ્રાણો મનઃ સર્વેન્દ્રિયાણિ ચ । સુ. ઉપ. ૨-૩. અહીં ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ
 સ્પષ્ટ કહી છે, માટે ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ મુખ્ય જ છે. ઇન્દ્રિયો નેા
 પાંચ મહાભૂતોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને પરપ્રજ્ઞ પરમાત્મા
 એને ઉત્પન્ન કરે છે. પ્રલયાવસ્થામાં સર્વ કાર્યો કારણરૂપમાં વિલીન
 થઈ પ્રજ્ઞમાં રહે છે, જીવાત્મા પણ પ્રજ્ઞમાં જ રહે છે પણ
 જીવાત્મા કારણમાં લીન થતો નથી. જીવાત્માની ઉત્પત્તિ કયાંય
 પણ બતાવવામાં આવી નથી જિલટું જીવાત્માને નિત્ય બતાવતાં
 ઘણાં વેદાંત-વાક્યો છે માટે જીવાત્માની ઉત્પત્તિ ગૌણ છે પણ
 ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિને ગૌણ માનવાનું કોઈ પણ કારણ જણાતું નથી.
 આ કારણથી ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ ગૌણ હોવી સંભવિત નથી.

શ્રી રામાનુજાચાર્ય કહે છે કે, ‘પ્રાણ વાવ શ્વયઃ’ પ્રાણો અર્થાત્
 ઇન્દ્રિયો ઋષિયો છે, એ અર્થ જોડો છે; પણ પ્રાણ એટલે પ્રજ્ઞ
 પોતે ઋષિ છે. વાક્યમાં પ્રાણ અને પ્રજ્ઞને બહુવચન આપ્યું છે
 તે ગૌણ છે, કારણ કે પ્રાણસ્વરૂપ પ્રજ્ઞને બહુવચન સંભવી શકે
 નહિ. પ્રજ્ઞ તો એક જ છે. આની સાથે ઉપરના અર્થનો કયો
 વિરોધ નથી કારણ કે, બંને સિન્ન વાક્યો છે. રામાનુજાચાર્ય પણ
 ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિને મુખ્ય માને છે. ॥ ૨ ॥

આ સૂત્રમાં પણ ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ મુખ્ય છે, એ બીજી
 રીતે બતાવે છે :

તત્પ્રાક્રશ્નુતેશ્ચ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (તત્પ્રાક્રશ્નુતેઃ) પ્રથમ જન્મવાચક પદ છે તેની આગળ પણ અનુવૃત્તિ હોવાથી.

ભાવાર્થ:- एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

ત વાયુર્જ્યોતિરાપઃ પૃથિવી વિશ્વસ્ય ધારિણી ॥ મું. ૨-૧-૩.

ઉપનિષદના આ વાક્યમાં પ્રાણ સાથે જે જાયતે પદ છે તેનો અર્થ 'ઉત્પન્ન થાય છે' એવો થાય છે. પ્રાણની ઉત્પત્તિ મુખ્ય બતાવી છે. તે જ ક્રિયાપદની અનુવૃત્તિ આગળ ચાલે છે અને ઈન્દ્રિયોની સાથે સંબંધ પામે છે, એટલે ઇન્દ્રિયાણિ જાયન્તે અર્થાત્ ઈન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે અને તે ઉત્પત્તિ મુખ્ય જ છે, ગૌણ નહિ; એવો સ્પષ્ટ અર્થ છે પ્રાણ સાથે મુખ્ય અને ઈન્દ્રિયો સાથે અમુખ્ય અર્થાત્ ગૌણ એવો અર્થ કોઈ પણ કારણ વગર ન જ માંની શકાય. આથી ઈન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ મુખ્ય છે. ॥ ૩ ॥

આ સૂત્ર પણ જુદી રીતે ઈન્દ્રિયોની મુખ્ય ઉત્પત્તિ બતાવે છે:

તત્પૂર્વકત્વાદ્ વાચઃ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ:- (તત્પૂર્વકત્વાદ્) તેજપૂર્વક (વાચઃ) વાણીની ઉત્પત્તિ કરી હોવાથી.

ભાવાર્થ:- 'अन्नमयं हि सौम्य मनः, आपोमयः प्राणः, तेजोमयी वाक्' છા. ૬-૫-૪. આ વાક્યમાં વાક્ ઈન્દ્રિયને તેજને વિકાર એટલે તેજમાંથી બનેલી બતાવી છે. એની સાથે મન અને પ્રાણને પણ ઉત્પન્ન થયેલાં બતાવ્યાં છે. હવે વિચારો કે, વાક્, મન અને પ્રાણ એ કરણ છે. મન અંતઃકરણ છે, વાક્ બાહ્ય કરણ છે અર્થાત્ કર્મેન્દ્રિય છે. આ જ પ્રમણે અંદરનાં અને બહારનાં જેટલાં કારણો છે તે બધાં જ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેની ઉત્પત્તિ મુખ્ય જ છે. જો કે, મનને માટે કેટલાક ઋષિઓનો મત જુદો પડે છે, પણ બીજી ઈન્દ્રિયો માટે તો બધાનો એક જ મત છે. માટે ઈન્દ્રિયો

સુખ્યત્વરૂપે ઉત્પન્ન થયેલી છે-એમ સ્વીકારવું જોઈએ. આ ઠેકાણે આટલું યાદ અપાવવાની જરૂર છે કે વેદમાં મનને ‘અપૂર્વ’ અને ‘અમૃત’ કહ્યું છે. ‘અપૂર્વ’નો અર્થ અનાદિ થાય છે અને ‘અમૃત’ નો અર્થ અવિનાશી થાય છે. ભુઓ - યભુવેદ. અ. ૩૪. મં. ૨-૩. ॥ ૪ ॥

હવે, ઈન્દ્રિયોની સંખ્યા સંબંધી વિચાર કરે છે:

સત્ત ગતેર્વિશેષિતત્વાચ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ:- (સત્ત) ઈન્દ્રિયો સાત છે. (ગતેઃ) સાતની જ ગતિ બતાવવામાં આવી છે (ચ) અને એ સાત ગતિને (વિશેષિતત્વાત્) વિશેષરૂપે વર્ણવવામાં આવી છે.

ભાવાર્થ:- ઈન્દ્રિયો સાત છે, કારણ કે સાતની જ ગતિ બતાવવામાં આવી છે. ‘તમુક્કામન્તં પ્રાણોઽનૂત્કામન્તિ પ્રાણ મનૂત્કામન્તં સર્વે પ્રાણા અનૂત્કામન્તિ । વૃ. ઉ. ૪-૨-૨. શરીરમાંથી જ્યારે આત્મા નીકળે છે ત્યારે તેની પાછળ પ્રાણ જાય છે અને પ્રાણની પાછળ બધી ઈન્દ્રિયો જાય છે.

સાત જ ઈન્દ્રિયોની ગતિને વિશેષરૂપે વર્ણવવામાં પણ આવી છે જેમકે, (૧) ન પચતિ, (૨) ન જિમ્મતિ, (૩) ન રચયતે, (૪) ન વદતિ, (૫) ન શુણોતિ, (૬) ન મનુતે, (૭) ન સ્પૃશતિ, ન વિજ્ઞાનતિ । વૃ. ઉપ. ૪-૪-૨. ઈન્દ્રિયો બધી જીવાત્મા સાથે ગયા પછી જીવાત્મા એકલો શરીરમાં પાછો આવે તો તે ઈન્દ્રિયો વગર જોવું, સૂંધવું, ચાખવું, જોલવું, સાંભળવું, મનન કરવું, સ્પર્શ કરવો આ બધું કરી શકે નહિ. જોવું ઇત્યાદિથી ગતિને જ વિશેષિત કરી છે. આમ સાત ગતિ હોવાથી સાત જ ઈન્દ્રિયો છે. એટલે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિ આ સાત જ ઈન્દ્રિયો છે. એવું ઉપનિષદકારનું મતવ્ય જણાય છે. જો કે આઠ, નવ, દશ, અગ્યાર, બાર, તેર અને ચૌદ સુધી ઈન્દ્રિયો માનવાનાં ઉપનિષદના વચનો

જણાય છે. પણ સાત હોવાનાં વચનો વધારે પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. જેમકે: સપ્ત પ્રાણાઃ પ્રભવન્તિ તસ્માત્ મુંડક. ઉપ. ૨-૧-૮. પરમાત્માએ સાત પ્રાણોને (ઇન્દ્રિયોને) બનાવ્યા છે વગેરે. ॥ ૫ ॥

સંજ્યા સંજાંધી બીજે પક્ષ.

હસ્તાદયસ્તુ સ્થિતેસ્તો નૈવમ્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ:- (તુ) આ શબ્દ સાતની માન્યતાને નિવારે છે. (હસ્તાદયઃ) હાથ આદિ કર્મેન્દ્રિયો પણ છે (સ્થિતે) એવો નિશ્ચય હોવાથી (અતઃ) આ કારણથી (એવમ્) એમ (ન) નથી.

ભાવાર્થ:- હાથ આદિ પાંચ કર્મ ઇન્દ્રિયો છે. અને એવો નિર્ણય હોવાથી સાત કરતાં વધારે ઇન્દ્રિયો છે એમ માનવું જોઈએ. હસ્તો વૈ ગ્રહઃ સ કર્મણા અતિ ગ્રહેણ ગૃહીતો હસ્તામ્યાં કર્મ કરોતિ ॥ વૃ. ઉપ. ૩-૨-૮. હાથ એ ગ્રહ છે. કારણ કે તે ગ્રહણ કરે છે. આ ઠેકાણે ગ્રહનો અર્થ ઇન્દ્રિય કરવામાં આવ્યો છે. અને ઇન્દ્રિયોના વિષયોને ‘અતિગ્રહ’ કહ્યા છે. અતિગ્રાન્તા ગ્રહાન્ इति અતિગ્રહઃ ઇન્દ્રિયોથી જુદા હોવાથી વિષયો ‘અતિગ્રહ’ છે. ઇન્દ્રિયો વિષય દ્વારા જીવાત્માને બંધનમાં નાખે છે માટે ઇન્દ્રિય ગ્રહ અને તેના વિષયો અતિગ્રહ કહેવાય છે.

અગ્યાર ઇન્દ્રિયો છે એવું પણ ઉપનિષદમાં કહેવામાં આવ્યું છે જેમકે: ‘દશેમે પુરુષે પ્રાણા આત્મૈકાદશઃ વૃ. ૧ ઉપ. ૩-૯-૪. શરીરમાં આત્માને આધીન દસ ઇન્દ્રિયો છે અને આત્મા અર્થાત્ મન અગ્યારમી ઇન્દ્રિય છે. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય અને એક મન. આમ અગ્યાર ઇન્દ્રિયો છે એવો ઉપનિષદનો સિદ્ધાંત જણાય છે.

અધિકસંજયક લોકોએ પણ અગ્યારની સંજ્યાને જ સ્વીકારી છે. ઇન્દ્રિયો સાત છે એ માનવું પૂર્વપક્ષમાં ગણી શકાય છે અને

ઉત્તર પક્ષમાં અર્થાત્ સિદ્ધાંતપક્ષમાં અગ્યાર ઇન્દ્રિયો હોવાનું જણાય છે.

(૧) ચક્ષુ, (૨) કાન (૩) પ્રાણ=નાક (૪) રસના (૫) ત્વક્. આ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો.

(૧) હાથ (૨) પગ (૩) વાક (૪) પાચુ (૫) ઉપસ્થ. આ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો.

મન ઇન્દ્રિય અગ્યારમી છે. ॥૬॥

હવે ઇન્દ્રિયોના પરિમાણનો વિચાર કરે છે:

અળવશ્ચ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ:- (ચ) પરિમાણના સમુચ્ચયને સૂચવે છે. (અળવ:) ઇન્દ્રિયો અણુ છે અર્થાત્ મધ્યમ પરિમાણવાળી છે.

લાવાર્થ:- પ્રાણો અણુ છે એટલે ઇન્દ્રિયો અણુ છે. અણુનો અર્થ અવયવરહિત અણુ એવો નથી, પણ સૂક્ષ્મ એવો અર્થ થાય છે. જો નિરવયવ સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયો હોય તો ત્વક્ ઇન્દ્રિય શરીર-વ્યાપ્ત રહી શકે નહીં અને પરિણામે તાક્ષ્ણિક દ્વારા સમગ્ર શરીરમાં સ્પર્શની ઉપલબ્ધિ પણ ન થઈ શકે. અતિ ઠંડી અને અતિ તાપમાં ઠંડી અને તાપનો સ્પર્શ સમસ્ત શરીરમાં થાય છે. આ સૂચવે છે કે ઇન્દ્રિયો પરમાણુસ્વરૂપ નથી પણ મધ્યમ કદની છે. અતિસ્થૂલ પણ નથી. જો અતિસ્થૂલ હોય તો ગળ્ધ પામતા માણસના શરીરમાંથી નીકળતી ઇન્દ્રિયો નજરે પડવી જોઈએ. પણ પાસે રહેલા માણસોની નજરે તે નથી પડતી, માટે ઇન્દ્રિયોને મધ્યમ પરિમાણવાળી માનવી જોઈએ. મધ્યમ પરિમાણવાળી ઇન્દ્રિયો હોવા છતાં તે અતીન્દ્રિય છે. ઉદ્ભૂતસ્પર્શ જેમાં ન હોય તે સૂક્ષ્મ, એવો અર્થ આ ઠેકાણે કરવો યોગ્ય જણાય છે. કારણ કે ઇન્દ્રિયોમાં ઉદ્ભૂત સ્પર્શ નથી.

ઈન્દ્રિયો વિભુ પણુ નથી; જો વિભુ હોય તો તેની ઉત્ક્રાંતિ, ગતિ અને આગતિ થઈ શકે નહિ. ઉપનિષદમાં ઈન્દ્રિયોમાં ઉત્ક્રાંતિ આદિ ગતિઓ જતાવવામાં આવી છે. આ કારણથી ઈન્દ્રિયો આણુ અર્થાત્ સૂક્ષ્મ છે.

હવે મુખ્ય પ્રાણ સંબંધી વિચાર કરે છે:

શ્રેષ્ઠઞ્ચ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (શ્રેષ્ઠઃ) મુખ્ય પ્રાણ પણુ ઉત્પન્ન થાય છે.

ભાવાર્થ:- બીજી ઈન્દ્રિયોની માફક શ્રેષ્ઠ પ્રાણની પણુ ઉત્પત્તિ થાય છે. શુક્રનિપાત સાથે જ ગર્ભમાં પ્રાણ ઉત્પન્ન થાય છે તે શરીરના જીવરહિત થયા સુધી રહે છે જેમ કેઈક ઈન્દ્રિય જીવતા શરીરમાંથી નીકળી જાય છે, છતાં શરીર જીવતું રહે છે, પણ પ્રાણ નીકળી ગયા પછી શરીર જીવતું રહેતું નથી માટે પ્રાણને શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે. એટલે કે બીજી ઈન્દ્રિયો કરતાં પ્રાણ શ્રેષ્ઠ છે. શ્રેષ્ઠ પ્રાણ કહો કે મુખ્ય પ્રાણ કહો બંનેનો એક જ અર્થ છે.

જેમ ઈન્દ્રિયોને પરમાત્માએ ઉત્પન્ન કરી છે તેમ પ્રાણને પણ પરમાત્માએ જ ઉત્પન્ન કર્યો છે. एतस्माज्जायते प्राणः मन सर्वेन्द्रियाणि च ॥ મું. ૨-૧-૩. પરમાત્માથી મુખ્ય પ્રાણ, મન અને બધી ઈન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે આ પ્રમાણથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે મુખ્ય પ્રાણ પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

આમ છતાં ઋગ્વેદમાં એક મંત્ર આવે છે જેથી કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે મુખ્ય પ્રાણ ઉત્પન્ન થતો નથી પણ એ નિત્ય છે, આ રહ્યો તે મંત્ર:

न मृषुरासीदमृत न तर्हि न राज्या अह आसीत् प्रचेतः ।

આનીદવાત સ્વપ્ના તદેક તપ્માદાન્યત્ત પરઃ કિં ચ નાસ ॥ ઋગ્વેદઃ
૮-૭-૧૧. આ મંત્ર પ્રલય કાળનું વર્ણન કરે છે. આ મંત્રમાં

‘આનીત્’ ક્રિયાપદ છે જે સૂચવે છે કે પ્રલય વખતે પણ પ્રાણુ= મુખ્ય પ્રાણુ હતો.

મંત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે:- પ્રલય કાળમાં મૃત્યુ ન હતું, અમૃત પણ ન હતું, રાત્રિ અને દિવસના ચિહ્નરૂપ ચંદ્ર અને સૂર્ય પણ ન હતા, એક જ હતું કે જે જીવતું હતું, વાયુ પણ ન હોતો, તેના સિવાય બીજું કશું ન હતું. આમાં ‘જીવતું’ હતું એવું આનીત્ ક્રિયાપદથી જણાય છે.’ આથી મુખ્ય પ્રાણુ મહા-પ્રલયમાં પણ હતો. જે મહાપ્રલયમાં હોય તેની ઉત્પત્તિ પણ ન હોય, આ કારણથી મુખ્ય પ્રાણુ અનાદિ અને અનન્ત છે એમ કેટલાક વિદ્વાનોએ માની લીધું છે.

પણ જરા વધારે ધ્યાન આપીશું તો આ માન્યતા ખોટી છે એમ જણાયા વગર નહિ રહે. ‘અવાત્તમ્’ આ પદ પણ મંત્રમાં છે; એનો અર્થ એ થાય છે કે, તે વખતે વાયુ પણ ન હતો. હવે જો વાયુ પણ ન હોય તો પ્રાણુ થઈ જ કેમ શકે? માટે ‘આનીત્’ ક્રિયા-પદનો અર્થ આસીત્ કરવો જોઈએ. આથી અર્થ એ થાય કે, અવાત્તમ્ આસીત્ વાયુ વગરનું એક તત્ત્વ હતું એ તત્ત્વ એટલે જ બ્રહ્મ. સ્વધા એટલે પોતાનામાં ધારણ કરાયેલાં પ્રકૃતિ અને જીવાત્માઓ. લાવાર્થ એ થયો કે પ્રકૃતિ અને જીવાત્મા સાથે એક બ્રહ્મ જ હતું. આ પ્રમાણે મંત્રનો અર્થ થાય છે. અવસ્થા વિશેષને પામેલો વાયુ જ મુખ્ય પ્રાણુ છે. એ જ પ્રાણુ શ્રેષ્ઠ પ્રાણુ પણ કહેવાય છે અને એની ઉત્પત્તિ ચોક્કસ છે. ન વં શશ્વામસ્ત્વદતે જીવિતુમ્ । વૃ. ઉપ. ૬-૧-૧૩. બધી ઇદ્રિયોએ કહ્યું કે, હો પ્રાણુ, અમે તારા વગર શરીરમાં રહી શકીએ નહિ, જીવી શકીએ નહિ. આ ઉપનિષદના વચનથી પ્રાણુની શ્રેષ્ઠતા સાબિત થાય છે. ॥ ૩ ॥

હવે મુખ્ય પ્રાણુનું સ્વરૂપ સમજાવે છે:

ન વાયુક્રિયે પૃથગુપદેશ્યત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ:- મુખ્ય પ્રાણુ (ન વાયુક્રિયે) વાયુ નથી તેમ કરણની

ક્રિયા પણ નથી (પૃથક્) અલગ (ઉપદેશાત્) વિન્નરૂપે ઉપદેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ:— મુખ્ય પ્રાણ સાક્ષાત્ વાયુ નથી તેમ કરણોનો વ્યાપાર પણ નથી. કારણ કે વાયુથી પ્રાણનો જુદો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. જેમકે:— *एतस्मान्नायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुः ॥* મુ. ઉપ. ૨-૧-૩. અહીં પ્રાણ અને વાયુને જુદા જુદા બતાવવામાં આવ્યા છે. મુખ્ય પ્રાણ વાયુની ક્રિયારૂપ નથી તેમ કરણોની સામાન્ય ક્રિયારૂપ પણ નથી. કારણ કે મુખ્ય પ્રાણને વાયુની માફક દ્રવ્ય તરીકે ઉપદેશ્યો છે. ‘યઃ પ્રાણઃ સ વાયુઃ’ છાં. ઉપ. ૧-૨-૭. જુદી અવસ્થાને પામેલો વાયુ જ પ્રાણ છે, આથી સમજી શકાશે કે મુખ્ય પ્રાણ કોઈની પણ ક્રિયા નથી. કરણોની સામાન્યવૃત્તિરૂપ ક્રિયા પણ પ્રાણ નથી. હરેક કરણને પોતપોતાની જુદી જુદી ક્રિયા હોય છે; જેમકે: આંખની વૃત્તિ રૂપનું જોવું તે. આ સિવાય સમસ્ત કરણગત સામાન્ય વૃત્તિ કોઈ નથી.

શરીરની અંદર પાંચ વ્યૂહમાં વહેવાઈ રહેલો વાયુ જ પ્રાણ છે. શરીર બહાર જે વાયુ જગતમાં વહી રહ્યો છે તે વાયુ પ્રાણ નથી. માટે પ્રાણ કોઈ જુદું તત્વ નથી તેમ બાહ્ય વાયુ પણ પ્રાણ નથી.

પ્રાણ, અંપાન, વ્યાન, સમાન અને ઉદ્ધાન આ પાંચ શરીરની અંદર ફરતા વાયુના વ્યૂહો કહેવાય છે. માટે શરીરમાં પાંચ વ્યૂહાત્મકસ્વરૂપ ફરતો વાયુ મુખ્ય પ્રાણ છે. ॥ ૧ ॥

શરીરમાં જેમ જીવ સ્વતંત્ર છે તેમ મુખ્ય પ્રાણ પણ સ્વતંત્ર છે કે પરતંત્ર ? આનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં છે:

चक्षुरादिवत्तु सहसिष्टपादिभ्यः ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ:— (ત) પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે. (ચક્ષુરોદિવત્) ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોની પેઠે મુખ્ય પ્રાણ સ્વતંત્ર નથી. (સહસિષ્ટપાદિભ્યઃ) ચક્ષુ આદિ કરણોની સાથે ઉપદેશ આપ્યો હોવાથી.

ભાવાર્થ:- જેમ ચક્ષુ આદિ કરણ હોવાથી સ્વતંત્ર નથી તેમ મુખ્ય પ્રાણુ પણ જીવાત્માનું ઉપકરણ હોવાથી સ્વતંત્ર નથી. જેમ આંખ આદિ કરણો દર્શનક્રિયાદિને લઈ જીવાત્માને ઉપકારક છે, તેમ મુખ્ય પ્રાણુ પણ દેહધારણ કરવારૂપ ક્રિયા દ્વારા જીવાત્માને ઉપકારક છે, પણ એથી તે સ્વતંત્ર થઈ શકતો નથી. પ્રાણુ છેવટે તો જડ છે, જડ અર્થ કદી સ્વતંત્ર હોઈ શકે જ નહિ. સ્વતંત્ર તો ચેતન અર્થ જ હોઈ શકે.

ઉપનિષદમાં જ્યાં પ્રાણોનો=ઈદ્રિયોનો સંવાદ બતાવ્યો છે ત્યાં પ્રાણુનો નિર્દેશ કર્યો છે અને બધી ઈદ્રિયોમાં પ્રાણુને મુખ્ય બતાવ્યો છે. કારણ કે એકાદ-બે ઈદ્રિયો શરીરમાંથી ચાલી જાય તો પણ માણસ જીવી શકે છે પણ પ્રાણુ ચાલ્યો જાય તો માણસ જીવી શકતો નથી.

જ્યારે ચક્ષુ આદિ ઈદ્રિયો કામ નથી કરતી ત્યારે પણ પ્રાણુ કામ કરે છે. જેમકે: સ્વપ્ન અવસ્થા અને સુષુપ્ત આદિ અવસ્થા. આ અવસ્થામાં શરીરમાં પ્રાણુ જ કામ કરે છે. આ કારણથી બીજા ઉપકરણ કરતાં પ્રાણુને મુખ્ય અને શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે પણ એ જીવાત્માની પેઠે સ્વતંત્ર તો નથી જ.

પ્રાણુ બનેલો હોવાથી એ સંઘાતરૂપ છે. જે અસંઘાતરૂપ તત્વ હોય તે જ સ્વતંત્ર કહેવાય. આત્મા ચેતન હોવાને કારણે અસંઘાત રૂપ તત્વ છે માટે એ સ્વતંત્ર છે.

પ્રાણુ લોકતા પણ નથી. આ કારણથી પણ પ્રાણુ શરીરમાં સ્વતંત્ર નથી. ॥ ૧૦ ॥

પ્રાણુ લોગનું ઉપકરણ છે એમ ઉપરના સૂત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે. અહીં શંકા એ થાય છે કે: જે ઉપકરણ હોય તેને વિષય હોય છે. જેમકે આંખ લોગનું ઉપકરણ છે તો તેને રૂપ

વિષય છે, પણ પ્રાણુને કોઈ વિષય નથી. આનું શું કારણ ? આનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં છે:

અકરણત્વાચ્ચ ન દોષઃ તથાહિ દર્શયતિ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થઃ— (અ) અને (અકરણત્વાત્) કરણ અર્થાત્ ઈન્દ્રિય ન હોવાથી (ન દોષઃ) પ્રાણુને વિષય નથી માટે વિષય ન હોવો એમાં કોઈ દોષ નથી (તથા હિ) તે જ પ્રમાણે (દર્શયતિ) ઉપનિષદ બતાવે છે.

ભાવાર્થઃ— જે કરણ એટલે કે ઈન્દ્રિય હોય તેને જ વિષયરૂપ વ્યાપાર હોય છે, પણ જે ઉપકરણ હોય છે તેને વિષયરૂપ વ્યાપાર હોતો નથી. ઉપકરણને વિષય નથી એટલા ખાતર એમ પણ ન માની શકાય કે, એને કોઈ કાર્ય નથી. પ્રાણુને પણ શરીર ધારણ કરવારૂપ કાર્ય છે જ, આ કારણથી તે ઉપકરણ કહેવાય છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદના પાંચમા અધ્યાયની છઠી અને સાતમી કંડિકામાં જણાવ્યું છે કે ઈન્દ્રિયો કરતાં પણ પ્રાણુ શ્રેષ્ઠ છે કારણ કે એકાદ જે ઈન્દ્રિય જવાથી માણસ જીવી શકે છે પણ પ્રાણુ જવાથી માણસ જીવી શકતો નથી. પ્રાણુ ગયા પછી શરીર પાષિષ્ઠતર બની જાય છે. આ ઉપરથી પ્રાણુ કરણ નથી પણ ઉપકરણ છે. અને ઉપકરણ છતાં એને કાર્ય છે અને એ કાર્ય તે શરીરને ધારણ કરી રાખતું તે. ॥ ૧૧ ॥

મુખ્ય પ્રાણુને કાર્યવિશેષ છે એનું બીજું પ્રમાણ આ સૂત્ર દ્વારા આપે છે:

• પશ્ચિવૃત્તિ મનોવદ્ વ્યપદિશ્યતે ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થઃ— (પશ્ચિવૃત્તિઃ) પાંચ વૃત્તિવાળો પ્રાણુ છે (મનોવદ્) છતાં મનની માફક (વ્યપદિશ્યતે) કહેવાય છે.

ભાવાર્થઃ— મનને જેમ પાંચ વૃત્તિઓ છે તેમ પ્રાણુને પણ

પાંચ વૃત્તિઓ છે. મુખ્ય પ્રાણની પાંચ વૃત્તિઓ આ પ્રમાણે છે:

(૧) પ્રાણ (૨) અપાન (૩) વ્યાન (૩) ઉદાન (૫) સમાન. મનની વૃત્તિઓ યોગશાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે બતાવી છે અને તે વેદાન્તને માન્ય છે:

(૧) પ્રમાણ (૨) વિપર્યય (૩) વિકલ્પ (૪) નિદ્રા (૫) સ્મૃતિ.

આ દ્વાન્ત આપી સૂત્રકાર પ્રાણને જીવાત્માના ઉપકરણ તરીકે સિદ્ધ કરે છે. ॥ ૧૨ ॥

હવે પ્રાણનું પરિમાણ બતાવે છે:

અણુઞ્ચ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ:- (અ) અને (અણુ) પ્રાણ અણુ છે અર્થાત્ મધ્યમ પરિમાણવાળો છે. સૂક્ષ્મ છે.

ભાવાર્થ:- પ્રાણ સૂક્ષ્મ છે અને પરિચ્છિન્ન છે. સૂક્ષ્મ હોવા છતાં એ પરમાણુ નથી, તેમ અવયવ-રહિત પણ નથી. વ્યાપક અને પરમાણુ વચ્ચેનું મધ્યમ પરિમાણ મુખ્ય પ્રાણ ઉપર છે. કેટલાક વિદ્વાનો ઉપનિષદનો દાખલો આપી પ્રાણને વ્યાપક માનવા મથે છે પણ એ ખોટું છે. ઉપનિષદનું વાક્ય આ પ્રમાણે છે:

સમઃ પ્લુષિણા, સમો મશતેન, સમો નાગેન, સમઃ ઇમિ ત્રિભિ લોકૈઃ સમોઽનેન સર્વેણ । વૃ. ઉપ. ૧-૩-૨૨.

પ્રાણ ઋદુષિ (નાનું જંતુ) જેવડો છે, મચ્છર જેવડો છે, હાથી જેવડો છે, આ ત્રણ લોકો જેવડો છે અને આ બધા જગત જેવડો છે. ઉપનિષદનાં આ લખાણથી પ્રાણ વિશુ છે એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે, છતાં પ્રાણની ઉત્ક્રાંતિ છે, ગતિ છે અને આગતિ પણ છે. ઉત્ક્રાંતિ, ગતિ અને આગતિ વિશુ પદાર્થમાં સંભવી શકે નહિ, માટે પ્રાણને મધ્યમ પરિમાણવાળો માનવો ભ્રમ્યે અને ઉપરનું જે ઉપનિષદનું વાક્ય છે તે તે વિરાટ અર્થાત્ સમષ્ટિરૂપ પ્રાણને

સૂચવે છે. છતાં તે વિભુત્વને તો નથી સૂચવતો. વિભુ પરિભાષુની સીમા ન હોય. હરેક પ્રાણીની અંદર રહેલો પ્રાણ તેના શરીર જેવડો છે એમ સમજવું. ॥ ૧૩ ॥

પ્રાણરૂપ ઈન્દ્રિયો સ્વપ્રેરિત નથી પણ બ્રહ્મપ્રેરિત છે. એ આ સૂત્રથી બતાવે છે:

જ્યોતિરાદ્યધિષ્ઠાનં તુ તદામનનાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ:- તુ આ શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે. (જ્યોતિરાદ્યધિષ્ઠાનમ્) અગ્નિ આદિનામવાળા પરમાત્માનું ઈન્દ્રિયો ઉપર અધિષ્ઠાન છે. (તદામનનાત્) તેનું આમનન હોવાથી.

ભાવાર્થ:- તે પ્રકૃત પ્રાણુનામક ઈન્દ્રિયો આપોઆપ પ્રેરિત થતી નથી, પણ તેના ઉપર અગ્નિ આદિનામવાળા બ્રહ્મનું અધિષ્ઠાન છે, એથી એ ઈન્દ્રિયો બ્રહ્મપ્રેરિત છે અર્થાત પરમાત્માની પ્રેરણાથી ઈન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. જો કે, આમ તો જીવાત્માથી ઈન્દ્રિયો પ્રેરિત થતી જણાય છે, કારણ કે, જ્યારે જીવાત્મા જોવાની અથવા સાંભળવા આદિની ઈચ્છા કરે છે ત્યારે તે તે ઈન્દ્રિયોને રૂપ આદિ વિષયોમાં પ્રેરે છે. છતાં મૂળ પ્રેરક તો પરમાત્મા જ છે, કારણ કે ઈન્દ્રિયોમાં રૂપ આદિ વિષયોની જોવાની શક્તિ પરમાત્માએ જ મૂકી છે માટે એનું અધિષ્ઠાન હોવું સ્વાભાવિક જ છે. અધિષ્ઠાન હોવા માટે ઉપનિષદોમાં આ પ્રમાણે વાક્યોનો ઉલ્લેખ છે. જેમકે: અગ્નિર્વાગ્મૃત્વા મુતં પ્રાવિશત્ । एत. उप. ૨-૪. અગ્નિએ વાણી થઈ મુખમાં પ્રવેશ કર્યો. આ વાક્યનો ભાવાર્થ એ છે કે અગ્નિ નામથી વ્યપદેશ પામતા પરમાત્માએ વાગૂ ઈન્દ્રિયનો મુખમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. આ પ્રમાણે બીજાં પણ વાક્યો છે. પરમાત્મા બહુનામી હોવાથી અગ્નિ, વાયુ આદિ નામો પ્રકરણાનુસાર પરમાત્માનાં નામ સમજવા. પ્રાણુનામક ઈન્દ્રિયો પોતાની બંને બુદ્ધિપૂર્વક પ્રવૃત્ત થતી નથી; કારણ કે તે જડ છે, માટે તેને

અધિષ્ઠાનની જરૂર હોય છે. એ આ સૂત્રનો ભાવ છે. ઇન્દ્રિયો ઉપર બ્રહ્મ અને જીવાત્મા બન્નેનાં અધિષ્ઠાન હોવામાં વિરોધ નથી. જેમકે રથ ઉપર અધિષ્ઠાન=માલિકી રથના માલિકની જ હોય છે પણ જ્યારે સારથિ રથ હાંકતો હોય છે ત્યારે સારથિનું પણ અધિષ્ઠાન રથ ઉપર હોય છે. આધિષ્ઠાન એટલે આ ઠેકાણે કાણુ, જે સારથિનો કાણુ રથ ઉપર ન હોય તો રથ ચાલે જ નહિ. કાણુ, અધિષ્ઠાન, સત્તા આ શબ્દોનો એક જ અર્થ છે. ॥૧૪॥

જીવાત્માનું પણ પ્રાણો ઉપર=ઇન્દ્રિયો ઉપર અધિષ્ઠાન છે તે આ સૂત્રથી બતાવે છે.

પ્રાણવતા ચ શ્વદાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (પ્રાણવતા) પ્રાણુવાન્=જીવાત્મા પણ પ્રાણોનો =ઇન્દ્રિયોનો અધિષ્ઠાતા છે (શ્વદાત્) એવું શબ્દ પ્રમાણુ હોવાથી.

ભાવાર્થ:- જે ચેતનને પ્રાણનો સંબંધ હોય તે ચેતન=જીવાત્મા કહેવાય છે. જીવાત્મા સાથે પણ ઇન્દ્રિયોનો સંબંધ છે. ઉપનિષદમાં એને લગતું આ પ્રમાણે વાક્ય છે. અય યત્રેતદાકાશમનુવિષ્ણ ચક્ષુઃ સ ચાક્ષુષઃ પુરુષો દર્શનાય ચક્ષુરય યો વેદેદં જિપ્રાણીતિ સ આત્મા ગન્ધાય માણમ્ ॥ છા. ઉપ. ૬-૧૨-૨ શરીરમાં જીવાત્મા પ્રવેશ્યા પછી ગોલકમાં ચક્ષુ ઇન્દ્રિય પ્રવિષ્ટ થઈ છે. હવે ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનો અભિમાની જીવાત્મા ૩૫ પુરુષ જ્યારે જોવાની ઇચ્છા કરે છે ત્યારે તે આંખથી જુએ છે કારણ કે, ૩૫ જોવાને અર્થે ચક્ષુ ઇન્દ્રિય ચયેલી છે. આ પ્રમાણે બીજી ઇન્દ્રિયો માટે પણ શાસ્ત્રમાં ઉલ્લેખ મળે છે. શરીરમાં રહેનાર શરીર આત્મા જ લોકતા છે. બ્રહ્મનું લોકતૃત્વ નથી, કારણ કે એ તો શરીર અને ઇન્દ્રિયોનો સંબંધી હોવા છતાં લોકતા નથી. એ તો નિર્વેપ નારાયણ છે. એ લોકતા નથી તેને બંધ પણ નથી. ॥૧૫॥

જીવાત્માનું જ લોકતૃત્વ શરીરમાં છે તે આ સૂત્રથી બતાવે છે.

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (તસ્ય) શારીર આત્માને જ (નિત્યત્વાત્) કર્મનો સંબંધ નિત્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ:- શારીર આત્મા જ લોકતા તરીકે શરીરમાં નિત્ય છે. કર્મ અને તેનાથી ઉત્પન્ન થતા અદૃષ્ટનો સંબંધ પણ એની સાથે જ નિત્ય છે. બ્રહ્મને અદૃષ્ટ જનક કર્મનો સંબંધ નથી. આને માટે વેદાન્તમાં આ પ્રમાણે વચન છે. પુણ્યમેવામું ગચ્છતિ ન હ વૈ દેવાન્ પાપ ગચ્છતિ બૃહ. ઉપ. ૧-૫-૩. દેવ અર્થાત્ પરમાત્માને પાપનો સંબંધ નથી. એને તો આનંદનો જ સંબંધ છે. શારીર આત્મા જ એક શરીર છોડી બીજા શરીરમાં જાય છે. બ્રહ્મનો તો સર્વ શારીરો સાથે કાયમનો સંબંધ હોય છે. એને શરીરમાંથી નિકળવાનું હોતું નથી. શારીર આત્માને માટે ઉપનિષદોમાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે.

तमुक्तामृतं प्राणोऽनूत्कामति प्राणमनूत्કामन्तं सर्वे प्राणा अनुक्तामन्ति ॥
વૃહ ઉપ. ૪-૪-૨. શારીર આત્માની પાછળ શરીરમાંથી પ્રાણ નિકળે છે, પ્રાણની પાછળ બધી ઈન્દ્રિયો નિકળે છે. આ ઉપરથી સમજાય છે કે, બ્રહ્મનો સંબંધ શરીર સાથે હોવા છતાં શારીર=જીવાત્માનું લોકતૃત્વ નાશ પામતું નથી. ॥ ૧૬ ॥

એક મુખ્ય પ્રાણ અને બીજા અગ્યાર પ્રાણો અર્થાત્ ઈન્દ્રિયો ઉપરના પ્રકરણમાં બતાવવામાં આવ્યા છે, તેમાં એક સંદેહ ઉત્પન્ન થાય છે કે, અગ્યાર ઈન્દ્રિયો મુખ્ય પ્રાણની વૃત્તિઓ જ છે કે એ જુદાં તરવો છે? આનું સમાધાન આ સૂત્રમાં છે.

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठान् ॥ १७ ॥

પદાર્થ:- (તે) તે પ્રાણો (ઇન્દ્રિયાણિ) ઈન્દ્રિયો કહેવાય છે. (શ્રેષ્ઠાન્)

શ્રેષ્ઠ પ્રાણ કરતાં (અન્ય) અન્ય ઉપનિષદોમાં (તદ્વચ્ચપદેશાત્) જુદું કથન હોવાથી.

ભાવાર્થ:—મુખ્ય પ્રાણ કરતાં ઇન્દ્રિયોને શાસ્ત્રમાં=વેદાંતમાં જુદી જ બતાવવામાં આવી છે તેથી, તે અગ્યાર પ્રાણો ઇન્દ્રિયો છે, જુદાં જ તત્વો છે. મુખ્ય પ્રાણની વૃત્તિ રૂપે નથી. મુંડક ઉપનિષદમાં જુદા હોવાનો આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે. एतष्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । મું. ઉપ. ૨-૧-૩ બ્રહ્મથી પ્રાણ ઉત્પન્ન થાય છે, મન ઉત્પન્ન થાય છે અને બધી ઇન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે. અહીં મુખ્ય પ્રાણ કરતાં સ્પષ્ટ રીતે ઇન્દ્રિયોને જુદી જ બતાવી છે, માટે ઇન્દ્રિયો મુખ્ય પ્રાણની વૃત્તિરૂપે નથી. અહિં જો એમ કહેવામાં આવે કે એમ તો મનને પણ ઇન્દ્રિયોથી જુદું બતાવ્યું છે તો શું મનને ઇન્દ્રિય તરીકે ન માનવું? આનો ઉત્તર એ છે કે મનને તો ઉપનિષદોમાં અને સ્મૃતિઓમાં ઇન્દ્રિય તરીકે માન્યું છે. માટે બિન્ન કથન હોવા છતાં મનને તો ઇન્દ્રિય તરીકે સ્વીકારવું જ રહ્યું.

एकादशं मनोदेयं स्वगुणेनोभयात्मकम् । मनुस्मृति-२-६२.

અર્થ:—મન પોતાના સંકલ્પરૂપ ગુણથી જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય ઉભય રૂપે છે. એટલે કે મન જ્ઞાનેન્દ્રિય પણ છે અને કર્મેન્દ્રિય પણ છે. કારણ કે મન જ્ઞાનેન્દ્રિયોને અને કર્મેન્દ્રિયોને ચલાવવા કારણ સ્વરૂપ છે. મન પ્રથમ સંકલ્પ કરે એટલે જ્ઞાનેન્દ્રિય પણ વિષયમાં પ્રવૃત્તિ કરે અને કર્મેન્દ્રિય પણ વિષયમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. મનને લીધે થતા સંકલ્પ વગર ઇન્દ્રિયો, પણ વિષય તરફ વળતી નથી. આ કારણથી મનને ઇન્દ્રિયત્વથી મુક્ત ગણી શકાય નહિ. ॥૧૭॥

મુખ્ય પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોમાં ભેદ હોવાનું બીજું કારણ આપે છે.

भेदमुक्तेः ॥ १८ ॥

પદાર્થ:— (ભેદમુક્તેઃ) ભેદનું કારણ શાસ્ત્રમાં હોવાથી મુખ્ય

પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયો જુદાં જુદાં જ છે.

ભાવાર્થ:— મુખ્ય પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયો વચ્ચે ભેદ બતાવનાર છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે. અથ હ વાચમુદ્ગીયમુખ-સાચક્રિરે તાન્ હ અસુરાઃ પાપ્મના વિવિધુઃ તસ્માત્તયોમયં વદતિ સત્ય ચાનૃત્ત ચ પાપ્મના હોષા વિદ્વાઃ ॥ છા. ૧-૨-૩ દેવ અને અસુરો પોતપોતાના વિજય માટે ઉન્દ્રીય ગાવામાં પ્રવૃત્ત થયેલી વાણીને કહ્યું કે તું અમારા વિજયને માટે ઉન્દ્રીયનું ગાન કર. આ ઠેકાણે દેવ એટલે ઇન્દ્રિયોની સારી વૃત્તિઓ અને અસુર એટલે ઇન્દ્રિયોની ખરાબ વૃત્તિઓ સમજવી.

વાણીએ ગાવા માંડ્યું પણ અસુરોએ સ્વાર્થરૂપ ખરાબ વૃત્તિઓ-એ તેને પાપવાણી કરી દીધી તેથી તે વાણી સાચું ચે બોલવા લાગી અને 'જોડું' પણ બોલવા લાગી. આ પ્રમાણે બધી ઇન્દ્રિયો સત્ય અને અસત્યનું કારણ બની ગઈ. પછી દેવો મુખ્ય પ્રાણ પાસે આવ્યા. અસુરો મુખ્ય પ્રાણને પાપવાળો કરી શક્યા નહિ કારણ કે, જેમ ઇન્દ્રિયોને વિષય હોય છે તેમ મુખ્ય પ્રાણને કોઈ શબ્દ, રૂપ આદિ વિષય હોતો નથી. એટલે અસુરોએ મુખ્ય પ્રાણ પાસે હાર ખાધી, ભાવ એ છે કે મુખ્ય પ્રાણમાં કોઈ ખરાબ વૃત્તિ પેદા થઈ નહિ. એ તો સદેવ એકરૂપે કામમા પરોવાયેલો જ રહે છે. આમ ઉપનિષદના આ પ્રકરણનો ભાવ ઇન્દ્રિયો અને મુખ્ય પ્રાણમાં ભેદ બતાવવાનો છે તથા ઇન્દ્રિયો કરતાં મુખ્ય પ્રાણની શ્રેષ્ઠતા બતાવવાનો છે. આ પ્રમાણે ઉપનિષદના કથનથી પણ મુખ્ય પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોમાં ભેદ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ॥૧૮॥

ભેદ હોવામાં એક વધારાનું કારણ બતાવે છે.

વૈલક્ષણ્યાચ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ:— (ચ) અને (વૈલક્ષણ્યાત) વિલક્ષણતા હોવાથી.

ભાવાર્થ:- ઇન્દ્રિયો કરતાં મુખ્ય પ્રાણમાં વિલક્ષણતા એ છે કે, પ્રાણ શરીરનું ધારણ કરે છે, ઇન્દ્રિયો શરીરનું ધારણ કરતી નથી. ઇન્દ્રિયો કામ કરતાં થાકી જાય છે, આ થાકને ઇન્દ્રિયોનું મૃત્યુ કહેવામાં આવે છે. મુખ્ય પ્રાણ જન્મથી લઈ મરણ પર્્યંત એક ધારો પ્રયત્ન કરતો રહે છે. શરીરમાં જો પ્રાણ કામ કરતો જાંઘ પડે તો મરણ જ નીપજે. વળી પ્રાણને લીધે ઇન્દ્રિયોને પોતે પોતાના વિષયને ગ્રહણ કરવામાં મદદ મળે છે. આથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે કે મુખ્ય પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયો જુદાં જ તત્વો છે. કેટલેક કેટલાં ઇન્દ્રિયોને પ્રાણો કહેવામાં આવ્યા છે, પણ ઇન્દ્રિયોને પ્રાણ કહેવામાં પ્રાણનો લાક્ષણિક પ્રયોગ છે. આ ઉપરથી સમજવાનું એ છે કે, ઇન્દ્રિયો પ્રાણ નથી તેમ તે પ્રાણની વૃત્તિ પણ નથી. જાંને જુદાં જ તત્વો છે. ॥ ૧૯ ॥

હવે તેજ, પાણી અને પૃથ્વી રૂપ તત્વમાંથી જે સૃષ્ટિ થઈ તે પરમાત્માએ જાનાવી છે કે કોઈ જીવાત્માએ? એનું સમાધાન આ સૂત્રમાં છે.

સંજ્ઞામૂર્તિર્દૃષ્ટિસ્તુ ત્રિવૃત્ત્યંત ઉપદેશાન્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ:- (તુ) આ શબ્દ જીવકર્તૃક સૃષ્ટિના નિરાકરણ માટે છે (સંજ્ઞામૂર્તિર્દૃષ્ટિઃ) નામરૂપકરણ (ત્રિવૃત્ત્યંતઃ) પ્રત્યેક તત્ત્વને ત્રણ રૂપમાં સંમિશ્રણ કરનાર પરમાત્માનું છે. (ઉપદેશાન્) એવો ઉપદેશ હોવાથી.

. ભાવાર્થ-પરમાત્માએ પ્રથમ ઈક્ષણ કરી તેજ, આપ=પાણી અને અન્ન એટલે પૃથ્વીરૂપ ત્રણ તત્ત્વને ઉત્પન્ન કર્યાં. આમાં એક તેજ સાથે પાણી અને પૃથ્વી તત્ત્વો મેળવ્યાં તેમ પાણી તત્ત્વ સાથે તેજ અને પૃથ્વી તત્ત્વો મેળવ્યાં અને પૃથ્વી તત્ત્વ સાથે તેજ અને જળ તત્ત્વ મેળવ્યાં. આમ પ્રત્યેક તત્ત્વ ત્રિવૃત્તત્ત્વ થયું અને ‘સત્સૃષ્ટિ’ કહેવાય છે.

હવે આ ત્રિવૃત્તમાંથી જે સૃષ્ટિ થઈ અને તેનાં નામો પાડવામાં

આવ્યાં તે સૃષ્ટિનો કર્તા કોણ? તથા તે તે નામ પાડનાર કોણ? શું કોઈ જીવાત્મા કે પરમાત્મા?

કોઈ જીવાત્મા ત્રિવૃત્તમાંથી સૃષ્ટિ બનાવે છે એવો પૂર્વપક્ષનો મત છે જ્યારે સિદ્ધાંત પક્ષ એ છે કે પરમાત્માએ જ ત્રિવૃત્તમાંથી નામ અને રૂપનું વ્યાકરણ (પ્રકટીકરણ) કર્યું છે. ધારો કે સૂર્યને ત્રિવૃત્તમાંથી બનાવ્યો અને બનાવ્યા પછી તેને સૂર્ય એવું નામ આપ્યું. આ બધું કરનાર પરમાત્મા જ છે જીવાત્મા નહિ. આને માટે ઉપનિષદમાં આ પ્રમાણે ઉદ્ઘોષ છે

સેય દેવતૈશ્વત હન્તાહમિમાસ્તિસો દેવતા અનેન જીવેન આત્મનાનુપ્રવિશ્ય નામરૂપે વ્યાકરણીતિ ॥ તાસાં ત્રિવૃત્તં ત્રિવૃત્તમેકૈકાં કરવાણીતિ સેયં દેવતેમાસ્તિસો દેવતા અનેનૈવ જીવેનાત્મનાનુપ્રવિશ્ય નામરૂપે વ્યાકરોત્ ॥ છાં. ૬-૩-૨-૩.

બ્રૂતાત્મક સૃષ્ટિ બનાવ્યા પછી સ્થૂળભૌતિક પદાર્થોમાંથી જીવાત્મા સૃષ્ટિ બનાવી શકે છે. જેમકે કુંભાર માટીમાંથી ઘડાનું અને અને તેના નામનું વ્યાકરણ (પ્રકટીકરણ) કરે છે. પણ સૂક્ષ્મભૂત કે જે જીવાત્માને અતીન્દ્રિય છે તેમાંથી તો સૃષ્ટિને પરમાત્મા જ બનાવે છે અને નામનું વ્યાકરણ અર્થાત્ નામ આપવું તે, આ બધું પરમાત્મા જ કરે છે આ જ કારણથી આ સૂત્રમાં એક એક તત્ત્વને બીજાં બબે મેળવી ત્રિવૃત્ત બનાવેલું છે અને તેમાંથી જે સૃષ્ટિ અને નામનાં વ્યાકરણો થાય છે તેનો કર્તા પણ બ્રહ્મ જ છે, જીવાત્મા નહિ. જ્યારે આ ત્રિવૃત્ત પુષ્કળ સ્થૂળ રૂપમાં આવે ત્યારે જીવાત્મા પણ તેમાંથી નવા નવા પદાર્થો બનાવે છે અને પોતા પોતાની બનાવટનું નામ પણ તે તે જીવાત્મા રૂપ કર્તા આપે છે. દાખલા તરીકે ઘડિયાળ, મોટર, પ્રાયમસ આ બધી રચના જીવાત્મવિશેષની છે અને એનાં નામ પણ એના કર્તાએ જ આપેલાં છે. આમ છતાં જ્યાં આપણે કેવળ જીવાત્માનું જ કર્તૃત્વ જોઈએ છીએ ત્યાં પણ ઇશ્વરની પ્રેરણા હોવાથી સંમસ્ત ત્રિવૃત્તોમાંથી જે સૃષ્ટિ થાય છે અને જે નામ અપાય છે તે પરમાત્માનાં જ છે.

સૂર્ય પણ ત્રિવૃત્તમાંથી જ બનેલો છે કારણ કે, ઉપનિષદમાં કથન છે કે, અગ્નિનું જે રોહિતરૂપ છે તે તેજનું છે. જે શુલકરૂપ છે તે પાણીનું રૂપ છે અને જે કાણું રૂપ છે તે પૃથ્વીનું રૂપ છે. આદિત્યમાં આ ત્રણે રૂપો અનુભવી શકાય છે.

કોઈ ઠેકાણે કેવળ પરમાત્માની કૃતિ છે અને કોઈક ઠેકાણે પરમાત્મા પ્રયોજક કર્તા અને જીવાત્મા પ્રયોજ્ય કર્તા હોય છે. માટે ત્રિવૃત્તમાંથી બનેલા પદાર્થોના કર્તા પરમાત્મા જ છે. આકાશો હ વૈ નામ નામરૂપ્યોર્નિર્વહિતા। છા. ૮-૧૪-૧. સમસ્ત નામ અને રૂપનો નિર્વહિતા આકાશ અર્થાત્ પરમાત્મા જ છે. પરમાત્મા જ સર્વનો કર્તા અને સર્વને નામ આપનાર છે. આ ઉપરથી એમ ન સમજવું કે જીવાત્માનું કર્તૃત્વ ક્યાંય રહેતું જ નથી. કારણ કે જીવાત્માના પ્રયોજ્ય કર્તૃત્વનો ઉપનિષદમાં સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. પણ સુખ્ય કર્તૃત્વ અને નામનાં વ્યાકરણ તો પરમાત્માનાં જ છે. ॥૨૦॥

શરીરમાં માંસ આદિ ભૂમિ આદિનાં કાર્યો છે, તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

માંસાદિ ભૌમં યથાશબ્દમિતરયોઽથ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ:—(માંસાદિ) માંસ આદિ (ભૌમમ્) ભૂમિના વિકારો છે. (યથાશબ્દમ્) ઉપનિષદમાં કરેલા ઉદ્દેશ પ્રમાણે બીજા પદાર્થો (ઇતરયોઃ ચ) પાણી અને તેજના વિકારો છે.

ભાવાર્થ:—ઘઉં, બાજરી, ચોખા આ બધા પૃથ્વીના જ વિકારો છે અને એ જ્યારે પાણીઓ ખાય છે ત્યારે માંસ બને છે તે ભૂમિનો અર્થાત્ ઘઉં, ચોખા વગેરેનો વિકાર છે. મૂત્ર આદિ પાણીનો વિકાર છે અને હાડકાં આદિ તેજનો વિકાર છે. ઉપનિષદમાં આ પ્રમાણે ઉદ્દેશ છે. 'અન્નમશિતં ત્રેધા વિધીયતે તસ્ય યઃ સ્યવિષ્ટો ધાતુસ્તપુરીયં મગ્નિ યો મધ્યમસ્તન્માસં યોઽગ્નિષ્ઠસ્તન્મનઃ' છાં. ૬-૫-૧.

જે અન્ન ખાવામાં આવે છે તે શરીરમાં ત્રણ પ્રકારે પરિણમ

પામે છે. જે સ્થૂળ ધાતુ બને છે તે ‘મળ’ કહેવાય છે અને તે બહાર પડે છે. મધ્યમ ધાતુ માંસ તરીકે બને છે તે શરીરમાં જ રહે છે અને શરીરને વધારે છે. અને જે ખૂબ સૂક્ષ્મ પરિણામ થાય છે તે ‘મન’ કહેવાય છે.

જે પાણી પીવામાં આવે છે તેનો સ્થૂળ પરિણામ મૂત્ર મધ્યમ પરિમાણુ લોહી અને સૂક્ષ્મ પરિમાણુ પ્રાણ તરીકે થાય છે. જે તેજોભાગ બવાય છે તેનો સ્થૂળ પરિણામ હાડકાં મધ્યમ પરિણામ મજ્જા અને સૂક્ષ્મ પરિણામ વાદ્ ઇન્દ્રિય થાય છે. આ પ્રમાણે છાંદોગ્ય ઉપનિષદના અ. ૬ ખંડ-૪ અને ૫ માં સ્પષ્ટ શ્રવણ છે આથી સ્પષ્ટ સમગ્ર શકાશે કે ભૂત અને ભૌતિક સર્વસ્રષ્ટિ ત્રિવૃત્તમાંથી બને છે. ॥૨૧॥

જે બધું ત્રિવૃત્તમાંથી બન્યું હોય તો કોઈ પદાર્થ તો કેવળ તેજ કહેવાય છે, કોઈ પાણી જ કહેવાય છે અને કોઈ પૃથ્વી જ કહેવાય છે તેનું શું કારણ? તેનું સમાધાન આ સૂત્રમાં છે.

વૈશેષ્યાત્તુ તદ્વાદસ્તદ્વાદઃ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થઃ—(તુ) આ શબ્દ શંકાના નિરાસ માટે છે. (વૈશેષ્યાત્) વધારે પડતો હોવાથી (તદ્વાદઃ; તદ્વાદઃ) તેનું કથન છે. જે વખત શબ્દનો જે ઉદ્ભવે કયો છે તે અધ્યાયની સમાપ્તિ સૂચવે છે.

ભાવાર્થ—બધા જ પદાર્થો ત્રિવૃત્ત હોવા છતાં કોઈ કેવળ તેજ જ કહેવાય છે જેમકે સૂર્ય ચંદ્ર અગ્નિ વગેરે આમાં તેજના તત્વનું ભૂયસ્ત્વ છે. અર્થાત્ તેજનો ભાગ વધારે છે માટે તેજ કહેવાય છે. એ જ પ્રમાણે સાગર (સાગરમાં જળતત્વ વધારે છે) અને મહીધર (પર્વતમાં પૃથ્વીતત્વ વધારે છે) આદિમાં પણ સમ-જવું. જન્ય પદાર્થ કોઈ શુદ્ધ નથી અર્થાત્ અત્રિવૃત્ત નથી, આ જ કારણથી સર્વ જન્ય પદાર્થોનું પૃથક્કરણ થાય છે. આ સૂત્રમાં

તદ્વાદઃ શબ્દનો એ વાર પ્રયોગ કર્યો છે તે આ અધ્યાયની સમાપ્તિ સૂચવે છે. ॥ ૨૨ ॥

इति वेदान्तदर्शने गुर्जरभाषाभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

* * *

અથ વેદાન્તદર્શને ગુર્જરભાષાભાષ્યે તૃતીયાધ્યાયસ્ય પ્રથમઃ પાદઃ

હવે જીવાત્મા બીજા શરીરમાં કેવી રીતે જાય છે ? તેનું વર્ણન આ પહેલા પાદમાં છે. મરણ પછી જીવાત્માને કર્મનું ફળ લોગવવા માટે બીજા શરીરમાં જવું પડે છે. સર્વ કર્મનું ફળ આજ શરીરમાં લોગવી શકાતું નથી. જીવાત્માના બીજા શરીરમાં જવા માટે વિદ્વાનોનું જુદું જુદું માનવું જણાય છે. તેમાં ઉપનિષદ જે નિર્ણય બતાવે છે તે જ સાચું છે.

કેટલાક કહે છે કે જીવાત્મા તો નિર્વિકલ્પજ્ઞાનનો સંતાન છે, આને આલયવિજ્ઞાન પણ કહેવામાં આવે છે. આવી જ્ઞાન ધારાનો બીજા દેહમાં શબ્દાદિક વિકલ્પજ્ઞાનરૂપ વૃત્તિ થવી એ જ જીવાત્માનું બીજા દેહમાં જવું કહેવાય છે. આ માન્યતા બૌદ્ધોની છે.

કેટલાક કહે છે કે જેમ પોપટ એક ઝાડ ઉપરથી ઉડી બીજા ઝાડ ઉપર જાય છે તેમ જીવાત્મા એક શરીરમાંથી નીકળી બીજા શરીરમાં જાય છે. આ માન્યતા દિગંબર જૈનોની છે એમ ઈતર વિદ્વાનો કહે છે.

કેટલાક કહે છે જીવાત્મા તો વિભુ છે એને જવા આવવાનું હોય જ નહિં. માટે 'મન' જ એક શરીરમાંથી બીજા શરીરમાં જાય છે અને આત્માનું ત્યાં અસ્તિત્વ હોય જ છે કારણ કે, તે વિભુ છે. મનનું જવું તે જ જીવાત્માનું જવું છે. કેટલાક કહે છે.

કે અંતઃકરણ પણ વ્યાપક છે, કારણ કે અંતઃકરણ એટલે મન એ પ્રકૃતિનો વિકાર છે અને પ્રકૃતિ સર્વ કાર્યમાં વ્યાપક છે. પ્રકૃતિ અને મનમાં અભેદ સંબંધ છે માટે અંતઃકરણ વિભુ હોવાથી તે પણ જતું નથી કેવળ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયો જ જાય છે.

આમ જુદી જુદી માન્યતાઓમાં ઉપનિષત્કાર આ સૂત્રમાં વેદનિર્દિષ્ટ નિર્ણય જતાવે છે.

તદનન્તરપ્રતિપત્તૌ રંહતિ સંપરિણ્વક્તઃ પ્રશ્નનિરૂપણાભ્યામ્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થઃ— (તદનન્તરપ્રતિપત્તૌ) બીજા દેહને મેળવવા માટે જીવાત્મા (રહતિ) જાય છે. (સંપરિણ્વક્તઃ) સૂક્ષ્મભૂતમાત્રાઓથી સંયુક્ત થયેલો (પ્રશ્નનિરૂપણાભ્યામ્) પ્રશ્ન અને ઉત્તરથી એમ સમજાય છે.

ભાવાર્થઃ— આ સૂત્રમાં જે તત્ પદ પડ્યું છે તેનાથી શરીર સમજવાનું છે. કારણ કે અ. ૨-૪-૨૦માં સૂત્રમાં જે મૂર્તિ શબ્દ આવ્યો છે તેનો અર્થ શરીર થાય છે તેથી આ તત્ સર્વાનામ શરીરને માટે જ આ સૂત્રમાં વપરાયો છે.

જીવાત્મા જ્યારે આ માનવશરીરમાંથી મગ્ન વળતે નીકળે કે ત્યારે તે સૂક્ષ્મભૂતો, મુખ્ય પ્રાણ, મન અને ઇન્દ્રિયોથી જોડાયેલો જ નીકળે છે. જ્યાંસુધી એ સુક્ષ્મ ન પામે ત્યાંસુધી ભૂતમાત્રા આદિથી રહિત થઈ શકતો નથી. છાંદોગ્ય ઉપનિષદના પાંચમા અધ્યાયમાં પ્રવાહણ રાજા તથા શ્વેતકેતુ અને તેના પિતા ગૌતમના પ્રશ્નોત્તરરૂપમાં સારી રીતે સમજણ આપવામાં આવી છે. પ્રવાહણે શ્વેતકેતુને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કર્યો.

પ્રવાહણ— હે શ્વેતકેતુ, તું જાણે છે કે, પાંચમી આહુતિએ સૂક્ષ્મભૂતરૂપ ‘આપ’ (પાણી આદિ તત્ત્વો) પુરુષ વાચ્ય અને છે. અર્થાત્ શરીરરૂપે અને છે.

શ્વેતકેતુઃ— નહિ ભગવન્.

શ્વેતકેતુનો આ ઉત્તર સાંભળી પ્રવાહણ રાજાએ કહ્યું ત્યારે તને તારા પિતાએ શીખવ્યું શું? તું કહે છે કે મારા પિતા પાસેથી મેં બધી વિદ્યા મેળવી છે અને ઉપરના પ્રશ્નનો ઉત્તર તો તું આપી શકતો નથી.

આ પછી શ્વેતકેતુ અને તેના પિતા બંને પ્રવાહણ રાજા પાસે ઉપર કહેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર મેળવવા શિષ્યભાવે જાય છે અને પ્રવાહણ રાજા તેમને સારી રીતે સમજાવે છે.

આ સૂત્રમાં આચાર્ય એટલું જ જણાવે છે કે જીવાત્મા મરણ વખતે જ્યારે શરીરમાંથી નીકળે છે ત્યારે સૂક્ષ્મભૂતમાત્રા સુખ્ય પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોથી યુક્ત જ હોય છે. આત્મા (જીવાત્મા) અસંગ હોતો નથી. આવા સ્થિતિમાં જ તે બીજા શરીરમાં પ્રવેશ કરવા ગમન કરે છે. આ બધું પ્રવાહણ રાજાએ આત્મવિષયક નિરૂપણ કર્યું છે તે ઉપરથી સમજાય છે.

પ્રવાહણ રાજાએ ધુલોક, પર્વત, પૃથ્વી, પુરુષ અને સ્ત્રીને અગ્નિનું રૂપક આપી ઓળખાવ્યાં છે. તેમાં ઈષ્ટાપૂર્તકારી-એટલે જન-સમાજ માટે પોતાનાં ધન, શ્રમ, મનનો ત્યાગ અને ઉપયોગ કરે છે તે-પણ આત્માજ્ઞાનથી રહિત માનવાત્મા આ સાંપત્તિક અગ્નિ-ઓમાં ક્રમથી જાય છે એજ આહુતિ છે. આમ પાંચમો અગ્નિ જે સ્ત્રીને ગણ્યો છે તેમાં જીવાત્મા જઈ પાછો માનવગર્ભ બને છે, એજ પાંચમી આહુતિ કહેવાય છે.

અદ્વિઃ પરિવેષિતો જીવો રંહતિ = અપ્માત્રાથી પરિવેષિત થયેલો જીવાત્મા બીજા શરીરમાં જાય છે આવું ઉપનિષદનું વચન છે.

ઉપર બતાવેલા પાંચ અગ્નિઓમાં જવા કરતાં બીજી રીતો પણ છે પણ તે હલકા જીવાત્માઓ માટે છે. બ્રહ્મજ્ઞાની માટે પણ જુદી રીત છે, તે બધું ઉપનિષદમાં સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે. સૂત્રોમાં અને ભાષ્યમાં પણ જ્યાં જરૂર હશે ત્યાં સમજાવવામાં આવશે. ॥ ૧ ॥

પ્રવાહણ રાગએ તો એટલું જ કહ્યું છે કે, ‘અપ’થી (પાણીથી) પરિવેષિત થયેલો જીવ બીજા શરીરમાં જાય છે તો પછી સર્વ-સૂક્ષ્મભૂતોથી વેષિત થયેલો જીવાત્મા જાય છે એ ક્યાંથી આવ્યું ?

આનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં આવ્યો છે.

જ્યાત્મકત્વાત્તુ ભૂયસ્ત્વાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ:— (તુ) આ શબ્દ કરેલી આશંકાની નિવૃત્તિ સૂચવે છે (જ્યાત્મકત્વાત્) દરેક ભૂત અર્થાત્ તેજ, પાણી અને પૃથ્વી ત્રિવૃત્ત ત્રણ ત્રણનું બનેલું છે, તેથી (ભૂયસ્ત્વાત્) કેવળ ‘અપ’નો અર્થાત્ પાણીનો નિર્દેશ તો તેના વધારાના લીધે છે.

ભાવાર્થ:— શરીર કેવળ ‘અપથી’ અર્થાત્ પાણીથી બનતું નથી પાણી ત્રિવૃત્ત છે, તેજ ત્રિવૃત્ત છે અને પૃથ્વી પણ ત્રિવૃત્ત છે. આમ છતાં જીવાત્મા સાથે કેવળ ‘અપ’નું જ અર્થાત્ પાણીનું કથન કર્યું છે તે તો પાણીના વધારા પડતા ભાગને લીધે છે. શરીરનો જ્યારે આરંભ થાય છે એટલે કે જ્યારે શરીર બંધાય છે ત્યારે તેમાં લોહી આદિ પ્રવાહી નો જ વધારો જણાય છે, માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે અપથી (પાણીથી) પરિવેષિત થયેલો જીવાત્મા બીજા શરીરમાં જાય છે. બાકી બધી ય સૂક્ષ્મભૂતમાત્રાથી જીવાત્મા પરિવેષિત (બેઠાયેલો) હોય છે. ॥ ૨ ॥

જીવાત્મા સાથે પ્રાણ પણ જાય છે કે નહિ ? તેના ઉત્તરમાં આ સૂત્ર છે.

પ્રાણમતેષ્વ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ: (ચ) અને (પ્રાણમતે:) પ્રાણોની પણ ગતિ હોવાથી.

ભાવાર્થ: જૃહદારણ્યક ઉપનિષદના ચોથા અધ્યાયના ચોથા બ્રાહ્મણની બીજી કંડિકામાં સ્પષ્ટાવ્ય છે કે, તમુક્કામન્ત પ્રાણોઽનુક્કામન્તિ પ્રાણમનૂક્કામન્તં સર્વે પ્રાણા અનૂક્કામન્તિ । વૃ. ૪-૪-૨ જીવાત્માની પાછળ

મુખ્ય પ્રાણ અને મુખ્ય પ્રાણ સાથે બીજા બધા પ્રાણો અર્થાત્ બધી ઇન્દ્રિયો જાય છે. આ ઉપનિષદના વચનથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે જીવાત્મા સાથે સૂક્ષ્મભૂત માત્રા, મુખ્ય પ્રાણ અને બધી ઇન્દ્રિયો જાય છે. એટલે સત્તર તરવોથી વીંટળાએલો જીવાત્મા મરણ પછી બીજા શરીરમાં પ્રવેશ કરવા માટે નિકળે છે.

મનઃપટ્ટાનીન્દ્રિયાણિ પ્રકૃતિમ્યાનિ કર્પતિ ।

શરીરં યદવાપ્નોતિ યચ્છાપ્તુત્કામતીશ્વરઃ ॥

ગૃહીત્વૈતાનિ સંયાતિ વાયુર્ગન્ધાનિરાસાયાત્ ॥ ગીતા. ૧૫૭.

આ ગીતાનું કથન પણ બૃહદારણ્યક ઉપનિષદને આધારે છે. ॥૩॥

અન્ય ઉપનિષદના વચનના નિરોધનો પરિહાર આ સૂત્રમાં કરે છે.

અન્યાદિગતિશ્રુતેરિતિ चेन्न भाक्तत्वान् ॥ ૪ ॥

પદાર્થઃ— (અન્યાદિગતિશ્રુતેઃ) અગ્નિ આદિમાં ઇન્દ્રિયોનું મળી જવું જતાવું છે, તેથી (इति चेत्) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો (न) એ ઠીક નથી (भाक्तत्वात्) એ પ્રયોગ ગૌણ હોવાથી.

ભાવાર્થ.— યત્રાસ્ય પુરુષસ્ય મૃતસ્યાન્નિ વાગ્યેતિ વત્ત પ્રાણ, બૃ. ૩-૨-૧૩. મરણ વખતે મરનાર માનવની વાણી અગ્નિને પામે છે, પ્રાણ વાયુને પામે છે. ઇત્યાદિ કથનથી એમ સમજાય છે કે ઇન્દ્રિયો અને પ્રાણો જીવાત્મા સાથે જતા નથી.

આ શંકા થાય ખરી પણ ઇન્દ્રિયોને અગ્નિ આદિમાં મળવું તથા પ્રાણને વાયુમાં મળવું એ કથન ગૌણ છે. કારણ કે એ જ ઉપનિષદમાં એ જ ઠેકાણે એમ કહ્યું છે કે ‘મરનારનું’ શરીર આકાશમાં જાય છે, વાળ ઓષધિઓમાં જાય છે અને કેશ વનસ્પતિમાં જાય છે.’ પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે-મરડું આકાશને પામતું નથી તથા વાળ અને કેશ પણ ઓષધિ તેમ

વનસ્પતિમાં જતા જણાતા નથી માટે એ પ્રયોગ ગૌણ છે તેમ ઇન્દ્રિયોને અગ્નિ આદિમાં જવા માટે જે લખ્યું છે તે પણ ગૌણ જ કથન છે. ॥ ૪ ॥

હવે શંકા એ થાય છે કે ઉપનિષદમાં લખ્યું છે કે પાંચમી આહુતિ ‘આપ’ (પાણી) પુરુષ-વાચક બને છે, પણ પહેલી આહુતિમાં ‘આપ’ શબ્દનું જ શ્રવણ નથી તો પછી પાંચમી (‘આપ’ની પાંચમી) આહુતિ બને જ શી રીતે ? આનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં છે.

પ્રથમેઽશ્રવણાદિતિ ચેન્ન તા એવ હ્યુપપત્તેઃ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ.— (પ્રથમે) પહેલા અગ્નિમાં (અશ્રવણાત્) ‘આપ’નું ન હોવાથી (इति चेत्) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો (न) ઠીક નથી (ताः एव) આપ (પાણી)જ (हि) કારણ કે (उपपत्तेः) ઉપપત્તિ થતી હોવાથી.

ભાવાર્થ:— ઘૌ, પર્જન્ય, પૃથ્વી, પુરુષ અને યોષા (સ્ત્રી) આ પાંચને ઉપનિષદમાં અગ્નિનું રૂપ આપ્યું છે. એટલે કે તે અગ્નિ તરીકે કલ્પેલા છે. આમાં પહેલો અગ્નિ ઘૌ છે. પહેલા અગ્નિમાં હૌમ્ય દ્રવ્ય તરીકે આપ (પાણી)નું શ્રવણ નથી. ત્યાર-પછીના ચાર અગ્નિમાં આપને હૌમ્ય દ્રવ્યની કલ્પના કરી હોય તો ભલે પણ પહેલા અગ્નિમાં તો હૌમ્ય દ્રવ્ય તરીકે ‘શ્રદ્ધા’ બતાવવામાં આવી છે આથી ‘આપ’ની પાંચ આહુતિઓ થઈ શકતી નથી તો પાંચમી આહુતિમાં આપ (પાણી) પુરુષવાચક અર્થાત્ માનવગર્ભ કેવી રીતે થઈ શકે ?

આનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે કે, તમિન્નેતમિન્ અન્ની દેવાઃ મદાં ગુહ્નતિ ૫-૪-૨. છાંદો. ઉપ. ઘૌરૂપ અગ્નિમાં દેવો શ્રદ્ધાને હોમે છે. (આ ઠેકાણે દેવનો અર્થ પરમાત્મા સમજવોઃ) એ વાત ખરી પણ ‘આપ’ ને જ અહીં શ્રદ્ધા તરીકે કલ્પવામાં આવી છે. કારણ કે શ્રદ્ધા એ તો મનની એક વૃત્તિ છે એનો હોમ થઈ શકે નહિ,

માટે શ્રદ્ધાશબ્દથી ‘આપ’ રૂપ પ્રથમ આહુતિ સમજવી જોઈએ. ‘શ્રદ્ધા વા આપઃ’ શ્રદ્ધા આપ કહેવાય છે આહુતિ શાસ્ત્રીય વચન પણ છે. પરમાત્મા સૂક્ષ્મભૂત આદિ તત્ત્વોથી પરિવેષિત થએલા ઈષ્ટાદિકારી જીવાત્માને ધુલ્લોકમાં મોકલે છે અને ત્યાં તે સોમરાજ તરીકે અતિમાનવ થાય છે અને ત્યાં પોતાના કર્મ સુખરૂપ રૂપ અનુભવે છે. ત્યાંનું કર્મ પુરું થયા પછી એજ સૂક્ષ્મ ‘આપ’ પર્જન્યમાં, પર્જન્યમાંથી પૃથ્વીમાં, પૃથ્વીમાંથી પુરુષમાં અને પુરુષમાંથી સ્ત્રીના શરીરમાં ગર્ભરૂપે આવે છે. આજ ઉપનિષદનું તાત્પર્ય છે જીવાત્મા પોતે શરીરમાં નીકળ્યા પછી અજ્ઞાની હોવાથી ક્યાં જવું? તેનું જ્ઞાન એને હોતું નથી માટે પરબ્રહ્મ રૂપ પરમાત્મા દેવ જ એને ધુલ્લોકમાં મોકલે છે. અને પરમાત્માની શક્તિથી જ ત્યાં તેનું નવું શરીર બને છે એનું નામ ત્યાં ‘સોમરાજ’ હોય છે. આજ અતિમાનવ પુરુષ કહેવાય છે. ॥ ૫૫ ॥

રૂપક તરીકે વર્ણવેલ પાંચ અગ્નિઓમાંના પહેલા ધુલ્લોકરૂપ અગ્નિમાં કેવળ સૂક્ષ્મભૂતમાત્રારૂપ ‘આપ’ (પાણી)ની જ આહુતિ હોવાનું જણાય છે. ત્યાં જીવાત્માનો ઉલ્લેખ નથી, તે જીવાત્મા ચંદ્રલોકમાં જાય છે એ કેવી રીતે સમજવું? એનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં છે.

અશ્વત્ત્વાદિતિ ચેન્નેષ્ટાદિકારિણાં પ્રતીતિઃ ॥ ૬ ॥

પદાર્થઃ— (અશ્વત્ત્વાત્) આહુતિમાં જીવાત્માનું શ્રવણ ન થતું હોવાથી (इति चेत्) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો (न) એ ઠીક નથી (इष्टादિકारिणाम्) યજ્ઞ, આપૂર્ત કરનારની (પ્રતીતિઃ) પ્રતીતિ થતી હોવાથી.

ભાવાર્થઃ— છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં જણાવ્યું છે કે પાંચમી આહુતિએ આપ (પાણી) રૂપ સૂક્ષ્મભૂતમાત્રા આદિ પુરુષવાચક બને છે, પણ ત્યાં કોઈ જીવાત્માનું શ્રવણ થતું નથી માટે કોઈ

જીવાત્મા આહુતિ સાથે નથી એમ જણાય છે તો પછી માનવરૂપે પુનર્જન્મ કેનો? શું જડસ્વરૂપ આહુતિનો માનવરૂપે પુનર્જન્મ? જો એમ માનવામાં આવે તો જડમાંથી ચેતનની ઉત્પત્તિ થઈ એમ જ માનવું પડે. જો આમ હોય તો, તે ઉપનિષદના સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ છે કારણ કે, ઉપનિષદમાં જડમાંથી ચેતનની ઉત્પત્તિ માની નથી. ચેતનને તો અનાદિસિદ્ધ માન્યો છે.

ઉપરની શંકાનું સમાધાન એ છે કે આહુતિ સાથે ઇષ્ટાદિ કરનાર જીવાત્માનો સંબંધ છે જેમકે અથ યદ્મે ગ્રામે ઇષ્ટપૂર્તે દત્તમિતિ ઉપાસતે તે ધૂમમભિસભવન્તિ છાં. ૫-૧૦-૬. જેઓ ગામમાં નિવાસ કરી યજ્ઞ અને ધર્મશાળા, શિક્ષણશાળા, ઔષધશાળા વગેરે બાંધે છે તથા યજ્ઞવેદિથી બહાર ચોગ્ય ઠેકાણે સારું દાન આપે છે, પણ આત્માના જ્ઞાનથી રહિત હોય છે તો તે ધૂમમાર્ગે અર્થાત્ આત્મજ્ઞાનીઓના માર્ગ કરતાં જુદા માર્ગે જાય છે અને ચંદ્ર (સુખદાયક) લોકમાં જઈ ત્યાં સોમરાજ તરીકે જન્મી સુખ લોગવે છે. અને ત્યાંથી કર્મફલ પૂરું લોગવ્યા પછી માનવગર્ભમાં આવે છે. આ પ્રમાણે આહુતિઓ સાથે સંબંધ જોડવાનો છે, માટે ઇષ્ટાદિકારી જીવાત્માઓની પ્રતીતિ થવાથી આહુતિ સાથે જીવાત્માઓનો પણ સંબંધ છે જ. ભાવ એ છે કે, પાંચ અગ્નિઓનું જે નિરૂપણ કર્યું છે તેમાં અનાત્મજ ઇષ્ટાદિકારી જીવાત્માઓનો સંબંધ છે, તેથી આહુતિઓ સાથે સંપરિવ્રજત=જોડાયેલા જીવાત્માઓ ચંદ્રાદિ લોકમાં જઈ માનવશરીર ધારણ કરવા ઈશ્વરની વ્યવસ્થાનુસાર પાછા ફરે છે એમ સમજવું અને એ જ આ સૂત્રનો સૂચિત રથદ અર્થ છે. ॥ ૬ ॥

ઈષ્ટાદિકારી જીવાત્મા ચંદ્રલોકમાં સોમરાજ આદિ બને છે એ ખરૂં પણ એ 'સોમરાજ' તં દેવોનું અન્ન થઈ રહે છે અર્થાત્ દેવો તંને અમુક વખતે ભક્ષણ કરી લે છે, તો પછી માનવ તરીકે એનો પુનર્જન્મ કેવી રીતે માની શકાય? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં છે.

માક્તં વાનાત્મવિત્વાત્તથાહિ દર્શયતિ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ:- (વા) અથવા (માક્તમ્) ગૌણ પ્રયોગ છે. (અનાત્મનિત્વાત્) આત્માના જ્ઞાનથી રહિત હોવાને લીધે (તથાહિ) તે જ પ્રમાણે ઉપનિષદમાં (દર્શયતિ) બતાવે છે.

ભાવાર્થ:- પરલોકમાં સોમરાજને દેવોનું અન્ન કહ્યું છે, એ વચન તો ગૌણ છે. 'સોમરાજ' એ તો ચેતન છે, ચેતન કોઈનું અન્ન અર્થાત્ ખાદ્ય પદાર્થ ન હોય. વળી જો ચેતન જીવાત્મા અંદ્ર-લોકમાં ખાદ્ય બની જાય તો ત્યાં જવું જ શા માટે? તેવા લોક મેળવવા માટે ઈષ્ટાદિ પણ શા માટે કરવાં? માટે અન્ન બનવાની વાતનો અર્થ બીજો છે એ લોકમાં એના કરતા વધારે ઉત્તમ આત્માઓના અર્થાત્ દેવોના ઉપલોગનું તે સાધન બની રહે છે એમ સમજવાનું છે. જેમ આ લોકમાં પ્રજા રાજાઓના ઉપલોગનું સાધન હોય છે તેમ. પ્રજા રાજાને પોતાની કમાણીનો ભાગ આપે છે માટે પ્રજા રાજાનું અન્ન ગૌણ રીતે કહેવાય છે તેમ અંદ્રાદિ-લોકમાં પણ સમજવું.

જ્યાં સુધી બ્રહ્મનું જ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી માનુસ ગમે તેવાં પુણ્યકાળી કામ કરે તો પણ તે સંપૂર્ણ નિર્ભય અને સંપૂર્ણ આનંદવાનું બની શકતો નથી. આ ઉપરથી એ સમજવાનું છે કે ઇષ્ટ, આપૂર્ત અને દત્ત આદિ કર્મ કરી જેણે ઉત્તમગતિ મેળવી છે, પણ આત્મજ્ઞાન નથી મેળવ્યું તે મોક્ષ અથવા મુક્તિ પામી શકતો નથી. ગીતામાં પણ આ જ ભાવનો ઉપદેશ આપ્યો છે જેમકે ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશન્તિ પુણ્ય પુરં થયા પછી જીવાત્માને સ્વર્ગમાંથી મનુષ્યલોકમાં આવવું પડે છે. જીવાત્મા કોઈનું પણ સાચા અર્થમાં અન્ન બનતો નથી, એ તો અવિનાશી છે. માટે પરલોકમાં જીવાત્મા ઉત્તમ સુખ સાથે કાયમના અસ્તિત્વ વાળો જ

રહે જ છે તેથી જીવાત્મા જૂતસૂક્ષ્મમાત્રાઆદિથી પરિવેષિત રહેલો પરલોકમાં જાય છે એ વેદાન્તનું કથન સત્ય છે. ॥ ૭ ॥

હવે પરલોક (ચંદ્રલોક)માં કર્મનું ફળ લોગવી લીધા પછી એ જીવાત્મા પાછો મૃત્યુલોકમાં શરીર ધારણ કરવા ઊતરે છે, એનું વર્ણન કરે છે. અહીં શંકા એ થાય છે કે સપૂર્ણકર્મનું પૂરેપૂરું ફળ લોગવ્યા પછી કોઈ કર્મ બાકી ન રહેતું હોવાથી જીવાત્મા ત્યાંથી મૃત્યુલોકમાં શરીર ધારણ કરવા આવે જ કેમ? શરીર ધારણ કરવું એ તો કર્મનું ફળ છે, કર્મ બાકી ન હોવાથી શરીરરૂપ ફળ મળે જ ક્યાંથી? આનું સમાધાન આ સૂત્રમાં છે.

કૃતાત્યયેऽનુશયવાન્ દૃષ્ટસ્મૃતિભ્યાં યયેતમનેવં ચ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ:- (કૃતાત્યયે) પરલોકમાં આરબ્ધફળવાળા કર્મને ક્ષય થયા પછી (અનુશયવાન્) બાકી રહેલાં કર્મવાળો જીવાત્મા મૃત્યુલોકમાં પાછો આવે છે. (દૃષ્ટસ્મૃતિભ્યામ્) વેદાન્ત અને સ્મૃતિમાં એવો ઉલ્લેખ હોવાથી (યયેતમ્) જેવા માર્ગે ઉપર ચલ્યો હતો તેવા માર્ગે (ચ) અને (અનેવમ્) તેના જુદી જાતના માર્ગે પણ.

ભાવાર્થ:-તિષ્ઠન્ યાવત્સંપાત્તમુપિત્વાઽથૈતમેવાધ્યાન પુનર્નિવર્તન્તે યયેતમાકા રામાકાદ્વાયુ વાયુર્મૂત્વા ધૂમો ભવતિ ધૂમો મૂત્વાઽન્ન મરતિ, અન્ન મૂત્વા મેષો મરતિ મેષો મૂત્વા પ્રવર્પતિ । ત इह व्रीहियग ओषधिरनस्पतयस्तिल्माग्रा इति जायन्तेऽतो वै सल्ल दुर्निश्चयतर यो यो ह्यन्नमति यो रेतः सिञ्चति तस्मै एव भवति । છા. ઉપ. સ. ૫-૧૦-૫-૬.

આ ઔપનિષદ વાક્યમાં પરલોકમાંથી ઊતરવાનો પ્રકાર અને માનવગર્ભમાં કેવી રીતે જીવાત્મા પ્રવેશ કરે છે તે જણાવ્યું છે. અર્થ આ પ્રમાણે છે. ‘પરલોકમાં જ્યાં સુધી કર્મ હોય છે ત્યાં સુધી ફળ લોગવવા માટે ત્યાં રહીને, જેવા માર્ગે જીવાત્મા પરલોકમાં ગયો હતો તેવા માર્ગે અને તેનાથી કંઈક અંશે જુદા પડતા માર્ગે પાછો ફરે છે. પ્રથમ આકાશમાં અને ત્યાંથી વાયુમાં

નય છે વાયુ થયા પછી અલ્પ (વાદળ) થાય છે પછી મેઘ અને પછી વૃષ્ટિદ્વારા પૃથ્વી ઉપર મીઠિ, જવ, ઓષધિ, વનસ્પતિ, તલ અને અરદ્ર-આદિમાં રહે છે. આ માર્ગમાંથી પાર ઉતરવું બહુ જ મુશ્કેલ છે. પછી જે અન્ન ખાય છે તેની સાથે અને જે રેત સેકતા છે તેની સાથે સંબંધ થાય છે લગભગ એકરૂપ થાય છે. ત્યાર બાદ માનવગર્ભમાં આવે છે.

શિષ્ય:- પરલોકમાંથી આ લોકમાં ઊતરનાર જીવાત્મા સાનુશય (કર્મવાળો) હોય છે કે નિરનુશય (કર્મવગરનો) ?

ગુરુ - સાનુશય હોય છે અર્થાત્ કર્મવાળો હોય છે.

શિષ્ય:- કર્મ તો બધું લોગવાઈ ગયું હોય છે તો બીજું કર્મ ક્યાંથી આવ્યું ? પરલોકમાં તો કર્મનું ફળ લોગવવા જ જીવાત્મા ગયો હતો નવાં કર્મ કરવા માટે નહિ.

ગુરુ - જીવાત્મામાં બીજાં કર્મો પણ હતાં પણ તે કર્મ ફલોન્મુખ (ફળ આપવાના સમયમાં આવ્યાં) ન હોતાં કારણ કે, અંદ્રલોકમાં ફળ આપતું કર્મ લોગવાતું હતું એટલે બીજાં કર્મો એમને એમ પડ્યાં હતાં એટલે કે, સંચિતરૂપે જીવાત્મામાં વિદ્યમાન હતાં.

તે કર્મોમાંથી કેઈ કર્મ ફલોન્મુખ થાય છે અને તે કર્મ ઈશ્વરીય વ્યવસ્થાને આધારે જીવાત્માને મૃત્યુલોકમાં ખેંચી લાવે છે. સાડું કર્મ હોય તો માનવ શરીર પામે છે અને ખરાબ કર્મ હોય તો પશુ આદિના શરીરને પામે છે.

જીવાત્મા નિરનુશય (કર્મરહિત) કદિ પણ થતો નથી. કર્મ એટલે ધર્મ અને અધર્મરૂપ સંસ્કાર સમજવા, જીવાત્મામાં ધર્મ અને અધર્મ થોડે ઘણે અંશ સદૈવ રહેજ છે.

મરણ વખતે અમુક ધર્માધર્મ અથવા કર્મ પ્રારંભ બને છે જ્યારે બીજાં કર્મો સંચિતરૂપ આત્મરૂપ ભૂમિમાં નિષ્ક્રિય પડ્યાં

રહે છે, જ્યારે એનો વારો આવે છે ત્યારે તે પણ પ્રારંભ બને છે. આ બધું સર્વશક્તિમાન પરમાત્માની શક્તિથી ચાલતું હોય છે.

પ્રાપ્યન્ત કર્મણસ્તસ્ય ચર્કિં ચેહ કરોત્યમ્ ।

તસ્માલ્લોકાત્પુનરૈત્યસ્મૈ લોકાય કર્મણે ॥ ૫૮. ૪-૪-૬.

અર્થ:- તે કર્મના અંતને પામીને, આ લોકમાં જે કંઈ કર્મ કર્યું હોય છે તેને લીધે તે લોકમાંથી આ લોકમાં કર્મ કરવા માટે આવે છે.' ગીતા અને ગૌતમસ્મૃતિ આદિ સ્મૃતિઓમાં પણ આવી જાતના ઘણા ઉદ્દેશો છે.

આ કારણથી સમજાય છે કે પરલોકમાં જીવાત્માને પાછા આ મર્ત્યભૂમિમાં આવવા કર્મ જાકી રહેલાં હોય છે. ॥ ૮ ॥

‘અનુશય’ એટલે ભોગવાઈ ગયેલા કર્મથી જુદું કર્મ. કર્મથી તેના ફલ તરીકે શરીર મળે છે. આવું સર્વ વૈદિક વિદ્વાનો માને છે, આમાં કોઈક અપવાદ છે તે આ સૂત્રમાં સૂચિત કરે છે.

ચરણાદિતિ ચેન્નોપલક્ષણાર્થેતિ કાર્ણાજિનિઃ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ:- (ચરણાત્) ચરણથી શરીરની પ્રાપ્તિ થાય છે (इति चेत्) ને એમ માનવામાં આવે તો (न) ઠીક નથી (उपलक्षणार्था इति) ચરણ ઉપલક્ષણ તરીકે છે એવું કાર્ણાજિનિ આચાર્યનું માનવું છે.

ભાવાર્થ:- तद्य इह रमणीय चरणा अम्यादोह यतो रमणीया योनिमात्रप्रेरन्तद्य इह कस्यचरणा अम्यादो ह यतो कसूया योनिं मापचेरन्...છાં. ૫-૧૦-૭. આ ઉપનિષદનું વચન એમ કહી રહ્યું છે કે જેઓ સારું ચરણ કરે છે તે મારી યોનિ (શરીર) પામે છે અને ખરાબ ચરણ કરે છે તે ખરાબ યોનિ પામે છે. આ ઉપરથી સમજાય છે કે ચરણથી યોનિ (શરીર) પ્રાપ્ત થાય છે અનુશયથી નહિ.

ચરણ અને અનુશય બંનેના જુદા જુદા અર્થો છે.

ચરણ=ચારિત્ર, આચાર, શીલ.

અ. ૩. પા. ૧. સ્. ૧૦.]

અનુશય=લોગવાઈ ગયેલા કર્મથી જુદું કર્મ.

વેદાંતમાં બીજે ઠેકાણે પણ કર્મ અને ચરણને જુદાં જુદાં બતાવ્યાં છે. જેમકે યથાકારી, યથાચારી તથા મરતિ જૂ. ૪-૪-૫. અહીં 'કારી' અને 'ચારી' એમ જુદા જુદા બતાવ્યા છે, જે એક હોય તો જુદું કથન હોય નહિ.

યાન્યનવદ્ધાનિ કર્માણિ તાનિ સેવિત્વ્યાનિ નો દત્તરાણિ યાનિ અસ્માક સુચરિતાનિ તાનિ ત્વયોપાસ્યાનિ...। તૈ. ઉપ. ૧૧-૨ ॥ અહીં પણ કર્મ અને સુચરિત જુદાં બતાવ્યાં છે. આ કાળજીથી ચરણથી યોનિ પ્રાપ્ત થાય છે એમ ઉપર બતાવેલા ઉપનિષદના વચનથી સિદ્ધ થાય છે અનુશયથી શરીરની પ્રાપ્તિ થતી નથી. આવી માન્યતા ધરાવનાર સામે કાળ્જાનિ આચાર્ય એમ જણાવે છે કે 'ચરણ' નું શ્રવણ તો ઉપલક્ષણના અર્થમાં આવેલું છે એટલે કે સારા આચરણથી સંયુક્ત થયેલો અનુશય (એક કર્મનું ફળ લોગવાઈ ગયા પછી બાકી રહેલું બીજું કર્મ) શરીરને પ્રાપ્ત કરાવે છે. માટે અનુશયથી યોનિ=શરીર મળે છે એમ કહેવામાં કશો વાંધો નથી. ॥૧॥

બીજી શંકા કરી તેનું સમાધાન આ સૂત્રમાં કરે છે,

આનર્થક્યમિતિ चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ:- (આનર્થક્યમ્) જે રમણીય ચરણ અને કપૂયચરણનું કશું ફળ ન હોય તો તે નિર્થક છે (इति चेत् न) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો ઠીક નથી (तदपेक्षत्वात्) અનુશયને ચરણની પણ અપેક્ષા હોય છે.

ભાવાર્થ:-સાડું ચરણ અને ખરાબ ચરણ કે જે, ઉપનિષદમાં કહેવામાં આવ્યું છે તે નિર્થક નથી. ચરણ એટલે સદાચાર. જે સદાચારી હોય અને વૈદિક કર્મ યજ્ઞ, યાગ દાન, તપ વગેરે કરે તો તેને સાડું શરીર મળે છે. અર્થાત્ સારી યોનિ મળે છે. યજ્ઞ યાગાદિ વૈદિક કર્મ કરે પણ તે માણસ સદાચારી ન હોય તો તે

કર્મ તેને સારું ફળ આપતું નથી. યજ્ઞ, અધ્યયન, દાન અને તપ તે હુરાચારી માણુમ પણ કરી શકે છે પણ એ કર્મો તે એના દંભને જ પોષે છે, માટે કર્તા ચરણરૂપ સદાચાર સાથે જો વૈદિક કર્મનું અનુષ્ઠાન કરે તો જ કર્મ તેને સારું ફળ આપે છે. આચાર-હીન ન પુનન્તિ વેદા.' જે સદાચાર હીન માણુમ હોય છે તેને વેદ પાવન કરતા નથી. એટલે કે, વેદોક્ત કર્મ હુરાચારીને પવિત્ર બનાવતા નથી. સદાચારી માણુસ જ વૈદિક કર્મ કરવાને અધિકારી છે, લાયક છે. આ કા-ણુથી ચરણથી ચરણશ્રુતિ નિરર્થક નથી. વૈદિક કર્મ કરનારને રમણીય ચરણની અપેક્ષા છે. ચરણ અને આચરણ બંનેનો એક જ અર્થ છે. ॥૧૦॥

હવે બાહરિ આચાર્યનો મત આના સંબંધમાં બતાવે છે.

સુકૃતદુષ્કૃતે એવેતિ તુ વાદરિઃ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થઃ— (સુકૃતદુષ્કૃત એવ) રમણીય ચરણ અને કપૂયચરણનો અર્થ સુકૃત અને દુષ્કૃત છે. (ઇતિ તુ) એવું (વાદરિઃ) બાહરિ આચાર્ય માને છે.

ભાવાર્થઃ— વ્યાસ મુનિના પિતાશ્રી બાહરિ એમ માને છે કે, ચરણ શબ્દથી સુકૃત અને દુષ્કૃત જ સૂચિત થાય છે. ચરણ, અનુ-ધાન અને કર્મ આ ત્રણે શબ્દોનો એક જ અર્થ છે. વૈદિક પવિત્ર કર્મ જ રમણીય ચરણથી સમજાય છે. અનુગ્રય એટલે એક કર્મ ભોગવ્યા પછી બીજું કર્મ. કે, જે ફળ આપવા તૈયાર થાય છે, તે જો સારું હોય તો સારા પુણ્યશાળી માનવના શરીરને આપે છે અને ખરાબ કર્મ હોય તો તે પશુ આદિનું પણ શરીર આપે છે. એવો જ અર્થ ઉપનિષદના વાક્યનો છે. ॥૧૧॥

પુણ્યશાળી અને પાપી બધા જ જીવાત્માઓ ચંદ્રલોકમાં જાય છે. તે આ સૂત્રમાં પૂર્વપક્ષ તરીકે બતાવે છે.

અ. ૩. પા. ૧. અ. ૧૩.]

અનિષ્ટાદિકારિણામપિ ચ શ્રુતમ્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ - (ચ) અને (અનિષ્ટાદિકારિણામ અપિ) જેઓ યજ્ઞ આદિ વૈદિક કર્મ નથી કરતા તેઓને પણ (શ્રુતમ્) ચંદ્રપ્રાપ્તિ થાય છે, એવું શ્રવણ થાય છે.

ભાવાર્થ:- જેઓ યજ્ઞ યાગ આદિ પવિત્ર વૈદિક કર્મ કરતા નથી, સદાચાર પણ પાળતા નથી તેઓને પણ ચંદ્રલોકમાં જવું પડે છે, એવું ઉપનિષદનું વચન છે.

હવે અહીં શંકા એ થાય છે કે સદાચારીઓ અને દુરાચારીઓ બંને ચંદ્રલોક જેવા પવિત્ર લોકમાં જતા હોય તો સદાચારને કશો જ વિશિષ્ટ અર્થ નથી. ઉપનિષદનું વચન આ પ્રમાણે છે. 'ये वै के च अस्माल्लोकात् प्रयान्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति' આ લોકમાંથી મરણ બાદ સર્વ જીવાત્માઓ ચંદ્રલોકમાં જાય છે. (કૌષી ઉપ. ૧-૨.) ચંદ્રલોકમાં ગયા સિવાય બીજો દેહ જ મળતો નથી. માટે પાંચમી આહુતિએ 'આપ' પુરુષ વાચક થાય છે એ વાક્યને કશો અર્થ જ રહેતો નથી. પાપી લોકોને કદાચ ચંદ્રલોકમાં સુખ લોગવવાનું ન હોય પણ મર્યા બાદ તેને પણ ત્યાં જવું તો પડે છે એ તો ઉપર બતાવેલા ઉપનિષદના વાક્યથી સ્પષ્ટ થાય છે. ॥૧૨॥

આનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં છે.

सयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्वतिदर्शनात् ॥ १३ ॥

પદાર્થ:- (સંયમને) ચાતનામય યમપુરીમાં (અનુભૂય) હુ:ઓ લોગવીને (દ્વિતરેષામ્) બીજાઓના (આરોહાવરોહૌ) ચડવું અને ઊતરવું થાય છે (તદ્વતિર્દર્શનાત્) તેઓની ગતિ બતાવી હોવાથી (તુ) તુ શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ બતાવે છે.

ભાવાર્થ - જેઓને આત્માનું જ્ઞાન નથી તથા જેઓ ઈષ્ટ આપૂર્ત અને દત્ત આદિ કર્મો કરતા નથી તેઓને તો યમ અર્થાત્ પરમેશ્વરના નિયમાનુસાર હુઁખમય લોકમાં જવું પડે છે. આવા લોકને જ યમપુરી અથવા સંયમન પુરી કહેવામાં આવે છે. ભાવ એ છે કે દુરાચારી પુરુષોને હુઁખલયો લોકમાં જવું પડે છે અને ત્યાંથી પાછું ઊતરવું પડે છે. એવા લોકો ચંદ્રલોકમાં જતા નથી કારણ કે ત્યાં તેને સુખ લોગવવાનું હોતું નથી, તો ત્યાં શા માટે જાય. ખાલી ઊતરવા માટે કોઈ કયાંય ચડતો નથી. દાખલા તરીકે કોઈ ઝાડ ઉપર ચડે છે તો ફળ ફુલ આદિ લેવા માટે ચડે છે, કેવળ પડવાને માટે કોઈ ચડતો નથી. આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે અનિષ્ટાદિકારી લોકો ચંદ્રલોકમાં જતા નથી. લોકનો અર્થ શરીર પણ થાય છે. હવે શંકા એ રહી કે, તો પછી કૌશીતકી ઉપનિષદમાં એમ શા માટે લખ્યું કે, બધા જ ચંદ્ર-લોકમાં જાય છે. આનો ઉત્તર એ છે કે, 'બધા એટલે ઈષ્ટાદિકારી અને આત્મજ્ઞાનીઓ બધા' એમ સમજવું જોઈએ. ઉપનિષદકારનો એ જ ભાવ છે.

ખીજા ઉપનિષદોમાં એમ જણાવ્યું છે કે અનાચારી માણસો હુઁખ લોગવવા યમને આધીન થાય છે જેમકે, ન સામ્પ્રાયઃ પ્રતિભાતિ વાલં પ્રમાયન્ત વિક્તમોહેન મૂઢમ્ । અયં લોકો નાસ્તિ પર ઇતિ માની પુનઃપુનર્વશમાયતે મે ॥ (કઠ. ૨૧૬) અજ્ઞાની માણસને પરલોક સંગળતો નથી. કારણ કે, તે ધનને મેળવવામાં પ્રમાદ કરતો હોય છે. સારાસારને અર્થાત્ પરમાર્થન ન જાણના હોવાથી તે માણસ 'મૂઢ' કહેવાય છે. આ સ્ત્રી, પુત્ર, બંધુ, ઘર દેશ આદિ દૃશ્ય સ્થાવર જંગમ જ લોક છે; ખીજા કોઈ અદૃશ્ય લોક નથી. એવું માનનાર માણસ પરમાત્મારૂપ યમને આધીન થઈ અજ્ઞાનના ફળરૂપ હુઁખને લોગવે છે. આ પ્રમાણે અનિષ્ટાદિકારીઓની ગતિ ઉપનિષદમાં અર્થાત્ વેદાંતમાં બતાવી છે. ॥ ૧૩ ॥

સ્મરન્તિ ચ ॥ ૧૪ ॥

ભાવાર્થ:- અને મનુ, વ્યાસ આદિ મુનિઓ જણાવે છે કે કપૂયકર્મનો વિપાક દુઃખ જ હોય છે. ॥ ૧૪ ॥

અપિ ચં સત્ત ॥ ૧૫ ॥

ભાવાર્થ:- રૌરવ આદિ સાત નરકો છે એમ પુરાણોમાં પૌરાણિકોએ લખ્યું છે. તે પણ દુઃખ ભોગવવાના બુદ્ધા બુદ્ધાં સ્થાનો અથવા શરીરો છે એમ સમજવું જોઈએ દુરાચારી માણસો કદી પણ ચંદ્રલોકમાં સુખોપભોગ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. ॥ ૧૫ ॥

તત્રાપિ ચ તદ્વ્યાપારાદવિરોધઃ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ:- (તત્ર અપિ ચ) અને તે લોકોમાં પણ (તદ્વ્યાપારાત્) પરમાત્માની જ સત્તા ચાલતી હોવાથી (અવિરોધઃ) કોઈ વિરોધ નથી.

ભાવાર્થ:- સાત નરકો છે, ત્યાં ચિત્રગુપ્ત વગેરે અધિકારીઓ છે એમ જે પુરાણમાં લખ્યું છે તે તો જ્ઞાનીઓને સમજાવવા ખાતર છે, બાકી સમસ્ત ભૂમંડળોમાં પરમાત્માની જ સત્તા ચાલી રહી છે એના સિવાય બીજા કોઈની સત્તા સંસારમાં ચાલતી નથી, માટે કોઈ પણ વિરોધ નથી. પરમાત્મા સર્વશક્તિમાન અને સર્વવ્યાપક છે. એ પોતાના કાર્યમાં કોઈની પણ મદદ આહતો નથી. એ પૂર્ણકામ છે. સૂર્ય જેમ પોતાના સ્વભાવથી પ્રકાશ આપે છે તેમ પરમાત્મા પોતાના સ્વભાવથી જ જગતને ચલાવે છે. ॥ ૧૬ ॥

આત્મવિદ્યા ‘દેવયાન’ અને નિષ્કામ કર્મ પિતૃયાજ્ઞ માર્ગનું સાધન છે. તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

વિદ્યાકર્મણોરિતિ તુ પ્રકૃતત્વાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ:- (વિદ્યાકર્મણોઃ) દેવયાન અને પિતૃયાજ્ઞ માર્ગ વિદ્યા

અને કર્મના છે (इति तु) ‘પયો’ એવા નિર્દેશથી વિદ્યા અને કર્મને સંબંધી તરીકે સૂચવે છે. (प्रकृतत्वात्) એવું પ્રકરણ હોવાથી.

ભાવાર્થ:- દેવયાન અને પિતૃયાણુ માર્ગે જવાને માટે વિદ્યા અને કર્મ કાન્ત્ય તરીકે બતાવવામા આવ્યા છે. ‘तद्य इत्थं विदुः’ છા. ૫-૧૦-૧. આ વાક્યથી દેવયાન માર્ગ વિદ્યાનો છે અર્થાત્ જેઓને આત્મજ્ઞાન થયું છે તે દેવયાન માર્ગે જાય છે.

अथ य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ડા. ૧૦ ૫-૩ આ વાક્યથી ‘પિતૃયાણુ’ માર્ગ સૂચવાયો છે. જેઓ ગામમા રહીને ઈષ્ટ, આપૂર્ત અને દત્તની ઉપાસના કરે છે તે પિતૃમાર્ગદ્વારા ચંદ્રલોકમાં જાય છે. दत्त शब्दनेो अर्थ यज्ञवेदिनी णक्षार जे हान आपवामां आवे છે તે अथैतयोः पथोर्न कतरेण च न तानीमानि क्षुद्राण्यसह दायर्त्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीय स्थानम् तेनासौ लोको न संपूर्यते...છા. ૫-૧૦-૮. આ વાક્યથી ત્રીજું સ્થાન બતાવવામાં આવ્યું છે. જેઓને બ્રહ્મનું જ્ઞાન નથી, જેઓ ઈષ્ટ, આપૂર્ત અને દત્ત કર્મ પણ કરતા નથી તેઓને આ બે માર્ગમાંથી કોઈ પણ માર્ગે જવાનું હોતું નથી. જ્ઞાન અને કર્મ વગરના માણુમ ઈતર પ્રાણીઓ માફક ક્ષુદ્ર જંતુઓ ગણાય છે. અને તેને વારંવાર જન્મ અને મૃત્યુ થયા જ કરે છે, એ ચંદ્રલોકમાં જઈ શકતા નથી. ‘वारंवार जन्मवुं અને मरवुं’ આ જ ત્રીજું સ્થાન તેઓને માટે છે. ક્ષુદ્ર જંતુઓ અને વિદ્યાકર્મવિહીન માણુઓ મર્યા પછી ચંદ્રલોકમા જતાં નથી તેથી ચંદ્રલોક સંપૂર્ણ ભરાતો નથી આ પ્રમાણે મર્યા પછી ત્રણ માર્ગો બીજું શરીર ધારણ કરવા બતાવ્યા છે. વિદ્યા અર્થાત્ આત્મવિદ્યાવાળા માણુઓ દેવયાન માર્ગે જાય છે અને ઇષ્ટાદિ નિષ્કામ કર્મનાં માણુઓ પિતૃયાણુ માર્ગે જાય છે અને બીજાં માણુઓને વારંવાર જન્મવું અને મરવાનું હોય છે એ જ એનો ત્રીજો માર્ગ છે. ॥૧૭॥

ત્રીજા સ્થાનમાં ફરતા જીવતાઓને પાંચમી આહુતિ વગર

માનવ જન્મ શી રીતે મળે? ચંદ્રલોકમાં એઓ જાય તો જ પાંચમી આહુતિ એઓને માટે થઈ શકે, આનું સમાધાન આ સૂત્રમાં છે.

ન તૃતીયે તથોપલબ્ધે: ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ:- (તૃતીયે ન) ત્રીજા સ્થાનમાં કરનાર જીવાત્માઓને પાંચમી આહુતિ હોતી નથી (તથા ઉપલબ્ધે:) ના પ્રમાણે જણાતું હોવાથી.

ભાવાર્થ:- કુદ્ર માનવને દેહ મેળવવા માટે ‘પાંચમી આહુતિ’ની જરૂર જ નથી. વિહિત કરનારાઓને પાંચમી આહુતિ માનવ શરીર મેળવવા માટે હોય છે. તૃતીય સ્થાન=ત્રીજું સ્થાન તો અવિહિત=કેવળ પાપ કરનારાઓને માટે હોય છે. પશુ આદિના શરીરમાં જવા માટે પણ પાંચમી આહુતિની જરૂર નથી. પાંચમી આહુતિએ જીવાત્મા પુરુષ નામવાળો થાય છે એ પણ સામાન્ય નિયમ છે. પાંચ કરતાં ઓછી આહુતિએ પુરુષ અર્થાત્ મનુષ્ય દેહ ન મળે એવો પણ કોઈ અસાધારણ નિયમ નથી. જેઓ ચંદ્રલોકમાં ગયા છે તેઓને જ પાંચમી આહુતિનો નિયમ હોય છે. ચંદ્રલોકમાં આકાશને પ્રાપ્ત થવું એ પહેલી આહુતિ.

આકાશમાંથી વાયુને પ્રાપ્ત થવું એ બીજી આહુતિ.

વાયુમાંથી પૃથ્વીરૂપ અન્નને પ્રાપ્ત થવું એ ત્રીજી આહુતિ.

અન્નમાંથી પુરુષમાં જવું એ ચોથી આહુતિ.

પુરુષમાંથી શ્રીમાં જવું એ પાંચમી આહુતિ.

આ પ્રમાણે પાંચ આહુતિઓ બતાવવામાં આવી છે. ॥૧૮॥

પાંચમી આહુતિનો નિયમ ન હોવામાં બીજું પ્રમાણ આપે છે.

સ્મર્યંતેઽપિ ચ લોકે ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (સ્મર્યંતે અપિ) સ્મરણ પણ થાય છે (લોકે) મહાભારત આદિ લોકિક ગ્રંથમાં.

ભાવાર્થ:- મહાભારત આદિ ગ્રંથોમાં એવું વાંચવામાં તથા સાંભળવામાં આવે છે કે દ્રોણ અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અયોનિજ હતા. સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં બધાં જ માનવો અયોનિજ થયા હતાં. હાલમાં પણ બગલી ગ્રામ્ય ધર્મ સિવાય ગર્ભધારણ કરે છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે પાંચમી આહુતિ હોવી જ જોઈએ એવો કોઈ નિયમ જણાતો નથી પાંચમી આહુતિ એટલે ત્રીપુરુષનો ત્રીતીય સંબંધ ॥૧૯॥

લૌકિક દર્શન પણ પાંચમી આહુતિનો અવ્યભિચારી નિયમ બતાવતો નથી. તે આ સૂત્રમાં જણાવે છે.

દર્શનાચ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (દર્શનાત્) લોકના નિરીક્ષણથી પાંચમી આહુતિનો નિયમ જણાતો નથી.

ભાવાર્થ:- ચાર જાતની જન્મવ્યવસ્થા જોવામાં આવે છે.

(૧) જરાયુજ્ઞ=માનવજન્મ. (૨) અંડજ્ઞ=ઈંડામાંથી જન્મ.

(૩) સ્વેદજ્ઞ = પરસેવામાંથી જન્મ = જૂ, માંકડ આદિનો જન્મ શરીરના પરસેવામાંથી થાય છે. પરસેવો એ પાણી છે. એટલે કે પાણીમાંથી જન્મે છે જે પાણીમાંથી જન્મે તે સ્વેદજ્ઞ.

(૪) ઉદ્ધિજ્ઞ = પૃથ્વી કાડીને જે જન્મે = જીગે તે ઉદ્ધિજ્ઞ કહેવાય છે. વૃક્ષ આદિ 'ઉદ્ધિજ્ઞ' કહેવાય છે.

આ ચારમાં સ્વેદજ્ઞ અને ઉદ્ધિજ્ઞ એટલે કે જૂ અને વૃક્ષ આદિનો જન્મ ગ્રામ્યધર્મના સેવનથી થતો નથી.

આ ઉપરથી પણ જાણી શકાય છે સ્વેદજ્ઞ અને ઉદ્ધિજ્ઞને પણ પાંચમી આહુતિ હોતી નથી, તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે મનુષ્યના જન્મમાં તથા ઈતર પ્રાણીઓના જન્મમાં પાંચમી આહુતિનો નિયમ નથી. ॥ ૨૦ ॥

હવે ચાર પ્રકારના જન્મ છે તે ઉપરના સૂત્રમાં જણાવ્યું
પણ ઉપનિષદમાં તેા ત્રણ જ પ્રકાર જન્મના બતાવ્યા છે. અંડજ,
જાવજ અને ઉદ્ભિજ્જ. તેણાં દરેકે મૂતાના ત્રીણેય વીજાનિ મેલે, ત્રીણ
આણ્ડજ, જીવજમ્ ઉદ્ભિજ્જમિતિ । બુદ્ધિ ઇદોઽય ૬ ૩ ૧. આનું સમાધાન
આ સૂત્રમાં છે.

તૃતીયશબ્દાવરોધઃ સંશોકજસ્ય ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થઃ— (સંશોકજસ્ય) સ્વદેજ. (તૃતીયશબ્દાવરોધઃ) ત્રીજા શબ્દથી
સંગૃહીત થાય છે.

ભાવાર્થઃ— લૌકિક નિરીક્ષણ સાથે ઉપનિષદના વચનનો વિરોધ નથી
કારણ કે, “ અણ્ડજ જીવજમ્ ઉદ્ભિજ્જમ્ ” (છા. ૬-૩-૧) આમ ઉપનિ-
ષદમાં જણાવ્યું છે. અહીં ત્રીજો શબ્દ ઉદ્ભિજ્જ છે, તેથી સંશો-
કજ સ્વદેજનું પણ ગ્રહણ થાય છે. સ્વદેજ = પાણી કાઢીને નીકળે
છે, ઉદ્ભિજ્જ પૃથ્વી કાઢીને નીકળે છે. આમ બંનેની ઉત્પત્તિમા
સમાનતા હોવાથી ‘ઉદ્ભિજ્જ’ શબ્દથી જ સ્વદેજનું પણ ગ્રહણ
કર્યું છે. આથી લૌકિક નિરીક્ષણ અને ઉપનિષદ અર્થાત્ વેદાંત-
વાક્યમાં કશો પણ વિરોધ નથી. આ જરા પ્રાસંગિક કથન થયું છે.
હવે પાછા મૂળ વાત પર આવે છે. ॥ ૨૧ ॥

ચંદ્રલોકમાંથી જ્યારે જીવત્મા આકાશાદિ ભાગે ઊતરે છે
ત્યારે તે આકાશાદિ સ્વરૂપને પામે છે કે આકાશાદિના સામ્યને ?
એનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં છે.

સામાવ્યાપ્તિરુપપત્તેઃ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થઃ— (સામાવ્યાપ્તિઃ) સમાનો ભાવઃ તસ્ય સ સમાનઃ, તસ્ય
ભાવઃ= સામાવ્યમ્ ॥ સામ્ય પામે છે. (ઉપપત્તે) એની જ ઉત્પત્તિ
થઈ શક્તી હોવાથી.

ભાવાર્થઃ— ચંદ્રલોકમાં કર્મકળ લોગવ્યા પછી કર્મ કરનાર
જીવાત્માનું સૂક્ષ્મ શરીર નાથ પામે છે ઓગળી જાય છે. માત્ર તેની

માથે સૂક્ષ્મ દેહ રહે છે, પછી તે આકાશ સમાન બને છે, પછી વાયુસમાન બને છે ત્યાર બાદ ધૂમ સદૃશ બને છે. આવી રીતે વૃષ્ટિના સામ્યમા પણ આવું છે. પછી વૃષ્ટિકારા પૃથ્વી ઉપર અન્ન આદિ રૂપ બને છે જીવાત્મા આકાશના સ્વરૂપને પામતો નથી પણ તેના સામ્યને પામે છે. સૂક્ષ્મશરી-ધારા જીવાત્મા આકાશ બની જતા હોય તો પછી તે વાયુ ન બની શકે, એક વસ્તુતત્ત્વનું એક જ રૂપ હોય છે અનેક રૂપ હોતાં નથી. મનુષ્યનું રૂપ મનુષ્ય રૂપે જ હોઈ શકે સિદ્ધ આદિ જંગલી જાનવરના રૂપે મનુષ્યનું રૂપ ન સંભવી શકે. આ કારણથી જીવાત્મા જ્યારે ચંદ્રલોકમાંથી અવરોહણ કરે છે ત્યારે આકાશ વાયુ, ધૂમ, અન્ન અને મેઘના સામ્યને પામતા પામનાં વૃષ્ટિકારા પૃથ્વી ઉપર અન્નાદિમાં પ્રવેશે છે ॥ ૨૨ ॥

હવે આકાશ અને વાયુ આદિનું સામ્ય અવરોહણ કરનાર જીવાત્માને કેટલો સમય રહે છે જાહુ લાંબા વખત સુધી એ સામ્ય રહે છે કે થોડા સમય સુધી ? આનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં છે.

નાતિચિરેણ વિશેષાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ - (નાતિચિરેણ) થોડા સમય સુધી (વિશેષાત્) વિશેષનું દર્શન થતું હોવાથી.

બાવાર્થ - ચંદ્રલોકમાંથી અવરોહણ કરનાર ઇષ્ટાદિકારી જીવાત્મા આકાશ, વાયુ, ધૂમ, અન્ન અને મેઘના સામ્યને થોડા વખત સુધી ધારણ કરે છે. જાહુ લાંબા વખત સુધી સામ્ય ધારણ કરવું પડતું નથી. આનાં કારણ એ છે કે, ઉપનિષદમાં આગળ જઈ લખ્યું છે કે અનો વૈ મતુર્નિર્ગમ્યતમ્ (છાં. ૫-૧૦-૬) જ્યારે જીવાત્મા અન્નાદિભાવને પામે છે ત્યારે તેમાંથી નિકળવું જાહુ જ કઠણ હોય છે. કઠણ એટલા માટે કે, વીડિ આદિ અનાજમાંથી નિકળવા માટે જીવાત્માને જાહુ લાંબો સમય લાગે છે. અનાજમાંથી નિકળવું જાહુ લાંબો વખત લાય છે અને તેથી જ તે

નિઃસરણ બહુદુઃખદાયી છે એ ઉપરથી સમજાય છે કે, આગળ કહેલા આકાશદિના સામ્યમાંથી નિકળવાને થોડો સમય લાગે છે.

આમ વેદાંતના વાક્યોના પૂર્વાપર ભાવનો પૂર્ણ વિચાર કરવાથી સમજાય છે મારે સૂત્રકાર આચાર્યે જણાવ્યું છે કે આકાશાદિ-સામ્ય થોડો વખત રહે છે અને ત્રીહિ આદિ અનાજનો સંબંધ બહુ લાંબા વખત સુધી રહે છે. આમ સામાન્ય રૂપે કહ્યું છે. ચોક્કસ દિવસ, માસ કે વર્ષની ગણતરી કરી નથી. ॥ ૨૩ ॥

અનુશયી જીવાત્મા ચંદ્રલોકમાંથી ઊતરી ત્રીહિ આદિ રૂપે જન્મે છે કે ત્રીહિ આદિ અનાજ સાથે માત્ર સંપર્કજ પામે છે તેનો ખુલાસો આ સૂત્રમાં છે.

‘અન્યાધિષ્ઠિતેષુ પૂર્વવદભિલાપાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ — (અન્યાધિષ્ઠિતેષુ) અન્ય જીવાત્માઓથી અધિષ્ઠિત થયેલા ઘઉં ચણા આદિ અનાજના દાણામાં (પૂર્વવત્) આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે સંપર્ક માત્રજ હોય છે (અભિલાપત્) કર્મ વગર એનું કથન હોવાથી.

ભાવાર્થ:— ત દ્વઃ ત્રિયવા ઓષધિવનસ્પતયસ્તિભ્રમાપા इति जायन्ते । છા. ૫-૧૦-૬. અહીં જીવાત્મા ત્રીહિ, જવ, ઓષધિ, વનસ્પતિ, તલ અને અડદ રૂપે જન્મે છે.’ એમ કહ્યું છે.

હવે શંકા એ છે કે, ચંદ્રલોકમાંથી ઊતરતા અનુશયી જીવાત્માઓ ત્રીહિ આદિ શરીરવાળા ઉત્પન્ન થાય છે કે ત્રીહિ આદિ સાથે માત્ર સંબંધ રાખે છે? અહીં સિદ્ધાંત પક્ષ એ છે કે જેમ અનુશયી જીવાત્માઓ આકાશ અને વાયુ આદિ સાથે માત્ર સંબંધ પામે છે તેમ ત્રીહિ (અનાજ) આદિ સાથે પણ સંબંધજ પામે છે. ત્રીહિ રૂપે જન્મતા નથી એટલે કે ત્રીહિ, જવ, તલ વગેરેના દાણા અનુશયી જીવાત્માનાં શરીરો હોતાં નથી.

જો અનુશયી જીવાત્માઓ અનાજ દાણારૂપે જન્મે તો તે ગર્ભમાં પ્રવેશ પામી શકે નહિ કારણ કે, અનાજ દળવાથી અને અગ્નિ ઉપર તેનો પાક થવાથી જીવામાં તે તે અનાજના દાણા રૂપ શરીરમાંથી નિર્ગમી જ વ્ધય. જેમ માનવશરીર પ્રાણહીન થાય છે ત્યારે તેમાંથી જીવત્મા નિર્ગમી વ્ધય છે તેમ, તો પછી વીર્ય અને ગર્ભમાં કેાણ પ્રવેશ કરે ?

આ કારણથી તિલ માથ આદિ સાથે તેનો કેવળ અકર્મજન્ય સંયોગ ન બંધ જ હોય છે.

વળી જો ત્રીકિ આદિ શરીર રૂપે અનુશયી જીવાત્મા જન્મે તો તેનું કંઈ કર્મ હોવું જ જોઈએ. હાલવું, ચાલવું, જીગવું, સ્વાસ લેવો વગેરે કર્મોમાંથી કોઈ પણ કર્મ અનુશયી જીવાત્માનું જણાતું નથી. તેથી કેવળ મૂકમ મળધ માનવો એજ ચોગ્ય છે. અનાજના દાણા જેનું શરીર છે તે જીવત્માઓ જુદા જ છે અને તેઓ પોતાના કર્મને અનુસરી દાણા રૂપે ઓપધિ રૂપે જન્મ્યા હોય છે, પણ અનુશયી ચંદ્રલોકમાંથી ઊતરના જીવાત્માનો તો તેની સાથે કેવળ સંયોગ રૂપ સંબંધ જ હોય છે.

અનુશયી જીવાત્મા કેવળ સંયોગ સંબંધ રાખતો હોવાથી તાણા માથે, લોટ સાથે તેનાથી બનતા ખોનાક માથે પણ સંયોગ સંબંધ ગમી શકે છે અને પાણિયો વીર્ય સાથે સંબંધ પામી ગર્ભાશયમાં જઈ ગરીરી બના શકે છે. આ ઉપરથી એજ સિદ્ધાંત છે કે અનુશયી જીવત્માઓ જ્યાંસુધી ગર્ભાશયમાં ન આવે ત્યાંસુધી તે તે પદાર્થો સાથે માત્ર સંયોગ સંબંધ ગમે છે. અનુશય એટલે ચંદ્રલોકમાં કર્મ ભોગવી લીધા પછી બીજા કોઈ દુગ્ર આપવા માટે તૈયાર થયેલા કર્મનો સંબંધ. એ સંબંધ જે આત્માને હોય તે અનુશયી આત્મા દહેવાય છે. અનુશયી આત્મા ગર્ભમાં પ્રવેશ પામ્યા પછી જ શરીરવાળો થાય છે.

યોનિ મન્યે પ્રપદ્યન્તે શરીરત્વાય દેહિનઃ ।

સ્થાણુમન્યેઽનુસંયન્તિ યથાકર્મ યથાશ્રુતમ્ ॥ કઠ. ઉપ. ૨-૨-૭

શરીરજૈઃ કર્મદોષૈ ર્યાતિ સ્થાવરતાં નરઃ ।

વાચિકૈઃ પશ્ચિમૃગતાં માનસૈરન્યજાતિતામ્ ॥ મનુ. ૧૨-૬

આવાં પ્રમાણુથી સમજાય છે કે મનુષ્ય પોતાનાં કર્મ પ્રમાણુ વૃક્ષાદિ સ્થાવર, પંખી અને પશુ વગેરે રૂપે જન્મે છે. ॥ ૨૪ ॥

જો વૃક્ષાદિ સ્થાવર, ઓષધિ, અન્ન વગેરે કોઈ પણ આત્માનાં શરીર હોય તો એનો અર્થ એ થયો કે એ બધાં સજીવ છે, અને જો સજીવ હોય તો તેનો ઉપલોગ કરનાર માણસ પાપી થઈ જાય અને લોજન તથા યજ્ઞ યાગાદિ વૈદિક કર્મ પણ અશુદ્ધ થઈ જાય. અન્ન આદિ ખાવામાં હિંસા થાય એટલે એ કર્મ પાપ કર્મ કહેવાય. આ શંકાનું સમાધાન આ સૂત્રમાં છે.

અશુદ્ધમિતિ चेन्न शब्दात् ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ.— (અશુદ્ધમ) લૌકિક અને વૈદિક કર્મ અશુદ્ધ થઈ જાય (इति चेत्) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો (न) ઠીક નથી (शब्दात्) શાસ્ત્રથી જ ધર્મ અને અધર્મ સમજતો હોવાથી.

ભાવાર્થ:— ‘કોઈ પણ જીવની હિંસા ન કરો’ આનું શાસ્ત્રનું વિધાન છે. વૃક્ષ, ઓષધિ, અન્ન વગેરેનો ઉપલોગ કરતાં એ જીવ હોવાથી એનો નાશ કરવામાં હિંસારૂપ પાપ થાય એ શંકા છે ખરી પણ એનું સમાધાન આ પ્રમાણુ છે.

ધર્મ અને અધર્મ એ તો અતીન્દ્રિય અર્થો છે. માણસ પોતાની બુદ્ધિથી એવો નિર્ણય ન કરી શકે કે આ કામ કરવાથી ધર્મ થાય છે અને આ કામ કરવાથી અધર્મ થાય છે. શાસ્ત્ર (વેદ) કહે તે કર્મ ધર્મ કહેવાય અને શાસ્ત્ર જોનો નિષેધ કરે તે કર્મ અધર્મ કહેવાય. લોજન કરવામાં પાપ છે આનું કોઈ શાસ્ત્રીય વિધાન

નથી. ઉલટું યોગ્ય અતિથિઓને જમાડ્યા પછી જમવું એ તો ‘અમૃત’ ભોજન છે એવો શાસ્ત્રમાં ઉલ્લેખ છે. યજ્ઞ કરવો, યોગ્ય પાત્રને દાન આપવું એવું પણ શાસ્ત્રીય વિધાન છે માટે એ પણ ધર્મ છે.

આપણાથી કોઈને દુઃખ થાય એ અધર્મ છે એવું પણ આપણે આપણી બુદ્ધિથી નિર્ણય ન કરી શકીએ. વૈદ્ય, ડોક્ટર પણ ઓપરેશન કરતી વખતે થોડું ઘણું દુઃખ તો શરૂઆતમાં દહીંને આપે જ છે. તેથી ઓપરેશન કરવું એ અધર્મ છે એમ ન કહી શકાય.

શાસ્ત્રમાં સંધ્યાવંદન, યજ્ઞ, ઉપવાસ વગેરે કરવા ફરમાવ્યું છે માટે વૈદિક કર્મ અશુદ્ધ અર્થાત્ પાપ જનક નથી.

ચોરને કેદમાં નાખવાથી ચોરને દુઃખ થાય છે છતાં એને કેદમાં નાખવો એ અધર્મ નથી.

પગમાં કાંટો વાગ્યો હોય તો તે કાઢતાં દુઃખ થાય તો પણ ‘કાંટો કાઢવો’ એ કર્મ અધર્મજનક નથી. આ ઉપરથી મનુ મહારાજે કહ્યું છે કે ‘વેદપ્રણિહિતો ધર્મઃ’ વેદમાં જે કર્તવ્ય તરીકે બતાવ્યું હોય તે ધર્મ સમજવો અને કર્મશુદ્ધ છે એમ સમજવું. ગાય આદિ પ્રાણીઓને મારવાની શાસ્ત્રમાં મનાઈ કરી છે માટે ગોહત્યા વગેરે અધર્મ છે. શાસ્ત્રને ઓળખવું અને એનો અર્થ સમજવો એમાં બુદ્ધિની કસોટી છે. જો એ સમજવામાં ભૂલ થાય તો જરૂર ધર્મ અધર્મ રૂપે અને અધર્મ ધર્મ રૂપે સમજાય એવો ભય રહે છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાયે કે વૈદિક કર્મ તથા ભોજનાદિ લૌકિક કર્મ અશુદ્ધ નથી. અનાસક્તિથી ઉપભોગ કરવો એવું વેદમાં લખ્યું છે જેમકે ‘ત્યક્તેન મુઞ્ચીયાઃ’ આથી સમજાયે કે વેદવિહિત ઉપભોગ પણ અશુદ્ધ નથી. યજ્ઞમાં હિંસા થતી ન હોવાથી તેને શ્રેષ્ઠતમ કર્મ કહ્યું છે માટે જો કોઈ યજ્ઞમાં હિંસા

કરે તો તે કર્મ શાસ્ત્રીય નથી એમ સમજવું. ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે કર્તવ્ય અને અકર્તવ્ય સમજવામાં તમે જરૂર શાસ્ત્રનો આધાર શોધજો. આ ઉપરથી વૃક્ષ લતા અને અન્ન વગેરેનો કેાઈ અધિષ્ઠાતા જીવ છે એમ માનવું જોઈએ અને અનુશયી જીવાત્મા તેનો (અન્નાદિનો) માત્ર સંયોગી છે અધિષ્ઠાતા નથી એમ સમજવું ॥ ૨૫ ॥

રેતઃસિગ્ધ્યોગોઽથ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થઃ— (અથ) પછી (રેતઃસિગ્ધ્યોગઃ) રેતઃસેકતા પુરુષના શરીરમાં જઈ તેના વીર્ય સાથે સંબંધ પામે છે.

ભાવાર્થઃ— આ કારણથી પણ સમજાય છે કે, અનુશયી આત્મા અન્નાદિ સાથે કેવળ સંયોગજ પામે છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે.

યો યો હ્યત્તમત્તિ યો રેતઃ સિચ્ચતિ તદ્વ્ય એવ મવતિ । છા. ૫-૧૦-૬

જે જે પુરુષ અન્ન ખાય છે અને વીર્યનું સેચન કરે છે, તેની સાથે અનુશયી જીવાત્મા સંયુક્ત થાય એટલે તદ્વ્ય જેવો બનીને રહે છે. જો કે અનુશયી જીવાત્મા પુરુષમાં અન્નદ્વારા ક્યારે દાખલ થાય છે અને કેટલા વખત સુધી પુરુષમાં રહે છે એ નથી જણાવ્યું, પણ પુરુષ સાથે તદ્વ્ય થઈ જીવાત્મા રહે છે એ વાત તો ઉપરના ઉપનિષદના પ્રમાણથી સ્પષ્ટ થાય છે. અન્ન આદિમાંથી નીકળી ગર્ભમાં દાખલ થવાનો સમય ઘણો લાંબો હોય છે એમ તો ઉપનિષદમાં લખ્યું છે. પુરુષની બાહ્ય અવસ્થામાં અનુશયી જીવ દાખલ થયો હોય તો તે જ્યાંસુધી રેતઃસિગ્ધ (વીર્યસેચક) ન થાય ત્યાં સુધી શરીરમાં તદ્વ્ય થઈને રહે છે. ઈત્યાદિ આ સૂત્રનો ભાવ છે. ॥ ૨૬ ॥

યોનેઃ શરીરમ્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થઃ— (યોનેઃ) યોનિમાં જઈ (શરીરમ્) શરીર ખંધાય છે.

ભાવાર્થ:- વીર્યદ્વારા અનુશયી જીવાત્મા ગર્ભમાં દાખલ થાય છે અને ત્યાં તેની સાથે રહેલી સૂક્ષ્મ માત્રાઓ અને ઇન્દ્રિયો આદિ સાથે શરીર બંધાય છે અને પૂર્ણ ગર્ભ થયા પછી તે જન્મે છે. આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે અવરોહણ કરનાર જીવાત્મા જે જે પદાર્થોને પામે તે તે શરીરવાળો થતો નથી પણ માત્ર તેની સાથે સંપર્ક સાધે છે અને તેના જેવો જ એકાકાર હોય એવો યોગ અર્થાત્ સંબંધ પામે છે.

અવરોહી અનુશયી જીવાત્મા પણ તેના ઉદ્ધિત થયેલા કર્મ પ્રમાણે સારે ઠેકાણે અથવા ખરાબ ઠેકાણે જન્મે છે. કૃણ આપવા તૈયાર થયેલું બીજું કર્મ (અનુશય) સાડ્યે હોય અને ખરાબે મ હોય. ॥ ૨૭ ॥

इति वेदान्तदर्शने गुर्जर भाषाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः

*

❀

*

अथ तृतीयाध्याये द्वितीयपादः

પ્રથમ પાદમાં જીવાત્માને કર્મોનુસાર શરીરમાંથી કેવી રીતે નીકળવું પડે છે? અને બીજા શરીરમાં કેવી રીતે પ્રવેશ કરવો પડે છે? વગેરે સમજાવ્યું. હવે જીવાત્માની અવસ્થાઓ સંબંધી વિચાર કરે છે. તેમાં પ્રથમ સ્વપ્ન અવસ્થા સંબંધી વિચાર આ પ્રથમ સૂત્રમાં સૂચવે છે. આ બે સૂત્રો પૂર્વપક્ષવાદીનાં છે એમ સમજવું.

सन्ध्ये सृष्टि राह हि ॥ १ ॥

ભાવાર્થ:- (સન્ધ્યે) સ્વપ્નમાં (સૃષ્ટિ) સર્જન છે (હિ) કારણકે (આહ) ઉપનિષદ કહે છે.

ભાવાર્થ:-સંઘ્ય એટલે સ્વપ્ન. જે કે સંઘ્ય શબ્દ ભાષામાં સ્વપ્નના અર્થમાં વપરાતો નથી પણ ઉપનિષદમાં એનો અર્થ સ્વપ્ન કયો છે, જેમકે, સંઘ્ય તૃતીય સ્વપ્નસ્થાનમ્ જૃહદારણ્યક. ૩૫. ૪-૩-૬. સંઘ્ય ત્રીજું સ્વપ્નસ્થાન છે.

સંઘ્યનો શબ્દાર્થ આ પ્રમાણે છે - જાગરિત અને સુષુપ્તિની વચ્ચે સ્વપ્નનું સ્થાન હોય છે. જાગરિત અવસ્થા અને સ્વપ્ન અવસ્થાનું જોડાણ:-એજ સંધિ.. એ સંધિમાં જે થાય તે સ્વપ્ન. આ સ્વપ્નમાં પણ સર્જન હોય છે. જેમ જાગરિત અવસ્થામાં પર્વત, નદી, સાગર, વૃક્ષ અને ગૃહદિની રચના હોય છે, તેમ સ્વપ્નમાં પણ દેખાતા પદાર્થોની રચના હોય છે. અર્થ રથાન્ રથયોગાન્ પયઃ સજ્જતે । જૃ. ૪-૩-૧૦. રથો અને રથની સાથે સંબંધ ધરાવતા માર્ગને બતાવે છે. કારણ કે તે કર્તા છે. જે રચના ન હોય તેા રથ આદિ દેખાય નહિ માટે કોઈ કર્તા સ્વપ્નમાં દેખાવ દેતા અર્થોને બતાવે છે. આ કારણથી ઉપનિષદના પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે કે સ્વપ્નમાં સૃષ્ટિ અર્થાત્ રચના છે. (૧)

સ્વપ્નમાં રચના હોવામાં બીજું શબ્દ પ્રમાણ આપે છે.

નિર્માતારં ચૈકે પુત્રાદયશ્ચ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (એકે) ઠેટલાક વેદશાખાના વિદ્વાનો સ્વપ્નમાં (નિર્માતારમ્) સ્વપ્નના અર્થના ઘડનારને પણ બતાવે છે. (ચ) અને (પુત્રાદયઃ) પુત્ર આદિ વિષય તરીકે હોય છે.

ભાવાર્થ:- વિદ્વાનો નિર્માતાનું આગ્તાન કરે છે એટલે કે સ્વપ્નના અર્થોનું નિર્માણ કરનારને પણ કહી બતાવે છે. જેમકે સં ઇય મુસેપુ જાગર્તિ કામં કામં પુરુષો નિર્મિમાણઃ । કઠ. ૩૫. ૫-૮. ઈન્દ્રિયોં જ્યારે નિષ્ક્રિય બને છે ત્યારે પુરુષ જુદા જુદા અર્થોને (બિંધમાં) બનાવતો હોય છે. આ અર્થો તે, કે, જે સ્વપ્નમાં દેખાવ આપે છે. જીવતા અને મરેલા માણસો પણ સ્વપ્નમાં દેખાય છે, પુત્ર આદિ સર્ગાં વહાલાં પણ દેખાય છે આ બધાને પુરુષ બતાવે છે.

પ્રશ્ન:- ઉપર જે કઠોપનિષદનું પ્રમાણ આપ્યું તેમાં પુત્રાદિને પુરુષ બનાવે છે એવો ઉલ્લેખ તો નથી.

ઉત્તર:- પુત્રાદિનો ઉલ્લેખ તો નથી પણ કામ શબ્દનો ઉલ્લેખ તો છે જ. કામ એટલે જ પુત્ર આદિ કામ્યતે इति कामઃ જેની ઈચ્છા કરવામાં આવે તે 'કામ'.

એ જ ઉપનિષદમાં નચિકેતાને યમે કહ્યું છે કે, શતાયુષઃ પુત્ર પૌત્રાન્ વૃણીષ્વ, કામાના ત્વા કામભાજ કરોમિ । ૧-૨૩-૨૪. હે નચિકેત, સેંકડો વર્ષોની ઉમરવાળા પુત્ર પૌત્ર આદિને તુ માગ હું તને કામભાજ = પુત્રપૌત્રાદિવાળો બનાવું. અહીં પણ કામનો અર્થ પુત્ર પૌત્ર આદિ કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રશ્ન:- પુરુષ નિર્માતા તરીકે સ્વપ્નમાં આવ્યો છે એ ખરું પણ એ કયો પુરુષ અર્થોને બનાવે છે ? શું જીવાત્મારૂપ પુરુષ કે, પરમાત્મારૂપ પુરુષ કે કોઈ ત્રીજો પુરુષ ?

ઉત્તર - આ પુરુષ કોઈ જીવાત્મા તો નહિ જ પણ પરમાત્મા રૂપ પુરુષ સ્વપ્નના અર્થોને ઘડે છે કારણ કે નચિકેતા પરમાત્માને જ જાણવા ઈચ્છતો હતો અને યમાચાર્યે પરમાત્મા સંબંધી જ એ વચન ઉચ્ચાર્યું છે. પરમાત્માનું બીજું નામ પ્રાણ પણ ઉપનિષદ કહેલું છે. એ જ ઉપનિષદમાં આગળ જઈ એજ પુરુષને માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે, તદેવ શુક્ર તદ્બ્રહ્મ તદેવામૃતમુચ્યતે

તર્મિલ્લોકાઃ ક્ષિપ્તાઃ સર્વે તદુ નાત્યેતિ કથ્ચન ॥ કઠ. ઉપ. ૫-૮.

અર્થ:- તે જ શુદ્ધ છે, તે બ્રહ્મ છે, તે અમૃત છે તેમાં જ પ્રધા લોકો નિયમિત છે, તેના કરતા કોઈ પણ મોટો પુરુષ નથી. એ જ પુરુષ સ્વપ્નના અર્થોનો નિર્માતા છે. આ ઉપરથી સમજાયે કે સ્વપ્નચૃદ્ધિ પણ પરમેશ્વરકર્તૃક છે.

જે સૃષ્ટિ પરમેશ્વર બનાવે તે ખોટી હોઈ શકે નહિ માટે સ્વપ્નની સૃષ્ટિ પણ જાગરિત સૃષ્ટિ જેટલી જ સાચી છે. આર્ત

પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ઉત્તરપક્ષવાદીનું જે મન્તવ્ય છે તે જ સિદ્ધાંત પક્ષ છે. માટે સ્વપ્નસૃષ્ટિના વાદનો સિદ્ધાંત પક્ષ ત્રીજા સૂત્રમાં બતાવે છે. સિદ્ધાંત સૂત્ર (૨)

માયામાત્રં તુ કાલ્પ્યેન્નાનભિવ્યક્તસ્વરૂપત્વાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ:- (તુ) આ શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિને સૂચવે છે. (માયામાત્રમ્) સ્વપ્નમાં દેખાતા પદાર્થો કેવળ ભ્રમ છે, ખોટા છે, અથવા સંસ્કારને લીધે સ્મૃતિ માત્ર છે. (કાલ્પ્યેન) સંપૂર્ણતાથી (અનભિવ્યક્તસ્વરૂપત્વાત્) અભિવ્યક્ત સ્વરૂપવાળા ન દેખાવાથી.

ભાવાર્થ:- સ્વપ્નમાં કોઈ જાતની રચના નથી. ઈશ્વરકર્તૃક રચના નથી તેમ જીવકર્તૃક રચના પણ નથી. જે અર્થો દેખાય છે તે મિથ્યા છે. માયામાત્ર છે અર્થાત્ ભ્રાંતિમાત્ર છે. કારણ કે જે પદાર્થો દેખાય છે તેમાં સંપૂર્ણતા જણાતી નથી. જે દેખાતા પદાર્થો માટે યોગ્ય દેશ સ્વપ્નમાં હોય, સમય હોય, નિમિત્ત હોય અને તે પદાર્થોના જાગરિત અવસ્થામાં બાધ થતો ન હોય તો તે પદાર્થો સાચા માની શકાય, પણ, એવું કશું નથી. સ્વપ્નમાં પર્વત, સાગર, નદી; વિશાળ જમીન વગેરે દેખાય છે, શું આ સ્વપ્ન લેનાર માણસના શરીરમાં સમાઈ શકે? શરીર તો એ પદાર્થોને માટે અત્યંત સાંકડું છે.

જો કોઈ કહે કે, જીવાત્મા શરીરની બહાર જઈ સ્વપ્નના અર્થો જુએ છે તો એ પણ ખોટી વાત છે. એ જીવાત્મા શરીરની બહાર જાય તો શરીર નિશ્ચેતન થવાથી મૃત્યુનો પ્રસંગ આવે. શરીર સાથે જીવાત્મા જો જાય તો પથારીમાં અથવા ખાટલામાં એની ગેરહાજરી થવી જોઈએ.

વળી એક જ ક્ષણમાં હજારો યોજન દૂર જવું અને ત્યાંથી પાછું ફરવું એ જરા પણ સંભવિત નથી. માટે શરીર બહાર જીવાત્માનું જવું, એ કહેનાર વેદાંત વાક્ય ગૌણ છે. શરીરમાં

રહી અને જે શરીરથી કામ ન લે બહાર ગયા જેવો છે એવો ગૌણ અર્થ કરવો જોઈએ. આ રહું તે વાક્ય. વહિકુલયા-દમૃતશ્ચરિત્વા । સ ઇંયતે યત્ર કામમ્ ॥ જૂ. ૪-૩-૧૨. આ ઠેકાણે કુલય શબ્દનો અર્થ શરીર થાય છે. સ્વપ્નમાં અમર જીવાત્મા શરીર બહાર જઈ પાછો ઇચ્છા પ્રમાણે શરીરમાં દાખલ થાય છે. આ વાક્યને ગૌણાર્થક સમજવું.

અર્થો જોવાને, સાંજળવા આદિને માટે ઇદ્રિયો હોય છે સ્વપ્નમાં ઇદ્રિયો પોત પોતાના વ્યાપાર (કામ) થી મુક્ત હોય છે. તો વગર આંખથી, ગિરિ સમુદ્રાદિ જોવાય શી રીતે? માટે દૃશ્ય અર્થના દર્શન માટે જે નિમિત્ત જોઈએ તે પણ સ્વપ્નમાં હોતું નથી, આ કારણથી પણ સ્વપ્નના અર્થોની સૃષ્ટિ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે.

જાગરિત અવસ્થામાં જીવમાં જોયેલા સ્વામિક અર્થોનો બાધ અર્થોત્ અભાવ હોય છે, આ કારણથી સ્વપ્નના અર્થો ખોટા છે.

સમયનો પણ સ્વપ્નમાં વિસંવાદ હોય છે. રાતના સ્વપ્નમાં દિવસ દેખાય છે. ક્ષણવાર સ્વપ્નમાં વર્ષો વીતતા જણાય છે. માટે સ્વપ્નના અર્થો ખોટા છે. આ કારણથી પરમાત્મા સ્વપ્નના અર્થો બનાવતો નથી. જીવાત્મા સ્વપ્નના અર્થો બનાવતો હોય તો વગર શીખ્યે એ કેવી રીતે બનાવે? અને જો બનાવે તો પેતાને મન પસંદ પડતા જ બનાવે પોતાને ન ગમે એવા અર્થો ન જ બનાવે. આ કારણથી જીવાત્મા પણ સ્વપ્નના અર્થોને બનાવતો નથી. ઉપનિષદમાં પણ સ્વપ્નસૃષ્ટિ હોવાનો સ્પષ્ટ નિષેધ છે જેમકે ન તત્ર રથા, ન રથયોગા ન પન્થાનો ભવન્તિ જૂ. ૪-૩-૧૦. અર્થ:- સ્વપ્નમાં રથ નથી અને રથના માર્ગો નથી. આ કારણથી સ્વપ્નમાં અર્થોની સૃષ્ટિ નથી.

સ્વપ્નના અર્થોનું દર્શન સાચું છે, પણ અર્થો ખોટા છે અર્થ વગરનું દર્શન હોવું એનું નામ માયા અથવા પ્રાંતિ કહેવાય છે. ॥૩॥

કોઈક સ્વપ્ન સૂચક પણ હોય છે તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

સૂચકશ્ચ શ્રુતે રાચક્ષતે ચ તદ્વિદઃ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (સૂચકઃ) કોઈક સ્વપ્ન સૂચક હોય છે (શ્રુતેઃ) ઉપનિષદનું વચન હોવાથી (ચ) અને (તદ્વિદઃ) સ્વપ્નના અભ્યાસ કરનારાઓ (આચક્ષતે) કહે છે.

ભાવાર્થ:- કોઈક સ્વપ્ન બવિષ્યમાં થનાર સારા અથવા ખરાબ બનાવના સૂચક પણ હોય છે. યદા કર્મસુ કામ્યેષુ સ્વિયં સ્વપ્નેષુ પश्यति । સમૃદ્ધિં તત્ર જાનીયાત્તસ્મિન્ સ્વપ્નનિર્દર્શને ॥ છા. ઉપ. ૫-૨-૯. કોઈ માણસ કોઈ કામ્ય કર્મનું અનુષ્ઠાન કરતો હોય અને રાત્રે જો તેને સ્ત્રીનું સ્વપ્ન આવે તો તેને સમૃદ્ધિ મળશે. અર્થાત્ કામ્ય કર્મનું ફળ મળશે એમ જાણવું. જો કોઈ પણ માણસને કાળા માણસનું સ્વપ્ન આવ્યું હોય અને એ સ્વપ્નમાં દેખાતા માણસના દાંત પણ કાળા હોય અને તે માણસ પોતાને મારતો હોય તો જાણવું કે એ માણસનું મરણ થોડા સમયમાં થવાનું છે. આવા સારા અને ખરાબ બનાવને સૂચવનારાં કોઈક વખત સાચાં પણ પડે છે. વળી સ્વપ્નમાં હાથી ઉપર ચડવું એ સારા બનાવવાનું સૂચક છે અને ગધેડાની સ્વારી કરી હોય તો તે ખરાબ બનાવને સૂચવે છે; આવું સ્વપ્નોના અભ્યાસીઓનું કથન છે. આમ એકંદરે જોતાં સ્વપ્નોની પાછળ ઘણાં કારણો હોય છે. શરીરમાં વાત, પિત્ત અને કફના વૈષમ્યને લીધે પણ સ્વપ્ન આવે છે. માદગ્નીમાં પણ વિવિધ જોતના બહુ સ્વપ્નો આવે છે. ઘડપણમાં પણ સ્વપ્નો પુષ્કળ આવે છે, આમાંથી કોઈક સ્વપ્ન સાચો બનાવ પણ સૂચવી જાય છે. બાકી બીજાં બધાં સ્વપ્નો જોતાં હોય છે, નિર્ઘટક હોય છે. અને કોઈ પણ અર્થનાં સૂચક હોતાં નથી. આત્મા સ્વયં પ્રકાશ-રૂપ છે જાગરિત અવસ્થામાં તે સ્વરૂપ સ્પષ્ટ ન થતું હોવાથી, સ્વપ્ન અવસ્થા અહીં સૂચવી છે. સ્વપ્ન આવવામાં માણસના

પોતાના સત્કર્મ અને દુષ્કર્મ પણ કારણ તરીકે છે. રાગ, દ્વેષ-
દિની ઉચ્ચતા પણ સ્વપ્નના કારણ તરીકે હોય છે. સ્વપ્નના
પદાર્થોનો રોજ ને રોજ ખાધ (અભાવ) થતો અનુભવાય છે,
જ્યારે જાગરિત અવસ્થાના અર્થોનો રોજ ને રોજ ખાધ થતો
નથી. માટે જાગરિત અવસ્થામાં અનુભવાતા અર્થો સ્વપ્નના અર્થો
જેવા છે એમ માનવું જોઈએ. ॥ ૪ ॥

પરમાત્મા અને જીવાત્મા બંને ચૈતન્યસ્વરૂપ છે, તે જીવાત્મા
દુઃખી અને પરમાત્મા નિત્ય આનંદસ્વરૂપ આવો ભેદ શાથી થયો?
આનું સમાધાન આ સૂત્રમાં છે.

પરામિધ્યાનાતુ તિરોહિતં તતો હ્યસ્ય વન્ધવિપર્યયૌ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ:- (પરામિધ્યાનાત્) પરમાત્માના અભિધ્યાન ચિન્તનથી
(તિરોહિતં તુ) તિરોહિત થયેલું હતું તે સ્વરૂપ (અસ્ય હિ) આ
જીવાત્માને પાછું પ્રકટ થાય છે કારણ કે (તતઃ) પરમાત્માના અજ્ઞાનથી
અને જ્ઞાનથી (વન્ધવિપર્યયૌ) બંધ અને મોક્ષ થાય છે.

ભાવાર્થ:- જીવાત્મા અનાદિ કાળથી રાગદ્વેષમાં ફસાયેલો હોય
છે તેથી એનું ચૈતન્ય અને નિર્દુઃખ સ્વરૂપ તિરોહિત થયેલું છે.
આ કારણથી જીવાત્મા પોતાને દુઃખી સમજે છે પણ પરમેશ્વરના
ધ્યાનથી અને નિષ્કામ વિશુદ્ધ કર્મ કરવાથી એનું ઢંકાયેલું સ્વરૂપ
પાછું પ્રકટ થાય છે. જેમ કટાયેલા વાસણને ઉપાયદ્વારા ઘસવાથી
તે જીજ્ઞું થાય છે તેમ પરમેશ્વરનો સાક્ષાત્કાર જ્યાંસુધી નથી
થતો ત્યાં સુધી જીવાત્માને બંધન હોય છે અર્થાત્ દુઃખ, કલેશ
અને અજ્ઞાન આદિ હોય છે પણ પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થતાં જ તે
પોતાના નિર્દુઃખ અને ચૈતન્ય સ્વરૂપમાં ખીલી જાડે છે.

જ્ઞાત્વા દેવં સર્વપાશપહાનિઃ ક્ષીણૈઃ ક્લેશૈર્જન્મમૃત્યુપ્રહાણિઃ ।

તસ્યામિધ્યાનાત્ વૃત્તીયં દેહભેદે વિશ્વૈશ્વર્યં કેવલ આત્મકામઃ ॥

(સ્વેતાશ્વ. ઉપ. ૧-૧૧.)

અર્થ:- પરમાત્માને જાણ્યા પછી બધાં પાપોનો નાશ થાય છે, બધા કલેશો ક્ષીણ થાય છે, જન્મ અને મરણની પરંપરા બંધ પડે છે. બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થયા પછી અને વર્તમાન શરીરનો પાત થયા પછી તૃતીય સ્થાન અર્થાત્ મોક્ષ સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાં જીવાત્માની બધી કામના પૂર્ણ થયેલી હોય છે અને બધાં ઐશ્વર્યો સહિત તે કેવલ સ્વરૂપ બની ગયો હોય છે. આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે જીવાત્મા પોતાના તિરોહિત થયેલા પવિત્ર સ્વરૂપને પરબ્રહ્મના ધ્યાનથી મેળવી શકે છે. પ્રકાશ આત્મા પછી અંધારાને નાસવું પડે છે અને પોતે ઢાંકેલી વસ્તુને ખરા સ્વરૂપમાં પ્રકટ થવા દેવું પડે છે. પરમાત્મા શાંત તેજસ્વરૂપ છે. ॥ ૫ ॥

જીવાત્માના સ્વરૂપના તિરોહિત થવામાં બીજું કારણ બતાવે છે.

દેહયોગાદ્વા સોઽપિ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ:- (સ અપિ) જીવાત્માની સાથે નિત્યસંબંધ રાખનાર જ્ઞાન અને ઐશ્વર્યનો સંબંધ (વા) પક્ષાન્તર સૂચવે છે. (દેહયોગાત્) શરીરના સંબંધથી.

ભાવાર્થ:- જીવાત્માને શરીરનો સંબંધ પણ પરંપરા રૂપે અનાદિ કાળથી છે. રાગદ્વેષાદિ દોષોને લીધે સકામ કર્મો જીવાત્મા કરે છે અને તેને લીધે વિવિધ પ્રકારનાં શરીરો અનાદિકાળથી મળતાં રહે છે. ઇન્દ્રિય અને ભૂતમાત્રાથી બનેલું સૂક્ષ્મ શરીર પણ જીવાત્મા સાથે સદૈવ સંબંધ હોય છે. આ કારણથી પણ જીવાત્માનું ચૈતન્ય અને નિર્દુઃખસ્વરૂપ તિરસ્કૃત થયેલું હોય છે. અગ્નિનું સ્વરૂપ તેજસ્વી હોય છે પણ તે જ અગ્નિ રાખના ઢગલામાં છુપાયો હોય તો તેનું સ્વરૂપ બહાર જણાવું નથી અને તેથી તે અગ્નિ પ્રકાશ, પાક અને દાહાદિ ક્રિયા કરી શકતો નથી તેવુંજ જીવાત્માનું છે. આ ઉપરથી કોઈ એવું ન સમજી લે કે જીવાત્મા

શુદ્ધ થયા પછી પરમાત્માજ બની રહે છે. કારણ કે જે અનાદિ સિદ્ધ નિરુપાધિક અને અખંડ વસ્તુઓ કદી પણ એક થઈ શકે નહિ. જીવાત્મા પોતાનું તિરોહિત સ્વરૂપ હોય ત્યારે સ્વપ્નમાં પોતાના સંકલ્પ પ્રમાણે રચના કરી શકતો નથી અને મુક્ત થયા પછી તો સ્વપ્નજ રહેતું નથી. જીવાત્મા જાગરિત અવસ્થા અને સ્વપ્ન અવસ્થાનો સાક્ષી તો જરૂર છેજ. જાગરિત અવસ્થામાં સૂર્યોદિના પ્રકાશથી દૃશ્યો જોઈ શકે છે જ્યારે સ્વપ્નમાં બાહ્ય પ્રકાશની મદદ વગર પણ દૃશ્યો જોઈ શકે છે આથી એટલું તો સમજી શકાય છે કે જીવાત્મામાં બાહ્ય અર્થોની મદદ વગર પણ કામ કરવાની શક્તિ છે, પણ તે પોતે અતિરોહિત સ્વરૂપમાં આવે તોજ. ઇન્દ્રિયોના પ્રવાહને રોકવો એ ઘણું 'કઠણ કામ' છે.

પરાશ્ચિ સ્થાનિ વ્યવૃણત્ સ્વયંભૂઃ તસ્માત્પરાઙ્ પश्यति
 નાન્તરાત્મન્ । કશ્ચિદ્ ધીરઃ પ્રત્યગાત્માનમૈક્ષદાવૃત્ત-
 ચક્ષુરમૃતત્ત્વમિચ્છન્ ॥ કઠ. ઉપ. ૨-૧.

પરમાત્માએ ઇન્દ્રિયોને વિષય તરફ વળનારી બનાવી છે, તેથી બધા જ જીવાત્માઓ વિષયોની પાછળ રાતદિવસ દોડતા હોય છે. પણ લાખોમાં કેક જ ધીર પુરુષ પરમાત્માને જાણવાની ઈચ્છા કરતો સમાધિનો અભ્યાસ કરી બળવાન બને છે અને પોતાના અતિરોહિત ચતન્યને અને નિર્દુઃખ સ્વરૂપને મેળવી શકે છે અને પરમાત્માના સાક્ષાત્કારથી મુક્તિનો આનંદ પણ ભોગવી શકે છે. આ ઉપનિષદનું વાક્ય પણ જીવાત્માનું સ્વરૂપ કેવી રીતે તિરોહિત થયેલું છે અને ઇશ્વરના ધ્યાનથી પાછું તે કેવી રીતે ખરા સ્વરૂપમાં આવે છે, તે સ્પષ્ટ જણાવે છે, આ પ્રમાણે સ્વપ્ન-સૃષ્ટિ સાચી નથી અને એનું દર્શન થાય છે, એ જીવાત્મામાં દર્શન શ્રવણ આદિથી પડેલા સંસ્કારોથી એક પ્રકારની સ્મૃતિ જ છે. સ્વપ્નમાં પ્રત્યક્ષ થતું કશું જ સાચું નથી. જીવાત્માની આ જાતની સ્વપ્નઅવસ્થા છે તે આ છ સૂત્રોથી બતાવી છે. ॥૬॥

સ્વપ્નાવસ્થાની પરીક્ષા થઈ ગઈ, હવે સુષુપ્તિ અવસ્થાની પરીક્ષા શરૂ થાય છે. તેમાં મુખ્ય વિચારણીય વિષય એ છે કે, સુષુપ્તિ અવસ્થામાં ‘જીવ’ પરમાત્મા સાથે મળે છે કે પુરિતત્ નામની નાડીમાં રહે છે કે કોઈ બીજી નાડીમાં જઈ રહે છે? આનો નિર્ણય આ સૂત્રમાં છે.

તદભાવો નાડીપુ તચ્છ્રુતે રાત્મનિ ચ ॥ ૭ ॥ .

પદાર્થ:- (તદભાવ:) સ્વપ્નનો અભાવ હોય એવી ઊંઘ સુષુપ્તિ કહેવાય છે. તે વખતે જીવ (નાડીપુ) નાડીઓમાં (ચ) અને (આત્મા) પરમાત્મામાં હોય છે (તચ્છ્રુતે:) વેદાન્તમાં તેનું શ્રવણ થાય છે.

ભાવાર્થ:- જ્યારે માણસને ગાઢ નિદ્રા આવે અને કોઈ પણ જાતનું સ્વપ્ન ન આવે ત્યારે સમજવું કે જીવાત્માને સુષુપ્તિ અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ છે.

ઉપનિષદોમાં સુષુપ્તિનાં ત્રણ સ્થાનો જણાવ્યાં છે. (૧) નાડીઓ (૨) પુરિતત્ નામની નાડી (૩) પરમાત્મા-બ્રહ્મ. આના માટે આ પ્રમાણે ઉપનિષદોનાં વાક્યો સાંભળવામાં આવે છે.

(૧) ‘તદ્ યત્રૈતસુપ્તઃ સમસ્તઃ સપ્રસન્નઃ સ્વપ્ન ન વિજ્ઞાનાતિ આતુ તદા નાડીપુ સત્તો ભવતિ’ છા. ૮-૬-૩.

(૨) ‘તામિઃ પ્રત્યવસપ્ય પુરિતતિ શેતે । બૃહ. ઉપ. ૨-૧-૧૯.

(૩) તાતુ તદા ભવતિ યદા સુપ્તઃ સ્વપ્ન ન કચન પદ્યતિ

(૪) અયામ્નિન્ પ્રાણ ઇવૈકથા ભવતિ’ કૌષી. ૪-૧૯.

(૫) સતા સૌમ્ય તદા સપ્નનો ભવતિ સ્વમપીતો ભવતિ । છા. ૬-૮-૩.

(૬) પ્રાચેનાત્મના સપરિશ્વક્તો ન વાલ્ય કિંચન વેદ નાન્તરમ્ ॥

બૃહ. ૪-૩-૨૧.

આ બધાં વાક્યો સુષુપ્તિ અવસ્થાને જણાવે છે. શું સુષુપ્તિ વખતે જીવાત્મા કોઈ વખતે નાડીઓમાં, કોઈ વખતે પુરિતત્

નામની નાડીમાં અને કોઈ વખતે બ્રહ્મમાં હોય છે? જો એ પ્રમાણે માનવામાં આવે તો સુષુપ્તિના ત્રણ સ્થાનો થયાં. ગમે ત્યારે તે સ્થાનમાં જીવાત્મા જઈ રહે છે, એમ માનવું જોઈએ. આ પ્રમાણે સુષુપ્તિના સ્થાનોનો વિકલ્પ છે, એમ સમજાય છે.

બીજી રીત એ છે કે જીવાત્મા સુષુપ્તિ વખતે એક જ વખતે ત્રણે સ્થાનોમાં રહે છે, આ રીતને ‘સમુચ્ચય’ કહે છે. ત્રણે સ્થાનોમાં એક વખતે રહેવું તે આ પ્રમાણે, જેમકે, ‘મહેલમાં, પલંગ ઉપર રાજા સૂતો છે.’ અહીં મહેલરૂપ સ્થાન અને પલંગ બંને સૂવામાં ઉપયુક્ત થાય છે, કારણ કે, મહેલમાં પલંગ છે. અને સમુચ્ચય કહે છે. રાજાનો આધાર પલંગ અને પલંગનો આધાર મહેલ.

અહીં પૂર્વપક્ષવાદી સુષુપ્તિના સ્થાનનો વિકલ્પ માને છે અને સિદ્ધાંતવાદી સુષુપ્તિના સ્થાનોનો સમુચ્ચય માને છે. નાડી-ઓનું સ્થાન હૃદય છે અને પુરિતત્ એટલે હૃદયની ચારે તરફ વીંટળાયેલું સૂક્ષ્મ પડ. હૃદયમાં બ્રહ્મનો વાસ છે અને ત્યાંજ તેનો સાક્ષાત્કાર થાય છે માટે બ્રહ્મમાંજ જીવાત્મા સુષુપ્તિ વખતે રહે છે એટલે કે, સમુચ્ચય માનવો એજ ઠીક છે. જીવાત્મા જ્યારે બ્રહ્મમાં હોય છે ત્યારે નાડી, અને પુરિતત્નો પણ તેની સાથે સંબંધ હોયજ છે બ્રહ્મ સિવાય બીજે ક્યાંય પણ જીવાત્મા સુષુપ્તિ દશામાં રહેતો નથી.

વળી સુષુપ્તિમાં જીવાત્માને આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે, એ આનંદ બ્રહ્મ સિવાય બીજે ક્યાંથી મળે? નાડીમાં કે પુરિતત્માં આનંદ નથી. આનંદનો અનન્ત મહાસાગર તો પર બ્રહ્મ પર-માત્મા જ છે આ કારણથી માનવું જોઈએ કે સુષુપ્તિમાં સ્થાનોનો સમુચ્ચય છે અને જીવાત્મા બ્રહ્મરૂપ આનંદમય સ્થાનમાં સુષુપ્તિ વખતે રહે છે.

જો કોઈ કહે કે સુષુપ્તિમાં આનંદ નથી, દુઃખ પણ નથી માત્ર અભાવ જ હોય છે તો તે વાત ખોટી છે કારણ કે, જ્યારે માણસ સુષુપ્તિમાંથી જાગે છે ત્યારે કહે છે કે આજે મને ખૂબ ઊંઘ આવી, સ્વપ્ન પણ આવ્યું નહિ, ખૂબ સુખથી ઊંઘ આવી. આ સુખની સ્મૃતિ જણાવે છે કે સુષુપ્તિમાં સુનારે આનંદનો અનુભવ કર્યો છે.

એટલે સુષુપ્તિમાં જીવાત્મા બ્રહ્મને મળે છે અને તેમાંથી તેને આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે એ ચોક્કસ છે એમ ઉપનિષદોનાં વાક્યથી સમજાય છે. ॥ ૭ ॥

પરમાત્મા જ સુષુપ્તિનું સ્થાન છે. એમાં બીજો હેતુ બતાવે છે.

અતઃ પ્રવોધોઽસ્માત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થઃ— (અતઃ) પરમાત્મામાંથી (પ્રવોધ) સુષુપ્ત જીવનો પ્રવોધ થાય છે (અસ્માત્) આ કારણથી પરમાત્મા સુષુપ્તિનું સ્થાન છે.

ભાવાર્થઃ— વેદાંત વાક્યમાં એવું સંભળાય છે કે પરમાત્મામાંથી સુષુપ્ત જીવનો પ્રવોધ થાય છે અર્થાત્ પરમાત્મામાંથી જીવાત્માઓ જાગી જાગે છે. જેમકે— ‘સત આગમ્ય ન વિદુઃ સત આગચ્છામદે’ સત્સ્વરૂપ પરમાત્મામાંથી જાગીને જીવાત્માઓ જાણુતા નથી કે અમે પરમાત્મામાંથી જાગ્યા છીએ. આ વાક્ય ઉપરથી સમજાય છે કે જેમ પથારીમાં સૂતેલા માણસ પથારીમાંથી જાગે છે તેમ બ્રહ્મમાં સૂતેલા આત્માઓ બ્રહ્મમાંથી જાગે છે. પણ ફેર આટલો જ છે કે બ્રહ્મમાંથી જાગેલા આત્માઓ પોતાના જાગવાનું અપાદાનકારક જે બ્રહ્મ છે તેને જાણુતા નથી. આ ઉપનિષદના વાક્યથી પણ સમજી શકાય છે કે બ્રહ્મ સુષુપ્તિનું સ્થાન છે. જો નાહી સુષુપ્તિનું સ્થાન હોત અથવા પુરિતત્ જ સુષુપ્તિનું સ્થાન હોત તો વેદાંતમાં જરૂર તેનો ઉપદેશ હોત જેવો બ્રહ્મનો ઉપદેશ સુષુપ્તિના અપાદાનકારક તરીકે થયો છે તેમ. પણ

જ્યારે નાડી અને પુરિતત્ત્વો સુપુષ્ટિ સ્થાન તરીકે ઉપદેશ થયો જ નથી તો એ નિશ્ચય છે કે નાડી અને પુરિતત્ત્વ સુપુષ્ટિનું અવ્યવહિત સ્થાન નથી. આ કારણથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે બ્રહ્મ જ સુપુષ્ટિનું અવ્યવહિત સ્થાન છે. ॥ ૮ ॥

જે જીવાત્મા સુપુષ્ટિ પામી બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયો છે તે જ જીવાત્મા પાછો બ્રહ્મમાંથી જાગી ઊઠે છે બીજો નહિ. એકી વખતે ઘણા આત્માઓ બ્રહ્મમાં સુપુષ્ટિ હોય છે અને જાગતા પણ હોય છે. છતાં દેવદત્ત નામનો માણસ સુપુષ્ટિ થયો હોય તો તે જ દેવદત્ત જાગી ઊડી પોતાના જીવતા શરીરમાં દાખલ થાય છે. દેવદત્તને બદલે સુપુષ્ટિમાંથી જાગી ઊઠેલો કોઈ બીજો આત્મા દેવદત્તના પ્રાણવાળા શરીરમાં દાખલ થતો નથી એ બાબત આ નીચેના સૂત્રમાં સમજાવે છે.

સ एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ૯ ॥

પદાર્થ - (સ એવ) તે જ જીવાત્મા જાગે છે કે જે સુપુષ્ટિ પામ્યો હોય છે. (કર્માનુસ્મૃતિશબ્દવિધિભ્યઃ) સુપુષ્ટિમાંથી ઊઠેલો જીવાત્મા અધુરું કામ કરતો હોવાથી, પૂર્વના અનુભૂત અર્થને યાદ કરતો હોવાથી, તેને માટે શબ્દ પ્રમાણ હોવાથી અને તેને મુક્તિ મેળવવા વિધાનો હોવાથી (તુ) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવનાર તુ શબ્દ છે.

ભાવાર્થ - જે જીવાત્મા સુપુષ્ટિ પામ્યો હોય છે તે જ જીવાત્મા ત્યાંથી ઊડી પોતાના પ્રાણવાળા શરીરમાં-દાખલ થાય છે ગમે તે જીવાત્મા સુપુષ્ટિમાંથી ઊડી ગમે તે પ્રાણવાળા શરીરમાં દાખલ થતો નથી. આ નિયમ છે. જો આ નિયમ ન હોય તો સુપુષ્ટિમાંથી ઊઠેલા જીવાત્મા પોતાનું અધુરું મૂકેલું કામ કરી શકે નહિ. ધારો કે દેવદત્ત નામનો માણસ સુપુષ્ટિ પામ્યો છે અને તેના શરીરમાં પ્રાણ ચાલતો હોય છે, હવે જો એ શરીરમાં કોઈ બીજો આત્મા દાખલ થાય તો તે દેવદત્તનું અધુરું મૂકેલું કામ કેવી રીતે શરૂ કરી શકે ? અન્યના અનુભવની સ્મૃતિ અન્યને ન હોય. એટલે કે,

અનામના માણસના અનુભવની સ્થિતિ વનામના માણસને ન થાય.

અહીં પૂર્વપક્ષવાદી એવી શંકા ઊઠાવે છે કે, પાણીથી ભરેલા સરોવરમાં આપણે આપણા હોટામાંનું પાણી નાંખી દઈએ તો પછી એ તળાવના પાણીમાંથી આપણા જ હોટામાંથી નાખેલું પાણી કાઢી શકતા નથી, સરોવરમાં ગયેલું પાણી પાછું વિવેકપૂર્વક નીકળી શકતું નથી તેમ બ્રહ્મમાં સુષુપ્તિ પામેલો જીવ પાછો વિવેકપૂર્વક ઊઠી શકતો નથી.

આનો ઉત્તર એ છે કે પાણી તો જડ છે તે વિવેકપૂર્વક સરોવરમાંથી ભલે ન નીકળે પણ, જીવાત્મા તો ચેતન છે નેથી તો સુષુપ્તિમાંથી પાછો વિવેકપૂર્વક ઊઠી શકે છે.

સુષુપ્તિમાંથી ઊઠેલા જીવાત્માને સુષુપ્તિ પહેલાનું સ્મરણ થાય છે માટે જે સુષુપ્તિ પામે છે તે જ તે શરીરમાં જાગરણ પામે છે.

શબ્દ-પ્રમાણ પણ બતાવે છે કે જે સુષુપ્તિ પામે છે તે જ ઊઠે છે જેમકે, રૂઢ વ્યાખો વા સિંહો વા વૃકો વા વરાહો વા કીર્તો વા પતંગો વા દ્રશો વા મશકો વા યદ્ યદ્ ભવન્તિ તદા ભવન્તિ (છાંદોગ્ય ૬ ૯-૩) સુષુપ્તિને પામેલા વાધ આદિ પાછા વાધ આદિ રૂપે જ ઊઠે છે થીજ નહિ.

વળી ચોથું કારણ એ છેકે, જે જીવાત્માઓ સુષુપ્તિ પામ્યા પછી જાગતા ન હોય તો તેનો અર્થ એ થયો કે એ બધા મુક્ત થઈ ગયા. જે આ જ મુક્ત મેળવવાનો ઉપાય હોય તો મુક્તિનાં સાધનનો ઉપદેશ કરવો એ વ્યર્થ થઈ જાય. આમ (૧) કર્મ (૨) અનુસ્મૃતિ (૩) શબ્દ (૪) વિધિ એટલે કે મુક્તિ મેળવવાનાં વિધાનો. આ ચારેય જાણતો સૂચવે છે કે જે જીવાત્મા જે શરીરમાં સુષુપ્તિ પામે છે તે જ જીવાત્મા તે જ શરીરમાં જાગી ઊઠે છે. પુનઃ પ્રતિન્યાય પ્રતિવોનિ આદ્રવતિ શુદ્ધાન્તાયૈવ પૃ. ૪૩-૧૬.

આ વાક્ય સુષુપ્તિ પામનારના ગમન અને આગમનનો નિયમ બતાવે છે.

પ્રતિન્યાય = નિયમથી અહસસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરવી.

પ્રતિયોનિ = નિયમથી પાછા તે જ શરીરમાં જાગવું.

આ નિયમ સ્વીકારવાથી કોઈ પણ જાતની અવ્યવસ્થા રહેતી નથી. ॥ ૯ ॥

હવે મૂર્ચ્છિત થયેલા માણસની અવસ્થાનો વિચાર આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

મુગ્ધે ડર્ધસમ્પત્તિઃ પરિશેપાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થઃ— (મુગ્ધે) મૂર્છા પામેલા પ્રાણીમાં (અર્ધસમ્પત્તિઃ) મરણોન્મુખ અર્ધસંપત્તિ છે (પરિશેપાત્) જાગરિત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ અવસ્થાથી જુદી જણાતી હોવાથી.

ભાવાર્થઃ— માણસની ચાર અવસ્થા પ્રસિદ્ધ છે. (૧) જાગરિત અવસ્થા (૨) સ્વપ્ન અવસ્થા (૩) સુષુપ્તિ અવસ્થા અને (૪) શરીરમાંથી જીવની નીકળવાની અવસ્થા. અર્થાત્ મરણાવસ્થા. પાંચમી કોઈ અવસ્થા જણાતી નથી.

હવે વિચારણા એ છે કે, મૂર્છા પામેલા માણસની અવસ્થા ઉપર ગણાવેલી ચારેય અવસ્થાથી જુદી જણાય છે. એ અવસ્થાને જાગરિત કે સ્વપ્ન અવસ્થા ન કહેવાય કારણ કે, એ અવસ્થામાં કોઈ પણ જ્ઞાન હોતું નથી જ્યારે જાગરિત અને સ્વપ્નાવસ્થામાં જ્ઞાન હોય છે.

એ અવસ્થાને સુષુપ્ત અવસ્થા પણ કહી શકાય નહિ કારણ કે, સુષુપ્ત અને મૂર્ચ્છિત માણસનાં લક્ષણો જુદાં જણાય છે. સુષુપ્ત માણસના મુખ ઉપર પ્રસન્નતા જણાય છે જ્યારે મૂર્ચ્છિત માણસના મુખ ઉપર પ્રસન્નતા જણાતી નથી અને મરણનાં ચિહ્નો જણાય છે. સુષુપ્તિ અવસ્થાનું પ્રયોજન થમને દૂર કરવો, એ

હોય છે, જ્યારે મૂર્છાનું સાધન કંઈક વાગવું અથવા પછાડ વગેરે હોય છે અને પ્રયોજન દુઃખથી મુક્ત થવું હોય છે, આ કારણથી સુષુપ્ત અવસ્થા અને મૂર્છા અવસ્થા ભુદ્ધી પડતી જણાય છે.

મૂર્છા અવસ્થા એ મરણાવસ્થામાં પણ નથી કારણ કે, આયુષ્ય બાકી હોવાથી મૂર્ચ્છિત માણસ જાગરિત અવસ્થામાં પાછો આવે છે અને આયુષ્ય પૂરું થયું હોય તો મરી જાય છે. આવાં કારણોને લીધે ‘મૂર્છા’ એ મરણોન્મુખ ‘અર્ધસંપત્તિ’ અવસ્થા ગણવી જોઈએ. એટલે કે બ્રહ્મમાં મૂર્ચ્છિત માણસની મરણને માટે અર્ધી સંપત્તિ (પ્રાપ્તિ) છે પણ, એ સંપત્તિ મરણને માટે હોય એમ જણાય છે, જો જીવવાનું કર્મ બાકી હોય તો મૂર્છામાંથી માણસ ઊભો થાય છે નહીં તો નહીં. આ કારણથી મૂર્ચ્છિત પ્રાણીની અવસ્થા ‘અર્ધસંપત્તિ’ કહેવાય છે. મરણ-અવસ્થામાં સર્વ પ્રાણ અને દેહનો સંબંધ બંધ પડતો હોય છે જ્યારે મૂર્છા અવસ્થામાં સૂક્ષ્મ પ્રાણ અને સૂક્ષ્મદેહની સાથે સંબંધ હોય છે માટે મૂર્છા એ ‘અર્ધસંપત્તિ’ કહેવાય છે. જો આ અવસ્થા સ્વીકારવામાં આવે તો એ ‘પાંચમી’ અવસ્થા છે એમ કહી શકાય. (૧) જાગરિત અવસ્થા, (૨) સ્વપ્ન અવસ્થા, (૩) સુષુપ્ત અવસ્થા (૪) મરણાવસ્થા અને (૫) ‘અર્ધસંપત્તિ અવસ્થા.’ ॥ ૧૦ ॥

હવે પરમાત્મા વ્યાપક હોવાથી અને સર્વાન્તર્યામી હોવાથી તેનામાં સ્થાનના દોષો આવે છે કે નહિ એનો ખુલાસો આ સૂત્રમાં છે. પરમાત્મા ઉભયલિંગ છે એની પણ સમજણ આ સૂત્રમાંથી મળી રહે છે.

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥

પદાર્થ: (સ્થાનતઃ અપિ:) સ્થાન સંબંધથી પણ (ન) પરમાત્મા અયોગ્ય ગુણના સંબંધી નથી (પરસ્ય) પરમાત્માનાં (ઉભયલિંગમ્)

ખંને ચિહ્નને 'અર્થાત્ યોગ્ય શુભોત્ત' હોવું અને અયોગ્ય શુભોત્ત' ન હોવું છે (હિ) કારણ કે (સર્વત્ર) ઉપનિષદોમાં અને સ્મૃતિઓમાં એવો નિર્દેશ છે.

ભાવાર્થ:- પરમાત્મા વ્યાપક છે તેથી અને સર્વને અન્તર્ધર્મી છે તેથી તેમાં સદોષતા હોવાનો સંભવ જણાય છે. ધારો કે કોઈ દુષ્ટ માણસ જીવાત્મા હોય તો તેમાં રહેલા રાગ દ્વેષ, હિંસા, અલ્પત્વ આદિ શુભો તેમાં રહેલા પરમાત્મામાં આવવા જોઈએ. સ્થાનના દોષ સ્થાનીમા આવે છે જેમકે દુર્ગંધવાળા પાણીમાં સંબંધ રાખનાર પવનમાં પણ દુર્ગંધ દોષ આવે છે.

આનો ઉત્તર એ છે કે પરમાત્મા સર્વત્ર વ્યાપક છે અને અન્તર્ધર્મી પણ છે છતાં સ્થાનના દોષ પરમાત્મામાં હોતા નથી. પરમાત્મા નિરાકાર હોવાથી તેમાં સ્થાનના દોષ આવી શકે નહિ. મેલા ઠેકાણામાં નિરાકાર આકાશ હોવા છતાં આકાશ મેલું હોતું નથી. તંમ નિરાકાર પરમાત્મા સર્વસ્થાનોમાં વ્યાપકતાને લીધે રહેલા હોવા છતાં એ મેલા થતા નથી.

કોઈ દુષ્ટ આત્માના દોષો પણ પરમાત્માને લાગુ પડતા નથી કારણ કે પરમાત્મા સર્વશ છે અને પુણ્ય પાપ આદિ કર્મથી રહિત છે. જે સર્વશ હોય, પૂર્ણકામ હોય તેનામાં દુષ્ટ જીવાત્માનાં સંબંધથી પણ દોષ આવતા નથી.

પરમાત્મામાં જે શુભો છે તેનાથી તે સશુભ કહેવાય છે અને જે શુભો નથી તેને લીધે એ નિર્શુભ પણ કહેવાય છે. પરમાત્મા અપદ્મતપામ્મા છે એટલે પરમાત્મામાં પાપ નથી. એને ભૂખ, તરશ રાગ અને દ્વેષ વગેરે નથી આ કારણથી પરમાત્મા નિર્શુભ છે.

પરમાત્મા 'મારૂપ' જ્ઞાનસ્વરૂપ તેજ વાળો છે, 'સત્યસંકમ્ય' સાચા સંકલ્પ વાળો છે. આ કારણથી તે 'સશુભ' પણ છે. પરમાત્મામાં સશુભતા અને નિર્શુભતા ખંને હોવાથી તે 'ઉભયલિંગ' છે. જેમકે પરમાત્મામાં પરમવ્યાપકત્વ (વિભુ) પરિમાણ છે અને 'અણુપરિમાણ'

એમાં નથી, આમ એક શુભ પ્રભુમાં છે જ્યારે બીજો શુભ નથી. તેથી સશુભ અને નિશુભ બંને સ્વરૂપે પરમાત્મા છે. અહીં એટલું ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે પરમાત્મા જે શુભથી 'સશુભ' છે તે જ શુભથી એ નિશુભ નથી એમ ચોક્કસ સમજવું જોઈએ, જે પરમાત્મા નિશુભ છે તો તેનામાં જે શુભ નથી સંભવતો તે શુભને લઈ તે નિશુભ છે. વેદાંતમાં પરમાત્માને સશુભ અને નિશુભ બંને રીતે કહ્યા છે તે આ દૃષ્ટિને લઈને જ કહ્યા છે. હરેક પદાર્થ એક જ સ્વરૂપે હોય છે, વસ્તુના જે સ્વરૂપ હોતા નથી જે વસ્તુ ત્રિકોણ છે તે 'ગોળ' છે એમ કરી શકાય નહિ. આમ પરમાત્મા પરિમાણ શુભને લઈને એક રૂપ કહેવાય છે. પાણીને પ્રવાહી કહી શકાય પણ પૃથ્વી સ્વરૂપે ધન ન કહી શકાય. આકાશમાં ધનતા છે એમ કહી શકાય નહિ. આ ઉપરથી સમજવું ઘટે કે વસ્તુ એક જ વખતે દ્વિસ્વરૂપે (જે પરિમાણવાળી) હોઈ શકે નહિ.

એક દ્રવ્યમાં જે વિરોધી ધર્મ પણ હોતા નથી. અશ્વમાં અશ્વત્વ અને ગર્દભત્વ બંને ધર્મો હોતા નથી. જે ચેતન છે તે જડ નથી અને જે જડ છે તે ચેતન નથી જડતા અને ચેતનતા એક પદાર્થમાં સંભવી શકે નહિ. આ દૃષ્ટાંતથી પણ સમજી શકાય છે કે, એક વસ્તુ એક જ સ્વરૂપે એટલે કે અવિરોધી શુભાધાર તરીકે હોય છે.

પરમાત્મા ઉભયલિંગ કહેવાય છે એ નો એનામાં સંભવતા અને નહીં સંભવતા શુભોને લીધે.

સ્મૃતિઓ પણ આવો જ નિર્જેશ કરે છે. જેમકે:—

તેજોવૈશ્વર્યમહાવયોઘસુવીર્યશમ્ત્યાદિગુણૈકરાશિઃ ।

પરઃ પરાણાં સકલા ન યત્ર દ્વેશાદયઃ સન્તિ પરાવરેશે ॥

અર્થ:— પરમાત્મા તેજ, બળ, શૈશ્વર્ય, અનન્તજ્ઞાન, ક્ષમતા અને શક્તિ આદિ શુભોનો ભંડાર છે. તેમજ પરમાત્મા દોષ કલેશ નથી આ વિષ્ણુ સ્મૃતિનું વચન છે બ્રુઓ, ૬-૫-૮૪-૮૫.

‘એકેધૈવાનુદ્રષ્ટવ્યમેતદપ્રમેયં ધ્રુવમ્’ વૃ. ઉપ. ૪-૪-૨૦.

પરમાત્મામાં કોઈ પણ શુભ ન માનવો એ તો ઠીક નથી. જો પરમાત્માને એકાંત નિર્શુભ માનવામાં આવે તો એ ‘વિભુ’ શી રીતે કહેવાય? કારણ કે, વિભુત્વ એ પરમ મહત્પરિમાણ નામનો શુભ છે એ શુભને લીધે જ વિભુ કહેવાય છે. જેમાં કોઈ પણ જાતનું પરિમાણ ન હોય તે દ્રવ્ય જ ન કહેવાય. વેદાન્તમાં પરમાત્માને વિભુ, આનંદવાન ચૈતન્યવાન વગેરે વિશેષણો આપ્યાં છે તે ખોટાં શી રીતે માની શકાય? રૂપ, રસ, આદિ શુભો પરમાત્મામાં ન હોય એ તો માની શકાય, છતાં પ્રભુને સર્વગંધા વગેરે વિશેષણો આપ્યાં છે તે તો તેના સખધી દ્રવ્યના શુભોને લીધે છે એમ સમજવું. આ કારણથી પરમાત્મા સશુભ અને નિર્શુભ છે અને તેથી તે ‘ઉભયલિંગ’ પણ છે. સશુભનો અર્થ શરીરી થતો નથી એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ ॥ ૧૧ ॥

ઉપરના સૂત્રમાં સમજાવ્યું કે, પરમાત્મા સશુભ અને નિર્શુભ હોવાના કારણે ‘ઉભયલિંગ’ છે. હવે તેમાં પૂર્વક્ષવાદી તરફથી જે શંકા ઊઠાવવામાં આવે છે તે ખતાવી તેનું સમાધાન કરવામાં આવે છે.

ન ભેદાદિતિ चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥

પદાર્થ:- (ભેદાત્) એક જ બ્રહ્મમાં ભેદ પડતો હોવાથી (ન) બ્રહ્મને ઉભયલિંગ ન માની શકાય (इति चेत्) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો એ ઠીક (न) નથી (प्रत्येकम्) હરેક વેદાન્ત વાક્યમાં (अतद्वचनात्) બ્રહ્મમાં ભેદ ખતાવવાનું કથન નથી.

ભાવાર્થ - જો બ્રહ્મમાં શુભ અને શુભનો અભાવ બંને માનવામાં આવે તો બ્રહ્મ એક જ છે એ સિદ્ધાંત ખોટો ઠરે અર્થાત્ એક બ્રહ્મને બદલે બે અથવા વધારે બ્રહ્મ માનવા પડે, કારણ કે શુભ અને શુભનો અભાવ બે વિરોધી છે. એક જ સમયમાં શુભને

રહેવાનું જે સ્થાન હોય તે શુભના અભાવને રહેવાનું સ્થાન ન હોઈ શકે જે કુવામાં પાણી ભર્યું હોય, તે કુવામાં તેજ વખતે પાણીનો અભાવ છે એમ શી રીતે કહેવાય? એક જ સમયે પાણીના અભાવને માટે કોઈ બીજો ખાલી કુવો હોવો જ જોઈએ આમ એક જ વખતે પાણી અને પાણીના અભાવને માટે બે કુવા માનવા પડે તેમ શુભ અને શુભના અભાવને માટે એક બ્રહ્મને માટે બે બ્રહ્મ માનવા પડે એટલે એક બ્રહ્મનો ભેદ બીજા બ્રહ્મમાં માનવો પડે. આ કારણથી બ્રહ્મને ‘ઉભયલિંગ’ માનવું ઠીક નથી. આ શંકાનો ઉત્તર એ છે કે જે શુભ બ્રહ્મમાં છે તેજ શુભનો અભાવ માનવામાં આવતો નથી પણ બીજા શુભનો અભાવ માનવામાં આવે છે. બ્રહ્મમાં ચૈતન્ય અને આનંદ વગેરે શુભો માનવામાં આવે છે જ્યારે ગદ્ય, રૂપ વગેરે માનવામાં આવતા નથી આ કારણથી બ્રહ્મને નિશુભ માનવામાં આવે છે.

હરેક વેદાન્ત વાક્યમાં બ્રહ્મની એકતા જ માનવામાં આવી છે બિન્નતા નહિ. જેમકે યશ્વાયમત્યા પૃથિવ્યા તેજોમયોઽમૃતમયઃ પુરુષો યશ્વાયમપ્યાત્મ શારીરસ્તેજોમયોઽમૃતમયઃ પુરુષોઽયમેવ સ ચોઽયમાત્મા । ૫૮. ૨-૫-૧. અર્થ:- જે તેજોમય આત્મા પૃથ્વીમાં છે તે આ શરીરમાં પણ છે એટલે કે જે બ્રહ્મ બહાર છે તે શરીરમાં પણ છે. તદ્ દૂરે તદ્વન્તિકે તદન્તરસ્ય સર્વસ્ય તદુ સર્વસ્યાત્મ વાદ્યતઃ ॥ ૬૩ પ. બ્રહ્મ એક જ છે તે હર પણ છે અને નશુક પણ છે તે સર્વની અંદર પણ છે અને સર્વની બહાર પણ છે, આમ સર્વત્ર બ્રહ્મની એકતા જ બતાવવામાં આવી છે. બ્રહ્મમાં ‘સર્વગંધ’ અને ‘સર્વરસ’ વગેરે શુભો બતાવવામાં આવ્યા છે કે જે શુભો તેમાં સંભવતા નથી, તે તો ભુદા દ્રવ્યના સંબંધથી તેમાં રહે છે. શુભો દ્રવ્યમાં સમવાય સંબંધથી રહે છે. ચૈતન્ય, આનંદ, સંખ્યા, પરિભાષ વગેરે શુભો બ્રહ્મમાં સમવાય સંબંધથી જ રહે છે પણ જ્યાં પરમાત્મામાં = બ્રહ્મમાં ગંધ, રસ આદિ ભૌતિક શુભો બતાવવામાં આવ્યા છે

તે તો સ્વાશ્રયસંયોગ સંબંધને લીધે છે. ગંધનો સંબંધ પૃથ્વીમાં અને પૃથ્વીનો સંયોગ અહમમાં હોવાથી અહમને સર્વગંધ અને સર્વરસ વગેરે ગુણોવાળા કહેવામાં આવ્યા છે. આથી સમજાશે કે, અહમ જે ગુણથી ગુણવાન્ છે અર્થાત્ સગુણ છે તે જ ગુણથી ગુણાભાવવાન્ અર્થાત્ નિર્ગુણ નથી. અહમ સગુણતા અને નિર્ગુણતાને લીધે ઉભયલિંગ કહેવાય છે. જે લોકો સગુણ એટલે શરીર એવો અર્થ કરે છે એ તો તદ્દન ખોટું છે શરીરનો અર્થ ગુણ થતો નથી. ॥ ૧૨ ॥

અહમ જે ન હોવાથી અહમપ્રતિયોગિક લેહ અહમમાં નથી એવું મંતવ્ય બીજાઓનું પણ છે તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

અપિ ચૈવ મેકે ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ:— (અપિ ચ) વળી (એકે) અન્ય વિદ્વાનો (એવમ્) આ પ્રમાણે માને છે.

ભાવાર્થ:— અહમ એક જ વ્યક્તિ હોવાથી અહમનો લેહ અહમમાં નથી. જેમ માણસની વ્યક્તિઓ અનેક હોવાથી એક માણસનો લેહ બીજા માણસમાં હોઈ શકે એટલે કે એક માણસનો બીજા માણસમાં લેહ હોય છે. પણ અહમમાં અહમપ્રતિયોગિક લેહ હોતો નથી. મનસંવેદમાત્રવ્યં નેહ નાનાસ્તિ કિંચન મૃત્યોઃ સ મૃત્યુમાપ્નોતિ ય ઇહ નાનેવ પસ્યતિ। કઠ, ઉપ, ૪-૧૧. ‘પવિત્ર મનથી અહમને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. જે અહમમાં લેહ જુએ છે તે પુનર્જન્મના ચક્રમાંથી છૂટતો નથી.’ આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અહમ અનેક નથી તેમ જગતના ઈશ્વર પણ અનેક નથી. એક જ અહમ અને તે જ એક જ ઈશ્વર છે. આથી સ્પષ્ટ થયું કે, અહમ એક ગુણથી સગુણ છે ન્યારે ગંધ, રસ, કામ, ક્રોધ વગેરે ગુણોના અભાવને લીધે નિર્ગુણ પણ છે, અહમ એક જ છે તેમાં લેહ નથી. આ રીતે અહમને ‘ઉભયલિંગ’ માનવામાં કશો દોષ આવતો નથી. ॥ ૧૩ ॥

બ્રહ્મમાં કોઈ રૂપ છે કે નહિ? વેદાન્તવાક્યોમાં તે કોઈ ઠેકાણે બ્રહ્મને રૂપવાળું તે કોઈક ઠેકાણે રૂપવગરનું બતાવ્યું છે. જે રૂપવાળું હોય તે સાકાર હોય એવો પણ નિયમ જણાય છે માટે બ્રહ્મ રૂપિ છે કે અરૂપિ? આ શંકાનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં છે.

અરૂપવદેવ હિ તત્પ્રધાનત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ:- (અરૂપત્ એવ) બ્રહ્મ રૂપ-રહિત જ છે (હિ) કારણ કે (તત્પ્રધાનત્વાત્) રૂપરહિતતાને બતાવનારાં જ વેદાન્ત વાક્યો મુખ્ય છે.

ભાવાર્થ:- બ્રહ્મને ઉપનિષદોમાં રૂપવાળું બતાવ્યું છે અને અરૂપવાળું પણ બતાવ્યું છે તેમાં રૂપવાળાં વાક્યો ગૌણ છે અને રૂપરહિતતાને બતાવનારાં મુખ્ય છે એમ મમજવું

વિશ્વતશ્ચકુરત વિશ્વતો મુલો વિશ્વતો વાદુ રુત વિશ્વતસ્પાત્ ॥ શ્વેતાશ્વ. ઉપ. ૩૩. ‘બ્રહ્મને સર્વતઃ ચક્ષુ છે, સર્વ તરફ બાહુ છે અને સર્વ તરફ પગ છે’ આ વાક્ય બ્રહ્મને રૂપવાળું અને સાકાર બતાવે છે. પણ આ વાક્ય ગૌણ અર્થવાળું છે. સાકાર બ્રહ્મ ચક્ષુથી જોઈ શકાય છે પણ બ્રહ્મ આગથી જોઈ શકાતું નથી એવું ઉપનિષદમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે જેમ કે ન સદૃશો તિષ્ઠતિ રૂપમસ્ય કઠ. ઉપ. પરમાત્માનું સ્વરૂપ દષ્ટિગોચર હોતું નથી.

ખીળાં પણ વાક્યો છે જેમકે અસ્યૂલ્મનનૃવમહસ્વમવીર્યમ્ વૃ. ઉપ. ૩-૮-૮. બ્રહ્મ સ્થૂળ નથી, આણુ નથી, હ્રસ્વ નથી લાણુ નથી એ તે નિરાકાર છે.

આકાશો વૈ નામરૂપ્યોર્નિર્વહિતા તે યદન્તરા તદ્બ્રહ્મ છા. ઉપ. ૮-૧૪-૧. બ્રહ્મ નામ અને રૂપનો નિર્વાહ કરનાર છે. જેમાં નામ અને રૂપ અર્થાત્ મૂર્ત અને અમૂર્ત અર્થો સમાયા છે તે બ્રહ્મ છે.

દિવ્યો હ્યમૂર્તઃ પુરુષઃ સ વાક્ષ્યામ્યન્તરો હ્યજઃ । સુ. ૨-૧-૨.

પરમાત્મા દિવ્ય છે, અમૂર્ત છે. સંસારની અંદર અને બહાર વ્યાપક છે. આ પ્રમાણે બ્રહ્મ નિરાકાર જ છે સાકાર નહિ. જેને આંખ જોઈ શકતી નથી પણ આંખ જેની શક્તિથી જોઈ શકે છે તે જ બ્રહ્મ છે. દૃષ્ટિગોચર જે અર્થ છે તે બ્રહ્મ નથી. આવું કેનો-પનિષદના પ્રથમ ખંડમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે. પરમાત્મા વ્યાપક હોવાથી એ સાકાર થઈ શકે નહિ.

આજીભાષ્યકાર શ્રી વલ્લભાચાર્યે પણ કહ્યું છે કે રૂપ રસ આદિ જડના ધર્મો બ્રહ્મમાં નથી.

શ્રી રામાનુજાચાર્યે પણ બ્રહ્મને રૂપરહિત જ માન્યું છે. બ્રહ્મ ચેતન છે, ચેતનના પ્રયત્નનું ફળ મૂર્ત અને અમૂર્ત પદાર્થ ઉપર. જણાય છે પણ ચેતનબ્રહ્મ સ્વયં તો રૂપરહિત અને નિરાકાર જ છે. ઉપનિષદોનું પણ એમાં જ તાત્પર્ય છે. જે લોકો બ્રહ્મને રૂપવાળું અને અરૂપવાળું પણ માને છે કારણ કે બંને પ્રકારનાં વાક્યો ઉપનિષદમાં મળે છે. તેઓનું આ માનવું ઠીક નથી, વસ્તુનું સ્વરૂપ એક જ પ્રકારનું હોય છે માટે બ્રહ્મ રૂપરહિત જ છે. ॥ ૧૪ ॥

જગતને લીધે બ્રહ્મની વ્યર્થતા નથી. જો જગત ન હોય અર્થાત્ જડ પદાર્થ તથા જીવાત્માઓ ન હોય તો બ્રહ્મનું અસ્તિત્વ નિરુપયોગ બની રહે એ આ સૂત્રથી બતાવે છે.

પ્રકાશવચ્ચવૈયર્થ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ:- (પ્રકાશવત્) પ્રકાશ જેમ (અવૈયર્થ્યાત્) વ્યર્થ ન હોવાને કારણે.

ભાવાર્થ:- જગતનું હોવું એ, બ્રહ્મની નિરુપયોગિતા નથી, એ વાતને સિદ્ધ કરે છે. બ્રહ્મ પ્રકાશ સ્વરૂપ છે અને તેથી સૂર્ય, ચંદ્ર આદિ પ્રકાશી રહ્યાં છે આથી બ્રહ્મની ઉપયોગિતા સિદ્ધ થાય છે. જો જગત ન હોય તો બ્રહ્મ કેને પ્રકાશિત કરે?

પ્રહ્નમાં અનંત જ્ઞાન છે પણ જગત ન હોય તો તેનો ઉપયોગ ક્યાં થાય? જો કોઈ રચના જ ન હોય તો જ્ઞાનનો અર્થ શો? આથી સિદ્ધ થાય છે, કે જડ અને જડનાં કાર્યોરૂપ જગતનું વૈયથ્ય નથી, પણ પ્રહ્નની ઉપયોગિતા એને લીધે સિદ્ધ થાય છે માટે આલંકારિક રીતે અથવા ગૌણ વૃત્તિને લીધે પરમાત્મા વિસ્વરૂપ છે એમ જગત સાથે પ્રહ્નનું વર્ણન કરવું એ નિરર્થક નથી. આમાં દૃષ્ટાંત એ આપવામાં આવ્યું છે કે જેમ પ્રકાશ પદાર્થોને લીધે પ્રકાશ સાર્થક બની રહ્યો છે તેમ જગતની વાસ્તવિકતાને લીધે પ્રહ્ન સાર્થક છે અર્થાત્ પ્રહ્નમાં ઉપયોગિતા છે. ધારો કે પ્રકાશ પદાર્થરૂપ કોઈ જ ન હોય તો પ્રકાશનો ઉપયોગ શો છે? પ્રકાશ છે એ બાણે કોણ? અને પ્રકાશ પ્રકાશ પદાર્થ વગર જણાય પણ કેમ?

આ કારણથી શુદ્ધ પ્રહ્નનાં પ્રતિપાદક વાક્યો અને જગતરૂપ કાર્યમિશ્રિત પ્રહ્નના પ્રતિપાદક વાક્યો સત્ય છે. તમે મન્ત્રમનુમાતિ સર્વં તસ્ય માસા સર્વં મિદ વિમાતિ । કઠ. ઉપ. ૨-૨-૧૫ આ વાક્ય એટલું જ સત્ય છે કે જેટલું સત્ય જ્ઞાનમનન્તમ્ બ્રહ્મ । તૈ. ઉપ. ૨-૧. વાક્ય સત્ય છે.

ગૌણ વૃત્તિથી ઉચ્ચારાયેલાં વાક્ય કેવળ સત્ય છે એટલું જ નહિ, પણ શક્તિ વૃત્તિથી કહેવાયેલાં વાક્યો કરતાં વધારે મહત્ત્વ ધરાવતાં હોય છે. ‘ગંગામાં મારું ઘર છે.’ અહીં ગંગા શબ્દનો અર્થ ગંગાનો કિનારો થાય છે, એ ગૌણ વૃત્તિથી માનવામાં આવે છે, આમાં વધારે એ અર્થ પણ સૂચિત થાય છે કે ઘરમાં ઠંડી હોવી જોઈએ કારણ કે ઘરમાં ગંગામાંથી આવતો ઠંડો પવન ધરને શૈત્ય આપે છે. આ પ્રમાણે વેદાન્તમાં પ્રહ્નને લગતાં મવિશેષ અથવા સાકાર અર્થને જણાવતાં વાક્યો સંબંધી સમજવું. ॥ ૧૫ ॥

પ્રહ્ન સવિશેષ છે નિર્વિશેષ નથી એમ આ સૂત્ર બતાવે છે.

આહ ચ તન્માત્રમ્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (તન્માત્રમ્) સત્યસ્વરૂપ આદિ બ્રહ્મને (આહ) કહે છે.

ભાવાર્થ:- બ્રહ્મ સત્ય સ્વરૂપ છે, જ્ઞાન સ્વરૂપ છે, અનંત છે, આનંદ સ્વરૂપ છે. સત્ય જ્ઞાનમનન્તમ્ । તૈ. ઉપ. ૨-૧. આનન્દ આત્મા । તૈ. ઉપ. ૨-૫ એમ ઉપનિષદ કહે છે એથી એમ ન સમજવું કે એ નિર્વિશેષ છે. બ્રહ્મ ‘અનંત’ છે એમ કહેવાથી જ એમાં વિભુત્ય ગુણ સિદ્ધ થાય છે. સત્યાદિ ધર્મો પરમાત્મામાં નિત્ય રહેતા હોવાથી એ એના સ્વરૂપ તરીકે ગણાય છે. પરંમ બ્રહ્મની અંદર બીજા ધર્મો અને ગુણો છે એવું ઉપનિષદ જ બતાવે છે જેમકે, તે સત્ય સંકલ્પ છે. પરાય શક્તિર્વિવિધૈવ શ્રૂયતે । શ્વેતા ય. ઉપ. એ સાર્ગ છે, સર્વકર્તા છે. બે બ્રહ્મ સર્વ ધર્મ અને ગુણથી હીન હોય તો એ સૃષ્ટિ કેવી રીતે બનાવે? માટે બ્રહ્મમાં અસત્ય, હંમ, અદ્વત્વ આદિ ગુણો અને ધર્મો નથી અને બીજા સંલગ્નિત ગુણો, ધર્મો અને શક્તિઓ છે એમ માનવું જ લેઈએ. એટલે કે પરમાત્મા સવિશેષ છે, વિશેષણ રહિત નથી. ॥ ૧૬ ॥

દર્શયતિ ચાથો અપિ સ્મર્યતે ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (દર્શયતિ) વેદાન્તનો વાક્યસમૂહ બતાવે છે (અથો અપિ) તેજ પ્રમાણે (સ્મર્યતે) સ્મૃતિઓમાં પણ કહ્યું છે.

ભાવાર્થ:- વેદાન્તનો વાક્ય સમૂહ બ્રહ્મને સવિશેષ અને સશુશ્ચ તરીકે પણ બતાવે છે. જેમકે ઇકો દેવઃ સર્વભૂતેષુ ગૂઢઃ સર્વવ્યાપી સર્વભૂતાન્તરાત્મા । કર્માણ્યક્ષઃ સર્વભૂતાધિવાસઃ સાક્ષી ચેતા કેવલો નિર્ગુણશ્ચ ॥ શ્વેતાય ઉપ. ૬-૧૧. આ મંત્રમાં બ્રહ્મને સાક્ષિત્વ, ધર્મવાળું કર્મતું અધ્યક્ષ, ચૈતન્યગુણવાળું કહ્યું છે અને સાથે સાથે જ જે ધર્મ અને ગુણો તેમાં સંલગ્નતા નથી તે ગુણોના અભાવને લીધે તેને

નિર્ગુણ અતે કેવળ સ્વરૂપ પણ કહ્યું છે. આથી બ્રહ્મમાં યોગ્ય વિશેષણ અને ધર્મ હોવાને લીધે તે સવિશેષ પણ છે. સ્મૃતિઓમાં પણ એજ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે જેમકે અનાદિમત્ પર બ્રહ્મ ન સત્ તન્નાસદુચ્યતે । ગીતા, ૧૩-૧૨. પર બ્રહ્મ અનાદિ છે તે કેવળ સવિશેષ નથી તેમ કેવળ નિર્વિશેષ પણ નથી એ પ્રશાસિતારં સર્વેવાન્ સ્વપ્નધીગમ્યમ્ વગેરે ભગવાન્ મનુના વાક્યથી સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૭ ॥

જડ અને જીવના દોષો પર બ્રહ્મમાં સંસર્ગથી પણ આવતા નથી એ આ સૂત્ર બતાવે છે.

અત એવ ચોપમા સૂર્યકાદિવત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ:- (અત એવ ચ) અને આજ કારણથી (સૂર્યકાદિવત્) સૂર્યઆદિનું પ્રતિગિજ જેમ નિર્દોષ રહે છે તેમ બ્રહ્મ નિર્દોષ રહે છે. (ઉપમા) એવી શાસ્ત્રમાં ઉપમા આપવામાં આવી છે.

ભાવાર્થ:- જેમ પાણી, દ્રવ્ય આદિમાં સૂર્યનું પ્રતિગિજ હોય છે અને તે પાણી અને દ્રવ્યમાં રહેલા મલિનતાદિ દોષથી અલિપ્ત રહે છે એટલે કે પ્રતિગિજ દોષોથી અલિપ્ત રહે છે તેમ પરમાત્મા સારા નરસા સુગંધ દુર્ગંધ આદિ શુભ અને દોષોવાળા સ્થાનમાં હોવા છતાં સ્થાનના દોષો તેમાં આવતા નથી. તેમજ ચેતન જીવાત્મામાં પણ રહેતા હોવા છતાં જીવાત્માના શુભ દોષો પણ પરબ્રહ્મમાં આવતા નથી. આ કારણને લીધે શાસ્ત્રમાં એવી ઉપમા આપવામાં આવે છે કે, જળાશયમાં પ્રતિગિજ રૂપે દેખાતો સૂર્ય જેમ જળાશયના દોષોથી મુક્ત હોય છે તેમ પરમાત્મા જડ અને ચેતનમાં રહેતા છતાં તેના શુભ દોષોથી મુક્ત રહે છે.

आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् ।
तथात्मको ह्यनेकस्थो जलाधारेऽपि वांशुमान् ॥
एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥

રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપો વમૂવ ॥

ઈત્યાદિ શાસ્ત્રોનાં વચનો પર બ્રહ્મને જડ અને જીવના ગુણ દોષોથી મુક્ત જણાવે છે. ॥ ૧૮ ॥

સૂર્યના પ્રતિબિંબની જે ઉપમા આપવામાં આવે છે તે બરાબર નથી તે આ સૂત્રમાં જણાવે છે.

अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ॥ १९ ॥

પદાર્થ:- (તુ) ‘તુ’ શબ્દ ઉપમા બરાબર નથી એમ સૂચવે છે. (અમ્બુવત્) પાણીમાં જેમ સૂર્ય જણાય છે તેમ (અગ્રહણાત્) બ્રહ્મ પૃથ્વ્યાદિ સ્થાનોમાં ન હોવાથી (તથાત્વમ્ ન) ઉપમા યોગ્ય નથી.

ભાવાર્થ:- જળ, દર્યાણુ વગેરેમાં સૂર્ય ચંદ્ર આદિ દેખાય છે એ તેા પ્રાંતિ છે. કારણુ કે જળ આદિમાં સૂર્યાન્નિં પ્રતિબિંબ હોય છે, સ્વયં સૂર્યાદિ હોતા નથી જ્યારે બ્રહ્મ તેા પૃથ્વ્યાદિમાં-વાસ્તવિક રીતે વ્યાપક છે આ કારણથી જલસ્થ સૂર્યાદિનું દષ્ટાંત બ્રહ્મને માટે ઠીક નથી. ॥ ૧૯ ॥

જળ સૂર્યાદિની ઉપમા બરાબર છે તે આ સૂત્રમાં જણાવે છે.

वृद्धिहासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवं दर्शनाच्च ॥ २० ॥

પદાર્થ:- (ઉભયસામજ્જસ્યાત્) બંને દષ્ટાન્તમાં સમીચીનતા હોવાથી (એવમ્) એ પ્રમાણે નિશ્ચય કરવામાં આવે છે, (વૃદ્ધિહાસમાક્ત્વમ્) મોટાપણુ અને નાનાપણુનો સંબંધ (અન્તર્ભાવાત્) સ્થાનીમાં રહેલાંથી દૂર હોય છે. (એવમ્ દર્શનાત્) એ પ્રમાણે જોવામાં આવતું હોવાથી.

ભાવાર્થ:- જળ આદિમાં દેખાતા સૂર્ય આદિ તથા જળ આદિમાં અવસ્થિત આકાશ આ બંને દષ્ટાંતો સાચાં છે અને તેથી ઉપમા પણ સાચી છે. સૂર્ય પાણીમાં દેખાય છે છતાં પાણીની વિશાલતા

અને દીર્ઘતાનો સંબંધ તેમાં=દેખાતા સૂર્યમાં હોતો નથી. આ દષ્ટાન્તમાં પાણીમાં સૂર્ય વાસ્તવિક રીતે નથી.

જળ આદિમાં આકાશ તો વાસ્તવિક રીતે છે કારણ કે, આકાશ સર્વગત છે, છતાં જળાદિની વિશાલતા કે દીર્ઘતાનો સંબંધ આકાશને લાગુ પડતો નથી.

બંને દષ્ટાન્તોથી એટલું જ સમજાવવાનું છે કે સ્થાનીના ધર્મો પ્રદાને સ્પર્શતા નથી. દષ્ટાંતના બધા જ ધર્મો દાષ્ટાન્તમાં આવવા બોધ્યો એવો કોઈ નિયમ નથી, માત્ર જે દાષ્ટાન્તમાં જે ધર્મ કહેવાને ઇચ્છ્યો હોય તેને લઈને જ દષ્ટાન્ત આપવામાં આવે છે. પ્રકૃતમાં સ્થાનિગત ધર્મો સ્થાનીમાં રહેતા અન્ય અર્થમાં આવતા નથી એટલું જ કહેવાને ઇચ્છવામાં આવ્યું છે. સૂર્ય ભલે જળમાં વાસ્તવિક ન હોય અને આકાશ ભલે જળ આદિમાં વાસ્તવિક હોય પણ સ્થાનિભૂત જળ આદિના ધર્મો અવાસ્તવિક રીતે રહેલા સૂર્યમાં અને વાસ્તવિક રીતે રહેલા આકાશમાં આવતા નથી એટલું જ વિવક્ષિત છે. (કહેવાને ઇચ્છાયું છે)

આ બાળક સિંહ જેવો છે અહીં બાળકમાં પરાક્રમ જ વિવક્ષિત છે સિંહગત બધા ધર્મો વિવક્ષિત નથી છતાં સિંહ બાળકનું દષ્ટાંત થઈ શકે છે.

આ ઉપરથી સમજાશે કે જેમ જળના ધર્મ તેમાં=દેખાતા સૂર્યમાં આવતા નથી અને જળના ધર્મ તેમાં રહેલા આકાશને ચોંટતા નથી તેમ પ્રદ્ધ જડ અને ચેતનમાં હોવા છતાં જડ અને ચેતનના જીવાત્માના દોષો પ્રદ્ધને લાગુ પડતા નથી. ॥ ૨૦ ॥

પ્રદ્ધ સર્વગત છે છતાં તે અલિપ્ત છે એવું વેદાન્તવાક્ય સ્પષ્ટ જણાવે છે એ વાત આ સૂત્રમાં જણાવે છે.

દર્શનાચ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (દર્શનાત) વેદાન્તવાક્ય બતાવતું હોવાથી.

ભાવાર્થ:- સ પર્યગાત્ બ્રહ્મ સર્વમાં વ્યાપક છે. સ સર્વગત: તે સર્વગત છે. સૂર્યો યથા સર્વલોકસ્ય ચક્ષુ ન લિપ્યતે ચાધુર્વાદોપૈ: । એકસ્તથા સર્વભૂતાન્તરાત્મા ન લિપ્યતે । સૂર્ય કે, જે સર્વલોકોનું ચક્ષુ છે તે દર્શનીય પદાર્થોના દોષથી દૂષિત નથી તેમ બ્રહ્મ એક અને સર્વભૂતોના અંતરાત્મા હોવા છતાં લોકોના દુઃખોથી સ્પૃષ્ટ નથી. કઠ. ઉપ. ૨-૨-૧૧ ન સાધુના કર્મના મૂલ્યાન્ નો એવ અસાધુના કર્મના કનીયાન્ વૃદ્ધ. ૪-૪-૨૨. બ્રહ્મ સારાં કર્મ કરવાથી પુણ્યશાળી નથી અને અસાધુ કર્મ કરવાથી અપુણ્યશાળી નથી જે કે સંસારમાં બ્રહ્મનાં કર્મ તો બધાં સારાં જ છે પણ પાપીઓને પાપના ક્ષણ આપવામાં અસાધુ કર્મ જેવું માણસોને જણાય તો પણ એવાં કર્મ કરવાથી બ્રહ્મ સપાપ નથી. એ તો ન્યાય છે.

પુરશ્ચક્રે દ્વિપદઃ પુરશ્ચક્રે ચતુષ્પદઃ । પુરઃ સ પક્ષી મૂલ્વા પુરઃ પુરુષ આવિશત્ । વૃદ્ધ. ઉપ. ૨-૫-૧૮. બ્રહ્મ પરમાત્માએ મનુષ્યશરીર અને પશુ શરીરોમાં પક્ષી રૂપે અર્થાત્ આત્મસ્વરૂપે પ્રવેશ કર્યો છે. છતાં માનવ અને પાશવ શરીરના દોષોથી તે લિપ્ત નથી.

આ કારણથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે જળાદિમાં સૂર્યક અને આકાશનાં દૃષ્ટાંતો આપ્યાં છે અને તેની ઉપમા આપી છે તે બધી રીતે યુક્તિયુક્ત છે. ॥ ૨૧ ॥

હવે ઉપનિષદ=વેદાન્તમાં 'નેતિ નેતિ' એવા જે નિષેધ વાચક શબ્દો આવે છે તેનાથી નિષેધ કેનો થાય છે? શું પ્રપંચનો નિષેધ થાય છે કે બ્રહ્મનો? અથવા બ્રહ્મ અને પ્રપંચના તાદાત્મ્યનો? આ સર્વનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં છે.

પ્રકૃતૈતાવત્ત્વં હિ પ્રતિષેધતિ તતો બ્રવીતિ ચ ભૂયઃ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ:- (પ્રકૃતૈતાવત્ત્વ) પ્રકૃત અર્થાત્ બતાવવામાં આવેલી ધ્યત્તાનો (પ્રતિષેધતિ) પ્રતિષેધ કરે છે (હિ) તેથી. (ચ) અને (તતઃ) બતાવેલી ધ્યત્તા કરતાં (ભૂયઃ) વધારે (બ્રવીતિ) કહે છે.

ભાવાર્થ:— દ્વે વાવ વ્રહ્મણો રૂપે મૂર્ત્ત ચૈવામૂર્ત્ત ચ ॥ વૃહ. ઉપ. ૨-૩-૧.
આ ઠેકાણે મૂર્ત્ત અને અમૂર્ત્ત એવાં બ્રહ્મનાં બે રૂપ બતાવવામાં
આવ્યાં છે. પાંચ મહાબૂત અર્થાત્ પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ અને
આકાશ એનાં બે ભાગ પાડ્યા છે. એક ભાગમાં પૃથ્વી, પાણી
અને તેજ બીજા ભાગમાં વાયુ અને આકાશ. પહેલા ભાગને
મૂર્ત્ત અને બીજા ભાગને અમૂર્ત્ત તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યા છે.
અહીં ખરી રીતે બેતાં પ્રથમ ત્રિક (પૃથ્વી, પાણી અને તેજ)
અને બીજું દ્વિક (વાયુ અને આકાશ) બ્રહ્મનું આ વાસ્તવિક રૂપ નથી
પણ આલંકારિક વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. જેમ ચંદ્ર મુખ ન હોવા
છતાં તેને મુખ તરીકે રૂપક દ્રષ્ટી વર્ણન કરવામાં આવે છે તેમ
અહીં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

અથવા રૂપનો અર્થ વિષય પણ કરી શકાય છે સ્પષ્ટ, પ્રતિગત,
બોધ્યતે યેન તદ્ સ્વમ્ જેનાથી બ્રહ્મનું નિરૂપણ થાય તે રૂપ. પૃથ્વી
આદિથી બ્રહ્મનું અનુમાન કરાય છે માટે એ બ્રહ્મનાં રૂપક દ્રષ્ટી
રૂપ કહ્યાં છે. બ્રહ્મ ચેતન છે બ્યારે પૃથ્વી આદિ જડ છે. જડ
અને ચેતનનું તાદાત્મ્ય સંભવી શકતું નથી. પૃથ્વી, જળ અને
તેજના અવયવો એક બીજામાં મળેલા છે માટે પૃથ્વી આદિ ત્રણને
મૂર્ત્ત કહ્યા છે, અથવા એ ત્રણ કઠિન છે એટલે કે ઘનાવસ્થામાં
હોય છે, માટે મૂર્ત્ત કહ્યા છે. વાયુને અમૂર્ત્ત કહ્યો છે એ એટલા
માટે કે, બે મૂર્ત્ત પદાર્થો એક બીજા ઉપર આઘાત કરી એક
બીજાનો નાશ કરી શકે છે. બે માટીનાં ઢેકાં અરસ્પરસ અથડાઈ
ભાંગી જાય છે. કુહાડો એ મૂર્ત્ત છે અને લાકડું એ પણ મૂર્ત્ત છે,
કુહાડા વતી લાકડું ફાટતું આપણે જોઈએ છીએ આમ એક મૂર્ત્ત
બીજા મૂર્ત્તને તોડી શકે છે.

વાયુને કોઈ પણ મૂર્ત્ત પદાર્થ તોડી શકતો નથી માટે વાયુ
અમૂર્ત્ત છે. આકાશમાં તો સ્પર્શ નથી તેથી તે અમૂર્ત્ત છે. તથા

કોઈ પણ મૂર્ત પદાર્થ આકાશને તોડી શકતો નથી માટે આકાશ અમૂર્ત છે. કણાદ આદિ મહર્ષિઓ દર્શનકારો મૂર્તનો બુદ્ધો અર્થ કરે છે. એ એમનાં દર્શનમાં સમજાવ્યું છે. અહીં તેનો ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર નથી.

આમ આ મૂર્ત અને અમૂર્ત પદાર્થોને બ્રહ્માનાં આરોપિતરૂપ બતાવવામાં આવ્યાં છે તે રૂપનો નેતિ નેતિ શબ્દોથી નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે એટલે કે પાંચ મહાભૂતો બ્રહ્માનાં વાસ્તવિક રૂપ નથી. એટલે પાંચ મહાભૂતો એ બ્રહ્મ નથી તેથી બ્રહ્મ અને ભૂતોનું તાદાત્મ્ય નથી એ ફલિત થાય છે.

અથવા પાંચ મહાભૂતો બ્રહ્માના ‘સ્વ’ છે અને બ્રહ્મ એના સ્વામી છે. ‘સ્વ’ કોઈ દિવસ સ્વામી ન હોય અને સ્વામી કોઈ દિવસ ‘સ્વ’ ન હોય.

આ પ્રમાણે પાંચ મહાભૂતોને અથવા પ્રપંચને પ્રથમ બ્રહ્માની ઈયત્તા બતાવી છે અને પછી એ ઈયત્તા કરતાં પણ બ્રહ્મ વધારે છે એમ કહી ઈયત્તા અથવા પ્રપંચ બ્રહ્મ નથી એમ જણાવવામાં આવ્યું છે,

પ્રાણા વૈ સત્ય તેષામેષ સત્યમ્ ॥ વૃ. ઉપ. ૧-૨૦. આ ઉપનિષદના વાક્યમાં પ્રાણુપદથી પ્રાણુસહચરિત=પ્રાણુ સાથે રહેનારા જીવોનો નિર્દેશ થાય છે. પ્રાણો સત્ય છે અર્થાત્ જીવાત્માઓ સત્ય છે કારણ કે જડમાં પરિણામ થાય છે જ્યારે જીવાત્મામાં વાસ્તવિક પરિણામ થતો નથી, હા, એના જ્ઞાનમાં સંકેત્ય અને વિકાસ થયા કરે છે પણ જ્ઞાન એ જીવાત્માનું સ્વરૂપ નથી પણ, જ્ઞાન તો જીવાત્માનો ગુણ છે. ગુણ અને સ્વરૂપ બુદ્ધા બુદ્ધા હોય છે. આમ જીવાત્મામાં વાસ્તવિક પરિણામ ન થતો હોવાથી પ્રાણુમાં જીવાત્મા સત્ય છે. અને જીવાત્માઓ કરતાં બ્રહ્મ વધારે સત્ય છે કારણ કે બ્રહ્મમાં તો જ્ઞાનનો સંકેત્ય થતો નથી અને વિકાસ પણ થતો નથી, એનું જ્ઞાન તો અનંત છે.

આ કારણથી એ પરમ સત્ય છે. એટલે જીવાત્માઓ પણ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ નથી. આમ જડ અને જીવાત્માઓ કરતાં પણ બ્રહ્મ વધારે મહાન છે માટે નેતિ નેતિ શબ્દથી બ્રહ્મનો પ્રતિષેધ થતો નથી પણ જીવાત્માઓ સાથે બ્રહ્મનું તાદાત્મ્ય નથી એવો પ્રતિષેધનો અર્થ છે. આથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે જડ પ્રપંચ અને જીવાત્માઓ બ્રહ્મ નથી, આજ અર્થ નેતિ નેતિ વાક્યનો છે.

આ સૂત્રમાં બ્રહ્મનું નિર્વિશેષત્વ બતાવ્યું છે એમ સ્વામીશ્રી શંકરાચાર્યજી કહે છે.

પ્રપંચ અને જીવાત્મા બ્રહ્મના વિશેષણરૂપે આ સૂત્રમાં વર્ણિત કર્યો છે એમ સ્વામી રામાનુજાચાર્ય જણાવે છે આવી માન્યતામાં એમને પોત પોતાનો પૂર્વગ્રહ જણાય છે. ॥ ૨૨ ॥

બ્રહ્મ અવ્યક્ત છે તે આ સૂત્રથી બતાવે છે.

તદવ્યક્તમાહ હિ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ - (તત્) તે બ્રહ્મ (અવ્યક્તમ્) અવ્યક્ત અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોથી જાણી શકાતું નથી. (આહ) એમ શાસ્ત્રો કહે છે (હિ) કારણ બતાવનાર અભ્યયપદ છે.

ભાવાર્થ:- જો બ્રહ્મ છે તો, પૃથ્વી, પર્વત, સાગર આદિની માફક પ્રત્યક્ષ કેમ થતું નથી? અથવા ત્વક્ ઇન્દ્રિયથી વાયુની માફક કેમ સ્પર્શી શકાતું નથી? આનો ઉત્તર એ છે કે, બ્રહ્મ અવ્યક્ત છે એટલે કે ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોથી જાણી શકાતું નથી. ન ચક્ષુપા ગૃહ્યતે નાપિ વાચા નાન્યૈ દેવૈસ્તપસા કર્મણા વા ॥ મુંદક. ઉપ. ૩-૧-૮. આંખથી, વાણીથી અને બીજી ઇન્દ્રિયોથી બ્રહ્મનું મહણ થઈ શકાતું નથી, તપ અને અન્ય કર્મો કરવાથી બ્રહ્મનું પ્રત્યક્ષ થઈ શકાતું નથી. એ તો અદૃશ્ય અને અગ્રાહ્ય છે. આમ વેદાન્તશાસ્ત્ર કહે છે. અવ્યક્તોઽયમચિન્ત્યોઽયમવિકાર્યોઽયમુચ્યતે । મ. મી. ૨-૨૫. બ્રહ્મ

અન્યકત, અચિન્ત્ય અને અવિકાચ' છે આ કારણુને લીધે અહમનું પૃથ્વ્યાદિની માફક પ્રત્યક્ષ થતું નથી. ॥ ૨૩ ॥

જો ઇદ્રિયોથી અને મનથી પણ અહમ ન જાણી શકાય તો તેનું અસ્તિત્વ જ નથી એમ શા માટે ન માનવું. જો ઇદ્રિયોથી ન જાણી શકાય તો નથી જ, એમ નરશૃંગ. નરશૃંગ ઇદ્રિયોથી જાણી શકાતાં નથી માટે માણુસને શીગડાં નથી તેમ અહમનો પણ અભાવ માનવો જોઈએ. આ શંકાનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં છે.

અ પિચ સંરાધને પ્રત્યક્ષાનુમાનામ્યામ્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ:- (અપિ ચ) પણ (સંરાધને) અત્યંતલક્ષિત અને યોગા-ભ્યાસથી પવિત્ર થયેલા ચિત્તમાં અહમનું પ્રત્યક્ષ થાય છે. એમ (પ્રત્યક્ષાનુમાનામ્યામ્) શ્રુતિ અને સ્મૃતિથી કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:- આ સૂત્રમાં પ્રત્યક્ષનો અર્થ શ્રુતિ=વેદાન્તનાં વાક્યો તથા અનુમાનનો અર્થ સ્મૃતિ થાય છે.

વેદાન્તવાક્યમાં આ પ્રમાણે કહેવાયું છે. પરાશ્ચિ રાતિ વ્યવૃણ્ણત્ સ્વયમ્ભૂતસ્માત્ પરાદ્ પસ્યતિ નાન્તરાત્મન્ । કશ્ચિદ્ ધીરઃ પ્રત્યગોત્માનમૈશ્વરાદૃત્ત-ચક્ષુરમૃતત્વમિચ્છન્ ॥ કઠ. ઉપ. ૪-૧.

પરમાત્માએ ઇદ્રિયોને વિષય તરફ જ જનારી બનાવી તેનો નાશ કર્યો છે. વિષયો અનિત્ય છે માટે તેને અસત્ કહેવામાં આવે છે. ઇદ્રિયોનું અસત્ અર્થોનું ગ્રહણ કરવું અને અહમ રૂપ અર્થનું ગ્રહણ ન કરવું એ જ એનો નાશ છે આ કારણથી 'વ્યવૃણ્ણત્' હિસાર્થક ક્રિયાપદ મૂકવામાં આવ્યું છે. આમ છતાં કોઈ બુદ્ધિમાન ભક્ત માણુસ સમાધિદ્વારા અહમનું પ્રત્યક્ષ કરે છે. પવિત્ર ચિત્તવાળા ભાક્તવાળા વિવેકી વિદ્વાન્ માણુસે અહમનું પ્રત્યક્ષ કર્યું, પણ છે.

સ્મૃતિ પણ કહે છે કે અહમનું પવિત્ર થયેલા મનથી ગ્રહણ કરી શકાય છે.

યં વિનિદ્રા જિતશ્વાસા સંતુષ્ટાઃ સંયતેન્દ્રિયાઃ ।

જ્યોતિઃ પશ્યન્તિ યુદ્ધાનાસ્તસ્મૈ યોગાત્મને નમઃ ॥

અર્થ:- તમે શુભ રહિત, પ્રાણાયામનો નિત્ય અભ્યાસ કરનારા સદૈવ સંતોષી અને ઇન્દ્રિયો ઉપર જેમણે સંયમ મેળવ્યો છે તેઓ સતત યોગાભ્યાસ કરતાં કરતાં બ્રહ્મરૂપ જ્યોતિને જોઈ શકે છે, એવા યોગસ્વરૂપ બ્રહ્મને નમસ્કાર હો.

આથી સિદ્ધ થાય છે કે બ્રહ્મનું એકાન્ત અગ્રહણ થતું નથી રાગ, દ્વેષ અને મોહથી રહિત થયેલા, યોગાભ્યાસીઓ બ્રહ્મનું દર્શન કરી શકે છે માટે બ્રહ્મનો અભાવ માની શકાય નહિ. ॥ ૨૪ ॥

પ્રકાશાદિવચ્ચાવૈશેષ્યં પ્રકાશઃ કર્મણ્યભ્યાસાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (પ્રકાશાદિવત્) પ્રકાશ આદિની પેઠે (અવૈશેષ્યમ્) બ્રહ્મ એકસ્વરૂપે છે. (ચ) અને (પ્રકાશઃ) પ્રકાશસ્વરૂપ બ્રહ્મ (કર્મણિ) યોગના અંગોથી નિષ્પન્ન થતા સંરાધન રૂપ કર્મ કરવાથી પ્રત્યક્ષ થાય છે. (અભ્યાસાત્) કર્મનું વારંવાર અનુષ્ઠાન કરવાથી.

ભાવાર્થ:- જેમ પ્રકાશ અને આકાશ હમેશાંને માટે એક રસ હોય છે, એના સ્વરૂપમાં કદીપણ ફરક પડતો નથી તેમ બ્રહ્મ પણ પ્રકાશ સ્વરૂપ છે. વેદાંતમાં બ્રહ્મને મારૂપ કહેવામાં આવેલ છે. પ્રકાશ પ્રકાશ પદાર્થ સાથે સંબંધ પામવાને લીધે અનુભવાય છે, તેમ પ્રકાશ સ્વરૂપ પરબ્રહ્મ યોગના આઠ અંગોના અભ્યાસ કરવાથી અનુભવમાં આવે છે. જ્યારે ધ્યાન, ધ્યાન અને સમાધિપરિપક્વ થાય છે ત્યારે પરમાત્માનો આત્મામાં પ્રકાશ થાય છે. તદા દ્રષ્ટુઃસ્વરૂપે ઽ વસ્થાનમ્ આ યોગસૂત્રનો પણ એજ અર્થ થાય છે કે ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ પરિપક્વ થયા પછી દ્રષ્ટા અર્થાત્ પરમાત્મામાં ચિત્ત સ્થિર થઈ જાય છે. ચિત્તની વૃત્તિઓને લીધે આત્માનું ખરૂં સ્વરૂપ જણાતું નથી પણ એ વૃત્તિઓ બહુ લાંબા અભ્યાસથી શાંત થયા પછી આત્મા મૂળ સ્વરૂપે ગૃહીત થાય છે. વેદાંતમાં

પણ કહ્યું કે મનસૈવેદમાત્રવ્યમ પરમાત્માનો પ્રકાશ વિશુદ્ધ મનમાં જ
ઝીલી શકાય છે. ॥ ૨૫ ॥

તતો ઽ નન્તેન તથાહિ લિઙ્ગમ્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ:- (તતઃ) ત્યાર પછી બ્રહ્મ અનન્ત છે અર્થાત વિભુ
છે એનું જ્ઞાન પણ થાય છે (તથાહિ) તે જ પ્રમાણે (લિઙ્ગમ્)
વેદાન્ત વાક્ય જણાવે છે.

ભાવાર્થ:- પરબ્રહ્મનો વિશુદ્ધ મનથી અનુભવ થયા પછી પર-
બ્રહ્મના વૈભવનું પણ પ્રત્યક્ષ થાય છે. જ્યાંસુધી બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર
ન થાય ત્યાંસુધી અનુમાન દ્વારા બ્રહ્મના વૈભવનું સામાન્યરૂપે જ્ઞાન
થાય છે. પણ જ્યારે સમાધિ દ્વારા બ્રહ્મનું પ્રત્યક્ષ થાય છે. ત્યારે
તેના વિભુત્વનું પણ પ્રત્યક્ષ થાય છે. ઉપનિષદમાં પણ કહ્યું છે કે
બ્રહ્મવિદાપ્રોતિ પરમ્ । તૈત્તિરીય ઉપ. ૨-૯. બ્રહ્મને જાણનાર આત્મા બ્રહ્મના
પરત્વને અર્થાત અનંતતારૂપ વિભુત્વને પણ જાણે છે. બ્રહ્મ સત્ય,
જ્ઞાન અને અનંત પણ છે. એવું તૈત્તિરીય ઉપનિષદની બીજી વલ્લીની
શરૂઆતમાં જણાવ્યું છે સત્ય જ્ઞાન મનન્તં બ્રહ્મ ॥ બ્રહ્મ સત્ય, જ્ઞાન
અને અનન્ત છે.

યો વેદ નિહિતં ગુહ્યાયાં પરમે વ્યોમન્ ॥

સો ઽશ્નુતે સર્વાન્ કામાન્ સહ બ્રહ્મણા વિપશ્ચિતા ॥ તૈ.ઉપ. ૨-૧.

જે બુદ્ધિરૂપ શુદ્ધિમાં વિદ્યમાન છે. જે પરમ આકાશ સમાન
અને જ્ઞાનમય તરીકે બ્રહ્મને જાણે છે તે સર્વ કામનાઓને પ્રાપ્ત
કરે છે. બ્રહ્મને જાણ્યા પછી=મેળાયા પછીને જીવાત્માને કશું મેળવવા
જેવું રહેતું નથી. ॥ ૨૬ ॥

બ્રહ્મ અહિ અને કુંડલરૂપે કેવી રીતે કહેવાય છે? એનો
ખુલાસો આ સૂત્રમાં છે.

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवन् ॥ २७ ॥

પદાર્થ:- (અમયવ્યપદેશાત્) જાને વ્યપદેશ હોવાને કારણે (ત્વ) તે। (અહિકુણ્ડલવત્) અહિ સાપ અને કુંડલ માફક પ્રહાનું કથન છે.

ભાવાર્થ:- જગત્ અવ્યક્ત રૂપ અને વ્યક્તરૂપ કાલસેદે કરીને છે. જગત્ની અવ્યક્ત અવસ્થા એટલે પ્રલયકાળ, વ્યક્ત અવસ્થા એટલે કાર્યરૂપે સંસારની ચાલુ અવસ્થા. પ્રલયકાળમાં સમસ્ત જડવર્ગ નિશ્ચેદ રહે છે. તે વખતે જેમ સાપ કુંડાળું વળી પડ્યો રહે છે તેમ જગત પણ કારણરૂપે કુંડાળું થઈને પડ્યું રહે છે. પ્રહાને। તે વખતે પણ તેની સાથે સંબંધ હોય છે પણ નિશ્ચેદ હોવાને કારણે તે પણ ગૌણવૃત્તિથી કુંડલરૂપે નિશ્ચેદ છે. જેમ કહેવાય છે અને સંસાર અવસ્થામાં બધું જ કાર્યરૂપે ગતિના ચક્રમાં ચાલુ હોવાથી ‘અહિ’ રૂપે કહેવાય છે. અહિ એટલે સાપ, સાપ જ્યારે ગતિમાન હોય છે ત્યારે કોઈ વખતે લાંબો થઈ દોડતો હોય છે, કોઈ વખતે ફેણ કાઢી ચાલતો હોય છે. તેમ પ્રહા પણ સંસારના અનેક વિધ કાર્યોની સાથે સંબંધ હોવાથી જડકાર્યોના ધર્મ તેમાં આરોપિત કરવામાં આવે છે. સર્વ સ્વદેહ દ્રવ્ય આ બધું પ્રહા છે એ કુંડલ અવસ્થાને સૂચવે છે અને સ વાહુમ્યા ધમતિ સસ્ત્રૈર્ચા-વામૂમી જનયન્ દેગ્ એકઃ એ અહિના સ્વરૂપે પ્રહા હોય છે. કુંડમાં અહિ અને કુંડલ એ જગત્ની વ્યક્ત અને અવ્યક્તદશાને સૂચવે છે અને તેના સંબંધી પ્રહા પણ તે રૂપે કહેવાય છે.

આ ઠેકાણે આટલું જરા વધારે વિચારવા જેવું જણાય છે કે, અહિ અને કુંડલ આ શબ્દ સર્વ માન્ય અગ્યાર ઉપનિષદમાં નથી તો સૂત્રકારે આ સૂત્ર શી રીતે બનાવ્યું? અહિ અને કુંડલ વેદાન્તના શબ્દો નથી, તો સૂત્રકારને આ શબ્દોની પ્રેરણા ક્યાંથી મળી? ॥ ૨૭ ॥

જીવ, પ્રકૃતિ અને બ્રહ્મને કેવો સંબંધ છે. તે આ સૂત્રમાં ગણાવ્યું છે.

પ્રકાશાશ્રયવદ્વા તેજસ્ત્વાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ:- (વા) અથવા (તેજસ્ત્વાત્) તેજસ્ત્વરૂપ એક જાતિ બંને ઉપર હોવાથી (પ્રકાશાશ્રયવત્) પ્રકાશ અને તેનો આશ્રય સૂર્ય જેવો સંબંધ છે.

ભાવાર્થ:- પ્રકાશ અને સૂર્ય જેમ જુદા નથી. જે પ્રકાશ તે જ સૂર્ય અને જે સૂર્ય તેજ પ્રકાશ. છતાં વિપુલતા અને ઘનતાની દૃષ્ટિએ બંનેમાં કંઈક ભેદ સમજી એમ કહેવામાં આવે છે કે પ્રકાશ સૂર્યમાં આશ્રિત છે. બંને એક હોવા છતાં બંનેનો આશ્રયાશ્રયિતભાવ માનવામાં આવે છે. પ્રકાશમાં તેજસ્ત્વ જાતિ છે અને સૂર્યમાં પણ તેજસ્ત્વ જાતિ છે. એક જાતિથી આકાંત હોવાને લીધે બંને એક જ છે. જેમ બે મનુષ્ય વ્યક્તિરૂપે જુદા હોય છે પણ બંનેમાં મનુષ્યત્વ સામાન્ય તો એક જ હોય છે તેથી બંને મનુષ્ય જ કહેવાય છે.

ઉપરના દૃષ્ટાંતને આધારે જ્યારે બ્રહ્મ શબ્દનો પ્રયોગ જીવ, જડ અને પરમાત્માને માટે સમૂહસૂચક તરીકે થાય છે. ત્યારે એ ત્રણ બ્રહ્મ કહેવાય છે. શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં ભોક્તા, ભોગ્ય અને પ્રેરિતાને બ્રહ્મ તરીકે ઓળખાવ્યું છે. જ્યારે આવી રીતે વિવક્ષા હોય છે ત્યારે ત્રણેમાં બ્રહ્મત્વ માનેલું હોવાને કારણે બ્રહ્મ આશ્રય તરીકે અને જડ અને જીવાત્મા આશ્રિત તરીકે સમજાય છે અને એનો સંબંધ કાયમ તેવો હોવાને લીધે બ્રહ્મ, જીવાત્મા અને પ્રકૃતિનો સંબંધ સૂર્ય અને તેના પ્રકાશ જેવો ગણાય છે. જેમ સૂર્યથી પ્રકાશ ભિન્ન થઈ શકતો નથી તેમ જીવ અને જડ પ્રકૃતિ બ્રહ્મથી અલગ પડી શકતાં નથી. અહીં અલગ પડવું એ સ્થાનની દૃષ્ટિએ કહેવામાં આવે છે. સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ નહીં, જેમ બે

ફળ જુદાં જુદાં છે એક ફળનો સંબંધ બીજા સાથે નથી હોતો એવી રીતે બ્રહ્મથી જીવ અને પ્રકૃતિ અલગ રહી શકતાં નથી વ્યાપક પરમાત્માને છોડી જડ અને ચેતન ન જ રહી શકે. આ કારણથી પ્રકાશાશ્રયવત્ બ્રહ્મ, જીવ અને પ્રકૃતિને રહેતાં વર્ણવ્યાં છે. ત્રણને માટે બ્રહ્મ શબ્દ વાપર્યો હોવાને કારણે ત્રણે એક બ્રહ્મત્વ જાતિથી આકાંત છે એમ માનવાને પણ કશો બાધ નથી.

બ્રહ્મ શબ્દ ઘણી વખતે કેવળ પરમાત્માને માટે જ ઉપનિષદમાં પ્રયુક્ત થયો છે જેમકે, જેને આંખ જોઈ શકતી નથી પણ આજ્ઞા જેનાથી જોઈ શકે છે તે જ બ્રહ્મ છે તદેવ બ્રહ્મ ત્વ વિદિ નેદ યદિદ-મુપાસતે । આ જડ જગત કે જેને સામાન્ય જનતા ઉપાસી રહી છે તે બ્રહ્મ નથી. જુઓ કેન ઉપનિષદ. ॥ ૨૮ ॥

જીવાત્મા પણ પર બ્રહ્મ પેઠે ચેતન સ્વરૂપ જ છે. છતાં તેને બંધ શાથી થાય છે તે આ સૂત્રમાં જણાવે છે.

પૂર્વવદ્વા ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ:- (વા) અને (પૂર્વવત્) જીવાત્માનું સ્વરૂપ પૂર્વ કહેવામાં આવેલા બ્રહ્મના સ્વરૂપની માફક એક રસ છે.

ભાવાર્થ:- જીવાત્માનું સ્વરૂપ જે સંસાર અવસ્થામાં જોવામાં આવે છે તે વાસ્તવિક નથી જેમ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ ચૈતન્ય છે તેમ જીવાત્માનું સ્વરૂપ ચૈતન્ય છે. પણ જીવાત્માને ઇચ્છા આદિ બીજા ગુણો પણ છે, જેથી એનામાં રાગ, દ્વેષ અને મોહ પણ દાખલ થાય છે, આ કારણે જીવાત્માને શરીરાદીનો બંધ થાય છે. આ બંધ પણ સ્વાભાવિક નથી. બંધના કારણે આગંતુક છે. એટલે કે અજ્ઞાનને લીધે, અવિવેકને લીધે એનામાં રાગાદિ દોષ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી બંધ પણ આગંતુક જ છે. આગંતુક બંધનો નાશ તેના કારણના નાશને લીધે થઈ શકે છે જીવાત્મામાં સૌથી પ્રથમ

અજ્ઞાન ક્યારે દાખલ થયું એ કહી શકાય નહિ. અજ્ઞાન અને દોષો પ્રવાહ રૂપે જીવાત્મામાં અનાદિ કાળથી પડ્યા છે. પણ જ્યારે તેને આત્મા અને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે પોતાનાં વાસ્તવિક ચૈતન્ય સ્વરૂપમાં આવે છે અને મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે. આથી પરબ્રહ્મ પેઠે જીવાત્મા પણ ચૈતન્યસ્વરૂપ જ છે એમ કહેવું એ ખોટું નથી. ॥ ૨૯ ॥

બ્રહ્મના ગુણો જીવાત્મામાં નથી તે આ સૂત્રમાં પણ બતાવે છે.

પ્રતિષેધાચ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (પ્રતિષેધાત્) બ્રહ્મના બીજા ગુણોનો જીવાત્મામાં પ્રતિષેધ હોવાથી.

ભાવાર્થ:- જીવાત્મામાં વિભુત્વ, જગત્કર્તૃત્વ, અનંદમયત્વ, અશરીરત્વ વગેરે પરમાત્માના ગુણોનો નિષેધ હોવાને કારણે બ્રહ્મથી જીવાત્મા સ્વરૂપે જુદો પડે છે. જીવાત્મા અંશુષ્કમાત્ર છે એટલે અલ્પપરિમાણવાળો છે, પુણ્ય અને અપુણ્યકર્મનો કર્તા પણ છે, સંકલ્પ અને અહ કારથી યુક્ત પણ છે, કર્મને અનુસરી ભિન્ન ભિન્ન શરીરને ધારણ કરનાર પણ છે તેથી તે બ્રહ્મથી ભિન્ન છે. જીવાત્મા અને પ્રકૃતિથી બ્રહ્મ પોતાના ગુણો અને શક્તિને લીધે સૌથી શ્રેષ્ઠ છે ॥ ૩૦ ॥

પર બ્રહ્મ કરતાં પણ વધારે કેઈ ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુ છે એવી થાંકા આ સૂત્રદ્વારા ઉત્પન્ન કરે છે. આ સૂત્ર પૂર્વપક્ષનું છે અને એના ઉત્તરરૂપે ત્યાર પછીનું સૂત્ર છે.

પરમતઃ સેતૂન્માનસમ્બન્ધમેદ્યપદેશેભ્યઃ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ:- (અતઃ) આ પર બ્રહ્મ કરતાં પણ (પરમ) ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુ હોવી જોઈએ કારણ કે, (સેતૂન્માનસમ્બન્ધમેદ્યપદેશેભ્યઃ) બ્રહ્મને માટે સેતુ, ઉન્માન, સંબંધ અને ભેદનો વ્યવસ્થા છે.

હાવાર્થ:- અથ વ આત્મા સ સેતુ:...છાદો. ઉપ. ૮-૪-૧. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં બ્રહ્મનું સેતુ તરીકે અર્થાત્ પુલ તરીકે વર્ણન કરવામાં આગ્ય છે. સેતુ સ્વયં પ્રાપ્ય હોતો નથી પણ સેતુ મારફત કોઈ બીજી વસ્તુ પ્રાપ્તવ્ય હોય છે. જેમ કોઈ નદીના પુલ ઉપર થઈને સામે તીરે જાય છે, તેમ બ્રહ્મરૂપ પુલ ઉપર થઈને કોઈ બીજી ઠેકાણું પ્રાપ્ત કરવા માટે હોલું જોઈએ. આ બીજું સ્થાન બ્રહ્મ કરતાં ઉત્તમ હોવું જોઈએ કારણ કે એ સ્થાનને મેળવવાનું સાવન બ્રહ્મરૂપ પુલ છે પુલ ઉપર ચાલીને પુનઃ જ મેળવવાનો હોતો નથી. આથી એવી શંકા થવી સ્વભાવિક છે કે, બ્રહ્મ કરતાં કોઈ બીજી વસ્તુ ઉત્તમ છે કે જેને મેળવવા માટે બ્રહ્મ પોતે પુલરૂપ છે (૧) ઉન્માનશબ્દનો પ્રયોગ હોવાથી ઉન્માન=પરિમિત બ્રહ્મ પર્ણિમિત છે એવો ઉપનિષદમાં શબ્દપ્રયોગ છે જેમકે ચતુષ્પદ્ બ્રહ્મ ॥ છા. ઉપ. ૧-૧૮-૨. બ્રહ્મના ચાર પાદ=ચરણ છે 'અહીં ચાર ચણુરાજા બ્રહ્મ છે' એમ કહેવાથી બ્રહ્મ પરિમિત થઈ જાય છે અધ્યાત્મદાષ્ટ્યે 'વાણી, પ્રાણ, અક્ષુ અને શ્રોત્ર બ્રહ્મના ચરણ તરીકે વર્ણવ્યા છે. વિશેષ જાણના માટે એ ઉપનિષદ વાંચો.

પોડપક્લમ્ । પ્રશ્ન ઉપ ૬-૧. બ્રહ્મ સોળ કળાવાળું છે આમ બ્રહ્મને મોળ જ કળા છે એમ કહેવાથી બ્રહ્મ પર્ણિમિત થઈ જાય છે સોળ કળા જાણવા માટે એ ઉપનિષદ વાંચો ॥ ૨ ॥

સંબંધનું કથન હોવાથી સેતુ અને સેતુમાનનો પ્રાપ્યપાવકભાવ સંબંધ જણાય છે. જેમકે અમૃતત્વ પર સેતું દગ્ધેન્ધન મિવાનલમ્ । શ્વેતાશ્વ-ઉપ ૬-૧૯ ઉત્તમ સેતુ કે જે અગ્નિ જેવો તંજસ્વી છે, તે નિષ્કલ અને નિરજન બ્રહ્મનો સેતુ છે. સેતુ પ્રાપક છે અને નિષ્કલ બ્રહ્મ પ્રાપ્ય છે, આથી પણ મમજાય છે કે, સેતુરૂપ બ્રહ્મથી બીજી કંઈક ઉત્તમ છે. ॥ ૩ ॥

લેહનું કથન હોવાથી અમૃતત્વ એ સેતુ સુ. ઉપ ૨-૨-૪. અહીં અમૃત અને સેતુનો સ્પષ્ટ લેહ જતાવ્યો છે. લેહ બોધક અમૃતને

છઠ્ઠી વિલક્ષિતનો પ્રયોગ છે. અથ ય ઇષોડન્તરદિત્યે હિરણ્મયઃ પુરુષો
દૃશ્યતે ॥ છા. ઉપ. ૧-૬-૬. અહીં આદિત્યને આધાર અને હિરણ્મય
પુરુષ રૂપ બ્રહ્મને આધેય તરીકે બતાવવામાં આવેલ છે. આધાર
અને આધેયનો ભેદ હોય છે. આમ સેતુ, ઉન્માન, સંબંધ અને
ભેદનું કથન હોવાથી બ્રહ્મ કરતાં કોઈ બીજું ઉત્તમ છે એમ
જણાય છે. ॥ ૩૧ ॥

ઉપરની શંકાઓનું સમાધાન આ સૂત્રમાં છે.

સામાન્યાત્તુ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થઃ— (તુ) ‘તુ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિને સૂચવે છે.
(સામાન્યાત્) ‘સેતુ’ શબ્દ સામાન્ય હોવાથી.

ભાવાર્થઃ— ‘સેતુ’ શબ્દનો પ્રયોગ વેદાન્તમાં બ્રહ્મને માટે કર્યો
છે તેથી સેતુરૂપ બ્રહ્મથી કોઈ બીજી ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા
જેવી છે એમ માનવાની કશી જરૂર નથી, કારણ કે, સેતુ શબ્દ
કોઈ બીજી જગ્યા મેળવવા માટે નથી વપરાયો પણ, પર બ્રહ્મ
સર્વ જગત્નો વિધારક અને રક્ષક છે એ ભાવ જણાવવા માટે
વપરાયો છે. ય આત્મા સ સેતુર્વિષ્ટિતિ રેપા લોક્ષનામસંમેદાય । છા. ઉપ.
૮-૧-૪ જે આત્મા છે તે સેતુ છે, લોકોને ધારણ કરનાર છે, આ
લોકોનો નાશ ન થાય તેને માટે પરમાત્મા સેતુરૂપ છે. સેતુ શબ્દ
‘મિ’ બાંધવું. એ ધાતુથી બને છે સિનોતિ વદ્ધાતિ વિધારયતિ સર્વ જગત્
સ સેતુઃ । સર્વ જગતને બાંધે છે અર્થાત્ વ્યવસ્થામાં રાખે છે માટે
બ્રહ્મનું નામ સેતુ છે ખરો સેતુ અર્થાત્ બ્રહ્મ પુલ છે એવો અર્થ
લેવાનો નથી એ સેતુ તીર્થા છા. ઉપ. ૮-૪-૨. અહીં તીર્થાનો અર્થ
પ્રાપ્ત કરવાનો છે. બ્રહ્મરૂપ સેતુ ઉપર આત્માને કોઈ બીજો સ્થળે
જરાનું નથી વ્યાકરણ તીર્થમ્ ‘વ્યાકરણને એ તરી ગયો.’ એનો અર્થ
એટલો જ થાય છે કે એણે પૂરું વ્યાકરણ પ્રાપ્ત કર્યું છે અર્થાત્
શીખી લીધું છે. આથી સમજાશે કે સેતુ શબ્દ બ્રહ્મ કરતાં કોઈ

ખીજી વસ્તુ પ્રાપ્ય તરીકે ખતાવતો નથી. ગ્રહ જ સેતુ છે અને એ જ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે. ॥ ૩૨ ॥

હવે ઉન્માનમાં આવેલા પાદ શબ્દના પ્રયોગને લીધે થતી શંકાનું સમાધાન કરે છે.

બુદ્ધ્યર્થઃ પાદવત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થઃ— (પાદવત્) જેમાં પાદ શબ્દ આવ્યો છે એવા સામાસિક શબ્દનો પ્રયોગ (બુદ્ધ્યર્થઃ) પરમાત્મા વ્યાપક છે એ સમજણ આપવા માટે છે.

ભાવાર્થઃ— ગ્રહ ચતુષ્પાદ છે. ગ્રહ સોળકળાવાળો છે એવા પ્રયોગો જે ઉપનિષદમાં આવ્યા છે તે પરમાત્માની વ્યાપકતાને જણાવે છે. પરમાત્માના એક પાદમાં=ભાગમાં સમસ્ત જગત છે અને ત્રણ ભાગ ખાલી પડ્યા છે, આવા પ્રયોગોથી એ સમજાય છે કે ગ્રહ સર્વ જગન્મડળોથી મહાન્ છે, વ્યાપક છે. ગ્રહ ચાર પાદવાળો અથવા ચાર ભાગવાળો અથવા સોળ જ કળાવાળો વાસ્તવિક છે એમ સમજવાનું નથી. ગ્રહ કોઈ સાવચવ પદાર્થ નથી કે જેના ચાર અથવા સોળ ભાગ વાસ્તવિક રીતે થઈ શકે. આ પ્રમાણે ઉન્માન=પરિમિતિ જણાવતા શબ્દોથી પણ ગ્રહ ખરી પરિમિતિવાળો છે એમ સમજવાનું નથી. ગ્રહ તો પરિમિતિ રહિત છે. ॥૩૩॥

લેહવ્યપદેશ અને સંબંધનું સમાધાન કરે છે.

સ્થાનવિશેષાત્ પ્રકાશાદિવત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થઃ— (સ્થાનવિશેષાત્) વ્યાખ્યવસ્તુરૂપ સ્થાનના વિશેષને લીધે ગ્રહમાં ગૌણવૃત્તિથી ઉન્માન=પરિમિતિ કહેવાય છે (પ્રકાશાદિવત્) જેમ પ્રકાશમાં કહેવાય છે તેમ.

ભાવાર્થઃ— પરમાત્મા = પરગ્રહ તો એક રસ સર્વવ્યાપક છે પણ ખીજા જડ અને ચેતન પદાર્થોના એના સંબંધને લીધે ગ્રહને

પરિમિત રૂપે ગૌણવૃત્તિથી કહેવામાં આવે છે. જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ એક સરખો સર્વત્ર પથરાયો હો છે, એમાં ત્રિકોણ, ચતુષ્કોણ જેવું કશું નથી છતાં પ્રકાશ્ય વસ્તુના આકારને લીધે ત્રિકોણ આકારમાં કોઈ વ્યાખ્ય અર્થ હોય અને તેના ઉપર સૂર્યનો પ્રકાશ પથરાયો હોય તો ગૌણવૃત્તિથી એમ કહી શકાય કે આ પ્રકાશ ત્રિકોણ છે પ્રણ વાસ્તવિક રીતે જોતા પ્રકાશની એવી કોઈ સ્થિતિ નથી, એ તો વ્યાખ્યના સંબંધને લીધે છે તેમ પરમાત્મા ચેતન-રૂપ અને આનંદરૂપ સર્વત્રએક રૂપે હોવા છતાં કોઈક ઠેકાણે વેદાંતમાં ચતુષ્પાદ અથવા પોંડશકલ કહેવામાં આવ્યો હોય અથવા એવો સંબંધ જણાવવામાં આવ્યો હોય તો તે કથન અને ભેદ સીધે રીતે વ્યાખ્ય વસ્તુને લાગુ પડે છે એકગ્ગ અક્ષરને નહિં. બ્રહ્મમાં ત્રિકોણ ચતુષ્કોણ ચારપાદ અથવા સોળ કળા જેવા વાસ્તવિક ભેદો નથી. ॥ ૩૪ ॥

ઉપપત્તેશ્વ ॥૩૫ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (ઉપપત્તેઃ) સિદ્ધિ થઈ શકતી હોવાથી.

ભાવાર્થ:- બ્રહ્મને સેતુરૂપ કહેવામાં આવેલ છે, એટલે એમ ન સમજવું એ સેતુ કોઈ ઉત્કૃષ્ટ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિનું સાધન છે સેતુ જ પ્રાપ્તિનું સાધન છે અને એ જ સેતુ પ્રાપ્તવ્ય (મેળવવા યોગ્ય) પણ છે. એક જ વસ્તુ પ્રાપ્તિનું સાધન અને પ્રાપ્ય હોવાનું ઉપ-નિષદમાં પણ જણાવવામાં આવ્યું છે. જેમકે - નાયમાત્મા પ્રવચનેન લમ્પ્યઃ ન મેધવા ન વહુના શ્રુતેન । યમેવૈય વૃણુતે તેન લમ્યસ્તસ્યૈય આત્મા વિશ્રુણુતે તનૂ સ્વામ્ । મુ. ઉપ. ૩-૨-૩. આ વેદાંત વાક્યમાં બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન પ્રવચન, મેધા, અને ગહૃતાન હોવાનો નિષેધ કરે છે. બ્રહ્મ જ્યારે ઉપાસકને યોગ્ય જણે છે ત્યારે તે પોતે જ તેને આક્ષાત્કૃત થાય છે અર્થાત્ પ્રાપ્ત થાય છે આમ એક જ વસ્તુ પ્રાપ્તવ્ય અને પ્રાપ્તિ સાધન બની શકે છે. ॥ ૩૫ ॥

બ્રહ્મથી ભિન્ન કોઈ ઉત્કૃષ્ટ, વસ્તુ હોવાનો નિષેધ છે તે આ સૂત્રમા બતાવે છે

તથાઽન્યપ્રતિવેધાच्च ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ - (તથા) તે પ્રમાણે (ચ) અને (અન્યપ્રતિવેધાત્) બ્રહ્મ કરતા વધારે શ્રેષ્ઠ હોવાનો અન્યનો નિષેધ હોવાથી

ભાવાર્થ - 'યદ્માત્ પર નાસ્માસ્ત કિંચિત્' આવા વાક્યો ઉપ નિષદ્ધમા ઘણે ઠેકાણે છે જે એમ બતાવે કે બ્રહ્મ કંતા બીજું કોઈ શ્રેષ્ઠ નથી ॥ ૩૬ ॥

સર્વગત અને આયામાદિ શબ્દપ્રયોગથી પણ બ્રહ્મ સર્વશ્રેષ્ઠ છે

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्य ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ - (અનેન) આથી (સર્વગતત્વમ્) બ્રહ્મમા સર્વગતત્વ છે (આયામશબ્દાદિભ્ય) આયામ શબ્દ આદિથી પણ બ્રહ્મ સર્વશ્રેષ્ઠ સિદ્ધ થાય છે

ભાનાર્થ - જ્યાંયાં દિવ । જ્યાંયાં આકાશાત્ । પરમાત્મા ઘુલ્લોક કરતા મહત્તર છે આકાશ કરતા પણ મહાન્ છે આમ સર્વ સાથે વ્યાપ્તિ બતાવતા આયામાર્થક શબ્દોથી જણાય છે કે બ્રહ્મ સર્વ શ્રેષ્ઠ છે સર્વગત કરતા બીજું મોટું કોણ કોઈ શકે? બ્રહ્મમા સર્વ સમાર્પ જતું હોવાથી બ્રહ્મને વ્રહ્મવેદ સર્વમ્ વૃ ૩૫ ૪-૫-૧ કહ્યું છે માટે બ્રહ્મ સર્વથી પર છે અહીં ઠેકલાક વિદ્વાનોએ બ્રહ્મનો અન્યમા ભેદ નથી એમ જણાવ્યું છ તે યોગ્ય નથી કારણ કે જડ જગતના બ્રહ્મનો ભેદ માન્યા વગર આવે નહિ, તેમ જીવમા પણ બ્રહ્મનો ભેદ છે જ અને એ જ કારણને લીધે જીવાત્મા બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરે છે ॥ ૩૭ ॥

બ્રહ્મમા કર્મફળ આપવાનો પણ સ્વભાવ છે તે આ સૂત્રમા જણાવે છે.

ફલમત ઉપપત્તેઃ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થઃ— (અતઃ) આ બ્રહ્મથી (ફલમ્) સુખ દુઃખરૂપ ક્ષણ મળે છે (ઉપપત્તેઃ) એમ માનવાથી ઉપપત્તિ થતી હોવાથી.

ભાવાર્થઃ— સુખ અને દુઃખ કર્મનું ક્ષણ માનવામાં આવે છે. સાફ કર્મ હોય તો તેનું ક્ષણ સુખ હોય છે અને ખરાબ કર્મ હોય તો તેનું ક્ષણ દુઃખ હોય છે. જીવાત્મા વેદોક્ત કર્મ કરે છે અને ટેટલાક વેદનિષિદ્ધ કર્મ પણ કરે છે. વેદનિષિદ્ધ કર્મ એજ ખરાબ કર્મ.

હવે કર્મ એ તો એક ક્રિયા છે અને ક્રિયા માત્ર ક્ષણિક છે. વેદોક્ત કર્મનું ક્ષણ તરત જ મળતું નથી. યજ્ઞ, યાગ, દાન પરોપકાર આદિનાં ક્ષણ અમુક સમય વીત્યા પછી મળે છે. હવે, અહીં પ્રશ્ન એ છે કે કર્મ તો જડ છે એને તો ક્યારે અને કેવું ક્ષણ આપવું તેની ખબર હોતી નથી, ઈશ્વર તો રાગાદિથી રહિત છે એને જીવાત્મા અને એના કર્મની વચ્ચે પડવાની કશી જરૂર જણાતી નથી તો ક્ષણ મળે છે શી રીતે? ટેટલાક વિદ્વાનો કહે છે કે કર્મ ભલે નાશ પામે પણ એ કર્મ સંસ્કારને જન્મભાવીને જ નાશ પામશે અને એ સંસ્કાર જ ધીમે ધીમે ફલોન્મુખ થશે. જેમ જમીનમાં વાવેલું બી અંકુરના રૂપમાં ધીમે ધીમે ફળે છે તેમ. અહીં પણ ઉપર કહ્યો એ જ દોષ છે કે સંસ્કાર પણ જડ જ છે. આ કારણે ઈશ્વરને જ ક્ષણદાતા માનવો રહ્યો. ક્ષણ આપવું એ ઈશ્વરનો બ્રહ્મનો સ્વભાવ જ છે. સ્વભાવ એવો કેમ છે? એવો પ્રશ્ન કોઈને પણ થતો નથી. સ્વભાવ ઉપર પ્રશ્ન હોઈ શકે નહિ. સૂર્ય પ્રકાશે છે કારણ કે એ એનો સ્વભાવ છે. શા માટે સૂર્ય પ્રકાશે છે? કારણ કે એ એનો સ્વભાવ છે, શા માટે સૂર્ય પ્રકાશે છે? એવો કોઈ પ્રશ્ન કરતું નથી.

બ્રહ્મ કર્મસાપેક્ષ થઈને કૃણ આપે છે તેથી તેમાં પક્ષપાતરૂપ દોષ પણ આવતો નથી, જો બ્રહ્મ કર્મની અપેક્ષા રાખ્યા વગર કોઈને સુખ અને કોઈને દુઃખ આપે તો જ તેમાં પક્ષપાત, નિર્દયતા વગેરે દોષ આવી શકે, કર્મ પ્રમાણે કૃણ આપવામાં કોઈ દોષ નથી. યોનિમન્યે પ્રપત્યન્તે શરીરત્વાય દેહિનઃ । ત્યાણુ મન્યેડનુસર્યન્તિ યથાકર્મ યથાશ્રુતમ્ ॥ કઠ, ઉપ. ૨-૨-૭. જીવાત્માઓ મરણ બાદ કોઈ શરીર ધારણ કરે છે તો કોઈ સ્થાવર થઈ રહે છે, જેવાં એનાં કર્મ અને જેવું એનું જ્ઞાન તે પ્રમાણે જીવાત્માને કૃણ મળે છે, વગેરે ઉપનિષદ વાક્યો પણ પ્રમાણ રૂપ વિદ્યમાન છે ॥ ૩૮ ॥

શ્રુતત્વાચ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ - (ચ) અને (શ્રુતતાત્) શ્રુતિમાં પણ કહેલું હોયથી.

ભાવાર્થ:- વેદાદિ શાસ્ત્રમાં પણ ઈશ્વરને કૃણદાતા તરીકે કહેલું છે જેમકે:- સ વા ઇય મહાનજ આત્મા અન્નાદઃ વસુદાનઃ ॥ વૃ. ઉપ. તે આ મહાન અનાદિ આત્મા અન્ન અને ધન આપનાર છે આ અન્ન, ધન વગેરે પરમાત્મા કર્મસાપેક્ષ થઈ આપે છે પુણ્યો હિ પુણ્યેન કર્મણા પાપઃ પાપેન ॥ મનુષ્ય સુખી અથવા દુઃખી પોતાના કર્મથી જ થાય છે. ઈશ્વર તો કેવળ વ્યવસ્થા કરનાર છે. ॥ ૩૯ ॥

પૂર્વભીમાંસાના આચાર્યનો આ સંબંધમાં મત જણાવે છે.

ધર્મં જૈમિનિરત્તણ્વ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ - (અત ઇવ) શ્રુતિના પ્રામાણ્યથી (ધર્મમ્) ધર્મ પોતે જ કૃણ આપે છે (જૈમિનિઃ) એમ જૈમિનિ આચાર્ય માને છે

ભાવાર્થ:- જૈમિનિ આચાર્ય કે જે પૂર્વભીમાંસા ગ્રામના પ્રણેતા છે તેઓ તો ધર્મને જ કૃણ આપનાર તરીકે માને છે. કારણ કે ‘સ્વર્ગકામો યજેત’ જેને સુખની ઈચ્છા હોય તેણે યજ્ઞ (શ્રેષ્ઠકર્મ)

કરવો. અહીં યજ્ઞ અને સ્વર્ગ વચ્ચે ઇશ્વરનું નામો નિશાન નથી. યજ્ઞ ક્રિયાવિશેષ હોવાથી તે જડ છે અને જડ અર્થ વિચાર પૂર્વક ક્ષણ આપી શકે નહિ. વગેરે બાબત આપણે જોવાની નથી. આપણે તો વેદને પ્રમાણ માનીએ છીએ તો પછી એમાં શંકા શા માટે હોવી જોઈએ ?

અમને લાગે છે કે, જૈમિનિ આચાર્યે કર્મને પ્રધાન સ્થાન આપ્યું છે અને ઇશ્વર સાપેક્ષ હોવાથી ક્ષણ પ્રદાનમાં તેને ગૌણ તરીકે ગણેલ છે. આમ માનવાથી પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તર-મીમાંસામાં કશો પણ દોષ આવતો નથી. ॥ ૪૦ ॥

હવે શ્રી બ્રહ્મરાયણ મુનિ પોતાનો મત બતાવે છે.

પૂર્વં તુ વાદરાયણો હેતુવ્યપદેશાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ:- (તુ) ‘તુ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષનું નિવારણ સૂચવે છે. (હેતુવ્યપદેશાત્) બ્રહ્મને સર્વ કાર્યનું નિમિત્ત બતાવ્યું છે તેથી ક્ષણ બ્રહ્મથી જ ઉત્પન્ન થાય છે (વાદરાયણઃ) એમ બ્રહ્મરાયણ આચાર્ય માને છે.

ભાવ ધર્મ:- બ્રહ્મરાયણ નામ વ્યાખ્યાનું છે. વ્યાખ્યા પોતે જ આ સૂત્રો લખનાર છે એવું વિદ્વાનોનું માનવું છે. છતાં વ્યાસ પોતે પોતાના નામનો આ સૂત્રમાં ઉલ્લેખ કરે છે એનો ભાવ એ છે કે, ‘બ્રહ્મ પોતે જ કર્મસાપેક્ષ થઈને કર્મનું ક્ષણ આપે છે’ એમાં પોતાની દૃઢ સંમતિ બતાવે છે.

જે જીવાત્માના પૂર્વજન્મનાં કર્મ કારણ છે અને જે સંસ્કારી અત્મા છે તેને પરમાત્મા આગળ વધારે ઉન્નતિમાં લેવા ઇચ્છે છે અને તેની પાસે સારાં કર્મ કરાવે છે, એવું ઉપનિષદમાં લખ્યું છે. એટલે કર્મ કરાવવામાં પણ પરમાત્મા કર્મ સાપેક્ષ થઈ હેતુ બને છે અર્થાત્ પ્રેરણા આપનાર બને છે, માટે પરમાત્મા જ બળ આપનાર છે. જૈમિનિ મુનિ બ્રહ્મ ઉપર ભાર ન દેતાં કર્મ

ઉપર ભાર આપે છે તે ઠીક નથી. વિચારપૂર્વક, ન્યાય પૂર્વક ક્ષણ આપવું ચેતનનું જ કામ છે. જહસ્વભાવ કર્મનું નહિ. પણ જો ભાર દેવાની દૃષ્ટિ ન હોય તો ધર્મથી ક્ષણ મળે છે અને ઇશ્વરથી ક્ષણ મળે છે એમ બંને કથનમાં કશો ભેદ નથી કારણ કે સુખ હું ખરૂં ક્ષણ મેળવવામાં ધર્મ અને ઇશ્વર બંને કારણ છે. બ્રહ્મનું કથન તો મુખ્ય કારણતાને લઈને છે. ॥ ૪૧ ॥

इति गुर्जरभाषाभाष्ययुते वेदान्तदर्शने तृतीयाध्याये द्वितीयः पादः ॥

*

❀

*

अथ तृतीयाध्याये तृतीयः पादः

બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરવામાં આંચું. હવે વેદાન્ત અર્થાત્ ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરવામાં આંચું છે તેમાં અંથ પરત્વે ક'ઈક ભેદ હોવો જોઈએ. જો ભેદ ન હોય તો ઇશ, કેન, કઠં આદિ ઉપનિષદયંથો જુદા જુદા શા માટે હોય? જુદાં જુદાં નામ હોવાં એ ભેદનાં જ સૂચક છે. આ સંબંધે પૂર્વમીમાસા અ. ૩-૪-૮. સૂત્રમાં સ્પષ્ટ ખુલાસો છે. આ ઉપરથી સમજાય છે કે પ્રતિવેદાન્ત અર્થાત્ હરેક ઉપનિષદમાં બ્રહ્મના સંબંધમાં ક'ઈક ભેદનું કથન છે. ઉપાસનામાં પણ ભેદ છે આના સંબંધમાં ઉત્તર-રૂપે આ પ્રથમ સૂત્ર લખવામાં આંચું છે આ સૂત્ર સિદ્ધાંત સૂત્ર છે.

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

પદાર્થ:- (सर्ववेदान्तप्रत्ययम्) હરેક વેદાન્તમાં અર્થાત્ ઉપનિષદમાં જણાવવામાં આવેલું બ્રહ્મ એક પ્રકારનું છે (चोदनाद्यविशेषात्) પુરુષના પ્રયત્નમાં અને ક્ષણ વગેરેમાં કોઈ વિશેષ ન જણાતો હોવાથી.

ભાવાર્થ:- હરેક વેદાન્તમાં બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે અને બધા વેદાન્તોમાં એક સરખું જ બ્રહ્મ છે એવું સમજાવવામાં આવ્યું છે. બ્રહ્મ સચ્ચિદ, નિરાકાર છે, સર્વાધાર છે અને સર્વને નિયમ પૂર્વક ચલાવનાર છે ઇત્યાદિ બ્રહ્મધર્મોમાં કોઈને વિરોધ નથી. એક વેદાન્તમાં બ્રહ્મનું અમુક રૂપે વર્ણના કર્યું હોય અને બીજા વેદાન્તમાં તેનાથી વિરુદ્ધ રૂપે વર્ણન કરવામાં આવ્યું હોય એવું નથી. બ્રહ્મ જાણવાના રૂળમાં પણ કશો ભેદ નથી. બ્રહ્મ જાણવાથી મુક્તિ રૂપ રૂળ મળે છે એમ સર્વ ઉપનિષદોમાં કહ્યું છે. ચિત્ત શુદ્ધિને માટે જુદી ઉપાસના બતાવી હોય તો ઉપાસનામાં એક સૂત્રતા અર્થાત્ એક વાક્યતા જ હોય છે.

આ ઉપરથી સમજાશે કે ઉપનિષદનાં જુદાં જુદાં નામોથી બ્રહ્મવિદ્યામાં કશો ભેદ પડતો નથી. દાખલા તરીકે છાંદોગ્ય ઉપનિષદ અને જૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં પ્રાણ તરીકે બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કર્યું છે તે વિદ્યામાં કશો ભેદ નથી. એક જ પ્રાણવિદ્યા જુદા જુદા નામવાળા વેદાન્તમાં પ્રતિપાદિત થવાથી એ વિદ્યામાં કશો ભેદ નથી. યો હ વૈ જ્યેષ્ઠ ચ શ્રેષ્ઠ ચ વેદ, જ્યેષ્ઠશ્ચ હ વૈ શ્રેષ્ઠશ્ચ મતિ પ્રાપ્તો ચાવ જ્યેષ્ઠશ્ચ શ્રેષ્ઠશ્ચ । છાંદોગ્ય ઉપ. અ. ૫. સંઘ. ૧.

યો હ વૈ જ્યેષ્ઠં ચ શ્રેષ્ઠં ચ વેદ જ્યેષ્ઠશ્ચ શ્રેષ્ઠશ્ચ સ્વાના મતિ પ્રાપ્તો વૈ જ્યેષ્ઠશ્ચ શ્રેષ્ઠશ્ચ, જ્યેષ્ઠશ્ચ શ્રેષ્ઠશ્ચ સ્વાના મતિ અપિ ચ યુભૂપતિ ચ ઇત્ય વેદ ॥ ૧ ॥ વૃ. અ. ૬-૧.

આ ઠેકાણે છાંદોગ્ય અને જૃહદારણ્યક અથવા વાજસનેયિક રૂપ જુદા જુદા નામ વાળા મંથોથી પ્રાણવિદ્યામાં કશો ભેદ પડતો નથી. અને મંથોમાં પ્રાણરૂપ બ્રહ્મનું સમાન વર્ણન છે અને એના જાણનારને એક જ પ્રકારનું રૂળ પણ બતાવ્યું. આ પ્રમાણે એક બ્રહ્મને જુદા જુદા વેદાન્તોમાં જુદી જુદી રીતે સમજાવવામાં આવેલ છે તેથી બ્રહ્મમાં કશો ભેદ પડતો નથી. બધા જ વેદાન્તોના એક જ હેતુ છે કે બ્રહ્મનું યથાર્થ વર્ણન કરવું. રૂળ અને વિધાન

અર્થાત્ પુરુષ પ્રયત્નમાં કરશે ય કરક નથી. જાણુવા રૂપ પ્રયત્ન
અથવા ઉપાસનારૂપ પ્રયત્નમાં કરશે કરક નથી. ॥ ૧ ॥

પુનરુક્તિથી વેદાન્તવિદ્યામાં ભેદ પડતો નથી તે આ સૂત્રમાં
સમજાવે છે.

મેદાન્નેતિ ચેન્નૈકસ્યામપિ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ:- (મેદાત્) રૂપનો ભેદ હોવાથી વેદાન્તવિદ્યાની એકતા
(ન) નથી (इति चेत्) જો એમ કહેવામાં આવે તો (ન) એ
ઠીક નથી કારણકે (एकस्याम् अपि) એક વિદ્યામાં પણ.

ભાવાર્થ:- છાંદોગ્ય ૫-૫-૧૦ ઉપનિષદમાં અને જૃહદારણ્યક
૬-૨-૧૪ ઉપનિષદમાં પંચાગ્નિવિદ્યા જણાવી છે. જો એક જ
વિદ્યા હોય તો એ વિદ્યાની પુનરુક્તિ શા માટે હોય ?
વળી જૃહદારણ્યકમાં એક અગ્નિવધારે પણ બતાવ્યો છે
આમ વિદ્યામાં રૂપનો ભેદ હોવાથી સર્વવિદ્યાની એકતા નથી.
કર્મવિદ્યામાં રૂપ જુદા જુદાં હોય તો કર્મપણુ જુદાં જુદાં માનવા
પડે છે. તેમ વેદાન્ત વિદ્યામાં પણ રૂપ જુદાં જુદાં હોવાથી તથા
પુનરુક્તિ હોવાથી વિદ્યા જુદી જુદી છે એમ માનવું જોઈએ. આનો
ઉત્તર એ છે કે વેદાન્તમાં તો બધી વિદ્યાનું વેદ એક જ છે અને
એ બ્રહ્મ છે. માટે વેદાન્તવિદ્યામાં ભેદ ન માનવો જોઈએ. પુનરુક્તિ
તો જિજ્ઞાસુઓના ભેદને લીધે કરવી પડે. છાંદોગ્યમાં જિજ્ઞાસુઓ
છે તે જ જિજ્ઞાસુઓ શાખાન્તર વાજસનેય ઉપનિષદમાં નથી માટે
બીજા જિજ્ઞાસુઓને જણાવવા માટે પંચાગ્નિ વિદ્યાનું પુનરુચ્ચારણ
કરવું પડ્યું છે એક અગ્નિ જૃહદારણ્યકની પંચાગ્નિ વિદ્યામાં વધારે
બતાવવામાં આવ્યો છે તો તેનો ઉપસંહાર છાંદોગ્યોક્ત પંચાગ્નિ-
વિદ્યામાં પણ કરવો જોઈએ. આથી સમજી શકાયો કે બંને પંચા-
ગ્નિવિદ્યાનું વેદ (જાણવાયોગ્ય વસ્તુ) જુદું જુદું નથી. એ વિદ્યાથી
આત્માનું જ (બ્રહ્મનું જ) પ્રતિપાદન છે એમ સમજવું જોઈએ. ॥૨॥

‘શિરોમત’ મુંડકઉપનિષદમાં કહ્યું છે તે પ્રહ્લવિદ્યાનું અંગ છે, પણ ખીજા ઉપનિષદમાં કહેલી પ્રહ્લવિદ્યાનું અંગ નથી માટે મુંડકમાં કહેલી પ્રહ્લવિદ્યા અન્ય ઉપનિષદમાં કહેલી પ્રહ્લવિદ્યાથી જુદી જાણાય છે. આનું સમાધાન આ સૂત્રમાં છે.

સ્વાध्यायस्य तथात्वेन हि सामाचारेऽधिकाराच्च सववच्च तन्नियमः ॥ ૩ ॥

પદાર્થ:- (સ્વાધ્યાયસ્ય) સ્વાધ્યાયનું (તથાત્વેન) અંગ હોવાથી (હિ) કારણ કે (સમાચારે) સમાચાર નામક ગ્રંથમાં (અધિકારાત્ ચ) અધિકાર ગતાવવામાં આવ્યો હોવાથી.

ભાવાર્થ:- મુંડક ઉપનિષદ અથર્વવેદને લગતું હોવાથી એ ઉપનિષદને આથર્વણિક ઉપનિષદ કહે છે. આથર્વણિક વિદ્વાનો એટલે કે અથર્વવેદની શાખાવાળા વિદ્વાનો એમ કહે છે કે ‘સમાચાર’ નામના ગ્રંથમાં શિરોમતનામક વ્રતનો ઉપદેશ છે તે પ્રહ્લવિદ્યાનું અંગ છે અર્થાત્ પ્રહ્લવિદ્યાનો ધર્મ છે. ખીજા પ્રહ્લવિદ્યામાં આ વ્રત અંગ તરીકે માનવામાં આવ્યું નથી માટે શિરોમતને લીધે મુંડકમાં કહેલી પ્રહ્લવિદ્યા ખીજા પ્રહ્લવિદ્યાથી જુદી પડે છે. શિરોમત એટલે માયા ઉપર જગતી સગડી ધારણ કરીને લેવામાં આવતું ખાસ કોઈ વ્રત.

આનું સમાધાન એ છે કે, શિરોમત પ્રહ્લવિદ્યાનું અંગ નથી પણ અધ્યયનનું અંગ છે. એ વ્રત પ્રહ્લવિદ્યાના ભેદ જણાવનાર નથી. “શ્રિયાવન્તઃ શ્રોત્રિયા દ્રઢનિષ્ઠાઃ સ્વયં સુદૃઢ દર્શિઃ મદ્યવન્તઃ । નૈરામેરેતા દ્રઢનિષ્ઠા વદેત શિરોમતં ત્રિવિદ્યં યંતુ ચીર્મ્ ॥ મુ. ઉપ. ૩-૨-૧૦. આનો ભાવાર્થ એ છે કે જેઓએ વિધિ પ્રમાણે શિરોમતનું અનુષ્ઠાન કર્યું છે તેઓને જ આ પ્રહ્લવિદ્યા જણાવવી. જો આટલું જ કહ્યું હોત તો શિરોમત પ્રહ્લવિદ્યાનું અંગ સમજી શકાત. પણ આગળ જણાવવામાં આવ્યું છે કે નૈતદર્શિર્મ પ્રોડર્ષતે । મુ. ૩-૨-૧૧. અર્થાત્ ઉપદેશ આપ્યો છે કે જેણે શિરોમતનું અનુષ્ઠાન ન કર્યું

હોય તે બ્રહ્મવિદ્યા પ્રતિપાદક મુંડક અંથને ન લાભે. આ ઉપરથી સમજાય છે કે એ વ્રત અધ્યયનું અંગ છે કારણ કે વાક્યમાં ‘અધીતે’ એવું સ્પષ્ટ ક્રિયાપદ છે વ્રતનો સંબંધ ‘અધીતે’ ક્રિયા સાથે છે વિદ્યા સાથે નહિ.

સવ એટલે હોમ. જેમ સૌર્યોદિ સાત હોમો આયર્વણિક વિદ્યાનો ‘એકવિ’ નામક અગ્નિમાં કરે છે, ‘ત્રેતા’ નામક અગ્નિમાં નહિ. એવો એનો નિયમ છે. તેમજ શિરોવ્રત પણ આયર્વણિક હોઠોને માટે જ છે. બીજાને માટે નહિ. આથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે ‘શિરોવ્રત’ વેદાન્તવિદ્યાનું ભેદક અંગ નથી. ॥ ૩ ॥

વેદાન્તમાં બ્રહ્મવિદ્યાની એકતાનું પ્રતિપાદન પણ કયું છે.

દર્શયતિ ચ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (દર્શયતિ) ઉપનિષદ બ્રહ્મવિદ્યાની એકતા ને બતાવે છે.

ભાવાર્થ:- કઠોપનિષદમાં જણાવ્યું છે કે, સર્વ વેદોનું મુખ્ય પ્રતિપાદ્ય બ્રહ્મ જ છે. સર્વે વેદા યત્પદમામર્તાન્તિ । કઠ. ઉપ. ૧-૨-૧૫. બધા વેદો પ્રાપ્ય તરીકે કેવળ બ્રહ્મને જ બતાવે છે.

યમાચાર્ય નચિકેતાને સમજાવે છે કે, સર્વ વેદો માત્ર બ્રહ્મને જ પ્રાપ્ત કરવાનું જણાવે છે, સર્વ તપોનું અનુષ્ઠાન પણ એને જ ઉદ્દેશીને હોય છે, એ બ્રહ્મનું મુખ્ય નામ ઓરૂમ છે. દદશોઽશ્વિન્ અન્તરાકાશસ્તશ્વિન્ યદન્તસ્તદન્વેદ્યમ્ । છા. ૮-૧-૧.

અર્થ:- શરીરની અંદર હૃદયમાં જે આકાશ છે, તેમાં જે ચેતન તત્ત્વ છે કે જે બહાર પણ છે અને જે ઘૌ, પૃથ્વી, સૂર્ય, ચંદ્ર, વિદ્યુત્ નક્ષત્રો વગેરેને ધારણ કરી રહ્યો છે એ પરમાત્માનું એન્વેષણ કરવું જોઈએ. તેની અંદર બધું જ સમાયેલું છે, સર્વ તદશ્વિન્ સમાશ્વિત્મ્ । છા. ૮-૧-૩. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાયે કે, બધા જ ઉપનિષદોની એક જ બ્રહ્મવિદ્યા છે. એ વિદ્યામાં કશો જ ભેદ

નથી. જ્યાંસુધી વેદમાં લેદ ન હોય ત્યાંસુધી વિદ્યામાં પણ લેદ ન હોય એ સ્વાભાવિક છે. ॥ ૪ ॥

અન્ય ઉપનિષદમાં કહેલા ગુણો ને એક જ વિદ્યા અથવા ઉપાસનાને લગતા હોય તો ઉપસંહાર કરવો એ આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

ઉપસંહારોઽર્થાભેદાદ્ વિધિશેષવત્ સમાને ચ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (સમાને) એક જ વિદ્યા અથવા એક જ ઉપાસ્ય હોય તો (અર્થાભેદાત્) એક જ અર્થ હોવાને કારણે (ઉપસંહારઃ) ગુણોનો ઉપસંહાર કરવો જોઈએ (વિધિશેષવત્) જેમ વિધિશેષ ગુણોનો ઉપસંહાર કરવામાં આવે છે તેમ.

ભાવાર્થ - જેમ બે શાખામાં એક જ અગ્નિહોત્રનું વિધાન કર્યું હોય અને એક ઠેકાણે કેટલાક વધારે ગુણોનું વિધાન કર્યું હોય તો તે ગુણોનું અન્યગુણવાળા અગ્નિહોત્રમાં લેવામાં આવે છે તેમ ઉપનિષદોમાં પણ ને એક જ વિદ્યા અથવા એક જ ઉપાસ્ય બતાવવામાં આવ્યું હોય અને એકમાં થોડા ગુણો બતાવ્યા હોય અને બીજા ઉપનિષદમાં તે મળેલી વધારે ગુણો બતાવ્યા હોય તો ખૂટતા ગુણોનો અન્યત્ર કહેવામાં આવેલી વિદ્યામાં ઉપસંહાર કરવો જોઈએ. જ્યારે વિદ્યા ઉપાસ્ય એક જ છે તો પછી એક ઠેકાણે કહેલા ગુણોનો બીજે ઠેકાણે ઉપસંહાર કરવામાં વાંધો શો? અર્થાત્ કશો જ વાંધો ન હોવો જોઈએ ॥ ૫ ॥

પૃથ્વહારણ્ય અને છાંદોગ્ય બંને ઉપનિષદોમાં ‘ઉદ્ગીથ’ વિદ્યા છે આ બંને ઉદ્ગીથ વિદ્યામાં ભિન્નતા છે કે બંનેમાં એકતા છે? એ આ સૂત્રમાં તથા આગળના સૂત્રમાં સમજાવે છે.

અન્યથાત્વં શ્રદ્ધાન ઇતિ ચેન્નાવિશેષાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ:- (અન્યથાત્વમ્) લેદ છે (શ્રદ્ધાત્) પ્રક્રમ = પ્રકરણના

આરંભમાંથી ભિન્નતા જણાતી હોવાથી. (इति चेत्) જો એમ કહેવામાં આવે તો (न) એ ઠીક નથી (अविशेषात्) સમાનતા હોવાથી.

ભાષાર્થ:- છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં માનનારાઓ 'છાંદોગ' કહેવાય છે અને જૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં માનનારાઓ 'વાજ્ઞ' કહેવાય છે. વજસનેથી શાખાવાળા 'વાજ્ઞ' કહેવાય છે. 'છાંદોગ' એટલે સામવેદી અને 'વાજ્ઞ' એટલે યજુર્વેદીય છાંદોગ્ય અને જૃહદારણ્યકમાં ઉદ્દગીય વિદ્યા છે.

આ ઉદ્દગીય વિદ્યામાં સામગાન અને તેની ઋચાઓનું રહસ્ય સમજાવ્યું છે આ પ્રકરણ 'ઉદ્દગીય' કહેવાય છે. જૃહદારણ્યકમાં ૧-૩-૧ થી શરૂ થાય છે અને છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં પ્રથમથી જ શરૂ થાય છે. અને આખો પહેલો અધ્યાય સંપૂર્ણ ઉદ્દગીય વિદ્યા સમજાવવામાં રોકાયો છે

જો બંને વિદ્યામાં એકતા માનવામાં આવે તો, એક બીજાના શુણ્ણના ઉપસંહાર એક બીજામાં થઈ શકે અને જો ભિન્નતા માનવામાં આવે શુણ્ણનો ઉપસંહાર થઈ શકે નહિ.

અહીં પૂર્વપક્ષ એકતામાં માને છે જ્યારે ઉત્તરપક્ષ ભિન્નતામાં માને છે. તેથી ઉત્તરપક્ષના મતે એક વિદ્યાના શુણ્ણનો ઉપસંહાર બીજી વિદ્યામાં થઈ શકે નહિ.

‘अथ हेममासस्य प्राणमूर्च्छत्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एव प्राण उदगायत्’
જૂ. ૧-૩-૭ આ વાક્યનો ભાવ આ પ્રમાણે છે. મુખ્ય પ્રાણ બીજી ઈંદ્રિયો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે માટે ઉદ્દગીયમાં પ્રાણદષ્ટિ કરવી એટલે કે એને પ્રાણ તરીકે માની તેની ઉપાસના કરવી. જો કે પ્રાણ પણ જડ છે માટે તેની ઉપાસના સંભવી શકે નહિ, છતાં પ્રાણાનુગત પરમાત્મા જ ઉપાસનીય તરીકે વિવક્ષિત છે. માત્ર ગ્રંથના લખાણનો ઊઠાવ જ ભિન્નતા સૂચવે છે.

અથ હ ય એવાયં મુલ્યઃ પ્રાણસ્તમુદ્રીયમુપાસાચક્રિરે । છા. ૧-૨-૭.
આ ઉપનિષદમાં પણ પ્રાણુને મુખ્ય માની ઉદ્દગીયમાં પ્રાણુદષ્ટિ
કરી તેની ઉપાસના કરવી એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે. આમ જોતાં
બંને વિદ્યામાં એકતા જ જણાય છે. આથી પૂર્વપક્ષવાદી બંને
વિદ્યાની એકતા માની શુભોનો ઉપસંહાર માનવા તૈયાર થાય છે.
ઉપસંહાર એટલે એક વિદ્યામાં જે શુભો ન જણાતા હોય તે
બીજામાંથી ઉતરવા.

ઉત્તરપક્ષવાદી જણાવે છે કે બંને વિદ્યામાં ભેદ છે અને તેને
લીધે શુભોનો ઉપસંહાર ન કરવો. ભેદ જણાવનાર વાક્યો આ
પ્રમાણે છે. ‘ત્વં ન ઉદ્ગાય’ ખૃ. ૧-૩-૨. હે ઉદ્દગીય રૂપ પ્રાણુ, તું
અમારે માટે ગાન કર. અહીં પ્રાણુને ઉદ્દગીયના કર્તા તરીકે
જણાવેલ છે. તમુદ્ગીયમુપાસાચક્રિરે છા. ૧-૨-૭. અહીં ઉદ્દગીયરૂપ
પ્રાણુને કર્મ તરીકે જણાવેલ છે. આટલો બંને વિદ્યામાં ભેદ છે
માટે શુભોનો ઉપસંહાર ન થવો જોઈએ.

પૂર્વપક્ષવાદી કહે છે કે એટલો ભેદ બલે હો, પણ બીજી ઘણી
બાબતોમાં એકતા જણાવી છે માટે બંને વિદ્યામાં એકતા માનવી
જોઈએ અને એક બીજી વિદ્યામાં શુભોનો ઉપસંહાર કરવો જોઈએ.
પૂર્વપક્ષવાદીના મતમાં બંને વિદ્યામાં એકતા છે એમ સમજાય
છે. ॥ ૬ ॥

લિન્નતાને કારણે શુભોનો ઉપસંહાર ન કરવો એ દષ્ટાંત સાથે
આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

ઉત્તર પક્ષ = ન વા પ્રકરણમેદાત્ પરોવરીયસ્ત્વાદિવત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થઃ— (વા) અથવા (વ) નહિ (પ્રકરણમેદાત્) પ્રકરણમાં
લિન્નતા હોવાથી (પરોવરીયસ્ત્વાદિવત્) પરોવરીયસ્ત્વાદિ શુભોની
લિન્નતા પેઠે.

ભાવાર્થ:- છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં ‘ઉદ્ગીથ’ પદથી માત્ર ઓંકાર જ ઉપાસ્ય તરીકે બતાવેલ છે, જ્યારે ખૃદ્ગદારણ્યકમાં ‘ઉદ્ગીથ’ પદથી સમસ્ત પ્રકરણ હોવામાં આપ્યું છે. ઓંકારને જ રસતમ આદિ ગુણોથી છાંદોગ્યમાં વર્ણવવામાં આવેલ છે અને ઓંકારની જ પ્રાણ તરીકે ઉપાસના કરવા જણાવ્યું છે. આમ ઉદ્ગીથના વાચ્ય તરીકે ભેદ હોવાથી છાંદોગ્યનિર્દિષ્ટ ઉદ્ગીથ વિદ્યા અને ખૃદ્ગદારણ્યક નિર્દિષ્ટ ઉદ્ગીથ વિદ્યા ભિન્ન છે. આ ભેદને લીધે એક વિદ્યામાં કહેલા ગુણોનો ઉપસંહાર બીજી વિદ્યામાં થઈ શકે નહિ. બંને ઉપનિષદોમાં ઉદ્ગીથવિદ્યા માત્ર ઉપર ઉપરથી જ એકતા જણાય છે પણ બંનેના અર્થ ઉપર વિચાર કરતાં બંને વિદ્યા જુદી જુદી જ જણાય છે. કેવળ છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં પરોવરીયસ્ત્વગુણ વિશિષ્ટ ઉદ્ગીથ વિદ્યા અને હિરણ્યશ્મશ્રુત્વાદિગુણ વિશિષ્ટ ઉદ્ગીથ વિદ્યા જેમ ભિન્ન ભિન્ન માનવામાં આવેલ છે તેમ છાંદોગ્યની ઉદ્ગીથ અને ખૃદ્ગદારણ્યકની ઉદ્ગીથ વિદ્યા જુદી જુદી જ માનવી જોઈએ. જ્યારે એક જ શાખાની વિદ્યા વાચ્ય ભેદથી જુદી માનવામાં આવી છે તો પછી ભિન્ન શાખાવાળી ઉદ્ગીથ વિદ્યા વાચ્ય ભેદથી જુદી માનવામાં આવે એમાં વાંધો શો હોઈ શકે ? આ પ્રમાણે બંને વિદ્યા જુદી હોવાથી એક વિદ્યાના ગુણોનો બીજી વિદ્યામાં ઉપસંહાર કરવો ન જોઈએ. ॥ ૭ ॥

બંને વિદ્યાનું એક ‘ઉદ્ગીથ’ એકું નામ આપવાથી બંને વિદ્યા એક થઈ શકતી નથી. તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

સંજ્ઞાતચ્ચેત્ તદુક્ત મત્તિ તુ તદપિ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ:- (સંજ્ઞાતઃ ચેત્) એક જ નામ બંને વિદ્યાનું હોવાથી બંને એક જ છે, જો એમ કહેવામાં આવે તો (તદુક્તમ્) તેનો ઉત્તર આપી દીધો છે (તદપિ તુ મત્તિ) ઔપાધિક રીતે ઉપાસ્યમાં ભેદ બતાવ્યો છે તેથી વિદ્યામાં ભેદ છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ.

ભાવાર્થ:- છાંદોગ્ય અને જૃહદારણ્યક જાનેમાં જાને વિદ્યાનું એક જ નામ 'ઉદ્ગીથ' એવું આપવામાં આવ્યું છે. ભુગ્યો જૃ. ૧-૩-૨. અને છાંદોગ્ય ૧-૧-૧. જાને ઉપનિષદમાં જે ઉપાસના બતાવી છે તેને 'ઉદ્ગીથ' એવું એક જ નામ આપવામાં આવ્યું છે. પણ નામ એક હોવાથી એના વિષયો પણ એક જ છે એમ માની શકાય નહિ વિષયોમાં ભિન્નતા હોય તોપણ વિદ્યાનું એક જ નામ હોય છે જમકે 'ગણિત' એક નામ છે, છતાં તેના વિષયો ભુદા ભુદા હોય છે. અપૂર્ણાંક અને ત્રિશિ આ વિષયો એક નથી. ભલે એ જાનેનું નામ ગણિત આપવામાં આવ્યું હોય. આ કારણથી જે વિષયમાં ભેદ હોય તો વિદ્યાનું એક જ નામ હોવા છતાં વિદ્યા ભિન્ન છે એમ માનવું જોઈએ. માટે છાંદોગ્ય અને વાજસનેય (જૃહદારણ્યક) ઉપનિષદની 'ઉદ્ગીથ' વિદ્યામાં ભેદ છે અને તેના લીધે એક વિદ્યાના શુભોનો ઉપસંહાર બીજી વિદ્યામાં થઈ શકે નહિ. છાંદોગ્યમાં પ્રભુવની ઉપાસના પહેલા પ્રપાઠકમાં બતાવી છે અને જૃહદારણ્યકમાં 'પ્રાણુદષ્ટિ' કરી તેની ઉપાસના બતાવવામાં આવી છે. જે કે જેવટે તો પરમાત્માની ઉપાસના છે, છતાં પ્રાણુ અને પ્રભુવમાં શબ્દપ્રયુક્ત અર્થમાં ભેદ તો સ્વીકારવો જ જોઈએ. જે વિદ્યાના વિષયોમાં ભેદ ન હોય અને જાને વિદ્યાનું એક જ નામ આપવામાં આવ્યું હોય ત્યાં જાને વિદ્યામાં એકતા માનવી ઘટે અને એક વિદ્યાના શુભોનો ઉપસંહાર બીજીમાં પણ થઈ શકે. ॥ ૮ ॥

ઓમ સાથે ઉદ્ગીથનો કયો સંબંધ છે, તે આ સૂત્રમાં સમજાવે છે.

વ્યાપ્તેશ્ચ સમન્વસમ્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (વ્યાપ્તેઃ) સમસ્ત વેદ સાથે સંબંધ હોવાથી (સમન્વસમ્) ઉદ્ગીથવિશિષ્ટ પ્રભુવની ઉપાસના કરવી એ જ ઠીક છે.

ભાવાર્થ:- 'ઓમિત્યેતદ્ધર્મ ઉદ્ગીથમુપાસીત' છા. ૧-૧-૧. અહીં અક્ષર અને ઉદ્ગીથ એક જ (સમાન) વિભક્તિમાં નિર્દિષ્ટ હોવાથી સામાનાધિકરણની પ્રતીતિ થાય છે. જ્યાં જે નામ સામાનાધિકરણ

તરીકે પ્રયુક્ત થયાં હોય ત્યાં, અધ્યામ, અપવાદ, એકત્વ અને વિશેષણ એવા ચાર પક્ષમાંનો એક પક્ષ લઈ શકાય છે. ઓમ્ અને ઉદ્ગીથ અહીં આ બે નામાર્થમાં ઉદ્ગીથને ‘ઓમ્’નું વિશેષણ માનવું યોગ્ય જણાય છે. ઉદ્ગીથ વિશેષણવાળા ઓમ્ની ઉપાસના કરવી જોઈએ. કારણ કે, ઓમ્ (પ્રણવ) તો વેદની હરેક ઋચાની સાથે સંબંધ હોવાથી એ તો સમગ્ર વેદનો વ્યાપક છે તો અહીં છાંદોગ્યના પ્રથમ પ્રયાઠકમાં બતાવેલા ઓમ્નો કયા વિશેષણવાળા ઓમ્ની ઉપાસના કરવી? આનો ઉત્તર એ થાય છે કે અહીં ઉદ્ગીથ વિશેષણવાળા ઓમ્ની ઉપાસના કરવી. એટલે કે ઓમ્નું અર્થાત્ પ્રણવનું ધ્યાન કરતી વખતે છાંદોગ્યના પ્રથમ પ્રયાઠકના બધા જ અર્થો પ્રણવની સાથે ધ્યાનના વિષય થાય એવી રીતે ઉપાસના કરવી જોઈએ. આ ઠેકાણે ‘ઓમ્’ ઉદ્ગીથનો જ એક અવયવ છે છતાં સમસ્ત ઉદ્ગીથનો અવયવમાં જોધ થાય છે. સમુદાય શબ્દ અવયવનો પણ જોધક થઈ શકે છે. જેમકે કપડાનો એક ભાગ બળ્યો હોય તો પણ કપડું બળ્યું, એમ કહેવાય છે. આ કારણથી છાંદોગ્યમાં ઉદ્ગીથ વિશેષણવાળા ઓમ્ની (પ્રણવની) ઉપાસના કરવી, બીજા વિશેષણવાળા પ્રણવની નહિ. ઉક્ત વાક્યનો એ જ અર્થ સમીચીન છે.

પૃહદારણ્યકમાં બતાવેલ સંપૂર્ણ ઉદ્ગીથમાં પ્રાણદષ્ટિ કરવાને સૂચવ્યું છે. આમ રામાનુજાચાર્ય માને છે અને બંને ઉદ્ગીથવિદ્યા (છાંદોગ્યની અને પૃહદારણ્યકની) જુદી જુદી છે એમ સ્વીકારે છે. ॥ ૧ ॥

સર્વામિદાદન્યત્રેમે ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ - (સર્વામિદાત્) બધે ઠેકાણે એક જ પ્રાણવિદ્યાનો ઉપદેશ હોવાથી (इमे) વસિષ્ઠત્વાદિ ગુણો (अन्यत्र) કોઈક ઉપનિષદમાં ઉપદેશેલી પ્રાણવિદ્યામાં ન હોવા છતાં બિતારવા જોઈએ.

ભાવાર્થ:- છાંદોગ્યના પાંચમા અધ્યાયમાં તથા પૃહ્લારણ્યકના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં પ્રાણુવિદ્યાનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે તેમાં પ્રાણુના વસિષ્ઠત્વ આદિ ગુણો બતાવવામાં આવ્યા છે. કૌષીતકી ઉપનિષદમાં પણ પ્રાણુવિદ્યાનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. બુદ્ધો અધ્યાય ૨-૧૪. અહીં વસિષ્ઠત્વ અને જ્યેષ્ઠત્વ ગુણો પ્રાણુમાં બતાવવામાં આવ્યા નથી. તો બીજા ઉપનિષદોમાં કહેલા એ ગુણો અહીં ઊતારવા કે નહિ? આનું સમાધાન એ છે કે સર્વત્ર પ્રાણુ-વિદ્યા એક જ હોવાથી કોઈક ઠેકાણે જો વસિષ્ઠતાઆદિ ગુણો ન ઉપદેશ્યા હોય તો પણ ત્યાં તે ગુણો ઊતારવા જોઈએ. પ્રાણુવિદ્યા કોઈ બુદ્ધી બુદ્ધી નથી પ્રાણુ સર્વશ્રેષ્ઠ હોવાથી એ જ ઉપાસ્ય છે. પ્રાણુ કહેવાથી પ્રાણુનુગત સર્વવ્યાપક ચેતનસ્વરૂપ પરમાત્મા જ ઉપાસ્ય તરીકે સમજવા. ॥ ૧૦ ॥

આનન્દાદયઃ પ્રધાનસ્ય ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ - (આનન્દાદયઃ) આનંદ, સત્યત્વ આદિ ધર્મો (પ્રધાનસ્ય) મુખ્ય બ્રહ્મના ધર્મો સર્વત્ર સમજવા જોઈએ.

પદાર્થ - આનંદ, સત્યત્વ, અનંત્વ, સર્વવ્યાપકત્વ, સર્વોધારત્વ વગેરે બ્રહ્મના અપરિમિત ગુણો છે, બ્રહ્મ પોતાના સર્વ ગુણોથી સદૈવ યુક્ત હોય છે, માટે કોઈ પણ ઉપનિષદમાં વૈદિક મંત્રમાં સર્વ ગુણો ન બતાવ્યા હોય અને જે ચારજ જણાવ્યા હોય તો પણ આનંદ આદિ સર્વ ગુણો બ્રહ્મમાં છે એમ જ સમજવું જોઈએ અને એ ગુણવાળા બ્રહ્મની ઉપાસના કરવી જોઈએ. કારણ કે બ્રહ્મ એક જ છે એમાં કોઈ ભેદ નથી. આ કારણથી જ્યાં થોડા ગુણો જણાવ્યા હોય ત્યાં બીજા ગુણોનો બ્રહ્મમાં ઉપસંહાર કરી તેની ઉપાસના કરવી જોઈએ. ॥ ૧૧ ॥

પ્રિયશિરસ્વ, મોહ, પ્રમોહ આદિ ધર્મો બ્રહ્મને લાગુ પડતા નથી, બ્રહ્મવિદ્યાનો જ્યાં ઉપદેશ હોય ત્યાં તે ધર્મો લાવવા નહિ. તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

પ્રિયશિરસ્ત્વાદ્યપ્રાપ્તિરૂપચયાપચયૌ હિ મેદે ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ:- (પ્રિયશિરસ્ત્વાદ્યપ્રાપ્તિઃ) પ્રિયશિરસ્વ, મોદ, પ્રમોદ વગેરે શુભો પ્રદક્ષમાં ખાસ હોતા નથી. (હિ) કારણ કે એ શુભો પ્રદક્ષમાં ત્યારે માની શકાય કે (મેદ) પ્રદક્ષમાં ભેદ માનવા આવે (ઉપચયા પચયૌ) ઉક્ત શુભો ન્યૂનાધિક્ય બતાવનાર છે.

ભાવાર્થ:- તૈત્તિરીય ઉપનિષદની પ્રદક્ષવત્લીના પાંચમાં અનુવાકમાં પ્રિયશિરસ્વ, મોદ, પ્રમોદ આદિ શુભો બતાવ્યા છે તે પરસ્પર સાપેક્ષ છે અને એક ચેતન કરતાં વધારે ચેતનને સૂચવે છે. જેમાં મોદ હોય તે ચેતન ભુદ્ધ અને જેમાં પ્રમોદ હોય તે ચેતન ભુદ્ધ. અભિન્ન એક પ્રદક્ષમાં મોદ પ્રમોદ શુભો હોઈ શકે નહિ. મોદ કરતાં પ્રમોદમાં અધિકાંશતા હોય છે. કોઈ થોડો સુખી કોઈ વધારે સુખી હોઈ શકે પણ એક અદિતીય પ્રદક્ષ થોડું સુખી અને વધારે સુખી કેમ કહી શકાય? માટે કાલ્પનિક પ્રિયશિરસ્વ, મોદ, પ્રમોદ શુભોનો જ્યાં પ્રદક્ષનું વર્ણન કર્યું હોય ત્યાં પ્રદક્ષમાં ઉપસંહાર કરવો નહિ. પ્રદક્ષનું ધ્યાન કરવું હોય તો મોદવાળા પ્રદક્ષ કે પ્રમોદવાળા પ્રદક્ષનું ધ્યાન કરવું નહિ. પણ પ્રદક્ષનાં સ્વરૂપને બતાવનાર સત્યત્વ અનન્તત્વ આદિ શુભોવાળા પ્રદક્ષનું ધ્યાન કરવું જાઈએ. પ્રિયશિરસ્ત્વાદિ શુભો પ્રદક્ષનાસ્વરૂપ બોધક નથી. એતો પાંચ કોષો બતાવ્યા છે તેમાંથી એકાદ કોષના એ ધર્મો છે. માટે અન્યત્ર ઉપદેશવામાં આવેલી પ્રદક્ષવિદ્યામાં એ શુભોનો ઉપસંહાર કરવો નહિ. ॥ ૧૨ ॥

સત્ય, જ્ઞાન આદિ શુભોનો પ્રદક્ષવિદ્યામાં ઉપસંહાર કરવો તે આ સૂત્રમાં સમજાવે છે.

इतरे त्वर्यसामान्यात् ॥ १३ ॥

પદાર્થ:- (इतरे) પ્રિયશિરસ્ત્વાદિથી અન્ય શુભો (तु) તો (अर्थसामान्यात्) પરમાત્મારૂપ એક જ અર્થ હોવાથી તે શુભોનો

ઉપસંહાર કરવો જોઈએ. ભોંવાર્થ, સત્ય, જ્ઞાન આનંદ, આત્મત્વ અને બ્રહ્મત્વ શબ્દો. અને તેના વાચ્ય સ્વરૂપ ગુણોનો ઉપસંહાર તો જ્યાં પરમાત્મા ઉપાસ્ય તરીકે વર્ણવેલા હોય ત્યાં કરવો જોઈએ. જ્ઞાન અને આનંદ આદિ ગુણો પરમાત્માની સાથે અવ્યભિચારિત હોવાથી પરમાત્માસ્વરૂપના બોધક હોય છે. માટે જ્ઞાનાદિ ગુણોનો ઉપસંહાર બ્રહ્મમાં સર્વત્ર કરવો જોઈએ. ॥ ૧૩ ॥

અર્થ અને મન આદિમાં પ્રતિપદ્ધન કયું છે તે શું અર્થ આદિનું ધ્યાન કરવા માટે છે ? આનો આ સૂત્રમાં છે.

આધ્યાનાય પ્રયોજનાભાવાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ:- (આધ્યાનાય) સમગ્દર્શનને માટે પુરુષમાં પરત્વનો ઉપદેશ આપ્યો છે. (પ્રયોજનાભાવાત્) અર્થોદિમાં પરત્વના ઉપદેશનું કોઈ પ્રયોજન જણાતું ન હોવાથી.

ભાવાર્થ:- કઠોપનિષદમાં આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः अर्थेभ्यश्च पर मनः मनसु परा बुद्धिः बुद्धे रत्ना महान् परः ॥ ૧-૯-૧૦. આ ઠેકાણે અર્થ આદિમાં પરત્વ જણાવવાનું કશું પ્રયોજન જણાતું નથી. જેને પર તરીકે જણવાથી મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય તે જ ખરી રીતે પર છે. કોઈ પણ ભૌતિક અર્થ અથવા બુદ્ધિ આદિ અર્થ જણવાથી મુક્તિ મળી શકતી નથી. મહાન્ પુરુષ પરમ તમાને જ જણવાથી મોક્ષ મળે છે માટે તેનું જ આધ્યાન એટલે કે યથાર્થજ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. આ ઠેકાણે ‘આધ્યાન’નો અર્થ સમ્યગ્જ્ઞાન સમજવું જોઈએ. અર્થ આદિમાં પરત્વનું ધ્યાન કરવાથી મુક્તિ મળતી નથી, તેમાં તો માત્ર એક બીજાની અવધિથી ‘પર’ શબ્દ વપરાયો છે. સાચો ‘પર’ તો પરમેશ્વર જ છે કે જેને જણવાથી મૃત્યુ તરીકે જવાય છે. નિવાપ્ત ત મૃત્યુમુગ્ધાપ્તમુચ્યતે’ પરમાત્મા જ ભક્તને મૃત્યુની પરંપરામાંથી બચાવે છે બીજું કોઈ નહિ. આ કારણથી ગીતામાં પણ કહ્યું છે

કે ત્વમક્ષરં સદસત્પરં યત્ । ગી. ૧૩-૩૭. પ્રભો, તું અક્ષર છે અને સત્ અને અસત્થી 'પર' છે. ॥ ૧૪ ॥

અર્થઃ અથવા મન આદી માટે-‘આત્મ’ શબ્દનો પ્રયોગ થયો નથી, એ શબ્દનો પ્રયોગ તો મહાન્ પરમાત્માને માટે જ થયો છે. તે આ સૂત્રમાં જણાવે છે.

આત્મશબ્દાચ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થઃ- (આત્મશબ્દાત્) તેને માટે ‘આત્મ’ શબ્દ પ્રયોજાયો હોવાથી. (ચ) અને.

ભાવાર્થઃ- ઈન્દ્રિય, અર્થ આદિને અમુકની અપેક્ષા એ પર તરીકે તો કહેવામાં આવ્યા છે પણ તેને માટે ‘આત્મા’ શબ્દ તો સૌથી પર અર્થાત્ શ્રેષ્ઠ વિષ્ણુ અથવા બ્રહ્માને માટે જ વપરાયો છે. જેમકેઃ- एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते ।

દૃશ્યતે ત્વગ્ન્યયા બુદ્ધયા સૂક્ષ્મયા સૂક્ષ્મદર્શિભિઃ ॥ કઠ. ૩-૧૨. અહીં પરમપુરુષને જ ગૂઢ આત્મા કહ્યો છે. એ આત્માને સૂક્ષ્મદર્શી યોગી લોકો જ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી જોઈ શકે છે બીજાઓ નહિ. કેમકે પશુ ઇન્દ્રિય, અર્થ કે બુદ્ધિને માટે ‘આત્મા’ શબ્દ વપરાયો નથી. આ કારણથી સમજવું જોઈએ કે, સૌથી ‘પર’ પરમપુરુષ પરમાત્મા જ છે એજ આત્માનું યથાર્થજ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. ॥ ૧૫ ॥

ઐતરેય ઉપનિષદમાં જે સૃષ્ટિ બતાવી છે તે પણ પરમાત્મ-કર્તૃક જ છે. માટે એ બ્રહ્મવિદ્યામાં સત્ય અને જ્ઞાનાદિનો ઉપસંહાર કરવો વગેરે આ સૂત્રમાં જણાય છે.

આત્મગૃહીતિરિતરવદુત્તરાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થઃ- (આત્મગૃહીતિઃ) ઐતરેય ઉપનિષદમાં શરૂઆતમાં આત્મકર્તૃક સૃષ્ટિ બતાવી છે, તેમાં આત્મા એટલે પરમાત્મા જ

સમજવા જોઈએ (જિતવત્) જેમ ઉપનિષદમાં અન્યત્ર કર્તા તરીકે
જતાવવામાં આવેલા આત્મા પદથી પરમાત્માનું ગ્રહણ થાય છે
તેમ (ઉત્તરાત્) ત્યાર પછીના વાક્યથી પણ નિશ્ચિત થાય છે કે,
'આત્મા' પદથી પરમાત્માનું જ ગ્રહણ થાય છે.

ભાવાર્થ:— ઐતરેય ઉપનિષદમાં ઉપદેશવામાં આવ્યું છે કે
'આત્મા વા ઇદમેક ઇવાગ્ર આસીન્નાન્યત્ કિંચન મિપત્ સ ઈક્ષત લોકાન્તુ
સજ્ઞાઈતિ। ઐ.ઉ. ૧-૧. પ્રથમ 'આત્મા એક જ હોતો તેણે ઇક્ષણ
કર્યું' કે હું લોકોને જનાવું.' પછી તેણે સ્વર્ગ, અંતરિક્ષ, પૃથ્વી
અને પાતાલ લોક જનાવ્યા. આ જનાવટ પરમાત્માની નથી પણ
બીજા કોઈ મહાન્ આત્માની છે એમ પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. એમાં
કારણ એ છે કે મહાભૂતો જન્યા પછીની આ સૃષ્ટિ છે શરૂઆતની
જનાવટ મહાભૂતો-હોય છે અને એ જનાવટ પરમાત્માની જ હોય
છે, મહાભૂતો જન્યા પછી તો બીજા આત્માની પણ સૃષ્ટિ સંભવી
શકે.

આનો ઉત્તર એ છે કે શરૂઆતમાં એક જ મહાન આત્મા
હોતો અને તેણે ઇચ્છા કરી કે હું સૃષ્ટિ જનાવું પછી તેણે સૃષ્ટિ
જનાવી એમાં મહાભૂતોની પણ સૃષ્ટિ આવી જાય છે એમ સમજવું
પ્રથમ મહાભૂતો જનાવ્યા અને પછી અમ્લ (સ્વર્ગ) મરીચ્યઃ
(અંતરિક્ષ) મર (પૃથ્વીલોક) આપઃ (પાતાલ) લોક જનાવ્યા.
પરમાત્મા સિવાય બીજા કોઈ જીવાત્માની લોકો જનાવવાની શક્તિ
જ નથી. આમ પૂર્વોપર વાક્યોનો સંબંધ તપાસતાં પરમાત્મા જ
સાબી તરીકે ઐતરેય ઉપનિષદમાં જતાવવામાં આવેલ છે.
આ કારણથી આત્મવિદ્યા એક જ હોવાથી ઐતરેય ઉપનિષદમાં
પરમાત્માના આનંદાદિ ગુણોનો ઉપસંહાર કરવો જ જોઈએ. અહીં
આત્મા અર્થાત્ પરમાત્માની ઉપાસના ઉપદેશી છે તેમાં લોકકર્તૃત્વ
જતાવ્યું છે અને આનંદ, સત્ય આદિ ગુણોનો ઉપસંહાર કરી તેવા
પરમાત્માની ઉપાસના કરવી. એ સૂત્રનું તત્પર્ય છે. ॥ ૧૬ ॥

અન્વયાદિતિ ચેત્સ્યાદવધારણાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ:- (અન્વયાત્) વાક્યોના સંબંધ ઉપર ધ્યાન આપતા જણાય છે કે અહીં આત્મા પદથી પરમાત્માનું ગ્રહણ થતું નથી (इति चेत्) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો (અવધારણાત્) અવધારણ હોવાથી (સ્યાત્) પરમાત્માનું જ ગ્રહણ છે એમ ચોક્કસ જણાય છે.

ભાવાર્થ:- ઐતરેય ઉપનિષદમાં ઉપર જેમ જેમ વધારે વિચાર કરીએ છીએ તેમ તેમ એમ જણાય છે કે, અહીં આત્મપદથી બ્રહ્મથી ઈતર કોઈ જીવાત્માનું ગ્રહણ હોય એમ જણાય છે. લોકો, લોકપાલો, શરીર, ઈન્દ્રિયો વગેરેનો એવી રીતે ઉદ્ભવ કર્યો છે કે કોઈ મહાન્ જીવાત્માએ આ સર્જન કર્યું હોય. વળી એનું પણ ઉપદેશ્ય છે કે, તા એનમબ્રુવન્ આયતન નઃ પ્રજાનીદિ યથિન્ પ્રતિષ્ઠિતા અન્નમદામેતિ ॥ ૧ ॥ તામ્યઃ ગામાનયત્ તા અબ્રુવન્ ન વૈ નોડયમલ્લમિતિ તામ્યોડ-શ્વમાનયત્ તા અબ્રુવન્ ન વૈ નોડયમલ્લમિતિ ॥ ૨ ॥ તામ્યઃ પુરુષમાનયત્ તા અબ્રુવન્ મુકૃત વતેતિ પુરુષો વાચ મુકૃત ॥ ઐ. ૧-૨-૧-૨-૩.

સ્રષ્ટાએ ઈંદ્રિયો તથા તેના દેવો અર્થાત્ મૂળતત્ત્વો માટે ગાયનું અથવા બળદનું શરીર આપ્યું પણ તેઓએ કહ્યું કે, આ અમારે માટે પૂરતું નથી, પછી અશ્વનું શરીર આપ્યું ત્યારે પણ તેઓએ કહ્યું કે, આ પણ અમારે માટે પૂરતું નથી પછી પુરુષનું (માણસનું) શરીર આપ્યું ત્યારે તેઓને સંતોષ થયો અને કહ્યું પુરુષ એ જ મુકૃત છે અર્થાત્ માનવ શરીર સૌ શરીરમાં ઉત્તમ છે. આ જાતનો સંવાદ અને રચના પરમાત્માનાં હોઈ શકે નહિ. માટે આત્મા પદથી અહીં કોઈ શક્તિશાળી યોગની સિદ્ધિઓમાં પારંગત થએલા જીવાત્મા વિશેષનું ગ્રહણ છે.

આ શંકાનું સમાધાન એ છે કે, ઐતરેય ઉપનિષદની શરૂઆતમાં જ એમ અવધારણ સાથે કહેવામાં આવ્યું છે કે, પહેલાં એક મહાન્

સમજવા જોઈએ (ઈત્યત્) જેમ ઉપનિષદમાં અન્યત્ર કર્તા તરીકે
 બતાવવામાં આવેલા આત્મા પદથી પરમાત્માનું અહણુ થાય છે
 તેમ (ઉત્તરાત્) ત્યાર પછીના વાક્યથી પણ નિશ્ચિત થાય છે કે,
 ‘આત્મા’ પદથી પરમાત્માનું જ અહણુ થાય છે.

ભાવાર્થ:— ઐતરેય ઉપનિષદમાં ઉપદેશવામાં આવ્યું છે કે
 ‘આત્મા વા ઇદમેક ઇવાગ્ર આસીન્નાન્યત્ કિંચન મિપત્ સ ઈક્ષત લોકાન્તુ
 સ્જાઈતિ। ઐ.ઉ. ૧-૧. પ્રથમ ‘આત્મા એક જ હતો તેણે ઇક્ષણુ
 કર્યું’ કે હું લોકોને બનાવું.’ પછી તેણે સ્વર્ગ, અંતરિક્ષ, પૃથ્વી
 અને પાતાલ લોક બનાવ્યા. આ બનાવટ પરમાત્માની નથી પણ
 બીજા કોઈ મહાન્ આત્માની છે એમ પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. એમાં
 કારણુ એ છે કે મહાભૂતો બન્યા પછીની આ સૃષ્ટિ છે શરૂઆતની
 બનાવટ મહાભૂતો હોય છે અને એ બનાવટ પરમાત્માની જ હોય
 છે, મહાભૂતો બન્યા પછી તો બીજા આત્માની પણ સૃષ્ટિ સંભવી
 શકે.

આનો ઉત્તર એ છે કે શરૂઆતમાં એક જ મહાન આત્મા
 હતો અને તેણે ઇચ્છા કરી કે હું સૃષ્ટિ બનાવું પછી તેણે સૃષ્ટિ
 બનાવી એમાં મહાભૂતોની પણ સૃષ્ટિ આવી જાય છે એમ સમજવું
 પ્રથમ મહાભૂતો બનાવ્યા અને પછી અમ્ભ (સ્વર્ગ) ભરીચયઃ
 (અંતરિક્ષ) મર (પૃથ્વીલોક) આપઃ (પાતાલ) લોક બનાવ્યા.
 પરમાત્મા સિવાય બીજા કોઈ જીવાત્માની લોકો બનાવવાની શક્તિ
 જ નથી. આમ પૂર્વોપર વાક્યોનો સંબંધ તપાસતાં પરમાત્મા જ
 સ્ખટા તરીકે ઐતરેય ઉપનિષદમાં બતાવવામાં આવેલ છે.
 આ કારણથી આત્મવિદ્યા એક જ હોવાથી ઐતરેય ઉપનિષદમાં
 પરમાત્માના આનંદાદિ ગુણોનો ઉપસંહાર કરવો જ જોઈએ. અહીં
 આત્મા અર્થાત્ પરમાત્માની ઉપાસના ઉપદેશી છે તેમાં લોકકર્તૃત્વ
 બતાવ્યું છે અને આનંદ, સત્ય આદિ ગુણોનો ઉપસંહાર કરી તેવા
 પરમાત્માની ઉપાસના કરવી. એ સૂત્રનું તત્પર્ય છે. ॥ ૧૬ ॥

અન્યયાદિતિ ચેત્સ્યાદવધારણાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ:- (અન્યયાત્) વાક્યોના સંબંધ ઉપર ધ્યાન આપતા જણાય છે કે અહીં આત્મા પદથી પરમાત્માનું ગ્રહણ થતું નથી (इति चेत्) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો (અવધારણાત્) અવધારણુ હોવાથી (સ્યાત્) પરમાત્માનું જ ગ્રહણ છે એમ ચોક્કસ જણાય છે.

ભાવાર્થ:- ઐતરેય ઉપનિષદમાં ઉપર જેમ જેમ વધારે વિચાર કરીએ છીએ તેમ તેમ એમ જણાય છે કે, અહીં આત્મપદથી બ્રહ્મથી ઈતર કોઈ જીવાત્માનું ગ્રહણ હોય એમ જણાય છે. લોકો, લોકપાલો, શરીર, ઈન્દ્રિયો વગેરેનો એવી રીતે ઉત્કેષ કર્યો છે કે કોઈ મહાન્ જીવાત્માએ આ સર્જન કર્યું હોય. વળી એવું પણ ઉપદેશ્યુ છે કે, તા એનમબ્રુવન્ આવતન નઃ પ્રજાનીદિ યદિન્ પ્રવિષ્ટિતા અત્રમદામેતિ ॥ ૧ ॥ તામ્યઃ ગામાનયત્ તા અનુવન્ ન વૈ નોડ્યમલ્લમિતિ તામ્યોડ-શ્વમાનયત્ તા અનુવન્ ન વૈ નોડ્યમલ્લમિતિ ॥ ૨ ॥ તામ્યઃ પુરુષમાનયત્ તા અબ્રુવન્ મુહુત વતેતિ પુરુષો વાન મુહુત ॥ ઐ. ૧-૨-૧-૨-૩.

સ્રષ્ટાએ ઈન્દ્રિયો તથા તેના દેવો અર્થાત્ મૂળતત્ત્વો માટે ગાયનું અથવા બગદનું શરીર આપ્યું પણ તેઓએ કહ્યું કે, આ અમારે માટે પૂરતું નથી, પછી અશ્વનું શરીર આપ્યું ત્યારે પણ તેઓએ કહ્યું કે, આ પણ અમારે માટે પૂરતું નથી પછી પુરુષનું (માણસનું) શરીર આપ્યું ત્યારે તેઓને સંતોષ થયો અને કહ્યું પુરુષ એ જ સુકૃત છે અર્થાત્ માનવ શરીર સૌ શરીરમાં ઉત્તમ છે. આ જાતનો સંવાદ અને રચના પરમાત્માનાં હોઈ શકે નહિ. માટે આત્મા પદથી અહીં કોઈ શક્તિશાળી યોગની સિદ્ધિઓમાં પારંગત થએલા જીવાત્મા વિશેષનું ગ્રહણ છે.

આ શંકાનું સમાધાન એ છે કે, ઐતરેય ઉપનિષદની શરૂઆતમાં જ એમ અવધારણુ સાથે કહેવામાં આવ્યું છે કે, પહેલાં એક મહાન્

આત્મા જ વિદ્યામાન હોતો એમનું જ્ઞાન અનન્ત છે અને એમની શક્તિઓ પણ અનંત છે. સદૈવ કાર્યપરાયણ છે. આવા આત્માને 'મિષ્ટ' કહ્યો છે. બીજા જડ તત્ત્વો અને જીવાત્માઓ હતા પણ મિષ્ટરૂપમાં ન હોતાં નિષ્ક્રિય અને સુપુષ્પદશામાં હતાં. આવું નિશ્ચયપૂર્વક ઉપદેશવામાં આવ્યું છે. શરીર, ઇન્દ્રિય, લોક, લોકપાલ વગેરેનો જે સંવાદ જણાય છે તેનાથી એનો સમગ્ર વાત્સ્યાર્થ લેવાનો નથી અને એ વાત્સ્યાર્થ લેવાનું કશું ક્ષણ પણ નથી એ તો માત્ર આલંકારિક વર્ણન છે અથવા એક અર્થવાદરૂપે કથા છે. એ બધાનો સાર એજ છે કે, પર બ્રહ્મ પરમાત્માએ જ સર્વ જગત્ બનાવ્યું છે અને આ સ્ખંદૃત્વ તથા બીજા અન્યત્ર કહેલા બ્રહ્મ-શુણ્ણવાળા પરમાત્માની ઉપાસના કરવી. ઐતરેય ઉપનિષદમાં જે આત્માનું સ્ખંડા તરીકે નિરૂપણ છે તે પર બ્રહ્મનું જ નિરૂપણ છે. ॥ ૧૭ ॥

ભોજન કર્યા પહેલાં અને પછી જે આચમન કરવામાં આવે છે તેમાં કેવી ભાવના કરવી તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

કાર્યારંભ્યાનાદપૂર્વમ્ ॥ ૧૮ ॥

પદર્થ:- (કાર્યારંભ્યાનાદપૂર્વમ્) વિહિત આચમનનું કથન હોવાથી (અપૂર્વમ્) પ્રાણનું જળવિષયક આરંભાદનનું ચિન્તન વિહિત છે.

ભાવાર્થ:- છાંદોગ્ય-૫-૨-૨, અને જૃહદારણ્યક ૬-૧-૧૪ માં પ્રાણની શ્રેષ્ઠતાનું પ્રકરણ છે તેમાં એવી કાલ્પનિક કથા છે કે નાક આદિ બધી ઇન્દ્રિયોએ કબુલ કર્યું કે અમારા બધામાં પ્રાણ શ્રેષ્ઠ છે. પછી પ્રાણે કહ્યું કે મારે માટે અન્ન શું છે? તેઓએ કહ્યું કે જે કંઈ ખાઈ શકાય છે તે બધું આપનું (પ્રાણનું) અન્ન છે. તત્કાલા એતદ્ અશિષ્યન્તઃ પુરસ્તાત્તોપરિઘાચ્છાદિઃ પરિદઘતિ । છા. ઉપ. ૫-૨-૨.

તદ્વિદ્વાસઃ શ્રોત્રિયા અશિષ્યન્ત આચામન્તિ અશિત્વા ચાચામન્ત્યેવ એતમેવ તંદનમ્ અનન્નં કુર્વન્તો મન્યન્તે । વૃ. ઉ. ૬-૧-૧૪. આ પ્રકરણમાં એમ

કહેવામાં આવ્યું છે કે, ભોજન કરતાં પહેલાં આચમનનું વિધાન તો સ્મૃતિઓમાં છે જ માટે આચમનનો તો માત્ર અનુવાદ જ છે. અને વિધાન તો, જળ એ પ્રાણનું આસ્થાદન છે માટે એવું ચિન્તન કરવું એજ વિધેય છે. વિશુદ્ધઅન્નનું ભોજન કર્યા પહેલાં અને પછી આચમન કરવું જોઈએ. આ જળનું આચમન એ તો પ્રાણનું અનગ્રીકરણ છે. જળમાં પ્રાણનું આસ્થાદાનવસ્ત્રપણાનું ચિન્તન (ભાવના) કરવું જોઈએ.

શાસ્ત્રવિહિત પુષ્ટિકારક અન્ન ખાવું જોઈએ. અને વિશુદ્ધિને માટે ભોજન કર્યા પહેલાં અને પછી આચમન કરવું જોઈએ અને હું આચમન વડે પ્રાણને અનગ્ર કરૂ છું એવી ભાવના કરવી જોઈએ. એ સૂત્રનું તાત્પર્ય છે. આમાં પ્રાણને ‘અન’ કહેલ છે. ॥ ૧૮ ॥

એક જ શાખા એ બે વખત વિધાનો ઉપદેશ કર્યો છે પણ તે બંને વિદ્યા સમાન છે. એ આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

સમાન एवं चाभेदात् ॥ ૧૯ ॥ ✓

પદાર્થ:- (સમાનઃ) બંને વિદ્યામાં મનોમયત્વ, પ્રાણુચરીત્વ અને ભારૂપત્વ શુણ્ણ સમાન છે (एवम्) આ પ્રમાણે (च) અને (અભેદાત્) ભેદ ન હોવાથી બંને વિદ્યાઓનું એક પણું છે.

ભાવાર્થ:- વાજસનેયી શાખામાં શાંડિલ્યદ્વય અગ્નિવિદ્યા છે તેમાં ઉપાસ્યસ્વરૂપ આત્માના શુણ્ણ મનોમયત્વ, પ્રાણુચરીત્વ અને ભારૂપત્વ બતાવ્યા છે. એજ વાજસનેયી શાખાના બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં ફરીથી ઉપદેશવામાં આવ્યું છે કે મનોમયોઽય પુરુષઃ માઃ સત્યઃ, તસ્મિન્નન્તર્હૃદયે યદા ગ્રીહિર્વા યવો વો સ एष सर्वस्येद्यानઃ सर्वस्याधिपतिઃ सर्वमिदં પ્રશાન્તિ યદિદં કિંચ । વૃ. ઉપ. ૫-૧-૧.

ઉપાસનીય આત્મા મનોમય, ભારૂપ અને સત્ય છે. તે હૃદયની અંદર ગ્રીહિ અને જવ જેટલો સૂક્ષ્મ હોવા છતાં સર્વનો ધંધર છે. સર્વનો અધિપતિ છે સર્વ ઉપર એનું પ્રશાસન છે, સર્વેશ્વરતવાદિ

ગુણો વધારે કહ્યાછે. છતાં એક શાખાગત બંને વિદ્યામાં કશોય ભેદ નથી કારણ કે બંને વિદ્યાનું રૂપ એક છે. ઉપાસનાનું રૂપ ઉપાસ્ય જ હોય છે. ઉપાસ્યમાં કશી ભિન્નતા ન હોવાથી વિદ્યામાં પણ ભિન્નતા નથી માટે પ્રકૃત જે વિદ્યામાં વધારે ગુણો હોય તે ગુણોનો ઉપસંહાર બીજી વિદ્યામાં અર્થાત્ શાંડિલ્ય અગ્નિવિદ્યામાં કરવો જોઈએ. પરમાત્મા અત્યંત સૂક્ષ્મ, ઇંદ્રિયાતીત હોવાને કારણે કોઈ વખત વીહિ જેવડો અને કોઈ વખત જવ જેવડો કહેવામાં આવે છે. પણ તે તો ઔપચારિક ઉપદેશ છે. પરમાત્મા તો સર્વવ્યાપક છે અને તેથીજ સર્વનું પ્રશાસન કરી શકે છે. આ સૂત્ર બે વિદ્યાની એકતા બતાવે છે અને તેનાં કારણો પણ સૂચવે છે. ॥ ૧૯ ॥

આ સૂત્ર પૂર્વપક્ષને બતાવે છે.

સમ્બન્ધાદેવમન્યત્રાપિ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ:- (સમ્બન્ધાત્) સંબંધ હોવાથી (અન્યત્ર અપિ) બીજે ઠેકાણે (एवम्) એ પ્રમાણે ગુણોનો ઉપસંહાર થાય છે.

ભાવાર્થ:- જૃહદારણ્યકમાં. ૫-૫-૧. થી માંડીને આ પ્રમાણે પાઠ છે. સત્ય બ્રહ્મ । તદ્યત્તત્ત્વમસૌ સ આદિત્યો ય એવમ્મિન્મણ્ડલે પુરુષો યશ્ચાયં દક્ષિણેઽક્ષન્ પુરુષઃ । વૃ. ઉપ. ૫-૫-૨. અહીં સત્યસ્વરૂપ બ્રહ્મને સંબંધ આદિત્યમંડળ અને દક્ષિણ આંખ સાથે બતાવ્યો છે. પછી વ્યાહૃતિઓ દ્વારા તેના શરીરની કલ્પના કરી છે, ત્યાર પછી તેના બે ઉપનિષદો અર્થાત્ બે રહસ્ય બતાવ્યાં છે આદિત્ય-મંડળવિશિષ્ટ સત્ય બ્રહ્મનું રહસ્ય ‘અહર્’ ઉપદેશ્યું છે અને તે અધિદેવત છે. કારણ કે, આદિત્ય દેવ છે, દક્ષિણ આંખની સાથે સંબંધ સત્ય બ્રહ્મનું ઉપનિષદ ‘અહમ્’ ઉપદેશ્યું છે. અને તે અધ્યાત્મ છે. હવે શંકા એ થાય છે કે જ્યારે સાધક સત્ય બ્રહ્મની ઉપાસના કરે ત્યારે ‘અહર્’ અને ‘અહમ્’ આ બંને ઉપનિષદોનું ચિંતન કરે કે નહિ ? જો કરે તો એનો અર્થ એ થયો કે, એક

વિદ્યાના શુભોનો ઉપસંહાર બીજી વિદ્યામાં થાય છે, જો ન કરે તો
 બે વિદ્યા ભિન્ન છે- એમ સમજાય. આનો ઉત્તર એ છે કે, ઉપાસ્ય
 એક હોવાથી જેમ શાંડિલ્યવિદ્યામાં શુભોનો ઉપસંહાર કરવામાં
 આવ્યો છે તેમ અહીં પણ ઉપસંહાર કરવો જોઈએ અર્થાત્
 જ્યારે ઉપાસક આદિ-યમંડલસ્થ સત્ય બ્રહ્મનું ધ્યાન કરે ત્યારે તેના
 અહર અને અહમ્ આ બંને ઉપનિષદોને (રહસ્યોને) પણ ધ્યાનનો
 વિષય બનાવે. ॥ ૨૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

ન વા વિશેષાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ:- (વા) અથવા (વિશેષાત્) શાંડિલ્યવિદ્યા અને
 આદિત્યમંડલસ્થ સત્યબ્રહ્મ વિદ્યામાં વિશેષતા હોવાથી (ન) શુભોનો
 ઉપસંહાર ન કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ:- શાંડિલ્ય વિદ્યામાં એક જ ઉપાસ્યનો નિર્દેશ છે.
 જ્યારે અહીં તો આદિત્ય મંડલ અને દક્ષિણ આંખ આ બે
 આધાર રૂપ અર્થોનો સત્ય બ્રહ્મ સાથે સંબંધ બતાવ્યો છે. તેથી
 આદિત્યમંડલનું ઉપનિષદ જે અહર છે તેનો ઉપસંહાર દક્ષિણઆંખ
 વિશિષ્ટ સત્ય બ્રહ્મના ચિન્તનમાં કરવો ન જોઈએ અને દક્ષિણ-
 આંખ વિશિષ્ટ સત્ય બ્રહ્મના 'અહમ્'નો ઉપસંહાર આદિત્ય બ્રહ્મમાં
 ન કરવો જોઈએ. જો કે ઉપાસ્ય તો સત્ય બ્રહ્મ એક જ છે પણ
 તેની સાથે સ્થાનનો ઉલ્લેખ કર્યો છે આ કારણથી શુભોપસંહાર
 થતાં નથી. ॥ ૨૧ ॥

અન્યત્ર પણ શુભોનો ઉપસંહાર થતો નથી, એવું આ સૂત્ર
 બતાવે છે.

દર્શયતિ ચ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (દર્શયતિ) આવી ભૂતના ધર્મોની વ્યવસ્થા
 શાસ્ત્ર બતાવે છે.

ભાવાર્થ:- ‘તસ્ય એતસ્ય તદેવ રૂપં યદમુષ્યં રૂપ યૌ અમુષ્ય ગેણૌ તૌ ગેણૌ યન્નામ તન્નામ । વૃ. ઉપ. ૧-૭-૫. અહીં આદિત્યસ્થ અને અક્ષિસ્થ સત્યબ્રહ્મના ગુણોનો ઉપસંહાર બતાવવામાં આવ્યો નથી. જો ઉપસંહાર કર્યો હોત તો ‘તેનું તે જ રૂપ છે.’ ઇત્યાદિ અતિદેશ કરવાની જરૂર ન રહેતી. જો બંને એક જ હોત અક્ષિસ્થ બ્રહ્મનું જે રૂપ છે તેજ આદિત્યસ્થ બ્રહ્મનું રૂપ છે એમ કહેવું જોઈતું હતું પણ એવો ઉપદેશ નથી માટે ગુણોપસંહાર થતો નથી એમ માનવું રહ્યું. સ્થાનગત વિશેષતા ગુણોનો ઉપસંહાર ન કરવામાં કારણભૂત છે. ॥ ૨૨ ॥

સંભૂતિ અને દુવ્યાપ્તિ આદિ ગુણોનો ઉપસંહાર શાંડિલ્ય વિદ્યામાં કરવો કે નહિ? એ આ સૂત્રમાં સમજાવે છે.

સંભૂતિદ્યુવ્યાપ્ત્યપિ ચાતઃ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (સંભૂતિદ્યુવ્યાપ્તિઅપિ) સંભૂતિ અને દુવ્યાપ્તિ ગુણોનો પણ ઉપસંહાર (અતઃ) પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન ન થતું હોવાથી થતો નથી.

ભાવાર્થ:- બ્રહ્મજ્યેષ્ઠા વીર્યાં સમૃતાનિ બ્રહ્માગ્રે જ્યેષ્ઠં દિવમાતતાન । બ્રહ્મ જ જેમાં મહોદુ કારણ છે એવા પરાક્રમે નિર્વિદ્ધ સમૃદ્ધ થયેલા છે. બ્રહ્મ જ સર્વ કાર્યો પહેલાં હતા, તેણે સ્વર્ગ વગેરે લોકો બનાવ્યા છે. દુવ્યાપ્તિ અર્થાત્ સંપૂર્ણદુલ્લોકસાથે સંબંધ ધરાવનાર બ્રહ્મનો ગુણ છે. આવાં સમૃદ્ધ પરાક્રમે અને આવા વ્યાપક ગુણોનો ઉપસંહાર શાંડિલ્યબ્રહ્મવિદ્યામાં થઈ શકે નહિ. કારણ કે એ વિદ્યામાં હૃદયની અદર બ્રહ્મનો સંબંધ બતાવે છે અને તેવા ગુણવાળા બ્રહ્મની ઉપાસના બતાવી છે. જ્યારે સંભૂતિ અને દુવ્યાપ્તિ મહાન્ બ્રહ્મ ગુણો છે. એ ગુણોનો સમાવેશ હૃદયરૂપ અલ્પ પ્રદેશમાં સંભવી શકે નહિ. બ્રહ્મ રૂપ ઉપાસ્ય એક જ છે પણ ગુણોમાં તારતમ્ય છે આ કારણથી ‘બ્રહ્મજ્યેષ્ઠા’ આદિથી જે બ્રહ્મોપાસના બતાવી છે તેના ગુણોનો ઉપસંહાર અલ્પગુણોવાળી હૃદયસ્થ-બ્રહ્મો

પાસના તથા ખીજી દહરોપાસનામાં થઈ શકે નહિ. શુષ્કોમાં ભિન્નતા છે અને મ્હોટો ભેદ છે તેથી ખંને ઉપાસના જુદી જણાય છે. જો કે પ્રહ્લ એક જ અને સકલ પ્રહ્લોપાસનામાં ઉપાસ્ય પ્રહ્લ પણ એક જ છે છતાં શુષ્કોના તારતમ્યને લીધે ઉપાસનામાં પણ ભેદ આવે છે. માટે સંભૂતિ અને દુગ્ધાપ્તિનો ઉપસંહાર ખીજી પ્રહ્લવિદ્યામાં થઈ શકતો નથી. ॥ ૨૩ ॥

પુરુષ નામથી અંકિત ઉપાસનાઓમાં પણ એક ઉપાસનામાં કહેલા શુષ્કોનો ઉપસંહાર ખીજી ઉપાસનામાં થઈ શકતો નથી. એ આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

પુરુષવિદ્યાયામિવ ચેતરેપામનામ્નાનાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ:- (પુરુષવિદ્યાયામ્ इव) પુરુષ નામથી ઉપદેશવામાં આવેલી વિદ્યાઓમાં એક વિદ્યામાં જે ધર્મો બતાવવામાં આવ્યા છે તે ધર્મો (इतरेषाम्) અન્ય શાખાવાળાના ઉપદેશોમાં (अनामनात्) બતાવવામાં આવ્યા નથી. (च) સમુચ્ચય બતાવનાર છે.

ભાવાર્થ:- પુરુષો વાવ યજ્ઞઃ ઈત્યાદિ છાંદોગ્ય ૩-૧૬ માં પુરુષની યજ્ઞ તરીકે કલ્પના કરવામાં આવી છે અને તેની ઉમરના ત્રણ લાગ પાડી પ્રથમ ૨૪ વરસોને પ્રાતઃ સવન, મધ્યહના ૪૪ વરસને માધ્યહ્નિ સવન અને પછીના ૪૮ વરસને સાયંસવન કહેવામાં આવ્યું છે આમ પુરુષની ૧૧૬ વર્ષની આયુષની પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. તૈત્તિરીય શાખામાં પણ ‘પુરુષવિદ્યા’ ઉપદેશેલી છે પણ તેમાં જુદો પ્રકાર છે જેમકે તત્ત્વેવ વિદુષો યજ્ઞસ્ય આત્મા યજમાનઃ, શ્રદ્ધા પત્ની, શરીરમ્ ઇધ્મમ્, ડરો વેદિઃ, લોમાનિ વર્હિ । ઈત્યાદિ. અહીં યજમાનને યજ્ઞનો આત્મા, શ્રદ્ધાને પત્ની, શરીરને ઇધ્મ (ઈધ્મ) ઉરને (છાતીને) વેદિ અને વાળને હર્લ તરીકે કલ્પવામાં આવ્યા છે. આ ખંને આગ્નાનોમાં (કથનોમાં) સ્પષ્ટ

લેદ છે. કેવળ પુરુષના નામથી વિદ્યા અંકિત છે. કેવળ એ વિદ્યાને એક નામ આપવાથી એક વિદ્યા થઈ શકતી નથી, જો તેના પ્રકારો જુદા હોય અને ધર્મો પણ ભિન્ન ભિન્ન બતાવવામાં આવ્યા હોય તો તે જાને વિદ્યાઓ (ઉપાસનાઓ) મા લેદ છે એમ માનવું જોઈએ. જો કે જાને વિદ્યાનું ઉપાસ્ય સ્વરૂપ તો બ્રહ્મ જ છે અને પ્રાપ્તિરૂપ રૂપ પણ બ્રહ્મ જ છે, છતાં ઉપર બતાવેલા પ્રકારોને લીધે જાને વિદ્યા ભિન્ન છે અને તેથી એક વિદ્યામાં ઉપદેશેલા ધર્મોનો ઉપસંહાર બીજી વિદ્યામાં થઈ શકે નહિ. પ્રાતઃ સવનાદિ વગેરેનો ઉપસંહાર તૈત્તિરીય પુરુષ વિદ્યામાં ન થઈ શકે તેમજ તેના ધર્મોના આત્મા, શ્રદ્ધા વગેરેનો ઉપસંહાર છાંદોગ્યોપનિષદ પુરુષવિદ્યામાં થઈ શકે નહિ.

આ પ્રમાણે વેદમાં પણ પુરુષસૂકત આદિ પુરુષવિદ્યાઓ છે તેમાં પણ ઉપર જણાવેલી દૃષ્ટિથી ભિન્ન માનવી જોઈએ. જો બધામાં સમાનતા જણાતી હોય તો એકવિદ્યામા માનવામાં દોષ નથી. ॥ ૨૪ ॥

કેટલેક ઠેકાણે બ્રહ્મવિદ્યા અને કર્મવિદ્યા એકબીજાની સનિધિમાં હોય તોપણ એકના ગુણોનો બીજામાં ઉપસંહાર થતો નથી તે આ સૂત્રમાં બતાવ્યું છે.

વેધાચર્યભેદાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થઃ— (વેધાચર્યભેદાત્) વેધ આદિ અર્થ જુદા પડતા હોવાથી બ્રહ્મવિદ્યામાં એનો ઉપસંહાર થતો નથી.

ભાવાર્થઃ— આચર્યશ્રુતિ ઉપનિષદના આરંભમાં શુક્ર પ્રવિષ્ય, હૃદય પવિષ્ય ઇત્યાદિ મંત્રોના પાઠ છે અને તે શત્રુનો નાશ કરવાનું સૂચવે છે અને તેની સમીપમાં શનો મિત્રઃ । સદનાવ્યત્ ઇત્યાદિ મંત્રોનો પણ પાઠ છે. અહીં જાને વિદ્યા સહ પઠિત હોવા છતાં જાને વિદ્યા જુદી છે. વેધ એટલે નાશ શત્રુનો નાશ કરવો અને અમને સર્વત્ર

શાંતિ મળે. એવા શાંતિઆદિનો ભાવ જતાવનાર મંત્ર અર્થની દૃષ્ટિએ ભુદો પડે છે. એક ભૌતિક સુખ તરફ વળે છે જ્યારે બીજો મંત્ર આધ્યાત્મિક શાંતિ માટે છે અને બ્રહ્મ વિદ્યાને સૂચવે છે. ભૌતિક સુખનો મેળ બ્રહ્માનંદની સાથે હોતો નથી. અહીં ભૌતિક સુખને ખાતર શત્રુની હિંસા જતાવે છે જ્યારે બ્રહ્મવિદ્યામાં હિંસાનો અભાવ હોય છે આ કારણથી સંનિધિમા પાઠ હોવા છતાં વેધ આદિ અર્થોનો ઉપસંહાર શનો મિત્રઃ । તેજસ્વિ ના યધીતમત્તુ વગેરેથી સૂચિત થતી બ્રહ્મવિદ્યામાં થઈ શકતો નથી. બ્રહ્મનો આનંદ સર્વપ્રકારની હિંસાથી રહિત હોય છે. માટે અહીં એક વિદ્યાના અર્થોનો ઉપસંહાર બીજી વિદ્યામાં સંનિધિના બળથી પણ થઈ શકતો નથી. ॥ ૨૫ ॥

આ સૂત્રમાં ઉપાયનશબ્દ હાનિગાળવાનો શેષ છે એવું સમજાવવામાં આવે છે અને બ્રહ્મજ્ઞાની જ્યારે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેનાં પાપ શત્રુઓ અને પુણ્ય મિત્રો લઈ લે છે એવી આલંકારિક રીતે સ્તુતિ કરવામાં આવે છે. ખરી રીતે તો કોઈનું પાપ કે પુણ્ય કોઈ લઈ શકતો નથી છતાં અમુક ઠેકાણે બ્રહ્મવિદ્યાની કેવળ સ્તુતિને ખાતર એવું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

હાનો તૂપાયનશબ્દશેષત્વાત્કુશાછન્દસ્તુત્યુપગાનવત્તદુક્તમ્ ॥ ૩-૩-૨૬ ॥

પદાર્થઃ— (કુ) આ ‘તુ’ શબ્દ ઉપસંહારને સૂચવે છે. (હાનો) હાનિ=ત્યાગ=હાનિ શબ્દ ઉપાયન=અહણ્ય શબ્દનો શેષી હોવાથી અને ઉપાયન શબ્દ તેનો શેષ હોવાથી જ્યાં કેવળ ઉપાયન શબ્દ જોવામાં ત્યાં તેનો અન્વય હાનિમાં છે એમ સમજવું જેમ (કુશાઠન્દસ્તુત્યુપગાનવત્) કુશાથી ઔદુગ્ધરી, છંદસ્તુતિથી દેવછંદસ્તુતિ અને ગાન શબ્દથી અધ્વર્યુ સિવાયના ઋત્વિજોનું ગાન સમજાય છે તેમ (તત્)તે બધું (ઉક્તમ્) વ્યાખ્યાન કરી સમજાવ્યું છે.

ભાવાર્થઃ— અથ દ્વ રોનાગિ ત્રિધૂય પામ્, ચન્દ દ્વ રાશે મુંગ્ત પ્રમુચ્ય ધૂત્વા શરીર અદૃત જ્ઞતાત્મા વ્રહ્મલેખમમિસમવામિ । છાં. ૮-૧૩-૧.

અર્થ:- અશ્વ જેમ વાળને ખંખેરી નાંખે છે તેમ હું પાપને ખંખેરી નાખું છું. તથા ચંદ્ર જેમ રાહુના મોઢામાંથી મુક્ત થઈ શુદ્ધ થાય છે તેમ હું આ શરીરને ખંખેરી નાંખી કૃતાર્થ થઈ નિત્ય બ્રહ્મરૂપલોકને પ્રાપ્ત થાઉં છું. આ બ્રહ્મ જ્ઞાનીનું વચન છે. આમાં પાપનો ત્યાગ અને બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થવાનું જણાવ્યું છે. વિદ્વાન્ નામરૂપાદિમુક્તઃ પરાત્પરં પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમ્ । મુંડક ઉપ. ૩-૨-૮.

અર્થ:- બ્રહ્મજ્ઞાની નામ અને રૂપમાંથી મુક્ત થાય છે અને સૌથી પર પુરુષને પ્રાપ્ત થાય છે અહીં પણ નામરૂપનો ત્યાગ અને પરમપુરુષનું ઉપાયન = પ્રાપ્ત થવું બતાવ્યું છે.

તસ્ય પુત્રા દાયમુપયન્તિ સુહૃદઃ સાધુકૃત્યાં દ્વિપન્તઃ પાપકૃત્યામ્ । ઇતિ શાઙ્ગાચરિનિઃ ॥

અર્થ:- તેના (બ્રહ્મજ્ઞાનીના) પુત્રો દાય=વારસાને મેળવે છે. મિત્રો પુણ્યને અને શત્રુઓ પાપને મેળવે છે. અહીં ઉપાયન = અહંભુતો ઉલ્લેખ છે પણ હાનિ=ત્યાગનો ઉલ્લેખ નથી.

તત્સુકૃતદુષ્ટતે વિધૂમુતે તસ્ય પ્રિયા શતયઃ સુકૃત મુપયન્તિ અપ્રિયા દુષ્ટતમ્ ॥ કૌપીતકી. ૧-૪.

અર્થ:- બ્રહ્મજ્ઞાની સુકૃત અને દુષ્ટતનું વિધૂનન કરે છે અર્થાત્ દુષ્ટતનો ત્યાગ કરે છે અને તેના વહાલા કુટુંબીઓ સુકૃતને પ્રાપ્ત કરે છે અને અપ્રિય કુટુંબીઓ દુષ્ટતને મેળવે છે. અહીં પણ ત્યાગ અને ઉપાયન બંનેનો ઉલ્લેખ છે.

અહીં એટલું સમજી લેવું જરૂરનું છે કે જ્યાં ત્યાગનો અર્થાત્ હાનિનો ઉલ્લેખ ન હોય, અને કેવળ ઉપાયનનો અર્થાત્ 'દેવાનો' ઉલ્લેખ હોય ત્યાં ઉપાયનને જોઈ હાનિ પણ સમજવી જોઈએ, કારણ કે ઉપાયન શબ્દ હાનિ શબ્દનો શેષ છે. ત્યાગ વગર આદાન (દેવું અથવા ઉપાયન) થઈ શકે નહિ, એ તો સૌ કોઈ સમજી શકે છે. જ નામના માણસ પાસેથી જ નામના માણસને

પચ્ચીસ રૂપીઆ લેવા છે પણ તે જ નામનો માણસ રૂપીઆનો ત્યાગ કરે ત્યારે જ બીજો માણસ લઈ શકે ને? ત્યાગ વગર અહણુ થઈ શકે જ નહિ. હાનિ અને ત્યાગનો એક જ અર્થ છે, તેમ લેવું, અહણુ કરવું, સ્વીકારવું એ બધા શબ્દો ઉપાયનના જ સમાન શબ્દો છે. એટલે કે એ બધાનો એક જ અર્થ છે.

ઉપાયન શબ્દ શેષ અને હાનિશબ્દ શેષી છે માટે ઉપાયનનો અન્વય હાનિમાં થાય છે, એટલે કે હાનિનો ઉલ્લેખ ન હોય તો ઉપરથી સમજી લેવો. આ સમજવાને માટે બીજાં ઉપમાન આપે છે.

કુશા, છન્દસ્તુતિ અને ઉપગાન આ ઉપમાનો બતાવ્યાં છે. કુશા વાનસ્પત્યાઃ સ્ય તા મા પાત કુશનો અર્થ દર્શ થાય છે પણ આ ઠેકાણે અર્થવાદના અન્ય વાક્યોના પર્યાલોચનથી કુશા ઔદુ-મ્બરી છે અર્થાત્ ઉદુમ્બર (ઉમરડાનો) બનાવવાની હોય છે, દર્શની નહિ.

છન્દસ્તુતિ = ‘છન્દોમિઃ સુવૈત્’ અહીં દેવછંદસ સમજવાનો હોય છે એ પણ અર્થવાદ વાક્યોની પર્યાલોચનથી સમજાય છે. અને સ્તુતિ પણ સૂર્યોદય વખતે કરવી એ સમયાચુપિતે સૂર્ય, એ અર્થ વાક્યથી સમજાય છે.

ઉપગાન ઋત્વિજો ગાયન્તિ અહીં પણ અર્થવચ્ચું સિવાય બીજા ઋત્વિજોએ ઉપગાન કરવું, આ પણ બીજા અર્થવાદ વાક્યોથી સમજાય છે. તે જ પ્રમાણે ઉપનિષદમાં જ્યાં ઉપાયનનો ઉલ્લેખ હોય ત્યાં તેનો અન્વય હાનિમાં છે એમ સમજવું જોઈ.

સુકૃત અને દુષ્કૃત એ કર્મ છે દ્રવ્ય નહિ. માટે એનું લેવું અથવા છોડવું બની શકે નહિ. એનું તો માત્ર અનુકરણ થઈ શકે માટે બ્રહ્મ જ્ઞાનીનાં સુકૃત અને દુષ્કૃતો મિત્ર અને શત્રુલઈ લે છે એ તો માત્ર બ્રહ્મવિદ્યાની સ્તુતિ જ છે આ કારણથી આ સૂત્રમાં શુણનો ઉપસંહાર નહિ પણ સ્તુતિનો ઉપસંહાર છે એમ સમજવું.

કોઈ ઠેકાણે હાનિ અને ઉપાયન બંને લેખમાં બતાવ્યાં હોય અને કોઈ ઠેકાણે કેવળ હાનિ અથવા કેવળ ઉપાયન બતાવ્યું હોય તો ત્યાં ‘ કોઈ વખતે હાનિ અને કોઈ વખતે ઉપાયન ’. એવો વિકલ્પ સમજવો નહિ; પણ ઉપાયનશબ્દ હાનિશબ્દનો શેષ હોવાથી, ઉપાયનનો હાનિમાં ઉપસંહાર જ સમજવો ॥ ૨૬ ॥

આ સૂત્રમાં બ્રહ્મજ્ઞાનીનાં કર્મક્ષયોનો સમય બતાવે છે.

સામ્પરાયે તર્તવ્યાભાવાત્ તથા હ્યન્યે ॥ ૩-૩-૨૭

પદાર્થ:- (સામ્પરાયે) બ્રહ્મજ્ઞાનીને મરણ વખતે જ સુકૃત અને દુષ્કૃત રૂપકર્મનો નાશ થાય છે (તર્તવ્યાભાવાત્) કારણ કે પછી કશું લોગ કરવા જેવું હોતું નથી (તથા હિ) તે જ પ્રમાણે (અન્યે) અન્ય શાખાના વિદ્વાનો કહે છે.

ભાવાર્થ:- બ્રહ્મજ્ઞાની જ્યારે સ્થૂલશરીરમાંથી નીકળે છે તે પહેલાં સુકૃત અને દુષ્કૃતરૂપ કર્મના નાશવાળો બ્રહ્મજ્ઞાનના બળથી થઈ જાય છે. કેટલાક વિદ્વાનોનું એવું માનવું છે કે, મરણ થયા પછી પણ બ્રહ્મજ્ઞાનીના આત્મામાં સુકૃત અને દુષ્કૃત રહે છે અને તેનો પૂરેપૂરો નાશ દેવયાન માર્ગમાં થાય છે. આ માનવું બરાબર નથી. બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયા પછી અને મરણ પામ્યા પછી કોઈ લોગ કરવા જેવું હોતું નથી, તો પછી મર્યા બાદ બ્રહ્મજ્ઞાનીના આત્મામાં એવાં કર્મ માનવાની કશી જરૂર નથી. શરીર રહિત થયા પછી સુખ કે દુઃખ લોગવવાનું હોતું નથી જેમકે અચીરં વાચ સન્તં ન પ્રિયાપ્રિયે સ્પૃશતઃ । જા. શરીરહીન થયેલાને સુખ અને દુઃખ સ્પર્શ કરતાં નથી. માટે મરણ વખતે કર્મોનો નાશ બ્રહ્મજ્ઞાનના બળથી થાય છે એ જ માનવું યોગ્ય છે. તાણ્ડયશાખાવાળા પણ માને છે કે અશ્વ દ્વય રોમાણિ ધૂનુતે. અશ્વ જેમ વાળ ખંખેરી નાંખે છે તેમ બ્રહ્મજ્ઞાની વિદ્વાન્ મરણ પહેલાં જ કર્મનો નાશ કરી નાખે છે.

મર્યા પછી બ્રહ્મજ્ઞાનીનો આત્મા વિરજા નામની નદીએ પહોંચે છે અને કર્મનો ક્ષય કરી એ નદીને પાર પામે છે. આ કથન તો માત્ર આલંકારિક છે. વિરજા નદી એટલે રમેશુલ્કનો અભાવ, ત્રણે શુલ્કના અભાવને મરણ પહેલાં જ બ્રહ્મજ્ઞાની પામે છે. એ પ્રમાણે બ્રહ્મજ્ઞાની શુભાતીત થઈ જાય છે. માટે સિદ્ધાંત એ જ છે કે, મરણ પહેલાં જ બ્રહ્મજ્ઞાની કર્મક્ષયને પામે છે. ॥ ૨૭ ॥

પાપ અને પુણ્યનું આપણું એ આલંકારિક વર્ણન છે તે આ સૂત્રમાં સમજાવે છે.

ઉન્દત ઉભયાવિરોધાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ:- (ઉન્દતઃ) દ્વેષછાથી યમનિયમાદિનું અનુષ્ઠાન શ્રવણે પુરુષ જ કરી શકે છે. (ઉભયાવિરોધાત્) તાંડિ શાખાવાળા તથા શાટયાયનિ શાખાવાળાનો વિરોધ રહે નહિ.

ભાવાર્થ:- બ્રહ્મજ્ઞાનીને દેહ છોડ્યા પછી પણ જો સુકૃત અને દુષ્કૃત રહે અને તેનો નાશ દેવપથમાં ગયા પછી થાય છે એમ માનવામાં આવે તો મુખ્ય દોષ તો એ આવે છે કે, શરીર વગર યમ અને નિયમાદિનું અનુષ્ઠાન કેવી રીતે થઈ શકે? જો યમ-નિયમાદિનું અનુષ્ઠાન ન થાય તો સુકૃત અને દુષ્કૃતનો નાશ પણ કેવી રીતે થઈ શકે?

આ કારણથી બ્રહ્મજ્ઞાની પોતાના શ્રવણ દરમિયાન જ યમ અને નિયમોનું અનુષ્ઠાન કરી સુકૃત દુષ્કૃતનો નાશ કરે છે અને અને પછી મૃત્યુ પામી દેવમાર્ગે થઈ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે.

સુકૃત અને દુષ્કૃત એટલે પુણ્ય અને પાપ. પુણ્ય પાપનો નાશ યમાદિનું અનુષ્ઠાન કરવાથી જ થાય છે. માટે મરણ પહેલાં જ બ્રહ્મજ્ઞાનીનાં પાપ પુણ્યનો નાશ થાય છે.

વળી તાંડિ અને શાટયાયન શાખાવાળાઓએ જે કહ્યું છે કે અથ દ્વ રોમાનિ ત્રિધૂવ પાન્ન । છા. ૮-૩-૧. ત્વ પુત્રા દાત્તવુરન્તિ

મુદ્દઃ સાધુકૃત્યામ્ દ્વિપન્તઃ પાપકૃત્યામ્ ॥ અશ્વ જેમ વાળને ખંખેરી નાખે છે. તેમ બ્રહ્મજ્ઞાની બ્રહ્મવિદ્યાના બળથી પાપપુણ્યને ખંખેરી નાખે છે.

બ્રહ્મજ્ઞાનીના પુત્રો વારસાને પામે છે. મિત્રો તેના પુણ્ય લઈ જાય છે અને દ્વેષ કરનારાઓ તેના પાપને લઈ જાય છે. આમાં પણ કોઈ જાતનો વિરોધ આવતો નથી. જીવતો માણસ પાપપુણ્યનો નાશ કરે છે.

બીજો અર્થ એવો પણ કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે કે બ્રહ્મજ્ઞાનીનું પુણ્ય મિત્રો લઈ લે છે અને પાપ શત્રુઓ લઈ લે છે કારણ કે, મિત્રો બ્રહ્મજ્ઞાની તરફ શુભ ભાવના રાખે છે અને શત્રુઓ બ્રહ્મજ્ઞાની તરફ દ્વેષ ભાવના રાખે છે. આ સારી અને નરસી ભાવનાઓથી જ મિત્રોને અને શત્રુઓને પુણ્ય પાપ મળે છે, વગર કારણે પુણ્ય પાપ મળતાં નથી. મનુસ્મૃતિ અ. ૬-૭૬ માં જણાવ્યું છે કે,

પ્રિયેષુ સ્વેષુ સુકૃતમપ્રિયેષુ ચ દુષ્કૃતમ્ ।

વિસૃજ્ય ધ્યાનયોગેન બ્રહ્માભ્યેતિ સનાતનમ્ મનુ. ૬-૭૬

અર્થ:- બ્રહ્મજ્ઞાની મિત્રમાં સુકૃત અને શત્રુમાં પાપ ધ્યાન યોગથી મિત્રશત્રુની ભાવનાનુસાર મૂકી સનાતન બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. આ અર્થ એટલા માટે યોગ્ય જણાતો નથી કે, પુણ્ય પાપ દ્રવ્યરૂપ ન હોવાથી તેની લેવડ દેવડ થઈ શકે નહિ. મિત્રને પુણ્ય આપવું અને શત્રુને પાપ આપવું એ તો માત્ર બ્રહ્મવિદ્યાની સ્તુતિ છે. અર્થવાદ છે. આ કારણથી પહેલો અર્થ જ યોગ્ય છે. ॥ ૨૮ ॥

ગતેર્યવત્ત્વમુમયથાજ્ઞયથા હિ વિરોધઃ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ:- (ગતેઃ) દેવયાન માર્ગમાં ગતિ હોવાનું ઉપદેશ્યું છે તે ગતિ (ઉમર્યા) અને રીતે અર્થવાળી માનવી જોઈએ. (અન્યથા) નહીંતો (વિરોધઃ) વિરોધ થાય. (હિ) નિશ્ચયને સૂચવે છે.

ભાવાર્થ:- બ્રહ્મજ્ઞાનીના પાપપુણ્યની હાનિ થયા પછી તે દેવયાન માર્ગમાં ગતિ કરી બ્રહ્મલોકમાં જઈ મુક્તિ પામે છે. આ દેવયાનગતિ કોઈક વખતે કોઈ બ્રહ્મજ્ઞાનીને કરવાની હોય છે, કોઈને ન પણ કરવી પડે. જેમકે પુણ્યપાપે સિદ્ધ્ય નિરજ્ઞન: પરમ સામ્ય-મુપૈતિ । મુંડક ૩-૧-૩ સર્વથા શુદ્ધ થયેલો બ્રહ્મજ્ઞાની આત્મા પુણ્ય અને પાપનો વિનાશ કરી પરબ્રહ્મના પરમ સામ્યને પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઠેકાણે દેવયાન ગતિ નથી બતાવી. આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે જે કમિક મુક્તિ મેળવે છે તે દેવયાન માર્ગે ગતિ કરે છે. બ્રહ્મવિદ્યાના બળથી એ સૂક્ષ્મ શરીર ટકાવી રાખે છે અને બ્રહ્મલોકમાં જાય છે અને પછી ત્યાંથી મુક્ત થાય છે. જેને કમમુક્તિ નથી તેને તો કયાંય પણ જવાની જરૂર નથી. બ્રહ્મ સર્વવ્યાપક હોવાથી તેને દેશાંતરમાં શોધવાની જરૂર નથી. જ્ઞાનદ્વારા અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થઈ અને પાપપુણ્ય નષ્ટ થયાં એટલે સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ બંને શરીર નાશ પામે છે. એટલે બ્રહ્મની સાથે પરમ સામ્યરૂપ મુક્તિ આપે આપ મળી રહે છે. ઉપનિષદમાં પણ કહ્યું છે કે બ્રહ્મજ્ઞાનીને શરીર છૂટવાની જ જરૂર છે, એ છૂટ્યું એટલે આત્મા પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને પામી મુક્ત થાય છે. તસ્ય તાવદેવ ચિરં યાવન્ન વિમોક્સે ઈત્યાદિ ઉપનિષદ વાક્યે । ઉક્ત અર્થને ટેકો આપે છે. જો સર્વ કોઈ બ્રહ્મજ્ઞાનીને મયાં પછી દેવયાન માર્ગે જવું જ પડે તો ઉપર બતાવેલા મુંડક ઉપનિષદના વાક્ય સાથે વિરોધ પ્રાપ્ત થયા વગર ન રહે. માટે દેવયાન ગતિ કોઈક ઠેકાણે અર્થવતી છે અને કોઈક બ્રહ્મજ્ઞાનીને માટે અર્થ-વતી નથી. ॥ ૨૧ ॥

સર્વ બ્રહ્મજ્ઞાનીઓને દેવમાર્ગ નથી તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

उपपन्नस्तद्वक्ष्यणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ:- (ઉપપન્ન:) અમુક બ્રહ્મની પ્રત્યે દેવયાનગતિ હોવી

અને અમુક પ્રત્યે ન હોવી એ યુક્તિયુક્ત છે. (તદ્વક્ષણાર્થોપલબ્ધેઃ) ગતિના કારણભૂત અર્થની પ્રાપ્તિ હોવાથી (લોકવત્) લોકવ્યવહારમાં પણ આવેા વિભાગ જણાય છે.

ભાવાર્થ:- ક્રમથી મુક્તિ મેળવનાર બ્રહ્મજ્ઞાની દેવયાન ગતિને પામી બ્રહ્મલોકમાં જઈ ત્યાં ઉચ્ચતમ દિવ્ય સુખ મેળવે છે. ઉપનિષદમાં આવાં સુખોનું વર્ણન આવે છે. આવાં સુખો દેવજ બ્રહ્મવિદ્યાના બળથી પ્રાપ્ત થાય છે પણ જે સર્વપુણ્યપાપના નાશથી બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ દેહનો લય પામે છે તે પ્રારંભ ક્રમથી પણ જોડાયેલ ન હોવાથી સદા: મુક્તિ પામે છે. આવેા અર્થ લૌકિક દષ્ટાન્તથી સમજી શકાય છે કે જેને ખીજા ગામની પ્રાપ્તિ કરવી છે તેને તો ગતિ જરૂર કરવી પડે છે પણ જ્યાં ગતિની જરૂર નથી એવા અર્થની પ્રાપ્તિ માટે ગતિની કશી જરૂર નથી. ધારો કે કોઈને તાવ આવ્યો હોય તો તેણે ઔષધનું સેવન કરવું અને શાંતિથી સૂઈ રહેવું જોઈએ. એટલે સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્તિ થઈ જશે. અહીં કોઈ ગતિ કરવાની જરૂર નથી કારણ કે ગતિસાધ્ય આરોગ્ય નથી. બધે ઠેકાણે ગતિની જરૂર હોતી નથી માટે દેવયાન ગતિ કોઈને હોય છે અને કોઈને નથી હોતી આમ માનવાથી દેવયાન ગતિ નિરર્થક થઈ જતી નથી કારણ કે અમુક ઠેકાણે તો તેનો ઉપયોગ છે જ. ॥ ૩૦ ॥

ઉપનિષદમાં કહેલી બધી જ વિદ્યામાં દેવયાન માર્ગ છે કે જ્યાં એનો ઉદ્દેશ હોય તે જ વિદ્યામાં આનો ખુલાસો આ સૂત્રમાં છે.

અનિયમઃ સર્વાસામવિરોધઃ શબ્દાનુમાનાભ્યામ્ ॥-૩૧ ॥

પદાર્થો:- (અનિયમઃ) સ્વયં સામાન્ય છે. (સર્વાસામ) બધી વિદ્યાઓમાં (અવિરોધઃ) કોઈ વિરોધ નથી (શબ્દાનુમાનાભ્યામ્) મુતિ અને સ્મૃતિથી પણ સિદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ:- ઉપનિષદોમાં જ્યાં જ્યાં વિદ્યા અથવા ઉપાસના છે ત્યાં ત્યાં બધે ઠેકાણે દેવયાન માર્ગનો ઉલ્લેખ નથી. કોઈ વિદ્યામાં છે અને કોઈક વિદ્યામાં નથી. જેમકે પંચાગ્નિ વિદ્યામાં દેવયાન માર્ગનો ઉલ્લેખ છે અને જૃહદારણ્યક ઉપ, ૨-૫ માં બતાવવામાં આવેલી મધુવિદ્યામાં દેવયાન માર્ગનો ઉલ્લેખ નથી આથી શંકા થાય છે કે દેવયાન માર્ગ સર્વવિદ્યાસાથે=સર્વ-ઉપાસના સાથે સંબંધ રાખે છે કે અમુક વિદ્યા સાથે ? આનો ઉત્તર એ છે કે દેવયાન માર્ગ ઉપનિષદમાં કહેલી સર્વવિદ્યા સાથે સંબંધ ધરાવે છે. અમુક જ વિદ્યા સાથે એનો સંબંધ છે અને અમુક સાથે નથી એવો નિયમ નથી કંમથીં સુક્તિ મેળવનાર સર્વ કોઈ ઉપાસકને દેવયાન માર્ગે થઈ બ્રહ્મ લોકમાં જવું પડે છે. શ્રુતિ અર્થાત્ વેદ અને સ્મૃતિમાં પણ એવો ઉલ્લેખ છે દ્વે સ્તી અચ્ચનવમ્ પિતૃગામહ દેવાનામુત । ઋગ્વેદ. ૧૦-૮૮-૧૫. આવો મંત્ર ઋગ્વેદમાં છે. ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે

શુક્લકૃણ્ણગતી દ્યેતે અગતઃ શાશ્વતે મતે ।

एकया यात्वनानृत्तिमन्यावर्तते पुनः ॥ ૮-૨૬. ગીતા.

આ શ્લોકમાં બે ગતિ સ્પષ્ટ બતાવી છે એ ગતિ એટલે દેવયાન માર્ગ અને પિતૃયાણુ માર્ગ. બ્રહ્મના ઉપાસકને દેવયાન માર્ગે ચોક્કસ છે. ॥ ૩૧ ॥

આધિકારિક મહાત્માઓ હોય છે, તેઓનું સૂચન આ સૂત્રમાં છે.

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ:- (આધિકારિકાણામ્) અધિકરીઓનું શરીર (યાવદધિકારમ્) જ્યાં સુધી અધિકારારંભક કર્મ હોય છે ત્યાં સુધી (અવસ્થિતિ) રહે છે.

ભાવાર્થ:- બ્રહ્મજ્ઞાનીઓમાં ઘણાઓ આધિકારિક જીવાત્માઓ હોય છે, જેઓને લોકસંગ્રહ તથા જનતાને સત્યનો ઉપદેશ

કરવાનો હોય છે. તથા સમાજની વ્યવસ્થા કરવાની હોય છે. એવા આધિકારિક મહાત્માઓ અક્ષરજ્ઞાની થવા છતાં પોતાનો આધિકાર સંપૂર્ણ થાય ત્યાંસુધી શરીરી રહી કર્મ કરે છે. આ કર્મ પોતાને માટે હોતાં નથી એટલે એ એમને બંધનકારક પણ હોતાં નથી. અક્ષર, જીવ અને પ્રકૃતિનું યથાર્થ-જ્ઞાન અક્ષરજ્ઞાનીઓને જ હોય છે એટલે પોતે તેના સાક્ષાદ્ દ્રષ્ટા હોય છે તેથી તેઓ સત્ય જ્ઞાત્રીનું નિર્માણ કરે છે ને આવા આધિકારિક આત્માઓ ન હોય તો અતીન્દ્રિય અર્થોનો સત્ય ઉપદેશ જનતાને પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ. આવા મહાત્માઓ રાગ-દ્વેષથી શૂન્ય છે. અક્ષરનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન પણ એમને હોય છે અને સાધારણ માણસ જેવા દેખાતા છતાં અધિકાર પ્રમાણે પોતાનું કર્તવ્ય કર્મ કર્યે જાય છે. અધિકાર જનક કર્મ પૂરું થાય છે એટલે તેઓ શરીર છોડે છે અને મુક્ત થઈ અક્ષરજ્ઞાનને લોગવે છે. આવા ઉદ્ધેષ ઉપનિષદમાં પણ મળી આવે છે, દાખલા તરીકે ને યમાચાર્ય અક્ષરજ્ઞાની ન હોત તો નચિકેતાને તે અક્ષરનો સત્ય ઉપદેશ કેવી રીતે આપી શકત. આ કારણથી આધિકારિક મહાત્માઓ પણ જગતમાં છે. એમ માનવું જોઈએ સાધારણ માણસો એમને ધરાધર ન જાણી શકે એ જુદી વાત છે. ॥ ૩૨ ॥

અક્ષર અક્ષરમાં સ્થૂલત્વ આદિ ધર્મો કોઈ કાળે પણ નથી તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

૨

અક્ષરધિયાં ત્વરોયઃ સામાન્યતદ્વાવામ્યામૌપસદયત્તદુક્તમ્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થઃ— (અક્ષરધિયામ્) અક્ષરવિષયક વિશેષનો પ્રતિષેધ કરનારી બુદ્ધિઓનો. (તુ) તો (અરોયઃ) અવરોધ=સંગ્રહ કરવો જોઈએ. (સામાન્યતદ્વાવામ્યામ્) પ્રધાનભૂત અક્ષર અને સ્થૂલત્વ આદિ ધર્મોનું અનુસંધાન કરવાથી (મૌપસદયત્) મૌપસદ=સામવેદના મંત્રોનો યજુર્વેદના સ્વરથી પ્રયોગ થાય છે તેમ (તદુક્તમ્) આ જાણત પૂર્વેનીમાંનામાં સ્પષ્ટ કરી બતાવી છે.

ભાવાર્થ.— પૃહ્લારણ્યકમાં એતદ્વૈ તદક્ષરમ્ ૩-૮-૮. ઇત્યાદિ અક્ષર
 બ્રહ્મમાં સ્થૂલત્વાદિધર્મોના નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે મુંડક
 ઉપનિષદમાં પણ તદ્ અદ્રેશ્યમગ્રાહ્ય ૧-૧-૫. માં દ્રશ્યત્વ અને
 ગ્રાહ્યત્વ ધર્મોના નિષેધ બ્રહ્મમાં કહેવામાં આવ્યો છે. આવી નિષેધ
 વિષયક બુદ્ધિ જ્યાં જ્યાં બ્રહ્મનું પ્રતિપદન કર્યું છે ત્યાં સર્વત્ર
 સમજવી જોઈએ. સત્યમ્, જ્ઞાનમ્, અનન્તમ્, વ્રહ્મ આવું પ્રતિપાદન
 તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં છે ત્યાં પણ બ્રહ્મમાં અસ્થૂલત્વાદિ ગુણો
 સમજવા જોઈએ. કારણ કે બ્રહ્મ સર્વત્ર અને સદા એક રૂપ જ
 હોય છે. માટે એનો પ્રતિપાદન પ્રકાર પણ એકરૂપ જ હોય
 એમાં શંકા ન હોવી જોઈએ. બ્રહ્મ મુખ્ય છે અને અસ્થૂ-
 લત્વાદિ ગુણો એના શેષ છે અથવા ગૌણ છે. ગૌણ અર્થ
 પ્રધાનને અનુસરે છે. આ વાત પૂર્વમીમાંસામાં ૩-૮-૮ સૂત્રમાં
 સ્પષ્ટ કરી છે. જમદગ્નિના પુત્ર જમદગ્ન્ય પુરોહિતસાધ્ય
 એક દિવસનો યજ્ઞ કર્યો હતો તેમાં પુરોહિતનું પ્રદાન સામવેદના
 સ્વરવાણા મંત્રોથી કરવાનું હતું પણ એનો વિનિયોગ યજ્ઞવેદમાં
 હોવાથી અધ્વર્યુએ યજ્ઞવેદના સ્વરવાણા મંત્રોથી કર્યું હતું.
 કારણ કે વિનિયોગ પ્રધાન હતો અને સામવેદના ઉત્પત્તિમંત્રો એ
 યજ્ઞપ્રયોગમાં ગૌણ હતા. એટલે મુખ્યભૂત વિનિયોગને અનુસરી
 સામવેદના મંત્રોને પણ યજ્ઞવેદના સ્વરથી ઉચ્ચારણ કરી
 પુરોહિતનું પ્રદાન કર્યું હતું. આ સંબંધી જેને વિશેષ જાણવાની
 ઇચ્છા હોય તેમણે પૂ. મીમાંસા અ. ૩-પા. ૩-સ્. ૮ મું અને તેનું
 ભાષ્ય જોવું. ॥૩૩॥

આત્મા એ જ છે. છવાત્મા અને પરમાત્મા. તેની વિશેષ
 સમજણ આ સૂત્રમાં જણાવે છે.

इयदामननात् ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ.— (અમનનાત્) ઉભયનું આમનન હોવાથી (દ્વય) દિત્વ
 યુક્ત આત્માનું ઇંચત્વ અર્થાત્ સંખ્યા પ્રતિપાદન છે.

ભાવાર્થ:- મુંડક ઉપનિષદમાં જે આત્માઓ બતાવવામાં આવ્યા જેમકે, દ્વા સુર્ણા સત્યા સમાન વૃક્ષં પરિપ્ષ્વજાતે । તયોરન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદ્ય-
નશ્વન્ન્યો અભિચાકરીતિ મુંડક-૩-૧-૧. અહીં જે આત્માઓ બતાવ્યા છે, અને તેમાંથી એક આત્મા પ્રકૃતિરૂપ વૃક્ષનું પાકેલું સ્વાદુ ફળ ખાય છે જ્યારે બીજો આત્મા એ ફળને ખાતો નથી પણ તે માત્ર જુએ છે.

કઠોપનિષદમાં આ પ્રમાણે ઉપદેશ્યુ છે.

· ઋતં પિવન્તૌ સુદૃતસ્ય લોકે ગુહા પ્રવિષ્ઠૌ પરમે પરાદે । હયાતપૌ બ્રહ્મવિદો વદન્તિ પદ્માયો યે ચ ત્રિણાચિકેતાઃ કઠ. ૩-૧.

આમાં પણ જે આત્માઓ બતાવ્યા છે પણ અહીં ફેર એટલો છે કે અહીં બંને આત્માઓને ઋતુપાન કરનારા બતાવ્યા છે. ઋત એટલે કર્મનું ફળ=સુખ અને દુઃખ.

અહીં શંકા એ છે કે આ બંને ઉપનિષદની અહીં કહેલી વિદ્યા એક છે કે જુદી જુદી ?

જે ય વિદ્યામાં ફરક જણાયાથી માલુમ પડે છે બંને વિદ્યા જુદી જુદી છે. કારણકે, એક વિદ્યામાં એક જ આત્મા લોકતા તરીકે બતાવ્યો છે જ્યારે બીજી વિદ્યામાં બંને આત્મા લોકતા તરીકે બતાવ્યા છે.

આ શંકાનો ઉત્તર એ છે બંને વિદ્યા એક સરખી જ છે. ઋતં પિવન્તૌ અહીં બંને આત્માને લોકતા તરીકે કહ્યા નથી પણ, એક જ આત્મા લોકતા તરીકે છે અને બીજો આત્મા તો ભોગ કરાવનાર છે અર્થાત્ કર્મનું ફળ આપનાર છે. એક પીએ છે અને બીજો પાય છે. જીવાત્મા કર્મનું ફળ પીએ છે=ભોગવે છે અને પરમાત્મા એ ફળનું પાન કરાવે છે આમ મુંડક ઉપનિષદની સાથે એકતા હોવાથી બંને વિદ્યામાં સમાનતા છે, એકતા છે. જીવાત્મા એ સામાન્ય નામ છે અર્થાત્ નતિવાચક નામ છે જ્યારે

પરમાત્મા વ્યક્તિવાચક નામ છે. આથી જીવાત્માઓ બહુસંખ્યક છે એ સમજી શકાય છે.

છત્રિન્યાય પણ અહીં લગ્નપદવામાં આવ્યો છે. જેમ ઘણા છત્રીવાળાઓ સાથે એક માણસ છત્રી વગરનો હોય તો પણ લોકો કહે છે આ બધા છત્રીવાળા ચાલ્યા જાય છે, તેમ પરમાત્મામાં લોકતૃત્વ ન હોવા છતાં લોકતૃત્વવાળાઓ સાથે તે પણ લોકના માત્ર કહેવાય છે. બધાં ઉપનિષદો અને વેદોનું મનન કરવાથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે પરમાત્મામાં લોકતૃત્વ નથી, માટે દ્વિત્વોપેત આત્માઓમાં અથર્વ અને કઠની દૃષ્ટિએ પણ સામ્ય છે. ॥ ૩૪ ॥

બ્રહ્મ જ સર્વનો અન્તરાત્મા છે. તે આ સૂત્રમાં સમજાવે છે.

અન્તરા ભૂતગ્રામવત્ સ્વાત્મનઃ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ:-(અન્તરા) પરમાત્મા સર્વાન્તર છે અને તે એક છે. (સ્વાત્મનઃ) પોતાના આત્માની અંદર પણ એક જ પરમાત્મા છે. (ભૂતગ્રામવત્) જેમ સર્વ જૂતોનો અંતરાત્મા પરમાત્મા જ છે તેમ.

ભાવાર્થ - પૃથ્ઠ્ઠદારણ્યકમાં ચક્રાયણના પુત્ર ઉપસ્તે યાજ્ઞવલ્કયને આ પ્રમાણે પૂછયાનો ઉદ્દેશ છે.

યત્પ્રજ્ઞાદપરોક્ષાદ્ બ્રહ્મ ય આત્મા સર્વાન્તરસ્ત્વં મે વ્યાચક્ષ્વ । પૃ.૩-૪-૧.
હિ યાજ્ઞવલ્કય, જે સર્વનો અન્તરાત્મા બ્રહ્મ છે તેને તમે મને પ્રત્યક્ષ થાય એવી રીતે સમજાવો. જ્યારે યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું કે, જે પ્રાણથી જીવન જીવે છે એ તારો સર્વાન્તર આત્મા છે. ઉપસ્તે ફરીથી કહ્યું કે મારે લક્ષણથી આત્મા નથી સમજાવો. મને તો જેમ કોઈ ગાયનું શીંગડું પકડી કહે કે, આ ગાય છે. તેવી રીતે પ્રત્યક્ષ સર્વાન્તર=સર્વની અંદર રહેલા આત્માને બતાવો.

યાજ્ઞવલ્કયે ઉત્તર આપ્યો કે, જે સર્વનો દ્રષ્ટા છે તેને કોઈ આંખથી જોઈ શકે નહિ, તેમ બીજી ઇન્દ્રિયોથી પણ અનુભવી

શકે નહિ. પણ જીવાત્મા જેની શક્તિથી જીવન જીવી શકે છે તે જ સર્વનો અન્તરાત્મા છે અને તારો પણ એ જ અન્તરાત્મા છે.

આગળ પાંચમા બ્રાહ્મણમાં કૌષતકિના પુત્ર કહોલે પણ એ જ પ્રશ્ન પૂછ્યો અને તેને પણ સર્વાન્તર આત્માની સમજણ અને વધારામાં એ કહ્યું કે અશ્વના (ભૂખ) પિપાસા (તરશ) શોક, મોહ, ઘડપણ અને મૃત્યુ આત્માને નથી. આમ બે જણાને સર્વાન્તર આત્મા જુદી જુદી સમજાવ્યો ત્યારે શું સર્વાન્તર આત્મા બે છે કે એક ? આનો ઉત્તર એ છે સર્વાન્તર આત્મા એક જ છે બે નહિ. એક શરીરમાં બે સર્વાન્તર આત્મા સંભવી શકે નહિ. બે જીવાત્મામાં પરમાત્મા ન હોય તો તે સર્વાન્તર કેમ કરી શકાય ? જીવાત્મા તો અણુ હોવાથી પરમાત્મામાં વ્યાપક થઈ રહી શકે નહિ માટે જીવાત્મા સર્વાન્તર આત્મા નથી પણ પરમાત્મા જ સર્વાન્તર આત્મા છે. પંચ મહાભૂતથી બનેલા શરીરમાં કોઈ પણ પૃથ્વી આદિ ભૂતતત્ત્વ પણ સર્વાન્તર નથી. સર્વાન્તર તો પરમાત્મા જ છે. બે વ્યાપક અને નિરાકાર હોય તે જ સર્વાન્તર હોઈ શકે ? આ ઉપરથી સમજવું જોઈએ કે, ઉપસ્ત અને કેહોલને એક જ સર્વાન્તર આત્માનો ઉપદેશ આપ્યો છે માટે એ બંને વિદ્યા એક જ છે. ॥ ૩૫ ॥

બે વખત ઉપદેશ હોવાથી એ બંને સર્વાન્તર આત્માઓ જુદા છે એ શંકાનું આ સૂત્રમાં સમાધાન કરે છે.

અન્યથા મેદાનુપપત્તેરિતિ ચેન્નાપદેશાન્તરત્વત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ:- (અન્યથા) બે સર્વાન્તર આત્માઓ જુદા જુદા ન હોય તો (મેદાનુપપત્તેઃ) એનો દરીથી ઉપદેશ ન કરવો જોઈએ, પણ દરીથી ઉપદેશ કયો છે માટે સર્વાન્તર આત્મામાં ભેદ છે (ઈતિ ચેત્) બે એવી શંકા કરવામાં આવે તો (ઉપદેશાન્તરત્વત્) જેમ બીજા ઉપદેશો અનેક વાર કહેવામાં આવ્યા છે તેમ.

ભાવાર્થ:— એક જ વેદ (જાણવા યોગ્ય) અર્થને બીજી વખતે સમજાવવામાં આવે તેથી કંઈ વેદમાં ભેદ આવતો નથી. જેમકે શ્વેતકેતુના પિતાએ પોતાના પુત્રને આત્માનો ઉપદેશ નવ વખત કર્યો. જુઓ, છાંદોગ્ય ૬-૮-૭. શું તેથી નવ આત્મા છે અથવા નવ પરમાત્મા છે એમ સમજવું? જ્યાં સુધી વેદ વસ્તુ પૂરેપૂરી રીતે જિજ્ઞાસુ ન સમજી શકે ત્યાં સુધી વારંવાર તે વસ્તુનો ઉપદેશ આપ્યા કરવો જોઈએ. ધારો કે કોઈ સાપના ઉપર અજાણતાં પગ મૂકવાની તૈયારીમાં હોય તો બીજા દ્રષ્ટાએ તેને કહેવું જોઈએ કે સંભાળજે, સામ છે. જો એક વખત કહેવાથી એ ન સમજે તો. બીજી વખત પણ કહેવું જોઈએ કે ‘સાપ’ છે. અરે જો વખત જ શા માટે? જ્યાં સુધી એને જોધ ન થાય ત્યાં સુધી ‘સાપ’ ‘સાપ’ એમ કહ્યા કરવું જોઈએ આમ અનેક વખત સાપ સાપ કહેવાથી સાપમાં કોઈ ભેદ પડતો નથી. સાપ તો એક જ એનો એ હોય છે. ઉપદેશ ભલે અનેક વાર થાય. આ પ્રમાણે યાજુર્વેદકથે સર્વાન્તર આત્માનો જો વખત જો જજીને જુદી જુદી રીતે સમજાવ્યો તેથી વિદ્યામાં ભેદ પડતો નથી. એક જ વિદ્યા છે કારણ કે વેદ વસ્તુ (પરમાત્મા) એક જ છે. આ ઉપરથી સમજાશે કે, ઉપસ્તને અને કહોલને ઉપદેશેલી જો વિદ્યામાં પૂરેપૂરું સામ્ય છે, માટે અશનાયા આદિથી સર્વાન્તર આત્મા રહિત છે એનો ઉપસંહાર ઉપસ્તને કહેલી વિદ્યામાં પણ સમજવો. અને ઉપસ્તને કહેલી વિદ્યાના શુભોનો ઉપસંહાર કહોલને કહેલી વિદ્યામાં પણ સમજવો જોઈએ. ॥૩૬॥

જો શિષ્યને જુદી જુદી રીતે એક વસ્તુ સમજાવી શકાય છે. તે આ સૂત્રમાં સમજાવે છે.

વ્યતિહારો વિશિષ્યન્તિ હીતરવત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ:— (વ્યતિહાર:) ઉપસ્ત અને કહોલના ઉપદેશમાં બદલાવો

ગુણોનો વ્યતિહાર છે એટલે જા'ને ઉપદેશમાં કહેલા ગુણો બ્રહ્મમાં છે અને તેથી બ્રહ્મ જીવથી ભિન્ન છે. (વિશિષ્ટિ) યાજ્ઞવલ્કયના વાક્યો બ્રહ્મને જીવથી ભિન્ન તરીકે બતાવે છે. (હિ) કારણ કે (હતસ્વત્) બીજી સદાદિ વિદ્યામાં પણ એમ જ કહ્યું છે.

ભાવાર્થ.— જૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં યાજ્ઞવલ્કયે ઉપસ્તને સમજાવ્યું કે જે સર્વ પ્રાણીઓનો પ્રાણન-હેતુ આત્મા છે તે સર્વાન્તર આત્મા છે.

કહોલને સમજાવ્યું કે જે અશનાયા (ભૂખ) આદિથી રહિત છે તે તારો આત્મા 'સર્વાન્તર' આત્મા છે. આ જા'ને ગુણોનો બ્રહ્મમાં અવિરોધથી સમાવેશ થાય છે એમ જા'નેજો સમજવાનું છે. આ જા'ને ગુણો જીવમાં નથી માટે બ્રહ્મ એવા ગુણવાળું છે તેથી ઉપાસક જીવાત્માથી બ્રહ્મ ભિન્ન છે અને જો બ્રહ્મ તમારો સર્વાન્તરમાં છે એમ જા'નેજો ગુણોનો વ્યતિહાર (એટ્રીક-ણ) કરવાનું કહ્યું છે માટે ઉપસ્ત અને કહોલને કહેલી વિદ્યા એક જ છે કારણ કે તેનું વેદ એક જ છે.

શ્રી સ્વામી શંકરાચાર્યજીએ ઉપાસ્ય બ્રહ્મના ગુણો પોતામાં લાવવાની ભાવના કરવી, અને તું એ હું છું અને હું એ તું છે, આવી અલેદની ભાવના પણ કરવી પણ આવી ભાવનાથી મારું એકત્વ થતું નથી એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. અ નામનો માણસ વ નામના માણસને કહે કે તું હું છું અને 'હું' તું છે એમ કહેવાથીજો વ્યક્તિઓ ખરી રીતે એક થતી નથી, લેદની નિત્યતા પણ સમજવી જોઈએ. ॥ ૩૭ ॥

સત્યાદિ ગુણોનો ઉપસંહાર બીજી બ્રહ્મવિદ્યામાં કરવો તેની સમજ આ સૂત્રમાં છે.

મૈય દિ સત્યાદયઃ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ — (મ ઇય) જૃહદારણ્યકમાં જે જે વિદ્યા બતાવી છે

તે પણ એક જ વિદ્યા છે. (દિ) કારણ કે (સત્યાદય.) એક સત્ય આદિ શુભોની અનુવૃત્તિ બંનેમાં છે.

ભાવાર્થ:- પૃહ્લારણ્યક ઉપનિષદમાં સત્ય નામની વિદ્યા બે ઠેકાણે બતાવવામાં આવી છે જેમ કે સ યો હૈતં મહદ્ યશ્ચ પ્રથમજ વેદ સત્ય બ્રહ્મ ॥ પૃ. ૫-૪-૧ આગળ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે તદ્ યત્ તત્ સત્યમ્ અસૌ સ આદિત્યો ય ઇષ્ણુ એતસ્મિન્ મણ્ડલે પુરુષો યશ્ચાયં દક્ષિણે અક્ષન્ પુરુષ ॥ પૃ. ૫-૫૨. પહેલા વાક્યનો અર્થ એ છે કે જે મહાન્ પૂજનીય સૌથી પ્રથમ પ્રકટ હિરણ્ય-ગર્ભ છે, તે સત્ય બ્રહ્મ છે. આગળ ફળ વાક્યમાં જણાવ્યું છે કે એ સત્યને જે બાણે છે તે ઇમાન્ લોકાન્ જયતિ પૃ ૫-૪-૧, તે આ લોકોને જીતે છે.

બીજા વાક્યમાં કહ્યું છે કે બ્રહ્મ સત્ય છે. તે આદિત્યમાં છે અને આંખમાં પણ છે. આદિત્ય પુરુષનું રહસ્ય અહર્ છે અને અક્ષિપુરુષનું રહસ્ય અહમ્ છે. જે આ રહસ્યને સમજે છે તે પાપથી મુક્ત થાય છે.

આ બંનેમાં સત્યસ્વરૂપ બ્રહ્મ જ બતાવવામાં આવ્યું છે. જે કે આ બંનેના ફળ જુદા જુદાં બતાવવામાં આવ્યાં છે. એકમાં લોકજય ફળ બતાવ્યું છે જ્યારે બીજામાં પાપનિવૃત્તિ ફળ બતાવ્યું છે, પણ જુદાં ફળ બતાવવાથી કંઈ વિદ્યા જુદી જુદી થઈ શકતી નથી.

વળી અહીં તો જે ફળ બતાવ્યું છે એ તો અહર્ અને અહમ્ રૂપ રહસ્યનું ફળ છે અને એ તો અંગ તરીકે છે અંગનું ફળ અંગીના ફળમાં મળી શકે છે માટે આ બંને વિદ્યાઓ બંને જુદી જુદી જણાય પણ વાસ્તવમાં બંને સમાન (એક) વિદ્યા છે. બંનેનું વેદ એક જ છે માટે ઉપાસકે એક વિદ્યાના શુભોનો ઉપસંહાર બીજામાં કરવો. બ્રહ્મ એક છે વ્યાપક છે તેથી તેનો

સંબંધ આદિત્ય અને આંખમાં પણ છે. માટે એક જ અનાદિ વ્યાપક સત્ય બ્રહ્મનો જ જાંને વિદ્યામાં ઉપદેશ છે. ॥ ૩૮ ॥

સત્યકામત્વાદિ શુભો છાંદોગ્યમાં બતાવ્યા છે, તેનો જૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં ઈતાવેલી મહત્વાદિશુભ્રવાળી વિદ્યામાં ઉપસંહાર કરવો. તે આ સૂત્રમાં સમજાવ્યું છે.

કામાદીતરત્ર તત્ર ચાયતનાદિભ્યઃ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થઃ— (કામાદિ) સત્યકામત્વાદિ ધર્મો (હતરત્ર) જૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં કહેલા મહત્વાદિ શુભોવાળા બ્રહ્મમાં જોડવા જોઈએ. (ચ) અને (આયતનાદિભ્યઃ) હૃદય આદિ સ્થાન ઉપદેશોમાં હોવાથી.

ભાવાર્થઃ— છાંદોગ્યમાં સત્યકામત્વ, અપહતપાખત્વ, વિજરત્વ વિમૃત્યુત્વ, વિશોકત્વ વિનિધિત્વ (ક્ષુધારહિતત્વ), અપિપાસિતત્વ અને સત્યસંકલ્પત્વ શુભો પરમાત્મામાં છે એમ ઉપદેશ્યું છે. જુઓ, છાંદોગ્ય ઉપ. ૮-૧-૫.

જૃહદારણ્યકમાં ઉપદેશ્યું છે કે આત્મા મહાન છે એટલે કે પરમાત્મામાં મહત્વ છે, સર્વને વશમાં રાખનાર હોવાથી તેમાં વશિત્વ છે. વગેરે. જુઓ, જૃહદારણ્યક ઉપ. ૪-૪-૨૨.

આ જાંને વિદ્યાઓ સમાન છે કારણ કે જાંને ઉપનિષદમાં બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવાનું સ્થાન હૃદય કહ્યું છે. લોકના રક્ષણ માટે એને સેતુ પણ કહેવામાં આવેલ છે. આવી જાતની સમાનતાથી સમજવું જોઈએ કે જાંને વિદ્યા એક જ છે. જાંને વિદ્યાનું વેદ બ્રહ્મ પણ એક જ છે. આ કારણથી છાંદોગ્યમાં જે શુભો બ્રહ્માત્મામાં બતાવ્યા છે તે જો જૃહદારણ્યકમાં ન બતાવ્યા હોય તો ત્યાં તેનો ઉપસંહાર કરવો જોઈએ. અને જૃહદારણ્યકમાં કહેલા સર્વ-વશિત્વાદિ શુભોનો છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં પણ ઉપસંહાર કરવો જોઈએ. સૂત્રમાં કામ શબ્દ પ્રયોજ્યો છે પણ તેનાથી સત્યકામ શબ્દ સમજવો જોઈએ. જેમ ‘શીમસેન’ને કેવળ શીમ શબ્દથી

સંબોધાય છે તેમ. ભાવાર્થ એ છે કે એક વિદ્યા હોવાથી એક-
બીજા પ્રકરણમાં ગુણોનો ઉપસંહાર થઈ શકે છે. ॥ ૩૯ ॥

નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં સત્યકામત્વાદિ ગુણો પણ નથી. એ શંકાનું
સમાધાન આ સૂત્રમાં છે.

આદરાદ્લોપઃ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થઃ— (આદરાત્) ઘણા જ આદરથી ઉપદેશોલા યોગ્ય ગુણોનો
(અલોપઃ) બ્રહ્મમાં કદી પણ અભાવ હોતો નથી.

ભાવાર્થઃ— કેટલાક કહે છે કે પરબ્રહ્મ તો નિર્ગુણ છે એમાં કોઈ
ગુણ નથી. નેહ નાનાત્તિ કિંચન પૃ. ૪-૪-૧૬. બ્રહ્મમાં કોઈ ભેદ નથી.
ગુણ ગુણિભાવ પણ બ્રહ્મમાં નથી. આ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર એ છે કે,
જેઓએ બ્રહ્મની પ્રતિ કરી છે, જેઓ જીવન મુક્ત થઈ રહ્યા છે
તેઓએ જ્યારે સત્યકામત્વાદિ ગુણોનું બ્રહ્મમાં બહુ આદરથી
પ્રતિપાદન કર્યું છે તો પછી એ ગુણો બ્રહ્મમાં નથી એમ કેમ
કહી શકાય? બ્રહ્મ સગુણ છે, તો તે સત્યકામત્વ, સર્વવશિત્વાદિ
ગુણોને લીધે છે અને નિર્ગુણ છે તો સ્થૂલત્વ, કામ, ક્રોધ, લોભ
અને મોહાદિ ગુણોને લીધે છે. સગુણ બ્રહ્મ નિર્ગુણ બ્રહ્મથી ભુદ્
છે એવું કશું જ નથી. જે ગુણો બ્રહ્મમાં સનાતન છે તેને લીધે
તે સગુણ અને જે ગુણો એમાં ન હોય તેને લીધે તે નિર્ગુણ છે.

વળી બ્રહ્મ એ આત્મા છે. અને આત્મા એ દ્રવ્ય છે. દ્રવ્યનું
લક્ષણ જ ગુણ છે. જેમાં ગુણ હોય તે દ્રવ્ય અને તે આત્મા. જેમાં
ગુણ ન હોય તે આત્મા કહેવાય જ નહિ. આ કારણથી મત્યકામાદિ
ગુણોનો અલોપ અર્થાત્ સદૈવ ભાવ જ છે. નેહ નાનાત્તિ કિંચન. પૃ.
૪-૪-૧૬. આ વાક્યનો અર્થ એ છે કે બ્રહ્મમાં કોઈ બીજું દ્રવ્ય
મળ્યું નથી. એ તો અખંડ દ્રવ્ય છે, આત્મા છે અને સર્વ કલ્યાણ-
ગુણોથી યુક્ત છે. एकदा एव अनुद्रव्यम् પૃ. ૪-૪-૨૦. આ વાક્યનો
અર્થ એ જ છે કે બ્રહ્મને એક રૂપે જ ભેવું ભેઈએ, એટલે એમાં

જે સનાતન કલ્યાણગુણો છે તે જ ગુણોથી એને જોવું જોઈએ અર્થાત્ જાણવું જોઈએ. કામક્રોધાદિ અથવા સ્થૂલત્વાદિ ગુણોવાળા તરીકે એને ન સમજવા જોઈએ. આથી ઉપાસક પરમાત્મામાં જે સત્યસંકલ્પાદિ ગુણો છે તે ગુણવાળા તરીકે તેની ઉપાસના કરવી જોઈએ. ॥ ૪૦ ॥

મુક્ત આત્માને પિતૃલોક આદિની કામના બતાવી છે, તે માત્ર પ્રરોચક કથન છે. તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४१ ॥

પદાર્થ:- (ઉપસ્થિતે) મુમુક્ષુ ઉપાસકને મોક્ષપ્રાપ્તિ થયા પછી (અતઃ) બ્રહ્મપ્રાપ્તિને લીધે સર્વ લોકોની પ્રાપ્તિ થાય છે. (તદ્વચનાત્) તેવું વચન હોવાને લીધે.

ભાવાર્થ:- મોક્ષપ્રાપ્તિ થયા પછી મુક્ત આત્મા જે જે લોકોની પ્રાપ્તિ કરવા ઇચ્છે તે તે લોકો એને સંકલ્પ માત્રથી જ મળી શકે છે. કારણ કે, એ પ્રમાણે વચનો છે. સ યદિ પિતૃલોકકામો ભવતિ સકલ્પાદેવાસ્ય પિતરઃ સમુત્તિષ્ઠન્તિ તેન પિતૃલોકેન સપત્રો મહીયતે છાંદોગ્ય. ૮-૧-૨.

મુક્ત આત્મા જે પિતૃલોકની કામના કરે તો તેને સંકલ્પ માત્રથી જ પિતૃલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે અને પિતૃલોક સાથે મળી તેનો આનંદ મેળવે છે, ઇત્યાદિ. અહીં એ સમજવાનું છે કે એ આત્માને તે તે લોકો માટે કોઈ જુદું અનુધાન કરવું પડતું નથી. બ્રહ્મવિદ્યાથી જ બધાની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. આ માત્ર બ્રહ્મવિદ્યાની અને મુક્તિની સ્તુતિ છે. કેવળ સ્તુતિને ખાતર ઉપદેશવામાં આવ્યું છે. બાકી મુક્ત આત્માને કોઈ કામના હોતી જ નથી, જો કામના હોય તો મોક્ષ જ ન મળે. બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થઈ એટલે બધા લોકો તેને મળી ચૂક્યા હોય છે. તસ્મિલ્લોકાઃ શ્રિતા સર્વે કંઠ. ૨-૩-૧.

યદા સર્વે પ્રમુચ્યન્તે કામા ચેઽસ્ય હૃદિશ્રિતાઃ । કટોપ. હૃદયમાં રહેલી
બધી કામનાઓ સમાપ્ત થઈ જાય છે ત્યારે જ મર્ત્યોઽમૃતો ભવતિ ॥
કઠ. ૩-૩-૧૪. ઉપાસક મુક્ત થાય છે. જ્યાં લોકપ્રાપ્તિ મુક્તને
બતાવવામાં આવી છે ત્યાં પણ યદિ શબ્દ મૂકવામાં આવ્યો છે ‘સ
યદિ પિતૃલોકકામો ભવતિ’ જે પિતૃલોકની ઈચ્છા કરે તો. પણ
પિતૃલોકની ઈચ્છા જ થઈ શકે નહિ કારણકે ઈચ્છાનું કારણ મુક્ત
આત્મામાં નહિ થયેલું હોય છે માટે મુક્તને લોકની પ્રાપ્તિ જે
ઉપદેશેલી છે તે કેવળ બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રશંસા છે. બ્રહ્મ તો આનંદનો
અનંત મહાસાગર છે એમાં સર્વ આનંદો સમાઈ જાય છે, માટે
જુદી જુદી વ્યક્તિના સંબંધથી મુક્તને આનંદ મેળવવાનો રહેતો
નથી. ગીતામાં પણ ઉપદેશમાં આવ્યું છે કે:

યાવાનર્થ ઉદપાને સર્વતઃ સંપ્લુતોદકે ।

તાવાન્ સર્વેપુ વેદેપુ બ્રહ્મણસ્ય વિજ્ઞાનતઃ ॥ ગીતા ૨-૪૬.

નાના નાના જળાશયોથી જે જે જળસાધ્ય કામ કરવામાં
આવે છે તે બધાં જ કામ મોટા વિશાળ મીઠા જળાશયમાં પણ
થઈ શકે છે. તો પછી નાના જળાશયો શોધવાની જરૂર શી ?
બ્રહ્મના આનંદમાંથી જ બીજામાં આનંદનાં ઝરણાં ગયેલાં હોય છે.
માટે મુક્તને લોકોની પ્રાપ્તિ કહી છે તે તો માત્ર પ્રત્યક્ષ છે.
અન્ય લોકો કર્મથી પ્રાપ્ત થાય છે જ્યારે મુક્તિ બ્રહ્મજ્ઞાનથી
પ્રાપ્ત થાય છે. મુક્તિ સર્વ આનંદોનું ધામ છે. ॥૪૧॥

બધી જ ઉપાસના કર્મનું અંગ છે એ કથન બરાબર નથી.
તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

તન્નિર્ધારણાનિયમ સ્તદ્દૃષ્ટેઃ પૃથગ્ધ્યપ્રતિબન્ધઃ ફલમ્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થઃ— (તન્નિર્ધારણાનિયમઃ) કર્મમાં કર્મોગાથ્રય ઉપાસનાનો
નિયમ નથી (તદ્દૃષ્ટેઃ) તે પ્રમાણે દર્શનશ્રવણ હોવાથી (હિ) કારણ
ઉપાસનાનું (ફલમ્) ફળ (પૃથક્) છે અને તે (અપ્રતિબન્ધઃ) અપ્રતિબંધ છે.

ભાવાર્થ:- જ્યોતિષોમરૂપ કંતુરૂપ કર્મનું અંગ ઉદ્દીથો-
પાસના છે. એટલે કે એ ઉદ્દીથોપાસનાનો ઓંકાર દ્વારા કર્મમાં
ઉપસંહાર થાય છે. પણ આવો ઉપસંહાર નિયમથી કરવો જ
જોઈએ એવો કશો નિયમ નથી. કારણ કે એવા પ્રકારનું શ્રવણ થાય
છે કે તેન ઉમૌ કુસ્તઃ, યશ્ચ ઇતદેવ વેદ યશ્ચ ન વેદ ॥ છાં. ૨-૨-૧૦ ॥
અંગાશ્રિત ઉપાસનાને જે જાણે છે તે પણ કર્મ કરે છે અને જે
નથી જાણતો તે પણ કર્મ કરે છે. જે જાણીને કર્મ કરે તો
કર્મ વીર્યવત્તર થાય છે. કર્મનું ક્ષણ જુદું છે અને ઉપાસનાનું
ક્ષણ જુદું છે. કર્મના અંગની ઉપાસનાનું ક્ષણ એ છે કે
કર્મના ક્ષણમાં કંઈ વિદ્ય આપ્યું હોય તો તેને દૂર કરે છે. એટલે
કર્મના અંગની ઉપાસનાનો ઉપસંહાર નિયમથી કરવો જ જોઈએ
એવું કશું નથી. કર્મ અને સ્વતંત્ર ઉપાસનાનાં ક્ષણો પણ જુદાં છે
માટે એ બંને જુદાં છે. નાના તુ વિદ્યા અવિદ્યા ચ અવિદ્યા એટલે કર્મ
અને વિદ્યા એટલે ઉપાસના. માટે કર્મમાં ઉપાસનાનો ઉપસંહાર
કરવાનો નિત્ય નિયમ નથી. સ્વતંત્ર ઉપાસનાનું ક્ષણ પરમાત્માની
પ્રાપ્તિ હોય છે અને કર્મનું ક્ષણ ભૌતિક સુખ હોય છે.

વિદ્યા ચાવિદ્યાં ચ યસ્તદ્વેદોમયં સહ ।

અવિદ્યયા મૃત્યું તીર્ત્વા વિદ્યયામૃતમશ્નુતે ॥ ઇશોપનિષદ-૧૧.

વિદ્યા અને અવિદ્યા બંનેને જે જાણે છે અને આચરે છે તે
અવિદ્યાથી અર્થાત્ કર્મથી મૃત્યું તીર્ત્વા સાંસારિક દુઃખને દૂર કરી
શકે છે, એટલે કે કર્મ કરવાથી ભૌતિક સુખ મળે છે. દુઃખ એ
મૃત્યુ છે અને મૃત્યુ અર્થાત્ દુઃખને દૂર કરવાનું સાધન કર્મ છે.
પણ વિદ્યા અર્થાત્ સ્વતંત્ર ઉપાસના કરવાથી-ઇશ્વરનું પ્રણિધાન
કરવાથી અમૃત મેળવી શકાય છે. અમૃત એટલે મોક્ષ. આ પ્રમાણે
સ્વતંત્ર ઉપાસનાનો તો કોઈ કર્મમાં અન્વય નથી જ. કર્મના
અંગની ઉપાસનાનો કર્મમાં ઉપસંહાર કરવાનો પણ નિયમ
નથી. ॥ ૪૨ ॥

પ્રાણ અને વાયુ કાર્યલેહને લીધે જુદા-જુદા ગણાય છે એમ કહ્યું છે; એ આ સૂત્રમાં સમજાવે છે:

પ્રદાનવદેવ તદુક્તમ્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ:- (પ્રદાનવત્ એવ) પ્રદાનની માફક જ વાયુ અને પ્રાણ જુદા છે. (તદ્+ઉક્તમ્) તે અન્યત્ર પણ કહેવામાં આવ્યું છે.

ભાવાર્થ:- છાંદોગ્ય ઉપનિષદ તથા ખૃદ્ધારણ્યક ઉપનિષદમાં વાયુ અને પ્રાણને અલગ-અલગ માનવામાં આવ્યા છે. જોકે મૂળ તત્ત્વ રૂપે તો એક જ વાયુ છે, પણ તેની અવસ્થાના લેહને લીધે પ્રાણ અને વાયુ જુદા છે. વાયુર્વાય સર્ગ: ॥ છાં. ૪-૩-૧. પ્રાણો વાવ સર્ગ: । વાયુ ધીજ તત્ત્વેને પોતામાં સમાવિષ્ટ કરે છે માટે વાયુ સંવર્ગ છે. પ્રાણ પણ શરીરની અંદર રહેલાં ઇદ્રિય આદિને પોતામાં મેળવી લે છે, માટે પ્રાણ પણ ‘સંવર્ગ’ છે.

શરીરની અંદર ફરનાર વાયુને પ્રાણ કહેવામાં આવે છે, અને અધ્યાત્મ વાયુ કહેવામાં આવ્યો છે. બહાર જગતમાં ફરનાર વાયુને અધિદેવ વાયુ કહેવામાં આવ્યો છે. આમ એક જ તત્ત્વ હોવા છતાં વાયુની અવસ્થા જુદી-જુદી છે. શરીરમાં ફરનાર વાયુ જુદી અવસ્થામાં છે એ એના કામને લીધે જાણી શકાય છે. બહાર ફરનાર અધિદેવ વાયુ જુદી અવસ્થામાં છે તે પણ તેનાં કાર્યોને લીધે જાણી શકાય છે. માટે પ્રાણ અને વાયુ બંને જુદા છે.

પૂર્વ મીમાંસામાં ઈદ્ર એક જ હોવા છતાં ઈદ્ર, અધિરાજ ઈદ્ર, સ્વરાજ ઈદ્ર એમ ત્રણ અવસ્થાએ ત્રણ ઈદ્ર માનવામાં આવ્યા છે, અને ત્રણને જુદા-જુદા મત્રો બોલી જુદી-જુદી આહુતિઓ આપવામાં આવે છે. આવી ત્રિપુરોડાશિની ઇદ્રિમાં જણાવ્યું છે. જેમ એક જ ઈદ્ર અવસ્થાલેહને લીધે જુદો-જુદો ગણાય છે તેમ એક જ વાયુ અવસ્થાલેહને લીધે જુદો-જુદો છે. માટે પ્રાણ અને વાયુ કાર્યદશામાં જુદા-જુદા છે એ સૂત્રનો ભાવ છે. ॥૪૩॥

પ્રકરણ કરતાં લિંગ બળવાન હોય છે તે આ સૂત્રમાં સ્થિત છે:

લિંગમૂયસ્ત્વાત્ તદ્દિ વલીયસ્તદપિ ॥૪૪॥

પદાર્થ:- (લિંગમૂયસ્ત્વાત્) ઘણા લિંગ (બાધક વચનો) હોવાથી અને (તદ્દિ) તે લિંગ પ્રકરણ કરતાં (વલીયઃ) બળવાન હોય છે. (તદપિ) તે પૂર્વ મીમાંસામાં બતાવ્યું છે.

ભાવાર્થ - પૂર્વ મીમાંસામાં ત્રીજો અધ્યાય પાઠ ૩ અને સૂત્ર ૧૩માં જણાવ્યું છે કે પ્રકરણ કરતા લિંગ બળવાન હોય છે. વજસનેથી શાખામાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે: નૈવ વા હદમગ્ને સદાસીત્ । એ બ્રાહ્મણ ગ્રંથમાં મનને ઉદેશીને કહેવામાં આવ્યું છે કે મનની ૩૬૦૦૦ વૃત્તિઓ છે. જેકે મનની વૃત્તિઓ તેા તેના કરતાં પણ વધારે છે પણ મનુષ્યનું આયુષ્ય સો વરસનું છે અને અત્યેક વરસના ૩૬૦ દિવસ છે. $૩૬૦ \times ૧૦૦ = ૩૬૦૦૦$ એ વરસના અહોરાત્ર થાય છે. આ બધી મનની વૃત્તિઓ તરીકે કહ્યેલી છે. એ વૃત્તિવાળા મને મનોમય, પૂજ્ય અગ્નિઓ બોલા. તે અગ્નિઓ આ પ્રમાણે છે: (૧) વાકચિત: (૨) પ્રાણચિત: (૩) ચક્ષુચિત: (૪) શ્રોત્રચિત: (૫) કર્મચિત: (૬) અગ્નિચિત: અને (૭) મનચિત: . મનની ઉપર બતાવેલી બધી વૃત્તિઓએ અગ્નિઓ બોલા. આ બધા સાચા અગ્નિ નથી પણ અગ્નિ તરીકે કહ્યેલા છે. આ સાચા નથી પણ તેમાં અગ્નિનું આરોપણ કયું હોવાથી તે સાંપાદિક અગ્નિઓ માનવામાં આવે છે.

આ અગ્નિઓ ક્રિયાના અર્થાત્ કોઈ કર્મના શેષ નથી પણ સ્વતંત્ર કેવલ વિદ્યાત્મક અગ્નિઓ છે. આ પ્રમાણે ભાવના કરવાથી સર્વભૂતો = સર્વપ્રાણીઓ એ અગ્નિઓને જાણે કે, અગ્નિચયન કરે છે. અર્થાત્ પુરુષને સર્વપ્રાણીઓ અનુકૂળ થાય છે. એવી માત્ર ભાવના છે. આ અગ્નિઓ કર્મના અંગ નથી પણ પુરુષાર્થ છે અર્થાત્ વિદ્યાત્મક છે. અહીં પૂર્વપક્ષ એ અગ્નિઓને ક્રિયાશેષ

માને છે જ્યારે સિદ્ધાંતપક્ષ વિદ્યાત્મક અને કર્મથી તદ્દન સ્વતંત્ર માને છે. ॥ ૪૪ ॥

આ પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર છે:

पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रिया मानसवत् ॥ ४५ ॥

પદાર્થ:- (પૂર્વવિકલ્પઃ) ક્રિયામય અગ્નિનું (પ્રકરણાત્) પ્રકરણ હોવાથી (ક્રિયા) ક્રિયાશેષ જ સાંકટિપક અગ્નિઓ (સ્યાત્) હોઈ શકે (માનસવત્) જેમ પૃથ્વી રૂપ પાત્રથી સોમરૂપ સમુદ્રનું પાન કરવું વગેરે જે લખ્યું છે તે પણ માનસ અર્થાત્ સંકલ્પમય જ છે છતાં ક્રિયાના પ્રકરણથી એ પણ ક્રિયાશેષ મનાય છે તેમ.

ભાવાર્થ:- અહીં ક્રિયામય અગ્નિનું પ્રકરણ છે માટે સાંપાદિક, મનોમય, મનસ્વિત આદિ અગ્નિઓ ક્રિયાશેષ માનવા જોઈએ. સ્વતંત્ર પુરુષાર્થ ન માનવા જોઈએ. જેમકે અન્યા ત્વા પાત્રેણ સમુદ્ર સયા પ્રાજાપત્યં મનોમદ્દં યજ્ઞાતિ । અહીં પૃથ્વી, સમુદ્ર વગેરે મનઃકલ્પિત હોવા પડે છે અને મનથી તેનું અહણુ કેવળ માનસ હોય છે. આ બધી માનસી ક્રિયા હોવા છતાં અગ્નિના પ્રકરણમાં આવવાથી અગ્નિ-સાધ્ય કર્મશેષ જ માનવામાં આવે છે તેમ મનસ્વિતઃ વાક્વિતઃ વગેરે અગ્નિઓ ધ્યાનાત્મક હોવા છતાં ક્રિયાશેષ માનવા જોઈએ. ॥ ૪૫ ॥

આ બીજું પણ પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર છે:

अतिदेशाच्च ॥ ४६ ॥

પદાર્થ:- (અ) અને (અતિદેશાત્) અતિદેશ હોવાથી પણ એ ક્રિયાશેષ છે.

ભાવાર્થ:- પટ્ત્રિશસ્ત્રહસાણિ અગ્નયોઽર્કસ્તેપોમેકૈક એવ તારાન્ યાવાનસૌ પૂર્વઃ । અહીં છત્રીસ હજાર માનસ વૃત્તિરૂપ અગ્નિઓ કહ્યા છે તેમાંના દરેક ક્રિયાશેષ જેવો છે. આ અતિદેશ કંઈ પણ સામાન્ય બેમાં હોય તો જ થઈ શકે માટે મનસ્વિત આદિ અગ્નિઓ ક્રિયા-

શેષ છે, સ્વતંત્ર નહિ. સ્વતંત્ર એટલે કોઈ પણ યજ્ઞના અંગ નરીકે ન હોયું તે. ॥ ૪૬ ॥

નિર્દાંતપક્ષનું સૂત્ર:

વિદ્યૈવ તુ નિર્ધારણાત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ:- (તુ) આ ‘તુ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (વિદ્યા એવ) એ મનશ્ચિત આદિ અગ્નિઓ વિદ્યાત્મક જ છે (નિર્ધારણાત્) એવું નિર્ધારણ-નિશ્ચય હોવાથી.

ભાવાર્થ:- મનશ્ચિત આદિ અગ્નિઓ વિદ્યાસ્વરૂપ હોઈ સર્વથા સ્વતંત્ર જ છે, કર્મશેષ નથી. આ પ્રમાણે નિર્ધારણ છે: ‘તે હૈને વિદ્યાચિત્ એવ.’ એ મનશ્ચિત આદિ અગ્નિઓ ‘વિદ્યાચિત્’ જ છે અર્થાત્ વિદ્યાથી કલ્પી કાઢયા છે. વિદ્યા હૈવૈતે એવિદક્ષિના મયન્તિ । કેવળ વિદ્યાથી એવા અગ્નિઓ. ચિતાઃ કલ્પી કાઢયા છે. કારણ કે, એ અગ્નિઓ કર્મના શેષ નથી, એ કોઈ દાહ, પ્રકાશ આપનાર અગ્નિઓ નથી, માટે એ સર્વથા સ્વતંત્ર વિદ્યાત્મક અગ્નિઓ છે. ॥૪૭॥

મનશ્ચિત આદિ સાચા અગ્નિઓ નથી, પણ કાલ્પનિક છે અને તે કર્મના અંગ નથી. એ આ સૂત્રમાં સમજાવે છે:

દર્શનાચ્ચ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (દર્શનાત્) એ અગ્નિઓની સ્વતંત્રતામાં લિંગ દેખાય છે.

પદાર્થ:- લિંગ એટલે અનુમાન. જે વાક્ય સીધો નિર્દેશ ન કરે પણ તેની રચનાથી ઇષ્ટ અર્થ સમજાતો હોય તે લિંગ કહેવાય છે. મનશ્ચિત આદિ અગ્નિઓ સ્વતંત્ર છે, ક્રિયાના શેષ નથી, એમાં લિંગ અર્થાત્ અનુમાનો છે. સૂત્ર ૩-૩-૪૪ માં એ બતાવવામાં પણ આવ્યું છે: તાન્ દ એવિદે સર્વદા સર્ગાં મૂત્રાં ચિન્ચન્તિ ગર્ભાં સ્વરૂપે । આ પ્રમાણે અગ્નિઓને બાળનાર માટે સર્વ

• પ્રાણીઓ તેને માટે ચયન કરે છે. અર્થાત્ ઇંદ્રો આદિથી જે કંઈ કુંડ આદિ અગ્નિ માટે કરવાનું હોય તે કરે છે. અહીં 'સર્વદા' શબ્દ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. અગ્નિમાં હોમ કરવો તથા તેને માટે ઇંદ્રોથી ચણવું વગેરે સદાને માટે હોતું નથી એ તો થોડા વખત માટે જ હોય છે, છતાં સર્વદા શબ્દથી સમજી શકાય છે કે એ અગ્નિઓ કોઈ ક્રિયાશેષ નથી પણ સ્વતંત્ર વિદ્યાસ્વરૂપ છે. ॥૪૮॥

શ્રુતિ અને લિંગ પ્રકરણ કરતાં બળવાન હોય છે તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે:

શ્રુત્યાદિવલીયસ્ત્વા ચ ન વાધઃ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ:- (શ્રુત્યાદિવલીયસ્ત્વાત્) શ્રુતિ, લિંગ અને વાક્ય પ્રકરણ કરતાં બળવાન હોવાથી (ચ) સમુચ્ચયને જણાવે છે, (ન વાધઃ) તેનો બાધ થતો નથી.

ભાવાર્થ:- શ્રુતિ, લિંગ અને વાક્ય આ ત્રણે પ્રકરણ કરતાં બળવાન હોય છે તેથી પ્રકરણથી એ ત્રણેનો બાધ થતો નથી. તે હેતુ વિદ્યાચિત્ત એવ. આ શ્રુતિ વાક્ય છે. આ ઠેકાણે શ્રુતિનો અર્થ વિદ્યાચિત્ત અગ્નિઓનું પ્રતિપાદન કરવું એ છે. સર્વદા સર્વાણિ ભૂતાનિ ચિન્વન્તિ અપિ સ્વપતે આ લિંગ છે અર્થાત્ અનુમાન છે.

વિચયા હૈવત એવંવિદશ્વિતા ભવન્તિ આ વાક્ય છે. આ ત્રણે ક્રિયાના પ્રકરણનો બાધ કરે છે એટલે મનશ્ચિત્ત આદિ અગ્નિઓ કર્મશેષ નથી પણ સ્વતંત્ર વિદ્યાત્મક છે. ॥ ૪૯ ॥

આ સૂત્રમાં પણ મનશ્ચિત્ત આદિ અગ્નિઓ કાલ્પનિક છે અને તે કર્મના અંગ નથી એમ બતાવે છે:

અનુવન્ધાદિભ્યઃ પ્રજ્ઞાન્તરપ્રયસ્ત્વવદ્ દૃષ્ટ્વ ચ તદુક્તમ્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ:- (અનુવન્ધાદિભ્યઃ) અનુબંધ આદિથી (પ્રજ્ઞાન્તરપ્રયસ્ત્વવદ્) બીજી આધ્યાત્મિક વિદ્યાઓ જેમ ક્રિયાશેષ નથી હોતી તેમ મનશ્ચિત્ત

આદિ અગ્નિઓ ક્રિયાશેષ નથી. (ચ) અને (દૃષ્ટઃ) પ્રકરણમાં કોઈ ઇંદ્રિયાદિ હોય છતાં કેટલાક કારણાન્તરને લીધે તે ઇંદ્રિ મુખ્ય યજ્ઞનું અંગ નથી માનવામાં આવતું (તદ્) તે (ઉક્તમ્) મીમાંસા-દર્શનમાં કહ્યું છે.

ભાવાર્થઃ— અનુષંધ એટલે મનોવૃત્તિપુ ક્રિયાજ્ઞાના યોજન મનુવન્ધઃ । મનોવૃત્તિઓમાં ક્રિયાના અંગોનું જોડવું તેનું નામ અનુષંધ છે. જેમકે સંધ્યામાં આચમન કરવું એ ક્રિયાનું અંગ છે પણ જળ ન હોય તો એ આચમન ક્રિયાંગને મનની વૃત્તિમાં માની લેવું, અર્થાત્ માનસિક આચમન, આવી જાતની યોજનાનું નામ આ ઠેકાણે અનુષંધ કહેવામાં આવ્યો છે.

‘મનસૈવાધીયન્ત’ અગ્નિઓનું મનથી આધાન કરવું, મનથી જ ઇંદ્રકાદિથી અગ્નિનું ચયન કરવું, મનથી જ ગ્રહો (પાત્ર) લેવા; આ પ્રમાણે મનશ્ચિત આદિ અગ્નિઓના અનુષંધો કહ્યા છે. સપ્તલો હ્યમનુવન્ધઃ અનુષંધ કરવાનું પ્રયોજન એ છે કે ક્રિયાના અંગોનું આરોપણ કરવું. જે મનશ્ચિત આદિ અગ્નિઓ ક્રિયાના શેષ હોત તો આવા અનુષંધો કરવામાં ન આવ્યા હોત. જ્યારે આવા અનુષંધો છે તેથી માનવું જોઈએ કે મનશ્ચિત, આદિ અગ્નિઓ ક્રિયાના અથવા કોઈ કર્મના શેષ તરીકે નથી પણ સ્વતંત્ર છે અને વિદ્યાત્મક છે.

અતિદેશથી પણ ક્રિયાના અંગો થઈ શકે નહિ. તેવામેકેક एव तामान् यामनसौ पूर्वे । આ અતિદેશ ક્રિયામય અગ્નિના માહાત્મ્યનો જ્ઞાનમય અગ્નિમાં અતિદેશ જતાવે છે; એથી સિદ્ધ થાય છે કે જ્ઞાનમય અગ્નિનો ક્રિયામય અગ્નિમાં પ્રવેશ નથી.

વળી શાંઠિત્ય, દહર આદિ અધ્યાત્મ વિદ્યાઓ જેમ ક્રિયાશેષ ન હોઈ સ્વતંત્ર છે તેમ મનશ્ચિત આદિ અગ્નિઓ પણ સ્વતંત્ર છે. દેવજ પ્રકરણમાં આવવાથી એ કર્મશેષ થતા નથી, એમ તો રાજસૂય યજ્ઞમાં પ્રાક્ષણકર્ત્ત્વક ઇંદ્રિ આવે છે છતાં તે રાજસૂય યજ્ઞનું અંગ

બનતું નથી. આ સર્વ બાબત પૂર્વમીમાંસામાં સ્પષ્ટ કરી જગાવી છે. બુદ્ધો, અધ્યાય ૧૧-૪-૭ થી ૧૧ સૂત્રો ॥ ૫૦ ॥

આ સૂત્રમાં પણ 'મનશ્ચિત' આદિ સાંપાદિક અગ્નિઓ કર્મના અંગ નથી એ બતાવે છે:

ન સામાન્યાદપ્યુપલઙ્ઘેર્મૃત્યુવન્ન હિ લોકાપત્તિઃ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ:- (સામાન્યાદ અપિ) સામાન્યથી પણ ક્રિયાશેષ નથી (ઉપલઙ્ઘેઃ) પુરુષના અર્થ માટે ઉપલબ્ધિ થતી હોવાથી. (મૃત્યુવન્) અગ્નિ આદિ માટે મૃત્યુ શબ્દનો પ્રયોગ કરવા છતાં અગ્નિ જેમ મૃત્યુ નથી તેમ. (હિ) કારણ બતાવે છે, (લોકાપત્તિઃ) અંતરિક્ષ લોકને અગ્નિ કહ્યો અને આદિત્યને તેની સમિધા કહી તેથી કંઈ અંતરિક્ષ અગ્નિ બની જતું નથી તેમ સૂર્ય સમિધા બનતો નથી.

ભાવાર્થ:- સૂત્ર ૩-૩-૪૫માં કેટલાક માનસગ્રહો પણ પ્રકરણમાં આવવાથી ક્રિયાશેષ બને છે તેમ અગ્નિચિત આદિ પણ પ્રકરણમાં આવવાથી ક્રિયાશેષ છે એમ જે પૂર્વપક્ષવાદીથી કહેવામાં આવ્યું તે પણ ઠીક નથી, કારણ કે મનશ્ચિત આદિ તો કેવળ પુરુષાર્થ માટે છે, કોઈ કર્મ માટે નહિ. થોડુંઘણું સામાન્ય તો એકબીજા પદાર્થ સાથે હોય જ છે તેથી તેનું બુદ્ધાપણું દૂર થતું નથી. કીડી અને કુંજરમાં પણ પ્રાણિત્વ સામાન્ય છે, તેથી તે બંનેમાં રહેલી ત્રિષમતા દૂર થતી નથી. તથા અગ્નિર્વે મૃત્યુઃ । વૃદ્ધ. ઉપ. ૩-૨-૧૦. અહીં અગ્નિને મૃત્યુ તરીકે કહ્યો છે, શું તેથી અગ્નિને મૃત્યુ ખરા અર્થમાં માની શકાય? તેવી જ રીતે અંતરિક્ષ લોકને અગ્નિ કહેવામાં આવ્યો છે અને સૂર્યને સમિધા તરીકે બતાવ્યો છે; શું તેથી અંતરિક્ષ અગ્નિ થઈ ગયો! અને સૂર્ય સમિધા બની ગયો? નહિ જ. આ તો થોડાક સામાન્યને લઈને આરોપણ કરવામાં આવેલ છે, જેથી અંતરિક્ષ સાંપાદિક અગ્નિ અને સૂર્ય સાંપાદિક સમિધા કહી શકાય.

આ કારણેને લઈ મનશ્ચિત આદિ અગ્નિઓ સામાન્યધર્મથી પણ ક્રિયાશેષ બનતા નથી પણ સ્વતંત્ર અગ્નિઓ છે અને તે સાંપાદિક છે. મનની વૃત્તિઓ ઉપર અગ્નિઓનું આરોપણ કરવામાં આવ્યું છે. માટે એ અગ્નિઓ વિદ્યાત્મક સ્વતંત્ર છે. ॥ ૫૧ ॥

આ સૂત્રમાં પણ ‘મનશ્ચિત’ આદિ અગ્નિઓ મનની વૃત્તિઓ જ છે. એમ સમજાવ્યું છે:

પરેણ ચ શબ્દસ્ય તાદ્વિધ્યં ભૂયસ્ત્વાત્ ત્વનુવન્ધઃ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (પરેણ) આગળના પ્રાહ્ણણમાં પણ (શબ્દસ્ય) શબ્દનું (તાદ્વિધ્યમ્) તથાવિધત્વ છે અર્થાત્ અધ્યાત્મવિદ્યાનું વર્ણન છે. (ભૂયસ્ત્વાત્) ક્રિયાના ઘણા અવયવોનો માનસવૃત્તિમાં આરોપ કરવાનો હોવાથી (તુ) નિશ્ચયાથ (અનુવન્ધઃ) કર્મના પ્રકરણમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે

ભાવાર્થ:- જેમ મનશ્ચિત આદિ અગ્નિઓ ક્રિયાશેષ નથી પણ વિદ્યાત્મક છે તેવું જ વર્ણન આગળના પ્રાહ્ણણમાં પણ કરવામાં આવ્યું છે. જેમકે, અય વાર લોક ઇપોઽગ્નિચિતઃ આ વર્ણન પણ મનશ્ચિત આદિ અગ્નિઓને મળતું આવે છે અને આટીં પણ આ તોડને અગ્નિચિત તરીકે બતાવ્યો છે તેથી એ પણ વિદ્યાત્મક અગ્નિ છે. એવો પણ કોઈ નિયમ જણાતો નથી કે કર્મના પ્રકરણમાં બધા ક્રિયાશેષ જ હોવા જોઈએ. વિદ્યાત્મક પદાર્થોનું પણ વર્ણન કોઈ ત્રુટી.

હા, એ શંકા થઈ શકે છે કે, વિદ્યાત્મક અર્થોનું પ્રતિપાદન અગ્નિરહસ્ય કે જે કર્મોત્તમક છે તેમાં શામાટે કર્યું? આનું સમાધાન એ છે કે, અગ્નિના ઘણા અવયવોનું સંપાદન વિદ્યામાં કરવાનું હોય છે તેથી કર્મના પ્રકરણમાં એનું પ્રતિપાદન કરવું યોગ્ય જણાયું છે. જો થોડા જ અવયવોનું સંપાદન કરવાનું હોત તો એ વિદ્યાત્મક પદાર્થોનું પ્રતિપાદન જુદાદાનુયત્ત ઉપનિષદમાં કરવામાં આવ્યું હોત.

આ કારણથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે મનશ્ચિત વાકિચત વગેરે અગ્નિઓ વિદ્યાત્મક છે, કર્મના શેષભૂત નથી. ॥ ૫૨ ॥

મનશ્ચિદ્ આદિ અગ્નિઓ પુરુષાર્થ છે કર્મોર્થ નથી એ સમજાયું. હવે શંકા એ થાય છે કે શરીર કરતાં બીજો કયો પુરુષ છે? આવી શંકા ચાર્વાક આદિ મીમાંસકો સામે છે. તે શંકા બતાવનારું પૂર્વપક્ષનું આ સૂત્ર છે. ચાર્વાકો શરીરથી જુદો કેઈ ચૈતન્ય આત્મા છે એવું માનેતા નથી એ આમાં બતાવે છે

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५३ ॥

પદાર્થ:- (એકે) કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે (શરીરે) શરીરમાં જ (આત્મનઃ) આત્માનો (ભાવાત્) ભાવ હોવાથી શરીરથી જુદો આત્મા નથી.

ભાવાર્થ:- શરીર હોય તો જ આત્મારૂપ ચૈતન્ય જણાય છે, જો શરીર ન હોય તો આત્મા ક્યાંય પણ જણાતો નથી. માટે આત્મા એ શરીરની જ વિકૃતિ છે. માટે મીમાંસકો જે સ્વર્ગ આદિને ઉદ્દેશીને કર્મ કરે છે તે પણ તેમની ભૂલ છે; કારણ કે શરીરને છોડી સ્વર્ગોદ્દિમાં જનારો કેઈ આત્મા જ નથી. જેમ બાલ્ય, યૌવન આદિ શરીરની અમુક વખત સુધી રહેનારી અવસ્થાઓ છે, તેમ જ્ઞાન, ઈચ્છા સ્મૃતિ આદિ પણ શરીરમાંથી જ ઉદ્ભવે છે અને શરીરમાં જ શમી જાય છે. ચૈતન્ય શમી ગયા પછી ફરીથી તે ઉત્પન્ન થતું નથી, માટે તે વખતે શરીરને મૃત શરીર કહેવામાં આવે છે. રૂપ આદિ ગુણોની માફક આત્મારૂપ ચૈતન્ય યાવદ્દાવી નથી. અર્થાત્ શરીરનું રૂપ જ્યાંસુધી શરીર રહે છે ત્યાંસુધી રહે છે, ચતન્ય તેવું નથી. આ પ્રમાણે ચૈતન્ય શરીરમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, શરીર સાથે વિકાસ પણ પામે છે, અને અમુક વખતે તે નાશ પામે છે અને ફરીથી તે ઉત્પન્ન થતું નથી, માટે આત્મા

શરીરથી જુદો નથી કે જે એક શરીરમાંથી નીકળી બીજા શરીરમાં જતો હોય; આવી માન્યતા ચાવોક આદિની છે તેનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૫૩ ॥

શરીરથી આત્મા જુદો છે તે આ સૂત્રમાં બતાવી ચાવોકના મતનું ખંડન કરે છે:

વ્યતિરેકસ્તદ્ભાવાભાવિત્વાન્ન તૂપલબ્ધિવત્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ:- (વ્યતિરેકઃ) આત્માનો શરીરથી ભેદ છે (તદ્ભાવાભાવિત્વત્) શરીર હોવા છતાં તે ન હોવાથી (તુ) અને (ઉપલબ્ધિવત્) ઉપલબ્ધિ પ્રમાણે આત્મા (ન) માની શકાય નહિ.

ભાવાર્થ:- શરીરથી આત્મા જુદો છે, કારણ કે, શરીર હોવાથી આત્મા છે અને શરીર ન હોવાથી આત્મા નથી. જેમ પ્રકાશ સૂર્ય હોવાથી છે અને સૂર્ય ન હોવાથી પ્રકાશ નથી. જો આવો નિયમ શરીર અને આત્માને લાગુ પાડવામાં આવે તો તે ઠીક નથી, કારણ કે, શરીર હોવા છતાં ત્યાં આત્મા હોતો નથી; જેમકે મૃત શરીર. શરીર હોવા છતાં આત્મા નથી હોતો માટે આત્મા શરીરનો ધર્મ નથી. શું એવું કદી પણ હોઈ શકે ખરું કે, સૂર્ય હોવા છતાં પ્રકાશ ન હોય? કદી નહિ. માટે આ ઠેકાણે શરીર અને આત્માને અન્વય વ્યતિરેક લાગુ પડી શકતો નથી. આ કારણથી શરીર હોય તો આત્મા ઉપલબ્ધ થાય છે, શરીર ન હોય તો આત્મા ઉપલબ્ધ થતો નથી. આવી ઉપલબ્ધિ પ્રમાણે આત્મા માની શકાય નહિ. પ્રમાણે દ્વારા આત્માનું અસ્તિત્વ શરીરને આધારે નથી પણ આત્મા અનાદિ અનન્ત અને શરીરથી અલગ છે એમ માનવું જોઈએ. વેદ અને ઉપનિષદોમાં આને માટે એકઠો પ્રમાણો પણ છે. માટે પરલોકમાં સંચાર કરનાર શરીરથી જુદો આત્મા છે અને તે બ્રહ્મવસ્થામાં તો શરીર દ્વારા જ લાગી શકાય છે, મુક્ત અવસ્થામાં એ શરીરથી પણ રહિત હોય છે. ॥ ૫૪ ॥

કર્મના અંગમાં ઉપદેશેલી ઉપાસના સર્વ શાખાઓમાં એક-સરખી રીતે કરવામાં આવે છે. તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે:

અન્નાવવદ્વાસ્તુ ન શાખાસુ હિ પ્રતિવેદમ્ ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ:- (અન્નાવવદ્વાઃ) અંગો દ્વારા ઉપદેશેલી ઉપાસનાઓ (પ્રતિ-વેદમ્) હરેક વેદમાં (શાખાસુ) શાખાના લેદ પ્રમાણે જુદી-જુદી રીતે બતાવી છે તે (ન હિ) શાખાદીકં વ્યવસ્થિત નથી.

ભાવાર્થ:- ‘ઓમિત્યેતદક્ષરમુદ્ગીયમુપાસીત’ છાંદોગ્ય. ૧-૧-૧. ઓમ્ એ અક્ષરની ઉદ્ગીય તરીકે ઉપાસના કરવી. લોરેસુ પચ્ચવિધં સામોપાસીત્ । છાંદોગ્ય ૨-૨-૧. લોકોમાં પાંચ પ્રકારના સામનીં ઉપાસના કરવી. ઉદ્ગીયના અવયવભૂત ઓંકારમાં પ્રાણદષ્ટિ, હિકારમાં પૃથ્વીદષ્ટિ, પ્રસ્તાવમાં અગ્નિદષ્ટિ, ઉદ્ગીયમાં અંતરિક્ષદષ્ટિ, પ્રતિહારમાં આદિત્ય-દષ્ટિ અને નિધનમાં ઘૌદષ્ટિ કરવી. આવી રીતે અંગોની ઉપાસના બતાવી છે તે હરેક શાખામાં સ્વરલેદને લીધે ભિન્ન-ભિન્ન હોય છે તેથી તે હરેક વેદની શાખામાં વ્યવસ્થિત છે એમ ન સમજવું પણ ‘ઉદ્ગીયની ઉપાસના કરવી’ એ સામાન્ય કથનને લીધે સ્વર આદિનો લેદ હોવા છતાં સર્વ શાખાઓમાં અંગોની એકસરખી રીતે ઉપાસના કરવી જોઈએ. ॥ ૫૫ ॥

આ સૂત્રમાં પણ ઉપરના સૂત્રના કથનને જ પુષ્ટિ આપે છે:

મન્ત્રાદિવદ્વાઽવિરોધઃ ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ:- (વા) અથવા (મન્ત્રાદિવત્) મંત્ર આદિ પેઠે (અવિરોધઃ) વિરોધ નથી.

ભાવાર્થ:- મંત્ર, કર્મ અને શુભ જુદી-જુદી શાખામાં ઉત્પન્ન થયેલા હોવા છતાં બીજી શાખામાં તેનો ઉપયોગ-વિનિયોગ જણાય છે માટે મંત્રાદિની પેઠે ઉપાસનામાં પણ વિરોધ નથી. એક વેદની અમુક શાખામાં જે અંગોપાસના બતાવી હોય તે સર્વ

શાખાઓમાં છે એમ સમજવું જોઈએ અને તે પ્રમાણે ઉપાસના કરવી જોઈએ. ॥ ૫૬ ॥

એક અવયવ દ્વારા ઉપાસના કરવી કે સમસ્ત અવયવ દ્વારા ઉપાસના કરવી એ આ સૂત્રમાં સમજાવે છે:

ભૂમ્નઃ ક્રતુવજ્જ્યાયસ્ત્વં તથાહિ દર્શયતિ ॥ ૫૭ ॥

પદાર્થ — (ક્રતુવત્) સમસ્ત અંગોસહિત જેમ કેતુ અર્થાત્ ચક્રનું અનુષ્ઠાન કરવું એ ઉત્તમ છે તેમ (ભૂમ્નઃ) સમસ્ત અંગોસહિત પરમાત્માની ઉપાસના કરવી એ (જ્યાયસ્ત્વમ્) પ્રશંસાપાત્ર છે. (તથાહિ) તે પ્રમાણે ઉપનિષદો બતાવે છે.

ભાવાર્થ:— છાંદોગ્ય ઉપનિષદ ૫-૧૧-૧ માં ‘વૈશ્વાનર’ ની ઉપાસના કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે.

પ્રાચીનકાલ, સત્યયજ્ઞ, ઇંદ્રદ્યુમ્ન, જન, ભુરિલ, અને આરુણિ આ બધા વૈશ્વાનરની ઉપાસના કરતા હતા. એ બધા સારા શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણો હતા, પણ સંપૂર્ણ વૈશ્વાનરને તેઓ સમજી શકતા નહોતા, તેથી તેઓ અશ્વપતિ રાજા પાસે વૈશ્વાનર દેવને સમજવા માટે ગયા. અશ્વપતિએ તેમનો આદર-સત્કાર કર્યા પછી વૈશ્વાનર વિદ્યા સમજાવવાનું શરૂ કર્યું. પ્રથમ રાત્રીએ એમની પાસેથી જાણી લીધું કે તેઓ વૈશ્વાનર દેવ કેને સમજે છે. તેઓએ ‘દિવ’ આદિ બ્રુદાન્બ્રુદા આધિદૈવિક અર્થો બતાવ્યા. આ બધું છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં વિસ્તારપૂર્વક લખ્યું છે માટે ત્યાં જોઈ લેવું.

અશ્વપતિ રાત્રીએ તેમને સમજાવ્યું કે તમે જેની ઉપાસના કરો છો તે તો વૈશ્વાનરનો એક-એક ભાગ છે. બધા ભાગો મળી વૈશ્વાનર થાય છે અર્થાત્ એ બધા ભૌતિક અર્થો છે અને એ સર્વથી ઉપલક્ષિત પરમાત્મા જ વૈશ્વાનર છે. બધા ભૌતિક અર્થોથી ઉપલક્ષિત પરમાત્માની ઉપાસના કરવી એ જ વૈશ્વાનરદેવની ઉપાસના છે, કોઈ એક જ ભૌતિક અર્થમાં-સંપૂર્ણ વૈશ્વાનર આવી

જાય છે અને એમ સમજી ઉપાસના કરવી એ જોટું છે, માટે બધા અવયવો દ્વારા ઉપાસના કરવી એ જ શ્રેષ્ઠ, પ્રશંસા યોગ્ય છે. જેમ યજ્ઞ કરવો હોય તો તેના જેટલાં અંગો હોય તે બધાની સાથે જ યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ, કોઈ અંગ છોડી શકાય નહિ. અંગવિકલ યજ્ઞનું સંપૂર્ણ ફળ મળતું નથી. તેમ બધા ભૌતિક અર્થોમાં વૈશ્વાનર દેવ છે એમ માની ઉપાસના કરવી જોઈએ. હાથીના એક અવયવમાં હાથી પૂર્ણ રીતે સમાયો છે એ માનવું જેમ જોટું છે તેમ કેવળ દિવ અથવા કેવળ આકાશ વૈશ્વાનર છે એમ ન માનવું જોઈએ પણ બધા ભૌતિક અવયવો વૈશ્વાનર પરમાત્મા છે એમ માનવું અને એ પ્રમાણે ઉપાસના કરવી યોગ્ય છે. પ્રાદેશ-માત્ર મમિવિમાન વૈશ્વાનરમુપાસ્તે સ સર્વેષુ લોકેષુ સર્વેષુ ભૂતેષુ, સર્વેષુ આત્મસુ અન્નમત્તિ । બધા પ્રદેશોયુક્ત, વ્યાપક પરમાત્માની જે ઉપાસના કરે છે તેનો સર્વત્ર આદર થાય છે અને સુખી થાય છે આ પ્રમાણે ફળશ્રુતિ પણ કહી છે. ॥ ૫૭ ॥

વિદ્યાઓ ગુણોને લીધે ભિન્ન ભિન્ન છે તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે:

નાના શબ્દાદિમેદાત્ ॥ ૫૮ ॥

પદાર્થ:- (નાના) ઉપનિષદોમાં કહેલી વૈશ્વનર આદિ વિદ્યાઓ આપસ-આપસમાં ભેદવાળી છે. (શબ્દાદિમેદાત્) કારણ કે તેના શબ્દો આદિ ભેદને સૂચવે છે.

ભાવાર્થ:- ઉપનિષદોમાં શાંડિલ્યવિદ્યા, મૂમવિદ્યા, સદ્વિદ્યા આદિ વિદ્યાઓ ઉપદેશેલી છે. એ બધી વિદ્યાનો વેદ્યવિષય એક પરમાત્મા જ છે, છતાં તેના ગુણોને લીધે ગુણોની દૃષ્ટિએ ભેદવાળી છે. વેદ, ઉપાસિત ક્તુ કુર્વતિ, મૂમા ત્વેવ વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ ॥

આમ એક જ ઉપાસ્ય પરમાત્મા હોવા છતાં વિદ્યામાં શબ્દોનાં વિધાન જુદાં-જુદાં છે. શબ્દો જુદા હોવાથી વિદ્યા જુદી હોય એ તો સ્વાભાવિક જ છે. ભૂગોળવિદ્યા અને ગણિતવિદ્યા, અહીં શબ્દ-

લેદથી વિદ્યામાં લેદ છે એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે. વળી કોઈ વિદ્યામાં પરમાત્માને અપહતપામ્ભત્વવાળો બતાવ્યો છે તો કોઈ વિદ્યામાં દિવ આદિને પરમાત્માના શરીરરૂપ જગતના અવયવો બતાવ્યા છે. આમ ગુણલેદને લઈ વિદ્યાઓ જુદી પડે છે, પણ વેદના લેદને લીધે જુદી પડતી નથી. પરમાત્મામાં અનંત ગુણો છે, એ બધા ગુણોને ઉપાસના-સમયમાં ધ્યાનના વિષય બનાવી શકાતા નથી. આ કારણથી પણ વિદ્યાઓ ગુણોને લઈ અનુબંધોને લઈ જુદી-જુદી છે. વેદની દૃષ્ટિએ તો વિદ્યાઓ એક છે, પણ બીજી દૃષ્ટિએ ભિન્ન પણ છે. ॥ ૫૮ ॥

વિદ્યામાં વિકલ્પ છે સમુચ્ચય નહિ. તે અહીં સમજાવે છે:

વિકલ્પોઽવિશિષ્ટફલત્વાત્ ॥ ૫૯ ॥ -

પદાર્થ:- (વિકલ્પ:-) ઉપાસનાઓનો વિકલ્પ છે (અવિશિષ્ટફલત્વાત્) સર્વનું ક્ષણ સામાન્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ:- ઉપનિષદોમાં ઉપદેશેલી સર્વ ઉપાસનાનું ક્ષણ એક જ છે અને તે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ. પરમાત્માનો અને આત્માનો સાક્ષાત્કાર શાંતિલક્ષ્યવિદ્યા હો, કે ભૂમવિદ્યા હો, કે સદ્વિદ્યા હો, ગમે તે વિદ્યા હો પણ તે બધીનું ક્ષણ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ જ છે. આત્મા વા ઓર દ્રવ્ય:-, શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્ય. । ઈત્યાદિ. ઈશાવાસ્યમિદં સર્વમ્ ઈત્યાદિ વિદ્યા દ્વારા ઉપાસના કરવાથી પરમાત્મા સર્વાન્તર્યામી અને સર્વનો અધિપતિ છે એવો જો સાક્ષાત્કાર થયો હોય તો બીજી વિદ્યા દ્વારા ઉપાસના કરવાની જરૂર રહેતી નથી. જે એક વિદ્યાથી પ્રાપ્ત કરવાનું છે તે જ બીજી વિદ્યાથી પ્રાપ્ત કરવાનું. આત્મસાક્ષાત્કાર કોઈ પણ વિદ્યા દ્વારા ઉપાસના કરવાથી થઈ શકે છે, માટે વિદ્યાના અનુદાન-ઉપાસનાનો વિકલ્પ છે. એટલે કે, ગમે તે વિદ્યા દ્વારા ઉપાસના કરો અને બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાવ. કોઈ વિદ્યા નિરુપયોગ નથી. જેને જે ક્ષણે તે વિદ્યા દ્વારા ઉપાસના કરે. વેદ, ઉપનિષદ અને બીજી

વૈદિક અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં વાંચનારે વધારે જ શાળા, કારણ કે મૂળોપનિષદ પ્રશસ્તે, વધારે વિદ્યાવાળો ઉપાસક પ્રશંસાપાત્ર છે. આથી સ્પષ્ટ થયું કે બધી વિદ્યાથી બાણવા યોગ્ય અને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય એક જ પરમેશ્વર છે, માટે ગમે તે વિદ્યા દ્વારા ઉપાસના કરો, એટલે કે વિદ્યામાં વિકલ્પ છે, સમુચ્ચય નહિ. બધી વિદ્યા દ્વારા એકાસાથે ઉપાસના થઈ શકે નહિ. ॥ ૫૯ ॥

કામ્ય વિદ્યામાં અર્થાત્ ઉપાસનામાં વિકલ્પનો આશય નથી. તે આ સૂત્રમાં સમજાવે છે:

કામ્યાસ્તુ યથાકામં સમુચ્ચીયેરન્ન વા પૂર્વહેત્વમાવાત્ ॥ ૬૦ ॥

પદાર્થ:- (ક) પણ (કામ્યાઃ) અભ્યુદયશ્લોક ઉપાસનાઓ છે તેઓનો (યથાકામમ્) ઇચ્છા પ્રમાણે (સમુચ્ચીયેરન્) સમુચ્ચય કરે (ન વા) અથવા ન કરે કારણ કે (પૂર્વહેત્વમાવાત્) આગળ જે હેતુ આપ્યો છે તે ન હોવાથી.

ભાવાર્થ:- ઉપાસના બે પ્રકારની હોઈ શકે છે, એક તો બ્રહ્મપ્રાપ્તિશ્લોક અને બીજી કોઈ પણ ભૌતિક સુખરૂપ ફળવાળી. તેમાં જેનું ફળ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ અથવા મોક્ષ છે તેમાં તો વિકલ્પ બતાવ્યો છે પણ બીજી ઉપાસનાઓમાં તો સમુચ્ચય કરવો હોય તો કરે અને ન કરવો હોય તો ન પણ કરે, એમાં કોઈ ખાસ નિયમ નથી. કામ્ય ઉપાસનાનું ઉદ્દાહરણ એક આ પ્રમાણે છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં આપવામાં આવ્યું છે. સ ય ઇતમેવ વાયુ દિશા વત્સ વેદ ન પુત્રોદં રોદિતિ । જા. ૩-૧૪-૨. ઉક્ત વાક્યનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે: 'જે કોઈ દિશારૂપ ગાયેના વાછડારૂપ વાયુને બાણ છે અર્થાત્ ઉપાસે છે તેને પુત્રમરણનિમિત્તક રડવું હોતું નથી.' એટલે કે એનો પુત્ર જીવતો હોય છે. આ ઉપાસનાનું ફળ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ નથી પણ પુત્રનું દીર્ઘજીવનરૂપ ફળ છે, માટે તે કામ્ય ઉપાસના કહેવાય છે. આવી ઉપાસનાઓનો સમુચ્ચય કરવો હોય તો કરે. એમાં કોઈ

ખાસ નિયમ નથી. સમુચ્ચય એટલે બીજી ઉપાસનાઓ સાથેનું અનુષ્ઠાન. ॥ ૬૦ ॥

હવે કર્મના અંગભૂત જે ઉદ્ધીય આદિ ઉપદેશવામાં આવ્યા છે અને તેને આશ્રિત જે ઉપાસનાઓનું વિધાન છે, તેઓનો સમુચ્ચય છે કે કર્તાની ઇચ્છા પ્રમાણે છે. તે આ ચાર સૂત્રમાં પૂર્વપક્ષ તરીકે અને છેલ્લાં બે સૂત્રોમાં સિદ્ધાંત તરીકે છે:

અક્ષેપુ યથાશ્રયમાવઃ ॥ ૬૧ ॥

પદાર્થ:- (અક્ષેપુ) અગાશ્રિત ઉપાસનાઓમાં (યથાશ્રયમાવઃ) જેમ અંગોનું અનુષ્ઠાન સમુચ્ચયથી થાય છે તેમ તેને આશ્રિત ઉપાસિતોનો પણ સમુચ્ચય છે.

ભાવાર્થ:- જેમ કતુના અંગભૂત ઉદ્ધીય આદિનું સમુચ્ચય દ્વારા અનુષ્ઠાન થાય છે, તેમ અંગને આશ્રિત જે ઉપાસનાઓ છે તેનો પણ સમુચ્ચય જ છે, એટલે કે અંગનું અને અંગોપાસનાનું બન્નેનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. ॥ ૬૧ ॥

અંગાશ્રિત ઉપાસનાઓનો સમુચ્ચય હોય છે:

શિષ્ટેશ્ચ ॥ ૬૨ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (શિષ્ટે) વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ:- જેમ અંગોનું કર્મસાથે અનુષ્ઠાન કરવાનું વિધાન છે તેમ અંગાશ્રિત ઉપાસનાનું પણ વિધાન હોવાથી એનો સમુચ્ચય હોવો જોઈએ. ॥ ૬૨ ॥

સમુચ્ચય હોવામાં હેતુ આપે છે:

સમાહારાત્ ॥ ૬૩ ॥

પદાર્થ:- (સમાહારાત્) ભૂલની સુધારણા થતી હોવાથી.

ભાવાર્થ:- ઋગ્વેદીઓનો જે પ્રણવ છે તે જ સામવેદીઓનો ઉદ્ધીય છે. પ્રણવ અને ઉદ્ધીય બંને એક હોવાથી સામવેદીય ઉદ્ધાતા

નામના ઋત્વિજે ઉદ્ધીય ગાવામાં સ્વર આદિની ભૂલ કરી હોય તે ભૂલને ઋગ્વેદીય હોતા હોત્રકર્મથી સુધારી લે છે. એક વેદના ગાનમાં ઋત્વિજે કરેલી ભૂલને બીજા વેદનો ઋત્વિજ પોતાના હોત્રકર્મથી સુધારી શકે છે, એ જ બતાવે છે કે અંગાશ્રિત બધી જ ઉપાસનાનો સમુચ્ચય છે, બંને ઉપાસનાઓ થતી હોય તો જ એક ઉપાસકની ભૂલને બીજો ઉપાસક સુધારી શકે. આથી સમુચ્ચય અર્થાત્ અંગાશ્રિત ઉપાસનાઓનું સહઅનુષ્ઠાન સૂચિત થાય છે. ॥ ૬૩ ॥

બીજો હેતુ બતાવે છે:

ગુણસાધારણ્યશ્રુતેષ્ચ ॥ ૬૪ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (ગુણસાધારણ્યશ્રુતેઃ) શુભોના સાધારણ હોવાનું શ્રવણ થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ:- જ્યારે ઉદ્ધીય આદિ શુભો કર્મસાથે મર્વ પ્રયોગોમાં હોય છે તો તેને આશ્રિત રહેલી ઉપાસનાઓ પણ આશ્રય સાથે હોય એ સાધારણ વાત છે. માટે કર્મોગની ઉપાસનાનો સમુચ્ચય છે જ.

સિદ્ધાંતપક્ષ:

ન વા તત્સદ્ભાવાશ્રુતેઃ ॥ ૬૫ ॥

પદાર્થ:- (ન વા) આ બે શબ્દો પૂર્વપક્ષનો નિરાસ સૂચવે છે. (તત્સદ્ભાવાશ્રુતેઃ) તેની માથે સદ્ભાવનું શ્રવણ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ - કર્મ અને તેના આશ્રિત અંગો સાથે સદ્ભાવ ન હોવાથી ઉપાસનાઓનો સમુચ્ચય નથી. બીજું કારણ એ છે કે કર્મ અને તેના અંગોનું ક્ષણ જુદું હોય છે એટલે કે એનું ક્ષણ દોષ સ્વર્ગાદિ મુખ્યવિશેષ હોય છે જ્યારે ઉપાસનાનું ક્ષણ પુરુષાર્થત્વ હોય છે. અંગો કંતુને માટે હોય છે, જ્યારે ઉપાસના પુરુષના મોક્ષ માટે હોય છે. આ કારણથી કંતુના અંગો સાથે અંગાશ્રિત ઉપાસનાઓનો

સમુચ્ચય નથી. તેથી ઉપાસનાનું અનુષ્ઠાન પુરુષની ઈચ્છાને અવલંબે છે. પુરુષની ઈચ્છા ન હોય તો અંગાશ્રિત ઉપાસનાનો સમુચ્ચય ન કરે. ॥ ૬૫ ॥

અંગાશ્રિત ઉપાસનાના સમુચ્ચયમાં કોઈ ચોક્કસ નિયમ જણાતો નથી, તે આ સૂત્રમાં સમજાવે છે:

દર્શનાચ્ચ ॥ ૬૬ ॥

પદાર્થ - (ચ) અને (દર્શનાત્) શ્રુતિ એનો અસહભાવ બતાવે છે.

ભાવાર્થ - एवंविद्ध वै ब्रह्मा, यज्ञं, यजमानं सर्वाश्चर्त्विजोऽभिरक्षति । છાંદોગ્ય ૪-૧૭-૧૦. એ પ્રમાણે જાણનાર વિદ્વાન્ ‘બ્રહ્મા’ નામનો ઋત્વિક્ષ્ યજ્ઞ, યજમાન અને યજ્ઞના ઋત્વિજોનું રક્ષણ કરે છે. એટલે યજ્ઞમાં જે કંઈ ભૂલ થઈ હોય તો તે સુધારી લે છે અને જરૂર હોય તો પ્રાયશ્ચિત્ત પણ કરાવે છે. આમ કરવાથી યજ્ઞ, યજમાન અને ઋત્વિજોનું રક્ષણ થાય છે. જો ભૂલ ન સુધારવામાં આવે તો યજ્ઞ નિષ્ફળ બની જાય છે.

આમ જ્યારે બ્રહ્માથી સર્વનું પાલન બતાવે છે તો જો ઉપાસનાનો સમુચ્ચય હોય તો તેની સાથે સંકીર્ણતા આવે છે. આ કારણથી ઉપાસનાઓનો સમુચ્ચય કરવો કે વિકલ્પ કરવો એ અનુષ્ઠાન કરનાર પુરુષની ઈચ્છા ઉપર આધાર રાખે છે. અંગાશ્રિત ઉપાસનાનો સમુચ્ચય હોવો જ જોઈએ એવો કોઈ નિયમ નથી. ॥ ૬૬ ॥

इति गुर्जरभाषाभाष्ययुते वेदान्तदर्शने तृतीयाध्याये तृतीयः पादः ॥

❁

❁

❁

अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः

હવે, વેદ તથા ઉપનિષદોમાંથી મેળવાતું આત્મજ્ઞાન અથવા

આત્મવિદ્યા સ્વતંત્ર છે કે અગ્નિહોત્ર આદિ વૈદિક ઠમોની જેમ અંગ છે. જે આત્મજ્ઞાન કર્મનું અંગ હોય તે તે મોક્ષ આપવામાં સ્વતંત્ર નથી. આનો ખુલાસો આ પાઠમાં પ્રથમ કરવામાં આવે છે. આ પ્રથમ સૂત્ર સિદ્ધાંતસૂત્ર છે એટલે કે આત્મજ્ઞાન કર્મનું અંગ નથી પણ સ્વતંત્ર છે: .

પુરુષાર્થોક્તઃ શબ્દાદિતિ વાદરાયણઃ ॥ ૧ ॥

પદાર્થઃ— (અતઃ) આત્મજ્ઞાનથી (પુરુષાર્થઃ) મોક્ષ મળે છે (શબ્દાત્) એવો વૈદિક ઉપદેશ છે (इति) એવું (વાદરાયણઃ) બાદરાયણમુનિ અર્થાત્ વ્યાસમુનિ માને છે.

ભાવાર્થઃ— વેદવેદાન્તના શ્રવણ અને મનન દ્વારા જે આત્મજ્ઞાન થાય છે તે મુક્તિ આપવામાં સ્વતંત્ર છે. વેદાન્તના શબ્દો આ પ્રમાણે બતાવે છે: તત્તિ શોકમાત્મનિત્ । ૭-૧-૩. આત્મજ્ઞાની શોકનો પાર પામે છે, અર્થાત્ મુક્તિ મેળવે છે. તમેવ વિદિત્વાતિ મૃયુમેતિ । યજ્ઞ. ૩૧-૧૮. પરમાત્માને બાણીને જ ઉપાસક મુક્તિ મેળવે છે. આચાર્યગ્રાન્ પુરુષો વેદ તસ્ય તાવદેવ ચિરં વાયન્ન વિમોક્ષ્યેઽથ સંસ્રવ્યે । છાં. ૬-૧૪-૨. વ્રહ્મવિદામોતિ પરમ્ । ૨-૧-૧. । યથા નયઃ સ્યન્દમનાઃ સમુદ્રેઽન્ત ગચ્છન્તિ નામરૂપે ત્રિદાવ । તથા ત્રિદાન્ નામસ્પાદ્ વિમુક્તઃ પરાત્પરં પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમ્ ॥ મું. ૩-૨-૮. વિદ્વાન્ પુણ્યસાપે ત્રિભૂય નિરુચ્ચનઃ પરમ સામ્ય મુપૈતિ । મું. ૩-૧-૩. આત્મજ્ઞાની પુણ્ય અને પાપથી મુક્ત થઈ નિરંજન બની પરમાત્મા સાથે પરમ સામ્ય એટલે મોક્ષને પામે છે. આ અનેક વેદ તથા વેદાન્તના શબ્દપ્રમાણ છે કે જે વિદ્યાને કર્મરોપ નહીં માનતાં તે સ્વતંત્ર છે એમ બતાવે છે. એ વિદ્યા અર્થાત્ આત્મવિદ્યા મોક્ષને આપે છે. શ્રુતે જ્ઞાત્ત મુક્તિઃ જ્ઞાન વગર મુક્તિ નથી. આવું બાદરાયણ અર્ચાર્થ માને છે. 'કર્મ' એટલે ખાવું, પીવું, મજૂરી કરવી વગેરે લૌકિક કર્મ નહીં પણ વેદવિદિન યજ્ઞ આદિ શ્રેષ્ઠતમ કર્મ અને અગ્નિહોત્રાત્મક કર્મ સ્વજ્ઞાન. વેદાદિનું શ્રવણ અને મનન પણ શ્રેષ્ઠમાદિ કે જે આંતરિક સાધન છે તેની

સાથે થાય તો જ આત્મા અને પરમાત્માનું જ્ઞાન થાય. ॥ ૧ ॥

હવે કર્મવાદીઓ તરફથી પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર:

શેષત્વાત્ પુરુષાર્થવાદો યથાન્યેષ્વિતિ જૈમિનિઃ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ:- (શેષત્વાત્) બ્રહ્મવિદ્યા યજ્ઞાદિ કર્મનું અંગ હોવાથી (પુરુષાર્થવાદઃ) બ્રહ્મવિદ્યાની જે ફલશ્રુતિ છે તે (પુરુષાર્થવાદઃ) અર્થવાદ છે (યથા અન્યેષુ) જેમ કર્મમાં અર્થવાદ હોય, તેમ, (ઈતિ જૈમિનિઃ) એવું જૈમિનિ આચાર્યનું માનવું છે.

ભાવાર્થ:- વેદાંત-વાક્ય આત્માને કર્તા તરીકે જણાવે છે અને તે શરીરથી જુદો છે અને નિત્ય છે એમ પણ સમજાવે છે. આ જ્ઞાન થવાથી પરલોકમાં ફળ આપનાર ધાર્મિક યજ્ઞાદિ કરવામાં લોકો પ્રેરાય છે. કર્તા એ તો કરણાદિની પંઠે કર્મનું અંગ છે, હવે જ્ઞાનના સંસ્કારથી સંસ્કૃત થયેલો આત્મા કર્તા તરીકે કર્મનું અંગ બને છે તેથી આત્માનું જ્ઞાન પણ કર્મનું અંગ થાય છે. તેથી તેનું કોઈ સ્વતંત્ર ફળ નથી. મુખ્ય જે કર્મ છે તેના ફળથી જ આત્મજ્ઞાન પણ સફળ બને છે માટે તરતિ શોકમાત્માવિત્ જેને આત્માનું જ્ઞાન થાય છે તે શોકને તરી જાય છે. આ જે આત્માના જ્ઞાનનું ફળ બતાવ્યું છે તે કેવળ અર્થવાદ છે. કર્મના પણ આવા અર્થવાદો હોય છે. દ્રવ્ય, સંસ્કાર અને કર્મની ફલશ્રુતિ કર્મકાંડમાં અર્થવાદ માનવામાં આવે છે. જેમકે, યસ્ય પર્ણમયી જુહૂર્મવતિ ન સ પાપં શ્લોક શૃણોતિ । આ વાક્યમાં પર્ણમયી જુહૂનું જે પાપવચન ન સાંભળવા રૂપ ફળ બતાવ્યું છે, તે કેવળ અર્થવાદ છે અર્થાત્ જુહૂની સ્તુતિ જ કરી છે બીજો કશો તેનો અર્થ નથી. અહીં ‘જુહૂ’ એ દ્રવ્ય છે. યજ્ઞમાં વપરાતા પાત્રનું નામ, જેનાથી ઘી હોમવામાં આવે છે તે.

‘યદક્ષતે ચક્ષુરેવ ભ્રાતૃવ્યસ્ય વૃક્ષતે’

જે આંજણુ આજે છે તે શત્રુની આંખનો નાશ કરે છે. અહીં આંજણુ આંજવું એ સંસ્કાર છે.

વર્મ વા એતદ્વજમાનસ્ય ક્રિયતે યત્પયાજાનુયાજા હ્યન્તે આ ઠેકાણે પ્રયાજ અને અનુયાજનું યજન એ કર્મ છે અને તે યજનું વર્મ અર્થાત્ કવચ છે. આ ક્વશ્રુતિઓ માત્ર અર્થવાદ છે એમ જૈમિનિ આચાર્યનું માનવું છે. જેમ કર્મકાંડમાં તેમ આત્મજ્ઞાનમાં પણ જે ક્વશ્રુતિ છે તે કેવળ વિદ્યાની સ્તુતિ જ છે. માટે આત્મજ્ઞાનને કર્મનું અંગ માનવામાં કોઈ વાધો નથી. આત્મવિદ્યાનું કોઈ સ્વતાંત્ર ક્વ નથી. એટલે સાર એ નીકળ્યો કે આત્મવિદ્યા સ્વતાંત્ર જની મોક્ષ-મુક્તિ આપતી નથી. આ પૂર્વપક્ષવાદીઓનું માનવું છે. ॥ ૨ ॥

પૂર્વપક્ષ-સૂત્ર:

આચારદર્શનાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ:- (આચારદર્શનાત્) બ્રહ્મજ્ઞાનીઓનો આચાર જોતાં પણ સમજાય છે કે વિદ્યા કર્મનું અંગ છે.

ભાવાર્થ:- જનકો હ વેદેદૌ વહુદક્ષિણેન યજ્ઞેજે । યૃ. ૩-૧-૧.

ગળ જનક બ્રહ્મવિત્ હતા છતાં બહુ દક્ષિણાવાળા યજ્ઞથી યજન કરતા હતા. જનક રાજા બ્રહ્મવિત્તમ હોવા છતાં યજ્ઞકર્મ કરતા હતા, તેથી સમજાય છે કે બ્રહ્મવિદ્યા કર્મનું અંગ છે.

ગીતા પણ કહી રહી છે કે કર્મણેવ દિ સંષિદ્ધિ મારિયતા જનકાદયઃ । ૩-૨૦ ગીતા. જનકાદિ બ્રહ્મજ્ઞાની રાજાઓ કર્મદ્વારાજ સિદ્ધિ (મોક્ષ) ને પામ્યા છે. આત્મવિદ્યા 'આત્મા શરીરથી જુદો છે, આત્મા નિત્ય છે' વગેરે કહી આત્માનું સ્વરૂપ સમજાવતાં કર્તાદ્વારા ક્રિયાનું અંગ બને છે. કર્મજ મુક્તિ મેળવવા માટે મુખ્ય છે.

ધૈતકેતુના પિતા પણ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહી કર્મનું અનુષ્ઠાન કરતા હતા. એ બ્રહ્મવિત્ હતા છતાં ગૃહસ્થના સર્વકર્મો કરતા હતા તેથી પણ સમજાય છે કે કર્મ અંગી છે અને આત્મવિદ્યા તેનું અંગ છે. ॥ ૩ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર:

નિયમાચ્છ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (નિયમાત્) કર્મનો નિયમ હોવાથી.

ભાવાર્થ:- કુર્વન્નેવેહ કર્માણિ જિજીવિષેચ્છતં સમાઃ ॥

एव त्वयि नान्ययेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ .

ઈશોપનિષદ-૨.

કર્મ કરતાં જ સો વરસ સુધી જીવવાની ઇચ્છા કરવી જોઈએ. એ પ્રમાણે વર્તવાથી તને કર્મનો લેપ થશે નહિ, જો એમ નહીં વર્તે તો તને કર્મનો લેપ થશે એટલે કે કર્મનાં ફળ જરૂર ભોગવવાં પડશે.

અહીં આત્મજ્ઞાનીને પણ કર્મ કરવાનું જણાવ્યું છે તેથી પણ વિદ્યા એકલી ફળ આપવામાં સ્વતંત્ર નથી. આ ઠેકાણે આત્મજ્ઞાની એટલા માટે લેવામાં આવે છે કે ઉપર બતાવેલા મંત્ર પહેલાં જે મંત્ર આવ્યો છે (ઈશામસ્યમિદમ્...ઈત્યાદિ) તેમાં પરમાત્માને જણવાનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વિદ્યા મુક્તિ આપવામાં સ્વતંત્ર નથી પણ કોઈક યજ્ઞાદિ કર્મનું અંગ તેને બનવું પડે છે, અને કર્મના ફળ અપાવવા વિધાને માત્ર મદદગાર તરીકે રહેવું પડે છે. એટલે વિદ્યા ફળ આપવામાં સ્વતંત્ર નથી. અહીં પૂર્વપક્ષ પૂરો થાય છે. ॥ ૭ ॥

હવે અહીંથી સિદ્ધાંત પક્ષનાં સૂત્રો ઉત્તરરૂપે થરૂ થાય છે અને પૂર્વપક્ષે આપેલા દોષોનું ખંડન પણ કરે છે:

અધિકોપદેશાત્તુ વાદરાયણસ્યેત્ર તદ્દર્શનાન્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ:- (ઘ) પૂર્વપક્ષનો નિરાસ સ્પષ્ટ છે. (અધિકોપદેશાત્) અધિક આત્માનો ઉપદેશ હોવાથી વિદ્યા કર્મનું અંગ નથી (અમ્ન)

એ પ્રમાણે (વાદરાયણ) બાદરાયણનો મત છે. માટે (તત્) બાદરાયણ-મત બરાબર છે. (દર્શનાત્) ઉપનિષદો પણ એમ જ બતાવે છે.

ભાવાર્થ:- જૈમિનિ કર્તાદ્વારા વિદ્યાને કર્મનું અંગ માને છે તે બરાબર નથી. આ ઠેકાણે આત્મા કેવળ જીવાત્મા જ લેવાનો નથી પણ જીવાત્મા કરતાં ઉત્તમ પરમાત્મા પણ લેવાય છે. એટલે કે પરમાત્માની વિદ્યા, પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર એ કેઈ કર્મનું અંગ નથી એવો અભિપ્રાય શ્રી બાદરાયણનો છે. જો આત્મા-પદથી કેવળ જીવાત્મા લીધો હોત તો તેની વિદ્યા અર્થાત્ તેનું વિજ્ઞાન કર્મનું અંગ કદાચિત્ ઉચિત ગણાત.

પરમાત્માનું વિજ્ઞાન મુક્તિ આપવાને સ્વતંત્ર છે, એ જ્ઞાનને કર્મની સહાયતાની જરૂર નથી. ઉપનિષદો વારંવાર એવો ઉપદેશ પણ આપે છે જેમકે, યઃ સર્વશઃ સર્વચિત્ । પરમાત્મા સર્વજ્ઞ અને સર્વવિત્ છે. ક્ષીયન્તે ચાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્ દૃષ્ટે પરાવરે । ૨-૨-૮. મુંડક ઉપ. આ ઠેકાણે પણ પરમાત્માનું વિજ્ઞાન લેવામાં આવે છે: અપદ્મપાપ્મા વિજ્ઞરો વિમૃત્યુઃ વિશોકો ત્રિજિગ્ત્સોઽપિષાત્તઃ સત્યકામઃ સત્યસંકલ્પઃ ૮-૭-૧. છાં. ઉપ. આવો આત્મા પરમાત્મા અર્થાત્ પરબ્રહ્મ જ છે. સદ્સત્તીર્થા પુરુષઃ સદ્બ્રહ્મઃ સદ્સનાત્ સમૂર્મિં સર્વતઃસ્ફુટાઽત્યતિષ્ઠદ્ દશાક્ષુલ્મ્ ॥ યજ્ઞ. ૩૧. આ પુરુષ પણ પરમાત્મા જ છે. આવાં શ્રુતિ આદિનાં વાક્યોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પરમાત્માની વિદ્યા કર્મનું અંગ નથી. બાદરાયણ પણ એ જ વિદ્યાથી પુરુષાર્થઃ અર્થાત્ મોક્ષ મળે છે (બ્રહ્મજ્ઞાનથી મોક્ષ મળે છે.) એમ માને છે. ॥ ૮ ॥

જ્ઞાનીઓ પણ કર્મનું આચરણ કરે છે એ જો આગળ ત્રીજા સૂત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે તેનો ઉત્તર આ સૂત્રથી આપે છે:

તુલ્યં તુ દર્શનમ્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ:- (તુ) પૂર્વપક્ષનો નિરાસ કરે છે. (દર્શનમ્) દર્શન (તુલ્યમ્) સમાન છે

ભાવાર્થ:— જ્ઞાનીઓ પણ કર્મનું આચરણ કરે છે. જનક આદિ રાજાઓ આત્મજ્ઞાની હોવા છતાં કર્મ કરતા હતા, આટલાથી આત્મવિદ્યા કર્મનું અંગ થઈ શકતી નથી, કારણકે કેટલાક આત્મજ્ઞાનીઓ કર્મ નહોતા કરતા જેમકે:— एतद्वत्स वै तद् विद्वांस आहु ऋषयः कावयेयाः किमर्था वयमध्येष्यामहे? किमर्था वय यक्ष्यामहे? ॥ કાવયેય ઋષિઓ બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ હતા તેથી તેઓ કહેતા કે અમારે શા માટે ભણવું? અમારે શા માટે યજ્ઞ કરવો? કારણ કે અમને બ્રહ્મનું જ્ઞાન થઈ ગયું છે. આ કારણથી એ ઋષિઓ ભણતા ન હતા અને યજ્ઞ પણ કરતા ન હતા. આથી એ દર્શન તુલ્ય છે. અર્થાત્ કેટલાક આત્મજ્ઞાનીઓ કર્મ કરતા હતા અને કેટલા કર્મ નહોતા પણ કરતા. જે બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ કર્મ કરતા હતા તે લોકો લોકસંગ્રહ માટે કરતા હતા. ॥ ૯ ॥

असार्वत्रिकी ॥ १० ॥

પદાર્થ:— (અસાર્વત્રિકી) જે વિદ્યાથી કર્મ કરવામાં આવે છે ઇત્યાદિ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે સર્વવિદ્યાને માટે નથી, અસાર્વત્રિક છે.

ભાવાર્થ:— यदेव विद्यया करोति । એ વેદાન્ત-વાક્ય સર્વવિદ્યા માટે નથી. ફક્ત ઉદ્ધીયવિદ્યાને માટે છે. જે જે કર્મ કરવામાં આવે છે તે બધાં જ વિદ્યા અર્થાત્ આત્મવિદ્યા—ઉપાસના સાથે સંબંધ રાખતાં નથી. ॥ ૧૦ ॥

હવે વિદ્યા અને કર્મના સમન્વારણ સંબંધ કહે છે:

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

પદાર્થ:— (વિભાગ) સમન્વારણમાં વિભાગ બતાવ્યો છે. (શતવત્) સો રૂપીઆ આપવામાં જેમ વિભાગ હોય છે તેમ.

ભાવાર્થ:— મરનારની સાથે વિદ્યા અને કર્મ પણ જાય છે તેથી વિદ્યા કર્મનું અંગ છે, એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તેમાં વિભાગ

ખતાવ્યો છે. દાખલા તરીકે, આ બે જણાને સો રૂપીઆ આપી દો, ત્યાં બે જણાની માગણી હોય છે એટલે દરેકને પચાસ-પચાસ રૂપીઆ આપવાના હોય છે તેમ તં વિચાકર્મણી સમન્વારમેતે અહીં પણ વિભાગ છે. જેને આત્મજ્ઞાન થયું છે તેની સાથે આત્મવિદ્યા જાય છે અને જેણે માત્ર કર્મ કર્યો છે આત્મજ્ઞાન નથી મેળવ્યું તેની સાથે કર્મ જાય છે. આ પ્રમાણે વિભાગ હોવાથી વિદ્યા કર્મનું અંગ નથી. ॥ ૧૧ ॥

હવે સૂત્ર દેનો ઉત્તર આપે છે:

અધ્યયનમાત્રવતઃ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ:- (અધ્યયનમાત્રવતઃ) કેવળ અધ્યયન જ જેણે કર્યું છે, અને તેના ઉપર વિશેષ વિચાર નથી કર્યો તેને માટે કર્મ કરવા જણાવ્યું છે.

ભાવાર્થ:- આચાર્યકુલદ્ વેદમધીત્ય ઇત્યાદિ જે લખ્યું છે તે તો આત્મજ્ઞાનહીન કેવળ કર્મજ્ઞાન વાળાને માટે લખ્યું છે. ગુરુ-કુળમાંથી આવી ગૃહસ્થાશ્રમનું પાલન કરવું એ બ્રહ્મજ્ઞાનીને માટે નથી પણ અબ્રહ્મજ્ઞાની કર્મવિદ્વાનને માટે છે. એ વાત જુદી છે કે, બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ લોકસંબ્રહ્મને માટે ફક્ત આશા રાખ્યા વગર કર્મ કરે છે પણ એઓને કર્મ કરવાની શાસ્ત્ર તરફથી ફરજ પાડવામાં આવતી નથી. આ ઠેકાણે કર્મ એટલે કંતુ આદિ કર્મ સમજવાં. લોકોને સન્માર્ગમાં દોરવા માટે ઉપદેશ આદિ કર્યો તો બ્રહ્મજ્ઞાનીઓએ કરવાં એ યોગ્ય છે. પણ ધારો કે તેઓ ઉપદેશ તથા શાસ્ત્ર-પ્રણયન આદિ કર્મ ન કરે તેથી તેઓ પાપી ઠરતા નથી. ॥ ૧૨ ॥

કર્મ કરતાં રહેતાં સો વર્ષ સુધી જીવવાની ઇચ્છા કરવી, અને એથી કર્મનું અંગ વિદ્યા બને છે તેનો ઉત્તર આપે છે:

નાવિશેષાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ:- (ન) નહિ (અવિશેષાત્) સામાન્યરૂપે વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ:- કુર્વન્નેવેહ કર્માણિ જિજીવિષેત્ શતં સમાઃ આ વિધાન પણ સામાન્ય છે. આમાં બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ અપવાદ તરીકે છે. એટલે કે બ્રહ્મજ્ઞાનીઓને સો વરસ સુધી અથવા ઘડપણમાં અશક્તિ આવે ત્યાં સુધી કર્મ કરવાં જ જોઈએ એવો નિયમ નથી. આ નિયમ તો અબ્રહ્મજ્ઞાનીઓને માટે છે. આ ઠેકાણે પણ કર્મ શબ્દ વૈદિક યજ્ઞ, અગ્નિહોત્રાદિ માટે વપરાયો છે. જીવન ઉપયોગી ખાતું, પીતું, હાલતું, ચાલતું, ઇશ્વર-ભજન વગેરે કર્મ તો શાસ્ત્ર-વિધાન વગર પણ બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ કર્યે જ લાયક છે. ॥ ૧૩ ॥

સ્તુતયેઽનુમતિર્વા ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ:- (સ્તુતયે) સ્તુતિને માટે (વા) અથવા અનુમતિ છે.

ભાવાર્થ:- પરમાત્માથી આ બધું વ્યાપ્ત છે એવું જોને અપરોક્ષ જ્ઞાન થયું છે એવા જ્ઞાનીને કુર્વન્નેવેહ ઇત્યાદિ મંત્ર કર્મ કરવાની કેવળ અનુમતિ આપે છે, અથવા બ્રહ્મજ્ઞાનની સ્તુતિ બતાવે છે. કારણ કે એ જ મંત્રમાં જણાવ્યું છે કે સો વરસ સુધી કર્મ કરે તોપણ બ્રહ્મજ્ઞાનીને કર્મનો લેપ થતો નથી. કર્મ કરવું અને તેનું ફળ ન મળવારૂપ લેપ ન થવો એ કેમ બને ? છતાં બ્રહ્મજ્ઞાનીને માટે કર્મનો લેપ નથી એ નક્કી છે. અબ્રહ્મજ્ઞાની કરતાં બ્રહ્મજ્ઞાનીમાં આ વિશેષ છે.

આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જ્ઞાનીને કર્મ કરવાની અનુમતિ છે, વિધિ નથી. તથા બ્રહ્મજ્ઞાનીના બ્રહ્મજ્ઞાન અર્થાત્ વિધાની સ્તુતિ છે કે તેને કર્મનું ફળ મળતું નથી. ફળની આશા વગર, રાગદ્વેષ વગર કેવળ લોકના કલ્યાણ માટે આત્મજ્ઞાની જે કર્મ કરે છે તેનું ફળ તેને મળતું નથી એ આત્મજ્ઞાનનો જ પ્રતાપ છે, માટે વિધાની સ્તુતિ છે. કર્મ યજ્ઞાદિ જ સમજવાં. ॥ ૧૪ ॥

કામકારેણ ચૈકે ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (એકે) કેટલાક આત્મજ્ઞાની વિદ્વાનો (કામકારેણ) પોતાની ઈચ્છાથી કર્મનો ત્યાગ કરે છે.

ભાવાર્થ:- પૃથ્વહારણ્યકમાં જણાવ્યું છે કે કિં પ્રજયા કરિષ્યામો ચેવા નોડયમાત્માડય લોકઃ । પૃ. ૪-૪-૨૨. અમને પ્રજનું પ્રયોજન નથી, અમને તો આ અપરોક્ષ આત્માનો અનુભવ થઈ ગયો છે તે જ અમારો લોક છે. એમ કહી ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરે છે. હવે વિચારો કે, જો વિદ્યા કર્મનું અંગ હોય તો શું ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ વિદ્વાનો કરી શકે? નહીં જ. અંગ અંગીનો ત્યાગ ન જ કરી શકે. આ કાન્ધુથી પણ સ્પષ્ટ સમજાય છે કે વિદ્યા કર્મનું અંગ નથી. ॥ ૧૫ ॥

उपमर्दं च ॥ १६ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (ઉપમર્દમ્) વિદ્યા કર્મનો નાશ કરે છે એવું બતાવે છે.

ભાવાર્થ:- મિચતે હૃદયમ્મિચ્છિચન્તે સર્વસંસારાઃ ।

ક્ષીયન્તે ચાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્ દૃષ્ટે પરાવરે ॥

મું. ઉપ. ૨-૨-૮.

સર્વવ્યાપક પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થયા પછી ઉપાસકના બધાં કર્મનો ક્ષય થાય છે, હૃદયની બધી વાસનાઓ નાશ પામે છે અને સર્વ સંશયોનો પણ વિલય થઈ જાય છે. અહીં બ્રહ્મ-વિદ્યા પ્રાપ્ત થયા પછી કર્મનો ક્ષય બતાવ્યો છે. જો વિદ્યા કર્મનું અંગ હોય તો તેનાથી કર્મનો ક્ષય થાય જ કેમ? ત્રીહિ આદિ યજ્ઞના સાધનોથી યજ્ઞનો નાશ થાય કે યજ્ઞરૂપ કર્મની સિદ્ધિ થાય? ત્રીહિ અંગ છે, અંગથી અંગી સિદ્ધિ થાય છે, તેમ જો વિદ્યા કર્મનું અંગ હોત તો તેનાથી કર્મનો નાશ ન થાત પણ કર્મની સિદ્ધિ થાત, અને એ પ્રમાણે શાસ્ત્રે બતાવવું જોઈતું

હતું, પણ તેમ ન બતાવતાં વિદ્યાથી કર્મનો નાશ બતાવે છે તેથી વિદ્યા કર્મનું અંગ નથી. ॥ ૧૬ ॥

હવે બીજી રીતે કર્મનું અંગ વિદ્યા નથી તે બતાવે છે:

ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (ऊर्ध्वरेतःसु) જેઓ રતિસુખ મેળવવા ઈચ્છતા નથી અથવા જેઓએ એ ગ્રામ્ય સુખનો ત્યાગ કર્યો છે એવા નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી તથા સંન્યાસીઓમાં અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ નથી અને વિદ્યા છે. (હિ) કારણ કે (શબ્દે) વૈદિક શબ્દો દ્વારા સંન્યાસ આશ્રમ અને નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય જાણવામાં આવે છે.

હોવાર્થ:- સંન્યાસીઓ અગ્નિહોત્રાદિ કરતા નથી તેમ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીઓ પણ અગ્નિહોત્ર તથા યજ્ઞ-યાગાદિ કર્મ કરતા નથી, છતાં બ્રહ્મવિદ્યાનો તો અભ્યાસ કરે છે તેથી સમજાય છે કે વિદ્યા અગ્નિહોત્રાદિ કર્મનું અંગ નથી. જો કોઈ શંકા કરે કે, સંન્યાસ આશ્રમનું વિધાન વેદ અથવા ઉપનિષદમાં ક્યાં છે? આનો ઉત્તર એ છે: ત્રયો ધર્મસ્ત્રિવિધઃ । છાં. ૨-૨૩-૧. યે ચેમેડરણ્યે શ્રદ્ધાતપ દ્યુપાસતે । છાં. ૫-૧૦-૧. આ વાક્યમાં વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ આશ્રમને જણાવે છે. તપઃશ્રદ્ધે યે હ્યુપવસન્ત્યરણ્યે । મું. ૧-૨-૧૧. આ પણ સંન્યાસાશ્રમને જણાવે છે.

एतमेव प्रव्रजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति ॥ ૫૪. ૪-૪-૨૨. આમાં તો સ્પષ્ટ સંન્યાસાશ્રમનો ઉલ્લેખ છે. બ્રહ્મચર્યાદિ પ્રવ્રજેત્ । જાળાલ દિપ. ૪. અહીં તો સંન્યાસાશ્રમનું સ્પષ્ટ વિધાન છે.

બ્રહ્મચર્યાશ્રમ અને સંન્યાસાશ્રમમાં કર્મ ન હોવાથી અને બ્રહ્મવિદ્યા હોવાથી, બ્રહ્મવિદ્યા અગ્નિહોત્રાદિ કર્મનું અંગ નથી. ॥૧૭॥

જૈમિનિ મુનિ સંન્યાસાશ્રમ હોવાનું વેદમાં વિધાન નથી એમ માને છે, તેથી તેઓ ઉપર બતાવેલા પ્રમાણોથી સંન્યાસ-આશ્રમના વિધાન હોવાનું સિદ્ધ થતું નથી. ,

પરામર્શ જૈમિનિરચોદના ચાપવદતિ હિ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ:— (જૈમિનિ:) જૈમિનિ મુનિ (પરામર્શમ્) અનુવાદને માને છે (અચોદના) વિધાનને નહિ. (ચ) અને (હિ) કારણ કે (અપવદતિ) અપવાદ છે.

ભાવાર્થ— જૈમિનિ મુનિ માને છે કે ત્રયોધર્મસ્કધા: ધર્ત્યાદિમાં તો સ્મૃતિઓમાં પ્રતિપાદિત કરેલા આશ્રમોનો માત્ર અનુવાદ છે, એમાં સંન્યાસાશ્રમનું કયાંય સ્પષ્ટ વિધાન નથી. વૈદિક ગ્રંથોમાં તો જીવનપર્યન્ત અગ્નિહોત્ર આદિ કર્મો કરવાં એમ ઉપદેશોનું છે. વીરહા ભવતિ એવ દેવાના યોગ્મિમુદ્રાસયતે । જે અગ્નિને ખુબી દે છે તે દેવોની વીરહત્યા કરે છે. અહીં અગ્નિહોત્ર ન કરનારની સ્પષ્ટ નિંદા છે. આ કારણથી સંન્યાસ-આશ્રમ નથી અને મરણપર્યન્ત અગ્નિહોત્ર કરવાનાં હોય છે. સ્વતંત્ર બ્રહ્મવિદ્યાનું કયાંય સ્થાન નથી માટે બ્રહ્મવિદ્યા કર્મનું અંગ છે. ॥ ૧૮ ॥

હવે બાદરાયણ મુનિ જૈમિનિથી બુદ્ધો મત ધરાવતાં કહે છે કે:

અનુષ્ઠેયં બાદરાયણ: સામ્યશ્રુતે: ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ:— (બાદરાયણ:) બાદરાયણ મુનિ = વ્યાસ મુનિ (સામ્યશ્રુતે:) તુલ્ય શ્રવણ હોવાથી (અનુષ્ઠેયમ્) સંન્યાસાશ્રમનું પણ અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ:— ત્રયો ધર્મસ્કધા: । તપ એવ દ્વિતીય: અહીં ‘તપ’ પદથી વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ બંને આશ્રમનું સૂચન છે. યજ્ઞ, અધ્યયન અને દાન શબ્દથી ગૃહસ્થાશ્રમનું સૂચન છે. જેઓ મુમુક્ષુ નથી તેઓ માટે કેવળ ગૃહસ્થાશ્રમ છે. બ્રહ્મસંયોગમૃતત્વમેતિ જેની બ્રહ્મમાં નિબ્ધા છે તે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રહ્મચારી આચાર્ય-કુલવાસી. છાં. ૨૩-૧. અહીં બ્રહ્મચર્યાશ્રમનું શ્રવણ થાય છે. આમ ચારેય આશ્રમોનું સમાન વિધાન વૈદિક ગ્રંથોમાં છે. બાબલ

ઉપનિષદમાં તો સંન્યાસનું સ્પષ્ટ વિધાન છે. જુઓ, જાણાવ
ઉપનિષદ-૪. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે બ્રહ્મવિદ્યા સ્વતંત્ર છે, કોઈ
પણ અગ્નિહોત્રાદિકર્મનું અંગ નથી.

આ ઉપરથી કોઈએ એમ ન સમજવું કે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ કરવા ઇચ્છનારે
કર્મ ન કરવાં. ચિત્તશુદ્ધિને માટે ભલે યજ્ઞાદિ કર્મ કરે પણ
બ્રહ્મવિદ્યા તેનું અંગ નથી એટલું વ્યાસમુનિનું કહેવું છે. ॥ ૧૯ ॥

કર્મભીમાંસામાંથી શાસ્ત્રીય દૃષ્ટાંત આપે છે:

વિધિર્વા ધારણવત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ:- (વા) અથવા (વિધિ:) અહીં સંન્યાસાશ્રમનું વિધાન
છે (ધારણવત્) ધારણ પેઠે.

ભાવાર્થ:- અવસ્થાત્ સમિધં ધારયન્ અનુદ્રવેત ઉપરિ હિ દેવેભ્યો
ધારયતિ । અહીં સમિધાને સુવચ્છાદિની નીચે ધારણ કરવાનું કહ્યું
છે, તેમ ઉપર ધારણ કરવાનું સામાન્ય રીતે કહ્યું છે. છતાં
સમિધાને ઉપર રાખવી એવી વિધિ જેમ માનવામાં આવે છે
તેમ ત્રયો ધર્મસ્તંભાઃ ઇત્યાદિમાં પણ આશ્રમોનું વિધાન માનવું
જોઈએ. સ્કંધ એટલે આશ્રમ. ત્રણ આશ્રમો કર્મ માટે અને
ચોથો આશ્રમ કેવળ બ્રહ્મપ્રાપ્તિને માટે છે. એમ સર્વ વૈદિક
ધર્મને ચાહનારે માનવું જોઈએ. મન્વાદિ સ્મૃતિમાં પણ ચારેય
આશ્રમનું પ્રતિપાદન છે. જો સંન્યાસ આશ્રમનું વિધાન વેદમાં
ન હોય તો મનુ મહારાજ એનું પ્રતિપાદન શા માટે કરે? મનુ
ભગવાન તો વેદના સર્વજ્ઞ હતા. વેદનું સર્વજ્ઞાન એમને હતું.
આમ વેદના સંપૂર્ણ જાણકાર મન્વાદિ મહર્ષિઓના કથન ઉપર
શ્રદ્ધા રાખીને પણ ચારેય આશ્રમો સ્વીકારવા જોઈએ. અને
બ્રહ્મવિદ્યાને કર્મનું અંગ ન માનતાં બ્રહ્મપ્રાપ્તિ કરવા માટે,
બ્રહ્મની ઉપાસના કરવા માટે સ્વતંત્ર માનવી જોઈએ. ॥ ૨૦ ॥

હવે પૃથ્વી આદિ ઉદ્ગીથોને રસ અને રસતંમ કહેવામાં આવ્યા છે, તે શું ઉદ્ગીથોની સ્તુતિમાત્ર છે કે ઉદ્ગીથોમાં રસત્વ અને રસતમત્વની દૃષ્ટિનું વિધાન છે? એની ચર્ચા આ સૂત્રમાં છે:

સ્તુતિમાત્રમુપાદાનાદિતિ ચેન્નાપૂર્વત્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ:- (સ્તુતિમાત્રમ્) દેવળ સ્તુતિ છે (ઉપાદાનાત્) કંતુના અંગભૂત ઉદ્ગીથોનું ઉપાદાન કર્યું હોવાથી (હિતિચેત્) જો એમ કહેવામાં આવે તો (ન) એ ઠીક નથી. (અપૂર્વત્વાત્) પૃથ્વીઆદિ ઉદ્ગીથમાં રસત્વ છે એવું કોઈ બીજા પ્રમાણોથી સાત નથી માટે અપૂર્વ વિધાન છે.

ભાવાર્થ:- છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં 'ભૂતોનો રસ પૃથ્વી છે, પૃથ્વીનો રસ પાણી છે, પાણીનો રસ ઓષધિઓ છે, ઓષધિઓનો રસ પુરુષ છે, પુરુષનો રસ વાણી છે, વાણીનો રસ ઋગ્વેદ છે, ઋગ્વેદનો રસ સામવેદ છે અને એ બધા રસોમાં જે આકંઠો ઉદ્ગીથ (ઓંકાર) છે તે સૌથી ઉત્તમ રસ છે અને તે મુક્તિ અપાવનાર છે.' આ ઠેકાણે સંશય એ છે કે પૃથ્વી આદિને જે રસ અને ઓંકારને રસતમ કહ્યા છે તે શું કંતુના અંગભૂત ઉદ્ગીથોની સ્તુતિ છે કે એમાં ઉપાસના-દૃષ્ટિનું વિધાન છે?

અહીં સિદ્ધાંત એ જણાવ્યો છે કે એમાં ઉપાસના-દૃષ્ટિનું વિધાન છે. દેવળ વિધેયની સ્તુતિ નથી અર્થાત્ ઓંકારરૂપ ઉદ્ગીથની સ્તુતિ નથી.

સ્તુતિ તો વિધેયની પાસે જ હોય છે, આ પૃથ્વી આદિ તો વિધેયથી દૂર પડ્યા છે. વળી બીજું એ છે કે, પૃથ્વી આદિ ઉદ્ગીથોમાં જે રસ બતાવ્યો છે તે કોઈ બીજા પ્રમાણોથી જણાતો નથી, માત્ર એમ મૂલનાદૃષ્ટિથી રસ: આ જ વાક્યથી જણાય છે માટે એ અપૂર્વ વિધાન છે.

અર્થાત્ એમાં રસ આદિની દૃષ્ટિ કરવી અને ઓંકારમાં રસતમની દૃષ્ટિ કરવી અને પ્રભુની ઉપાસના કરવી એનો ભાવ છે. ॥ ૨૧ ॥

ભાવશબ્દાच्च ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (ભાવશબ્દાત્) વિધિરૂપ શબ્દ હોવાથી.

ભાવાર્થ:- ‘ઓમિત્યેતદક્ષરમુદ્ગ્રીયમુપાસીત’ છાં. ૧-૧-૧. અહીં ‘ઉપાસીત’ એવો શબ્દ છે તે વિધાનને જ બતાવી રહ્યો છે. તેથી પૃથ્વી આદિ ઉદ્ગ્રીયોમાં પણ ઉપાસના દૃષ્ટિની વિધિ માનવી એ જ ન્યાય છે. આ કારણથી ઇષાં ભૂતાના પૃથિવી રસઃ આદિ વાક્યો ઉપાસનાના વિધાનને માટે છે એમ માનવું જોઈએ. પૃથ્વી ભૂતાનો રસ છે એવા પ્રકારની દૃષ્ટિ રાખવી અને ઓંકાર બધા રસોથી ચડિયાતો રસ છે એવી દૃષ્ટિ રાખવી, ભાવના કરવી. આ પ્રમાણે ઉપાસના કરવાથી, સતત ભાવના કરવાથી ઓંકારવાચ્ય પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. ॥ ૨૨ ॥

હવે ‘પારિપ્લવ’ના સંબંધમાં સિદ્ધાંતપક્ષ બતાવે છે. પારિપ્લવ એટલે અશ્વમેધ આદિ યાગોમાં રાજા તથા યજ્ઞમાન આદિઓને આજ્ઞાનો સંભળાવવાં તે.

પારિપ્લવार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ:- (પારિપ્લવર્થઃ) ઉપનિષદોમાં જે જે આજ્ઞાનો કહેવામાં આવ્યા છે તે પારિપ્લવ પ્રયોગ માટે છે (इतिचेत्) જો એમ માનવામાં આવે તો (न) એ ઠીક નથી. (विशिषितत्वात्) પારિપ્લવને માટે વિશેષણ હોવાથી.

ભાવાર્થ:- અશ્વમેધ આદિ યાગરૂપ કર્મમાં રાજા અને તેના કુટુંબોને આજ્ઞાન સંભળાવવાનો કર્મનો એક પ્રયોગ છે. આ પ્રયોગ અશ્વમેધાદિ કર્મોનું અંગ ગણાય છે. હવે, જો ઉપનિષદમાં આવેલાં આજ્ઞાનો પારિપ્લવને માટે હોય તો તે પારિપ્લવનાં

અંગો જ ગણાય, અને પારિશ્વર પોતે અશ્વમેધાદિ કર્મનું અંગ છે માટે ઉપનિષદનાં બધાં આખ્યાનો કર્મનું અંગ બની બાય. એટલા માટે આ સૂત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે, કે બધાં જ આખ્યાનો પારિશ્વરને માટે નથી. દાખલા તરીકે અશ્વમેધની અંદર પહેલે દિવસે ‘મતુર્વેલ્લતો યજ્ઞો’ વૈવસ્વત મનુ નામે રાજા હતો ઈત્યાદિ આખ્યાન કહેવું. બીજે દિવસે વૈવસ્વત યમનું આખ્યાન કહેવું. આ પ્રમાણે પારિશ્વરનાં આખ્યાનો ચૂંટાયેલાં હોય છે માટે એ જ આખ્યાનો પારિશ્વરને માટે હોય છે અર્થાત્ એ જ આખ્યાનોની કથા-કંતુઓમાં કહેવી. એ ચૂંટાયેલામાં ઉપનિષદોનાં આખ્યાનોનું સ્થાન નથી માટે ઉપનિષદોનાં આખ્યાનો બ્રહ્મવિદ્યાને માટે છે, તેથી બ્રહ્મવિદ્યા સ્વતંત્ર છે કર્મનું અંગ નથી. ઉપનિષદોનાં આખ્યાનો, યાજ્ઞવલ્ક્ય અને તેમની શ્રી મૈત્રેયીનો સંવાદ, નચિકેતાનું આખ્યાન, પૌત્રાયણ બ્રહ્મશ્રુતિનું છાંદોગ્યમાં બતાવવામાં આવેલું આખ્યાન વગેરે પ્રસિદ્ધ છે. જે એને પારિશ્વરના અંગ માનવામાં આવત તો તે કંતુનાં અંગ બની બાત, કે જે ઈષ્ટ નથી. બ્રહ્મવિદ્યા તો સ્વતંત્ર જ છે. ॥ ૨૩ ॥

તયા ચૈઋવાક્વતોપવન્યાન્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ:— (તયા) પારિશ્વરને માટે ઉપનિષદોની કથાઓ ન હોવાથી (ત) અને (ચૈઋવાક્વતોપવન્યાન્) બ્રહ્મવિદ્યાની સાથે એકવાક્યતા હોવાથી.

ભાવાર્થ:— ઉપનિષદની કથાઓ પારિશ્વરને માટે ન હોવાથી તે બધીનો બ્રહ્મવિદ્યા સમબવવામાં ઉપયોગ છે અને એને માટે જ ખાસ તેની રચના થઈ છે. કથારૂપે બ્રહ્મવિદ્યા સમબવવાથી સાંસજનારને તેમાં રસ ઉત્પન્ન થાય છે અને બ્રહ્મવિદ્યા શું છે તે પણ સમજાય છે. પારિશ્વરમાં કહેવાતાં આખ્યાનો એક ઈતિહાસ-રૂપે હોય છે અને તેને કર્મના અંગ ગણવામાં આવે છે. પારિશ્વરનો

સામાન્ય અર્થે તો કથાઓ, આખ્યાનોનું કથન. છતાં ઉપર બતાવેલો લેદ ઉપનિષદની કથાઓમાં છે તે સમજી લેવો જોઈએ. ॥ ૨૪ ॥

બ્રહ્મવિદ્યાને માટે આ એક વધારાનું સૂત્ર છે:

અતएव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ:— (અતएव) આ જ કારણથી (ચ) અને (અગ્નીન્ધનાનપેક્ષા) અગ્નિના ઇન્ધનોની જરૂર નથી.

ભાવાર્થ:— બ્રહ્મવિદ્યા સમજવા માટે અગ્નિમાં હોમ કરવાને ન હોવાથી બ્રહ્મજિજ્ઞાસુને અગ્નિનાં ઇન્ધનોની જરૂર નથી. સંન્યાસાશ્રમ ખાસ બ્રહ્મવિદ્યા મેળવવા માટે હોવાથી એઓને અગ્નિહોમ કરવાની જરૂર નથી, એમને તો યમ, નિયમ, શમદમાદિની જરૂર છે. ॥ ૨૫ ॥

હવે બ્રહ્મવિદ્યાની ઉત્પત્તિમાં યજ્ઞાદિ સર્વકર્મ અપેક્ષિત છે તે સૂત્રમાં બતાવે છે:

સર્વાપેક્ષા ચ યજ્ઞાદિશ્રુતેરશ્વત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ:— (ચ) અને (સર્વાપેક્ષા) યજ્ઞાદિ સર્વકર્મની અપેક્ષા વિદ્યાને ઉત્પન્ન થવામાં છે (યજ્ઞાદિશ્રુતેઃ) યજ્ઞ આદિ કરવાનું શ્રુતિવચન હોવાથી (અશ્વત્) અશ્વની પેઠે.

ભાવાર્થ:— તમેતં વેદાનુવચનેન બ્રાહ્મણા વિવિદિપન્તિ યજ્ઞેન દાનેન તપસાનાશકેન । પૃ. ઉપ. ૪-૪-૨૨. મુમુક્ષુ પરબ્રહ્મને વેદાધ્યયન દ્વારા જાણવા ઇચ્છે છે, યજ્ઞ, દાન અને તપથી પણ જાણવા ઇચ્છે છે, પણ આ બધાં કર્મ અનાશક એટલે નિષ્કામ હોવાં જોઈએ. આશક એટલે ખાનાર. જે કર્મની પાછળ ભૌતિક સુખ લોગવવાની ઇચ્છા ન હોય તે અનાશક કર્મ કહેવાય છે. મુમુક્ષુએ વેદાધ્યયન, યજ્ઞ, દાન અને તપ અનાશક ભાવથી કરવાં જોઈએ. જે વીતરાગ હોય અને સંન્યાસી હોય તે યજ્ઞ ન કરે એ સ્વાભાવિક છે, પણ જેઓ

ગૃહસ્થાશ્રમી છે તેમણે તો બધાં કર્મ કરવાં જોઈએ. એ કર્મો કરવાથી ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે, ચિત્તની શુદ્ધિમાં નિષ્કામતા રાખવી જરૂરી છે. તપ તો સર્વાશ્રમીઓ કરી શકે છે. દાન વિશેષતઃ ગૃહસ્થાશ્રમીઓ કરી શકે છે. બ્રહ્મવિદ્યા ઉત્પન્ન થવામાં યજ્ઞાદિક કર્મોની અપેક્ષા રાખે છે, ઉત્પન્ન થયા પછી વિદ્યા મોક્ષરૂપ રૂળ આપવામાં રતતંત્ર છે. આ ઠેકાણે સૂત્રકાર મહર્ષિએ અશ્વનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે. અશ્વરૂપ વાહનની મનુષ્યને ત્યાંસુધી જરૂર પડે છે એટલે કે પોતાને જ્યાં જવું છે ત્યાં પહોંચી જાય. પહોંચી ગયા પછી અશ્વને છોડી દે છે. તેમ બ્રહ્મવિદ્યા જ્યાંસુધી નથી મળી ત્યાં સુધી સર્વકર્મ કરવાં જોઈએ, કારણ કે એ બધાં સત્કર્મો બ્રહ્મવિદ્યાને ઉત્પન્ન કરવામાં સહાયભૂત હોય છે.

વૈશેષિક-દર્શનના નિષ્ણાતો માને છે કે કર્મ ઉત્પન્ન થવામાં સમવાયિ અને અસમવાયિ આદિ કારણની અપેક્ષા રાખે છે પણ ઉત્પન્ન થઈ ગયા પછી તે સંયોગ અને વિભાગ કરવામાં કોઈની પણ અપેક્ષા રાખતું નથી. જસ આ જ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થયેલી બ્રહ્મવિદ્યા કોઈની પણ અપેક્ષા રાખ્યા વગર મુક્તિ અપાવી શકે છે. વૈશેષિક દર્શનનાં કર્મનો અર્થ ગતિ થાય છે એટલે વેદાંતમાં યજ્ઞાદિકર્મોથી એ કર્મ ભિન્ન છે, જે ઉપાસકને બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ થઈ હોય છે તે બ્રાહ્મી સ્થિતિમાં આવ્યો છે એમ કહેવાય છે. ॥ ૨૬ ॥

પોતાના આશ્રમનાં કર્મ કરવા સિવાય બીજાં કર્મો પણ મુમુક્ષુને કરવાનાં હોય છે તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે:

શમદમાદ્યુપેતઃ સ્યાત્તથાપિ તુ તદ્વિષેસ્તદ્ગતયા તેષામવશ્યાનુપ્રેયત્વાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થઃ— (તથાપિ) તોપણ (તુ) નિશ્ચયને બતાવે છે (તદ્વિષેઃ) તેનું વિધાન હોવાથી અને (તદ્ગતયા) વિધાનાં અંગ હોવાથી (શમદમાદ્યુપેતઃ સ્યાત્) શમ દમ આદિથી યુક્ત રહેવું જોઈએ (તેષામ્) તેઓનું (અવશ્યાનુપ્રેયત્વાત્) અનુષ્ઠાન અતિ જરૂરનું હોવાથી.

ભાવાર્થ:- કોઈ પણ સ્વાર્થની ઇચ્છા રાખ્યા વગર વેદનું અધ્યયન, યજ્ઞ, તપ આદિ આશ્રમવિહિત કર્મ કરવા ઉપરાંત શમ દમ આદિ આંતરિક કર્મોનું અનુષ્ઠાન જરૂર કરતાં રહેવું. યતઃ પ્રવૃત્તિર્મૂતાના યેન સર્ગમિદ તતમ્ । સ્વકર્મણા તમમ્યચ્ચં સિદ્ધિં વિન્દતિ માનવઃ ॥ ગીતા. ૧૮-૪૬. જેને લીધે સર્વભૂતોની પ્રવૃત્તિ થઈ રહી છે અને જે સર્વવ્યાપક છે, તે પરમાત્માને પોતાના આશ્રમ-વિહિત કર્મદ્વારા અર્થન કરીને ઉપાસક સિદ્ધિને અર્થોત્ મુક્તિને મેળવે છે. આશ્રમવિહિત અધ્યયન યજ્ઞ અને તપ જરૂરનાં છે પણ તેની સાથે શમાદિ આંતરિક કર્મો ન હોય તો અધ્યયનાદિ ક્ષણ નીપજ્ઞવવામાં સક્ષણ થતાં નથી. આ કારણથી ઉપનિષદમાં ઉપદેશવામાં આવ્યું છે કે તસ્માદેવવિત્ શાન્તો દાન્ત ઉપરતઃ તિતિક્ષુઃ સમાહિતો ભૂત્વા આત્મન્યેવાત્માન પश्यति । જૃહ. ઉપ. ૪-૨૩. શમ= ઇન્દ્રિયોની શાંતિ, દમ=ઉત્પથમાં જતી ઇન્દ્રિયોનું દમન કરવું, ઉપરત વિષયો તરફ રાગાદિ ન હોવા તે. તિતિક્ષુ=સુખ-દુઃખ, માન-અપમાન, ટાઢ-તડકો, ભૂખ-તરસને જે સહન કરે છે તે તિતિક્ષુ કહેવાય છે અને એના એ ગુણને તિતિક્ષા કહેવામાં આવે છે. સમાહિત એટલે જેને ધ્યેયના સંબંધમાં જરાપણ સંશય નથી. પૂરેપૂરું જેને સમાધાન થઈ ગયું છે તે ‘સમાહિત’ કહેવાય છે અને તેના એ ગુણને સમાધાન કહેવાય છે. આશ્રમ-કર્મ સાથે શમાદિનું અનુષ્ઠાન ચાલુ રાખવું કારણ કે, અક્ષ-વિદ્યાનાં તે અંગ છે. યજ્ઞાદિ આશ્રમકર્મ બહિરંગ છે અને શમાદિ અંતરંગ છે. ચારેય આશ્રમીઓ માટે શમાદિ સાધારણ છે અધ્યયન, યજ્ઞ અને તપ તો દેખાવને માટે પણ કરી શકાય પણ શમાદિમાં દેખાવ થઈ શકતો નથી. જે સાચો મહાન્ આત્મા હોય તેમાંજ શમાદિ હોવાની શક્યતા છે. ઉપનિષદના ઉપર કહેલા વચનમાં શમાદિનું વિધાન સર્વને માટે છે, બહિરંગ અને અંતરંગ બંને કર્મો ચિત્તની શુદ્ધિ કરી વિદ્યાનો પ્રકાશ કરી આપે છે. આ કારણથી અંતરંગ શમ આદિનું પણ અનુષ્ઠાન

જરૂર જરૂર જોઈએ. યોગનાં આઠ અંગો પશુ ચિત્તને નિર્વિકારી-
દશામાં લાવવા જરૂરનાં કારણો છે. શમદમાદિથી તેનું પશુ
સૂચન થઈ જાય છે. આથી શમદમાદિથી યુક્ત રહેવામાં ભૂલ ન
કરવી જોઈએ. મન અને ઇન્દ્રિયો બળવાન છે તે ઉપાસકને ક્યારે
ભૂલમાં નાખી દે તે કહી શકાય નહિ, મારે મુમુક્ષુએ ખૂબ સાવ-
ધાન રહેવાની જરૂર છે એ આ સૂત્રનો ભાવ છે. ॥ ૨૭ ॥

સર્વ અન્ન ખાવાની અનુમતિ હોવી એ શું શમાદિની મારફત
બ્રહ્મવિદ્યાનું અંગ છે કે નહિ? એ આ સૂત્રમાં બતાવે છે. જે
પ્રાણને જાણે છે તે પ્રાણવિદ્ કહેવાય છે. અને પ્રાણ પશુ પચ-
માત્માનું નામ હોવાથી પ્રાણવિદ્ એટલે બ્રહ્મવિદ્ કહેવાય છે.

સર્વાન્નાનુમતિશ્ચ પ્રાણાત્મયે તદ્દર્શનાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (સર્વાન્નાનુમતિ) અવતે તદ્દમ્ જે ખાઈ
શકાય તે અન્ન છે એવી આ ઠેકાણે અન્નની વ્યાખ્યા છે. બધાજ
અન્નની અનુમતિ-પરવાનગી છે (પ્રાણાત્મયે) પ્રાણનો નાશ થવાનો
પ્રસંગ આવ્યો હોય ત્યારે (તદ્દર્શનાત્) તેવું હોવાનું ઉપનિષદમાં
જોવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ:- છાંદોગ્ય ૫-૨-૧ અને બૃહદારણ્યક ૬-૧-૧૪ માં
પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોનો કાલ્પનિક સંવાદ ઉપદેશવામાં આવ્યો છે.
તેમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે પ્રાણ સર્વ ઇન્દ્રિયો કરતાં
શ્રેષ્ઠ છે. સુષુપ્તિ જેવી દશામાં પશુ માનવદેહમાં પ્રાણ ચાલતો
હોય છે જ્યારે મન અને બીજા ઇન્દ્રિયો શાંત થયેલી હોય છે.

બીજું એ જણાવ્યું છે કે કૃતરા સુધીનાં પશુઓ અને પંખીઓનું
જે અન્ન છે તે પ્રાણને માટે છે, આથી એ અનુમાન કરવામાં
આવ્યું છે કે પ્રાણવિદ્ અર્થાત્ બ્રહ્મ જાણનાર ગમે તે અન્ન ખાઈ
શકે છે અને એ ખાવામાં આવતું અન્ન બ્રહ્મવિદ્યાનું શમ,
વગેરે આંતરિક સાધનોની જેમ અંગ છે. જ્યારે

અન્ન ખાઈ શકે છે તો પછી અબ્રહમ માણસો પણ સર્વ અન્ન ખાય એમાં વાંધો શો ? દારણ કે સર્વાન્નભોજન બ્રહ્મવિદ્યાનું અંગ છે. આવી પૂર્વપક્ષની માન્યતા સામે આ સૂત્રમાં એવો નિષ્કર્ષ કાઢવામાં આવ્યો છે કે ભૂખના માયાં પ્રાણનો નાશ થતો હોય તે વખતે સર્વ અન્ન ખાવાની અનુમતિ અર્થાત્ ધર્મશાસ્ત્ર દ્વારા રજા આપવામાં આવે છે. આ એક આપત્કાળ છે. આના સમર્થનને માટે ઉપનિષદમાં આકાચણુ ઋષિનો દાખલો આપવામાં આવ્યો છે. તે આ પ્રમાણે છે: ‘મટચી નામના જંતુઓએ કોઈક દેશમાં સર્વ અન્નનો નાશ કરી નાંખ્યો હતો, તેથી ત્યાં દુકાળ પડ્યો. ત્યાં આકાચણુના પુત્ર ઉપસ્થિત રહેતા હતા, તેમને કેટલાક દિવસ સુધી ખાવાનું કશું મળ્યું નહિ. પછી એક દિવસે હાથીનો માવત બાફેલા અડદ ખાતો હતો તેની પાસે જઈ ઉપસ્થિત એ લિક્ષા માગી. માવતે કહ્યું કે હું જે આ બાફેલા અડદ ખાઉં છું તે સિવાય બીજા અડદ મારી પાસે નથી. ઋષિએ કહ્યું કે તું ખાય છે એમાંથી મને આપ. માવતે કહ્યું, અડદ આપ જુઓ છો કે એંઠા છે. ઋષિએ કહ્યું કે, કશી હરકત નહિ. માવતે એ અડદ આપ્યા અને ઋષિએ ખાધા અને થોડાક એમાંથી બચાવી પોતાની સ્ત્રી માટે લઈ ગયા. ત્યારે ઋષિ જવાના થયા ત્યારે માવતે કહ્યું કે, લ્યો, મહર્ષિજી, પાણી પીતા બવ. ઋષિએ કહ્યું કે તારું પાણી ઉચ્છિષ્ટ (એંડું) છે માટે નહીં પીઉં. માવતે કહ્યું કે મહારાજ, અડદ પણ એંઠા હતા. ઋષિએ ઉત્તર આપ્યો કે ખરી વાત છે, પણ જો મેં તારા એંઠા અડદ ન ખાધા હોત તો હું ભૂખ્યે મરી જાત, માટે મેં તારા એંઠા અડદ ખાધા છે; પાણી તો બીજા જગાશયોમાં મને ચોક્કસ મળી શકે છે માટે હું તારું એંડું પાણી નહીં પીઉં. આ કથા ઉપરથી સાર એ નીકળે છે કે આપત્કાળમાં જીવન બચાવવા ખાતર સર્વ અન્ન ખાવાની રજા છે, આપત્કાળ ન હોય તો શાસ્ત્રમાં જતાવ્યા પ્રમાણે સાત્વિક ભોજન જ લેવું જોઈએ. કોઈનું એંડું ખાવું ન જોઈએ અને કોઈને પણ એંડું ભોજન આપવું ન

જોઈએ. સાત્ત્વિક લોજનન જ પ્રહ્લવિદ્યાનું અંગ છે. જ્યારે પ્રહ્લ-
શાનીઓને માટે લોજનનો આવો નિયમ છે, તો પછી સાધારણ
માણસ માટે લોજનનો નિયમ ન હોય એ કેમ બને? ॥ ૨૮ ॥

આપત્કાળ સિવાય શાસ્ત્ર-પ્રતિષિદ્ધ અન્ન ખાવું નહિ તે
આ સૂત્રમાં બતાવે છે:

અવાધાચ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (અવાધાત્) બાધ આવતો ન હોવાથી.

ભાવાર્થ:- આહારશુદ્ધૌ સત્ત્વશુદ્ધિઃ સત્ત્વશુદ્ધૌ ધ્રુવા સ્મૃતિઃ । છાં. ઉપ.
૭-૨૬-૨. વિશુદ્ધ આહાર લેવાથી ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે અને
ચિત્તની શુદ્ધિ થયા પછી પ્રહ્લનું જ્ઞાન ચોક્કસ થાય છે. આમાં
શમદ્વિમાદિ સહકારિ કારણોનો સમાવેશ સમજી લેવો. આવો ભક્ષ્ય
અને અભક્ષ્યનો શાસ્ત્રનિર્ણીત અર્થ છે નેથી આપત્કાળ સિવાય
સર્વોન્નનું લોજન ન કરવું જોઈએ કે જેથી શાસ્ત્રોક્ત લોજનના
નિયમનો બાધ (નાશ) ન થાય ॥ ૨૯ ॥

ઉક્ત કથનમાં સ્મૃતિઓનો પણ આધાર છે તે આ સૂત્રમાં
બતાવે છે:

અપિ ચ સ્મર્યતે ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (સ્મર્યતે અપિ) સ્મૃતિમાં પણ જણાવ્યું છે.

ભાવાર્થ:- સ્મૃતિ ગ્રંથોમાં પણ જણાવ્યું છે કે આપત્કાળમાં
સર્વોન્ન લોજન કરવું જોઈએ,

જીવિતાત્યયમાપન્નો યોડન્નમત્તિ યતસ્તત્ ।

લિપ્યતે ન સ પાપેન પદ્મપત્રમિવામ્ભમા ॥ મનુ. ૧૦-૧૦૪.

ભાવાર્થ:- ભૂખને હીધે પ્રાણ ક્યારે શરીરમાંથી ચાલ્યા જશે

એવી સ્થિતિએ જ્યારે માણસ પહોંચે ત્યારે ગમે તેવું અને ગમે ત્યાંથી અન્ન ખાઈ જીવ બચાવવો જોઈએ. ॥ ૩૦ ॥

આપત્કાળ ન હોય ત્યારે ખાવાપીવામાં જરૂર વિવેક રાખવો જોઈએ. તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે:

શબ્દચાતોઽકામકારે ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (અતઃ) આ કારણથી (અકામકારે) અસ્વાતંત્ર્ય નિમિત્તે (શબ્દઃ) શબ્દપ્રમાણ છે.

ભાવાર્થ:- જે અન્ન ખાવા યોગ્ય ન હોય તે ન ખાવા માટે શબ્દપ્રમાણ છે એટલે કે અભક્ષ્યનું ભક્ષણ કરવા માટે પ્રતિષેધ છે. જેમકે કાઠક સંહિતામાં ઉપદેશ્યું છે કે ‘બ્રાહ્મણઃ મુરા ન પિવેત્’ બ્રાહ્મણે મધપાન ન કરવું જોઈએ. આ ઠેકાણે બ્રાહ્મણ પદ એ સૂચવે છે કે જેને આત્મા અને પરમાત્માને જાણવાની ઇચ્છા છે તેણે મધપાન ન કરવું જોઈએ. આમાં ખાસ વર્ણને બ્રાહ્મણ શબ્દ સૂચવતો નથી. આ ઉપરથી સમજવું જોઈએ કે માણસ માત્રે ખાવા-પીવામાં ખૂબ વિશુદ્ધિ જાળવવી જોઈએ, કારણ કે પોતે કોણ છે એની જાણવાની ઇચ્છા હોતો ન હોય ? ॥ ૩૧ ॥

હવે આશ્રમવિહિત કર્મ સંબંધી વિશેષ કહે છે:

વિહિતત્વાચ્ચાંશ્રમકર્માપિ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (વિહિતતાત્) વિહિત હોવાથી (આશ્રમકર્મ અપિ) આશ્રમ-કર્મ પણ કરવાં જોઈએ.

ભાવાર્થ:- શુદ્ધસ્થનાં આશ્રમકર્મ જેવાં કે યજ્ઞ, દાન વગેરે બ્રહ્મવિદ્યાનાં અંગ છે એમ આગળ કહેવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી એમ સમજાય છે કે જેને બ્રહ્મવિદ્યાને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તે યજ્ઞાદિકર્મનું અનુષ્ઠાન કરે. બ્રહ્મવિદ્યા મુમુક્ષુને યજ્ઞાદિ કર્મ કરવામાં નિમિત્ત છે, માટે શુદ્ધસ્થાશ્રમનાં કર્મ નૈમિત્તિક થયાં.

હવે, જ્યારે જેને બ્રહ્મવિદ્યાની તેમજ મુક્તિની પણ જરૂર નથી, તેણે આશ્રમવિહિત કર્મ શા માટે કરવાં? નિમિત્તસ્થાપાયે નૈમિત્તિકસ્થા-
વ્યપાયઃ । જો નિમિત્ત ન રહે તો નૈમિત્તિક પણ નજ રહે એ
સ્વાભાવિક છે. ઔષધ સેવન કરવું એ નૈમિત્તિક છે અને રોગ
નિમિત્ત છે. રોગ જાય એટલે ઔષધ પણ બંધજ થાય છે.
તો હવે પ્રશ્ન એ છે કે જે કેવળ ભૌતિક સુખની પાછળજ
પ્રયત્ન કરે છે અને એજ જેનું લક્ષ્ય છે તેણે યજ્ઞાદિ આશ્રમ-
કર્મ ન કરવાં એજ આમાંથી ક્લિત થાય છે. આનો ઉત્તર
સૂત્રમાંજ આપવામાં આવ્યો છે કે આશ્રમીઓને આશ્રમ-કર્મ
વિહિત છે માટે કરવાં જોઈએ. આશ્રમ-કર્મ બ્રહ્મવિદ્યાના નિમિત્તને
લીધે નૈમિત્તિક છે અને આશ્રમીઓને માટે તે નિત્યકર્મ પણ છે,
કારણ કે યાગ્જીવમગ્નિહોત્ર જુહોતિ જ્યાંસુધી ગૃહસ્થાશ્રમી છવે ત્યાં
સુધી યજ્ઞાદિ કર્મ કરવાં જોઈએ. આથી તે કર્મો નિત્ય છે એમ પણ
સમજાય છે. નિત્ય અને અનિત્ય બંનેની સાથે આશ્રમ-કર્મ
સંબંધ રાખે છે માટે જેને મુમુક્ષા ન હોય અને બ્રહ્મવિદ્યા પણ
મેળવવાની ઈચ્છા ન હોય તોપણ ગૃહસ્થે યજ્ઞ આદિ કર્મ કરવાં
જોઈએ. જો વેદવિહિત કર્મ નહીં કરે તો તે જરૂર પાપનો ભાગી
થશે. એ આ સૂત્રનો ભાવાર્થ છે. ॥ ૩૨ ॥

જો યજ્ઞાદિ આશ્રમકર્મ નિત્ય હોય તો તે વિદ્યાના અંગ ન
હોવાં જોઈએ. એનો પણ ઉત્તર આ સૂત્રમાં આપે છે:

સહકારિત્વેન ચ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (સહકારિત્વેન) કર્મોનો સહકાર હોવાથી.

ભાવાર્થ:- કર્મો સહકારી હોવાથી વિદ્યાનાં અંગ પણ ખરાં.
કર્મ ભલે એક હોય પણ તેનો સંબંધ બ્રહ્મવિદ્યા સાથે અને
આશ્રમસંચાલનને સાથે છેજ. એકજ ક્રિયા બે પ્રયોજનને સિદ્ધ
કરે છે. एका क्रिया द्वयर्थकरी प्रसिद्धा । आम्नाश्च विक्ताः पितरश्च प्रीणिताः

આંખાને પાણી પાવાથી આંખાને પાણી મળ્યું અને વડીલોની આજ્ઞાનું પાલન થવાથી વડીલોને પણ પ્રીતિ થઈ. વડીલોએ કહ્યું કે પુત્ર, આંખાને પાણી પાજે, પુત્રે આજ્ઞા પાળી. આ આજ્ઞા પાલનરૂપ કર્મ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જે પ્રયોજનને માટે થયું. એ જ પ્રમાણે ગૃહસ્થે પોતાના આશ્રમવિહિત કર્મ કરવાથી નિત્યકર્મનું અનુષ્ઠાન થવાથી પ્રત્યવાય આવતો બંધ થયો અને એ જ અનુષ્ઠાને ચિત્તની શુદ્ધિ પણ કરી. એ ચિત્તશુદ્ધિમાં કર્મે જે પોતાનો હિસો આપ્યો એ જ કર્મમાં વિદ્યાની સહકારિતાને સિદ્ધ કરે છે. ॥ ૩૩ ॥

સર્વથાપિ ત एवोभयलिङ्गात् ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ:- (સર્વથા અપિ) બધી રીતે અર્થાત્ આશ્રમકર્મત્વ પક્ષમાં અને વિદ્યાસહકારિત્વ પક્ષમાં (ત एव) તે જ અગ્નિહોત્રાદિ છે (ઉભયલિંગાત્) શ્રુતિ અને સ્મૃતિના વાક્યથી એવું અનુમાન થાય છે.

ભાવાર્થ:- ગૃહસ્થાશ્રમવિહિત નિત્ય અગ્નિહોત્ર આદિ કર્મોનું જ અનુષ્ઠાન કરવાનું હોય છે. વિદ્યાને માટે જુદા અને આશ્રમનું માટે જુદા યજ્ઞાદિ કરવાના હોતા નથી. એક જ કર્મનો બંને તરફ વિનિયોગ છે. તે એવ એટલે કે તે જ. અહીં ભાર દેવાનું પ્રયોજન એ છે કે એક જ કર્મ છે, બે નહિ. શ્રુતિવચન એટલે કે ઉપનિષદનું વચન તે આ પ્રમાણે છે:

તમેતં વેદાનુવચનેન બ્રાહ્મણા વિવિદિપન્તિ । યૃ. ૪-૪-૨૨. સ્મૃતિવચન આ પ્રમાણે છે:

અનામિતઃ કર્મફલં કાર્યં કર્મ કરોતિ યઃ ॥ કર્મફળની આજ્ઞા રાખ્યા વગર જે કર્તવ્ય-કર્મ કયે જાય છે તે સંન્યાસી થે છે અને યોગી થે છે. તે નિરગ્નિ નથી અને નિષ્ક્રિય પણ નથી.

આ પ્રમાણે ગૃહસ્થે કર્તવ્ય કર્મ કરવું એ જ આશ્રમને માટે

અને વિદ્યાની = બ્રહ્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માટે પણ છે. કર્મમાં જરા-પણ ભેદ નથી. એટલે બ્રહ્મવિદ્યાને ઉત્પન્ન કરવા કોઈ જુદું ચંસાદિ કર્મ કરવાનું નથી. ॥ ૩૪ ॥

બ્રહ્મચર્ય પાળી જેણે આત્મા ઓળખ્યો છે, તે આત્મજ્ઞાનને ભૂલતો નથી. તે અહીં જતાવે છે:

અનભિમવં ચ દર્શયતિ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ:— (ચ) અને (અનભિમવમ્) કોઈ પણ પાપથી પ્રતિ-બંધ ન થવો (દર્શયતિ) એ પણ જતાવે છે.

ભાવાર્થ:— જે ઉપાસક બ્રહ્મચર્ય આદિ સાધનથી સંપન્ન હોય છે તેને રાગ-દ્વેષ આદિ હોતા નથી અને તેને આત્માનું વિસ્મરણ થતું નથી. एष हि आत्मा न नश्यति य ब्रह्मचर्येण अनुविन्दते । બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરી જેણે આત્માને ઓળખ્યો છે તેનો આત્મા નાશ પામતો નથી અર્થાત્ તેને આત્મા અદૃશ્ય થતો નથી. સારાંશ એ કે તે ઉપાસક જાણેલા આત્માને કદી પણ ભૂલતો નથી. માટે નિત્ય બ્રહ્મચર્યનું પાલન અને અગ્નિહોત્રાદિ નિત્યકર્મ વિદ્યા અને આશ્રમને માટે કરતા રહેવું જોઈએ. ॥ ૩૫ ॥

હવે, વાંઠા અને વિધુર લોકોને બ્રહ્મવિદ્યામાં અધિકાર છે કે નહિ એનું પ્રકરણ ચલાવે છે. સૂત્ર છત્રીશથી ઓગણચાલીશ સુધીમાં આ ચર્ચા છે:

અન્તરા ચાપિ તદ્દૃષ્ટેઃ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ:— (ચ) અને (અન્તરા) આશ્રમકર્મ ત્રિવાય (અર્થ) પણ (તદ્દૃષ્ટેઃ) તેઓની પણ દૃષ્ટિ હોવાનું જણાતું હોવાથી.

ભાવાર્થ:— આશ્રમનાં કર્મ બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કરવામાં સહાય-ભૂત હોવાથી જેઓ કોઈ પણ આશ્રમમાં જ નથી તેઓ આશ્રમના કર્મ નથી કરતા એ તો સ્પષ્ટ જ છે. આવા આશ્રમકર્મને

નહીં કરતા વાંઠા અને વિધુર લોકોને બ્રહ્મવિદ્યા મેળવવાનો અધિકાર ન હોય એ તો દેખીતું જ છે. આનો ઉત્તર એ છે કે, જેઓ આશ્રમકર્મ ન કરતા હોય તેઓ પણ બ્રહ્મ-વિદ્યા મેળવવાના અધિકારી છે. ઉપનિષદમાં રૈકવ, વાચકનવી ગાર્ગી, અનાશ્રમી હતાં છતાં એ બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ હતાં. ભીષ્મ પણ બ્રહ્મજ્ઞાની હતા. જે આવા લોકોને બ્રહ્મવિદ્યા મેળવવાનો અધિકાર ન હોય તો એ બ્રહ્મજ્ઞાની થયા શી રીતે ? માટે અનાશ્રમીઓને પણ બ્રહ્મવિદ્યા મેળવવાનો અધિકાર છે ॥ ૩૬ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३७ ॥

પદાર્થ.— (સ્મર્યતે અપિ) સ્મૃતિમાં પણ આવા દાખલા મળી આવે છે.

ભાવાર્થ.— અનાશ્રમી લોકો દેવળ જપ કરવાથી પણ બ્રહ્મવિદ્યા મેળવી શકે છે. મનુસ્મૃતિમાં જણાવ્યું છે કે:

जप्येनैव तु संसिध्येद् ब्राह्मणो नात्र संशयः ।

कुर्यादन्यत्र वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥

મનુ. ૨-૮૭.

વૈદિક યાગ આદિ કર્મ ન કરે તોપણ દેવળ જપ કરવાથી બ્રાહ્મણ સિદ્ધિ મેળવી શકે છે. બ્રાહ્મણ સિવાય અન્ય વ્યક્તિઓ પણ જપથી સિદ્ધિ પામે છે એમ સમજવું.

સંવત્ આદિ દેવળ જપથી સિદ્ધિ પામ્યા હતા.

રૈકવ દોઢ આશ્રમમાં નહોતા છતાં બ્રહ્મજ્ઞાની હતા.

ગાર્ગી પણ દોઢ આશ્રમમાં ન હતા છતાં તે પણ બ્રહ્મજ્ઞાન ધરાવતાં હતાં.

જપ, શમ, દમ આદિના સેવનથી એમનાં અંતઃકરણ શુદ્ધ થયાં હતાં એમ સ્વીકારવું જોઈએ. ॥ ૩૭ ॥

વિશેપાનુગ્રહઃ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થઃ— (ચ) અને (વિશેપાનુગ્રહઃ) કેવળ સ્મૃતિ જ નહિ
ળીજા વિશેષો પણ તેને માટે છે.

ભાવાર્થઃ— ઉપનિષદમાં પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે અનાશ્રમી
લોકો તપ, બ્રહ્મચર્ય, શ્રદ્ધા અને શ્રવણ-મનન દ્વારા આત્માને
જાણી શકે છે.

તપસા બ્રહ્મચર્યેણ શ્રદ્ધયા વિદ્યાયા

આત્માન મન્વિષ્યેત્ ॥ પ્રશ્ન-ઉપ. ૨-૧૦.

આ સિવાય પૂર્વજન્મના વિશુદ્ધ સંસ્કારોથી પણ આત્મજ્ઞાન થઈ
શકે છે.

અનેકજન્મસિદ્ધસ્તતો યાતિ પરા ગતિમ્ ॥ ગયા જન્મોમાં આશ્રમ-
ધર્મોનું અનુષ્ઠાન પણ આ જન્મમાં બ્રહ્મવિદ્યાને પ્રાપ્ત કરાવવામાં
સારા સંસ્કાર દ્વારા સહાયભૂત થઈ શકે છે. યમનિયમ આદિ યોગના
અંગોનું અનુષ્ઠાન પણ ચિત્તશુદ્ધિના ઉપાયો છે. આથી સ્પષ્ટ થાય
છે કે ધનહીન વિધુર અને વાંઠા માણસો પણ ઉપરના સાધન દ્વારા
બ્રહ્મને જાણી શકે છે. તેથી તેમને પણ બ્રહ્મવિદ્યા મેળવવાનો
અધિકાર છે.

અતસ્ત્વિતરજ્જ્યાયો લિઙ્ગાચ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થઃ— (ચ) પણ (અતઃ) અનાશ્રમી રહેવા કરતાં (ઇતરત્)
આશ્રમમાં રહેવું એ (જ્યાયઃ) વધારે સારું છે. (લિઙ્ગાત્) શ્રુતિ-
સ્મૃતિમાં એવો નિર્દેશ હોવાથી.

ભાવાર્થઃ— જ્યાંસુધી બને ત્યાંસુધી આશ્રમોના કોઈપણ એક
પોતાને યોગ્ય એવા આશ્રમને પસંદ કરી લેવો જોઈએ. અનાશ્રમી
રહેવા કરતાં આશ્રમી રહેવું એ વધારે સારું છે. અનાશ્રમી ન તિષ્ઠેત
દિન મેક મપિ દ્વિજઃ એક દિવસ પણ દિવે અનાશ્રમી ન રહેવું જોઈએ.

ભાવ એ છે કે આશ્રમી અને અનાશ્રમી બંને વિદ્યાના અધિકારી છે, છતાં આશ્રમી રહી બ્રહ્મવિદ્યા મેળવવા પ્રયત્ન કરવો એ વધારે સારું છે. ॥ ૩૯ ॥

હવે આરૂઢ પતિતને બ્રહ્મવિદ્યાનાં અધિકાર નથી. એ સંબંધી સમજાવતી બતાવતું પ્રકરણ લખે છે:

તદ્વૃત્તસ્ય તુ નાતદ્વાવો જૈમિનેરપિ નિયમાતદ્રૂપાભાવેભ્યઃ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ:- (તદ્વૃત્તસ્ય) જેઓએ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે અથવા સંન્યાસાશ્રમે પ્રાપ્ત કર્યો છે (તુ) તેને તો (અતદ્વાવઃ) તેમાંથી પ્રચ્યુતિ કરવી તે (ન) નથી (જૈમિનેઃ અપિ) આતું જૈમિનિ મુનિનું પણ માનવું છે (નિયમાતદ્રૂપાભાવેભ્યઃ) નિયમ અને અવરોહ-રૂપ ભાવના વચ્ચે ન મળવાથી.

ભાવાર્થ:- જે માણસ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી થયો હોય અથવા સંન્યાસ આશ્રમની દીક્ષા લીધી હોય તેને પાછા ફરવાનું રહેતું નથી. નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીએ અને સંન્યાસીએ પાછા ગૃહસ્થાશ્રમમાં ન આવવું જોઈએ. એ તો ઉચ્ચસ્થાનમાંથી પતન છે. જેવી રીતે ચંડવાનો ક્રમ શાસ્ત્રમાં બતાવ્યો છે તેવો પતન પામવાનો ક્રમ બતાવ્યો નથી. જેમકે ‘અત્યન્ત માત્માન માચાર્યકુલેઽવસાદયન્’ । છાં. ૨-૩-૧૧. નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી રહી મરણપર્યન્ત આચાર્યકુળમાં રહેવું. આ નૈષ્ઠિકતા કંઈ ફરજિયાત નથી પણ જો નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય પાળવાની દીક્ષા લીધી હોય તો પછી પાછા ન પડવું જોઈએ. અરણ્યનિયાત્ । અરણ્યમાં જવું અર્થાત્ સંન્યાસ પ્રાપ્ત કરવો. જેવી રીતે યાજ્ઞવલ્ક્યમુનિ ગૃહસ્થાશ્રમ છોડી અરણ્યમાં ગયા અર્થાત્ પન્થિમાજક થયા. શરીર છૂટે ત્યાં મુખી એ જ આશ્રમનું પાલન કરવું જોઈએ.

જેવી રીતે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય પાળવાનું તથા સંન્યાસ લેવાનું વિધાન મળે છે, તેવી રીતે સંન્યાસમાંથી પાછા ગૃહસ્થાશ્રમમાં

આવવાનાં શાસ્ત્રીય વચનો મળતાં નથી. બ્રહ્મચર્ય સમાપ્ત્ત્વે રહી મરેત્ । જાળાલ ઉપ. ૪ બ્રહ્મચર્યના વ્રતનું પાલન કર્યા પછી ગૃહસ્થ થવું. બ્રહ્મચર્યદેવ પ્રવ્રજેત્ । જાળાલ ઉપ ૪. બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પૂર્ણ કરી, ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કર્યા વગર સંન્યાસી થાય. આવાં ચડવાનાં વચનો મળે છે; પણ ચડેલાને ઊતરવાના અર્થાત્ પતન પામવાના વચનો મળતાં નથી માટે સંન્યાસીને પાછા ગૃહસ્થાશ્રમમાં આવી બાળબચ્ચાંઓ સાથે રહી યજ્ઞયાગાદિ કરવાની પ્રબળ ઇચ્છા હોય તોપણ સંન્યાસમાંથી ગૃહસ્થાશ્રમમાં આવવું નહિ. સંન્યાસીને કદાચિત્ એમ લાગે કે આ આશ્રમ કરતા ગૃહસ્થાશ્રમ વધારે સારો છે, છતાંપણ સંન્યાસાશ્રમ ત્યજવો ન જોઈએ કારણ કે એવાન્ સ્વર્ધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્ સ્વનુષ્ઠિતાત્ ॥ ગીતા ૩-૩૫. સંન્યાસીનો સ્વધર્મ સંન્યાસનું પાલન કરવું એ જ છે એ ધર્મ સંન્યાસીને થોડા ગુણવાળો જણાય તોપણ બીજા બહુ ગુણવાળા ગૃહસ્થાશ્રમ કરતા તેને માટે તે વધારે સારો છે. માટે પૂર્ણ વિચાર કરી સંન્યાસી થવું. ઉચ્ચ સ્થાનને મેળવતાં પહેલા ખૂબ વિચાર કરવો અને એ સ્થાન મેળવ્યા પછી પાછા ઊતરવાની આશા ગમે તે લાલચ મળે તોપણ ન કરવી. પાછા પડનારને ‘આરૂઢપતિત’ કહેવાય છે.

એ કબૂલ છે કે, સંન્યાસીમાં પાછા ગૃહસ્થાશ્રમમાં આવવાની અને ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મો પાળવાની શક્તિ છે અને તેને માટે પ્રેમ પણ છે, પણ ધર્મનું પાલન કરવામાં શાસ્ત્રીય નિયમોનું પ્રભુત્વ છે, આશ્રમ પાળનારની શક્તિનું નહિ. સર્વકોઈ કાયદા જાણનાર ન્યાયાધીશ થઈ શકતો નથી, પણ જેની નિમણૂંક કરી હોય તે જ ન્યાયાસન ઉપર બેસી શકે છે. આ ઉપરથી સમજવાનું એ છે કે, આરૂઢને પતન પામવા માટે કોઈનો પણ ટેકો નથી. આરૂઢપતિતને શિષ્ટ લોકો માન પણ આપતા નથી, માટે શાસ્ત્રવિહિત

આશ્રમનું પાલન કરવું જોઈએ. આ સૂત્રમાં જૈમિનિ મુનિનું નામ એટલા માટે લેવામાં આવ્યું છે કે જૈમિની મુનિની સંમતિથી બાહરાયણ મુનિના આ મતને વધારે પુષ્ટિ મળે ॥૪૦॥

ન चाधिकारिकमपि पतनानुमानात् तदयोगात् ॥ ४१ ॥

પદાર્થ:- (ત્ર) અને (આધિકારિકમ્ અપિ) પ્રાયશ્ચિત્તના અધિકારમાં આને કોઈ પ્રાયશ્ચિત્ત પણ બતાવવામાં આવ્યું નથી. (પતનનુમાનાત્) પતનના અનુમાનથી (તદયોગાત્) આરૂઢ-પતિતને પ્રાયશ્ચિત્ત નથી

ભાવાર્થ:- નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી અથવા કોઈ વાનપ્રસ્થ કે સંન્યાસી અવસ્થાથી થઈ જાય એટલે પોતાના બ્રહ્મચર્યનો ભૂલથી ગુરુદ્વાગદિ સિવાય બીજે ઠેકાણે નાશ કરે તો તેને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત છે, કારણ કે તે ઉપપાતક છે, પણ આરૂઢ-પતિતને માટે તો પ્રાયશ્ચિત્ત પણ નથી, કારણ કે તે મહાપાતક છે.

आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः ।

પ્રાયશ્ચિત્તં ન પશ્યામિ યેન શુદ્ધ્યેત્ સ આત્મહા ॥

જોયે કહે છે કે, નૈષ્ઠિક ધર્મ ઉપર ચડ્યા પછી જે પાછો પડે છે તેને માટે મને કોઈ એવું પ્રાયશ્ચિત્ત દેખાતું નથી કે જેનાથી એ આત્મઘાતી પવિત્ર થાય.

આવો કડક નિયમ હોવાથી આરૂઢ ધર્મા પછી પાછું ન પડવું. કાં તો આગળ પગલું ભરવું નહીં અને ભરવું તો પાછા હટવું નહિ. ॥ ૪૧ ॥

કેટલાક આચાર્યો આરૂઢપતનને ઉપપાતક માને છે અને તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ છે એમ માને છે. તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે:

उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत् तदुक्तम् ॥ ४२ ॥

પદાર્થ:- (એકે) કેટલાક આચાર્યો (ઉપૂર્વમ્ અપિ) ઉપપાતક (માત્ર) હોવાનું પણ માને છે (અશનવત્) માંત્ર મઘાદિના ઉપયોગ

સંજીવી જેમ ઉપપાતક માનવામાં આવે છે તેમ (તદુક્તમ્) તે કહેવામાં આવ્યું છે.

ભાવાર્થ:- બ્રહ્મચારી ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસીએ માંસ-લોજન અથવા દારૂનું પીણું ન લેવું જોઈએ. છતાં જૂલથી અથવા કોઈ પ્રબલ કારણથી લેવામાં આવે તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત છે. એ પ્રાયશ્ચિત્ત આચારી શુદ્ધ થઈ શકાય છે. કારણ કે, ભૂલથી થયેલું આવું કાર્ય ઉપપાતક ગણાય છે. ઉપપાતક માટે પ્રાયશ્ચિત્ત હોઈ શકે. પણ આરૂઢતામાંથી પતિત થવું એ તો મહાપાતક ગણાય છે, એને માટે ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે કોઈપણ પ્રાયશ્ચિત્ત નથી, માટે સંભાળીને પગલું ભરવું. આમ હોવા છતાં કેટલાક આચાર્ય આરૂઢપતનને પણ ઉપપાતક ગણે છે અને તેને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત આપે છે પણ આમાં કોઈનો આદર નથી. આરૂઢપતિત સાથે કોઈ લોજનાદિ વ્યવહાર કરતું નથી. શાસ્ત્રીય નિયમ તો આવે છે. ॥ ૪૨ ॥

વહિસ્તૂમયથાપિ સ્મૃતેરાચારાચ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ:- (ઉમયયા અપિ) ઊધ્વંરેતમતું પતન થવું એ ઉપ-પાતક હોય અથવા મહાપાતક હોય બંને રીતે (વહિઃ) તેઓનો બહિષ્કાર માનવામાં આવ્યો છે. (સ્મૃતેઃ આચારાત્ ચ) સ્મૃતિથી અને શિષ્ટ પુરુષોના આચારથી એમ સમજાય છે.

ભાવાર્થ:- ઊધ્વંરેતમ = નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી આદિનું આરૂઢપતિત થવું એ ઉપપાતક માનવામાં આવે કે મહાપાતક માનવામાં આવે, પણ તેઓનો બહિષ્કાર તો કરવામાં આવે છે. સ્મૃતિ પણ બહિષ્કાર કરવાનું જણાવે છે અને શિષ્ટ પુરુષોનો આચાર પણ એ જ બાબત સૂચવે છે.

આરૂઢો નૈષ્ઠિકં ધર્મં યસ્મૃ પ્રત્યગતે પુનઃ ।

પ્રાયશ્ચિત્તં ન પશ્યામિ યેન શુષ્યેત્ સ આમહા ॥ સ્મૃતિઃ ॥

જે નૈષ્ઠિક ધર્મ ઉપર ચડી જઈ પાછો ત્યાંથી પતિત થાય છે

અર્થાત્ ગૃહસ્થાશ્રમમાં આવે છે તેનું કોઈ પ્રાયશ્ચિત્ત નથી કે જેનાથી એ આત્મઘાતીની શુદ્ધિ કરી શકાય.

શિષ્ટ પુરુષો તેને યજ્ઞ, અધ્યયન કરાવતા નથી તેમ તેની સાથે વિવાહાદિ કર્મ પણ કરાવતા નથી. આથી સમજવું જોઈએ કે આરૂઢ-પતિત માણસ બહિષ્કૃત છે. ॥ ૪૩ ॥

હવે અંગોપાસના સંબંધી અર્થો કરે છે:

સ્વામિનઃ ફલશ્રુતેરિત્યાત્રેયઃ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થઃ— (સ્વામિનઃ) યજ્ઞમાનને ક્ષણ મળે છે (ફલશ્રુતેઃ) એવી ફલશ્રુતિ હોવાથી. (હિતિ આત્રેયઃ) આત્રેય આત્રેય આચાર્ય માને છે.

ભાવાર્થઃ— વર્ષયતિ હાસૈ વર્ષયતિ હ ય એતદેવં વિદ્વાન્ ષ્ટૌ પદ્મનિષં સમોપાસ્તે ॥ છાં. ૨-૨-૨. જે પંચવિધ આગની ઉપાસના કરે છે તે યજ્ઞમાનને કામક્ષણ અપાવે છે, (૧) હિંકાર (૨) પ્રસ્તાવ (૩) ઉદ્ગીય (૪) પ્રતિહાર (૫) નિધન—આ પાંચ પ્રકારમાં વૃષ્ટિનું ધ્યાન કરનારને વૃષ્ટિનું ક્ષણ મળે છે. આ ક્ષણ યજ્ઞમાનને જ મળે છે ઋત્વિજને નહિ. કર્તાને જ ક્ષણ મળે એ જ ન્યાય છે. ॥૪૪॥

આર્તિજ્યમિત્યૌહુલોમિસ્તસ્મૈ હિ પરિક્રીયતે ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થઃ— (આર્તિજ્યમ્ હિતિ) ઋત્વિજનું કર્મ છે એવું (ઔહુલોમિ.) ઔહુલોમિ આચાર્ય માને છે, પણ ક્ષણ યજ્ઞમાનને મળે છે (હિ) કારણ કે (તસ્મૈ) તેને માટે તે (પરિક્રીયતે) ધન આપી ખરીદાય છે.

ભાવાર્થઃ— યજ્ઞમાન પોતે દક્ષિણા આપી ઋત્વિજ પાસે પોતાને માટે કામ કરાવે છે, માટે આમોપાસનાના કર્તા તરીકે ઋત્વિજ હોય છે પણ એનું ક્ષણ તો યજ્ઞમાનને જ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ મજૂર મજૂરી કરે છે અને એ મજૂરીનું ક્ષણ તેના સ્વામીને મળે

છે, કા-ણ કે મજૂર મજૂરી લઈને કામ કરે છે એટલે મજૂરી મજૂરની અને તેનું ફળ સ્વામીને અર્થાત્ યજમાનને મળે છે. માળલા તરીકે સુથાર મજૂરી લઈ ખાટલો સ્વામીને બનાવી આપે છે એટલે મજૂરી કરી જે ખાટલો તૈયાર કર્યો તે સ્વામીનો, કારણ કે સુથારે ખાટલો બનાવવાની મજૂરીના પૈસા લીધા છે. તેમ અંગોપાસનામાં પણ સમજવું જોઈએ. ॥ ૪૫ ॥

श्रुतेश्च ॥ ४६ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (શ્રુતેઃ) શ્રુતિવચન હોવાથી.

भाषार्थः— या वै काचन यश्चे श्रुत्विज आशिष माशासत इति यज-
मानायैव तामाशासत इति होवाच तस्माद् ह एवंविद् उद्गाता ब्रूयात् क ते
काम मागायानि । छा. १-७ ८ ९.

૫૨માં ઋત્વિજો જે ક્ષણની પ્રાર્થના કરે છે તે ક્ષણ યજ્ઞમાનને
 માટે જ હોય છે. માટે ઉદ્ઘાતા ઋત્વિજ યજ્ઞમાનને કહે છે કે તમારે
 માટે કયા ક્ષણની માગણી કરું. આથી સમજાય છે કે કર્તા ભલે
 ઋત્વિજ હોય પણ તે અંગભૂત ઉપાસનાનું ક્ષણ તો યજ્ઞમાનને જ
 મળે છે. કર્તા ઋત્વિજ અને અંગભૂત ઉપાસનાના ક્ષણનો ભેદતા
 યજ્ઞમાન જ હોય છે. ઋત્વિજને તો માત્ર દક્ષિણ જ મળે છે. ॥૪૬॥

હવે પ્રહાવિદ્યાવાજાને મૌન અર્થાત્ સંપૂર્ણજ્ઞાન મેળવવું જોઈએ
એ આ સૂત્રથી સમજાવે છે:

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥ ४७ ॥

પદાર્થ:- (તદ્વતઃ) શ્રદ્ધાજ્ઞાનવાજાને (સહકાર્યન્તરવિધિઃ) એક વધારે સહકારીનું વિધાન છે એટલે કે મૌનનું પણ વિધાન છે (પક્ષેણ) પક્ષથી (તૃતીયમ્) ત્રીજું (વિષ્ણાદિવત્) ખીજા વિધેયોની માફક.

• **भावार्थः**— षष्ठद्वारस्थक उपनिषद्भां आ प्रभाषे उद्देश्य छः तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्य निर्विद्य बाल्येन तिष्ठसेद् ग्राह्य च पाण्डित्य च निर्विद्याय

મુનિઃ અમૌનં ચ મૌનં ચ નિર્વિઘ્નાય વ્રાહ્મણઃ ॥ ૫૫. ૩-૫. આ પ્રકરણ કૌષીતકિના પુત્ર કહોલ અને યાજ્ઞવલ્ક્યનો સંવાદ છે. કહોલે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે અને યાજ્ઞવલ્ક્યે ઉત્તર આપ્યો છે. યાજ્ઞવલ્ક્યના ઉત્તરમાં ઉપરનું વાક્ય આવ્યું છે. તે આ સૂત્રોનો વિષય છે.

બ્રહ્મવિદ્યાવાળાને મૌનરૂપ સહકારીની જરૂર છે. પાંડિત્યને સંપૂર્ણ જાણીને એટલે સારી રીતે શ્રવણ કરીને પછી એ શ્રવણજન્ય જ્ઞાનમાં બળ આવે એટલે કે તેમાં ભૂલ અને સંદેહ ન રહે માટે તેના ઉપર મનન કરવું જોઈએ. મનન સંપૂર્ણ થયા પછી મૌનનો પણ આશ્રય લેવો જોઈએ. મૌનનો અર્થ આ ઠેકાણે નિદિધ્યાસન છે. આ કારણથી બ્રહ્મવિદ્યા જાણનારને માટે સહકારી તરીકે મૌનનું પણ વિધાન છે. બ્રહ્મવિત્ કહેવાથી ‘સંપૂર્ણ જાણનાર’ એવો અર્થ તો ન જ થઈ શકે. જેમ સંપૂર્ણ ગણિત ન જાણતો હોય છતાં જેણે ગણિતનો સારો અભ્યાસ કર્યો હોય તેને ગણિતજ્ઞ કહી શકાય છે, તેમ જેણે થોડી બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કરી હોય તેને ‘બ્રહ્મવિત્ કહી શકાય.’ પૂરી બ્રહ્મવિદ્યા મેળવવા માટે શમ, દમ, તિતિક્ષા આદિ અનેક સાધનોની જરૂર પડે છે, તેમ છેલ્લે સહકારી બ્રહ્મવિત્ને માટે મૌન છે અર્થાત્ નિદિધ્યાસન છે. નિદિધ્યાસન એટલે બ્રહ્મનો સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર. આ મૌન જેને પ્રાપ્ત થયું હોય તે મુનિ કહેવાય છે. મુનિ થયો એ જ સાચો બ્રાહ્મણ અર્થાત્ પૂરેપૂરો બ્રહ્મવિત્ ! માટે બ્રહ્મવિદ્યા મેળવવા માટે જેમ બીજા વિદ્યેયોનું વિધાન કર્યું છે તેમ મૌનનું પણ વિધાન છે. સંન્યાસી થયો એટલે તે મુનિ કહેવાય છે એમ પણ નથી. વાલ્મીકિ ઋષિ સંન્યાસી નહોતા, છતાં તેને પણ મુનિપુંગવ કહેવામાં આવ્યા છે. જેમકે વાલ્મીકિર્મુનિપુંગવઃ । ‘મુનીનામપ્યહં વ્યાતઃ’ । વ્યાસ મહાજ્ઞાની હોવાથી તેને મુનિ કહેવામાં આવે છે. એટલે મુનિ શબ્દ આત્માને સંપૂર્ણ રીતે જાણનારને માટે વપરાયો છે. જ્ઞાનની ચરમસ્તીમા એ જ મૌન, મૌનનો અર્થ ‘મૂંગા બેસી રહેવું’ એવો નથી. જે જડ

અને એતનને જાણનાર મહાન્ વિદ્વાનો કશું બોલેજ નહિ તો, આ મંસારને સાચી દોરવણી કેણુ આપી શકે? શું અલ્પજ્ઞ વિદ્વાનોની દોરવણીથી સંસારમાં શાંતિ સ્થપાશે? કહી નહિ; માટે મૌનનો અર્થ પુષ્કળ, અગાધ, યથાર્થ જ્ઞાન છે, તેની સહાયતા પ્રદાવિત્તને છેજ. માટે મૌનનું પણ વિધાન સહકારી તરીકે ત્રીજું કારણ છે. આ સૂત્રમાં જે ‘પક્ષેણ’ શબ્દ આવ્યો છે તેનો અર્થ છે જરાપણ અજ્ઞાન ન રહેવું જોઈએ. એવો અર્થ થાય છે માટે મૌન અર્થાત્ સંપૂર્ણ વિશેષજ્ઞતા પ્રદાવિત્તને માટે વિહિત છે.

પક્ષેણ એટલે પક્ષે વિધાન. ગુજરાતી ભાષામાં સ્પષ્ટ અર્થ એ થાય છે કે પડખે આવવું. એટલે એનો ભાવ એ થયો કે પાંડિત્ય અને જ્ઞાનને પડખે મૌનનું વિધાન જરૂર છે. મૌન વગર એકલા પાંડિત્ય અને જ્ઞાનથી સિદ્ધિ મળી શકે નહિ.

મૌનનો અર્થ મૂંઝું રહેવું એ પણ થાય છે, પણ યાજ્ઞવલ્કય મુનિએ ઉપરના વાક્યમાં જે મૌન અને મુનિ શબ્દો વાપર્યા છે તે તો અતિશય જ્ઞાનનાજ સૂચક છે એમ કહેવાનો અમારો આશય છે. ॥ ૪૭ ॥

છાદોગ્ય ઉપનિષદનો ઉપસંહાર સંન્યાસાશ્રમ કે જે છેલ્લો આશ્રમ છે તેમાં ન કરતાં ગૃહસ્થાશ્રમમાં શામાટે કયો? તેનું સામાધાન આ સૂત્રમાં કરે છે:

કૃત્ત્વમાવાત્તુ ગૃહિણોપસંહારઃ ॥ ૪૮ ॥

પદ્યાર્થઃ— (તુ) સંન્યાસાશ્રમ નથી એવા પૂર્વપક્ષનો નિપેદ સૂચવે છે. (કૃત્ત્વમાવાત્તુ) સર્વ આશ્રમમાં વિહિત થયેલાં કર્મોમાંથી ઘણાં કર્મો ગૃહસ્થાશ્રમમાં કરવાનાં હોવાથી (ગૃહિણ) ગૃહમેધીથી (ઉપસંહારઃ) ઉપસંહાર કરવામાં આવ્યો છે.

ભાવાર્થઃ— અહિંસા, ઇન્દ્રિયસંયમ આદિ કે જે ખાસ કરી સંન્યાસાશ્રમ અને વાનપ્રસ્થાશ્રમમાંજ કરવાના હોય છે તે પણ

મુનિઃ અમૌનં ચ મૌનં ચ નિર્વિદ્યાય વ્રાહ્મણઃ ॥ ૫૮. ૩-૫. આ પ્રકરણ કૌષીતકિના પુત્ર કહોલ અને યાજ્ઞવલ્ક્યનો સંવાદ છે. કહોલે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે અને યાજ્ઞવલ્ક્યે ઉત્તર આપ્યો છે. યાજ્ઞવલ્ક્યના ઉત્તરમાં ઉપરનું વાક્ય આવ્યું છે. તે આ સૂત્રોનો વિષય છે.

બ્રહ્મવિદ્યાવાળાનું મૌનરૂપ સહકારીની જરૂર છે. પાંડિત્યને સંપૂર્ણ જાણીને એટલે સારી રીતે શ્રવણ કરીને પછી એ શ્રવણજન્ય જ્ઞાનમાં ગળ આપે એટલે કે તેમાં ભૂલ અને સંદેહ ન રહે માટે તેના ઉપર મનન કરવું જોઈએ. મનન સંપૂર્ણ કર્યા પછી મૌનનો પણ આશ્રય લેવો જોઈએ. મૌનનો અર્થ આ ઠેકાણે નિર્દિધ્યાસન છે. આ કારણથી બ્રહ્મવિદ્યા જાણનારને માટે સહકારી તરીકે મૌનનું પણ વિધાન છે. બ્રહ્મવિત્ કહેવાથી ‘સંપૂર્ણ જાણનાર’ એવો અર્થ તો ન જ થઈ શકે. જેમ સંપૂર્ણ ગણિત ન જાણતો હોય છતાં જેણે ગણિતનો સારો અભ્યાસ કર્યો હોય તેને ગણિતજ્ઞ કહી શકાય છે, તેમ જેણે થોડી બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કરી હોય તેને ‘બ્રહ્મવિત્ કહી શકાય.’ પૂરી બ્રહ્મવિદ્યા મેળવવા માટે શમ, દમ, તિતિક્ષા આદિ અનેક સાધનોની જરૂર પડે છે, તેમ છેલ્લે સહકારી બ્રહ્મવિત્ને માટે મૌન છે અર્થાત્ નિર્દિધ્યાસન છે. નિર્દિધ્યાસન એટલે બ્રહ્મનો સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર. આ મૌન જેને પ્રાપ્ત થયું હોય તે મુનિ કહેવાય છે. મુનિ થયો એ જ સાચો પ્રાક્ષણ અર્થાત્ પૂરેપૂરો બ્રહ્મવિત્! માટે બ્રહ્મવિદ્યા મેળવવા માટે જેમ બીજા વિધેયોનું વિધાન થયું છે તેમ મૌનનું પણ વિધાન છે. સંન્યાસી થયો એટલે તે મુનિ કહેવાય છે એમ પણ નથી. વાદમીઠિ ઋષિ સંન્યાસી નહોતા, છતાં તેને પણ મુનિપુત્રવ કહેવામાં આવ્યા છે. જેમકે વાલ્મીકિર્મુનિપુત્રગઃ । ‘મુનીનાનપ્યહ વ્યાસઃ’ । વ્યાસ મહાસાની હોવાથી તેને મુનિ કહેવામાં આવે છે. એટલે મુનિ શબ્દ આત્માને સંપૂર્ણ રીતે જાણનારને માટે વપરાયો છે. જ્ઞાનની અદમ્યમા એ જ મૌન, મૌનનો અર્થ ‘મૂંગા બેસી રહેવું’ એવો નથી. ને જડ

અને ચેતનને જાણનાર મહાન્ વિદ્વાનો કશું જોલેજ નહિ તે, આ સંસારને સાચી દોરવણી કોણ આપી શકે? શું અલ્પજ્ઞ વિદ્વાનોની દોરવણીથી સંસારમાં શાંતિ સ્થપાશે? કદી નહિ; માટે મૌનનો અર્થ પુષ્કળ, અગાધ, યથાર્થ જ્ઞાન છે, તેની સહાયતા પ્રહાવિત્તને છેજ. માટે મૌનનું પણ વિધાન સહકારી તરીકે ત્રીભું કારણ છે. આ સૂત્રમાં જે ‘પક્ષેણ’ શબ્દ આવ્યો છે તેનો અર્થ છે જગપણ અજ્ઞાન ન રહેવું જોઈએ. એવો અર્થ થાય છે માટે મૌન અર્થાત્ સંપૂર્ણ વિશેષરૂપતા પ્રહાવિત્તને માટે વિહિત છે.

પક્ષેણ એટલે પક્ષે વિધાન. ગુજરાતી ભાષામાં સ્પષ્ટ અર્થ એ થાય છે કે પડખે આવવું. એટલે એનો ભાવ એ થયો કે પાંડિત્ય અને જ્ઞાનને પડખે મૌનનું વિધાન જરૂર છે. મૌન વગર એકલા પાંડિત્ય અને જ્ઞાનથી સિદ્ધિ મળી શકે નહિ.

મૌનનો અર્થ મૂંઝું રહેવું એ પણ થાય છે, પણ યાજ્ઞવલ્કય મુનિએ ઉપરના વાક્યમાં જે મૌન અને મુનિ શબ્દો વાપર્યા છે તે તો અતિશય જ્ઞાનનાજ સૂચક છે એમ કહેવાનો અમારો આશય છે. ॥ ૪૭ ॥

છાંદોગ્ય ઉપનિષદનો ઉપસંહાર સંન્યાસાશ્રમ કે જે છેલ્લો આશ્રમ છે તેમાં ન કરતાં ગૃહસ્થાશ્રમમાં શામાટે કર્યો? તેનું સામાધાન આ સૂત્રમાં કરે છે:

કૃત્સ્નમાવાત્તુ ગૃહિણોપસંહારઃ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થઃ—(તુ) સંન્યાસાશ્રમ નથી એવા પૂર્વપક્ષનો નિષેધ સૂચવે છે. (કૃત્સ્નમાવાત્તુ) સર્વ આશ્રમમાં વિહિત થયેલાં કર્મોમાંથી ઘણાં કર્મો ગૃહસ્થાશ્રમમાં કરવાનાં હોવાથી (ગૃહિણા) ગૃહમેધીથી (ઉપસંહારઃ) ઉપસંહાર કરવામાં આવ્યો છે.

ભાવાર્થઃ—અહિંસા, ઇન્દ્રિયસંયમ આદિ કે જે ખાસ કરી સંન્યાસાશ્રમ અને વાનપ્રસ્થાશ્રમમાંજ કરવાના હોય છે તે પણ

ગૃહસ્થે કરવાનાં હોય જ છે. આ પ્રમાણે બહુકર્મો ગૃહસ્થે કરવાનાં હોય છે અને તેમાં પુષ્કળ પ્રયાસ પણ હોય છે તેથી છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં ગૃહસ્થે જ ઉપસંહાર આ પ્રમાણે બતાવ્યો છે:

आचार्यकुलाद् वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशयेन अभिस्तमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्याय मधीयानो धार्मिकान् विदधत् आत्मनि सर्वेन्द्रियाणि प्रतिष्ठाप्य अहिंसन् सर्वभूतानि...स तत्त्वेव वर्तयन् यावदायुष ब्रह्मलोक मभिसम्पद्यते । છાંદો. ઉપ. ૮-૧૫-૧.

અર્થ: શુરુકુળમાં રહી વેદનો અભ્યાસ કરી વિધિ પ્રમાણે સમાવર્તન સંસ્કાર પામી કુટુંબી થવું અર્થાત્ લગ્ન કરવું, પછી પવિત્ર દેશમાં સ્વાધ્યાય વેદાદિનો અભ્યાસ કરતા રહેવું, બાળકોને ધાર્મિક બનાવનાં રહેવું, પોતાની બધી ઇંદ્રિયોને પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાં જોડી દેવી, ઠોઈની પણ હિંસા ન કરવી, આ પ્રમાણે જ્યાંસુધી જીવન રહે ત્યાંસુધી કરતાં રહેવું. આવી રીતે વર્તવાથી ગૃહસ્થ બ્રહ્મલોક અર્થાત્ મુક્તિને પામે છે.

આવો ઉપસંહાર કરવાથી સંન્યાસાશ્રમ નથી એમ કેટલાક શંકા ઉઠાવે છે, તેનો ઉત્તર સૂત્રકાર એ આપે છે કે, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસનાં કર્મ પણ કેટલાક ગૃહસ્થે કરવાનાં હોય છે. આમ સર્વકર્મોનું સાધારણ ગૃહસ્થાશ્રમમાં હોય છે, વળી બધાં આશ્રમોમાં ગૃહસ્થાશ્રમ ઉત્તમ હોવાથી, ગૃહસ્થે જ ઉપનિષદનો ઉપસંહાર કર્યો છે. આ ઉપરથી વાનપ્રસ્થ અને ગૃહસ્થાશ્રમ નથી એમ ન સમજવું. વાનપ્રસ્થ, સંન્યાસનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. ત્રયો ધર્મસ્થો યથો-
 ઽપ્યન દાનમિતિ પ્રથમઃ, તપ એવ દ્વિતીયઃ બ્રહ્મચર્યાચાર્યકુલવાર્તી તૃતીયઃ, અત્યન્ત મર્યાદામાચાર્યકુલેઽવસાદયન્ સર્વં એતે પુણ્યલોક મરન્તિ બ્રહ્મસંથોઽમૃતપમેતિ ॥
 છાં. ૨-૨૩. આમાં ચારેય આશ્રમોનું વિધાન છે માટે સંન્યાસ આશ્રમ છે અને છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં ઉપસંહાર ગૃહસ્થાશ્રમમાં કરવામાં આવ્યો છે, તેનું કાનુલુ ઉપર બતાવ્યું છે. ॥ ૪૮ ॥

ચારેય આશ્રમો વેદવિહિત છે, એ સૂત્રનો આશય છે:

મૌનવદિતરેપામખ્યુપદેશાત્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ:- (મૌનવત્) મૌન=સંન્યાસ પેઠે (ઇતરેપામ્) બીજા-
ઓનો (અપિ) પણ (ઉપદેશાત્) ઉપદેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ:- મૌન શબ્દનો અર્થ આગળ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે અને એ મૌન સંન્યાસ આશ્રમમાં વધારે સંભવિત હોવાથી આ સૂત્રમાં મૌનનો અર્થ સંન્યાસ લેવામાં આવે છે. મૌન અને ગાહસ્થ્ય આ બે આશ્રમો જેમ વેદવિહિત છે તેમ બીજા બે એટલે કે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ અને વાનપ્રસ્થ પણ વેદવિહિત છે. ॥ ૪૯ ॥

હવે 'બાલ્ય' શબ્દ ઉપર વિશેષ વિચાર બંતાવે છે:

અનાવિષ્કુર્વન્ અન્વયાત્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ:- (અનાવિષ્કુર્વન્) પોતામાં રહેલા જ્ઞાનનો પરિપાક અધ્યયનસંપત્તિ અને ધાર્મિકત્વાદિ ગુણોને વાણી દ્વારા પ્રકટ ન કરતાં બાળભાવની સરલતાથી વિચરવું (અન્વયાત્) બાળકોમાં માનાપ-માનાદિની લાગણી ન હોવી, કામાદિનું પણ ન હોવું ઇત્યાદિ ગુણોનું ગ્રહણ સંન્યાસીએ કરવું જોઈએ. કારણ કે એ ગુણોનો સંબંધ જ લેવો ઘટી શકે છે.

ભાવાર્થ:- તસ્માદ્ બ્રાહ્મણઃ પાણ્ડિત્ય નિર્વિઘ્ન વાલ્યેન તિષ્ઠાસેત્ । જૂ. ઉપ. ૩-૫-૧. માટે આત્મવિત્ સ્થિતપ્રજ્ઞ બ્રાહ્મણે=બ્રાહ્મજ્ઞાનીએ પાંડિત્યને એટલે જ્ઞાનને નિઃશેષપણાથી સમજી લઈ બાળભાવે વિચરવું જોઈએ. હવે અહીં વિચારણીય એ છે કે બાળકના કયા ગુણો આત્મજ્ઞાનીએ સ્વીકારવા જોઈએ? બાળકમાં તે બાવાપીવામાં વિચાર હોતો નથી, મજામૂત્રાદિ ત્યાગનો પણ વિચાર હોતો નથી, શુદ્ધિ-અશુદ્ધિનું પણ જ્ઞાન હોતું નથી. આ ભાવો પોતામાં રાખી વિચરવું જોઈએ? આનો ઉત્તર એ છે કે બાળકમાં રાગદ્વેષ હોતા નથી, અભિમાન હોતું નથી, કપટ શું કહેવાય તેનું પણ જ્ઞાન

હોતું નથી, મરણનો પણ ભય એને હોતો નથી, માટે બાળકના એ ગુણો આત્મજ્ઞાનીએ પોતામાં ઉતારવા જોઈએ.

શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિનું જ્ઞાન જો રાખવામાં ન આવે તો તે પોતાના જ જ્ઞાનમાં બાધા ઉત્પન્ન કરે છે. માટે બાળકમાં જે દેવા યોગ્ય ગુણો છે તે જ દેવા જોઈએ. સ્વેચ્છાચારિતા ન લેવી જોઈએ. અથવા ગીતામાં જે સ્થિતપ્રજ્ઞના લક્ષણો બતાવ્યાં છે તે બધા ચ પોતામાં ઉતારી બ્રાહ્મી અવસ્થામાં સ્થિર થવું જોઈએ. હું સન્ત છું, બીજા કરતાં ખૂબ વધારે પવિત્ર છું, આવો ખ્યાલ કદી પણ લાવવો ન જોઈએ. આનું નામ 'વાલ્યેન તિષ્ઠાસેત્' છે.

यं न सन्तं न चासन्तं नाश्रुतं न बहुश्रुतम्
न सुवृत्तं न दुष्टं वेद कश्चित् स ब्राह्मणः ॥

અર્થ:- જેને કોઈપણ, આ સન્ત છે કે અસન્ત છે? આ તે જ્ઞાની છે કે અજ્ઞાની છે? આ તે સદાચારી હશે કે દુરાચારી? આમાંનું કશું જ ન જાણી શકે તે જ આત્મજ્ઞાની છે. એટલે વિવેકપુરસ્સર બાળભાવને ધારણ કરી જ્યાંસુધી જીવન રહે ત્યાંસુધી એકદમ નિર્વિકાર થઈને સંસારમાં વિચરવું જોઈએ અને લોકોને કલ્યાણનો ઉપદેશ પણ પોતાની અનુકૂળતા પ્રમાણે આપતા રહેવું જોઈએ. ॥ ૫૦ ॥

શમદમાદિ સાધનો તથા આશ્રમનાં કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવાથી એક જ જન્મમાં બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે કે જન્મોત્તરમાં? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં છે:

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५१ ॥

પદાર્થ:- (અપ્રસ્તુતપ્રતિબંધે) સાધનોનું અનુષ્ઠાન કરવાથી જો બીજાં કર્મોના વિપાકનો પ્રતિબંધ ન આવે તો (એહિકમ્) એક જ જન્મમાં બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે (તદ્દર્શનાત્) એ પ્રમાણે વેદાંતમાં જણાવવામાં આવ્યું છે.

લાવાર્થ:- શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન, શમ, દમ વગેરેનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવતું હોય અને એનાથી ચિત્તશુદ્ધિ જે સંપૂર્ણ રીતે થઈ હોય અને બીજાં કર્મ પોતાનાં ફળ આપવામાં આડે ન આવતાં હોય તો એક જ જન્મમાં પ્રહ્લસાન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. જે આ સ્થિતિ ન હોય તો બીજે જન્મે અથવા ત્રીજે જન્મે પણ પ્રહ્લસાન થાય છે. પણ કરતાં વધારે જન્મો પણ પ્રહ્લસાન થવામાં લાગે. કારણ કે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એ બહુ કઠણ છે. ઉપનિષદ બતાવે છે કે શ્રવણાદિ વહુભિર્યો ન લભ્યઃ, દૃષ્યન્તો-પિ વહ્નો ય ન વિદ્યુઃ । આશ્ચર્યાડસ્ય વક્તા કુશલોડસ્ય લઘ્વાશ્ચર્યો જ્ઞાતા કુશલનુશિષ્ઠઃ । કટોપ. ૨-૭.

કેટલાકને તો આત્મા શું છે એ સાંભળવા જ મળતું નથી, કોઈને એ શ્રવણ મળતું પણ નથી. સાંભળે તોપણ કેટલાક સમજી શકતા નથી અને આત્માને સમજાવનાર કુશળ આચાર્ય મળવો પણ મુશ્કેલ હોય છે, માટે એ ચોક્કસ કહી શકાય નહિ કે એક જ જન્મમાં પ્રહ્લસાન થઈ શકે. પણ એટલું તો ખરું કે, મુક્તિનાં સાધનોનું જે અનુષ્ઠાન કર્યું છે તે નિષ્ફળ થતું નથી, આગામી જન્મમાં ફળ આપે છે. આવાં સારાં કામ કરનાર માણસ અધોગતિને પામતો નથી. નહિ કલ્યાણકૃત્ કશ્ચિત્ દુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ । ગીતા. ૬-૪૦. આમ ગીતામાં પણ કહ્યું છે.

વામદેવ ઋષિને ગર્ભમાં જ પ્રહ્લસાન થયું હતું એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનો ભાવ એ છે કે, વામદેવે ગત અનેક જન્મોના મુક્તિનાં સાધનોનું અનુષ્ઠાન કર્યું હતું અને એ અનુષ્ઠાન-જન્ય ધર્મના પરિપાકનો સમય આવ્યો કે તરત જ પ્રહ્લસાન થયું. કર્મનો પરિપાક થવામાં દેશ, કાળ અને નિમિત્તની અપેક્ષા હોય છે. આ ઉપરથી સમજવું કે પ્રહ્લવિદ્યા એક જ જન્મમાં મળવી કે બીજા જન્મમાં એ પ્રતિબંધના અભાવની ઉપર અવલંબે છે. એક જન્મમાં મળે અને બીજા જન્મમાં પણ મળે. ॥ ૫૧ ॥

બ્રહ્મવિદ્યાના સમયનો વિચાર કર્યો પછી મુક્તિના સમયનો વિચાર કરે છે:

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥ ५२ ॥

(एवम्) એ પ્રમાણે (मुक्तिफलानियमः) મુક્તિરૂપ ફળમાં નિયમ નથી. (तदवस्थावधृतेः) બ્રાહ્મી અવસ્થા પ્રાપ્ત કર્યા પછી મુક્તિ મળે જ છે.

ભાવાર્થ:- જેમ બ્રહ્મવિદ્યા એક જન્મમાં પણ મેળવી શકાય અને પ્રતિબંધ એટલે વિદ્યો હોય તેા વધારે જન્મો પણ બ્રહ્મવિદ્યા મેળવવામાં વિતાવવા પડે છે, તેમ મુક્તિમાં એવો નિયમ નથી. તેમાં બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કર્યા પછી મુક્તિ ચોક્કસ મળે છે. હા, એટલું છે કે જે પ્રારબ્ધ-કર્મથી વર્તમાન શરીર ચાલતું તે પ્રારબ્ધ-કર્મ પૂર્ણ થતું જોઈએ. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં ઉપદેશવામાં આવ્યું છે કે તસ્ય તાત્રદેવ ચિરં યાવન્ન વિમાશ્વે । છાંદો. ઉપ. પ્ર. ૬-૧૪-૨. જેણે બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે તેને મુક્તિ મેળવવા માટે વર્તમાન શરીરને છૂટવાની જ વાર છે. શરીર છૂટે એટલે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષ મળે છે. જીવાત્મા પોતે પણ પોતાના શુદ્ધ રૂપે પ્રકટ થાય છે. સ્વેનરૂપેણ અભિનિષ્પત્યતે । ભાવ એ છે કે બ્રહ્મજ્ઞાન મળ્યા પછી પ્રતિબંધ જેવું કશું હોતું જ નથી. આ સૂત્રમાં તદવસ્થાવધૃતેઃ પદનો એ વાર પાઠ કરવામાં આવ્યો છે તે આ અધ્યાયની સમાપ્તિ સૂચવે છે. ॥ ૫૨ ॥

इति गुर्जरभाषाभाष्ययुते वेदान्तदर्शने तृतीयाध्याये चतुर्थः पादः ॥

❀

❀

❀

अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

ત્રીજા અધ્યાયમાં બ્રહ્મવિદ્યાનાં સાધનોનું નિરૂપણ કર્યું છે. હવે એ સાધનોના સાધ્યભૂત મોક્ષનું નિરૂપણ આ અધ્યાયમાં

કરવામાં આવે છે. પ્રથમ આગળ સાધનોનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે, હવે એ સાધનોનું અનુષ્ઠાન એક જ વાર કરવું કે વારંવાર? વારંવાર અનુષ્ઠાન કરવાને આવૃત્તિ કહેવામાં આવે છે માટે આ પ્રથમ સૂત્રમાં આવૃત્તિના સંબંધમાં નિર્ણય બતાવતાં સૂત્રકાર લખે છે કે:

આવૃત્તિરસકૃદુપદેશાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ.— (આવૃત્તિ) આવર્તન (અસૃત્) અનેક વખત (ઉપદેશાત્) ઉપદેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ:— બ્રહ્મદર્શનનાં જે જે સાધનો વેદાંતમાં બતાવવામાં આવ્યાં છે તેનું અનુષ્ઠાન એક વખત નહિ પણ અનેક વખત, બ્રહ્મનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય ત્યાંસુધી કર્યું જ કરવું જોઈએ. આત્મા યા અરે દ્રષ્ટવ્યઃ, શ્રોતવ્યોઃ, મન્તવ્યઃ, નિદિષ્યાસિતવ્યઃ । સોઽન્વેષ્યઃ સ વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ, યૃક્ષદારણ્યક ઉપ. ૪-૫-૬ । તમેવ ધીરો વિજ્ઞાય પ્રજા કુર્વીત । યૃ. ૪-૪-૨૧.

બ્રહ્મવિદ્વાનોતિ વસ્તુ વગેરે બ્રહ્મદર્શનનાં સાધન છે. આશ્રમનાં કર્મોનું અનુષ્ઠાન પણ ચિત્તશુદ્ધિ દ્વારા બ્રહ્મદર્શનનું સાધન છે. શમ, દમ, તિતિક્ષા વગેરે પણ બ્રહ્મદર્શનનાં સાધન છે. યોગના અંગો પણ આત્મદર્શનનાં સાધન છે. મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષા આ પણ પરંપરા સંબંધે આત્મા અને બ્રહ્મવિદ્યાનાં સાધનો છે. આ બધાંનું અનુષ્ઠાન એક જ વાર કરવાથી સફળતા મળતી નથી. જ્યોતિષોમાદિયસો ભલે એક જ વખત કરવામાં આવે અને એ યજ્ઞનું ક્ષણ મળે, પણ બ્રહ્મવિદ્યાના સાધનોનું અનુષ્ઠાન તો આખી ઉંમર સુધી ચાલુ રાખવાં પડે છે. કર્મનું અને બ્રહ્મવિદ્યાના સાધનોનું ક્ષણ ભુલું હોય છે. કર્મનું ક્ષણ લૌકિક સુખ હોય છે જ્યારે બ્રહ્મવિદ્યાના સાધનોનું ક્ષણ આત્મજ્ઞાન અને બ્રહ્મપ્રાપ્તિ હોય છે. આ સાધનો અનેકવાર આવૃત્તિ માગી લે છે. એક જ ધાએ કૂવો ખોદાઈ જતો નથી. મેલાં કપડાંને સાફ કરવા માટે અનેક વાતના ઉપાયો વારંવાર

કરવાના હોય છે, તેમ બ્રહ્મજ્ઞાનના સાધનોનું અનુધ્યાન વારંવાર કરવાનું હોય છે. માટે જ કહેવામાં આવ્યું છે કે, દરરોજ સંધ્યા કરો. આમાં અશ્રદ્ધા રાખનાર માણસને બ્રહ્મ-પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી અને પરિણામે ચેતન શું છે તે જાણવામાંથી તેને હાથ ધોઈ નાખવા પડે છે. આથી શાસ્ત્રકારે બ્રહ્મવિદ્યાના સાધનોની વારંવાર આવૃત્તિ કરવા કહ્યું છે. વળી આત્માનો ઉપદેશ અથવા બ્રહ્મનો ઉપદેશ વેદ અને વેદાન્તમાં એક જ વખત કરવામાં આવ્યો નથી પણ વારંવાર કરવામાં આવ્યો છે. શ્વેતકેતુના પિતાએ શ્વેતકેતુને નવ વખત દાખલા દલીલ સાથે બ્રહ્મ અને આત્માનું જ્ઞાન આપ્યું હતું. કોઈપણ ઉપનિષદ એવું નથી કે જેમાં આત્માનો ઉપદેશ ન હોય, બ્રહ્મનું વર્ણન ન હોય. જ્યારે ઉપદેશની આવૃત્તિ છે, તો પછી સાધનોના અનુધ્યાનની આવૃત્તિ હોય એમાં શંકા જ શાની હોય? આ ઉપરથી આત્માને અને પરમાત્માને જાણવાની ઈચ્છા રાખનાર માણસે સાધનોનો બહુ જ ધીરજ રાખી અભ્યાસ (અનુધ્યાન) ચાલુ રાખવો જોઈએ. ॥ ૧ ॥

લિંગાચ્ચ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (લિંગાત્) સ્મૃતિવાક્યથી.

ભાવાર્થ:- મન્વાદિ સ્મૃતિનાં વચનોથી વારંવાર આવૃત્તિ કરવાનું સૂચિત થાય છે.

યયોક્તાન્યાંપ કર્માણિ પરિહાય દ્વિજોત્તમઃ

આત્મજ્ઞાને શમે ચ સ્યાદ્વેદાભ્યાસે ચ યત્નવાન્ ॥

‘મનુ. ૧૨-૯૨.

ખીમં કમોં છોડી દઈને, બ્રહ્મધ્યાન, ઈન્દ્રિયજય, પ્રભુવનો જપ અને તેના અર્થની ભાવના કરવામાં બ્રહ્મજિજ્ઞાસુએ સદા યત્નવાળા થવું જોઈએ.

વેદમેવ સદાભ્યસેત્તપસ્તપ્ત્યન્ દ્વિજોત્તમઃ
વેદાભ્યાસો હિ વિપ્રસ્ય તપઃ પરમિહોચ્યતે ॥

મનુ. ૨-૧૧૬.

વેદનો સદા અભ્યાસ કરવો જોઈએ. વિદ્વાન માણસને વેદનો અભ્યાસ એ જ મોટું તપ છે.

યસ્ય વાહ્મનસી શુદ્ધે સમ્યગુપ્તે ચ સર્વદા
સ વૈ સર્વમવાપ્નોતિ વેદાન્તોપગતં ફલમ્ ॥

મનુ. ૨-૧૧૭.

જેનાં વાણી અને મન સદા વિશુદ્ધ છે તેને જ વેદાંતમાં કહેલું ફળ અર્થાત્ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય છે.

ઓંકારપૂર્વિકારિત્વો મહાવ્યાહતયોઽવ્યયાઃ ।
ત્રિપદા ચૈવ ગાયત્રી વિજ્ઞેયં બ્રહ્મણો મુક્તમ્ ॥

મનુ. ૨-૮૧.

ઓંકારપૂર્વક મહાવ્યાહૃતિઓ અને ગાયત્રી એ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ કરવાનું સાધન છે.

યોઽર્ષીતેઽહન્યહન્યેતાંસ્ત્રીણિ વર્ષાણ્યતન્દ્રિતઃ ।
સ બ્રહ્મ પરમ્યેતિ વાયુભૂતઃ સમૂર્તિમાન્ ॥

મનુ. ૨-૮૨

જે માણસ દોઝ ને દોઝ ત્રણ વરમ સુધી આળસ છોડી દઈ ઉપર પ્રમાણે જતાવેલી રીત પ્રમાણે ગાયત્રીનો જપ કરે છે તે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે.

આ પ્રમાણે સ્મૃતિઓ બ્રહ્મવિદ્યાનાં સાધનોની વારંવાર આવૃત્તિ કરવાનું કહે છે. માટે બ્રહ્મવિદ્યાનાં સાધનોના અનુષ્ઠાનની આવૃત્તિ વારંવાર કરવી જોઈએ. ॥ ૨ ॥

શાસ્ત્રોક્ત વિશેષણ વિશિષ્ટ બ્રહ્મ ઉપાસકે બહુવાનું છે. તે

બ્રહ્મ અને ઉપાસકનો કયો સંબંધ છે? શું તે ઉપાસક સુમુક્ષુ બ્રહ્મથી ભિન્ન છે? ને ભિન્ન હોય તો તેની દૂરતાનું પ્રમાણ કેટલું છે તેનો ખુલાસો આ સૂત્રમાં છે:

આત્મેતિ તૂપગચ્છન્તિ ગ્રાહ્યન્તિ ચ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ:- (આત્મા) ઉપાસ્યભૂત પરબ્રહ્મ ઉપાસકનો (આત્મા) આત્મા એટલે અન્તરાત્મા છે (इति) એવું (उपगच्छन्ति) સ્વીકારે છે અથવા પ્રાપ્ત કરે છે. (च) અને (ग्राह्यन्ति) એવું જિજ્ઞાસુઓને સમજાવે છે.

ભાવાર્થ:- ઉપાસ્ય બ્રહ્મ તો સર્વનો અન્તરાત્મા છે. एष त आत्मा सर्वान्तरः । આ પ્રમાણે પૃહ્લારણ્યક ઉપનિષદમાં યાજ્ઞવલ્ક્યે ઉપસ્ત આકાંક્ષુને સમજાવ્યું છે. બુઓ, પૃ. ૩-૩-૨.

યો વિજ્ઞાને તિष्ठन् विज्ञानादन्तरो यं विज्ञानं न वेद, यस्य विज्ञानं शरीरं यो विज्ञानमन्तरो यमयति एष त आत्मा अन्तर्याम्यमृतः । પૃ. ૩-૮-૨૨.

અર્થ:- આ ઠેકાણે વિજ્ઞાનનો અર્થ જીવાત્મા થાય છે, એટલે અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે: જે જીવાત્માની અંદર છે અને જીવાત્માથી સ્વરૂપે જુદો છે, પોતામાં જ બ્રહ્મ હોવા છતાં જીવાત્મા એ અન્તરાત્માને જાણતો નથી જીવાત્મા જેનું શરીર છે એટલે પરમાત્માના શરીરરૂપે જ જીવાત્મા છે અને જીવાત્માને નિયમમાં રાખે છે. હે ઉપાસક, આ જ તારો આત્મા છે, અન્તર્યામી છે અને અમર છે. આ ઉપદેશ પણ યાજ્ઞવલ્ક્યે ઉદાલક મુનિને આપ્યો છે.

આથી સમજી શકાશે કે ઉપાસ્ય બ્રહ્મ ઉપાસકનો અન્તરાત્મા છે અને ઉપાસક આત્મા અને ઉપાસ્ય આ બંને સ્વરૂપે જુદા છે એક જ નથી. સ્વામી શંકરાચાર્યજીએ બ્રહ્મને જ ઉપાસક માન્યો છે અર્થાત્ ઉપાસક પોતે જ બ્રહ્મ છે. કેટલાક વિદ્વાનોએ વર્ણી બ્રહ્મ ઉપાસકથી જુદો છે અને જુદો નથી પણ ભેદે ચ સાચો છે અને

અલેદ પણ સાચો છે. અમને તો સ્પષ્ટ સમજાય છે કે જે જે પદાર્થો અનાદિ, અખંડ પોતપોતાના પરિમાણ પ્રમાણે સ્વરૂપે જુદા છે, તે કદી પણ એક હોઈ શકે નહિ. નિત્ય પદાર્થોના લેદો પણ નિત્ય છે. ન જીવો ક્ષિયતે । જીવ કદી મરતો નથી, એવું ઉપનિષદમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે. તો પછી લેદાલેદ કે નિતાંત અલેદ શામાટે માનવો? બ્રહ્મનું સ્વરૂપ ઉપનિષદોમાં અને વેદમાં વધારે સ્પષ્ટ આ પ્રમાણે કયું છે:

अनेजदेक मनसो ज्वीयो नैनद् देग आमुवन् पूर्वमर्शत् ॥ तदावतो-
ऽन्यानत्येति तिष्ठत् तस्मिन् अपो मातरिश्वा दधाति ॥ ईशोप. ૪.

બ્રહ્મ કમ્પતું નથી, તે એક છે. મન કરતાં પણ ઉતાવળું છે એટલે મન દોડીને જ્યાં જાય છે ત્યાં પહેલેથી બ્રહ્મ પહોંચી ગયેલ હોય છે. કોઈ પણ ઇંદ્રિયો બ્રહ્મને પહોંચી શકતી નથી. સર્વ કોઈ વેગવાળા પદાર્થોને એ જીતી જાય છે અને એના હોવાને લીધે જ વાયુ પોતામાં કર્મ ઉતારી શકે છે એટલે કે બ્રહ્મને લીધે જ વાયુમાં ગતિ આવી છે

સઃ પર્ણાત્ ઇત્યાદિ મંત્ર પણ ઇંદ્રિય ઉપનિષદમાં છે, તેનો અર્થ એ છે, કે બ્રહ્મ સર્વવ્યાપક છે, અન્તર્યામી છે અને બહિર્યામી પણ છે, તેને પાપનો સંબંધ નથી, શરીરનો પણ સંબંધ નથી. શરીર નથી, નસ-નાડી પણ નથી, તે તો કેવળ જ્ઞાન અને આનંદરૂપ છે, તે સર્વજ્ઞ છે, સર્વોપરિ છે અને તે સદાકાળથી સત્યકાર્યો કરતો રહ્યો છે. એનું કોઈપણ કાર્ય મિથ્યા નથી. આવું બ્રહ્મ ઉપાસકનો અન્તરાત્મા છે, માટે ઉપાસકે પોતે ઉપાસ્ય બ્રહ્મરૂપ મહાન્ આત્માને પોતાના અન્તરાત્મા તરીકે અનુસંધાન કરી ઉપામના કરવી જોઈએ.

મૂળ સૂત્ર લેદની, અલેદની કે લેદાલેદની ચર્ચા સૂચવતું હોય

એમ પ્રતીત થતું નથી. એ ચર્ચા તો સાંપ્રદાયિકાએ પોતાના સંપ્રદાયને સગર્થન મળે એટલા માટે કરી છે. વસ્તુ સ્પષ્ટ છે એટલે વધારે સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર નથી. ॥ ૩ ॥

હવે, પ્રતીક પોને પ્રદા છે કે નહિ? એનો ખુલાસો આ સૂત્રમાં કરે છે:

ન પ્રતીકે ન હિ સઃ ॥ ૪ ॥

પદાર્થઃ— (પ્રતીકે) પ્રતીકમાં (ન) પ્રદાત્વનું અનુસંધાન કરવું નહિ (હિ) કારણ કે (સઃ) પ્રતીક પોતે પ્રદા નથી.

ભાવાર્થઃ— પ્રથમ પ્રતીક શું છે તે અમજવું જોઈએ. યક્ષિન્ નિકૃષ્ટે પદાર્થે ઉત્કૃષ્ટસ્ય પદાર્થસ્ય દૃષ્ટિઃ સ પ્રતીકઃ । ઊતરતી વસ્તુમાં ઉચ્ચ વસ્તુની દૃષ્ટિ કરવી તેનું નામ પ્રતીક છે. જેમકે: આદિત્યો વ્રહ્મ અર્થાત્ આદિત્ય પ્રદા છે. અહીં પ્રદા વિત્તમ છે અને આદિત્ય તેના કરતાં ઊતરતો છે, માટે આદિત્યમાં પ્રદાની માત્ર દૃષ્ટિ કરવી એટલું જ યતાબુધું છે. ખરી રીતે આદિત્ય પ્રદા નથી. આ કારણથી આદિત્ય એ પ્રદાનું પ્રતીક ગણાય છે.

પ્રતીકમાં પ્રદાનું = પરમાત્માનું અનુસંધાન ન કરવું જોઈએ, એટલે કે આદિત્યને પ્રદા ન માનવો જોઈએ. કોઈપણ પ્રતીકને જેનો એ પ્રતીક હોય તે ન માનવો. ઉત્કૃષ્ટ અર્થનો નિકૃષ્ટ અર્થમાં કેવળ આરોપ જ કરેલો હોય છે. જેમકે મનો વ્રહ્મોપાસીત, મનની પ્રદા તરીકે ઉપાસના કરવી. અહીં પ્રદાત્વનો મનમાં આરોપ કરેલો છે માટે મન પ્રદા નથી. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે, પ્રતીક પોતે પ્રદા નથી. જેનો આરોપ જેમાં થાય તે જાને એક અર્થ હોઈ શકે નહિ. આરોપ પણ બુદ્ધિપુરસ્સર હોવો જોઈએ તો પ્રતીક થઈ શકે. જો અજાણતાં આરોપ થયો હોય તો તે ભ્રમનું સ્થાન થઈ પડે છે. જેમકે: ભૂલથી દોરડાને સાપ સમજી લેવો. આ પ્રમાણે ભ્રમ અને પ્રતીકનો ભેદ સમજવો.

પ્રતીકની ઉપાસના તે બ્રહ્મની ઉપાસના નથી. પ્રતીક ચોતે ઉપાસના કરનારનો અન્તરાત્મા નથી. અન્તરાત્મા તો પરમાત્મા જ છે. આ વિવેક ધ્યાનમાં રાખી બ્રહ્મની ઉપાસના કરવી જોઈએ. ॥ ૪ ॥

જ્યાં જે શબ્દો સમાનાધિકરણ તરીકે આપ્યા હોય ત્યાં તે શબ્દવાચ્ય જે અર્થોમાં ઠેકાને પ્રતીક તરીકે સ્વીકારવો? એ બાબત આ સૂત્રમાં સમજાવે છે:

ब्रह्मदृष्टिमुत्कर्षात् ॥ ५ ॥

૧ પદાર્થ:- (બ્રહ્મદૃષ્ટિઃ) બ્રહ્મની દૃષ્ટિ કરવી (ઉત્કર્ષાત્) દારણ કે બ્રહ્મ સર્વ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ છે.

ભાવાર્થ:- જ્યાં-જ્યાં જે શબ્દો સમાનાધિકરણ તરીકે આપ્યા હોય અને ત્યાં જેમાંથી એકને પ્રતીક માનવો હોય તો પ્રથમ વિચાર કરવો જોઈએ કે, આ જે અર્થોમાં કયો અર્થ વધારે ઉત્તમ છે. જે વધારે ઉત્તમ હોય તેની દૃષ્ટિ બિનરતા અર્થમાં કરવી જોઈએ. બ્રહ્મ નો સર્વથી ઉત્તમ છે, બ્રહ્મ ક્રન્તાં કૈર્ધિપણુ અર્થ ઉત્તમ નથી, માટે બ્રહ્મ તો કૈર્ધિનું પ્રતીક બની શકે જ નહિ પણ બ્રહ્મના પ્રતીક બીજા અર્થો બની શકે છે. મન, આદિત્ય વગેરે બ્રહ્મનાં પ્રતીક ગણી શકાય. ‘અમાત્ય નાજ છે’ આવું વાક્ય ક્યાંય આપ્યું હોય તો વિચાર કરવો જોઈએ કે, અમાત્ય અને નાજ આ જેમાંથી ઉત્તમ કોણ? તો આ ઉત્તર સ્પષ્ટ સમજમાં આવશે કે રાજ્ય અમાત્ય ક્રન્તાં ઉત્તમ છે, માટે અમાત્યમાં નાજ-દૃષ્ટિ કરવી એ પ્રતીકનો વિષય ગણાય અને અમાત્ય એ નાજનો પ્રતીક છે એમ સમજી શકાય, માટે ઉપાસકે સમજવું જોઈએ કે મન, સૂર્ય આદિ બ્રહ્મનાં પ્રતીકો છે, બ્રહ્મ (પ્રતીક) નથી. ઉપાસકે આવી બાબતોનો વિચાર કરી બ્રહ્મની ઉપાસના કરવી જોઈએ. ॥ ૫ ॥

હવે અંગાશિત જે ઉપાસનાઓ બતાવી છે તેના સંબંધમાં કહે છે:

આદિત્યાદિમતયશ્ચાઙ્ગ ઉપપત્તેઃ ॥ ૬ ॥

પદાર્થઃ— (ચ) અને (અન્ને) અંગમાં (આદિત્યાદિમતયઃ)
આદિત્ય આદિ બુદ્ધિ = દષ્ટિ કરવી જોઇએ.

ભાવાર્થઃ— ‘ય ઇવાસૌ તપતિ તમુદ્રીયમુપાસીત’ આકાશમાં જે આ
સૂર્ય તપી રહ્યો છે તેને ઉદ્રીય સમજી ઉપાસના કરવી જોઇએ.
ઉદ્રીય એટલે ઉચ્ચેથી સામવેદનું ગાન કરવું. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં
શરૂઆતમાં જ આ પ્રકરણ છે. ઉદ્રીય એ અંગ છે, જ્યોતિષોમ-
યજનું અંગ છે. હવે અહીં પ્રશ્ન એ ઊભો થાય છે કે ઉદ્રીયમાં
આદિત્ય-દષ્ટિ કરવી કે આદિત્યમાં ઉદ્રીય-દષ્ટિ કરવી ? ઉદ્રીય
એ તો કર્મ છે. કર્મ ફલનું સાધન હોય છે. આ રીતે જોતાં
કર્મ સફળ છે જ્યારે આદિત્ય અફળ છે. માટે આદિત્ય કરતાં
ઉદ્રીય ઉત્કૃષ્ટ થાય છે. આ કારણથી ઉદ્રીયની દષ્ટિ આદિત્યમાં
કેરવી જોઇએ. આવું પૂર્વપક્ષનું માનવું થાય છે, જ્યારે
સિદ્ધાંતપક્ષ એ છે કે ઉદ્રીય કર્મ કરતાં પણ આદિત્ય ઉત્કૃષ્ટ છે.
કારણ કે આદિત્યને દેવ માનવામાં આવે છે અને તેમાં પરમાત્મા
વ્યાપક હોવાથી તેની મારફત આદિત્ય જડ હોવા છતાં કર્મને
સફળ બનાવવા એ સમર્થ છે. જારી રીતે આદિત્યમાં રહેલ
પરમાત્મા જ ફળ આપનાર છે, છતાં ગૌણ દષ્ટિથી એમ કહેવાય
છે. માટે આદિત્ય ઉત્કૃષ્ટ હોવાથી એની દષ્ટિ ઉદ્રીયમાં કરવી
જોઇએ. એટલે કે અંગમાં આદિત્ય-દષ્ટિ કરવી. ઉદ્રીયને આદિત્ય
સમજી ઉદ્રીયની ઉપાસના કરો. આ પ્રમાણે વાક્યનો અર્થ થાય
છે. સાર એ નીકળે છે કે આદિત્યસ્થ બ્રહ્મ જ આદિત્ય નામ
ધારણ કરે છે અને એવી જ દષ્ટિ ઉદ્રીયમાં કરવી જોઇએ. ચેતન-
સ્વરૂપ સર્વોત્કૃષ્ટ દેવ તો પરમાત્મા એક જ છે. ॥ ૬ ॥

હવે ઉપાસનાનો નિયમ બતાવે છે:

આસીનઃ સંમવાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થઃ— (આસીનઃ) બેઠાં-બેઠાં જ ઉપાસના કરવી (સંમવાત્) સંભવ હોવાથી.

ભાવાર્થઃ— પ્રહ્લ્લદશનનું અસાધારણ કારણ ઉપાસના છે. એકાગ્રચિત્તે ઉપાસ્યનું ધ્યાન કરવું આનું નામ ઉપાસના. આ ઉપાસના તો બેઠાં-બેઠાં જ થઈ શકે. હાલતાં, ચાલતાં, બિભા રહેતાં કે સૂતાં-સૂતાં ઉપાસના થઈ શકે નહિ. સૂતાં-સૂતાં ઉપાસના કરવાથી બિંધનો ઉપદ્રવ થાય છે. હાલતાં ચાલતાં તો ઉપાસનાની શક્યતા જ નથી. ગમે ત્યાં આડુંઅવળું ચિત્ત દોડતું હોય અને માત્ર મોઢથી ઓમ નો જાપ જમ્મે જવો એ ઉપાસના નથી, માટે ઉપાસનાનો નિયમ છે કે બેઠાં-બેઠાં એકાગ્રચિત્તથી ઉપાસના કરવી. ॥ ૭ ॥

ધ્યાનાચ્ચ ॥ ૮ ॥

પદાર્થઃ— (ચ) અને (ધ્યાનાત્) ઉપાસના ધ્યાનરૂપ હોવાથી.

ભાવાર્થઃ— ઉપાસના ધ્યાનરૂપ છે, ધ્યાનનો અર્થ એ થાય છે કે ધ્યેયનું જે સ્વરૂપ છે તે રૂપે જ ચિત્તની વૃત્તિઓનો પ્રવાહ વહેવો. અસમાન ચિત્તની વૃત્તિનું પ્રકટ ન થવું. આવું ધ્યાન બેઠાં-બેઠાં જ થઈ શકે. વક્ષો વ્યાપતિ પ્રોપિતમ્બુ પાંપતિ વગેરે ધ્યાનના ઉદાહરણોમાં ચિત્તની એકાગ્રતા બતાવવામા આવે છે. આ કારણથી સુખ થાય એ પ્રમાણે આસન જમાવી ઉપાસના કરવી બેઠાં. ॥ ૮ ॥

અચલત્વં ચાપેક્ષ્ય ॥ ૯ ॥

પદાર્થઃ— (ચ) અને (અચલત્વમ્) અચલતાની (અપેક્ષ) અપેક્ષાએ જ ધ્યાન શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે.

ભાવાર્થઃ— જ્યાં-જ્યાં અચલતા બેવામાં આવે છે ત્યાં-ત્યાં મુખ્ય વૃત્તિથી અને ગૌણ વૃત્તિથી ધ્યાન શબ્દનો પ્રયોગ થાય

છે. જે કેઈ મનુષ્ય આદિ ચેતનમાં અચલતા જોવામાં આવે તે ત્યાં મુખ્ય વૃત્તિથી ધ્યાન શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે અને પૃથ્વી પર્વતાદિ જડ પદાર્થોમાં સ્થિરતા જોવાથી ગૌણ વૃત્તિથી ધ્યાન શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. જેમકે ધ્યાયતીવ પૃથિર્વા ધ્યાયતીવાન્તરિક્ષં ધ્યાયન્તીવ પર્વતાઃ ॥ છાંદોગ્ય ૭-૬-૧. જાણે કે પૃથ્વી ધ્યાન ધરતી હોય, જાણે કે અન્તરિક્ષ ધ્યાન ધરતું હોય, જાણે કે પર્વતો ધ્યાન ધરતા હોય. ઇત્યાદિ પ્રયોગો અચલતાને લઈને ગૌણ વૃત્તિથી થાય છે. આ અચલતા આસન જમાવી બેઠેલા માણસમાં જ સંભવી શકે છે. માટે ઉપાસના કરનારે આસન બનાવવું જોઈએ. ॥ ૯ ॥

સ્મરન્તિ ચ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (સ્મરન્તિ) આસન ને ઉપાસનાનું અંગ શિષ્ટ મહાપુરુષોએ સ્વીકાર્યું છે.

ભાવાર્થ:- આસન એ ઉપાસનાનું અંગ છે એવું શિષ્ટ મહાપુરુષોએ માન્યું છે. જેમકે શુચી દેશે પ્રતિષ્ઠાપ્ય સ્થિર માસન માત્મનઃ ॥ ગીતા ૬-૧૧. શુદ્ધ સ્થાનમાં પોતાનું આસન સ્થિર કરી ધ્યાન અર્થાત્ ઉપાસના કરવી. પ્રાણાન્ પ્રપીઢયેદ સંયુક્તચેષ્ઠઃ ક્ષીણે પ્રાણે નાભિકયોચ્છવસીત । દુષ્ટ્યશ્વયુક્તમિવ વાદમેન વિદ્વાન્ મનો ધારયેતાપ્રમત્તઃ ॥ શ્વેતાશ્વર ઉપ. ૨-૬. અહીં ઉપાસના કરનારને પ્રાણાયામ કરવાનું કહ્યું છે. આ પ્રાણાયામ આસન લગાવ્યા વગર ન થઈ શકે, માટે આસન ઉપર બેસીને ઉપાસના કરવી જોઈએ. ॥ ૧૦ ॥

ઉપાસના કરવાનું સ્થાન મનને શાંતિ આપનારું હોવું જોઈએ તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે:

યત્રૈકાગ્રતા તત્રાવિશેષાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ:- (યત્ર) જ્યાં (ૈકાગ્રતા) એકાગ્રતા સાધી શકાય (તત્ર) ત્યાં ઉપાસના કરવી (અવિશેષાત્) બીજો કેઈ એમાં વિશેષ નથી.

ભાવાર્થ:- જ્યાં મનને પ્રસન્નતા લાગે ત્યાં આસન જમાવવું જોઈએ, એમાં કોઈ દિશા કે દેશનિદેશનું વિધાન નથી. જોઈએ તો ગિરિકંદર શોધો, જોઈએ તો સુંદર નદીનો તટ તપાસો અને જોઈએ તે પોતાને ઘેર જ આસન લગાવો, પણ આસન એવી રીતે જમાવવું જોઈએ કે ચિત્ત સ્થિર થઈ જાય, શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં તો વિશેષ પણ જણાવવામાં આવ્યો છે, જેમકે, સમે શુચૌ શર્કરાવહિવાલુકાવિવર્જિતે શબ્દજલાશ્રયાદિભિઃ । મનોઽનુકૂલે ન તુ ચક્ષુષીઙ્ગે ગુહાનિવાતાશ્રયણે પ્રયોજયેત્ ॥ ૨-૧૦. જગ્યા સરળી જોઈએ, પવિત્ર જોઈએ, કાંકરા કે ગરમ રેતી ન હોય, ખડું ઘોંઘાટ ન હોય, જળાશયને લીધે જ્યાં હાનિ થવા સંભવ ન હોય, મનને અનુકૂળ હોય, જ્યાં મચ્છર આદિ જંતુઓને ઉપદ્રવ ન હોય, ત્યાં ઉપાસના કરવા માટે આસન જમાવવું અથવા કોઈ એકાંત નિરુપદ્રવ પર્વતની શુક્લ શોધવી. આમ શિષ્ટ પુરુષોએ ઉપાસનાસ્થાન માટે વિશેષ અને અવિશેષ જાને જણાવ્યા છે. ॥ ૧૧ ॥

ઉપાસના કયાં સુધી કરવી તેના સંબંધમાં આ સૂત્ર છે:

આપ્રાયણાત્ તત્રાપિ હિ દૃષ્ટમ્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ:- (આપ્રાયણાત્) પ્રાયણનો અર્થ મરણ થાય છે એટલે મરણ પર્વત ઉપાસનાની આવૃત્તિ કરવી (હિ) કારણ કે (તત્ર અપિ) મરણ વખતે પણ (દૃષ્ટમ્) ધ્યાન હોવાથી શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં ઉપદેશાયેલું જોવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ:- વિદ્યાત્, ધ્યાયેત્, ઉપાસીત આ ક્રિયાપદો ચિત્તવૃત્તિરૂપ જ્ઞાનની આવૃત્તિ બતાવે છે. ઉપાસના અર્થાત્ ધ્યાન, પ્રત્યયની એકાગ્રતાની આવૃત્તિ મરણ આવે ત્યાંસુધી કયાં કરવી જોઈએ. વચ્ચે છોડી દેવાથી લાભ થતો નથી. પ્રાણની છેલ્લી ગતિએ પણ એકાગ્રતા જ રહેવી જોઈએ. આ ધ્યાનના સતત અભ્યાસ વગર બની શકે નહિ. ગીતામાં પણ ઉપદેશમાં આવ્યું છે કે-

યં યં વાપિ સ્મરન્ ભાવ ત્યજન્ત્યન્તે કલેવરમ્
તં તમેવૈતિ કૌન્તેય સદા તદ્ભાવભાવિતઃ । ૮-૬૦ ગીતા.

ધ્યાન કરતાં કરતાં ધ્યાનમય બનેલો ઉપાસક મરણ વખતે જે અર્થનું ધ્યાન કરતાં મરણ પામશે તે અર્થને મર્યા પછી પ્રાપ્ત થશે આવેા ઉપદેશ અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને આપ્યો છે.

જો વચ્ચે ઉપાસના છોડી દેવામાં આવે તો મરતી વખતે ધ્યેયાકારવૃત્તિ રહેતી નથી. અભ્યાસ સતત ચાલતો હોય તો જ તે વખતે ધ્યેયાકારવૃત્તિવાળો ઉપાસક રહી શકે છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં પણ ઉપદેશયુ છે કે, સ ત્વદ્ એવં વર્તયન્ યાવદાયુષં બ્રહ્મલોક-મભિસપચતે । છા. ૮-૧૫-૧. ઉપાસક આયુષની છેલ્લી ઘડી સુધી ધ્યાનની આવૃત્તિ કરતો રહે તો બ્રહ્મલોક અર્થાત્ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે બ્રહ્મ સિવાય બીજું એનું કશું જ ધ્યેય હોતું નથી તો મરણ વખતે બીજું ધ્યેય આવે જ ક્યાંથી ? જે લોકો સતત ધ્યાન નથી કરતા તેઓને જ મરણ વખતે અન્ય પ્રકારની ચિત્તવૃત્તિઓ થઈ જાય છે. માટે મરણ સુધી બ્રહ્મનું ધ્યાન ચાલુ રાખવું જોઈએ. ॥ ૧૨ ॥

ઉપાસકનાં ભૂતકાળનાં થયેલાં પુણ્યપાપનો ક્ષય થઈ જાય છે અને ભવિષ્યમાં થનારાં કર્મો અટકી જાય છે. તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે:

તદધિગમ ઉત્તરપૂર્વાધયોરશ્લેષવિનાશૌ તદ્વ્યપદેશાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ:- (તદધિગમે) બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ થયા પછી (ઉત્તરપૂર્વાધયોઃ) ઉત્તર અને પૂર્વ પાપકર્મનો (અશ્લેષવિનાશૌ) અસંગ્રંધ અને વિનાશ થાય છે (તદ્વ્યપદેશાત્) તેવો ઉપદેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ:- બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી બ્રહ્મજ્ઞાનીના પહેલાં થયેલા પાપનો નાશ થાય છે અને ભવિષ્યમાં થનારાં પાપો અટકી જાય છે.

યથા પુષ્કરપ્લણ આપો ન શ્લિષ્યન્ત એવમેવંવિદિ પાપં કર્મ ન શ્લિષ્યતે । છાં. ઉપ. ૪-૧૪-૩. જેમ કમળના પાંદડા ઉપર પાણી ચોંટતું નથી

તેમ બ્રહ્મજ્ઞાનીને પાપકર્મ થોડતું નથી. આ વાક્ય ભવિષ્યમાં થનારા પાપનો અસંબંધ બતાવે છે. અધનો અર્થ પાપ થાય છે.

તદયથા રૂપીકાતુલ્યમ્નૌ પ્રોતં પ્રદૂયેત એવં હાસ્ય સર્વે પાપ્માનઃ પ્રદૂયન્તે ।
છાં. ઉપ. ૫-૨૪-૩.

મિથ્યતે હૃદયમન્યિરિછ્યન્તે સર્વસંશયાઃ ।

ક્ષીયન્તે चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टે परावरे ॥

મું. ૨-૨-૮.

આ પ્રમાણે ભૂતકાળમાં થયેલાં પાપકર્મોના નાશને કહી રહ્યાં છે.

જોકે, એવો પણ ઉલ્લેખ છે કે કર્મ લોગબ્યા વગર કર્મ નાશ પામતું નથી, પણ એ પ્રારંભ-કર્મને માટે ઉલ્લેખ છે તથા જે બ્રહ્મજ્ઞાની નથી થયા તેવાઓનાં કર્મ સંબંધી કથન છે એમ સમજવું. બ્રહ્મજ્ઞાનીને તો બ્રહ્મજ્ઞાનના પ્રતાપથી સંચિત થયેલાં કર્મોનો નાશ થાય છે. હવે બ્રહ્મજ્ઞાન થઈ ગયું હોવાથી પાપ-કર્મ થવાનો બિલકુલ સંભવ નથી. જો કર્મોનો ક્ષય ન થાય તો મુક્તિ મળવી સંભવિત જ ન બને. એને એને લગતાં સર્વ-શાસ્ત્રના ઉપદેશો નિરર્થક થઈ પડે. મુક્તિ ન મળે તો મુક્તિ અંગેનો વેદનો ઉપદેશ પણ નિરર્થક થઈ જાય, માટે કર્મોનો ક્ષય માનવો જ જોઈએ. ॥ ૧૩ ॥

જેમ પાપકર્મોનો ક્ષય થાય છે તેમ પુણ્યકર્મોનો પણ ક્ષય થાય છે. તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે:

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥

પદાર્થ:- (इतरस्य) પાપકર્મથી ઇતર એટલે બીજા પુણ્ય-કર્મોનો (आपि) પણ (एवम्) એ પ્રમાણે (असंश्लेषः) સંબંધ થતો નથી, (तु) પણ (पाते) શરીરનો પાત થયા પછી મુક્તિ મળે છે.

ભાવાર્થ:- આ સૂત્રમાં પૂર્વ સૂત્રનો અતિદેશ છે, એટલે જેમ પાપકર્મનો ભાવી અસંબંધ અને ભૂતકાળના કર્મનો નાશ થાય છે તેમ પુણ્યકર્મનો પણ ભવિષ્યમાં થનાર સંબંધ અટકી જાય છે અને ભૂતકાળનાં પુણ્યકર્મોનો ક્ષય થઈ જાય છે. ઉમે ઉ હૈવૈષ એતે તરતિ ૫૮. ઉપ. ૪-૪-૨૨. પાપ અને પુણ્ય બંને જાતનાં કર્મોને બ્રહ્મજ્ઞાની તરીકે જાય છે.

જો પુણ્યકર્મનો ક્ષય ન થાય તો એ કર્મ પોતાનું ફળ આપે જ. પુણ્યકર્મનું ફળ ભૌતિક સુખવિશેષ જ હોય છે. જો આ પરપરા ન તૂટે તો મોક્ષ મળી શકે નહિ. ગારુડ કે જ્ઞાનથી જ મુક્તિ મળે છે એવો વેદિક મિદ્ધાંત છે. તમેવ વિદિત્વાતિમૃત્યુમેતિ । પરમાત્માને જાણ્યા પછી એટલે કે પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થયા પછી અતિમૃત્યુ=મોક્ષને ઉપાસક પામે છે. શ્રુતે જ્ઞાનાન્ન મુક્તિઃ । જ્ઞાન વગર મુક્તિ નથી આવું પણ વિદ્વાનોનું કથન છે. આ કારણથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં ઉભયવિધ કર્મોનો ક્ષય થાય છે. જ્યાં સુધી કર્મ લોગવાય છે ત્યાંસુધી બ્રહ્મજ્ઞાનીને શરીરનો સંબંધ રહે છે અને શરીર છૂટ્યા પછી તેને મોક્ષ મળે છે. એમ આ મૂત્રનું કથન છે. ॥ ૧૪ ॥

હવે, કયા કર્મનો ક્ષય થાય છે અને કયા કર્મનો ક્ષય નથી થતો, અથવા કયા કર્મનો જ્ઞાનથી ક્ષય થાય છે અને કયા કર્મનો લોગથી ક્ષય થાય છે તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે:

અનારબ્ધકાર્યૈ એવ તુ પૂર્વે તદવધેઃ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ:- (પૂર્વે) પૂર્વના (અનારબ્ધકાર્યૈ એવ) જે કર્મે પુણ્ય અને પાપરૂપ ફળ આપવાનું શરૂ નથી કર્યું તેનો (એવ) જ ક્ષય થાય છે (તુ) પૂર્વ પક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે (તદવધેઃ) તેની અવધિનું શ્રવણ થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ:- બ્રહ્મજ્ઞાનીનાં બધાં કર્મોનો ક્ષય થતો નથી પણ જે

કર્મોએ કૃણ આપવાનું શરૂ નથી કર્યું તેનો જ જ્ઞાનના પ્રભાવથી નાશ થાય છે. જે કર્મોએ કૃણ આપવાનું શરૂ નથી કર્યું તે સંચિત કર્મ કહેવાય છે. આ સંચિત કર્મ પૂર્વજન્મનાં હોય છે અને આ જન્મનાં પણ હોય છે. જે કર્મોએ કૃણ આપવાનું શરૂ કરી દીધું છે તે પ્રારબ્ધ-કર્મ કહેવાય છે. આ પ્રારબ્ધ-કર્મ તો ભોગથી જ નાશ પામે છે માટે બ્રહ્મજ્ઞાનીનાં પ્રારબ્ધ કર્મ જ્યારે નાશ પામે છે ત્યાર પછી દેહનો પાત થાય છે અને તે જ્ઞાની આત્મા મુક્તિને પામે છે. પ્રારબ્ધ-કર્મને લઈ બ્રહ્મજ્ઞાનીનું શરીર જ્યારે ચાલતું હોય અને તેનાં સંચિત કર્મ નાશ પામ્યાં હોય અને તેને બ્રહ્મજ્ઞાનનો પ્રકાશ હોય તે વખતનો બ્રહ્મજ્ઞાની માણસ જીવનમુક્ત ગણાય છે. આ જીવનમુક્ત બ્રહ્મજ્ઞાનીનું શરીર ક્યાં સુધી ટકશે? તેનો ઉત્તર ઉપનિષદમાં આ પ્રમાણે આપવામાં આવ્યો છે:

તસ્ય તાવદેવ ચિરં યાવન્ન વિમોક્ષ્યે ઽ ય સંપત્યે । છાં. ૬-૧૪-૨.
બ્રહ્મજ્ઞાનીને ત્યાં સુધી વિલંબ વેઠવો પડે છે કે, જ્યાં સુધી પ્રારબ્ધ કર્મ પૂરું થાય અને શરીર છૂટે. બસ શરીર છૂટ્યું કે તે શરીરથી રહિત થઈ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે અને અશરીરી રહીને જ મુક્તિનો આનંદ ભોગવે છે. મુક્ત આત્માને કોઈ પણ ભૌતિક શરીર હોતું નથી. મોક્ષમાં તો આત્મા પોતાના જ સ્વરૂપે પ્રકટ થાય છે. બ્રહ્મજ્ઞાનીનાં સંચિત કર્મોનો નાશ વગર ભોગવ્યે થાય છે. પ્રારબ્ધ કર્મનો નાશ તો ભોગથી જ થાય છે એ આ સૂત્રનો ભાવ છે. ॥ ૧૫ ॥

હવે અગ્નિહોત્ર આદિ નિત્યકર્મ સંબંધી ખુલાસો કરે છે:

અગ્નિહોત્રાદિ તુ તત્કાર્યાયૈવ તદ્દર્શનાન્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ:— (તુ) પ્રાપ્ત શંકાની નિવૃત્તિ માટે ‘તુ’ શબ્દ લખવામાં આવ્યો છે. (અગ્નિહોત્રાદિ) અગ્નિહોત્ર આદિ નિત્યકર્મ

(તત્કાર્યાય એવ) બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપ કાર્યને માટે જ હોય છે (તદ્દર્શનાત્) તે પ્રમાણે વેદાન્તોમાં દર્શન થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ:— અગ્નિહોત્ર, સંધ્યાવંદન આદિ નિત્યકર્મનો નાશ થતો નથી. જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પહેલાં એ કર્મો થયાં હોય તો તે કર્મો નકામાં નથી, પણ બ્રહ્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં મદદ કરનાર બને છે. તેમ જ્ઞાન થયા પછી કરવામાં આવતાં એ પુણ્ય-કર્મનો શ્લેષ થતો નથી, કારણ કે એ નિત્યકર્મ તો બ્રહ્મજ્ઞાનને માટે હોય છે, બીજાં કર્મોની માફક ભૌતિક સુખને માટે હોતાં નથી. આ કારણથી અન્ય પુણ્ય-કર્મની માફક અગ્નિહોત્રાદિ નિત્યકર્મ ફળના વિનાશ અને ભવિષ્યમાં થતા શ્લેષના સંબંધી નથી. તમેત બ્રાહ્મણા વિવિદિષાન્તિ વેદાનુવચ્ચેન યજ્ઞેન દાનેન તપ્સાઽનાશકેન । પૃ. ૪-૪-૨૨. પણ બ્રાહ્મણો વેદ દ્વારા, યજ્ઞ દ્વારા, દાન દ્વારા અને નિષ્કામ તપ દ્વારા બ્રહ્મને જાણવા ઇચ્છે છે. માટે જો ગૃહસ્થ ઉપાસકને બ્રહ્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય તો તેણે અગ્નિહોત્ર અને દાન આદિ કર્મ મોક્ષપર્યંત ચાલુ રાખવાં. વાનપ્રસ્થ કે સંન્યાસીને જો બ્રહ્મજ્ઞાન થયું હોય તો તેણે પણ નિષ્કામ તપ તપવાનું ચાલુ રાખવું આવો ઉપનિષદનો ભાવ છે. ॥ ૧૬ ॥

અન્ય વેદાન્ત-વાક્યનો આ વિષય પરત્વે વિચાર બતાવે છે:

અતોઽન્યાપિ હ્યેકેપાસુમયોઃ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ:— (અતઃ) આના કરતાં (અન્યા અપિ) બીજી પણ સાધુકૃત્યા અને અસાધુકૃત્યા નામનાં સત્કર્મ અને અસત્કર્મ (एकैयाम्) કેટલાક આચાર્યોના મતમાં (હિ) કારણ બતાવનારું 'હિ' અવ્યય છે (उभयोः) બંનેનો નાશ અને અસંશ્લેષ હોય છે.

ભાવાર્થ:—કેટલાક અન્ય શાખાઓવાળા સત્કર્મને સાધુકૃત્યા તરીકે અને અસત્કર્મને અસાધુકૃત્યા તરીકે માને છે. કામ્યકર્મ ભૌતિક સુખને માટે જ હોય છે. બ્રહ્મજ્ઞાનની સાથે એનો ઈશોજ સંબંધ નથી. આવાં કર્મ ફળ આપતાં કોઈ પ્રણામ કર્મોન્તર વચ્ચે

આવચાથી અટકી પડ્યાં હોય છે, અર્થાત્ પ્રતિબંધને લીધે એને ક્ષણ આપવાનો અવસર મળ્યો હોતો નથી. આવાં કર્મોને અન્ય શાખાવાળા સાધુકૃત્યા અને અસાધુકૃત્યા કહે છે. જેને બ્રહ્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે એવા ઉપાસકની ઉક્ત પ્રકારની સાધુકૃત્યા અને અસાધુકૃત્યા તેના મિત્ર અને શત્રુને કાળે જાય છે. સાધુકૃત્યા બ્રહ્મજ્ઞાનીના મિત્રને કાળે જાય છે અને અસાધુકૃત્યા એના શત્રુને કાળે જાય છે અને બ્રહ્મજ્ઞાની એવા કર્મોથી રહિત થઈ મુક્ત થઈ જાય છે. આત્મ મન્તવ્ય જૈમિનિ અને બાહ્યરાયણ બંને મુનિઓનું છે. સાધુકૃત્યા અને અસાધુકૃત્યા બ્રહ્મજ્ઞાનને જરાપણ ઉપયોગી નથી હોતી, માટે એનો વિનાશ અને અશ્લેષ થાય છે.

એકત્વું કર્મ ખીજાને જતું નથી. એક આત્મામાં જે કર્મ અથવા કૃત્યા સમવેત હોય તે જ કર્મ અથવા કૃત્યા અન્ય આત્મામાં સમવેત થઈ શકે નહિ, પણ અહીં જે ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે એ તો માત્ર બ્રહ્મવિદ્યાની સ્તુતિ છે. વળુન તો કેવળ આલંકારિક છે. ॥ ૧૭ ॥

અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ જ્ઞાનપૂર્વક કરવાં કે જ્ઞાન ન હોય તોપણ કરવાં ? એના સંબંધે આ સૂત્રમાં લખે છે કે:-

યદેવ વિદ્યયેતિ હિ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ:- (યદ) જે (એવ) જ (વિદ્યા) વિદ્યાથી (હિ) એમ (હિ) કારણ કે.

ભાવાર્થ:- કર્મો બધાં સરખાં હોતાં નથી. કર્મોમાં પણ પ્રબલત્વ અને નિર્બલત્વ હોય છે. નિર્બલ કર્મ પ્રથમ થયું હોય અને પ્રબલ કર્મ પછી થયું હોય તોપણ પ્રબલ કર્મ પ્રથમ ક્ષણ આપી દે છે અને નિર્બલ કર્મ પ્રથમ થયું હોય છતાં ક્ષણ આપ્યા વગર એમ ને એમ પડ્યું રહે છે.

કર્મની પ્રબલતાં એટલે જે કર્મ વિદ્યા સાથે અર્થાત્ કર્મના

જ્ઞાન અને રહસ્ય સાથે કરવામાં આવ્યું હોય તે પ્રગલ્ભ કર્મ કહેવાય છે. અને જે કર્મ જ્ઞાનહીન વિદ્યાહીન કરવામાં આવ્યું હોય એટલે કે જે કર્મને જ્ઞાન અને વિદ્યાનો સંપર્ક ન હોય તે નિર્ગલ કર્મ કહેવાય છે.

આ ઉપરથી એટલું સમજવું જરૂરનું છે કે કર્મ જ્ઞાનપૂર્વક કરી શકાય છે અને કર્મનું જ્ઞાન કર્તાને ન સમજાતું હોય તોપણ કર્મ કરી શકાય છે. વૈદિક કર્મ કરવામાં તો જે લાલ છે.

यदेव विद्यया करोति श्रद्धया उपनिषदा तदेव वीर्यवत्तर भवति ।
છાં. ૧-૧-૦

જે કર્મ વિદ્યાર્થી, શ્રદ્ધાર્થી અને ઉપનિષદાર્થી (એના રહસ્યને સમજવાથી) કરવામાં આવે છે, તે પ્રગલ્ભ હોય છે, માટે આવાં જ કર્મ કરવાં જોઈએ તો જ વ્યક્તિ આગળ વધી શકે છે અને સમાજ પણ આગળ વધી શકે છે.

જ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને કર્મનું રહસ્ય ન સમજી શકાય તોપણ કર્મ તો કરવું. સત્કર્મ કદી નિષ્ફળ જતું નથી, વહેલા-મોડું એનું ફળ મળે જ છે.

બ્રહ્મજ્ઞાન થયા પછી નિર્ગલ સાધુકૃત્યા કે અસાધુકૃત્યા હશે તો તેનો નાશ થશે અને બ્રહ્મજ્ઞાની મુક્ત થશે. બ્રહ્મજ્ઞાન એ મહાન્ અગ્નિ છે, તે સર્વ કર્મોનો નાશ કરી શકે છે. માટે ખાસ કરીને અગ્નિહોત્ર, વેદાધ્યયન, દાન અને તપ કરતાં જ રહેવું જોઈએ અને તે કર્મો બુદ્ધિપૂર્વક અને શ્રદ્ધાર્થી થાય તો વધારે સારું. સત્કર્મો જ્ઞાન મેળવવામાં અવશ્ય મદદ કરે છે. ॥ ૧૮ ॥

હવે પ્રારબ્ધ કર્મ સંબંધમાં કહે છે:

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ:- (મોગેન) ભોગવીને (ત્વ) શંકા નિવારક છે. (ક્ષપયિત્વા)

નાશ કરીને (સપ્તમે) ઉપાસક મુક્ત થાય છે.

ભાવાર્થ:— ઉપાસક સંચિત કર્મનો પ્રહ્લજ્ઞાનથી નાશ કરે છે પણ પ્રારબ્ધ કર્મનો નાશ થઈ શકતો નથી. પ્રારબ્ધ એટલે જે કર્મ ભોગનો વિષય બની ગયું હોય તે, અર્ધું કર્મ ભોગવાય અને અર્ધું કર્મ જ્ઞાનથી નાશ પામે એમ તો ન જ બને. માટે પ્રારબ્ધ-કર્મ તો ભોગવ્યે જ છૂટકો. નામુક્ત ક્ષીયતે કર્મ કલ્પકોદિતરપિ । આ વાક્ય પ્રારબ્ધ-કર્મને ઉદ્દેશીને જ લખાયું છે. પ્રારબ્ધ-કર્મ એક શરીરમાં ભોગવનાથી પૂરું થાય છે, અને અનેક શરીરમાં પણ અર્ધાત્ અનેક જન્મમાં પણ તેનું ભોગવવું ચાલુ રહે છે. એક કર્મથી એક જન્મ મળે અને અનેક જન્મ પણ મળે છે એવો કર્મનો સિદ્ધાંત છે. માટે ઉપાસકનાં સારાં અથવા નરસાં પ્રારબ્ધ કર્મ ભોગવાઈ જશે ત્યારે તે મુક્ત થશે. પ્રહ્લજ્ઞાન થયા પછી શરીર પડી જાય અને પ્રારબ્ધ-કર્મ બાકી રહ્યું હોય તો પ્રહ્લજ્ઞાની ઉપાસકને બીજો જન્મ લેવો પડે છે અને અધૂરું રહેલું પ્રારબ્ધ-કર્મ ભોગવી પૂરું કરવું પડે છે. પ્રારબ્ધ-કર્મ પૂરેપૂરું જ્યાં સુધી ન ભોગવી લેવાય ત્યાંસુધી પ્રહ્લજ્ઞાની ઉપાસક મુક્ત થઈ શકતો નથી. આ ભાવને બતાવતું વેદાન્તનું વાક્ય આ પ્રમાણે છે: ત્વ તાવદેવ ચિરં યાવન્ન વિમોક્ષ્યે અથ સમ્પલ્યે । છાં. ૬-૧૪-૨. પ્રહ્લજ્ઞાની ઉપાસકને મુક્ત થવામાં એટલો જ વિલંબ હોય છે કે જ્યાં સુધી પ્રારબ્ધ-કર્મ ભોગવાઈ ન જાય, પ્રારબ્ધ-કર્મ ભોગવાઈ ગયું એટલે જ્ઞાની અને સંચિત કર્મરહિત ઉપાસક શરીરથી મુક્ત થાય છે અને પ્રહ્લપ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષને પામે છે. ॥ ૧૯ ॥

इति गुर्जरभाषाभाष्ययुते वेदांतदर्शने चतुर्थाध्याये प्रथमः पादः॥

❁

❁

❁

अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः

હવે ઉત્ક્રાંતિ (મરણ) વખતે શરીરમાંથી ઈદ્રિયો, મન, પ્રાણ

અને જીવાત્માનો નીકળવાનો ક્રમ કેવો છે, એ પ્રકરણ શરૂ કરે છે:

વાઙ્મનસિ દર્શનાચ્છદ્ધાચ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ:- (વાક) વાકનામની ઇન્દ્રિય (મનસિ) મનમાં સંપન્ન થાય છે. (દર્શનાત) મનની વૃત્તિ વિદ્યમાન હોય છે તે વખતે વાકઇન્દ્રિયની વૃત્તિનો ઉપશમ જોવામાં આવતો હોવાથી (ચ) અને (શબ્દાત) વાક મનમાં સંપન્ન થાય છે એ શબ્દ તો વૃત્તિ અને વૃત્તિમાનનો અભેદ સંબંધ બતાવતો હોવાથી.

ભાવાર્થ:- માણસ જ્યારે નજીક આવતા મરણની અસર નીચે હોય છે ત્યારે પ્રથમ તેની વાણી અર્થાત્ જોડવું બંધ થાય છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં પણ આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે: અલ્પ સૌમ્ય પુરુષસ્ય પ્રયતો વાઙ્ મનસિ સમ્પદ્યતે, મનઃ પ્રાણે, પ્રાણસ્તેજસિ તેજઃ પરત્પાં દેવતાયામ્ ॥ છાં. ૬-૮-૬. સ્વેતકેતુના પિતા કહે છે કે, હે પુત્ર, માણસ જ્યારે મરવા પડે છે ત્યારે પ્રથમ તેની વાક ઇન્દ્રિય મનમાં જ રહે છે અને તેનું જોડવું બંધ થાય છે, મન પ્રાણમાં જ જોડાઈ રહે છે. સુષુપ્તિમાં કેવળ પ્રાણ જ ચાલતો હોય છે અને મન મનનશૂન્ય બનેલું હોય છે. પછી તો પ્રાણ પણ બંધ થઈ જાય છે કેવળ શરીર જ ગરમ જણાય છે. તે વખતે પ્રાણ તેજ સાથે જોડાયેલ રહે છે અને છેવટે તેજ પણ શાંત થઈ જાય છે એટલે કે તેજ આત્મામાં અવિભક્ત થઈ રહે છે. આ પ્રમાણે બધી ઇન્દ્રિયો, મન અને પ્રાણ બધું જીવાત્મા સાથે સંયુક્ત થઈને રહે છે અને શરીર એકદમ ઠંડું પડી જાય છે. આ ક્રમ સામાન્ય રીતે ઉત્ક્રાંતિ અર્થાત્ મરણનો હોય છે. આ ઉપરથી એમ ન સમજવું કે, વાક ઇન્દ્રિયનો મનમાં લય થાય છે અને તેજનો લય આત્મામાં થાય છે. કારણ કે, કાર્યનો લય તો તેના ઉપોદ્દાનકારણમાં થાય છે. વાક ઇન્દ્રિયનું ઉપોદ્દાનકારણ મન છે એવું કયાંય પણ ઉપદેશવામાં આવ્યું નથી; માટે મનની

સાથે વાકુ આદિ ઈન્દ્રિયોનું જોડાણ થાય છે અને તે કામ કરતી બંધ પડે છે. આ જ કહેવાનો ભાવાર્થ છે. વાકુઈન્દ્રિયની વૃત્તિનો લય થાય છે, વાકુઈન્દ્રિયનો નહિ. ॥ ૧ ॥

બીજી ઈન્દ્રિયોનો પણ એ જ કામ છે. તે આ સૂત્રમાં જણાવે છે.

અતएव च सर्वाण्यनु ॥ ૨ ॥

પદાર્થ:— (ચ) અને (અતएव) આ જ કારણથી (સર્વાણિ) બધી ઈન્દ્રિયો (અનુ) મનને અનુકૂળ થઈ રહે છે એટલે મનની સાથે વૃત્તિશૂન્ય થઈને રહે છે.

ભાવાર્થ:— પ્રશ્નોપનિષદમાં બધી ઈન્દ્રિયોને મનની સાથે જોડાઈ રહેવાનું જણાવ્યું છે, જેમકે, તન્માદુપશન્તતેજાઃ, પુનર્મવમિન્દ્રિયૈર્મનસિ સંવ્યમાનૈઃ ॥ પ્રશ્ન. ૩-૯. આ પ્રમાણે ઉપશાન્ત તેજવાળો જીવાત્મા મન સાથે રહેલી સર્વ-ઈન્દ્રિયો સહિત પુનર્જન્મને પામે છે.

જ્યારે બધી જ ઈન્દ્રિયો મરણકાળે મનની સાથે જોડાઈ રહે છે તો પછી ‘વાકુ મનસિ સવ્યતે । આવો વાકુઈન્દ્રિય માટે જુદો ઉદ્દેશ શામાટે કરવો પડ્યો? આનો ઉત્તર એ છે કે—એ તો ઉદાહરણ આપવાને ખાતર જુદો ઉપદેશ છે. એટલે કે જેમ વાકુ-ઈન્દ્રિય મરણ વખતે મનમાં વૃત્તિહીન થઈ જોડાઈ રહે છે તેમ અધુ આદિ ઈન્દ્રિયો પણ વૃત્તિહીન થઈ મન સાથે જોડાઈ રહે છે. આ ઉપરથી સમજાય છે કે પુનર્જન્મમાં નવું મન કે નવી ઈન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થતી નથી પણ ગત જન્મમાં જે મન અને ઈન્દ્રિયોનો સાથ હતો તે જ મન અને તે જ ઈન્દ્રિયો જીવાત્મા સાથે બીજા જન્મમાં પણ હોય છે ॥ ૨ ॥

તન્મનઃ પ્રાણ ઉત્તરાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ:— (તત્) તે (મનઃ) મન (પ્રાણે) પ્રાણમાં સંપન્ન થાય છે (ઉત્તરાત્) આગળનો શબ્દ એમ જણાવે છે તેથી

ભાવાર્થ:- બધી ઇન્દ્રિયોથી સંયુક્ત (જોડાયેલું) મન પ્રાણમાં સંપન્ન થાય છે, એટલે કે પ્રાણની સાથે જોડાઈ જાય છે. સુષુપ્તિ દશામાં એવો અનુભવ થાય છે કે તે વળતે મન કશો વિચાર કરતું નથી, મનની કોઈપણ બદતની પ્રવૃત્તિ પણ જણાતી નથી, તે વળતે તો કેવળ પ્રાણ જ શરીરમાં ચાલતો જણાય છે. માટે મન પ્રાણ સાથે જોડાઈ જાય છે ॥ ૩ ॥

સોઽધ્યક્ષે તદુપગમાદિભ્યઃ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ:- (સ) તે પ્રાણ (અધ્યક્ષે) શરીર અને ઇન્દ્રિયોના અધ્યક્ષ તરીકે રહેલા જીવાત્મામાં જોડાઈ જાય છે. (તદુપગમાદિભ્યઃ) અંતકાળમાં પ્રાણ જીવાત્મા સાથે અવૃત્તિક = વૃત્તિ વગરનો થઈ રહે છે. એવાં પેદાંતના-વાક્યો છે, તેથી સમજાય છે.

ભાવાર્થ:- એવમેવેમમાત્માન મન્તકાલે સર્વે પ્રાણા અભિસમાયન્તિ યત્રૈતદૂર્ધ્વોચ્છ્વાસી ભવતિ । ૩-૩૫. પૃષ્ઠ. ઉપ. બધા પ્રાણો આ આત્મામાં વૃત્તિહીન થઈ જોડાઈ જાય છે જ્યારે મરનાર ઊભો શ્વાસ લેતો હોય છે ત્યારે તમુક્કામન્ત પ્રાણોઽનૂક્કામતિ ॥ પૃ. ૪-૪-૨. જીવાત્મા જ્યારે શરીરમાંથી ઉત્ક્રાંતિ કરે છે એટલે કે નીકળવામાં હોય છે ત્યારે તેની પાછળ પ્રાણ પણ નીકળે છે. આ ઠેકાણે પ્રાણ કહેવાથી પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, સમાન અને ઉદાનાદિ સમજવા. આત્મા નિષ્ક્રામતિ ચક્ષુઘ્નો મૂળો વા ન્યેમ્યો વા શરીરદેશેમ્યઃ । ૪-૪-૨. પૃ. ઉ. આત્મા આંખમાંથી, મૂર્ધાં સ્થાનમાંથી અથવા શરીરના બીજા ભાગમાંથી નીકળે છે.

પ્રાણમનૂક્કામન્ત સર્વે પ્રાણા અનૂક્કામન્તિ । પૃ. ૪-૪-૨. જ્યારે પ્રાણ નીકળવા લાગે છે ત્યારે બધી મનસહિત ઇન્દ્રિયો પણ તેની પાછળ ઉત્ક્રાંતિ કરે છે.

જોકે આગળ એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે પ્રાણ તેજમાં જોડાઈ જાય છે. પ્રાગસ્તેજસિ । છાં. ૬-૮-૬. છતાં જીવાત્મા સાથે

સૂક્ષ્મભૂત માત્રાઓ જોડાયેલી હોય છે, તેજોમાત્ર પણ તેની સાથે જોડાયેલી હોય જ છે તેથી જીવાત્મામાં જોડાવાનું કથન તેજને પણ લાગુ પડે છે. પરંતુ આ બધાં તરવોમાં જીવાત્મા જ મુખ્ય છે, એ જ બધાનો અધ્યક્ષ છે, માટે પ્રાણ અધ્યક્ષ = જીવાત્મામાં જોડાઈ જાય છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ॥ ૪ ॥

મૂતેષુ તચ્છુતેઃ ॥ ૫ ॥

પદાર્થઃ— (મૂતેષુ) સૂક્ષ્મભૂત માત્રાઓમાં જીવાત્મા રહે છે (તચ્છુતેઃ).

ભાવાર્થઃ— જીવાત્મા મરણ પછી પણ સૂક્ષ્મભૂતો સાથે જ રહે છે, અને એ સૂક્ષ્મભૂત માત્રાઓ બાવી સ્થૂલ શરીરમાં સૂક્ષ્મ કારણ શરીર તરીકે હોય છે. પ્રાણસ્તેજસિ । છાં. ઉપ. ૬-૮-૬. એ વેદાંતવાક્ય સર્વભૂતમાત્રા તથા ઈંદ્રિયોતું બોધક છે એમ સમજવું. ॥ ૫ ॥

મરણ પામ્યા પછી અને બીજો જન્મ મેળવ્યા પહેલાં વચગાળામાં જીવાત્મા અન્ય તરવોના સંબંધરહિત નથી તે આ સૂત્રમાં સમજાવે છે:

નૈકસ્મિન્ દર્શયતો હિ ॥ ૬ ॥

પદાર્થઃ— (ન) નહિ (એકસ્મિન્) એકમાં (હિ) કારણ કે (દર્શયતઃ) શ્રુતિ અને સ્મૃતિ એવું બતાવે છે.

ભાવાર્થઃ— જીવાત્મા સાથે એકલો પ્રાણ જ જોડાય છે એમ ન માનવું. પ્રાણ કોઈ એક વસ્તુ નથી. બધું જ કાર્યદશામાં તે પંચભૂતાત્મક થાય છે માટે પ્રાણ શબ્દથી બીજાં પૃથ્વીવાદિ સૂક્ષ્મભૂતો, મનસહિત ઈંદ્રિયો અને જીવાત્માશ્રિત કર્મો આ બધાં જ પ્રાણ પદથી સમજવાના છે. શ્રુતિ અને સ્મૃતિ પણ એમ જ કહે છે. જેમકેઃ— પૃથ્વીમયઃ આપોમયો વાયુમય આકાશમયઃ ॥ આ બ્રાહ્મણ ગ્રંથતું વચન છે; તેનો અર્થ એ થાય છે કે જીવાત્મા પૃથ્વીમય, જળમય, વાયુમય અને આકાશમય છે. અખ્યોમાત્રાઽવિનાશિન્યો દશાર્વાના તુ યાઃ

સ્મૃતાઃ । તામિઃ સાર્ધમિદ સર્વં સમવત્યનુપૂર્વશઃ ॥ મનુઃ ૧-૨૭. સ્થૂલ શરીર સાથે વિનાશ નહીં પામતી સૂક્ષ્મ પાંચ ભૂતમાત્રાઓ સાથે તથા પ્રાણ, મન અને ઈન્દ્રિયો સાથે જીવાત્મા પુનર્જન્મ ધારણ કરે છે.

આ પ્રમાણેથી સમજાય છે કે જીવાત્મા મરણોત્તર સમયમાં કેવળ પ્રાણ સાથે જ રહેતો નથી, પણ જીજ્ઞા બધાં સ્થૂળ દેહનાં કારણો સાથે રહે છે. ॥ ૬ ॥

ઉપર જે ઉત્ક્રાંતિ બતાવી છે તે શું વિદ્વાન્ અને અવિદ્વાન્ બન્નેને એકસરખી જ છે કે કંઈ ફેર છે? આ ઠેકાણે વિદ્વાનને અર્થ જેને બ્રહ્મનું જ્ઞાન થઈ ગયું હોય અને ચાલુ શરીરમાં જ વિદ્યમાન હોય તે વિદ્વાન્ એમ સમજવું. આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં છે:

સમાના ચાસૃત્યુપક્રમાદમૃતત્વં ચાનુપોષ્ય ॥ ૭ ॥

પદાર્થ:- (સમાના) એકસરખી ઉત્ક્રાંતિ હોય છે. (ચ) ચોક્કસ (આ) મર્યાદા બતાવનાર અવ્યય (જા) છે. (સૃત્યુપક્રમાત્) માર્ગમાં ગતિ કરે તે પહેલાં (અમૃતત્વમ્) જીવનમુકતત્વને (ચ) અને (અનુપોષ્ય) ત્યાગ નહીં કરી.

ભાવાર્થ:- આગળ જે ઉત્ક્રાંતિ બતાવી છે, જેવી કે, મરનારની ઈન્દ્રિયો મનમાં મળે છે, મન પ્રાણમાં અને પ્રાણ અધ્યક્ષસ્વરૂપ જીવાત્મામાં જોડાઈ જાય છે. આ ઉત્ક્રાંતિ વિદ્વાન અને અવિદ્વાનને એકસરખી જ હોય છે. વિદ્વાન એટલે બ્રહ્મજ્ઞાની. બ્રહ્મજ્ઞાની વિદ્વાન્ સુપુષ્પા નાડી-દારને પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે હૃદયની અંદર એકસો એક નાડીઓ છે તેમાંની એક મૂર્ધા તન્દ્ર જતી હોય છે, વિદ્વાન્ પોતાના બ્રહ્મજ્ઞાનના પ્રકાશને લીધે એ નાડી જાળી ચૂકે છે અને મરતી વખતે તે નાડી દ્વારા મૂર્ધાસ્થાનમાંથી બહાર નીકળી દેવમાર્ગે પ્રવાણ કરે છે. અવિદ્વાન્ માણસ ગમે તે

નાડી દ્વારા શરીર બહાર આવી જન્માન્તરને પામે છે. પૃથ્વી, વાયુ, ઉષ્ણિપદ્ધતિ-એમ લખવામાં આવ્યું છે કે વિદ્વાનના પ્રાણોની ઉત્ક્રાંતિ થતી નથી. 'ન તસ્ય પ્રાણા ઉત્ક્રામન્તિ' પૃ ૪-૪-૨.

આ જે પ્રાણોનું અનુત્ક્રમણ બતાવ્યું છે તે તો જીવનમુક્તપણું બતાવ્યું છે, બ્રહ્મજ્ઞાની શરીરમાં રહી બ્રહ્મનો અનુભવ કરે એ પણ એક પ્રકારનું અમૃતત્વ છે. આને કોઈ અપર અમૃતત્વ કહે છે. શરીરરહિત થઈ બ્રહ્મપ્રાપ્તિને પામી બ્રહ્મનો અનુભવ કરવો એ પરમ અમૃતત્વ કહેવાય છે અને એ જ સાચો મોક્ષ છે.

અહીં જે સમાન ઉત્ક્રાંતિ કહી છે તે જીવનમુક્તિરૂપ અમૃતત્વને અપેક્ષીને નથી કહી. એટલે જીવનમુક્ત પુરુષના પ્રાણોની ઉત્ક્રાંતિ ન થાય તોપણ સમાન ઉત્ક્રાંતિ કહેવામાં કશો વાધો નથી.

વિદ્વાન્ ઉપાસક નાડી-દ્વાર ન પામે ત્યાંસુધી તેને, ઉત્ક્રાંતિ અવિદ્વાનના જેવી ઉત્ક્રાંતિ છે એ સૂત્રનો ભાવ છે. આ સૂત્રમાં અનુતોષ્ય નો અર્થ વિદ્વાનોએ અદમ્બા (નહી જાણીને) એવો કયો છે, કારણ કે અનુતોષ્ય પદમાં ઉષ્ણાણુ એવો ધાતુ રહ્યો છે. ન જાણવું એટલે પ્રાણોનો ત્યાગ ન કરવો. એ જ જીવનમુક્તપણું છે. અમે પણ એ ભાવ ધ્યાનમાં રાખીને ઉપરનો અર્થ કયો છે. ॥ ૭ ॥

હવે સૂત્ર ૮ થી ૧૧ સુધીમાં સૂક્ષ્મ શરીર હોવાનું જણાવે છે:

તદાઽઽર્પિતેઃ સસારવ્યપદેશાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થઃ— (તદ્) ઇન્દ્રિયો, મન, પ્રાણ. તેજ અને કર્મો આ બધું જીવાત્મા સાથે જોડાયા પછી તેનો લય થતો નથી પણ વિદ્યમાન રહે છે. (ઽર્પિતેઃ) મોક્ષ મળે ત્યાં સુધી નહે છે (સસાર-વ્યપદેશાત્) સંસાર હોવાનું કથન હોવાથી.

ભાવાર્થઃ— ઇન્દ્રિય, મન અને સૂક્ષ્મભૂતમાત્રાઓ જીવાત્માને

પામીને લય થતાં નથી પણ તે તો જીવાત્મા સાથે રહે છે, કારણ કે, જો તેનો લય થતો હોય તો વેદાન્તમાં જે ફરીથી સંસાર હોવાનું ઉપદેશ્યું છે અર્થાત્ જે પુનર્જન્મનો ઉપદેશ કર્યો છે તે મિથ્યા થઈ જાય. કર્મ વગેરેનો લય થાય તો પુનર્જન્મ ક્યા કારણથી મળે? ઇન્દ્રિયાદિનો લય થઈ જાય નો જીવાત્મા ગતિ શી રીતે કરે? આશ્રય વગર ગતિ થઈ શકે નહિ. ઉપદેશ આ પ્રમાણે છે:

યોનિમન્યે પ્રપચન્તે શરીરન્યાય દેહિનઃ ।

સ્થાણુમન્યેઽનુસંયન્તિ યથાકર્મ યથાશ્રુતમ્ ॥ ૬૬. ૫-૭.

મર્યા પછી જીવાત્માઓ બીજાં શરીરોને પામે છે. કેટલાક સ્થાવર શરીરને પામે છે, જેવાં જેનાં કર્મ અને જ્ઞાન તે પ્રમાણે પુનર્જન્મ પામે છે.

આ પ્રમાણે સંસારનો વ્યપદેશ કરેલો હોવાથી, ઇન્દ્રિયો, મન અને સૂક્ષ્મભૂતમાત્રારૂપ સૂક્ષ્મ શરીર વિદ્યમાન રહે છે, તેનો લય એટલે વિનાશ થતો નથી. જો પુનર્જન્મ ન માનવામાં આવે તો વિધિ અને નિષેધશાસ્ત્રો નકામાં થઈ જાય. આ કારણથી સૂક્ષ્મ શરીરનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવું જોઈએ. ॥ ૮ ॥

બીજું પણ એના સંબંધમાં જ આ સૂત્રમાં કથન કરે છે:

સૂક્ષ્મં પ્રમાણતઃ તથોપલબ્ધેઃ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (પ્રમાણતઃ) પ્રમાણો દ્વારા (સૂક્ષ્મ) સૂક્ષ્મ શરીર હોવાનું સિદ્ધ થાય છે (તથા) તે પ્રમાણે (ઉપલબ્ધેઃ) ઉપલબ્ધિ થતી હોવાથી.

ભાવાર્થ:- તેજઃ પરમ્યા દેવતાયામ્ ઇત્યાદિ જે ઉપદેશ્યું છે તે એકલું તેજ જ નહિ પણ સર્વભૂતમાત્રાઓ, મન અને ઇન્દ્રિયો-સહિત સમજવું અને તે અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી દેખાતું નથી, પણ તે છે તેથી જ જીવાત્મા બીજા શરીર મેળવવા ગતિ કરી શકે

છે. સૂક્ષ્મનાડીમાંથી પણ એ સૂક્ષ્મ શરીરસહિત જીવાત્મા પસાર થઈ શકે છે. તે શરીર અત્યંત સ્વચ્છ હોય છે, તેના રૂપ અને સ્પર્શ અનુદ્ભૂત હોય છે અને તેનો કોઈથી પણ અટકાવ થઈ શકતો નથી, કાચમાંથી જેમ પ્રકાશ પસાર થઈ જાય છે તેમ સૂક્ષ્મ શરીર કાચમાંથી પણ પસાર થઈ શકે છે. મરનાર પાસે ટોળું વળીને બેઠેલા નિપુણ માણસો પણ તેને જોઈ શકતા નથી, કારણ કે તેનું રૂપ અનુદ્ભૂત હોય છે. ઉદ્ભૂત રૂપ અને મહત્વ આ બે ગુણો વસ્તુના (દ્રવ્યના) દૃષ્ટિગોચર થવાનાં કારણ હોય છે. આ કારણથી સૂક્ષ્મ શરીર સાથે નીકળતો જીવાત્મા નજરે પડતો નથી. ॥ ૯ ॥

નોપમદેનાતઃ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થઃ— (ન) નહિ (ઉપમદેન) દ્વાલ આદિથી ઉપમર્દન નાશ થવા છતાં (અતઃ) આ કારણથી.

ભાવાર્થઃ— જીવાત્મા તો અગ્નિ આદિથી બળતો નથી પણ સૂક્ષ્મ શરીર પણ અગ્નિ આદિથી બળતું નથી. આ કારણથી સ્થૂળ શરીર જે કોઈ અકસ્માતથી બળવા માંડે તોપણ તેમાં રહેલું સૂક્ષ્મ શરીર બળતું નથી તેથી સ્થૂળ શરીરની માફક તેનો નાશ થતો નથી. ॥ ૧૦ ॥

સૂક્ષ્મ શરીર હોવામાં એક વધારે યુક્તિ આપે છે:

અસ્યૈવ ચોપપત્તેરેપ કુષ્મા ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થઃ— (અસ્ય એવ) આની જ (એવ) આ (કુષ્મા)ગરમી છે (ચ) અને (ઉપપત્તેઃ) ઉપપત્તિ થતી હોવાથી.

ભાવાર્થઃ— મૃત્યુ પામ્યા પછી સ્થૂળ શરીરના રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શાદિ ગુણો ઉપલબ્ધ થાય છે, એટલે મૃતક શરીરનું રૂપ જોઈ શકાય છે અને એનો સ્પર્શ પણ કરી શકાય છે; પણ એ મૃતક શરીરમાં ગરમી જણાતી નથી, શીતલતા જ અનુભવાય છે. જ્યારે

જીવતા શરીરમાં ગરમી જણાય છે. જો આ ગરમી સ્થૂલ શરીરની હોત તો મૃતક શરીરમાં પણ ગરમી જણાત, પણ જણાતી નથી માટે ગરમી એ સૂક્ષ્મ શરીરનો ગુણ નથી. ગરમી એટલે ઉષ્ણ સ્પર્શ.

આ ઉષ્ણ સ્પર્શ સૂક્ષ્મ શરીરનો જ છે, તેથી સ્થૂલ શરીરમાં ગરમી જણાય છે. મરદામાં સૂક્ષ્મ શરીર હોતું નથી માટે મરદામાં ઉષ્ણ સ્પર્શ હોતો નથી. ‘જેના હોવાથી જે થાય અને જેના ન હોવાથી જે ન થાય તે તંતુ’ ગણાય છે.’ આવા અન્વય અને વ્યતિરેકથી સૂક્ષ્મ શરીરની ગરમી છે. એમ સ્પષ્ટ સંમત શકાય છે.

આ કારણથી અર્થાત જીવતા સ્થૂલ દેહમાં ગરમી હોવાથી સૂક્ષ્મ શરીરની સિદ્ધિ થાય છે ॥ ૧૧ ॥

બ્રહ્મજ્ઞાની ઉપાસકને પણ ઉત્કાંતિ હોય છે એવું સમાના ચાક્ષુષમત્યાદિ સૂત્રમાં જણાવ્યું છે. ૪-૨-૭ પણ કેટલાક વેદાન્ત-વાક્યોમાં જણાવ્યું છે કે બ્રહ્મજ્ઞાનીને ઉત્કાંતિ હોતી નથી તેનો ખુલાસો આ સૂત્રમાં સમજાવે છે:

પ્રતિષેધાદિતિ ચેન્ન શરીરાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ:- (પ્રતિષેધાત્) બ્રહ્મજ્ઞાનીને ઉત્કાંતિનો પ્રતિષેધ હોવાથી (રિતિ ચેત્) જો એમ માનવામાં આવે તો (ન) એ ઠીક નથી (શરીરાત્) શરીરમાં રહેનાર જીવત્મથી ઉત્કાંતિનો પ્રતિષેધ છે.

ભાવાર્થ:- બ્રહ્મજ્ઞાની અને અબ્રહ્મજ્ઞાની એટલે કે વિદ્વાન અને અવિદ્વાન બંનેને ઉત્કાંતિ એકસરખી છે. એમ કહેવામાં આવ્યું છે, પણ કેટલેક ઠેકાણે બ્રહ્મજ્ઞાનીને ઉત્કાંતિ ન હોવાનું ઉપદેશ્યું છે તેનો શો ખુલાસો છે? આ વેદાન્ત-વાક્યમાં બ્રહ્મજ્ઞાનીને ઉત્કાંતિ હોવાનો પ્રતિષેધ છે:

અથાકામયમાનો યોડકામો નિષ્કામઃ આત્મકામઃ ।

આત્મકામો ભવતિ ન તસ્ય પ્રાણા ઉત્ક્રામન્તિ ।

(જૂ. ઉપ. ૪-૪-૬)

જેને કોઈ કામના નથી, જે અકામ છે, નિષ્કામ છે, જેણે 'સર્વકામો પ્રાપ્ત કરી લીધાં છે, જે કેવળ આત્માની જ કામનાવાળો છે, તેના પ્રાણોની ઉત્ક્રાંતિ થતી નથી. આમ વેદાંતવાક્યોમાં અરસપરસ વિરોધ જણાય છે એનું શું કારણ ?

આનો ઉત્તર એ છે કે—અહીં એ જણાવ્યું છે કે શારીર એટલે જીવાત્મા; જીવાત્માથી પ્રાણોની ઉત્ક્રાંતિ થતી નથી એમ કહ્યું છે શરીરમાંથી તો પ્રાણોની ઉત્ક્રાંતિ થાય છે. શરીર અને શારીર બંને શબ્દોના અર્થો ભુલ છે. શરીર એટલે કલેવર અને શારીર એટલે તેમાં રહેનારો જીવ. ઈન્દ્રિય, મન, પ્રાણ, તેજ, સૂક્ષ્મભૂતમાત્રાઓ, આ બધાં જીવથી જ્યાંસુધી સુક્ષ્મ ન મળે ત્યાંસુધી ભુલ પડતા નથી, એટલે કે જીવાત્મામાંથી પ્રાણોની ઉત્ક્રાંતિ થતી નથી. આમાં શરીરમાંથી પ્રાણોની ઉત્ક્રાંતિ થતી નથી એમ કહ્યું નથી. ॥ ૧૨ ॥

સ્પષ્ટો હોકૈવામ્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ — (હિ) કારણ કે (એકૈવામ્) કેટલાક વેદાંતવાક્યોમાં આ અર્થ (સ્પષ્ટઃ) સ્પષ્ટ થાય છે.

ભાવાર્થઃ— કેટલાક વેદાંતવાક્યોમાં આ અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે. જેમકે—અકામો નિષ્કામ આત્મકામ આત્મકામો ન તસ્ય પ્રાણા ઉત્ક્રામન્તિ । અહીં વિદ્વાનના પ્રાણો જીવાત્મા સાથે જે જોડાઈ ગયા છે તેની ઉત્ક્રાંતિ થતી નથી. શરીરમાંથી તો પ્રાણોની ઉત્ક્રાંતિ થાય જ છે. જીવાત્મા સાથે રહેલા પ્રાણો એટલે કે સૂક્ષ્મશરીરરૂપે રહેલા પ્રાણોની ઉત્ક્રાંતિ થતી નથી. જીવાત્માને જ્યારે પ્રારબ્ધ-કર્મના લોગમાંથી સુક્ષ્મ

મળે છે ત્યારે જીવાત્માને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે અને પ્રાણો આત્મા સાથે સૂક્ષ્મ શરીરનું રૂપ છોડી પ્રકૃતિ અને પરમાણુઓની માફક બ્રહ્મમાં એકાકાર થઈને રહે છે. જોકે બ્રહ્મ ચેતન છે અને પ્રાણો એટલે કે ઇન્દ્રિયો, મન અને પાંચ સૂક્ષ્મભૂતો જડ છે, જડ અને ચેતનનું એકાકાર થવું સંભવિત નથી, છતાં બ્રહ્મથી પ્રાણોનું જુદા થઈને ન રહેવું એટલા પૂરતો જ એકાકારનો અર્થ લેવાનો છે. જેમ શરીરમાંથી પ્રાણો જીવાત્મા સાથે નીકળે છે તેમ જીવાત્મા સાથે જોડાએલા પ્રાણો જીવાત્માથી જુદા થઈ ત્યાંથી કેાઈ બીજે ઠેકાણે જતા નથી, એ જ સૂત્રનો અર્થ છે. વિદ્વાનના પ્રાણોની ઉત્ક્રાંતિ નથી, એનો અર્થ એ જ છે કે શરીરમાંથી ઉત્ક્રાંતિ થાય છે પણ જીવનમુક્ત બ્રહ્મ જાણનાર આત્મામાંથી પ્રાણોની ઉત્ક્રાંતિ થતી નથી. પણ પરબ્રહ્મમાં જ પ્રકૃતિના વિકારો હોઈ પ્રકૃતિમાં એ વેરાઈ જાય છે. ॥ ૧૩ ॥

સ્મર્યતે ચ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (સ્મર્યતે) સ્મૃતિઓમાં ઉત્ક્રાંતિ બ્રહ્મવિદોની પણ જણાવી છે.

ભાવાર્થ:- જેમ અવિદ્વાનની ઉત્ક્રાંતિ થાય છે તેમ બ્રહ્મજ્ઞાનીની પણ સ્થૂળ શરીરમાંથી ઉત્ક્રાંતિ થાય છે અને પ્રારબ્ધ કર્મ પૂર્ણ થયા પછી તે પરાગતિ એટલે કે મોક્ષને પામે છે. સ્મૃતિઓનાં પ્રમાણો આ પ્રમાણે છે:

ઋર્ધ્વમેકઃ સ્થિતસ્તેપાં ચો મિત્ત્વા સૂર્યમણ્ડલમ્
બ્રહ્મલોકમતિકમ્ય તેન યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥ (યાજ્ઞવલ્ક્ય)

યદાણુમાત્રિકો ભૂત્વા વીજં સ્યાસ્તુ ચરિણુ ચ
સમાવિશતિ સસૃષ્ટાત્તદા મૂર્તિં વિમુચ્ચતિ ॥ (મનુ: ૧-૫૬.)

સર્વભૂતાત્મભૂતસ્ય સમ્યગ્ભૂતાનિ પદ્યતઃ ।

દેવા અપિમાર્ગે મુહ્યન્ત્યપદસ્ય પદૈપિણઃ ॥ (મહાભારત)

ભૂતેન્દ્રિયમનોબુદ્ધિવાસનાકર્મવાયવઃ ।

અવિદ્યા ચાપ્તકં પ્રોક્તં પર્યુષ્ટમૃપિસત્ત્મૈઃ ॥

ભૂત, ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ, વાસના, કર્મ, પ્રાણ અને અવિદ્યા આ આઠના સમુદાયને પર્યુષ્ટક કહેવાય છે.

પર્યુષ્ટકેન લિજ્જેન પ્રાણાદ્યેન ચ યુજ્યતે ।

તેન ચદ્વસ્ય વૈ વન્ધો મોક્ષો મુક્તસ્ય તેન વૈ ॥

ઉપર જણાવેલા પર્યુષ્ટકથી જે બંધાયેલો જીવ છે તે બદ્ધ કહેવાય છે અને તેનાથી છૂટો થયેલો આત્મા મુક્ત કહેવાય છે.

આ પ્રમાણેથી સમજાય છે કે શરીરમાંથી ઉત્ક્રાંતિ વિદ્વાન અને અવિદ્વાન બંનેની થાય છે. વિદ્વાનનો આત્મા સુષુપ્ત્ત નાડી-માંથી નીકળી દેવાય ના માર્ગે જઈ મુક્ત થાય છે; જ્યારે અવિદ્વાન એટલે જેને બ્રહ્મજ્ઞાન નથી થયું તેનો આત્મા આંખ આદિ શરીરના કોઈપણ ભાગમાંથી નીકળી ફરીથી નવું સ્થૂલ શરીર મેળવી સંસારમાં આવે છે. ॥ ૧૪ ॥

તાનિ પરે તથાહાહ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થઃ—(તાનિ) ઇન્દ્રિયો અને પાંચ મહાભૂતો (પરે) પરમાત્મામાં લીન થઈ રહે છે (તથાહિ) તે પ્રમાણે (આહ) વેદાંત-વાક્યો કહે છે.

ભાવાર્થઃ—બ્રહ્મવિત્ પુરુષની ઇન્દ્રિયો અને ભૂતો પરમાત્મામાં લીન થઈને રહે છે, એ પ્રમાણે વેદાંતમાં કહેવામાં આવ્યું છે. જેમકેઃ—
एवमेवास्य परिदृष्टिमा पोटश्च कलाः पुरुषायणाः पुरुषं पाप्यास्तं गच्छन्ति ॥ ૩૧
ઉપ. ૬-૫. એ પ્રમાણે આ બ્રહ્મજ્ઞાનની આ સોળ કળાઓ (મન સાથે દસ ઇન્દ્રિયો અને પાંચ સૂક્ષ્મભૂતો મળી સોળ) પુરુષમાં રહેતી તેમાં જ લીન થાય છે.

જોકે ખીન્નું પણ વેદાંતકાક્ય છે કે જે કાર્યનું પોતાના કારણમાં લીન થવું જણાવે છે. જેમકેઃ—‘गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठाः ।’ મુદ્ગ. ઉપ. ૩-૨-૭. બ્રહ્મજ્ઞાનીની પંદર કળાઓ પોતપોતાના કારણમાં લીન થઈ

જાય છે. જેમ ઘડો માટીમાં મળી જાય છે તેમ. આ ઠેકાણે ધ્રાણુ-
ઇન્દ્રિય અને મનની એક પ્રકૃતિ છે એમ જણાવી પંદર કળા કરી
છે, એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે. આ જે વેદાંત-વાક્યોમાં વિરોધ
જણાય છે. એક વાક્ય પરમાત્મામાં લીન થવાનું જણાવે છે જ્યારે બીજું
વાક્ય કાર્ય પોતાના કારણમાં લય પામે છે એમ જણાવે છે. આનું
સમાધાન એ છે કે—કારણમાં કાર્યનું લીન થવાનું જે જણાવે
છે તે વ્યવહારની અપેક્ષાએ છે. ખરી રીતે તો સમુદ્રમાં જેમ
નદીઓ અદૃશ્ય થઈ રહે છે તેમ સર્વ વસ્તુઓ પરમાત્મામાં પ્રલય
સમયે રહે છે. આ વાતને આગળનું સૂત્ર પણ સ્પષ્ટ કરે છે. ॥૧૬॥

પ્રલય વખતે બધું પરબ્રહ્મમાં અવિભક્તરૂપે રહે છે. તે
આહીં બતાવે છે.

અવિભાગો વચનાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થઃ— (અવિભાગઃ) પરમાત્મામાંથી અલગ થઈને ન રહેવું
તે અવિભાગ કહેવાય છે. (વચનાત્) વેદાંતમાં એવાં વચનો હોવાથી.

ભાવાર્થઃ— સર્વ પદાર્થો પરમાત્મામાં અવિભક્ત થઈને રહે
છે, જેમ અવિભક્ત કુટુંબ. સર્વ ભાઈઓનું કુટુંબસંહિત સાથે
રહેવું જેમ હોય છે તેમ સર્વ કાર્યાત્મક અને કારણાત્મક સંસાર
પ્રભુ સાથે અવિભક્ત રહે છે. મિચેત નામરૂપે પુરુષ इत्येव પ્રોચ્યતે एष
अक्लोऽमृतो भवति ॥ પ્રસ્ન. ઉપ. ૬-૫.

જેમ ગંગા સમુદ્રને પ્રાપ્ત થઈ પોતાનું નામ અને સ્વરૂપ ગુમાવી
દે છે તેમ પ્રલય વખતે બધાં જ કાર્યો અને કારણો પરમાત્મામાં
મળી જાય છે અને પોતપોતાનાં સ્વરૂપ અને નામ ગુમાવી દે છે.
પ્રલય વખતે હિમાલયનું સ્વરૂપ નથી હોતું અને એનું નામ પણ
હોતું નથી; તે વખતે અવ્યક્ત પ્રકૃતિ સાથે એક બ્રહ્મ જ કહેવાય
છે. તે વખતે પ્રકૃતિ અને પુરુષનો ભેદ હોવા છતાં જણાતો નથી,
તેથી પુરુષ જ કહેવાય છે. પુરુષ एव इदं सर्वम् આ બધું પુરુષ જ

છે. દાખલા તરીકે, સમુદ્રમાં ઘણી વસ્તુઓ છે પણ તેનો લેદ નહિ પાડતાં એમ જ કહેવાય છે કે આ તો કેવળ સમુદ્ર છે. કોઈ સમાનાભિહારે રહે છે જેમકે નદીઓ, કોઈ અસમાનાભિહારે રહે છે જેમકે સમુદ્રાંતર્ગત મત્સ્યાદિ. છતાં જેમ એક સમુદ્ર કહેવાય છે તેમ પ્રત્યેક વખતે એક પુરુષ જ કહેવાય છે. ॥ ૧૬ ॥

હવે, બ્રહ્મજ્ઞાની ઉપાસક સુપુમ્બા નાડીને કેવી રીતે ઓળખે છે અને તે નાડી મારફત દેવયાન માર્ગમાં કેવી રીતે ગતિ કરે છે તે-આ સૂત્રમાં બતાવે છે:

તદોકોપ્રજ્વલનં તત્પ્રકાશિતદ્વારો વિદ્યાસામર્થ્યાત્ તચ્છેપગત્યનુસ્મૃતિયોગાચ
હાર્દાનુગૃહીતઃ શતાધિકયા ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ:- (હાર્દાનુગૃહીત) હૃદયની અંદર સ્થિત પરમાત્માના અનુચ્છદનો પાત્ર બનેલો ઉપાસક (તદોકઃ) તેનું સ્થાન હૃદય (અપ્રજ્વલનમ્) અગ્નિભાગ પ્રકાશમય બને છે (તત્પ્રકાશિતદ્વારઃ) તે પ્રકાશથી પોતાને જવાનું દ્વાર પ્રકાશિત થાય છે (વિદ્યાસામર્થ્યાત્) વિદ્યા અર્થાત્ બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રભાવથી (ચ) અને (તચ્છેપગત્યનુસ્મૃતિયોગાત્) બ્રહ્મવિદ્યાની શેષભૂત ગતિ અને એ ગતિનું સ્મરણ થવાથી (શતાધિકયા) સો કરતાં વધારાની એક સુપુમ્બા નાડીથી બ્રહ્મજ્ઞાની ઉપાસક સ્થૂલ શરીરમાંથી બહાર નીકળી જાય છે.

ભાવાર્થ:- ઉપાસક ઉપાસના કરી પરમાત્માને પ્રમત્ર કરે છે અને તેથી તે પરમાત્માના અનુચ્છદનો પાત્ર બને છે. પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવાનું હૃદય-દ્વાર હોય છે; માટે પરમાત્માને આ સૂત્રમાં ‘હાર્દ’ કહ્યા છે. ઉપાસક જ્યારે ઇદ્રિયો અને પ્રાણ માથે બહાર નીકળવાની તૈયારી કરે છે ત્યારે તેને માટે હૃદય ઉપર અલૌકિક પ્રકાશ એને જણાય છે, તેથી તે પોતાને ક્યાંથી નીકળવું એ જાણી શકે છે. બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રભાવથી પોતાને જે માર્ગ ગતિ કરવાની હોય છે તેની તેને તે વખતે સ્મૃતિ થાય

છે, પછી એકસો ને એક નાડીઓના ઝૂમખામાંથી તે સુષુમ્ણા નાડીને શોધી લે છે અને તે મારફત શરીરમાંથી બહાર નીકળી દેવયાન માર્ગમાં પ્રયાણ શરૂ કરી દે છે. આ પ્રકારે બ્રહ્મજ્ઞાની ઉપાસક માટે છે. બીજા અધૂરા રહેલા ઉપાસકો બીજી નાડીઓ મારફત આંખમાંથી અથવા શરીરના બીજા ભાગમાંથી બહાર નીકળે છે. એ દેવયાન માર્ગે પણ જતા નથી પણ પુનર્જન્મને માટે બીજા શરીરમાં પ્રવેશ કરવા પરમાત્માથી પ્રેરિત થઈ કર્મ પ્રમાણે નક્કી કરેલા શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. તસ્ય હૈતસ્ય હૃદયસ્થાનં પ્રયોતતે તેન પ્રયોતેનૈષ આત્મા નિષ્કામતિ ચક્ષુષ્ઠો વા મૂર્ધ્નો વાન્યેમ્યો વા શરીરદેશેમ્યઃ ॥ પૃ. ૪-૪-૨. આ ઉપનિષદના વાક્યમાં ઉપર કહેલા અર્થનું સૂચન છે. આ વાક્ય સાધારણ ઉપાસકોને માટે છે. બ્રહ્મજ્ઞાની ઉપાસકને માટે તેા શત ચૈકા હૃદયસ્ય નાડયસ્તાસા મૂર્ધાન-મભિનિઃસૃતૈકા । તયોર્ધ્વમાયન્ અમૃતત્વમેતિ । છા. ઉપ. ૮-૬-૬. આ વાક્ય છે. આમાં વિદ્વાન્ એટલે કે બ્રહ્મજ્ઞાની ઉપાસક સુષુમ્ણા નાડીથી શરીર બહાર નીકળી દેવમાર્ગે ગતિ કરી મોક્ષને પામે છે એમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. ॥ ૧૭ ॥

બ્રહ્મજ્ઞાનીનો આત્મા શરીરમાંથી બહાર નીકળી કોને અનુસરે છે?

રમ્યનુસારી ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ:- (રમ્યનુસારી) શરીરમાંથી બહાર નીકળી બ્રહ્મવિત્ આત્મા સૂર્યની રશ્મિને અનુસરે છે.

ભાવાર્થ:- બ્રહ્મજ્ઞાનીનો આત્મા સુષુમ્ણા નાડી દ્વારા બહાર નીકળી દેવયાન માર્ગમાં સૂર્યની રશ્મિને અનુસરી સૂર્યલોકમાં જાય છે. આ રશ્મિનું અનુસરણ કેવળ દિવસે જ હોય છે એવો કોઈ નિયમ નથી, કારણ કે કોઈ કાળવિશેષ બતાવવામાં આવ્યો નથી. માટે દિવસે અને રાત્રે પણ બ્રહ્મવિત્ આત્મા રશ્મિનું અનુસરણ કરે છે. ભાવાર્થ એ છે કે બ્રહ્મવિદ્ ઉપાસક દિવસે મૃત્યુ પામે તોપણ

રશ્મિનું અનુસરણ કરે છે અને રાતે મરણ પામે તોપણ રશ્મિનું અનુસરણ કરે છે. રાતે મરણ પામેલા બ્રહ્મજ્ઞાની ઉપાસકને સૂર્યોદય સુધી પ્રતીક્ષા કરવી પડતી નથી ॥ ૧૮ ॥

રાતે સૂર્યની રશ્મિ આકાશમાં હોતી નથી, તો તે રાતે મરણ પામેલો બ્રહ્મજ્ઞાની ઉપાસક રશ્મિનું અનુસરણ શી રીતે કરે? આવી શંકા કરી તેનો ઉત્તર પણ આ જ સૂત્રમાં આપે છે:

નિશિ નેતિ ચેન્ન સમ્યન્ધસ્ય યાવદ્દેહમાવિત્વાદ્ દર્શયતિ ચ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ:- (નિશિ ન) રાતે મરણ પામેલ એટલે કે દેહનો જેણે ત્યાગ કર્યો છે તે બ્રહ્મજ્ઞાની ઉપાસક આત્મા રશ્મિનું અનુસરણ કરતો નથી (इतिचेत् न) ને એવી શંકા કરવામાં આવે તો એ ઠીક નથી. (सम्यन्धस्य) રશ્મિ અને નાડીનો સંબંધ (यावद् देहमावित्वात्) જ્યાંસુધી શરીર રહે છે ત્યાંસુધી હોય છે (च) અને (दर्शयति) આવે. આર્થ વેદાંતવાક્ય બતાવે છે

ભાવાર્થ:- રાતે મરણ પામેલો ઉપાસક રશ્મિનું અનુસરણ કરી શકતો નથી, કારણ કે તે વખતે નાડી સાથે રશ્મિ અર્થાત્ સૂર્યના કિરણનો સંબંધ હોતો નથી. આવી ને શંકા કરવામાં આવે તો તે ઠીક નથી, કારણ કે, સૂર્યના કિરણનો નાડીઓ સાથેનો સંબંધ જ્યાંસુધી શરીર વિદ્યમાન હોય છે ત્યાંસુધી સતત રહે છે. જેમ દિવસે રહે છે તેમ રાતે પણ રહે છે. વેદાંત બતાવે છે કે, અમુષ્માદાદિત્યાદ્ પ્રતાયન્તે તા આસુ નાડીણુ સ્ત્તા આમ્યો નાડીમ્યઃ પ્રતાયન્તે તે અમુષ્મિન્ આદિત્યે સ્ત્તાઃ । છા. ઉપ. ૭-૬-૨. સૂર્યમાંથી રશ્મિનો ફેલાવ થાય છે અને નાડીઓ સાથે તેનો સંબંધ થાય છે. નાડીઓમાંથી રશ્મિઓનો ફેલાવ થાય છે અને તેનો સૂર્યમાં સંબંધ હોય છે. આમ રશ્મિનો નાડી સાથેનો સંબંધ સદૈવ ચાલુ હોય છે. ઉનાળામાં રાતે ખૂબ ગરમી પણ થાય છે, તોયે તે વખતે રશ્મિ ન દેખાય છતાં પણ અનુમાન કરવું પડે છે. ગરમી તો સૂર્યની રશ્મિમાંથી જ જન્મે છે.

શિયાળાની રાત્રે પણ રશ્મિને સંબંધ નાડી સાથે હોય છે. વાતા-
વરણમાં જળના આધિક્યને લીધે ગરમી દબાઈ જાય છે, તેથી
કંઈ નાડીઓ સાથે રશ્મિને સંબંધ નથી હોતો એમ નહિ.
રશ્મિને સંબંધ તો સર્વદા હોય જ છે. સ યાચક્ષિપ્યેન્મન સ્તાવદાદિત્ય
ગચ્છતિ । છા. ઉપ. ૮-૬-૫. બ્રહ્મને ઉપાસક મનના વેગથી
આદિત્યે પહોંચી જાય છે. જરાપણ વિલંબ થતો નથી. આ
ઉપદેશથી સમજી શકાય છે કે, દિવસ અને રાત્રે પણ બ્રહ્મને
ઉપાસક આત્મા રશ્મિનું અનુસરણ કરે છે. ॥ ૧૯ ॥

અતઃશ્ચાયનેऽપિ દક્ષિણે ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (અતઃ) આ કારણથી (દક્ષિણે)
દક્ષિણાયનમાં મૃત્યુ પામેલા બ્રહ્મના ઉપાસકને (અપિ) પણ
બ્રહ્મપ્રાપ્તિ=મોક્ષ મળે છે.

ભાવાર્થ:- દક્ષિણાયનમાં પણ મૃત્યુ પામેલા બ્રહ્મજ્ઞાની ઉપાસક
આત્માને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. સમયનો કોઈ નિયમ નથી.
બ્રહ્મને જાણનાર યોગીનું મૃત્યુ ઉત્તરાયણમાં જ થશે એવો કોઈ
નિયમ નથી, તથા તત્ત્વતાવદેવ ચિર યાન્ત્ર વિમોક્ષ્યે । બ્રહ્મવિત્ ઉપાસકને
પ્રારબ્ધ-કર્મ ક્ષીણ થાય એટલી જ વાર હોય છે. પ્રારબ્ધ-કર્મ ક્ષીણ
થયું કે તરત જ દેહ પડી જાય છે અને આત્મા બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય
છે. અહીં પણ એવો નિયમ નથી કે, પ્રારબ્ધ-કર્મ ઉત્તરાયણમાં
અને દિવસે જ ક્ષીણ થઈ જાય છે. આ ઉપરથી સમજાય છે કે
બ્રહ્મજ્ઞાની ઉપાસક ઉત્તરાયણમાં મરે કે દક્ષિણાયનમાં મરે, પણ
એને મોક્ષ મળવામાં કોઈ બાધા ઉપસ્થિત થતી નથી.

મહાશાન્તમાં એવો ઉદ્દેશ છે કે જીવ પિતામહે ઉત્તરાયણ
આવે ત્યાંસુધી જીવન ટકાવી રાખ્યું હોય. આનો અર્થ એવો નથી
કે જો તે દક્ષિણાયનમાં મૃત્યુ પામ્યા હોત તો તેમને મોક્ષ ન મળત.

પ્રતીક્ષા કરવાનું કારણ તો ઉત્તરાયણ કાળની પવિત્રતા બતાવવાનું

હતું. બીજું પોતામાં અર્થોત્ લીધ્મમાં રહેલી યોગશક્તિ અને બ્રહ્મચર્યની શક્તિનું લોકોને જ્ઞાન આપવાનું હતું.

ત્રીજું કારણ એ પણ સંભવ છે કે એ કથા જ પ્રેરણના માટે હોઈ શકે, મરણ તો એની મેળે જ ઉત્તરાયણમાં આવ્યું હોય. એને અટકાવવામાં આવ્યું હોય એવું ન ચે બન્યું હોય. લોકોને ઉપદેશ આપવાની અનેક રીતો હોય છે, તેમાંની આ એક રીત પણ હોવાનો સંભવ છે.

બ્રહ્મવિદ્ ઉપાસકને અમુક વખતે જ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય એવો સામયિક નિયમ નથી. ॥ ૨૦ ॥

ગીતા વગેરે ગ્રંથોમાં સમયનો નિયમ બતાવ્યો છે તેનું શું સમાધાન છે તે આ સૂત્રમાં સમજાવે છે:

યોગિનઃ પ્રતિ ચ સ્મર્યતે સ્માર્તે ચૈતે ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ:— (યોગિનઃ પ્રતિ ચ) અને યોગીને યાદ કરવામાં આવે છે (ચ) કારણ કે (સ્મર્યતે) એ દક્ષિણ યન અને ઉત્તરાયણ (સ્માર્તે) રમરણમાં રાખવા યોગ્ય છે. અથવા એ સ્મૃતિનું કથન છે, એ કથનને વેદાંતમાં ઉતારવાની જરૂર નથી.

ભાવાર્થ:— ગીતામાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે:

યત્ર કાલે ત્વનાવૃત્તિ માવૃત્તિ ચૈત્ર યોગિનઃ ।

પ્રયાતા યાન્તિ તં કાલ વક્ષ્યામિ ભરતર્ષભ ॥ ૨૩.

અગ્નિર્જ્યોતિરહ શુક્રઃ પન્માસા ઉત્તરાયણમ્ ।

તત્ર પ્રયાતા ગન્ઠન્નિ મદ્ધ મદ્ધત્રિગે જનાઃ ॥ ૨૪.

ધૂમો રાત્રિસ્તથાવૃણ્ણઃ પન્માસા દક્ષિણાયનમ્ ।

તત્ર ચાન્દ્રમસં જ્યોતિર્યોગી પ્રાપ્ય નિવૃત્તે ॥ ૨૫.

શુક્લકૃષ્ણે ગતી હોતે જગતઃ શાશ્વતે મતે ।

एकया चात्यन्तावृत्तिमन्ययावर्तते पुनः ॥ २६.

(ગીતા. અ. ૮, ૨૩ થી ૨૬ સુધી.)

અહીં જે આંદ્રમસ જ્યોતિને પામી પાછા ફરવાનું જણાવ્યું છે તે અવિદ્યાનને માટે છે. જ્ઞાની તો આંદ્રમસ જ્યોતિને પ્રાપ્ત થઈને પણ બ્રહ્મપ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષ મેળવે છે તે પાછો ફરતો નથી. કર્મયોગી અને જ્ઞાનયોગી બંનેને આ માર્ગ યાદ રાખવા જણાવ્યું છે. એનો અર્થ એ નથી કે બ્રહ્મજ્ઞાની ઉપાસક દક્ષિણાયનમાં મૃત્યુ પામે તો તેને મોક્ષ ન મળે. સમયનો કોઈ નિયમ જણાતો નથી. યોગીને જણાવવા ખાતર જે માર્ગ બતાવ્યા છે કે જેથી યોગી મરતી વખતે મુંઝાય નહિ. જેને બ્રહ્મજ્ઞાન નથી થયું તેને તો પાછા સંસારમાં આવવાનું છે અને જ્ઞાનીને ગમે તે સમયે મૃત્યુ આવે પણ એને મુક્તિ ચોક્કસ મળે છે.

અગ્નિ અને જ્યોતિ એ કોઈ કાળવાચક શબ્દ પણ નથી તો પછી તેમાં મૃત્યુ પામે તેને જ મુક્તિ મળે એનો કશો અર્થ જ નથી. દેવતાવાદીઓ એને સહાયક દેવતા માને તો બલે. અમને તો લાગે છે કે બ્રહ્મજ્ઞાનીનો મોક્ષમાર્ગ ઉત્તમવલ છે અને અવિદ્યાનનો માર્ગ અજ્ઞાનરૂપ અંધકારવાળો છે. એ બતાવવા પૂરતો જ ઉપરને ઉલ્લેખ છે. વળી એ નો સ્મૃતિ છે. સ્મૃતિનું કથન વેદાંતમાં ઉતારવું એ પણ ઠીક નથી. ॥૨૧॥

इति गुर्जरभाषामाप्ययुते वेदान्तदर्शने चतुर्थाध्याये द्वितीयः पादः॥

❀

❀

❀

अथ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

બીજા પાદમાં ઉલ્કાંતિ અર્થાત્ મરણ વખતે શ્વાત્માનું સ્વલ શરીરમાંથી બહાર નીકળવા સંબંધી વર્ણન થયું. હવે ત્રીજા

પાદમાં અર્ચિ-માર્ગમાં કયા ક્રમે આત્મા મુક્તિને માટે આગળ વધે છે અને એ અર્ચિ એક જ માર્ગ છે કે કેટલાં બીજાં પણ માર્ગ મુક્તિ પામવા માટે છે? એ સંબંધી આ પાદમાં વર્ણન કરવામાં આવે છે:

અર્ચિરાદિના તત્પ્રથિતે: ॥ ૧ ॥

પદાર્થ:- (અર્ચિરાદિના) અર્ચિ આદિ એક જ માર્ગે પ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરનાર મુમુક્ષુ આત્મા પ્રમાણુ કરે છે. (તત્પ્રથિતે:) એ માર્ગની જ પ્રસિદ્ધિ હોવાથી.

ભાવાર્થ:- જોકે ઉપનિષદોમાં અનેક માર્ગો જેવું દેખાય છે પણ વિશેષ અન્વેષણ કરતાં જણાય છે કે મુક્તિને માટે એક જ માર્ગ છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં રશ્મિ દ્વારા ઊર્ધ્વગમન વિશે ઉપદેશ્યું છે. છાં. ઉપ. ૮-૬-૫. યદા વૈ પુરુષોડ્માહ્લોકાત્મૈતિ સ વાસુ માગચ્છતિ । પૃ. ઉપ. ૫-૧૦-૧. સૂર્યદ્વારેણ વિરજા પ્રયાન્તિ મુ. ૧-૨-૧૧. આ બધાં પ્રમાણે અર્ચિ આદિ માર્ગનો બાધ કરતાં નથી. જ્યારે જ્યાં જવું ત્યાં કશો ભેદ નથી તો પછી માર્ગમાં શી રીતે ભેદ હોઈ શકે? સર્વ કોઈ મુમુક્ષુઓને પ્રહ્મલોકમાં જવાનું હોય છે અને બધા જ અર્ચિ આદિ માર્ગે જાય છે. મુમુક્ષુને પ્રહ્મજ્ઞાન થવાથી એનામાં જ્ઞાનમય પ્રકાશ હોય છે, એટલે એનો માર્ગ પણ પ્રકાશમય હોય છે. હા, કોઈ ઠેકાણે એકાદ સ્થાન ન બતાવ્યું હોય અને બીજે ઠેકાણે એકાદ સ્થાન વધારે બતાવ્યું હોય તેથી કંઈ ગતિના માર્ગમાં કશો ભેદ પડતો નથી. ધારો કે અમનાવાદથી મુંબઈ ગાડી ઊપડતી હોય, તો વચ્ચે આવતાં કોઈ મોટાં-મોટાં સ્ટેશનો બતાવે અને કોઈ નાનાં સ્ટેશનો ન પણ બતાવે, તો પણ વચ્ચેનાં સ્થાનો વધતાં એાછાં સમજાય, પણ માર્ગ તો એક જ જણાય. જેમકે, અમદાવાદથી મુંબઈ જતાં વચ્ચે વડોદરા અને સુરત આવે છે એમ કોઈ કહે, અને એમ કહે કે અમદાવાદથી મુંબઈ પહોંચતાં વચ્ચે વડોદરા, ભરૂચ, સુરત અને વલસાડ

સ્ટેશનો આવે છે. તે શું સ્ટેશનોના ન્યૂનાધિકત્વ કથન એ અમદાવાદ અને મુંબઈના લિલ્લ માર્ગો છે એમ સાબિત થાય? ન જ થાય. તેમ અર્ચિ આદિ માર્ગમાં કશો જ ભેદ નથી, બધા શાસ્ત્રકારોનો અહીં એકમત છે. બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ પણ એક જ માર્ગ હોવાનું કથન કરે છે, કારણ કે તેમને એવી પ્રસિદ્ધિ છે. ॥ ૧ ॥

જેમ સમાનવિદ્યામાં એકના ગુણોનો બીજામાં ઉપસંહાર થાય છે તેમ સમાનગતિમાં પણ એકના વિશેષણનો બીજામાં ઉપસંહાર થાય છે; તે આ સૂત્રમાં સમજાવે છે:

વાયુમબ્દાદવિશેષવિશેષાભ્યામ્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ:- (વાયુમ્) વાયુ શબ્દને (અબ્દાત્) સંવત્સર પછી મૂકવો. જોઈએ (અવિશેષવિશેષાભ્યામ્) એક ઠેકાણે સામાન્ય કથન છે જ્યારે બીજે ઠેકાણે વિશેષ કથન છે તેથી.

ભાવાર્થ:- કૌપીતક્રી ઉપનિષદમાં આ પ્રમાણે માત્ર અવિશેષ અર્થાત્ સામાન્ય કથન કર્યું છે: સ એત દેવયાન પ્થયાનમાપ્ત્વામ્નિલોક માગચ્છતિ, સ વાયુલોકમ્, સ વરુણલોકમ્, સ હિન્દ્રલોકમ્, સ પ્રજાપતિલોકમ્, સ વ્રહ્મલોકમ્ ॥ કૌ. ૧-૩ અહીં કોઈ અગ્નિવ્રોધાદિનો ક્રમ જણાતો નથી. કેવળ સામાન્ય કથન છે. હવે છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં જે દેવયાન માર્ગ બતાવ્યો છે તેમાં વાયુ શબ્દ જણાતો નથી, માટે તેમાં વાયુ શબ્દ કયાં મૂકવો? એ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. સૂત્રકાર કહે છે કે અબ્દ અર્થાત્ સંવત્સર શબ્દ પછી અને આદિત્ય શબ્દ પહેલાં વાયુ શબ્દ ગોઠવો. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં દેવયાન માર્ગ આ પ્રમાણે બતાવ્યો છે:

તત્ત્વ દ્વાથ વિદુઃ । યે ચેમેડરણ્યે શ્રદ્ધા તપ ઇયુપાસતે તેઽર્ચિપમમિસમન-
ન્વર્ચિયોઽદરદ્ધઃ આરૂર્યમાગપડમારૂર્યમાગપજાદ્ યાન્ પદ્મદદ્દેનિ માણાન્તાન્ માતેન્વઃ
સવત્સર સપત્સપદાદિત્યમાદિત્યાચન્દ્રમસ ચન્દ્રમસો વિદ્યુત્ તંત્વુરુયોઽમાનવઃ સ
પ્નાન્ વ્રક્ષ ગમપયેષ દેવયાનઃ પ્થયા દતિ । છા. ૫-૧૦-૧. આ દેવયાન

માર્ગના કથનમાં વાયુ શબ્દ જણાતો નથી, માટે વાયુ શબ્દને સંવત્સર પછી અને આદિત્ય પહેલાં મૂકવો જોઈએ.

સંવત્સર અને આદિત્ય વચ્ચે વાયુ શબ્દને મૂકવામાં કારણ એ છે કે, જૃહદારણ્યકમાં દેવયાન માર્ગ સંબંધી આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે:

यदा वै पुरुषोऽस्मात्लोकैर्वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य स तेन स ऊर्ध्व आत्मते स आदित्यमागच्छति । જૃહદારણ્યક, ૫-૧૦-૧. આ વાક્યમાં એમ જણાવ્યું છે કે, જ્યારે બ્રહ્માનો ઉપાસક આ લોકમાંથી અર્થાત્ શરીરમાંથી નીકળે છે ત્યારે વાયુમાં આવે છે. વાયુ અતિ ઘટ્ટ હોવાથી તે આગળ વધી ન શકતો હોવાથી વાયુ એને પોતામાં રથચક્ર જેવું છિદ્ર કરી આપે છે તેમાં ઉપાસકનો આત્મા પસાર થઈ આદિત્યલોકમાં પહોંચી જાય છે. અહીં ક્રમ જણાવ્યો છે. વાયુ પછી જ આદિત્યમાં જઈ શકાય છે, માટે છાંદોગ્યમાં કહેલા દેવયાન માર્ગમાં આદિત્ય પહેલાં અને સંવત્સર શબ્દ પછી વાયુ શબ્દને મૂકવો જોઈએ. આ પ્રમાણે એક-બીજાના વિશેષણોનો ઉપસંહાર થતો હોવાથી અર્ચિઆદિ એક જ દેવયાન માર્ગ છે, બુદ્ધાન્બુદ્ધા નથી. ॥ ૨ ॥

तद्वितोऽधि वरुणः सम्वन्धात् ॥ ૩ ॥

પદાર્થ:- (તદ્વિતઃ) વિદ્યુતની (અધિ) ઉપર (વરુણઃ) વરુણ શબ્દ મૂકવો (સમ્વન્ધાત્) સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ:- છાંદોગ્ય ઉપનિષદના અધ્યાય ૪, અંક ૧૫ અને કંડિકા ૫ માં દેવયાન પથમાં સ્થાનોનો જે ક્રમ બતાવ્યો છે તેમાં વિદ્યુતની પછી વરુણ શબ્દનો પ્રયોગ કરવો, કારણ કે વિદ્યુત અને વરુણનો સંબંધ છે. વરુણ જળનો અધિપતિ છે એવી શાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધિ છે. જળમાંથી વિદ્યુત પેદા થાય છે, જો વિદ્યુતનો સંબંધ જળ સાથે ન હોય તો એ શી રીતે બને? જ્યારે વરસાદ જોરથી

પડતો હોય છે ત્યારે વાદળોમાં વીજળીના ચમકારા થાય છે એ પણ પાણી અને વીજળીનો સંબંધ બતાવે છે. આ સંબંધને લીધે વિદ્યુત પછી વરુણ શબ્દનો પ્રયોગ હોવો ઉચિત છે. અને વરુણ પછી ઈંદ્ર અને પ્રજાપતિ શબ્દો મૂકવા. આ પ્રમાણે ગોઠવણી થવાથી દેવયાન માર્ગ અથવા અર્ચિઆદિ માર્ગોના વિશેષણો પૂરાં થાય છે અને દેવયાન માર્ગ બતાવનારાં બીજાં ઉપનિષદોની છાંદોગ્ય ઉપનિષદ સાથે એકવાક્યતા પણ થાય છે. ॥ ૩ ॥

અર્ચિ એટલે પ્રકાશ અને અહન્ એટલે દિવસ ઇત્યાદિ દેવયાનમાર્ગમાં કયો સંબંધ ધરાવે છે? શું અર્ચિ આદિ શબ્દનો અર્થ જે લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે એજ જાણવો? જો એમ હોય તો પક્ષ, માસ અને સંવત્સર વગેરેનો દેવયાન માર્ગ સાથે કોઈ ઉચિત સંબંધ જણાતો નથી, અને વળી એ અર્ચિ અને અહન્ આદિ કાળવાચક શબ્દોના અર્થો ઉપાસકનો કયો ઉપકાર કરે છે? એ પ્રશ્નોનું સમાધાન આ સૂત્રમાં છે:

આતિવાહિકાસ્તલ્હિન્નાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ:- (આતિવાહિકા:) અર્ચિઆદિ આતિવાહિક છે. (તલ્હિન્નાત્) આતિવાહિક હોવાનું અનુમાન થઈ શકતું હોવાથી.

ભાવાર્થ:- અર્ચિ, અહન્પક્ષ વગેરે આતિવાહિક છે એટલે કે ‘એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે મોકલનાર’ છે. કારણ કે એ પ્રકરણમાં છેલ્લું વાક્ય આ પ્રમાણે છે: ચન્દ્રમસો વિદ્યુતં તપુરયોડમાનવઃ સ एतान् ब्रह्म गमयति छां. ૪-૧૫-૫.

ચંદ્રમાંથી ઉપાસકનો આત્મા વિદ્યુત પાસે જાય છે, તે વૈદ્યુત પુરુષ ઉપાસકના આત્માને બ્રહ્મ કહે મોકલી આપે છે. આ વાક્ય વૈદ્યુત અમાનવ પુરુષને ‘મોકલનાર’ જણાવે છે, તેમ અર્ચિ આદિ પણ ‘મોકલનાર’ જ હોવા જોઈએ અને તેથી તે આતિવાહિક છે.

અર્થિ એટલે અગ્નિજ્વાળા. અહુન્ એટલે દિવસ. આ તો બધા અચેતન અર્થો છે, મોકલવું એ કામ તો ચેતનનું છે, માટે તે આતિવાહિક નથી એમ સમજાય છે.

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે, અર્થિ આદિ તો અચેતન અર્થો છે, પણ અર્થિ આદિના અધિષ્ઠાતા આત્માઓ પણ અર્થિ આદિ નામથી જ ઉપનિષદમાં ઓળખવામાં આવ્યા છે. માટે અધિષ્ઠાતા આત્માઓ કે જેઓનું નામ અર્થિ આદિ છે, તે મોકલનાર છે અને તેથી તે આતિવાહિક છે, એમ માનવામાં કશો વાંધો જણાતો નથી.

સુક્તિમાં મોકલનાર પરમાત્માને જ શામાટે ન માનવા ?

પરમાત્મા તો સર્વનું અતિસાધારણ નિમિત્તકારણ છે તેથી વ્યક્તિએ પોતે જે કરવાનું કામ છે તે ઈશ્વર કરી આપતો નથી. દાખલા તરીકે, ખેતરમાં અનાજ વાવવું. પકવવું એ ખેડૂતનું કામ છે. એમાં ખેડૂતો નિમિત્તકારણ છે અને ઈશ્વર સર્વસાધારણ નિમિત્તકારણ છે, પણ ખેડૂતનાં કામ વાવવું, પાણી પાવું, લણવું વગેરે છે તે ખેડૂતે જ કરવાનાં હોય છે, ઈશ્વર તે કરી આપતો નથી. તેમ એક સ્થાનમાંથી બીજે સ્થાને મોકલવું એ કોઈ ચેતન આત્માનું કામ છે માટે એ કામ આતિવાહિકે જ કરવું રહ્યું. આ કારણથી અર્થિ આદિ નામવાળા અર્થિ આદિ જડ પદાર્થના અભિમાની કોઈ વિશિષ્ટ આત્માઓ છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. ॥૪॥

અર્થિ આદિના અધિષ્ઠાતા આત્માઓ જ ‘આતિવાહિક’ છે:

उभयथा व्यामोहात् तत्तिद्धेः ॥ ५ ॥

પદાર્થ:—(उभयथा) બંને રીતે (व्यामोहात्) વ્યામોહ—મુંઝવણ થતી હોવાથી (तत्तिद्धेः) ચેતન આતિવાહિક સિદ્ધ થતા હોવાથી.

ભાવાર્થ:— જો અર્થિ આદિને અચેતન માનવામાં આવે અર્થાત્ તેના અભિમાની કોઈ ચેતન આત્માઓ ન માનવામાં આવે તો એ કોયડો ઉકલતો નથી. કારણ કે અર્થિ આદિ તો અચેતન કયાં,

ઉપાસકનેા આત્મા સ્થૂલ શરીરના અભાવે સૂક્ષ્મ શરીરવાળો જ રહ્યો, એને ક્યાં જવું એની કશી ખબર જ નથી તો તે આગળ કેવી રીતે વધી શકે? પરમાત્મા તો સ્વયં તેને ખીજે ઠેકાણે લઈ જતો નથી. જેમ ઠાઇને એક ગામમાંથી ખીજે ગામ જવું હોય, તો તેણે પોતે જ ચાલીને જવું જોઈએ; કંઈ ઈશ્વર-તેને ઊત્થકીને ખીજે ગામ લઈ જતો નથી. આવાં કારણોથી ઉક્ત આતિવાહિકા એતનશક્તિઓ આત્મ-ઓ સિદ્ધ થાય છે. ॥૫॥

વૈદ્યુતેનૈવ તત્તસ્તચ્છ્રુતેઃ ॥ ૬ ॥

પદાર્થઃ— (વૈદ્યુતેન એવ) વૈદ્યુત આતિવાહિક પાસે પહોંચી ગયા પછી (તતઃ) ત્યાંથી તે વૈદ્યુત આત્મા ઉપાસકના આત્માને બ્રહ્મ કને પહોંચાડે છે (તચ્છ્રુતેઃ) તેવું વેદાંતનું વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ.— ઉપાસકનેા આત્મા એક પછી એક અધિષ્ઠાતા આતિવાહિક પાસેથી કેમ કરી વૈદ્યુત અધિષ્ઠાતા પાસે પહોંચી જાય છે, અને પછી એ વૈદ્યુત આત્મા તેને બ્રહ્મ કને પહોંચાડે છે એટલે કે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. આ પ્રમાણે છે. તાન્ વૈદ્યુતાત્ પુરુષોઽમાનવઃ સ એવ વ્રજલોકં ગમયતિ । ઉપાસકના આત્માઓને અમાનવ પુરુષ વૈદ્યુતમાંથી આવીને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરાવે છે.

આ આતિવાહિકાને કેટલાક વિદ્વાનેા ઉપાસકના આત્માઓની વિવિધ શક્તિઓ માને છે. આ સમગ્ર પ્રકરણનેા અર્થ અનુભવગમ્ય હોવાથી આમાં કશો તર્ક ચાલતો નથી. વેદાંતમાં લખ્યું છે માટે શ્રદ્ધાથી માની લેયો; શ્રદ્ધા એ જ આત્મવિદ્યાની દલદ્રુપ ભૂમિ છે. અહીં સુખીમાં આતિવાહિક પ્રકરણ પૂરું થાય છે. ॥ ૬ ॥

હવે, ખીજે વિચાર શરૂ થાય છે. ૫-બ્રહ્મ પરમાત્મા તો સર્વ-વ્યાપક છે, સર્વના અંતર્ગતમા છે, તો પછી ઉપાસકનેા આત્માઓને દેવપદમાં આવેલા વૈદ્યુત અધિષ્ઠાતાઓ બ્રહ્મ કને મોકલે છે, એ બનવું જ અશક્ય જણાય છે. મર્વ કોઈને ૫-બ્રહ્મ તો પ્રાપ્ત જ છે,

માત્ર જીવાત્માઓને તેનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થવાની જ જરૂર છે. અજ્ઞાન દૂર થયું એટલે જ્ઞાન તો પ્રાપ્ત જ છે. તેથી જ્ઞાન તરફ જીવાત્માની ગતિ થવી એ જ અશક્ય છે એમ લાગે છે.' આનો વિચાર આ પ્રકરણમાં શાસ્ત્રકાર કરે છે. શરૂઆતમાં જ સિદ્ધાંત-પક્ષને સૂત્રકાર રજૂ કરે છે કે:

કાર્યં વાદરિસ્ય ગત્યુપપત્તેઃ ॥ ૭ ॥

પદાર્થઃ—(કાર્યમ્) કાર્યજ્ઞાન અર્થાત્ શરીરધારી કોઈ મહાન્ આત્મા તરફ ગતિ થાય છે તેથી (અસ્ય) આની (ગત્યુપપત્તેઃ) ગતિની સિદ્ધિ થતી હોવાથી.

ભાવાર્થઃ—જેના તરફ વૈદ્યુત અધિકાતા ઉપાસકના આત્માને મોકલે છે તે કાર્યજ્ઞાન છે અને કાર્યજ્ઞાન સર્વવ્યાપક ન હોવાને લીધે તેના તરફ ઉપાસક આત્માની ગતિ થઈ શકે છે. કાર્યજ્ઞાન ગંતવ્ય પણ થઈ શકે છે એટલે તેને પ્રાપ્ત કરવા ગતિ હોવી જરૂરની છે આવું બાદરિ આચાર્ય માને છે ઉપાસકની ગતિ પરજ્ઞાન કે જે સર્વવ્યાપક છે તેને ઉદેશીને નથી કારણ કે પરજ્ઞાન તો સર્વગત છે અને સર્વનો અન્તર્યામી છે. ॥ ૭ ॥

કાર્યજ્ઞાન તરફ જ ગતિ થાય છે એમાં હેતુ બતાવે છે:

વિશેષિતત્વાન્ચ ॥ ૮ ॥

પદાર્થઃ—(ચ) અને (વિશેષિતત્વાન્) અન્ય વેદાંતોમાં કાર્યજ્ઞાનને વિશેષણયુક્ત જણાવ્યું હોવાથી.

ભાવાર્થઃ—બીજા વેદાંતોમાં એવું વિશેષણ આપ્યું છે કે જેના તરફ ઉપાસકની ગતિ થાય છે તે કાર્યજ્ઞાન જ છે પરજ્ઞાન નહિ. જેમકેઃ—
 બ્રહ્મલોકાન્ ગમયતિ તે તેષુ બ્રહ્મલોકેષુ પતા પાવતો વસન્તિ । યૃ. ઉપ. ૬-૨-૧૫. ઉપાસકના આત્માને તેઓ જ્ઞાનલોકોમાં મોકલે છે. તેઓ ત્યાં ઘણા વરસો સુધી રહે છે આ વાક્ય કાર્યજ્ઞાનને જ

બતાવે છે. જો પરમબ્રહ્મ હોય તો તે બ્રહ્મલોક શબ્દ બહુવચનમાં ન આવવો જોઈએ. માટે કાર્ય તરફ જ ગતિ માનવી એ જ યોગ્ય છે. ॥ ૮ ॥

શરીરધારી કોઈ મહાન્ શક્તિશાળી આત્મા બલે હો પણ, એને બ્રહ્મ ન કહી શકાય. એટલે એ કાર્યબ્રહ્મ છે એ કહેવું પણ ખોટું છે કારણ કે કાર્યબ્રહ્મ છે જ નહિ. આનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં છે:

સામીપ્યાતુતદ્વ્યપદેશઃ ॥ ૯ ॥

પદાર્થઃ— (તુ) તુ શબ્દ શંકાના નિવારણ માટે વાપર્યો છે. (સામીપ્યાતુ) બ્રહ્મની અતિસમીપ હોવાને કારણે (તદ્વ્યપદેશઃ) તે મહાન્ શરીરધારી અંતિશય જ્ઞાની અને અતિશક્તિશાળી આત્મા માટે ‘બ્રહ્મ’ શબ્દ વાપર્યો છે.

ભાવાર્થઃ— પરબ્રહ્મના કરતાં કંઈક ઓછા જ્ઞાનવાળો અને ઓછી શક્તિવાળો અવ્યાપક શરીરધારી આત્મા છે, તેને માટે બ્રહ્મ શબ્દ સમીપતાને લીધે વાપર્યો છે. એટલે કે એવા મહાન્ આત્માને માટે જ શબ્દ વાપર્યો છે તે ગૌણ દ્રષ્ટી છે. આ આત્માને કોઈ ‘હિરણ્યગર્ભ’ નામે પણ ઓળખે છે. ગૌણ દ્રષ્ટિએ જ આત્માને બ્રહ્મ કહ્યો છે તે જ કાર્યબ્રહ્મ. આવા કાર્યબ્રહ્મ તરફ ઉપાસકના આત્માની ગતિની શક્યતા હોવામાં કોઈ દોષ જણાતો નથી. ॥ ૯ ॥

એવો મહાન્ આત્મા કે જેને કાર્યબ્રહ્મ કહે છે તેને મળવું એ મુદ્ધિ શી રીતે કહેવાય? શું કાર્યબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયેલો આત્મા કદી પાછો નહીં ફરે? एतेन प्रतिषण्णना इमं नानरम्भणं नावर्त्तने ॥ છાં. ઉપ. ૪-૧૫-૬. શું કાર્યબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયેલો આત્મા પાછો નહિ આવે? બધા જ મુંયોગો છેવટે નો વિયોગવાળા જ હોય છે, માટે એ મુદ્ધિ આત્મા યોગ્ય પાછો આવવો જ નોઈએ. આથી મુદ્ધિ

પામેલો આત્મા પાછો ફરતો નથી. એ સિદ્ધાંતમાં પણ કાર્યબ્રહ્મની પ્રાપ્તિને મુક્તિ માનવાથી દોષ આવે છે. આ શંકાનું સમાધાન આ સૂત્રમાં કરવામાં આવે છે:

‘કાર્યાત્યયે તદધ્યક્ષેણ સહાતઃ પરમભિધાનાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ:- (કાર્યાત્યયે) સર્વ કાર્યના પ્રલય વખતે (તદધ્યક્ષેણ સહ) કાર્યના અધ્યક્ષ સાથે (અતઃ) અહીંથી (પરમ્) પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થશે (અભિધાનાત્) આ પ્રમાણે ક્રમમુક્તિનું કથન હોવાથી.

ભાવાર્થ:- કાર્યબ્રહ્મલોકમાંથી પણ ઉપાસકના આત્માને પાછું ફરવાનું રહેતું નથી, કારણ કે જ્યારે સર્વકાર્યોનો પ્રલય થશે ત્યારે કાર્યબ્રહ્મ સાથે બ્રહ્મલોકમાં રહેનાર અને ક્રમમુક્તિનો આનંદ ભોગવતા બધા જ આત્મા પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થશે. આ છેવટની પરમ મુક્તિ છે. કાર્યબ્રહ્મ સુધી ક્રમમુક્તિ બતાવી છે અને ત્યાંથી પ્રલયકાળ પછી ઉપાસકોના બધા જ આત્માઓ અને તેનો અધ્યક્ષ મહાન્ આત્મા જેને કાર્યબ્રહ્મ તરીકે કહેવામાં આવેલ છે તે બધા પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થઈ જશે.

હવે સ્પષ્ટ સમજવામાં આવી ગયું હશે કે જે ગતિ બતાવી છે તે કાર્યબ્રહ્મને ઉદ્દેશીને અને કાર્યબ્રહ્મ પોતે પરિચ્છિન્ન હોવાથી ગંતવ્ય પણ છે. આમાં કોઈપણ બતનો દોષ સંભવતો નથી. આનું બાહરિ આચાર્યનું કથન છે અને એ કથનને જ સિદ્ધાંત તરીકે માનવામાં આવે છે. પરમ બ્રહ્મ તો કોઈપણ રીતે ગતિનો વિષય બની શકે નહિ અને તેથી તે ગંતવ્ય પણ નથી. ॥ ૧૦ ॥

સ્મૃતેષ્વ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ:- (ચ) અને (સ્મૃતેઃ) સ્મૃતિમાં પણ કથન હોવાથી.

ભાવાર્થ:- સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે કાર્યબ્રહ્મ અને ત્યાં વસતા બધા જ પરમ મુક્તિના અલિલાપક મુમુક્ષુ આત્માઓ પ્રલય વખતે પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે કે તેઓની અજ્ઞાન

આદિ બધી જ ઉપાધિઓ ઊતરી જાય છે અને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. પછી તેઓ પરબ્રહ્મના આનંદને લોગવે છે. બસ આ જ પરમ મુક્તિ છે. જોકે આ પૂર્વપક્ષ જેવું જણાય છે, પણ આ પૂર્વપક્ષ નથી પણ સિદ્ધાંતપક્ષ છે. આનો પૂર્વપક્ષ તો આગળના સૂત્રમાં જણાવવામાં આવે છે. સ્મૃતિ-વાક્ય આ પ્રમાણે છે:

બ્રહ્મણા સહ તે સર્વે સમ્પ્રાપ્તે પ્રતિસંચરે ।

પરસ્યાન્તે કૃતાત્માનઃ પ્રવિશન્તિ પરં પદમ્ ॥

અર્થ:- જ્યારે પ્રતિસંચર (કાર્યોનો કારણમાં લય થવો તે એટલે પ્રલય) અર્થાત્ પ્રલય થાય છે ત્યારે સિદ્ધ અર્થવાળા બનેલા સુમુક્ષુઓના આત્માઓ કે જેઓ અત્યાર સુધી બ્રહ્મલોકમાં હતા તેઓ પર અર્થાત્ પરબ્રહ્મના પરમ પદને અર્થાત્ સ્થાનને પામે છે એટલે કે સર્વ અજ્ઞાનરૂપ આવરણથી તથા સૂક્ષ્મ શરીરથી પણ રહિત થઈ પરબ્રહ્મ સાથે જોડાઈ જાય છે.

આથી સિદ્ધ થાય છે કે હિરણ્યગર્ભની પ્રાપ્તિ થયા પછી પણ ક્રમથી મુક્ત થયેલા આત્માઓ માનવ આવર્તમાં પાછા ફરતા નથી. ॥ ૧૧ ॥

અહીં મહામુનિ જૈમિનિનો મત બતાવે છે:

પરં જૈમિનિ મુખ્યત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ:- (પરમ્) પરબ્રહ્મ પ્રાપ્તિને યોગ્ય છે (મુક્ત્યત્વાત્) મુખ્ય હોવાથી, (જૈમિનિઃ) એવું જૈમિનિ આચાર્ય માને છે.

બાવાર્થ:- સ एनान् ब्रह्म गन्वति ॥ છાં. ઉપ. ૪-૧૫-૬. આ વાક્યમાં જે બ્રહ્મ શબ્દ પડ્યો છે, તે મુખ્ય બ્રહ્મને જ બતાવે છે, કાર્યબ્રહ્મને નહિ. શબ્દના ગૌણ અને મુખ્ય બે અર્થ હોઈ શકે છે, પણ અર્થ કરતી વખતે તો મુખ્ય અર્થ જ લેવામાં આવે છે. મુલ્લગીત્વોઃ મુલ્યે સમ્પ્રાયયઃ આવેા નિયમ છે. જો મુખ્ય અર્થ ન

સંભવતો હોય તો જ ગૌણ અર્થ લેવામાં આવે છે. ગતિપૂર્વક મુખ્ય બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થવામાં કોઈ અસંભવ જણાતો નથી. ॥ ૧૨ ॥

दर्शनाच्च ॥ १३ ॥

પદાર્થઃ— (ચ) અને (દર્શનાત્) વેદાંતમાં તે પ્રમાણે બતાવવામાં આવ્યું હોવાથી.

ભાવાર્થઃ— ઉપનિષદોમાં ગતિપૂર્વક મુખ્ય બ્રહ્મપ્રાપ્તિ જણાવી છે. જેમકેઃ— તयोर्ध्वमायन् अमृतत्वमेति ॥ છાં ૮-૬-૬. અહીં 'અમૃતત્વ' ગતિને બતાવે છે અને 'અમૃતત્વ' પદ મોક્ષને જણાવે છે. મોક્ષ પરબ્રહ્મ સિવાય અન્યત્ર ન જ સંભવે. આ કારણથી શ્રી બાહરિ આચાર્ય બ્રહ્મ શબ્દનો અર્થ કાર્યબ્રહ્મ કરે છે તે ઠીક જણાતો નથી. ખાસ કરીને સ જ્ઞાન્ બ્રહ્મ ગમ્યતિ એ વાક્યમાં. ॥ ૧૩ ॥

કોઈ કાર્યને પ્રાપ્ત કરવું અથવા કોઈ મહાન્ સાંસારિક આત્માને મળવું એ મુક્તિ નથી એ આ સૂત્રમાં બતાવે છે:

न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसंधिः ॥ १४ ॥

પદાર્થઃ— (ચ) અને (ન) નહિ (કાર્યે) કાર્યબ્રહ્મમાં (પ્રતિપત્ત્યભિસંધિઃ) પ્રતિપત્તિનું અભિસંધાન.

ભાવાર્થઃ— પ્રજાપતેઃ સમા વેદમ પ્રપચે । છા. ૮-૧૪-૧. આ વાક્યમાં જ પ્રપદન બતાવ્યું છે તે કાર્યબ્રહ્મને અનુલક્ષીને નહિ પણ મુખ્ય બ્રહ્મને અનુલક્ષીને જ બતાવ્યું છે. 'પદ ગતૌ' એ ગત્યર્થક ધાતુનું રૂપ છે, માટે ગતિપૂર્વક જ મુખ્ય બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ હોવી એ યોગ્ય છે. આકાશો વૈ નામસ્વયો નિર્વહિતા તે યદન્તરા તદ્ બ્રહ્મ । ૮-૧૪-૧. આકાશ અર્થાત્ સર્વગત અને રૂપરહિત આત્મા. એટલે કે પરમાત્મા જે નામ અને રૂપનો નિર્વાહક છે અને એ જે જેમાં સમાવિષ્ટ છે તે જ બ્રહ્મ છે. આ વાક્યમાં જે પરબ્રહ્મ બતાવવામાં

આવ્યું છે તે જ પ્રજાપતિના નામે પ્રસિદ્ધ છે. એ જ પ્રજાપતિના પદને હું પ્રાપ્ત થાઉં છું. અહીં પણ ગતિપૂર્વક મુખ્ય બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થવાનું જણાવ્યું છે. માટે સ एनान् ब्रह्म गमयति અહીં પણ મુખ્ય બ્રહ્મ જ ગતિનો વિષય બને છે આવું જૈમિનિ મુનિનું માનવું છે. પણ આ મન્તાવ્ય બરાબર નથી. કારણ કે પરબ્રહ્મ તો સર્વવ્યાપક છે, સર્વનો અન્તરાત્મા છે, તેને મળવા ગતિ હોઈ શકે જ નહિ.

આ કારણથી શ્રી બાદરિ આચાર્યે, કાર્યબ્રહ્મવિષયક ગતિ કહી છે તે જ બરાબર છે. કાર્યબ્રહ્મ કેને કહેવું તે પણ આગળ કહેવામાં આવ્યું છે. માટે અહીં વધારે વિવેચનની જરૂર જણાતી નથી.

अथ अकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम

आप्तकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति । ૫૮. ઉપ. ૪-૪-૬.

જૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં પણ સ્પષ્ટ જણાવવામાં આવ્યું છે કે જે કામનાવાળો નથી, અકામ છે, નિષ્કામ છે, આપ્તકામ છે અને આત્મકામ છે તેના પ્રાણોની ઉત્ક્રાંતિ થતી નથી, કારણ કે તે પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. પરમ બ્રહ્મ સર્વત્ર વ્યાપક હોવાથી તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે કોઈ ગતિ (ગમન) કરવી પડતી નથી. જ્યાં-જ્યાં ગતિનો વિષય બ્રહ્મ હોય ત્યાં-ત્યાં કાર્યબ્રહ્મ જ સમજવું. ॥ ૧૪ ॥

હવે પ્રતીકનું અવલંબન કરનારા અને પ્રતીકનું અવલંબન નહીં કરનારા ઉપાસકોના સંબંધ ઉપર કંઈક પ્રકાશ આ સૂત્ર નાખે છે:

अप्रतीकालम्बनान् नयतीति वादरायण उभयथा अदोषान्
तत्ક્રતुश्च ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ:- (અપ્રતીકાલમ્બનાન્) જેઓ પ્રતીકનું આલંબન નથી કરતા એવા ઉપાસકોને કાર્યબ્રહ્મ કેને લઈ લાય છે (ફતિ) આવું

(વાદાયણઃ) બાદરાયણ સુનિ માને છે (ઉમયથા) બંને રીતે (અદોષાત્) વિરોધ ન હોવાથી (તત્ત્વતઃ) બ્રહ્મનો સંકલ્પ કરનાર (ચ) અને.

ભાવાર્થઃ— સ एनान् अमानवः पुरुषः ब्रह्मलोकं प्राप्नोति અમાનવ પુરુષ એ ઉપાસકોને બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત કરાવે છે. આ ઠેકાણે પ્રતીકની ઉપાસના કરનારને બાદ કરવાના હોય છે. જેઓ પ્રતીકની ઉપાસના કરે છે તેઓ બ્રહ્મલોકમાં જઈ શકતા નથી કારણ કે પ્રતીક એ બ્રહ્મ નથી, પ્રતીકની ઉપાસનાનું ફળ બ્રહ્મ-પ્રાપ્તિ નહિ પણ કોઈ બીજું જ ફળ હોય છે. ક્યાંય સારી સંતતિ પ્રાપ્ત થવી, તો કોઈક ઠેકાણે ઐશ્વર્યપ્રાપ્તિ વગેરે બુદ્ધાં-બુદ્ધાં ફળો હોય છે. આ બધાં ફળો પ્રતીકોપાસનાનાં બતાવ્યાં હોય છે. માટે અપ્રતીકોપાસકોને જ કાર્યબ્રહ્મલોકમાં અમાનવ પુરુષ લઈ જાય છે.

આમ માનવાથી અનિયમઃ સર્વાસામ્ । સૂ. ૩-૩-૩૧. સાથે કથો વિરોધ આવતો નથી, કાણુ કે ત્યાં પણ પ્રતીક ઉપાસકોથી જે ભિન્ન ઉપાસકો હોય તે સર્વને બ્રહ્મલોકમાં પ્રાપ્ત થવાનું જણાવ્યું છે, માટે વિરોધ નથી.

જેઓને તત્ત્વજ્ઞાન થઈ ગયું છે તેને તો પરમ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિને માટે ગતિ જ કરવાની હોતી નથી. તસ્ય પ્રાણા ન ઉત્ક્રામન્તિ એના પ્રાણોની ઉત્ક્રાંતિ થતી નથી પ્રાણો બધા અહીં જ કારણમાં વિલીન થઈ જાય છે અને તત્ત્વજ્ઞાનીનો આત્મા સર્વગત સર્વોન્તર્યામી મહાન્ આત્મા સાથે મળી જાય છે.

સાર એ સમજાય છે કે જેને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થયો છે તે બ્રહ્મલોકમાં જતો નથી અને જે પ્રતીકની ઉપાસના કરે છે તે બ્રહ્મલોકમાં જતો નથી. આ સિવાય બીજા ઉપાસકો બ્રહ્મલોકમાં જાય છે. ॥ ૧૬ ॥

વિશેષં ચ દર્શયતિ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ - (ચ) અને (વિશેષમ્) પ્રતીકની ઉપાસના કરનારને વિશેષ કૃણ (દર્શયતિ) બતાવે છે.

ભાવાર્થ:- પ્રતીકની ઉપાસના કરનારને બ્રુહાં-બ્રુહાં કૃણ વેદાંત-વાક્યો બતાવે છે. જેમકે—નામને બ્રહ્મ તરીકે માની નામરૂપ પ્રતીકની ઉપાસના કરનારને આ પ્રમાણે કૃણ મળે છે: યાવન્નામ્નો ગતં તન્નાસ્ય કામચારો ભવતિ । છાં. ઉપ. ૭-૧-૫. યાગ્વાવ નામ્નો ભૂયસી યાવદ્ યાચો ગતં તન્નાસ્ય કામચારો ભવતિ । છાં. ૭-૨-૨. આવી રીતે અહીં કામચાર રૂપ કૃણ બતાવ્યું છે.

પ્રતીક પોતે બ્રહ્મ ન હોવાથી પ્રતીકના ઉપાસકને બ્રહ્મપ્રાપ્તિ ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. જે જેનો ઉપાસક હોય તે તેને પ્રાપ્ત થાય, એ જ ન્યાય છે. ॥ ૧૬ ॥

इति गुर्जर भाषाभाष्ययुते वेदान्तदर्शने चतुर्थाध्याये तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः

હવે, છવાત્મા જ્યારે મોક્ષ પામે છે ત્યારે તેનું સ્વરૂપ કેવું હોય છે? શું એ સ્વરૂપમાં કોઈ આગંતુકતા હોય છે કે નહિ? કે છવાત્મા પોતાના મૂળ સ્વરૂપે જ હોય છે? વળી એ પણ પ્રશ્ન ઊઠે છે કે છવાત્માનું મૂળ સ્વરૂપ કેવું છે? સંસારદશ્યામાં તો કોઈ ચિર એકાંત સ્વરૂપ જણાતું નથી. એના ઉપર ચિત્તની વૃત્તિઓનો પ્રભાવ મદૈવ પડેનો જ રહે છે. જાગૃત અવસ્થા અને સ્વભાવસ્થામાં ચિત્તનો સંબંધ એની સાથે હોય છે જ અને એ સંબંધને ક્ષીણે એનું ખરું સ્વરૂપ જણાતું નથી. સુપુષ્પિતમાં જાગે કે આત્માનો અભાવ જ ધર્મ ગયો હોય એમ લાગે છે. એટલે તે વખતે પણ છવાત્માના સ્વરૂપનો ખ્યાલ આવતો નથી. હવે

ચોથી અવસ્થા રહી મોક્ષાવસ્થા. આ અવસ્થાનું જ્ઞાન જીવાત્માને અત્યાર સુધીમાં થયું નથી. શાસ્ત્રકારો પ્રમાણે ક્રાંતિ આ અવસ્થા માને છે અને મનાવવા આગ્રહ પણ કરે છે. એટલે સાધારણ રીતે પ્રશ્ન સંભવે છે કે, એ અવસ્થામાં જીવાત્માનું સ્વરૂપ કેવું હશે? આ શંકાનું સમાધાન શરૂઆતનાં ત્રણ સૂત્રોમાં આપવામાં આવે છે:

સમ્પદ્યાવિર્માવઃ સ્વેનં શબ્દાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થઃ— (સમ્પદ) બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયા પછી (આવિર્માવઃ) જીવાત્માના સ્વરૂપનો આવિર્ભાવ થાય છે. (સ્વેનં શબ્દાત્) ઉપનિષદમાં તેને માટે સ્વં શબ્દનો પ્રયોગ થયેલો હોવાથી.

ભાવાર્થઃ— મોક્ષ દશામાં જીવાત્મા બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થઈ પોતાના મૂળ સ્વરૂપે પ્રકટ થાય છે, કારણ કે તે વખતે તેને ચિત્ત આદિ કોઈ અન્ય પદાર્થનો સંબંધ હોતો નથી. વળી એ સંપ્રસાદોડ્માત્ શરીરત્ સમુત્થાય પરં જ્યોતિરુપસમ્પદ્ય સ્વેનં રૂપેણ અભિનિષ્પદ્યતે । છાં. ઉપ. ૮-૧૨-૩.

આ સંપ્રસાદ અર્થાત્ જીવાત્મા આ સ્થૂલ શરીરમાંથી નીકળીને પરમજ્યોતિસ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રાપ્ત થઈ પોતાના રૂપે પ્રકટ થાય છે. અહીં ‘સ્વેનં રૂપેણ’ શબ્દનો પ્રયોગ હોવાથી અન્ય આગતુક રૂપનો સ્વાભાવિક રીતે નિષેધ થઈ જાય છે. જીવાત્માનું જે સ્વરૂપ મોક્ષ અવસ્થામાં પ્રકટ થાય છે એ જ એનું ખરું સ્વરૂપ છે. એ સ્વરૂપ કેવળ ચેતનસ્વરૂપ જ કહી શકાય અને એ ચેતનસ્વરૂપ જીવાત્મા આનંદધન પરમાત્માના સંબંધથી મોક્ષમાં આનંદ જ અનુભવે છે. સ્વ લ્ઘ્યા એ આનન્દી ભવતિ એ એવ આનન્દ્યાતિ । તૈત્તિ. ૨-૭. પરમાત્મા રસસ્વરૂપ છે, એને મેળવી જીવાત્મા આનંદી થાય છે. પરમાત્મા જ એને આનંદી બનાવે છે. જેમ મા પોતાના દર્શનથી જ જાણકને આનન્દિત કરી મૂકે છે તેમ પરમાત્મા જીવાત્માને પોતાના સંબંધથી આનન્દિત કરે છે. ભાવાર્થ એ છે કે મોક્ષમાં જીવાત્મા પોતાના સ્વરૂપે પ્રકટ થાય છે અને એનું સ્વરૂપ કેવળ ચેતન જ છે ॥ ૧ ॥

પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયેલો જીવાત્મા મુક્ત કહેવાય છે:

મુક્તઃ પ્રતિજ્ઞાનાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ:- (મુક્તઃ) આ આત્મા મુક્ત કહેવાય છે, (પ્રતિજ્ઞાનાત્) પ્રતિજ્ઞા કરી હોવાથી.

ભાવાર્થ:- મોક્ષદશાને પામેલો આત્મા મુક્ત કહેવાય છે કારણ કે એ સાંસારિક ત્રણે અવસ્થાથી મુક્ત થયેલો હોય છે. અશરીરી હોવાથી સાંસારિક સુખ-દુઃખથી પણ એ મુક્ત હોય છે. અશરીરં વાવ સન્તં ન પ્રિયાપ્રિયે સ્વરાતઃ । છાં. ૮-૧૨-૧. પોતાનું ખરું સ્વરૂપ મેળવવાથી મોક્ષનો આત્મા ઉત્તમ પુરુષ કહેવાય છે. આત્માના સ્વરૂપ સંબંધે પ્રજ્ઞપતિનો આ પ્રમાણે ઉપદેશ છે કે, एष आत्मा अनहतपाप्मा.....છાં. ૮-૭-૧. આ આત્મા નિષ્પાપ છે, ભૂખ-તરસની લાગણી વગરનો, બાહ્ય આદિ અવસ્થાઓ પણ આત્માને નથી, એને મરણ નથી અને એની ઉત્પત્તિ પણ નથી. આ મુક્ત આત્માનું પ્રતિજ્ઞાન છે, એટલે સાચું વર્ણન છે. મોક્ષમાં આત્માને કોઈ પણ ઉપાધિ નથી. મોક્ષ એટલે બંધની નિવૃત્તિ. પોતાના મૂળસ્વરૂપની અભિનિષ્પત્તિ થાય છે એ કોઈ અપૂર્વ લાભ નથી, એ તો જેમ કોઈ રોગી માણસ રોગની નિવૃત્તિ થયા પછી કહે કે, હવે હું સુખી થયો. અહીં કંઈ કોઈ નવું મળ્યું નથી પણ રોગની નિવૃત્તિને જ સુખ કહેવામાં આવે છે, તેમ મુક્ત આત્માને કોઈ નવા રૂપની પ્રાપ્તિ હોતી નથી. ॥ ૨ ॥

આત્મા પ્રકરણાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ:- (આત્મા) આત્માને જ્યોતિઃ શબ્દથી સંબોધ્યો છે (પ્રકરણાત્) કારણ કે આત્માનું પ્રકરણ હોવાથી.

ભાવાર્થ:- જોકે 'જ્યોતિઃ' શબ્દ ભૌતિક પ્રકાશમાં જ રૂઢ છે, છતાં અહીં પરં જ્યોતિઃ શબ્દ આત્માને માટે વાપર્યો છે. કારણ કે ચેતન આત્માને માટે પણ 'જ્યોતિઃ' શબ્દ વપરાય છે.

જેમકે:- તદ્ દેવા જ્યોતિષા જ્યોતિરાયુર્હોપાસતે ॥ યૃ. ૪-૪-૧૬. અહીં આત્માને માટે જ્યોતિ શબ્દ વપરાયો છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે મોક્ષમાં આત્મા પોતાના મૂળ સ્વરૂપે પ્રકટ થાય છે. મૂળ સ્વરૂપે આત્માનું આવડું એ જ એનું મુક્તપણું એ સ્વરૂપ કેવળ ચેતનરૂપ, પાપ વગરનું, મરણ અને જન્મવર્ગરનું છે. એ અવસ્થાના (મોક્ષ અવસ્થાના) આત્માને જ જ્યોતિરૂપ કહેવો છે. ॥ ૩ ॥

હવે, પરમાત્મા સાથે મુક્ત આત્મા કેવા સંબંધથી રહે છે તે આ સૂત્રમાં જણાવે છે:

અવિભાગેન દૃષ્ટત્વાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ:- (અવિભાગેન) અપૃથગ્ભાવથી રહે છે. (દૃષ્ટત્વાત્) વેદાંત-શાસ્ત્રમાં એ પ્રમાણે દર્શન થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ:- મુક્ત આત્મા પરમાત્મામાં અવિભાગથી એટલે અપૃથગ્ભાવથી રહે છે. પરમાત્માથી મુક્ત આત્માઓ અલગ થઈ શકતા નથી. જેમ ગુણ ગુણીમાં રહે છે તેમ અવિભાગથી રહે છે. પૃથ્વીમાં રૂપ છે પણ એ પૃથ્વીથી અલગ જણાતું નથી. આત્મામાં જ્ઞાન રહે છે, પણ તે આત્માથી અલગ જણાતું નથી. સમુદ્રમાં નદીઓ નામ અને રૂપનો ત્યાગ કરીને પણ રહે છે, પણ તેઓ અલગ જણાતી નથી. સમુદ્ર સાથે નદીઓનો સમાનાભિકાર થવાથી તેના પાણીની મીઠાશ જણાતી નથી. આ ઉપરથી એમ ન સમજવું કે સમુદ્રમાં નદીઓનું પાણી નથી. જેમ અર્ધાં શેર પાણીમાં પા શેર પાણી નાખીએ તો તે પોણો શેર પાણી થાય છે, પણ તે પા શેર પાણી અર્ધાં શેરથી ભુલ્કું જણાતું નથી. પણ પાણીનું વજન વધેલું હોય છે. સમુદ્રમાં તો જળરાશિ અમાપ હોવાથી તેની વૃદ્ધિ પણ જણાતી નથી. વળી સમુદ્રમાંથી કરોડો મણ પાણી વરાળથી ઉપર ચડતું જ રહે છે તેથી આવક અને ભવક સરખાં થઈ રહેતાં હોય એમ જણાય છે. આમ જેમ પાણીમાં પાણી રહે છે, ગુણવાનમાં જેમ ગુણ રહે છે, તેમ પરમાત્મામાં

જીવાત્મા પોતાના સ્વરૂપે જ રહે છે. પરમાત્મામાં રહેવાથી જીવાત્માના સ્વરૂપનો નાશ થતો નથી,

યથોદકં શુદ્ધે શુદ્ધમાસિસ્તં તાદૃગેવ ।

ભવતિ એવં વિજાનત આત્મા ભવતિ ગૌતમ ॥

(કઠ. ઉપ. ૪-૧૫)

જેમ શુદ્ધ પાણીમાં શુદ્ધ પાણી નાખેલું રહે છે તેમ હે ગૌતમ બ્રહ્મજ્ઞાની મુક્ત જીવાત્માનો આત્મા રહે છે. આધારાધેયભાવ હોવા છતાં વિભાગ થઈ શકતો નથી. પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સર્વનો આધાર છે, એમ વેદાંત-શાસ્ત્રો વારંવાર કહે છે. જીવાત્મા આધેય છે અને તે અણુપરિમાણુ વાળો છે. ॥ ૪ ॥

મોક્ષમાં જીવાત્મા બ્રહ્મ સ્વરૂપે રહે છે. એવો જૈમિનિ મુનિનો મત છે. તે અહીં સમજાવે છે:

બ્રાહ્મેણ જૈમિનિરુપન્યાસાદિભ્યઃ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ:— (બ્રાહ્મેણ) પરમાત્મા અપહતપામ્ભત્વાદિ સ્વરૂપવાળો છે, એ સ્વરૂપ બ્રહ્મસ્વરૂપ કહેવાય છે. મુક્ત આત્મા બ્રહ્મસ્વરૂપે પ્રકટ થાય છે (જૈમિનિ:) એવું જૈમિનિ મુનિ માને છે (રુપન્યાસાદિભ્યઃ) એવો વેદાંતમાં ઉપન્યાસ હોવાથી.

ભાવાર્થ:— જીવાત્મા મુક્ત અવસ્થામાં પોતાના જ સ્વરૂપથી પ્રકટ થાય છે, કોઈ બીજાના આગન્તુક સ્વરૂપે નહિ, એમ આગળ પ્રથમ સૂત્રમાં કહ્યું છે. અહીં જૈમિનિ મુનિ જગ વિશેષ કહે છે.

જૈમિનિ મુનિ જણાવે છે કે જીવાત્મા બ્રહ્મના સ્વરૂપે મુક્તિમાં પ્રકટ થાય છે. કારણ કે, અપહતપામ્ભત્વ, વિજરત્વ, વિમૃત્યુત્વ, વિશેષકત્વ, અવિનિધિત્વ, અપિપાસત્વ, સત્યકામત્વ અને સત્ય-સંકલ્પત્વ, આ બધું સ્વરૂપ બ્રહ્મનું છે. મુક્ત-અવસ્થામાં આ રૂપ જીવાત્મામાં પણ છે એવો પ્રજ્ઞપતિનો ઉપદેશ છે. સાંસારિક

દશામાં વિજરત્વાદિ સ્વરૂપ જીવાત્મામાં જણાતું નથી, માટે મુક્ત-
અવસ્થામાં જીવાત્મા પ્રહ્લના સ્વરૂપે પ્રકટ થાય છે

પ્રહ્લનું સ્વરૂપ જીવાત્માને મળવું એ આગન્તુક રૂપ કહેવાય
છે. એટલે ક્ષિતિ એ થાય છે કે જીવાત્મા મુક્તિ-અવસ્થામાં
આગન્તુક રૂપે પ્રકટ થાય છે, આવું જૈમિનિ મુનિનું માનવું છે.
છાદોગ્ય, ઉ-૨૫-૨મા આત્માને સર્વેશ્વર અને સર્વજ્ઞ પણ જણાવ્યો
છે. આ રૂપો પણ પ્રહ્લનાં જ છે, આથી જૈમિનિ મુનિનું કહેવું છે કે
જીવાત્મા મુક્તિ-અવસ્થામાં પ્રહ્લના સ્વરૂપે પ્રકટ થાય છે ॥ ૫ ॥

હવે ઔડુલોમિ મુનિનો મત જણાવે છે:

ચિતિતન્માત્રેણ તદાત્મકત્વાદિત્યૌહુલોમિઃ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ:- (ચિતિતન્માત્રેણ) કેવળ ચૈતન્યસ્વરૂપે પ્રકટ થાય છે
(તદાત્મકત્વાત્) ચૈતન્યસ્વરૂપ હોવાથી (इति) એવું (ઔહુલોમિ)
ઔડુલોમિ મુનિ માને છે.

ભાવાર્થ:- ઔડુલોમિ આચાર્ય એવું માને છે કે જીવાત્માનું
ખરું સ્વરૂપ કેવળ ચૈતન્ય છે. યથા સૈન્ધવગ્નોડનન્તરોડવાદઃ કૃત્સ્ન
રસધન એવં । એવં વા અરે અયમાત્મા અનન્તરોડવાદઃ કૃત્સ્ન. પ્રજ્ઞાનધનઃ
પ્રવેતિ । જેમ સીંધાલૂણનો કટકો અંદર અને બહાર ખારો અને
રસધન જ છે, તેમ આત્મા પણ અંદર અને બહાર ચૈતન્યમય
છે, પ્રજ્ઞાનધન છે. આથી સ્પષ્ટ સમગ્ર છે કે જીવાત્માનું સ્વરૂપ
પ્રજ્ઞાનધન જ છે અર્થાત્ ચેતનરૂપ જ છે. બીજા બધા શુણ્ણો અને
રૂપો મન આદિની ઉપાધિથી તેમાં જણાય છે. વિજરત્વ આદિ
તો કેવળ ઘડપણનો અભાવ જ જણાવે છે; માટે જીવાત્મા
ચેતનરૂપ હોવાથી મુક્ત અવસ્થામાં સર્વજ્ઞધનથી મુક્ત થઈને
ચેતનરૂપે જ પ્રહ્લમાં પ્રકટ થાય છે. ‘પ્રહ્લમા’ આ શબ્દ એટલા
માટે મૂક્યો છે કે પ્રહ્લ સિવાય અન્યત્ર મુક્ત જીવાત્માનું ક્યાંય
સ્થાન નથી. ॥ ૬ ॥

હવે બાદરાયણ મુનિનો મત જણાવે છે:

एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ॥ ७ ॥

પદાર્થ:- (एवम् अपि) એમ છતાં (उपन्यासात्) ઉપન્યાસ હોવાથી (पूर्वभावात्) પૂર્વભાવરૂપે હોવાથી (अविरोधम्) અવિરોધને માનવો. જોઈએ એવું (बादरायणः) બાદરાયણ મુનિ માને છે.

ભાવાર્થ:- બાદરાયણ મુનિ એટલે ભગવાન વ્યાસ પોતે જ. આ વેદાન્તશાસ્ત્રના કર્તા. એઓ એમ માને છે કે ભલે જીવાત્મા ચેતનસ્વરૂપે પ્રકટ થાય, કારણ કે અમે પણ આત્માને ચેતનરૂપે જ માનીએ છીએ, છતાં મુક્ત અવસ્થામાં જીવાત્માના વિજરત્વ આદિ રૂપો પ્રજ્વલિતિએ બતાવ્યાં છે, માટે મુક્ત અવસ્થામાં જીવાત્મા ચેતન્યસ્વરૂપ તથા વિજરત્વ, વિશેષત્વ આદિ રૂપે પણ પ્રકટ થાય છે. કેવળ ચેતનરૂપે જ પ્રકટ થાય છે એવો આગ્રહ રાખવાનું કશું કારણ નથી. આ પ્રમાણે કહી ભગવાન વ્યાસ મુનિએ પોતાના, જૈમિનિના અને ઔદુલ્લોમિના મતમાં કશો ખાસ વિરોધ નથી એમ જણાવ્યું છે. આથી જીવાત્માના મુક્ત સ્વરૂપમાં ત્રણે આચાર્યનું એકમત્ય સમન્વય છે. ચેતન્ય, વિજરત્વ, સત્યસંકલ્પત્વાદિ એ જીવાત્માનું અનૌપાધિક નિત્યરૂપ છે કે જે સંસારદશામાં પ્રકટ નહોતું, મુક્ત દશામાં તે પ્રકટ થાય છે. માટે જીવાત્મા મુક્તિમાં પોતાના અનૌપાધિક રૂપે જ પ્રકટ થાય છે, એ જે પહેલા સૂત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે તે બરાબર છે. ॥ ૭ ॥

બ્રહ્મલોકમાં વસનાર મુક્ત આત્મા સત્યસંકલ્પવાળો જ હોય છે, તે આ સૂત્રમાં સમન્વયે છે:

संकल्पादेव तु तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

પદાર્થ:- (तु) ‘તુ’ શબ્દ સાંસારિક આત્માના સંકલ્પ કરતાં બ્રહ્મલોક નિવાસી મુક્ત આત્માના સંકલ્પમાં ફેર છે, એ બતાવે છે. (संकल्पादेव) કેવળ સંકલ્પ કરવાથી જ મુક્ત આત્મા ઈ

વસ્તુ મેળવી શકે છે (તચ્છ્રુતેઃ) તેવું શ્રુતિ અર્થાત્ ઉપનિષદમાં જણાવવામાં આવ્યું હોવાથી.

ભાવાર્થ:— મુક્ત આત્મા જે કંઈ ઇચ્છે છે તેને કેવળ સંકલ્પ કરવાથી જ તે મેળવી શકે છે. કોઈ બીજા પ્રયત્નની એને જરૂર નથી, તથા કોઈ નૂતન પદાર્થનું નિર્માણ કરવું હોય તો ઉપાદાન આદિ કારણોની પણ જરૂર રહેતી નથી, માત્ર સંકલ્પ કર્યો કે ઇચ્છેલી વસ્તુ હાજર થઈ જાય છે. વેદાન્ત-વાક્યોમાં આ પ્રમાણે જણાવ્યું પણ છે. જેમકે:— સ યદિ પિતૃલોકકામો મરતિ સક્લ્પાદેવાસ્ય પિતરઃ સમુત્તિષ્ઠન્તિ તેન પિતૃલોકેન સમ્પન્નો મહીયતે, મુક્ત આત્મા કે જેણે હજી પરમ મુક્તિ તો મેળવી નથી. માત્ર અપર મુક્તિ મેળવી બ્રહ્મલોકમાં વસે છે, તે મુક્ત આત્મા એટલો બધો સ્વતંત્ર છે કે એને સંકલ્પ સિવાય વસ્તુ મેળવવા માટે બીજા કોઈપણ સાધનની જરૂર પડતી નથી. જો એ મુક્ત આત્મા પિતૃલોકની ઇચ્છા કરે તો કેવળ સંકલ્પ કરવાથી પિતૃલોક ઉપસ્થિત થાય છે અને મુક્ત આત્મા તેનાથી આનંદ લોગવે છે. આટલું બધું સ્વાતંત્ર્ય મુક્ત આત્માને હોય છે, કારણ કે એ સાચા સંકલ્પવાળો જ હોય છે. જેમ પરમાત્માનો સંકલ્પ સાચો જ હોય છે તેમ મુક્ત આત્માનો સંકલ્પ પણ સાચો જ હોય છે.

લૌકિક=સાંસારિક આત્મા જો સંકલ્પ કરે તો તેને બીજાં સાધનો પણ મેળવવા પડે છે. જેમકે:— કોઈ માણસે ઘર બાંધવાનો સંકલ્પ કર્યો, તો તેને માટે નાણાં મેળવવા પડે છે, મજૂરો અને કારીગરોને પણ રાખવા પડે છે, આના વગર ઘરનો સંકલ્પ પાર પડતો નથી. પણ મુક્ત આત્માને તો સંકલ્પ જ બસ છે. આટલી બધી સ્વતંત્રતા હું ધારું છું કે ઇશ્વરને પણ નથી. ઇશ્વર જ્યારે સૃષ્ટિ બનાવવાનો સંકલ્પ કરે છે ત્યારે તે ઉપાદાન કારણને પ્રાપ્ત કરે છે, સૃષ્ટિના જ્ઞાનની પણ એને અપેક્ષા રહે છે, કેવળ સંકલ્પથી જ સૃષ્ટિ બનતી નથી. આ જ કારણથી કાયં બનાવવામાં ઉપાદાન

અને નિમિત્તકારણની આવશ્યકતા શાસ્ત્રકારોએ બતાવી છે. મુક્ત આત્માને તો ઉપાદાનની જરૂર નથી તેમ નિમિત્તકારણની પણ જરૂર નથી, કેવળ સંકલ્પ કર્યો કે વસ્તુ હાજર થાય છે. એટલે કે મુક્ત જીવાત્મા બ્રહ્મલોકમાં સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર થઈને રહે છે. એવું આહીં સૂચિત થાય છે. ॥ ૮ ॥

ઉપરના સૂત્રમાં કરેલું કથન પ્રરોચના માત્ર છે તે આ સૂત્રમાં સમજાવે છે:

અત एव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥

પદાર્થ:- (અત एव) આ કારણથી જ (च) અને (अनन्याधिपतिः) તે અનન્યાધિપતિ કહેવાય છે અર્થાત્ એનો કોઈ અધિપતિ હોતો નથી.

ભાવાર્થ:- આ પ્રમાણે મુક્ત આત્મા સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર હોવાથી એ અનન્યાધિપતિ કહેવાય છે. એટલે કે એનો કોઈ અધિપતિ નથી, ઉપરી નથી.

આ વર્ણન મુક્ત આત્માની પ્રશંસા પૂરતું જ છે. કાર્યનું નિર્માણ કરવામાં પરમાત્માને પણ કારણોની જરૂર પડે છે, તો મુક્ત આત્માને શામાટે જરૂર ન હોય? ઇશ્વર સર્વનો અધિપતિ છે, એમાં મુક્ત આત્માઓ અપવાદ નથી. ભલે મુક્ત આત્માની શક્તિઓ પૂર્વ કરતાં વધારે ખીલી હોય, પણ તે ઇશ્વર કરતાં તો ન જ વધી શકે.

વળી બીજી શંકા એ પણ થાય છે કે મુક્ત આત્મા તો સર્વ વાસનાથી રહિત થયેલ હોય છે, તો પછી પિતૃઓને મળવાની ઇચ્છા ક્યાંથી જાગી? વાસના વગર ઇચ્છા સંભવી શકે જ નહિ. એટલે ઉપનિષદમાં મુક્ત આત્માના સંકલ્પ સંબંધી જે વર્ણન છે એ તો મુક્ત આત્માની પ્રશંસા કરવા માટે જ છે. પ્રશંસા કરવાનું કારણ સાંસારિક આત્માઓને મુક્તિને પંથે વાળવાનું હોઈ શકે.

હુઃખથી છૂટવાની ઇચ્છા રાખનાર માટે મુક્તિ સિવાય બીજું કોઈ સત્ય લક્ષ્ય નથી.

મુક્ત આત્મા સર્વથા સ્વતંત્ર છે એ સાંસારિક આત્માઓની અપેક્ષાએ છે. ॥ ૯ ॥

બ્રહ્મલોકમાં વસનાર મુક્ત વિદ્વાન સત્યસંકલ્પ છે અને તેથી તે જેનો સંકલ્પ કરે તે તેને મેળે છે એમ કહેવામાં આવ્યું. હવે, શંકા એ થાય છે કે સંકલ્પ એ તો મનનો ધર્મ છે, જે મુક્ત વિદ્વાન સંકલ્પ કરતો હોય તો તેને મન છે એ તો સિદ્ધ થયું. સંકલ્પથી પ્રાપ્ત કરેલા અર્થને એ મુક્ત આત્મા લોગવે છે અને તેનાથી મુખ મેળવે છે. લોગ તો શરીર અને ઇન્દ્રિયો વગર થઈ શકે નહિ, તો શું મુક્ત અવસ્થામાં મુક્ત વિદ્વાનને શરીર અને ઇન્દ્રિયો પણ છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં છે.

અમાવં વાદરિરાહ હોવમ્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ:- (વાદરિઃ) બાહરિ આચાર્ય (અમાવમ્) શરીર અને ઇન્દ્રિયોના (અમાવ) અભાવનું કથન કરે છે (હિ) કારણ કે (અવમ્) એવું વેદાંતમાં કથન છે.

ભાવાર્થ:- શ્રી વ્યાસમુનિના પિતા બાહરિ અર્થાત્ પરાશર મુનિ એમ કહે છે કે મુક્તિમાં શરીર અને ઇન્દ્રિયો નથી, કારણ કે વેદાંતમાં એમ કહ્યું છે કે મુક્ત આત્માને કેવળ મન છે, શરીર અને ઇન્દ્રિયો નથી. મનના સંબંધ વાળી મુક્તિ તે અપર મુક્તિ. એ મુક્તિવાળો મુક્ત આત્મા બ્રહ્મલોકમાં હોય છે અને તે પુનઃ જન્મ શક્તિઓ પામેલો હોય છે. પર મુક્તિમાં તો મનનો પણ સંબંધ હોતો નથી. વેદાંતનું વાક્ય આ પ્રમાણે છે: અય યો વેદેદ મન્યાતિ, સ આત્મા મનોડલ્ય દૈવ ચતુઃ, સ વા ઇતેન દેવેન ચતુરા મનસા ઇતન્ કામાન્ પતન્ સ્મતે ॥ છાં. ૮-૧૨-૫. બ્રહ્મલોકમાં મુક્ત આત્માને

મન એ દૈવચક્ષુ હોય છે, એ દૈવચક્ષુરૂપ મનથી આ બધાં કામોને, વિષયોને જુએ છે અને આનંદ પામે છે, અહીં કેવળ મનનો સંબંધ જ બતાવ્યો છે. શરીર અને ઇન્દ્રિયોનો સંબંધ બતાવ્યો નથી, માટે મુક્ત આત્માને મન છે પણ શરીર અને ઇન્દ્રિયો નથી. આવું બાહરિ આચાર્યનું માનવું છે. ॥ ૧૦ ॥

હવે જૈમિનિ મુનિ આના સંબંધમાં શું માને છે તે બતાવે છે:

માવં જૈમિનિર્વિકલ્પામનનાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ— (જૈમિનિ:) જૈમિનિ આચાર્ય (માવમ્) શરીર અને ઇન્દ્રિયો પણ બ્રહ્મલોક નિવાસી મુક્ત આત્માને હોય છે (વિકલ્પામનનાત્) આત્મામાં વિકલ્પ એટલે કે વૈવિધ્ય બતાવ્યું હોવાથી.

ભાવાર્થ:— જૈમિનિ આચાર્ય માને છે કે મુક્ત આત્માને શરીર અને ઇન્દ્રિયો પણ છે, કારણ કે વેદાંતમાં જણાવ્યું છે કે સઘ્વા મયતિ, ત્રિધા મયતિ, પદ્મધા મયતિ, સપ્તધા મયતિ, નવધા મયતિ ॥ છા. ૭-૨૬-૨. વિકલ્પ એટલે વિવિધતા. મુક્ત આત્મા એક પ્રકારે, ત્રણ પ્રકારે, પાંચ પ્રકારે, સાત પ્રકારે અને નવ પ્રકારે થાય છે. આના કરતાં ઘણા પ્રકારો બતાવ્યા છે. પ્રકાર એટલે આ ઠેકાણે ભેદ સમજી શકાય છે. હવે વિચાર એ થાય છે કે, આત્મા એક જ છે. તે બે, ત્રણ, પાંચ, સાત અને નવ શી રીતે થઈ શકે? અખંડ એક વસ્તુમાં ભેદ માની શકાય નહિ. બે ભેદ માનવામાં આવે તો આત્મા અખંડ છે, અભેદ છે એમ માની શકાય નહિ અને તેથી આત્મા અભેદ છે, અચ્છેદ છે વગેરેનું વર્ણન કરનાર શાસ્ત્ર ખોટાં કરે. આ કારણથી એમ માનવું જોઈએ કે, આત્મામાં જે ભેદો વર્ણવ્યા છે તે શરીર દ્વારા ભેદો છે. આત્મા એક છે, પણ એકી વખતે તે અનેક શરીરો ચલાવે છે તેથી તેમાં ભેદ જણાય છે. આ કારણથી જૈમિનિ આચાર્ય બ્રહ્મલોકમાં મુક્ત આત્માને શરીર અને ઇન્દ્રિયો પણ છે એમ માને છે.

અહીં શંકા એ થઈ શકે છે કે જો મુક્ત આત્માને પણ શરીર, ઈન્દ્રિય અને મનનો સંબંધ હોય તો એ મુક્ત શી રીતે કહેવાય ? શરીરવાળો કોઈપણ આત્મા સુખ-દુઃખ પામ્યા વગર રહે નહિ. તો પછી મુક્ત અને સાંસારિક આત્મામાં ફેર શો ?

આનો ઉત્તર કેટલાક આચાર્યો એવો આપે છે કે—જેમ મન એ દૈવચક્ષુરૂપ માનવામાં 'આંખ' છે, તેમ ઈન્દ્રિયો અને શરીર પણ દિવ્ય માનવામાં આવે છે. દિવ્ય શરીર કર્મથી ઉત્પન્ન થતું નથી, એ તો મુક્ત આત્માને મળેલી અનેક શક્તિઓનું પરિણામ છે. કર્મજન્ય શરીર જ સુખ-દુઃખનું કારણ હોય છે. અશ્વ્યજન્ય દિવ્ય શરીર દુઃખનું કારણ નથી, અર્થાત્ એ શરીરથી દુઃખ લોગવાતું નથી. દિવ્ય લોગ દિવ્ય શરીરથી લોગવાય છે, આમ માનવામાં કશો દોષ નથી.

અહીં શંકા ઊભી થાય છે કે, ઉપર જે દિવ્ય શરીર અને દિવ્ય ઈન્દ્રિયોની કલ્પના કરી છે તે દૃષ્ટાનુસારિણી કલ્પના નથી. કલ્પના દૃષ્ટાનુસારી હોવી જોઈએ, એ જ સામાન્ય ન્યાય છે, તેનો અહીં અપવાદ જણાય છે. આ પ્રમાણે લૈમિનિ મુનિ મુક્તિમાં પણ શરીર અને ઈન્દ્રિયોનો સંબંધ બ્રહ્મલોક નિવાસી મુક્ત આત્માને છે, એમ માને છે. ॥ ૧૧ ॥

હવે સૂત્રકાર ભગવાન્ વ્યાસ પોતાનો મત જણાવે છે:

દ્વાદશાહ્વદુભયવિધં વાદરાયગોક્તઃ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ—(અતઃ) ઉપનિષદોમાં બંને પ્રકારનાં વચનો હોવાથી (ઉભયવિધમ્) બ્રહ્મલોકમાં રહેનાર વિદ્વાન અશરીર અને અશરીર પણ હોય છે, એવું (વાદરાયગઃ) બાહરાયજ્ઞ મુનિ માને છે. (દ્વાદશાહ્વદુ) દ્વાદશાહ પેઠે.

ભાવાર્થ:—વેદાંતમાં બ્રહ્મલોક નિવાસી વિદ્વાન્ શરીરવાળો પણ થઈ શકે છે અને શરીરરહિત પણ થઈ શકે છે. ન્યારે એ

વિદ્વાન્ શરીરની કામના કરે ત્યારે શરીરી થાય છે અને જ્યારે શરીરના અભાવની કામના કરે ત્યારે અશરીર પણ રહી શકે છે. આમ એ વિદ્વાન બંને પ્રકારે પોતાની વિદ્યાના પ્રભાવે રહી શકે છે. એમ બાદરાયણુ આચાર્ય માને છે. બાદરાયણુ આચાર્ય એટલે આ વેદાંત-સૂત્રોના રચયિતા વ્યાસ ભગવાન પોતે જ.

બ્રહ્મલોક નિવાસી વિદ્વાન્ પરમસુકિતમાં હોતો નથી, પણ પરમ-સુકિત મેળવવાની નજીકમાં છે, માટે તેને સુકત આત્મા કહે છે. જેમ અરુણોદય દિવસ નથી પણ દિવસનું પૂર્વરૂપ છે, તેથી તે પણ દિવસ ગણાય છે. એ જ પ્રમાણે બ્રહ્મલોક નિવાસી વિદ્વાનનું સુકત હોવા વિશે સમજવું.

સુકત આત્મા સશરીર અને અશરીર બંને રીતે હોય છે, તેમાં વૈદિક દ્વાદશાંત સૂત્રકાર આપે છે; જેમ 'દ્વાદશાહ' સત્ર પણ કહેવાય અને અહીંન પણ કહેવાય.

સત્રની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે:

દ્વાદશાહમૃદિકામાં ઉપેયુઃ । આ વાક્ય સત્રને લગતું છે. જેમાં ઉપ+હ ધાતુનું અથવા આહ ધાતુનું ક્રિયાપદ વપરાયું હોય અને જેના કરનારાઓ ૧૭થી ૨૪ હોય તે સત્ર કહેવાય છે.

દ્વાદશાહેન પ્રજાકામં યાજયેત્ । આ વાક્ય દ્વાદશાહને અહીંન તરીકે બતાવે છે.

જ્યારે યજ્ઞ ધાતુનું ક્રિયાપદ હોય અને એક જ કર્તા હોય ત્યારે 'દ્વાદશાહ' સત્ર પણ છે અને અહીંન પણ છે; તેમ બ્રહ્મલોક નિવાસી સુકત આત્મા સશરીર પણ છે અને અશરીર પણ છે, એમ ભગવાન વ્યાસ મુનિ માને છે. ॥ ૧૨ ॥

શરીર વગર લોગ લોગવાય શી રીતે ? એનું સમાધાન આ નીચેના સૂત્રમાં છે:

તન્મમાવે સન્ધ્યવદુપપત્તે: ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ:- (તન્મમાવે) શરીરના અભાવમાં (સન્ધ્યવદુ) સ્વપ્ન-અવસ્થામાં જેમ અનુભવાય છે તેમ (ઉપપત્તે:) ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી.

ભાવાર્થ:- સ્વપ્નદશામાં આત્માને સ્થૂલ શરીર અને ઈન્દ્રિયો હોતાં નથી, છતાં પોતે જે જગ્યાએ સૂતો હોય ત્યાંથી બીજે ડેકાણે કેઈ શહેરમાં કે જંગલમાં હોય એવો દેખાવ થાય છે; ત્યાં આત્મા પોતાને શરીર હોય એમ અનુભવે છે અને ઈન્દ્રિયો પણ હોય એમ એને લાગે છે. આ કારણથી તે સ્વપ્નમાં ઉપલોગ પણ કરી શકે છે. આ પ્રમાણે મુક્ત આત્માને શરીર અને ઈન્દ્રિયો ન હોવા છતાં પિતૃ આદિ લોકોને પોતાની સમીપ ઊભેલા બુદ્ધિ છે અને તેથી તે તેને લગતા આનંદનો અનુભવ પણ કરે છે.

આ રીતે શરીર વગર પણ પ્રલોભકનો મુક્ત આત્મા પોતાની અધ્યાત્મ-વિદ્યાના પ્રભાવે શરીર અને ઈન્દ્રિયોથી રહિત હોવા છતાં દર્શન, સ્પર્શનજન્ય સુખ અનુભવી શકે છે. આ પણ ભગવાન સૂત્રકારનું મન્તવ્ય છે. ॥ ૧૩ ॥

જો શરીર અને ઈન્દ્રિયો વગર પણ વિષયોનું સુખ માણી શકાતું હોય તો શરીર શામાટે માન્યું ? આનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં છે:

માયે જામણ્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ:- (માયે) જો શરીર અને ઈન્દ્રિયો હોય તો (જામણ્) જન્યદવસ્થા પેઠે વિષયોનો અનુભવ કરી શકે છે.

ભાવાર્થ:- જો પ્રલોભકમાં મુક્ત આત્માને શરીર અને ઈન્દ્રિય હોય, તો જેમ સાંસારિક આત્મા જન્યદવસ્થામાં વિષયનાં સુખો લોભાવે છે તેમ પ્રલોભકનો પિદાનું મુક્ત આત્મા પણ સુખ લોભાવી શકે ? અશરીર આત્માનું સુખ સ્વપ્નમાં શબ્દિક રીતે છે, તે શ' લોભ લેખવી શકતો નથી, ત્યારે . રીર આત્મા રિમ

પુષ્કળ ભોગ ભોગવી શકે છે. અશરીર અને સશરીર આત્માના ભોગમાં આટલો તફાવત હોય છે.

બ્રહ્મલોકના આત્માને જે શરીર અને ઇન્દ્રિયો હોય છે તે દિવ્ય કહેવાય છે.

ન્યાયદર્શનના ભાષ્યકાર વાત્સ્યાયન મુનિ મુક્ત આત્માને શરીર માનવા તૈયાર નથી. આનો આ સંબંધે સવિસ્તર લેખ ન્યાયદર્શનના ભાષ્યમાં છે. જિજ્ઞાસા ધરાવનારે તે જોઈ લેવો જોઈએ. વેદાંતનું કથન છે કે શરીરવાળા આત્માને જેમ સુખ થાય છે તેમ દુઃખ પણ થાય છે જ, માટે બ્રહ્મલોકના મુક્ત આત્માને જે શરીર હોય તો અનિચ્છાએ પણ દુઃખ ભોગવવું જ જોઈએ. બ્રહ્મલોકમાં કેવળ સુખ ભોગવવા માટે અકર્મજન્ય શરીર ઉત્પન્ન થાય છે, આવી માન્યતામાં ઘણાં વિદ્વાનો વિરુદ્ધ પડે છે; છતાં તે વેદને પ્રામાણિક રૂપે નથી માનતા એમ પણ નથી; એ વિદ્વાનો પણ પરમ આસ્તિક અને વેદ-વેદાંતમાં શ્રદ્ધા રાખનાર ગણાય છે. ॥ ૧૪ ॥

સૂત્ર ૪-૪-૧૧ માં જૈમિનિ મુનિના મત પ્રમાણે મુક્ત આત્મા એક પ્રકારે, ત્રણ પ્રકારે થાય છે વગેરે જે કહ્યું છે તેનો અર્થ એ જ કે બ્રહ્મલોકનો મુક્ત વિદ્વાન આત્મા એક શરીરવાળો અને ત્રણ શરીરવાળો પણ થાય છે વધારે શરીરવાળો પણ થાય છે. કારણ કે આત્મા તો એક અખંડ વસ્તુ છે, તેમાં એકધા, ત્રેધા, પંચધા વગેરેનો મંભવ જ નથી. શરીર મારફતે જ તે ત્રણ પ્રકારે કે પાંચ પ્રકારે થઈ શકે. હવે જો તે એક કરતાં વધારે શરીરવાળો થાય એટલે કે તે એક કરતાં વધારે શરીર અને ઇન્દ્રિયો પોતાને માટે ણનાવે, તો એક આત્મા અનેક શરીરમાં એકી સાથે કેવી રીતે હોઈ શકે? આત્મા (જીવાત્મા) અણુ હોવાથી એક સમયમાં એક જ શરીરમાં હોવાની શક્યતા છે, તો પછી અનેક શરીરોનું સંચાલન એક જ મુક્ત આત્મા કેવી રીતે કરી શકે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં છે:

પ્રદીપવદાવેશસ્તથાહિ દર્શયતિ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ— (પ્રદીપત્) પ્રદીપની પેઠે બીજાં શરીરમાં (આવેશઃ) આવેશ થાય છે (તથાહિ) તે પ્રમાણે (દર્શયતિ) વેદાંતવાક્યો બતાવે છે.

ભાવાર્થઃ— એ વાત ખરી છે કે જીવાત્મા અણુપરિમાણવાળો છે. મુક્ત દશામાં પણ તે અણુપરિમાણવાળો જ રહે છે, નિત્યવસ્તુનું પરિમાણ પણ નિત્ય જ હોય છે. આમ હોવા છતાં મુક્ત જીવાત્મા જ્યારે અનેક શરીર અને ઇન્દ્રિયો પોતા માટે સરજે છે ત્યારે એક શરીરમાં તે પોતે રહે જ છે અને બીજા શરીરમાં તેના જ્ઞાનની વ્યાપ્તિ હોય છે, આ જ્ઞાનની વ્યાપ્તિ સાંસારિક અવસ્થા એક જ શરીર પૂરતી કર્મના બંધનને લીધે રહે છે, પણ જ્યારે તે મુક્ત થાય છે ત્યારે એની શક્તિ કર્મબંધન દૂર થતાં ખીલી જીરે છે, તેથી અનેક શરીરમાં જ્ઞાનની વ્યાપ્તિ પહોંચી શકે છે. એક શરીરમાં જીવાત્મા સૂક્ષ્મ હોવાથી અમુક જ હૃદય આદિ પ્રદેશમાં હોય છે, છતાં તેને જ્ઞાનની વ્યાપ્તિથી આખા શરીરનું જ્ઞાન રહે છે અને દરેક અવયવને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ચલાવી શકે છે. હૃદયસ્થ હોવા છતાં મસ્તિષ્કમાં વિચાર કરતો જણાય છે, હાથ અને પગ દ્વારા શરીર ચલાવી રહ્યો છે. આ જ પ્રમાણે બીજા શરીરમાં ન હોવા છતાં પોતાના જ્ઞાનની વ્યાપ્તિ દ્વારા બીજાં શરીરોનું પણ સંચાલન કરી શકે છે. જેમ લોહચુંબક લોહથી થોડે દૂર હોવા છતાં પોતાની શક્તિથી લોહને ખેંચે છે, તેમ આત્મા બીજા શરીર સાથે પોતે જાતે સંબંધ ન હોવા છતાં શરીરોનું સંચાલન કરી શકે છે. અથવા દીવો એક ઠેકાણે હોય છે છતાં તેનો પ્રકાશ દૂર-દૂર જાય છે અને અંધકારને હટાવી દે છે; તેમ મુક્ત આત્માની શક્તિ માટે સુમન્યું જોઈએ. ઉપનિષદ પણ જણાવે છે કે:

વાલાગ્રશતભાગસ્ય શતઘા પરિકલ્પિતસ્ય ચ ।

ભાગો જીવસ્સવિજ્ઞેયઃ સ ચાનન્ત્યાય કલ્પતે ॥

જીવાત્મા વાળના અગ્રભાગના સો ટુકડા કરવામાં આવે તેમાંના એક ટુકડા કરતાં પણ વધારે સૂક્ષ્મ છે. અને એ જ સૂક્ષ્મ જીવાત્મા આનન્ત્યાય અનન્ત શક્તિઓનો ધરાવનાર હોય છે; પણ આ શક્તિઓ, મુક્ત અવસ્થામાં પ્રકટ થાય છે. આ પ્રમાણે માનવાથી જૈમિનિ મુનિનું કથન સ એકઠા મળતી ત્રેણા મળતી વગેરે વેદાંત-વાક્યોને અનુકૂળ થઈ શકે છે. ॥ ૧૫ ॥

પૃહ્લદારણ્યક ઉપનિષદમાં જણાવ્યું છે કે આ જીવાત્મા જ્યારે પરમાત્માના ગાઢ સંબંધમાં આવે છે ત્યારે કશું જાણતો નથી. જેમકે: પુરુષઃ પ્રાજ્ઞેનાત્મના સંપરિણ્ણકો ન વાદ્યં કિંચન વેદ નાન્તરમ્ । અહીં પ્રાજ્ઞ આત્મા એટલે પરમાત્મા, અને પુરુષ એટલે જીવાત્મા સમજવો. જીવાત્મા જ્યારે પરમાત્માથી સંપરિણ્ણક થાય છે ત્યારે તે અંદર-બહારનું કશું જ જાણતો નથી, આથી તો મુક્તિ અવસ્થામાં જીવાત્માને જ્ઞાન ન હોવાનું જણાય છે; તો પછી અનેક શરીર બનાવવાની અને તેનું બુદ્ધિપૂર્વક સંચાલન કરવાની તો વાત જ ક્યાં રહી? આ પ્રશ્નનો શો ઉત્તર છે, એ આ સૂત્રમાં જણાવે છે:

સ્વાપ્યયસંપત્યોરન્યતરાપેક્ષ માવિષ્કૃતં હિ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થઃ— (સ્વાપ્યયસંપત્યોઃ) સુષુપ્તિ અને મરણ (અન્યતરાપેક્ષમ્) બેમાંથી એકની અપેક્ષાએ એ કહેવામાં આવ્યું છે (હિ) કારણ કે (આવિષ્કૃતમ્) ઉપનિષદોમાં એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.

ભાવાર્થઃ— પરમાત્માની સાથે જ્યારે આત્મા બીજા બધા સંબંધોથી મુક્ત થઈ સંબંધ પામે છે ત્યારે તેને કશું જ્ઞાન રહેતું નથી, એ તો સુષુપ્તિ અવસ્થાને લીધે છે અથવા તો મરણની અવસ્થાને લીધે છે. સુષુપ્તિ અવસ્થામાં જીવાત્માને જ્ઞાન હોતું નથી, તેમ મરણ અવસ્થામાં પણ એને (આત્માને)

જ્ઞાન હાંતું નથી એ તો સૌ કોઈ જાણે છે. એ કંઈ મુક્તિ અવસ્થાનું વર્ણન નથી. મુક્તિ અવસ્થામાં તો જ્ઞાન ઊલટું વધે છે. સ વા એપ દિવ્યેન ચક્ષુષા મનસૈતાન્ કામાન્ પસ્યન્ રમતે ચ એતે વ્રહ્મલોકે । છાં. ૮-૧૨-૫. બ્રહ્મલોકમાં રહેનારા જીવાત્મા દિવ્યચક્ષુરૂપ મનથી આ કામોને જોતો આનંદ માણે છે. આ ઠેકાણે પસ્યન્ પદનો અર્થ 'જાણતો' એવો થાય છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે બ્રહ્મલોકમાં રહેનાર મુક્ત વિદ્વાન જીવાત્મામાં પુષ્કળ જ્ઞાન હોય છે અને શક્તિઓનો પણ ખૂબ વિકાસ થયેલો હોય છે. મુક્તિમાં આત્માને જ્ઞાન નથી રહેતું એ વેદાંતશાસ્ત્રને માન્ય નથી. ॥ ૧૬ ॥

હવે, બ્રહ્મલોકસ્થ મુક્તકલ્પ વિદ્વાનના ઐશ્વર્ય સંબંધી વિચાર કરવામાં આવે છે. મુક્ત આત્મા સત્યસંકલ્પ છે અને તે જે લોકનો સંકલ્પ કરે તે કેવળ સંકલ્પના બળથી તે લોકને બનાવી શકે છે. તો અહીં પ્રશ્ન એ થાય છે કે મુક્ત બ્રહ્મલોકસ્થ આત્માના ઐશ્વર્ય અને શક્તિઓ ઉપર કોઈનું નિયમન છે કે નહિ ? અનાદિમિદ્ધ પરમાત્માનું એના ઉપર નિયમન છે કે નહિ ? જો ન હોય તો એ પણ ઈશ્વર જ બની રહે છે. બ્રહ્મલોકમાં જેટલા મુક્ત વિદ્વાન આત્માઓ હોય છે તે બધાને જો અસીમ ઐશ્વર્ય અને શક્તિઓ હોય તો ઈશ્વર અને મુક્ત આત્માઓમાં ફેર શો ? અનાદિસિદ્ધ પરમાત્માનાં કાર્યો પણ જો એ કરી શકે તો એ બધામાં સાચો ઈશ્વર કયો ? જો મુક્ત આત્માઓ બધા જ ઈશ્વર બની જતાં હોય અને અનાદિસિદ્ધ ઈશ્વરનાં કામ પણ તે કરી શકતા હોય તો એક મુક્ત આત્મારૂપ ઈશ્વર એવો સંકલ્પ કરે કે, 'હું જગત બનાવું,' એ જ વખતે બીજો મુક્ત આત્મા એવો સંકલ્પ કરે કે, 'હું જગતનો નાશ કરું,' વળી ત્રીજો પણ એ જ વખતે એવો સંકલ્પ કરે કે, 'હું જગતનું પોપણ કરું.' ત્રણ મુક્ત આત્માઓના સંકલ્પ કરે કે, 'હું જગતની સ્થિતિ થાય, કે જગતનો ઉત્પત્તિ થાય, કે જગતની

નાશ થાય? ત્રણ એક સાથે તો ન જ થઈ શકે? જીવન, મરણ અને ઉત્પત્તિ—આ ત્રણેની એક જ કાળમાં હોવાની શું શક્યતા છે? જો આ સંકલ્પ ખોટા પડે તો તે સત્યસંકલ્પવાળા છે એ કેમ માની શકાય? આ બધાનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં આપવામાં આવે છે:

જગદ્વ્યાપારવર્જં પ્રકરણાદસંનિહિતત્ત્વાચ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ:— (જગદ્વ્યાપારવર્જમ્) જગતના વ્યાપાર સિવાય એનું જીવન છે. (પ્રકરણાત્) પ્રકરણ હોવાથી (ચ) અને (અસંનિહિતત્ત્વાત્) એ સંનિહિત ન હોવાથી.

ભાવાર્થ:— જોએ બ્રહ્મલોકમાં બ્રહ્મના સાયુજ્યને પામી બ્રહ્મનો આનંદ ભોગવી રહ્યા છે તેઓની શક્તિ જગતને બનાવવાની નથી, તેમ તેનું પાલન કરવાની પણ શક્તિ નથી, તેમ તેનો સંહાર કરવાની શક્તિ પણ નથી. મુક્ત થવાનો અર્થ ‘સર્વશક્તિમાન બનવું’ થતો નથી. મુક્ત આત્માનું જીવન પરમાત્માના જીવન કરતાં ઓછું હોય છે, અને તેના ઉપર અનાદિસિદ્ધ પરમાત્માનું નિયમન છે. મુક્ત જીવાત્માઓને પોતાની શક્તિઓનો ખ્યાલ હોવાથી એ જગતને બનાવવાનો, જગતની સ્થિતિ કરવાનો તથા જગતનો નાશ કરવાનો સંકલ્પ કરતા નથી. અન્ય સંકલ્પ તેઓ કરી શકે છે અને એ સંકલ્પો એના સાચા જ પડે છે.

જગતના વ્યાપારમાં તો અનાદિસિદ્ધ પરમાત્મા જ સ્વભાવસિદ્ધ અધિકૃત છે. એ જ પરમાત્માને લક્ષમાં રાખી વેદાંતમાં ઉપદેશવામાં આવ્યું છે કે તદ્માદ્ વા એતદ્માદ્ આકાશઃ સંભૂતઃ આકાશાદ્ વાયુઃ... ઇત્યાદિ તૈત્તિરીય ઉપ. ૨-૧.

યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ યેન જ્ઞાતાનિ જીવન્તિ, યથ્યવન્યમિ સંપ્રિગ્નન્તિ, તદ્ વિમિશસ્ય, તદ્ દ્રક્ષ્યમ્ ઇતિ । તૈત્તિ. ઉપ. ૩-૧. મીમાંસ્યાદ્ વાતઃ પરતે... ઇત્યાદિ તૈત્તિ. ઉપ. ૨-૮. આ બધો ઉપદેશ અનાદિસિદ્ધ પરમેશ્વરને ઉદ્દેશીને જ છે. કોઈ મુક્ત આત્માને મારે એ વાક્ય કહેવામાં આવ્યું નથી.

કહેવાનો ભાવ એ છે કે મુક્ત આત્માનો ઉદ્દેશ પરમાત્માના સ્વરૂપને પ્રત્યક્ષ કરવાનો અને તેનાથી આનંદ મેળવવાનો જ હોય છે. કોઈ અલૌકિક શક્તિઓ મેળવી કંઈ નવું બનાવવું એવો તેનો ઉદ્દેશ જ હોતો નથી. આ કારણથી પણ તેઓ જગત બનાવવા વગેરેમાં પડી શકતા નથી. મુક્તિનો અર્થ જ દુઃખથી છૂટા થવું અને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ થાય છે. માટે જગતના વ્યાપારમાં તેઓનું સંનિધાન નથી. પરમાત્મા તો સર્વનો અન્તરાત્મા છે. કોઈ મુક્ત આત્મા કોઈનો પણ અન્તરાત્મા નથી; કારણ કે તેનું પરિભાણ જ સૂક્ષ્મ છે. આ કારણથી જે અનાદિ-સિદ્ધ, સર્વવ્યાપક, સર્વશક્તિમાન અને સર્વજ્ઞ બ્રહ્મ છે, તેના પ્રકરણમાં કોઈ પણ મુક્ત આત્મા આવી શકતો નથી.

આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે મુક્ત આત્માનું ઐશ્વર્ય જગત બનાવવાને અસમર્થ છે. એ મુક્ત આત્મા તો બ્રહ્મના સ્વરૂપને અનુભવીને કૃતાર્થ થયો છે. ॥ ૧૭ ॥

ફરીથી શંકા ઉઠાવે છે કે, જ્યારે મુક્ત આત્મા સ્વારાજ્ય પામે છે તો પછી એને જગતનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કરવાની શક્તિ કેમ ન હોય ?

પ્રત્યક્ષોપદેશાદિતિ ચેન્નાધિકારિકમણ્ડલસ્યોક્તેઃ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થઃ— (પ્રત્યક્ષોપદેશાત્) ઉપનિષદાદિ શ્રુતિમાં એનો ઉપદેશ હોવાથી જગતનો વ્યાપાર પણ કરી શકે છે (ક્ષિતિ ચેત્) એ એમ માનવામાં આવે તો (ન) એ ઠીક નથી (આધિકારિકમણ્ડલસ્યોક્તેઃ આધિકારિક મંડળમાં રહેલા ભોગોની ઉક્તિ હોવાથી).

ભાવાર્થઃ— આ સૂત્રમાં ‘પ્રત્યક્ષ’ પદ વેદાન્ત અને વેદને માટે વપરાયું છે. આ શાસ્ત્રમાં ઘણે ઠેકાણે પ્રત્યક્ષ એટલે શ્રુતિ, અને અનુમાન એટલે સ્મૃતિ, એમ કહેવામાં આવ્યું છે, તેથી અહીં પણ પ્રત્યક્ષોપદેશાત્ એટલે શ્રુતિનો ઉપદેશ હોવાથી, એવો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે.

તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્ ૧-૬ માં કહેવામાં આવ્યું છે કે આત્મેતિ સ્વાસ્થ્યમ્ = મુક્ત આત્મા પોતાનું રાજ્ય પામે છે. પોતાના રાજ્યમાં રાજ્ય જેમ સ્વતંત્ર હોય છે તેમ મુક્ત આત્મા સર્વથા સ્વતંત્ર હોય છે, એટલે એ જગતની રચના આદિમાં પણ સ્વતંત્ર હોઈ શકે. સ સ્વાસ્થ્યમ્ ભવતિ તસ્ય સર્વેષુ-લોકેષુ કામચારો ભવતિ । છા. ઉપ. ૭-૨૫-૨. અહીં પણ મુક્ત આત્માને સ્વરાટ્ કહેવામાં આવ્યો છે, અને તેને સર્વલોકમાં કામચાર હોય છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. તો પછી જગતના કામમાં એનું સ્વાતંત્ર્ય કેમ નહિ ? અથવા જગતને બનાવવાની શક્તિ એનામાં નથી એ શી રીતે માની શકાય ?

આનો ઉત્તર એ છે કે સૂર્યાદિ આધિકારિક મંડલરૂપ જે લોકો છે અને તેમાં જે લોગો છે, તેમાં મુક્ત આત્માનું સ્વાતંત્ર્ય છે એમ કહ્યું છે. સ્વાસ્થ્યમ્ મળ્યું છે તે સુખ લોગવવા માટે. મુક્ત આત્માને સર્વ આધિકારિક મંડલોમાં સ્વેચ્છાપૂર્વક જવા-આવવાનું જે કહેવામાં આવ્યું છે તે પણ તે-તે લોકોમાં જે લોગો હોય છે તે-તે લોગોને મુક્ત આત્મા પણ લોગવી શકે છે. લોગને માટે જ સર્વલોકમાં મુક્ત વિદ્વાન આત્માને કામચાર હોય છે.

રાજ્યને પણ પોતાના રાજ્યમાં ગમે ત્યાં હરવાફરવાની છૂટ હોય છે અને તે-તે પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થતા પદાર્થોનો લોગ કરવાની પણ છૂટ હોય છે. તેમ મુક્ત આત્માને સર્વલોકમાં સ્વતંત્રતા ઉપદેશેલી છે. આથી જગતના વ્યાપારમાં પણ તે શક્તિમાન અને સ્વતંત્ર છે એ કેમ સમજી શકાય ? લોકોમાં જવું એ જુદી વાત છે અને લોકોને ઉત્પન્ન કરવા, સ્થિતિમાં રાખવા અને તેનો લય કરવો એ પણ જુદી વાત છે. લોગ લોગવવા પૂરું જ સ્વાતંત્ર્ય મુક્તિ પુરુષને હોય છે. જગતની રચનામાં એને સ્વાતંત્ર્ય નથી, એનામાં શક્તિ પણ નથી. એ કામ તો અનાદિસિદ્ધ ઈશ્વરનું જ છે, કે જે સર્વાન્તર્યામી અને સર્વજ્ઞ છે. આથી એ ચોક્કસ સમજવું રહ્યું કે મુક્ત આત્માને પરમાત્માના કામ કરવાનું સામર્થ્ય નથી. ॥ ૧૮ ॥

મુક્તિમાં શું છે તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે:

વિકારાવર્તિ ચ તથાહિ સ્થિતિમાહ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ:- (વિકારાવર્તિ) મુક્ત વિદ્વાન્ આત્માનું સ્વરૂપ વિકારને વશ હોતું નથી (ચ) અને (તથાહિ) તે પ્રમાણે (સ્થિતિમ્) સ્થિતિ (આહ) સમજાવે છે.

ભાવાર્થ:- મુક્ત આત્મા કદી પણ વિકારને વશ થતો નથી. તે તો આત્મકીડ—પોતામાં જ આનંદ પામનાર અને આત્મચરિતિ—પોતામાં જ રતિ રાખનાર હોય છે. જ્ઞાનપ્રસાદેન વિશુદ્ધસત્ત્વસ્થાતુ ત પસ્યતે નિષ્કલં ધ્યાયમાનઃ મુંડક. ૩-૧-૮. જેનું સત્ત્વ વિશુદ્ધ થયું છે તે મુક્ત આત્મા પરમાત્માનું જ ચિન્તન કરે છે અને તેના નિષ્કલ અખંડ આનંદસ્વરૂપનો અનુભવ કરે છે. અથ સોડમયગતો ભવતિ । તૈ. ઉપ. ૨-૭. મુક્ત આત્મા સર્વથા અભયને પામેલો હોય છે. રસો વૈ સઃ । રસ હોવાય લ્હાનન્દી ભવતિ । તૈ. ઉપ. ૨-૭. પરમાત્મા રસસ્વરૂપ છે, રસને મેળવી મુક્ત આત્મા આનંદી બને છે.

યદા હોવૈષ એતસ્મિન્ અદસ્યેડનાત્મ્યેડનિરુક્તેડનિલ્યનેડમય પ્રતિષ્ઠા વિન્દ-તેઅય સોડમયં ગતો ભવતિ । તૈ. ઉપ. ૨-૭. જ્યારે મુક્ત આત્મા અદશ્ય, અદુઃખસ્વરૂપ, જેનું નિર્વચન પણ થઈ શકે નહિ, જેનો કોઈ આધાર નથી પણ એ જ સર્વનો આધાર છે—એવા પરમાત્માના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, ત્યારે તે સાચા સ્વરૂપમાં અભયને પામે છે અને શાશ્વત પ્રતિષ્ઠાને પણ પામે છે. ખરેખર તે અભયને પ્રાપ્ત થયેલો હોય છે. આથી સમજી શકાશે કે, આત્માએ અભય અને પરમાત્માના આનંદ મેળવવા તથા દુઃખથી સંદો છૂટા રહેવા મુક્તિ મેળવી છે; જગતની રચના આદિ જે અનાદિસિદ્ધ પરમાત્માનાં કામ છે તે કરવા માટે નહિ માટે મુક્ત આત્માનું ઐશ્વર્ય જગતના વ્યાપાર કરવા માટે હોતું નથી. એ જ કથન સત્ય છે. ॥ ૧૯ ॥

જગતનું બનાવવું આદિ કર્મ પરમાત્માનું જ છે, મુક્ત આત્માનું નહિ તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે:

દર્શયતશ્ચૈવં પ્રત્યક્ષાનુમાને ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ:— (ચ) અને (એવમ્) એ પ્રમાણે (પ્રત્યક્ષાનુમાને) શ્રુતિ અને સ્મૃતિ પણ (દર્શયત:) બતાવે છે.

ભાવાર્થ:— આ સૂત્રમાં પણ પ્રત્યક્ષનો અર્થ શ્રુતિ અને અનુમાનનો અર્થ સ્મૃતિ થાય છે.

વિશ્વતો ચક્ષુસ્ત વિશ્વતો મુજો વિશ્વતો બાહુસ્ત વિશ્વતસ્પાત્ । સંવાહુમ્યાં ધમતિ સં પતત્રૈર્ધાવાભૂમી જનયન્ દેવ એકઃ । ઋગ્વેદ. ૧૦-૮૧-૩. પરમાત્મા સર્વવ્યાપક અને નિત્યકૃતિવાળો છે, તે જ દી અને ભૂમિને ઉત્પન્ન કરે છે અને તે એક જ છે.

एतस्याक्षरस्य प्रकाशने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः । पृ. ૩-૮-૬.

હે ગાર્ગિ, આ અવિનાશી પરમાત્માના પ્રકાશનમાં સૂર્ય અને ચંદ્રમા ધારણ પામીને રહ્યા છે. આવી અનેક શ્રુતિઓ અને વેદાંતનાં પ્રમાણો છે. સ્મૃતિ પણ આ પ્રમાણે કહે છે. મયાગ્ન્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સૂયતે સ્વરાચરમ્ । હેતુનાનેન કૌન્તેય જગદ્વિપરિવર્તત । ગીતા. ૯-૧૦. પરમાત્મા જ પ્રકૃતિના અધિષ્ઠાતા છે, એ જ પ્રકૃતિના અધ્યક્ષ છે, તેથી પ્રકૃતિમાંથી વિવિધ કાર્યો થયાં કરે છે અને આ જ કારણથી જગત ક્રમથી ચાલી રહ્યું છે. આમાં કોઈ પણ ઠેકાણે મુક્ત આત્માને જગત બનાવવા આદિનું કહ્યું નથી. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે મુક્ત આત્માને જગતની રચના કરવાનું સામર્થ્ય નથી. પરમાત્મા જ સર્વ આત્માઓનો ઉપાસ્ય એક દેવ છે. ॥ ૨૦ ॥

તો મુક્ત આત્મા પરમાત્માનું કાર્ય ન કરી શકે તો પછી નિઃસ્વનઃ પરમં સામ્યમુપૈતિ ॥ મુ. ઉવ. ૩-૧-૩. નિઃસ્વાપ થયેલો મુક્ત આત્મા પરમાત્માના પર સામ્યને પામે છે આનો અર્થ શો ? આનો ખુલાસો આ સૂત્રમાં છે:

મોગમાત્રસામ્યલિંગાચ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થઃ— (ચ) અને (મોગમાત્રસામ્યલિંગાત) કેવળ ભોગ એટલે આનંદ જ સામ્ય હોવાનું સૂચન હોવાથી.

ભાવાર્થઃ— મુક્ત આત્માનું પરમાત્મા સાથે કેવળ ભોગથી સામ્ય હોવાનું સૂચન થાય છે. મુજ્જતે અસૌ મોગઃ । મુક્ત આત્મા મુક્તિમાં આનંદ જ ભોગવે છે, માટે ભોગરૂપ જે મુક્ત પુરુષમાં આનંદ છે તેથી તે પરમાત્મા સાથે સમાનતા ધરાવે છે. પરમાત્મામાં જેમ નિરવધિક આનંદ છે તેમ મુક્ત પુરુષમાં પણ પરમાત્માના સાક્ષાત્કારથી આનંદ જ પ્રાપ્ત થયેલ હોય છે. જેમ પરમાત્મા આનંદી છે તેમ મુક્ત આત્મા પણ આનંદી છે. પરમાત્મા જેમ જ્ઞાનનો મહાસાગર છે તેમ મુક્ત આત્મા પણ પુષ્કળ જ્ઞાનવાન હોય છે. પરમાત્મા જેમ દુઃખથી મુક્ત છે તેમ મુક્ત આત્મા પણ દુઃખથી મુક્ત હોય છે. પરમાત્મા જેમ રોગરૂપ રહિત હોય છે તેમ મુક્ત આત્મા પણ રોગરૂપથી રહિત હોય છે. આ બધું પરમાત્મા સાથેનું સામ્ય મુક્ત આત્મા પામે છે, તેથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે નિરંજનઃ પરમ સામ્ય મુપૈતિ । મુક્તે આત્મા નિરંજન બની પરમાત્માનું સામ્ય પામે છે. આમાં કયોય પણ જગદ્વ્યાપાર મુક્તને હોવાનું જણાવ્યું નથી. આથી સમજી શકાય છે કે મુક્ત આત્માનું ઐશ્વર્ય અનાદિસિદ્ધ ઈશ્વરીય જગતની રચના આદિથી જુદું હોય છે. ઈશ્વરનું કાર્ય ઈશ્વર જ કરી શકે છે. મુક્ત આત્મા જ્ઞાની હોવાથી અને પોતાના ઐશ્વર્યનો ખ્યાલ હોવાથી જગતને બનાવવાનો સંકલ્પ જ કરતો નથી. આથી મુક્ત આત્માના સત્યસંકલ્પ હોવામાં કોઈપણ દોષ આવતો નથી. ॥ ૨૧ ॥

બ્રહ્મલોકમાંથી મુક્ત આત્મા માનવ આવતો અર્થાત્ સંસારમાં પાછો ફરતો નથી પણ ત્યાંથી તે પરમ મુક્તિમાં જાય છે. તે આ સૂત્રમાં સમજાવે છે:

અનાવૃત્તિઃ શબ્દાદનાવૃત્તિઃ શબ્દાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થઃ— (અનાવૃત્તિઃ) પાછા ન ફરવું (શબ્દાત્) એ શબ્દ-પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે. (અનાવૃત્તિઃ) પાછું ન ફરવું (શબ્દાત્) એ શબ્દપ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થઃ— બ્રહ્મલોકમાંથી મુક્ત આત્માઓ પાછા સંસારરૂપ માનવ આવર્તમાં આવતાં નથી પણ ત્યાંથી પરમમુક્તિમાં જ જાય છે. સૂત્ર ૪-૪-૧૧ માં કહેવામાં આવ્યું છે કે પ્રલયકાળ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે બ્રહ્મલોકના બધા જ મુક્ત આત્માઓ બ્રહ્મા આદિ મુક્ત આત્માઓ સાથે સર્વવ્યાપકસ્વરૂપ વિષ્ણુના પરમ પદને પામે છે. ન ચ પુનરાવર્તેતે । છા. ઉપ. ૮-૧૫-૧. इम मानवमावर्तं नावर्तते ॥ છા. ઉપ. ૪-૧૫-૪. આ શબ્દપ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે કે બ્રહ્મલોકસ્થ મુક્ત આત્માની આવૃત્તિ થતી નથી. આથી સમજાય છે કે ત્યાંથી (ઉપર આપેલા પ્રમાણથી) મુક્ત આત્મા પરમ મુક્તિપદને પામે જ છે. અને ત્યાં ‘પરાંતકાળ’ સુધી મુક્ત આત્મા આનંદ ભોગવે છે. ‘અનાવૃત્તિ’ શબ્દ પરાંતકાળરૂપ સુદીર્ઘકાળને સૂચવે છે. અહીં સૂત્રની આવૃત્તિ કરી (સૂત્ર એવડાવ્યું) છે, તે એમ સૂચવે છે કે, આ ભગવાન વ્યાસમુનિકૃત સૂત્રાત્મક વેદાંતશાસ્ત્ર અહીં સંપૂર્ણ થાય છે. જ્યાં અધ્યાયની સમાપ્તિ થતી હોય ત્યાં સૂત્રમાંના એક પદની જ આવૃત્તિ કરી હોય છે, જ્યારે અહીં તો સંપૂર્ણ સૂત્રની આવૃત્તિ કરી છે; તેથી સમજાય છે કે અહીં આ વેદાંતગ્રંથ સમાપ્ત થાય છે.
 इत्योम् ॥ ૨૨ ॥

प्रणीतं ब्रह्मसूत्राणां मयाशङ्करदर्शना ।

पूर्तिमगादिदं भाष्यं ब्रह्मभावनयानिषम् ॥

इति गुर्जरभाषाभाष्ययुते वेदांतदर्शने चतुर्थाध्याये चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

अथ वेदान्तसूत्राणां वर्णानुक्रमः

सूत्र

अ. पा. सू.

(अ)

१. अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा	२-३-४३
२. अकरणत्वाच्च न दोषः	२-४-११
३. अक्षरधियां स्वविरोधः	३-३-३३
४. अक्षरमम्बरान्तधृतेः	१-३-१०
५. अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यावैव	४-१-१६
६. अन्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न	३-१-४
७. अङ्गावबद्धस्तु	३-३-५५
८. अङ्गित्वानुपपत्तेश्च	२-२-८
९. अङ्गेषु यथाश्रयभावः	३-३-६१
१०. अचलत्वं चापेक्ष्य	४-१-६
११. अणवश्च	२-४-७
१२. अणुश्च	२-४-१३
१३. अत एव च नित्यत्वम्	१-३-२६
१४. अत एव च सर्वाण्यनु	४-२-२
१५. अत एव चाग्नीन्धनद्यनपेक्षा	३-४-२५
१६. अत एव चानन्याधिपति	४-४-६
१७. अत एव चोपमा सूर्यकादिवत्	३-२-१८
१८. अत एव न देवता भूतं च	१-२-२७
१९. अत एव प्राणः	१-१-२३
२०. अतः प्रबोधोऽस्मात्	३-२-८
२१. अतश्चायनेऽपि दक्षिणे	४-२-२०
२२. अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च	३-४-२६
२३. अतिदेशान्च	३-३-४६
२४. अतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्गम्	३-२-२६

२५. अतोऽन्यापि ह्येकेषा मुभयोः	४-१-१७
२६. अत्ता चराचरप्रहणात्	१-२-८
२७. अथातो ब्रह्मजिज्ञासा	१-१-१
२८. अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः	१-२-२१
२९. अदृष्टानियमात्	२-३-५१
३०. अधिकं तु भेदनिर्देशात्	२-१-२२
३१. अधिकोपदेशात्तु वादरायण	३-४-८
३२. अधिष्ठानानुपपत्तेश्च	२-२-३८
३३. अध्ययनमात्रवतः	३-४-१२
३४. अनभिभवं च दर्शयति	३-४-३५
३५. अनवस्थितेरसंभवा च नेतरः	१-२-१७
३६. अनारब्धकार्ये एव तु	४-१-१५
३७. अनाविष्कुर्वन्नन्वयात्	३-४-५०
३८. अनावृत्तिः शब्दादनावृत्ति	४-४-२२
३९. अनियमः सर्वासामविरोधः	३-३-३१
४०. अनिष्टादिकारिणामपि	३-१-१२
४१. अनुकृतेस्तस्य च	१-३-२२
४२. अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धा	२-३-४८
४३. अनुपपत्तेश्च न शरीरः	१-२-३
४४. अनुवधादिभ्यः प्रज्ञान्तर	३-३-५०
४५. अनुप्रेयं वादरायणः साम्य	३-४-१६
४६. अनुस्मृते चाद्विदिः	१-२-३०
४७. अनुस्मृतेश्च	२-२-२५
४८. अनेन सर्वगतत्वमायाम	३-२-३७
४९. अन्तर उपपत्तेः	१-२-१३
५०. अन्तरा चापि तु तद्वृत्तेः	३-४-३६
५१. अन्तराभूतमामवन् स्वात्मनः	३-३-३५

५२. अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण	२-३-१५
५३. अन्तर्याम्यधिदैवादिषु	१-२-१८
५४. अन्तवत्वमसर्वज्ञता वा	२-२-४१
५५. अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्	१-१-२०
५६. अन्त्यावस्थितेश्चोभय नित्यत्वा	२-२-३६
५७. अन्यत्राभावाच्च न कृणादिवत्	२-२-५
५८. अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्ना	३-३-६
५९. अन्यथानुमितौ च	२-२-६
६०. अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नो	३-३-३६
६१. अन्यथाभावव्यावृत्तेश्च	१-३-१२
६२. अन्याधिष्ठितेषु पूर्ववद्	३-१-२४
६३. अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्न	१-४-१८
६४. अन्यार्थश्च परामर्शः	३-१-२०
६५. अन्वयादिति चेत्स्यादवधार	३-३-१७
६६. अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा	२-१-१७
६७. अपि च सप्त	३-१-१५
६८. अपि च स्मर्यते	१-३-२३
६९. अपि च स्मर्यते	२-३-४५
७०. अपि च स्मर्यते	३-४-३०
७१. अपि च स्मर्यते	३-४-३७
७२. अपि चैवमेके	२-१-१३
७३. अपि च संराधने प्रत्यक्षानु	३-२-२४
७४. अपीतौ तद्वत्प्रसंगादसमजसम्	२-१-१८
७५. अप्रतीकालम्बनान्नयाति	४-३-१५
७६. अवाधाच्च	३-४-२८
७७. अभाव बादरिराह ह्येवम्	४-४-१०
७८. अमिध्योपदेशाच्च	१-४-२४

७९. अमिमानिव्यपदेशस्तु विशे	२-१-५
८०. अमिव्यक्तेरित्यादमरथ्यः	१-२-२६
८१. अभिसंध्यादिष्वपि चैवम्	२-३-५२
८२. अभ्युपगमेप्यर्थाभावात्	२-२-६
८३. अम्बुवदग्रहणा तु न तथान्वम्	३-२-१६
८४. अरूपदेव हि तत्प्रधानत्वात्	३-२-१४
८५. अर्चिरादिना तत्प्रथितेः	४-३-१
८६. अर्भकौकस्त्यात्तद्व्यपदेशाच्च	१-२-७
८७. अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम्	१-३-२१
८८. अवस्थितिर्वैशेष्यादिति चेन्न	२-३-२४
८९. अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः	१-४-२२
९०. अविभागेन दृष्टत्वात्	४-४-४
९१. अविभागो वचनात्	४-२-१६
९२. अविरोधश्चन्दनवत्	२-३-२३
९३. अशुद्धमिति चेन्न शब्दात्	३-१-२५
९४. अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः	२-१-२३
९५. अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादि	३-१-६
९६. असति प्रतिज्ञापपरोध	२-२-२१
९७. असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्र	२-१-७
९८. असद्व्यपदेशाच्चेति चेन्न धर्मा	२-१-१७
९९. असंततेश्चाव्यतिकर	२-३-४६
१००. असंभ्रमस्तु सतोऽनुपपत्तेः	२-३-६
१०१. असार्वत्रिकी	३-४-१०
१०२. अस्ति तु	२-३-२
१०३. अस्मिन्नस्य च तद्योगंशास्ति	१-१-१६
१०४. अस्त्येव चोपपत्तरेव ऊष्मा	४-२-११

(आ)

१०५. आकाशस्तद्विज्ञान	१-१-२२
-----------------------	--------

१०६. आकाशे चाविशेषात्	२-२-२४
१०७. आकाशोऽर्थान्तरत्वादि	१-३-४१
१०८. आचारदर्शनात्	३-४-३
१०९. आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्	४-३-४
११०. आत्मकृतेः परिणामात्	१-४-२६
१११. आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात्	३-३-१६
११२. आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि	२-१-२८
११३. आत्मशब्दाच्च	३-३-१५
११४. आत्मा प्रकरणात्	४-४-३
११५. आत्मेति तूपगच्छन्ति	४-१-३
११६. आदरादलोपः	३-३-४०
११७. आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्ते	४-१-६
११८. आधानाय प्रयोजनाभावात्	३-३-१४
११९. आनन्दमयोऽभ्यासात्	१-१-१२
१२०. आनन्दादयः प्रधानस्य	३-३-११
१२१. आनर्थक्यमिति चेन्न	३-१-१०
१२२. आनुमानिकमप्येकेषामिति	१-४-१
१२३. आपः	२-३-११
१२४. आप्रायणात्तथाहि दृष्टम्	४-१-१२
१२५. आभास एव च	२-३-५०
१२६. आमनन्ति चैव मस्मिन्	१-२-३२
१२७. आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मैहि	३-४-४५
१२८. आवृत्तिरसकृदुपदेशात्	४-१-१
१२९. आसीनः सभवात्	४-१-७
१३०. आह च तन्मात्रम्	३-२-१६

(३)

१३१. इतरपरामर्शात्स इति चेन्न

१-३-१८

१३२. इतरव्यपदेशाद्विताकरणादि	२-१-२१
१३३. इतरस्याप्येवमसंश्लेष	४-१-१४
१३४. इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नो	२-२-१८
१३५. इतरे त्वर्थसामान्यात्	३-३-१३
१३६. इतरेषां चानुपलब्धेः	२-१-२
१३७. इयदामननात्	३-३-३४

(६)

१३८. ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः	१-३-१३
१३९. ईक्षतेर्नाशब्दम्	१-१-५

(७)

१४०. उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौ	१-४-२१
१४१. उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम्	२-३-१८
१४२. उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु	१-३-१८
१४३. उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधान्	२-२-२०
१४४. उत्पत्त्यसंभवात्	२-२-४२
१४५. उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः	२-२-२७
१४६. उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभय	१-१-२७
१४७. उपपत्तेश्च	३-२-३५
१४८. उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च	२-१-३६
१४९. उपपन्नस्तद्वक्ष्यार्थोपलब्धेः	३-३-३०
१५०. उपपूर्वमपि त्वेके भावमशन	३-४-४२
१५१. उपमदं च	३-४-१६
१५२. उपलब्धिवदनियमः	२-३-३७
१५३. उपसंहारदर्शान्नेति चेन्न	२-१-२४
१५४. उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेष	३-३-५
१५५. उपस्थितेऽतस्तद्वचनात्	३-३-४१
१५६. नृनपाउदा	२-३-३५

१५७. उभयथा च दोषात्	२-२-१६
१५८. उभयथा च दोषात्	२-२-२३
१५९. उभयथापि न कर्मात्तस्त	२-२-१२
१६०. उभयव्यपदेशात्त्वहि कुण्डलवत्	३-२-२७
१६१. उभयव्यामोहात्तत्तिद्धेः	४-३-५

(ऊ)

१६२. ऊर्ध्वरेत सु च शब्दे हि	३-४-१७
------------------------------	--------

(ए)

१६३. एक आत्मनः शरीरे भावात्	३-३-५३
१६४. एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः	२-३-८
१६५. एतेन योगः प्रत्युक्तः	२-१-३
१६६. एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि	२-१-१२
१६७. एतेन सर्वे व्याख्याता	१-४-२८
१६८. एवं चात्मा कात्स्न्यम्	२-२-३४
१६९. एवं मुक्तिफलानियमस्तद्व	३-४-५२
१७०. एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावाद	४-४-७

(ऐ)

१७१. ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे	३-४-५१
---------------------------------	--------

(क)

१७२. कम्पनात्	१-३-३६
१७३. करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः	२-२-४०
१७४. कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्	२-३-३३
१७५. कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च	१-२-४
१७६. कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवद्	१-४-१०
१७७. कामकारेण चैके	३-४-१५
१७८. कामाच्च नानुमानापेक्षा	१-१-१८

१७९. कामादीतरत्र तत्र चयात	३-३-३६
१८०. काम्यास्तु यथाकामं	३-३-६०
१८१. कारणत्वेन चाकाशादिषु	१-४-१४
१८२. कार्यं चादरिरस्य गत्युपपत्तेः	४-३-७
१८३. कार्याख्यानादपूर्वम्	३-३-१८
१८४. कार्यात्यये तदध्यक्षेण	४-३-१०
१८५. कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहित	२-३-४२
१८६. कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टम्	३-१-१८
१८७. कृत्स्नप्रसक्तिर्निखयवत्वशब्द	२-१-२६
१८८. कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः	३-४-४८
१८९. क्षणिकत्वाच्च	२-२-३१
१९०. क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्र	१-३-३५

(ग)

१९१. गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टम्	१-३-१५
१९२. गतिसामान्यात्	१-१-१०
१९३. गतेरर्थवत्वमुभयथाऽन्यथा हि	३-३-२६
१९४. गुणसाधारण्यश्रुतेश्च	३-३-६४
१९५. गुणाद्वा लोकवत्	२-३-२५
१९६. गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि	१-२-११
१९७. गौणश्चेन्नात्मशब्दात्	१-१-६
१९८. गौण्यसंभवात्	२-३-३
१९९. गौण्यसंभवात्	२-४-४

(घ)

२००. चक्षुरादिवत्तु तत्सह शिष्टया	२-४-१०
२०१. चमसवद्विशेषात्	१-४-८
२०२. चरणादिति चेन्नोपलक्षणा	३-१-६
२०३. चराचन्यपात्रयस्तु	२-३-१६

२०४. चिति तन्मात्रेण तदात्मक ४-४-६

(छ)

२०५. छन्दत उभयाविरोधात् ३-३-२८

२०६. छन्दोऽभिधानात्रेति चेन्न १-१-२५

(ज)

२०७. जगद्वाचित्वात् १-४-१६

२०८. जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसं ४-४-१७

२०९. जन्माद्यस्य यतः १-१-२

२१०. जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति १-१-३१

२११. जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेतद्व्याख्यातम् १-४-१७

२१२. ज्ञेयत्वावचनाच्च १-४-४

२१३. ज्ञोऽत एव २-३-१८

२१४. ज्योतिराद्यधिष्ठान तु २-४-१४

२१५. ज्योतिरुपक्रमात्तु तथा १-४-६

२१६. ज्योतिर्दर्शनात् १-३-४०

२१७. ज्योतिश्चरणाभिधानात् १-१-२४

२१८. ज्योतिषि भावाच्च १-३-३२

२१९. ज्योतिषैकैयामसत्यन्ते १-४-१३

(त)

२२०. त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्य २-४-१७

२२१. तच्छ्रुतेः ३-४-४

२२२. तडितोऽधि वरुणः सम्बन्धात् ४-३-३

२२३. तत्तु समन्वयात् १-१-४

२२४. तत्पूर्वकत्वाद् वाचः १-४-४

२२५. तत्प्राक्श्रुतेश्च २-४-३

२२६. तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ३-१-१६

२२७. तथा च दर्शयति	२-३-२७
२२८. तथा चैकवाक्यतोपबन्धात्	३-४-२४
२२९. तथाऽन्यप्रतिषेधात्	३-२-३६
२३०. तथा प्राणाः	२-४-१
२३१. तदधिगम उत्तरपूर्वाधयो	४-१-१३
२३२. तदधीनत्वादर्थवत्	१-४-३
२३३. तदनन्यत्वमारम्भणशब्दा	२-१-१४
२३४. तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति	३-१-१
२३५. तदभावनिर्धारणे च	१-३-३७
२३६. तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरा	३-३-७
२३७. तदमिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्	२-३-१३
२३८. तदव्यक्तमाह हि	३-२-२३
२३९. तदाऽऽपीतेः संसारव्यपदेशात्	४-२-८
२४०. तदुपर्यपि ब्राह्मरायणः संभवात्	१-३-२६
२४१. तदौकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशित	४-२-१७
२४२. तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेश	२-३-२६
२४३. तद्वेतुव्यपदेशाच्च	१-१-१४
२४४. तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिने	३-४-४०
२४५. तद्वतो विधानात्	३-४-६
२४६. तन्निर्धारणानियमः	३-३-४२
२४७. तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्	१-१-७
२४८. तन्मनः प्राण उत्तरात्	४-२-३
२४९. तन्वभावे संध्यवदुपपत्तेः	४-४-१३
२५०. तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथाऽनुमेय	२-१-११
२५१. तस्य च नित्यत्वात्	२-४-१६
२५२. तानि परे तथा ह्याह	४-२-१५
२५३. तुल्यं तु दर्शनम्	३-४-६

२५४. तृतीयशब्दावरोधः संशोक	३-१-२१
२५५. तेजोऽतस्तथा ह्याह	३-३-१०
२५६. त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः	१-४-६
२५७. ज्यात्मकत्वात् भूयस्त्वात्	३-१-२

(द)

२५८. दर्शनाच्च	३-१-२०
२५९. दर्शनाच्च	३-२-२१
२६०. दर्शनाच्च	३-३-४८
२६१. दर्शनाच्च	३-३-६६
२६२. दर्शनाच्च	४-३-१३
२६३. दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने	४-४-२०
२६४. दर्शयति च	३-३-४
२६५. दर्शयति च	३-३-२२
२६६. दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते	३-६-१७
२६७. दहर उत्तरेभ्यः	१-३-१४
२६८. दृश्यते तु	२-१-६
२६९. देवादिबदपि लोके	२-१-२५
२७०. देहयोगाद्वा सोऽपि	३-२-६
२७१. द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दान्	१-३-१
२७२. द्वादशाहवदुभयविधं वादरा	४-४-१२

(ध)

२७३. धर्मं जैमिनिरत एव	३-२-४०
२७४. धर्मोपपत्तेश्च	१-३-८
२७५. धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपल	१-३-१६
२७६. ध्यानाच्च	४-१-८

(न)

२७७. न कर्माविभागादिति चेन्नाना	२-१-३५
---------------------------------	--------

२७८. न च कर्तुः करणम्	२-२-४३
२७९. न च कार्ये प्रतिपत्त्यनभिसंधिः	४-३-१४
२८०. न च पर्यायादप्यविरोधो	२-२-३५
२८१. न च स्मार्त्तमतद्वर्माभिलाषा	१-२-१६
२८२. न चाधिकारिकमपि पतनानु	३-४-४१
२८३. न तु दृष्टान्तभावात्	२-१-८
२८४. न तृतीये तथोपलब्धे	३-१-१८
२८५. न प्रतीके हि सः	४-१-४
२८६. न प्रयोजनवत्त्वात्	२-१-३२
२८७. न भावोऽनुपलब्धेः	२-२-३०
२८८. न भेदादिति चेन्न प्रत्ये	३-२-१२
२८९. न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेत्	१-१-२६
२९०. न वा तत्सहभावाश्रुतेः	३-३-६५
२९१. न वा प्रकरणभेदान् परोक्षरीय	३-३-७
२९२. न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्	२-४-६
२९३. न वा विशेषात्	३-३-२१
२९४. न वियदश्रुतेः	२-३-१
२९५. न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं	२-१-४
२९६. न संरयोपमग्रहादपि नाना	१-४-११
२९७. न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्यु	३-३-५१
२९८. न स्थानतोऽपि परस्योभय	३-२-११
२९९. नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतरा	२-३-२१
३००. नातिचिरेण विशेषात्	३-१-२३
३०१. नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च	२-३-१७
३०२. नाना शब्दादिभेदान्	३-३-५८
३०३. नानुमान मतच्छब्दान्	१-३-३
३०४. नाभाय न्यपलब्धेः	२-२-२८

३०५. नाविशेषात्	३-४-१३.
३०६. नासतोऽदृष्टत्वात्	२-२-२६
३०७. नित्यमेव च भावात्	२-२-१४
३०८. नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गो	२-३-३२
३०९. नियमाच्च	३-४-७
३१०. निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च	३-२-२
३११. निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य	४-२-१८
३१२. नेतरोऽनुपपत्तेः	१-१-१६
३१३. नैकस्मिन् दरायतो हि	४-२-६
३१४. नैकस्मिन्नसंभवात्	२-२-३३
३१५. नोपमर्दनातः	४-२-१०

(प)

३१६. पञ्चवृत्तिर्मनोवद्वचपदिश्यते	२-४-१२
३१७. पटवच्च	२-१-१८
३१८. पत्यादिशब्देभ्यः	१-३-४३
३१९. पत्युरसामञ्जस्यात्	२-२-३६
३२०. पयोम्बुवच्चेत्तत्राप	२-२-३
३२१. परं जैमिनिर्मुख्यत्वात्	४-३-१२
३२२. परमतः सेतून्मानसंबन्ध	३-२-३१
३२३. परात्तु तच्छ्रुतेः	२-३-४१
३२४. पराभिध्यानात्तु तिरोहितं	३-२-५
३२५. परामशं जैमिनिरचोदना	३-४-१८
३२६. परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं	३-३-५२
३२७. पारिप्लावार्था इति चेन्न	३-४-२३
३२८. पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभि	२-३-३१
३२९. पुरुषविद्यायामिव चेतरेषा	३-३-२४
३३०. पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति	३-४-१

३३१. पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि	२-२-७
३३२. पूर्वं तु बादरायणो हेतु	३-२-४१
३३३. पूर्ववद्वा	३-२-२६
३३४. पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्	३-३-४५
३३५. पृथगुपदेशात्	२-३-२८
३३६. पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्त	२-३-१२
३३७. प्रकरणाच्च	१-२-१०
३३८. प्रकरणात्	१-३-६
३३९. प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात्	३-२-१५
३४०. प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं	३-२-२५
३४१. प्रकाशादिवन्नैवं परः	२-२-४६
३४२. प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात्	३-२-२८
३४३. प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुप	१-४-२३
३४४. प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिपेक्षति	३-२-२२
३४५. प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरय्यः	१-४-२०
३४६. प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छ	१-२-३-६
३४७. प्रतिपेक्षाच्च	३-२-३०
३४८. प्रतिपेक्षादिति चेन्न शरीरात्	४-२-१२
३४९. प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानितोषा	२-२-६२
३५०. प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधि	४-४-१८
३५१. प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न	३-१-५
३५२. प्रदानवदेव तदुक्तम्	३-३-४३
३५३. प्रदीपवदावेशस्तथाहि दर्श	४-४-१५
३५४. प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात्	२-३-५३
३५५. प्रवृत्तेश्च	२-२-२
३५६. प्रसिद्धेश्च	१-३-१७
३५७. प्राणगतेश्च	३-१-३

३५८. प्राणभृच्च	१-३-४
३५९. प्राणवता शब्दात्	२-४-१५
३६०. प्राणस्तथानुगमात्	१-१-२८
३६१. प्राणादयो वाक्यशेषात्	१-४-१२
३६२. प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरूपचया	३-३-१२

(फ)

३६३. फलमत उपपत्तेः	३-२-३८
--------------------	--------

(ब)

३६४. बहिस्तूभयथाऽपि स्मृतेश	३-४-४३
३६५. बुद्धयर्थः पादवत्	३-२-३३
३६६. ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्	४-१-५
३६७. ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादि	४-४-५

(भ)

३६८. भाक्तं वा नात्मवित्वात्तथा	३-१-७
३६९. भावं जैमिनिर्विकल्पामननात्	४-४-११
३७०. भावं तु वादरायणोऽस्ति हि	१-३-३३
३७१. भावशब्दाच्च	३-४-२२
३७२. भावे चोपलब्धेः	२-१-१५
३७३. भावे जामद्वत्	४-४-१४
३७४. भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेः	१-१-२६
३७५. भूतेषु तच्छ्रुतेः	४-२-५
३७६. भूमा संप्रसादध्युपदेशात्	१-३-३८
३७७. भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथाहि	३-३-५७
३७८. भेदव्यपदेशाच्च	१-१-१७
३७९. भेदव्यपदेशाच्चान्यः	१-१-२१
३८०. भेदव्यपदेशात्	१-३-५

३८१. भेदश्रुतेः	२-४-१८
३८२. भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि	३-३-२
३८३. भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्तयाल्लोक	२-१-१३
३८४. भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च	४-४-२१
३८५. भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा	४-१-१८

(म)

३८६. मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं	१-३-३१
३८७. मन्त्रवर्णाच्च	२-३-४४
३८८. मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः	३-३-५६
३८९. महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डला	२-२-११
३९०. महद्वच्च	१-४-७
३९१. मांसादि भौर्म यथाशब्दमित	२-४-२१
३९२. मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते	१-१-१५
३९३. मायामात्रं तु कात्स्न्येनान	३-२-३
३९४. मुक्तः प्रतिज्ञानात्	४-४-२
३९५. मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात्	१-३-२
३९६. मुग्धेऽर्धसंपत्तिः परिशेषात्	३-२-१०
३९७. मौनवदितरेषामप्युपदेशात्	३-४-४८

(य)

३९८. यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात्	४-१-११
३९९. यथा च तन्मोभयथा	२-३-४०
४००. यथा च प्राणादि	२-१-२०
४०१. यदेव विद्ययेति हि	४-१-१८
४०२. यावदधिकारमवस्थितिराधि	३-३-३२
४०३. यावदात्मभावित्त्वाद्य न दो	२-३-३०
४०४. यावद्विकारं तु विभागो लो	२-३-७
४०५. युक्तेः शब्दान्तराच्च	२-१-१८

४०६. योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्ते	४-२-२१
४०७. योनिश्च हि गीयते	१-४-२७
४०८. योनेः शरीरम्	३-१-२७

(२)

४०९. रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम्	२-२-१
४१०. रश्म्यनुसारी	४-२-१८
४११. रूपादिमत्त्वाच्च	२-२-१५
४१२. रूपोपन्यासाच्च	१-२-२३
४१३. रेतःसिन्धोयोगोऽथ	३-१-२६

(७)

४१४. लिङ्गभूयस्त्वाद्वि बलीयस्तद	३-३-४४
४१५. लिङ्गाच्च	४-१-२
४१६. लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्	२-१-३३

(व)

४१७. वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रक	१-४-५
४१८. वाक्यान्वयात्	१-४-१६
४१९. वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च	४-२-१
४२०. वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्यां	४-३-२
४२१. विकरणान्नेति चेत्तदुक्तम्	२-१-३१
४२२. विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात्	३-३-५६
४२३. विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचु	१-१-१३
४२४. विकारावर्ति च तथाहि स्थि	४-४-१६
४२५. विज्ञानादिभावे वा तदप्रति	२-२-४४
४२६. विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वा	३-१-१७
४२७. विधैव तु निर्धारणात्	३-३-४७
४२८. विधिर्वा धारणवत्	३-४-२०

४२९. विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपप	२-३-१४
४३०. विप्रतिषेधाच्च	२-२-४५
४३१. विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम्	२-२-१०
४३२. विभागः शतवत्	३-४-११
४३३. विरोधः कर्मणीति चेन्नानैक	१-३-२७
४३४. विवक्षितगुणोपपत्तेश्च	१-२-२
४३५. विशेषे च दर्शयति	४-३-१६
४३६. विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां	१-२-२२
४३७. विशेषणाच्च	१-२-१२
४३८. विशेषानुग्रहश्च	३-४-३८
४३९. विशेषितत्वाच्च	४-३-८
४४०. विहारोपदेशात्	२-३-३४
४४१. विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि	३-४-३२
४४२. वृद्धिहासभावत्वमन्तर्भावा	३-२-२०
४४३. वेधाद्यर्थभेदात्	३-३-२५
४४४. वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः	४-३-६
४४५. वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्	२-२-२६
४४६. वैलक्षण्याच्च	२-४-१८
४४७. वैशेष्यास्तु तद्वादस्तद्वादः	२-४-२२
४४८. वैश्वानरः साधारणशब्दविशे	१-२-२४
४४९. वैपम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्	२-१-३४
४५०. व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वाच्च	३-३-५४
४५१. व्यतिरेकानवस्थितेश्वानपेक्ष	२-२-४
४५२. व्यतिरेको गन्धवत्	२-३-२६
४५३. व्यतिहारो विंशपन्ति हीतर	३-३-३७
४५४. व्यपदेशाच्च क्रियायां न चे	२-३-३६
४५५. व्दासश्च समञ्जसम्	३-३-८

(श)

४५६. शक्तिविपर्ययात्	२-३-३८
४५७. शब्दइति चेन्नातः प्रभवात्	१-३-२८
४५८. शब्दविशेषात्	१-२-५
४५९. शब्दश्वातो कामकारे	३-४-३१
४६०. शब्दाच्च	२-३-४
४६१. शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च	१-२-२६
४६२. शब्दादेव प्रमितः	१-३-२४
४६३. शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि	३-४-३७
४६४. शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैन	१-२-२०
४६५. शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदे	१-१-३०
४६६. शास्त्रयोनित्वात्	१-१-३
४६७. शिष्टेश्च	३-३-६२
४६८. शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदा	१-३-३४
४६९. शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथाऽ	३-४-२
४७०. श्रवणाध्यायनार्थप्रतिषेधात्	१-३-३८
४७१. श्रुतत्वाच्च	१-१-११
४७२. श्रुतत्वाच्च	३-२-३८
४७३. श्रुतेश्च	३-४-४६
४७४. श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्	२-१-२७
४७५. श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च	१-२-१६
४७६. श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः	३-३-४८
४७७. श्रेष्ठश्च	२-४-८

(स)

४७८. संकल्पादेव तु तदुक्ते	४-३-८
४७९. संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु	३-३-८
४८०. संज्ञामूर्तिवृत्तिस्तु त्रिष्टुब्धवत्	२-४-२०

४८१. संध्ये सृष्टि राह	३-२-१
४८२. सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि	१-२-३१
४८३. सम्पत्त्याविर्भावः स्वेन शब्दात्	४-४-१
४८४. संबन्धादेवमन्यत्रापि	३-३-२०
४८५. संबन्धानुपपत्तेश्च	२-२-३८
४८६. संभृतियुव्याप्त्यपि चातः	३-३-२३
४८७. संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशे	१-२-८
४८८. संयमने त्वनुभूयेतरेषा माशे	३-१-१३
४८९. संस्कारपरामर्शोत्तदभावा	१-३-३६
४९०. स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्द	३-२-८
४९१. सत्त्वाच्चावरस्य	२-१-१६
४९२. सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च	२-४-५
४९३. समन्वारम्भणात्	३-४-५
४९४. समवायाभ्युपगमाच्च साम्या	२-२-१३
४९५. समाकर्षात्	१-४-१५
४९६. समाध्यभावाच्च	२-३-३८
४९७. समान एवं चाभेदात्	३-३-१८
४९८. समाननामरूपत्वाच्चावृत्ताव	१-३-३०
४९९. सामाना चास्त्युपक्रमाद्	४-२-७
५००. समाहारात्	३-३-६३
५०१. समुदाय उभयहेतुकेऽपि तद्	२-२-१८
५०२. सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्	१-२-१
५०३. सर्वथानुपपत्तेश्च	२-२-३२
५०४. सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात्	३-४-३४
५०५. सर्वधर्मोपपत्तेश्च	२-१-३७
५०६. सर्ववेदान्तप्रत्यय चोदनाद्य	३-३-१
५०७. सर्वाज्ञानुमतिश्च प्राणात्यये	३-४-२८
५०८. सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्च	३-४-२६

५०९. सर्वाभेदादन्यत्रेमे	३-३-१०
५१०. सर्वापेता च तदर्शनात्	२-१-३०
५११. सहकारित्वेन च	३-४-३३
५१२. सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण	३-४-४७
५१३. साक्षाच्चोभयाम्नात्	१-४-२५
५१४. साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः	१-२-२८
५१५. सा च प्रशासनात्	१-३-११
५१६. साभाव्यापत्तिरुपपत्ते	३-१-२२
५१७. सामान्यात्तु	३-२-३२
५१८. सामीप्यात्तु तद्वचपदेशः	४-३-८
५१९. सांपराये तर्तव्याभावात् तथा	३-३-२७
५२०. सुकृतदुष्कृते एवेति तु वाद	३-१-११
५२१. सुर्यविशिष्टाभिधानादेव च	१-२-१५
५२२. सुपुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन	१-३-४२
५२३. सूक्ष्मं तु तदहंत्वात्	१-४-२
५२४. सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तयोपलब्धेः	४-२-८
५२५. सूचकश्च हि ध्रुतेराचक्षते च	३-२-४
५२६. सैव हि सत्पादयः	३-३-३८
५२७. सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः	४-२-४
५२८. स्तुतयेऽनुमतिर्वा	३-४-१४
५२९. स्तुतिमात्रमुपादानादिति चे	३-४-२१
५३०. स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत्	३-२-३४
५३१. स्थानादिव्यपदेशाच्च	१-२-१४
५३२. स्थित्यदनाभ्यां च	१-३-२
५३३. स्पष्टो ह्येकेषाम्	४-२-१३
५३४. स्मरन्ति च	२-३-४७
५३५. स्मरन्ति च	३-१-१४

५३६. स्मरन्ति च	४-१-१६
५३७. स्मर्यते च	४-२-१४
५३८. स्मर्यतेऽपि च लोके	३-१-१६
५३९. स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति	१-२-२५
५४०. स्मृतेश्च	१-२-६
५४१. स्मृतेश्च	४-३-११
५४२. स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति	२-१-१
५४३. स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत्	३-२-५
५४४. स्वपक्षदोषाच्च	२-१-१०
५४५. स्वपक्षदोषाच्च	२-१-२६
५४६. स्वशब्दोन्मानाभ्यां च	२-३-२२
५४७. स्वात्मना चोत्तरयोः	२-३-२०
५४८. स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि	३-३-३
५४९. स्वाप्ययसम्पत्योरन्यतरापेक्ष	४-४-१६
५५०. स्वाप्ययात्	१-१-६
५५१. स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः	३-४-४४

(ह)

५५२. हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम्	२-४-६
५५३. हानौ तूपायनशब्दशेषत्वा	३-३-२६
५५४. हयपेक्षया तु मनुष्याधिका	१-३-२५
५५५. हेयत्वावचनाच्च	१-१-८

इति वर्णानुक्रमः

શુદ્ધિ પત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૬	૨૪	ઠદ્રિય	ઠદ્રિયથી
૧૧	૨૩	ધડાનો	ધડાનું
૧૮	૧૧ ^૧	પ્રાણીઓ	પ્રાણીઓના
૨૨	૬	જ્યોતિ	જ્યોતિ
૩૧	૧૦	રહેવા	રહેવો
૪૮	૨૫	સત્યગુણનો	સત્યગુણનું
૫૧	૧	ન્તત	ન્તસ્ત
૫૯	૭	ચદિમ	ચદિદ
૬૬	૨૦	ત્રી	ત્રિ
૮૧	૨૦	તપાખા	અપહતપાખા
૯૧	૨૩	કર્મ	કર્મ
૯૧	૨૪	કર્મ	કર્મ
૧૦૨	૧૬	અમિમૂ	અમિર્મૂ
૧૦૪	૧૦	પૂગ	પૂગે
૧૧૩	૮	સ્વપ	સ્વૈપ
૧૬૫	૫	દી	દિ
૧૬૭	૫	વ્મ	વ્ય
૧૭૬	૨૬	એ	અ
૨૧૨	૨૨	ચ	ચ
૨૧૨	૨૪	ચ	ચ
૨૩૬	૨૩	પાડિયી	પાદિ
૨૩૬	૨૩	ધી શૃણુ	શૃણુધિ
૨૩૮	૨૩	તા	ત
૨૪૫	૧૩	કમા	કમા
૨૫૯	૧૭	માને	સીને
૨૬૪	૨૬	અંગીપણ	અંગિપણ
૨૭૩	૧૭	મારમન્તે	મારમન્તે
૨૭૬	૧૭	ફ	ફ
૨૭૭	૧૪	ણી	ણિ

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२६७	८	थवा	ढोवा
३७३	१५	प्रति	प्राति
३६३	२३	अवबु	आवबुं
४०५	१२	स्वदेण	स्वेदेण
४०५	१४	स्वदेण	स्वेदेण
४१४	१८	पदे	पदे
४१६	७	सांण	सांलण
४१६	१६	पेता	पोता
४२०	१६	अतन्य	अैतन्य
४२५	१	स्मृति	स्मृति
४२७	२५	अपिः	अपि
४२८	२४	संकल्प	संकल्प
४२६	२६	परमात्मां	परमात्मां
४४४	८	अ पिच	अपि च
४६२	१२	शिरोव्रात	शिरोव्रत
४७२	७	आनो आ	आनो उत्तर आ
४७२	६	सम्यग्दर्शन	सम्यग्दर्शन
४७२	१३	ससु	सस्तु
४७२	२३	चाण्या	चाय्य
४८०	१	मु	मु
४८२	१४	विद्यामां	विद्या
४८३	२२	नेनामां	नेनामां आवे
४८३	२७	शरीर	शरीरं
४८६	७	गुदी	गुदी रीते
४८६	२१	चेन्ना	चेन्नो
५०३	१३	ब्रह्मणस्य	ब्राह्मणस्य
५८६	१६	मूध्रो	मूध्रों
६०३	१२	कात्त्रै	कात्त्रै
६३८	१४	वर्तत	वर्तते
६४०	६	आवतां	आवता

BL 13

Suppl.

BHAVAN'S LIBRARY

Call No.

Title

Author

This book is issued only for one week till

To be issued after

Date of Issue

Membership

No.

BHAVAN'S LIBRARY

Kulapaci K. M. Munshi Marg
BOMBAY-400 007

BL-16

S. 8
21MF
37604